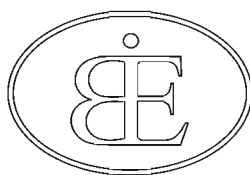


BÖYÜK İQTİSADI ENSİKLOPEDIYA

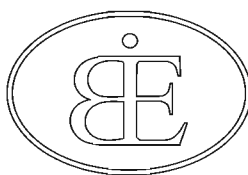
İDEYA MÜƏLLİFİ VƏ BAŞ REDAKTOR
akademik **ZİYAD ƏLİABBAS oğlu SƏMƏDZADƏ**



AZƏRBAYCAN İQTİSADÇILAR İTTİFAQI
BAKİ – 2012

BÖYÜK İQTİSADI ENSİKLOPEDIYA

I
ABCÇD



AZƏRBAYCAN İQTİSADÇILAR İTTİFAQI
BAKİ – 2012

Baş redaktorun müavinləri

i.e.d., prof. *Məmmədhasən Meybullayev*

i.e.d., prof. *Amil Məhərrəmov*

i.e.d. *Elşən Hacızadə*

Redaksiya heyətinin üzvləri

ABBASOV ƏLİ

ABBASOV İBAD

AXUNDOV VAHİD

ALIYEV İSA

ALIŞANOV ARİF

ASLANLI RÜFƏT

ATAKİŞİYEV MÜŞFİQ

BƏŞİROV ELXAN

ÇƏNDİRLİ İSKƏNDƏR

ƏHMƏDOV MƏHİŞ

ƏLƏKBƏROV FÜZULİ

ƏLƏSGƏROV AĞASƏLİM

ƏLİYEV AYDIN

ƏLİYEV NATİQ

ƏLİYEV RAUF

ƏLİYEV ŞAHRZA

ƏMİRASLANOV AZƏR

ƏSƏDOV HEYDƏR

ƏSƏDULLAYEV ÇİNGİZ

HACIYEV ŞƏMSƏDDİN

HƏSƏNOV KƏRƏM

HÜSEYNOV TELMAN

İBRAHİMOV ELDAR

İBRAHİMOV İSLAM

İMANOV KAMRAN

İMANOV QORXMAZ

İSMAYILOV ELDAR

KAZIMLI XANHÜSEYN

KƏRİMOV XOSROV

KƏRİMOV QÜDRƏT

QARAYEV FƏRHAD

QASIMOV SÜLEYMAN

QƏRİBOVA FİRUZƏXANIM

QULİYEV ASİF

QULİYEV ELDAR

QULİYEV RÜFƏT

MƏDƏTOV MANSUR

MƏMMƏDLİ OQTAY

MƏMMƏDOV FAZİL

MƏSİMLİ ƏLİ

MİRZƏYEV SƏFA

MEHBALİYEV SƏTTAR

MÖVSÜMOV ŞAHMAR

MUSAYEV AKİF

MUSTAFAYEV ŞAHİN

MÜSLİMOV SƏLİM

NADİROV ASƏF

NOVRUZOV VAHİD

NURİYEV ƏLİ

PƏNAHOV MUSA

RÜSTƏMOV ELMAN

SADİQOV MİRDAMƏD

SADİQOV ŞAHİN

SƏMƏDZADƏ AYTƏN

SƏMƏDZADƏ ELŞAD

ŞAMİLOVA HÜRÜ

ŞƏRİFOV SAMİR

VƏLİYEV ARİF

VƏLİYEV SAMİR

ZEYNALOV VİDADİ

Böyük İqtisadi Ensiklopediyanın I cildinin hazırlanmasına cəlb edilmiş müəlliflər

akad. Z.Ə.Səmədzadə; akad. A.A.Nadirov; i.e.d., prof. M.X.Meybullayev; i.e.d., prof. E.M.Hacızadə; i.e.d., prof. A.F.Musayev; i.e.d., prof. V.T.Novruzov; i.e.d., prof. Ş.Ə.Səmədzadə; i.e.d., prof. X.H.Kazımlı; i.e.d., prof. İ.H.İbrahimov; i.e.d., prof. M.C.Ataşiyev; i.e.d., prof. A.M.Məhərrəmov; i.e.d., prof. N.A.Əliyev; i.e.d. D.Ə.Vəliyev; i.e.d., prof. Q.Y.Əbdülsəlimzadə; t.e.d., prof. K.S.İmanov; i.e.d., prof. R.Ə.Nəbiyev; s.e.d., prof. H.M.Rəcəbli; c.e.d., prof. Z.S.Məmmədov; i.f.d. M.A.Mədətov; i.f.d. Ə.T.Zeynallı; i.f.d. İ.D.Abbasov; i.f.d. F.H.Qəribova; i.f.d. X.Ş.Kərimov; i.f.d. F.M.Qarayev; L.V.Abişlı; i.f.d. X.S. Abdullayev; A.Q.Babayev; A.A.Ələsgərov; i.f.d. M.Y.Həmidova; i.f.d. H.S.Şamilova; i.f.d. E.Z. Səmədzadə; i.f.d. V.Ə.Rüstəmov; i.f.d. R.R.Əliyev; i.f.d. A.N. Alışanov; R.Ə.Hacıbalayev; T.H.Qurbanova; Ü.V.Bağirova; K.Ə.Əzizova; Z.A.Mirzəyev; R.Ç. Rüstəmov; R.M.Məmmədov; B.N.Əhmədov; E.M.Hüseynov; i.f.d. A.Q. Ağayev; i.f.d. Q.S.Bayramov; E.H.Bəşirov; T.F.Cavadov; A.H.Mansurov; S.D.Yunusov

Məsləhətçilər

İqtisadi nəzəriyyə, dünya iqtisadiyyatı və milli iqtisadiyyat: L.İ.Abalkin, A.A.Nadirov, V.N.Krasilnikov, A.K.Ələsgərov, M.X.Meybullayev, İ.H.Aliyev, M.A.Əhmədov, M.B.Bağirov, Ə.C.Muradov. **Uçot, audit, statistika, qiymətləndirmə:** S.M.Qasimov, R.A.Səlimov, İ.M.Abbasov, V.T.Novruzov, Q.Ə.Abbasov, C.B.Namazova. **Maliyyə fəaliyyəti, dövlət büdcəsi, sığorta və qiymətli kağızlar bazarı:** İ.F.Fətizadə, A.Ə.Bayramov, F.S.Fərəcov, X.İ.Rzayev, N.C.Xəlilov, M.Ə.Məmmədov, V.Z.Zeynalov, V.Ə.Rüstəmov. **Pul-kredit siyasəti, bank fəaliyyəti:** Ç.R.Əsədullayev, E.M.İsmayılov, A.S.Quliyev, C.F.Hacıyev, T.Ə.Paşayev, Z.F.Məmmədov. **Vergi və gömrük məsələləri:** N.Ə.Əmirov, S.N.Ələkbərov, A.Ə.Cahangirov, S.M.Mehdiyev, M.F.Vahabov, Ş.S.Bağirov, Y.A.Kəlibiyev, C.Q.Nuriyev, A.H.Əsgərov, A.Ə.Əşrəfov. **Sahibkarlıq, marketing və menecment, xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı:** R.A.Quliyev, M.Q.Musayev, Z.M.Əzimov, F.H.Şərifov, V.S.Hümmətov, M.A.Məmmədov, F.A.Quliyev, İ.H.İbrahimov, T.E.Əliyev, Q.O.Kərimov, A.H.Səmədov, A.Ə.Əzizov, R.H.Hüseynov. **Sosial siyasət, əhali, urbanizasiya, məşğulluq, miqrasiya, əmək məsələləri:** S.S.Mehbalıyev, A.N.Alışanov, İ.E.Rəhimov, Z.H.Babayev, A.A.Məmmədov, V.Ə. Əfəndiyev, E.L.Mehdiyev, E.M.Hüseynov

Böyük İqtisadi Ensiklopediyanın nəşrə hazırlanması üzrə işçi qrupu

A.Z.Səmədzadə, A.M.Quliyev, H.S.Şamilova, T.H.Qurbanova, M.A.Mədətov, R.Ə.Hacıbalayev, L.V.Abişlı, L.A.Nəbiyeva, A.A.Əhmədov, M.Y. Həmidova, M.B.Oruclu, O.A.Oruclu, R.Z.Baxışov, S.Y.Əlizadə, Y.A.Məmmədova, S.V.Musayeva, A.R.Əhmədova, K.L.Heybətov, M.G.Eyvazova, N.N.Hüseynova, T.R.Acalov, A.E.Namazova



İnkişafın innovasiya mərhələsinə keçilməsi, rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsi başlıca olaraq insan kapitalı ilə bağlı bir çox məsələlərin öz həllini tapmasını, o cümlədən təhsilin dünya standartlarına cavab verməsini tələb edir.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Ensiklopediyanın məqsədi – bütün dünya üzrə səpələnmiş biliklərin toplanıb müəyyən sistem halına salınması və müxtəlif təbəqədən olan insanların başa düşdüyü dildə yazılaraq köhnə nəsillərdən yeni nəsillərə ötürülməsidir.

Deni Didro

ÖN SÖZ

İctimai elmlər arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən və daim inkişafda olan iqtisad elminin cəmiyyətdə rolunun artmasını, müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının mahiyyətini, xarakterini, inkişaf meyillərini və qanunauyğunluqlarını müəyyən edən əsas ideyaların, konsepsiyaların, modellərin, anlayışların, kateqoriyaların və s. öyrənilməsini və istifadəsini asanlaşdırmaq üçün “Böyük İqtisadi Ensiklopediya”-nı hazırlayıb nəşr etməyi qərara aldığımız.

Bildirmək istəyirəm ki, iqtisadi ensiklopediyanın hazırlanması üçün vacib mənbələrdən hesab edilən iqtisadi lüğətlərin tərtib olunmasına Azərbaycanda hələ XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. 1907-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində Ü.Hacıbəyovun “Türki-rusi və rusi-türki lüğəti” çap olunmuşdur. Maraqlıdır ki, lüğətdə bir çox iqtisadi anlayışların rus dilindən türk dilinə (Azərbaycan dilinə) tərcüməsi ilə yanaşı, həm də qısa təfsiri verilmişdir.

İqtisadiyyat üzrə lüğətlərin hazırlanması işi XX əsrin I yarısının sonlarında və II yarısında daha da genişləndi. K.Marksın “Kapital”ının və digər nüfuzlu əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi iqtisadi terminlər bazasını xeyli gücləndirdi, iqtisadi terminlərə dair bir neçə izahlı lüğətlər nəşr edildi.

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bilavasitə dəstəyi ilə çoxcildli “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” nəşr edildi. Bu nüfuzlu nəşrdə dünya, SSRİ və respublikamız barədə kifayət qədər geniş məlumatlar öz əksini tapdı. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sovet sisteminə xas olan ideoloji məhdudiyyət və qadağaların aradan qaldırılması, milli maraqların qorunması zərurəti, genişlənən integrasiya əlaqələri müstəqil Azərbaycanın ensiklopediyasının hazırlanması işinə ciddi təkan verdi.

Cənab İlham Əliyevin imzaladığı tarixi sərəncamda Milli Ensiklopediyamızın qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: “Bu ensiklopediya öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın yeni dövrdəki tələblərinə cavab verməli, xalqımızın həyatında baş vermiş mühüm tarixi, ictimai-siyasi, elmi və mədəni hadisələri obyektiv surətdə əks etdirməlidir. Bizim yeni ensiklopediyamız azərbaycançılıq ideologiyasının mötəbər daşıyıcısı olmalıdır”.

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının “Azərbaycan” cildinin nəşri (2007-ci il) ölkəmizin həyatında mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirildi. Hər bir azərbaycanlı üçün çox dəyərli töhfə hesab edilən belə sanballı və mötəbər nəşr ölkəmizdə sahə ensiklopediyalarının, o cümlədən hər bir dövlətin, xalqın yaşaması üçün başlıca şərt olan “iqtisadiyyat” sahəsi üzrə müvafiq ensiklopediyanın hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirdi. İqtisadçılar İttifaqı professional mütəxəssislər, iqtisadçı alimlər, nüfuzlu elm mərkəzləri ilə məsləhətləşmələr apardı və işə başladıq...

Redaksiya heyəti nəşrin hazırlanmasında belə bir faktı da əsas götürmüşdür ki, respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə yeni iqtisadi sistemin formalaşması iqtisadi biliklərin bir sıra istiqamətlərinin aktuallığını və əhəmiyyətini köklü surətdə artırmış, sərt inzibati-amirlik sisteminə xas olan, lakin azad bazar münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətlərdə özünü doğrultmayan müddəaların, anlayışların, kateqoriyaların geniş şəkildə işıqlandırılmasına ehtiyacı azaltmışdır.

Ensiklopediyanı hazırlayanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadi terminlərə dair nəşr olunmuş lüğətlərdən, statistik külliyyatlardan, beynəlxalq iqtisadi, maliyyə-bank, əmək təşkilatlarının internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Burada azad bazar münasibətlərinin geniş vüsət aldığı ölkələrdə istifadə edilən makroiqtisadi tarazlıq, maliyyə sistemi, pul-kredit, qiymətli kağızlar bazarı, tələb, təklif, rəqabət, inhisar, açıq və qapalı iqtisadiyyat problemləri, marketinq, investisiya, menecment, innovasiya, birja, müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələr, elmi məktəblər və s. ilə bağlı çoxsaylı anlayışların mahiyyəti açıqlanmışdır.

Bu nəşrdə həmçinin müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi qüdrətinin artmasına, qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasına xidmət edən inkişaf strategiyası, azad bazar münasibətlərinin inkişafına və milli maraqlara cavab verən yeni iqtisadi sistemin formalaşmasının elmi-metodoloji əsasları, mahiyyəti barədə konkret fakt və dəlillərə əsaslanan yazılar verilmişdir.

“Böyük İqtisadi Ensiklopediya”da Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri, bazar strukturları və infrastrukturuları, aparıcı maliyyə, bank institutları haqqında yığcam məlumatlar öz əksini tapmışdır ki, bu da cəmiyyətdə iqtisadi mədəniyyətin yüksəldilməsi, iqtisadi təhsilin təkmilləşməsi üçün vacibdir.

Razılıq hissi ilə bildirirəm ki, nəşrdə verilən iqtisadi terminlərin əsas hissəsini Azərbaycan dilində işlədilən sözlər təşkil etsə də, bir sıra terminlər beynəlxalq təcrübədə istifadə olunduğu kimi verilmişdir.

Ensiklopediya işıq üzü görünəndə iqtisadçı alim və mütəxəssislərlə məsləhətləşmələr aparılmış, əksər məqalələr müvafiq iqtisadi strukturlarda müzakirə olunmuş, yaradıcı heyətin ünvanına Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Mərkəzi Bank, Sənaye və Energetika Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Hesablama Palatası, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Neft Şirkəti, Dövlət Neft Fondu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, İsveçrənin İqtisadiyyat üzrə Dövlət Katibliyi (SECO), Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqı tərəfindən daxil olmuş dəyərli tövsiyə və təkliflər nəzərə alınmışdır. Ensiklopediyada informasiya xarakterli materiallar, şəkillər və xəritələr verilmişdir ki, bütün bunlara görə də Heydər Əliyev Fonduna, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivinə, Dövlət Statistika Komitəsinə, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinə, Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyinə (AzərTac), Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə, Azərbaycan Marketinq Cəmiyyətinə, Azərbaycan Tarix Muzeyinə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

“Böyük İqtisadi Ensiklopediya”nın yaradıcı heyəti görülmüş işlərə öz müsbət münasibətini bildirməklə yanaşı onu da qeyd etməyi vacib sayır ki, 7000-dən çox sözü əhatə edən “Böyük İqtisadi Ensiklopediya” Rusiya Federasiyası istisna olmaqla MDB məkanında milli dildə işıq üzü görünən ilk iri həcmli nəşrdir.

“Böyük İqtisadi Ensiklopediya” tələbələr, magistr, doktorantlar, təhsil və idarəetmə sistemində, iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında çalışan müəllimlər və mütəxəssislər, sahibkarlar və investorlar, həmçinin geniş oxucu kütləsi, o cümlədən gələcəyimiz olan məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ensiklopediyanın ərsəyə çatmasındakı xidmətlərinə görə redaksiya heyətinin üzvlərinə, iqtisadi strukturlarda çalışan professional mütəxəssislərə, ensiklopediyanın kompüter, dizayn işlərində, cədvəllərin, qrafiklərin işlənilib hazırlanmasında əməyi olmuş bütün insanlara dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

İdeya müəllifi və
Baş redaktor

akademik *Ziyad Səmədzadə*

A

A, a – 1) müasir Azərbaycan əlifbasının, o cümlədən dünya əlifbalarının əksəriyyətinin birinci hərfi A səsinin işarəsidir. Finikiya əlifbasında yazılışı öküz buynuzuna oxşadığından finikiyalılar onu “alef” (“öküz”) adlandırmışlar. Sonradan qədim yunan və latın əlifbalarında A kimi yazılmışdır. 1929-cu ilədək işlənən ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında “əlif” adlandırılmışdır. Azərbaycanda 1929-cu ildən 1939-cu ilədək tətbiq olunan latın qrafikalı, 1939-cu ildən istifadə edilən Kirill qrafikalı əlifbalarda, həmçinin 1992-ci ildən işlədilən latın qrafikalı əlifbada indiki yazı şəklindədir: böyük “A”, kiçik “a”. Tələffüz zamanı uzunqısalığına görə fərqlənir. Azərbaycan dili mənşəli sözlərdə nisbətən qısa (məs., baş, qar, açıq və s.), ərəb, fars dillərindən alınmış bir sıra sözlərdə isə uzun tələffüz olunur (məs., Arif, tarif, varis və s.); 2) A(a) hərfi “birinci” mənasını ifadə edən sıra sayı kimi də işlədilir: “a” sinfi, A qrupu (qanda, idman meydançaları və qurğularında) və s.; 3) A “ay” və “ha” nidlalarının variantı kimi işlədilir və müraciət, təkid, heyrət mənasını bildirir: a qardaş, alın a!, aaa! və s.

A ... (saitlə başlanan sözlərdə – an) – əsasən, yunan mənşəli alınma sözlərdə inkarlıq bildirən ön şəkilçi (məs. apatiya, asimmetriya, anasiqmat).

A/A SÖVDƏSİ (ing. *sales A/A, against actuals*) – sövdə növü; fyuçerslərə qarşı əmtəə. A/A s.-də fyuçers kontraktının alıcıdan satıcıya verilməsi ilə eyni vaxtda real əmtəənin mülkiyyət titulunun satıcıdan alıcıya keçməsi. Fyuçers kontraktının qiyməti baza kimi qəbul edilir, kontraktın son qiyməti isə güzəştə, yaxud bazaya əlavə ilə formalaşdırılır. A/A s., adətən, hər iki tərəf eyni aydakı göndərişlərinə görə əks heçlərə malik olduqda tətbiq edilir. A/A sövdəsindən fyuçers kontraktının ləğvi və forvard kontraktının əldə edilməsi anında qiymət riskindən qaçmaq üçün istifadə olunur.

“A” QRUPU – istehsal vasitələri, o cümlədən istehlak malları istehsalı üçün xammal istehsal edən sənaye sahələrinin məcmusu. Keçmiş sovet iqtisadiyyatında xalq təsərrüfatı proqramlarını müəyyən etmək üçün mühüm statistik göstərici hesab olunmuşdur.

“A” KATEQORIYASINA AİD SƏHMLƏR – şirkətin adı səhmləri olub, adətən, səs hü-

ququ vermir. Bu səhmlərə görə proporsional dividend deyil, pul gəliri ödənilir. Hazırda belə səhmlər, institusional səhmdarlar arasında tələb az olduğundan, şirkətlər tərəfindən nadir hallarda buraxılır.

ABALKIN LEONİD İVANO-VİÇ (1930-2011) – dünyanın görkəmli iqtisadçı alimi, iqtisad



elmləri doktoru (1970), prof. (1972), SSRİ EA-nın müxbir üzvü (1984), SSRİ EA-nın akademiki (1987),

Rusiya EA-nın (REA) akademiki (1991). Q.V.Plexanov adına Moskva Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu (XTİ) bitirmişdir (1952). 1953-cü ildən elmi-pedaqoji işlə məşğuldur. 1961-ci ildən Plexanov adına Moskva XTİ-də assistent, baş müəllim, dosent, 1966-cı ildən kafedra müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1976-cı ildə Sov. İKP MK nəzdində İctimai Elmlər Akademiyasında kafedra müdiri, 1986-cı ildən 2005-ci ilə kimi SSRİ EA İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, eyni zamanda 1988-1990-cı illərdə SSRİ EA Rəyasət Heyətinin üzvü, REA-

nın İqtisadiyyat bölməsinin akademik katibinin müavini, "Voprosı Ekonomiki" jurnalının baş redaktoru olmuşdur. 1989-1990-cı illərdə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini, İqtisadi İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının sədri, N.D.Konratyev adına Beynəlxalq Fondun prezidenti, Təkamül İqtisadiyyatı Mərkəzinin prezidenti, ömrünün sonuna kimi isə Rusiya Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun elmi rəhbəri, beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqının vitse-prezidenti olmuşdur.

Elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri siyasi iqtisadın nəzəri və metodoloji problemləri, iqtisadi və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsi, təsərrüfat mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi olmuşdur. Köklü iqtisadi islahatlar konsepsiyasının və yeni tip iqtisadi təfəkkürün formalaşması problemlərinin işlənilib hazırlanmasına öz sanballı töhfəsini vermişdir. İqtisadi nəzəriyyəyə dair bir sıra dərsliklərin müəllifi və məsul redaktoru olmuşdur.

ABANDON (fr. *abandon*, ing. *Abandonment* – imtina) mükafatın və ya cərimənin digərinə ödənilməsi yolu ilə kontragentlərdən birinin sövdələşmədən çıxmasıdır. Sığortada sığorta olunanın öz əmlakı üzərində hüququndan imtina etməsi ilə tam sığorta məbləğini almaq məqsədilə bu hüququn sığorta edənə idarəçiliyə verilməsi, sığorta olunmuş əmlak sahibinin onun üzərindəki hüquqlarından tam sığorta məbləği müqabilində sığortaçının xeyrinə imtina etməsi. Əsasən dəniz sığortası:

gəmilərin itkin düşməsi və iqtisadi cəhətdən təmirinin əlverişsiz olduğu zaman tətbiq olunur. **ABBASI** – XII-XIII əsrlərdə İran və Zaqafqaziyada işlədilmiş gümüş sikkə. Səfəvi şahı I Abbasın (Şah Abbas) hakimiyyəti dövründə təsis olunmuş və onun adı ilə adlandırılmışdır. İlk çəkisi 7,8 q, nominal dəyəri 200 dinara bərabər idi. Səfəvilər



dövlətinin pul dövriyyəsində əsas sikkə vahidi olmuşdur. XVIII əsrdə abbası Azərbaycan xanlıqlarının pul dövriyyəsində də əsas sikkə vahidi rolunu oynamışdı. 1928-ci ildə Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra abbası öz çəkisinə görə ona müvafiq gələn rus gümüş sikkəsi 2 qrivenniki və ya 20 qəpiyi ifadə etmişdi. Bu mənada abbası tarixi-arxaik istilah kimi xalq arasında indi də işlədilir.

ABBASOV ƏLİ MƏMMƏD OĞLU (1953) – informasiyanın işlənilməsi və idarəetmə sis-



temləri sahəsində Azərbaycan alimi, AMEA-nın akademiki (2001), prof. (1996). Moskva Energetika İnstitutunu bitirmişdir (1976). 1982-1991-ci illərdə Azərbaycan EA-nın avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri şöbəsində la-

boratoriya müdiri, baş mühəndis, 1992-2000-ci illərdə Azərbaycan EA-nın İnformasiya və Telekommunikasiya Elmi Mərkəzinin (indiki İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu) direktoru, 2000-2004-cü illərdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru vəzifələrində işləmişdir. 2004-cü ildən Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları naziridir. Tədqiqatları böyük və ifrat böyük inteqral sxemlərinin sıxlığını artırmaq üçün topoloji metodların hazırlanması, kompüter şəbəkələrində idarəetmə sistemlərinin funksional-topoloji quruluşu ilə onların tətbiqi proseslərinin əlaqələndirilməsi, sərbəst topologiyaya malik kompüter şəbəkələrinin dayanıqlığı, qeyri-səlis relyasiya strukturlu paylanmış bilik bazarlarının yaradılması və bu bazarlarda adaptasiya məsələləri və s. sahəsindədir. 1994-cü ildən YUNESKO-nun informatika və telekommunikasiya üzrə eksperti, 1995-ci ildən Avropa İNTERNET Beynəlxalq Kompüter Şəbəkəsi Assosiasiyasında (TERENA) Azərbaycanın təmsilçisidir. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələr etmişdir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var. İKT üzrə dövlət qurumunun rəhbəri kimi İKT-nin yüksək sürətlə inkişafı, onun ölkənin iqtisadi potensialına töhfəsinin artırılması, innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması üzrə xidmətləri böyükdür. 100-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

ABBASOV İBAD MUSA OĞLU (1953) – Azərbaycanın



görməli iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1988-ci ildə Leninqradda "Rabitə müəssisələrində nəzarət təftiş işinin təkmilləşdirilməsi" mövzusunda namizədlik, 2001-ci ildə Kazan şəhərində "Auditdə maliyyə təhlili" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1993-cü ildə professor adına layiq görülmüşdür. 90-dan çox elmi əsərin, o cümlədən 2 dərslik, 4 monoqrafiya və 2 tədris vəsaitinin müəllifidir. "Audit" jurnalının baş redaktoru, Bakı Biznes Universitetinin rektorudur.

Əsərləri: Audit (dərslik), Bakı Biznes Universiteti, 2007; Auditin nəzəri və praktiki problemləri (monoqrafiya), Bakı, "Elm", 1998; Audit fəaliyyətində maliyyə təhlili (monoqrafiya), Kazan, KMİİ, 2001; Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri (monoqrafiya), Bakı, "Sabah", 1996; Bazar iqtisadiyyatı terminləri (əsr), Bakı, "Sabah", 1996; Auditin nəzəri məsələləri, Bakı, "Elm", 1997; Kommersiya təşkilatları üçün milli mühasibat uçotu standartları (dərs vəsaiti), Bakı Biznes Universiteti, 2011.

ABBASOV ALICAN BAYRAMƏLİ OĞLU (1940) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1967-ci ildə D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda "Neft və qaz quyularının qazılmasında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin planlaşdırılması



məsələləri" mövzusunda namizədlik, 1986-cı ildə Moskva şəhərində "Aqrar-sənaye kompleksi sistemində yeyinti sənayesinin inkişafının perspektiv planlaşdırılması problemləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Bir neçə monoqrafiyanın, 160-dan artıq elmi məqalənin müəllifidir. Onun rəhbərliyi ilə 9 elmlər namizədi hazırlanmışdır. Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində kafedra müdürüdür.

ABBASOV QƏZƏNFƏR ƏLİ OĞLU (1938) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1985-ci



ildə Leninqradda "İctimai iaşə müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin operativliyi və

analitikliyinin yüksəldilməsi" mövzusunda namizədlik, 2008-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində "İdarəetmə uçotunun təşkilinin nəzəri-metodoloji və praktiki problemləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 50-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 5 dərslik, 2 monoqrafiya və 2 dərs vəsaitinin müəllifidir. "Maliyyə və uçot" jurnalının baş redaktorudur. Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kafedra müdürüdür.

ABBASOV VAHİD HACIBƏY OĞLU (1956) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d.



1982-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini (indiki Bakı Dövlət Universiteti), 1986-cı ildə Moskva Kənd

Təsərrüfatı Akademiyasını bitirmişdir. 1990-cı ildə Ukrayna Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda "Məhsul yarımkomplekslərinin uzunmüddətli proqnozlaşdırmasının optimallaşdırılması" mövzusunda namizədlik, 2011-ci ildə Bakıda "Aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahələrarası əlaqələrin tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Aqrar-sənaye kompleksi sistemində sahələrarası kooperasiya və integrasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə və emal sənayesinin inkişaf problemlərinə dair elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri iqtisadi qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə edilmişdir. 1982-1988-ci illərdə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda kiçik elmi işçi, 1988-1991-ci illərdə elmi işçi, 1991-1992-ci illərdə baş və aparıcı elmi işçi, 1993-2008-ci illərdə şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının dosentidir. 110-a qədər elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəlli-

fidir. 20-yə qədər elmi məqaləsi xaricdə dərc edilmişdir.

ABDULLAYEV ŞİRZAD ƏYYUB OĞLU (1970) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof.



1987-ci ildə Voznesenski adına Leningrad Maliyyə-İqtisad Universitetinin Bakı filialına daxil olmuşdur.

1997-2001-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1992-2003-cü illər “Azinvest-bank” kommersiya bankının idarə heyətinin sədri, 2003-2008-ci illərdə isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1999-cu ildə Sankt-Peterburq Maliyyə-İqtisad Universitetində “Kommersiya banklarının kredit resurslarının formalaşması və istifadəsi problemləri” mövzusunda namizədlik, 2003-cü ildə isə həmin universitetdə “Azərbaycan Respublikasında bank resurslarının idarə olunması” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

3 monoqrafiyanın, 1 dərsliyin, 2 dərs vəsaitinin və 40-dan çox elmi məqalənin müəllifidir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun icraçı direktorudur.

ABDULLAYEV YAŞAR RƏHİM OĞLU (1940) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1971-ci ildə namizədlik, 1990-cı ildə isə Sankt-Peterburq Maliyyə-İqtisad İnstitutunda “Region infrastrukturunun idarə



edilməsi sisteminin modeləşdirilməsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

1990-2009-cu illərdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində kafedra müdiri, hazırda isə professor kimi fəaliyyət göstərir.

ABONEMENT – müəyyənləşdirilmiş vaxt çərçivəsində xidmətlərdən istifadə hüququ verən sənəd.

ABONEMENT ÖDƏNİŞİ – abonement almaq üçün müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən təsbit olunmuş müddət ərzində xidmətlərdən və rifahdan çoxsaylı istifadə üçün ödəniş haqqı.

ABONENT (fr. *abonner* – imza etmək) – istehlakçı, kütləvi xidmətlərin yayılmış növü, istifadəçisi, abonement sahibi. Abonentin ona göstərilmiş xidmət üzrə müddəti ötmüş ödəniş borcu abonent borcu adlanır.

ABOVO (lat. *obovo* – sıfırdan başla) – əvvəlki uğursuz cəhdədən sonra sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni tsiklinin başlaması.

ABSENTEİZM (lat. *absentia* – olmamaq, gəlməmək, iştirak etməmək) – 1. Mülkiyyətçinin iştirakı olmadan torpaqdan istifadə forması: bu zaman renta formasında pul gəliri almaqla torpağın mülkiyyətçisi onu istifadə edəndən ayrılır. 2. İşçinin üzürlü səbəb olmadan işdə olmaması.

ABUNƏ DÖVRÜ (anderrayting dövrü) – müqavilədə gös-

tərilən ili əhatə edən təkrar sığorta haqqında razılaşma, abunə agenti (adətən, bank) tərəfindən yeni qiymətli kağızların emissiyasına abunənin qəbul olunduğu müddət.

ABUNƏ SERTİFİKATI – 1. Səhmləri almış şəxslərə müvəqqəti sənəd qismində verilən sertifikat. 2. Sözün daha geniş mənasında qiymətli kağızın hər hansı forması.

ACASTER (ing. *adjuster*) – sığorta hadisəsi ilə əlaqədar sığorta olunana bildirilmiş iddiaların tənzimlənməsi üzrə məsələlərin həllində sığorta şirkətinin maraqlarını təmsil edən şəxs. Acaster sığorta hadisəsindən sonra riskin qiymətləndirilməsini həyata keçirir və sığortanın öhdəliklərini nəzərə alaraq ödənilməli olan sığortanın həcmi haqqında sığortalı ilə sazişə nail olmağa səy göstərir. Acaster sığorta hadisəsinin vəziyyətini təhlil edib, bu təhlilin materialları üzrə sığortacı üçün ekspert (mütəxəssis) rəyini tərtib edir, qəza komissiyalarının funksiyasını yerinə yetirir; də-niz hüququ üzrə mütəxəssis.

ACINACAQLI İNDEKS – xırda mal qrupuna şamil olunur. Bunlar da digər mallara nisbətən ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə qiymətlərin artması ilə daha tez reaksiya verirlər. Bunun nəticəsində xırda mal qrupları üçün qiymətlərin acınacaqlı indeksi pərakəndə qiymətlər indeksindən yüksəkdir.

AÇIQ CƏMİYYƏT – cəmiyyətlər təsnifatında demokratik idarə edilən, ictimai tənqiddin mövcud olduğu, iqtisadiyyatı iqtisadi və hüquqi tənzimləmə vasitələri ilə idarə edilən dövlət.

O nə qeyri-məhdud kapitalizm, nə də marksizm və anarxizm deyildir. Burada həm azad bazar, həm də dövlət müdaxiləsi məhdudlaşdırılır. Belə bir cəmiyyət sosial təcrübəyə əsaslanaraq tənqid üçün açıqdır.

AÇIQ ÇARTER (ing. *open charter*) – çarter müqaviləsinin bir növü. Şərtlərində yükün növü və təyinat məntəqəsi (liman) barədə qeyd olmur, məlumatlar gəminin yükü vurulan ana qədər açıq hesab edilir. Bir qayda olaraq, açıq çarter müqaviləsi gözlənilən yük üçün müəyyən tonnağı ehtiyat saxlamaq məqsədilə bağlanır. Xüsusi rejimli yüklər üçün açıq çarter müqaviləsi bağlana bilməz. Bu, yüklənilib boşaldılması və saxlanması üçün xüsusi şərait tələb edən yükün spesifikasiyasına aiddir. Xüsusi rejimli yüklər kateqoriyasına canlı, tez korlanan və təhlükəli yüklər aiddir.

AÇIQ DEVALVASİYA – milli valyutanın stabilliyinin təmin edilməsi məqsədilə müvafiq dövlət orqanları tərəfindən milli valyutaların məzənnəsinin digər ölkələrin möhkəm valyutalarına və beynəlxalq hesablaşma vasitələri vahidlərinə nisbətə rəsmən endirilməsi, həmçinin milli valyuta vahidinin real qızıl məzmununun azaldılması. Açıq devalvasiya daxili bazarda əmtəə qiymətlərinin azalmasına, ixracın ucuzlaşmasına, idxalın isə bahalaşmasına səbəb olur. Açıq devalvasiya zamanı milli valyutanın məzənnəsinin qaldırılması məqsədi ilə dövlət tərəfindən milli valyutanın əhəmiyyətli həcmdə dövriyyədən yığılması, yaxud dəyərdən düşmüş milli pul nişanlarının yeniləri ilə əvəz



olunması kimi müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edilir.

AÇIQ FAKTORİNG – faktoring əməliyyatının formalarından biri. Açıq faktoring zamanı kreditor tərəf faktor-banka və ya faktor-şirkətə borc sənədləri haqqında məlumat təqdim etdikdən sonra ikinci tərəf borc məbləğinin 80%-ni ona kredit formasında ödəyir. Kreditor tərəf borcalan tərəfdən bütün borc məbləğinin ödənişini əldə etdikdən sonra (bir qayda olaraq, 60 gün ərzində) faktorsubyektdən əldə etdiyi məbləği və ona hesablanmış faiz məbləğini qaytarır. Borclu tərəf borc məbləğini kreditora ödəmək imkanında olmadıqda kreditor bütün borc sənədlərini faktor-subyektdə təqdim edir və bununla da sonra borc öhdəliyinin tələb edilməsi hüququ sonuncuya keçmiş olur.

AÇIQ FOND – hər iş günündə investisiya paylarının mənimlənməsi, ödənilməsi və mübadiləsi üçün açıq olan investisiya fondu.

AÇIQ İQTİSADİYYAT – iqtisadiyyat formalarından biri olub, daxili və xarici subyektlərin sərbəst fəaliyyət göstərdiyi iqtisadiyyat. Açıq iqtisadiyyatın tələblərindən biri milli iqtisadiyyatın diskriminasiya hallarına yol verilməməsidir. İqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi xarici iqtisadi kvota – ixracın həcmi ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti, əhalinin hər nəfərinə düşən ixracın həcmi və başqa göstəricilərlə səciyyələnir.

Müasir iqtisadi inkişafın fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, dünya ticarəti dünya istehsalına nisbətən üstün sürətlə artır. Belə ki, 1990-2008-ci illərdə dünya ÜDM-i illik orta hesabla 3,4% artdığı halda, dünya əmtəə və xidmətlər ticarəti 6,7% artmışdır. Beynəlxalq ixtisaslaşma təkcə milli iqtisadiyyat üçün sərfəli olmayıb, həm də dünyada istehsal həcmi artırılmasına şərait yaradır. Bununla bərabər, iqtisadiyyatın açıq olması dünya təsərrüfat sisteminin inkişafında iki meyli aradan qaldırmır: bir tərəfdən, milli iqtisadi subyektlərin sərbəst ticarətə meylinin güclənməsi (fritrederçilik), digər tə-

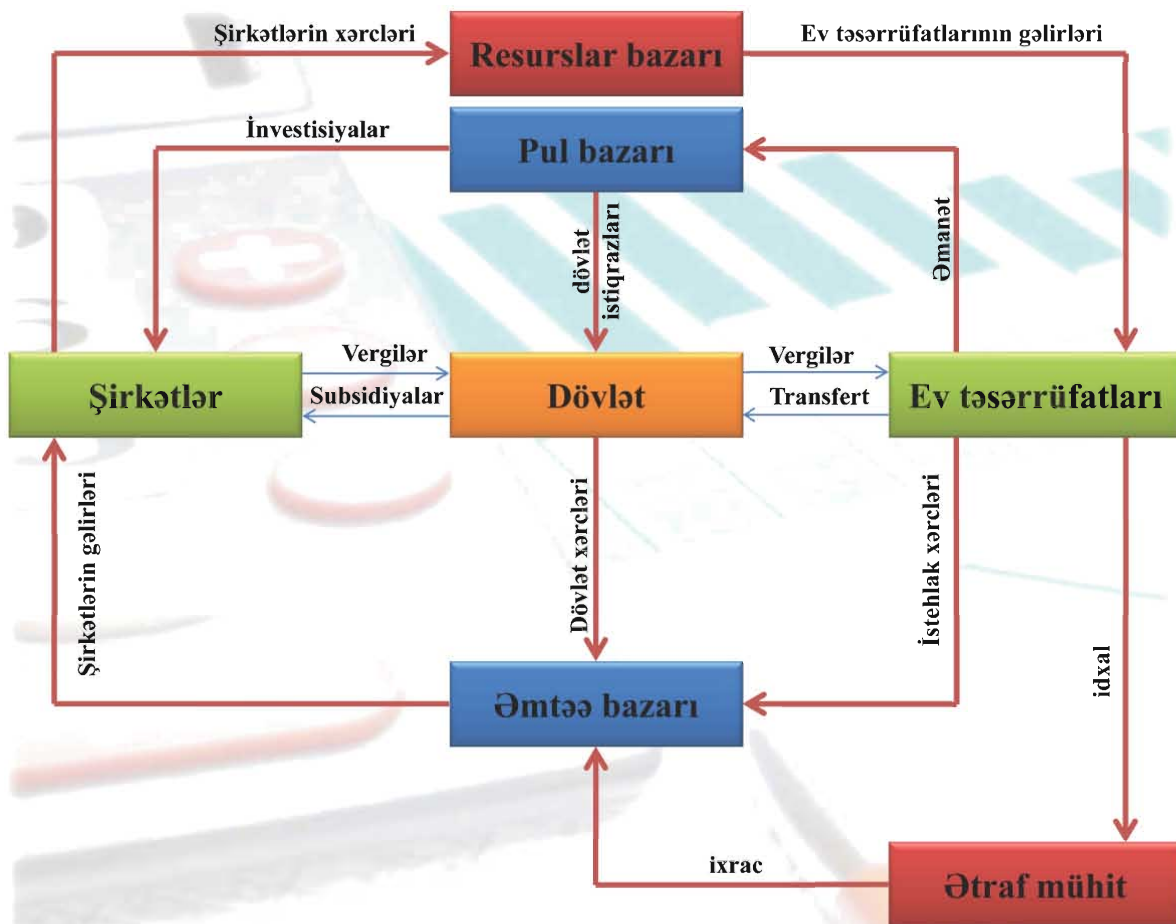
rəfdən, daxili bazarın qorunmasına çalışmaq (proteksionizm və ya himayəçilik). Hər iki meylin bu və ya digər nisbətdə birləşməsi açıq iqtisadiyyatlı dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Həm daxili istehlakçıların mənafələrini nəzərə alan, həm də daha açıq ticarət siyasətinə meyil etməklə çətinliklər qarşısında qoyduğu insanlara görə öz məsuliyyətini dərk edən cəmiyyət baha başa gələn proteksionizmdən yaxa qurtarmağa imkan verən kompromis variant işləyib hazırlayır.

Qloballaşmanı inkişafın mühüm amili kimi qiymətləndirənlər

belə hesab edirlər ki, dünyanı idarə etməyin “oyun qaydaları” milli sərhədlərdən kənara çıxdıqca problemlərin həlli də asanlaşır. Əlbəttə, burada həqiqət var. Lakin bununla da razılaşmalıyıq ki, qloballaşan dünyada ziddiyyətlər də çoxalır. Ən başlıca ziddiyyət dünyanı idarə edənlərlə hələ də yoxsulluqdan xilas olmayanlar arasındadır. Apardığımız sistemli təhlil göstərir ki, qloballaşma şəraitində yoxsulluq problemi heç də yumşalmamış, əksinə, yoxsul və zəngin ölkələr arasında təbəqələşmə səviyyəsi daha da kəskinləşmişdir. Bir faktı qeyd edək: dünya üzrə birbaşa xarici in-

vestisiyaların ümumi həcmində inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi çəkisi heç 20 faiz də deyildir. Elə ölkələr var ki, onlarda bir nəfərə ümumi daxili məhsulun həcmi inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən 30-40 dəfə azdır və xoşagəlməz hal odur ki, bu fərqi azaltması meyləli də müşahidə olunmur. Qloballaşma əsasən birqütblü xarakter daşıyır və burada da həlledici rol ABŞ-a məxsusdur. Hətta inkişaf etmiş ölkələr qloballaşmanın birqütblü olmasından narahatlıq keçirirlər. Ona görə də ABŞ-ın bilavasitə təsiri altında olan beynəlxalq maliyyə qurumları getdikcə artan zid-

Açıq iqtisadiyyat modeli



Sxem 1

diyyətləri yumşaltmaq üçün məqsədli proqramlar, təkliflər, tövsiyələr hazırlayırlar. Bu işlər o qədər də səmərə vermir. Dünyada çox az ölkə vardır ki, bütövlükdə bu təşkilatların köməyi ilə tam ayağa qalxsın, ağır problemlərdən azad olsun.

Artıq çoxlarında belə bir fikir formalaşmışdır ki, qloballaşan dünyada “açıq iqtisadiyyat” prinsiplərinin tətbiqinə daha geniş meydan açmaq lazımdır. Ancaq bu da nəzərə alınmalıdır ki, zaman keçdikcə “açıq iqtisadiyyat”ın məzmunu və meyarları dəyişir. Qloballaşma o vaxt mənfəətə gətirib çıxarır ki, bu və ya digər dövlətə təkidlə qəbul etdirilən liberallaşma, necə deyirlər, “həddini aşır”. Bu gün ABŞ, inkişaf etmiş ölkələrin heç biri öz iqtisadiyyatlarının tam liberallaşmasının tərəfdarı deyildir. Doğrudur, ABŞ-in bu məsələdə mövqeyi Avropa Birliyi ölkələrinin mövqeyindən fərqlənir. Lakin bu fəvqəldövlət də öz milli mənafeələrini qorumaq üçün bəzi hallarda ÜTT-nin prinsiplərinə tam riayət etmir. Avropada da ABŞ-in dünya iqtisadiyyatında rolunun artmasına biganə qalmamaq meylləri artır və bu da özünü Avropa Birliyi bazarının qorunması üçün əlavə tədbirlərin görülməsində büruzə verir.

AÇIQ İNVESTİSIYA FONDU – buraxdığı səhmləri fondun səhmdarlarından qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada geri satın almağa öhdəliyi olan investisiya fondu.

AÇIQ İPOTEKA – borc edilmiş aktivlərin dəyəri və cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmi ara-

sında nisbətən yol verilən səviyyədə saxlanması şərti ilə əlavə borcun (istiqrazın) alınmasına imkan verən girov.

AÇIQ KOVER – hər hansı bir ümumi limit müəyyən edilmədən uzun müddətə yüklərin avtomatik sığortalanması formasıdır. Hüquqi qüvvəyə malik deyil. Açıq kover zamanı sığortalı, hər biri ayrıca halda, yüklənməni (boşaltmanı) deklarasiya etməlidir. Açıq kover müəyyən dövr üçün verilir və ya “həmişə açıq” qalır, yəni qeyri-müəyyən müddətə fəaliyyət göstərir. Açıq kover əsasında bir çox hallarda baş və açıq polislər verilir.

AÇIQLAMA – mühasibat uçotunun vacib prinsiplərindən biri hesab edilir. Sahibkarlıq, investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə uçotun şəffaflığı, maliyyə hesabatlarının vəziyyəti barədə ətraflı informasiyanın verilməsini nəzərdə tutur.

AÇIQ OLMAYAN ƏMANƏT – gizli, məxfi əmanət. Bu əmanətin bir növü kimi, bankda nömrəli (kodlaşdırılmış) hesabdır. Bu əmanət ilk dəfə 1934-cü ildə bank sirri haqqında qanuna uyğun olaraq İsveçrədə tətbiq edilmişdir. Adi (adlı) və kodlaşdırılmış hesab arasında heç bir hüquqi fərq yoxdur. Onlar arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, kodlaşdırılmış hesabın mövcudluğu zamanı bankın sırası qulluqçuları tərəfindən işlənən adi bank çıxarışlarında və digər sənədlərdə onun sahibinin adı çəkilmir. Müştərinin (kodlaşdırılmış hesabın sahibinin) adından və onun haqqında informasiyadan

istifadə edilməsi yalnız bankın ali rəhbərliyinə məxsusdur. Kodlaşdırılmış hesablar xüsusi ofşor mərkəzlərdə geniş yayılmışdır.

AÇIQ POLİS – müəyyən müddət ərzində və ya müəyyən müqaviləyə görə sığortalının təkrarlanan risklərinin sığortalanmasını əhatə edən sığorta polisi – sənəd. Açıq polis, adətən, hər hansı bir ümumi məsuliyyət limitini yox, yalnız yükün gözlənilməsində bir yerdə anbarlara yığılmış yüklər üçün və ya hər bir yükün göndərilməsi üzrə məsuliyyət limitini müəyyən edir. Öz təyinatına görə açıq polisin şərtləri baş polisin şərtlərinə uyğun gəlir. Təcrübədə bu, bir qayda olaraq, dəniz yük daşımaları sığortalanması polsidir. Bu zaman sığortalı polisi saxlayanın gəmisinin (gəmilərinin) hər hansı bir marşrutunu və ya müəyyən yük göndərən tərəfindən çatdırılan hər hansı bir yükü sığortalamağa razılaşırlar.

AÇIQ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ – səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları onlara mənsub səhmləri digər səhmdarların razılığı olmadan özgəninkiləşdirə bildikdə o, açıq səhmdar cəmiyyəti sayılır. Bu cür səhmdar cəmiyyəti buraxdığı səhmlərə açıq abunə yazılışını və onların sərbəst satışını həyata keçirə bilər.

AÇIQ TENDER – malların (işlərin və xidmətlərin) ehtimal olunan qiyməti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi minimum məbləğdən yuxarı olduqda, onların satın alınmasının həyata keçirilməsi üsuludur. Açıq tender Azərbaycan Respublikasında və

beynəlxalq miqyasda yayılan kütləvi informasiya vasitəsilə elan edilən tender predmeti üzrə potensial iddiaçıların əksəriyyətinin iştirak imkanı təmin edilən tenderdir.

AÇILMIŞ SƏHMLƏR – bir neçə səhmdar cəmiyyət (SC) tərəfindən buraxılmış səhmlər. Açılmış səhmlərin hər biri bir neçə hissəyə bölünür, bu hissələrin hər biri müstəqil qiymətli kağızdır.

Səhmlərin bu yeni növünün yaranmasına səbəb dörd Amerika korporasiyasının onların dövrüyyəyə buraxılmış adi səhmlərini almaq və həmin səhmlərin hər birini üç hissəyə bölmək niyyətində olduqlarını elan etməsi olmuşdur. Bu hissələrin hər biri müstəqil qiymətli kağız kimi çıxış edə bilər.

Məsələn, bu cür korporasiyanın investorları 30 il müddətinə buraxılmış qiymətli kağızların üç növünü geri ala bilərlər:

- faiz şəklində gəlir gətirən istiqrazlar;
- imtiyazlı səhmlər üzrə artan dividend;
- sabit dividendi olmayan sertifikat.

ADAMBAŞINA VERGİ – bütün vergi ödəyiciləri üçün eyni ölçüdə olan vergi.

ADAM-GÜN – bir nəfərin bir iş günü vahidi müddətində işinin göstəricisi olan iş vaxtının ölçü vahidi. Bu halda adam-gün iş gününün müəyyən edilmiş müddətindən asılı deyildir. Bəzən adam-gün dedikdə bir nəfərin işləmə müddətinin ölçü vahidi başa düşülür. İşlənmiş adam-günlərin sayı haqqında məlumat işçilərə əməkhaqqı hesablanarkən mühasibat uçotun-

da istifadə edilmək məqsədilə tabel uçotunda əks etdirilir.

ADAM-SAAT – iş vaxtının uçot vahidi. Hər bir işçinin neçə saat işləməsinə xarakterizə edir. İşdən əlavə gecə saatlarında və bayram günlərində işlənmiş adam-saatlar da buraya daxildir, çünki bu məlumat mühasiblər tərəfindən əməkhaqqı hesablanarkən zəruridir.

ADAPTİV GÖZLƏMƏLƏR NƏZƏRİYYƏSİ – bu nəzəriyyədə insanlar yaxın keçmişin təcrübəsinə əsaslanaraq gələcəyi təsəvvür edir və öz planlarını formalaşdırırlar. Firmalar gözləyir ki, cari ildə onların cəlb etdiyi istehsal amillərinin qiymətlərinin səviyyəsi keçən ilin son məhsulunun qiymətlərinin səviyyəsi ilə eyni olacaqdır. Bu nöqteyi-nəzər sağlam düşüncə məntiqi ilə yaxşı uzlaşır. İnsanların əvvəlki təcrübə əsasında öyrənməsi və öz planlarını müvafiq qaydada təshih etməsi baxımından bu hipotezi təkzib etmək çətindir. Üstəlik, ifadə edilmiş fərziyyələr 1970-ci illərdə ABŞ iqtisadi sisteminin inkişafı təcrübəsi ilə ümumi şəkildə təsdiqlənir. 1970-ci illərin əvvəlində inflyasiya ilk dəfə ciddi narahatlıq doğurmağa başlayanda insanlar çasıb-qalmışdı, baş verən hadisələrə necə münasibət göstərmək lazım olduğunu bilmirdilər. Lakin inflyasiya prosesləri inkişaf etdikcə təsərrüfat agentləri öz davranışına təshihlər etdilər. Onlar öz planlarını və kommersiya fəaliyyəti üsullarını dəyişdilər. 1980-ci illərin əvvəlində inflyasiya zəiflədi, lakin işlərin vəziyyəti barədə əvvəlki təsəvvürlərə qayıdış baş vermədi. Hətta inflyasiya

siya ləngiyəndən sonra da əvvəlki təsəvvürlərə qayıdış olmadı, inflyasiyanın yüksək sürəti barədə xatirələr hələ müəyyən müddət ərzində firmaların və ev təsərrüfatlarının planlarına təsir göstərirdi. Adaptiv gözləmələr nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə məcmu təklif əyrisindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu əyrinin qısamüddətli dövrlərdə meyli müsbətdir.

Adaptiv gözləmələr nəzəriyyəsi iqtisadi tənəzzül və inflyasiya proseslərinin qənaətbəxş interpretasiyası üçün əlverişli şərait yaradır, lakin bir sıra səbəblər üzündən iqtisadçıların çoxu bu nəzəriyyəni bəyənmir.

ADDENDUM (ing. *addendum*, lat. *addere* – əlavə etmək) – dəniz hüququnda müqaviləyə, xüsusilə çarterə əlavə.

ADƏT HÜQUQU – yekunda hüquqi normaya çevrilən, uzun müddət ərzində müəyyən edilən və qanunverici aktlarda nəzərdə tutulmayan hüquqlar.

ADİ (normal) ƏMƏLİYYAT DÖVRÜ – xammal, material, əmtəə və s. sərvətlərin alındığı, pul (kapital) qoyulduğu gündən etibarən onların nəticələrinin yenidən hazır məhsula, iş və xidmətə çevrilərək satıldığı gүнədək olan müddət.

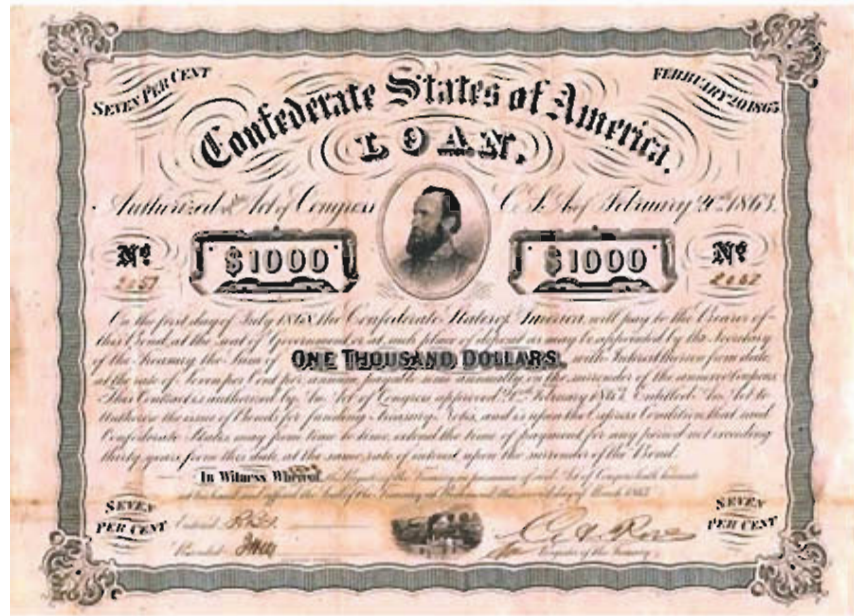
ADİ XƏRCLƏR – dəniz nəqliyyatında fraxtlama müqaviləsinin şərtlərinə görə yükün təyinat limanına çatdırılması zərurəti ilə əlaqədar kapitanın və gəmi sahibinin xərcləri. Belə xərclərə, məsələn, əlavə yancaq xərcləri daxildir.

ADİ KONOSAMENT – yükün üzərində adı göstərilmiş şəxsə məxsus olduğunu bildirən konosament növü.

ADİ QEYRİ-BƏRABƏR HƏYAT SİĞORTASI – azaldılmış həyat qabiliyyəti ilə genişlənmiş şəxslər siyahısı ilə sığortalanma.

ADİ ORTAQLIQ – müəyyən təsərrüfat məqsədlərinə nail olmaq üçün iki və daha artıq fiziki şəxs, bir qayda olaraq, hüquqi şəxs yaratmadan müvəqqəti kö-nüllü birləşməsinin hüquqi forması. Adi ortaqlıq – kiçik biznes müəssisələrinin tərəfdaşlarının bir-birinin və üçüncü şəxslərin qarşısında hüquq və öhdəliklərinin qeyd edildiyi müqavilə əsasında təşkilinin ən qədim formasıdır. Adi ortaqlığın yara-dılmasının və fəaliyyətinin qay-daları ilk dəfə Roma hüququnda ifadə edilmişdir. Adi ortaqlıq üzvləri (ortaqlar və ya tərəfdaş-lar) müəssisənin əmlakına birgə sahiblik edir, onun risklərini, mənfəətini və zərərini bölüş-dürür və adi ortaqlığın borclarına görə özlərinin bütün əmlakı ilə birgə cavabdehirlər. Adi ortaqlıq işlərinin idarə edilməsi birlikdə həyata keçirilir. Adi ortaqlığın ayrıca üzvü bu barədə səlahiyyətlər əldə etmədən onun adından hərəkət etmək, çıxış etmək, eləcə də adi ortaqlığın fəaliyyətinə xitam verilənə qədər ümumi əmlakın bölünmə-sini tələb etmək hüququna malik deyildir. Müasir dövrdə adi ortaqlığın əsas növləri tam ortaqlıqlar, etimada əsaslanan (kommandit) ortaqlıqlar və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdir.

ADİ SƏHM – sahibinə emiten-tin mənfəətinin bir hissəsini divi-dendlər şəklində gəlir almaq, emitentin fəaliyyətinin idarə olunmasında, səhmdarların ümu-mi yığıncağında iştirak etmək və emitentin ləğvindən sonra



qalan əmlakının bir hissəsini əldə etmək hüququ verən qiymətli kağız, səhm növü. Bu səhmlər üzrə dividendlər imtiyazlı səhmlərin sahiblərinə dəqiq faiz ödənildikdən sonra qalan mənfəət hissəsindən, yəni mənfəətin məbləğindən asılı faiz şəklində ödənilir. Bu cür səhmlərə ordinar səhmlər və ya dividendi fiksə edilməmiş səhmlər də deyilir. İmtiyazlı səhmlərin sahiblərindən fərqli olaraq, adi səhmlərin sahibləri səhmdarların ümumi yığıncağında səs vermək hüququna malikdirlər.

Adi səhmlər iki növə bölünür: təqdim edən üçün adi səhmlər və adlı adi səhmlər. Təqdim edən üçün adi səhmlərdə onların sahibinin adı göstərilir. Onların başqa şəxsə satılması (verilməsi) səhmdarların reyestrində qeydiyyat aparılmadan həyata keçirilir. Adlı adi səhmlərdə onların sahibinin adı hökmən göstərilir. Bu ad səhmdar cəmiyyətin səhmdarlarının reyestrinə daxil edilir. Adlı səhmlərin satılması və ya hər hansı baş-

qa üsulla özgəninkiləşdirilməsi səhmdar cəmiyyətin səhmdarlarının reyestrində hökmən qeydiyyat alınır, səhmin özünün üzərində isə onun yeni sahibinin adı xüsusi yerdə göstərilməklə qeyd aparılır.

ADIGÖZƏLOV FİKRƏT SALAM OĞLU (1944-2007) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d.,



prof. 1976-cı ildə Azərbaycan EA İqtisadiyyat İnstitutunda "Sudan səmərəli istifadə olunma-sının və mü-

hafizəsinin Naxçıvan MSSR-də məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsinə təsiri" mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə "Aqrar sənaye istehsalında su resurslarından istifadənin effektivliyi" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Professor F.S.Adigözəlovun tədqiqatları onun çap olunmuş 140 əsərində, o cümlədən 5 mono-

qrafiyasında, bir çox dərs vəsaiti, metodik göstərişləri və məqalələrində əks olunmuşdur. 1983-2007-ci illərdə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Mühəndisləri Universitetində dosent, kafedra müdiri, professor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

ADQ (Amerika depozit qəbzi) – xarici dövlətin şirkətinin səhmlərinə sahibliyi təsdiq edən, ABŞ ərazisində yerləşmə prosesində ABŞ depozit bankı tərəfindən mənimşənilən depozitar qəbz. Bir ADQ xarici şirkət emitentin səhmlərinin bir hissəsini, bir və ya bir neçə səhmi əks etdirə bilər. ADQ Amerika fond bazarına çıxmaq üçün xarici şirkətlər tərəfindən istifadə olunur.

ADLI ƏMANƏT – fiziki şəxslərin bank əmanəti müqaviləsi bağlamaqla, əmanətçinin ilk tələbi ilə qaytarılmaq, faiz və yaxud digər formada gəlir götürmək məqsədi ilə bank əmanəti hesablarında olan pul vəsaiti.

ADLI ƏMANƏT ÜZRƏ ƏMANƏTÇİ – adına bank əmanəti hesabı açılmış fiziki şəxs.

ADLI İSTİQRAZ – emitent şirkətdə sahibinin adına reyestrə qeydiyyatda alınmış istiqraz. Adsız istiqrazlar üzrə mülkiyyət hüququ yalnız onların qeydiyyatdan keçmiş sahiblərinin razılığı ilə başqasına keçə bilər. Bu zaman proses ötürücü yazı və reyestrə məlumatların dəqiqləşdirilməsi ilə müşayiət olunur. Bir sıra hallarda adsız istiqrazlar üçün sertifikatlar buraxılır və məlumatlar hesablar üzrə aparılan qeydlər şəklində olur.

ADMINİSTRASIYA (lat. *administratio*, ing. *administration* – idarəetmə, rəhbərlik) –

1. Müəssisənin icraçı orqanının heyətidir, müəssisənin fəaliyyətinin operativ idarə edilməsini həyata keçirməyə səlahiyyətli olan şəxslər dairəsidir (rəhbər, onun müavini, baş mühasib, aparıcı menecerlər və s.). 2. Hər hansı bir ərazidə (məsələn, Prezident Administrasiyası və s.) icra hakimiyyəti orqanıdır.

ADMINİSIYA – ehtiyat tədbiri, borc alan tərəfindən götürülən borc məbləğinin ödəniləcəyi barədə borc verənə – kreditora təqdim olunan yazılı öhdəlik.

ADRESANT – hər hansı göndərişi, o cümlədən maliyyə və pul sənədini göndərən tərəf.

ADVALOR – gömrük rüsumlarının bir növü. Əmtənin dəyərindən faiz nisbətində tutulur.

ADVALOR PAY QAYDASI (ing. *rule of ad valore pert*) – materiallardan məhsul hazırlanan zaman istehsalın inkişaf səviyyəsinə dəlalət edən emal dərəcəsinin kifayət qədər olması meyarı; istifadə olunan materiallar və ya əlavə edilmiş dəyərin faiz payı tədarük olunan əmtənin müəyyən edilmiş qiymətinə çatdıqda həmin əmtənin qiymətinin dəyişməsi.

AFFİDEVİT – bəyanat vermiş şəxsin yazılı ərizəsi, ifadəsi, and içməklə verilən, notarius və ya digər vəzifəli şəxs tərəfindən təsdiq edilən şəhadətnamə.

AFFİLƏ EDİLMİŞ ŞİRKƏT (ing. *affiliated company*) – əsas şirkətin səhmlərinin nəzarət paketindən az həcmdə səhm paketinə malik olan şirkət. Bu cür şirkət əsas ana şirkətin filialı və ya nümayəndəliyi qismində çıxış edə bilər; bu halda ana şirkət affilə edilmiş şirkətin işlərinin idarə edilməsində tərəflərin bağladığı müvafiq müqavilə əsasında iştirak edir. Affilə edilmiş şirkət çox vaxt biznesin əsas şirkətin yerləşdiyi ərazidən xeyli uzaq regiona köçürülməsi, transmilli korporasiyaların yaradılması hallarında təşkil edilir.

AFFİLƏ OLUNMUŞ ŞƏXSLƏR (ing. *affiliated persons*) – 1. Digər şəxsin (müəssisənin və ya sahibkarın) fəaliyyəti haqqında insayder informasiyasını almağa imkanı olan şəxsdir. Affilə olunmuş şəxslərə, adətən, idarəetmə (inzibati) əməkdaşları, mülkiyyətçilər, iri kreditorlar, müəssisələrin auditorları,



“ana” və “törəmə” cəmiyyətlərinin rəhbərləri və mülkiyyətçiləri, eləcə də müəssisələrlə affilə edilmiş şəxslərin qohumları aid edilir. 2. Müəssisənin, firmanın fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən fiziki şəxslər. Bir çox hallarda agenti, vəkalət verəni müəyyən danışıqlarda və ya əməliyyatlarda təmsil etmək üçün müqavilə əsasında işə götürürlər. **AFFİLİASIYA** (fr. *affiliation* – birləşmə) – təşkilatın ana şirkətə onun bölməsi, filialı və s. şəklində birləşməsi.

AFFİRMASIYA (lat. *firmus* – möhkəm) – hesabların və digər mühüm sənədlərin (bir qayda olaraq, maliyyə xarakterli sənədlərin) təsdiqlənməsi, tutuşdurulması.

A-FORFE (fr. *a-forfait* – hüquqdan imtina etmə) – 1. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının reqress hüququ olmayan köçürmə veksellərin uçotu yolu ilə maliyyələşdirilməsi; bu vəziyyətdə vekselin alıcısı (reqressant) ödəniş aparılmaması ilə əlaqədar bütün riski öz üzərinə götürür və vekselin əvvəlki saxlayıcısına iddia (tələb) irəli sürə bilməz. 2. Qabaqcadan şərtləşdirilmiş, məbləği onu alan tərəfdən asılı olmayan ödəniş, məsələn, razılaşdırılmış məbləğdə, lakin malın konkret miqdarı göstərilmədən mal partiyasının alınması. 3. Vergitutma sahəsində: dəqiq mühasibat uçotu aparılmadığı şəraitdə mənfəətin vergi orqanları tərəfindən qabaqcadan qiymətləndirilməsi (planlaşdırılan mənfəət); hüquqi şəxs yaratmadan qeydiyyatdan alınmış sahibkarlardan, eləcə də fermerlərdən vergi tutulması üçün səciyyəvidir.

AFRİKA-ASIYA SIĞORTAÇILAR VƏ TƏKRAR SIĞORTAÇILAR FEDERASIYASI (*Federation of Afro-Asian Insurers and Reinsurers*) – Asiya və Afrika ölkələrinin



sığorta şirkətləri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1964-cü ildə təşkil olunmuşdur. Mənzil-qərargahı Misdə yerləşir. Asiya və Afrikanın 50-dən çox ölkəsindən 150-dən artıq sığorta şirkətini birləşdirir.

AFRİKA BİRLİYİ TƏŞKİLATI (ABT) (ing. *Organization of African Unity*) – Afrika ölkələri arasında regional təşkilat. 1963-cü ilin may ayında dövlət və hökumət başçılarının Əddis-Əbəbədə keçirilmiş təsis (üçüncü) konfransında yaradılmışdır.

ABT-nin məqsədləri:

1) qitə ölkələrinin vəhdətini və həmrəyliyini möhkəmlətmək;



2) ABT üzvləri arasında qarşılıqlı işgüzar əlaqələr yaradılması və onlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; 3) hər bir ərazinin suverenliyinin, müstəqilliyinin və bütövlüyünün qorunmasının təmin edilməsi; 4) müstəmləkəçiliyin bütün növlərinin aradan qaldırılması; 5) beynəlxalq əməkdaşlığın təşviq edilməsi.

ABT-nin iş prinsipləri:

ABT Xartiyasına müvafiq olaraq, ABT üzvü olan dövlətlər xarici siyasətdə, iqtisadiyyatda, elm və texnikada, təhlükəsizlik və müdafiə, eləcə də təhsil və səhiyyə sahələrində öz fəaliyyətlərini əlaqələndirmək barədə öhdəliklər götürürlər. ABT-nin əsas prinsipləri bunlardır:

1) ABT üzvü olan dövlətlərin hüquq bərabərliyi və onların daxili işlərinə qarışmamaq; 2) onların müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq; 3) mübahisəli məsələlərin dinc yolla tənzimlənməsi, asılı ərazi statusuna malik olan Afrika ərazilərində azadlıq hərəkatlarının dəstəklənməsi; 4) hər hansı bloklara qoşulmamaq və s.

ABT-nin digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı:

ABT BMT-nin EKA, YUNESKO, MAQATE və digər ixtisaslaşdırılmış təşkilat və müəssisələrlə əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlamışdır. Ərəb Dövlətləri Liqası ilə əlaqə saxlayır. ABT-nin ali orqanı müstəqil Afrika ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları assambleyasıdır. Bu təşkilatın mənzil-qərargahı Efiopiyada, Əddis-Əbəbə şəhərində yerləşir.

AFYORA (fırıldaq, kələk) (fr. *faire* – etmək) – şübhəli xarakterli əqd, fırıldaqçı biznes əməliyyatları, dələduzluq (bax: qrafik 1).

AGENT (lat. *agens* – fəaliyyətdə olan) – praktikada agentlər sövdələşmələri, kommersiya əməliyyatlarını yerinə yetirən icraçılardır. Agent konkret hüquqi və fiziki şəxs ola bilər. Hüquqi şəxs qismində olan agent prinsipal (lat. *principalis* – baş deməkdir və öhdəlikdə əsas borclu şəxsdir ki, onun adından agent, nümayəndə çıxış edir), əmtəənin satışını reallaşdıran kommersiya agentləri delkredere adlanır. Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: bank agentləri, kommersiya agentləri, tədavi

agentləri, vergi agentləri, istehsal agentləri, sığorta agentləri, maliyyə agentləri.

AGENT BANK (ing. *agent bank*) – iri müştəriləri tərəfindən onların maraqları naminə müxtəlif istiqamətli əməliyyatlar aparmağa müvəkkil edilmiş bank və ya iqtisadi subyektlər tərəfindən istiqraz buraxılışı barəsində tapşırıq almış bank. Bu zaman iri müştərilər qismində əksər hallarda hökumət, yaxud bələdiyyə orqanları çıxış edir.

Bu cür bank öz adından depozit qəbul etmək və ya kredit vermək hüququna malikdir, “ana” bankın agentləri kimi fəaliyyət göstərir.

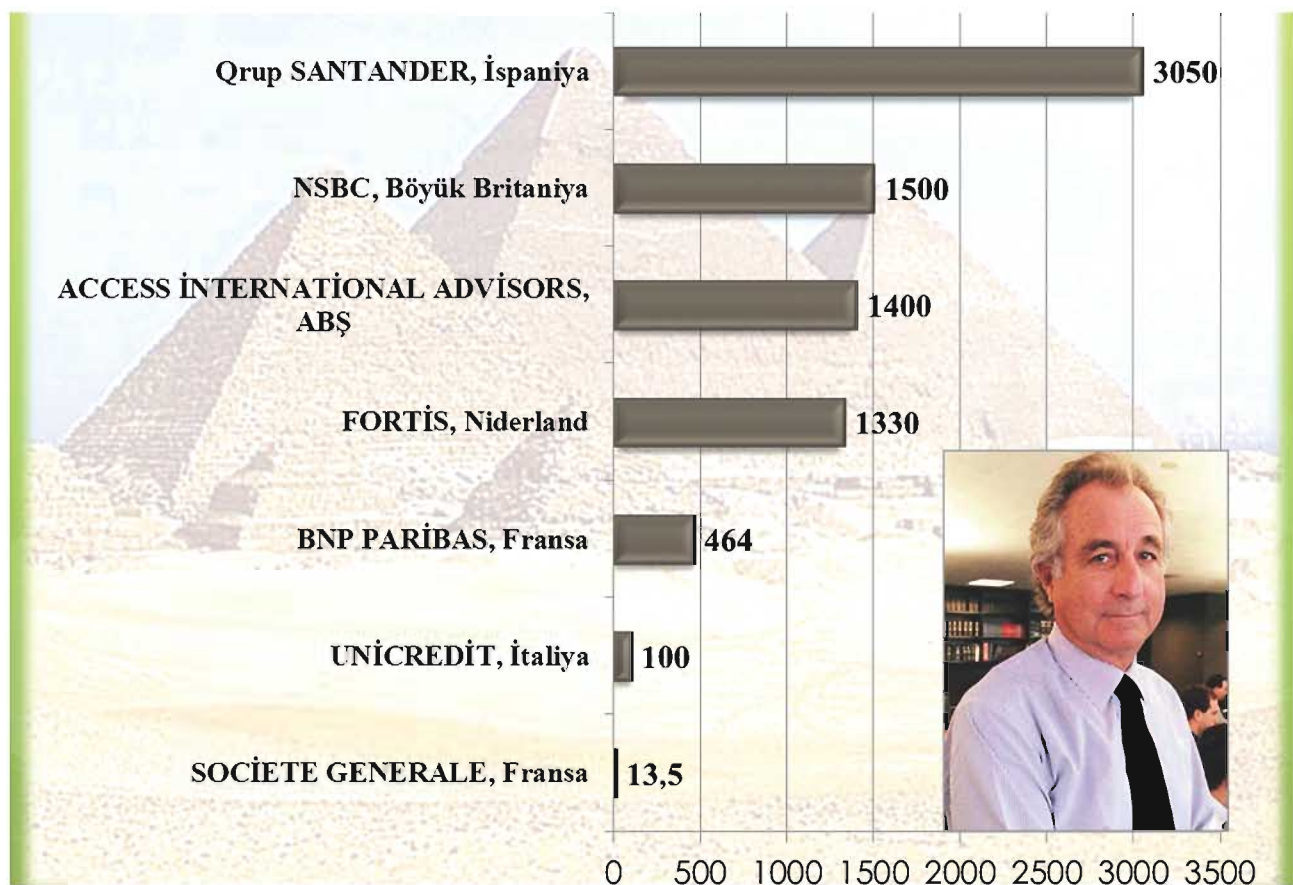
AGENT MÜQAVİLƏSİ – bu sazişə uyğun olaraq bir şəxs

(prinsipal) digər şəxsə (agentə) tərəflərin müqavilədə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrini, agentin səlahiyyətlərinin həcmi və digər amilləri nəzərə almaqla müxtəlif hüquqi əməliyyatların həyata keçirilməsini tapşırır.

Xüsusi agent müqaviləsi – hər hansı ayrıca əqd bağlanması, baş agent müqaviləsi isə müəyyən sifə aid əqdlər bağlanması barədə müqavilədir.

Bir qayda olaraq, agent müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanır və orada aşağıdakılar göstərilir: agentin səlahiyyətləri, tapşırılan fəaliyyətin xarakteri və qaydası, agentə ödənilən haqqın məbləği, tərəflərin hüquq və vəzifələri, müqavilənin şərtlərini

Bernard Meddofun fırıldaqının qurbanları



Sxem 1

pozmuş müqavilə tərəfinə qarşı sanksiyalar, müqavilənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mübahisələrin həll edilməsi qaydası, müqavilənin qüvvədə olma müddəti.

Müqavilə müəyyən müddətə, yaxud onun qüvvədə olma müddəti göstərilmədən bağlanır. Agent müqaviləsinə aşağıdakı hallarda xitam verilir:

- 1) iştirakçılardan biri qüvvədə olma müddəti göstərilmədən bağlanmış müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina etdikdə;
- 2) agent vəfat etdikdə, onun fəaliyyət qabiliyyətsizliyi, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli olması və ya itkin düşməsi sübut edildikdə;
- 3) agent olan fərdi sahibkar imkansız (müflisləşmiş) hesab edildikdə.

AGENTLƏŞMƏ – iqtisadi agentlərin hüquqi münasibətləri. Bu zaman müəyyən mükafata görə bir tərəf (agent) digər tərəfin tapşırığı ilə hüquqi və digər fəaliyyəti həyata keçirməyi öz öhdəsinə götürür. Agentləşmə agentin adından, prinsipalın (agenti səlahiyyətləndirən şəxs) hesabına, yaxud prinsipalın adından onun hesabına həyata keçirilə bilər. Hətta əgər prinsipalın adı sövdədə varsa və ya sövdənin icra edilməsində üçüncü şəxslə bilavasitə münasibətə girirsə, öz adından və prinsipalın hesabına üçüncü şəxslə agentin həyata keçirdiyi sövdələşmə üzrə agent hüququ əldə edir və özü öhdəliyi yerinə yetirməli olur. Yalnız sövdələşmə imzalandıqdan sonra agent bu sövdəyə aid hüquq və vəzifələri öz prinsipalına verməlidir. Bu halda

agentləşmə komissiyasının xarakteristikasını alır. Agentin prinsipalın adından və onun hesabına üçüncü şəxslə apardığı sövdə üzrə hüquq və vəzifələr bilavasitə agentə nəzərə almayaraq prinsipalda yaranır. Bu halda agentləşmə tapşırıq xarakteristikası alır.

Agent müqaviləsinin icrası prinsipala təqdim edilən agentin hesabında təsbit olunur. Agentləşmə həm müddətli, həm də müddətsiz ola bilər. Müddətsiz agentləşmə zamanı prinsipalın adından hüquqi hərəkətlərin baş verməsi üçün agentin səlahiyyətləri ya yazılı müqavilə ilə, ya da vaxtaşırı bərpa olunan müqavilə ilə tərtib olunmalıdır. Agent müqaviləsinin fəaliyyət müddətinin başa çatması onun dayandırılması üçün əsasdır, müddətsiz agent müqaviləsi isə onun sonrakı icrasından birtərəfli imtina edilməsi yolu ilə dayandırılmalıdır.

AGENTLİK (ing. *agency*) – dövlət, kommertiya və digər təşkilatların müəyyən tapşırığını, eləcə də xüsusi şəxslərin tapşırığını yerinə yetirən təşkilati struktur. Agentliyin ticarət-sənaye müəssisələri, banklar, marketing xidmətlərinin göstərilməsi və s. növləri mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Agentliyin funksional fəaliyyəti müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, xüsusi şəxslərin statusundan və fəaliyyətindən asılıdır. Agentlik məhsulun (xidmətin) istehsalçısı ilə istehlakçısı (müşəri) arasında vasitəçidir. Reklam agentliyi reklamın planlaşdırılması, təşkili və həyata keçirilməsi, eləcə də onun mətbuatda, radio və tele-

viziya kanallarında yerləşdirilməsi və s. üzrə xidmətləri öz müştərilərinə təqdim edən vasitəçi təşkilatdır. Reklam agentliyi kütləvi informasiya vasitələrinin sahibləri tərəfindən gələn komisiya mükafatı, eləcə də reklam verənlərdən alınan qonorarların hesabına mövcuddur. Marketing xidmətlərinin göstərilməsi üzrə agentliyin tərkibinə marketing tədqiqatları firmaları, reklam agentlikləri, bazarı mal (əmtəə) yeridilməsinə təsir göstərən marketing üzrə məsləhət firmaları və reklam vasitələri təşkilatları daxildir. Bankın agentliyi mərkəzi, baş bankın şöbəsinin funksiyalarını yerinə yetirir və onun hüquqlarına malikdir.

Ticarət-sənaye müəssisəsi agentliyi öz aralarında rəqabət aparmayan bir və ya bir neçə müəssisənin məhsulunun satışı ilə məşğuldur. Adətən, agentlik uzun müddət istifadə olunan malların satışını reallaşdırır, məhsulu öz anbarlarından və ya onun istehsal olunduğu yerdən alıcıya göndərir. Agentliyin funksional vəzifələri sırasına potensial müştərilərin aşkar edilməsi, əlaqələrin sahmana salınması, xidmətin təşkili, informasiyanın toplanması və s. daxildir. Agentliyin komisiya mükafatı (onun gördüyü işin haqqının ödənilməsi) vəkil edilmə ilə bağlanan müqavilənin şərtlərinə əsasən müəyyən edilir. Burada müqavilə ödənişinin prinsipləri, qaydası və tarifləri razılaşdırılır.

"AĞ CƏNGAVƏR" – rəqib ("Qara cəngavər") tərəfindən ələ keçirilmək təhlükəsindən qorunmaq üçün şirkətin axtar-

dığı potensial dost alıcı və ya müəyyən bir şirkətə kömək etmək niyyətində olan korporasiya, şəxsi kompaniya və ya fiziki şəxs.

AĞALAROV ARAZ İSGƏNDƏR OĞLU (1955) – i.e.d., iş adamı.



Azərbaycan Politeknik İnstitutunu bitirmişdir (1977). 1990-cı ildə Moskvada “Şafran” kooperativinin əsasını qoymuşdur.

A. Ağalarov “Krokus İntənəşnəl” şirkətlər qrupunun prezidenti, “Krokusbank”ın İdarə heyətinin sədri, Rusiya İqtisadçılar İttifaqının prezidenti, Moskva Beynəlxalq Biznes Assosiasiyasının və “Опора России” ictimai təşkilatının vitse-prezidenti, Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin vitse-prezidenti, “Бизнес и выставки” jurnalının baş redaktorudur.

Hazırda “Krokus İntənəşnəl”

şirkətlər qrupu Moskvada geniş mağazalar şəbəkəsinə malik ən böyük ticarət şirkəti və kompüter texnologiyası, məişət texnikası, yeyinti sənayesi məhsulları, televiziya avadanlığı, həmçinin kommunikasiya üzrə beynəlxalq sərgilərin təşkilatçısı kimi fəaliyyət göstərir. “Krokus İntənəşnəl” şirkətlər qrupu ABŞ-Rusiya birgə müəssisəsinə çevrilmişdir.

A. Ağalarov 1 monoqrafiyanın və 50-dən çox məqalənin müəlifidir.

AĞ YAXALIQLAR – yüksək texnologiyalı iş prosesində çalışan insanlar, ziyalılar.

AĞAYEV SULTANAĞA HÖCƏT OĞLU – (1935-2009)

Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1967-ci ildə “İran təbii qazının Zaqafqaziya respublikalarına verilməsi və bu respublikalarda kimya və neft-kimya sənayesi sahələri komplekslərinin perspektiv inkişaf istiqamətləri” mövzusunda namizədlik, 1975-ci ildə Moskva şəhərində SSRİ Dövlət Plan



Komitəsinin nəzdindəki Elmi Tədqiqat İnstitutunun və İ.M. Qubkin adına Neft-Qaz İnstitutunun doktoru

olmuş və 1979-cu ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

S. Ağayevin 8 monoqrafiyası, 6 dərslisi, 150-dən artıq elmi məqaləsi nəşr olunmuş, sayəsində 10 elmlər namizədi və 3 elmlər doktoru yetişmişdir. Uzun müddət Azərbaycan Neft Akademiyasında, sonra isə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində kafedra müdiri vəzifəsində işləmişdir.

AĞAYEVA ALEKSANDRA AĞAVERDİ QIZI (1920) –

Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1953-cü ildə Moskvada İ.M. Qubkin adına Neft-Kimya Sənayesi İnstitutunda dissertasiya müdafiə edərək respublikada ilk qadın iqtisad elmləri



“CROCUS INTERNATIONAL” şirkətlər qrupunun Rusiyadakı inzibati binası



namizədi olmuşdur. 1974-cü ildə “Azərbaycanda neft-qaz sənayesində geoloji axtarış işlərinin səmərəliliyi”

mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Azərbaycanda ilk qadın iqtisad elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür, 1978-ci ildən profesordur.

A.A. Ağayevanın işlərinin nəticələri Moskva, Leninqrad, Kiyev, Tbilisi və başqa şəhərlərin nəşrlərində öz əksini tapmışdır. Ümumi həcmi 90 ç.v. olan əsərləri arasında 5 monoqrafiya (ikisi şəxsi, üçü müştərək) və 2 broşüranın müəllifidir. Bir sıra əsərləri, o cümlədən “Azərbaycanda geoloji-kəşfiyyat işlərinin iqtisadi səmərəliliyi” monoqrafiyası Azərbaycan EA-nın təklifi ilə keçmiş İttifaq Akademiyasının “ən mühüm” işlərinə daxil edilmişdir. Onun neft sənayesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi barədə tövsiyələri keçmiş SSRİ-nin ali rəhbərliyinə təqdim olunmuşdur.

1987-1998-ci illərdə Azərbaycan EA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda baş elmi işçi və şöbə müdürü vəzifələrində çalışmışdır. **AĞIRLIQ** (yükənmə) – sığortanın inzibati-təsərrüfat və aktivizasiya xərclərinin örtülməsi üçün, eləcə də onun plan mənfəətinin formalaşması üçün nəzərdə tutulan brutto-mükafatın bir hissəsi.

AHƏNGDARLIQ ƏMSALI – məhsul buraxılışının ahəngdarlıq göstəricisi. Öyrənilən dövrün

hər bir zaman kəsiyində plan tapşırığından artıq olmayan hədlərdə faktiki istehsal olunmuş məhsulun həcmnin bütövlükdə plan tapşırığı dövründəki ümumi kəmiyyətə nisbəti kimi müəyyən olunur, “0” hədlərində dəyişir.

AXTARIŞ TƏDQIQATI – gös-tərəcilər yığımının əsas mərhələsinə qədər tədqiqat sahəsinin ilkin axtarışı. Həmçinin ilkin tədqiqat da adlanır.

AXUNDOV BƏHMƏN YUSİF OĞLU (1910-1980) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi,



AMEA-nın müxbir üzvü (1968). Daşkənd Orta Asiya Dövlət Plan İnstitutunda təhsil almışdır.

1934-cü ildə ali məktəbi başa vurduqdan sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində çalışmış, Moskvada Krjijanovski adına Moskva Plan İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuş, 1939-cu ildə məşhur alim Stanislav Qustavoviç Strumilin elmi rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. B.Axundov İkinci Dünya müharibəsi dövründə ön cəbhədə olmuş və “Moskvanın müdafiəsinə görə” medalı ilə təltif edilmişdir. O, 1942-ci ildə Bakıya qayıtmış, Azərbaycan Dövlət Universitetində müəllim, Azərbaycan KP MK Partiya Tarixi İnstitutunda baş elmi işçi kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. B.Axundov 1951-ci ildə “İnqilaba qədərki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapital” möv-

zusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Gərgin əməyin məhsulu olan bu əsərin Moskvada monoqrafiya şəklində nəşr edilməsi qısa müddət ərzində alimi ümumittifaq miqyasında tanıtmışdır.

İqtisad elmi sahəsində respublikada ilk elmlər doktoru olan B.Axundov 1950-1956-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində “Siyasi iqtisad” kafedrasının professoru, 1966-1974-cü illərdə isə D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun elmi işlər üzrə prorektoru, 1974-cü ildən ömrünün sonuna kimi həmin institutun “Siyasi iqtisad” kafedrasının professoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, “Azərbaycan kommunisti” və “Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri” jurnalının İqtisadiyyat bölməsinin redaksiya heyətinin üzvü, respublikada Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin “Elmi əsərlər” jurnalının məsul redaktoru olmuşdur.

1961-ci ildə “M.F.Axundov və H.B.Zərdabinin ictimai-iqtisadi dünyagörüşləri” kitabı rus dilində nəşr olunmuşdur. Üç cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabının iqtisadiyyat hissəsinin yazılmasında da alimin xidməti böyükdür. B.Axundov 1967-ci ildə Azərbaycanın əməkdar iqtisadçısı adına layiq görülmüşdür.

AXUNDOV ƏRƏSTUN HƏMZƏ OĞLU (1924-1990) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1962-ci ildə Kiyev şəhərində namizədlik, 1977-ci ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1979-cu ildə professor elmi adını almışdır.



K e ç m i ş SSRİ məkənində "vaxta qənaət qanunu" nun tanınmış tədqiqatçılarından biri hesab olunurdu. Bu mövzuda maraqlı tədqiqatların müəllifidir. 1982-1990-cı illərdə D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda dekan, kafedra müdiri, professor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

AXUNDOV MƏCİD ƏHMƏD OĞLU (1948-2007) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1978-ci ildə "Sənaye birliklərində elmi-texniki inkişafın idarə olunması" (İttifaq Neft Maşınqayırma Sənaye



Birliyinin təmsalında) mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1988-ci ildə S.Orconikidze adına Moskva İdarəetmə İnstitutunun (hazırda Moskva Dövlət İdarəetmə Universiteti) doktoranturasına qəbul olunmuş və orada 1991-ci ildə "Regionda maşınqayırma kompleksinin idarə edilməsi (Azərbaycan Respublikasının təmsalında)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. M.Axundovun 110-dan çox elmi məqaləsi, məruzələri, tezisləri, monoqrafiyaları çap edilmişdir. 1990-2004-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Xalq Təsərrüfatının İdarəetmə İnstitutunun prorektoru vəzifəsində çalışmışdır.

Birliyinin təmsalında) mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1988-ci ildə S.Orconikidze adına Moskva İdarəetmə İnstitutunun (hazırda Moskva Dövlət İdarəetmə Universiteti) doktoranturasına qəbul olunmuş və orada 1991-ci ildə "Regionda maşınqayırma kompleksinin idarə edilməsi (Azərbaycan Respublikasının təmsalında)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. M.Axundovun 110-dan çox elmi məqaləsi, məruzələri, tezisləri, monoqrafiyaları çap edilmişdir. 1990-2004-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Xalq Təsərrüfatının İdarəetmə İnstitutunun prorektoru vəzifəsində çalışmışdır.

AXUNDOV ŞƏMSƏDDİN ƏHMƏD OĞLU (1936) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d.,



prof. 1953-1958-ci illərdə S.Ağamalı oğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda təhsil almışdır. İnstitutu bitirdikdən sonra

Tovuz rayonunun V.İ.Lenin adına kolxozunda bir il baş mühasib vəzifəsində işləyən Ş.Ə.Axundov 1959-1961-ci illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatını Mexanikləşdirmə və Elektrikləşdirmə İnstitutunda kiçik elmi işçi, baş elmi işçi və bölmə rəhbəri vəzifələrində çalışmışdır. 1961-1964-cü illərdə Moskvada aspiranturanı bitirdikdən sonra Ş.Ə.Axundov "Azərdövlətkənd-təsərrüfatı texnika" Respublika Birliyinə işə göndərilmiş, 1964-1967-ci illərdə həmin birlikdə baş mühəndis və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1967-1972-ci illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin Elmi-Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunda baş iqtisadçı, baş mühəndis-iqtisadçı və baş elmi işçi vəzifələrində işləmişdir. 1972-ci ildən Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin) "Maddi-texniki təchizatın iqtisadiyyatı, təşkili və planlaşdırılması" kafedrasına müəllim vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1974-cü ildə həmin kafedranın müdiri seçilmişdir. 1972-ci ildə namizədlik, 1985-ci ildə N.A.Voznesenski adına

1972-ci ildə namizədlik, 1985-ci ildə N.A.Voznesenski adına

Leninqrad Maliyyə-İqtisad İnstitutunda "Maddi-texniki təchizatın iqtisadiyyatı, təşkili və planlaşdırılması" ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 180 elmi əsərin, o cümlədən bir neçə monoqrafiyanın, kitabın, dərsliyin müəllifidir.

AXUNDOV VAHİD CÜMŞÜD OĞLU (1942) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi,



i.e.d., prof. 1970-ci ildə Azərbaycan SSR EA İqtisadiyyat İnstitutunda namizədlik, 1980-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Mərkəzi İqtisadi Riyaziyyat İnstitutunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Akademiyasının Mərkəzi İqtisadi Riyaziyyat İnstitutunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

1964-cü ildən Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsində iqtisadçı, 1966-1969-cu illərdə Azərbaycan SSR EA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda mühəndis-iqtisadçı, 1970-1976-cı illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin nəzdində Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunda "Sahələrarası balanslar" şöbəsində müdir, elmi işlər üzrə direktor müavini, direktor vəzifələrində çalışmışdır. 1987-1991-ci illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Xalq Təsərrüfatını İdarəetmə İnstitutunda prorektor, Beynəlxalq Əməkdaşlıq Mərkəzinin rəhbəri vəzifələrində işləmişdir. O, iqtisadiyyatın aktual problemlərinə dair bir neçə monoqrafiya, 200-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Respublikada iqtisadi islahat-

ların aparılması işində fəal iştirak edən görkəmli iqtisadçı alim 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasət üzrə dövlət müşaviri vəzifəsində çalışır.

V.Axundov sosial və iqtisadi inkişafın strateji proqramlarının işlənib hazırlanmasında, iri beynəlxalq maliyyə təşkilatları (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Dünya Bankı, Avropa və Asiya yenidən qurma və inkişaf banklarının və s.) ilə əlaqələrin yaradılması və inkişafında respublika iqtisadiyyatının idarə edilməsinin bazar prinsiplərinə keçməsi üzrə koordinasiya fəaliyyətinin təşkilində səmərəli fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Şöhrət” və “Şərəf” ordenləri ilə təltif edilmişdir.

AİDA (ing. *avareness, interest, desire, action*) – alıcının davranış modellərindən biri. Modelə əsasən istehlakçı hər hansı bir əmtəəni əldə etməmişdən əvvəl bir sıra mərhələlərdən keçir: xəbərdar və məlumatlı olma (*avareness*), almağa maraq və istək (*interest, desire*), hərəkət (*action*).

AİDS-ə (QİÇS-ə) YOLUXMA ZAMANI SİĞORTALANMA – sığortalanmışın immun çatışmazlığı virusuna (QİÇS-ə) yoluxması zamanı sığorta təşkilatlarının məsuliyyətini nəzərdə tutan sığorta növü. QİÇS virusuna yoluxmanı müəyyən edən qanın laboratoriya analizlərinin mənfə nətəcələrini təsdiq edən sənədə malik olan vətəndaşlar sığortalanmaq üçün qəbul olunurlar.

AİLƏ BAŞÇISI VƏ ONUN HİMAYƏSİNDƏ OLANLAR ÜÇÜN RENTA – illik gəlirin

sığortalanmasıdır ki, bu zaman gəlir sığortalanmışa, onun ölümü zamanı ərinə (arvadına), ailənin digər üzvünə ödənilir.

AİLƏ BÜDCƏSİ – ailənin həftə, ay və ya il ərzində gəlir və xərclərini əks etdirir. Adətən, hesabat ailənin bir üzvü üzrə aparılır. Ailə büdcəsinin gəlirlərini əmək haqqı, maddi yardım, birdəfəlik müavinətlər və digər ödənişlər, təqaüd və kompensasiyalar, tələbələr və uşaqlar üçün aylıq təqaüdlər və müavinətlər, həyatıyanı sahənin gəlirləri, mülkiyyətdən gəlirlər, bank faizləri, aktivlər və digər qiymətli kağızlar formalaşdırır. Ailə büdcəsinin xərclər hissəsinə isə vergi və kreditlərə görə ödənişlər, qısa və uzunmüddətli istehlak mallarının alınması xərcləri, xidmətlərin ödənilməsi daxildir.

AİLƏ-KƏNDLİ TƏSƏRRÜFATI – ailə üzvlərinin və onlarla birgə fəaliyyət göstərən şəxslərin fərdi əməyi və mülkiyyətində və ya icarəsində olan əmlak əsasında hüquqi şəxs yaratmadan kənd yerlərində istehsal və digər təsərrüfat fəaliyyətinin (məhsulların istehsalının, emalının, saxlanması, daşınmasının və satılmasının) birgə həyata keçirilməsi.

Ailə-kəndli təsərrüfatı fəaliyyətinin hüquqi və təşkilati əsasları 2005-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının “Ailə-kəndli təsərrüfatı haqqında” Qanunu ilə tənzimlənir. Bu Qanunun məqsədi kənd yerlərində ailə əməyinə əsaslanan təsərrüfatların inkişafının dəstəklənməsi, özünüməşğulluğun stimullaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, alternativ

gəlir mənbələrinin genişləndirilməsi və kənd yerlərinin inkişafının sürətləndirilməsidir. Ailə-kəndli təsərrüfatının tərkibi bir nəfərdən, ailə üzvlərindən və onlarla qohumluq və ya digər münasibətlər əsasında birgə fəaliyyət göstərən şəxslərdən ibarət ola bilər.

Ailə-kəndli təsərrüfatı fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərir və bu fəaliyyət sahibkarlıq hesab edilmir. Kənd yerlərində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər, sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər, ev və bağçılıq təsərrüfatları ailə-kəndli təsərrüfatına aid edilmir.

Ailə-kəndli təsərrüfatının statusunu müəyyən edən amillərdən biri ailə başçısının təsərrüfatda çalışmasıdır və bu təsərrüfat onun əsas iş yeri olmalıdır. Ailə başçısı kəndə çalışarsa, həmin təsərrüfat ailə-kəndli təsərrüfatı hesab olunmur və öz statusunu itirir. Ailə-kəndli təsərrüfatı onun hər bir üzvü üçün maliyyə vahidinin 2000 misli miqdarında müəyyən edilmiş illik dövryyəsinin yuxarı həddini keçdikdə və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduqda da öz statusunu itirir.

Bələdiyyələr öz ərazilərində olan ailə-kəndli təsərrüfatının uçotunu aparır və təsərrüfatın üzvlərinə onların statusunu, əmək fəaliyyətini və əmək stajını təsdiq edən vəsiqə verir. Bu vəsiqənin verilməsi üçün haqq ödənilmir.

Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla ailə-kəndli təsərrüfatının fəaliyyətinə müdaxilə etmələrinə yol verilmir. Müvafiq

dövlət orqanları və bələdiyyələr yalnız öz səlahiyyətləri daxilində ailə-kəndli təsərrüfatından qanunvericiliyə əməl etməsini tələb edə bilirlər. Ailə-kəndli təsərrüfatı yerləşdiyi ərazinin iqtisadi və sosial inkişafını təmin edən sahəvi və regional proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsində dövlət orqanları və bələdiyyələr ilə könüllü olaraq qarşılıqlı fəaliyyət göstərə bilər.

Ailə-kəndli təsərrüfatları kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısı kimi dövlət himayəsi və dəstəyi ilə əhatə olunur. Onlar Vergi Məcəlləsinə əsasən, gəlir vergisindən azaddırlar. Digər müvafiq qanunvericiliyə görə isə 1 yanvar 2014-cü il tarixinə kimi torpaq vergisi istisna olmaqla başqa vergilərdən azaddırlar. Bundan əlavə, ailə-kəndli təsərrüfatları başqa təsərrüfatçılıq formaları kimi dövlət vəsaiti hesabına güzəştli maliyyə-kredit dəstəyi ilə təmin olunur, subsidiyalar alır və digər stimullaşdırıcı tədbirlərlə əhatə olunurlar.

2005-ci ildə aparılan kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının yekununa görə Azərbaycan Respublikasında 807427 ailə-kəndli təsərrüfatının mövcud olması qeyd edilmişdir. Bu təsərrüfatların 2004581 nəfər daimi işçisi olmuşdur. Onların mülkiyyətində və icarəsində 1610664 hektar ümumi torpaq sahəsi vardır ki, bunun da 1585629 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, o cümlədən 1120396 hektarı əkin yeri, 121904 hektarı dincə qoyulmuş torpaqlar, 91914 hektarı çoxillik əkmələr və 251415 hektarı biçənək və

otlaqlardır. Bu isə o deməkdir ki, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə cəmi torpaqların 69,3 faizi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 73,8 faizi, əkin torpaqlarının isə 69,6 faizi ailə-kəndli təsərrüfatlarının payına düşür. Həmin dövrdə özəl bölmədə olan iribuynuzlu mal-qaranın 83,6 faizi (1952546 baş), qoyun və keçilərin isə 80,5 faizi (6015115 baş) ailə-kəndli təsərrüfatlarına məxsus olmuşdur.

AİLƏ, QADIN VƏ UŞAQ PROBLEMLƏRİ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ – ailə, qadın və uşaq problemləri ilə iş sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 yanvar 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Komitə fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişdir. Lakin ailə və uşaq problemlərinin qadın problemləri ilə əlaqəli surətdə kompleks həlli zərurəti vahid dövlət idarəetmə

orqanının təşkilini şərtləndirmişdir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır.

Komitə müvafiq sahədə vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak edir və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Komitə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: öz səlahiyyətləri daxilində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, xüsusilə uşaq və qadın hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək və onların pozulmasının qarşısını almaq; müvafiq sahədə qanunvericiliklə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş normativ tənzimləməni həyata keçirmək; müvafiq sahə üzrə dövlət proqramları layihələrinin işlənilməsində iştirak etmək; dövlət proqramlarının və inkişaf konsepsiyalarının həyata keçirilməsini öz səlahiyyətləri daxilində təmin etmək; digər icra hakimiyyəti orqanlarının mü-

“Biz ümumbəşəri dəyərləri bölüşürük, ancaq bizim üçün əsas dəyərlər Azərbaycanın milli dəyərləridir. Bu baxımdan, əgər tarixə də nəzər salsaq, görərik ki, xalqımızın yaşaması üçün, öz mənliliyini, qürurunu qoruması üçün ailə dəyərləri, milli dəyərlər əvəzolunmaz rol oynamışdır. Ölkəmizin inkişafı, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün və milli dəyərlərin tam şəkildə bərqərar edilməsi üçün ailə dəyərləri daim yüksəklərdə olmalıdır.”

***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev***



vəfıq sahə ilə baęlı fəaliyyətini əlaqələndirmək; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsini öz səlahiyyətləri daxilində təmin etmək; dövlətin ailə siyasətini həyata keçirmək; qaçqın və məcburi köçkün qadınların, uşaqların, aztəminatlı ailələrin sosial problemlərini öyrənmək və onların həlli üçün əlaqədar dövlət orqanları qarşısında məsələlər qaldırmaq; müasir idarəetmənin və bazar iqtisadiyyatının əsaslarının öyrənilməsi istiqamətində, qadınlar tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, ailə-kəndli təsərrüfatlarının yaradılmasında müvafiq dövlət orqanları ilə birlikdə məsləhətlərin verilməsini təmin etmək; məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində dövlət siyasətinə uyğun olaraq, qadınların müxtəlif

yeni peşələrə yiyələnməsi və ixtisaslarının artırılması məqsədi ilə layihələr hazırlamaq və əlaqədar təşkilatlarla birgə tədbirlərin görülməsini təmin etmək; ailə başçısını itirmiş şəhid ailələrinin, tək anaların, xüsusilə əlil qadınların və uşaqların problemlərinin dövlət orqanları tərəfindən həlli məqsədi ilə müvafiq vəsaitlər qaldırmaq; müvafiq sahə üzrə kadrların hazırlanmasını, işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsini, ixtisaslarının artırılmasını təmin etmək; qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, müvafiq sahədə müasir elmi nailiyyətləri tətbiq etmək, habelə elmi tədqiqat işlərinin aparılması və tətbiqini təmin etmək; müvafiq sahəyə ayrılan büdcə vəsaitləri, kreditlər, qrantlar və digər maliyyə vəsaitlərindən təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək; qanunvericiliyə uyğun olaraq, dövlət sirrinin və məxfilik rejiminin qorunması üçün zəruri tədbirlər görmək; öz fəaliyyəti haqqında əhəlinin məlumatlandırılmasını təmin etmək və s.

Komitə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir: müvafiq sahədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinə dair təkliflər vermək; öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq sahə üzrə vahid informasiya sistemini yaratmaq; gender prinsiplərini həyata keçirmək istiqamətində kişilər və qadınlarla sistemli iş aparmaq; minilliyin inkişaf istiqamətləri sahəsində, yoxsulluğun azaldılması, məşğulluq strategiyası üzrə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində öz səlahiyyətləri daxilində iştirak etmək; sağlam ana, sağlam uşaq prinsiplərini həyata keçirmək, uşaqların hüquqlarının və qanuni



mənafelərinin qorunması istiqamətində hüquqi biliklərin öyrənilməsinə təmin etmək; dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi, uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi, onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması, sosial müdafiəsi istiqamətində normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş vəzifələrin strukturuna daxil olan bölmələr tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, aidiyyəti dövlət orqanlarından həmin istiqamətdə olan vəzifələrin icra vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar almaq; istehsalatda işləyən qadınların hüquqlarının qorunması üçün öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq orqanlarla birlikdə tədbirlər görmək, zərurət yarandıqda onların hüquqlarını pozan vəzifəli şəxslər haqqında müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün aidiyyəti orqanlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

müvafiq sahəyə aid olan qanunvericilik aktlarının layihəsini hazırlamaq və ya onların hazırlanmasında iştirak etmək; müvafiq sahə üzrə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxması barədə təşəbbüslə çıxış etmək; müvafiq sahəyə dair dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına, fiziki və hüquqi şəxslərə zəruri məlumatlar (sənədlər) barədə sorğu vermək və onlardan belə məlumatları (sənədləri) almaq; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla, xarici dövlətlərin aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları) ilə əməkdaşlıq etmək və s.

Ailə cəmiyyətin güzgüsü rolunu oynamaqla, ictimai həyatda baş verən prosesləri özündə əks etdirir. Möhkəm dayaqlara malik olan ailələr güclü dövlətin və sağlam cəmiyyətin qarantıdır.

Qloballaşan və integrasiya proseslərinə meylin yüksək olduğu bir dövrdə ailə dəyərləri və adət-ənənələrimizin qorunub saxlanılması və nəsildən-nəsilə ötürülməsi məqsədilə komitə tərəfindən hər il bir çox tədbirlər həyata keçirilir.

Bu gün dünyanın hər bir yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da ailələr müxtəlif problemlərlə rastlaşır. Komitə tərəfindən ailədaxili münasibətlərdə milli-mənəvi dəyərlər və bu münasibətlərin gələcək nəslin formalaşmasında əhəmiyyəti istiqamətində ölkə ərazisində əhəlinin müxtəlif qrupları üçün nəzərdə tutulmuş maarifləndirmə tədbirləri, ictimai dinləmələr təşkil olunur. Keçirilən tədbirlər əhali arasında milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini daha da gücləndirməyə, gənc nəslin tərbiyəsinə xüsusi önəm verilməsinə, ailədə zorakılığın qarşısının

alınması üçün profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac olduğunu bir daha sübut edir.

Azərbaycanda ailə dəyərlərinin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində maarifləndirmə işlərinin aparılması məqsədi ilə Heydər Əliyev Fondu və BMT-nin Əhali Fondunun dəstəyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan ailəsi” qısametrajlı filmlər festivalı keçirilmişdir. Hər il may ayının 15-də dünyada təntənə ilə qeyd olunan və insanların diqqətini ailə problemlərinin həllinə bir daha yönəltmək məqsədi daşıyan Beynəlxalq Ailə Günü münasibəti ilə respublikamızda da silsilə tədbirlər həyata keçirilir. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin 15 may Beynəlxalq Ailə Günü münasibəti ilə təşkil etdiyi “Ailə bayramı”nda nümunəvi ailələrin seçilməsi, respublikanın müxtəlif bölgələrində geniş tədbirlərin təşkil olunması artıq xoş ənənəyə çevrilib. Ölkəmizdə əhalinin 51 faizini təşkil edən Azərbaycan qadınları ictimai-siyasi proseslərdə, o cümlədən seçkilərdə fəal iştirak edir, özlərinin vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirirlər. Dövlət və idarəetmə, hüquq-mühafizə orqanlarında, elm və mədəniyyət, sahibkarlıq, habelə idmanın müxtəlif sahələrində qadınların sayı ilbəil artır. Ölkəmizdə 100-ə yaxın qadın qeyri-hökumət təşkilatlarında fəaliyyət göstərir və bu şəbəkənin genişlənməsi və möhkəmlənməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Dövlət dəstəyi ilə 2008-ci il sentyabrın 26-da keçirilmiş və iki minə yaxın nümayəndənin təmsil olunduğu Azərbaycan qadınlarının III qurultayı dövlət qadın siyasətinin əsas istiqamətləri üzrə görülməli işlərə müsbət qiymət verməklə, bu sahədə qarşıda yeni vəzifələr müəyyən etmişdir.

Ölkənin iqtisadi qüdrəti gücləndikcə ailələrə maddi və mənəvi dəstək dövlətin diqqət mərkəzindədir. Onların maddi-sosial rifahının yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif meyarlar üzrə bir sıra müavinətlər, ünvanlı sosial yardımlar təyin olunmuşdur. Ailələrin mənzillə təmin olunması məqsədilə ölkədə ipoteka kreditləri verilir, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə, ailə-kəndli təsərrüfatlarının fəaliyyəti haqqında dövlət proqramları uğurla tətbiq olunur. Ana və uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, əhalinin reproduktiv sağlamlığının qorunması, sağlam uşaqların doğulması üçün zəruri şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan, eləcə də məişət zorakılığı hallarının azaldılması və zorakı davranış qaydalarının qarşısının alınması məqsədilə kompleks proqramlar həyata keçirilir.

Bu gün bütün dünyada məişət zorakılığı, qadın alveri və qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərlə bağlı problemlər ən çox müzakirə edilən mövzulardandır. Belə hallar çox az miqyasda olsa da, ölkəmizdə də mövcuddur. Yanlış dini stereotiplərin təsiri altında yeniyetmə qızların təhsildən uzaqlaşdırılaraq erkən nikaha daxil olması arzuolunmaz haldır. Bunun nə-

ticəsində qadınların ictimai həyatdan təcrid edilməsi, onların işləmək və karyera qurmaq imkanlarının məhdudlaşdırılması kimi mənfi hallar əsaslı narahatlıq doğurur. Məhz bu istiqamətdə aparılan işin daha da gücləndirilməsi tələb olunur. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti tərəfindən qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlərə dəstək məqsədilə Heydər Əliyev Fondu, BMT-nin Əhali Fondu və Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi arasında 2008-ci ilin 16 yanvar tarixində imzalanmış “XXI əsrdə qadınlara qarşı zorakılıq əleyhinə” birgə layihə böyük əhəmiyyət daşıyır. BMT-nin Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması üzrə Komitəsinin 44-cü sessiyası çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının BMT-nin qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi Konvensiyasının (CEDAW) həyata keçirilməsi üzrə dördüncü dövrü hesabatı dinlənilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən uğurlu dövlət siyasətinin mühüm xətlərindən birini uşaq siyasəti təşkil edir. Əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlət uşaq siyasəti cəmiyyətin bu mühüm hissəsinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2008-ci il tarixli, 103 sayılı Sərəncamı ilə 2009-cu ilin Azərbaycanda “Uşaq ili” elan



olunması bu siyasətin davamıdır.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyasına qoşulmuş, 1999-cu ildə isə həmin sənədin müddəalarını özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikasının "Uşaq Hüquqları haqqında" Qanunu qəbul olunmuşdur. "Uşaq ili" çərçivəsində BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının təbliği ilə bağlı regionlarda müvafiq maarifləndirmə işləri həyata keçirilir.

Son illərdə respublikada əhəlinin təbii artım göstəriciləri müəyyən dərəcədə yaxşılaşmışdır ki, bütün bunlar da dövlət qayğısının təzahürüdür. Belə ki, ölkəmizdə 5 yaşa qədər uşaq ölümünün səviyyəsi azalmışdır. Bu istiqamətdə atılan əməli addımlar sırasında perinatal qulluq sistemində islahatların aparılması, yeni doğulanlara müasir qulluq təcrübəsinin tətbiqi, bu sahədə müvafiq proqramların həyata keçirilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Hazırda ölkədə uşaqların sağlamlılıqlarının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif layihələr reallaşdırılır. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi "Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərini əsas tutaraq uşaq qida məhsullarının uyğunluq sertifikatı olmadan ölkəyə daxil olmasının qarşısının alınması, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan malların təhlükəsizlik və keyfiyyət göstəricilərinin Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının standartlarına uyğunluğunu müəyyən etmək

məqsədlə monitorinqlər keçirir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətdə bərabər imkanlardan istifadə etmələri üçün hərtərəfli şəraitin yaradılması ilə bağlı konkret işlər görülür.

Cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biri uşaqları mənəvi cəhətdən zəngin və ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi tərbiyə etməkdir. İncəsənətə, mədəniyyətə maraq yaradılması, estetik zövqün formalaşdırılması, yaradıcı keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi uşaqlara ətraf aləmi dərindən başa düşməyə, milli adət-ənənələrin, yaşlı nəsle hörmət və ehtiramın qorunub saxlanılmasına kömək edir.

Azərbaycan dövləti eyni zamanda uşaq problemlərinin ayrı-ayrı aspektləri, o cümlədən uşaqların sağlamlıqlarının qorunması, onların keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarının artırılması, inklüziv təhsilin inkişaf etdirilməsi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tələbatına yönəlmiş infrastrukturun yaradılması, uşaqların dövlət uşaq müəssisələrinə düşməsinin, uşaq baxımsızlığının və uşaq əməyinin istismarının, onlara münasibətdə zorakılığın, uşaqlar arasında hüquq pozuntularının qarşısının alınması, cəmiyyətin uşaq hüquqları və uşaq problemləri ilə bağlı geniş maarifləndirilməsi, qadınların hüquq və imkan bərabərliyinin, uşaqların ahəngdar inkişafının təmin edilməsi istiqamətində gələcəkdə görülməli işlərin daha miqyaslı və səmərəli olmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur.

AİLƏ SİĞORTASI – həyat sığortası və ya bədbəxt hadisələr-

dən sığortalanma. Buna görə sığortalı ilə yanaşı, onun ailə üzvləri də sığortalanmış hesab olunurlar. Ailə sığortası ya ailə cütünü (ər və arvadı), ya da müəyyən yaşda olan uşaqlar da daxil olmaqla sığortalının ailəsinin bütün üzvlərini nəzərdə tutur.

AİLƏLƏRİN TİPOLOGİYASI – ailələrin sosial-demoqrafik tərkibinin xüsusiyyətlərindən və funksiyalarından asılı olaraq onların bölünməsi. Demoqrafiyada əhalinin təkrar istehsalı üçün əhəmiyyətinə görə ayrılan ər-arvad cütliyünün olmasından, onun bütövlüyündən, onların yaşından, yaxud nikahın müddətindən, uşaqların olması, onların sayı və yaşından asılıdır. Ailələrin tipologiyası, adətən, ailələrin sadə və mürəkkəb ailə-

lərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Ümumi qəbul olunmuş ailə tipologiyası mövcud deyil. Buna görə də ailələrin tiplər üzrə bölünməsi haqda siyahıyaalmaların və müşahidələrin məlumatları çox vaxt heç bir ölkə ilə müqayisə belə olunmur.

Əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) anına ailələrin tiplər üzrə bölünməsi əvvəlki demoqrafik inkişafın, xüsusən ailənin həyat tsiklinin, doğum dinamikasının, nikah-ailə münasibətlərinin inkişafındakı dəyişikliklərin ümumi nəticəsidir. Dəyişikliklərin vaxta görə öyrənilməsi bütün bu proseslərin əhalinin ailə tərkibinə ümumi təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

Ailə yükü – əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan bir ailə üzvünün öhdəsində olanların sayı. Bu göstəricidən həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq imkanlarını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. İqtisadi və statistik tədqiqatlarda fəal əhalinin hər bir üzvünə düşən yük göstəricisindən də istifadə olunur.

AİLƏNİN GƏLİRLƏRİ – ailə üzvlərinin bütün növ gəlirləri, o cümlədən ailə üzvlərinə bağışlanmış hədiyyələr, mülkiyyətdən, ailə üzvlərinə məxsus əmlakdan, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan və yaxud əldə oluna biləcək pul və natural formada gəlirlərin cəmidir. Ailənin orta aylıq gəliri – ailənin gəlirinin orta aylıq göstəricisidir.

AİLƏNİN HƏYAT TSİKLİ – ailənin yaranmasından onun təbii sonuna – əsasını qoyanların ölümünə qədər mərhələlərin ardıcıl keçilməsi prosesi. Ailə di-

I. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

II. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

III. Valideynləri və ya qayyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsindədirlər.

IV. Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənaəviyyətinə təhlükə törədən bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır.

V. 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülmə bilməzlər.

VI. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir.

(Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 17)

namikası ailə hadisələrindən bəzilərinin digərləri ilə əvəz edilməsi deməkdir. Bu halda hadisələr ailənin strukturuna təsir göstərən vəziyyətlərdir.

Ən əlamətdar ailə hadisələri ailə üzvlərinin doğulması və ölümüdür. Sosial strukturun ayrı-ayrı strataları (elementləri) üzrə ailə hadisələrinin iyerarxiyası ailənin həyat tərzinin dəyərlik dərəcəsi barədə dolayı təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Sosial statusdan, cinsdən, yaşdan və digər əlamətlərdən asılı olaraq ailədə rolların müxtəlif iyerarxiyaları mümkündür.

Həyat tsikli müxtəlif meyarlar üzrə qurula bilər, lakin bu halda həmin tsiklin müntəzəm olması nəzərə alınmalıdır. Bu cür tələblərə ən tam şəkildə cavab verən meyarlar valideynlik, valideynlər, uşaqlar, nəvələr arasında qohumluq əlaqələri, ər-arvad münasibətləridir. Çox vaxt həyat tsikli anlayışı insanın doğulmasından ölümünə qədər onun həyatında baş verən hadisələrin bütün ardıcılığını təsvir edən anlayış kimi tətbiq olunur. Lakin həmin anlayışdan insanın həyatı boyu keçilən mərhələlərin tam ardıcılığı mənasında istifadə edilməsi daha düzgün olar. Bu mərhələlər uşaqlar doğulandan onların öz uşaqları doğulana qədər davam edir. Əhali səviyyəsində həyat tsikli nəsil-nəsil təkrarlanır.

AİLƏNİN SOSIAL-İQTİSADI STATUSU – dövlətin sosial-siyasi quruluşunun xüsusiyyətlərini, onun hüquqi əsaslarını, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və ictimai mənlik şüurunun inkişaf dərəcəsini ailə münasibətlərində əks etdirən inteqral göstərici.

AJİO (ital. və lat. *aggio* – həddi aşma) – 1. Qızılın bazar qiyməti ilə verilmiş qızıl miqdarını nominal olaraq təqdim edən nağd pulun məbləği arasında fərkdir (qızıl standartı şərti daxilində). 2. Qiymətli kağızların bazar qiyməti ilə onların nominal dəyəri arasında fərkdir. 3. Əmtənin qiyməti ilə müddətli əməliyyatla alınan əmtəə arasında müsbət fərkdir. 4. Kağız pulun qızıla dəyişməsi ilə götürülən komissiyon gəlirləridir (qızıl standartı şəraitində).

AJİOTAJ – mənfəət əldə etmək məqsədilə qiymətli kağızların məzənnəsinin, yaxud mallara olan tələbatın süni surətdə dəyişməsinə yönəldilən hərəkət (artırma və ya azaltma).

AJUR (fr. *a jour* – bu günə kimi) – baş kitabdan çıxarılmış sintetik uçot hesabı və balans qalığı üzrə dövriyyələrin və qalıqların analitik və sintetik uçotun, anbar və mühasibat uçotunun göstəricilərinin tam uyğunluğunu almaqdan ötrü aparıldığı gündə mühasibat kitabları üzrə əməliyyatların tərtib edilməsi.

AK&M ŞİRKƏTİ – AK&M agentliyi tərəfindən Rusiyanın fond bazarında sənaye müəssisələrinin müəyyən dairə səhmləri üzrə hesablanan məzənnə indeksi.

AKERLOF CORC (1940) – Amerika iqtisadçısı. Əmək bazarının tədqiqi və qeyri-bazar ödənişlərinin xüsusiyyətləri üzrə tədqiqatları ilə məşhurdur. London iqtisad məktəbində və Kaliforniya Universitetində dərs demişdir. 1970-ci ildə çap etdirdiyi “Limon bazarı” (ABŞ-da köhnə, işlənmiş avtomobillər



limon adlanır) məqaləsi iqtisadçılar arasında böyük rezonansa səbəb olmuşdur. 1973-cü ildə prezident

Niksonun iqtisadi müşavirlərindən biri olub. 2001-ci ildə qeyri-simmetrik bazarların təhlilinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. 2001-2006-cı illərdə Amerika İqtisadçılar Assosiasiyasının prezidenti olmuşdur. İnformasiya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin banisidir. O, dar ixtisaslaşmış tədqiqatçı olmayıb, iqtisadiyyatı sosiologiya, psixologiya, antropologiya və s. ictimai elmlərlə birləşdirməyə çalışmışdır. Alim öz tədqiqatlarında yoxsulluğun iqtisadi təhlili, milli diskriminasiya, hind kasta sistemi, cinayətkarlıq, hərbi siyasət, əmək bazarı və s. problemlərə toxunmuşdur.

AKKORD VERGİSİ – gəlirlərin və satınalmaların həcmindən asılı olmayaraq dövlət tərəfindən müəyyən səviyyədə təyin edilən vergi.

AKKREDİTƏ OLUNMUŞ İNVESTOR – maliyyə məsələlərində səlahiyyətli və ixtisas tələblərinə uyğun gələn institusional və ya fərdi investor.

AKKREDİTİV (lat. *accreditivus* – vəkalətnamə, accredo – etibar edirəm) – satıcının xeyrinə alıcının tapşırığı üzrə verilən bankın pul öhdəliyi. Bunun əsasında müəyyən şərtlər yerinə yetirildikcə bank tədiyəni həyata keçirir. 1. Bankın pul öhdəliyidir, alıcının tapşırığı ilə

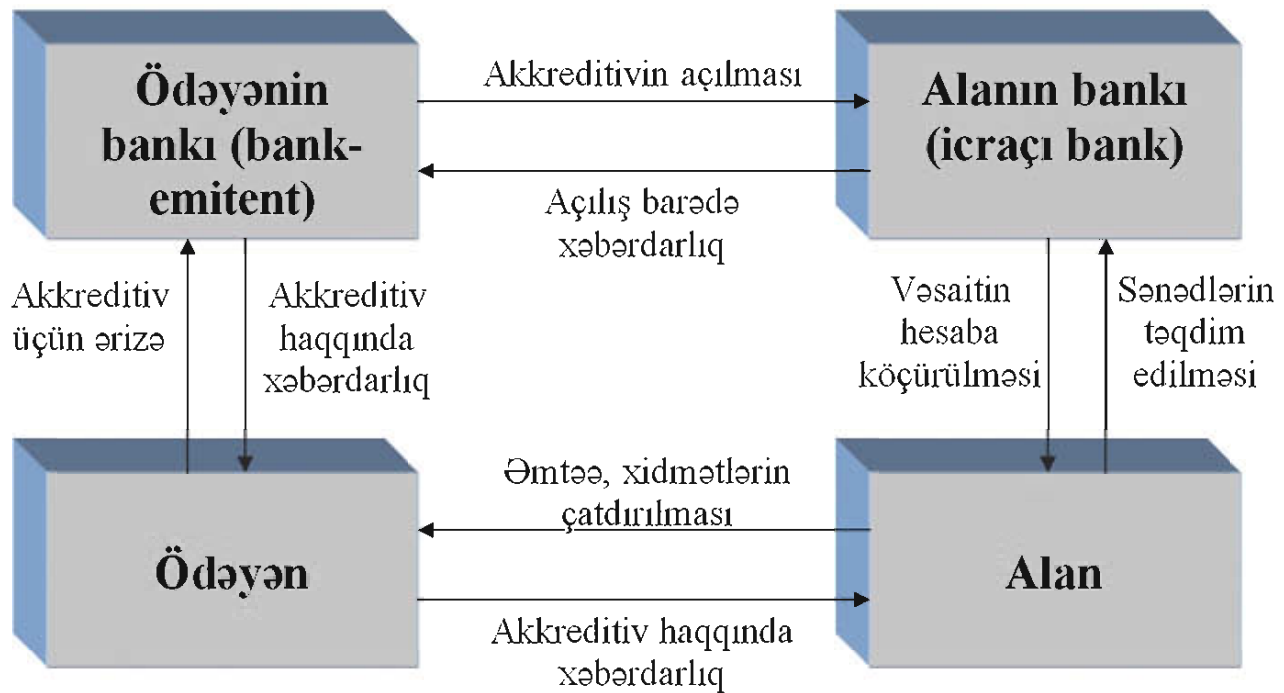
satıcıya verilir, bu öhdəlikdə göstərilən müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsi və sənədlərin mövcudluğu ilə bank ödəniş aparır. Emitent-bank alıcının müraciəti üzrə akkreditiv açır, burada pul vəsaitinin satıcının hesablaşma hesabına köçürülməsi üçün zəruri olan sənədlərin siyahısı və şərtləri verilir. İcraedici bank göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, onların tam yerinə yetirilməsi zamanı isə müqavilədə göstərilən məbləği hesablaşma hesabına köçürür. 2. Bank hesabının akkreditiv zamanətində əmtəələr, əməliyyatlar və xidmətlər üzrə tapşırıqların dərhal yerinə yetirilməsi üçün tədiyələri göstərilən şərtlərdə kontragentə çatdırmağa imkan verən növüdür. 3. Tapşırıqda göstərilən şərtlərlə idarə olunan hədlərdə fiziki və ya hüquqi şəxsə müştərinin sərəncamı ilə və onun hesabına tədiyə aparmaq üçün bankın bir və ya bir neçə banka verdiyi tapşırıqdır. 4. Üzərində göstərilən şərtlərlə fiziki və ya hüquqi şəxsə müəyyən edilmiş həcmdə pul vəsaitinin ödənilməsi haqqında tapşırığı ifadə edən pul sənədidir. 5. Nağdsız hesablaşma forması. Emitent bank alıcının ərizəsi ilə akkreditiv açır və burada satıcının hesablaşma hesabına pul vəsaitlərinin köçürülməsi üçün zəruri olan sənədlərin siyahısı və şərtləri verilir. İcraçı bank (göndərən bank) göstərilən tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, onların tam yerinə yetirilməsi zamanı isə müqavilədə göstərilən məbləği hesablaşma hesabına daxil edir. Akkreditiv hesablaşma aləti

kimi ancaq bir satıcı ilə hesablaşma üçün nəzərdə tutula bilər. Fəaliyyət müddəti və pul əməliyyatlarının aparılma qaydası tərəflər arasında müqavilə ilə müəyyən edilir. Burada, adətən, emitent-bankın adı, akkreditivin növü, onun icra üsulu, akkreditivin açılması haqqında satıcının xəbərdar edilməsi üsulu, satıcı tərəfindən banka təqdim edilən sənədlərin tam siyahısı və xarakteristikası, sənədlərin təqdim edilmə müddəti və onların sənədləşdirilməsi tələbləri, həmçinin fərdi qaydada müəyyən edilən digər şərtlər göstərilir. Akkreditiv, adətən, xüsusi şəxslərə və ya şirkətlərə – hər hansı bir şəhərdə xarici pul vəsaitləri lazım olduqda istifadə edilir. Bu zaman müştəri öz bankı vasitəsilə xarici şöbədə və ya müxbir-bankda akkreditiv açır, yəni bankın onun hesabından və ayrı hesabda müştərinin deponent olunmuş pulunun hesabına bu və ya digər şəxsin xeyrinə ödənişlər etməyi xahiş edir. Akkreditivin açılması zamanı emitent-bank icraedici bankın sərəncamına öz öhdəliklərinin fəaliyyət müddəti üçün pul vəsaitləri təqdim edir, bu, akkreditiv üzrə ödənişlərə həmin vəsaitlərin mümkün istifadəsi şərti ilə verilir. Pul ödənişinin təmin edilməsi üçün emitent bank icraedici bankda depozit hesabı açar. Akkreditivin müxtəlif növləri mövcuddur: geri çağırılan və çağırılmayan, təsdiq edilmiş və təsdiq edilməmiş, revolver (bərpa olunan) akkreditiv, ödənilən və ödənilməyən, bölünən və gecödənələn akkreditiv. Geri çağırılan akkreditiv istə-

nilən anda benefisiara əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmədən emitent bank tərəfindən dəyişilə və ya ləğv edilə bilər. Bununla əlaqədar beynəlxalq təcrübədə maraqlı tərəflərin razılığı olmadan dəyişilə və ya ləğv edilə bilməyən çağırılmayan akkreditiv tətbiq edilir. Akkreditivdə aydın göstərilir ki, o, çağırılan və ya çağırılmayıdır. Əgər bu məlumat göstərilməzsə, akkreditiv çağırılmayan hesab edilir. Geri çağırılmayan akkreditiv yalnız alıcının razılığına əsasən imtina edilə bilər. Geri çağırılmayan, təsdiq olunmuş akkreditivdə isə bank-emitentin xahişi ilə icraçı bank geri çağırılmayan akkreditivi təsdiq edə bilər və bu cür akkreditiv icraçı bankın razılığı olmadan dəyişilə və ya imtina edilə bilməz. Geri çağırılmayan, təsdiq olunmuş akkreditivin təsdiq olunma qaydası banklar arasındakı razılığa əsasən müəyyən olunur.

Akkreditiv üzrə vəsait alıcısı ondan imtinanın mümkünlüyü akkreditivin şərtlərində nəzərdə tutulubsa, onun müddətinin bitdiyi vaxt akkreditivdən imtina edə bilər. Bundan əlavə, akkreditivin şərtlərində ödəyicinin səlahiyyətli şəxsinin qəbul edilməsi də nəzərdə tutula bilər. Lakin beynəlxalq bank təcrübəsi təsdiq edir ki, ixrac-idxal sövdələşmələrində risk nöqtəyinə nəzərindən daha təhlükəsiz forma geri çağırılmayan akkreditivdir.

Əgər müxbir bank akkreditiv açan bankla yaxşı münasibətlərinə, həmçinin sabit siyasi və iqtisadi vəziyyətə güvənə bilərsə, onda, bir qayda olaraq, müştərinin maraqlarında olan

Akkreditiv hesablaşma forması*Sxem 1*

əməliyyatın sürətli aparılması məqsədilə sənədlər əsasında ödəniş edir.

Təsdiq olunmuş akkreditiv digər bankın əlavə təminatına malikdir. Emitent-bank bu və ya digər səbəblərdən ödənişi həyata keçirməkdən imtina edirsə, o, bütün hesablaşma sənədlərini ödəmək öhdəliyini öz üzərinə götürür. Təsdiq edilməmiş akkreditiv belə təminata malik deyil.

Revolver (bərpa edilən) akkreditiv müqavilə ilə təsbit edilir. Adətən, qrafik üzrə həyata keçirilən daimi qısa mal göndərişinə görə hesablaşmalarda istifadə edilir. O, akkreditiv məbləğinin müəyyən aralıq vaxt ərzində avtomatik bərpasını nəzərdə tutur. Elə akkreditivdir ki, onun vasitəsilə, onun şərtlərinə uyğun olaraq, xüsusi dəyişiklik-

lər edilmədən məbləğ yeniləşir və ya bərpa olunur. Əgər alıcı göstəriş verirsə ki, sifariş olunmuş mal müəyyən hissələrlə müəyyən zaman dövründən bir (hissə-hissə göndərmə haqqında müqavilə) göndərilsin, onda ödənişlərin icrası, qismən göndərişlərin dəyərini ödəyən revolver akkreditivi üzrə həyata keçirilə bilər. Məbləğə və müddətə münasibətdə revolver akkreditivləri yeniləşən ola bilər. Məbləğə görə yeniləşən akkreditiv o deməkdir ki, onun məbləği ümumi müddət ərzində istifadə olunduqda bərpa olunur. Müddətə görə yeniləşən akkreditiv isə o deməkdir ki, məbləğ müəyyən zaman ərzində yeniləşir.

Gecədən ilən akkreditiv faktiki olaraq, müddəti uzadılmış ödənişi özündə əks etdirir. Bu za-

man pul icarəedici banka həmin anda deyil, akkreditiv fəaliyyətinin qurtarmasından sonra köçürülür. İcarəedici bank akkreditivi yerinə yetirərkən, emitent banka kredit təklif edir.

AKKREDITİVİN BAĞLANMASI – alıcı ilə təchizatçı arasında bank strukturu vasitəsilə hesablaşma formasıdır, təchizatdan dərhal sonra bağlanır. Akkreditiv yüklənmiş mala görə təchizatçının hesablarını ödəmək üçün alıcının bankının təchizatçının xarici bankına tapşırığıdır. Akkreditiv məbləğinə bərabər olan pul vəsaitləri alıcının hesablaşma hesabından akkreditivlər hesabına köçürülür, yaxud alıcı akkreditiv açılması üçün bankdan ssuda alır. Bu, alıcı üçün hesablaşmaların daha az üstünlük verilən formasıdır, belə ki, o, təchizat-

çıların materialları yüklənənə qədər müəyyən pul vəsaitləri məbləğindən məhrum olur. Eyni zamanda o, təchizatçı üçün vaxtında ödənişin təminatçısı kimi çıxış edir.

Hər açıq akkreditiv ancaq bir təchizatçı ilə hesablaşma üçün nəzərdə tutulur. Sövdələşmə həyata keçirildikdən sonra akkreditiv bağlanır. Yeni sövdələşmə üçün yeni akkreditiv açılır.

Müasir bank praktikasında akkreditivlərin icra olunmasının müxtəlif növlərindən istifadə olunur və bu akkreditivlərin təqdim olunması ilə bağlı ödəniş daha tez-tez istifadə olunan və əsas akkreditiv hesab olunur, yəni bunu icra edən və ya təsdiq edən bank bu sənədləri akkreditivin müvafiq şərtləri hesab edənə kimi onların irəli sürülməsi ilə bağlı sənədləri ödəyir (UCP 600 14 maddəsinə müvafiq olaraq bu cür müddət beş bank günündən artıq olmur).

Alıcı sənədlərin təqdim olunmasından dərhal sonra əmtəə malının dəyərini və ya satıcı tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyərini ödəməyə qadir olmadıqda, onun üçün müəyyən müddətə maliyyələşmə tələb olunur və bu zaman banklar ödənişin müddətinin gecikdirilməsi yolu ilə akkreditivi icra edə bilər, yəni satıcı ilə alıcı öz aralarında ödənişin uzadılması müddətini razılaşdırmaqla, onu akkreditivin ödəniş təlimatlarında göstərmək, vaxtı uzatmaqla bu sənədlərin ödənməsini banklara həvalə etmək səlahiyyətinə malikdir. Akkreditiv məsrəflərin qəbul olunması yolu ilə icra olunursa, o zaman buna analogi olaraq satıcı da ödənişin

müddətini uzada bilər, yəni bank satıcı tərəfindən yazılmış məsrəfi qəbul edir və onun şərtlərinə müvafiq olaraq təqdim olunan və akkreditivin şərtlərinə uyğun olan sənədləri müəyyən vaxtdan sonra ödəyir. İstənilən akkreditiv dəyişilməsi mümkün olan, təsbit olunan məbləğə və qüvvədə olma müddətinə malik olsa da, bu, müəyyən resurs və zaman itkisini tələb edir.

Mütəmadi olaraq yüklərin boşaldılmasını nəzərdə tutan ticarət sövdələşmələri üçün, məsələn, hər ay qəti müəyyən edilmiş eyniadlı məhsullar, xammal və ya materiallar üçün bərpa olunan və ya revolver akkreditivlər nəzərdə tutulur – bu, akkreditivlərin şərtlərinə müvafiq olaraq xüsusi dəyişikliklərin akkreditivin mətninə daxil edilmədən məbləği bərpa olunan akkreditivlərdir. Avtomatik olaraq bərpa olunan akkreditiv yalnız zaman baxımından və məbləğə görə bərpa oluna bilər, tədarük qrafikində, mal vahidinin dəyərində və ya onun adları ilə xarakteristikalarında hər hansı bir dəyişikliklər qeyri-mümkündür.

Beynəlxalq vasitəçilik sahəsində öz kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən şirkətlərin rahatlığı üçün beynəlxalq işgüzar cəmiyyətdə çox münasib və məşhur olan sənədli akkreditivin növü mövcuddur – transferəli və ya köçürmə akkreditivi – satıcının icraçı bankdan akkreditivin bir hissəsini və ya bütün məbləğini üçüncü şəxslərə ötürülməsini xahiş etməsi ilə bağlı akkreditivdir.

Təcrübədə Ehtiyat akkreditivi də tətbiq edilir. Ehtiyat akkre-

ditivi akkreditivin şərtləri ilə əlaqədar öhdəliklərin əmr verən tərəfindən pozulmasını təsdiq edən, ödəniş üçün təqdim olunan və lazımı qaydada tərtib olunan sənədlərin əksinə bankın tədarükçü qarşısında ödənişi həyata keçirməsi ilə bağlı yazılı öhdəliyidir. Bu vasitə bank zamanətlərinin iş prinsipinə oxşardır, lakin zamanətlərdən fərqli olaraq, sənədləşdirilmiş akkreditivlər üçün vahid qaydalara və adətlərə tabe olur. Məsələn, siz tədarükçü ilə tədarük olunmuş malın ödənişinə dair müəyyən vaxtın təqdim olunması və ya malın qiymətinə dair güzəştə əlaqədar və ya ödəniş vaxtının təxirə salınması şərtləri ilə sizə təhvil veriləcək malın ən böyük həcmi barəsində razılığa gəlmişsiniz. Lakin tədarükçü risklərini ödəmək üçün tədarük olunan mala görə ödənişin həyata keçirilməsinə dair dəqiq zamanət almaq niyyətindədir. Bu halda ehtiyat akkreditivi köməyə çatır. Ümumilikdə isə bu, satıcı ilə alıcının akkreditivdən hesablama forması kimi istifadə olunmadan onların öhdəliklərinin icra olunması ilə bağlı zamanəti əldə etməyi arzulayır. Ehtiyat akkreditiv isə təsdiq olunmuş və olunmamış olur. Təsdiq olunmamış ehtiyat akkreditivin buraxılış dəyəri aşağı olduğu üçün təsdiq olunmuş dəyər üçüncü bank tərəfindən əlavə olunmur.

AKSELERATOR NƏZƏRİYYƏSİ – bu nəzəriyyəyə görə, investisiyaların həcmi istehsalın ümumi həcmi ilə mütənəsibdir. Bu nəzəriyyə belə bir müşahidə əsasında yaranmışdır ki, kapital qoyuluşunun artım

sürəti istehsalın artım sürəti ilə müqayisədə daha ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. İqtisadiyyatın inkişafının erkən keynsçi modellərində bu nəzəriyyə həll-edici əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün iqtisadiyyat miqyasında “kapital-məhsul” əmsalının sabit qiyməti müəyyən edilməmişdir; investisiya qərarları faiz dərəcələri, müəssisənin rentabelliği və onun perspektivlərinin qiyməti kimi müxtəlif amillərin nəzərə alınmasına əsaslanır. Akselerator nəzəriyyəsi bütün bu amilləri adekvat şəkildə hesaba almaq iqtidarında deyildir.

AKSEPT (lat. *acceptus*, ing. *acceptance* – qəbul edilmiş) – yüklənmiş əmtəə-maddi dəyərlərə (qiymətliyə), göstərilən xidmətlərə, yerinə yetirilən işlərə görə iqtisadi subyektlər arasında nağdsız hesablaşmalar forması. Aksept – ofertanın ünvanlandığı şəxsin ofertanı qəbul etməsi haqqında cavabı, pul, əmtəə və ya hesablaşma sənədlərinin ödənilməsinə zəmanət verilməsi, yaxud ödənişə razılıq. Aksept ödəyicinin hesablaşma sənədində göstərilən tələblərə görə hesabının ödənilməsi sənədidir. Hesablaşma sənədi ödənişə o zaman qəbul olunur ki, hesablaşmanı ödəyən tərəf – agent banka hesablaşmanı ödəməsi haqqında öz etirazını bildirmir. Beynəlxalq və daxili əmtəə dövriyyəsində əmtəə və xidmətlərə görə hesablaşmalar zamanı tətbiq olunur. Hesablaşmaların aksept forması avanslar, reklamasiya və iddialar (tələblər) üzrə hesablaşmalar zamanı tətbiq olunmur.

Məsələn, malların təqdim olun-

masında, xidmətlərin göstərilməsində qeyd olunmuş şərtlər, tələblər yerinə yetirilməzsə, akseptdən tam və yaxud hesablaşmanın bir hissəsinin ödənilməsindən imtina edilə bilər.

Veksel aksepti vekselin ödənilməsinə razılıq verilməsini bildirir və kreditorun borclunun adına yazdığı köçürmə vekselinə akseptantın müvafiq qeydi, yazısı formasında tərtib olunur. Əgər veksəl bank akseptinə malikdirsə, onda bu zaman bank onun ödənişinə zəmanət verir. Çekin aksepti bank tərəfindən çekdə, bankın ayrıca hesabında göstərilmiş məbləğin deponentləşdirilməsi şərti ilə həyata keçirilir. İnkassoya təqdim edilən əmtəə və hesablaşmaların agent sənədlərin ödənilməsindən əvvəl (ilkin aksept) və ya onların ödənilməsindən sonra (sonrakı aksept) ola bilər.

Tərtib olunma qaydasından asılı olaraq müsbət və mənfi aksept növləri fərqləndirilir. Müsbət aksept zamanı göndərən tədiyyə tələbinin ödənişi yalnız alıcının yazılı razılığı zamanı aparılır. Bu halda tədiyəçi (ödəyici) müəyyən edilmiş müddətdə aksept haqqında qeydlə banka tədiyə tələbini (tapşırığını) qaytarmalıdır. Mənfi aksept zamanı əgər aksept müddəti ərzində alıcı ödənişdən imtina etməzsə, tədiyə tələbi akseptləşmiş hesab olunur. Əgər müqavilə şərtləri pozularsa, akseptdən imtina tədiyə tələbinin bütün məbləği qədər (akseptdən tam imtina) və ya məbləğin bir hissəsi qədər (akseptdən qismən imtina) bildirilə bilər. Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: bank aksepti, veksəl aksepti,

mənfi aksept, müsbət aksept, növbəti aksept, ilkin aksept, hesabların aksepti, çek aksepti. **AKSEPT BANK** (ing. *acceptance bank*) – trattanın təminatı altında xarici ticarətin kreditləşməsinə həyata keçirən banklar, yaxud veksəl təminatı, kredit verən maliyyə idarəsi. Aksept bank hesaba görə ödəniş öhdəliyini öz üzərinə götürən bank.

AKSEPT EVİ – xarici ticarət əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşan bank müəssisəsi.

Əsas əməliyyatlar: depozit-ssuda əməliyyatları, kommersiya veksellərinin və ya ixracatçıların trattalarının aksepti, şirkətlərin restrukturizasiyası (birləşmə, udulma) əməliyyatları aparıldıqda vasitəçilik, məsləhət xidmətləri. Adətən, aksept evi səhmdar şirkəti və ya özəl şirkət hüquqları ilə fəaliyyət göstərir. Aksept krediti – xarici ticarətin bank vasitəsilə kreditləşdirilməsi formalarından biri: bankların, bir qayda olaraq, ixracatçıların təqdim etdiyi köçürmə veksellərin (trattaların) aksepti şəklində verilən krediti. Aksept kreditinin kommersiya kreditindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, trattanın akseptantı qismində çıxış edən sanballı bank özü kredit vermir və bu aksept əməliyyatına öz vəsaitlərini sərf etmir, lakin ödəniş vaxtı çatdıqda trattanı ödəmək öhdəliyi götürür.

AKSEPT HESABLAŞMA FORMASI – nağdsız hesablaşma formalarından biri. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, malgöndərən əmtəə və hesablaşma sənədlərini yazır və onları in-

kasso edilmək (bank vəsaitlərinin tədiyəçidən alana verilməsi) üçün öz bankına təqdim edir. Məlgöndərənin bankı sənədləri tədiyəçi banka göndərir, o isə tədiyəçinin aksepti (razılığı) olduqda ödəniş aparır. Hesablaşmaların bu forması SSRİ-də 1930-cu illərdən tətbiq edilib. Müasir şəraitdə bu forma təşkilatlar arasında nağdsız hesablaşmaların aparılması barədə müvafiq müqavilə, eləcə də həmin təşkilatlara xidmət edən bankların razılığı olduqda tətbiq edilir.

AKSEPT KONTORU – təkrar sığorta müqavilələri bağlanarkən riski öz üzərinə götürən sığorta şirkəti.

AKSEPT KREDİTİ – banklar tərəfindən köçürülmə vekselləri (tratta) aksepti formasında təqdim olunan kredit. Bir qayda olaraq, ixracatçılar tərəfindən banka qoyulur, xarici ticarətin bank kreditləşməsi formalarından biridir. Aksept krediti zamanı bank kreditor qismində çıxış etsə də, öncə kredit məbləğini təqdim etmir, yalnız təsbit olunmuş müddətdən sonra veksəl ödənişini həyata keçirir.

Məhz bu cəhətdən aksept krediti kommersiya kreditindən fərqlənir.

AKSEPTANT (lat. *acceptantis*) – verilmiş vekseli ödəmək öhdəliyi götürmüş (aksepti imzalamış) fiziki və ya hüquqi şəxs.

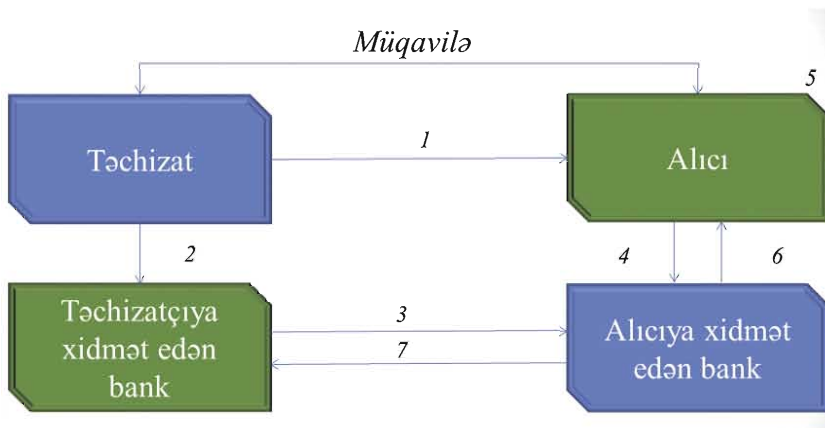
AKSEPTLƏŞDİRİLMİŞ ÇEK – tədiyəçi bank tərəfindən akseptləşdirilmiş çek həmin çekdə göstərilən pulun onu alan şəxsin hesabına köçürülməsinə zəmanəti təmin edir. Bu halda aksept tədiyəçinin köçürmə vekselin (trattanın) vaxtında ödənilməsini həyata keçirmək öhdəliyidir. Akseptin rəsmiləşdirilməsi tədiyə tələbnaməsi üzərində imza edilməsi və “akseptləşdirilmişdir” sözləri ilə təsdiqlənir.

AKSEPTLƏŞDİRİLMİŞ TAPŞIRIQ – tədiyəçinin müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin ayrıca hesabda depone edilməsi və akseptləşdirilməsi barədə, eləcə də həmin vəsaitlər hesabına məlgöndərlə hesablaşmalar aparılması barədə öz bankına tədiyə tapşırığı. Akseptləşdirilmiş tapşırıqlardan, adətən, birdəfəlik hesablaşmalarda istifadə edilir.

AKSEPTLƏŞDİRİLMİŞ VEKSEL – həmin sənəd təqdim edildikdə və ya onda göstərilən müddət çatdıqda onu ödəmək öhdəliyi qeyd edilmiş veksəl (hesab). Sənəddə göstərilən məbləğin ödənilməsinə təminat vermək barədə bankın razılığı olan sənəd də eyni terminlə adlanır. Akseptləşdirilmiş veksəl, adətən, müvafiq dərkənar ilə (“akseptləşdirilmişdir”, “qəbul edilmişdir”, yaxud “ödəməyi öhdəyə götürürəm”) və ya sadəcə olaraq, tədiyəçinin imzası ilə təsdiqlənir. Tədiyəçi akseptant veksəl üzrə ödənişin aparılmasına cavabdeh olan əsas veksəl borclusu olur. Ödəniş aparılmadıqda veksəl saxlayıcısı akseptanta qarşı birbaşa iddia təqdim etmək hüququna malikdir. Veksellər haqqında vahid qanunun tətbiq edilməsi barədə Cenevrə Konvensiyasına uyğun olaraq aksept şərtsiz olmalıdır, lakin o, veksəl məbləğinin bir hissəsi ilə (qismən aksept ilə) məhdudlaşa bilər. Ticarət əqdləri ilə əlaqədar akseptləşdirilmiş veksellər (kommersiya vekselləri) kommersiya bankları tərəfindən uçota götürülür (pul ilə alınır) və təqdim edilən kreditlərin təminatı kimi qəbul edilir. Qısamüddətli veksellərin təkrar uçotu mərkəzi banklar tərəfindən aparılır. Banklar tərəfindən akseptləşdirilmiş veksellər çox vaxt həmin banklar tərəfindən qarşılıqlı kreditvermə əməliyyatlarında istifadə edilir.

AKSEPTLƏŞDİRMƏ – bankın tədiyə sənədlərini ödəməyə razılıq verməsi və buna müvafiq olaraq həmin sənədlərin ödənilməsinə təminatın müəyyən forması. Akseptant bankın sənədlər

Aksept krediti



Sxem 1

üzərində müvafiq dərkənarı şəklində rəsmiləşdirilir. Adətən, ödəniş vaxtı çatdıqda borclu borcun məbləğini banka köçürür və həmin bank ödəniş aparır. Borclu tədiyə qabiliyyətli olmadığı halda isə ödəniş akseptant bankın hesabına aparılır. Xarici ticari əməliyyatlarda, məsələn, dokumentar akkreditivlər üzrə hesablaşmalarda geniş tətbiq edilir.

AKSEPT-RAMBURS KREDİTİ – aksept kreditinin bu növündə ödənişin nağd pulla aparılması ixracatçıların maraqlarına uyğun olur. Faktiki olaraq ticarət əməliyyatlarının qısamüddətli bank kreditləşdirilməsi deməkdir. Satıcı tərəfindən alıcının göstərdiyi bank müəssisəsinə tratta təqdim edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Satıcı satılmış malın müqabilində ödənişi tratta da nəzərə alınmaqla akseptə qədər öz bankında nağd pul şəklində alır. Bu cür kreditin əsas şərtləri (müddət, limit, faiz dərəcəsi, zəmanətlər və s.) banklararası ilkin razılaşmanın gedişində müəyyən edilir. Bu halda borcun özünün idxalatçının bankı tərəfindən ödənilməsi üsulu hökmən müəyyən edilməlidir.

AKSESSIYA (lat. *accessio* – birləşmə) – 1. Daşınmaz əmlakın həcmnin və ya dəyərinin artması. 2. Mövcud müqaviləyə qoşulma.

AKSESSOR HÜQUQİ MÜNASİBƏTİ – elə hüquqi münasibətdir ki, girov, zəmanət, beh vermək nəticəsində baş verə bilən digər hüquqi münasibəti tamamlayır.

AKSİZ (fr. *accise*, lat. *accidere* – kəsmək) – aksizli malların satış

qiymətinə daxil edilən vergi. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan aksizli mallardan, vergidən azad edilən mallar istisna olunmaqla, aksiz vergisi tutulur.

Aşağıdakı mallar aksizli mallara aid edilir:

- içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;
- tütün məmulatları;



- neft məhsulları;
- minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla);
- istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və ya fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksiz mallar istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksizin ödəyiciləridir. Sifarişçinin gön-

dərdiyi xammaldan Azərbaycan Respublikasının ərazisində mallar istehsal edildiyi hallarda, malların istehsalçısı (podratçı) aksizin ödəyicisidir. Bu halda istehsalçı (podratçı) aksiz məbləğini sifarişçidən almalıdır.

AKSİZ MARKASI – aksiz mallarının üzərinə məcburi qaydada yapışdırılan, bir və bir neçə müdafiə dərəcəsi olan xüsusi nişan.

AKSİZLƏR ÜZRƏ AVANS ÖDƏNİŞ – məcburi qaydada markalanmalı olan mallar üzrə müəyyən nümunəvi aksiz rüsumu markalarına görə ödəniş. Həmin markaların alışı dəyəri aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$A = A_{tm} \times K_m,$$

burada A – aksizlərə görə avans ödənişin məbləği (manat);

A_{tm} – aksiz rüsumu markalarından hər birinin qiyməti (manat); K_m – aksiz rüsumu markaları ilə markalanmalı olan aksizli malların natural miqdarıdır (əmtəə vahidi).

Aksiz rüsumu markaları ilə markalanmalı olan aksizli mallar üzrə avans ödənişinin hesabı dövründəki məbləği büdcəyə ödənilməli aksiz məblə-

ğinin yekun hesabatında nəzərə alınır. Lakin bu məbləğ elə həmin hesabat dövründə satılmış və aksiz rüsumu markaları ilə markalanmış aksizli malların real dövrüyyəsinə düşən avans ödənişi məbləğində nəzərə alınır.

AKT (lat. *aktus* – hərəkət, fəaliyyət) – hüquqi qüvvəyə malik ikidən çox hüquqi və fiziki şəxsin imza etdiyi rəsmi sənəd. Müxtəlif növləri var. Məsələn, təqdim, təhvil-təslim, hesabdandırma, zərər, notarius, ləğv olunma barədə və s. aktlar. Həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin nəticələrini təsdiqləyən, yoxlama qrupu və yoxlanılan qurumun məsul şəxsləri tərəfindən imzalanan sənəd.

AKTİV BAZAR – opsiyonlar bazarında işgüzar fəallığın yüksək səviyyədə olmasını bildirən termin. Birja bazara nəzarət etməyə qabil olmadığı hallarda yeni sifarişlərin daxil olması təxirə salına bilər.

AKTİV TƏKRAR SİĞORTA – riskin təkrar sığortaya verilməsi.

AKTİV YOXSULLAR – maddi imkan aşağı olan və bu vəziyyətdən çıxmaq üçün bütün qüvvəsini səfərbər edən insanlar.

AKTİVİZM – Qərb iqtisadi ədəbiyyatında dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsi (əsasən, fiskal və ya monetar siyasət çərçivəsində). Aktivizmin nəzəriyyə və praktikası C.M.Keynsin ideyalarına əsaslanır (bax: Keynsçilik).

AKTİVLƏR (ing. *assets*) – keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən idarə olunan (nəzarət edilən) və müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmə-

rənin gətirəcəyini ehtimal edən, habelə müəssisənin mühasibat balansında tanınan ehtiyat (resources). Aktiv anlayışı üç əsas elementdən ibarətdir:

1. “Nəzarət”. Nəzarəti əldə etmək mülkiyyət hüququna malik olmaq demək deyil. Müəssisə aktivin istifadəsi nəticəsində səmərənin əldə edilməsini ehtimal etdikdə və digər tərəflərin bu aktivdən istifadə etməsinə və ya ondan səmərə əldə etməsinə yol vermədikdə, aktiv üzərində “nəzarət” əldə edilmiş sayılır.

2. “Keçmiş hadisələrin nəticəsi”. Aktivin mövcud olması üçün, yəni hər hansı bir obyektin aktiv kimi təsnifləşdirilməsi üçün keçmişdə müəyyən hadisə baş verməlidir.

3. “Müəssisənin gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə edəcəyi ehtimalı”. Əgər müəssisə “aktiv”dən heç bir səmərənin əldə edilməsini gözləmirsə, o halda həmin obyekt aktiv hesab edilmir. Gələcək iqtisadi səmərə müəssisəyə gəlirin daxil olmasını (aktiv, müəssisə üçün satışın həyata keçirilməsində köməkçi rol oynaya bilər) və ya müəssisənin məsrəflərinin azaldılmasını və yaxud onun iqtisadi cəhətdən daha effektiv olmasını təmin edə bilər.

Aktivin mövcud olması üçün hər üç element eyni zamanda mövcud olmalıdır. Bu üç elementdən hər hansı biri mövcud olmadıqda həmin obyekt müəssisənin aktivini hesab edilmir.

Aktivlər – təsərrüfat subyektinə məxsus olan xüsusi əmlak və debitor hesabların cəmi, o cümlədən binalar, istehsal ehtiyatları, müştərilərin subyektdə çatası (onların borc öhdəlikləri) və ya

müəssisənin bilavasitə kassasında (xəzinəsində), yaxud bankın depozitində olan pul məbləği. Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: balansın aktivini, bank aktivini, dövrüyyədən kənar aktivlər, dövrüyyə aktivləri.

Qeyri-maliyyə aktivləri – maliyyə aktivlərinə daxil edilməyən iqtisadi aktivlər. Qeyri-maliyyə aktivlərinə istehsal edilən aktivlər (əsas fondlar, maddi dövrüyyə vəsaitləri və qiymətlərin ehtiyatları) və istehsal edilməyən aktivlər (maddi və qeyri-maddi) daxildir.

AKTİVLƏRİN ÇIXARIŞI (ing. *seasoning*) – kreditin verilməsi tarixindən keçən müddət və ya portfəldə kreditlərin verilməsindən keçən orta müddət. Bu faktor vaxtından əvvəl edilən ödənişlərin qiymətləndirilməsi zamanı investorlar tərəfindən nəzərə alınır. Yeni verilmiş kreditlər üzrə vaxtından əvvəl edilən ödənişlərin sürəti mütləq ölçüyə çatanadək artır. Vaxtından əvvəl ödənişlər üzrə bu cür mütləq səviyyəyə çatan ipoteka kreditləri “tam çıxarış” adlanır (ing. *Fully Seasoned*).

AKTİVLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ – 1. Müəyyən investisiya məqsədlərinə nail olmaq üçün müştərilərin vəsaitlərinin toplanması və investisiya portfelinin yaradılması (qiymətli kağızlara və ya digər aktivlərə yatırmaq) yolu ilə aktivlərin peşəkar səviyyədə idarə edilməsi.

Bir və ya bir neçə borcalana kreditlər verməklə vəsaitlərin toplanmasını təmin etmiş şəxs aktivlər oriqinatoru adlanır.

2. Banka və şirkətə məxsus maliyyə resurslarından gələn gəlirləri maksimallaşdırmaq məq-

Aktivlərin idarə edilməsi



Sxem 1

sədilə onların idarə olunması (bax: sxem 1).

AKTİVLƏRİN QEYRİ-QANUNİ MƏNİMSƏNİLMƏSİ (ing. *misappropriation of assets*) – müxtəlif həcmərdə və müxtəlif səviyyələrdə iqtisadi subyektlərin aktivlərinin oğurlanması.

AKTİVLƏRİN SEÇİMİ – müəyyən meyar əsasında, aktivlərin portfeldən seçilərək götürülməsi; təsadüfi seçilmənin əksi.

AKTİVLƏRİN YAŞI – sekyuritizasiyalasdırılmış aktivin nə qədər müddət ərzində mövcud olduğunu ifadə edir, aktivin “yaşı” onun sekyuritizasiyasınadək borclunun aktiv üzrə ödənişlər etməsi və digər öhdəlikləri yerinə yetirməsi barədə fikir yürütməyə əsas verir.

AKTİVLƏRLƏ TƏMİN EDİLMİŞ QİYMƏTLİ KAĞIZLAR – dəyəri və ödənişləri müvafiq baza aktivlərindən gələn vəsaitlər hesabına forma-

laşan qiymətli kağızlar. Bu formalı qiymətli kağızlar, bir qayda olaraq, avtomobil kreditləri və kredit kartı üzrə ödənişlər kimi kiçik və qeyri-likvid aktivlər hovuzunun sekyuritizasiyası yolu ilə yaradılır. İnvestorlar üçün belə qiymətli kağızlar korporativ borc alətlərinə investisiyaların alternativini hesab edilir.

AKTİN TƏRTİB EDİLDİYİ YERİN QANUNU (ing. *lex loci actus*) – beynəlxalq xüsusi hüquqda qəbul edilmiş bu qayda görə, mülki hüquq aktı hansı dövlətin ərazisində tərtib edilmişdirsə (məsələn, vəsiyyətnamə tərtib edilməsi, etibar-namə yazılması, müqavilə imzalanması və s.), həmin dövlətin hüququ tətbiq olunmalıdır. Bu, təhkimetmənin ümumi düsturudur və bu şəkildə az-az istifadə olunur. Çünki mülki hüquq aktı müxtəlif mülki-hüquqi hərəkətləri əhatə edən geniş anlayışdır. Buna görə aktın hansı

növündən söhbət getməsindən asılı olaraq bu düstur konkretləşdirilir. Aktın tərtib edildiyi yerin qanununun ən geniş yayılmış variantları “Müqavilənin tərtib edildiyi yerin qanunu”, “Müqavilənin icra edildiyi yerin qanunu”, “Zərər vurulma yerinin qanunu”dur.

AKTUAR HESABLAR – sığorta müqaviləsinə görə tərəflərin (sığortaçı ilə sığortalının) qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan riyazi və statistik metodların məcmusu.

AKTUAR HESABLAŞMA – sığortaçı ilə sığortalı arasında qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salan riyazi və statistik qanuna uyğunluqlar sistemi. Əhəlinin ömrünün uzadılması (uzun-ömürlülüüyü) ilə əlaqədar uzunmüddətli sığorta əməliyyatlarında, yəni həyat sığortasında və pensiyada sığorta fondunun əmələ gəlməsi və xərclənməsi mexanizmini riyazi düstur kimi

əks etdirir. Aktura hesablaşma sığortalanmışın yaşından asılı olaraq sığorta hadisəsi ehtimalının müəyyən edil məsi əsasında qurulur. Aktuar hesablaşmaya əlillik zamanı sığorta, əmlak sığortası daxil olmaqla hər hansı bir sığorta növü üzrə tariflərin hesablanması aiddir. Aktuar hesablaşmanın köməyi ilə sığorta fondunun yaradılmasında hər bir sığortalının iştirak payı, yəni tarif dərəcələrinin ölçüləri müəyyən edilir. Sığortanın istənilən növü üzrə, o cümlədən bədbəxt hadisələrdən sığorta, əmlak sığortası və əmək qabiliyyətinin sığortası üzrə tariflərin hesablanması da aktuar hesablaşmalara aiddir. Aktuar hesablaşmalar metodologiyasında ehtimal nəzəriyyəsi, demoqrafik məlumatlardan, uzunmüddətli statistik məlumatlardan, maliyyə hesablamalarından istifadə edilir. Maliyyə hesablaşmalarının köməyi ilə sığorta-

cının sığortalayanlar tərəfindən akkumulyasiya olunmuş ödənişlərinin kredit resursları kimi istifadə edilməsindən əldə olunan gəlir də nəzərə alınır.

AKTUAR MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏR – aktuar qiymətləndirmələrə nəzərən şirkətdə müəyyən dövr ərzində yaranan əlavə mənfəət və ya zərər. Aktuar mənfəət və zərərlər müəyyən edildikdə, dövrlərin mənfəət və zərərlər haqqında hesabatında onların qeydiyyatı aparılır.

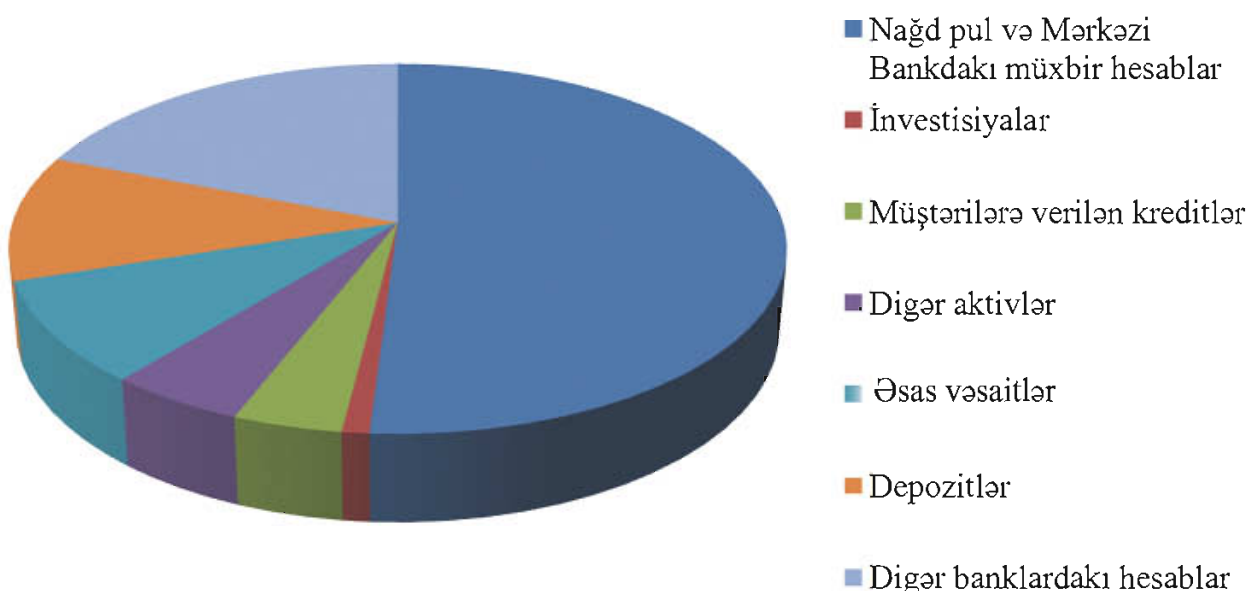
AKTUAR RİSK – aktuar hesablaşmalarda qəbul edilən, müəyyən sığorta mükafatının ödənilməsi əvəzinə sığorta riskləri ilə örtülməsi ehtimal olunan statistik risk.

AKTUARIAT (lat. *actuarius* – hesabdar) – maliyyə, xüsusilə də sığorta əməliyyatlarında ehtimal nəzəriyyəsi və statistikadan istifadə olunması metodları. İlk öncə aktuariatdan yalnız həyat sığortasında istifadə olunsay da,

sonralar bu metod sığortanın digər növlərinə də tətbiq olunmağa başladı. Aktuarial nəzəriyyə, bilik sahəsi kimi, ölüm hallarının statistik qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Aktuarial nəzəriyyə, bu prosesdə hansı maliyyə mexanizmlərinin təsir etdiyini göstərərək, müvafiq qanunauyğunluqlara əsaslanmaqla, kapitallaşma üsullarından istifadə edilən qaydaları müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Aktuarial nəzəriyyə üsullarından eyni əhali qrupları arasında riskin paylaşdırılması ilə bağlı olan qısamüddətli sığortalama, həmçinin demoqrafik və maliyyə tarazlığının şərtlərini müəyyənləşdirmək məsələsinin meydana çıxdığı, təqaüd təminatı ilə bağlı uzunmüddətli sığortalamada, illik gəlirlərin bölüşdürülməsi problemlərinin həllində istifadə olunur.

Aktivlərin idarə edilməsi



Sxem 1

Qiyəmətli kağızlar bazarında, investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi başda olmaqla, bir sıra digər maliyyə əməliyyatlarında da aktuariatdan istifadə olunur. Əvvəllər yalnız həyat sığortasında istifadə edilən bu metodlar sonradan illik mədaxilin bölüşdürülməsi probleminin həlli zamanı sığortanın bütün növlərində geniş tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Aktuariat metodları maliyyə riyaziyyatının əsasını təşkil edir. Maliyyə riyaziyyatı maliyyə əməliyyatlarının kəmiyyət təhlilinin əsasıdır. Bu, istiqrazların nəzəri və praktiki tətbiqində öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, ehtimalın hesablanması əsasında seçim edilən maliyyə əməliyyatlarında da aktuariat tətbiq edilməyə başlanmışdır; birja siyasətinin formalaşması, likvid vəsaitlərdən istifadə edilməsi yollarının müəyyənəşdirilməsi, gəlirlərin aktualaşdırılmasına əsaslanan investisiyaların seçilməsi bu qəbildəndir.

AKTUARİY (lat. *actuarius* – xəttat, kursiv şəkildə əl yazısı, stenoqrafik yazı) – həyatın uzunmüddətli sığortalanması sahəsində tarif dərəcələri üzrə elmi əsaslandırılmış işləmələr yerinə yetirən iqtisadi statistika mütəxəssisi.

AKVİZİSİYA (lat. *acquisitio* – əldə edirəm, qazanıram) – 1. Sığorta və nəqliyyat şirkəti tərəfindən yeni müştərilərin cəlb edilməsidir. Sığorta müqavilələrinin bağlanması və ya bərpa edilməsini həyata keçirən sığorta şirkətlərinin agentləri, yaxud yeni yük göndərənləri cəlb edən nəqliyyat şirkətlərinin işçiləri akvizitorlar ad-

landırılır. 2. Şirkətə nəzarət etmək məqsədilə onun səhmlərinin satın alınmasıdır.

Şirkəti idarə edənlərin razılığı olmadan həyata keçirilən akvizisiya düşmənlər akvizisiya adlandırılır.

AKVİZİTOR (lat. *acquisitor* – nail olan, əldə edən) – agent olduğu nəqliyyat şirkətinə yeni yükləri və yük daşımalarını cəlb edən hüquqi və ya fiziki şəxs. Fiziki və hüquqi şəxslərlə könnüllü sığorta ilə bağlı yeni müqavilələr bağlayan, yaxud ləğv edilmiş müqavilələri bərpa edən sığorta agentləri və ya sığorta şirkətinin işçisi.

AQLOMERASIYA (lat. *agglomerare* – birləşdirmək, yığmaq) – əsas etibarilə şəhər məskunlaşma tipinə aid edilən, həm məkan, həm də istehsalın, mədəniyyətin, rekreasiyanın rəbətəli üstün inkişafı ilə bağlı birləşmiş məskunlaşma qruplaşması. Termin üstün olaraq şəhər məskunlaşma tipinə (şəhər aqlomerasiyası) aid edilir.

AQRAR (lat. – *agrarius* – tarla, çöl, zəmi) – 1. Torpaq, torpağa aid, torpaqdan istifadə (aqrar böhran, aqrar islahat). 2. Sənayeyə üstün gələn kənd təsərrüfatı istehsalı.

AQRAR MÜNASİBƏTLƏR (lat. *agrarius* – torpaq, tarla) – torpaq və digər kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinə sahib olma, onların istifadəsi ilə bağlı kənd təsərrüfatında yaranan iqtisadi münasibətlər. Aqrar münasibətlərə əlavə məhsulun istehsalı, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı torpaq sahibləri, icarədarlar və işçilər arasında yaranan renta münasibətləri daxildir.

Aqrar münasibətlərin xarakteri,

hər şeydən əvvəl, sosial-iqtisadi quruluşla, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə, torpaq və digər istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət forması ilə, kənd təsərrüfatı istehsalında onların tətbiqi üsulu ilə müəyyən olunur. Aqrar münasibətlərin resurs bazasını təbii-iqlim şərtləri, əkin yeri və digər yararlı kənd təsərrüfatı torpaqları, texniki vasitələr və infrastruktur, kəndin əmək resursları təşkil edir.

Kənd təsərrüfatında torpaq başlıca istehsal vasitəsi olduğundan aqrar münasibətlərin əsasını da torpaq mülkiyyəti forması təşkil edir. Aqrar münasibətlərin xarakteri torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadənin xarakteri ilə müəyyən edilir. Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə şəraitinin dəyişilməsi ilə aqrar münasibətlər də dəyişir.

Aqrar münasibətlər sosial-iqtisadi sistemin üzvi tərkib hissəsidir. Belə ki, feodalizm üçün iri torpaq mülkiyyəti və təhkimli kəndlinin feodaldan şəxsi asılılığı xarakterik olmuşdur. Bu zaman feodal kəndlinin bütün izafi əməyini feodal torpaq rentası formasında mənimsəyirdi. Aqrar münasibətlər kənd təsərrüfatı fəhlələrinin izafi əməyinin bir hissəsini təşkil edən torpaq rentasının istehsalı, bölgüsü və mənimsənilməsi üzrə torpaq sahibləri, icarədarlar və muzzdlu işçilər arasında yaranır. Hətta inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkələrində kəndli təsərrüfatlarının sayı kifayət qədər çoxdur. Lakin texniki tərəqqi, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı, aqrar-sənaye kompleksi (ASK) çərçivəsində aqrobiznesi

həyata keçirən bank, sənaye, servis, nəqliyyat və digər inhisarların təsiri kəndli (fermer) təsərrüfatlarının diferensiallaşmasının güclənməsinə, onların sıxışdırılmasına və yoxsullaşmasına, onların sahiblərinin müzdli fəhlələrə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Xırda torpaq sahibləri inhisarlara qarşı durmağa cəhd göstərir və bu məqsədlə təchizat-satış, kredit, istehsal və digər kooperativlərdə birləşirlər. İri kənd təsərrüfatı müəssisələri torpağın, xüsusilə müasir istehsal vasitələrinin böyük bir hissəsini özündə cəmləşdirir, ümumi və əmtəəlik məhsulun əsas hissəsini istehsal edir.

Kəçmiş SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində aqrar münasibətlər öz spesifik cəhətləri ilə fərqlənmişdir. Onlar üçün torpağın və digər kənd təsərrüfatı istehsalı vasitələrinin həddən artıq ictimailəşməsi, kolxoz və sovxozlarda (dövlət təsərrüfatlarında) iqtisadi münasibətlərin dövlətin əlində cəmləşməsi (milliləşməsi) işçilərə münasibətdə mülkiyyəti, məhsulu və idarəetməni özgeninkiləşdirilməsi, əməyin nəticələrində onların maddi marağının aşağı düşməsi xarakterik olmuşdur. Qeyd olunan çatışmazlıqları aradan qaldırmaqdan və kənd təsərrüfatı istehsalının sosial-iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməkdən ötrü keçid iqtisadiyyatı ölkələrində aşağıdakı kompleks aqrar islahatlar keçirilir: birincisi, torpağın milliləşdirilməsinin ləğv edilməsinə, onun bilavasitə istehsalçıların xüsusi mülkiyyətinə verilməsinə istiqamətlənmiş torpaq islahatları,



İribuynuzlu mal-qara vasitəsilə əkin sahələrinin gərilənməsi



Taxılın əl ilə yığılması





dövlətin nəzarəti və tənzimləyici təsiri altında torpağın alqı-satqısının tətbiq edilməsi həyata keçirilir. Bunun üçün müvafiq satış-təchizat, informasiya və digər bazar infrastrukturunu yaradılır. İkincisi, kolxozların və sovxozların ləğvi (və ya yenidən təşkili) ilə, onların əsasında müxtəlif kənd təsərrüfatı kooperativlərinin, səhmdar cəmiyyətlərin, yoldaşlıqların, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının formalaşması ilə əlaqədar sosial-iqtisadi, institusional dəyişikliklər aparılır. Üçüncüsü, kəndin inkişafının sosial problemlərinin həlli. Bu köklü iqtisadi islahatların gedişində yeni mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formaları yaranır.

AQRAR SİYASƏT – aqro-kompleks sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, ərzaq bazasının dayanıqlı yüksəlişinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi. Aqrar siyasət qiymət, maliyyə-kredit və vergi alətlərinin məcmusunu əhatə edən, dövlətin kənd təsərrüfatı və onunla bilavasitə əlaqədar olan sahələrin inkişafını tənzimləmə sistemi ilə idarə edilməsini nəzərdə tutur. “Bazar tənzimləyir, dövlət yönəldir” prinsipinin aqrar siyasət üçün də universallığını XX əsrin II yarısı XXI əsrin əvvəlləri dünya təcrübəsi təsdiq edir. Radikal torpaq islahatları və bazar tipli aqrar siyasətə keçilməsi 1960-cı illərdə Koreya Respublikasının, Tayvanın, 1970-ci illərdə Malayziyanın, Tailandın, Meksikanın və digər inkişaf edən ölkələrin sürətli sənaye inkişafı üçün zəmin yaratdı, onları firavan “yeni sənaye ölkələri”nə çevirdi. Eyni

zamanda belə islahatların və siyasətin yubadılması, yaxud qeyri-ardıcıl aparılması “üçüncü dünya”nın ayrı-ayrı ölkələrində, xüsusən tropik Afrikada kənd təsərrüfatı istehsalının tənəzzülünə, ərzaqla bağlı şəraitin kəskinləşməsinə və ümumi iqtisadi inkişafın ləngiməsinə səbəb oldu. Çində 1980-ci illərdə kəndli ailələrinin müstəqil təsərrüfatçılıq etməsinə, torpağın uzunmüddətli icarəsinə, icbari dövlət tədarükündən sonra məh-

ölkələrində və keçmiş SSRİ respublikalarında radikal aqrar islahatların mühüm stimulu rolunu oynadı. Dövlət təsərrüfatlarının və kooperativlərin torpaqlarının və əmlaklarının özəlləşdirilməsi, onların təşkilati cəhətdən yenidən qurulması, bazar infrastrukturunun baza elementlərinin məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması nəticəsində MŞA ölkələrinin çoxunda və MDB-nin bir sıra ölkələrində Qərbi Avropadakına yaxın aqrar

sullarının dəyərində dövlət yardımının payı 45%, o cümlədən ABŞ-da 27% və dünya kənd təsərrüfatı ticarətində aparıcı rol oynayan Aİ ölkələrində 54% olmuşdur.

Aqrar siyasət tətbiq sferasına görə istehsal-ticarət (bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalını, onun milli ASK-nın qeyri-kənd təsərrüfatı sahələri ilə əlaqələrini və xarici ticarət münasibətlərini tənzimləyən) və sosial-ekoloji (kənd sakinlərinin sosial təminat sisteminin, kəndin qeyri-istehsal infrastrukturunun inkişafına, aqrar regionlarda məşğulluq üçün qeyri-kənd təsərrüfatı sferalarının yaradılmasına, kəndin tarixi-milli ənənələrinin qorunub saxlanmasına, təbii və mədəni landşaftların deqradasiyasının qarşısının alınmasına yönələn) tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər həm sənayeyə, xarici ticarətə, həm də regional və ekoloji sahələrə aid siyasətlə koordinasiya və qarşılıqlı əlaqədə işlənib hazırlanır və həyata keçirilir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması prosesi aqrar siyasətin milli dövlət çərçivəsindən kənara çıxmasını, ilk növbədə onun regionlaşdırılmasını (səlahiyyətlərin və maliyyə təminatlarının xeyli hissəsi dövlətlərarası fəvqəlmilli strukturlara verilməklə) şərtləndirir. Kənd təsərrüfatı malları ticarətinin bu və ya digər şəkildə beynəlxalq tənzimlənməsi ölkələrin ÜTT-nin də qəbul etdiyi əksər regional ticarət sazişləri əsasında həyata keçirilir. Aqrar siyasətin regionlaşdırılmasının ən çox inkişaf etmiş və təkmil forması



sulun qalan hissəsinin azad bazarda satılmasına icazə verilməsi ilə başlamış yeni aqrar siyasət bazar alətlərinin fəaliyyət zonasını tədricən genişləndirməklə XXI əsrin əvvəlində ölkəni dünyanın ən mühüm kənd təsərrüfatı istehsalçıları və ixracatçıları sırasına çıxardı. Dünyanın ən aparıcı, tələbkar ekspertləri belə hesab edirlər ki, ölkədə aparılan aqrar siyasət Çin iqtisadiyyatını dünyada ən iri iqtisadiyyatlardan birinə çevirmiş sistemli transformasiyanın əsasını təşkil edir. Çin aqrar siyasətinin uğurları Mərkəzi və Şərqi Avropa (MŞA)

bazar modeli yaradıldı. MŞA-nın bu istiqamətdə xeyli irəliləmiş ölkələri aqrar istehsalın “transformasiya” dövrü tənəzzülünə nisbətən tez aradan qaldırdı və 2004-cü ildən Avropa İttifaqının (Aİ) ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti sistemində daxil olmağa başladı. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bazar özünü-tənzimləməsinin və özünü-maliyyələşdirməsinin təyinedici rol oynadığı zaman dövlət tənzimləməsi aqrar siyasətin ən mühüm amili olaraq qalır. 2001-ci ildə İƏİT-in üzvü olan dünyanın 30 ən firavan ölkəsində kənd təsərrüfatı məh-

Aİ-nin ümumi aqrar siyasətidir. Bu siyasət 1950-ci illərin sonlarından başlayaraq, Aİ ölkələrində bütövlükdə aqrosənaye istehsalının dayanıqlı inkişafına, yüksək dərəcədə regional ərzaq təminatına nail olmuşdur (həmin ölkələrin aqrosənaye idxalının 70%-i qarşılıqlı mal göndərilməsinin payına düşür). Aİ belə hesab edir ki, ümumi aqrar siyasət regional bazarı xarici rəqabətdən qoruyaraq, bazarın siqnallarına və obyektiv rəqabət üstünlüklərinə uyğun şəkildə dünya aqrar istehsalı və ticarətinin inkişafına tab gətirə bilmək üçün çoxlu məhsul növünün geniş istehsalına və onların subsidiyalı ixracına səbəb olur. Aİ-nin ümumi büdcəsinin təqribən yarısı aqrar siyasətin həyata keçirilməsinə sərf edilir. Bu, Aİ ölkələri vətəndaşlarını ərzaq istehlakçıları və vergi ödəyiciləri kimi xeyli çətinliklə üzləşdirir. ÜTT-nin kənd təsərrüfatı üzrə sazişi siyasəti dünya aqrosənaye ticarətinin həm də keçid iqtisadiyyatlı Avropa ölkələri hesabına daha da liberalləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

"AQRARKREDİT" QAPALI SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ BANK OLMAYAN KREDİT TƏŞKİLATI – "Aqrarkredit" Səhmdar Kredit Təşkilatı keçmiş Səhmdar Kommersiya Aqrar Sənaye Bankının hüquqi varisidir. Belə ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1987-ci il 6 oktyabr tarixli, 1118 nömrəli qərarına əsasən mövcud bank strukturuna dəyişiklik edilərək səhə banklarının yaradılması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Bu qərarın icraçısı olaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin

1987-ci il 22 oktyabr tarixli, 375 nömrəli qərarı ilə səhə bankları yaradılmışdır ki, onlardan da biri Aqrar Sənaye Bankı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra Milli Məclisin 1992-ci il 7 avqust tarixli, 263 nömrəli qərarı ilə Aqrar Sənaye Bankı, Səhmdar Kommersiya Aqrar Sənaye Bankına çevrilmişdir.

Ölkədə aparılan bank islahatlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Səhmdar Kommersiya Aqrar Sənaye Bankı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 14 aprel tarixli, 65S sayılı sərəncamı ilə təşkilati-hüquqi forması saxlanılmaqla "Aqrarkredit" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti Bank olmayan Kredit Təşkilatı adı altında fəaliyyətini davam etdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 9 oktyabr tarixli, 195S sayılı sərəncamına əsasən, Aqrarkredit Fondu MMC-nin ona qoşulması ilə "Aqrarkredit" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti Bank olmayan Kredit Təşkilatı yenicən təşkil edilmişdir.

Mərkəzi Bankın lisenziyasına əsasən "Aqrarkredit" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti Bank olmayan Kredit Təşkilatına (bundan sonra Kredit Təşkilatı adlanacaq) aşağıdakı göstərilən əməliyyatları aparmaq hüququ verilmişdir:

- kənd təsərrüfatı sahələrində və kənd yerlərində fəaliyyət göstərən şəxslərə, o cümlədən kredit ittifaqlarına kreditlər vermək;
- kredit xidməti göstərilmiş şəxslərə hesablar açmaq və on-

ların hesabları üzrə əməliyyatlar aparmaq;

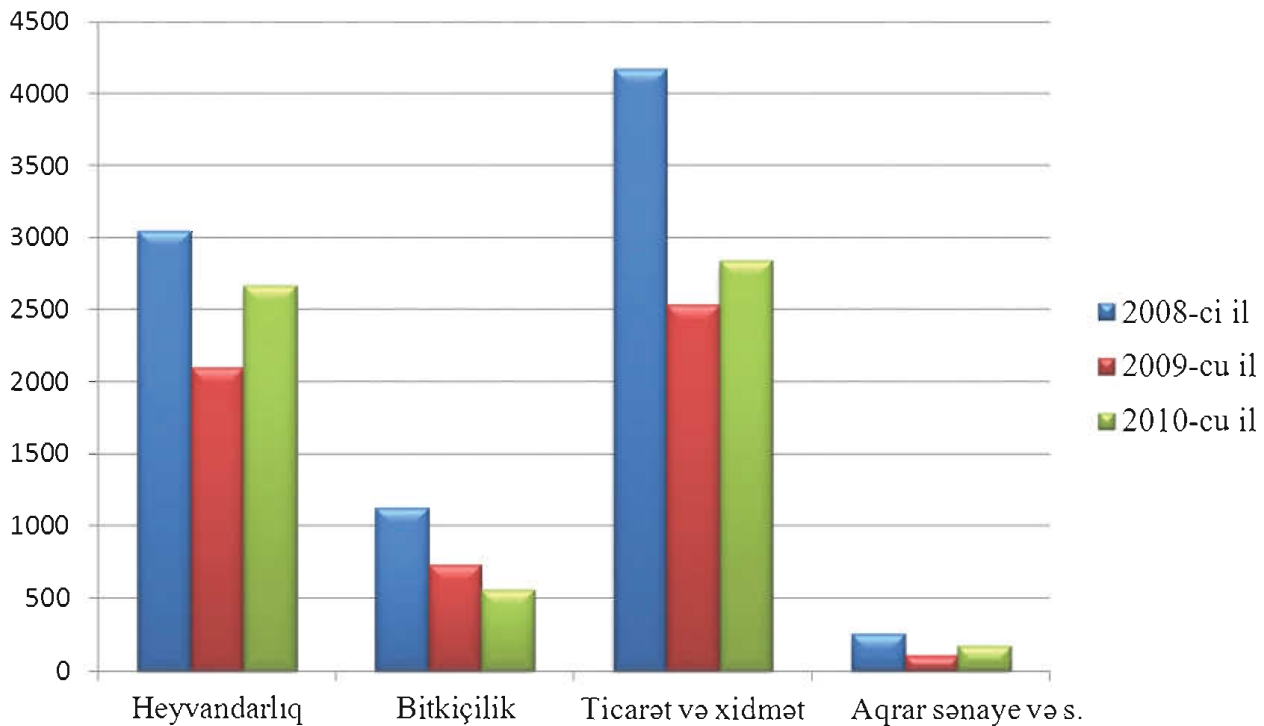
- kredit xidməti göstərilmiş şəxslərin pul vəsaitini, veksellərini, ödəniş və hesablaşma sənədlərini inkassasiya etmək və onlara hesablaşma-kassa xidməti göstərmək;
- xidmət göstərilən müştərilərin tapşırığı ilə daxili valyuta bazarında xarici valyutanı almaq və satmaq;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, dövlətlərarası sazişlər üzrə donor dövlətlərinin, habelə Azərbaycan Respublikası hökumətinin aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi layihələri üzrə agent funksiyalarını icra etmək.

Kredit Təşkilatının strateji məqsədi: Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun, o cümlədən aqrar sektorun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaq üçün kənd yerlərində şəffaf kredit xidmətinə həyata keçirməkdir.

Korporativ idarəetmə: Kredit Təşkilatı Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Korporativ İdarəetmə qaydaları əsasında, yəni Səhmdarların Ümumi Yığıncağı, Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və İdarəetmə komitələri (Təftiş komissiyası, Aktiv və passivlərin idarəetmə komitəsi, Kredit komitəsi) vəsaiti ilə idarə olunur.

Mərkəzi Ofisin strukturu: Kredit Təşkilatı 8 struktur bölmədən (Strateji planlaşdırma, marketinq və beynəlxalq əlaqələr idarəsi, Kredit idarəsi, Maliyyə və mühasibat uçotu idarəsi,

Kənd Yerlərinin Kreditləşdirilməsi Proqramına əsasən verilmiş kreditlərin sahələr üzrə təsnifatı (2008-2010-cu illər üzrə), min manat



Sxem 1

Kadr və ictimaiyyətlə əlaqələr idarəsi, Hüquq şöbəsi, Daxili audit şöbəsi, Əməliyyat və müxbir hesablarla iş şöbəsi, Problemli aktiv və öhdəliklərin idarə olunması qurumu) ibarətdir.

Şəbəkə strukturu: Kredit Təşkilatı 12 regional filial (Bakı, Naxçıvan, Bərdə, Lənkəran, Salyan, Ucar, İmişli, Gəncə, Xaçmaz, Qazax, Şəki, Şamaxı filialları), 4 nümayəndə vasitəsilə respublikanın bütün bölgələrində lisenziyaya uyğun xidmət həyata keçirir.

Kadr siyasəti: Kredit Təşkilatında çalışan mütəxəssislərin yüksək peşəkarlığı və idarəetmə bacarığı təşkilatın müvəffəqiyyətlərinin əsas təminatçısıdır. Kadr siyasətinin əsas cəhətlərindən biri də təşkilatın mütəxəssislərinin ixtisaslarının mü-

təmadi artırılması sahəsində Kredit Təşkilatının rəqəbat qabiliyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasıdır. Hazırda Kredit Təşkilatında 191 nəfər işçi çalışır. Kredit Təşkilatının səhmdarı: Azərbaycan Respublikası Əmək Məsələləri Dövlət Komitəsi. Kredit təşkilatının törəmə (təsisçisi olduğu) müəssisələri: "Azərtürkbank" ASC, "Başak-İnam" Sığorta Şirkəti, Bakı Banklararası Valyuta Birjası.

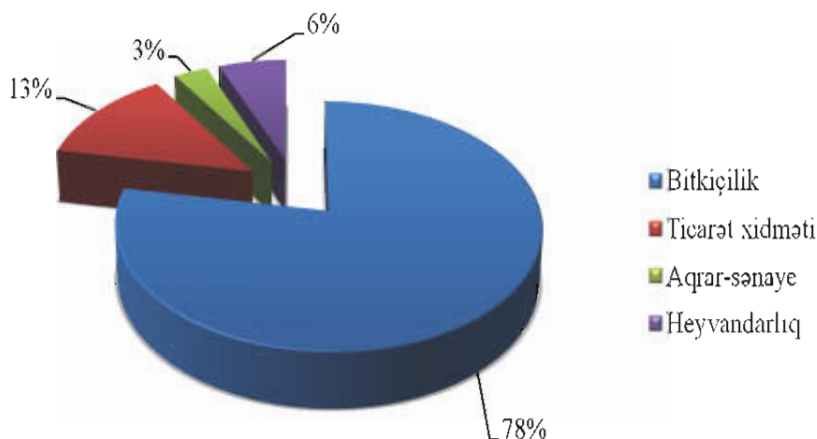
Kredit Təşkilatının üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlar: "Kənd Təsərrüfatının Kreditləşdirilməsi üzrə Beynəlxalq Konfederasiyası" (CİCA), Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Avrasiya Assosiasiyası (EURACA), Sakit Okean Ölkələrinin Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Beynəlxalq Təşkilatı (APRACA).

Kredit Təşkilatının üzv olduğu yerli təşkilatlar: "Azərbaycan Banklar Assosiasiyası", Azərbaycan Mikro Maliyyə Assosiasiyası, "Bakı Fond Birjası", Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi (ATİB), Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası (ASK).

Layihələr üzrə işlər:

Dünya Bankının "Təsərrüfatların Özəlləşdirilməsi Layihəsi" və qayıdan kreditlər hesabına yaranan "Revolver Fondu"nun vəsaitlərinin idarə olunması proqramı: Azərbaycan hökuməti ilə Dünya Bankının əməkdaşlığı nəticəsində ölkəmizdə ilk dəfə olaraq 1998-ci ildən respublikanın 6 rayonunda (Naxçıvan MR Şərur, Bərdə, Lənkəran, Salyan, Ucar, Xaçmaz)

2010-cu ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin sahə strukturu



Sxem 2

həyata keçirilən Pilot layihəsinin 6,3 mln. dollar kredit komponentinin icrasında Kredit Təşkilatı agent funksiyalarını yerinə yetirmişdir.

Layihə çərçivəsində qayıdan kreditlər hesabına Revolver Fonduna toplanmış vəsaitlərin yenidən istifadəsi üçün Maliyyə Nazirliyi ilə Kredit Təşkilatı arasında yeni Saziş imzalanmışdır. Layihə tam başa çatdıqdan sonra qayıdan kreditlər yenidən kənd yerlərində kreditləşməyə yönəldilir.

Kənd Yerlərinin Kreditləşdirilməsi Proqramı. Kredit Təşkilatı ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kreditə olan ehtiyacını ödəmək, ixrac əhəmiyyətli məhsulların istehsalını artırmaq üçün aparıcı sahələri müəyyənləşdirərək kənd yerlərində həmin sahələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Kredit əsasən kənd yerlərində fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarına və xidmət sahələrinə verilir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu. Kredit Təşkilatı 2004-cü ildən

“Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu”nun müvəkkil Kredit Təşkilatıdır. Güzəştli şərtlərlə verilən bu vəsait əsasən dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan investisiya layihələrinin icrasına yönəldilir. “Şimal-Şərq İnkişaf Layihəsi”. Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fondun (KTİBF) maliyyələşdirdiyi Azərbaycan Respublikasının Abşeron, Xızı, Dəvəçi və Siyəzən rayonlarını əhatə edən “Şimal-Şərq İnkişaf Layihəsi”nin kredit komponentinin icrası həyata keçirilir. Layihənin vəsaitləri yuxarıda adları göstərilən rayonların fermerlərinin, borcalan qruplarının, kredit ittifaqlarının, istehsalçı qrupların və fərdlərin bütün növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və kənd ərazilərində digər fəaliyyət növlərinin emalı layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

“Şimal-Qərb Kənd İnkişaf Layihəsi”. Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fondun (KTİBF) maliyyələşdirdiyi Azərbaycan Respublikasının Qazax, Tovuz, Şəmkir və Ağstafa

rayonlarını əhatə edən “Şimal-Qərb Kənd İnkişaf Layihəsi”nin kredit komponentinin icrası həyata keçirilir. Layihənin vəsaitləri yuxarıda adları göstərilən rayonların fermerlərinin, borcalan qruplarının, kredit ittifaqlarının, istehsalçı qrupların və fərdlərin bütün növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və kənd ərazilərində digər fəaliyyət növlərinin emalı layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Lizinq xidməti. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq üçün 1997-ci ildən Yaponiya hökuməti tərəfindən qrant vəsaiti hesabına alınmış kənd təsərrüfatı texnikalarının lizinq qaydasında proqramının icrasına başlamışdır. Proqram başlanandan (1998-ci ildən) cəmi 773 texnika 307 sahibkara icarəyə verilmişdir. Texnikaların ümumi dəyəri 13,0 mln. manatdır. Texnikaların icarəsindən daxil olan vəsaitlər hesabına Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarı ilə yeni texnikalar alınaraq sahibkarlara yenidən icarəyə verilir.

Problemlə borcların idarə edilməsi üzrə hökumətin müvafiq sərəncamına əsasən ləğv olunmuş 3 dövlət bankının bütün problemlə borclarının idarə olunması Kredit Təşkilatına həvalə edilmişdir. Bu vəsaitlərin qaytarılan hissəsi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün kənd yerlərinin kreditləşdirilməsində istifadə olunur. Həmin problemlə kreditlərin qaytarılması davam etdirilir.

İnformasiya və Hesablaşmalar sistemi. Kredit Təşkilatının fəa-

liyyəti real vaxt rejimində işləyən informasiya sistemi və müasir hesablaşmalar sistemi (SWIFT və Xırda Ödənişlər Hesablama Klirinq Sistemi – XÖHKS) ilə dəstəklənir.

Texniki yardım. Kredit Təşkilatı Avropa Birliyinin 2004-2008-ci illərdə həyata keçirdiyi “Texniki Yardım” layihələrindən yararlanmışdır.

Audit. Kredit Təşkilatının fəaliyyəti hər il yerli və beynəlxalq audit təşkilatları tərəfindən audit olunur.

AQRAR-SƏNAYE BANKI – aqrar-sənaye kompleksində və istehlak kooperasiyasında kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsinə və kreditləşməsinə, hesablaşmaların təşkilini və aparılmasını həyata keçirən sahə bankı. Bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərir (bax: “Aqrarkredit” QSC Bank Olmayan Kredit Təşkilatı).

AQRAR-SƏNAYE BİRLİYİ – sənaye miqyasında emaledici müəssisələri olan, ərazi, təşkilatı və texnoloji cəhətdən birləşdirilən ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı müəssisələri kompleksi. İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatındakı elmi-texniki inqilab nəticəsində bu sahə sənaye əsaslarına keçmiş, xüsusi sənaye sahəsinə çevrilmişdir. Aqrar-sənaye birliyinə kənd təsərrüfatı müəssisələri, süd, ət, yağlı bitkilər və üzüm, şəkər çuğunduru, tərəvəz, meyvə, yem və s. sənaye miqyasında emal edən müəssisələr daxildir. Belə kombinləşmədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli ixtisaslaşdırılması, kənd təsərrüfatı və sənayenin integrasiyası, mövsümliliyin aradan qaldırılması,

məhsul itkisinin azaldılması mümkün olur. Birliklərin yaradılması istehsalın artırılması və işçilərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində maddi və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə olunmasını təmin edir, kənd yerlərində ixtisaslı işçilərin çoxalmasına və onların bütün il ərzində işlə məşğul olmasına şərait yaradır, kadrları kənd təsərrüfatı müəssisələrində yerləşdirir və onların şəhərlərdə olduğu kimi, hərtərəfli inkişaf etməsinə imkan yaradır. Yəni kənd yerlərində işsizlik probleminin həllində önəmli rol oynayır. Aqrar-sənaye birliyi sənaye müəssisələrinin zəruri xammalla fasiləsiz təchiz olunmasını təmin edir. Aqrar-sənaye birliyi çərçivəsində yeyinti məhsulları istehsalı, kənd təsərrüfatı xammalı və onun istehsalı ilə istehlakı arasında birbaşa əlaqə yaradılır. Birlik daxilində istər kənd təsərrüfatı, istərsə də sənaye müəssisələrinin tullantılarından istifadə olunmaqla, tullantısız istehsala nail olunur ki, bu da istehsalın iqtisadi səmərəsini artırır. Aqrar-sənaye birliyi nəqliyyat xərclərini xeyli azaldır və istehsalı ucuzlaşdırır. Aqrar-sənaye birliyinin inkişafı şəhərlə kənd arasındakı fərqlərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə birliklər kənd təsərrüfatını xüsusi sənaye sahəsinə, kəndləri isə şəhər tipli qəsəbələrə çevirir. Təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye integrasiyası əsasında istehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşdirilməsi və təmərküzləşdirilməsi kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqini sürətləndirir.

Keçmiş SSRİ dövründə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı istehsalını, məhsulun emalını və daşınmasını birləşdirən müəssisə və firmalar yaradılmışdı. 1975-ci ilin əvvəlində SSRİ-də 56 istehsalat birliyi və aqrar-sənaye müəssisəsi olmuşdur. Azərbaycan SSR-də Lənkəran, Masallı, Abşeron, Ordubad, Salyan, Şəki və s. rayonlarda aqrar-sənaye birliyi fəaliyyət göstərirdi. “1976-80-ci illərdə SSRİ xalq təsərrüfatı inkişafının əsas istiqamətləri”ndə göstərilirdi ki, “Təsərrüfatlararası kooperasiya, aqrar-sənaye birlikləri və müəssisələri yaradılması əsasında kənd təsərrüfatı istehsalı daha da ixtisaslaşdırılsın və təmərküzləşdirilsin”.

Aqrar-sənaye birliyi digər sosialist ölkələrindən ÇSSR, YSFR, Mac.XR, BXR və s. də yaradılmışdı. Müasir mərhələdə aqrar-sənaye münasibətlərinin, kənd təsərrüfatı istehsalı və ona xidmət edən sahələrin səmərəliliyinin yeni prinsiplər əsasında formalaşması vacib vəzifələrdən biri sayılır.

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ (ASK) – kənd təsərrüfatı istehsalı, onunla sıx bağlı olan, nəqliyyat, saxlama, kənd təsərrüfatı məhsulunun emalı, onun istehlakçıya çatdırılması, kənd təsərrüfatını texnika və gübrələrlə təchiz edən və müvafiq xidmətlər göstərən kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirən sistem.

İqtisadi inkişafın səviyyəsi yüksəldikcə kənd təsərrüfatı istehsalının onun üçün istehsal vasitələri istehsal edən, məhsulların emalını və satışını həyata keçirən

Cədvəl 1

SSRİ aqrar-sənaye kompleksinin (ASK) tərkibi

	1980	1985	1986	1987	1988	1989
Məhsul (müqayisəli qiymətlərlə) mlrd. rub.	384,2	431,7	449,0	455,5	465,8	478,6
Əsas istehsal fondları (müqayisəli qiymətlərlə; ilin sonuna) mlrd. rub.	326,5	437,3	456,7	477,1	492,0	519,2
ASK-nın istehsal sahələrində çalışanlarının orta illik sayı, mln. nəfər	38,7	39,0	38,9	38,9	39,0	38,8
ASK-nın inkişafı üçün kapital qoyuluşu (kənd təsərrüfatını istehsal vasitələri ilə təmin edən sahələr daxil edilməklə), mlrd. rub.	51,5	58,9	62,0	63,2	67,2	70,9
Əməyin fondla silahlanması (bir orta illik işçiyə düşən əsas istehsal fondları), rub.	9174	12361	13028	13943	14991	15245
Əmək məhsuldarlığı (bir orta illik işçiyə düşən istehsal olunmuş məhsul), rub.	11364	12624	13250	13740	14491	15143
Fondverimi (əsas istehsal fondlarının bir rubluna düşən məhsul istehsalı), rub.	1,24	1,02	1,01	0,98	0,97	0,96

Cədvəl 2

*XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində
Azərbaycanın Aqrar-sənaye kompleksinin tərkibi, yekuna görə faizlə*

	Məhsulun həcminə görə	Əsas istehsal fondlarının dəyərinə görə	Məşğul olan işçilərin orta illik sayına görə
Aqrar-sənaye kompleksi üzrə cəmi	100	100	100
o cümlədən sahələr üzrə:			
Kənd və meşə təsərrüfatı	47,3	72,4	73,2
Tədarük	0,9	1,2	2,1
Kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sənaye sahələri	45,7	18,1	8,4
Ticarət və ictimai iaşə	1,9	4,7	8,0
Traktor və kənd təsərrüfatı maşınlarının təmiri	0,1	0,1	0,6
Tikinti	4,0	3,6	7,8

sahələrə əlaqəsi daha da genişlənir. Belə bir meyil ASK-nın iqtisadiyyatda rolunu artırır.

AQRAR-SƏNAYE MÜNASİBƏTLƏRİNİN EKVİVALENTLİYİ – ümumi ekvivalentlik prinsipinin aqrar-sənaye kompleksində spesifik reallaşma forması. Bu halda sahələrarası mübadilənin ekvivalentliyi o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlak dəyərində təcəssüm etmiş müəyyən miqdarda ictimai əmək sənaye məhsulunun və xidmətlərin istehlak dəyərində təcəssüm etmiş bərabər miqdarda ictimai əməklə mübadilə edilir. Ekvivalentlik və mübadilənin bütün iştirakçıları üçün bərabər iqtisadi şərait yaradılması nəzəri cəhətdən kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətlərinin dəyər qanununa müvafiq olaraq real bazar qiymətləri kimi müəyyən edil-məsi yolu ilə əldə edilə bilər. Qeyd olunan praktikada qiymət və maliyyə münasibətlərinin bütün məcmusunun fəaliyyəti sayəsində mümkün olur. Bu, onunla bağlıdır ki, hətta inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında da bərabər qiymətlərin formalaşması yalnız meyil şəklində təzahür edir, kənd təsərrüfatında isə renta amillərinin və tələbin aşağı elastikliyinin təsiri bərabər qiymətlərin təsir dairəsini məhdudlaşdırır. Qiymətin dəyərdən fərqlənməsinin və ekvivalentlik prinsipinin pozulmasının əsas səbəbləri resurs təminədi və emal sahələrinin kənd təsərrüfatına münasibətdə inhisarçılığı və bununla əlaqədar kənd təsərrüfatı və sənaye mallarının qiymətlərinin disparitetidir. Aqrar-sənaye mü-

nasibətlərinin ekvivalentliyinin bərpa edilməsi və sabit saxlanması üçün aqrar-sənaye istehsalının dövlət tənzimlənməsi – bazarın inkişafına birbaşa (dota-siya və kompensasiyalar yolu ilə) və dolayı yolla (qiymətlər vasitəsilə) təsir göstərilməsi, istehsal infrastrukturunun yaradılması və başqa tədbirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda aqrar-sənaye münasibətlərinin ekvivalentliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kənd təsərrüfatı xammalının və ondan istehsal edilən sənaye məhsullarının qiymətlər nisbətindən istifadə edilməsidir.

AQREQAT İNDEKSİ – toplu (icmal) indekslərin iki tipindən biri. Çəkisiz aqreqat indeksi aşağıdakı kimi müəyyən edilir: indeksləşən kəmiyyətin rəqəm ifadələrinin cəmi (aqreqat) cari dövr üçün hesablanır və bazis dövrü üçün hesablanan analoji (oxşar) məbləğə (aqreqata) bölünür.

AQREQATLAR – 1. Makroiqtisadi aqreqatlar iqtisadi agentlərin ayrı-ayrı əməliyyatlarının ümumiləşdirilmiş yekunu, iqtisadiyyatın vəziyyətinin ümumi statistik xarakteristikası. Aqreqatlar, bir qayda olaraq, milli hesablar sistemində (məsələn, ÜMM, milli gəlir) ifadə olunan balans yekunlarının toplanması yolu ilə yaranır. 2. Pul aqreqatları pul kütləsinin strukturunun göstəriciləri; likvidlik dərəcəsi ilə öz aralarında fərqlənən pul növü. Pul aqreqatlarının tərkibi ölkələr üzrə fərqləndirilir. Çox zaman M0 (tədavülündə nağd pulun həcmi), M1 (nağd pulun və tələb olunana qədər əmanətlərin həcmi), M2 (nağd pulun və

milli valyutada əmanətlərin həcmi), M3 (nağd pulun və bütün bank əmanətlərinin həcmi), L (nağd pulların, əmanətlərin və bəzi qiymətli kağız növlərinin cəmi) kimi ifadə olunan aqreqatlardan istifadə olunur.

AQRESSİV PORTFEL – fəal surətdə alınan və satılan qiymətli kağızların məcmusu. Onların dəyərinə münasibətdə belə bir fərziyyə mövcuddur ki, o, tez bir zamanda artacaq.

ALEATOR ƏQD – təsadüfi birja əqdi, mərc.

ALEBA – akseptdən imtina etmə (bax: aksept).

ALFA (ALFA ƏMSALI) – qiymətli kağızın və ya fondun riskə uyğunlaşdırılmış gəlirliliyinin ölçüsü. Risk gəlirlilik modellərinin proqnozlaşdırıldığı gəlirlilik səviyyəsindən artıq olan gəlirliliyi təyin edir. Alfa əmsalı CAPM təhlilində daha çox istifadə olunur. Nümunə olaraq göstərilir ki, portfelin gəlirliliyini 20% proqnozlaşdırmaqla faktiki gəlirlilik 30% təşkil etdikdə Alfa 10%-ə bərabər olur.

ALFAVİTİZM – müxtəlif reyting və reklam siyahılarında üstünlük əldə edilməsi üçün əlifba sıralamasından istifadə edilərək müəssisələrə ad qoyulması zamanı tətbiq edilən prinsip.

ALİ AUDİT QURUMLARININ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATI (*INTOSAI International Organization of Supreme Audit Institutions*) – BMT-nin qeyri-hökumət təşkilatı. INTOSAI Ali Audit Qurumları arasında fikir və təcrübə mübadiləsini gücləndirmək məqsədilə yaradılmış sərbəst, peşəkar, qeyri-siyasi təşkilatdır.

ALİ AUDİT QURUMU (*Supreme Audit Institution*) – mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, dövlətin ali audit funksiyasını həyata keçirmək üçün müəyyən edilmiş, təsis edilmiş və ya yaradılmış orqan (Azərbaycan Respublikasının Ali Audit Qurumu Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasıdır).

ALICI – hansısa mal və ya xidməti əldə edən şəxs. Çox zaman alıcı dedikdə, alıcı təşkilatlardan fərqli olaraq, fərdi alıcılar nəzərdə tutulur. Son istehlakçı termini də istifadə olunur.

ALICI ÇEKİ – pərakəndə alıcıdan alışın pul məbləğinin qəbul edilməsini təsdiqləyən çek, kassa qəbz. Bu sənəd dəyəri ödənilmiş malı almaq imkanını təmin edir. Alıcı çeki yalnız onun ödənilməsi pərakəndə mağaza daxilində bu cür qüvvəyə malikdir. Alıcı tərəfindən bu cür çeklərin tətbiq edilməsi yolu ilə malın vəziyyətinin faktiki obrazının uyğunluğunu, kassada pul vəsaitlərinin nağd məbləğini, puldan gəlirlərin gizlədilməsi şəklində qanunsuz istifadə edilməsi (bir qayda olaraq, kassa aparatlarının işçiləri tərəfindən) hallarını yoxlamaq olar.

ALICI DAVRANIŞI – istehlakçıların konkret malı əldə etmə səbəbləri, onların seçim meyarları, həmçinin harada, necə və nə vaxt onu əldə etmələri.

ALICI REAKSİYASI METODU – mala münasibətdə alıcı rəyinin öyrənilməsi. Məsələn, qiymətin dəyişdiyi təqdirdə həmin malı yenə alacaqları barədə alıcılarla sorğu aparılır.

ALICILIQ QABİLİYYƏTİ PARİTETİ (AQP) – ölkələrdəki əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinə əsasən onların milli valyutalarının alıcılıq qabiliyyəti arasındakı nisbəti əks etdirir. Müxtəlif ölkələrdə eyni əmtəə və xidmətlərə olan qiymətlər müxtəlif olduğundan əksər hallarda alıcılıq qabiliyyəti pariteti milli valyutaların kursları (rəsmi və bazar) ilə üst-üstə düşmür. Ona görə də AQP təsərrüfat deyil, analitik məqsədlər üçün istifadə olunur. Milli valyutaların kursu xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı əmtəə və xidmətlərlə ticarət aparılması üçün lazım olan bu və ya digər valyutaya tələb və təklifin nisbəti nəticəsində müəyyən olunur. Lakin əksər ölkələrdə ticarət aparılan əmtəə və xidmətlər ÜDM-in kiçik hissəsini təşkil edir. AQP müəyyən edilərkən isə əmtəə və xidmətlərin daha böyük hissəsi hesablamaya daxil edilir. Məsələn, BMT-nin hesabatlarında AQP-ni hesablamaq üçün 600-800 əsas istehlak olunan əmtəə və xidmətlər, 200-300 əsas investisiya malları və 10-20 əsas tikinti obyektləri götürülür. Sonra bütün bunların milli valyutada və ABŞ dollarında dəyəri müəyyən edilir. AQP müəyyən edildikdən sonra bu və ya digər valyutanın alıcılıq qabiliyyəti müəyyənləşdirilir.

ALİENTASIYA (ing. *alienation*) – əmlakın özgəninkiləşdirilməsi; mülki hüquqda bir şəxsə məxsus olan əmlakın başqa şəxsin mülkiyyətinə verilməsi. Əmlakın özgəninkiləşdirilməsi mülkiyyətçi tərəfindən əmlak barəsində əvəzli və ya əvəzsiz şəkildə həyata keçirilən

sərəncam vermək səlahiyyətinin həyata keçirilməsi üsullarından biridir. Mülkiyyətçinin iradəsinə əsasən özgəninkiləşdirmə (alqı-satqı və ya bağışlama) və mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayan özgəninkiləşdirmə (məhkəmə qərarının icrası zamanı borcun tutulması məqsədilə borcunun əmlakının müsadirə edilməsi, rekvizisiyası və ya məcburi satılması) fərqləndirilir.

ALİMENT (lat. *alere* – qidalanma, saxlama, öhdəyə götürmə) – qanuna görə bəzi şəxslərin (məsələn, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların, ahıl valideynlərin) saxlanması üçün onlarla nikah və ailə münasibətlərində olan digər şəxslərin verməyə borclu olduğu vəsaitlər.

Aliment qanuna əsasən birinin digərinə verməli olduğu saxlama vasitəsidir.

Uşaqlara verilən alimenti ilk növbədə valideynlər və onlar olmadığı təqdirdə ailənin digər üzvləri olan baba, nənə, əmək qabiliyyətinə malik, həddi-buluğa çatmış qardaş və bacı, başqa sözlə desək, faktiki tərbiyəçilər ödəyirlər. Valideynlər həddi-buluğa çatmamış uşaqların saxlanması barədə razılığa gəlmədirlər. Əks təqdirdə məhkəmə tərəfindən hər ay valideynlərin əməkhaqqından bir uşaq üçün əməkhaqqının dördüdə biri, iki uşaq üçün üçüdə biri, iki və daha artıq uşaq üçün isə əməkhaqqı və ya digər gəlirin yarısı tutulur. Ödəmələrin miqdarı tərəflərin maddi və ailə vəziyyətinə müvafiq olaraq azaldıla və çoxaldıla bilər. Aliment üçün ödəmələrin miqdarı məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Alimentin ödənilməsində

ÜDM – valyutaların alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP)
üzrə, milyon ABŞ dolları ilə

Cədvəl 1

Nö	Ölkələr	2010	Nö	Ölkələr	2010
1	ABŞ	14528400	35	Avstriya	332861
2	Çin	10084764	36	Honkonq	326232
3	Yaponiya	4332537	37	Yunanıstan	318675
4	Hindistan	4198609	38	Rumıniya	306348
5	Almaniya	3071282	39	Ukrayna	305408
6	Rusiya	2812383	40	Əlcəzair	295163
7	Böyük Britaniya	2231150	41	Sinqapur	291937
8	Fransa	2194118	42	Norveç	277941
9	Braziliya	2169180	43	Vyetnam	276546
10	İtaliya	1908569	44	Peru	275355
11	Meksika	1652168	45	Portuqaliya	272166
12	İspaniya	1477840	46	Çexiya	266278
13	Cənubi Koreya	1417549	47	BƏƏ	264294
14	Kanada	1327345	48	Çili	257461
15	Türkiyə	1115994	49	Banqladeş	244328
16	İndoneziya	1029789	50	Danimarka	219314
17	Avstraliya	865043	51	İsrail	217653
18	İran	838695	52	Macarıstan	203251
19	Polşa	754097	53	Finlandiya	196629
20	Niderland	705601	54	Qazaxıstan	196608
21	Argentina	642255	55	İrlandiya	178036
22	Səudiyyə Ərəbistanı	593372	56	Mərakeş	151638
23	Tailand	586824	57	Belarus	134561
24	CAR	524198	58	Yeni Zellan.	130662
25	Misir	509503	59	Slovakiya	129843
26	Pakistan	464203	60	Qətər	128187
27	Kolumbiya	434788	61	Ekvador	117241
28	Malayziya	414395	62	Anqola	115167
29	Belçika	407403	63	İraq	113238
30	Nigeriya	374343	64	Suriya	107304
31	Filippin	367425	65	Liviya	105444
32	İsveç	365286	66	Şri-Lanka	105139
33	İsveçrə	361643	67	Bolqarıstan	103946
34	Venesuela	344753	68	Sudan	97512

valideynlərin ümumi razılığı olmadığı, aliment ödəyən qeyri-müntəzəm, dəyişkən əməkhaqqına, gəlirə malik olduğu, valideyn əməkhaqqını, əldə etdiyi gəliri bütöv, yaxud hissə ilə aldığı, əməkhaqqı almadığı və ya digər gəlirə malik olmadığı, eləcə də başqa hallarda əməkhaqqı və gəlirdən tutulma mümkün olmadığı təqdirdə aliment konkret pul məbləği kimi müəyyən edilə bilər.

Adətən, aliment başqa şəxslərin saxlanması üçün vəsait ödəməyə borclu olan şəxslərin əməkhaqqından (gəlirlərindən) məhkəmələrin icra vərəqələri əsasında tutulur. Alimentlərin tutulması üçün müəssisələr tərəfindən alınmış icra sənədləri qeydiyyata alınır və onların daxil olmasından sonrakı gündən gec olmayaraq təşkilatın rəhbərinin əmri ilə təyin edilən məsul şəxsdən qəbz alınmaqla mühasibata verilir. Mühasibat icra sənədlərini xüsusi jurnalda və ya vərəqədə qeydiyyata alır və onları qiymətli kağızlarla bərabər saxlayır.

Alimentlərin tutulması aliment ödəyən şəxsə çatması əməkhaqqının (gəlirin) hesablanmış məbləğindən qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq vergilər tutulduqdan sonra həyata keçirilir. Yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların saxlanması üçün alimentlər valideynlərin pul formasında (milli və ya xarici valyutada) və natural formada aldığı əməkhaqqının bütün növlərindən (pul formasında və natural şəkildə ödəmələrdən) və əlavə ödəmələrdən (həm əsas, həm də əvəzçilik üzrə iş yerindən) tutulur.

69	Dominikan Res.	92129	106	Botsvana	27669
70	Tunis	89925	107	Bəhreyn	27150
71	Azərbaycan	89292	108	Estoniya	26837
72	Özbəkistan	87026	109	Kipr	24583
73	Xorvatiya	86342	110	Ekvatorial Qvineya	24146
74	Efiopiya	85713	111	Seneqal	23832
75	Serbiya	83776	112	Makedoniya	22815
76	Oman	70583	113	Konqo DR	22735
77	Qvatemala	68204	114	Qabon	22471
78	Keniya	66225	115	Gürcüstan	22419
79	Tanzaniya	62223	116	Mozambik	21871
80	Litva	60383	117	Yamayka	21183
81	Livan	58965	118	Burkina-Faso	20529
82	Yəmən	57960	119	Zambiya	20041
83	Sloveniya	56568	120	Madaqaskar	19916
84	Kosta-Rika	52885	121	Bruney Darussalam	19394
85	Panama	48804	122	Mavrikiya	17394
86	Uruqvay	47922	123	Konqo Res.	17036
87	Boliviya	47825	124	Papua-Yeni Qvineya	16827
88	Lüksemburq	45408	125	Ermənistan	16556
89	Kamerun	44374	126	Mali	16241
90	Uqanda	42215	127	Nikaraqua	16008
91	Salvador	41445	128	Laos	15763
92	Qana	39644	129	Çad	15269
93	Türkmənistan	39488	130	Tacikistan	14767
94	Kot-d İvuar	37207	131	Namibiya	14672
95	Latviya	36586	132	Benin	13994
96	Nepal	35650	133	Malavi	13047
97	İordaniya	34507	134	Ruanda	12268
98	Trinidad və Tobago	34259	135	Qırğızıstan	12107
99	Paraqvay	33256	136	Niger	11209
100	Bosniya Hersoqovina	32903	137	İslandiya	11093
101	Makao	32208	138	Haiti	11017
102	Əfqanıstan	31044	139	Monqolustan	11017
103	Kamboca	30397	140	Moldova	10995
104	Honduras	29568	141	Qvineya	10806
105	Albaniya	28252	142	Malta	10251

ALINAN MAL HAQQINDA QƏRAR QƏBUL ETMƏ PROSESİ – alıcının hansısa malı alan zaman keçdiyi mərhələlərdir ki, buraya məlumatlılığın formalaşması, məlumat axtarışı, alternativlərin qiymətləndirilməsi, xüsusən alınandan sonra malın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi mərhələləri daxildir.

ALINAN MALLARIN KATEQORİYASI – başlanğıc alınan mal, birbaşa təkrar alınan mal və ya dəyişdirilmiş təkrar alınan mal növlərindən birinə aid olmaqla təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən kateqoriya. **ALINMIŞ ƏMTƏYƏ GÖRƏ ALICININ TAM ALQI QİYMƏTİNİN ÖDƏNİLMƏSİNDƏN İMTİNA EDİLMƏSİ ZAMANI SİĞORTALANMA** – müqavilə şərtidir ki, buna uyğun olaraq alıcı yüklənmiş malı gözləyəndə alqı qiymətinin bir hissəsinin ödənilməsindən imtina etmək hüququna malikdir. Əgər alıcı qiymətin ləngidilmiş (saxlanmış) hissəsinin ödənilməsindən imtina edərsə, bu halda sığorta edilmiş satıcıyı mümkün itkilərdən qorumağa xidmət edir. Əgər məhsulun keyfiyyəti lazımi səviyyədə deyilsə, belə hallar mümkündür, sığortaçılar, adətən, təkid edirlər ki, satıcı sığortalı kimi çıxış edərək, riskin bir hissəsini öz məsuliyyətində saxlasın.

ALİŞ QİYMƏTİ – alınmış məhsul və xidmətlərin vahidi üçün alıcı tərəfindən satıcılara ödənilən pulun həddini (məbləğini) səciyyələndirir. Ona məhsula görə vergilər (ƏDV, aksiz və s.) daxil edilmir, lakin nəq-

liyyatdaşıma xərcləri nəzərə alınır. Ondən xammal və materialların dəyərini (aralıq istehlakı) hesablamaq üçün istifadə edilir. MHS-də istifadə edilən göstəricidir.

ALİŞ SEÇİMİ MEYARI – elə meyardır ki, bunun əsasında alıcı mal və ya xidmət əldə edilməsi haqqında qərar qəbul edir.

ALİŞ ÜÇÜN OPSİYON (ing. *call option, call*) – 1. Müəyyən hallarda və müəyyən şəraitdə səhmdarların bəzi şirkətlərin səhmlərini aşağı qiymətə almaq hüququnun təmin edilməsi. 2. Müəyyən şəxsin (müəyyən opsiyonu pul ilə almış, başqa yolla əldə etmiş şəxsin) malı ya müəyyən səviyyəli qiymətə, ya da müəyyən tarixə qədər almaq hüququ. Satıcı həmin tarixə qədər bu malı heç bir başqa alıcıya satmamağı və onu satışdan çıxarmamağı öhdəyə götürür.

ALİŞANOV ARİF NİZAM OĞLU (1960) – Milli Məclisin İqtisadi Siyasət Komitəsinin üzvü, i.f.d.



Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun “Mühasibat uçotu və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili” fakültəsini, Jurnalist Sənətkarlığı İnstitutunu və Bakı Ali Partiya Məktəbini bitirmişdir. 3-cü dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni ilə təltif edilmişdir. Əməkdar mədəniyyət işçisidir. Avraşiya Televiziya Akademiyasının akademikidir. Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin və Beynəlxalq İdman Jurnalistləri Asso-

siyasısının üzvüdür. 2005-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası Sosial-Siyasi Tədqiqatlar İnstitutunda “XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində dünya əhalisinin inkişafı” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1977-2000-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində quruluşçu, Plan-maliyyə şöbəsinin böyük iqtisadçısı, şöbə rəisinin müavini, rəisi, İqtisadiyyat baş idarəsinin rəisi, Texniki-istehsalat birliyinin direktoru, 2001-ci ildən Azərbaycan Dövlət Tele-radio Verilişləri Şirkəti sədrinin müavini vəzifələrində çalışmışdır. Milli Məclisin İqtisadi Siyasət Komitəsinin üzvü kimi iqtisadi qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi işində fəal iştirak edir. Azərbaycan-Mərakeş parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri, ABŞ, Çin, Finlandiya, İsrail, Rusiya, Türkiyə parlamentləri ilə əlaqələr üzrə işçi qruplarının üzvüdür. 2006-cı ildən Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin sədridir.

ALİŞANOVA MEHRİBAN NADİR QIZI (1963) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.f.d.



1985-ci ildə M.Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunu bitirib. 2007-ci ildə “Əmək bazarı şəraitində qadın məşğulluğunun tənzim-

lənməsinin sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir.

1982-2007-ci illərdə Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində iqtisadçı, böyük iqtisadçı, şöbə müdiri, idarə rəisi vəzifəsində işləyib.

2003-2007-ci illərdə Milli Televiziya və Radio Şurasının sədr müavini olub.

2007-ci ildə Milli Məclis tərəfindən respublikanın ali maliyyə nəzarəti orqanı olan Hesablama Palatasına auditor vəzifəsinə seçilib. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti tədbirlərində fəal iştirak edir. “H.Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir” kitabının müəllifidir.

ALİYENASIYA (ing. *alienation*) – əmlakı müsadirə etmə, səhm, kapital, dəyərlinin sahibkarlıq hüququnun bir şəxsdən başqasına keçmə prosesi.

ALİYEV İSA HÜSEYN OĞLU (1953) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi, i.e.d.,



prof. 1982-ci ildə Azərbaycan EA İqtisadiyyat İnstitutunda “Aqrar sənaye birliklərində iqtisadi mənafelərin

əlaqələndirilməsi” mövzusunda namizədlik, 2005-ci ildə isə “Azərbaycanda aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

5 fərdi, 8 kollektiv monoqrafiya, 150-yə yaxın elmi məqalə-

nin müəllifidir. 1980-ci ildən həmçinin pedaqoji fəaliyyətlə də məşğuldur. Rəhbərliyi altında 6 elmlər namizədi hazırlanmışdır. Hazırda AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun direktorudur.

Əsərləri: Aqrar sənaye birliklərində iqtisadi mənafeələr, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1978, 7 ç.v.; Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, Bakı, Elm, 2003, 20 ç.v.; Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə aparılması, Bakı, Universitet nəşriyyatı, 2004, 7 ç.v.; Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişafı problemləri, Bakı, Elm, 2006, 24 ç.v.; Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri, Bakı, Elm, 2008, 25 ç.v.

ALQI-SATQI – mülki hüquqda geniş yayılmış müqavilə növü; bu müqavilə üzrə satıcı əmlakı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə onu qəbul edib əvəzində müəyyən edilmiş pul məbləğini ödəməyi öhdəsinə götürür. Alıcı dövlət təşkilatı olduqda onun əmlakı əməli surətdə idarə etmək hüququ yaranır. Satılmış əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əşya alıcıya verildiyi vaxtdan yaranır (əgər qanunda, yaxud müqavilədə digər hallar nəzərdə tutulmayıbsa). Satıcı əşyanı alıcıya müqavilə şərtlərinə müvafiq (müqavilədə göstərilmədikdə isə adi tələblərə cavab verən) keyfiyyətdə verməlidir. Tərəflərin qanun və ya müqavilədə nəzərdə tutulan öhdəlikləri yerinə ye-

tirməsi, yaxud lazımi qaydada yerinə yetirməsi müvafiq sanksiyanın tətbiqinə səbəb olur.

Alqı-satqı müqaviləsi əsas əmtəə satışı formasıdır. Alqı-satqı obyektı, habelə daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar, patent və s. alqı-satqı müqaviləsi Mülki Məcəllə ilə tənzim edilir. Bəzi ölkələrdə (məs., Fransa, Almaniya) xüsusi ticarət məcəllələri var. Böyük Britaniyada alqı-satqı müqaviləsi əmtəələrin satılması haqqında 1893-cü il qanunu ilə tənzimlənir. ABŞ-da alqı-satqı məcəlləsi, bir qayda olaraq, ştatların qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Beynəlxalq ticarətdə uzun illərin ticarət təcrübəsində yaranmış müəyyən şərtlərə əsaslanan alqı-satqı müqaviləsi tətbiq edilir.

ALQI-SATQI DƏHLİZİ (DİAPAZONU) – hökumətin və ya mərkəzi bankın öz ölkəsinin pul vahidinin müdaxilə olmadan mübadilə əməliyyatlarına daxil olmasına icazə verdiyi formal mübadilə məzənnəsi hədləri. Bu siyasət müəyyən hallarda sabit məzənnənin tədrici artırılması və ya azaldılması sistemi ilə də əlaqələndirilir.

ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ – bu müqavilədə tərəflərdən biri (satıcı) əşyanı (malı) digər tərəfin (alıcının) mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə həmin malı qəbul etməyi və onun müqabilində müəyyən pul məbləğini (malın qiymətini) ödəməyi öhdəyə götürür.

Müqavilədə bu məlumatlar göstərilir: satışın predmeti və həcmi, müddəti və yeri, malın keyfiyyətinin müəyyən edilməsi metodları, gələcəkdə satışın qiyməti və dəyəri, daşıma şərtləri, malın təhvil verilməsi və qəbul edilməsi qaydası, ödənişin şərtləri, zəmanətlər və sanksiyalar, arbitraj haqqında şərtlər, müqavilə bağlayan tərəflərin hüquqi ünvanları və imzaları.

Məzmunu ömürlük dəyişməyən alqı-satqı müqaviləsi – bu müqaviləyə əsasən, yaşına və ya səhhətinin vəziyyətinə görə əmək qabiliyyəti olmayan şəxs ona mülkiyyət hüququnda məxsus olan daşınmaz əmlakı alıcıya verir, alıcı isə satıcının ömrünün sonuna qədər alış qiymətinin ödənilməsi kimi ona mənzil, qida verməyi, ona qulluq etməyi və kömək göstərməyi öhdəyə götürür. Satıcının ömürlük saxlanması şərti ilə daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı hətta daşınmaz əmlak təsadüfən məhv olduqda belə müqavilə üzrə öhdəliklərinə riayət etməyə borcludur. Satıcı sağ ikən alıcı tərəfindən həmin daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi yolverilməzdir.

ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİNİN NOTARIAL QAYDADA TƏSDİQİ (ing. *Notarized salepurchase agreement*) – tərəflər arasında yazılı şəkildə tərtib olunmuş, notarius və ya notarial əməliyyatları həyata keçirmək səlahiyyətində olan digər vəzifəli şəxs tərəfindən təsdiq edilmiş daşınmaz əmlak obyektinin alqı-satqısı müqaviləsi. Əqdin notarial təsdiqi aşağıdakı hallarda tələb olunur: 1. Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda. 2. Qanunvericiliklə bu cür əqdlər üçün notarial təsdiq tələb olunmadıqda, tərəflərin razılaşması ilə

nəzərdə tutulmuş hallarda. Bir çox ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı müqaviləsi üçün ayrıca notarial təsdiq tələb olunmur. Müqaviləni təsdiq etdikdə notarius onun mənasını və əhəmiyyətini tərəflərə izah etməli, həmin müqavilənin tərəflərin həqiqi niyyətlərinə və qanunvericiliyə uyğun olmasını yoxlamalıdır. Əqdləri təsdiq etdikdə notarius hüquqi şəxslərin hüquqi qabiliyyətlərini və əqdin iştirakçılarının iş qabiliyyətlərini yoxlamalıdır.

ALQORİTM (Orta Asiya riyaziyyatçısı Əl Xorəzminin latınlaşdırılmış adından) – hərəkət qaydası, hesablama əməliyyatlarının aparılması ardıcılığı, axtarılan nəticənin tapılması üsulu. İqtisadi məsələlərdə riyazi metodlardan və alqoritmik modellərdən istifadə hədəf götürülən ölçünün axtarılması üsulu kimi təyinat alır.

ALLAHVERDİYEV ƏLİ QULU OĞLU (1952) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof.



1987-ci ildə Daşkənd şəhərində namizədlik, 2005-ci ildə AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda

“Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

2 monoqrafiya, 2 dərs vəsaiti, 60-dan artıq elmi məqalənin müəllifidir.

1976-cı ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində laborant, asistent, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır. Hazırda həmin universitetin “İqtisadi və sosial fənlər” kafedrasının müdürüdür.

ALLAHVERDİYEV HƏSƏN BƏKİR OĞLU (1935) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof.



1960-cı ildə Xarkov şəhərində V.V. Doquçayev adına Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı üzrə namizədlik, 1972-ci ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1977-ci ildən professorudur.

O, 300 çap vərəqi həcmində elmi əsərlərin, o cümlədən 18 monoqrafiyanın müəllifidir. Onun rəhbərliyi ilə 25 namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur.

1962-1968-ci illərdə Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda elmi işçi və şöbə müdürü, 1973-1980-ci illərdə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun “Xalq təsərrüfatının planlaşdırılması” kafedrasının müdürü və professoru olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” kafedrasının müdürü olub. Hal-hazırda həmin kafedranın professorudur. “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

ALLAHVERDİYEV MƏDƏT MUSTAFA OĞLU (1929-1992) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi, i.e.d., prof.



1950-ci ildə Azərbaycan Dövlət Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu bitirmiş, 1954-cü ildə Moskvada namizədlik,

1966-cı ildə isə “Azərbaycan SSR-də iş qüvvəsinin təkrar istehsalı problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1968-ci ildə ona professor elmi adı verilmişdir.

M.Allahverdiyev demoqrafiya, əmək məhsuldarlığı, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı problemlərinə dair dərin tədqiqatları ilə demoqrafiya və əməyin iqtisadiyyatı elmi məktəbinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycanda yüksək ixtisaslı iqtisadçı kadrların hazırlanmasına böyük əmək sərf edərək 100-ə yaxın elmlər namizədi və elmlər doktoru hazırlamışdır. “Əmək resursları və Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatında onlardan istifadə olunması”, “Sosialist əhali sakinliyi qanunu (Azərbaycan SSR materialları əsasında)”, “Azərbaycan SSR-də iş qüvvəsinin təkrar istehsalının bəzi məsələləri”, “Məhsuldar və qeyri-məhsuldar əmək (Azərbaycan SSR materialları əsasında)”, “Təsərrüfat hesabı və iqtisadi səmərəlilik”, “Azərbaycan SSR-də milli gəlirin təkrar istehsalının tempi və proporsiyaları”, “Sənayenin baza sahələri və iqtisadi artım” fundamental monoqrafiyalarını yazmışdır. Onun rəhbərliyi və müəllifliyi ilə 20 min termini əhatə edən “Rusca-azərbaycanca iqtisadiyyat terminləri lüğəti”

hazırlanmışdır. Lüğət alimin sağlığında deyil, onun ölümündən sonra – 1994-cü ildə çap olunmuşdur. Onun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə “1971-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR məhsuldar qüvvələrin inkişaf və yerləşdirilməsi sxemi”, “1976-1990-cı illərdə Azərbaycan SSR-nin uzunmüddətli iqtisadi proqnozu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf və yerləşdirilməsi sxemi”, həmçinin “Respublikanın sahələrarası enerji balans, su, əmək resursları və gənclər balans” işlənib hazırlanmışdır. Respublikada milli gəlirin həcmi öz metodları əsasında yenidən hesablanmışdır.

1968-1975-ci illərdə Dövlət Plan Komitəsinin İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, ömrünün sonuna kimi isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Əsərləri: Əmək resursları və Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatında onlardan istifadə olunması, Bakı, 1964, 7 ç.v.; Sosialist əhali sakinliyi qanunu (Azərbaycan SSR materialları əsasında), Bakı, 1965, 6 ç.v.; Azərbaycan SSR-də iş qüvvəsinin təkrar istehsalı məsələləri, Bakı, 1966, 14 ç.v.; Məhsuldar və qeyri-məhsuldar əmək (Azərbaycan SSR materialları əsasında), Bakı, 1966, 8 ç.v.

ALLE (ALLAÏS) MORİS (1911-2010) – fransız iqtisadçısı, tarazlıq nəzəriyyəsi üzrə fundamental əsərlərin müəllifi, fransız marjinalist məktəbinin banisi, müasir iqtisadi fikrin neoliberalizm cərəyanının nümayəndəsi. Resursların səmərəli istifadəsinə və bazar nəzə-



riyyəsinə nəvatorluq töhfəsinə görə 1988-ci ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatına layiq görülmüşdür. Politexnik məktəbini (1933) və Dağ İşləri üzrə Ali Milli İnstitutu (1936) bitirib, 1937-1939 və 1940-1943-cü illərdə Nant şəhərində dağ-mədən sənayesi və dəmir yolu üzərində nəzarət xidmətinə rəhbərlik edib. 1943-cü ildə dərc edilmiş “Xalis iqtisadiyyat haqqında traktat” kitabından başlayaraq ictimai istehsalın maksimum səmərəliliyinə nail olma aləti kimi rəqabətdən istifadə edilməsi haqqında tezisi əsaslandırmışdır. Sonradan onun iştirakı ilə yalnız xalis nəzəriyyə çərçivəsində deyil, həm də tətbiqi sahədə, xüsusilə qiymətin əmələ gəlməsi və əmək məhsuldarlığına dair tədqiqatlar aparılmışdır. Parisdə Şaxtaçıların sənədləşmə və statistika bürosunun direktoru (1943-1948), Dağ İşləri üzrə Ali Milli İnstitutda iqtisadi təhlil üzrə professor (1944-1970), Paris Universitetinin Statistika İnstitutunun nəzəri iqtisadiyyat üzrə professoru olmuş (1947-1968), həmçinin 1946-cı ildən 1980-ci ilə qədər Milli Elmi Tədqiqat Mərkəzində tədqiqat işinə rəhbərlik etmişdir. Dəvət olunmuş professor qismində Virciniya Ştatı Universitetinin Ceferson adına mərkəzində dərs demiş (1958-1959), Cenevrə Beynəlxalq Tədqiqatlar İnstitutunun iqtisadçı professoru (1967-1970), Paris Univer-

sitetində monetar təhlil üzrə seminarın rəhbəri (1970-1985), Milli Elmi Tədqiqat Mərkəzinin Milli Komitəsinin üzvü (1947-1980), Fransanın İqtisadiyyat və Sosial Şurasının Energetika üzrə Komissiyasının üzvü (1960-1961), Avropa İttifaqı Birliyi (AİB) çərçivəsində Nəqliyyatda tarif siyasətinin öyrənilməsi üzrə ekspert komissiyasının sədri (1963-1964), Ekonometrika cəmiyyətinin üzvü (1949), o cümlədən 1960-1965-ci illərdə onun Şurasının üzvü, Beynəlxalq Statistika İnstitutunun üzvü (1951-ci ildən), Amerika İqtisadiyyat Assosiasiyasının (1976-cı ildən), Amerika Əməliyyat Tədqiqatı Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1958-ci ildən), 1972-ci ildən İqtisadiyyat elmləri üzrə Fransa Assosiasiyasının sədri seçilib. Fəxri Legion ordeni (1977), Milli Elmi Tədqiqat Mərkəzinin Qızıl medalı (1978) və s. fəxri elmi və dövlət mükafatları ilə təltif olunub.

Allenin iqtisad elmində ən mühüm işi “İqtisadi intizam axtarışında. Birinci hissə: Xalis iqtisadiyyat” (*“Ala recherche dune discipline economique. Premier partie: Deconomie pure”*) əsəri olmuşdur. 1952-ci ildə o, “Xalis iqtisadi nəzəriyyə üzrə traktat” (*“Traite deconomie pure”*) adı ilə beş cildə yenidən nəşr olunmuşdur. Burada A.L.Valrasın və V.Paretonun ənənələrini davam etdirərək, bazar tarazlığı və sosial optimumun daha dəqiq riyazi əmsalını vermiş və bazar tarazlığının ümumi şərtlərini müəyyən etmişdir. Kifayət qədər abstrakt xarakterinə baxmayaraq, Allenin nəticələri Fransada indikativ planlaşmada, xü-

susilə dövlət bölməsində birbaşa tənzimləmənin iqtisadi metodlarının qiymət siyasətinin metodları ilə dəyişdirilməsində praktiki tətbiqini tapdı.

Alle risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların qəbul edilməsi nəzəriyyəsi üzrə əsərləri ilə də məşhurdur, burada o, müəyyən şəraitdə gözlənilən faydalılığın maksimallaşması nəzəriyyəsinin mümkünsüzlüyünü göstərmişdir. Allenin müəyyən etdiyi real mövcud olan iqtisadi agent gözlənilən faydalılıq hipotezini daim pozur. «Alle paradoksu» kimi məşhur olan bu fakt bir sıra nəzəri və empirik tədqiqatlara səbəb olmuşdu. Alle belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, səmərəli surətdə fəaliyyət göstərən agent mütləq etibarlılığı üstün tutur. Alle həmçinin pul tədavişinin nəzəri və praktiki məsələləri, iqtisadi fikir tarixi, statistik təhlil, beynəlxalq iqtisadi və valyuta münasibətləri ilə də məşğul olmuşdur. Onun tətbiqi iqtisadiyyat sahəsində əsərləri 60-70-ci illərdə Fransa hökumətinin iqtisadi siyasətinə praktik təsir etmişdir.

ALLONJ (ing. *allonge* – pərçimlənmiş, əlavə edilmiş) – vekselin arxa tərəfindən yerləşdirilməsi mümkün olmadığı təqdirdə ötürücü yazını əks etdirən, ona pərçimlənən əlavə vərəqə.

ALMAN BİRJA İNDEKSİ (DAX) – Frankfurt fond birjası (*Deutsche Boerse*) tərəfindən hesablanan indeks. XETRA elektron ticarət sistemində səhmləri ticarətdə olan şirkətləri əhatə edir.

ALMENDA (alm. *almeinde* – hamıya məxsus olan) – orta əsr-

lərdə german xalqlarında, sonradan Qərbi Avropanın digər ölkələrində bir, yaxud bir neçə icmanın ümumi istifadəsində olan torpaq sahəsi (otlaq, meşə, çəmən və s.).

ALPARI (nominal dəyər üzrə, paritet üzrə) – valyutanın və ya qiymətli kağızların (səhmin, istiqrazın, vekselin və s.) bazar dəyərinin nominal dəyərinə bərabər olması. Bu anlayış bir sıra hallarda istiqrazlara münasibətində istifadə edilir. Alpari ilə ticarət olunan istiqrazın gəlirliliyi kuponlar üzrə ödəmələrə bərabər tutulur. Faiz dərəcələrinin davamlı şəkildə dəyişməsi ilə maliyyə alətləri heç zaman bazarda nominal dəyərinə tam bərabər olan dəyər ilə ticarət olunmur.

ALTERNATİV DƏYƏR – hər hansı bir şeyi əldə etmək üçün imtina olunan digər, alternativ şeyin dəyəri. Hər bir hal üçün məsrəflər hesablanır, dəyərlər müqayisə edilir, əldə olunan fayda onun üçün çəkilən məsrəflərdən üstün olduqda alternativ dəyərdən istifadə olunur.

ALTERNATİV ƏMƏK HAQQI – bu elə əməkhaqqıdır ki, işçi öz işinə görə, amma daha sərfəli şərtlərlə əldə edə bilər. Bu, əvvəlki iş yerində qalmaqla insanın imtina etdiyi ən böyük əməkhaqqıdır.

ALTERNATİV XƏRCLƏR – təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mövcud xərclərin iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi zəruriliyindən irəli gələn fərqli variantlar. İqtisadi ehtiyatları mümkün təsərrüfat fəaliyyətindən hansına yönəltmək məsələsi həll

edilərkən alternativ xərclərdən istifadə edilir. Məsələn, sahibkar öz pulunu müxtəlif cür – həm mövcud istehsalın genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına, texnika ilə yenidən təchizinə, həm də yeni növ istehsalın təşkili üçün istifadə edə bilər. Seçmək üçün bu kəmiyyətlərin hər biri alternativ xərclər kimi müqayisə edilməlidir.

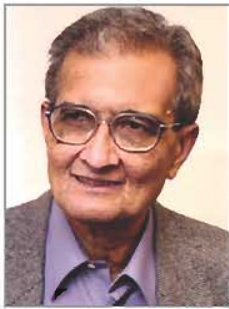
ALTERNATİV TEXNOLOGIYA – aşağıdakı xassələrin hamısına və ya bəzilərinə malik olan texnologiyaların adlarından biri:

- 1) bərpa edilməyən ehtiyatlardan minimum istifadə edilməsi;
- 2) ətraf mühitə minimum müdaxilə;
- 3) yerli və ya regional səviyyədə özünü təmin edə bilmək və işçiyə yabançı münasibətin və ya istismarın olmaması;
- 4) məhz bərpa edilməyən təbii ehtiyatların dəyəri intensiv hasilat nəticəsində artaraq müəyyən həddə çatdıqda iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olan əvəzedici texnologiya. Məsələn, Günəş enerjisi neftin alternativinə çevrilərək onun qiymətinin yuxarı həddini müəyyən edə bilər.

AMALQAMİSİYA – icmaların, cəmiyyətlərin, korporasiyaların, birliklərin və digər təsərrüfat subyektlərinin vahid səhmdar cəmiyyətində birləşməsi.

AMANKO (ing. *shortage* – çatışmazlıq) – birja: defisit, borc, çatışmazlıq.

AMARTIYA KUMAR SEN (3 noyabr 1933-cü il, Santinikitan, Benqal ştatı) – hind iqtisadçısı. 1998-ci ildə “Maddi rifah iqtisadi nəzəriyyəsinə töhfə”sinə görə Nobel mükafatına layiq görülüb. Kəlkütdə Prezident



Kollecində və Kembric Universitetində təhsil alıb. Kəlküt-də (1956-1958), Kembricdə (1957-1963), Dehli

Universitetində (1963-1971), Oksfordda (1977-1988), Harvardda (1987-1998) dərs deyib. Beynəlxalq İqtisad Assosiasiyasının (1986-1989) və İqtisadi Cəmiyyətin prezidenti (1984) olub. 1986-cı ildə F.Seydman, 2000-ci ildə isə V.Leontyev mükafatına layiq görülüb.

AMBALLAJ (fr. *emballage* – qablaşdırma) – əmtəənin qablaşdırılma xərcləri, qablaşdırma üçün material.

AMERİKA DÖVLƏTLƏR-ARASI İNKİŞAF BANKI – Mərkəzi və Latın Amerikasını ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafına kreditlərin verilməsi üçün 1959-cu ildə əsas qoyulmuşdur. Yaponiya və bir çox Avropa dövlətləri bu bankın üzvləridir.

AMERİKA FOND BİRJASI – Nyu-York Fond Birjasından sonra ABŞ-da ikinci böyük fond birjası. Kiçik və orta (xüsusən neft və qaz sahəsinə aid olan) şirkətlərin qiymətli kağızlarının və Nyu-York birjasında dövriyyədə olan səhmlərə opsiyonların tədavülü üzrə ixtisaslaşmışdır. Amerika Fond Birjasında bəzi birjadankənar səhmlərin dövriyyəsi də reallaşdırılır. Burada alıcı və satıcılara rəqabət aparmaq imkanı verən mərkəzləşdirilmiş açıq auksion bazarı fəaliyyət göstərir. Amerika Fond Birjası 1908-ci ildə Nyu-York Birjadankənar Agentliyi

adı ilə yaradılsa da, “Küçə birjası” adı ilə məşhur olmuşdur. 1953-cü ildən indiki adı ilə tanınır.

AMERİKAN DE-POZİTAR QƏBZİ (ADQ) – xarici şirkətlərin səhmləri üzrə mülkiyyət hüququnu təsbit edən sərbəst dövriyyəli maliyyə aləti. ADQ vasitəsilə ABŞ investorları xarici əməliyyatlar aparmadan xarici şirkətlərin səhmlərini (xarici qiymətli kağızlar portfelinin bir hissəsini) ala bilərlər. Belə hal həm şirkət, həm də investorlar üçün administrativ və ticarət xərclərini azaltmağa imkan verir. ADQ amerikan depozitar bankları və investisiya bankları tərəfindən buraxılır və onun nominalı və dividendləri ABŞ dollarında ifadə olunur.

AMİL XƏRCLƏRİ – əmək haqqı; borc kapitalının faizi; torpaq rentası, yəni fəaliyyət göstərməyən mülkiyyətçilərin gəlirləri. Sahibkarın cari xidmətlərinə görə digər “istehsal amillərinə”, digər sahibkarlar istisna olunmaqla, ödədiyi və həmin amillərin gəliri kimi çıxış edən məbləğdən ibarətdir. İstifadə xərcləri (U) və amil xərclərinin (F) məbləği birbaşa xərclər adlanır və sahibkarlar maksimum gəlir əldə etmək üçün onları minimuma endirməyə çalışırlar.

İctimai məhsulun dəyər quru-



Amerika Fond birjasının inzibati binası

luşunun üçüncü elementi izafi xərclərdir ki, avadanlığın dəyərsizləşməsi və ya istifadə xərclərinin faktiki olaraq nəzərdə tutulan dəyərsizləşmədən artıq olması kimi başa düşülməlidir. Söhbət avadanlığın mənəvi aşınmasından (V) gedir.

Bütövlükdə istehsal xərclərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$U + F + V$$

Dəyər quruluşunun dördüncü elementi cəmiyyətin məcmu gəlirindən fərqli olan sahibkar gəliridir (D). Sahibkar gəliri dedikdə fəaliyyət göstərən mülkiyyətçiye (sahibkara) çatan və əmtəənin dəyərinin (W) xərclərdən (U + F + V) artıqlığı kimi müəyyənləşdirilən mənfəət nəzərdə tutulur:

$$D = W - (U + F + V)$$

İctimai məhsulun dəyər quru-

luğu bütövlükdə belədir:

$$W = U + F + V + D$$

Dəyər quruluşunun belə göstərilməsi daha konkretir və müasir bazar iqtisadiyyatına uyğun gəlir.

AMORTİZASIYA (lat. *amortisatio* – ödəmə, ing. *depreciation* – aşınma) – istismara yararlı və qanunvericiliklə istehsal və ya xidmət sahəsində bir ildən artıq müddətə istifadəsi nəzərdə tutulan uzunmüddətli aktivlərin (torpaq, tikili və avadanlıqlar, daşınmaz əmlaka investisiyalar, bioloji aktivlər, qeyri-maddi aktivlər) amortizasiya olunan dəyərinin müəyyən olunmuş hissələrlə müntəzəm olaraq (sisteməlik) paylaşıdırılması (bölüşdürülməsi). Maddi aktivlər fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalır. Fiziki aşınma maddi aktivlərin istehlak dəyərinin itirilməsi, əmək prosesində texniki-iqtisadi və sosial xarakteristikasının pisləşməsi və ya uzunmüddətli istifadəsiz qalması nəticəsində baş verir. Fiziki aşınma faktiki xidmət müddətinin normativ xidmət müddətinə nisbəti ilə ölçülür. Mənəvi aşınma (mənəvi köhnəlmə) əvvəllər yaradılmış istehsal vasitələrinin müasir texniki səviyədən tədricən geri qalmasıdır. Ləngidilmiş amortizasiya – əsas kapitalın təkrar istehsalını göstərən parametrlərdən kənarlaşmağa, amortizasiya ayırmalarının səviyyəsini azaltmağa və uyğun olaraq məhsulun (xidmətin) maya dəyərinin azaldılmasına, normativlərlə müqayisədə əsas kapitalın xidmət müddətini artırmaqla onların əvəz edilməsinin ləngidilməsinə imkan verən metod. Əsas kapi-

talın amortizasiyasının ləngidilməsi (silinməsi) hüququ və onun həyata keçirilməsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Amortizasiyanın ləngidilməsinə uyğun olaraq, amortizasiya ayırmalarının və əsas kapitalın aşınmasına hesablanan əlavələrin miqdarı da azalır. Ləngidilmiş amortizasiya əsasında əsas kapitalın amortizasiyası haqqında müəssisələr tərəfindən hesablanmış məlumatlar, bir qayda olaraq, MHS tələblərinə cavab vermədiyinə görə (MHS-də əsas kapitalın bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir) əsas kapitalın istehlakının hesablanması istifadə edilə bilməz. Bundan əlavə, ləngidilmiş amortizasiya metodundan 1 yanvar 2006-cı il tarixindən Azərbaycan Respublikasında istifadə edilmir.

AMORTİZASIYA AYIRMALARI – hər il amortizasiya fonduna yönəldilən pul vəsaitlərinin məbləği. Əsas fondların və digər aktivlərin köhnəlmə dəyərini əks etdirir. Onun məqsədi əsas fondların və digər aktivlərin tam bərpa edilməsidir. Müəssisələr bu vəsaitlərdən məqsədlərinə müvafiq olaraq istifadə edirlər. Amortizasiya ayırmaları bütün növ əsas fondlar və aktivlər üçün hesablanır və amortizasiya müddəti bitdikdən sonra dayandırılır. Amortizasiya müddəti bitmədən əmlakın sıradan çıxması onun silinməsi ilə nəticələnir.

AMORTİZASIYA METODU – aktivin amortizasiya olunan dəyərinin onun faydalı istifadə müddəti üzrə ardıcıl olaraq bölüşdürülməsi üçün müxtəlif amortizasiya metodlarından is-

tifadə qaydası. Belə metodlara düz xətt metodu, azalan qalıq metodu və istehsal vahidi metodu aiddir.

AMORTİZASIYA MÜDDƏTİ – əsas fondların və digər aktivlərin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılan istismar dövrü. Faktiki xidmət müddəti, bir qayda olaraq, normativ müddətlə üst-üstə düşür. Müəssisələr daha qısa müddət ərzində amortizasiya dəyərinin tam keçirilməsini təmin etməyə imkan verən amortizasiyanın sürətləndirilməsi metodundan istifadə etmək hüququna malikdir. Bu məqsədlə amortizasiya norması ayrı-ayrı ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq sürətləndirilə bilər. Bu cür tələbat texniki tərəqqinin sürətini müəyyən edən, texnikanın mənəvi köhnəlməsinin qarşısının alınmasına səy göstərən, yüksək texnologiyalı sahələrin struktur vahidləri olan bazar subyektlərində də yarana bilər.

AMPLİFİKASIYA (lat. *amplificatio* – genişlənmə, yayılma) – çoxfaktorlu iqtisadi sistemdə amillər və parametrlərin təsirinin artması.

AMPLİTUD – uzaqlaşma, vüsət, genişlik ölçü mənafeini ifadələndirir. İqtisadi termin kimi də işlədilir. İqtisadi inkişafın amplitudası.

ANALİTİK (TƏHLİLÇİ, TƏHLİL ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİS) – bankın, broker firmasının və ya digər bu kimi təsisatlarda çalışan təhlil mütəxəssisi. Analitik, bir qayda olaraq, iqtisadi, statistik, maliyyə və ya şirkətlərin vəziyyəti üzrə məlumatları təhlil edir və uyğun olan proqnozlar, məsləhətlər, tövsiyələr verir.

ANALİTİK HESABLAR – sintetik hesabların məzmununu açıqlayan, natural və pul formasında ifadə edilə bilən daha ətraflı informasiyanın daxil olduğu hesablar.

ANALİTİK PROSEDURLAR (*Analytical procedures*) – 1. Maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli məlumatlar arasında həqiqətə uyğun əlaqələrin öyrənilməsi yolu ilə maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi. 2. Digər mühüm məlumatlarla ziddiyyət təşkil edən və ya ehtimal olunan nəticələrdən əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşan əlaqələrin və müəyyən edilmiş dəyişikliklərin araşdırılması.

ANALİTİK UÇOT (ing. *analytic account*) – müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının və vəsaitlərinin müfəssəl mühasibat uçotu. Qanunvericiliyə müvafiq olaraq analitik uçot müəssisənin əmlakı, öhdəliklərin və təsərrüfat əməliyyatları haqqında ətraflı informasiyanı hər bir sintetik hesab daxilində qruplaşdıran şəxsi, maddi və digər analitik mühasibat uçotu hesablarında aparılır. Analitik uçot ehtiyatların vəziyyətini, hazır məhsul buraxılışını, alıcılar, malgöndərənlər və işçilərlə hesablaşmaları səciyyələndirir.

ANALİZ (TƏHLİL) (yun. *analysis* – ayrılma, parçalanma) – hadisə və proseslərin elmi tədqiqat (idraki) metodu. Bu metodun əsasını tədqiq edilən sistemin tərkib hissələrinin, elementlərinin öyrənilməsi təşkil edir. İqtisadiyyatda analiz bütün makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyələrdə (bütövlükdə ölkə, region üzrə, ayrıca bir müəssisə, ev təsərrüfatı üçün) iqtisadi və

sosial proseslərin, təsərrüfat fəaliyyətinin mahiyyətini, qanunauyğunluqlarını, meyillərini aşkar etmək üçün iqtisadiyyatın müxtəlif (istehsal, sosial) sahələrində tətbiq edilir. Analiz iqtisadi obyektlərin və bununla əlaqədar proseslərin proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması, idarə edilməsi üçün başlanğıc nöqtə kimi xidmət edir. İqtisadi təhlil iqtisadiyyat sahəsində qəbul edilən qərarları və hərəkətləri, sosial-iqtisadi siyasəti elmi mövqelərdən əsaslandırmaq, iqtisadi fəaliyyətin ən yaxşı variantlarının seçilməsinə şərait yaratmaq məqsədi güdür.

ANARXİZM (yun. *ana* – əleyhinə – *arche* – hakimiyyət) – insanların qeyri-məhdud azadlığı və bərabərliyi haqqında nəzəriyyə. Bu nəzəriyyənin baniləri P.J.Prudon və J.J.Russo hesab edilir. Rusiyada anarxizmin əsas davamçıları M.A.Bakunin və P.A.Kropotkin olmuşlar. Onlar hər hansı şəkildə məcburiyyətə və intizama qarşı çıxırdılar. Sınıfların ləğv edilməsi, bütün insanların hüquqlarının bərabərləşdirilməsi, hökumətin olmaması, xüsusi mülkiyyətin sahibliklə əvəz edilməsi barədə müddəalar anarxizmin prinsipləridir. Bu halda cəmiyyətin hər bir üzvü müəyyən əmlaka malik ola-

caqdır. Bu əmlakı heç kəsə vermək və ya güzəşt etmək olmaz. **ANATOSİZM** (yun. *anatokismos*) – yalnız ilkin əmanətdən olmayıb, həm də toplanmış faizlərdən faiz hesablanması.

ANÇİŞKİN ALEKSANDR İVANOVIÇ (1933-1987) – rusiyalı iqtisadçı, SSRİ EA-

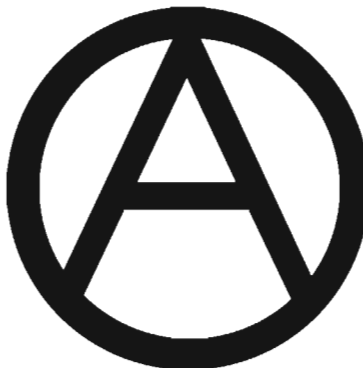


nın müxbir üzvü (1976), SSRİ EA-nın akademiki (1984).

1956-cı ildə M.V.Lomonosov adına MDU-nu bi-

tirmişdir. SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunda, sonra isə SSRİ EA Mərkəzi Riyazi İqtisadiyyat İnstitutunda işləmişdir. 1981-1982-ci illərdə SSRİ Dövlət Plan Komitəsində yeni İqtisadi və sosial inkişaf perspektivləri şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. 1985-1987-ci illərdə SSRİ EA-nın Elmi-Texniki Tərəqqinin İqtisadiyyatı və Proqnozlaşdırılması İnstitutunun birinci direktoru olmuşdur.

Sosialist geniş təkrar istehsalı nəzəriyyəsi, planlaşdırma və xalq təsərrüfatının proqnozlaşdırılması, makroiqtisadi modelləşdirmə, elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi problemləri sahəsində mütəxəssisdir. Tədqiqatlarının əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir: sosialist iqtisadiyyatının artım nəzəriyyəsi, iqtisadi artımın sürət və amillərinin proqnozlaşdırılması, ekstensiv və intensiv iqtisadi artımın dəyişməsinin nəzəri problemləri, xalq təsərrüfatının proqnozlaşdırılması metodları,



elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi aspektlərinin təhlili və proqnozlarının tətbiqi. İşləyib hazırladığı metodlar keçmiş sovet iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərinin əsaslandırılmasında praktiki tətbiqini tapmışdır. SSRİ-nin beşillik iqtisadi və sosial inkişaf planlarının tərtib olunmasında bilavasitə iştirak etmişdir.

ANDERLAİNQ (ing. *underlining*) – opsiyunun əsasını təşkil edən qiymətli kağız. Opsion kontraktının şərtlərinə uyğun olaraq bu qiymətli kağız üzərində alqı-satqı hüququ vardır.

ANDERRAYTER (ing. *underwriter* – abunəçi) – 1. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə makler. 2. Bank fəaliyyətində, qiymətli kağızlar bazarında səhmlərin (və ya başqa qiymətli kağızların) emitentinə onların bazarda razılaşdırılmış şərtlər daxilində və xüsusi haqq müqabilində yerləşdirilməsinə təminat verən fiziki və ya hüquqi şəxs. 3. Sığortada: sığorta (təkrar sığorta) kontraktlarının bağlanmasına və sığorta öhdəlikləri portfelinin formalaşmasına görə cavabdeh olan hüquqi şəxs. Sığorta polisinin imzalanmasını həyata keçirir və ya sığorta riskinin bütün məbləğini öz üzərinə götürür.

ANDERRAYTER HESABI – müvafiq anderrayter tərəfindən sığortanın keçirilməsi üzrə nəticələri müntəzəm əks etdirən sığorta hesabı.

ANDERRAYTER SİYASƏTİ – sığorta təşkilatının sığorta müqavilələrinin bağlanması ilə əlaqədar fəaliyyəti.

ANDERRAYTİNG (ing. *under-writing* – imzalama) – qiymətli kağızların

matli kağızların yeni buraxılışlarının investisiya şirkətləri, banklar və iri broker firmaları tərəfindən ilkin bazarda yerləşdirilməsinin geniş yayılmış metodu. Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üçün qarant ilə emitent arasında bağlanmış müqavilənin özü də bu terminlə ifadə edilir.

Anderraytingin mümkün şərtləri bunlardır:

- 1) anderrayter, investisiya şirkəti qiymətli kağızların bütün buraxılışını sabit qiymət üzrə emitentdən alır və onu başqa investorlara satır;
- 2) investisiya şirkəti qiymətli kağızlar buraxılışının tam yerləşdirilməmiş hissəsini emitentdən almağı öhdəyə götürür;
- 3) investisiya şirkəti qiymətli kağızların yerləşdirilməmiş hissəsini almaq barədə öhdəliklər götürmədən onların yerləşdirilməsi üçün maksimum səy göstərəcəyini öhdəyə götürür.

ANİ LİKVIDLİK NORMATİVİ (N3) – kommersiya bankları üçün Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilən normativ. Bankın yüksək likvidliyə malik aktivlərinin məbləğinin həmin bankın tələb edilənədək hesablar üzrə öhdəliklərinin məbləğinə nisbəti.

ANİ LOTEREYA – uduşlu lotereyanın iştirakçısı tərəfindən lotereyada iştirak hüququnu təs-



bit edən lotereya bileti əldə etdikdən dərhal sonra digər lotereya iştirakçılarından asılı olmadan müəyyən olunan lotereyanın keçirilməsi forması.

ANKET (lat. *inquire* – təhqiqat aparmaq) – hər hansı məlumatların əldə edilməsi üçün sorğu vərəqi; tədqiqatçılar, analitiklər tərəfindən tərtib edilən sorğu vərəqi.

ANNUİTET (lat. *annuitas*, fr. *annuite* – illik tədiyyə) – 1. Müəyyən dövr ərzində bərabər aralıq müddətdə müntəzəm daxil olan eyni həcmli tədiyyə, illik renta (məs., borcun və ya kreditin vaxtaşırı ödənilməsidir). 2. Sığorta şirkətinə müəyyən pul miqdarını birdəfəlik və ya möhlətlə daxil edən müştəriyə, bir qayda olaraq, pensiya yaşı çatdıqdan sonra təsbit olunmuş və ya dəyişən renta (pensiya) ödənilməsinə təmin edən müqavilə (belə pensiya ömürlük və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddət ərzində ödənilə bilər). 3. Dövlətin uzunmüddətli istiqraz (borc) növü. Bu borca görə kreditor müəyyən illik gəlir əldə edir.

4. İstiqraz (borc) faizlərinin ödənilməsi ilə borcun əsas (kapital), yaxud iqtisadi agentlərin hüquqi münasibəti.

ANOMAL SVİTÇ – bazar konyunkturasında anomal dəyişikliklər hesabına mənfəət əldə etmək üçün investisiyaların qiymətli kağızların bir növündən digərinə çevrilməsi.

ANSOFF MATRİSİ – XX əsrin 50-ci illərində rus əsilli Amerika riyaziyyatçısı İqor Ansoff (1918-2002) tərəfindən hazırlanan və bazarlarda firmanın davranışının, marketing strategiyasının təsnifatlaşdırılmasına aid olan matrisdir. Təsnifatlaşmanın meyarı məhsul-bazar əlaqəsidir. Ansoff matrisində dörd lokal strateji alternativ birləşmişdir:

a) bazara nüfuz etmə strategiyası, hər şeydən əvvəl, reklam sahəsində spesifik marketing vasitələrinin köməyi ilə reallaşır. Məsələn, firmanın marketing xidməti məhsulun “təkrar buraxılışı”nı (yüngül modifikasiya olunmuş formada) və ya məhsulun “bölgüsü”nü (yeni məhsullar kimi onun komponentlərinin təklifi) həyata keçirə bilər;

b) bazarın inkişaf strategiyası bazarın yeni coğrafi regionlara nüfuz etməsini və ya yeni satış kanallarından istifadə edilməsi hesabına yeni istehlakçı kütlələrinin tapılmasını tələb edir;

c) məhsulun inkişaf strategiyası çərçivəsində firmanın marketing xidməti istehsal bölmələrinə məhsulun xarakteristikasının (xarici görünüşünün və s.) təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr verməlidir;

d) diversifikasiya o zaman mümkündür ki, firma öz texnologiyasının üstünlüklərindən istifadə edərək istehlakçılara yeni məhsulları və hətta yeni tələbatların formalaşmasını təklif edə bilər.

Bəzi modifikasiyadan sonra Ansoff matrisi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda firmaların davranışının təhlili aləti kimi səmərəli istifadə oluna bilər. Dövlət müəssisələrinin firmaya transformasiya olunması sərt büdcə intizamının müəyyən olunmasına gətirib çıxarır. Marketing baxımından bu, o deməkdir ki, məhz tələbə görə məhdudlaşma tədricən əksər firmaların zəif yerinə çevrilir. Bu cür transfor-

masiya dövrü üçün xarakterik olan bir neçə satış strategiyasını misal gətirmək olar:

a) çeşidin dəyişməsi. Bir çox müəssisələr, hər şeydən əvvəl, hərbi-sənaye kompleksi istehlak mallarının buraxılışına, bəzi hallarda əsas məhsulları istehlak edən bölmələrin inkişaf etdirilməsinə (məsələn, dəmir-beton məmulatları zavodları öz qüvvəsi ilə tikinti işlərinə) başlayır. İstehsal etdiyi malların çeşidini yeniləyən müəssisə satışın həcmi və buna uyğun olaraq buraxılışın və ehtiyacların həcmi əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq zərurətini dərk edir;

b) istehlakçı ilə uzunmüddətli ünsiyyətə meyil. Rəhbər işçilər kontragentin (rəqibin) cari vəziyyətindən daha çox onun perspektiv rəqabət qabiliyyətinə, qabaqcıl texniki siyasətinin mövcudluğuna, istehsalı və satış bazarlarını genişləndirmək perspektivlərinə əhəmiyyət verirlər;

c) potensial istehlak üçün istehsalın konservasiyası. Bu strategiyayı qəbul edən müəssisələrin bir qismi istehsal etdikləri məhsulun istehlakçılarının hazırda qeyri-tədiyə qabiliyyətli olmasını, öz vəziyyətlərinin düzəlcəyini nəzərə alaraq istehsalın bir sıra bölmələrini konservasiya edir, o cümlədən mütəxəssislərin gizli işsizliyini şüurlu surətdə maliyyələşdirir;

d) məhsulun bir hissəsinin satışı funksiyasının digər firmaya verilməsi. Bu satış strategiyası çərçivəsində müəssisə ənənəvi məhsulunu müstəqil olaraq reallaşdırır, yeni çeşiddə məhsulun satışı funksiyasını isə digər firmaya verir. Bundan əlavə,

Cədvəl 1

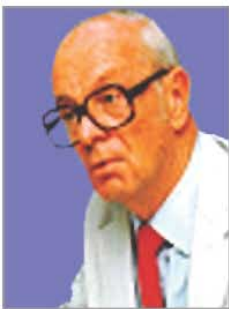
Ansfun tipik matrisi

		Məhsul	
		Köhnə	Yeni
Bazar	Köhnə	Bazara nüfuz etmə	Məhsulun inkişafı
	Yeni	Bazarın inkişafı	Diversifikasiya

müəssisə istehsalın təmin edilməsinə dair bütün mürəkkəb məsələlər üzrə bu firmaya müraciət edir;

e) beynəlxalq bazara çıxış və ya ixracın xüsusi çəkisinin artması. Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə bu strategiyanı xammal kompleksinin və bir sıra yüksək texnologiyalı sahələrin müəssisələri qəbul edir. Lakin yalnız dünya bazarına meyil zamanı bu müəssisələrdə yüksək təhlükə yaranır ki, bu zaman yüksək enerji tutumu və qaimə xərclərinin artması, məhsulun qiymətinin dünya səviyyəsinə, bəzi hallarda isə ondan yüksək səviyyəyə “çatdırılması” ixracı zərərli edir.

ANSOV İQOR (1918-2002) – rus əsilli Amerika riyaziyyatçısı və iqtisadçısı. 17 yaşında ailəsi



ilə birlikdə ABŞ-a mühacirət edib. Stivens Texnologiya İnstitutunda və Braunovsk Universitetində təhsil

alıb. Los Ancelesda Kaliforniya Universitetində, ABŞ-ın Beynəlxalq Universitetində və Dəniz Akademiyasında dərs deyib. O, strateji menecment konsepsiyasının banisi hesab olunur. Hollandiyada planlaşdırma və strateji menecment sahəsində “İqor Ansoff mükafatı” təsis edilmişdir. Əsas əsərləri “Strateji menecment” (1979) və “Yeni korporativ strategiya”dır (1988).

ANTİBÖHRAN İDARƏETMƏ – konkret olaraq borclu müəssisəyə (təşkilata) tətbiq olunan antiböhran prosedur-

larının forma və metodlarının məcmusu. Bu növ idarəetmə ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidi ilə əlaqədar yaranmışdır. Antiböhran idarəetmə təbiəti etibarilə mikroiqtsadi kateqoriyadır və özündə təşkilat səviyyəsindəki münasibətləri birləşdirir. Qərb ölkələrində bazar iqtisadiyyatının yaranması və inkişafı tarixi müəssisə istehsalının və satışının tərəddüd etdiyini sübut edir. Antiböhran tədbirləri əsasən kəskin böhran şəraitində, müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin olmadığı bir şəraitdə tətbiq olunmağa başlanır. Borclu müəssisənin antiböhran idarəetməsinə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, marketinq, antiböhran investisiya siyasəti, şəxsi həyətin idarə edilməsi, istehsal menecmenti, müəssisənin ləğv edilməsi kimi tədbirlər daxildir.

ANTİDEMPİNG RÜSÜMLƏRİ – əlavə idxal rüsumu, idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılarına ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törətdikdə tətbiq edilən rüsumlar. Ticarət və tariflər üzrə baş saziş (GATT – 1967, GATT – 1994) antidempinq üzrə məcəllə qəbul etmişdir. Razılaşmaya gələn dövlətlər öz milli qanunvericiliklərini ona uyğunlaşdırır.

ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ – yüksək inflyasiyanın qarşı-

sını almaq, onu tənzimləmək məqsədini güdür. Bunun üçün iki üsuldən: inflyasiyaya uyğunlaşmaq və inflyasiyanı cilovlamaq üçün sərt tədbirlər həyata keçirmək üsullarından istifadə edilir. Birinci üsul məhsulların qiymətlərinin artmasına müvafiq olaraq əhalinin gəlirlərinin artırılmasını, ikinci üsul isə güzəştli kreditlərdən istifadə olunmasını, dövrüyyəyə əlavə pul buraxılmasının məhdudlaşdırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Azərbaycanda uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün dövlət antiinflyasiya siyasətinə böyük önəm verir. Ölkədə məhz antiinflyasiya siyasəti uğurlu nəticələr verməyə başlayandan sonra radikal iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir ki, bu da sonradan iqtisadi artım prosesinin sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Ölkədə antiinflyasiya siyasəti bir tərəfdən tələbin səmərəli idarə edilməsi, digər tərəfdən isə təklifin stimullaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir. Tələbin idarə edilməsi dövlətin fiskal və monetar siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır. Monetar siyasət ölkədə müşahidə olunan inflyasiya proseslərinə adekvat sürətdə korreksiya edir. Belə ki, inflyasiya prosesləri sürətləndiyi təqdirdə pul siyasəti sərtləşdirilir, uçot dərəcəsi qaldırılır, milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmlənməsinə şərait yaranır.

ANTIINHİSAR KOMİTƏSİ – əmtə bazarlarının və rəqabətin inkişafı, inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və haqsız rəqabətin qarşısının alınması üzrə dövlət siyasətini

həyata keçirən orqan. Azərbaycanda 1992-2001-ci illərdə Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda bu komitənin funksiyalarını İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin müvafiq departamenti həyata keçirir. **ANTIINHISAR QANUNVERİCİLİYİ** – ayrı-ayrı subyektlər tərəfindən istehsalın və ticarətin inhisarlaşmasına mane olan inzibati və iqtisadi tədbirlər. Onlara aiddir:

1. İnhisarçı müəssisələrin qiymətləri üzərində sərt nəzarət.
2. Meqa (iri) idarəetmə, istehsal və kommersiya strukturlarının dezintegrasiyası.
3. Diversifikasiyanın həvəsləndirilməsi.
4. Qəbul olunan qanunların antiinhisar ekspertizası.

5. Rəqabətin müdafiəsi (o cümlədən milli bazara xarici istehsalçıların nəzarət olunan buraxılışı vasitəsilə).

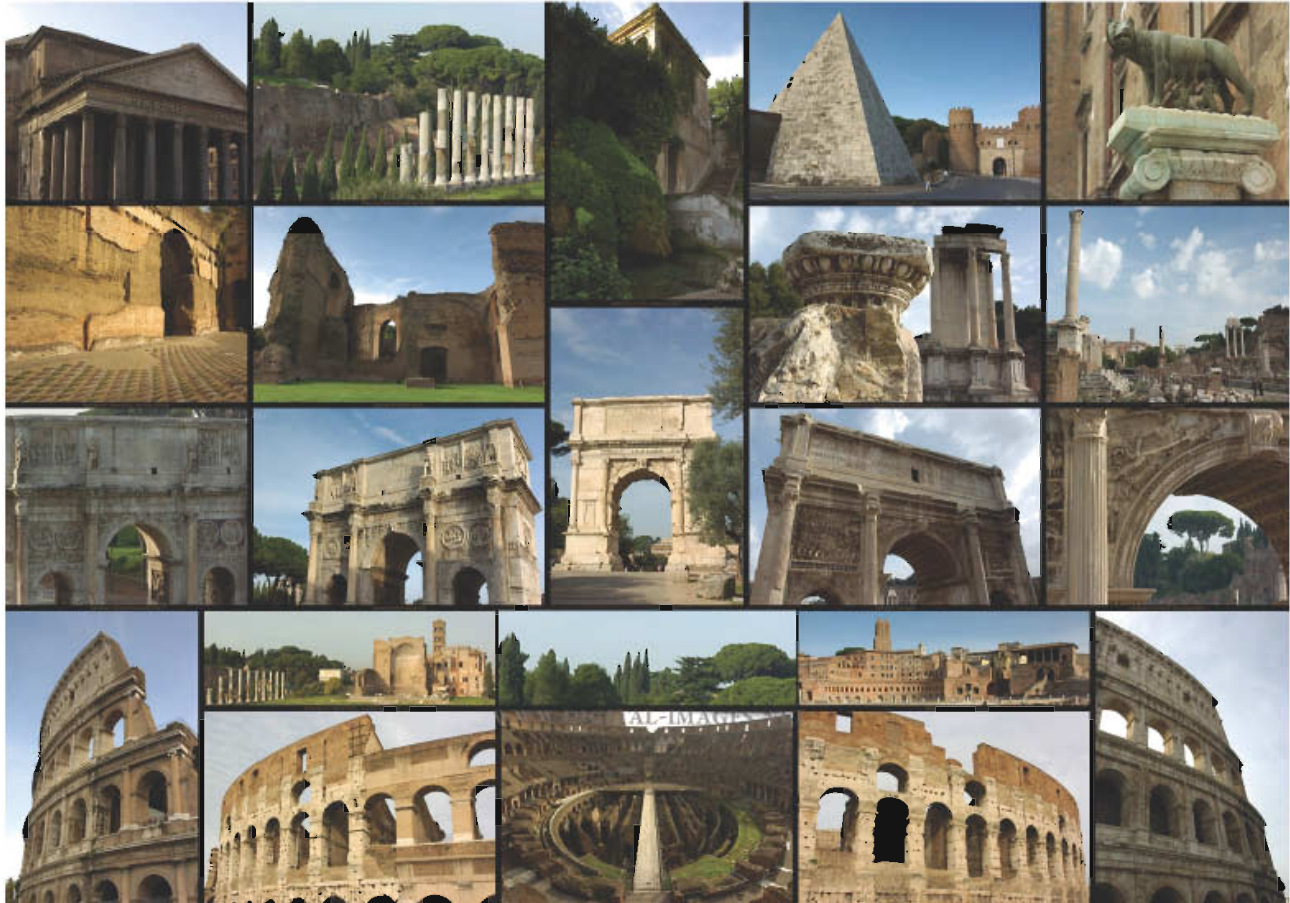
ABŞ-da antiinhisar qanunvericiliyi ilk dəfə məşhur antitrust qanunları formasında yaranmışdır ki, bunlar da sonradan bütün inkişaf etmiş bazar ölkələri tərəfindən qəbul olundu. Antiinhisar tənzimlənməsi istehsal və tədavülün görünməmiş inhisar səviyyəsinin mövcud olduğu milli iqtisadiyyatda təkmil rəqabət bazarına keçiddə əsas şərtlərdən biridir.

1993-cü ildə Azərbaycanda “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanun qəbul edilmişdir.

ANTİK İQTİSADIYYAT – qədim Yunanıstan ərazisində təşəkkül tapmış iqtisadi quruluş. Antik iqtisadiyyat ilə Asiya is-

tehsal üsulu mahiyyətə fərqli səciyyə daşıyır. Quldarlıq quruluşunu təşviq və təqdir etməsinə baxmayaraq, qərb ideoloqları antik iqtisadiyyatı Asiya cəmiyyətindən daha demokratik hesab edirlər. Çoxları, xüsusilə Şərq sivilizasiyasının tədqiqi ilə məşğul olanlar bu fikirlə razılaşırlar.

ANTİK MÜLKİYYƏT – mülkiyyət hüquqlarının qeyri-rəsmi şəxslərin əlində çox yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi ilə səciyyələnən mülkiyyət forması. Bu halda tam mülkiyyət hüququ insanlara da şamil edilir. Mülkiyyət hüquqlarının müəyyən şəxslərin əlində mütəlak mənada təmərküzləşməsi başqa şəxsiyyət əlamətlərindən məhrum olan digər insanların da eyni dərəcədə mütəlak mənada



hüquqlarının olmamasına müvafiqdir. Tarixin paradoksu ondan ibarətdir ki, elə həmin dövrdə hazırda çox populyar olan “demokratiya” sosial-iqtisadi anlayışı geniş yayılmışdı.

ANTİSİPASİYA – 1. Borc öhdəliyinin vaxtından əvvəl icra olunması, həmçinin borc məbləğinin vaxtından əvvəl qaytarılması. 2. Verginin vaxtından əvvəl yığılması (tutulması).

ANTİTREST QANUNVERİCİLİYİ – bu elə bir qanunvericilikdir ki, ayrı-ayrı şirkətlərin hakimiyyətinin bazarda artmasını tənzimləyir. Bu termin nəinki antiinhisar siyasətinə, həm də rəqabət azadlığının pozulması ilə mübarizəyə aiddir.

ABŞ-da qovuşma və ya udulmanın köməyi ilə inhisarçı nüfuzu və mövqeyi əldə etmək niyyəti qeyri-qanuni hesab olunur, həmçinin inhisarçı mövqeyin sahibkarlıq fəaliyyətində istifadəsi də qanunsuzdur.

Qiymət diskriminasiyası, qiymətlərdə liderlik və bu kimi hallar rəqabət azadlığını pozan və ya adi təcrübəyə uyğun olmayan hal kimi qəbul olunur. Belə yanaşma kollektiv razılaşmaların və qovuşmaların ictimai maraqlar nöqtəyindən qiymətləndirildiyi və onların üstünlük və çatışmazlıqlar balansının aşkarlandığı Britaniya antiinhisar qanunvericiliyindən fərqli olaraq, əsassız antitrest siyasəti adlandırılır.

ANTİTSİKLİK SİYASƏT – dövlətin milli iqtisadiyyatı böhrandan rəvan tərzdə çıxarmaq və iqtisadi tənəzzülün nəticələrini yumşaltmaq, eləcə də həddən artıq coşqun bum mərhələsində onun yüksəlişini cilovla-

maq, yəni nisbətən rəvan sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə ümumi sosial-iqtisadi siyasətin istiqamətlərindən biri.

Antitsiklik siyasət qanunvericilik, planlaşdırma, sosial, maliyyə-kredit və vergi sahələrində əhalinin (istehlak tələbi) və sahibkarların (istehsal tələbi) tələb və təklifinə təsir göstərmək məqsədilə dövlət tədbirləri kompleksidir. Antitsiklik siyasətin əsası dövlət büdcəsinin formalaşması və ondan istifadə edilməsidir.

Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi üçün antitsiklik tədbirlər praktikada ilk dəfə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt tərəfindən tətbiq edilmişdir. Həmin tədbirlər sayəsində Amerika iqtisadiyyatı 1929-1933-cü illərin ciddi iqtisadi böhranından çıxarılmışdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün dövlət tədbirlərinin bu kompleksi “yeni kurs” adı ilə məşhurdur.

Müasir antitsiklik siyasət işlənilib hazırlanarkən C.M.Keyns və P.Samuelson tərəfindən aşkar edilmiş antitsiklik tənzimləmə konsepsiyaları nəzərə alınmışdır. Dövlət sosial-iqtisadi inkişafın daha sabit olmasına nail olmaq üçün milli iqtisadiyyatda iki əsas asılılıqdan istifadə edir. Həmin asılılıqlardan birincisi ondan ibarətdir ki, dövlətin büdcə xərcləri artdıqda (kəsinin büdcədən maliyyələşdirilməsi hesabına) cəmiyyətin istehlak predmetlərinə və yeni istehsal vasitələrinə məcmu tələbi artır. Nəticədə məhsul buraxılışı çoxalır, əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu artır və inflyasiya

genişlənir. İkinci asılılıq özünü onda göstərir ki, dövlət vergiləri artırıldıqda sahibkarların mənfəəti və ev təsərrüfatlarının gəlirləri azalır, nəticədə istehlak və istehsal tələbatı azalır, bu isə son nəticədə məhsul buraxılışının və işçilərin məşğulluğunun azalmasına təsir göstərir.

İstehsalda tənəzzül dövründə dövlət aşağıdakı antitsiklik tədbirləri həyata keçirir:

- 1) dövlət xərclərini artırır;
- 2) vergiləri azaldır; bu, istehsalın tənəzzülünün zəifləməsinə və iqtisadi böhrandan çıxışın sürətlənməsinə səbəb olur.

Bazarda mallara tələbin artması və inflyasiya ilə əlaqədar qiymətlərin qalxması nəticəsində yüksəliş fazasında dövlət işgüzar fəallığı azaltmaq siyasəti yeridir, dövlət xərclərini azaldır və vergiləri artırır. Bu, inflyasiya tələbini azaldır, istehsal edilən məhsulun həcmi aşağı salır (beləliklə, böyük iqtisadi böhran və artıq istehsal təhlükəsinin qarşısı alınır).

APARSERİYA (isp. *aparseria*; lat. *partarius* – iştirakçı) – İspaniya və Latın Amerikasının ölkələrində saxlanmış icarə haqqı növüdür. İcarəçi icarəyə götürdüyü torpaq sahəsi müqabilində icarədara istehsal etdiyi məhsulun bir hissəsini verir.

APORTLAR (ing. *contribution of capital*) – səhmdar cəmiyyətə müəssisənin səhmlərə görə təyin edilmiş pul məbləğinə bərabər olan daxil olmuş əmlak. Belə ödənişlər, bir qayda olaraq, əmlakın real dəyərinin şişirdilməsi, bununla da daha çox səhm əldə edilməsi və ya səhmlərin toplum məbləğinin təqdim olunmuş əmlakın dəyərinə uyğun

gəlməməsi səbəbi ilə müəssisələrin təsisçilərindən götürülür. **ARALIQ MƏHSUL** – gələcəkdə emal olunacaq və ya bir neçə dəfə təkrar satılacaq məhsul (iş, xidmət). Aralıq məhsul il ərzində maddi məsrəflərə yönəldilən ümumi ictimai məhsulun bir hissəsidir. İctimai məhsulun qalan hissəsi isə son ictimai məhsulu əmələ gətirir.

ARBATOV GEORGI ARKADYEVİÇ (1923-2010) – rus iqtisadçısı, beynəlxalq iqtisadi



münasibətlərin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. 1949-cu ildə Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu

bitirmişdir. 1970-ci ildə SSRİ EA-nın müxbir üzvü, 1974-cü ildə SSRİ EA-nın həqiqi üzvü, 1949-1953-cü illərdə “İnostranaya literatura” nəşriyyatının elmi redaktoru, 1953-1957-ci illərdə “Voprosı filosofii” jurnalının şöbə müdiri, 1957-1958-ci illərdə “Novoe vremya” jurnalının şöbə müdiri, 1958-1960-cı illərdə “Kommunist” jurnalının məsləhətçi redaktoru, 1960-1962-ci illərdə “Problemi mira i sosializma” jurnalının icmalçısı, 1962-1964-cü illərdə Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun bölmə müdiri, 1967-ci ildə SSRİ EA (sonradan Rusiya EA) ABŞ və Kanada institutunun əsasını qoyaraq 1995-ci ilədək onun direktoru olmuşdur.

Ümumi həcmi 350 çap vərəqi olan çoxsaylı monoqrafiyaların müəllifidir.

ARBİTRAJ – 1. Eyni birja obyektlərinin (veksel, valyuta, qiymətli kağızlar, əmtəə və s.) müxtəlif bazarlardakı qiymət fərqiindən istifadə edərək mənfəət götürülməsinə yönəldilmiş kommersiya fəaliyyəti. Məsələn, eyni səhmlər müxtəlif birjalarda eyni vaxtda fərqli qiymətlərə satılır. Alış və satış fərqi isə mənfəət əldə etməyə imkan yaradır. 2. Mübahisələrin müstəqil arbitrə, hakim-ekspertə müraziət əsasında həlli metodu.

3. Müəssisələr, təşkilatlar, şirkətlər arasında mülkiyyət mübahisələrinin və həmçinin müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə bağlı iddiaların həlli üçün təsis olunmuş dövlət orqanı.

Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: birja arbitrajı, valyuta arbitrajı, veksəl arbitrajı, qızıl arbitrajı, dolaylı arbitraj, birbaşa arbitraj, fond arbitrajı.

ARBİTRAJ ƏQDİ – eyni birja malının bir neçə birjada və ya malgöndərmənin müxtəlif müddətləri üçün qiymətlərində fərqi nəzərə alan birja əqdi; əlavə mənfəət əldə etmək üçün bəzi

səhmlərin digərləri ilə əvəz edilməsi aktı. Arbitraj əqdlərinin bir neçə növünü fərqləndirirlər: valyuta əqdləri – bu əqdlərin nəticəsində konkret vaxtda valyuta məzənnələrində fərq hesabına mənfəət əldə etmək olar; sadə əqdlər valyuta əqdlərindən yalnız bununla fərqlənir ki, sadə əqdlər eyni valyuta həddində bağlanır; mürəkkəb əqdlər bir neçə valyutaya aid olur; faiz əqdləri – bu əqdlər nəticəsində kapital bazarlarında faiz dərəcələrinin fərqi hesabına mənfəət əldə etmək olar; əmtəə əqdləri – bu əqdlər əmtəə bazarlarında qiymətlərin fərqi hesabına mənfəət gətirir; fond əqdləri – qiymətli kağızların eyni vaxtda alqı-satqısı üzrə əqdlər, bu halda alış daha aşağı məzənnə üzrə, satış isə müvafiq surətdə daha yüksək məzənnə üzrə həyata keçirilir; müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif regionlarda birja bazarlarında və birjalardan kənarda eyni vaxtda aparılan, birjalarda məzənnə fərqi hesabına mənfəətli hesab edilən əməliyyatlar; qiymətli kağızların konvertasiya edilməsi və ya onlara



Arbitraj məhkəməsi

abunə hüququnun əldə edilməsi və eyni vaxtda onların realizə edilməsi; gəlir əldə edilməsinin növündən asılı olaraq dividend və diskont arbitraj əqdlərini fərqləndirirlər.

ARBİTRAJ SAZIŞI – tərəflər arasında hər hansı konkret hüquqi münasibətlə əlaqədar yaranmış və ya yarana biləcək bütün və ya bəzi mübahisələrin müqavilə xarakteri daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq, həmin mübahisələrin arbitraja verilməsi haqqında tərəflərin sazişi. Arbitraj sazişi də müqavilədə və ya ayrıca sazişdə arbitraj barədə qeyd-şərt kimi bağlanır. Arbitraj sazişi yalnız yazılı formada bağlanır. Saziş o halda yazılı formada bağlanmış hesab edilir ki, o, tərəflərin imzalamış olduğu sənəd şəklində tərtib edilsin, yaxud məktubların, teletyp, teleqraf vasitəsilə xəbərlərin mübadiləsi yolu ilə və ya bu cür sazişin qeydiyyatını təmin edən digər elektrik rabitə vasitələrindən istifadə edilməklə və ya iddia ərizələrinin mübadiləsi və tərəflərdən birinin razılaşma olmasını təsdiq etdiyi, digər tərəfin buna etiraz etmədiyi iddia barəsində rəyin mübadiləsi yolu ilə bağlanmış olsun. Müqavilədə arbitraj qeyd-şərti olan sənədə – arbitraj sazişinə istinad edilir və göstərilir ki, müqavilə yazılı formada bağlanmışdır və bu istinad qeyd-şərti müqavilənin tərkib hissəsinə çevirir.

ARBİTRAJ SÖVDƏLƏŞMƏSİ – müxtəlif birjalarda və müxtəlif göndəriş müddətlərində eyni əmtəənin qiymətlərindəki fərqlərə əsaslanan birja sövdələşməsi. Arbitraj sövdə-

ləşmələrinin aşağıdakı növləri var: valyuta arbitraj sövdələşmələri (mənfəət müəyyən məqamda məzənnələrdəki fərq hesabına alınır); sadə arbitraj sövdələşmələri (eyni valyutanın məzənnələrindəki fərq hesabına mənfəət), mürəkkəb arbitraj sövdələşməsi (bir neçə valyutanın məzənnələrindəki fərqlər hesabına mənfəət), faiz arbitraj sövdələşmələri (mənfəət kapital bazarlarındakı faiz dərəcələrində olan fərq hesabına əldə edilir), əmtəə arbitraj sövdələşmələri (əmtəə bazarlarındakı qiymətlərdə yaranan fərq hesabına mənfəətin əldə edilməsi), fond arbitraj sövdələşmələri (müxtəlif məzənnələr üzrə qiymətli kağızların eyni vaxtda alqı-satqısı, birja və büdcədən kənar bazarlarda, müxtəlif ölkələrin, regionların birja bazarlarında sövdələşmələrin, eləcə də zaman qurşaqlarının müxtəlifliyindən birja məzənnələri arasındakı fərqləri nəzərə alan sövdələşmələrin eyni zamanda bağlanması) eyni qiymətli kağızların abunəsi hüququnun alınması və ya eyni vaxtda satışı ilə

onların konvertasiyası. Alınma növlərinə görə dividend və diskont arbitraj sövdələşmələri müəyyən edilir.

ARIÇILIQ – bal, arı mumu və digər məhsullar (arı südü, propolis, arı zəhəri və s.) almaq, habelə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmaq məqsədi ilə onları tozlandırmaq üçün bal arıları yetişdirən kənd təsərrüfatı sahəsi. Arıçılıq hələ eramızdan əvvəl məlum idi.



Azərbaycanda arıçılıqla qədim zamanlardan məşğul olmuşlar. 1910-cu ildə hər arı ailəsindən orta hesabla 5-6 kq bal alınırdı. Qabaqcıl arıxanalarda hər pətdədən 150 kq, bəzən daha çox bal toplanırdı. Həyətəyən təsərrüfatlarda da arıçılığın inkişafına böyük əhəmiyyət verilirdi.



Həvəskar arıçılardan vergi alınmırdı, onlar öz artıq məhsullarını müəyyən olunmuş qiymətlərlə dövlət tədarük təşkilatlarına təhvil verə və ya bazarda sata bilərdilər.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra arıçılıq özəl təsərrüfat sahəsi kimi geniş inkişaf etməyə başlamışdır.

Qurani Kərimin 16-cı – ən-Nəhl (Bal arısı) surəsinin 68-ci ayəsində arı və onun məhsulu olan baldan bəhs edilir: “Rəbbin bal arısına belə təlqin etdi: “Dağlarda, ağaclarla və düzəldikləri çardaqlarda özünə yuva tik”; 69-cu ayəsində – “Sonra bütün meyvələrdən ye və Rəbbinin (səndən ötrü) asanlaşdırdığı yollarla get”. O arıların qarınlarından tərkibində insanlar üçün şəfa olan müxtəlif rəngli bal çıxır. Həqiqətən, bunda düşünüən adamlar üçün bir ibrət vardır!” Yəni qeyd olunan kəlmələr Qurani Kərimin çoxsaylı möcüzələrindən biridir. Çünki balın kimyəvi tərkibi, möcüzəli, müalicəvi əhəmiyyəti çox sonralar tədqiq edilmişdir. Elmi kəşflər, ixtiralar bir-birinə yetdikcə, Quran ayələrinin də əsl məzmunu, mahiyyəti tədricən anlaşılır.

ARİSTOTELİN PROPORSIONAL QARŞILIQLIQ PRİNSİPİ – qədim yunan sivilizasiyasının əsasını qoyan əmtəə-pul qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimləmə prinsipidir. “Niko-mahova etikasına” əsasən, mübadiləyə dair ictimai münasibətlər xüsusi ədalət növünü himayə edir, bu da bərabərliyi yox, proporsionallığı nəzərdə tutur. Aristotelin fikrincə, cəmiyyət onun üzərində



dayanır ki, hər kəs öz fəaliyyətinin proporsional olaraq əvəzini görür. Beləliklə, bazar və mübadilə qarşılıqlı xidmətlərin göstərilməsinə əsaslanmalıdır. Xidmət xidmətlə ödənilməlidir. Aristotelin işgüzar münasibətlər etikasına qədim yunan bazarı rəhbərlik edirdi ki, bu da varlı müştərilərin maraqlarının ödənilməsindən çox, orta firavan yaşayan Afina vətəndaşlarının gündəlik tələbatlarına istiqamətlənirdi. Bu, onunla bağlı idi ki, qədim yunanların ağıllı və iddiasız tələbatları uşaq vaxtından həyat tərzinin özündən və mühtidən tərbiyə almışdır: sadə geyim, möhkəm olmayan çaxır, yüngül, amma doyumlu qida. Mənəvi qiymətlilər və vətəndaşların şücaəti maddi əşya və pula sahib olmaqdan çox qiymətləndirilirdi. Pulun özü vicdanlı və ədalətli əməklə əldə olunmalıdır. İki min il sonra işgüzar təcrübə ilə tamamlanan antik əmək etikası normaları Qərbi Avropa protestantizmi tərəfindən elan olundu. **ARMATOR** (lat. *armator* – silahlandırان, təchiz edən) – gəmini reysə hazırlayan, ləvazi-

matlarla təchiz edən, ekipaj və kapitan dəvət edib kapitanın hərəkətlərinə cavabdeh olan gəmi sahibi və ya onun istismarına müvəkkil edilən şəxs.

ARTAN ALTERNATİV MƏSRƏFLƏR QANUNU – bu qanun bir məhsulun azalması hesabına digər məhsulun artması arasında əlaqəni əks etdirir. Sözügedən məhsulun istehsal həcmnin artması zamanı istehsalın alternativ məsrəfləri artır. Cəmiyyət istehsal imkanlarının hüduduna çatdıqda resurslardan birinin məhdud olduğu və azalan gəlirlilik zamanı bir məhsulun istehsalının artırılması üçün digər məhsulun istehsalını azaltmaq (özü də artan dərəcədə) lazım gələcək.

ARTEFAKT (lat. *artefactum* – süni düzəldilmiş) – insan tərəfindən yaradılan predmet.

ARTEL – istehsalın idarə edilməsində əməyi və ya əmək və kapitalı ilə iştirak edən, birgə təsərrüfat məqsədləri güdən bir neçə bərabərhüquqlu şəxsin müqaviləyə əsaslanan könüllü ittifaqı. Artel anlayışı çox vaxt əmək proseslərinin və əməliyyatlarının birgə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yaradılan birliklərə (balıqçılıq artelləri, əkinçilik artelləri və s.) və ya öz üzvlərinin əməyini ictimailəşdirmədən istehsal vasitələri sahibliyini qismən birləşdirən birliklərə (yağ, pendir istehsalı artelləri), az hallarda isə mübadilə sahəsində birgə əməliyyatlar aparmaq üçün yaradılan birliklərə (təchizat, satış şirkətləri) aid edilir.

Peşə (sənət) və əmək artelləri fərqləndirilir. Peşə (sənət) artelləri aşağıdakılardır: a) xamma-

lin alınmasına təsir göstərən artellər; b) anbarın qaydaya salınmasına kömək edən artellər (bu zaman artelin hər bir üzvü anbardan istehsal olunmuş məhsulun saxlanması üçün istifadə edir); c) binanı və ya istehsal vasitələrini – alətlərini ümumi hesaba görə əldə edən yardımçı istehsal artelləri; d) üzvlərin peşə (sənət) fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edən istehsal artelləri. Əmək artelləri, bir qayda olaraq, maddə ilə hər hansı bir işin yerinə yetirilməsi üçün təşkil olunan birliklərdir. İstehsal artelləri öz hesabına və sifarişçi üçün yox, bazar üçün öz materialından mallar (əmtəələr) hazırlayır. Onlar öz təsərrüfatlarına (emalatxanaya, istehsal vasitələrinə) malikdirlər. Əmək artellərinin öz təsərrüfatları yoxdur, onlar sifarişçi və podratları qəbul edirlər.

Artellər daşınar və daşınmaz əmlakı öz mülkiyyəti formasında ala bilər, borc (istiqraz) və kredit həyata keçirə bilər və öz səlahiyyətli nümayəndələri vasitəsilə sövdə və müqavilə bağlaya bilərlər. Öz üzərinə götürdüyü bütün əmlak öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə artel ümumi artel əmlakı və onun kapitalı, həm də ayrılıqda hər bir üzvün əmlakı ilə (məyyən nisbətdə) cavab verir. Artelin dövriyyə kapitalı daxil olma zamanı onun üzvlük haqlarından, mənfəətdən məyyən faiz məbləği ölçüsündə artel üzvlərinin əməkhaqqından ayırmalarından, arteldə işləyən xüsusi şəxslərin və təşkilatların ayırmalarından yaranır. Dövriyyə kapitalına keçirilən bütün haqlar və

ayırmalar artelin üzvlərinin şəxsi hesablarına yazılır və onların mülkiyyətində qalır, arteldən çıxma zamanı onlar tərəfindən geri qaytarılır. Əgər artelin üzvü ümumi iclasın qərarı ilə çıxarılsa, onda artel üzvlük haqqını tutmaq hüququna malik olmur, eləcə də ehtiyac kapitalını formalaşdırır ki, bu da forsmajor hadisələr zamanı zərərlərin ödənilməsinə sərf olunur. Artelin işlərini onun üzvlərinin ümumi yığıncağı və ümumi yığıncağın səlahiyyətli şəxsləri idarə edir. Ümumi yığıncaq həmçinin səlahiyyətli üzvlərin fəaliyyətini yoxlayacaq şəxsləri seçir. Artelin bütün üzvləri eyni hüquqlardan istifadə edir, bütün gəlirlərin, mənfəətin və s. bölgüsündə iştirak edir. Əməkhaqqının və mükafatın səviyyəsi artel üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən məyyən olunur.

Artel hərəkəti Qərbdə XIX əsrdə yayılmışdı. Onların, əsasən, yardımçı istehsal formaları üstünlük təşkil edirdi. Rusiyada artel XIV əsrdən məlum olsa da, XIX əsrdə təhkimçilik hüquqlərgv edildikdən sonra yayılmağa başlamışdır. Sovet dövründə kolxozlar artel təşkili forması idi. Keçmiş SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində artellər ümumi təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılan könüllü birləşmə forması idi.

ARTİKUL (lat. *articulus* – bölmə, maddə) – ticarətdə əmtəənin rəqəmlə və ya hərflə işarə edilən tipi.

ARTIQ LİKVIDLİK – kommersiya bankının tələblərinin həcmnin onun öhdəliklərinin

həcmindən xeyli yüksək olması. Müddətə görə tələblərin və öhdəliklərin müqayisəsi zamanı onların həcmi nəzərə alınır. Artıq likvidlik bankın balansında yerləşməyən vəsaitlərin artıqlığı üzündən bu bankın gəlirinə mənfi təsir göstərir.

ARTIQLIQ – 1. Sığortalının sığorta şərtlərinə görə daşdığı xərclərin birinci hissəsi olan məbləğ. 2. Sığorta bazarında yerləşməli olmayan və bunun üçün əlavə ödəmə (örtülmə) tələb edən risk qalığı.

ARTIM SÜRƏTİ – məyyən dövr ərzində iqtisadi göstəricinin qiymətinin həmin göstəricinin əvvəlki dövr və ya hər hansı başqa analoji dövr ərzində müqayisə bazası kimi qəbul edilmiş qiymətinə nisbətidir.

ARTMA – uçot dövrü qurtarmazdan əvvəl olmuş hadisələr və əməliyyatlar nəticəsində uçot dövrü qurtardıqdan sonra ödəniləcək və ya alınacağı gözlənilən məbləğlər.

"ARTMAĞA DOĞRU" TİCARƏT – daimi alıcını şirkətin portfelindən daha qiymətli malı əldə etməsinə inandırmaq prosesi.

"ASAN" PULLAR (ing. *easy money*) – kommersiya banklarında artıq pul vəsaitləri olduqda həmin bankların borcalanlara sərfəli şərtlərlə təqdim etməyə hazır olduğu kredit resursları, pullar.

"Asan" pullar təşkilatların çoxdan planlaşdırdığı, lakin maliyyə resurslarının çatışmaması üzündən həyata keçirə bilmədiyi layihələrini reallaşdırmağı, bununla da təşkilatların genişlənməsinə və inkişafına imkan verir.

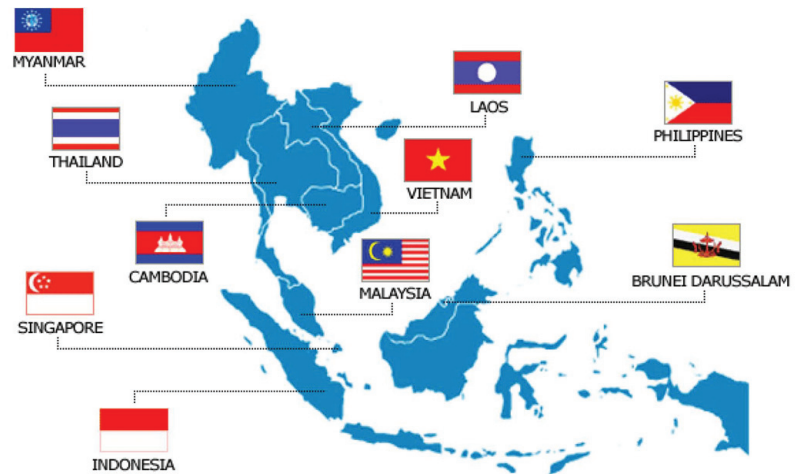
Bununla belə, bazar konyunkturəsi daim dəyişdiyi üçün müəssisələr yüksək mənfəət əldə etməyin daha etibarlı üsullarını axtarmalıdılar.

ASAN REALLAŞDIRILAN QIYMƏTLİ KAĞIZLAR – digər kompaniyaların birjada və ya vasitəçisiz asanlıqla satıla bilən səhm və istiqrazları. Kompaniya bu addımı pul vəsaitlərinə ehtiyac yarandığı halda atır. Balansda cari aktivlərin ayrıca maddəsi və pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatın hazırlanması zamanı onların bir hissəsi kimi klassifikasiya olunur.

ASEAN – bu qruplaşma 1967-ci ildə İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Tailand və Filippin (hazırda ASEAN-ın üzvləri həmçinin Myanma, Brune, Laos və Vyetnamdır, perspektivdə isə bura Kamboca daxil olmalıdır) tərkibdə Bankok Bəyannaməsinin imzalanmasından sonra yaradılmışdır. Burada məqsəd üzv ölkələrin sosial və iqtisadi inkişafına yardım, sənaye və kənd təsərrüfatında əməkdaşlıq, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması olmuşdur. 1976-cı ildə ASEAN üzv ölkələri rəhbərlərinin birinci yığıncağında Cənub-Şərqi Asiyada dostluq və əməkdaşlıq haqqında Razılaşma və ASEAN-ın Bəyannaməsi qəbul edildi ki, bunlar da assosiasianın öz fəaliyyətində rəhbər tutduğu əsas sənədlərdir. ASEAN bəyannaməsi elan edir ki, mühüm məsələlər üzrə, regional və dünya iqtisadi münasibətləri üzrə ümumi mövqedən çıxış edəcəklər.

ASEAN-ın ali orqanı dövlət və hökumət başçıların konfransı-

ASEAN Member Countries



Cədvəl 1

ASEAN

Üzv ölkələr	Brune Vyetnam İndoneziya Kamboca Laos Malayziya Myanma Sinqapur Tailand Filippin
Katibliyin iqamətgahı	Cakarta
Baş katib	Surin Pitsuvan
İstifadə dili	İngilis
Sahə	4 480 000 km ²
Əhali – Cəmi (2009)	592 000 000
ÜDM (2009) – Cəmi – Cəmi – ÜDM hər nəfərə – ÜDM hər nəfərə	2,447 trln.\$ (AQP) 714 mlrd.\$ (nominal) 4 258 \$ (AQP) 1 308 \$ (nominal)
ASEAN-ın deklarasiyası ASEAN-ın nizamnaməsi	8 avqust 1967 16 dekabr 2008

Cədvəl 2

**ASEAN təşkilatının üzv ölkələrinin əsas göstəriciləri
(2009-cu il)**

Ölkələr	Ərazi, km ²	Əhalinin sayı, min nəfər	ÜDM, cari bazar qiymətləri ilə		Hər nəfərə düşən ÜDM	
			Milyon ABŞ dolları	AQP. Milyon ABŞ dolları	ABŞ dolları	AQP
Bruney	5,765	406	10,759	20,071	26,486	49,411
Kamboca	181,035	14,958	10,359	26,935	693,0	1,801
İndoneziya	1,860,360	231,370	546,865	967,220	2,364	4,180
Laos	236,800	6,128	5,579	14,398	910	2,350
Malayziya	330,252	28,307	193,108	384,787	6,822	13,594
Myanma	676,577	59,534	24,973	65,093	419	1,093
Filippin	300,000	92,227	161,358	325,105	1,750	3,525
Sinqapur	710	4,988	182,702	248,212	36,631	49,766
Tailand	513,120	66,903	264,323	540,054	3,951	8,072
Vyetnam	331,051	86,025	96,317	267,611	1,120	3,111

dır ki, bu da üç ildən bir dəfə yığılır, mərkəzi rəhbər orqan isə xarici işlər nazirlərinin illik görüşüdür. Daimi komitə söhbət gedən dövrdə ASEAN sədri olan dövlətin xarici işlər nazirindən və qalan beş ölkənin səfirlərindən ibarətdir. ASEAN üzv ölkələrinin iqtisadiyyat nazirlərinin müntəzəm olaraq keçirilən görüşlərində iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri üzrə qərarlar qəbul olunur. Digər nazirlərin (təhsil, energetika, səhiyyə, elm və texnologiya, ədliyyə, ətraf mühitin mühafizəsi) görüşləri müvafiq komitələr tərəfindən hazırlanır. Neft üzrə Şura, gəmi sahiblərinin Assosiasiyası, Bank şurası, Maliyyə korporasiyası və s. kimi ASEAN-ın bir neçə ixtisaslaşmış idarələri fəaliyyət göstərir. ASEAN katibliyini hər üç ildən bir dəyişilən baş katib idarə edir. ASEAN-ın hər bir üzv dövləti

cari işlərin əlaqələndirilməsi və assosiasianın qərarlarının hazırlanması üçün öz katibliyinə məxsusdur. Üzv dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin rəhbərlərindən ibarət olan on bir komitə ASEAN-ın xarici əlaqələrini üçüncü ölkələrin paytaxtlarında: Bonn, Brüssel, Vaşinqton, Vellinqton, Cenevrə, Kanberra, London, Ottava, Paris, Seul, Tokioda davam etdirir. ASEAN vahid təşkilat kimi digər ölkələrlə və ticarət-iqtisadi qruplaşmalarla rəsmi münasibətlər saxlayır. Rusiya son illərdə Assosiasiya ilə əlaqələrini möhkəmləndirmişdir. Asiya ölkələri ilə bütün Rusiya ticarətinin təxminən 8%-i bunun üzərinə düşür (MDB-nin asiyalı üzv ölkələri hesab olunmur). Bütövlükdə iqtisadiyyat sahəsində 2008-ci ildə ASEAN sərbəst ticarət zonasının yaradılması, həmçinin əməkdaşlığın

təhlükəsizlik, maliyyə, telekommunikasiya, turizm, ətraf mühit, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və səhiyyə kimi sahələrə şamil olunması ilə dərinləşdirilmişdir. Siyasət sahəsində sülh, müstəqillik və bitərəflik regionunun yaradılması, əsasən, Avstraliya, Kanada, Aİ, Yaponiya, Cənubi Koreya və ABŞ ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

1997-1998-ci illər böhranı ASEAN üzv ölkələrin inkişafına öz izini qoydu. Tamamilə aydındır ki, artım templərinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyan struktur problemlər mövcuddur. Amma BVF və Dünya Bankının mütəxəssislərinin fikrincə, inkişafın ləngiməsi burada əsasən struktur yox, müvəqqəti, tsiklik xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar, ASEAN-ın əsas üzv ölkələri 1998-ci ildə Vyetnamdakı konfransda müasir böhrandan

bir neçə real çıxış yolu nəzərdə tutdular. Birincisi, Yaponiya tərəfindən maliyyə yardımını əks etdirir (Yaponiya tərəfindən bu məqsədlər üçün təşkil olunan fondan struktur islahatlara yardım üçün 30 mlrd dollar məbləğində). Real olaraq, hərəsi 1,85 mlrd dollar ala bilən Malayziya və Tailand hələlik bundan istifadə edə biliblər.

Digər yol Malayziyanın sabiq baş naziri Mahathir Məhəmməd tərəfindən təklif edilib və ASEAN üzv ölkələrinin ümumi kollektiv valyutasının tətbiqini, kapitalın miqrasiyasına nəzarəti, milli iqtisadiyyatların, bütövlükdə dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi kimi komponentləri özündə birləşdirir. Amma bu yol ümumi təqdir qazanmadı.

ASILI CƏMIYYƏTLƏR – biri digərinin və ya onlardan hər birinin eyni üçüncü şəxsin (şəxslərin) əhəmiyyətli nəzarəti altında olan hüquqi şəxslər.

ASILI TƏSƏRRÜFAT CƏMIYYƏTİ – məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının və ya səhmdar cəmiyyətin səsvermə hüququ və rən səhmlərinin 20%-indən çoxunun digər ortaqlığa və ya cəmiyyətə məxsus olduğu təsərrüfat cəmiyyəti.

ASIYA İNKİŞAF BANKI (AsİB) – Asiya ölkələrində müxtəlif inkişaf proqramlarını maliyyələşdirən hökumətlərərsı kredit müəssisəsi. 1965-ci ildə BMT-nin Asiya və Uzaq Şərq ölkələri üçün İqtisadi Komissiyasının (AUŞİK) qərarı ilə təsis edilmişdir. İdarə heyəti Maniladadır (Filippin). AsİB-in 1966-cı ildən qüvvəyə minən



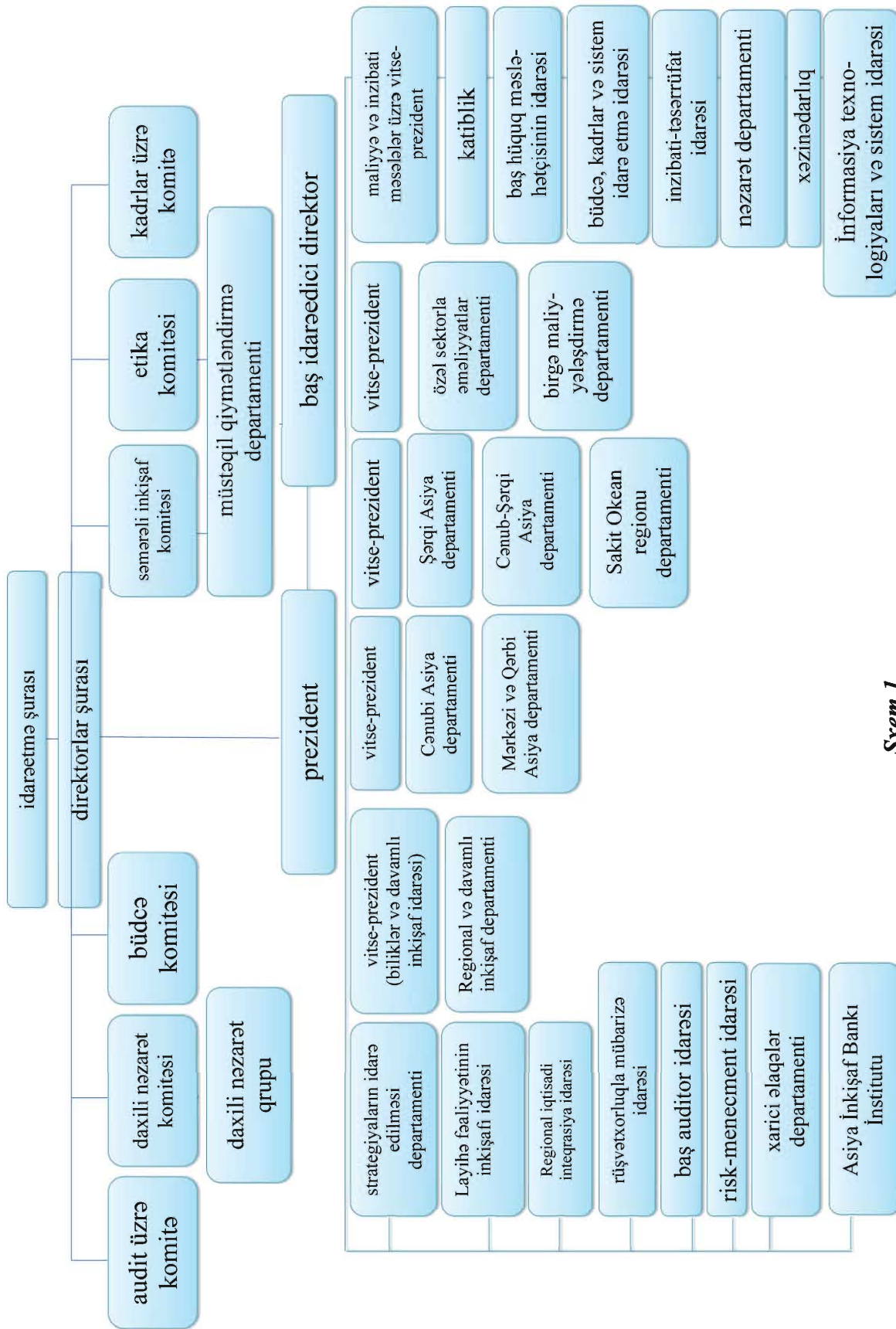
nizamnaməsinə görə AUŞİK-ə daxil olan və BMT-nin üzvü olan digər dövlətlər onun iştirakçısı ola bilərlər. AsİB-in əsas məqsədi investisiya, maliyyə-kredit və texniki yardım yolu ilə Asiya və Uzaq Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial inkişafına kömək göstərməkdir. AsİB öz resurslarını həm region daxilində maliyyə vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması, həm də digər qitələrin ölkələrindən kapitalların cəlb edilməsi yolu ilə formalaşdırır. AsİB-in nizamnamə kapitalının böyük bir hissəsinə – təqribən 70%-nə inkişaf etmiş ölkələr nəzarət edir; nizamnamə kapitalı məbləğinin 30%-ni isə Asiya və Uzaq Şərq ölkələrinin kvotası təşkil edir.

AsİB yalnız Asiya və Uzaq Şərq ölkələrində kapital qoyuluşunu həyata keçirir. Kreditlər iki əsas fondan – 1) kommersiya şərtləri ilə və qısa müddətə (10-25 il) kreditləşmə üçün nəzərdə tutulan adi fondan; 2) güzəştli faiz dərəcəsi (1-3%) ilə uzunmüddətli (25-40 il) kreditləşmə üçün nəzərdə tutulan xüsusi fondan verilir. AsİB-in bütün kreditləri güzəştli xarakterə malikdir. AsİB-in idarəetmə orqanları bütün iştirakçı dövlətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu idarəetmə (rəhbər) şurasından və idarə heyətindən (direktorlar şurası) ibarətdir. İdarə heyətinə 10 direktor daxildir. Onların 7-si Asiya və Uzaq Şərq ölkələri tərəfindən, 3-ü isə digər ölkələr tərəfindən seçilir. İdarəetmə (rəhbər) şurası illik sessiyalar keçirir. İdarə heyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi və sədri prezidentdir. O, bütün cari fəaliyyətə rəhbərlik edir və qulluqçuları vəzifəyə təyin edir. Prezident Asiya və Uzaq Şərq



Asiya İnkişaf Bankının inzibati binası

Asiya İnkişaf Bankının təşkilati strukturu



Sxem 1

regionu ölkəsinin vətəndaşı olmalıdır, onu idarəetmə (rəhbər) şurası mütləq səs çoxluğu ilə seçir. Vitse-prezidentlər prezidentin tövsiyəsi ilə idarəetmə (rəhbər) şurası tərəfindən təyin olunur. İdarəetmə (rəhbər) şurasında və idarə heyətində səsvermə aşağıdakı prinsip üzrə aparılır: səslərin ümumi sayının 20%-i bütün iştirakçı ölkələr arasında bərabər paylanır, qalan 80%-i isə hər bir ölkənin nizamnamə kapitalında iştirak payına proporsional olaraq bölüşdürülür.

ASIYA İSTEHSAL ÜSULU – Qədim Şərqdə təsərrüfat həyatında, xüsusilə də əkinçilikdə irriqasiyanın tənziqlənməsində dövlətin iştirakı formasında yaranan istehsal ukladıdır. Əsas əlamətlərini təsərrüfat həyatının nizamlanmasında dövlətin aparıcı rolu, şəxsi əmlak toxunulmazlığı, ticarət məhdudluğu kimi xüsusi istismar üsullu komponentlər təşkil edir. Bununla belə, Asiya istehsal üsulunun mahiyyəti dərin elmi mənada tam açılmamış qalmaqdadır.

ASSEKURASIYA (alm. *assekuranz* – sığorta, sığorta şirkəti) – hər hansı əmtəənin və ya digər mülkiyyətin sığortalanması.

ASSİQMENT (ing. *assignment* – təyinat) – konkret birja əməliyyatını yerinə yetirmək üçün verilmiş tapşırıq, torqlar nəticəsində əmlakın başqa bir nəfərə keçməsi.

ASSİQNASIYALAR (pol. *asygnacja*, lat. *assignare* – təyin etmək) – 1769-cu ildən 1843-cü ilə qədər Rusiyada buraxılan kağız pullar. 1843-cü ildə assiqnasiyalar dövlət kredit biletləri

ilə əvəz edilmişdir. Hazırda “assiqnatlar” sözü Rusiyada kağız pulun qeyri-rəsmi ümumi (nominal) işarəsi kimi istifadə olunur. **ASSİQNATLAR** (fr. *assignats*, lat. *assigno* – təyin edirəm) – Böyük Fransa inqilabı zamanı Fransada buraxılan kağız pullar. 1785-ci ildən 1797-ci ilə qədər dövriyyədə olmuşdur.

ASSOSİASIYA (lat. *associatio* – birləşmə) – öz fəaliyyətlərini əlaqələndirmək və ümumi marağı qorumaq üçün kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının könüllü surətdə birləşməsidir. Öz hüquqi statusuna görə assosiasiya bəzi ölkələrdə qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Əgər iştirakçıların qərarı ilə assosiasiyaya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq həvalə olunursa, onda belə assosiasiya təsərrüfat birliyinə çevrilə bilər. Assosiasiyanın üzvləri öz müstəqilliyini və hüquqi şəxs statusunu saxlayır. Assosiasiya öz üzvlərinin öhdəliklərinə görə cavabdeh deyil. Assosiasiyanın üzvləri öz öhdəliklərinə görə subsidiar məsuliyyət daşıyır və onun xidmətlərindən təmənnasız istifadə etmək hüququna malikdirlər. Əgər assosiasiya üzvü ondan çıxmaq qərarı verərsə, onda o, üzvlükdən çıxdığı andan iki il ərzində öz üzvlük haqqına proporsional olaraq assosiasiyanın öhdəliklərinə görə subsidiar məsuliyyət daşıyır. Assosiasiyaların bir çox növləri vardır: bank, broker, işgüzar əməkdaşlıq, fond bazarı dilerləri, beynəlxalq vergi, istehlakçı, ticarətçilər, təsərrüfatçılar, sığorta hüququ assosiasiyaları və s.

ASSİSTANS (lat. *assistansis*, ing. *assistance* – köməkçi) –

sığorta müqaviləsi əsasında sığortaçının sığorta olunana göstərdiyi xidmət.

ASSOSİASIYA ƏMSALI – sosial hadisələrin tədqiqində alternativ keyfiyyət əlamətləri arasında əlaqənin sıxlığını öyrənmək üçün xüsusi sıxlıq əmsalı. Təcrübədə bu əmsalın (A) hesablanması üçün geniş yayılmış düstur aşağıdakı kimidir:

$$A = \frac{ab - bc}{ad + bc}$$

Burada: a , b , c və d əlamətlərin tezlikləridir. Assosiasiya əmsalı - $A \geq 0,5$ olarsa, öyrənilən əlamətlər arasında düz və sıx əlaqənin olduğu müəyyən olunur.

ASSURPOL – Fransada 1989-cu il yanvarın 1-dən fəaliyyət göstərən “Carpol” pulun sələfi olan sığorta pulu. 70-ə yaxın sığortaçını birləşdirən assurpol 200-dən artıq polisə malik olmuşdur.

ASUDƏ VAXT (ing. *leisure*) – özünü reallaşma vaxtıdır. Söz öz kökünü latın “licere” sözündən götürüb və “azad olmaq” deməkdir. Bu termin ilk dəfə XIV əsrdə meydana çıxmışdır. Sənaye inqilabı dövründə fəhlələr gündə 18 saat işləyərək yalnız bazar günü istirahət edirdilər. 1870-ci ildən isə yeni texnologiyaların tətbiqi və həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyəti nəticəsində istirahət günlərinin sayı 2-yə (şənbə və bazar) çatdırıldı.

AŞAĞI “CAZİBƏDARLIQ” SƏVİYYƏSİ İLƏ ALIŞ – alış haqqında qərar. Bu zaman alıcı fəallıq göstərmir və mal haqqında ətraflı məlumat əldə etmir.

AŞAĞI KEYFİYYƏTLİ (KEY-FİYYƏTSİZ) İSTİQRAZ – qeyri-investisiya səviyyəli, yüksək riskli, kredit reytingi BB və daha aşağı olan istiqraz. Belə istiqrazlar yüksək riskli olduqlarından gəlirlilikləri də yüksək olur.

AŞAĞI QIYMƏTLİ MAĞAZALAR – aşağı qiymətlə mal satan pərakəndə ticarət müəssisələri. Qiymətlərin aşağı salınması böyük mal partiyasının alınması, aşağı mənfəət norması və böyük kəmiyyətdə mal satışı hesabına mümkün olur.

AŞINMA – binalar, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat və s. kimi uzunmüddətli maddi istehsal aktivlərinin (əsas vəsaitlərin) köhnəlib qiymətdən düşməsi, aktivlərin xidmət müddəti dövründə dəyərinin vaxt ötdükcə azalması. Aşınmanın iki növü fərqləndirilir: fiziki aşınma və mənavi aşınma. Fiziki aşınma əsas vəsaitlərin yaradıldığı materialların ilkin keyfiyyətinin itirilməsi, konstruksiyanın tədricən məhv edilməsi, mənavi aşınma isə əvvəllər yaradılmış istehsal vasitələrinin texniki cəhətdən köhnəlməsi, geri qalmasıdır.

Mənavi aşınmanın iki forması fərqləndirilir: a) əsas fondları yaradan sahələrdə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində bu əsas fondların təkrar istehsalına çəkilən ictimai zəruri məsrəflərin azalması; b) əvvəllər fəaliyyətdə olan əsas fondların texniki-iqtisadi xarakteristikasına (gücünə, məhsuldarlığına, etibarlılığına, möhkəmliyinə, qənaətcil olmasına, təmirə yararlılığına, rahatlığına və s.) nisbətən elmi-texniki tərəqqinin

(ETT) təsiri altında daha üstün olan əsas fondların əmələ gəlməsi ilə əsas fondların dəyərinin dəyişməsi.

AŞKAR XƏRCLƏR – firma tərəfindən pul xərclənməsini tələb edən xərclər.

AŞKAR OLMUŞ İTKİLƏRİN ÖRTÜLMƏSİ SİĞORTASI – dəymiş itkilərdən asılı olmayaraq, müqavilənin fəaliyyət müddəti ərzində aşkar olunan həmin itkiləri örtən təkrar sığorta növü.

ATAKİŞİYEV MÜŞFİQ CƏMİL OĞLU (1966) – Azərbaycanın iqtisadçı alimi, i.e.d., prof.



1995-ci ildə “Q a z m a müəssisələrinin istehsal gücündən istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ehtiyat mənbələri” mövzusunda namizədlik, 1999-cu ildə “Azərbaycanda neft və qaz quyularının qazılmasında istehsal potensialından istifadənin iqtisadi problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 70-dən çox elmi məqalənin, o cümlədən 5 monoqrafiyanın müəllifidir.

2000-ci ildə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında kafedra müdiri vəzifəsinə seçilmişdir. Hazırda “Təfəkkür” Universitetinin rektorudur. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında iqtisadiyyat üzrə ekspert komissiyasının sədri olub.

Əsərləri: Qazmada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəl-

dilməsi problemləri; Bakı, Elm, 1998, 196 s.; Qazmada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri, Bakı, 1998; Экономическая эффективность использования рационального использования производственных мощностей в бурении, М., “Нефть и газ”, 1997, с.176; Doctor of economics, professor. New oil policy and economic development in Azerbaijan. Baku: “Aspoligraf”, 2007, 400 p.; Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf strategiyası: Keçid iqtisadiyyatından modernləşməyə, Bakı, 2010, 599 s.; Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə dövlət programından irəli gələn elmi-əməli fəaliyyət vəzifələrinə dair. Azərneşr, 2011, 131 s.

ATAŞOV BƏYALİ XANALI OĞLU (1946) – Azərbaycanın iqtisadçı alimi, i.e.d., prof.



1970-ci ildə D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun uçot-iqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1989-cu ildə “Ət-süd altkompleksinin inkişafı və onun iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsi” mövzusunda namizədlik, 2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “Azərbaycan Respublikası ərzaq kompleksinin formalaşmasının və inkişafının təşkilati-idarəetmə problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

B.X.Ataşov 100-ə yaxın elmi əsərin, o cümlədən 6 monoqra-

fiyanın müəllifidir. “Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri”ni tədqiq etmişdir.

Hazırda Azərbaycan Koperasiya Universitetinin elmi işlər üzrə prorektorudur. “Azərıtıfəq”ın idarə heyətinin və Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəznindəki dissertasiya şurasının üzvüdür.

Əsərləri: Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan Respublikası aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmi. Bakı, Nəfis, 1993; Azərbaycanın ərzaq kompleksi. Bakı, Azərnəşr, 1995; Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı, 2005; Müəssisələrin maliyyəsi. Bakı, 2009.

ATÇILIQ TƏSƏRRÜFATLARI – atların yetişdirilməsi, saxlanması, istifadəsi, at cinslərinin damazlıq keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi və sınağı ilə

məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər.

Azərbaycan atçılığın təşəkkül tapdığı ən qədim ölkələrdəndir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və təsərrüfat münasibətlərinin inkişafı, habelə müxtəlif hərbi-siyasi proseslərin təsiri atçılığın inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Bir çox tarixi faktlar göstərir ki, dünyada ən geniş yayılmış ərəb atlarının, təmizqanlı ingilis minik atlarının cins kimi formalaşmasında Azərbaycan atlarının da müəyyən rolu olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycandan İrana, Ərəb ölkələrinə, Rusiyaya, Avropaya çoxsaylı madyanlar və törədici ayğırlar aparılmışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda mədəni atçılığın dərin köklərinin olmasını sübut edir. Hazırda dünyada mövcud olan

260 at cinslərinin ikisi – Qarabağ və Dilboz at cinsləri Azərbaycana məxsusdur.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Pənah xanın, Mehdiqulu xanın, Cəfərqulu xanın at zavodlarında Qarabağ cinsinin, qərb bölgəsində isə Dilbozların at zavodlarında Dilboz cinsinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslı işlər aparılmışdır.

Hazırda ölkəmizin ən qədim at cinsləri yetişdirilən Qarabağ və Dilboz atçılıq zavodlarında, Şəki rayonundakı “Daşüz” damazlıq müəssisəsinin at fermasında, habelə Bakı Cıdır meydanında bu sahədə bir sıra işlər həyata keçirilir.

2007-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata əsasən, respublikanın bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə 69984 baş at yetişdirilir. Bunlardan 368 baş (0,52%) da-





Qarabağ atı "Sarvan" (1987)



Qarabağ atı "Zaman" (1952)



Qarabağ atı "Xan" (1867)



Qarabağ atı "Qar-qar" (2001)

mazlıq atçılıq təsərrüfatlarına, qalan 69616 başı isə (99,48%) özəl qurumlara məxsusdur. Dövlət damazlıq zavod və təsərrüfatlarında 2007-ci il 1 yanvar tarixinə qədər cəmi 368 baş damazlıq at, o cümlədən 9 baş törədici aygır və 91 baş madyan olmuşdur. Ölkədə yetişdirilən atlardan orta hesabla 20-22 faizini Qarabağ, 14-16 faizini Dilboz, 8-10 faizini Quba yorğası, Şirvan və Kiçik Qafqaz atları, 1 faizə qədərini təmizqanlı ingilis, ərəb və digər beynəlxalq at cinsləri, qalan 50 faizə qədərini isə qeyd olunan cinslərin mələzləri, habelə cinsi itmiş atlar hesab etmək olar.

Döllük qrupunda olan törədici aygırlar elit sinfinə aid olsa da,

doğar madyanların sinif tərkibinə görə elit madyanlar Ağdam Atçılıq zavodunda 40%, Ağstafa Atçılıq zavodunda 15%, Şəki "Daşüz" damazlıq təsərrüfatında 33%, "Dilboz" atçılıq təsərrüfatında 21% təşkil edir.

"Atçılıq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 22 may tarixli Fərmanının 1.4-cü bəndinin icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 8 oktyabr 2007-ci il tarixli qərarı ilə "Atçılığın inkişafı üzrə Proqram" təsdiq edilmişdir. Proqramın icrası aşağıdakı məqsədləri daşıyır:

– mülkiyyət formasından asılı

olmayaraq, bütün atçılıq subyektlərində atların baş sayını optimal miqdarda saxlamaqla və elmi əsaslandırılmış seleksiya – damazlıq işlərinin aparılması ilə atların genetik potensialını və iş qabiliyyətini yüksəltmək;

– yetişdirilən yüksək keyfiyyətli atlardan təyinatı üzrə və səmərəli istifadə edilməsi, yeni mü-tərəqqi texnologiyaların tətbiqi və əlverişli istehsalat – maliyyə mühitinin yaradılması ilə atçılığın rəqabətə davamlı və gəlirli təsərrüfat sahəsi kimi formalaşmasını təmin etmək;

– atçılıq subyektlərinin, xüsusilə damazlıq atçılıq təsərrüfatlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, yetiş-

dirmə, bəsləmə, məşq və sınaq işlərinin səviyyəsini yaxşılaşdırmağa nail olmaq;

– yerli genofondun ən qiymətli nümunələri olan Qarabağ və Dilboz at cinslərinin, eləcə də ölkədə yetişdirilən cins idman və digər təyinatlı atların qorunub saxlanması, damazlıq şəbəkəsinin genişləndirilməsi, atçılıqda keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə bütövlükdə sahənin inkişafına nail olmaq.

Həmçinin “Atçılığın inkişafı üzrə Proqram”ın həyata keçirilməsi üçün 2008-2012-ci illər üzrə tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq, müxtəlif yönümlü fermer təsərrüfatları ilə yanaşı, peşəkar zavod atçılığı ilə də məşğul olan özəl qurumlar formalaşmaqdadır. Belə ki, hazırda ölkədə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan 20-yə qədər hüquqi və fiziki şəxslərdə 500 başdan artıq yüksək sinifli cins atlar vardır. Müsbət hal olaraq, son iki ildə ölkəmizi təmsil edən cins idman atlarının beynəlxalq yarışlarda iştirak etməsini, o cümlədən 2006-cı ildə Moskvada Rusiya Federasiyası Prezidentinin şəərəfinə keçirilən cıdır yarışlarında ölkəmizi təmsil edən atın Rusiya Federasiyasını təmsil edən atla 1-ci yeri bölüşməsini qeyd etmək olar.

Özəl qurumlardan Azərbaycan Jokey klubunda və Günay Atçılıq klubunda ən müasir tələblərə cavab verən cıdır meydanı (ippodrom) və atçılıq kompleksləri yaradılmışdır.

Müasir dövrdə informasiya və maarifləndirmə problemlərini,

sahələrin elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi zərurətini nəzərə alaraq, mütəxəssislər tərəfindən Qarabağ cinsli atlara aid Dövlət Damazlıq Kitabının 2-ci cildi, Dilboz cinsli atlara aid Dövlət Damazlıq Kitabının 1-ci cildi, Dilboz at cinsi haqqında tədqiqat əsəri hazırlanıb nəşr edilmiş və Qarabağ at cinsinin XIX və XX əsrə aid tipik nümunələrinin şəkillərini özündə əks etdirən poçt markaları buraxılmışdır.

ATES – 1989-cu ildə regionun 18 dövlətini (Avstraliya, Bruney, Honkonq, Kanada, Çin, Kiribati, Malayziya, Marşal

adaları, Meksika, Yeni Zelandiya, Papua-Yeni Qvineya, Cənubi Koreya, Sinqapur, ABŞ, Tailand, Tayvan, Filippin, Çili), sonra isə 21 dövlətini (ATES-ə Vyetnam, Peru və Rusiya da daxil oldu) birləşdirən hökumətlərarası forum kimi təsis edilmişdir. ATES formal olaraq məsləhətçi statusuna malik olsa da, faktiki olaraq onun işçi orqanları çərçivəsində ticarətin aparılmasının, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin regional qaydaları işlənib hazırlanır, bu və ya digər sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri üzrə sahə nazirlərinin və ekspertlərin gö-

Cədvəl 1

ATES-ə daxil olan ölkələr

Ölkələr	Daxil olma tarixi
Avstraliya	1989
Bruney	1989
Kanada	1989
İndoneziya	1989
Yaponiya	1989
Cənubi Koreya	1989
Malayziya	1989
Yeni Zelandiya	1989
Filippin	1989
Sinqapur	1989
Tailand	1989
ABŞ	1989
Çin Taybeyi	1991
Honkonq, Çin	1991
Çin Xalq Respublikası	1991
Meksika	1993
Papua-Yeni Qvineya	1993
Çili	1994
Peru	1998
Rusiya	1998
Vyetnam	1998

Cədvəl 2

Regional siyasi və iqtisadi blokların müqayisəsi (bu icmal siyahı Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin (MKİ) statistikası əsasında hazırlanıb)

Ticarət ittifaqı	Əhali sayı (mln. nəfər)	ÜDM (mlrd. ABŞ dolları)				İştirakçı ölkələrin sayı
		2009	2010	artım	hər nəfərə	
İqtisadi və valyuta ittifaqları						
Mərkəzi Afrika ölkələri İqtisadi Birliyi	146.08	271.15	283.93	4.71%	1944	11
Avrozon	296.88	11126.61	10870.14	-2.3%	36614	17
Şərqi Karib ölkələri təş- kilatı	0.633	8.98	8.271	-0.33%	10960	9
Fransa Sakit Okean Frankı zonası	504.476	12264.28	14165.95	15.51%	28081	3
Qərbi Afrika Ölkələri Birliyi	294.65	530.20	561.42	5.89%	1905	15
Ümumi bazarlar						
Mərkəzi Ameri- ka Ümumi bazarı	37.83	211.70	217.00	2.5%	5736	5
And Birliyi	97.33	825.92	868.88	5.32%	8937	4
Karib dənizi Ümumi Bazar ölkələri	16.53	97.17	96.77	-0.41%	5855	15
AİB	497.43	14929.61	15193.29	1.77%	30544	30
Gömrük ittifaqları						
Şərqi Afrika Birliyi	140.02	175.77	185.13	5.32%	1322.19	5
Avrasiya İq- tisadi Birliyi	205.59	2568.98	2654.73	3.34%	12913	6
Avropa Göm- rük İttifaqı	576.328	15828.07	16126.95	2.08%	28034	33
Fars körfəzi Ərəb ölkələri Əməkdaşlıq Şurası	38.61	1039.00	1195.00	15.01%	30951	6
Belarus, Qazaxıstan və Rusiya Gömrük İttifaqı	169.10	2418.81	2542.81	5.13%	15037	3

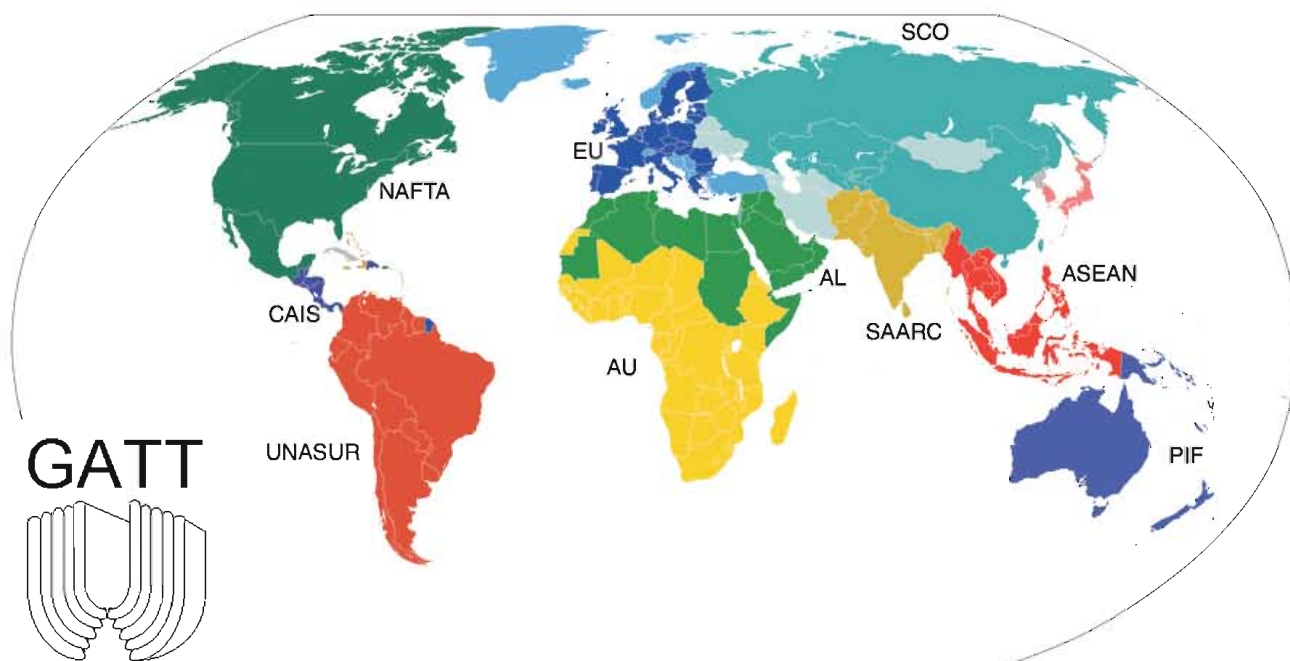
Cənubi Ameri- ka Ölkələrinin Ümumi Bazarı	282.60	3022.00	3213.00	6.29%	11369	5
Cənubi Afrika Gömrük İttifaqı	56.512	561.155	578.065	3.01%	10229	5
Azad Ticarət zonaları						
Azad Ticarət Zonası “ASEAN+5”	2146.14	16156.34	17780.87	7.66%	8285	17
Latin Amerikası İnteqrasiya Assosiasiyası	507.62	5581.91	5902.22	4.74%	11627	12
Afrika İttifaqı	1004.51	2202.93	2315.08	5.09%	2304	47
Mərkəzi Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası	28.29	253.17	255.12	0.77%	9018	8
MDB	271.27	3000.40	3124.69	4.14%	11520	11
Qərbi Afrika Ölkələri İqtisadi Birliyi	294.65	530.20	561.42	5.89%	1905	15
Cənubi Afrika Gömrük İttifaqı	69.19	1168.00	1197.85	2.4%	17312	9
Amerika Azad Ticarət Zonası	456.46	17112.00	17615.00	2.94%	38590	36
Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	2758.84	39118.14	41205.81	5.34%	14179	21
Cənubi Asiyanın Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası	1616.70	4584.41	4931.62	7.57%	3050	8
Digər regional təsisatlar						
BRİKS (Bra- ziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, CAR)	2932.00	17386.00	18869.00	8.52%	6483	5
G8	879.08	30435.00	31512.00	3.54%	35847	8
Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı	1541.89	12079.16	12389.33	0.03%	7136	6

rüşləri keçirilir. Belə orqanlar ticarət və investisiya üzrə komitə, iqtisadi komitə, işçi qrupu (investisiya, sənayedə elmi tədqiqatlar və texnologiyalar, telekommunikasiyalar, nəqliyyat, insan resurslarının inkişafı, energetika əməkdaşlığı, ticarət və investisiya statistikas, dəniz resurslarının qorunması, balıqçılıq, turizm üzrə, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq üzrə qrup) və təhsil fondudur.

lərdə (Boqor, İndoneziya) sərbəst ticarət zonasının yaradılması və 2020-ci ilə investisiya sferasının liberallaşması haqqında qərar qəbul olundu (inkişaf etmiş ölkələr üçün 2010-cu ilə qədər). Gömrük məhdudiyyətlərinin aşağı salınması QATT/ÜTT tərəfindən nail olunan razılaşmalara müvafiq baş verəcək. Amma bütövlükdə Boqor bəyannaməsi həddən artıq qeyri-müəyyənliklə xarakterizə

Birinci varianta əsasən, bu təşkilat Boqor Bəyannaməsində qeyd olunan yolla gedəcək. Amma qeyri-müəyyənlik ucbatından nail olunan danışıqlardan yan keçmə və faktiki olaraq onların yerinə yetirilməməsi saxlanılır.

İkinci (daha ehtimal olunan) variant, Sakit okean hövzəsində iqtisadi münasibətlər probleminin müzakirəsi üçün ATES-in forum rolunu saxlayacaq. Am-



1993-cü ildə (Sietldə, ABŞ) ATES üzv ölkələrin liderlərinin ilk görüşü baş tutdu. Bunun gedişatında regionda genişlənən integrasiya proseslərindən rifahların bölüşdürülməsinin qeyri-bərabərliyi üzrə ciddi fikir ayrılıqları aşkar oldu. Ekspertlərin qiymətləndirməsinə görə, ATES-də ticarətin liberallaşdırılması üzv ölkələrin real gəlirlərini 2%-ə qədər artırmalıdır, amma mənfəəti, əsasən, daha rəqabətqabiliyyətli ölkələr alacaq. 1994-cü ildə yuxarı dairə-

olunur. Burada qeyd olunur: "Ticarətdə və investisiya sahəsində məhdudiyyətlərin götürülməsində iştirak etməyə hazır olmayan ölkələr daha sonrakı mərhələlərdə bu tədbirlərə qoşula bilər". Bu bəyannamənin daha bir çatışmazlığı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında dəqiq dərəcələrin olmamasıdır. Həll olunmayan problemlər nəzərə alınaraq, yaxın illərdə ATES-in inkişafında üç variant mümkündür.

ma bu halda artıq mövcud olan razılaşmaların yerinə yetirilməsinin gedişatı üzrə mübahisələr qaçılmazdır, bu isə təşkilatın zəifləməsinə gətirib çıxaracaq. Belə şəraitdə digər, daha məqsədyönlü, məsələn, ASEAN kimi regional qruplaşmaların əhəmiyyəti artacaq.

Üçüncü variant, ABŞ və Qərbi Avropada proteksionist əhvali-ruhiyyənin üstünlük təşkil edəcəyini istisna etmir, bu isə dünya iqtisadiyyatının tez bir zamanda liberallaşmasına ma-

neə olmayacaq və iqtisadi əlaqələrin qlobal sistemini regional bloklara parçalanması ilə təhdid edəcək. Asiyada bu halda azad ticarət zonasının ASEAN-da formalaşması və ya ATES çərçivəsində, amma əsasən onun asiyalı iştirakçıları arasında əməkdaşlığın genişlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək.

Son illərdə Asiya-Sakit okean regionunun (ASR) dünya iqtisadiyyatında payının sürətlə artması müşahidə olunur. ÜDM-in dünya istehsalının təxminən 60%-i artıq Asiya-Sakit okeanı regionu ölkələrinin payına düşür. Regionun daxili ticarət və investisiya axınları sürətli tempi ilə genişlənir. Əgər 70-ci illərdə ASR-in coğrafi strukturu Avropaya və regiondan kənar yerləşən digər ölkələrə xarici ticarətə istiqamətlənirdisə, artıq 80 və 90-cı illərdə Asiya-Sakit okean ölkələri arasında qarşılıqlı ticarətin kəskin formada artımı və regiondaxili əlaqələrin genişlənməsi müşahidə olunur (dünya ticarətində ASR-in xüsusi çəkisi 40%-ə qədər artıb). Bu dinamikanı saxlamaq cəhdi, dünya iqtisadiyyatının texnoloji və maliyyə amillərinin təsirinə vaxtında uyğunlaşmaq üçün ASR-in bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələri iqtisadi islahatlar yolunu seçir. Bura isə dövlətin tənzimləyici rolunun dəyişilməsi, bank sahəsində dəyişikliklər, xarici ticarət və xarici investisiyaların liberallaşması daxildir.

ATOM RİSKLƏRİNİN SİĞORTALANMASI – nüvə yanacağının və radioaktiv maddələrin hasilatı, istehsalı, saxlanması və nəql edilməsi za-

manı qəfil və gözlənilməz hadisələrin doğurduğu radioaktiv təsirdən şəxsiyyətə dəymiş zərərin və maddi ziyanın ödənilməsinə nəzərdə tutan sığorta növü. Bu sığorta növünə, ilk növbədə, nüvə yanacağı ilə işləyən elektrik stansiyalarının (AES) şəxsi heyətinin sığortalanması daxildir. Sığorta örtülməsi yanğın, ildırım vurması, partlayış kimi adi risklərlə yanaşı, elektrik stansiyalarının şəxsi heyətinə və üçüncü şəxslərə radiasiya nəticəsində dəymiş mümkün zərər risklərini də ehtiva edir.

ATR – Erenberq-Qudxart modeli adlandırılan alıcı davranışı modeli. Buna müvafiq olaraq, istehlakçı alış prosesinə aşağı səviyyəli cəlb olunma prosesində bir sıra mərhələlər keçir: xəbərdar olma, sınaqdan keçirmə (nümunə) və mütəmadi alış. Bu modelə əsasən, xəbərdar olma nümunə alışına səbəb olur, əgər əmtəə istehlakçını qane etmirsə, yenidən alışa səbəb olur. **ATTESTASIYA** (lat. *attestatio* – şəhadətnamə) – 1. İşçinin tutduğu və ya tutmaq istədiyi vəzifədə bilik səviyyəsinin, ixtisas uyğunluğunun müəyyən edilməsi; dövlət təşkilatlarında, müəssisələrdə ixtisaslaşma dərəcəsinin mənimsənilməsinin zəruri şərti. 2. Əməkdaşın işgüzar keyfiyyətləri haqqında rəy. 3. Məhsulun keyfiyyətinin sənədli təsdiqi (sertifikasiya kimi sənəd).

AUDIO-VİZUAL BAZARLAR VƏ XİDMƏTLƏR – bu bazar və xidmətlər aşağıdakı növlərə bölünə bilər:

– audio-vizual məhsulların istehsalı: kino və video; audio-

vizual məhsulların yayılması; kino və video;

– kinoteatr: kinonun göstərilməsi;

– video bazarlar: pərakəndə satışı;

– televiziya verilişləri: televiziya proqramlarının istehsalı;

– musiqi məhsullarının istehsalı və buraxılması;

– yazılmış valların, lentlərin buraxılması;

– audio bazarlar: pərakəndə ticarət;

– radio verilişləri: radio proqramlarının istehsalı;

– birbaşa peyk və kabel xidmətləri; radio və teletranslyasiyalar.

AUDİT (lat. *audieus* – qulaq asma, dinləmə) – əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasını həyata keçirən auditorların (auditor firmalarının) sahibkarlıq fəaliyyəti növü. Bu fəaliyyət növünə mühasibat (maliyyə) hesabatının, hesablaşma-tədiyə sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və iqtisadi subyektlərin digər maliyyə öhdəliklərinin müstəqil, müəssisədən kənar yoxlamalarının müqavilə əsasında həyata keçirilməsi, eləcə də mühasibat uçotunun qurulmasına, bərpa-sına və aparılmasına görə təkliflərin işlənilib hazırlanması, maliyyə hesabatının tərtib edilməsi, aktivlərin və passivlərin qiymətləndirilməsi, maliyyə, vergi, bank və digər təsərrüfat qanunvericiliyi məsələlərinə dair məsləhətlərin verilməsi və s. daxildir. Bundan əlavə, auditor vergi orqanlarında, iqtisad (arbitraj)

Cədvəl 1

Audit və konsaltinq xidmətləri göstərən dünyanın ən iri şirkətləri (mlrd. ABŞ dolları)

Şirkət	Gəlir	Əməkdaşların sayı	il
Pricewaterhouse Coopers	26.2	163545	2009
Deloitte Touche Tohmatsu	26.1	169000	2009
Ernst & Young	21.4	135000	2009
KPMG	20.1	137000	2009

məhkəmələrində müəssisəyə onun maraqlarını qorumaq üçün yardım göstərə bilər.

Auditin məqsədi maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı bütün göstəricilərin nəzərə alınıb-alınmaması və maliyyə hesabatlarının hazırlanma qaydalarına əməl edilib-edilməməsi barəsində auditorun öz rəyini bildirməsidir.

Auditor yoxlamasının əsas metodlarına faktiki yoxlama, formal yoxlama, təsdiqetmə, sənədli yoxlama, müşahidə, sorğu, mexaniki dəqiqlik yoxlaması, analitik testlər, xüsusi yoxlama, müqabil (cari) yoxlama aiddir. Konkret müəssisənin yoxlanılmasının formaları və metodları müstəqil surətdə auditor tərəfindən müəyyən edilir. Bu zaman ölkənin qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlarının tələbləri, konkret müqavilə şərtləri, yaxud prokurorun, məhkəmənin və s. qərarı nəzərə alınır. Auditorlar (auditor firmaları) müştəri tərəfindən zəruri sənədləşmələr təqdim edilmədikdə yoxlamadan imtina etmə hüququna malikdirlər.

Yoxlamanın nəticəsi dövlət hakimiyyət orqanları, məhkəmə orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər üçün hüquqi qüvvəyə malik olan auditor rəyidir.

Kənar audit iqtisadi subyektlə müqavilə əsasında auditor firması (auditor) tərəfindən aparılır. Bu yoxlamanın məqsədi mühasibat uçotunun vəziyyətinin, hesabat göstəricilərinin doğruluğunun və etibarlılığının obyektiv qiymətləndirilməsi, eləcə də iqtisadi subyektin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, maliyyə hesabatının aparılması, istehsalın istifadə olunmamış ehtiyatlarının hərəkətə gətirilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Daxili audit təsərrüfat subyektinin özünün ştatında olan auditorlar tərəfindən müəssisənin maliyyə vəziyyəti üzərində daimi nəzarətin aparılması və maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə edilməsinə dair tədbirlərin hazırlanması, müəssisə rəhbərləri üçün həm müəssisənin fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələləri, həm də bütövlükdə təsərrüfat fəaliyyətinin idarə

edilməsi üzrə arayışların hazırlanması, eləcə də müəssisənin rəhbərinin sərəncamlarının icrasına nəzarət məqsədi ilə həyata keçirilir. Könüllü audit təsərrüfat subyektinin özünün qərarı ilə aparılır. Auditorlar və auditor firmaları eyni zamanda hər hansı digər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz, yoxlama prosesində alınan informasiyanı kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan üçüncü şəxslərə verə bilməzlər. Auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, hüquqi şəxslər (auditor firmaları), o cümlədən lisenziyası olan xarici hüquqi şəxslər, eləcə də xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə birgə müəssisələr malikdir. Auditor firmaları açıq tipli səhmdar cəmiyyəti istisna olmaqla, hər hansı bir təşkilati-hüquqi formaya malik ola bilər.

Eyni zamanda audit nəzarət tədbirlərinə cəlb edilən qurumların gəlirlərinin, xərclərinin, əmlakının, öhdəliklərinin, zamanətlərinin, digər aktiv və passivlərinin idarə olunmasının, maliyyə əməliyyatlarının və onun icrasında istifadə edilən təsdiqedici sənədlərin qanuniliyinin və düzgünlüyünün, mühasibat uçotu, maliyyə və statistika hesabatlarının dürüslüyünün, iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi və nəticəliliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün həyata keçirilən maliyyə nəzarəti formasıdır.

1. Maliyyə auditi – maliyyə əməliyyatları və hesabatlarının qanuniliyinin, uyğunluğunun, düzgünlüyünün və tamlığının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə

həyata keçirilən audit metodudur:

a) qanunilik – maliyyə əməliyyatlarının qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlarla, yoxlanılan qurumların müvafiq qaydada təsdiq edilmiş əsasnamələri ilə müəyyən edilmiş qaydalara uyğunluğudur;

b) tamlıq – maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı tətbiq olunan müvafiq qanunvericilik aktlarının, müəyyən edilmiş norma və normativlərin, rəsmi hesabat və məlumatların əhatəlik və tətbiq səviyyəsidir.

2. Səmərəlilik audit – proqram, layihə, fəaliyyət, əməliyyat və idarəetmə sisteminin qənaətiliyinin, effektivliyinin və nəticəliliyinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən audit metodudur;

a) qənaətililik – konkret nəticələrin əldə olunması üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə vəsaitlərindən istifadə edilmə səviyyəsidir;

b) effektivlik (məhsuldarlıq) – əmək, maliyyə, istehsal və digər resurslardan, habelə tətbiq edilən informasiya sistemləri və texnologiyalarından səmərəli və məhsuldar istifadə edilmə səviyyəsidir;

c) nəticəlilik – ayrılmış resurslar daxilində qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi, nəzərdə tutulmuş məqsəd, planlaşdırılan proqram və layihə göstəriciləri ilə müqayisədə fəaliyyətin, proqram və layihələrin icra səviyyəsidir.

3. Kompleks audit – yoxlanılan qurumların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin eyni zamanda auditidir.

4. Tematik audit – bir və bir neçə yoxlanılan qurumun fəaliyyətinin konkret məsələ və istiqamət üzrə auditidir.

5. Çarpaz audit – idarəetmə sisteminin müxtəlif səviyyələrində olan bir neçə qurumun eyni vaxtda, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif məsələlər üzrə auditidir.

AUDİT KOMİTƏSİ – qanunvericiliyə uyğun olaraq təsərrüfat subyektində yaradılan, daxili audit siyasətinin və strategiyasının hazırlanmasına, həyata keçirilməsinə və auditor nəzarətinin təşkilinə məsul olan struktur bölmə.

AUDİT RİSKİ – maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edilməsi hallarında auditorun müvafiq olmayan rəy bildirməsi ilə əlaqədar risk. Audit riski əhəmiyyətli təhrif riskinin funksiyasıdır (və ya sadəcə, “əhəmiyyətli təhrif riski”, yəni auditor yoxlamasından qabaq maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edilməsi riski) və auditorun belə bir təhrifi aşkar edə bilməməsi riskidir. Aşkar etməmə riski elə bir riskdir ki, bu zaman auditor tərəfindən yerinə yetirilən prosedurlar iqtisadi subyekt rəhbərliyinin müddəalarında mövcud olan və öz-özlüyündə, yaxud digər təhriflərlə birlikdə əhəmiyyətli təhrifləri aşkar etmir.

Əhəmiyyətli təhrif riski iki komponentdən ibarətdir: tərkib riski və nəzarət riski. Tərkib riski (ing. *inherent risk*) – müvafiq daxili nəzarət prosedurlarının olmamasını qəbul etmək şərti ilə müddəaların öz-özlüyündə, yaxud digər təhriflərlə birlikdə

əhəmiyyətli ola biləcək təhriflərə meyilli olmasıdır.

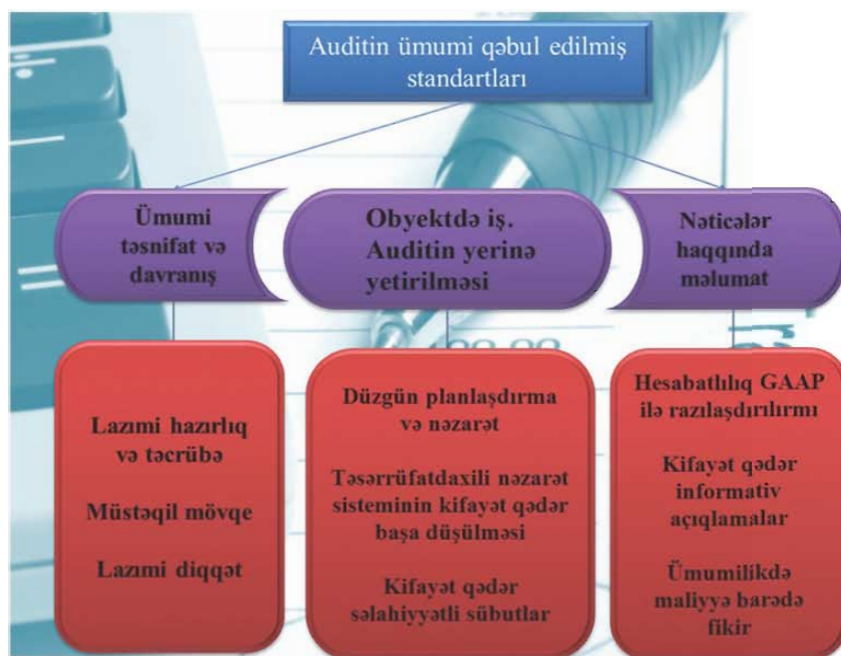
Nəzarət riski (ing. *control risk*) – müddələrdə ortalığa çıxma biləcək və öz-özlüyündə, yaxud digər təhriflərlə birlikdə əhəmiyyətli ola biləcək təhriflərin iqtisadi subyektin daxili nəzarət prosedurları tərəfindən vaxtlı-vaxtında qarşısının alınmaması, aşkar edilməməsi və düzəldilməməsi riskidir.

AUDİT SEÇMƏSİ (ing. *audit sampling*) – hesab qalıqlarında və ya əməliyyat qruplarında olan elementlərin 100% -dən az hissəsinə audit prosedurlarının elə qaydada tətbiq edilməsidir ki, bu zaman bütün seçmə elementlərinin seçilmə imkanı yaranmış olur. Bu, auditora imkan verir ki, nümunənin götürüldüyü icmal ilə bağlı nəticə formalaşdırmaq və ya onun formalaşdırılmasına kömək etmək üçün seçilmiş elementlərin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri barəsində audit sübutlarını əldə etsin və qiymətləndirsin.

AUDİT STANDARTLARI – qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlarla səlahiyyətli orqan tərəfindən müəyyən edilmiş auditin, yoxlamanın və ya əlaqəli xidmətlərin yerinə yetirilməsində məcburi surətdə tətbiq edilən standartlar toplusu.

(bax: sxem 1)

AUDİT SÜBUTU (ing. *audit evidence*) – auditor rəyinin əsasını təşkil edən nəticələrə nail olmaq üçün auditor tərəfindən istifadə edilən bütün məlumatlar. Audit sübutları maliyyə hesabatlarının əsasını təşkil edən mühasibat sənədlərindəki məlumatlardan və digər məlumatlardan ibarətdir.



Sxem 1

AUDİT TAPŞIRIGININ KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏT (ing. *engagement quality control review*) – tapşırıq qrupu tərəfindən hesabatın təqdim edilməsindən qabaq qrup üzvlərinin irəli sürdüyü mühüm mülahizələrin və auditor rəyinin formalaşdırılması zamanı əldə edilmiş nəticələrin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulan proses.

AUDİT TAPŞIRIĞININ KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏT ÜZRƏ MÜŞAHİDƏÇİ EKSPERT (ing. *engagement quality control reviewer*) – tapşırıq qrupu tərəfindən hesabatın təqdim edilməsindən qabaq qrup üzvlərinin irəli sürdüyü mühüm mülahizələrin və auditor rəyinin formalaşdırılması zamanı əldə edilmiş nəticələri obyektiv şəkildə qiymətləndirmək üçün kifayət qədər və müvafiq təcrübəyə və səlahiyyətlərə malik tərəfdaş, digər təşki-

lat üzvü, müvafiq sərəşəyə malik kənar şəxs, yaxud belə fərdlərdən təşkil edilmiş qrup.

AUDİTİN SƏNƏDLƏŞDİRİLMƏSİ (ing. *audit documentation*) – yerinə yetirilmiş audit prosedurlarının, əldə edilmiş müvafiq audit sübutlarının və auditorun əldə etdiyi nəticələrin qeydə alınması (bəzən “işçi sənədlər” və ya “iş sənədləri” kimi terminlərdən də istifadə edilir).

AUDİTOR – səhmdar şirkətlərin rəhbərliyi ilə bağlanan müqavilələr əsasında həmin şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətini yoxlayan şəxs. Bankların və sığorta şirkətlərinin yoxlanılması üçün auditorlar müvafiq şirkətlərin fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanlarından icazə alırlar. Yoxlanılan şirkətin maliyyə vəziyyəti haqqında auditorların rəyi həmin şirkətin fəaliyyəti haqqında illik hesabatda onun rəsmi balansı ilə, gəlir və çıxar hesab-

ları ilə birlikdə dərc edilir. Auditorun tərtib etdiyi və şirkətin dərc olunmuş balansının düzgünlüyünü təsdiq edən sənəd auditor sertifikatı adlanır. Müasir şəraitdə bir çox auditor firmaları yalnız yoxlama deyil, məsləhət funksiyalarını da yerinə yetirir.

Eyni zamanda auditor həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi, müvafiq qaydada rəy və hesabatların hazırlanması üçün qanunvericiliklə səlahiyyətlər əldə etmiş şəxsdir.

Mövcud auditor (ing. *existing auditor*) – cari dövrün maliyyə hesabatlarının auditoru.

Kənar auditor (ing. *external auditor*) – “Kənar auditor” terminindən, qəbul edilmiş müvafiq olaraq, kənar auditorla daxili auditoru fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Cari dövrün auditoru (*Incoming auditor*) – əvvəlki dövrün maliyyə hesabatlarının başqa auditor tərəfindən yoxlanılması (bu halda cari dövrün auditoru həm də auditor-xələf adlandırılır) və ya auditin ilkin audit tapşırığı olması hallarında cari dövrün maliyyə hesabatlarının auditoru.

Daxili auditor (ing. *internal auditor*) – daxili auditor yoxlaması aparan şəxs.

Başqa auditor (ing. *other auditor*) – baş auditor tərəfindən yoxlanılmış maliyyə hesabatlarına daxil olan komponentin maliyyə məlumatları ilə bağlı rəyin tərtib edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan və ya baş auditorsdan fərqli auditor. Başqa auditorlara, eyni adı daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq, filial təşkilatlar, müxbirlər,

o cümlədən əlaqəli olmayan auditorlar aiddir.

Əvvəlki auditor (ing. *predecessor auditor*) – iqtisadi subyektin əvvəllər auditoru olmuş, lakin cari dövrün auditoru ilə əvəz edilmiş auditor.

Baş auditor (ing. *principal auditor*) – başqa auditor tərəfindən yoxlanılmış bir və ya daha çox komponentin maliyyə məlumatlarından ibarət maliyyə hesabatlarına dair rəy vermək öhdəliyini daşıyan auditor.

Təklif olunan auditor (ing. *proposed auditor*) – mövcud auditoru əvəz etmək üçün müraciət edilmiş auditor.

Auditor-xələf (ing. *successor auditor*) – mövcud auditoru əvəz edən auditor (cari dövrün auditoru kimi də adlandırılır).

AUDİTOR XİDMƏTİ – təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində göstərilən digər xidmətlər. Auditor xidməti dövlət orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini yoxlamasını istisna etmir.

AUDİTOR RƏYİ – auditorun (auditor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş, audit aparılan təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğrulu-

ğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən və bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir.

Auditor rəyləri şərtsiz müsbət, şərti müsbət, mənfi ola bilər və ya auditor maliyyə hesabatı haqqında rəy verməkdən imtina edər və özünün nəticələrini başqa hesabat formasında rəsmiləşdirə bilər.

Şərtsiz müsbət rəy təkmilləşdirilmiş və ya tamamlanmış da ola bilər.

Şərtsiz müsbət rəy, auditorun fikrincə, aşağıdakı şərtlər yerinə yetirildiyi hallarda tərtib olunur: auditor audit məqsədi üçün lazım olan bütün məlumatları və islahatları almışsa; təqdim olunan məlumat yoxlanılan təsərrüfat subyektinin həqiqi maliyyə vəziyyətini kifayət qədər əks etdirsə; məlumatın yetərliliyi və düzgünlüyü üçün əhəmiyyətli olan bütün suallar üzrə tam informasiya mövcuddursa; maliyyə sənədləri müəssisə tərəfindən qəbul olunmuş mühasibat uçotu sistemində əsasən tərtib edilir və bu sistem mövcud qanunvericiliyin tələblərini ödəyirsə; hesabatlar həqiqi uçot məlumatları əsasında tərtib olunur və heç bir ziddiyyət təşkil etmirsə; hesabatlar müəyyən edilmiş qaydada təsdiq olunmuş formalar üzrə tərtib edilmişdirsə.

Şərtsiz müsbət rəy yoxlanılan təsərrüfat subyektinin uçot və hesabat işinin vəziyyəti üzrə auditorun aydın və birmənalı müsbət fikrini əks etdirir. Şərtsiz müsbət rəy aşağıdakı ifadələr-

dən istifadə etməklə tərtib edilir: “tələbləri təmin edir”, “lazımı qaydada təqdim edilir”, “doğru və həqiqi təsəvvür yaradır”, “düzgün əks etdirir”, “...uyğundur”. Şərti müsbət rəy məhdudiyyəti olan rəydir. Məhdudiyyət bu və ya digər xüsusiyyətin və uyğunsuzluğun olmasını göstərmək lazım olduqda rəyə daxil edilir. Əgər məlumat qıtlığı və ya Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş uçot prinsiplərindən kənarlaşmalar olarsa, rəy məhdudlaşdırılır. Məhdudlaşdırılmış rəy aşağıdakıları əks etdirir:

– Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş uçot prinsiplərindən kənarlaşmalara və kənarlaşmalara razılaşmamağa dair fikri; yoxlanılmamış hesabatlar üzrə auditor rəyinin verilməsinin, məlumatların uyğun olmaması ilə əlaqədar olaraq hesabatların düzgünlüyünü təsdiq edən auditor rəyinin təqdim edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü;

– auditor tərəfindən yoxlama aparılarkən aşkar edilmiş pozuntular və kənarlaşmalar ayrıca hal kimi qeyd olunur və onlar auditor rəyi tərtib olunanadək aradan qaldırılır. Belə halda da şərti müsbət rəy verilə bilər. Bunun üçün auditor qeyd edir ki, maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri onlarda aşkar olunmuş kənarlaşmaların müvafiq tarixə (auditor rəyinin tərtib olduğu tarixdən əvvəl) aradan qaldırılması nəzərə alınmaqla düzgündür. Auditor təqdim edilən arqumentlər əsasında mənfi rəy verə bilər. Bu zaman o, rəyi göstərilən ifadələrdən istifadə etməklə tərtib edir: “tələbləri

təmin etmir”, “işin mövcud vəziyyətini təhrif edir”, “həqiqi təsəvvür yaratmır”, “müvafiq deyil”, “ziddiyyətlidir”.

AUDİTOR RƏYİNƏ TƏSİR GÖSTƏRMƏYƏN MƏSƏLƏLƏR (ing. *emphasis of matter paragraph(s)*) – izahedici paraqraf(lar)) – maliyyə hesabatlarına təsir edən və ətraflı müzakirə məqsədi ilə həmin hesabatlardakı qeydə daxil edilmiş məsələni ön plana çəkmək üçün auditor hesabatına izahedici paraqraflar əlavə edilə və beləliklə də, həmin hesabat dəyişdirilə bilər. Belə izahedici paraqraf(lar)ın əlavə edilməsi auditor rəyinə təsir etmir. Auditor həmçinin maliyyə hesabatlarına təsir etməyən digər məsələlər barəsində də məlumat vermək üçün izahedici paraqraf(lar)dan istifadə edərək auditor hesabatını dəyişdirə bilər.

AUDİTOR SERTİFİKATI – 1. Auditor yoxlamanın nəticələrinə görə verilən və müəssi-

sənin dərc olunan balansının düzgünlüyünü təsdiq edən şəhadətnamə. 2. Audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziyanın alınmasını təsdiq edən sertifikat.

AUDİTOR TƏŞKİLATI – Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditor xidməti göstərmək hüququnu əldə etmiş və nizamnaməsinə görə yeganə fəaliyyət sahəsi bu xidmət növü olan hüquqi şəxs. Auditor təşkilatı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bir və daha artıq təsisçi tərəfindən yaradılır.

AUDİTORUN MALİYYƏ MƏLUMATLARINA AİDİYYƏTİ (ing. *auditor association with financial information*) – əgər auditor maliyyə məlumatları ilə bağlı rəy və ya hesabat əlavə edirsə və peşəkar kontekstdə öz adının istifadə olunmasına razılıq verirsə, onun bu məlumatlara aidiyyəti vardır.

AUDİTORUN MÜLKİ MƏSULİYYƏTİ – auditor xidməti

nəticəsində auditin subyektinə vurulan zərərin ödənilməsi barədə auditorun öhdəliyi.

AUDİTORUN MÜLKİ MƏSULİYYƏTİNİN İCBARİ SİĞORTASININ OBYEKTİ – auditorun göstərdiyi xidmət nəticəsində auditin subyektinə dəyən zərəre görə məsuliyyəti.

AUKSION HƏRRACLARI (müzaidəsi) – əvvəlcədən müəyyən olunmuş və göstərilmiş yerdə mallara öncədən baxmaq hüququ ilə keçirilən açıq hərraclər şəklində əmtəə satışının bir üsulu. Əmtəələr eyni keyfiyyətli partiyalar (lotlar) şəklində, keyfiyyətcə oxşar lotlar isə daha iri partiyalar (stringlər) şəklində qruplaşdırılır. Hər bir lotdan və stringdən nümunələr seçilir. Aukzion hərracları başlanmazdan əvvəl alıcılar nümunələri nəzərdən keçirir və xüsusi nəşr edilən aukzion kataloqları ilə tanış olurlar. Aukzion hərracları vaxtı satışa çıxarılmış lotların və stringlərin nömrələri



1865-ci ildə Londonda birinci aukzion

elan edilir. Aukسیون h rraclarını özünün assisentləri olan aukسیون u aşkar və ya qeyri-aşkar üsulla idarə edir, alıcılıq qiymətlərini açıq və qeyri-aşkar  kild  artırır, alıcılar  rti işarələr verir və aukسیون u alıcının adını çəkmədən yeni qiyməti elan edir.  n n vi aukسیون h rracında satıcı minimum qiymət təyin edir, alıcılar isə qiyməti artırmaqla lot  ğrunda mübarizə aparırlar (bu, ingilis aukسیونudur). Holland aukسیونunda hərrac çox yüksək qiymətdən ba lanır v  malı elan edilmiş qiymətə almağı razı olan alıcı tapılana qədər qiymət azaldılır. Könüllü aukسیون mal sahibinin təşəbbüsü ilə keçirilir. Məcburi aukسیون borcların tutulması, müsadirə edilmiş və ya tələb olunmamış əmlakın satılması məqsədi ilə məhkəmə və ya haki-miyy t orqanları t r f nd n keçirilir (  kic   satış).

AUKSI N MALI ( mt  si) – satış mexanizmi onun qiymətini hərracın gedişində müəyyən etməyə imkan verən maldır. Aukسیون malı ( mt  si) onun müqabilində  n yüksək qiymət t k-lif etmiş hüquqi və ya fiziki şəxs t r f nd n alınır. Aukسیون h rracından əvvəl mallar lotlar şəklində qruplaşdırılır. Hər bir lota müqavilə üzrə göndərilən mal-ların bir partiyası (və ya m  y-y n miqdarda mal) daxildir. Aukسیون h rracında lot bir   ş-yadan (antikvar məmulat, əşya; idman atı və s.) və ya eynicinsli bir neçə predmetd n (bir d st dəri və s.) ibarət ola bölür. Hər bir aukسیون lotunun sıra nömrəsi və  z qiyməti müəyyən edilir. O  ar keyfiyyətli lotlar daha iri partiyalar – stringl r şəklində

birle dirilir. Aukسیون h rracı ka-taloqlarında lotlar kimi, string-lərin də  z nömrələri olur. Hər bir lotdan v  stringd n n mu-nələr seçilir. Hərrac ba lamaz-dan əvvəl nümunələri g z d n keçirir və aukسیون malı ( m-t  si) kataloqu ilə tanış olurlar. Aukسیون h rracı dövründə satışa qoyulmuş lotların v  stringl rin nömrələri elan edilir. Aukسیون h rracı aşkar və ya qeyri-aşkar üsulla aparılır. Aşkar hərracda alıcılar qiyməti açıq t z d  artıra bölürlər, qeyri-aşkar hərracda isə alıcılar  rti siqnallar alırlar, yeni qiymət elan edilərkən alıcının adı şəkil-mir.  n n vi aukسیون h rracında satıcı minimal qiyməti təyin edir, alıcılar isə qiyməti artırmaqla lot (string)  ğrunda mübarizə aparırlar. Bəzən aukسیون h rracı qiymət-lərin daim aşağı salınması yolu ilə aparılır (Holland aukسیونu). **AUKSI N MALLARI** – auk-sionda satılan mallar. Auk-sionda mallar vahid nümunələr və ya partiyalar (lotlar v  string-lər)   klində satılır. Hər parti-yadan nümunələr seçilir, hərrac başlanmazdan əvvəl alıcılar həmin nümunələri g z d n keçirir-lər. Mallar haqqında bütün məlumatlar əvvəlcədən buraxılmış aukسیون kataloqunda göstərilir. Bu kataloqda lotlar v  stringl r  z nömrələri ilə qeyd edilir. Aukسیون u hərracın gedişində həmin nömrələri elan edir.

AUKSI N U – aukسیونu keçirən şəxs. Bir qayda olaraq, aukسیون keçirilməsi üçün x sus-i hazırlanmış şəxslər aukسیون u qismində çıxış edirlər. Onlar müvafiq aukسیون h rraclarının təşkili və keçirilməsi texnika-sına yiy l nmı , qaydaları yax-

 ı b l n şəxslər olmalıdırlar. On-lar aukسیونdan keçən malların keyfiyyətindən v  x sus-iyy t-lərindən yaxşı ba  çıxarmalı, əsas əmtəə bazarlarında qiymət-lərin qərarlaşmış hərəkət meyl-lərini, eləcə də aukسیونlarda iştirak edən potensial alıcıların psixologiyasını nəzərə almalı-dırlar.

AUKSI NER – aukسیونda sa-tılan malın potensial alıcısı.

AUMANN ROBERT (1930) – iqtisadçı alim. 1930-cu il iyunun 8-də Frankfurtada anadan olub.



Q ds Yəhudi Universiteti-nin professo-rudur. Uşaq olarkən ailəsi ilə bir-likdə ABŞ-a mühacirət et-mək m cbu-

riyy tində qalıb. Massaquset Texnoloji İnstitutu bitirib və orada riyaziyyat üzrə professor dərəcəsini alıb. 1983-c  il də Harvi mükafatına, 1994-c  il də İsrailin iqtisadiyyat mükafatına layiq görülüb. 1990-cı il də İsrail riyaziyyatçılar ittifaqının prezi-denti olub. 2005-ci il də koope-rasiyada mübahisəli problemlərin oyunlar nəzəriyyəsi   r  v sində həllinin təhlilinə görə Nobel mükafatına layiq g r l-m  d r. 40 ilə yaxın oyunlar nəzəriyyəsi ilə m    l olmuşdur və oyunlar nəzəriyyəsi cəmi-y tin  rəhbərlik edir. Təkrar oyunlar üzrə ixtisaslaşmış alim qeyd edir ki, bu gün deyil, g -l c k üçün mənfəətini d   n n-lər daha yaxşı nəticəyə nail olurlar.

AUTENTİFİKASIYA (ing. *outsourcing*) – 1.  irk tin  m -

liyyat xərclərini azaltmaq məqsədilə qeyri-profil, köməkçi funksiyaların (mühasibat uçotu, informasiya sistemlərinin işlənilib hazırlanması və qurulması, təsərrüfat xidməti) yerinə yetirilməsinin kənar təşkilata həvalə edilməsi. 2. İri firmanın, şirkətin kommersiya əməliyyatlarının aparılması zamanı bank və digər maliyyə, hesablaşma sənədlərinin emal edilmək üçün ixtisaslaşdırılmış kənar təşkilatdan istifadə edilməsi.

AUTENTİKLİK – 1. Məlumatların işlənməsində məlumatların həqiqilik xassəsi. Bu, o deməkdir ki, həmin məlumatlar informasiya prosesinin qanuni iştirakçıları tərəfindən yaradılmış və təsədüfən, ya da qəsdən təhrif olunmağa məruz qalmamışdır. 2. Külçədə qiymətli metalın təsdiq edilmiş miqdarı.

AUTRAYT – 1. Forvad valyuta mübadiləsi əməliyyatı. Bu əməliyyata valyutanın mübadilə məzənnəsinin qabaqcadan müəyyən edildiyi, əməliyyatın özünün icrasına isə müvafiq əqdin bağlanmasıdan ən azı 2 iş günü sonra icazə verilir. 2. Forvard məzənnəsi üzrə ödənişlərin əqd bağlamış tərəflərin dəqiq müəyyən etdiyi müddətlərdə aparılmasını nəzərdə tutan adi müddətli valyuta əməliyyatı. 3. Banklararası müddətli valyuta əqd-lərində mükafatın və ya müvafiq güzəştin hesaba alınmasını nəzərdə tutan valyuta məzənnəsi.

AUTRAYT MÖVQEYİ – adi forvard valyuta əməliyyatı (əqdi) nəticəsində yaranmış müddətli valyuta mövqeyi.

AUTSAYDER (ing. *outsider* – kənar şəxs) – 1. Satıcı kimi ba-



zara nisbətən yaxın zamanlarda daxil olan və sahə maneələrini aradan qaldıran müəssisə; həmin sahənin biznesində “yeni işçi” (“təcrübəsiz”). 2. Fəaliyyətinin göstəriciləri sürətlə pisləşən köhnəlmiş müəssisə. 3. Birjanın üzvü olmayan, lakin birja ticarətinin müəyyən edilmiş qaydalarına riayət etməklə ticarət zalında işin aparılmasına icazəsi olan brokerdir.

AUTSTAFFİNG – işçilərin şirkətin ştatından çıxarılması. Autstaffinq zamanı şirkətin işçiləri şirkətlə deyil, müvafiq təşkilatla (icraçı ilə) əmək müqavilələri bağlayır. Həmin şirkət (icraçı) işçilərə əməkhaqqı ödənilməsi, gəlir vergisinin ödənilməsi və əməyin ödənilməsi fondu, əmək qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsi (işə qəbul, işdən azad etmə hallarında və s.) funksiyalarını öz üzərinə götürür. Eyni zamanda işçilər bilavasitə sifarişçi şirkət üçün iş görürlər. Bir qayda olaraq, icraçı ilə şirkət arasında müqavilə münasibətləri işçilərin təqdim edilməsi (işçilərin lizinqi) haqqında müqavilə vasitəsilə sənədləşdirilir.

AUT-TREYD – səhv və ya texniki nasazlıq nəticəsində düzgün icra edilməmiş birja əqdi. “Firmasız” aut-treyd kontragentin şirkətinin adının düzgün başa düşülməməsi nəticəsində baş vermiş aut-treyd. “Qiymətsiz” aut-treyd – rəsmiləşdirilmiş sənədlərdə əqdin qiymətinin üst-üstə düşməməsi nəticəsində baş vermiş “aut-treyd”.

AVADANLIĞIN VAXT BALANSI – avadanlığın vaxt fondunu və ondan istehsalda istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi. Balansın tərkibində avadanlığın istifadə və boş dayanma vaxtları ayrılıqda göstərilir. Avadanlığın maksimum təqvim fondu quraşdırılmış (mövcud) avadanlıqların sayının dövrün təqvim müddətinə vurulması ilə hesablanır. Onun əsasında məhdudlaşdırılmış istehsal şəraiti ilə avadanlığın rejim, malik olduğu və planlaşdırılan təqvim fondu hesablanır. Rejim fondu təqvim fondundan istirahət və bayram günlərini və növbələrarası fasilələri çıxmaqla müəyyən edilir. Vaxta malik olma fondu rejim

fondundan, avadanlığın planlı təmirə və modernləşdirmədə, həmçinin planlı texniki xidmətdə olan vaxtı qədər azdır. Avadanlıq vaxtının plan fondu istehsal proqramının və sifarişlərin yerinə yetirilməsinə lazım olan vaxtdır. Avadanlığın istehsal prosesində iştirakının faktiki vaxtı onun (avadanlığın) saat, növbə, gün ərzində faktiki işlək vaxtı ilə xarakterizə edilir. Avadanlığın boş dayanma vaxtı səbəblər üzrə izah edilir. Avadanlıqlardan istifadə əmsalları – vaxt və güc (işin həcmi) üzrə qurulmuş və faktiki işləyən avadanlıqlardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edən əmsallar: əsas istehsal fondlarından istifadənin göstəricilər sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir. Avadanlıqlardan ekstensiv və intensiv istifadə əmsalları fərqləndirilir. Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalı iş vaxtının balansı əsasında hesablanır: $KE_1 = T_p / T_t$ (avadanlıqların iş vaxtının rejim fondunun T_p , təqvim vaxtına T_t olan nisbəti), $KE_2 = T_f / T_t$ (avadanlığın faktiki iş vaxtının T_f təqvim vaxtına T_t nisbəti), $KE_3 = T_s / T_t$ (T_s avadanlığın səmərəli iş vaxtı), $KE_4 = T_f / T_p$, $KE_5 = T_e / T_p$, $KE_6 = TE / T_f$. Avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır: $K_{int} = Q_f / Q_b$ (Q_f -natural, şərti-natural və dəyər göstəricilərdə, işlənmiş vaxtda T_f - faktiki yerinə yetirilmiş işin həcmi; Q_b – bu dövr ərzində H_p avadanlığının istehsal qabiliyyəti, yəni $Q_b = T_f \cdot H_p$ (ölçülən göstəricilərlə), müvəqqəti texniki normalardan istifadədə avadanlıqların yerinə yetirdiyi işlərin həcmidir. Ava-

danlıqlardan integral (ümumi) istifadə əmsalı ekstensiv və intensiv amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsini əks etdirir:

$$K_{interq} = K_e K_{int}.$$

Avadanlıqların işləmə (tutumdan istifadə) əmsalı – faktiki işləyən avadanlıqların M_f quraşdırılmış avadanlıqlara olan nisbəti kimi $M_q : K_{fal} = M_f / M_q$ (istifadəyə verilmiş M_z telefon və teleqraf stansiyalarının tutumunun quraşdırılmış tutuma olan nisbəti $M_m : K_{fal} = M_z / M_m$). Şəhərlərarası telefon əlaqəsində kanalların fəaliyyətinin xarakteristikası üçün fiziki zəncirlərin sıxlaşdırılması və tutumların işləmə əmsalından istifadə edilir. Rabitə sahəsinin xüsusiyyətləri rabitə xidmətlərinə artan tələbatların ödənilməsi üçün rabitə şəbəkəsinin fasiləsiz inkişafından və zaman ötdükcə rabitə xidmətinə olan tələbatın qeyri-bərabərliyindən ibarətdir. Buna görə də rabitə obyektlərində güc (tutum) ehtiyatları nəzərdə tutulur.

AVAL (fr. *aval* – bəyənmə, dəstəkləmə) – veksəl zəmanəti tədiyə zəmanəti forması, köçürmə vekseli üzrə ödənişin tamamilə və ya qismən təmin edilməsi. Bu yazılı maliyyə zəmanətinə görə avalçı veksəl üzrə öhdəlikləri olan hər hansı bir şəxs – akseptant, vekselverən, indossant tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə veksəl sahibi qarşısında məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Adətən, avalçının tədiyə zəmanəti kimi birinci dərəcəli bank çıxış edir. Vekseli avallaşdırarkən bank avalı alanın maliyyə ödənişsizliyi zamanı bu vekseli ödəməyi öhdəsinə gö-

türür. Avalçı bank, veksəl üzrə tədiyəni yalnız onun ödəyicisinin müflis olduğu halda həyata keçirir və bu zaman həmin maliyyə sənədi üzrə öhdəlikləri olan şəxslərdən ödəməni tələb edə bilər. Vekseli ödəyən bank ona zəmanət verən şəxsdən əks-tələb hüququnu əldə edir. Aval – bankın adından idarə heyətinin sədri və bankın baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Avalın verilməsi müqavilə əsasında həyata keçirilir və öz nəticələrinə görə borcun verilməsinə bərabər tutulur. Buna görə də bank aval alanı borc alan kimi nəzərdən keçirir, onun kredit qabiliyyətini yoxlayır və həm də ssuda kimi mümkün tədiyənin qaytarılmasına təminat tələb edir.

Avalın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: tam və qismən, şərti (müəyyən məhdudiyyətlərlə) və şərti bank avalı. Birinci dərəcəli bank vekselin etibarlılığını yüksəldir və köçürmə vekselini (trattanı) nağd pulun asanlıqla tədavi olunan tədiyə vasitəsinə çevirir. Aval veksəl tərəfindən (o cümlədən beynəlxalq sövdələşmələrdə) tələb olunan kommersiya krediti üzrə hesablaşmalar zamanı borcunun maliyyə vəziyyətinin mümkün pisləşməsi ilə əlaqədar qeyri-tədiyə riskinin sığortalınması üçün tətbiq olunur.

AVAL VEKSEL – veksəl üzrə zəmanət. Avalın (avalçının) başqa adı qarantdır. Qarant vekselin və ya allonjun üstündə edilən qeyd, yaxud bütün veksəl saxlayanlara deyil, bir veksəl saxlayana ayrıca sənədin verilməsi ilə (bu sənəddə onun verildiyi yer göstərilməklə) rəsmiləşdirilir. Avalçı veksəl üzrə öhdəlik-



Baltimor Dəmiryol şirkətinin vekseli

ləri olan şəxslərdən hər hansı birinin – akseptantın, vekselverənin, indossantın veksəl öhdəliklərini yerinə yetirməsinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Sadə və barat veksellərinin dövryyəsi təcrübəsində avaldan geniş istifadə olunur.

Aval “aval” və ya “aval hesab edilsin” sözləri ilə, yaxud eyni mənalı başqa sözlərlə ifadə olunur. Avalçı, adətən, üçüncü şəxs və ya vekseli imzalamış şəxslərdən biri (vekselsaxlayan, indossant, akseptant olur. Avalçı qismində daha çox banklar çıxış edir. Avalçı kimin üçün zəmanət verdiyini göstərməlidir. Vekseldə avalın kimin üçün verildiyi göstərilərsə, belə hesab edilir ki, o, trassant (vekselverən) üçün verilmişdir. Burada veksəl dövryyəsinin yeni fiquru – veksəl üzrə mükəlləfiyyətli şəxs olan qonorat meydana çıxır. Üçüncü şəxs onun üçün zəmanət verir. Avalçı və qonorat eyni məsuliyyət daşıyırlar.

Avalçının hüquqları:

1. Vekseli ödəyən avalçı zərərin əvəzinin ödənilməsinə aval ver-

diyi şəxsdən, habelə sonuncu qarşısında cavabdeh olan şəxslərdən tələb etmək hüququna malikdir.

2. Avalçı öz öhdəliyini məbləğ, müddət və ya hər hansı başqa bir şərtlə məhdudlaşdırma bilər. Vekselin üz tərəfində qoyulmuş imza aval hesab edilir. Lakin bu, vekselverənin (trassantın) və ya tədiyəçinin imzası olmalıdır.

AVANS (fr. *avance*) – göndərilən mallara və ya göstərilən xidmətlərə görə gələcək tədiyələr hesabına məhsul göndərənə (icraçıya), xidmətlər göstərənə, alıcı (sifarişçi) tərəfindən ilkin ödənilən məbləğdir. Adətən, avans müqavilənin ümumi dəyərinin 10-40%-ni təşkil edir. Avans edilmənin iqtisadi məzmunu məhsul göndərənə (icraçıya) maraqlandırmaqdan, onun gələcək xərclərinin bir hissəsini ödəməkdən, alıcıdan (sifarişçidən) qalan pulun daxil olmasına zəmanət verməkdən ibarətdir. Müqavilənin pozulması zamanı avans tam və ya qismən qaytarılmalıdır. İşə götürənlə işçi

arasında münasibətlərdə avansın geniş yayılmış formalarına aiddir: aylıq əməkhaqqının bir hissəsinin ilkin olaraq verilməsi, ezamiyyət ərəfəsində ezam olunmuş şəxsə pul məbləğinin verilməsi.

AVANS HESABATI (ing. *advance statement*) – müəyyən olunmuş formada tərtib edilməli və avansın xərclənməsini təsdiq etməli olan sənəd. Onu təhtəlhəساب şəxslərə təqdim edilmək üçün tərtib edirlər.

Avans verilmiş şəxs avans hesabatlarında onun aldığı məbləği, real çəkilmiş xərcləri, eləcə də təhtəlhəساب məbləğin qalığı və ya onun artıq xərclənməsi barədə məlumatları göstərir.

Avans hesabatını mühasibat yoxlayır, rəhbər təsdiq edir və bu cür hesabat verilmiş avansın hesabdən silinməsi üçün əsasdır.

Bundan əlavə, avans hesabatlarına təhtəlhəساب məbləğlərin xərclənməsi üçün əsas verən sənədlər əlavə edilməlidir:

- 1) ezamiyyə şəhadətnaməsi (ezamiyyədə olma yeri və vaxtı barədə qeydlərlə);
- 2) gediş biletləri;
- 3) mehmanxana qəbzləri;
- 4) maddi qiymətlilərin alındığını təsdiq edən çeklər, hesablar və s.

İnzibati-təsərrüfat və əməliyyat xərcləri üçün avanslar üzrə avans hesabatları avansın verilmə müddəti başa çatandan dərhal sonra təqdim edilir.

AVANS NİSBƏTİ – istehlak malları almaq üçün götürülmüş borcun ilkin məbləğinin onun pərakəndə və ya topdansatış qiymətinə olan nisbəti. Başqa iqtisadi proseslərə də şamil

edilə bilər (məsələn, ipoteka krediti).

AVANSLAŞMA – gələcək xərclərin hesabına vəsaitlərin verilməsi.

AVARA BROKER (ing. *independent broker*) – müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşmayan, hansı sifariş olsa, götürən broker.

AVERAJ (ing. *averaging* – orta səviyyəyə gətirilmə) – qiymətli kağızların məzənnəsi də dəyişdikcə onların konkret buraxılışının ardıcıl alqı və satqısından ibarət birja oyunları – strategiyası. Bu halda müştəriyə müəyyən güzəştlər verilir.

AVERS (fr. *avers*; lat. *adversus* – üzünə çevrilmə) – medalın, sikkənin üz tərəfi.

AVİABROKER – çarter aviareyslərini sifariş verən, təyyarələri kirələyən (fraxtlayan), hava nəqliyyatı ilə daşınan yüklərin və təyyarələrin sığortalanması haqqında razılığa gələn broker.

AVİASIYA SIĞORTASI (ing. *aviation (aircraft) insurance*) – sərnəşinlərə və ekipaja, eləcə də uçuşların yerüstü təminatı xidmətlərinə (təyyarə limanlarına) münasibətdə hava gəmilərinin (məsələn, təyyarələrin), onların daşdığı yüklərin və aviadaşıyanların mülki məsuliyyətinin sığortalanması; qəzalar nəticəsində hava gəmisinin (təyyarənin) istismarının mümkün-süzlüyü üzündən aviadaşıyanın mənfəət itkisinin sığortalanması, lisenziyaların itkisindən aviasiya mütəxəssislərinin sığortalanması, kosmik texnikanın sığortalanması və s. Təyyarələrin istismarı ilə bağlı hər hansı bir əmlak marağı aviasiya sığortasının obyektinə ola bilər. Uçuş-

ların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə təyyarənin bortunda quraşdırılan və daşınan xüsusi avadanlıq, ehtiyat hissələri və s. sığortalana bilər. Aviasiya sığortası hava nəqliyyatı ilə bağlı olan sığorta xidməti növüdür. Bu sığorta növünə hava nəqliyyatı üzrə öhdəliyin sığortası, hava nəqliyyatının sərnəşinlərinin bədbəxt hadisədən sığortası, yaxud hava nəqliyyatının və ya onun daxilindəki avadanlığın sığortası aiddir. Aviasiya sığortası xüsusi peşəkarlıq tələb edən sığorta sahələrindən biridir. Sığorta şirkəti hava nəqliyyatının istifadəsi, yaxud idarəsi zamanı yaranan itki və ya maddi öhdəliyin əvəzini ödəyir. Burada sığorta şəhadətnamələri aşağıdakı bəndlər üzrə hazırlanır: hava nəqliyyatı vasitəsinin sığortası; sərnəşinlərə görə öhdəçiliyin sığortası; daşınan yükün sığortası; daşınan nağd pulun sığortası; sərnəşinlərin bədbəxt hadisədən fərdi sığortası və s. Hava nəqliyyatı vasitələrinin sığortasında pilotlar qəza zamanı fiziki ziyandan, yaxud idarə olunan nəqliyyat vasitəsindən dəyən zərərdən sığortalınır. Adətən, sığorta şəhadətnaməsi hava nəqliyyatı vasitəsinə sənəddə müəyyənləşdirilən məbləğdə sığortalayır. Hava nəqliyyatı vasitəsi tamam məhv olduğu təqdirdə sığorta obyektinə bağlı sonrakı tələblərə müvafiq olaraq sığortalı şəxs itkilərdən azad olunur. Qəza zamanı sərnəşinlər xəsarət aldıqda nəqliyyatın sahibi, yaxud pilotlar sərnəşinlərin müxtəlif səviyyələrdə aldığı xəsarətə görə məsuliyyət daşıyırlar. Eyni za-

manda hava nəqliyyatı vasitəsinin sahibləri və ya pilotlar qəzadan zərərçəkən tərəfə və həlak olan sərnəşinlərin qohumlarına ziyanın məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilən həcmə əvəzinin ödənilməsinə görə cavabdehlik daşıyırlar. Hava nəqliyyatı vasitəsilə daşınan yükün sığortası zamanı sığorta şirkəti sərnəşinin sığorta yükü itdikdə, yaxud ona ziyan dəydikdə müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada bütün itkilərin əvəzini ödəyir. Daşınan nağd pulun sığortası vasitəsilə isə sərnəşin müqavilə əsasında müəyyən olunmuş zaman ərzində (adətən, 24 və ya 48 saat) bir yerdən digər yerə daşınan nağd pulun fiziki itkisindən sığortalınır. Eyni zamanda, sığorta şirkəti oğurluq nəticəsində baş verən itkinin əvəzini ödəyir. Bədbəxt hadisədən fərdi sığorta zamanı sığorta şirkəti uçuş zamanı sığortalanan şəxslər öldükdə və ya xəsarət aldıqda ziyanın əvəzini ödəyir. Bu növ sığorta həm fərdi, həm də qruplar şəklində həyata keçirilə bilər. Aviasiya sığortası aviasiya müəssisələrinin (aviashirkətlərin) risklərinin sığortalanmasını və aviasiyada məhsula görə məsuliyyət sığortasını ehtiva edən kompleks sığorta sahəsidir. Aviasiya sığortası XX əsrin əvvəllərində, Birinci Dünya müharibəsi dövründə yaranmış, lakin İkinci Dünya müharibəsindən sonra əsl çiçəklənmə dövrünə başlamışdı.

AVİSTA (ital. *a vista* – təqdim olunmağa görə) – 1. Tədiyənin müddəti göstərilməyən veksəl. 2. Vekselin və ya hər hansı bir pul sənədləşmələrinin üzərində

olan yazı. Bu zaman həmin sənədin təqdim edilməsinə görə və ya onun təqdim edilməsindən müəyyən müddət keçdikdən sonra bu sənədin ödənilməsi aparılmalıdır.

AVİZO (ital. *avviso* – bildiriş, xəbərdarlıq) – bir kontragentin digərinə göndərdiyi hesablaşma əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi haqqında rəsmi bildiriş. Banklar hesab üzrə debet və kredit yazısı (qeydi) haqqında, hesabda vəsaitlərin qalığı haqqında, çekin, vekselin göstərilməsi, akkreditivin açılması və s. haqqında öz müxbirlərinə və müştərilərinə avizo göndərir. Adətən, avizoda onun nömrəsi, vaxtı, həyata keçirilən əməliyyatın xarakteri, məbləğ, alıcının, tədiyəçinin rekvizitləri və s. göstərilir. Avizo xüsusi blanklarda tərtib olunur; hesablaşma və mühasibat sənədlərinin surətləri avizo kimi çıxış edə bilər. Avizoya hesablaşmaların aparılması üçün əsas olan əmtəə və digər sənədlər əlavə oluna bilər. Qarşılıqlı hesablaşmalardakı dəyişikliklər haqqında bir kontragentin digərinə göndərdiyi bildiriş vərəqi. “A” termini bank əməliyyatında çox işlənir.

AVRO – 1 yanvar 1999-cu ildən dövriyyəyə buraxılmış yeni vahid Avropa valyutası.

Avronun tətbiq edilməsi prosesi 1991-ci il dekabr ayında – Avropa Birliyinin üzvü olan ölkələrin dövlət rəhbərləri Maastrixt müqaviləsini imzaladığı vaxt başlanmışdır. Həmin müqaviləyə əsasən, İqtisadi və Valyuta İttifaqı (İVİ) yaradılması və vahid valyutanın tətbiq edilməsi nəzərdə tutulurdu. Yeddi il davam etmiş qızgın diskussiya-



lardan və gərgin hazırlıq işindən sonra İVİ uğurla fəaliyyətə başladı. Əvvəlcə onun tərkibində 11 dövlət vardı: Avstriya, Belçika, Almaniya, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Finlandiya və Fransa.

1 yanvar 1999-cu ildə İVİ iştirakçısı olan ölkələr vahid valyuta – avro tətbiq etdilər. Bu yeni valyuta EKYU-nu əvəz etdi. Avronun sələfi olmuş Avropa Valyuta Vahidi – ECU (European Currency Unit – hərfi mənası “Avropa pul vahidi”) on iki Avropa valyutasının kombinasiyası olan sintetik valyuta hələ 1979-cu ildə qəbul edilmişdi. O, Avropa mübadilə kursları rejiminin (ERM – Exchange Rate Mechanism) əsası olmaqla beynəlxalq avro valyutasının tətbiq edilməsi zamanı əsas istiqamətləri göstərirdi. EKYU İVİ daxilində banklararası hesablaşmalarda artıq dominant yer tutur (“avro zonası”).

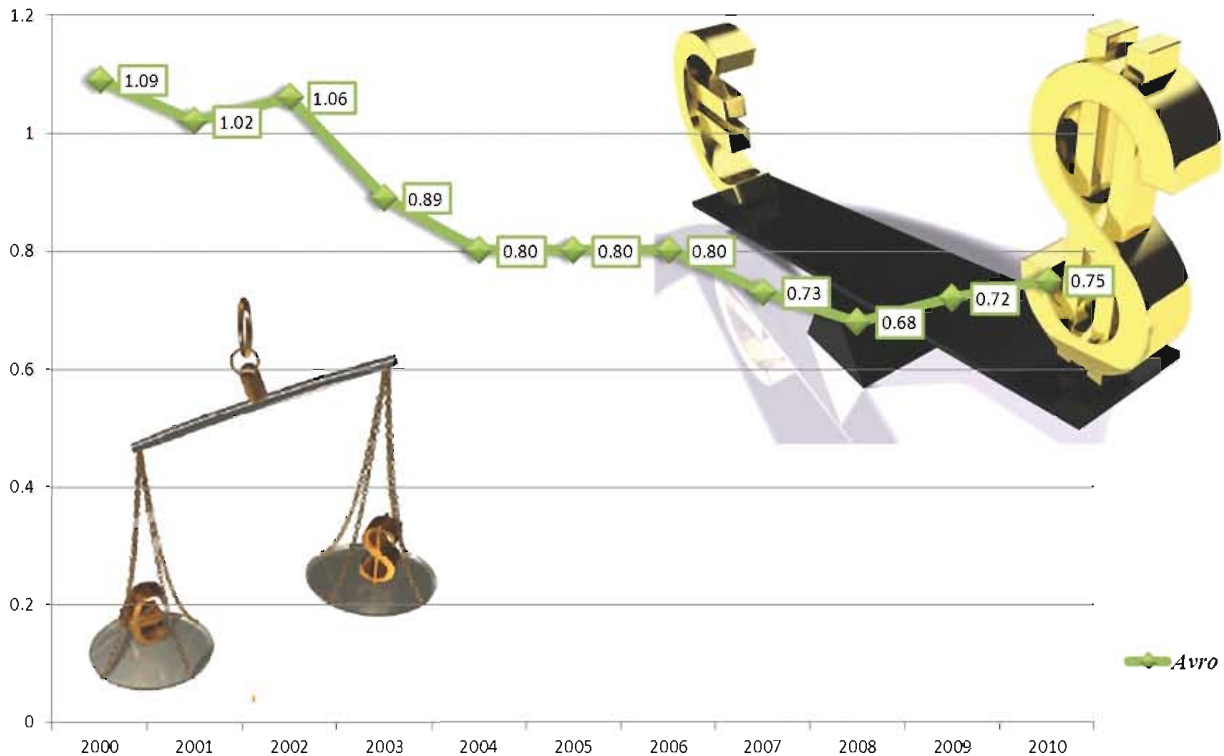
Avronun hüquqi statusu Aİ üzvü olan ölkələrin bağladığı müvafiq beynəlxalq müqavilələrlə

müəyyən edilir. Bu müqavilələr sırasına Maastrixt müqaviləsi və Aİ-nin hüquqi aktları daxildir. Avronun hüquqi statusu həm də beynəlxalq xüsusi hüququn prinsip və normalarına əsaslanır.

Avronu digər valyutalardan xeyli fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Avro İVİ üzvü olan 11 ölkənin milli valyutaları ilə yanaşı mövcud olmaqdan əlavə, həmin valyutalara münasibətdə xüsusi vəziyyətə malikdir. O, müvafiq hüquqi tənzimləmənin predmetidir. Aİ-nin avroya aid hüquqi aktlarında fərqləndirici müddəalar vardır. Həmin müddəalar bunlardır:

1) 1 yanvar 1999-cu ildən etibarən EKYU avtomatik olaraq 1:1 nisbətində avroya çevrilmişdir. EKYU şəklində əvvəllər qəbul edilmiş bütün öhdəliklərə indi avro şəklində xidmət edilir; 2) milli valyutaların avroya nisbətən qəti qeydiyyatla alınmış mübadilə məzənnələri qəbul edilmişdir; milli valyutaların emissiyasına Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən nəzarət edilir;

Avronun dollara nisbəti



Sxem 1

milli valyutaların müstəqil kotirovkasından istifadə edilmir, onların məzənnələri isə avtomatik olaraq avroya uyğunlaşdırılır;

3) Aİ büdcəsi ilə əlaqədar bütün tədiyə və hesablaşmalar avro ilə aparılır;

4) İVİ iştirakçısı olan 11 ölkənin dövlətə məxsus qiymətli kağızlarının yeni buraxılışları yalnız avro şəklində yerləşdirilir;

5) Aİ üzvü olan dövlətlər və həmin ölkələrin dövlət təşkilatları arasında hesablaşmalar avro ilə aparılır;

6) Avroya keçidin məcburi olduğu yuxarıda göstərilən sahələr istisna olmaqla təsərrüfat dövriyyəsinin iştirakçıları valyuta seçimində sərbəstdirlər; 31 dekabr 2001-ci ilə qədər

“Heç bir qadağa, heç bir məhdudiyyət” qaydası qüvvədə olmamışdır;

7) Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına tam müvafiq olaraq avronun tətbiq edilməsi vəziyyətin kəskin dəyişməsi prinsipindən istifadə edilməsi üçün, məsələn, hamılıqla qəbul edilmiş risk həddindən kənara çıxmaq və kontraktları yenidən nəzərdən keçirmək üçün əsas ola bilməz. Bu, onu nəzərdə tutur ki, bütün kontraktların və digər hüquqi alətlərin qüvvəsi və varisliyi bütünlüklə qalır;

8) 2002-ci ilin yanvar ayından etibarən əsginas və sikkə şəklində avro dövriyyəyə buraxılmışdır.

Avroya keçid zamanı aşağıdakı tələblərə cavab verilməsi nəzərdə tutulur: inflyasiyanın səviyyəsi 2,6%-dən artıq, büdcə kəsiri 3%-dən çox, ümumi dövlət borcu isə ÜDM-in 60%-dən yüksək olmamalıdır.

AVROSƏHMLƏR – Avropa bazarında emitent mənşəli ölkənin xaricində buraxılan qiymətli kağızlar.

AVRO STOXX – Avropanın 16 fond bazarını əhatə edərək, 200-dən yuxarı indekslərdən biri kimi “Dow Jones” tərəfindən təqdim olunan Dow Jones Evro STOXX 50-nin şərti işarəsi.

Avro STOXX Avropa səhm bazarını izləmək üçün istifadə edilən baza göstərici olmaqla Avropa birjalarında 51-ci dərəcəli səhmlərə əsaslanır.

AVROBONDLAR, YAXUD AVROİSTİQRAZLAR – Avropa uzunmüddətli istiqrazlarının alınması zamanı borcalan-

nın buraxdığı borc öhdəlikləri; qiymətli kağızların bir növü.

AVROBOR – Avropa Birliyi ölkələrinin valyuta bazarında bankların bir-birindən borclanmasının faiz dərəcəsi. Avrobor həmçinin qısamüddətli faiz dərəcələri üçün baza rolunu oynayır.

AVRODOLLARLAR – ABŞ dollarının sahibləri tərəfindən ABŞ-ın sərhədlərindən kənardakı banklarda, başlıca olaraq Avropa banklarında yerləşdirilən və bu banklar tərəfindən kredit əməliyyatları üçün istifadə edilən ABŞ dolları ilə pul vəsaitləridir.

AVROKLİRİNG – avrodolların iki əsas kliring sistemlərindən biri. ABŞ-ın depozitar trast şirkətinin prinsipi üzrə fəaliyyət göstərir. Avrokliring sistemi 1968-ci ildə təsis edilib. İdarəetmə orqanı Brüsseldə yerləşir.

AVROKREDİTLƏR – Avropa valyuta bazarı resursları hesabına ölkələrin iri kommərsiya bankları tərəfindən, bir qayda olaraq, uzun müddətə üzən faiz dərəcələri ilə təqdim edilən beynəlxalq kreditlər.

AVROMARKALAR – Almaniyanın (AFR) sərhədlərindən kənardakı Avropa banklarında yerləşən və kredit əməliyyatları üçün istifadə edilən alman markasında pul vəsaitləri.

AVRONOTLAR – LİBOR-a əsaslanan və dəyişən dərəcələr üzrə 3-6 ay müddətə Avropa valyuta bazarında korporasiyalar tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar. Avronotlar qısamüddətli qiymətli kağızlardır, lakin onlardan, əsasən, ortamüddətli kreditlərin verilməsi üçün isti-

fadə olunur. Belə ki, banklar əvvəlki buraxılışın müddəti başa çatdıqda borclu firmalardan 5-10 il ərzində avronotların əldə edilməsi öhdəliyi ilə bu firmalarla müqavilə bağlayır, yəni faktiki olaraq avronotların emittenti olan firmaya ortamüddətli kreditləşmə üçün təminat verirlər.

AVROPA AZAD TİCARƏT ASSOSİASIYASI (AATA) (*European Free Trade Association (EFTA)*) – Beynəlxalq Ticarət Assosiasiyası.



AATA 1960-cı ildə Avstriya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İsveç, İsveçrə və Böyük Britaniya tərəfindən yaradılmışdır. Sonralar İslandiya və Finlandiya da ona qoşulmuşdur. Böyük Britaniya, Danimarka və Portuqaliya Avropa Birliyinə (AB) qoşulduqdan sonra AATA-dan çıxmışdır. Sonralar Avstriya, Finlandiya və İsveç də AATA-nın tərkibindən çıxmışdır.

AATA iqtisadi siyasətin bütövlükdə əlaqələndirilməsi ilə deyil, yalnız ticarət baryerləri məsələləri ilə məşğul olur. 1984-cü ildə AATA və Avropa Birliyi ölkələri arasında bütün

tariflər həmişəlik ləğv edilmişdir.

AATA-nın Rəhbər Şurasında onun üzvü olan hər ölkənin bir səsi vardır. Qərarlar çox vaxt yekdilliklə qəbul edilir və hamı üçün məcburi xarakter daşıyır. 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq AATA və AB müqavilə əsasında birgə fəaliyyət göstərir. **AVROPA BAZARI** – milli dövlət sərhədlərindən kənarda ssuda kapitalı kimi qüvvədə olan və dövlət orqanları tərəfindən nəzarət edilməli olmayan ABŞ dolları və digər valyutalar şəklində pul vəsaitlərinin məcmusu. Avropa bazarı dünya kapital bazarının mərkəzidir.

Bu bazar yarandığı ilk günlərdən başlayaraq çox yüksək sürətlə inkişaf edirdi. Avropa bazarı formalaşdıqca kapitalın beynəlxalq miqrasiyasında milli bazarların əhəmiyyəti azalmışdır. 1980-ci illərdə dünya kapital bazarında qiymətli kağızlar buraxılışı vasitəsilə ssuda əməliyyatlarının genişlənməsi (sekyuritizasiya) meyli yaranmışdır. Avropa bazarında depozitarssuda əməliyyatları həmin valyutaların emittentləri olan ölkələrin hüddullarından kənarda xarici valyuta şəklində, yəni Avropa valyutaları ilə aparılır. Avropa bazarının inkişafı əvvəlcə Avropa dollar bazarı formasında cərəyan edirdi. Avropa dollarının yaranması xarici ölkələrin banklarında dolların depone edilməsinin və ondan kredit əməliyyatları üçün istifadə edilməsinin nəticəsi idi. Avropa bazarının tərkibinə Avropa valyuta bazarı, Avropa istiqraz bazarı, Avropa depozit bazarı və Avropa kredit bazarı daxildir.

Avropa valyuta bazarı Qərbi Avropa ölkələrinin beynəlxalq valyuta bazarıdır. Bu bazarda əməliyyatlar həmin ölkələrin valyutaları ilə aparılır. Avropa valyutaları bazasının fəaliyyəti həmin valyutaların emitentləri olan ölkələrin hüddullarından kənarda nağdsız depozit-ssuda əməliyyatlarında valyutaların tətbiq edilməsi ilə bağlıdır.

Avropa istiqrazlar bazarı borc-aların istiqrazları şəklində rəsmiləşdirilən Avropa valyutaları ilə uzunmüddətli borclar zamanı borc öhdəliyi üzrə maliyyə münasibətlərini əks etdirir. İstiqrazlarda borcun məbləği, onun ödənilməsinin şərtləri və müddətləri haqqında məlumatlar, kuponlara uyğun olaraq faiz almağın qaydası göstərilir.

Avropa depozitlər bazarı xarici dövlətlərin kommersiya banklarında Avropa valyuta bazasında tədaviyə olan vəsaitlər hesabına valyuta şəklində əmanətlər yaradılması üzrə davamlı maliyyə münasibətlərini ifadə edir.

Avropa kredit bazarı xarici dövlətlərin kommersiya bankları tərəfindən Avropa valyutası şəklində beynəlxalq borclar verilməsi üzrə davamlı kredit əlaqələrini və maliyyə münasibətlərini əks etdirir.

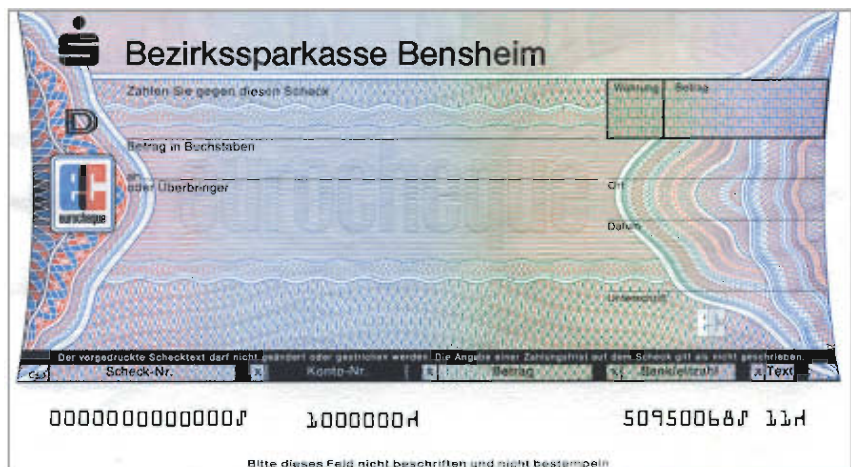
AVROPA BİRLİYİ (AB) – XX əsrin 50-ci illərində yaradılan, 1967-ci ildən ümumi rəhbərlik orqanlarına və vahid büdcəyə malik olan beynəlxalq birlik. Üç beynəlxalq təşkilatın – Avropa İqtisadi Birliyi (AİB), Avropa Atom Enerjisi Birliyi (Avro-atom), Avropa Kömür və Polad Birliyinin (AKPB) bazasında yaranmışdır. 1960-cı il-

lərin sonunda Gömrük İttifaqı yaradıldı: gömrük rüsumları ləğv edildi və qarşılıqlı ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətləri götürüldü; üçüncü ölkələrlə münasibətdə vahid gömrük tarifləri tətbiq edildi; vahid xarici ticarət siyasəti həyata keçirildi. AB-də Avropa valyuta sistemi fəaliyyət göstərir; geridə qalmış və durğunluq dövrü keçirən rayonların inkişafı üzrə birgə regional siyasət aparılır; birgə elmi-texniki proqramlar həyata keçirilir və s. 1985-ci ildə Vahid Avropa aktı qəbul edildi (1987-ci ildən qüvvəyə mindi). Buna uyğun olaraq 1992-ci ilin sonunda əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalların, iş qüvvəsinin vahid daxili bazasının yaradılması prosesinin başa çatması nəzərdə tutulurdu. Perspektiv vəzifə – konfederativ və ya federativ tipli siyasi birliyin yaradılmasıdır.

AVROPA ÇEKİ (ing. *Eurocheque*) – Avropa ölkələrindən birində yazılmış, 1968-ci ildə yaradılan və 40-dan artıq ölkəni əhatə edən avroçek Avropa bank sisteminin iştirakçısı olan ölkələrin hər hansı birində banklar tərəfindən ödənilməsi qəbul edilən standartlaşmış beynəlxalq çekdir. Avroçek yalnız zəma-

nətli Avropa çek kartları ilə istifadə olunur ki, burada bir Avroçekin bank tərəfindən maksimum zəmanət verilən məbləği göstərilmişdir. Bu məbləğ əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi zamanı nağdsız hesablaşmalar üçün, eləcə də nağd pulun alınması üçün istifadə olunur. Avroçeki ödəyən bank buna görə komisiyon rüsum tutur.

AVROPA İQTİSADI BİRLİYİ (AİB) – Qərbi Avropanın öz iqtisadiyyatlarını inteqrasiya edən və 1957-ci ildə iqtisadi ittifaq şəklində birləşmiş on iki dövlətdən (Belçika, Böyük Britaniya, AFR, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Fransa) ibarət qrup. İştirakçı ölkələr arasında ticarətdə bütün məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, üçüncü ölkələrlə ticarətdə ümumi gömrük tarifi müəyyən olunması, insanların, malların, kapitalların və xidmətlərin sərbəst yerdəyişməsi üçün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, habelə nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sahəsində ümumi siyasət yeridilməsi, valyuta ittifaqının yaradılması, vergi sisteminin unifikasiya edilməsi, qanunvericilik-



lərin yaxınlaşdırılması və razılaşdırılmış iqtisadi siyasətin ümumi prinsiplərinin işlənilməsi.

AİB-in ali qanunvericilik orqanı Avropa Şurasıdır. Şuraya seçkilər dörd ildə bir dəfə keçirilir. Ali icra orqanı Avropa Birlikləri (AİB, AKPB və Avratom) Komissiyasıdır. Sonralar AİB-in maraq dairəsinin genişlənməsi, siyasi məsələlərin həllinin də bu dairəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar Avropa Parlamenti və Avropa Məhkəməsi yaradılmışdır. Onların fəaliyyəti tədricən siyasi integrasiyaya keçməyə yönəlmişdir.

AİB-in fəaliyyətində elmi tədqiqat işləri və təhsil sahəsində global proqramların müddələrinin həyata keçirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Həmin proqramlardan ən vacibləri aşağıdakılardır: ixtisaslı kadrlar hazırlanması və mübadiləsi proqramı ("Erazmus"), yeni texnologiyaların inkişafı bazasında təhsil texnikasının inkişafı proq-



ramı ("Delta"), müştərək tədqiqatlar və araşdırmalar proqramı ("Evrika"), o cümlədən kosmik tədqiqatlar sahəsində koordinasiya, habelə avtomobil nəqliyyatının hərəkətinin təhlükəsizliyini artırmaq məqsədi ilə müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi proqramı. Avropa İqtisadi Birliyində vahid daxili bazar yaradılmış, malların, kapitalın, işçi qüvvəsinin ölkələr arasında sərbəst yerləşməsinə məhdudiyyətlər götürülmüş, vahid valyuta sistemi yaradılmışdır. 1992-ci ildən AİB Avropa Birliyi (AB) adlanır.

AVROPA İNVESTİSİYA BANKI – Avropa İqtisadi Birliyinin hökumətlərarası ma-

liyyə-kredit təşkilatı. Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Roma müqaviləsinə uyğun olaraq təsis edilmiş, 1959-cu ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bankın üzvləri Avropa İqtisadi Birliyinin üzvü olan dövlətlərdir. Mənzil qərargahı Lüksemburq şəhərində yerləşir. London, Roma, Brüssel, Afina və Lissabonda şöbələri fəaliyyət göstərir. Nizamnaməyə uyğun olaraq bankın təyinatına daxildir: uzunmüddətli kreditlərin verilməsi yolu ilə Avropa İqtisadi Birliyi üzvü olan, nisbətən az inkişaf etmiş ölkələrin sürətli inkişafına təsir göstərilməsi; köhnə və yeni tikilmiş müəssisələrin modernləşdirilməsinin kreditləşdirilməsi; Avropa İqtisadi Birliyinin üzvü olan ölkələrin maraqları üçün birgə layihələrin maliyyələşdirilməsi. Bankın fəaliyyəti "Ümumi bazar" ölkələrinə şamil olunur. Kommersiya mənfəətinin əldə edilməsi bankın əsas məqsədi deyil. Kreditlər üzrə faiz dərə-



Avropa İnvestisiya Bankının inzibati binası

cələri inzibati-texniki xərclərin örtülməsinə və ehtiyatların artırılmasına azacıq əlavə ilə cəlb edilmiş vəsaitlər üzrə orta dərəcələrin səviyyəsində müəyyən edilir. Xüsusi kreditlər güzəştli şərtlərlə verilir. Bankın maliyyə resursları nizamnamə kapitalının ödənilmiş hissəsindən, istiqraz vəərəqlərinin buraxılması yolu ilə alınan borc vəsaitlərindən və yığılmış ehtiyatlardan ibarətdir.

Bankın rəhbər orqanlarına daxildir: rəhbər (idarədən) şura, direktorlar komitəsi və idarə heyəti. Rəhbər şuraya AİB-in hər bir üzv ölkəsi bir nümayəndəsini, adətən, maliyyə nazirini təyin edir. Şura kredit siyasətinin prinsiplərini müəyyən edir, illik büdcələri və illik balansları təsdiq edir, nizamnamə kapitalının dəyişməsi haqqında məsələləri həll edir, direktorları və idarə heyətinin üzvlərini təyin edir. Şuranın üzvləri səs çoxluğu ilə qəbul olunur, lakin bu çoxluğu bankın əsas kapitalında əmanətlərinin payı 45%-dən az olmayan ölkələr təmsil etməlidir. Direktorlar komitəsinin üzvləri olan direktorlar və onların müavinləri hökumətin və birliyin (Avropa İqtisadi Birliyi) üzvlərinin təklifi ilə 5 il müddətinə təyin olunurlar. Komitəyə "böyük dördlük" ölkələrinin (Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Fransa) hər birindən üç, İspaniyadan iki, digər ölkələrdən isə bir direktor daxildir. Direktorlar komitəsinin tərkibinə həmçinin birliyin komissiyalarının nümayəndəsi daxildir. Komitə iri kreditlərin və zəmanətlərin verilməsi, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi, fond-

ların dəyişməsi və faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi səlahiyyətlərinə malikdir. Qərarlar məzmunundan asılı olaraq sadə və ya ixtisaslı (15 səs çoxluğu ilə qəbul edilir) olur. Bankın idarə heyəti – prezident və vitse-prezidentlər direktorlar komitəsinin təklifi ilə rəhbər şura tərəfindən 6 il müddətinə təyin edilir. İdarə heyəti bankın aparatına operativ rəhbərliyi həyata keçirir, direktorlar komitəsinin qərar layihələrini hazırlayır və qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsini təmin edir. Ona inzibati şöbələr və texniki xidmətlər tabedir. Bankın auditor komitəsi hesablama palatalarının ali rəhbərliyi və AİB üzvü olan dövlətlərin audit firmalarının rəhbər şurası tərəfindən təyin olunur.

AVROPA İTTİFAQI – dünyada ən böyük ticarət bloku. Avropa İttifaqına əhalisinin ümumi sayı 370 milyon olan (keçmiş Şərqi Almanıyanın 17 milyon nəfər əhalisi də daxil olmaqla) on beş dövlət daxildir. Avropa İttifaqı Amerika Birləşmiş Ştat-

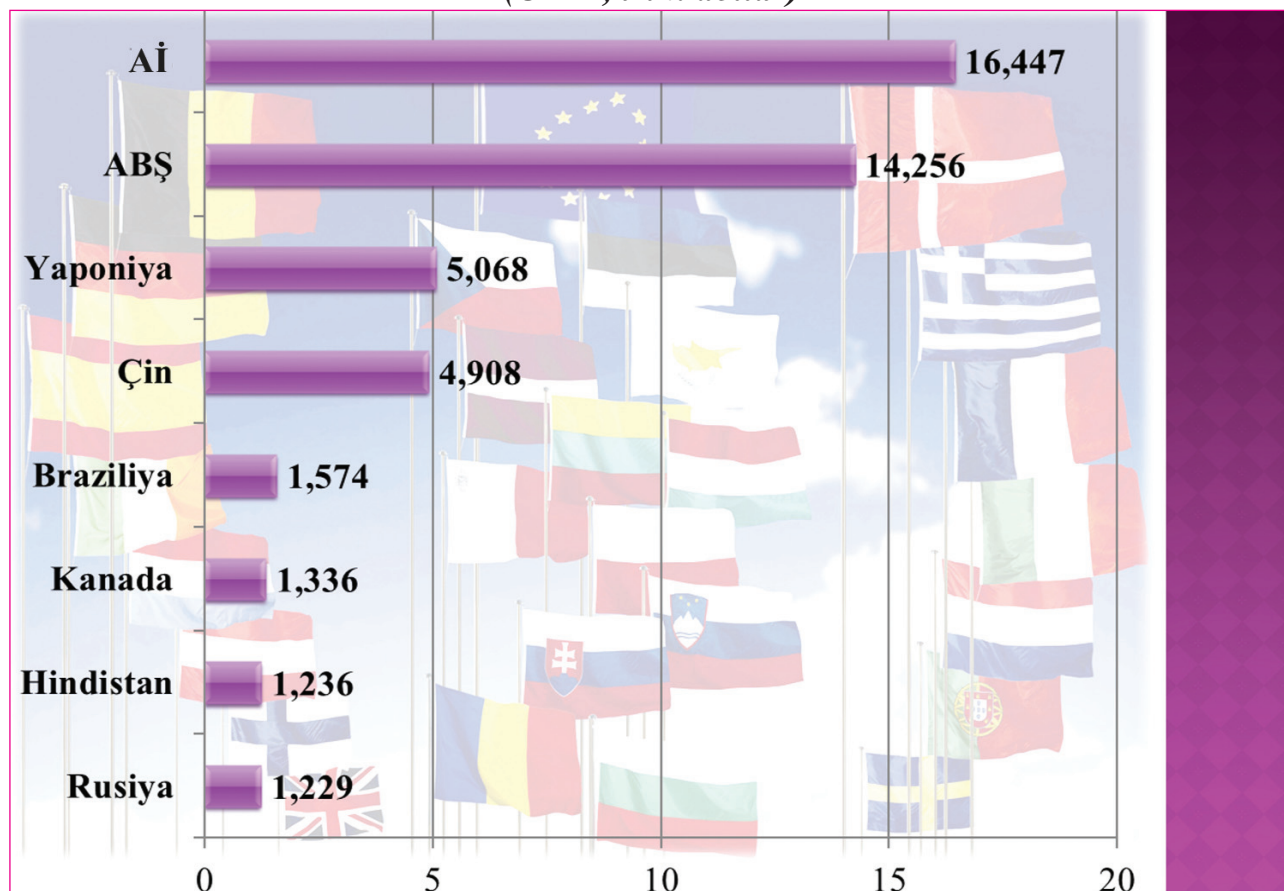
ları və Yaponiya ilə yanaşı, müasir dünyanın üç əsas və ən çox inkişaf etmiş mərkəzlərindən biridir.

Avropa İttifaqı dünyanın ən iri ticarət qurumudur. Dünya üzrə ticarətin təqribən dördüdə bir hissəsi onun payına düşür. O həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatı xammalının ən iri netto-idxalatçısıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə köməyin əsas hissəsi də Avropa İttifaqının payına düşür. Lome Konvensiyasına müvafiq olaraq Avropa İttifaqı Afrika, Karib dənizi və Sakit okean hövzəsinin 69 ölkəsi ilə assosiasiya barədə sazişlər bağlamışdır. Onların arasında dünyanın ən yoxsul ölkələrinin əksəriyyəti də vardır. Avropa İttifaqı daha 60-a yaxın ölkə ilə müxtəlif tipli ikitərəfli müqavilələr bağlamışdır.

Bütövlükdə Avropa İttifaqı dünyanın 130-dan çox ölkəsi ilə diplomatik münasibətlər saxlayır. O, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının işində iştirak edir və BMT-də müşahidəçi statusuna malikdir.



*Avropa İttifaqı və dünyanın ən nəhəng iqtisadiyyata malik yeddi ölkəsi
(ÜDM, trln. dollar)*



Sxem 1

1993-cü il yanvarın 1-də rəsmən fəaliyyətə başlamış Vahid Avropa Bazarı (VAB) insan birlikləri, əmtəələr, xidmətlər və kapital çərçivəsində sərbəst hərəkət üçün, demək olar ki, bütün maneələri aradan qaldırmışdı. 1993-cü il noyabrın 1-də Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Birlik İqtisadi və Valyuta İttifaqı (İVİ) yaradılmasına, eləcə də bir tərəfdən vahid valyutanın tətbiq edilməsi, digər tərəfdən siyasi ittifaq yaradılması istiqamətində qətiyyətli addım atılmışdır. Maastrixt müqaviləsinə əsasən, İVİ üzvü olan dövlətlərin vətəndaşları həm də Av-

ropa vətəndaşlığı hüququ əldə edirlər.

Müqavilələrdə nəzərdə tutulan məqsədlər (dörd azadlığın, yəni insanların, əmtəələrin, kapitalın və xidmətlərin hərəkəti azadlığının əldə edilməsi, getdikcə daha çox sahələrdə ümumi siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi) İVİ üzvü olan dövlətlərin suverenliyinin bir qisminin tədricən Avropa təsisatlarına həvalə edilməsinə doğru aparır.

İttifaq, qarşısında qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinə əsasən ümumi siyasət yeridilməsi (kənd təsərrüfatı, balıq ovu, nəqliyyat, ətraf mühit, xarici ticarət, inkişaf, rəqabətə

əsaslanan regional siyasət, energetika, gömrük ittifaqı), eləcə də ümumi layihələrin və proqramların (elmi tədqiqatlar və araşdırmalar, telekommunikasiyalar, Aİ üzvü olan dövlətlərin iqtisadi və sosial baxımdan sıx birləşməsi məqsədilə onların iqtisadi siyasətinin əlaqələndirilməsi, sosial siyasət, iqtisadi və valyuta ittifaqı) həyata keçirilməsi yolu ilə nail olur.

Mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və onlara hörmət Avropa İttifaqının səciyyəvi cəhətidir. Hər bir rəsmi sənəd hökmən doqquz rəsmi dilə tərcümə edilməlidir; azsaylı xalqların dillərinin və mədəniyyətlərinin inkişafı təşviq edilir.

Beynəlxalq səviyyədə avropalıların mənafeləri bir sıra ümumi təsisatlar vasitəsilə təmsil edilir.

Nazirlər Şurasına Aİ üzvü olan ölkələrin on beş dövlət və hökumət başçısı daxildir. O, qərarlar qəbul edən əsas orqandır. Şura geniş siyasi təşəbbüslər irəli sürür və siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Müzakirə edilən məsələlərdən asılı olaraq, şuraya Aİ üzvü olan ölkələrin həmin sahə üzrə cavabdeh nazirləri daxil olur.

Avropa komissiyasının sədri və 27 üzvü Avropa müqavilələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Avropa komissiyası Nazirlər Şurasının qərarlarını icra edir və ümumi qanunvericilik aktlarının layihələrinin işlənilib hazırlanması və irəli sürülməsi üzrə təşəbbüs göstərmək hüququna malikdir. Komissiyanın icra aparatı vardır. O həm də, məsələn, TACSİS kimi proqramları idarə edir.

AVROPA KARTLARI (ing. *eurocard*) – Avropa bank sistemi iştirakçıları olan ölkələrdə istifadə edilməsinə icazə verilən beynəlxalq kredit kartı. Bu kartların aşağıdakı növləri vardır:

1) Qərbi Almaniya bankları tərəfindən yaradılmış Avropey Avropa bank kartları sisteminin iştirakçısı olan Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində qəbul edilən Avropa kredit kartları;
2) geniş yayılmış kredit kartları sistemləri, məsələn, Visa International, Mastercard, Eurocard sistemləri vasitəsilə ödəmələrin əlaqələndirilməsini həyata keçirən şirkət, bank kartları assosiasiyası.

AVROPA KÖMÜR VƏ POLAD BİRLİYİ (AKPB) – kömür və filiz hasilatının, metal istehsalının modernləşdirilməsi məqsədilə 1951-ci ildən fəaliyyət göstərən Qərbi Avropa sahələrarası sənaye qruplaşması. Əvvəlcə AKPB-yə altı ölkə daxil idi: AFR, Fransa, Belçika, Niderland, İtaliya və Lüksemburq. Sonradan AİB-in digər üzvləri və Avratom da onun tərkibinə daxil olmuşdur.



Avropa Birliyi formal baxımdan müstəqil, lakin qarşılıqlı əlaqədə olan üç regional iqtisadi təşkilatın ittifaqıdır: 1951-ci ildə yaradılmış Avropa Kömür və Polad Birliyi (AKPB), 1957-ci ildə yaradılmış Avropa Atom Enerjisi Birliyi (Avratom) və Avropa İqtisadi Birliyi (AİB). Hazırda Aİ sisteminə xeyli sayda digər Avropa inteqrasiya təsisatları da daxildir. 1965-ci ildə Brüssel müqaviləsinə uyğun olaraq üç birliyin vahid orqanları yaradılmışdır. 1992-ci ildən XX əsrin sonuna qədər siyasi ittifaq, o cümlədən ümumi müdafiə və valyuta-maliyyə sistemi yaradılmasını nəzərdə tutan Maastrixt sazişləri imzalanan sonra (bu sazişlər 1993-cü ildə qüvvəyə minmişdir) Avropa Birliyi Avropa İttifaqı adlanmağa başlamışdır.

AVROPA KREDİT İNSTİTUTLARI ASSOSİASIYALARININ FEDERASIYASI

(AKİAF) – Federasiyanın əsası 1959-cu ildə Amsterdamda konstitusiyaya qəbul edildiyi zaman qoyulmuşdur. Yeni konstitusiyaya Brüsseldə 1968-ci il avqustun 22-də qəbul edilmişdir. Federasiyanın üzvləri Avstriya, Belçika, Böyük Britaniya, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Niderland, Norveç, Finlandiya, Fransa, AFR, İsveçrə və İsveçin milli kredit institutlarının assosiasiyalarıdır. Federasiya, həmçinin, Argentinada və Braziliyada müxbirlərinə malikdir. Mənzil qəragahı Brüsseldə yerləşir. AKİAF qanunvericilik, dövlət tənzimlənməsi, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində kredit institutlarının fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif məsələlərin tədqiqi ilə məşğuldur. İşgüzar əməliyyatların, kredit institutlarının daxili strukturunun, digər peşəkar fəaliyyətin aparılması metodları ilə əlaqədar problemləri nəzərdən keçirir. Statistik göstəricilərin və iqtisadi tədqiqatların toplanmasını həyata keçirir. Səlahiyyətli Avropa təşkilatları ilə əməkdaşlıqda tədqiqatlar aparır, bu məqsədlə qeyri-kommersiya təşkilatları yaradır. Federasiyanın əsas orqanları şura (ali orqan) və icraedici komitədir. Avropa ölkələrində kreditin verilməsinin müxtəlif formaları üzrə sənədlərin və informasiyaların toplanması ilə yanaşı, ayrı-ayrı ölkələrin kredit idarələri arasında əlaqələr yaradır, beynəlxalq səviyyədə meydana çıxan problemlərin nəzərdən keçirilməsi zamanı onların birgə fəaliyyətini təmin edir. AKİAF informasiya məktublarını (ildə 10 ədəd), konfransların protokollarını, texniki komitələrin

icmallarını və məruzələrini dərc etdirir.

AVROPA MƏRKƏZİ BANKI (AMB) (ing. *European Central Bank*) – Avropanın 11 ölkəsinin (Almaniya, İspaniya, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Avstriya, Portuqaliya, Finlandiya, Belçika, Niderland, Lüksemburq) mərkəzi banklarının təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. AMB-nin əsas məqsədi: Avropa ölkələrində qiymətlərin stabil saxlanması üçün Avropa Birliyi ölkələrinin valyuta siyasətini, əsas faiz dərəcələrini təyin edir, Avropa Birliyi mərkəzi banklarının rəsmi ehtiyatlarını idarə edir. Avropa Mərkəzi Bankı Avropa Pul Birliyinin yaranmasından etibarən 1 oktyabr 1998-ci ildə fəaliyyətə başlamış, yeni pul vahidi avro da 1 yanvar 1999-cu ildə bank işlərində istifadə edilməyə başlamış və 1 yanvar 2002-ci ildə tədaviyə çıxarılmışdır. Mərkəzi Frankfurtla yerləşən Avropa Pul İnstitutu 1994-cü ildən etibarən avronun zəminini hazırlamışdır. Avronu qəbul edən 12 ölkə “Avro sistemi” və ya “avro sahəsini” yaradır. Bütün AB üzvləri isə “Avropa Mərkəzi Bankları Sistemi”ni təşkil edirlər. AMB Avropa Birliyinə daxil olan 27 ölkədən (2009-cu il) 12-sinin qəbul etdiyi Avronu qoruyur və ixrac edir. AMB-nin nümayəndəliyi həmin dövlətin qanunlarına uyğun olaraq (bəzən onlardan daha üstün hüquqlara malik) hüquqi şəxs statusunda həlledici və qərarverici hüquqlara malikdir.

AMBS və AMB-nin statusu haqqında protokola uyğun olaraq AMB-nin funksiyalarına adi bank funksiyalarından başqa ic-



Avropa Mərkəzi Bankının inzibati binası

bari məsləhətləşmə (Aİ-nin hüquqi aktının qəbul edilməsi haqqında hər bir təklif, o cümlədən AMB-nin səlahiyyəti çərçivəsində üzv dövlətlərin hakimiyyət orqanlarından daxil olan təkliflər məsləhətləşmə üçün mütləq bu banka göndərməlidir), eləcə də fakültativ məsləhətləşmə daxildir. Tam azad işləyən Avropa Mərkəzi Bankına üzv ölkələrin hökumətləri heç bir formada müdaxilə edə bilməz və təsir göstərə bilməz. AMB öz təşəbbüsü ilə Aİ-nin institutlarına və orqanlarına səlahiyyəti daxilində olan

məsələlərə dair fikirlərini bildirə bilər. Buna baxmayaraq, bank AB üzv ölkələrinin hökumətləri və mərkəzi bankları ilə yaxın əməkdaşlıq çərçivəsində işləyir. Avropa Mərkəzi Bankının üç qərarvermə qurumu mövcuddur: İdarəetmə Heyəti, İcra Heyəti və Əsas Şura.

AMB-nin idarəedici orqanları, eləcə də AMBS-nin əsasını təşkil edir və AMBS-u AMB-dən və Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin Mərkəzi Banklarından fərqli olaraq, hüquqi şəxs statusunda deyil.

AVROPA MƏRKƏZİ BANKLARI SİSTEMİ (AMBS) – sistemin fəaliyyətinin təmin olunması üçün təşkil edilmişdir. Bundan əlavə, Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) yaradılmışdır.

AMBS-ə və AMB-yə ənənəvi pul-kredit və valyuta tənzimlənməsi funksiyaları, eləcə də bank sisteminə nəzarət üzrə mərkəzi banklara xas olan funksiyalar həvalə edilmişdir.

Əslində, bu, AMB-nin əsas rol oynadığı pul-kredit və valyuta siyasətinin reallaşdırılması üçün ciddi mərkəzləşdirilmiş yeni mexanizmdir. Konkret siyasətin işlənilib hazırlanması milli mərkəzi bankların rəhbərlərinin iştirakı ilə həyata keçirilir. Hər bir

ölkənin malik olduğu səs həmin ölkənin bankın nizamnamə kapitalındakı nisbi payı ilə əlaqədardır. Konkret ölkə qəbul edilən qərarla razılaşmadıqda onun həmin qərarı rədd etməsi üçün imkanları qalmır və o, özünün iqtisadi siyasətini həmin qərara tabe etməyə məcbur olacaqdır. AMB-nin əsas məqsədi qiymətlərin sabitliyini saxlamaqdır. Buna nail olmaq üçün əvvəlcə pul-kredit siyasətinin ən çox ehtimal edilən bir neçə üsulu nəzərdən keçirilmişdir. Həmin oriyentirlər bunlardır:

- 1) valyuta məzənnəsinə nəzarət;
- 2) faiz dərəcələrinə nəzarət;
- 3) nominal gəlirə nəzarət;
- 4) pul kütləsinə nəzarət;

5) qiymətlərin artma sürətinə nəzarət.

İştirakçılar arasında müzakirələr aparıldıqdan sonra son iki variant – pul kütləsinə nəzarət və qiymətlərin artım sürətinə nəzarət variantları üzərində dayanmaq qərara alınmışdır.

Valyuta məzənnəsinə nəzarətdən istifadə ediləcəyi halda qiymət sabitliyi ilə əlaqədar məsələlər səmərəli şəkildə həll edilə bilməzdi. Bunun bir neçə səbəbi vardır:

- 1) məzənnənin və qiymətlərin dəyişməsi arasında müddət mövcuddur;
- 2) valyuta məzənnələrinin dəyişməsi konyunktur, qısamüddətli xarakter daşıya bilər;



Sxem 1

3) dəyişikliklər regionun hüdudlarından kənarda baş vermiş müəyyən hadisə nəticəsində təhrik edilə bilər, buna görə də onları proqnozlaşdırmaq çətindir;
4) valyuta məzənnəsi ilk növbədə yalnız daxili bazarda tədaviyə olan malların qiymətlərinə təsir göstərir;

5) bəzi hallarda maliyyə bazasında tələbin formalaşması nəzərə alınmaqla valyuta məzənnələri qiymət sabitliyinə təminat verə bilməz.

Faiz dərəcələrinə nəzarətin də bir sıra çətinlikləri vardır. Məsələn, qiymət sabitliyini təmin edə biləcək, lakin eyni zamanda iqtisadi artımı ləngitməyəcək faiz dərəcələrinin nisbi taraz səviyyəsi barədə anlaşılmazlıqlar vardır.

Nominal gəlirə nəzarət, əslində, tələbin tənzimlənməsi deməkdir. Bu nəzarətin tətbiq edilməsi həm iqtisadi, həm də siyasi xarakterli bir sıra maneələrlə üzləşə bilər. Bundan əlavə, tələbin bütün komponentlərinin izlənməsi çox mürəkkəb məsələdir və o, belə nəzarətin effektivliyini və mobilliyini azalda bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, nəticə etibarilə sonuncu iki yanaşma üzərində seçim edilmişdir. Onların fərqi bundan ibarətdir ki, birinci halda mərkəzi bank pul kütlələrinin müvafiq əqreqlərini seçərək onlara və təsir kanallarına nəzarət edir. Qiymətlər sahəsində yaranan dəyişiklikləri müvafiq nəticələrlə müqayisə edir. Bu halda bütün başqa göstəricilər (faiz dərəcələrinin səviyyəsi, valyuta məzənnəsi) köməkçi göstəricilər kimi istifadə edilir. İkinci halda isə qiymətlərə təsir göstərən bütün

amillər eyni dərəcədə əhəmiyyətli hesab edilir. Bu halda bütün diqqət qiymətlər üzərində cəmləşir. Qeyd edilən yanaşmalardan bu cür xalis nəzəri sxemlər üzrə istifadə edilə bilməz, çünki onların əsasını təşkil edən səbəb-nəticə asılılıqları praktikada çox vaxt ciddi xətalara təzahür edir.

Avropa Mərkəzi Bankına pul-kredit siyasətinin müəyyən alətlərindən istifadə etmək hüququ verilmişdir: açıq bazarda əməliyyatlar; sərbəst vəsaitlərin bazardan səfərbər olunmasını və onların overnayt rejimində alınmasını təmin edən daimi mexanizmlərin ehtiyat edilməsi və s. Açıq bazarda əməliyyatlar aparılmasının üsulları:

1) revers əməliyyatları. Bu halda AMB müəyyən müddətdən sonra əks əməliyyat aparmağı öhdəyə götürməklə müəyyən aktivlərin alınmasını və ya satışını həyata keçirir;

2) müəyyən aktivlərlə təmin edilən kreditlər verilməsi. Bu əməliyyatlar təkcə qısamüddətli xarakter daşımayıb, həm də daha uzun müddət ərzində həyata keçirilə bilər, hərçənd onların əsasını təşkil edən sterilizasiya xarakteri struktur dəyişikliklərinə istiqamətlənməmişdir.

Aktivlər üzərində mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsinə nəzərdə tutan birbaşa və geri qayıtmayan əməliyyatlar metodundan istifadə edilməsi daha bir vasitədir. Bu metodun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sterilizə əməliyyatları təkrarlanmır, bu isə həmin əməliyyatların köməyi ilə sistemdə daha uzunmüddətli dəyişikliklərə nail olmağa imkan verir.

Borc sertifikatları buraxılışı, valyuta svopları üzrə əməliyyatlar (spot valyutasının alınması və ya satılması ilə eyni zamanda əks forvard əməliyyatı), eləcə də qüvvədə olma müddəti qeyd edilmiş depozitlər üzrə əməliyyatlar aparılması da mümkündür. AMB açıq bazarda əməliyyatlar ilə yanaşı, kredit müəssisələri üçün passivlərin müəyyən növləri üzrə ehtiyat norması müəyyən etmək hüququna da malikdir.

Avronun dövriyyədə olduğu başlanğıc mərhələdə istifadə edilən yanaşmaya görə, milli banklar AMB-nin ehtiyacları üçün pul-kredit siyasətinin tənzimlənməsi üzrə onun xeyrinə minimum ehtiyat saxlayırlar.

AVROPA MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ (AMHS-1995) – üzv ölkələrin iqtisadiyyatının razılaşdırılmış, düzgün və müqayisə oluna bilən statistika məlumatlarının köməyi ilə miqdarca ifadə olunmasını təsvir etmək üçün zəruri uçot qaydalarını müəyyən edir.

AMHS-in strukturu iki əsas cədvəllər qrupundan ibarətdir:

– sektor hesabları: iqtisadi prosesin müxtəlif mərhələlərinin institusional sektorlar üzrə sisteməlik təsvir edilməsini təmin edir: istehsal gəlirlərinin yaranması, gəlirlərin bölüşdürülməsi, maliyyə və qeyri-maliyyə yığımları. Sektor hesabları həm də hesabat dövründə (ilin əvvəlindən sonuna) aktivlərin mövcudluğunu, öhdəlikləri və şəxsi kapitalın xalis dəyərini müəyyən etmək üçün aktiv və passiv balansını özündə birləşdirir.

– “Xərclər-buraxılış” cədvəli və sahələr üzrə hesablar: istehsal

prosesini (xərclərin, yaranmış gəlirlərin və məşğulluğun), mal və xidmət axınlarını (buraxılış, idxal, ixrac, son istehlak, məhsul qrupları üzrə aralıq istehlak və yığım) daha geniş təsvir edir. AMHS əhali və məşğulluq konsepsiyalarını da özündə birləşdirir. Bu konsepsiyalar həm sektor hesabına, həm də “xərclər-buraxılış” cədvəlinə uyğun gəlir. AMHS illik milli hesablarla məhdudlaşmır, eyni zamanda rüblük və regional hesabları da nəzərdə tutur. AMHS-in milli hesabları – Milli Hesablar Sistemi (MHS) üzrə tövsiyələrin baxılmış ümumdünya versiyalarına tamamilə uyğunlaşdırılmışdır və 1970-ci ildə dərc edilmiş, integrasiya olunmuş iqtisadi hesabların Avropa sistemini əvəz edir.

AVROPA PARLAMENTİ (AP-AVROPARLAMENT) – Avropa İttifaqının (Aİ) üzvü olan ölkələrin vətəndaşları tərəfindən birbaşa seçilən 626 de-

putatdan ibarət məclis. Deputatlar qanun layihələrini müzakirə edir, büdcəni təsdiq edirlər. Onlar konkret məsələlər barəsində Nazirlər Şurası ilə birgə qərarlar qəbul edir, Aİ şuralarının və Avropa Komissiyasının işinə nəzarət edirlər.

Aİ-nin tərkibinə Avstriya, Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanistan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, İsveç, Finlandiya və Fransa daxildir.

Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının məsləhət və tövsiyə orqanıdır.

Avroparlamentin 626 deputatı, bir qayda olaraq, birbaşa seçkilərin gedişində beş il müddətinə seçilir. Fraksiyalar (milli qruplar nəzərə alınmadan bu fraksiyaların sayı səkkizdən on ikiyə qədər olur) parlamentin siyasi tərkibini əks etdirir. Parlamentə müqavilələrlə (sonuncu halda Avropa İttifaqı haqqında

müqavilə və institusional aktlarla) verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində o, Komissiyaya və Şuraya nəzarət etmək, qanunvericilik və büdcə proseslərində iştirak etmək, siyasi təşəbbüslər irəli sürmək hüququna malikdir. Parlamentin və onun orqanlarının fəaliyyəti Rəyasət Heyəti (Rəyasət Heyətinin sədri və onun on dörd müavini, bundan əlavə, inzibati və maliyyə məsələlərinin həlli üçün məşvərətçi sələ malik olan beş kvestor) tərəfindən istiqamətləndirilir.

Yerləşdiyi məkan – Strasburq (Fransa).

AVROPA PATENT İDARƏSİ (API) – API-nin işçi orqanı. Onun tərkibində beş baş müdirlik vardır: axtarış, ekspertiza, şikayətlər, hüquq və administrasiya müdirlikləri. API İnizibati Şura qarşısında hesabat verir. API-nin başçısı onun prezidentidir. Patent verilməsi üçün, adətən, 3 ildən çox vaxt keçir.



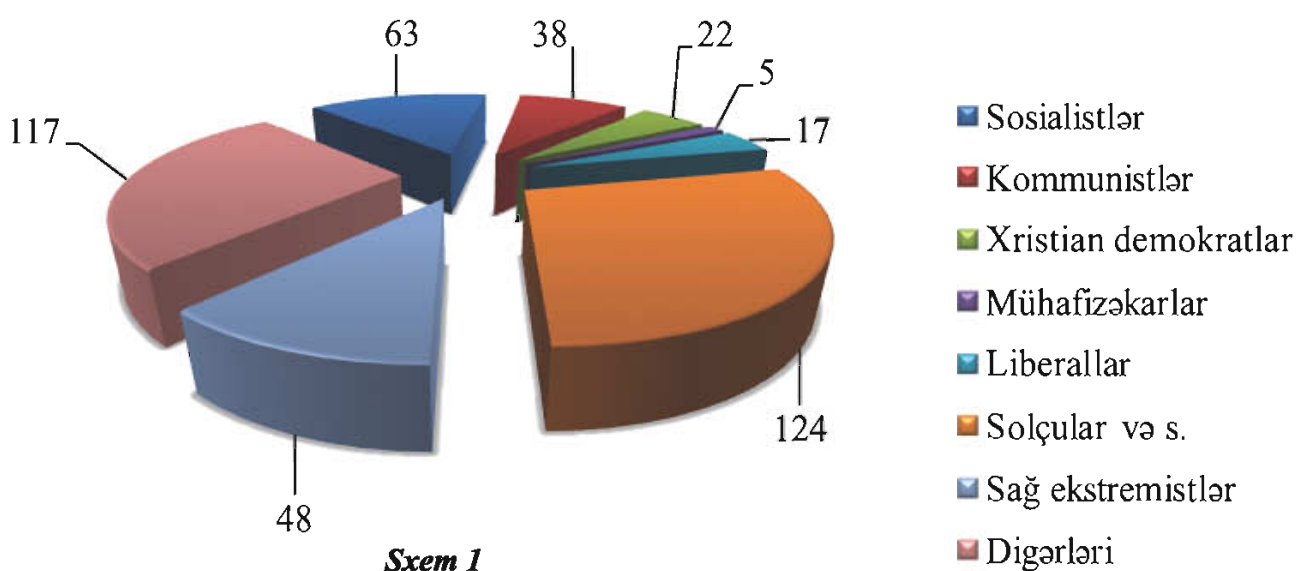
Avropa Parlamentinin inzibati binası



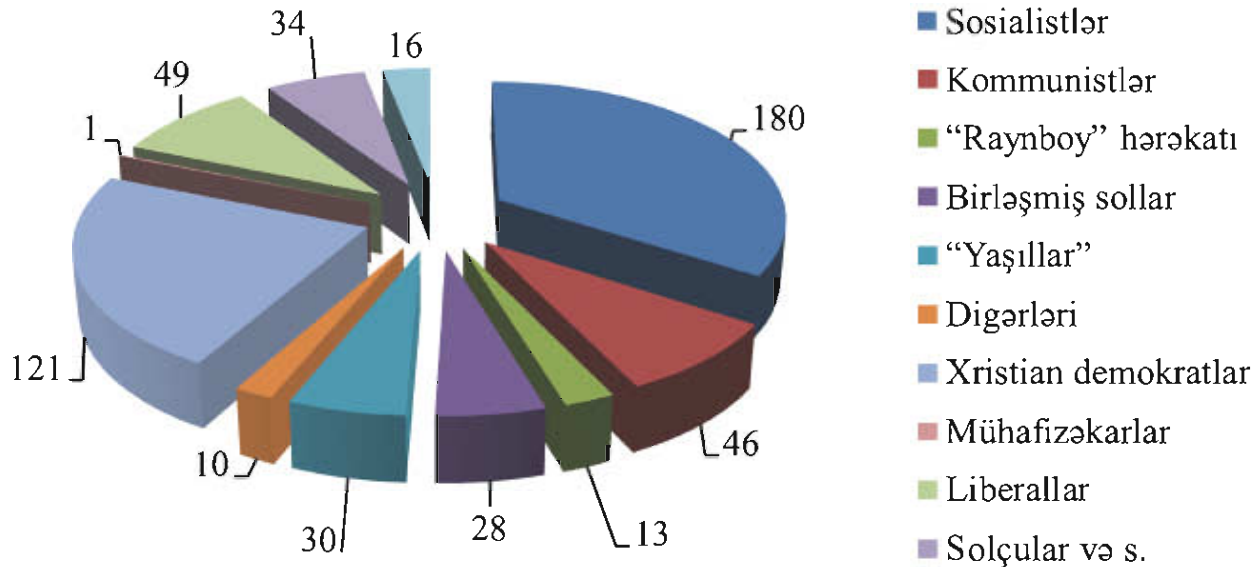
Avropa Parlamenti

1979 və 1989-cu illərdə Avropa parlamentinin tərkibi. Sosialistlər və digər sol partiyalar xristian demokratlar və mühafizəkarların hesabına yer almışlar, halbuki 1989-cu ildə bir çox Avropa ölkələrində hakimiyyətdə mühafizəkarlar olmuşdur.
Avropa parlamentində yerlərin sayı

Birinci parlamentdə 434 yer



Yeni parlamentdə 528 yer



Sxem 2

API razılığa gələn ölkələrlə, Ümumdünya İntellektual Mülkiyyətin Mühafizəsi Təşkilatı (ÜİMMT) və digər beynəlxalq təşkilatlarla fəaliyyətin əlaqələndirilməsini həyata keçirir. API “Xidməti xəbərlər” adlı aylıq, “Avropa patent vərəqəsi” adlı həftəlik nəşr dərc etdirir, “sifarişçi üçün rəhbərlik” nəşrini qismən maliyyələşdirir, Avropa patentləri verilməsi haqqında konvensiyanın mətnlərini dərc edir.

Avropa patent məlumatları və sənədləri sistemi 50-dən çox ölkədən alınmış patent məlumatlarını təklif edir. Haaqadakı Beynəlxalq Patent İnformasiyası Mərkəzi patent axtarışını təmin edir. API-nin və beynəlxalq mərkəzin arxivlərində 50 milyondan çox patent haqqında informasiya vardır.

AVROPA PATENT TƏŞKİLATI (APT) (ing. *European Patent Organisation*) (EPO) –

ixtira hüququnun patent mühafizəsini həyata keçirən hökumətlərarası təşkilat. Avropa patentləri verilməsi haqqında Konvensiya (1973-cü il) əsasında yaradılmışdır və 1977-ci ildən fəaliyyətdədir.

Yerləşdiyi məkan – Münhen

(Almaniya). Haaqada bölməsi, Vyanada bürosu vardır. APT üzvü olan dövlətlərin sayı – 37 (2010-cu il).

APT-nin rəsmi məqsədi Avropa dövlətlərinin ixtiralarının mühafizəsi sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, Avropa pa-



Avropa Patent Təşkilatının (APT) inzibati binası

tentlərinin vahid prosedura üzrə və vahid normalar əsasında verilməsidir. Avropa patent sistemi milli patent hüququnun Avropa patentlərinin verilməsi haqqında konvensiya ilə uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur. APT bu təşkilata daxil olmayan dövlətlərlə Avropa patentlərinin qüvvəsinin həmin dövlətlərin ərazisinə şamil edilməsi haqqında müqavilələr bağlayır. Bu şərtlə ki, həmin ölkənin patent idarəsi və orada intellektual mülkiyyətin qorunması haqda qanun olsun. Avropa patenti (onun zəruri ilkin şərti yenilik, ixtira səviyyəsi və tətbiq edilə bilməsidir) patent sahibinə 20 il müddətində patent müdafiəsini təmin edir.

Avropa patent sifarişi Patent Kooperasiyası haqqında 1970-ci il müqaviləsinin üzvü olan, sifarişçi tərəfindən müəyyən edilmiş dövlətlərdə milli sifarişlə eyni qüvvəyə malikdir.

APT inzibati və maliyyə müstəqilliyinə malikdir. APT-nin strukturuna İnzibati Şura və Avropa Patent İdarəsi (API) daxildir. İnzibati Şura razılığa gələn ölkələrin nümayəndələrindən və onların müavinlərindən ibarətdir. Şuranın sessiyaları ildə bir dəfə keçirilir. Şura büdcəni təsdiq edir. O, Avropa patentlərinin verilməsi haqqında konvensiyanı həyata keçirmək, rüsumlar toplamaq və qulluqçuların təminatının reqlamentlərini dəyişdirmək, API-yə nəzarət etmək hüququna malikdir.

AVROPA REGIONAL İNKİŞAF FONDU (ARİF) – Avropa İttifaqının (Aİ) vahid büdcəsindən maliyyələşdirilən fond. 1975-ci ildə yaradılmış ARİF Aİ-nin regional siyasətinin məq-

sədlərinin həyata keçirilməsində əlaqələndirici rol oynayır və inkişaf sürəti aşağı olan, sənaye tənəzzülünün təsir göstərdiyi regionların və zonaların inkişafına və struktur dəyişikliklərinə, habelə Aİ üzvü olan ölkələrdə kənd regionlarının inkişafına yönəlmiş layihələrin maliyyələşdirilməsinin əsas alətidir. 1995-ci ildən Finlandiyanın və İsveçrənin şimal rayonlarının inkişafına maliyyə köməyi göstərir. 1995-ci ildə yuxarıda sadalanan məqsədlər üçün fondun maliyyə ayrılmaları təqribən 9 milyard EKYU olmuşdur.

AVROPA VALYUTA FONDU (AVF) – Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrinin valyuta integrasiyasının onların valyutalarının birləşdirilməsinə yönəlmiş növbəti mərhələsi. Bu məqsədlə iştirakçı ölkələrin Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur.

Layihəsi 1981-ci ildə hazırlanmışdır. Valyuta integrasiyası zamanı ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətindəki fərqlər, dövlət

büdcəsinin kəsiri və digər amillərlə əlaqədar çətinliklər yaranmışdır. Avropa Valyuta Fondunun yaradılmasını əvvəlcə 1997-ci ildə başa çatdırmaq nəzərdə tutulurdu.

AVROPA VALYUTA SİSTEMİ (AVS) – beynəlxalq (regional) valyuta sistemi, iqtisadi integrasiya hüdudlarında valyutanın fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlərin məcmusu; “Ümumi bazar” ölkələrinin valyuta məzənnələrinin sabitliyi və integrasiya proseslərinin stimullaşdırılması üçün onların valyuta münasibətlərinin təşkilinin dövlət-hüquqi forması.

Avropa valyuta sisteminin mövcud olması müasir valyuta münasibətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. AVS-in iştirakçısı olan ölkələrin qarşılıqlı ticarəti onların xarici ticarət dövriyyəsinin 55-70 faizini təşkil edir. Avropa valyuta sisteminin (AVS) yaradılması haqqında qərar 1979-cu il martın 13-də qəbul edilmişdir.

AVS-in fəaliyyətinin məqsədləri:



Avropa Valyuta Fondunun (AVF) inzibati binası

- 1) iqtisadi integrasiyaya nail olmağı təmin etmək;
- 2) dollar standartına əsaslanan Yamayka valyuta sisteminin müqabilində öz xüsusi valyutası olan Avropa sabitlik zonası təşkil etmək (belə bir standartın olmaması Avropa Birliyinin üzvü olan ölkələrin ümumi proqramlarının həyata keçirilməsi və qarşılıqlı ticarət münasibətlərində əməkdaşlığı çətinləşdirdi);
- 3) ümumi bazarı dolların ekspansiyasından qorumaq;
- 4) iştirakçı ölkələrin iqtisadi və maliyyə siyasətlərini yaxınlaşdırmaq.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi, ekspertlərin fikrincə, bazarın spekulyativ hücumlarını dəf etməyə, eləcə də beynəlxalq valyuta sistemindəki tərəddüdləri (xüsusən dolların dəyişməsinə) cilovlamağa qadir olan Avropa valyuta təşkilatının yaradılmasına kömək edə bilər. Belçika, Lüksemburq, Danimarka, Almaniya, Fransa, Niderland, İrlandiya, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan AVS-in fəal üzvləridir.

AVS-in uğurları:

- 1) valyuta məzənnələrinin məhdud dairədə əlaqələndirilmiş şəkildə dəyişməsi rejimi, valyutaların məzənnə nisbətlərinə vaxtaşırı yenidən nəzər salınmasına baxmayaraq, valyutaların nisbi sabitliyi;
- 2) rəsmi qızıl-dollar ehtiyatlarının 20 faizinin cəmləşdirilməsi;
- 3) AVS-in iştirakçısı olan ölkələrə kredit-maliyyə dəstəyi mexanizminin formalaşması;
- 4) iqtisadiyyatın dövlətlərarası və qismən dövləüstü tənzimlənməsi.

AVS-in nöqsanları:

- 1) Avropanın bütün valyutalarını əhatə etmir;
- 2) AVS-də valyuta məzənnələrinin dəyişmə diapazonunun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına baxmayaraq, valyuta məzənnələri vaxtaşırı təşhif edilir. Ən zəif valyutalar devalvasiyaya, daha güclü valyutalar isə revalvasiyaya məruz qalır;
- 3) AVS-in zəifliyi AVS-in iştirakçısı olan ölkələrin iqtisadiyyatında struktur tarazlığının xeyli pozulması, iqtisadi inkişafın və inflyasiyanın səviyyəsində və sürətində fərqlər, tədiyə balansının vəziyyəti ilə əlaqədardır;
- 4) iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi, həm də AVS-in iştirakçısı olan ölkələrin öz suveren hüquqlarını dövləüstü orqanlara vermək istəməməsi faktı ilə üzləşir;
- 5) özəl EKYU və rəsmi EKYU arasında vahid emissiya mərkəzi və qarşılıqlı dönerlik əlaqəsi yoxa çıxır;
- 6) EKYU buraxılışı Aİ üzvü olan ölkələrin mərkəzi banklarının qarşılıqlı əməliyyatlarına zəif təsir göstərir, hərçənd 1985-ci ildən etibarən onların qarşılıqlı borcları ödəməsi üçün EKYU-dan istifadə etmək hüququ genişləndirilərək 50 faizdən 100 faizə çatdırılır;
- 7) AVS-in fəaliyyəti xarici amillərin təsiri ilə mürəkkəbləşir. Dünya valyuta sisteminin və dolların qeyri-sabit olması AVS-də sabitliyə pozucu təsir göstərir. Dolların məzənnəsi aşağı düşdükdə Qərbi Avropa valyutalarının məzənnələri müxtəlif dərəcədə artır, dolların məzənnəsi artdıqda isə onların məzən-

nələri müxtəlif dərəcədə azalır. Buna görə də həmin valyutaların məzənnə nisbətlərinə yenidən baxmaq zərurəti yaranır. Aİ ölkələrində beynəlxalq hesablasmaların təqribən 60 faizi Amerika valyutası ilə aparıldığına görə dollar AVS-ə güclü təsir göstərməkdə davam edir. **AVROPA YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAF BANKI (AYİB)** – beynəlxalq hökumətlərarası maliyyə-kredit təşkilatı. AYİB haqqında saziş 1990-cı ildə imzalanmışdır (ilk əməliyyatlar 1991-ci ildə başlanmışdır). Mənzil qərarı Londonda yerləşir. 1996-cı ildə 61 dövlət Avropa İttifaqı (Aİ) və



European Bank

for Reconstruction and Development

Avropa İnvestisiya Bankının birgə yaratdıqları bankın rəsmi məqsədləri açıq bazar iqtisadiyyatına və xüsusi sahibkarlığa keçidlə əlaqədar Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafına və yenidən qurulmasına təsir göstərməkdən, struktur islahatların aparılması, özəlləşdirmədə inhisarçılığın aradan qaldırılması, inhisarsızlaşdırma və bu ölkələrin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına ardıcıl integrasiyasının aparılmasında borclu ölkələrə yardım göstərməkdən ibarətdir. Azərbaycan 25 sentyabr 1992-ci ildən AYİB-in üzvüdür. Avropa ölkələri və BVF-nin üzvü olan qeyri-Avropa ölkələri AYİB-in üzvü ola bilər. Bankın kapitalı üzv dövlətlərin üzvlük



Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının inzibati binası

haqlarından ibarətdir. Səhmlərin 50%-i Aİ ölkələrinə, 10%-i ABŞ-a, qalanı isə digər üzv ölkələrə məxsusdur. Bank kredit əməliyyatları üçün kapital cəlb etmək səlahiyyətlərinə malikdir. Bank həm dövlət, həm də xüsusi bölmədə fəaliyyət göstərir, yalnız kommersiya cəhətdən həyat qabiliyyətli layihələrdə iştirak edir, ixrac kreditləri üzrə təminatlar (zəmanətlər) vermir və pərakəndə bank xidmətləri göstərir.

AYİB-in rəhbər orqanlarına rəhbər şura, müdiriyyət, prezident və vitse-prezidentlər daxildir. Rəhbər şura bankın ali orqanıdır, bankın üzvü olan hər bir dövlət bu orqanda rəhbər və onun müavini qismində təmsil olunmuşdur. Şuranın iclası ildə bir dəfə keçirilir. Şura yeni üzvlərin qəbul edilməsi məsələlərini həll edir, bankın prezidentini və direktorlarını seçir. Direktorluq (müdiriyyət) 23 üzvdən (1995) ibarətdir. Bankda 11 direktor – Belçikadan, Böyük Britaniyadan, Almaniyadan, Yunanıstandan, Lüksem-

burqdan, Niderlanddan, Portuqaliyadan, Fransadan, Avropa Şurasından, Avropa İnvestisiya Bankından olan bank müdirləri təmsil olunur, 4 direktor Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən, 4-ü digər Avropa ölkələrindən, 4-ü isə qeyri-Avropa ölkələrindəndir. Direktor mandatı 3 il müddətinə verilir. Hər bir direktor müavini təyin edir. Direktorluq banka ümumi rəhbərliyi həyata keçirir, əməliyyat (kredit) komitəsi bankın layihələri üzrə qərarlar qəbul edir, rəhbər şuranın iclasını hazırlayır, illik balansı tərtib edir, prezidentin tövsiyəsi ilə vitse-prezidentləri təyin edir. Prezident (mandat 4 il müddətinə verilir) bankın qanuni nümayəndəsidir, cari fəaliyyətə rəhbərlik edir, işin təşkilinə, işçilərin işə götürülməsinə və işdən çıxarılmasına görə cavabdehdir. AYİB aşağıdakı departamentlərə bölünmüşdür: bank əməliyyatları, maliyyə, layihə ekspertizası, hüquqi məsələlər, baş iqtisadçı, kommunikasiya, heyət və inzibatçılıq. Birinci vitse-

prezident bank əməliyyatları departamentinin rəhbəridir. Departamentin 2 regional bölməsi (şimal ölkələri, cənub ölkələri) və 20 regional nümayəndəliyi var. Bankda ətraf mühit məsələlərinə dair məsləhət şurası fəaliyyət göstərir. AYİB ümumi xarakterli informasiyanı (illik hesabatları, iqtisadi icmalları), dövrü nəşrləri və ayrı-ayrı mövzular üzrə tədqiqatları dərc etdirir.

AVROSTAT – Avropa İttifaqının Statistika Bürosu. Avrostat 1953-cü ildə Avropa Kömür və Polad Birliyinin statistik xidməti kimi fəaliyyətə başlamışdır. O, Avropa İqtisadi Komissiyasının əsas direktorlarından biri kimi çıxış edir. Avrostatın əsas vəzifələri aşağıdakılar hesab edilir: Avropa İttifaqının rəhbərliyi üçün statistik məlumatların hazırlanması və təqdim olunması, statistik məlumatların daima təkmilləşdirilməsi, birlik ölkələrində statistik müşahidələrin təşkilinə vahid qaydada (yanaşmada) və vahid metodologiya əsasında göstəricilərin hesablanması milli statistika xidmətlərinə kömək etmək.

AVSTRİYA MƏKTƏBİ (digər adı Vyana məktəbi, Marjinalizm) – siyasi iqtisadda son faydalılıq nəzəriyyəsi və onun əsasında kapital və faiz nəzəriyyəsi formasında qiymətqoymanın “istehlak versiyası”nı (əməkdəyər nəzəriyyəsi ilə mübarizədə) işləyib hazırlayan subyektiv-psixoloji istiqamət. Avstriya məktəbi bazar dəyərinin və əmtəənin qiymətinin formalaşması prosesində istehlakçının (alıcının) roluna xüsusi əhəmiyyət verməyən əmək-də-

yər nəzəriyyəsinin birtərəfliliyini aradan qaldırır. C.S.Millin şərhində klassik məktəbin qiymətqoymanın “istehsal versiyası” XIX əsrin 80-ci illərinə qədər hökmranlıq edən və K.Marksın əmək-dəyər nəzəriyyəsini daha çox yayan qanun son faydalılıq nəzəriyyəsinin formalaşması nəticəsində xeyli əhəmiyyətli görünürdü, bu isə iqtisadi ədəbiyyatda marjinal (ing. *marginal* – son hədd) inqilabı adını aldı. Avstriya mək-

təbinin yaranması və inkişafı bir tərəfdən alıcını bazar münasibətlərinin fəal və əhəmiyyətli subyektinə çevirən alıcı bazarının əmələ gəlməsi ilə, digər tərəfdən daha çox marksist əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanan fəhlə hərəkətinin fəallaşması ilə şərtlənirdi. Bu iki şərtin əsasında bazar iqtisadiyyatının məşinli iqtisadiyyatın daha yüksək fazasına daxil olması dururdu. Avstriya məktəbinin formalaşmasında öz-özlüyündə iqtisadi nəzəriyyəni prinsipial olaraq rədd edən tarixi məktəbin inkişafı və klassik məktəbin dərinləşən böhranı nəticəsində yaranan özünəməxsus boşluğun doldurulması zəruriliyi də mühüm rol oynadı. Avstriya məktəbinin sələfləri olan N.Q.Tünen (1783-1850), H.H.Hossen (1810-1858) və O.Kurno (1801-1877) son faydalılıq nəzəriyyəsinin bir sıra mühüm müddəalarını əks etdirən “Hossen qanunları” formasında istehlakçının bazar me-

tisadi nəzəriyyəni prinsipial olaraq rədd edən tarixi məktəbin inkişafı və klassik məktəbin dərinləşən böhranı nəticəsində yaranan özünəməxsus boşluğun doldurulması zəruriliyi də mühüm rol oynadı. Avstriya məktəbinin sələfləri olan N.Q.Tünen (1783-1850), H.H.Hossen (1810-1858) və O.Kurno (1801-1877) son faydalılıq nəzəriyyəsinin bir sıra mühüm müddəalarını əks etdirən “Hossen qanunları” formasında istehlakçının bazar me-



Karl Menger



Mürrey Rotbard



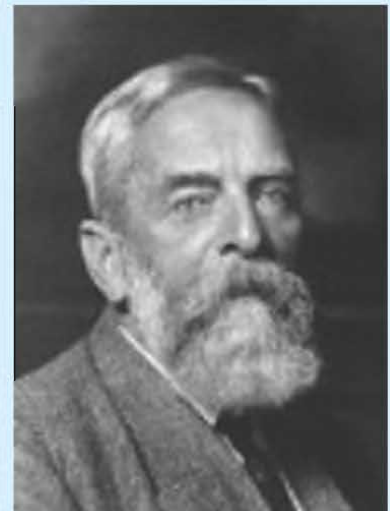
Lüdviq fon Mizes



Lüdviq Laxman



Benjamin Anderson



Fridrix fon Vizer

xanizminin və iqtisadi rolunun tədqiqinin əsasını qoydular. Son faydalılıq nəzəriyyəsinin müəllifləri, eyni zamanda, riyaziyyatçı-iqtisadçılar ingilis S.Cevons (1835-1882), isveçrəli M.Valras (1834-1910) və italyalı V.Pareto (1840-1923) hesab olunurlar. Bu nəzəriyyə Avstriya məktəbinin banilərindən əsərlərində daha geniş inkişaf etdi və məşhurlaşdı: K.Mengerin (1840-1927) “Siyasi iqtisadın əsasları” (1871), “İctimai elmlərin, xüsusilə siyasi iqtisadın metodu haqqında tədqiqat” (1883) və onun yetişdirməsi və ardıcılı Y.Bem-Baverkin (1851-1914) “Təsərrüfat nemətlərinin dəyəri nəzəriyyəsinin əsasları” (1886), “Kapital və mənfəət” (1884-1889), Fridrix Vizerin (1851-1926) “İctimai təsərrüfat nəzəriyyəsi” (1914) əsərləri. Bu əsərlərdə iqtisadi-riyazi metodların istifadəsinə və kəmiyyət təhlilinə üstünlük verilir.

Avstriya məktəbinin metodologiyası onun təhlilinin predmeti ilə – qiymətqoyma prosesində istehlakçının tədqiqi ilə əlaqədardır. Təsəddüfi deyil ki, buna görə də Avstriya məktəbinin nəzəri konsepsiyasının başlanğıc nöqtəsi, əsasən, şəxsi istehlak sferasında insanın əşyaya münasibətidir. Buradan da az qala robinzonçuluq metodunda tam ifadəsini tapan Avstriya məktəbinin ardıcıl monist subyektivizmi və metodoloji individualizmi tükənir. Avstriya məktəbinin tədqiqat predmetinin spesifikliyi istehsal sferasına münasibətdə istehlak sferasının üstünlüyünü qəbul etməsindədir. Bu metodoloji mövqedən Avstriya məktəbi bütün iqtisadi

hadisələri tədqiq edir. Məktəbin nəzəriyyəçiləri təsərrüfat nemətlərinin dəyərini öz tələbatlarının ödənilməsi nöqtəyindən insanın əşyaya verdiyi əhəmiyyət kimi nəzərdən keçirirlər; kapitala görə faiz indiki və gələcək nemətlərin təsərrüfat subyektləri tərəfindən müxtəlif formada qiymətləndirilməsinin nəticəsi kimi şərh olunur: Avstriya məktəbi istehsal xərclərini itirilmiş faydaya bərabər tutur ki, məhsuldar nemətlər buna alternativ istifadə zamanı malik ola bilərlər. Subyektiv dəyərlər və son faydalılıq nəzəriyyəsi təsərrüfat nemətlərinin dəyərini və son nəticədə onların qiymətlərini insanların bu nemətlərə olan tələbatların ödənilməsi dərəcəsi ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Bununla da Avstriya məktəbi əmək-dəyər nəzəriyyəsi mövqeyindən dəyər qanununun təhlilində boşluğu dolduraraq əmtələrin bazar qiymətlərinin formalaşması prosesində istehlakçının rolu haqqında mühüm məsələni qaldırır. Avstriya məktəbinin bu mövqeyinin obyektiv əsası ondan ibarətdir ki, əmtələrin bazar dəyərinin (təkcə onların qiymətlərinin yox) formalaşması prosesində yalnız istehsalçılar deyil, həm də istehlakçılar, alıcılar fəal iştirak edirlər. Lakin burada alıcıların rolu yaradıcı yox, təshih xarakteri daşıyır. Avstriya məktəbi qeyd edildiyi kimi, alıcılar öz tələbatlarına, onların ödənilməsi dərəcəsinə istiqamətlənirlər. Əgər əmtələr istehlakçılar üçün zəruri olandan çox istehsal edilmişdirsə, onların həzırlanmasına sərf olunan əmək ictimai-zəruri əmək deyil və

dəyər yaratmır. Faktiki olaraq bunu Avstriya məktəbi də qeyd edir və xüsusilə göstərir ki, bu cür nemətlər dəyərə malik deyil.

Avstriya məktəbinin ən mühüm nailiyyəti əmək-dəyər nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin nisbətən bazar münasibətlərinin təhlilini daha yüksək konkretləşmə səviyyəsinə keçirməsidir. Avstriya məktəbi tərəfindən, məsələn, təsərrüfat nemətinin dəyəri eyni növdən olan bütün nemətlər üçün onun eyni daxili xassəsi kimi yox, hər bir fərd üçün fərdiləşdirilmiş maraq kimi nəzərdən keçirilir.

İstehlakçıların rolunu mütləqləşdirərək və qiymətyaranma prosesində əmtəə istehsalçıları üçün əməyin əhəmiyyətini faktiki inkar edərək, Avstriya məktəbi ideoloji səbəblərə görə birtərəfli bilik verir. Dəyər qanununun fəaliyyət mexanizmi haqqında bütöv bilik həm əmək-dəyər nəzəriyyəsi, həm də Avstriya məktəbi konsepsiyası kimi yalnız elmi nailiyyətlərin sintezi əsasında alınır. Bu sintez istiqamətində rus tədqiqatçılarından S.Frank (1877-1950), V.K.Dmitriyev (1868-1913), M.N.Tuqan-Baranovski (1865-1929), S.S.Şatalin (1934-1997), N.P.Fedorenko (1917), A.V.Kontoroviç (1912-1986) mühüm addımlar atmışdır.

XX əsrin 20-ci illərində Avstriya məktəbinin ideyaları yeni Avstriya məktəbinin nümayəndələri L.Mizes (1881-1973), F.Hayek (1899-1992), Q.Haberler və b. əsərlərində inkişaf tapmışdır.

AVTOKRATIYA (yun. *autokratia*) – bütün hakimiyyətin,

Dövlət idarəetmə formaları

Əlamətlər	Avtokratiya	Demokratiya
Hakimiyyətin əsası	İnam, güc, ideya	Xalqın iradəsi (seçicilərin seçimi)
Hakimiyyətin ötürülməsi	Təyinat	Seçkilər (nümayəndə heyəti)
İdarəetmə metodu	Məcbur etmək, inandırmaq	Manipulyasiya
Hakimiyyət bölgüsü	Yoxdur	Bir qayda olaraq var
İdeologiyadan istifadə	Açıq olmaya da bilər	Adətən gizli

o cümlədən iqtisadi hakimiyyətin bir nəfərin əlində cəmləşdiyi idarəetmə üsulu.

AVTARKİYA – digər ölkələrlə əməkdaşlığı inkar edərək yalnız öz gücünə istinad edən qapalı iqtisadiyyat. Qloballaşan dünyada bu üsulla iqtisadi fəaliyyətini davam etdirən və inkişafa mane olan ölkələr çox azdır (bax: cədvəl 1).

AVTODAŞIYANLARIN MƏSULİYYƏT SİĞORTASI – belə müqavilələr öz hərəkətini, hər şeydən əvvəl, yükün daşınması haqqında yükdaşıyanla müqavilə bağlayan şəxslərin tələblərinə şamil edir. Bundan əlavə, avtodaşıyan yükün boşaldılması, dağılması, partlayışı, itkisi və s. zamanı üçüncü şəxslərin həyatına, sağlamlığına və əmlakına zərər vura bilər. Belə itkilərdən sığorta müdafiəsi həmçinin avtodaşıyıcıların məsuliyyət sığortası müqaviləsi ilə təqdim edilə bilər.

AVTOKASKO SİĞORTASI – nəqliyyat vasitələrinin sığortası növü. Avtomobil, motosikl, motorlu qayıq və s. nəqliyyat vasitələri avtokasko sığorta obyektidir.

AVTOKOMBİ SİĞORTASI – nəqliyyat vasitələrinin kombinəlanmış sığorta növü. Nəqliyyat vasitələrinin özləri, baqaj, yük-nəqliyyat vasitəsinin istismarı dövründə baş verən ölüm və əlillik zamanı orada olan sürücü, sənişin avtokombi sığortası obyektidir.

AVTOMATİK STABİLİZATORLAR (ing. *automatic stabilisers*) – avtomatik olaraq, yəni hökumətin, firmaların və ayrı-ayrı şəxslərin müdaxiləsi olmadan iqtisadi tsikllərin amplitudasının yumşalması üçün nəzərdə tutulan alətlər. Bu, iqtisadi sistemin əks əlaqələri zəncirinə daxil olan özünəməxsus filtdir (süzgəcdir), buna görə də onları, adətən, qurulmuş stabilizatorlar adlandırırlar. Onlar idarə olunan prosesin gedişində mümkün, lakin çətin, qabaqcadan xəbər verilən kənarlaşmaları aradan qaldırır. Nəticədə bu cür kənarlaşmalar (ÜDM-in həcmində kəskin sürətdə aşağı düşməsinə doğurmağa qadir olan investisiya tələbinin “şok” enməsi) əhali üçün hökumətdən operativ, fəvqəladə və bəzən olduqca ağırlı qərarların qəbul

edilməsini tələb edir. Bazar iqtisadiyyatında qurulmuş stabilizatorlara, məsələn, əmək haqqına mütərəqqi vergilərin qoyulması imkanları (həddən artıq gəlirlərin qarşısını alan), sosial təminat sistemi və s. nümunə ola bilər. Avtomatik stabilizatorlara misal olaraq işsizliyə görə müavinəti göstərmək olar. Məşğulluğun kəskin sürətdə aşağı düşməsi zamanı müvafiq olaraq istehlak tələbi, onun ardınca iqtisadiyyatda investisiya və məcmu tələb azalır ki, bu da multiplikator effektinin fəaliyyəti nəticəsində ÜDM və əhalinin gəlirlərinin daha kəskin olaraq aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İşsizliyə görə müavinət istehlak tələbinin və deməli, bir o qədər də istehsalın kəskin sürətdə aşağı düşməsinə mane olur.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ ƏHALİ KARTOTEKASI – əhalinin cari uçot sistemi. Məlumatın yayılması, çoxalması, saxlanması və emalı üçün elektron-hesablama texnikası tətbiq etməklə ölkə, yaxud onun ən böyük regionları üçün vahid əhali registrinin aparılmasını tə-

min edir. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası və əhali registrinin aparılmasının əsas prinsipləri və qaydaları üst-üstə düşür. Bir çox ölkələrdə avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası mərkəzi statistika orqanları tərəfindən aparılır. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekasının təşkili üçün əsas əhalinin siyahıyaalınması materiallarıdır. Bir qayda olaraq, müşahidə proqramı ən ümumi əlamətlərdən kənara çıxmır; soyadı, adı, daimi yaşayış yerinin ünvanı, nikah vəziyyəti, yaxud qohumlarına münasibət, müəyyən vaxta olan vəziyyəti – həmin şəxsin göstərilən yaşayış məntəqəsində yaşaması, emiqrasiyası, ölümü (son iki halda çıxıb getməsi və öldüyü tarixə dair qeyd nəzərdə tutulur), immiqrasiya tarixi (siyahıya alınmadan sonra ölkəyə gəlmiş şəxslər üçün). Fərdi məlumatlar kodlaşdırılmış halda kompüterlərdə və serverlərdə saxlanılır. Fərdi informasiyanın yayılması, yeniləşdirilməsi və emalı iki hissədən ibarət olan fərdi eyniləşdirilmiş nömrələrin köməyi ilə həyata keçirilir: kodlaşdırılmış anadanolma tarixi (gün, ay, il) və sıra nömrəsi ilə, bura anadanolma yerinin şifri və həmin tarix üçün anadanolma nömrəsinin özü daxildir. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekasının aparılması şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərdə, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı zamanı, həmçinin vergi, sosial sığorta, səhiyyə sistemində nömrənin eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası sistemi çərçivəsində əhalinin ümumi registri ilə yanaşı, ayrı-ayrı

əhali kontingentinin (məmurların, müəllimlərin, ali təhsili olan şəxslərin və s.) registrləri də yaradılır. Bu isə konkret şəxslərə aid demografik, iqtisadi və sosial xarakterli informasiyanın böyük həcmdə yayılmasına imkan yaradır.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ FOND BİRJASI KOTİROVKA SİSTEMİ – qiymətlər haqqında London Fond Birjasının elektron məlumat sistemi. Bütün iştirakçılar üçün açıq olan bu sistemdə birja üzvləri alıcı və satıcının qiymət sisteminə daxil olmaqla məlumatları displeyde izləyirlər. Mahiyyətə avtomatlaşdırılmış fond birjası kotirovka sistemi amerikan NASDAQ sisteminin oxşarıdır.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ (AİS) – kibernetik sistemlərin bu növündə insanların zehni fəaliyyəti məntiqi əməliyyatların və hesablamaların vasitəsilə informasiyanın işlənməsi ilə birləşir. İnformasiyanın işlənməsini hesablama texnikasından və informasiyanın saxlanması, ötürülməsi və emal edilməsi üçün müasir vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirirlər. AİS nəqliyyatın, istehsalın, tikintinin, digər iqtisadi proseslərin və obyektlərin idarə olunmasında tətbiq edilir.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ – hesablama texnikasından, rabitə vasitələrindən və kanallarından, kompüter informasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə informasiyanın axtarışı, toplanması, saxlanması, yığılması, işlənməsi və ötürülməsi sistemləri.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATI VASİTƏLƏRİ SAHİBLƏRİNİN MÜLKİ MƏSULİYYƏT SİĞORTASI – dünyanın əksər ölkələrində avtomobil nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyət sığortası icbaridir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, burada sığorta şərtlərinin əsas prinsipləri, məsuliyyət limiti və s. müəyyən edilir; qəza və ya yol-nəqliyyat hadisəsi nəticəsində zərərçəkmişin xəsarət alması və ya ölümü zamanı, eləcə də sığortalıya məxsus əmlakın onun öz təqsiri üzündən zədələnməsi və ya məhv edilməsi hallarında üçüncü şəxsin xeyrinə mülki iddia üzrə nəqliyyat vasitəsi sahibindən tutulan cərimə məbləği ölçüsündə pul ödənişinin zərərçəkmişə ödənilməsi təmin edilir.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATI VASİTƏLƏRİNİN SİĞORTALANMASI – sərnişin (minik) və yük avtomobillərinin, avtobusların, motosikllərin, motorolların, motoarabaların, kateerlərin, motorlu qayıqların və digər nəqliyyat vasitələrinin sığortası. Sığortalanmış nəqliyyat vasitələrinin itkisi qəza, yanğın, mühərrikin və yanacaq bəkinin partlaması, zəlzələ, daşqın, qasırğa və digər kortəbii fəlakətlər nəticəsində zədələnməsi və ya məhv olması nəticəsində yaranan ziyan sığortaçı tərəfindən ödənilir.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATININ SİĞORTALANMASI – avtonəqliyyat vasitələrinin istismarı ilə bağlı ixtisaslaşmış sığorta sahəsi. Avtomobil nəqliyyatının sığortalanması müstəqil növ kimi aşağıdakıları ehtiva edir: mexaniki nəqliyyat vasitələrinin sığortalanması (avto-



Avtomobil qəzası

kasko); orada olan yüklə (əmlakla) birgə nəqliyyat vasitələrinin, eləcə də sürücülərin və sənişinlərin sığortalıması; mexanikləşdirilmiş nəqliyyat vasitələri sahiblərinin üçüncü şəxslərə vurduğu zərərə görə onların mülki məsuliyyətinin sığortalıması. Bunlardan ən ümumiləri aşağıdakılardır: yol-nəqliyyat hadisəsi (YNH) nəticəsində bədən xəsarəti zamanı avtomobilin salonunda olan sürücünün və sənişinlərin sığortalıması, YNH nəticəsində tibbi xərclərin sığortalıması (tibbi göstəricilər üzrə zəruri müalicə xərcləri nəzərdə tutulur), YNH nəticəsində ölüm zamanı limitləşmiş sığorta, YNH nəticəsində zədələnmə və ya tam, konstruktiv məhv olma zamanı nəqliyyat vasitələrinin sığortalıması.

AVTONOM TARİF – ölkənin hökuməti tərəfindən qanuna uyğun olaraq birtərəfli qaydada, başqa dövlətlərin mənafeələri nəzərə alınmadan müəyyən edilmiş gömrük tarifinin bir növü. Xüsusi müqavilələr və ya konvensiyalar bağlanmış ölkələr

üçün avtonom tarifdən güzəştlər tətbiq edilir. Müqavilə tarifi-dən fərqli olaraq, ən yüksək dərəcələr avtonom gömrük tarifi-nin üstünlüyüdür.

AVTORİTARİZM (lat. *autoritas* – hakimiyyət, təsir göstərmək) – idarəetmənin antidemokratik prinsiplərinə, mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətə və repressiv aparata əsaslanan, müxalifətin kənarlaşdırılmasına yönəldilən siyasi rejim. “Avtoritarizm” termini 1960-cı illərdə Qərbdə sol radikal əhvali-ruhiyyənin gücləndiyi zaman geniş yayılmağa başladı.

Bu konsepsiya daha bitkin formada T.Adornonun “Avtoritar şəxsiyyət” əsərində (1950) əksini tapmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, faşizmə yaxın olan dünyagörüşü açıq tendensiya-ya çevrilir, liberal-demokratik rejimlər isə totalitarizmin oyanması təhlükəsini doğurur. Totalitarizm avtoritarizmin daha kəskin formasıdır. Bu zaman vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması tam, total forma alır.

AVTORİZASIYA (ing. *authorization*) – 1. Satıcı, xəzinədar və ya elektron kart sahibinin bankomat vasitəsilə kartdan istifadə edərək, müəyyən məbləğ pulun əməliyyatlar aparılan bank hesabından silinməsinə icazə istəməsi prosesi (alınan malın dəyərinin ödənilməsi üçün, nağd pulun əldə edilməsi üçün və s.). 2. Belə sorğu nəticəsində alınan kartın istifadəsinə icazə.

AVUAR (fr. *avoir* – əmlak, sərvət) – 1. Geniş mənada likvid aktivlər (pul vəsaitləri, çeklər, veksellər, akkreditivlər və s.). Bu aktivlər və hesablaşmalar aparıla və onlardan istifadə etməklə sahiblərinin öhdəlikləri öyrənilə bilər. 2. Bank avuarları bankın xarici banklardakı hesablarında olan və xarici valyutada nominallaşan pul vəsaitləri və qiymətli kağızlarıdır.

3. Xarici avuarlar hər hansı bir dövlətə məxsus olan və onun sərhədlərindən kənarda yerləşən xarici valyutada pul vəsaitləri və qiymətli kağızlardır.

“AYILAR” – əmtəələrin qiymətinin, qiymətli kağızların, valyutaların məzənnəsinin azalmasına çalışan birja “oyunçuları”. Onlar bu məqsədlə hələ özlərində olmayan birja mallarını müəyyən müddətə (müəyyən dövrdən sonra vermək, göndərmək şərti ilə) əqdin bağlandığı anda mövcud məzənnə, qiymət ilə satırlar ki, əqdin icra anına qədər həmin malları daha aşağı qiymətə alsınlar və qiymətlərin, məzənnələrin fərqi şəklində mənfəət əldə etsinlər. “Ayılar” termini bu cür oyunçuların qiymətlərə təzyiq göstərməsi, onları qəsdən azaltması faktını əks etdirir.

“AYILAR” BAZARI – bu bazar şəraitinə qiymətlərin kəskin azalması və müəyyən konkret müddətdən sonra bu prosesin sürətlənməsi meyilləri səciyyəvidir. Bu məqsədlə çox vaxt tələbə təsir göstərən və məzənlərin süni şəkildə azalmasına səbəb olan informasiya yayırlar.

“AYILAR”IN BASQINI – iri alverçilərin sonradan aşağı qiymətə sərfəli alver etmək məqsədilə qiymətlərin səviyyəsini endirmək üçün ödənişi olmayan qiymətli kağızların, müəyyən əmtəə növlərinin fəal satışı.

AZ AKTİV BAZAR – əqdlərin sayının azlığı və qiymətlərin dəyişməzliyi ilə seçilən bazar.

AYRILMAMIŞ MƏQSƏDLİ MARKETİNG – bazarın müxtəlif seqmentlərində istehlakçıların xasiyyətlərindəki fərqlər

nəzərə alınmadan bütün bazarda eyni malın təklifi.

AZAD BAZAR – iştirakçıların sayı məhdud olan qiymətlərin hər hansı xarici amillərdən asılı olmadan yalnız tələb və təklifə uyğun olaraq müəyyən edildiyi, yəni tələb və təklifin qiymət şərtlərində sərbəst ifadə edildiyi bazar. Sərbəst bazarın əksi olan nəzarət edilən bazarda təklif, tələb və qiymət tənzimləne bilər. Bu cür bazarda cəmiyyətin bütün üzvləri istənilən təsərrüfat fəaliyyəti ilə tam sərbəst şəkildə məşğul ola bilərlər. Bu bazarda: istehsal amillərinin mütləq mobilliyi; kapitalın yerdəyişməsinin qeyri-məhdud sərbəstliyi; bazarın hər bir iştirakçısının bazar haqqında mütləq tam informasiyaya malik olması; eyniadlı malların mütləq

mənada yekcins olması inhisarçılıq, monopsoniya, dövlət tənzimləməsinin olmaması; qiymətlərin azad rəqabətin gedişində kortəbii şəkildə müəyyənləşməsi səciyyəvi haldır. Azad rəqabətin heç bir iştirakçısı qeyri-iqtisadi metodlarla başqa iştirakçının qərarına bilavasitə təsir göstərə bilməz.

Azad bazarın üstünlükləri:

Azad bazarın üstünlükləri ondan ibarətdir ki, o, özü özünü tənzimləyən mexanizm əsasında fəaliyyət göstərir. O, tələbə əsaslanan qiymət vasitəsilə istehsalata kapital qoyuluşları üçün oriyentirlər yaradır. Bu, defisit yaranmayacağı əvvəlcədən məlum olan bazar mexanizmidir. Bu mexanizm resursların cəmiyyətdə səmərəli bölüşdürülməsini; dəyişkən şəraitə

Cədvəl 1

Azad bazar modeli

Müqayisə amili	Sistem	
	Qapalı	Açıq
Əsas məqsəd	İqtisadi	Xarici mühitin qeyri-müəyyənliyi, qeyri-sabitliyi şəraitində fəaliyyət göstərmək
Xarici mühit	Proqnozlaşdırılan	Müəyyən edilməyib
Funksiya	Dəqiq təsvir edilmiş hüquqlar, metodlar	Dəqiq instruksiyalar mövcud deyil
Nəzarət və məsuliyyət	Müəssisədə iyerarxiyaya əsasən	Hər kəs ayrıca problemə görə məsuliyyət daşıyır
Prestij amilləri	İyerarxiyada mövqeyi, vəzifəsi	Şəxsi keyfiyyətlər, kompetentlik
İdarəetmə	Avtoritar: instruksiyalar, qaydalar, qərarlar	Demokratik: informasiyalar, təkliflər, məsləhətlər

Cədvəl 2

Dünyada XİZ-in sayı

İl	Təxmini sayı	Mənbələr
1996	2	Kanox, Martson and Nash, 2004, 325
1975	79	ILO, 2002
1981	60	Wong and Chu, 1984, 1
1985	173	Kanox, Martson and Nash, 2004, 325
1989	200	UNCTC, 1990, 1
1995	500	ILO, 2002
2000	993	Granados, 2003
2002	3000	ILO, 2002
2010	6903	ILO, 2010

çevik adaptasiya etmək imkanını bazar subyektlərinin seçim və fəaliyyət azadlığını; ETİ-nin nailiyyətlərindən maksimal istifadə olunmasını təmin edir. Əhalinin müxtəlif tələbatını təmin etmək; əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək; pozulmuş tarazlığı nisbətən qısa müddətdə bərpa etmək qabiliyyəti bu bazara xas olan cəhətlərdir. Belə təsəvvür yaranır ki, bazar az qala avtomatik şəkildə fəaliyyət göstərir. Əslində isə burada tənzimləmə sınaqlar və yanılmalar metodu ilə həyata keçirilir. Lakin azad bazarın ciddi nöqsanları da vardır. O, əhalinin həyat səviyyəsinin diferensiasiyasına gətirib çıxarır və eyni zamanda əməyə yüksək motivasiya yaranmasını təmin edir.

Azad bazarın qüsurlu cəhəti:

O, əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmir. Azad bazarın sosial nəticələri işsizlik, müflisləşmə,

əhalinin ayrı-ayrı qruplarının yoxsullaşmasıdır. Azad bazar əhalinin tam məşğulluğuna, eləcə də qiymətlərin sabit səviyyəsinə zəmanət vermir. O, kollektiv istifadə üçün nəzərdə tutulan əmtəə və xidmətlər istehsalına stimül yaratmır, hər bir insanın ehtiyacı olan, lakin heç kəsin buna görə mənfəət əldə etmədiyi xidmətlərlə cəmiyyəti təmin etmək iqtidarında deyildir. Azad bazar əsasında fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat qeyri-sabit inkişafa məruz qalır. Burada istehsalın tənəzzülü və ya artım tempinin azalması və inflyasiya prosesləri baş verə bilər. Müstəsna kommersiya meyarlarına tabe edilə bilməyəcək, lakin cəmiyyət üçün zəruri olan fəaliyyət növlərinə (səhiyyə, təhsil, elm, mədəniyyət, vahid nəqliyyat sistemi, zərərli işləyən istehsalatlar) azad bazar şəraiti şamil edilmir.

Azad bazar mücərrəd anlayış-

dır: hazırda, elə keçmişdə də, bu bazar tənzimləmə (müxtəlif dərəcədə) bilər, çünki heç bir dövlətçilik azad bazarın irəli sürdüyü şərtlərə cavab vermir.

AZAD İQTİSADI ZONALAR (AİZ) – əmtəələrin (mal-ların), kapitalların və iş qüvvəsinin hərəkəti üçün geniş açılan ərazi anklavlarıdır. Burada xarici və yerli sahibkarlar üçün ən əlverişli vergi, maliyyə, gömrük şərtləri yaradılır. AİZ-in ərazisində həm xarici investisiyalı tam xarici müəssisələr, həm də ölkənin hər hansı mülkiyyət formasında olan müəssisələri fəaliyyət göstərir.

AİZ bu məqsədlərlə yaradılır: xarici tərəfdaşların və ölkə sahibkarlarının maddi və maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, istehsalın ən mühüm sahələrində qabaqcıl texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi, ixrac yönümlü istehsalın yaradılması hesabına beynəlxalq əmək bölgüsünə fəal qoşulma, rəqabət qabiliyyətli idxaləvəzləyici istehsalın yaradılması əsasında valyuta resurslarına qənaət edilməsi, istehsalın və marketinqin idarə edilməsində və təşkilində qabaqcıl təcrübənin praktikada öyrənilməsi, ən yeni növ məhsul və texnologiyaların işlənilməsinə və tətbiqinə çəkilən məsrəflərin və vaxtın azaldılması, ölkələr arasında əmtəələrin və kapitalların axınının sadələşdirilməsi.

AİZ qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün əlverişli şərtlərin formalaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: a) vergi həvəsləndirilməsi – zona müəssisələrinin vergidən azad edilməsi və ya

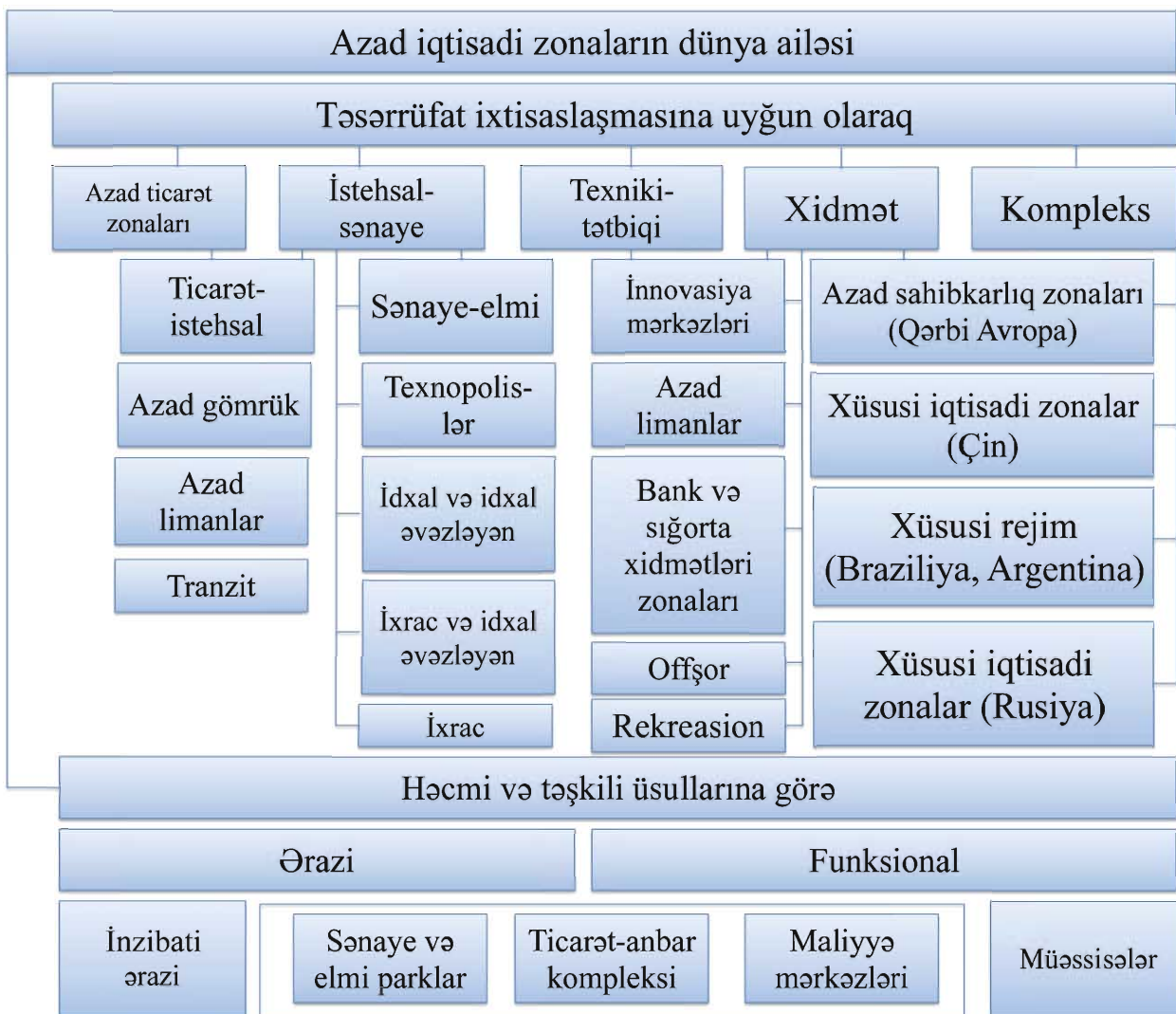
əsas iqtisadi ərazilər və qonşu ölkələrlə müqayisədə aşağı vergilərin müəyyən edilməsi; b) gömrük güzəştləri – müəssisələrin istehsal fəaliyyəti üçün xaricdən və ölkənin digər rayonlarından xammalın, yarım-fabrikatların, dəst qovşaqların, maşın və avadanlıqların gömrük vergisi olmadan idxalı və AİZ-də istehsal olunan əmtəələrin ixracı; c) daha az sərt valyuta maliyyə tənzimlənməsi – sadələşdirilmiş valyuta hesablaşmaları sistemi, xüsusi (özünün) maliyyə-kredit sistemi, investisiya olunmuş xarici kapitalın,

mənfəət və gəlirlərin xaricə qeyri-məhdud miqdarda köçürülməsinə zəmanət; d) resurslara və xidmətlərə – elektrik və su təchizatı, torpağın, binaların və tikililərin icarəyə verilməsinə görə ödəmələrin azalması.

AİZ-in yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi milli kadrların, o cümlədən yerli mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması sisteminin inkişafını, xaricdə təhsil və staj keçmədən geniş istifadəni tələb edir. Xarici mütəxəssisləri cəlb etmək üçün maliyyə həvəsləndirilməsi metodlarından, həm də

AİZ-in ərazisində dünya səviyyəli infrastrukturun yaradılmasından istifadə olunur. AİZ-in ərazisinə gəlmə və getmə rejimi xarici vətəndaşlar üçün sadələşdirilmişdir. AİZ ərazisində dünya səviyyəli sosial və mühəndis infrastrukturunun yaradılması, bir qayda olaraq, tamamilə qəbul edən tərəfin üzərinə düşür və külli miqdarda məsrəflər (hər kv. km əraziyə 80 mln. dollar qədər) tələb edir. Buna görə AİZ nadir istisnalar olmaqla kiçik, 2-3 kv. km əraziləri əhatə edir.

AİZ qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq, bu



Sxem 1



Dubayda Azad İqtisadi Zona

zonalar Azad Ticarət Zonalarına (ATZ) və İxrac-İstehsal Zonalarına (İİZ), Texnopolislərə, Texnoparklara, Dar Çərçivəli İxtisaslaşdırılmış Zonalara bölünür.

Ölkələrin regional qruplaşmasıdır ki, bunun çərçivəsində gömrük rüsumu olmadan ticarət həyata keçirilir. Azad ticarət zonasının yaradılması zonada xili ticarətin, rəqabətin genişlənməsinə səbəb olur, nəticədə rayonun iqtisadi inkişafda geriliyi aradan qaldırılır və ölkənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsinə onun rolu artır, sosial-iqtisadi asılılığı azalır.

ATZ məhsulun qorunub saxlanması və emalının tamamlanması

üçün lazım olan avadanlığa malik olan, ölkənin gömrük ərazisindən təcrid olunan dəniz limanının, dəmir yolu sərhəd keçidinin, təyyarə limanının ərazisinin, ölkənin digər yerlərinin bir hissəsidir. Zonanın ərazisinə gətirilən mallar (əmtələr) gömrük rüsumlarının, idxal vergilərinin ödənilməsindən və idxal üzərində digər nəzarət növlərindən azaddır. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün digər qanunlar və əsasnamələr ATZ ərazisinə tam həcmdə şamil olunur. İİZ xüsusi statusa malik, azad ticarət rejimindən savayı, vergi-qoyma sahəsində güzəştləri, resurslara və xidmətlərə görə tədiyələri, valyuta nəzarətini eh-

tiva edən ərazi anklavıdır. Zonada istehsal məqsədləri üçün nəzərdə tutulan idxal malları (əmtələri) gömrük rüsumlarından azaddır. İİZ ərazisində istehsal olunan məhsulun ixracı gömrük vergisi olmadan həyata keçirilir.

Müəssisələr üçün vergi güzəştləri müəyyən dövr üçün (çox zaman 5 il üçün) gəlir vergisinin, xaricə mənfəətin köçürülməsinə görə verginin ödənilməsindən azadolmanı, yerli və regional vergilərdən azadolmanı ehtiva edir. Xarici mütəxəssislər üçün güzəştlər şəxsi gəlir vergisinin azalmasından və ya bu vergidən tam azad olunmaqdan və əldə edilmiş gəlirlərin xaricə

Cədvəl 2

Təsərrüfat ixtisaslaşmasına əsasən XİZ-in təsnifatı

<i>N</i>	<i>Ticarət</i>		<i>Sənaye istehsal</i>		<i>Texniki</i>		<i>Xidmət</i>		<i>Kompleks</i>
1	Azad gömrük	1	İdxal əvəzləyici	1	Texnopolislər	1	Offşor	1	Azad sahibkarlıq zonaları
2	Bond anbarları	2	İxrac-istehsal	2	Texnoparklar	2	Bank və sığorta xidmətləri	2	Xüsusi iqtisadi zonalar
3	Azad limanlar	3	Sənaye parkları	3	İnnovasiya mərkəzləri	3	Turist xidmətləri	3	Xüsusi rejim əraziləri
4	Ticarət-istehsal	4	Elmi sənaye parkları					4	Əlahiddə iqtisadi zonalar
		5	İdxal-ixrac əvəzləyici						

sərbəst köçürülməsi imkanından ibarətdir.

Əsas fondların sürətli amortizasiyasına – ilkin fəaliyyət mərhələsində avadanlığın dəyərinin birinci xidmət ilində 100%-ə qədər silinməsinə icazə verilməsi, icarə haqqının torpaq, su və elektrik enerjisinə görə azaldılması geniş tətbiq olunur. Texnopolis və texnoparkların, ATZ və İİZ-dən fərqli olaraq, qapalı ərazi anklavları olması vacib deyil, zonanın adı şərti xarakter daşıyır, çünki bir çox güzəştlər zona xarakterinə malikdir. Texnoparklara və texnopolislərə daxil olan müəssisələr üçün güzəşt rejimi elm tutumlu texnologiyaların fundamental işləmələr bazasında yaradılmasına və elmi-texniki tərəqqinin qabaqcıl sahələrini təmin etmək məqsədi ilə onların istehsala sürətli tətbiqinə yönəldilmişdir. Texnoparklar və texnopolislər müdafiə kompleksi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Texnoparkın yaradılması vergi, gömrük və digər güzəştlərdən başqa, 5-10 il üçün nəzərdə tutulan ən yeni texnologiyaların işləni hazırlanmasını da tələb edir. Bunun üçün isə sabit dövlət sifarişlərindən yaranan konkret layihələrə bilavasitə dövlət yardımı və dəstəyi, təmənnasız (pulsuz) dotasiyalar, dünya bazarlarında rəqabət mübarizəsində dövlət yardımının göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dar çərçivəli ixtisaslaşdırılmış zonalar konkret fəaliyyət növü (turizm, mehmanxana təsərrüfatı, idman və ovçuluq və s.) ilə əlaqədardır. Onlar, bir qayda olaraq, nisbətən kiçik zaman kəsiyində əsas tip zonaların təqdim etdiyi güzəştlərin bir hissəsindən istifadə edir. Güzəştlər ayrı-ayrı müəssisələrə verilir, belə zonalar ərazi cəhətdən məhdudlaşdırılmır. Hazırda dünyada 2 minə yaxın azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərməkdədir.

AZALAN FAYDALILIQ QANUNU – fərd tərəfindən istehlak edilən müəyyən məhsulun əlavə (sonrakı) vahidlərinin hədd faydalılığının azalması.

Nemətin istehlakı nə qədər intensiv olarsa, hər əlavə istehlak vahidindən əldə olunan faydalılıq daha az artar, belə ki, bu nemətə olan tələbat tədricən (istehlak səviyyəsinə görə) ödəniləcək. Ona görə də fərd üçün əşyanın ümumi faydalılığı bu əşyanın istehlak kəmiyyətinin artması ilə əlaqədar ehtiyatın artma sürətinə proporsional yox, azalan sürətlə artır. Deməli, istehlak nemətinin faydalılığının subyektiv qiymətləndirilməsi iki amillə müəyyən olunur:

1. Fərdi tələbatın xarakter və intensivliyi ilə.
2. Söhbəti gedən nemətin azlığı ilə (ehtiyatı ilə).

Konkret nemətin ehtiyatının müəyyən edilməsi zamanı istehlakın intensivliyinin yüksəlməsi ilə bu nemətin fərd tərəfindən

qiymətləndirilməsi yüksəlir və onun hədd faydalılığı artır. İstehlak intensivliyi aşağı olduqca, subyekt faydalılıq həddini daha aşağı qiymətləndirir. Nəmət ehtiyatının həcmi başqa cür təsir göstərir. Əgər o azalırsa, verilən intensivlik zamanı nəmətin faydalılıq həddi artır. Nəmətin keyfiyyəti artdıqca faydalılıq həddinin fərdi qiymətləndirilməsi aşağı düşür.

AZALAN MARJİNAL MƏHSULDARLIQ – istehsal amilinin miqdarı artdıqca onun marjinal məhsuldarlığı azalır. Azalan marjinal istehsal – istehsal amilinin miqdarı artdıqca həmin istehsal amilinin marjinal istehsalının azalmasını əks etdirən xüsusiyyət.

AZALAN MƏHSULDARLIQ VƏ KAPİTAL QANUNU – istehsal amillərindən biri dəyişən, bütün qalanları isə daimi olduqda, müəyyən anın baş verməsi ilə dəyişən amilin istehsalının hər sonrakı vahidinin hədd məhsuldarlığı azalır.

Məhsuldarlığın həddinin azalması, sadəcə, hədd məsrəflərinin artmasını nəzərdə tutur. Bu zaman dəyişən amilin istehsalının hər sonrakı vahidi istehsal

həcmi əvvəlkinə nisbətən daha az kəmiyyətdə artırır, hər əlavə vahidin istehsalının həcmi artırılması üçün dəyişən amilin vahidini artırmaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, hədd məsrəfləri artır, dəyişən amilin vahidinin qiyməti isə sabit qalır. XIX əsrin iqtisadçıları azalan məhsuldarlıq qanununun yayılma dairəsini qəti olaraq ancaq kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırdılar, onu digər istehsal sahələri üçün müəyyən etmədilər, baxmayaraq ki, artıq XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində alimlər azalan məhsuldarlıq qanununun universallığı məsələsində razılığa gəlmişdilər.

AZALAN VERİM QANUNU – bu qanuna əsasən, məsrəflərdən birinin artması ilə verim artımı bir şərtlə azalmağa başlayır ki, bütün digər məsrəf növləri dəyişilmir. Bu, onunla izah olunur ki, amillərdən, heç olmazsa, birinin kəmiyyətinin dəyişmədiyi dəyişməz texnoloji proses zamanı qısamüddətli vaxt ərzində mütləq elə bir an yaranır ki, istehsala cəlb olunan hər sonrakı vahidlə məhsulun buraxılışının artımı əvvəlkinə nisbətən daha az təmin olunur.

İlk dəfə azalan verim qanunu XVIII əsrin axırlarında J.Tyurqo tərəfindən kənd təsərrüfatına münasibətdə dürüst ifadə olunmuşdur (torpağın azalan münbitliyinin klassik nümunəsi: əmək və kapitalı artıraraq bir hektar sahədə bütün dünya üçün ərzaq ehtiyatı yetişdirmək olmaz).

AZALDILMIŞ “ERKƏN” MÜKAFATLA POLİS – iri məbləğin sığortalanmasına yardım göstərmək məqsədilə ehtiyacı olanların gəlirləri az olduqda tətbiq edilən polis.

AZALDILMIŞ SIĞORTA MƏBLƏĞİ – növbəti haqların sığortalı tərəfindən ödənişinin vaxtından əvvəl dayandırılması ilə əlaqədar azaldılmış həyat sığortası müqaviləsi üzrə sığorta məbləği.

AZƏRBAYCAN BANKLAR ASSOSİASIYASI (ABA) – 10 özəl bank tərəfindən yaradılmış və 1990-cı ildə “Azərbaycan kommersiya və kooperativ bankları assosiasiyası” adı ilə qeydiyyatdan keçmişdir. 1999-cu ildən “Azərbaycan Banklar Assosiasiyası” adı altında fəaliyyət göstərir.

Ötən illər ərzində ABA-ya 100-dən artıq üzv qəbul olunmuşdur.





Bəzi bankların qovuşması, bəzilərinin isə fəaliyyətini dayandırması nəticəsində hazırda assosiasiyaya 46 bank və 4 bank olmayan təşkilat daxildir.

ABA yaradılarkən onun qarşısında üzvlərinin maraqlarını, qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarında, ictimai və beynəlxalq təşkilatlarda fəal müdafiə etmək, onların işgüzar xidmətlərə olan tələbatını ödəmək və yardım göstərmək, habelə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək kimi məqsədlər qoyulmuşdu.

Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə ABA göstərilən qurumlarla sıx əməkdaşlıq münasibətləri yaratmış, bank qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, bankların beynəlxalq əlaqələrinin qurulması, bank infrastrukturunun müxtəlif elementlərinin yaradılması, hökumət və Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən bank islahatlarının dəstəklənməsi sahələrində əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

Mərkəzi Bank və respublikamızda fəaliyyət göstərən yerli və xarici təşkilatlarla birlikdə ABA bank sektorunun inkişafı problemlərinə həsr olunmuş bir sıra konfranslar, seminarlar, dəyirmi masalar təşkil etmişdir. Assosiasiya tərəfindən bank sis-

temi haqqında 1997-2007-ci illəri əhatə edən 6 məlumat məcmuəsi nəşr olunmuşdur. ABA-nın nümayəndələri yerli və xarici strukturların təşkil etdiyi müxtəlif konfranslarda, seminarlarda və başqa tədbirlərdə iştirak etmişdir. ABA-nın təşəbbüsü ilə Azərbaycanda xarici ölkələrin bank assosiasiyalarının iştirak etdiyi regional konfranslar və dəyirmi masalar təşkil olunmuşdur. Gürcüstanın, Rusiyanın, Türkiyənin və başqa ölkələrin bank assosiasiyaları ilə əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır. Bank işçilərinin ixtisas səviyyəsini artırmaq məqsədilə 2000-ci ildə ABA Avropa İttifaqının TACİS Proqramının maliyyə və texniki dəstəyi ilə Azərbaycan Bank Tədris Mərkəzini təsis etmişdir. 2001-ci ildə ABA çərçivəsində onun üzvləri arasında baş verə biləcək mübahisələrin məhkəmə-dənkənar araşdırılması üçün Arbitraj Məhkəməsi yaradılmışdır. Ödəniş sistemləri sahəsində həyata keçirilən islahatların dəstəklənməsi, habelə assosiasiya üzvlərinə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə məsləhətlər verilməsi məqsədilə 2003-cü ildə ABA Bank İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzini təsis etmişdir. 1999-cu ildə ABA "Banklar və biznes" qəzetini təsis etmişdir, 2003-cü ildən isə eyniadlı jurnalı nəşr edir.

"AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI" QAPALI SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ (ADY QSC) – Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun yenidən təşkili yolu ilə Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində 2009-cu ildə təşkil

edilmişdir. Azərbaycanda dəmir yolunun tikintisinin başlanması və onun sonrakı inkişafı neftin çıxarılması və emalı ilə sıx surətdə bağlıdır. Neftin daşınması uzun illər primitiv karvan üsulları ilə arabalarda yerləşdirilmiş taxta çəlləklərlə və tuluqlarla yerinə yetirilirdi. Belə üsul baha başa gəlməsi ilə yanaşı, neft işinin inkişaf etdirilməsinə də maneə yaradırdı. Buna görə də neft istehsalçıları böyük gəlirlər əldə edilməsi üçün dəmir yol xətlərinin çəkilişinə yüksək maraq göstərməyə başladılar. Bakı nefti və onun sənaye istehsalı əvvəl Bakıda, sonra isə bütün Azərbaycanda rels yolunun yaranmasına səbəb oldu. 1878-ci ildə dövlət fərmanına əsasən, Azərbaycanda ilk dəmir yolunun, uzunluğu 20 km olan Bakı-Suraxanı-Sabunçu xəttinin çəkilişinə başlandı. Tikinti 20 yanvar 1880-ci ildə başa çatdırıldı.

Dünyada ilk dəfə olaraq, nefti sistemlərdə daşımağa başladılar. Həmin gün Azərbaycanda dəmir yolunun əsasının qoyulması kimi tarixə düşdü. Sonrakı 20 il dəmir yolu tikintisinin yüksək inkişafı ilə qeyd olunmuşdur. 1883-cü ildə neftin Qara dəniz limanlarına çatdırılması üçün Bakı-Tiflis-Batumi, 1890-cı ildə isə Biləcəri-Dərbənd magistral xətləri çəkildi. 1900-cü ildə Dərbənd-Tixoretskaya xəttinin tikintisinin başa çatdırılmasından sonra Bakı şimal istiqamətində Ümumrusiya dəmir yolları şəbəkəsi ilə birləşdirildi, bu da Bakı neftinin dəmir yolu ilə Rusiyanın mərkəzi və qərb rayonlarına çatdırılmasına imkan yaratdı.



Bakı Dəmiryolu Vağzalı

Müharibədən sonrakı illərdə, xüsusən də 60-cı və 70-ci illərdə SSRİ-nin digər təsərrüfat sahələrində inkişafın sürətləndirilməsi ilə əlaqədar başqa növ yüklərin daşınmasının həcmi də artdı. Neft və neft məhsullarının ən yüksək daşınma həcmi 1970-ci ildə yerinə yetirilmişdir. 1980-ci illərin sonunda Azərbaycan dəmir yolunda yük dövriyyəsi 43 mlrd. ton kilometrə çatmışdı. Dəmir yolu ilə yük göndərmənin maksimal həcmi 1987-ci ilə təsadüf edir, bu zaman 44,5 mln. ton yük, o cümlədən 12,9 mln. ton neft və neft məhsulları daşınmışdır.

Hazırda baş yolların açıq uzunluğu 2932 km-ə, istismar uzunluğu 2117 km-ə bərabərdir, onlardan 815 km ikixətli yollardır. Yolun ümumi istismar uzunluğundan 1272 km, yəni

60%-i elektriklişdirilmiş, 845 km, yəni 40%-i teplovoz dartısı ilə işləyir. Hazırda 770 lokomotiv, 38 min yük vaqonu, 1000 sərnişin vaqonu, 15 depo istismardadır. Sovet İttifaqında dəmir yollarının elektriklişdirilməsinə 1926-cı ildə başlanmışdır və ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Bakı-Sabunçu xəttində həyata keçirilmişdir. Dəmir yolu xətlərinin yarısından çoxu, yəni 1126 km avtoblokirovka, 479 km mərkəzləşdirilmiş tənziqləmə ilə, qalanı isə yarımavtomatik blokirovka ilə təchiz edilmişdir. Yolun 176 stansiyası vardır, onlardan ikisi – Biləcəri və Şirvan iri avtomatlaşdırılmış təpə-çəşidləmə stansiyasıdır. 12 stansiya zəruri maşın və mexanizmlərlə təchiz edilmiş konteyner meydançalarına, 3 stansiya (Keşlə, Gəncə və Xırdalan)

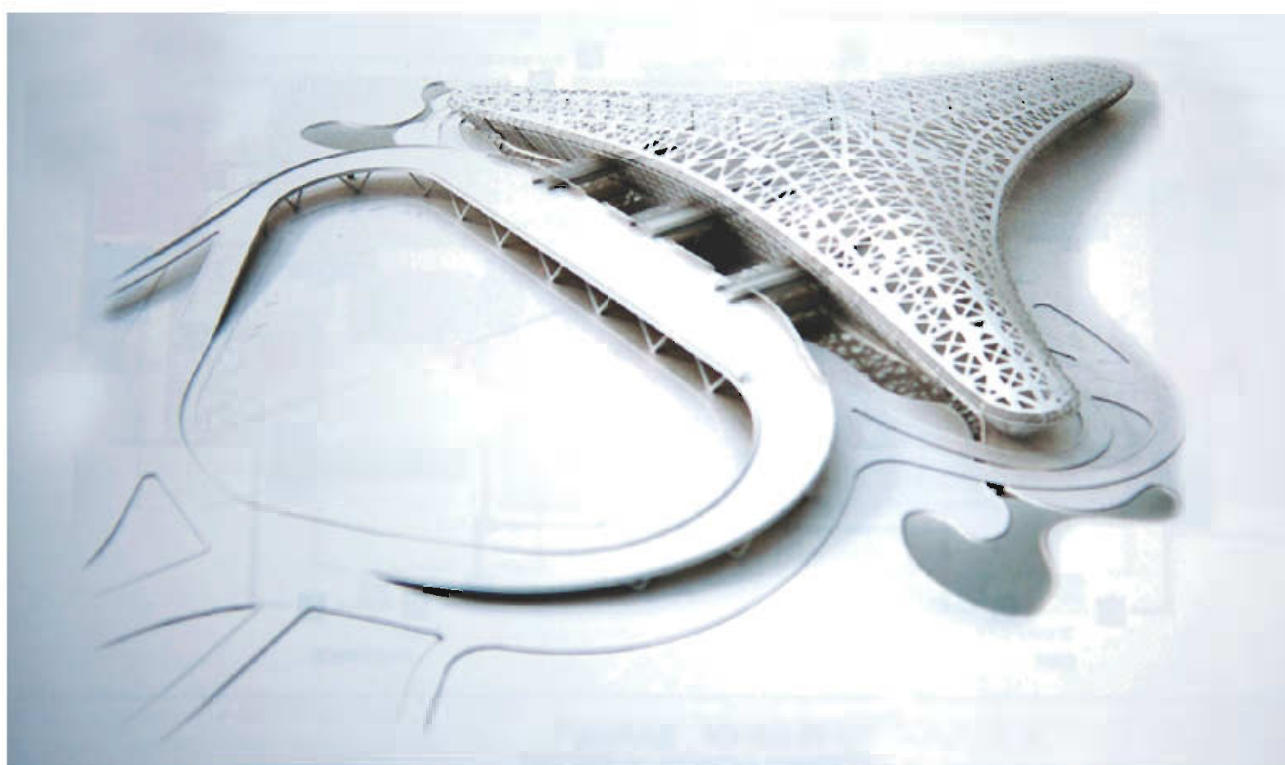
irihəcmli konteynerlərlə əməliyyatlar aparmaq qabiliyyətinə malikdir.

"AZƏRBAYCAN HAVA YOL LARI" QAPALI SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ (AZAL) – 2008-ci ildə "Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Konserninin bazası əsasında yenidən təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Hava Yolları 80 ildən çoxdur ki, uçuşlar yerinə yetirir və hazırda Azərbaycanın dövlət milli avia-





Azərbaycan Beynəlxalq Hava Limanı



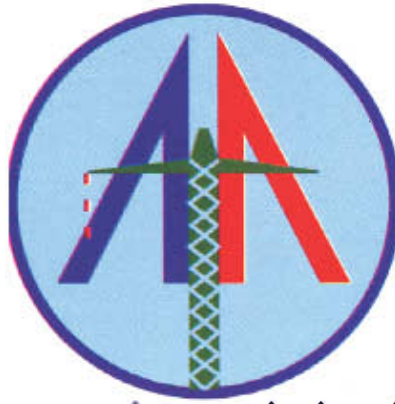
Azərbaycan Beynəlxalq Hava Limanının yeni layihəsi

şirkətidir. Azərbaycanda səmşin aviasiya daşımalarının tarixi "Yunker" alman firmasının təyyarələrində Bakı və Tiflis şəhərləri arasında müntəzəm reyslərin yerinə yetirildiyi vaxtdan, 1923-cü ildən başlayır. 1991-ci ilədək Azərbaycan Hava Yolları (AZAL) Aeroflotun (Sovet Hava Yollarının) bir hissəsi idi. Bu müddət ərzində beynəlxalq reyslərdəki inhisar Aeroflota məxsus idi və Azərbaycandan yalnız regional və yerli uçuşlar həyata keçirilirdi.

AZAL-ın fəaliyyəti praktiki olaraq, mülki aviasiya sənayesinin bütün sahələrini əhatə edir və hava limanlarını, aviaşirkətləri, texniki xidmət bazalarını, işə və yanacaqdoldurma xidmətlərini həyata keçirən şirkətləri, Milli Aviasiya Akademiyasını və s. əhatə edir. Hazırda AZAL Böyük Britaniyaya, Fransaya, Türkiyəyə, İsrailə, İrana, Çinə, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə, Rusiya Federasiyasına, Ukraynaya, Qazaxıstana və s. uçuşlar həyata keçirir. AZAL milli aviaşirkəti 1997-ci ildə Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının (IATA) üzvü olmuşdur. Azərbaycan dövləti 1992-ci ilin noyabrından Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) üzvüdür. AZAL-ın bütün uçuşları beynəlxalq təşkilatların qaydaları üzrə keçirilir. AZAL-ın Boinq 727, TU 154, TU 134, Yak 40 və Boinq 757 təyyarələrindən ibarət parkı vardır. 1993-cü ilin martında Bakı Hava Limanında yeni beynəlxalq terminal işə başlamış və 1995-ci ilin mayında geniş füzelyajlı Boinq təyyarələri üçün ikinci Uçuş-

enmə zolağı açılmışdır. İndi Bakı şəhərinin beynəlxalq aeroportu Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu adlanır.

"AZƏRAQRARTİKİNTİ" AÇIQ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ – "Azəraqrartikinti" ASC artıq 50 ilə yaxındır ki, fəaliyyət göstərir və o, 1961-ci ildə qeyri-dövlət mülkiyyəti əsasında yaradılmış "Başkolxozlararası-



kinti" İdarəsinin hüquqi varisi-dir. Sonradan onun tərkibinə müxtəlif dövlət təşkilatları verilməklə adı bir neçə dəfə dəyişdirilərək "Başkolxozsovxoz-tikinti" İdarəsi, "Azəraqrarsənayetikinti" Birliyi, "Azəraqrar-

tikinti" İstehsalat Birliyi, "Azəraqrartikinti" Dövlət Şirkəti adlandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Tikinti kompleksinin inhisarsızlaşdırılması və özəlləşdirilməsi haqqında" 1997-ci il 2 dekabr tarixli, 646 sayılı Fərmanı ilə "Azəraqrartikinti" Dövlət Şirkəti ləğv edilmiş və şirkətin qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus əmlakının bazasında "Azəraqrartikinti" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılaraq Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 11 mart 1998-ci il tarixdə, 01 sayılı şəhadətnamə ilə qeydiyyatda alınmışdır. Cəmiyyətin mülkiyyəti 100 faiz onun səhmdarlarının xüsusi mülkiyyətidir.

Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində "Azəraqrartikinti" Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən respublikamızın bütün bölgələrində – şəhər və rayonlarında, əksər kəndlərində müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı obyektləri, təhsil, səhiyyə və sosial obyektlər, yaşayış evləri, ictimai binalar və



"Azəraqrartikinti" ASC tərəfindən inşa olunmuş Milli Məclisin yeni inzibati korpusu və bərpa olunmuş köhnə korpusu



Heydər Əliyev Sarayının bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra ümumi görünüşü



Heydər Əliyev Sarayının bərpasından sonra interyerinin görünüşü



Milli Məclisin yeni korpusunda qış bağçasının – qış salonunun görünüşü

sair obyektlər inşa olunmuşdur. "Azəraqrartikinti" ASC icra etdiyi müqavilələrin həcminə və mürəkkəbliyinə görə respublikada ön sıralarda olan tikinti təşkilatlarından biridir. Cəmiyyətdə yüksək ixtisaslı kadr potensialı birləşmişdir. Onun aparatında və filiallarında öz peşəsinin vurgunu olan yüzrlə yüksək ixtisaslı mühəndislər, memarlar və digər peşə sahibləri çalışırlar. Məhz onların gərgin əmək və səylərinin nəticəsidir ki, son illər "Azəraqrartikinti" Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənməmişdir – artıq kollektiv daha mürəkkəb və daha unikal obyektlər üzrə müxtəlif növ işləri yerinə yetirir və bu sahədə uğurlar davam etməkdədir.

"Azəraqrartikinti" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti respublikanın tikinti kompleksində öz dəstəxətti və xüsusi çəkisi olan respublika əhəmiyyətli təşkilatlardan biridir. Səhmdar Cəmiyyət respublikada aparılan geniş miqyaslı tikinti, quraşdırma, yenidənqurma işlərində yaxından iştirak edir. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev və ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə "Azəraqrartikinti" SC-nin inşa etdiyi obyektlərdə olmuş, inşaatçılarla görüşlərdə onların əməyini yüksək qiymətləndirərək öz tövsiyələrini vermişlər. Son bir neçə ildə "Azəraqrartikinti" Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən Heydər Əliyev Fondunun, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin, Azərbaycan Res-

publikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Ərazilərin Bərpası və Yenidənqurulması üzrə Agentliyin, Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondunun, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin və digər sifarişçilərin xətti

ilə xeyli sayda müqavilələr icra olunaraq başa çatdırılmış, yaxud icra olunmaqdadır. Səhmdar Cəmiyyətin əsas məqsədi inşaat sahəsi üzrə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin ən mütərəqqi və qabaqcıl texnologiyalarını, daha müasir material və avadanlıqlarını iş prosesində tətbiq etmək, milli memarlıq ənənələrini qorumaqla estetik cəhətdən daha gözəl və baxımlı layihələri

***Son illər tikinti və yenidənqurma işləri
"Azəraqrartikinti" tərəfindən başa çatdırılmış və inşası
davam etdirilən obyektlər:***

- *Heydər Əliyev Sarayında aparılan bərpa və yenidənqurulma işləri;*
- *Tarix Muzeyində bərpa və yenidənqurma işləri;*
- *"Gülüstən" sarayında yenidənqurma işləri;*
- *Strateji Araşdırmalar Mərkəzində bərpa və yenidənqurma işləri;*
- *Hökumət Evində aparılan təmir və bərpa işləri;*
- *Milli Məclisin binasında aparılan əsaslı təmir işləri;*
- *Ramana qəsəbəsində 160 ailəlik qəsəbənin tikintisi;*
- *Bakı şəhərində Milli Məclisin 15 mərtəbəli yeni inzibati binasının tikintisi;*
- *Bakı şəhərində Hesablama Palatasının inzibati binasının tikintisi;*
- *Bakı şəhərində məcburi köçkünlər üçün 2 ədəd 9 mərtəbəli yaşayış binasının tikintisi;*
- *Bakı şəhərində R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyinin binasının tikintisi və yenidən qurulması;*
- *Bakı şəhərində Apellyasiya*

Məhkəməsi üçün inzibati binanın tikintisi;

- *Ədliyyə Nazirliyinin inzibati binasında əsaslı təmir işləri;*
- *Şəki şəhərində 900 nəfərlik cəzaçəkmə müəssisəsinin tikintisi;*
- *Umbakı qəsəbəsində 1600 nəfərlik cəzaçəkmə müəssisəsinin tikintisi;*
- *Milli Elmlər Akademiyasının əsas binasında yenidənqurma və təmir işləri;*
- *Binəqədi rayonu ərazisində məcburi köçkün soydaşlarımız üçün 2 ədəd 9 mərtəbəli yaşayış evlərinin tikintisi;*
- *Goranboy və Ağcabədi rayonlarında məcburi köçkünlər üçün fərdi yaşayış evlərinin tikintisi;*
- *Goranboy və Yevlax şəhərlərində məcburi köçkün soydaşlarımız üçün 5 mərtəbəli yaşayış evlərinin tikintisi;*
- *Goranboy və Göygöl şəhərlərinin içməli su və kanalizasiya xətlərinin yenidən qurulması;*
- *Bakı şəhərinin 5 rayonunda təhsil müəssisələrinin bərpası və s.*

həyata keçirmək, bununla da müstəqil Azərbaycanımızın gündən-günə daha da gözəlləşməsinə öz layiqli töhfəsini verməkdir.

Son illər “Azəraqartikinti” Səhmdar Cəmiyyəti bir sıra layihələrin icrasını müştərək şəkildə – İtaliyanın “Eleca”, “Impronta”, Fransanın OTV şirkəti, Türkiyənin Metabronz, Turan Xəzinədaroglu, PİM PROJE, ŞUKO, QRANİTAŞ şirkətləri, Rusiyanın “FOTON” firması, Almanıyanın Rayzinq, PERİ, VIRTGEN şirkətləri ilə və digər ölkələrin başqa tanınmış şirkətləri ilə birlikdə yerinə yetirmişdir. Dünyanın öndəgedən şirkətlərinin ən müasir və qabaqcıl texnologiyaları, inşaat konstruksiyaları və materialları artıq cəmiyyətimiz tərəfindən iş aparılan obyektlərdə geniş tətbiq olunur. Səhmdar Cəmiyyətdə kadrların bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirmələrinə xüsusi fikir verilir. Bu məqsədlə vaxtaşırı seminarlar təşkil olunur, kollektivin üzvləri dünyanın qabaqcıl şirkətlərinin keçirdiyi treninqlərdə, inşaat sərğilərində fəal iştirak edirlər. Hal-hazırda Səhmdar Cəmiyyətin ən iri və mürəkkəb tikinti layihələrini reallaşdırmaq üçün güclü maddi-texniki bazası və kadr potensialı vardır.

AZƏRBAYCAN XALQININ İQTİSADI FİKİR TARİXİ – Azərbaycan xalqının qədim və zəngin iqtisadi fikir tarixi vardır. Burada qədimdən məskunlaşan əhali maddi nemətlər istehsal etmiş, iqtisadi həyat haqqında müəyyən anlayışlara malik olmuşdur. İstehsal haqqında ilk təsəvvür və ideyalar müstəqil

bilik sahəsi kəsb etməsə də, ictimai şüurun müxtəlif formalarında, cəmiyyət haqqında ümumi baxışlarda əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının iqtisadi fikrinin öyrənilməsində ilkin mənbələr kimi qədim mifologiya, folklor və dastanlar, bədii əsərlər, fəlsəfi traktatlar, dini cərəyan və hərəkətlər, dövrü mətbuat müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda qədim dövr və erkən orta əsrlərin iqtisadi fikirləri (XV əsrə qədər).

Azərbaycan xalqının qədim yazılı iqtisadi fikirləri bizim eradan əvvəl X-VII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Zərdüştlüyün (zoroastrizmin) qanunlar toplusu olan “*Avesta*”da, əkinçilik, suvarma işlərinin köməyi ilə maddi nemətlərin artırılması həyat üçün nicat yolu sayılır. Zərdüştlükdə əmək fəaliyyətinin əsas məqsədləri maddi rifahın ödənilməsi hesab edilməklə, onun müxtəlif istiqamətlərinin (əkinçilik, heyvan-

darlıq, sənətkarlıq) inkişaf etdirilməsi xeyirxahlığa, işığa, müqəddəsliyə bərabər tutulur. Beləliklə, həyatın həm mənəvi, həm də maddi tərəfləri qarşılıqlı surətdə qiymətləndirilir.

Azərbaycanda ilk sosial hərəkətlər olan Manihəcilik (III əsr), Məzdəkizm (V-VI əsrlər) və Xürrəmilik (VIII-X əsrlər) hərəkətlərinin iqtisadi məzmununu hamı üçün mülkiyyət hüququ yaratmaq, torpaqları kəndlilər arasında ədalətli bölmək uğrunda mübarizə ideyası təşkil edir.

İslam dininin yaranması (VII əsr), onun qəbul edilməsi bütün şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi fikrinə öz dərin təsirini göstərmişdir. Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan “*Qurani Kərim*” sonrakı iqtisadi fikirlərin, mütəfəkkirlərin iqtisadi baxışlarının əsas ideya mənbəyi kimi çıxış etmişdir. Torpaq üzərində mülkiyyət, ticarətə münasibət, əmək və əmlaka münasibət, vergilər, onların mahiyyəti, əhəmiyyəti və digər başqa iqtisadi məsələlər islam ideyaları əsasında və ya ona uyğun bir şəkildə şərh olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi fikirlərinin toplandığı ən zəngin mənbələrdən biri “*Dədə Qorqud*” qəhrəmanlıq dastanıdır. Son elmi məlumatlara görə, bu dastan VI-IX əsrlərdə tam təşəkkül tapmış, ilk dəfə X əsrdə qələmə alınmışdır. “*Dədə Qorqud*” abidəsində oğuzların ibtidai dövründən (eramızın III-IV əsrlərindən) başlamış VI-VIII əsrlərin real hadisələrinə qədər böyük bir dövrün ictimai həyatı, təsərrüfat ukladı təsvir



Avesta



Dədə Qorqud



olunur. “Dədə Qorqud” dastanında oğuz icmalarının iqtisadi əsası olan icma mülkiyyəti, feodal münasibətləri haqqında maraqlı mülahizələr vardır. Oğuz icmasının ən fəxri sərvəti at, dəvə ilxısı, qoyun sürüləridir. Azərbaycan oğuzlarının ən ləyaqətli məşğuliyyəti köçəri təsərrüfatçılıqdır. Onlar əkinçilik və ticarətə nisbətən heyvandarlığa daha çox üstünlük verirlər. “Dədə Qorqud” dastanının məlumatları təsdiq edir ki, Azərbaycan oğuzlarının həyatında pul artıq müəyyən rol oynayırdı, eyni zamanda yığım və dəfinə yaratmaq vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Dastan adət-ənənələr əsasında idarəetmə və tənzimləmənin qaydalarını ifadə etməklə, vətən-ölkə mənafelərinin hər cür şəxsi mənafelərdən üstün tutulmasını, əmək bölgüsünü dəyərləndirməklə iqtisadi fikri zənginləşdirmişdir. Orta əsrlər Azərbaycan sosial-iqtisadi şəraitini səciyyələndirən yazılı mənbələr içərisində XI

əsrin məşhur tarixi abidəsi olan **“Siyasətnamə”** mühüm yer tutur. Onun müəllifi Səlcuq sultanının vəziri **Xacə Nizamülmülk Həsən İbn Əlidir**. 51 fəsildən ibarət olan bu kitabda dövlət hakimiyyətinin iqtisadi siyasətinin praktik vəzifələri əsaslandırılır, səlcuqilər dövrünün ictimai-siyasi, dövlət quruluşu haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Nizamülmülk güclü sultan hakimiyyətində olan vahid mərkəzləşdirilmiş dövləti ideal siyasi quruluş hesab edir. Ona görə də kitabda mərkəzləşdirilmiş dövlət aparatının və dövlət maliyyəsinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər irəli sürülür.

Nizamülmülk göstərir ki, yalnız “xalqın dühası şahın dühası ilə birləşdikdə ölkə möhkəmlənər, günü-gündən inkişaf edər”.

O, hakimləri ölkənin və camaatın qeydinə qalmağa, ölkənin təsərrüfat həyatının tərəqqisinə çalışmağa dəvət edir. “Siyasətnamə”nin müəllifi ticarətə xü-

susi diqqət yetirir. Ölkənin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin düzgün qurulmasına və fasiləsiz aparılmasına böyük əhəmiyyət verir. Düzgün ticarət etməyi ölkə dolandırmağın, ağıllı olmağın şərtlərindən biri hesab edir. O yazır: “...hər şəhərə bir möhtəsib təyin etmək lazımdır ki, tərəzilər düz, qiymətlər qaydasında olsun, alış-verişə nəzarət etsin, başqa yerdən gətirilib bazarda satılan şeylərdə möhtəkirlilik, saxtakarlıq olmasın, daşların düzlüyünə, halal-harama fikir versin”.

Nizamülmülk xəzinədən düzgün istifadəni ölkənin ən mühüm iqtisadi siyasəti hesab edir. Xəzinədən düzgün istifadə haqqında mülahizələrini kitabın **“Xəzinə toplamaq və onu saxlamaq qaydaları haqqında”** fəslində belə izah edir: “Bütün şahların iki xəzinəsi olmuşdur: biri əsl xəzinə, o biri xərc xəzinəsi. Alınan malların çoxu əsl xəzinəyə toplanır, onun az hissəsi isə xərc xəzinəsinə verilərdi.

Zərurət olmadıqca əsl xəzinədən xərcləməzlər. Bir şey götürüldükdə borc kimi götürürlər, əvəzinə isə bir şey qoyulardı. Bu barədə ehtiyat lazımdır ki, gəlir ilə çıxar eyni olmasın. Birdən mala ehtiyac hiss edildikdə ürəyə tappıltı düşməsin”. “Siya-sətnamə” əsərinin müəllifi güclü və qüdrətli dövlət yaratmaq yollarını ölkənin mənafeyini bir-birinə bağlayan əlaqələrin gözlənilməsində, xalqın məişətinin və xəzinənin vəziyyətinin öz qaydasında olmasında, dövlət və rəiyyətin malına tamahın kökünün kəsilməsində görür. Nizamülmülk idarəetmə işlərində iqtisadi-maliyyə məsələlərini bir an belə yaddan çıxarmamağı tövsiyə edir. O yazırdı ki, “vilayətin varının hesabətini aparmaq, onun gəlirini, çıxarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun faydası orasındadır ki, xərclərin nədən ibarət olduğu meydana çıxar, lazım olmayanlar ixtisara salınar, qanunsuz olanların üstündən qələm çəkilər”.

Azərbaycanda orta əsrlərin iqtisadi fikri özünün ən yüksək səviyyəsinə XII əsrdə çatır. Azərbaycan xalqının mədəniyyəti və ictimai fikrinin parlaq siması olan **Nizami Gəncəvi (1141-1209)** bu dövrdə yaşamışdır. Nizami öz dövrünün və bütün dövrlərin elə bir mütəfəkkiridir ki, yaradıcılığında ədəbiyyat, fəlsəfə, astronomiya, təbiət, tarix və iqtisadiyyat elmləri sintez edilmişdir. Nizamini peşəkar iqtisadçı hesab etmək məqbul sayılmasa da, onun iqtisadi baxışları dərinliyi və yetkinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nizami əmək fəaliyyətinin son məqsədinin

nədən ibarət olması sualına əsərlərində cavab vermişdir. “İsgəndərnamə”də göstərilir ki, əmək hünərinin bütün məqsədi yemək və geymək istehsalıdadır. Nizami insan cəmiyyətinin əsasının maddi nemətlər istehsalından ibarət olmasını düzgün başa düşmüş və izah etmişdir. Onun əsərlərində əmək maddi və mənəvi sərvətləri artıran əsas amil kimi götürülür. Eyni zamanda, əmək fəaliyyə-



Nizami Gəncəvi

tinin yüksək nəticəliliyi əməyə stimül doğuran amillərdən asılı edilir. Görkəmli mütəfəkkir bu amillər sırasına əməyin hər cürə əsarət və təsirdən azad olmasını (hər kəs sənətində olmasa, azad dünya bu gedişlə olarmı abad), maddi marağı, hər kəsin öz qabiliyyətinə görə işlə təmin olunmasını, adamların öz bacarıq və ustalıqlarını artırmasını, həmişə başqalarından öyrənməsini aid edir.

Nizami Gəncəvi dövründə feodal Azərbaycanında natural təsərrüfatla bərabər, əmtəə-pul münasibətləri də inkişaf etmiş, ticarət geniş yayılmışdı. Niza-

minin əsərlərində pul, onun tədavül və yığım vasitəsi funksiyalarına, tələb və təklifin əmtəənin qiymətinə təsirinə dair maraqlı mülahizələrə rast gəlmək olar. Nizami alqı-satqı prosesində bərabərlik (ekvivalentlik) prinsipinin gözlənilməsini tələb edir. Tələb və təklifin əmtəələrinin bazar qiymətlərinə təsirini aydın təsvir edir.

Nizamının əsərləri XII əsr Azərbaycanında pul sistemi haqqında ətraflı məlumat verir, qızıl, gümüş, mis pulların mövcudluğundan bəhs edir.

Nizamiyə görə, sərvətin yoxluğu və ifrat çoxluğu – hər ikisi bədbəxtlikdir. O göstərir ki, pul nə qədər çox sərvət yığmaq ehtirası doğursasa, bir o qədər çox xalqı soymaq vasitəsinə çevrilir. Mütəfəkkir feodalizm cəmiyyətində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə pulun, qızılın sadə insanlar üzərində kortəbii hakimiyyətinin artmasını, insan münasibətlərinə mənfi təsirinin güclənməsini görür və pisləyir. Nizami, ümumiyyətlə, sərvətin yığılması (yığım) əleyhinə çıxmır. Lakin külli miqdarda qızıl sərvətinin torpaqlar altında gizlədilərək itib-batmasını qafillik hesab edir.

Nizamının pula və qızıla münasibəti şairin yaşadığı və müdafiə etdiyi ciddi həyat tərzinin ifadəsidir. Nizami Gəncəvi zəhmət və halallıqla yaşamağı hər şeydən üstün tutur, əsl rahatlığı və ucalığı bunda görür:

“Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana, Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana”.

Nizamının əsərlərində Azərbaycan və Rusiya arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinə dair maraqlı

məlumatlar vardır. O, rusların Qafqaz və Azərbaycana yürüşlərindən, onların ticarət etdiyi ənənəvi əmtəələrdən (xüsusən xəzdən) bəhs edir. Nizaminin xalqın ictimai-iqtisadi fikir tarixində ən böyük xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq xalqın gələcəyi haqqında mükəmməl sosial utopiya yaratmışdır. Mütəfəkkir yaxşı gələcək uğrunda mübarizə ideyasını irəli sürmüş, ümumi bərabərliyə nail olmaqda ideyaların, söz və aqlın mühüm rolunu göstərmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixində ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli şair, astronom, riyaziyyatçı filosof və iqtisadçısı **Nəsirəddin Tusi (1201-1274)** xüsusi yer tutur. N.Tusi 70-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Onun məşhur “Əxlaqi-Nasiri” (1232, 33) və “Dövlət maliyyəsi haqqında traktatlar” əsərləri iqtisadi fikir baxımından diqqəti cəlb edir. N.Tusi antik sələflərinin fikirlərini sintezləşdirib ictimai əmək bölgüsü, pulun mənşəyi, ekvivalent mübadilə, əməyin ictimai funksiyası, cəmiyyətin inkişafının iqtisadi əsasları, əhalinin var-yoxdan çıxmasının və dövlət xəzinəsinin tükənməsinin səbəbləri haqqında daha dərin elmi mülahizələr irəli sürmüşdür. Məsələn, N.Tusi klassik formada əmək-dəyər nəzəriyyəsi yaratmasa da, onun əməyin müxtəlif növlərinin bərabərləşdirilməsinin əsasında iş vaxtının müəyyən kəmiyyətinin durduğunu iddia etməsi olduqca diqqətəlayiq bir faktdır.

N.Tusi pulun dəyəri ilə əmtəə-

nin dəyəri arasındakı əlaqəni düzgün aydınlaşdırır. O yazırdı ki, pulun dəyişdirilməsi, ya fənaya getməsi mal və ərzaq əldə etmək üçün sərf edilmiş əmək və zəhmətin itirilməsi və ya hədəfə getməsi kimi olar.

N.Tusi cəmiyyətin yaranması və inkişafının əsasında istehsalın dayandığını və bu istehsalın öz təbiəti etibarilə ictimai istehsal olduğunu aydın başa düşürdü.



Nəsirəddin Tusi

“Əxlaqi-Nasiri” əsərində istehsalın ictimai təbiəti, istehsal etmək üçün nəinki insanlarla təbiət arasında, həmçinin insanların öz aralarında münasibətlərin zəruriliyi belə ifadə olunur: “Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə vüsala gəldiyindən, insan növü isə kömək-siz yaşaya bilmədiyindən əmək kömək-siz, kömək isə ictimaisiz ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti etibarilə ictimaiyyəyə möhtacdır. Bu ictimaiyyə, şərh etdiyimiz kimi, “Təməddün” deyirlər. Təməddün sözü “mədinə” sözündən əmələ gəlmişdir və həyatı təmin etmək üçün

kollektiv sənət və peşə ilə məşğul olan adamların ictimai halında yaşadığı yer deməkdir”.

N.Tusin xalqın iqtisadi fikrində ən böyük xidmətlərindən biri iqtisad elminin predmetini müəyyənləşdirməsidir. O, iqtisad elmi anlayışı işlətməyə də, ictimaiyyət adlandırdığı bu elmə belə tərif verir: “Bu elm (ictimaiyyət) hamının xeyrinə olan birgə əməyin həqiqi və ümumi inkişafı haqqında nəzəriyyədir. Bu elmin mövzusu (obyekti) ictimai əməklə birləşən və beləliklə, istehsalı ən kamil təşkil edən insanlar münasibəti sistemidir. ...Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir ki, fəzilət sahibi olmağı bacarsın; əks halda rəftar, müasirət və davranışında səhvlərə yol verər”.

N.Tusi göstərir ki, dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin şərtləri isə çoxdur. N.Tusiyə görə, ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın. Bu uyğunluq isə digər mühüm bir ədaləti – əməklə haqq arasında ədaləti tələb edir.

N.Tusi göstərir ki, hərənin öz payına düşəni özünə verməyə səy göstərilməli, burada haqqa və xidmətə fikir verilməlidir. Əks halda ölkənin idarə edilməsi çətinləşər, sahibkarlarla qulluqçular arasındakı münasibətlərdə fəsadlar başlayar.

N.Tusi “Dövlət maliyyəsi haqqında traktatlar” əsərində feodal dövlətinin maliyyə siyasətinin əsaslarını işləyib hazırlayır. O, hər şeydən əvvəl, vergi qoyulan subyektləri müəyyənləşdirir. Şahlara konkret məsləhətlər verərək göstərir ki, dörd növ

**İmadəddin Nəsimi**

xalqının iqtisadi fikri dövrün görkəmli müəffəkləri olan **İmadəddin Nəsiminin (1369-1417), Şah İsmayıl Xətəinin (1486-1524), Məhəmməd Füzulinin (1494-1556), Molla Pənah Vaqifin (1717-1797)**, həmçinin görkəmli tarixçilər **Həsən bəy Rumlunun (1530) və İsgəndər Münşinin (1560-1634)** əsərlərində öz əksini tapmışdır. Görkəmli şair və müəffəkir İmadəddin Nəsiminin sosial-iqtisadi baxışlarının əsasını insan

**Şah İsmayıl Xətai**

konsepsiyası təşkil edir. XIV əsrin axırlarında müttərəqqi bir hadisə kimi Azərbaycanda geniş yayılan hürufiliyin görkəmli nümayəndəsi olan Nəsimi insanı dünyada ən qiymətli sərvət hesab edir. “Hər şey insana, onun rifah və səadətində xidmət etməlidir” kimi öz dövrü üçün, şübhəsiz, olduqca cəsarətli və müttərəqqi olan bir ideya uğrunda mübarizə aparır.

Nəsiminin insan konsepsiyasında insanın qarşısına özünüdərk etmə kimi bir vəzifə qoyulur. Bunun üçün o, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarına yiyələnməli, rastlaşdığı sosial-iqtisadi ədalətsizliyi aradan qaldırmaq barədə düşünməklə kifayətlənməyib əməli işlər görməlidir.

Böyük şair, dahi müttəffək, görkəmli filosof və alim Məhəmməd Füzulinin sosial-iqtisadi baxışları onun elmi və fəlsəfi xarakterli “Leyli və Məcnun” poemasında, “Rindü-Zahid” əsərində, “Şikayətnamə” adlı məktubunda və “Mətləül-etiqa” əsərində ifadə olunmuşdur.

Füzuli dövrünün mühüm sosial ədalətsizliyini iqtisadi amildə – ağır vergi yükündə görürdü. Füzuli şah və sultanların islahatçılıq siyasəti nəticəsində ölkəyə böyük maddi və mənəvi ziyan dəydiyini görür və göstərir ki, “Gümüş və pulun köməyi ilə zəbt olunan ölkələrdə sakitlik, həqiqət və ədalət yoxdur və heç vaxt ola bilməz”. Şair həmişə ədalət axtarır, lakin haqsızlıqlarla rastlaşır. Bu cəhət onun sosial-iqtisadi fikirlərinin təkamülünə səbəb olur. O, şeirlərinin birində hökmdar və sultanlardan

**Məhəmməd Füzuli**

rəhm diləyir, ziddiyyət və nöqsanlardan qurtuluş yolunu bunda görürdü. Sonrakı əsərlərində isə şair şah və hökmdarlardan ədalət gözləməyə artıq şübhə ilə baxır, hakimlərin vədlərinin uydurma olduğunu anlayır.

Füzulinin tacirlərə və ümumiyyətlə, ticarətə münasibəti ziddiyyətlidir. Füzulinin əsərlərində ticarət ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasında müttərəqqi bir hadisə kimi alqışlanır, tacirlərin xalqı is-

**Molla Pənah Vaqif**



Qasım bəy Zakir

tismar etməsi və xalqın hesabına varlanması pislənir. Füzuli “Mətləül-etiqa” əsərində maddi nemətlərin qeyri-bərabər bölgüsünə diqqət yetirir və eyni zamanda onun dərin iqtisadi səbəblərini görməsədə, aydın dərk edir ki, bu qeyri-bərabərlik insanların naturası və başqa təbii səbəblərlə əlaqədar deyildir. Füzuli yazır: “Demək olmaz ki, yoxsulluq və yaxud varlılıq tənbellik və yaxud çalışma ilə əlaqədar olub, ancaq tanrı tərəfindən qismət olmuşdur, çünki çalışmanın şərti bədən sağlamlığı nailiyyəti və mənəçilik göstərən hadisələrin olmamasından ibarətdir. Halbuki xəstə olan və hadisələrə uğrayan adam həyat şəraiti yarada bilməzsə, təqsirkar deyildir”.

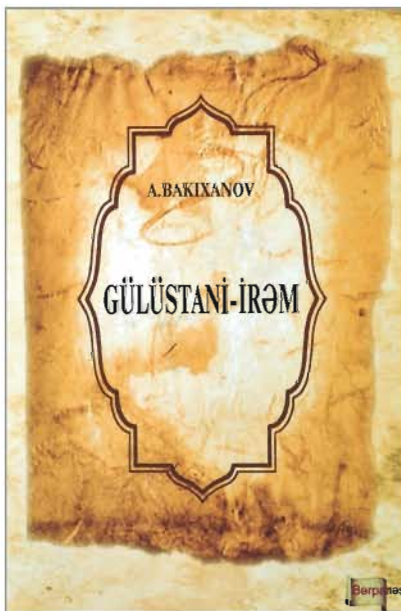
XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının iqtisadi fikrinin təkamülü.

XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan sosial-iqtisadi fikrinin ən görkəmli nümayəndələri sırasına *Q.Zakir (1784-1857)*, *A.Bakıxanov (1794-1847)* və *İ.Qutqaşınlı (1806-1861)* daxil



Abbasqulu ağa Bakıxanov

dir. Mütərəqqi fikirli zadəgan ziyalılar kimi onlar ölkə və xalqın iqtisadi yüksəliş yolları, çar müstəmləkə siyasətinin ağır nəticələri, xalqın gerilik və cəhəlat içərisində olması məsələləri üzərində fikirləşmişlər. Məsələn, görkəmli Azərbaycan tarixçisi *A.Bakıxanov* (Qüdsi) ən qədim dövrdən XIX əsrə qədər Azərbaycan xalqının tarixinə dair məşhur “*Gülüstan-İrəm*” (1841) əsərini yazmışdır. O, həmçinin, “Mənəviyyatın



yüksəlməsi” (“Təhzib-ül-əxlaq”), “Nəsihətnamə” (Kitab-nəsayeh) əsərlərinin müəllifidir. Bu əsərlərdə əməyə və elmə məhəbbət hisləri təbliğ olunur, Azərbaycanın təbii sərvətlərinə, onlardan istifadəyə xüsusi diqqət yetirilir. A.Bakıxanov Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq “Ümumi coğrafiya” adlı əsər yaradır. O göstərir ki, Azərbaycan yalnız xalq kütləsinin maariflənməsi və iqtisadi yüksəlişi əsasında tərəqqi yolu ilə gedə bilər.

Q.Zakir maddi nemətlərin əsas istehsalçıları olan kəndlilərə xüsusi diqqət yetirir, idarəçilik sisteminə, istismarçı pozğunluqlara, çar müstəmləkəçiləri və yerli feodalların özbaşınalıqlarına qarşı kəskin etirazını bildirir, bəy-xan əsarətini xalqın ədalətə çatmasında böyük maneə hesab edir.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycan raznoçin ziyalılarının (zadəganlara mənsub olmayan, qeyrisiniflərdən çıxmış ziyalıların) sosial-iqtisadi fikirləri geniş yayılır. Raznoçinlər bütün sosial bələlərin səbəbi kimi feodal quruluşunun iqtisadi və mənəvi dayaqlarını məhv etmək məsələsini qoyur və xalqı buna çağırırdılar. Azərbaycan iqtisadi fikrinin bu cərəyanın tanınmış nümayəndələri sırasına *Mirzə Şəfi Vəzih (1794-1852)*, *S.Ə.Şirvani (1835-1888)*, *H.Zərdabi (1837-1907)*, *N.Vəzirov (1854-1926)* daxildir. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixinə vətən sənayesinin inkişaf etdirilməsi, kooperativ birliklər və kənd təsərrüfatı banklarının təşkili, istehsal və stimullaşdırma metodlarının yaxşılaşdırılması, işçilərin

**Mirzə Şafi Vazeh**

ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi ideyaları ilk dəfə olaraq bu mütəffəkirler tərəfindən gətirilmişdir.

H.Zərdabının başçılığı ilə nəşr olunan iqtisadi təmayüllü “**Əkinçi**” (1875-1877) qəzetinin Azərbaycan iqtisad elminin terminoloji əsasının yaradılmasında və bu elmin inkişafında misilsiz əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında “siyası iqtisad” anlayışı və onun şərhinə ilk dəfə olaraq məhz bu

**Seyid Əzim Şirvani**

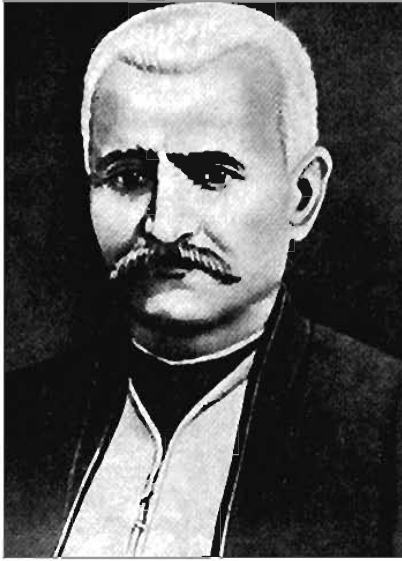
qəzetin səhifələrində rast gəlik. H.Zərdabi “**Əkinçi**” qəzetinin 1877-ci il 14-cü nömrəsində bir sıra siyası iqtisad məsələlərini şərh edərək onu “elmi dadisted” (kommersiya haqqında elm) kimi, N.Vəzirov “**Əkinçi**” qəzetinin 1877-ci ilin

**Həsən bəy Zərdabi**

6-cı nömrəsində çap olunan “Moskva mətbuatları”nda siyası iqtisadi “bərham zəhmətlik elmi” (həməzəhmətlik elmi), “elmi qənaət politiki” (vaxta qənaət sənətkarlığına dair elm) kimi səciyyələndirmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin

**Nəcəf bəy Vəzirov****“Əkinçi” qəzeti (1875-1877)**



Mirzə Fətəli Axundov

əvvəllərində Azərbaycanın demokratik iqtisadi fikirləri nümayəndələri sırasına *Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878)*, *Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911)*, *Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932)*, *Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948)* və digər görkəmli müfəkkirlər daxildir.

M.F.Axundovun iqtisadi baxışlarının demokratik istiqaməti hər şeydən əvvəl, müfəkkirin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri ilə ifadə olunur: “Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti ortadan qaldırmaq, elmləri, sənətləri, inkişaf etdirmək, xalqlarımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün ədalətə rəvac verməkdir” (11, səh.143).

M.F.Axundov iqtisad elmini xüsusi bilik səhəsi kimi öyrənmiş, Azərbaycan dilini bir sıra sosial-iqtisadi anlayışlarla – idarəetmə, tərəqqi, tənəzzül, siyasət, maliyyə, kapital, əmtəə, faiz, gömrük, tələbat, tələb, təklif, ssuda, veksəl, satış, böhran, maddi əmlak bərabərliyi və s. kimi anlayışlarla zənginləşdirmişdir.

M.F.Axundov “İnsan tələbatları haqqında” məqaləsində belə bir nəticəyə gəlir ki, cəmiyyətin inkişafında əsas rolu iqtisadi amillər oynayır. O, tələbat və maddi nemətlər istehsalı arasında qarşılıqlı əlaqəni, tələbatların ödənilməsi dərəcəsini tarixi amillərlə bağlayır və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə izah edir. Digər tərəfdən, M.F.Axundov yazır ki, fiziki tələbatlar ilkin tələbatlardır və onların ödənilməsi üçün lazım olan vəsaitlər birinci dərəcəli əsas həyatı zərurətdir.



Mirzə Ələkbər Sabir

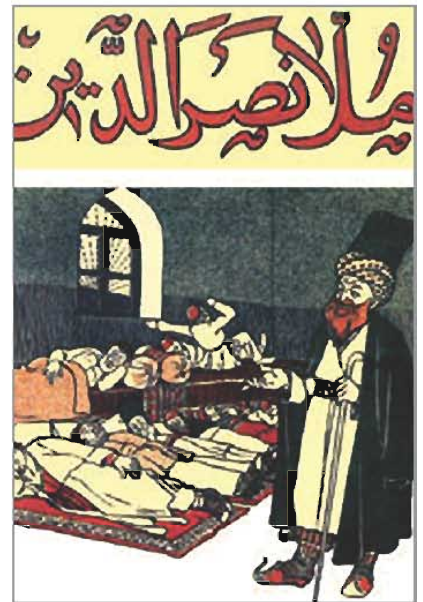
M.Ə.Sabir qüdrətli xalq orqanı olan “*Molla Nəsrəddin*” jurnalının (1906-1913) səhifələrində özünün güclü və kəskin sosial satirası ilə azadlıq ideyalarını tərənnüm edir, çar müstəmləkəçilik siyasətini, bu siyasətin yerli icraçıları qamçılayır və eyni zamanda, xalqını öz hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırır. M.Ə.Sabir yaşadığı dövrdə Azərbaycan kəndində aqrar münasibətlərin xarakterini düzgün səciyyələndirmişdir. “Əkin-

çi” (1907) şeirində kəndli əməyinin qeyri-iqtisadi məcburiyyət xarakterində olması, zəhmətkeş kəndlinin istismarının daha çox mülkədar qamçısının qorxusu altında həyata keçirildiyi təsvir olunur.

Azərbaycanın varlı təbəqəsinin həyat tərzini əks etdirən mühüm amil kimi pul, habelə pul fetişizmi və kapital yığıcı məsələləri Sabirin iqtisadi baxışlarında geniş ifadəsini tapmışdır. Demək olmaz ki, M.Ə.Sabir, ümumiyyətlə, pulu pisləyir. Sabir insanlar üçün hökmran qüvvəyə çevrilmiş pulu pisləyir. İnsanlığın pulla ölçülməsi, pul münasibətlərinin ailə münasibətlərinə, insanların əxlaqi keyfiyyətlərinə təsiri Sabirin satirik qələmindən kənarda qalmır:

“Adəmi adəm edən paradır, Parasız adəmin üzü qaradır, Qoy nə əslin-nəcabətin olsun, Nə nə cibənə halətin olsun, Baş-ayaq eyb içində olsan da, Tək bu aləmdə dövlətin olsun”.

M.Ə.Sabirin satiralarında kapitala yiyələnmək, pul və sərvəti



“Molla Nəsrəddin” jurnalı

artırmaq yolları (iqtisad elmində ilkin kapital yığıcı adlanan proses) geniş əksini tapmışdır. M.Ə.Sabirə görə, bu yollar ağır istismar nəticəsində xalqı soymaqdan ("Canım üzülüb səndən ötrü xəlqi soyunca; Bir yatmamışam ta səni səndüqə qoyunca"), adamların hətta öz şəxsi istehlaklarını məhdudlaşdırmasından ("Dərlər mənə, pul, yığmağı boşla, ye doyunca") və yaxud "Nəməkü nanü penir ilə qənaət edərim", qeyri-ekvivalent mübadilədən ("Günbəgündən çoxalıb artmaqdadır mülki maşı, düz deyil arşını, ölçüsü, tərəzüsü, daşı"), ümumiyyətlə, hər cürə qənaətdən ("Gündə on şahı ilə cümlə umuri dolanır") və nəhəyət, zorakılıqdan ("Bas al, kəs al, vur al, yıx al, qoşul fəncərə fəxr elə") ibarətdir.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycanda demokratizmin ideya mərkəzi olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsasını qoymuş, bu jurnalın redaktoru olmuşdur. C.Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında jurnal sosial tərəqqi, siyasi və iqtisadi müstəqillik,



Cəlil Məmmədquluzadə

demokratik respublika uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. C.Məmmədquluzadə məşhur "Cümhuriyyət" ("Respublika") adlı məqaləsində arzuladığı yeni demokratik respublikanın iqtisadi proqramını izah edir. Bu proqramda əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasından, səkkiz saatlıq iş gününün tətbiqindən, aqrar məsələnin kəndlilərin xeyrinə həll edilməsindən bəhs olunur. "Molla Nəsrəddin"çilər xalqın başına gələn sosial bəlaların səbəbkarını rus imperializmində görür. "Viran olub vətənimiz, elimiz, itib gedib dinimiz, həm dilimiz, əzilib əngimiz, sınıb belimiz." deyən jurnal ilk növbədə müstəmləkə əsarətindən qurtarmağa çağırır. Rus imperializmi Azərbaycanda nəinki iqtisadi imkansızlıq şəraitini doğurmuşdur, hətta adamları adi insan hüquqlarından da məhrum etmişdi. C.Məmmədquluzadə yazırdı: "...mənim Rusiya hökuməti ilə aram yoxdur, ondan ötrü ki, ayıb olmasın, Cəfərin anasına iki arşın çit alanda da az qalır qaradavoy gəlib desin ki, niyə polisə xəbər verməmiş arvadına tuman aldın". Çarizm "Rusiyanın müstəbid idarəsinin tərəfdarı olmayan" müsəlmanları Saxalin cəzirəsinə göndərir. Azərbaycanın demokratik sosial-iqtisadi fikrinin digər görkəmli nümayəndəsi, məşhur bəstəkar **Ü.Hacıbəyli** də imlializmin müstəmləkə siyasətinin irticaçı, təcavüzkar xarakterini açıb göstərir. Ü.Hacıbəylinin bütün ictimai fəaliyyəti millətinin tərəqqisinə mane olan hər nə varsa, hamısını dəf etmək kimi bir müqəddəs məqsəd üzərində qurulmuşdur. Ü.Hacıbəy-



Üzeyir Hacıbəyli

liyə görə, Azərbaycan xalqının tarixi inkişafdan geri qalmasının əsas səbəbi uzun əsrlərdən bəri davam edən müstəmləkə zülmüdür, "cahil mühit", "ağır şəraitdir", "tərəqqinin mühüm şərti azadlıqdır".

Ü.Hacıbəyli milli və şəxsi mənafehlərin üzvü surətdə bir-birinə bağlılığını göstərir, bunu tərəqqinin digər mühüm şərti hesab edirdi. O yazırdı: "hər bir fərdin rifah və səadətlə ömür sürüb yaşaması üzvü olduğu camaatın rifah və səadətinə bağlıdır. Bizim səadətımız ilə yoldaşımızın səadəti arasında böyük bir irtibat vardır. O irtibat qırıldıqda heç birimizin səadəti baqi qala bilməz. Heç bir cəmiyyət olmaz ki, orada ümumi üzvlərin mənafehi nəzərə alınmadığı halda işin axırı hər bir üzvdən ötrü möhlük olmasın".

Ü.Hacıbəylinin iqtisadi görüşlərindən bəhs edərkən onun tərtib etdiyi və 1907-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin nəşrində, Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunan "Türki-rusi və Rusi-türki lüğəti" üzərində xü-

susi dayanmaq lazımdır. Lüğət ayrılıqda iqtisadi terminlərə həsr olunmasa da, burada bir çox iqtisadi anlayışların özünəməxsus bir tərzdə qısa şərhini verir. Ü.Hacıbəylinin tərtib etdiyi izahlı lüğət bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Ü.Hacıbəylinin xüsusən iqtisad, kommunizm, siyasi iqtisad, siyasət anlayışlarına verdiyi şərh diqqəti cəlb edir və elmi maraq doğurur. Lüğətdə iqtisad-israfın ziddi, kəsb-i-ruzi vasitələrinə dair elm kimi, siyasi-iqtisad-elmi iqtisad-ümumi siyasiyyə, münasibəti siyasiyyə-dövlət işlərini məharətlə dolandırmaq kimi təsvir edilir.

Ü.Hacıbəylinin gələcək cəmiyyət haqqında ideyalarında da özünəməxsus, diqqətəlayiq cəhətlər vardır. O, xalq hakimiyyəti ideyasını irəli sürür. Həm

de onun arzuladığı xalq hakimiyyəti xüsusi mülkiyyətin mövcud olduğu demokratik respublikada həyata keçirilir.

Azərbaycan xalqının iqtisadi fikir tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikasının (28 may 1918-27 aprel 1920) iqtisadi platforması mühüm yer tutur (bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti).

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – milli dövlət quruculuğu, həqiqi müstəqil iqtisadiyyat yaratmaq baxımından bütövlükdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi böyük elmi maraq kəsb edir.

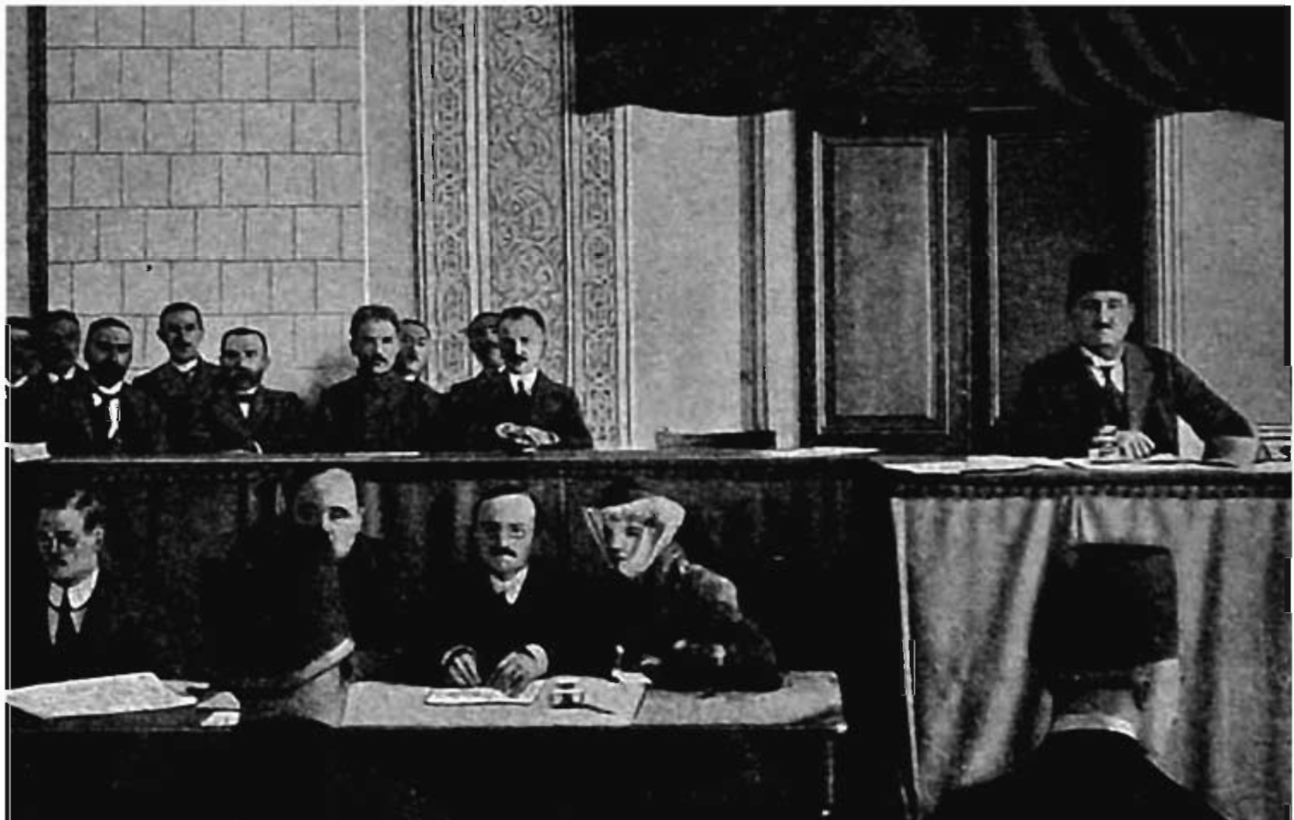
Azərbaycan Demokratik Respublikasının mülkiyyət münasibətləri, aqrar proqramı, maliyyə-valyuta siyasəti, vergi siyasəti, xarici iqtisadi münasibət-



ləri, iqtisadi idarəetmə sistemi diqqəti cəlb edir.

ADR öz iqtisadi platformasında mülkiyyət plüralizmini nəzərdə tutur. Burada dövlət mülkiyyəti, xüsusi, şəxsi, səhmdar, bələdiyyə mülkiyyəti formalarının inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradılır.

ADR və onun liderləri fabrik, zavod, torpaq və digər əsas istehsal vasitələri üzərində xüsusi



ADR-in Parlamenti (1918)

mülkiyyəti rədd etmirdi. Əksinə, belə hesab edirdilər ki, bu cür mülkiyyəti tamamilə aradan götürmək indiki vəziyyətdə insanlardan şəxsi təşəbbüs qüvvəsini zorakı olaraq aradan götürür.

Eyni zamanda, ADR-də xüsusi mülkiyyətin miqyası müəyyənləşdirilir, bu işdə ifrata varmağın zərərli olduğu göstərilir. Mənimsəmədə ifratçılıq mülkiyyətin yoxluğu qədər zərərli hesab edilir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Hər əkinçi özü əkib biçəcəyi miqdarda torpaq sahibliyini qəbul etməklə bərabər Azərbaycan islahatçıları geniş torpaqları ölü halında buraxan torpaq sahiblərinin mülkiyyət haqqını rədd edirlər". Bu cür torpaq sahələri əvvəlki sahiblərindən alınıb əkinçi vətəndaşlar arasında yenidən bölüşdürülürdü.

ADR-in iqtisadi mövqeyi belə idi ki, xüsusi mülkiyyətin mövcudluğu mülkiyyətin tamamilə xırdalanmasına aparmamalıdır. Xüsusən, fabrik və zavodların bu cür xırdalanması qeyri-mümkündür və "burada çalışan işçinin işdəki mövqeyi xüsusi həzırlanan əməkhaqqında qanunların tətbiqi ilə təmin olunub".

ADR torpaqsız və aztorpaqlı əhalinin torpaqla təmin etmək məqsədini əks etdirən qanun layihəsini irəli sürür. ADR-in aqrar islahatlarının əsas məzmununu baş nazir F.X.Xoyskinin bu sözləri dəqiq ifadə edir: "Nə qədər ki, kəndlilər torpaqla təmin olunmamışdır, millət tərəqqi edə bilməz". ADR-in iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri maliyyəvalyuta və vergi siyasəti idi. Müstəqil dövlətin maliyyə, ver-

gi, bank kredit sistemini yaratmaq üçün 82-dən çox qanun layihəsi işlənib parlamentə təqdim olunmuşdur. Dövlətin maliyyə siyasətinin əsas məqsədi dövlətin gəlirlərini artırmaqdan, pozulmuş pul tədaviyünü qaydaya salmaqdan ibarət idi. Bunun üçün xəzinəyə müəyyən rüsum keçirmək şərti ilə ixrac olunan xammalın dəyərinin (25%-i) xammal ixracına icazə verilməsinə dair qanun (11 dekabr 1919) qəbul edilir, xaricə gizli yolla gümüş, qızıl, platin



Məmməd Əmin Rəsulzadə

aparılmasına görə məsuliyyət məsələsinə baxılır, daxili bazarı tənzimləmək məqsədi ilə Azərbaycandan kənara göndərilən əmtəələr üçün yeni müvəqqəti gömrük tariflərinin tərtib edilməsi haqqında qanun təsdiq olunur (9 fevral 1920), çevik vergi siyasəti yeridilir, xaricdən ölkəyə gömrüksüz gətirilən malların siyahısı müəyyənləşdirilir (bu siyahıya 200-dən çox məhsulun adı daxil edilir) və i. a. ADR xarici iqtisadi-ticarət siyasətinin işlənib hazırlanması

və həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atır. ADR-in liderləri Azərbaycan məsələsinə yalnız bir millət və xalqın məsələsi kimi deyil, beynəlxalq bir məsələ kimi baxırdılar. Azərbaycanın xaricdən müdafiəsi və hüquqi cəhətdən tanındılması üçün iqtisadi əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət vermək tələb olunurdu. Eyni zamanda iqtisadi əməkdaşlığın iqtisad elminin mövcud prinsipləri əsasında qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verilmirdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "*Əsri təməddünün təcrübəsi, iqtisad elminin kəşfi... deyir ki, ticarət və sənət milliyət bilməz*".

M.Ə.Rəsulzadə dünyanın varlığını böyük bir kooperativə bənzədir, dünya integrasiya əlaqələrinin labüdlüyünü, bu əlaqələrdən kənarda iqtisadi fəaliyyətin mümkün olmadığını göstərir. Eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadə tam əminliklə yazır: "Dünyada edilən hər ticarət, qurulan hər bir kargah, açılan hər bir mağaza rəfi ehtiyac üçün deyil, cəlbi mənafe üçündür".

ADR qonşuluğa mühüm bir faktor kimi baxır, qonşu respublikalar, o cümlədən Rusiya ilə əməkdaşlıq etmək üçün müqavilələr bağlayır. Bu müqavilələrin məzmunu iqtisadi fikir tarixindən maraq doğurur.

ADR-in iqtisadi siyasəti nə qədər mütərəqqi olsa da, onu respublikanın mövcud olduğu 23 ay ərzində ardıcılıqla həyata keçirmək, şübhəsiz, mümkün olmamışdı. Azərbaycanda kapitalist iqtisadi münasibətlərinin yaranması və inkişafının obyektiv, qanunauyğun nəticəsi kimi burada marksist iqtisadi ideya-

lar geniş yayılır və Azərbaycan zəhmətkeş kütləsinin məfkurəsinə ciddi təsir göstərməyə başlayır. Azərbaycanda marksizm iqtisadi ideyalarının yayılması üçün zəruri olan sosial iqtisadi və siyasi şərait bu ideyaları dərk edə biləcək proletar kadrların yetişməsi nəticəsində XIX əsrin 30-cu illərində marksist ədəbiyyat Azərbaycana nüfuz etməyə başlayır. 1893-cü ildən yaranmağa başlayan fəhlə dərnlərində gündəlik həyatın bir sıra iqtisadi məsələləri – əmək şəraiti, iş gününün uzunluğu, əməkhaqqı və s. marksist mövqeydən öyrənilir. Marksizm uzun bir dövr ərzində xalqın dünyagörüşünün tərkib hissəsinə çevrilir. Sovet dövründə isə qeyd-şərtsiz hakim ideologiya kimi qəbul edilir.

ADR-nin süqutundan milli dövlətçiliyin bərpasına qədər olan dövrdə (sovet dövründə) Azərbaycanda iqtisadi fikir (1920-1991)

Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr (sovet dövrü) onun tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu dövr respublika həyatının bütün sahələrində – iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və incəsənətdə böyük dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnir. Müəyyən mənfi meyilləri və nəticələri ilə bərabər, 70 illik tarix respublikamızda iqtisad elminin inkişafında, milli iqtisadçı kadrların hazırlanmasında, iqtisadi təfəkkürün formalaşması və inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafını iki böyük mərhələyə ayırmaq olar:

1. 1920-1945-ci illərdə Azərbaycanda iqtisad elmi və iqtisadi fikir.

2. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanda iqtisadi fikir və onun əsas nümayəndələri (1945-1991).

1920-1945-ci illərdə respublikada başlanğıcı ADR dövründə qoyulmuş iqtisad təmayüllü tədris və elm ocaqlarının yaranması işi geniş surətdə davam etdirilir. 1922-1923-cü illərdə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Politeknik İnstitutunun nəzdində iqtisad fakültəsi açılır və onun yanında iqtisadi tədqiqatlar aparan “Elmi iqtisadi cəmiyyət” fəaliyyət göstərir. 1928-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin iqtisad fakültəsi və Sosialist Uçotu İnstitutu təşkil olunur. 1930-cu illərdə Azərbaycanda Sosial-İqtisad İnstitutu, Ticarət və Kooperasiya İnstitutu, Sovet quruculuğu və Hüquq institutları fəaliyyət göstərmişdir. 1937-ci ildə isə bu institutlar və fakültələr birləşdirilərək K.Marks adına Xalq Təsərrüfatı İnstitutu yaradılmışdır. 1959-cu ilədək həmin ad altında fəaliyyət göstərən bu böyük iqtisadi tədris ocağı iqtisad elminin ayrı-ayrı sahələri üzrə dərslər vəsaitləri və ixtisaslı kadrlar hazırlanmasında müstəsna rol oynamışdır.

1920-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyat sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparan “Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət” (1923), bu cəmiyyətin nəzdində iqtisadiyyat bölməsi fəaliyyət göstərir. Bu cəmiyyətin əsasında 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu təşkil olunur və 1932-ci

ildə institut SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinə çevrilir. Bu şöbənin bazasında 1935-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialı, filialın nəzdində isə İqtisadiyyat və Coğrafiya sektoru təşkil olunur. Sektor Azərbaycan Xalq Təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar olan iqtisadi və coğrafi problemlərin öyrənilməsində xüsusi rol oynayır.

1945-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın yaranması, onun nəzdində iqtisadiyyat və coğrafiya bölməsinin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafı daha böyük miqyas alır. Respublikanın mühüm təsərrüfat sahələrinin, xüsusən neft sənayesinin problemlərinə dair maraqlı tədqiqat işləri hazırlanıb çap olunur. Azərbaycanda iqtisadi fikir tarixinin bu mərhələsində iqtisadi təmayüllü çap orqanlarının geniş şəbəkəsi yaranılır. İqtisadi fikrin inkişafında xüsusən aşağıdakı çap orqanları (jurnallar) müstəsna rol oynayırlar: “Народное хозяйство” (1920-1921), “Азербайджанское нефтяное хозяйство” (1921-1930), “Известия Азербайджанского центрального статистического управления” (1921-1924), “Азербайджанские кооперации” (1921-1923), “Кооператив işi” (1923-1925), “Əkinçi” (1921-1924), “Yeni kənd” (1925-1929), “Экономический вестник Азербайджана” (1926-1930), “Azərbaycan Ali İqtisadi Şurasının əxbarı” (1921-1926), “İqtisadi xəbərlər” (1926-1931) və s. Bu illərdə ilk dəfə olaraq respublikada milli iqtisadçı kadrların əsərləri çap olunmağa baş-

lanır. Azərbaycan iqtisadi fikrinin inkişafında böyük rol oynayan və indi də əhəmiyyətini itirməyən bu cür əsərlərdən biri Məhəmməd Həsən bəy Vəliyevin (Baharlı) “Azərbaycan təbii-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət” (1921) kitabıdır. Kitabda Azərbaycan iqtisadiyyatının nəinki tarixi keçmişi haqqında, həmçinin perspektivləri haqqında da maraqlı fikirlər əksini tapmışdır. Böyük əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu kitab 1993-cü ildə yenidən nəşr olunmuşdur.

Bu dövrdə nəşr olunan digər bir qiymətli kitab *Y.V.Çəmənzəminlinin “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” (1921-ci ildə İstanbulda nəşr olunub) kitabıdır.* Azərbaycanın bütövlükdə coğrafiyası, onun əyalətləri, təbii və iqtisadi resursları, neft, mis, ipək, yun və xalı, balıq və kürü istehsalı haqqında kitabda verilən məlumatlar, aparılmış təhlillər hər zaman üçün qiymətlidir. Bu kitab da 1993-cü ildə yenidən nəşr olunmuşdur.

20-30-cu illərdə Azərbaycan iqtisadi fikrinin nümayəndələri sırasına yeni daxil olan milli kadrlar H.Dadaşov, Q.Sultanov, Ə.Fərəcov, B.Həsənbəyov, M.Ağayev, M.Mustafayev və başqalarıdır.

Həmin milli kadrların hazırlanmasına, həm də, ümumiyyətlə, nəzəri və konkret iqtisad elmlərinin inkişafına, Azərbaycanda iqtisadi tədris ocaqlarının təşkilinə və xalqın iqtisadi tərakkürünün formalaşmasına bir çox rus alimləri, o cümlədən professorlar A.İ.İşkov, V.A.Udintsev, D.M.Qolovnin, T.L.Berin, N.İ.

Sofronoviç, P.K.Juze, A.A.Trivus və başqaları böyük əmək sərf etmişlər.

H.Dadaşovun “SSRİ təsərrüfatında izafi əmək məsələsinə dair” (1927), B.Həsənbəyovun “Marksın dəyər nəzəriyyəsi” (1930), N.İ.Sofronoviçin “Tugan Baranovskinin bazar nəzəriyyəsi və onun tənqidi” (1930), M.Mustafayevin “Siyasi iqtisadın vəzifələri” (1932), Ə.Fərəcovun “Ümumi dəftərdarlıq” (1928), “Mühasibat uçotu teoriyası” (1940), T.L.Berinin “Vil-



Yusif Vəzir Çəmənzəminli

yam Petti” (1929), Q.Sultanovun “Azərbaycan sənayesinin bəzi sahələrinin inkişafının qısa öçərki” (1923), “Siyasi iqtisadın predmeti” (1928) əsərləri və i.ə. dövrün iqtisadi fikrinin mühüm töhfələri hesab olunur.

Beləliklə, bu dövrdə iqtisadi tədris ocaqlarının yaranması və iqtisadi tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyətə başlaması milli iqtisadçı kadrların formalaşmasına səbəb olur, respublika xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri inkişaf edir.

Müharibədən sonrakı dövrdə

Azərbaycanda iqtisadi tədqiqatların miqyası genişlənir, daha dərin elmi iqtisadi tədqiqatlar aparılması üçün imkanlar yaranır. Hər şeydən əvvəl, respublikanın iqtisadçı kadr potensialı güclənir, iqtisadi elmi-tədqiqat mərkəzlərinin şəbəkəsi genişlənir.

1958-ci ildə İqtisadiyyat Sektoru Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutuna çevrilir. 1962-ci ildə Respublikada Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu yaradılır və burada kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının bir çox problemləri tədqiq olunur. 1965-ci ilin əvvəllərində isə Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi nəzdində İqtisadiyyat İnstitutu təşkil olunur. 1966-cı ildə D.Bünyadzadə adına Xalq Təsərrüfatı İnstitutu açılır və getdikcə kadrlar hazırlanmasının mühüm mərkəzinə çevrilir. Bu dövrdə iqtisadi fikir üçün mühüm səciyyəvi cəhət iqtisad elminin diferensiasiyasıdır. Ümumi nəzəri iqtisad elmi (siyasi iqtisad), sahə və sahələrarası iqtisad elmləri yaranır və inkişaf edir. Respublikada iqtisadi fikrin nümayəndələri olan milli iqtisadçı kadrlar arasında ixtisaslaşma gedir.

Respublikanın profilinə uyğun olaraq burada aqrar iqtisad elmi, neft iqtisadiyyatı, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və nəqliyyat iqtisadi əlaqələr, təkrar istehsal, o cümlədən işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı məsələlərinə dair dissertasiyalar, məqalələr və kitablar yazılır. Siyasi iqtisad, iqtisadi təlimlər və xalq təsərrüfatı tarixi üzrə xüsusi tədqiqatlar aparılır, iqtisadi

sadçı şərqşünaslar formalaşır. Göstərilən sahələr üzrə respublikada elmi iqtisadi məktəblər yaranır və fəaliyyət göstərir. Həmçinin iqtisadi tədqiqatlar aparan elmi məktəblərin şəbəkəsi genişlənir (Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimlərindən ensiklopediyanın müvafiq hissələrində geniş bəhs olunur).

Azərbaycanda postsovet dövrü iqtisadi fikirlərinin təşəkkülü və inkişafı

Ölkəmizdə sovet dövründə iqtisad elmləri sistemi yaradılmış, yüksək iqtisadçı kadrlar hazırlanmış, xalqın iqtisadi təfəkkürü inkişaf etdirilmişdir. Lakin iqtisad elmini müasir dövrün tələbləri səviyyəsində yeniləşdirmək obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bu dövrdə iqtisadi tədqiqatlar üçün nəzəri-metodoloji əsasın müəyyən edilməsi çox aktualdır. Uzun müddət adət edilən ənənəvi metodologiya, həmçinin iqtisadi ideyalar (marksizm) formalaşmaqda olan yeni iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun deyil. İqtisadi fikirdə varislik labüddür və inkarolunmazdır. Bu mənada iqtisadi fikir bütöv bir tam, ayrı-ayrı klassik məktəblər isə onun tərkib hissələridir. İqtisadi tədqiqatlarda bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, marksizm özündən əvvəlki və indiki iqtisadi məktəblərə daban-dabana zidd deyil. Ümumiyyətlə, marksizmi təkzib etmək və ya əksinə, ona tam bəraət qazandırmaq ifrata varmaqdır. Bununla əlaqədar müasir iqtisad elminin ən nüfuzlu nümayəndələrinin fikirləri əsasən üst-üstə düşür. Məsələn, vaxtilə qatı marksist hesab olunan, müasir neoklassik sintez məktəbinin (Çikaqo mək-

təbinin) banisi sayılan P.Samuelson yazır ki, A.Smit, K.Marks və C.Keyns üçü birlikdə müasir iqtisadi fikirlərin beşiyi başında dayanır. Görkəmli Amerika iqtisadçısı C.Helbreyt isə göstərir ki, marksizm çox qiymətli, onu bütövlükdə marksistlərə vermək olmaz.

Artıq dünya iqtisadi fikrində belə bir ənənə formalaşmış: əvvəlki iqtisadi ideya və təsəvvürlər rədd edilmir, onların, adətən, səmərəli əsasları saxlanılır, yalnız gerçəkliyə uyğun olmayanları təmizlənir. Bu qayda ilə iqtisadi fikir inkişaf edir və zənginləşir. Baş verən dəyişikliklər, iqtisad elminin yeni nəticələri, insan cəmiyyətinin yeni nailiyyətləri baxımından marksizmin düzgün qiymətləndirilməsi iqtisadi tədqiqatlarda ən düzgün yanaşma hesab olunur. Dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında iqtisadi hadisə və proseslər daha marksist və antimarksist mövqelərə bölünür. İndi iqtisadi fikirdə ideoloji tələblərdən irəli gələn kəskin qarşıdurma özünün gərəksiz olduğunu göstərmişdir. Marksizmin rədd olunması deyil, onun müasir iqtisadi fikirlərlə sintezi effektiv sayılır.

Azərbaycan iqtisadi fikrində bu məlum prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. İfrata varmaq, ənənəvi ideyaları tamamilə təkzib etmək və ya olduğu kimi yeni iqtisadi dəyişikliklər şəraitində istifadə etmək məqbul sayılmır.

Beləliklə, iqtisadi tədqiqatlar çoxfaktorlu metodoloji əsasə söykənməlidir. Bu, Azərbaycan iqtisad elminin həm bu günü və həm də perspektiv inkişafında nəzərə alınmalıdır.

Hazırda müasir iqtisadçıların iqtisadi mülahizələrində həm marksizmin, həm də monetar və neoliberal cərəyanların fikir və mülahizələrinə təsadüf etmək mümkündür. Həmçinin iqtisadçılar içərisində həm mühafizəkarlıq, həm də islahatçılıq meyillərinin mövcud olması da müşahidə olunur. Bütün bunlar real iqtisadi durumun, fikir plüriyalizminin mövcudluğunun nəticəsi kimi təbii hallardır.

İqtisadçı alimlərin əsərləri ənənəvi nəzəri fikirlərlə müasir nəzəri iqtisadi fikirlərin sintezi əsasında qurulur. Bu, bir tərəfdən 70 illik vərdişin nəticəsidir, digər tərəfdən dövrün özünün obyektiv tələbidir və əslində, yeni iqtisadi fikirlərin təşəkkülünün ilkin mərhələsində normal bir vəziyyətdir.

Transformasyon dəyişikliklərin nəzəri təhlilini vermək, müasir maliyyə-iqtisadi böhranın ən dərin səbəblərini aşkar edən və aradan qaldıran alternativ nəzəriyyələri yaratmaq, milli iqtisadiyyatla qloballaşan iqtisadiyyat arasında balanslaşdırılmış nisbətləri müəyyən etmək, iqtisadi həyatın törəməsi kimi sosial problemlərin həllinə yardımçı olan elmin yeni inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq tələb olunur.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisad elmində üstünlük təşkil edən iqtisadi publisistika dövrü (hadisələrin elmi təhlilinə və tədqiqinə deyil, şərhinə üstünlük verilməsi) artıq başa çatmışdır. İqtisad elminin hələ sovet dövründə Azərbaycanda formalaşmış məktəblərinin nümayəndələri və yeni davamçıları ölkə üçün praktik

sayılan elmi istiqamətlər üzrə geniş tədqiqatlar aparmağa, onların nəticələrini dərc etməyə başlamışlar.

Respublikanın ən nüfuzlu iqtisadi çap orqanları, xüsusən "Elm" nəşriyyatında, iqtisadi təmayüllü ali məktəblərin nəşrlərində, bir çox digər jurnallarda Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və qeyri-neft sektorunun mühüm məsələləri tədqiq olunmaqdadır. Hətta AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda aparılan tədqiqatların yekunlarını müntəzəm olaraq əks etdirən məcmuələr çap olunur.

Ədəbiyyat: 1) Nizamülmülk. Siyasətnamə, B., Elm, 1987, 208 səh.; 2) N.Gəncəvi. Yeddi gözəl, B., 1983; 3) N.Gəncəvi. İsgəndərnamə, B., 1982; 4) N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, B., 1981; 5) Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. B., 1980, 256 səh.; 6) A.A.İqnatenko, İbn-Xaldun, M. "Mısl", 1980, 160 ctp.; 7) Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, V cild, B., 1985; 8) M.F.Axundov. Əsərləri. III cild, B., Azər-nəşr, 1955; 9) Узеир Гаджибеков. Русско-татарский словарь (политических, юридических, военных и многих других терминов). Издание М.Э.Расулзаде. Баку, типог. бр. Оруджевых, 1907; 10) М.Ə. Рəsulzadə. Əsərləri, I cild, B. Azər-nəşr 1992, 470 səh.

Xosrov Kərimov

AZƏRBAYCAN İQTİSADÇILAR İTTİFAQI (Aİİ) – elmi-ictimai qeyri-hökumət təşkilatı. 1992-ci il iyunun 30-da yaradılmışdır.

Aİİ tərəfindən milli iqtisadiyyatın inkişafının ümumdünya

miqyaslı iqtisadi inkişaf kontekstində təhlili və iqtisadi təhlükəsizliyə dair araşdırmalar bazasında qloballaşmanın tələbləri və milli mənafehin qorunması məsələlərinə birgə yanaşmanın konseptual əsasları işlənmişdir. Qiymətməmələgəlmə, maliyyə-kredit münasibətləri, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi, sığortanın təkmilləşdirilməsi sahəsində İqtisadçılar İttifaqının fəal işinin nəticələri yeni iqtisadi mexanizmin metodoloji əsasını təşkil edir. İqtisadçılar İttifaqının maliyyə-kredit və büdcə siyasəti üzrə ekspert qrupu bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, mütəxəssislərin öyrədilməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə dair konkret təkliflərin işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Aİİ Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqının üzvüdür. Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqı 50-dən çox dövlətdə öz nümayəndəliklərini yaratmışdır. İqtisadçılar İttifaqı San-Fransiskoda (1993), Barselonada (1994), Avstraliyada (1995), Parisdə (1996), Moskvada (2003), İordaniyada (2007), Rusiyada (2010), Avstriyada (2010) və başqa yerlərdə

keçirilən nüfuzlu müşavirə və konfransların iştirakçısı olmuşdur. 2006-2010-cu illərdə Aİİ-nin fəal iştirakı ilə bir sıra elmi-praktiki konfranslar təşkil edilmiş, sosial-iqtisadi inkişafın taleyüklü problemlərinə dair fundamental işlər dərc edilmişdir.

1998-1999-cu illərdə Aİİ Avra-siya Fondunun bir neçə qrantının sahibi olmuşdur. Bütün sivil dövlətlərdə üçüncü sektorun inkişafı cəmiyyətin demokratikləşməsinin, islahatların dərinləşməsinin mühüm şərti sayılır. Bunu nəzərə alan Aİİ bu sahəyə aid intensiv araşdırmalar aparır. Aİİ-nin təşəbbüskarlığı və geniş əhatəli elmi-təşkilatçılığı ilə 1997-1998-ci illərdə "Azərbaycan XXI əsrin astanasında" devizi altında iki respublika elmi-praktik konfransı keçirilmişdir. Aİİ-nin rəhbərliyi həmin konfransların yaradıcı qrupu ilə birlikdə müasir vəziyyətdən və bəşəriyyətin inkişaf perspektivlərindən çıxış edərək, növbəti yüzillikdə həll edilməli olan ən mühüm problemləri müəyyənləşdirməyə, Azərbaycanın yaxın gələcəkdə həll etməli olacağı problemləri təhlil





etməyə müvəffəq olmuşdur. Konfransın mövzusunu və Azərbaycan iqtisadiyyatının XXI əsrdə inkişaf strategiyası ilə bağlı problemləri müəyyən edərkən Aİİ məşhur "Roma klubu"nın tədqiqatlarından, eləcə də bəşəriyyətin inkişaf proqnozları, ərzaq təhlükəsizliyi və iqtisadi təhlükəsizlik, informasiya texnologiyalarının gələcəyi məsələlərinə dair xarici tədqiqat mərkəzlərinin materiallarından və əlbəttə, öz respublikamız üzrə müvafiq materiallardan uğurla istifadə etmişdir. Aİİ-nin başçılığı ilə ümumi həcmi 2500 səhifəyə bərabər olan üçcildlik kitab nəşr edilmişdir. Bu kitablarda elm və texnikanın müxtəlif sahələrini təmsil edən 500-ə yaxın müəllifin elmi məlumatları toplanmışdır. 1998-2000-ci illərdə Aİİ "Cə-

nubi Qafqazın sosial-iqtisadi və ərazi inkişafının sistemli təhlili və perspektiv meyilləri TRACECA proqramı çərçivəsində”, “İqtisadçıların hazırlanması və onlardan istifadə edilməsi sistemində beynəlxalq standartların tətbiq edilməsində Cənubi Qafqaz ölkələrinin peşə assosiasiyalarının iştirakı” layihələrinin həyata keçirilməsində fəal iştirak etmişdir.

Aİİ-nin bilavasitə təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə Bakıda Çin Xalq Diplomatıya İnstitutu ilə birgə “Planlı təsərrüfatdan bazar iqtisadiyyatına keçid” mövzusunda, 2004-cü ildə Den Syaopinin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə ÇXR-in Azərbaycanadakı səfirliyi ilə birgə “Dünya iqtisadiyyatı fenomeni – Den Syaopin” mövzusunda, 2008-2010-cu illərdə “Şəffaflığın artı-

rılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti” mövzusunda, 2010-cu ildə “İqtisad elminin müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafı: gerçəkliklər, perspektivlər” mövzusunda konfranslar, həmçinin ölkə iqtisadiyyatı və regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir.

1999-cu ildə Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı “İqtisadiyyat” adlı qəzet təsis etmiş və onun nəşrinə başlamışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, bu mətbu orqan hazırda müasir iqtisadi ideya və baxışların əsl carçısına, peşəkar iqtisadçıların, eləcə də Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinə aid biliklərini genişləndirən bütün oxucuların dostuna və köməkçisinə çevrilmişdir.

Aİİ-nin son illərdə gördüyü işlərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı dünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. O, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını ümumdünya miqyaslı iqtisadi inkişaf kontekstində təhlil edir. Eyni zamanda Aİİ qloballaşma və integrasiya prosesinin dərinləşməsi şəraitində gənc suveren dövlətin milli dövlətçilik mənafeyinin, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini çox vacib sayır. Aİİ-nin ən yaxın perspektiv planları iqtisadiyyat, menecment, maliyyə-büdcə, marketing, audit, təsərrüfat hüququ və sahibkarlıq hüququ, elmin və istehsalatın integrasiyasına yardım edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında gənc iqtisadçıların fəal iştirakı, onların daha da təkmilləşməsi və peşəkar səviyyəsinin artırılması üçün şərait yaradılması, milli iqtisadiyyatın inkişafının ən mühüm sosial-iqtisadi problemlərinə dair çoxvariantlı təkliflərin işlənilib hazırlanması ilə bağlıdır.

1992-ci ildən akademik Ziyad Səmədzadə Aİİ-nin sədridir.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI – ən qədim insan məskənlərindən olan Azərbaycan ərazisi təbii-coğrafi şəraitinə, yeraltı və yerüstü sərvətlərinin zənginliyinə görə lap qədimdən çoxistiqamətli təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli məkan idi. Tarixi mənbələrə və arxeoloji materiallara görə onun əhalisi çox qədimlərdən taxılçılıq, heyvandarlıq, üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik-bostançılıq və s. sahələri əhatə edən, suvarma sistemlərinə malik geniş

miqyaslı kənd təsərrüfatı, müxtəlif sənətkarlıq növləri, neft, duz, metal, müxtəlif tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Ölkədə mühüm ticarət mərkəzləri olduğundan, xüsusən tarixi İpək yolu üzərində əlverişli mövqedə yerləşdiyindən Azərbaycan dünyanın, ələlxüsus Avropa və Asiya qitələrinin bir çox ölkələri ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi.

XIX əsrin ortalarında Abşeronun Bibiheybət sahəsində mexaniki üsulla ilk neft qu-yusu qazıldıqdan sonra (1847) neft sənayesinin inkişafı xarici inhisar və şirkətlərin, səhmdar cəmiyyətlərin, habelə yerli sahibkarların geniş fəaliyyəti ilə səciyyələnir (1850-1920). Neft sənayesi ancaq Abşeronda inkişaf edirdi. XIX əsrin axırlarında bütün dünyada əldə olunan neftin yarısı burada hasil olunurdu.

Çıxarılan neftin böyük qismi xam halda xaricə ixrac edilir, yalnız az miqdarı bəsit üsullarla emal olunurdu. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində müxtəlif neft məhsullarına artan tələbat və bununla əlaqədar bu sahənin irimiqyaslı yüksəlişi tezliklə bütün Azərbaycan iqtisadiyyatında

dönüş yaratdı. İlk növbədə neft çıxarılması ilə əlaqədar müxtəlif istehsal sahələri inkişaf etdi. Artıq XX əsrin əvvəllərində Abşeronda onlarla neft emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir və həmin dövrdə çıxarılan xammalın 58%-i Bakıda emal edilirdi (bax: cədvəl 1).

Neft sənayesi ilə əlaqədar burada elektroenergetika sənayesi, bir sıra maşınqayırma və metal emalı müəssisələri yarandı, əhalinin sürətli artımı ilə əlaqədar tikinti, yüngül, yeyinti və s. sənaye sahələrində çoxlu müəssisələr meydana gəldi. Böyük həcmdə çıxarılan neftin dünya bazarlarına nəql edilməsi zərurəti Xəzər dəniz gəmiçiliyini xeyli genişləndirdi. XIX əsrin axırlarında tikilməyə başlamış Bakı-Dərbənd və Bakı-Tiflis dəmiryol xətlərinin istismara verilməsi və XX əsrin əvvəllərində İrəvan-Culfa-Təbriz dəmiryol xəttinin çəkilməsi Azərbaycan ərazisinin digər bölgələrinin də iqtisadi inkişafına təkan verdi. Almaniyanın "Siemens" şirkəti Gədəbəy mis mədənlərinin istismarına başladı, Naxçıvanda daşduz istehsalının həcmi xeyli artdı, Xəzər dənizində balıq ovu ən yüksək sə-

Cədvəl 1

Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində neft hasilatı (min ton)

İllər	Rusiya	Azərbaycan	Rusiya üzrə hasilatda Azərbaycanın payı (%-lə)
1872	27	26	96.3
1888	827	818	97.7
1901	11562	10979	95.0
1912	9292	7799	82.7

viyyəyə qalxdı, Tovuzda sement zavodu, bir sıra yerlərdə kərpic zavodları və s. müəssisələr işə düşdü. Bu amilin təsiri ilə Azərbaycan ərazisinin bir çox hissələrinin (xüsusilə əkinçiliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə) mənimsənilməsinə başlandı. Azərbaycanın qərb rayonlarında məskunlaşdırılan alman əhalisi sənaye üzümçülüynü xeyli genişləndirdi. Düzenlik ərazilərdə bir sıra suvarma işlərinin həyata keçirilməsi sayəsində pambıqçılığın inkişafı yeni mərhələyə qalxdı. Həmin dövrdə genişləndirilən baramaçılıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. İstehsalı xeyli artan bu xammal növləri əsasında böyük miqdarda ipək, pambıqtəmizləmə və s. emal sənayesi müəssisələri yarandı, iqtisadiyyatın bir sıra başqa sahələri də inkişaf etdi.

Bu dövrdə Azərbaycan həm iqtisadiyyatın artım sürətinə və istehsalın tərkib genişliyinə, həm də məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə Rusiya imperiyasında qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu.

1908-ci ildə aparılan Ümumrusiya siyahıyaalma məlumatlarına görə, bütün Cənubi Qafqazda mövcud olan sənaye müəssisələrinin 59%-i, onlarda çalışan fəhlələrin 80%-i və istehsal olunan ümumi sənaye məhsulunun 92%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Azərbaycan hətta Ümumrusiya sənaye məhsulu istehsalında da ön yerdə idi. Ölkəmiz bütün Rusiyada hasil edilən ümumi sənaye məhsulunun 5%-ə qədərini verirdi. Onun ərazisində imperiyanın sənaye sahələrinin 8%-ə qədər cəmləşdirilmişdi. Sənaye məhsulu-

nun bir nəfərə istehsalına görə Bakı quberniyası (239 rubl) Rusiyanın bütün əsas quberniyaları arasında ön yerdə idi (Moskva – 212 rubl, Sankt-Peterburq – 164 rubl və Vladimir – 146 rubl və s.). Qısa vaxt ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında, əsasən, neft sənayesinin hesabına baş verən yüksəlişə baxmayaraq, onun məhsuldar qüvvələrinin ümumi səviyyəsi və təşəkkül meyilləri asılı ölkələrə xas olan birtərəfli



Nəriman Nərimanov

inkişaf yönümü ilə səciyyəli nirdi. Belə ki, 1913-cü ildə istehsal olunan ümumi sənaye məhsulunun 80%-dən çoxu tək-cə neft sənayesinin, kənd təsərrüfatında isə ümumi əkin sahələrinin 98%-i ancaq iki sahənin – taxılçılığın və pambıqçılığın payına düşürdü. Suvarma şəbəkəsi zəif olduğu üçün əkinəyararlı torpaqların ancaq yarısından istifadə edilirdi. Ərazinin böyük əksəriyyəti dövrün müasir nəqliyyat vasitələrindən məhrum idi, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə görə onun ayrı-ayrı regionları ara-

sında çox böyük fərqlər yaranmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatındakı yüksək inkişaf sürəti XX əsrin birinci onilliyinin ortalarından azalmağa başladı və ümumi səviyyəsi aşağı düşdü. Bunun əsas səbəbləri həmin dövrdə Rusiyada başlanan böhranın neft sənayesini də bürüməsi, Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə nəqliyyatın bütün növlərinin hərəkətinin pozulması nəticəsində Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasının məhdudlaşması, imperiya daxilində ictimai-siyasi sabitliyin pozulması, bolşevik-daşnak birləşmələrinin Azərbaycanda törətdiyi soyqırımlar, həmin qüvvələrlə birlikdə “Sentrokaspi diktaturası”nın Azərbaycanın varidatını talan etməsi və s. idi. Ölkənin başqa təbii xammal növləri ilə zəngin olmasına baxmayaraq, yeni neft ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və geniş miqyasda istismarı Sovet dövlətinin diqqət mərkəzində idi. 1920-ci ildə neft hasilatının həcmi 1913-cü ilə nisbətən 3 dəfə, onun emalı 2,4 dəfə və digər sahələrdə də istehsalın həcmi dəfələrlə azaldı. 1920-ci ildə sənaye məhsulunun həcmi 1913-cü il səviyyəsinin təqribən 48%-ini təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatında ümumi əkin sahələri 1,6 dəfə, ayrı-ayrı məhsulların həcmi isə daha çox azaldı, nəqliyyat və istehsalın başqa sahələri ciddi dağıntılara məruz qalmışdı.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində mərkəz milli respublikalarda siyasi, sosial-iqtisadi məsələlərin həllində ciddi səhvlərə yol verirdi.

N.Nərimanov İ.Stalinə məktubunda qeyd edirdi: "...Mən Moskvaya (1920-ci ilin yazında) RK(b)P MK-ya çağırılmışdım və burada mən Azərbaycanda bizim gələcək işimiz haqqında öz məruzəmlə çıxış etdim... Əsas məsələlərdən başlıca olaraq aşağıdakılar irəli sürülmüşdür.

...Azərbaycanı sovetləşdirərkən Rusiyada etdiyimiz səhvlərə yol verməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, müstəqil nümunəvi sovet respublikası yaratmalıyıq ki, Şərq zəhmətkeşləri, birincisi, bizim işğalçı imperialist məqsədlərimizin olmadığını bilsinlər və ikincisi, onlar görsünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlarsız, bəylərsiz və başqaları olmadan qura bilərlər".

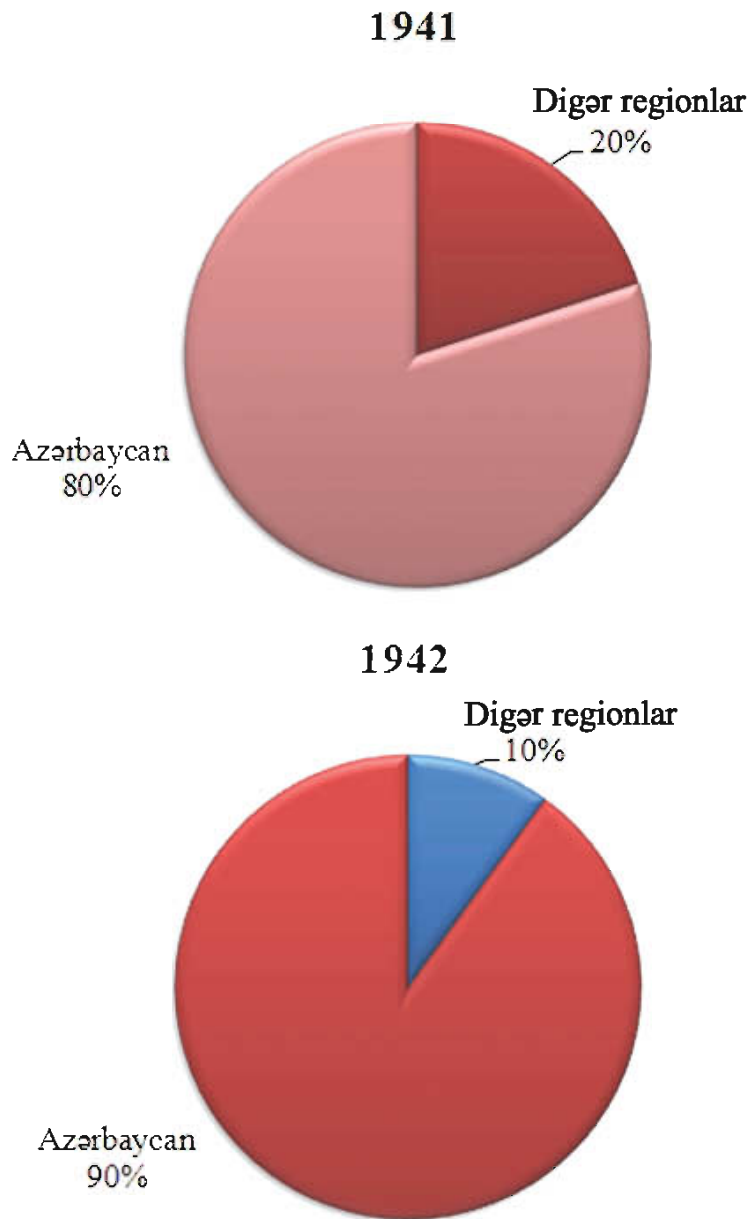
Azərbaycan nefti Sovet İttifaqı üçün, əsasən, iki cəhətdən müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Birincisi, inkişaf edən xalq təsərrüfatının neft məhsullarına olan ehtiyacını tam ödəməklə ölkənin bu sahədə hər hansı başqa dövlətdən asılı vəziyyətə düşməsinin qarşısı alınır. İkincisi, o zaman yüksək keyfiyyətli Bakı neftinin ixracından əldə edilən valyuta geniş sənayeləşdirmə layihələrini həyata keçirmək üçün avadanlıq və texnologiyalar əldə edilməsində və Sovet İttifaqının qısa müddətdə iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır. SSRİ-də hasil edilən neftin 70-80%-ni verən Azərbaycanda bu sahənin inkişafı keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxdı. Neft hasilatı sürətlə bərpa edildi və həcmində görə özünün ən yüksək həddinə (1941-ci

ildə 23,5 mln. t) çatdı. Bakı nefti SSRİ-nin alman faşizmi üzərində qələbə çalmasında müstəsna rol oynadı. Bakı nefti olmasaydı, SSRİ-nin faşizm üzərində qələbəsi mümkün olmazdı (bax: qrafik 1, 2).

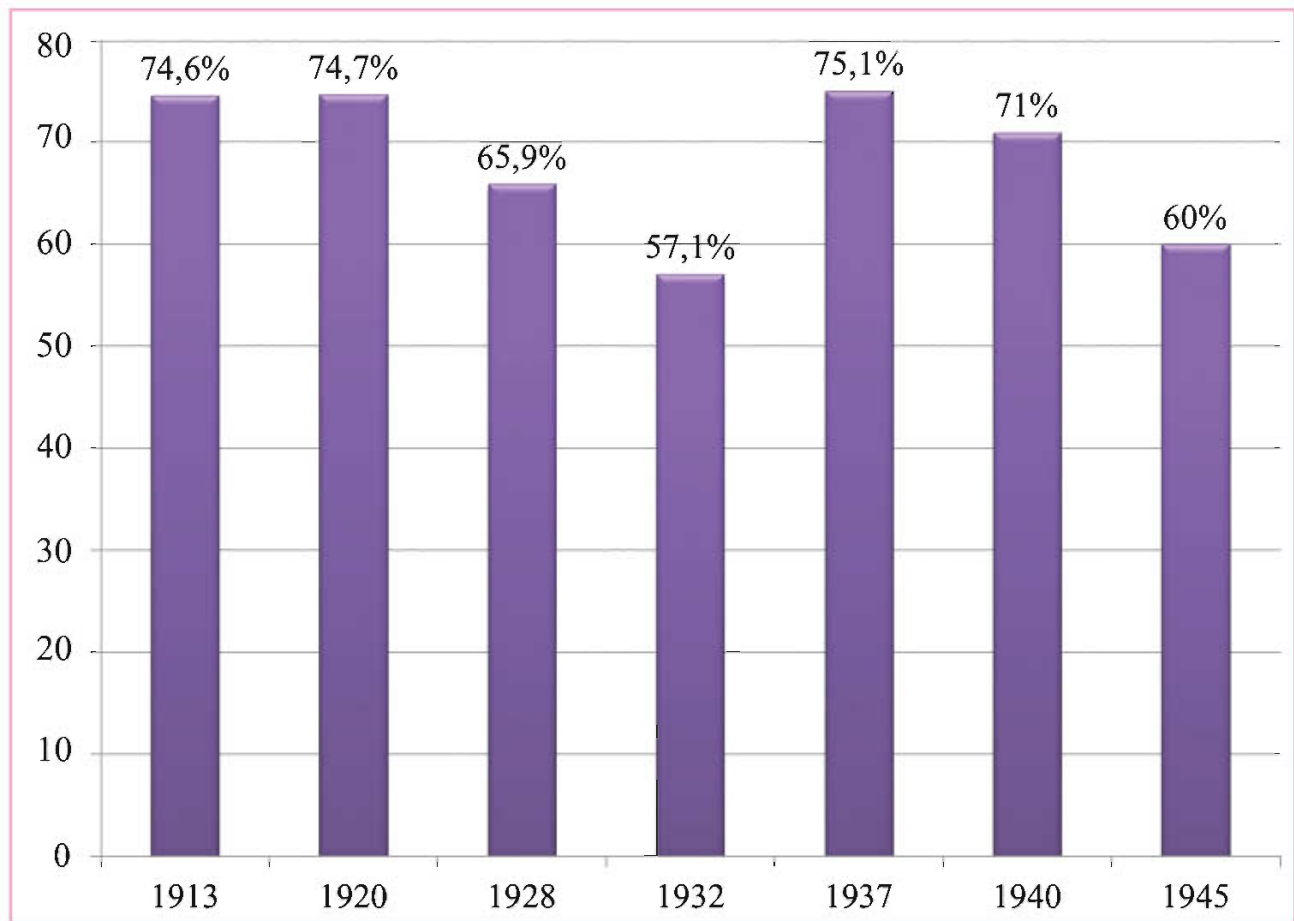
Hərbi mütəxəssislərin fikrincə, bəşəriyyət tarixində baş vermiş çoxsaylı müharibələrin ən dəhşətli, dağıdıcı xarakterli sa-

yılan II Dünya müharibəsində planetin 60-dan yuxarı ölkəsi bilavasitə, yaxud dolay yollarla iştirak etmişdi. Həmin müharibədə döyüşən tərəflərin 50 milyon nəfərdən artıq əsgər-zabiti həlak olmuş, on milyonlarla insan yaralanmış və şikəst edilmiş, hərbi əməliyyatların getdiyi ərazilərdə milyonlarla mülki əhali zərər çəkmiş, əsir alın-

SSRİ-nin neft istehsalında Bakı neftinin xüsusi çəkisi



Qrafik 1

SSRİ-də Azərbaycanın neft hasilatının xüsusi çəkisi**Qrafik 2**

mış, xüsusi düşərgələrdə incidilmiş, təhlükəli sahələrdə işləməyə məcbur edilmiş, təhqir olunmuş, güllələnmiş, zəhərli qaz kameralarında boğularaq yandırılmış, soyuq, şaxtalı hava şəraitində qəsdən dondurulmuşdur.

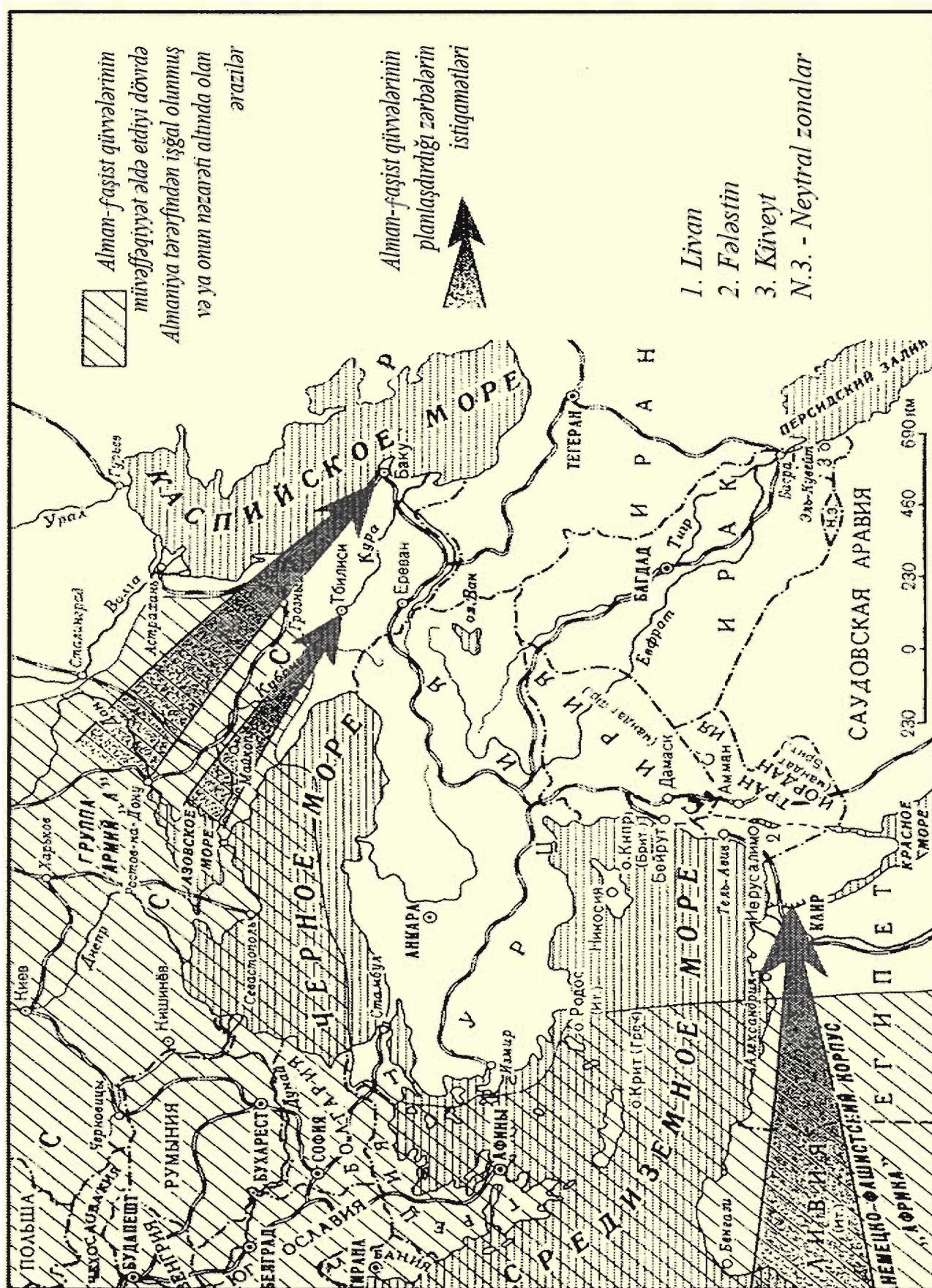
Tarixi hadisələrin mürəkkəb və ziddiyyətli prosesləri nəticəsində, əvvəllər çar Rusiyasının, sonralar isə bolşevik rejiminin tərkibinə zorakılıqla qatılmış Azərbaycan da nəhəng imperiyanın vahid təsərrüfat kompleksinin bir hissəsi kimi faşist Almaniyasına qarşı vuruşmuşdur. O illərin məhrumiyyət çətinliklərini yaşamış xalqımızın

qələbə naminə fədakar əməyi, döyüş meydanlarında verdiyi qurbanlar heç vaxt unudulmayacaq.

1418 gün davam etmiş müharibənin ilk günlərindən başlayaraq cəbhəni yanacaq, ərzaq, müxtəlif təyinatlı silah, sursat, ehtiyat hissələri ilə təchiz edən ən mühüm arxa cəbbəxanalarından biri Azərbaycan olmuşdur. “Motorlar müharibəsi” şəraitində hərbi əməliyyatların bütün gedişi boyu, respublikamız ölkənin əsas neft-yanacaq bazası kimi cəbhənin ehtiyaclarını ardı kəsilmədən təmin etmişdir. Müharibə illərində ölkədə çıxarılmış 110 milyon ton neftin 75

milyon tonunu, yaxud 70 faizini Bakı vermişdi. O dövrdə respublikamızdan cəbhəyə 22 milyon ton yüksək keyfiyyətli benzin, yüz min tonlarla xüsusi təyinatlı sürtgü yağları yola salınmışdır. “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!” şüarı ilə işləyən Azərbaycan neftçiləri Böyük Vətən müharibəsi illərində 160 dəfə Dövlət Müdafiə Komitəsinin, ÜHİMŞ və SSRİ Neft Sənayesi Komissarlığının keçici Qırmızı Bayrağını almışdılar.

O qanlı-qadalı dövrdə hərbi qaydada qurulan xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin normal fəaliyyətində, xüsusilə də



Cədvəl 2

Hər nəfərə elektrik enerjisi istehsalı (kilovatt-saat)

	1940-cı il
SSRİ	254
RSFSR	285
Ukrayna SSR	310
Belarusiya SSR	56
Özbəkistan SSR	80
Qazaxıstan SSR	105
Gürcüstan SSR	212
Azərbaycan SSR	609
Litva SSR	403
Moldaviya SSR	7
Latviya SSR	70

cəbhənin yanacaq materiallarına artan tələbatının fasiləsiz təchizatında Bakı nefti əvəzsiz rol oynamışdı. Respublika neftçilərinin müharibənin ilk günlərində ölkənin bütün neft sənayesi işçilərinə olan müraciətində deyilirdi ki, qələbə gününü yaxınlaşdırmaq üçün biz cəbhəni yüksək keyfiyyətli yanacaq, aviasiya benzini, əla növ sürtgü yağları və başqa məhsullarla təmin etməliyik.

Hitler nəyin bahasına olursa olsun, Bakını ələ keçirmək istəyirdi.

Azərbaycan neftçilərinin fədakar əməyinin və düşmən üzərində qələbəni yaxınlaşdırmaq yolundakı söylərini yüksək qiymətləndirən mərkəzi mətbuat orqanları yazırdı ki, neft Bakısı vətən üçün bu qanlı-qadalı gün-

1942-ci il, 8 noyabr

U.Çerçilldən İ.V.Stalinə:

"Heç şübhəsiz, Sizə məlumdur ki, Hitler Bakını almaq ümidini itirəndə onu hava hücumları yolu ilə dağıtmağa cəhd edəcək.

Xahiş edirəm, mənim bu məlumatıma inanasınız".

Stalinin baş nazir Çerçillə şəxsi məktubu

"Sizin Liviyadakı uğurlarınız və "Məşəl" əməliyyatına müvəffəqiyyətlə başlamağınız bizi çox sevindirir. Tam qələbə arzulayıram. Bakı barəsində xəbərdarlığa görə təşəkkür edirəm. Biz düşməni dəf etmək üçün tədbirlər görürük".

9 noyabr, 1942-ci il.

Şəxsi vəsaitlərdən müdafiə fonduna 15 kq qızıl, 952 kq gümüş, 320 mln rubl verilib.

Cəbhəyə 1,6 mln.-dan çox zəruri mal və 125 vaqon isti geyim göndərilib. Yalnız Leninqrad üçün 1942-ci ilin yayına qədər Bakı müəssisələri 2 vaqon qara kürü, 40 ton meyvə qurusu, 12 vaqon tomat-püre və şirə, qaraciyər ekstraktı, hematogen, jelatin və digər qida məhsulları, habelə dərman və sarğı vasitələri göndərilib. Stalingrad, Stavropol və Krasnodar vilayətlərinə də ərzaq, avadanlıq və pul formasında böyük yardım edilmişdi. Bakı müəssisələri DneproQES, Azov limanı və digər vacib obyektlərin bərpasında da iştirak etmişdilər.



İ.Stalin, F.Ruzvelt, U.Çerçill



Marşal G.K.Jukov

Azərbaycan ərazisində 87 batalyon, 1123 özünümüdafiə dəstəsi, Qafqazdan Pribaltikaya, Şərqi Avropaya və Berlinə qədər gedib çıxmış 77, 223, 396, 402 və 416-cı milli atıcı diviziyalar yaradılmışdı. Marşal Jukov "Xatırlamaq və fikirləşmək" kitabında yazırdı ki, "ilk olaraq şərqdən Berlinə daxil olanlar içərisində 416-cı diviziya var idi: komandir D.M.Sızranov, siyasi şöbənin rəisi R.A.Məcədov".

"Bakı neftçiləri cəbhəyə, ölkəyə Vətənimizin müdafiəsi, düşmən üzərində qələbə üçün lazım olduğu qədər yanacaq vermişlər".

Marşal G.K.Jukov

lərdəki kimi əmək coşğunluğunu hələ heç vaxt görməmişdir: "Mühəndislər, geoloqlar, texniklər, müxtəlif peşə sahibləri gecəgündüz öz laboratoriyalarını, buruqları, kompressorları, za-

vod sexlərini tərk etmirlər. Ardı-arası kəsilməyən axınla cəbhəyə əla növ benzin, liqorin, sürtgü yağları, mörmi və minalar göndərilir".

Müharibə illərində Dövlət Plan

Komitəsinin sədri olmuş tanınmış iqtisadçı akademik N.Voznesenski ölkənin hərbi iqtisadiyyat yoluna keçirilməsinə həsr etdiyi kitabında yazırdı: "Bakı cəbhəni və ölkənin xalq təsərrüfatını neft məhsulları ilə fasiləsiz təchiz edir, havada və yerdə yüz minlərlə motoru hərəkətə gətirirdi".

Neftçilərimizin tükənməz səyləri qarşısında baş əyən rus yazıçısı L.Sobelev heyranlıqla yazmışdı: "Bakı yanacağı ilə tanklarımız Prussiyaya daxil olmuşdur. Bakı benzinini ilə qəhrəman təyyarəçilərimiz müharibə səmasına yiyələnmiş, Bakı yanacağı ilə Dnepr donanmasının gəmiləri Şpreye çayı vasitəsilə Berlin məhəllələrinə desant çıxarmışdılar. Qəhrəman-



“Minlərlə tank, özüyəriyən silah, təyyarə və avtomobil şanlı Bakı neftçiləri tərəfindən çıxarılan yanacaqqla hərəkətə gətirilir. Stalinqrada ətrafında, Donda, Donbasda, Dnepr yanında və Dnestr yaxınlığında, Belqrad yanında, Budapeşt və Vyana ətrafında düşmənlə amansız döyüşlərdə cəbhə döyüşçüləri – təyyarəçilər, tankçılar, özüyəriyən silah və avtomatın sürücüləri Azərbaycan neftçilərini fəxrlə xatırlayır, neft Bakısının qəhrəman zəhmətkeşlərinin şəninə təriflər deyir, yüksək keyfiyyətli gözəl yanacaq üçün minnətdarlıqlarını bildirirdilər”.

***Fyodor Tolbuxin
Sovet İttifaqı marşalı***



Fyodor Tolbuxin

ların ümidlərini doğruldan Bakı neftçilərinə təşəkkür edirəm”. Vuruşan ordunun cəbbəxanasına çevrilmiş Azərbaycanın bütün xalq təsərrüfatının, ilk növbədə isə neft sənayesinin normal fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyəti olan sahələrdən biri elektroenergetika kompleksi idi. Respublika energetikləri müharibə dövrünün yaratdığı obyektiv-subyektiv xarakterli çətinliklərə baxmayaraq, xalq təsərrüfatını, xüsusilə də cəbhə üçün müxtəlif təyinatlı məhsullar is-

tehsal edən sahələri fasiləsiz surətdə elektrik enerjisi ilə təchiz etmişlər.

O dövrdə Azərbaycan 1 nəfərə düşən elektrik enerjisi istehsalına görə SSRİ-də birinci yeri tuturdu.

O illərdə ölkənin başqa iqtisadi rayonları ilə əvvəlki normal əlaqələrin pozulması nəticəsində müxtəlif təyinatlı elektrik avadanlığı və materiallarının alınmadığı bir şəraitdə, respublikanın energetika təsərrüfatı işçiləri daxili imkanları, habelə

təcrübələri əsasında sıradan çıxmış avadanlıqların, texnikanın, zəruri ehtiyat hissələrinin hazırlanmasını qaydaya salmışdılar. Xüsusilə neft sənayesində istifadə olunan mədən elektrik avadanlığının təmiri və yenilərinin, yaxud əvəzləyicilərinin hazırlanması istiqamətində böyük işlər həyata keçirilmişdi. Azərbaycan energetika təsərrüfatının mütəxəssisləri və əlaqədar təşkilatları düşmən işğalından azad olunmuş bir sıra ərazilərin, o cümlədən Şimali Qafqazın, Krasnodarın, xüsusilə də Donbasın elektrik stansiyaları, habelə təsərrüfatların təmir olunub işə salınmasına böyük əmək sərf etmişlər (bax: cədvəl 2).

SSRİ-nin arxa cəbhə rayonlarındakı neft sənayesini zəruri avadanlıq və texnika ilə təmin etmək üçün Bakıda yerləşən bir sıra maşınqayırma müəssisələri, yaxud onların müəyyən sexləri, fəhlə, qulluqçu, mühəndis-texniki işçiləri ilə birlikdə Ural, Volqaboyu ərazilərinə köçürülmüşdü. Bakıda qalan maşınqayırma zavodlarının qarşısında



***Almanların hava hücumundan sonra
“Ağamalı” neftdaşıyan gəmisinin kapitanına
tibbi yardım göstərilir***

isə geniş əmək kooperasiyası əsasında cəbhəni silah və döyüş sürsəti ilə təmin etmək kimi mühüm vəzifə qoyulmuşdu.

1941-ci ilin payızından respublikanın maşınqayırma müəssisələri cəbhə üçün silah, avtomat, minaatan, aviabomba, hərbi texnikanın müxtəlif hissələrini hazırlamağa başlamışdı. Maşınqayırma müəssisələri qarşılaşdıqları kadr, xammal, texnika məhdudiyyəti problemlərini bacarıqla aradan qaldıraraq cəbhə üçün yüksək dəqiqlik və xüsusi texnoloji rejimdə istehsalı tələb olunan hərbi məhsulların vaxtında hazırlanıb yola salınmasını təmin etmişlər.

Azərbaycan maşınqayırma sənayesi fəhlə, mühəndis və qulluqçularının müharibə illərindəki əməyi dəfələrlə yüksək mükafatlandırılmışdır. Respublikanın maşınqayırma müəssisələri içərisində xüsusi yer tutan L.Şmitd adına zavod müharibə illərində 25 dəfə Dövlət Müdafiə Komitəsinin keçici bayrağını almış, müharibədən sonra isə bu bayraq əbədi saxlanmaq üçün həmin müəssisəyə verilmişdir.

Qeyd etmək zəruridir ki, 1942-ci ildə Zaqafqazıyanı başqa sənaye mərkəzləri ilə birləşdirən yolların düşmən tərəfindən tutulduğu bir şəraitdə, Qafqaz cəbhəsinin orduları ölkənin daxili rayonlarından təkcə təyyarə, top və tank almışdılar. Dövlət Müdafiə Komitəsinin göstərişinə əsasən, bu qoşunların təchizi üçün lazım olan bütün digər silah və hərbi ləvazimat Zaqafqaziya respublikalarında istehsal edilməli idi. 1942-ci ilin yazından başlayaraq, maşınqayırma müəssisələri üçün müəyyən edilmiş tapşırıqların getdikcə artırılmasına baxmayaraq, arxa cəbhədə çalışanların fədakar əməyi, texnika və mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etmək, iş vaxtı və xammala, materiallara qənaət, zay məhsul buraxılmasına yol verməmək, ən mütərəqqi iş üsullarına yiyələnmək sayəsində cəbhənin sifarişlərini yerinə yetirmək mümkün olmuşdu.

Müharibənin ilk günlərindən etibarən Azərbaycanın yüngül sənaye müəssisələri öz gündəlik



işlərini cəbhənin tələbləri əsasında quraraq, qısa vaxtda 30-a yaxın yeni məhsul istehsalını qaydaya salmışdılar. Bu məhsullar arasında hərbi təyinatlı ipək parçalara, tibbi ehtiyaclar üçün sarğı materiallarına, tənizifə, ağ parçalara, xüsusi növ mahuda, diaqonal və reps kimi parçalara, cərrahiyyə əməliyyatlarında istifadə olunan ipək saplara, döyüşçülər üçün paltar, ayaqqabı, əlcək və digər məhsullara böyük ehtiyac olmuşdu. O dövrdə bir sıra xammal və yardımçı materialların gətirilməsinin dayandırılması şərai-

tində respublikanın yüngül sənaye müəssisələri müxtəlif material, ehtiyat hissə və detalların istehsalını yerli materiallardan hazırlayaraq, cəbhə üçün lazım olan məhsulların istehsalını dayandırmamışdır. Müharibə illərində Azərbaycanda ipək parça istehsalı 4 dəfə, habelə cəbhə üçün zəruri sayılan digər yüngül sənaye məhsullarının istehsalı xeyli artmışdı.

Respublikanın yeyinti sənayesi müəssisələrinin fəhlə-texniki işçiləri hərbi vəziyyətin yaratdığı işçi qüvvəsinin, xammalın, ava-

danlığın çatışmazlığı kimi çətinlikləri bacarıqla aradan qaldıraraq, öz işlərini müharibə şəraitinin tələbləri səviyyəsində qurmağa nail olmuşdular. Həmin dövrdə xaricdən gətirilən bir sıra dərmanların yerli xammal əsasında istehsalı təşkil olunmuş, 50-yə yaxın yeni adda məhsulun buraxılmasına başlanmış, mövcud yüngül sənaye müəssisələri genişləndirilməklə yanaşı, yeniləri inşa olunmuşdu. Bu baxımdan Bakı ət kombinatındakı endokrin dərmanlar hazırlayan sexin fəaliyyəti ayrıca qeyd olunmalıdır.

***Zaqafqaziya dəmir yolu şöbələri üzrə yüklərin bölgüsü (yekuna %-lə)
(1942-ci il sentyabr ayının siyahıyaalma məlumatlarına əsasən)***

Yüklərin aidiyyatı və növləri	Cəmi	O cümlədən şöbələr üzrə						
		Tbilisi	Xaşur	Samtred	Leninakan	Təbriz	Sadalanan şöbələr üzrə yekun	Azərbaycan ərazisində
Cəmi yüklər	100	10	8	6	2	1	27	73
Müdafiə xalq komissarlığı	100	11	4	6	1	-	22	78
Toxuculuq malları və xammal	100	4	1	-	-	1	6	94
Sənaye xammalı	100	6	-	-	1	7	14	86
Adamlar	100	9	11	-	-	-	20	80

Azərbaycanın sənaye və sənət kooperasiyası müəssisələri yerli xammal ehtiyatları bazasında müharibənin ilk dövrlərindən 200 adda məhsul, o cümlədən müxtəlif təyinatlı dərman, yanğından mühafizə avadanlıqlarının, hərbi xəstəxanalar üçün mebel, yorğan-döşək, yataq dəstləri, əlcək, yun gödəkcə, corab istehsalına başlayaraq, cəbhəni təchiz etmişlər. Müharibə dövründə respublikanın yerli sənaye və sənət kooperasiyası müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulun ümumi həcmi də bir neçə dəfə artmışdı.

Ölkənin həyatında ciddi dəyişikliklər yaratmış müharibə dövrü, bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən də nəqliyyatın işini hərbi şəraitin tələbləri əsasında yenidən qurmaq vəzifəsini irəli sürmüşdü. Mühüm sənaye və kənd təsərrüfatı rayonlarının düşmən tərəfindən tutulması, habelə sənayenin ərazi baxımın-

dan yerləşməsində baş vermiş zəruri dəyişikliklər, təbii ki, nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr sistemində meydana çıxan yeni məsələlərin çevik həllini tələb edirdi. Müharibənin başlanğıcında SSRİ-nin şərq və cənub rayonlarını cəbhə ilə bağlayan dəmir yolu xətləri şəbəkəsində yükdaşımaların həcmi kəskin sürətdə artmış, coğrafiyası xeyli dəyişmiş, qatarların hərəkət qrafikinin gərginliyi xeyli çoxalmışdı.

Müharibə şəraiti respublikanın dəmir yolu nəqliyyatı qarşısında da təcili həllini tələb edən bir sıra mürəkkəb vəzifələr qoymuşdu. Həmin illərdə bir tərəfdən hərbi və digər lazımı yüklərin cəbhə bölgələrinə daşınması, digər tərəfdən düşməne yaxın ərazilərdən əmlakın, texnikanın və əhalinin çıxarılıb arxa ərazilərə köçürülməsi tələb olunurdu. Belə bir əks istiqamətli hərəkətin uzlaşdırılıb-tən-

zimlənməsi və dəqiqliklə həyata keçirilməsi respublikanın nəqliyyat sisteminin bütün imkanlarının tam səfərbərliyə alınmasını nəzərdə tuturdu.

1941-ci il iyunun 24-dən etibarən respublikada qatarların hərəkətinin xüsusi hərbi qrafiki tətbiq olunmağa başlandı. Eyni zamanda nəqliyyat vasitələrinin və ona xidmət göstərən sahələrin hava hücumundan müdafiə, habelə yanğından mühafizə tədbirləri həyata keçirildi.

1942-cı ilin payızında Qafqaz uğrunda gedən döyüşlər nəqliyyatın qismən nizama salınmış hərbi vəziyyətə uyğun fəaliyyətində yeni çətinliklər yaratmışdı. Çünki Azərbaycan dəmir yolu cəbhəni və arxanı yanacaq, habelə döyüş ləvazimatı ilə təchiz edən yeganə nəqliyyat xətti idi. O dövrdə eyni zamanda Qroznı, Maykop, Tuapse, Batum neftayırma zavodları və Bakı-Batum neft kəmərinin sö-

külmüş avadanlığının Xəzər dənizi vasitəsilə ölkənin arxa rayonlarına daşınması ilə bağlı olduqca mürəkkəb bir vəziyyət yaranmışdı.

Ümumiyyətlə, müharibə illərində Azərbaycan dəmiryolçuları cəbhəyə 1,6 milyon vaqon müxtəlif təyinatlı məhsul, o cümlədən 600 min ədəd yük vaqonu və yanacaq sistemi göndərmişlər. Həmin dövrdə Bakı dəmir yolu şöbəsi vasitəsilə ayrı-ayrı istiqamətlərə milyon tonlarla yük və yüz minlərlə sərnişin daşınmışdı.

Dəniz nəqliyyatı da dəmir yolu nəqliyyatı ilə birlikdə hərbi yüklərin, köçürülmüş əhalinin, habelə xalq təsərrüfatı üçün vacib olan müxtəlif növ məhsulların daşınmasında çox mühüm rol oynamışdı. Daşınma işlərinin daha səmərəli təşkil olunması məqsədilə mərkəzdən 11 yeni tanker ayrılmışdı.

Müharibə dövründə Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya və Birləşmiş Ştatlar arasında faşist Almaniyasına qarşı birgə əməkdaşlığa dair sazişə uyğun olaraq İran körfəzi, habelə onun ərazisindəki dəmir yolu, şose yolları vasitəsilə müttəfiqlərdən alınmış müxtəlif təyinatlı məhsulların daşınması xeyli genişlənmişdi. Onu göstərmək kifayətdir ki, Zaqafqaziya üzrə cəmi yük daşımalarının 75-80%-i Azərbaycanın payına düşürdü (bax: cədvəl 3).

1941-1945-ci illər respublikamızın avtomobil təsərrüfatı və onun işçilərinin fəaliyyəti üçün əsl sınaq meydanı olub. Avtomobil nəqliyyatında ən ciddi çətinlik yük avtomobillərinin cəbhənin ehtiyacları üçün səfər-



Tarix bu gün də, gələcəkdə də bilməlidir ki, İkinci Dünya müharibəsində, Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının xidməti, fəaliyyəti, rolu çox böyük olubdur. Yenə də deyirəm, həm övladlarımızın cəbhədəki qəhrəmanlığı, həm də neft hasilatı, cəbhəyə lazım olan bütün başqa ləvazimatların istehsalı sahəsində Azərbaycan xalqının xidmətləri misilsiz, əvəzsiz, tarixidir.

Heydər Əliyev

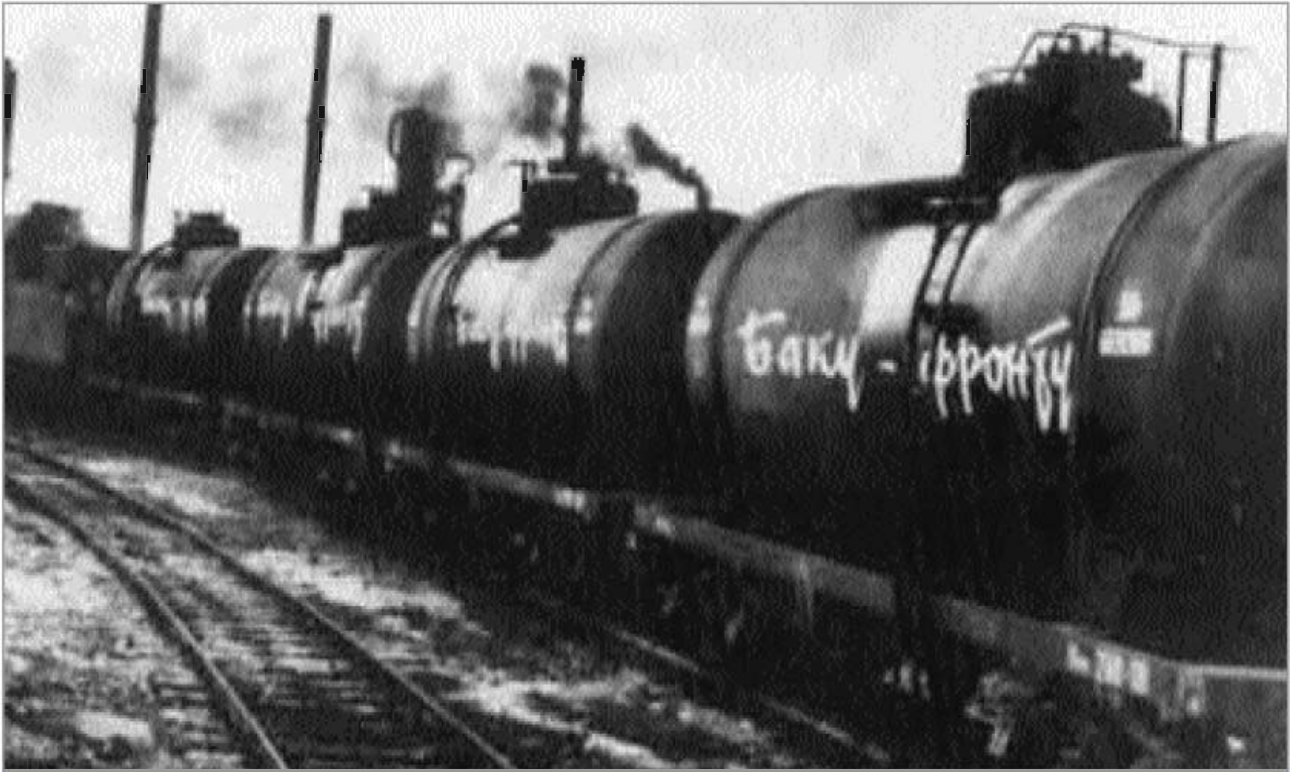
bərliyə alınması nəticəsində, onların sayının kəskin sürətdə azalması ilə əlaqədar olmuşdu. Respublikanın avtomobil nəqliyyatı təkcə yerli əhəmiyyətə malik yüklərin daşınmasını deyil, həm də hərbi-strateji təyinatlı texnikanın, materialların

ünvanlara çatdırılmasında mühüm rol oynamışdı. Avtomobil yollarının yük gərginliyinin artması və daşınan yüklərin təcililiyi magistral yolların yenidən qurularaq, saz vəziyyətdə saxlanmasını tələb edirdi. Müharibə illərində respubli-

Bakı, Azərbaycan MK K(b)P-nin katibi yoldaş Bağirova.

“Şəxsən Sizi və bütün Azərbaycan xalqını onun şanlı oğulları, 416-cı Taqanroq atıcı diviziyasının döyüşçüləri və komandirləri Rostov vilayəti və Taqanroq şəhərinin azad edilməsi zamanı Hitlerin quldur dəstələri üzərində çaldıqları şanlı qələbə münasibətilə ürəkdən təbrik edirik”.

*Tyulenev, Yefimov, Rojdestvenski
8 sentyabr 1943-cü il.*



Təkcə Bakı əhalisindən müharibənin ilk həftələrində müdafiə fonduna 2326987 rubl nağd pul daxil olmuşdu. Stalinqrad uğrunda gedən qanlı döyüşlər vaxtı respublika kolxozçuları tank və təyyarələr istehsalı üçün öz əmanətlərindən müdafiə fonduna 17 milyon rubl vermişlər.



kanın müxtəlif rabitə təşkilatlarının fəaliyyəti də yalnız bir məqsədə – həm cəbhəni, həm də arxanı etibarlı, fasiləsiz əlaqə ilə təmin etməyə yönəldilmişdi. Müharibənin ilk günlərindən Bakının və rayonların rabitə məntəqələrinin iş rejimi müharibə şəraitinin sərt tələbləri əsasında yenidən qurulmuş, xüsusi hərbi səhra postları üçün kadr lar hazırlanmış, onlar müvafiq avadanlıqla təchiz olunmuşdu. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq şəhərlərarası poçt mübadiləsi hər gün rayonlararası poçt mübadiləsi ilə gündə bir neçə dəfə həyata keçirilmişdi. Cəbhəyə səfərbər olunmuş poçt-rabitə işçilərini əvəz etmək üçün respublika ərazisində müxtəlif kurslar açılmış, 1200 nəfərə yaxın qadın və gənclərdən ibarət rabitə işçisi hazırlanmışdı.

Həmin dövrdə respublika poçt daşınmalarında hava nəqliyyatından da istifadə olunmağa başlanmış, beynəlxalq (xüsusilə qonşu İran dövləti ilə) mübadilə sürətlə artmış, Bakı-Krasnovodsk və Bakı-Pəhləvi su xətləri marşrutlarından istifadə olunmuşdu.

Azərbaycanın kənd əməkçiləri ön və arxa cəbhəni ərzaq, xammalla təchiz etməyi müharibə şəraitində özlərinin fəaliyyət qanununa çevirməklə yanaşı, vuruşan ordunu silahlandırmaq kimi ümumxalq hərəkətində də fəal iştirak etmişlər. Qafqaz uğrunda ağır döyüşlər getdiyi vaxtda respublikamızın kənd zəhmətkeşləri “Azərbaycan kolxozçusu” adlı tank dəstəsi yaratmaq məqsədilə 170 milyon manatdan çox pul toplamış, Stalinqradın və Qafqazın müdafiə-

Müharibənin ilk illərində cəbhəyə gedən azərbaycanlılar arasında müxtəlif peşə sahibləri, o cümlədən neftçilər də çox idi. Onlardan biri də neftçi-mühəndis, mayor Əliyev Mövlan Məzahir oğlu idi. O, 17 iyun 1909-cu ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1926-cı ildə FZO məktəbini bitirdikdən sonra təhsilə olan marağına görə 1930-cu ildə Bakı Neft Texnikumunu, 1937-ci ildə isə Neft İnstitutunu (indiki Neft Akademiyası) bitirir. Bir müddət neft hasilatı sənayesində çalışır. 1941-ci ildə Moskvada V.İ.Lenin adına Hərbi-Siyasi Akademiyada təhsilini davam etdirir.

Hitlerin SSRİ-yə basqın etməsi haqqındakı xəbəri eşidən M.Əliyev hərbi komissarlığa ərizə yazıb könüllü cəbhəyə gedir. Şimal-Qərb cəbhəsinin 52-ci atıcı briqadasının batalyon komissarı təyin olunur. Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə şücaətinə görə “Stalinqradın müdafiəsi uğrunda” ordeni ilə təltif edilir. Həmçinin o, Estoniyanın, Varşavanın, Berlinin faşistlərdən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə də iştirak edir. Ali Baş Komandan İ.Stalin tərəfindən “Böyük Vətən müharibəsinin II dərəcəli”



*Neftçi-mühəndis, mayor
Mövlan Əliyev*

ordeni, “Qırmızı Ulduz” ordeni, “Berlinin alınması”, “Almaniya üzərində qələbə” uğrunda medalları ilə təltif edilir. Müharibə qurtardıqdan sonra M.Əliyev ilk azərbaycanlı olaraq 1945-1948-ci illərdə Almanıyanın Bilzen şəhərinin Şverin rayonunun hərbi komendantı, Maqdeburq mahalının Hərbi Komandanlığında plan-uçot şöbəsinin müdiri işləyir.

1948-ci ildə Azərbaycana qayıdır və yenidən neft sahəsində baş mühəndis vəzifəsindən tutmuş buruq ustası, sex rəisi, sahə müdiri, mədən müdiri vəzifələrində çalışır. 1971-ci il oktyabrın 12-də vəfat edir.

çilərinin ünvanına 242 min bağlama, habelə 146 vaqon müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları göndərmişdilər.

Eyni zamanda kənd əməkçiləri ordu fonduna yardım məqsədilə şəxsi istifadələrində olan 18 min baş mal-qara, 152 min pud taxıl, 170 min pud digər məhsul ayırmış, dövlət tapşırıqlarından əla-

və yüzlərlə vaqon, 742 min ədəd bağlama yola salmışlar. Tədricən düşməndən azad olunmuş rayonların aqrar bölməsinin bərpasına yardım göstərmək məqsədilə də respublikamızın kənd əməkçiləri səylərini əsirgəməmişlər. Şimali Qafqazın Stavropol diyarının aqrar bölməsini hamiliyə götürən kənd

BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ XALQ TƏSƏRRÜFATININ, İŞTİRAK EDƏN RƏHBƏRLƏR, GÖRKƏMLİ İSTEHSALAT

Bağirov Mircəfər Abbas oğlu – (1896-1956) Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1-ci katibi işləmiş (1933-1953), respublikaya rəhbərlik etmişdir. 1921-30-cu illərdə



Azərbaycan fəvqəladə komissiyasının sədri, Baş siyasi idarənin sədri, xalq daxili işlər komissarı, Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının sədr müavini, 1932-33-cü illərdə onun sədri olmuşdur. 5 dəfə Lenin (1935, 1942, 1943 iki dəfə), 1946-cı ildə 1 dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni ilə təltif edilmişdir.

Azərbaycan KP MK və Bakı şəhər PK-nın birgə plenumunda (1953 iyul) ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında və s. əməllərdə təqsirkar bilinib vəzifəsindən kənar edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının hökmü ilə (1956, aprel) xalq düşməni kimi güllələnməyə məhkum edilmişdir. Mir Cəfər Bağirovun ziddiyyətli fəaliyyəti indiyədək obyektiv tarixi qiymətini almamışdır.

Əliyev Musa Mirzə oğlu (1908-1985) – 1931-ci ildə Azərbaycan Neft İnstitutunun “Geoloji-kəşfiyyat” fakültəsini bitirmiş, 1939-1941-ci illərdə həmin institutun rektoru, 1941-1942-ci



illərdə SSRİ Neft Sənaye Na-

zirliyinin təhsil müəssisələri baş idarəsinin rəisi, 1943-1950-ci illərdə müxtəlif rəhbər vəzifələrdə işləmiş, 1950-1958-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti olmuş, 1958-1967-ci illərdə Rusiya EA-nın Faydalı Qazıntıların Geologiyası və Kəşfiyyatı İnstitutunun direktor müavini, Əlcəzairdə neft kontraktları müşavirlərinin rəhbəri vəzifələrində çalışmışdır. Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, akademik, Fəxri neftçi, Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatı olmuş, 3 çağırış SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Lenin, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı, Şərəf Nişanı ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Əlizadə Əlişrəf Əbdülhüseyn oğlu (1911-1985) – 1935-ci



ildə Azərbaycan İndustrial İnstitutunun “Geoloji-kəşfiyyat” fakültəsini bitirmişdir. 1944-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə

etmiş, 1945-ci ildə EA-nın həqiqi üzvü seçilmiş, 1946-1948-ci illərdə “Azneft” Birliyinin, 1948-1949-cu illərdə “Azneftkəşfiyyat” Birliyinin rəisi, 1959-1976-cı illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neftçixarma İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır. 2 dəfə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, SSRİ-nin Fəxri neftçisi, Türkmənistanın Əməkdar elm və texnika xadimi adlarına layiq görülmüşdür.

Orucov Sabit Atababa oğlu (1912-1981) – 1936-cı ildə Azərbaycan İndustrial İnstitu-



tunu bitirmiş, 1939-1945-ci illərdə “Orconikidzenef”, “26 Bakı komissarları” trestlərinin müdiri, 1945-1947-ci illərdə “Azər-

neftkombinat”ın rəis müavini, “Azneft” və “Krasnodarneft” birliklərinin baş mühəndisi vəzifələrində işləmiş, 1947-ci ildə “Azərneftkəşfiyyat” Birliyinin rəisi təyin edilmiş, 1949-cu ildə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi nəzdində Baş dəniz neft idarəsinin rəisi, 1955-1957-ci illərdə SSRİ Neft Sənayesi nazirinin müavini, 1957-1959-cu illərdə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri, Nazirlər Sovetinin sədr müavini, 1962-1965-ci illərdə SSRİ Kimya, Neft və Yanacaq Sənayesi Dövlət komitəsi sədrinin müavini, SSRİ Dövlət Plan Komitəsi nəzdində Dövlət Neftçixarma Sənayesi Komitəsi sədrinin birinci müavini, 1965-1972-ci illərdə SSRİ Neft Sənayesi nazirinin birinci müavini vəzifələrində işləmiş və 1972-ci ildə SSRİ Qaz Sənayesi naziri təyin edilmişdir. Sabit Orucov Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü seçilmiş, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin və 2 dəfə SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, Əməkdar elm və texnika xadimi adlarına layiq görülmüş, 2 dəfə Lenin, Oktyabr İnqilabı, 4 dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Vəzirov Süleyman Azad oğlu (1910-1973) – 1932-ci ildə Azərbaycan Neft İnstitutunun “Neft-

SƏNAYE, NEFT SƏNAYESİ FƏALİYYƏTİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ TƏŞKİLATÇILARI VƏ KOMANDİRLƏRİ



mədən” fakültəsini bitirmişdir. 1935-1937-ci illərdə “Molotovneft” trestində mədən müdirinin müavini, 1937-1940-cı

illərdə “Kaqanoviçneft” trestinin baş mühəndisi vəzifələrində çalışmışdır. Müharibə başlayan zaman “Azneftkombinat”-a baş mühəndis, bir müddət sonra isə “Azneft”-ə rəis təyin edilmişdir. Böyük Vətən müharibəsi başa çatdıqdan sonra o, “Qlavyujzapadneft”-də rəis işləmiş, 1948-ci ildə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin texniki idarəsinin rəis müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1954-1958-ci illərdə Azərbaycan Neft Sənayesi naziri, sonradan Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini, Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədrinin müavini vəzifələrində işləmişdir. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, Azərbaycan SSR Əməkdar elm və texnika xadimi adlarına layiq görülmüşdür.

3 çağırış SSRİ Ali Sovetinin, 3 çağırış Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, 4 Lenin ordeni, 6 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. **Yaqubov Əhəd Ələkbər oğlu** (1908-1979) – 1934-cü ildə Azərbaycan Neft İnstitutunun “Dağ-mədən” fakültəsini bitirmiş, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında el-



mişdir. 1941-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın neft üzrə katibi seçilmiş və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 1947-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü və geologiya bölməsi üzrə akademik-katibi seçilmişdir. SSRİ-nin Fəxri neftçisi Əhəd Yaqubov 1949-1952-ci illərdə “Azərdənizneft”, “Azərneftkəşfiyyat” birliklərinin rəisi vəzifələrində işləmiş, 2 dəfə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüş, 3 çağırış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Lenin, Oktyabr İnqilabı, Qırmızı Əmək Bayrağı, Şərəf Nişanı ordenləri ilə təltif edilmişdir. 1979-cu ildə vəfat etmişdir

Məmmədəliyev Yusif Heydər oğlu (1905-1961) – kimya elm-



ləri doktoru, akademik, 1947-1951 və 1958-1961-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti. Azərbaycan-da neft kimyasının əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan Astrofizika Rəsədxanası, Əlyazmaları Fondu, Sumqayıt Kimya Elmi Mərkəzi və digər müəssisələrin təşkili Y.Məmmədəliyevin adı ilə bağ-

mi işçi, geologiya bölməsinin elmi katibi, 1937-ci ildə isə onun rəyasət heyətinin sədrinin müavini vəzifələrində işlə-

lidir. Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı və Şərəf nişanı ordenləri, həmçinin medallarla təltif edilmişdir.

Əliyev Əziz Məmmədkərim oğlu (1897-1961) – Azərbay-



canın görkəmli dövlət xadimi, tibb elmləri doktoru, professor.

1930-cu il iyun ayının 19-da Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin bazasında Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu yaradılır. Əziz Əliyevin ADTİ-nin yaradılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. 1932-ci ildə o həmin institutun rektoru olmuşdur. 1941-1942-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nın katibi, 1942-1948-ci illərdə isə Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində çalışmışdır.

Mirqasımov Mir Əsədulla Mir Ələsgər oğlu (1883-1958) –



1945-1947-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın ilk prezidenti olmuşdur.

Azərbaycanın birinci tibb elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR EA-nın həqiqi üzvü. Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Qırmızı Ulduz ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

əməkçilərimiz, oranın kənd təsərrüfatının bərpası və dirçəldilməsi işinə hərtərəfli yardım göstərmişlər.

Stavropol diyarının mətbuatı Azərbaycanın kənd əməkçilərinin göstərdikləri təmənnasız qardaşlıq yardımını yüksək qiymətləndirərək öz səhifələrində həmin köməkdən necə səmərəli istifadə olunduğunu əks etdirən materiallar dərc etdirmiş və bu nəcib təşəbbüs üçün öz dərin təşəkkürünü bildirmişdi.

Müharibənin ağır illərində Azərbaycan alimləri, mütəxəssisləri cəbhənin və arxanın sifarişlərini təcili yerinə yetirmək üçün böyük fədakarlıqla çalışmışlar. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, cəmiyyətin və istehsalın ehtiyac, habelə günün tələblərindən irəli gələn problemlərin həlli, şübhəsiz, elmi daha sürətlə, məqsədyönlü istiqamətdə inkişaf etdirir.

Respublikanın kimyaçı alimləri akademik Y.Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında qısa müddətdə 100 növ yeni neft kimyası məhsulları, o cümlədən 9 adda xüsusi təyyarə benzini, 36 adda sürtgü yağı və 8 adda dizel yağı alaraq, onların sənaye istehsalını təşkil etmişdi. Bu qrupun kəşfləri sırasında oktan ədədi 100 olan yüksək keyfiyyətli təyyarə yanacağının hazırlanması xüsusi yer tutmuşdu. Yeni, mü-tərəqqi texnologiyanın istehsalat tətbiqi təyyarələr üçün xüsusi təyinatlı yanacaq və şaxtaya davamlı sürtgü yağları buraxılışını 30 faiz artırmağa imkan vermişdi.

Cəbhəni yüksək keyfiyyətli neft-yanacaq məhsulları və xüsusi təyinatlı sürtgü yağları ilə təmin

etdiklərinə görə Y.Məmmədəliyev, V.Quterya, R.İsmayılov, A.Markin, M.Qorelik o dövrün ən yüksək dövlət təltifi sayılan Stalin mükafatına layiq görülmüşdülər. Eyni zamanda neft sənayesinin inkişafı və cəbhənin yanacaqda fasiləsiz təchizatındakı xidmətlərinə görə bu sahənin bir qrup işçisinə, o cümlədən S.Vəzirova, B.Babazadəyə, R.Rüstəmovaya Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdi.

Respublikanın geoloq alimləri qarşısına cəbhənin neft-yanacaq məhsullarına artan tələbi ilə bağlı, bir tərəfdən yeni neft yataqlarının kəşf olunub istismara verilməsi, digər tərəfdən isə əvvəllər başqa yerlərdən gətirilən bəzi materialların əvəzləyicilərinin Azərbaycanda axtarışı, habelə istehsalat tətbiqi vəzifələri qoyulmuşdu.

Abşeron yarımadasında stratigrafiya neft yataqlarının kəşfi nəticəsində Sulutəpə, Çaxnaqlar, Yasamal dərəsi, köhnə Qala, Qaraçuxur və Suraxanının yeni sahələri hesabına neft hasilatını böyük həcmdə artırmaq mümkün olmuşdu. O dövrdə Buzovna-Maştağa neft yatağının kəşfi geologiya elmi tarixində böyük hadisə kimi qiymətləndirilmişdi. Yerində dərin qatlarda neftli strukturun yerləşdiyini göstərən heç bir xarici əlamət olmadığı halda, alimlər geofiziki üsullarla əldə etdikləri materialların təhlili əsasında həmin sahədə dərin qazma işləri aparılmasını məsləhət gördülər. Kəşf xarakterli bu mü-tərəqqi üsul hasilatı tədricən azalan Abşeronun şərq ərazisində ehtiyatların xeyli artırılmasına imkan vermişdi.

Geoloq alimlərin axtarış-kəşfiyyat işləri sayəsində çox böyük müdafiə əhəmiyyəti olan nadir elementlərin, xüsusilə kobaltın, strateji xammal sayılan molibdenin yeni yataqları kəşf olundu. Xəzər dənizində neft quyuları qazmağın, həmin quyuların özülünü tikməyin layihəsi işlənib hazırlandı.

Energetika sahəsində çalışan alimlərin də elmi-nəzəri tədqiqatları və praktik məsləhətləri, iqtisadiyyat üçün universal enerji mənbəyi sayılan elektroenergetika təsərrüfatının hərbi şəraitdəki fasiləsiz fəaliyyətinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynamışdır. Energetiklərimiz hidravlik zərbə nəticəsində neftboru kəmərlərinin zədələnməsini aşkara çıxaran səmərəli üsuldən istifadə etməyi irəli sürmüş, onların neft quyularının kompressor üsulu ilə istismarı üçün hazırladıqları avtomat istehsalatda müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuş, yerli xammal materiallarından mayesiz elektrik elementləri hazırlanması texnologiyasından respublikanın neft sənayesində geniş istifadə olunmuşdur.

Məşhur cərrah, akademik M.Topçubaşovun rəhbərliyi altında Bakıda və respublikanın digər şəhərlərində təşkil olunmuş hərbi xəstəxanalarda çalışan həkimlərimiz, onun yaratdığı xüsusi müalicə üsullarını tətbiq etməklə, habelə yerli xammal əsasında hazırlanmış dərmanlardan döyüş meydanlarında yaralanmış minlərlə əsgər və zabiti müalicə edib sağlamlığını özələrinə qaytarmışlar.

1941-1945-ci illərdə respublikanın evokuasiya hospitallarının

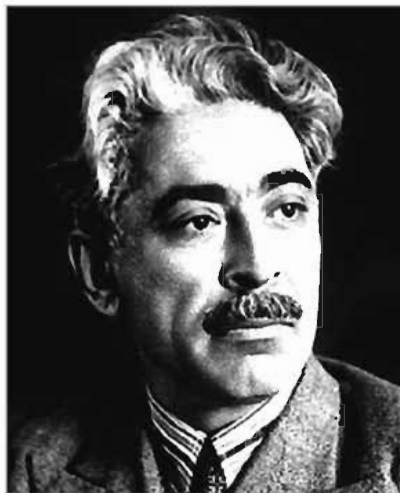
**Mustafa Topçubaşov**

dan 441 min yaralı və xəstə keçmişdir. Tibb işçilərinin ustalığı nəticəsində onların 70%-i yenidən cəbhəyə qayıtmışdı.

Şair və bəstəkarlarımızın marş və mahnıları xalqımızı qələbəyə səsləyirdi.

Xalqımızın böyük şairi Səməd Vurğun müharibə illərində 60-dan artıq şeir, bir neçə poema, o cümlədən "Bakının dastanı" poemasını yazmışdı. Bu illərdə Səməd Vurğun sənətinin şöhrət miqyası çox genişlənir. Onun yazdığı "Ukrayna partizanlarına" şeirinin mətnləri təyyarədən Ukrayna meşələrinə səpələnərək partizanlara çatdırılmışdı.

1943-cü ildə ABŞ-da keçirilən müharibə əleyhinə yazılmış ən dəyərli əsərlər müsabiqəsində şairin yazdığı "Ananın öyüdü" şeiri çox yüksək qiymətləndirilmiş və dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılan ən qiymətli 20 əsərdən biri kimi Nyu-Yorkda çap etdirilərək hərbiçilər arasında yayılmışdı. Müharibə illərində vətənpərvər şairin atəşli səsi ön cəbhədə, xəstəxanalarda, radioda daha əzəmətli səslənirdi. Müharibənin ağır şəraitində

**Səməd Vurğun**

Səməd Vurğun Kırım, Mozdok, Qroznı, Novorossiysk cəbhələri ndə olmuşdu. 1943-cü ildə onun təşəbbüsü ilə hərbi tədbirlər, cəbhəçilər və onların doğmaları ilə görüşlər keçirmək üçün Füzuli adına "Ziyalılar evi" yaranmışdı.

1945-ci ildə yazdığı "İnsan" fəlsəfi dramında şair gələcəyi romantik vüsətlə əks etdirməyə çalışmış, müharibənin odlu-alovlu günləri içərisində insan zəkasının qüdrətini göstərmişdi. Şairin bu əsərdə yaratdığı "Qardaşlıq şəhəri"ndə dünyanın eyni arzu və idealarla yaşayan insanları toplaşmışdı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Mir Cəlal Paşayev də qələmini süngüyə çevirmişdi. Yazıçı "Anaların divanı" hekayəsində yazırdı: "Dünyada birinci və axıncı dəfə olaraq anaların müqəddəs qiyamı başlanırdı. Analar indi müsəlləh və qəzəbli bir ordu kimi əl-ələ, səs-səsə verirdilər. Kəndli qadın əlində alakeş, kürək, toxa gəlirdi. Fəhlə qadın yumruğunu düyünləyərək bayraq kimi qaldırırdı. Müəllimə kitabını silaha dəyişir,

**Mir Cəlal**

yazıçılar qələmi süngüyə çevirirdi".

Yazıçı müharibə illərində yazdığı "Həzi Aslanov" silsilə oçerklərində qəhrəmanın keçdiyi şanlı həyat və mübarizə yolundan söhbət açaraq gəncələri vətənpərvərliyə, döyüşçüləri qələbəyə ruhlandırırdı.

Mir Cəlalın "Yollar", "Qardaş qanı", "Şərbət", "Odlu mahnılar", "Atlı", "Mərcan nənə", "Vətən yaraları" və s. hekayələri də müharibə illərinin məhsuludur. Bu hekayələrin hər birində cəbhə həyatını yaxından müşahidə edən, döyüşçülərlə təmasda olan bir vətənpərvər yazıçının dəqiq, canlı müşahidələrinin şahidi olmaq mümkündür.

Faşizmin insanlığa zidd, yırtıcı təbiətini ifşa edən satirik hekayələrində ədib bədii gülüşü daha da dərinləşdirmiş, tamamilə yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Dərin nifrət, qəzəb ifadə edən bu gülüşün məzmunu, mahiyyəti böyük ictimai-siyasi məna kəsb edir, insanlığın taleyi, gələcəyi, səadəti kimi ciddi bəşəri məsələlərlə bağlanır.

Mir Cəlal müharibə illərində bir çox yazıçı dostları ilə birgə No-



Süleyman Rüstəm

vorossiyskdə, Uzaq Şərqdə olmuşdu.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Süleyman Rüstəm bir-birindən maraqlı və mükəmməl əsərlər yaradıb: “Ana ürəyi”, “Durnalar”, “Ana və poçtalyon”, “Gün o gün olsun ki” kimi kitabları məhz o dövrdə çapdan çıxıb.

*Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava.
Alınsın düşməndən ömürlük qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az.
Sılınsın ürəkdən, könüldən ağrı,
Bir də tapdanmasın vətənin bağı.*

Bu şeir II Dünya müharibəsi zamanı qələmə alınsa da, bu günün özündə də aktuallığını itirməyib. Süleyman Rüstəmin böyük məhəbbətlə yaratdığı ana və poçtalyon obrazları müharibə illərində min bir zillət çəkən vətən övladlarının unudulmaz surətləridir. Bu surətlərdə bir çox insanların həyatı əks olunmuşdu. Azərbaycan elminin torpaqşünaslıq, biologiya, zoologiya, aqrokimya və digər sahələrinin alim-mütəxəssisləri də öz fəaliyyətlərini müharibə dövrünün



İkinci Dünya müharibəsi bəşər tarixində ən dəhşətli müharibə idi, ən qanlı müharibə idi. Azərbaycan Sovet İttifaqı tərkibində bu müharibədə fəal iştirak etmişdir. 700 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı müharibədə iştirak etmiş, qəhrəmancasına vuruşmuş, onların yarısı geri dönməmiş, həlak olmuşdur. Bu, böyük qəhrəmanlıqdır. Heç kim bu qəhrəmanlığı unutmamalıdır.

İlham Əliyev

yaratdığı sərt tələblər səviyyəsində uğurla qura bilmişdilər. 70 ildən çox bir vaxt hüdudundan o günlərə qayıdaraq, nə qədər çətin və ağır olsa da, etiraf etməliyik ki, ordu sıralarına çağırılmış 700 min nəfərə yaxın həmyerlimizin məşəqqətli taleyi, 300 min həlak olmuş əsgər-zabitimizin nakam ruhu, gecə-gündüz hər cür məhrumiyyətlərə qatlanmış ana-bacılarımızın, yeniyetmələrin, cəbhəyə gedənlərin əvəzinə dəzgah arxasında, tarlalarda qeyrətlə çalışan qız-gəlinlərimizin öz nişan üzük-lərini, sırğalarını, qızıl-gümüş bəzək əşyalarını könüllü surətdə müdafiə fonduna verməsi, oğul-qızlarımızın döyüş meydanlarından geri qayıtmayacaq-

larını xəbər verən “qara kağızların” axıtdığı nisgilli göz yaşları yaşanmış tariximizin səhifələridir.

1941-1945-ci illərdə alman faşizmi və yapon millitarizmi üzərində qələbə ilə başa çatmış II Dünya müharibəsinin tarixi ibrət dərsləri üzərində düşünmək, habelə ondan müəyyən nəticələr çıxarmaq zəruridir. Neçə illərdir ki, məkrli qonşu dövlətlə vaxtaşırı pozulan atəşkəs rejimində yaşayan müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün həmin müharibənin - cəmiyyətin bütün təbəqələrinin vahid məqsəd uğrunda birliyi, qərəzli həzırlanıb və fitnəkarlıqla cəlb olunduğumuz Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli naminə “hər

şey qələbə üçün” müqəddəs çağırışının xalqımızın həyat tərzinə çevrilməsi, gənc nəslin əsl vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunub formalaşması, orta və ali məktəblərdə hərbi hazırlıq (mülki-müdafiə) dərslərinin təşkili, habelə tədrisinə tələbkərlığın artırılması, zəngin mübarizə tariximizin acılı-şirinli qəhrəmanlıq səhifələrinin yeni baxımdan öyrənilib təbliğ edilməsi, ordu quruculuğu və onun maddi-texniki təchizatının daha

Bakı – “Arxa cəbhə - Ön cəbhəyə” nəqliyyat dəhlizinin mərkəzidir.

da təkmilləşdirilib yaxşılaşdırılması, müharibə iştirakçılarına və arxa cəbhənin əmək veteranlarına hərtərəfli dövlət-millət qayğısı göstərilməsi kimi məsələlər bir an da olsun unudulub yaddan çıxarılmır.

Müharibədən sonra Azərbaycanda neft hasilatının artırılmasında Abşeronda yeni yataqların kəşfi və istismarının intensivləşdirilməsi, Kür-Araz düzənliyində yeni neft ehtiyatlarının aşkar edilməsi də əhəmiyyətli rol oynadı. Dənizdə kəşf edilmiş yataqların istismarına başlandı. Artıq XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda çıxarılan neftin 20%-i, 70-ci illərin əvvəllərində 60%-dən çoxu, sonralar isə 90%-ə qədəri Xəzərin Azərbaycan sektorunun payına düşürdü. Neft sənayesinin inkişafında bir sıra elmi-texniki yeniliklərin və istismar üsullarının vətəni olan Azərbaycan açıq dənizdə neft-qaz çıxarılması sahəsində də ilk mərkəz oldu (bax: cədvəl 4, 5).

Digər tərəfdən, respublikada neft sənayesinin səmərəli inkişafını təmin etmək üçün geniş tərkibli istehsal kompleksi yarandı. Bu kompleks neft-qaz çıxarılmasına əsaslanan və ona xidmət edən güclü neft emalı, neft-kimya və kimya, qara metallurgiya (boru və maşınqayırma üçün metal istehsalı), neft-maşınqayırma, cihazqayırma,

elektroenergetika, tikinti materialları istehsalı və s. sənaye sahələrindən ibarət idi.

Azərbaycanın başqa təbii sərvətlərindən və imkanlarından da istifadə edilərək respublikada əlvan metallurgiya, maşınqayırmanın bir sıra yeni istiqamətləri (elektronika, energetika maşınqayırması, elektrotexnika, məişət cihazqayırması və s.), meşə

Cədvəl 4
Azərbaycanda 1913-1970-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri (1913=1)

	1920	1940	1950	1960	1965	1970
Bütün sənaye məhsulları	0,4	5,9	8,3	17	24	33
Müxtəlif növ sənaye məhsullarının istehsalı: elektrik enerjisi	1,1	16,5	26	59	94	108
Pambıq lifi	0,02	2,6	2,9	4,7	5,3	5,9
Xam ipək	0,03	2,9	2,6	3,4	3,5	4,0
Konservlər	-	20	35	98	137	185
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu	...	1,6	2,1	3,1	3,2	4,0
Bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının əkin sahələri	0,8	1,2	1,1	1,3	1,2	1,2
Əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı: taxıl	0,9	1,2	1,1	1,5	1,3	1,5
Xam pambıq	0,03	2,4	4,4	5,7	5,2	5,2
Üzüm	1,4	1,6	1,6	1,8	3,2	7,0
Ət	0,9	1,0	0,8	2,0	1,8	2,4

Azərbaycanda natural ifadədə vacib sənaye məhsullarının istehsalı

	1913	1920	1940	1950	1960	1965	1970
Elektrik enerjisi, mlrd. kVt.saat	0,1	0,1	1,8	2,9	6,6	10,4	12,0
Dəmir filizi, min ton	-	-	-	-	1334	1460	1413
Polad borular, min ton	-	-	-	-	352,2	457,7	441,4
min m	-	-	-	-	21870	23024	20507
Mineral gübrələr, şərti vahidlərlə min ton	-	-	-	-	-	448	580
Kaçalkalar, min ədəd	-	-	1,1	1,1	1,5	1,8	2,2
Dərinlik nasosları, min ədəd	-	-	31,2	41,5	56,0	73,0	77,0
100 kVt-dan çox gücü olan dəyişkən cərəyanlı elektrik mühərrikləri, ədəd	-	-	-	783	1592	1802	2730
min kVt	-	-	-	124	349	420	661
Təbii daşdan divar blokları, mln ədəd şərti kərpic	...	...	...	197	889	852	996
Pəncərə şüşəsi, min m ²	-	-	448	366	726	2442	7516
Pambıq lifi, min ton	22,4	0,4	58,2	64,9	104,4	118,5	131,4
Xam ipək, ton	102	3	292	268	347	358	409
Yun iplik, min ton	...	...	0,6	0,5	1,7	2,5	4,3
Tikiş məmulatları, mln. rubl	...	...	...	...	...	90,7	169,5
Ağlar (trikotaj), mln. ədəd	-	-	5,3	4,9	10,8	12,7	15,9
Xalçalar və xalçaçılıq məmulatları, min m ²	-	-	133	...	54	291	823
Konservlər, mln. şərti banka	1,0	...	20,0	35,4	97,9	136,7	184,7
Üzüm şərabı, min dal	824	...	906	1103	1719	2203	4222
Duz, min t	10,3	...	78,1	51,8	55,0	72,7	62,1
Çay, min t	-	-	-	0,9	1,0	1,7	2,1

və ağac emalı, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin inkişafı sənayenin genişlənməsini təmin etdi. 1920-ci illərin sonlarından təbii və səmt qazının sənayesi miqyasında istismarına başlanması yanacaq-enerji balansının yaxşılaşdırılmasına və onun səmərəsinin artmasına imkan verdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının ikinci mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ən vacib olan suvarılan əkin sahələri az genişləndirilsə də, maddi-texniki bazanın, təsərrüfatlararası aqro-zootexniki xidmətin səviyyəsi xeyli yaxşılaşdırıldı, kənd təsərrüfatı sahələri əlverişli zonalarda inkişaf etdirildi. Heyvandarlığın cins tərkibini yaxşılaşdırmaq və onun yem bazasını möhkəmləndirmək istiqamətində görülən işlər mal-qaranın məhsul-

Cədvəl 6

***Azərbaycanda kənd təsərrüfatının enerji gücləri
(ilin sonuna, min at gücü ilə)***

İllər	1960	1965	1970
Bütün enerji gücləri	1805	2563	3480
Mexaniki və elektrik mühərriklərinin, elektrik avadanlıqlarının gücləri	1745	2532	3464
elektrik mühərriklərinin və elektrik avadanlıqlarının	105	164	204
İşçi heyvan (mexaniki gücə çevirməklə)	60	31	16

darlığını əvvəlki dövrlərə nisbətən artırdı. Kənd təsərrüfatı sahəsindəki nailiyyətlər onun emal sənayesinin güclənməsinə səbəb oldu. Kənd təsərrüfatında zəruri tədbirlər ardıcıl həyata keçirilmədiyindən əkin sahələri zəif artırdı (1940-cı ildə 1913-cü ildəkindən cəmi 162,2 min ha çox idi), eyni zamanda bütün sahələr üzrə məhsuldarlıq aşağı idi. Belə ki, 1913-1940-cı il-

lərdə kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi həcmi 56% artmış, heyvandarlıq məhsulları isə bü-tövlükdə azalmışdı (bax: cədvəl 6, 7).

Həmin dövrdə Azərbaycanın çox güclü nəqliyyat sistemi yarandı. Dəmiryol xətlərinin uzunluğu 2,4 dəfə artdı, respublika ərazisinin, demək olar, bütün bölgələrini əhatə edən yeni xətlər çəkildi (Bakı-Astara,

Cədvəl 7

***Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının istehsalı
(bütün təsərrüfat növləri üzrə, min ton)***

İllər	Taxıl	Xam pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Üzüm	Çay yarpağı (sortlu)
1913	485,9	64,0	1,0	37,9	...	50,0	-
1920	440,0	2,2	...	...	...	67,7	-
1951-1955 (il üzrə orta)	610,8	338,7	7,6	86,9	101,8	78,7	1,8
1956-1960 (il üzrə orta)	696,5	326,5	12,0	110,6	181,7	90,8	3,8
1961-1965 (il üzrə orta)	571,6	293,8	11,9	111,0	216,6	87,4	6,7
1966-1970 (il üzrə orta)	710,5	327,7	21,2	122,5	364,5	232,0	9,2

Ələt-Mincivan-Qafan, Mincivan-Culfa, Salyan-Neftçala, Hacıqabul-Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Alabaşlı-Quşçu, Yevlax-Bərdə-Ağdam-Xankəndi, Yevlax-Balakən). Respublikanın bütün ərazisini əlaqələndirən avtomobil yollarının sıx şəbəkəsi yarandı. Bakı Xəzər

dənizində ən böyük liman şəhərinə çevrildi. Azərbaycanda yeni nəqliyyat növü – hava nəqliyyatı yarandı və sürətlə genişlənməyə başladı.

Xalq təsərrüfatının digər sahələrində də inkişaf sürətinin azalması müşahidə olunurdu (bax: cədvəl 8, 9).

Qaradağ Sement Zavodu (1951), Abşeronda “Şimal” Dövlət rayon Elektrik Stansiyası (1954), Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatı (1954), Bakı qaz emalı zavodu (1961), Mingəçevir kabel, Bakı poladərilmə, soyuducu, şin, Sumqayıt Superfosfat, Gəncə Alüminium zavodları (1958-

Cədvəl 8

Azərbaycanda əhalinin maddi vəziyyətinin və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi

	1920	1940	1960	1970
Şəhərlərdə yaşayış fondunun ümumi sahəsi (ilin sonuna): cəmi mln. m ²	3,5	6,5	15,8	24,4
Orta hesabla bir şəhər əhalisinə, m ²	7,2	5,2	8,1	9,4
Təhsil alanların ümumi sayı	...	...	878	1808
O cümlədən: ümumtəhsil məktəblərində	79	695	725	1438
Orta peşə məktəblərində	-	-	-	6
Orta xüsusi təhsil müəssisələrində	5	17	27	71
Ali məktəblərdə	3	15	36	100
Məktəbəqədər müəssisələrdəki uşaqların sayı (ilin sonuna), min	3,7	57	53	111
Kütləvi kitabxanaların sayı (ilin sonuna)	61	1384	2495	2923
Onlarda kitab və jurnallar, mln. ədəd	0,3	3,3	18,6	25,4
Kino avadanlıqlarının sayı (ilin sonuna)	7	426	1301	2004
Kinoseanslara gedənlərin sayı, mln. nəfər	...	7,8	38,7	56,4
Teatra gedənlərin sayı, min nəfər	...	1776	1183	1494
Kitabların tirajı, mln. ədəd	0,1	5,3	9,9	11,6
Qəzetlərin birdəfəlik tirajı, mln. ədəd	...	0,6	0,8	2,1
Jurnal və digər dövrü nəşrlərin illik tirajı, mln. ədəd	0,02	0,7	3,4	25,0
Bütün ixtisaslar üzrə həkimlərin sayı (ilin sonuna): cəmi, min nəfər	0,5	3,3	9,4	13,1
Hər 10000 nəfərə	2,4	10,0	23,7	25,0
Xəstəxana çarpayılarının sayı (ilin sonuna): cəmi, min ədəd	2,0	12,6	27,4	48,8
Hər 10000 nəfərə	10,1	37,8	69,1	93,4

1966), Əli Bayramlı (Şirvan) İstilik-Elektrik Stansiyası (1968) işə salındı. Onlarla yüngül, yeyinti, yerli sənaye müəssisəsi – ayaqqabı, mebel, gön-dəri, tikştoxuculuq fabrikləri, xalça-mahud kombinatı istifadəyə verildi. Kommunikasiya vasitələri inkişaf etdi. Bakı-Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) bərə yolu (1962), Yevlax-Bərdə-Ağdam dəmir yolu (1967), Bakı metrosunun ilk 6 stansiyası (1967) işə salındı. Avtomobil nəqliyyatı xeyli inkişaf etdi (bax: cədvəl 9). Tikinti sahəsində mühüm irəliləyişlər oldu. Şəhər və kəndlərdə mənzil tikintisi xeyli genişləndi. Bakıda indiki Şəhriyar adına klub, Hökumət evi, Universitet, Bakı limanı, Sirk binası, Res-

publika stadionu tikildi, Akademiyə şəhərçiyi salındı (1967). Respublikanın kənd təsərrüfatında bir sıra islahatlar – xırda kolxozların iri təsərrüfatlara birləşdirilməsi, təsərrüfat rəhbərlərinə tələbkarlığın artırılması, habelə maşın-traktor parkının möhkəmləndirilməsi, suvarma şəbəkəsinin genişləndirilməsi (Yuxarı Qarabağ, Samur-Abşeron kanalları istifadəyə verildi) nəticəsində irəliləmələr baş verdi. Pambıq, ipək, tütün, tərəvəz, üzüm istehsalı artdı. Respublikanın bütün regionlarında mövcud istehsal imkanlarından səmərəli istifadə olunması nəticəsində yeni-yeni emal müəssisələri, iri zavod və fabriklərin filialları işə salındı.

1950-ci illərin axırlarında yeni zəngin neft rayonlarında, xüsusilə Qərbi Sibirdə daha ucuz neft xammalı hasilatının sürətlə artması ilə əlaqədar Azərbaycanda bu əsas sahənin inkişafına mərkəzin marağı ildən-ilə azaldı və ona ayrılan vəsaitin miqdarı məhdudlaşdı (bax: cədvəl 10).

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsl böyük yüksəlişi 1970-1980-ci illərin birinci yarısında baş verdi.

Belə ki, respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına böyük həcmdə vəsait və resurslar ayrılmasına nail oldu. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycan üçün ayrılmış maliyyə vəsaiti sovet dövrünün bütün

Cədvəl 9

Azərbaycan Respublikasının bir günü

	1940	1950	1960	1965	1970
Vacib sənaye məhsullarının istehsalı: gün ərzində orta					
Elektrik enerjisi, mln kVt saat	5	8	18	29	33
Mineral gübrələr, şərti vahidlərlə ton	-	-	-	1226	1588
Dərinlik nasosları, ədəd	85	114	153	200	211
Dəyişkən cərəyanlı elektrik mühərrikləri, min kVt	-	0,4	4,8	7,1	9,5
Divar materialları, min ədəd şərti kərpic	-	668	2707	2554	3069
Pəncərə şüşəsi, min m ²	1,2	1,0	2,0	6,7	20,6
Alt və üst trikotaj, min ədəd	16	15	31	38	56
Dəri ayaqqabı, min cüt	6	10	20	22	29
Xalçalar və xalçaçılıq məmulatları, min m ²	0,4	...	0,1	0,8	2,3
Məişət soyuducuları, ədəd	-	-	14	149	206
Konservlər, min şərti banka	55	97	268	374	506
Üzüm şərabı, min dal	2,5	3	5	6	11,6

***Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığı
(bütün təsərrüfat növləri üzrə, bir hektardan sentnerlə)***

İllər	Taxıl	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Üzüm
1913	5,8	6,2	7,6	63	...	22,3
1920	6,3	4,3	...	...	...	30,0
1951-1955 (il üzrə orta)	7,8	17,7	13,8	47	74	40,5
1956-1960 (il üzrə orta)	9,3	15,7	14,1	64	104	40,5
1961-1965 (il üzrə orta)	8,7	12,7	11,1	75	106	24,9
1966-1970 (il üzrə orta)	10,9	16,0	15,9	84	120	40,4
1971-1975 (il üzrə orta)	13,8	21,6	24,7	70	146	48,2

əvvəlki 50 ilində istifadə olunan vəsaitdən 1,4 dəfə çox idi.

1920-1969-cu illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına ildə orta hesabla cəmi 343,7 mln. rubl vəsait sərf edildiyi halda, 1970-1985-ci illərdə onun həcmi ildə orta hesabla 2,1 mlrd. rubla bərabər oldu və bütün sosial-iqtisadi sahələrin inkişafına imkan verdi.

Respublikada sənayenin əsas sahələrini əhatə edən 220-yə qədər yeni iri sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi (əvvəlki 50 ildəkinin 70%-i qədər). Sənayenin quruluşu əsaslı şəkildə təkmilləşdi, respublikanın zəngin xammal və başqa imkanlarından daha səmərəli is-

tifadə etməklə istehsalın yeni istiqamətləri yarandı ki, bu da yerli əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Respublikada çoxsahəli maşınqayırma sənayesinin güclü inkişafı, onun yeni mühüm sahələrinin yaranması ilə yanaşı, ənənəvi neft-mədən maşınqayırması da əhatəli istehsal sahəsinə çevrildi. Bütün SSRİ-də bu sahənin ümumi məhsulunun 70%-ə qədərini verən Azərbaycanda onun, demək olar ki, bütün zəruri avadanlıqlarının hamısı istehsal edilirdi (bax: cədvəl 11, 12).

Yeni sahələrin inkişafı ilə yanaşı, respublikanın ənənəvi sənaye sahəsi olan yanacaq-ener-

getika kompleksinin inkişafında çox ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Neft emalı müəssisələrinin istehsal güclərini artırmaq məqsədi ilə Bakıda müasir texnologiyalar əsasında ED-AVQ (ELOU-AVT) tipli iki qurğu qısa müddətdə inşa edilib istismara verildi. Azərbaycanda hasil edilən xam neftin hamısı, Rusiya və Qazaxıstanda çıxarılan neftin isə bir qismi Bakıda emal edilirdi. Bu, bütövlükdə yanacaq sənayesinin ümumi istehsalda səviyyəsinin yüksəldilməsinə və neft-kimya sənayesinin inkişafı üçün əlavə xammal əldə edilməsinə imkan verirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda neft hasilatı aşağı düşsə də,

Cədvəl 11

***Azərbaycan SSR sənayesinin sahə strukturu
(1976-cı ilin metodologiyası ilə hesablama, faizlə)***

	1965	1970	1975	1980
Ümumi sənaye	100	100	100	100
<i>O cümlədən:</i>				
Elektroenergetika	27,0	20,5	14,8	10,3
Yanacaq sənayesi	5,0	4,4	3,8	3,0
Kimya və neft-kimya sənayesi	6,2	7,2	8,2	8,5
Maşınqayırma və metal emalı	10,2	11,0	12,7	16,3
Meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız sənayesi	1,6	1,7	1,8	1,6
Tikinti materialları sənayesi	3,7	3,6	3,3	3,2
Yüngül sənaye	20,3	22,2	22,2	23,1
Yeyinti sənayesi	20,8	24,0	27,5	27,7

Cədvəl 12

***Doqquzuncu və onuncu beşillikdə Azərbaycan SSR-də
sənaye sahələrində əmək məhsuldarlığının dinamikası (faizlə)***

Sənaye sahələri	1970 -1975	1970-1980	1976-1980
<i>Bütövlükdə sənaye</i>	134	172	128
Yanacaq sənayesi	124	123	99,1
Qara və əlvan metallurgiya	142	171	120
Kimya və neft-kimya sənayesi	153	218	143
Maşınqayırma və metal emalı	143	220	154
Meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız sənayesi	141	179	128
Tikinti materialları sənayesi	128	151	119
Şüşə, farfor-fayans sənayesi	122	170	139
Yüngül sənaye	135	185	137
Yeyinti sənayesi	144	195	136



yeni qaz yataqlarının istismara verilməsi hesabına xeyli artan (15 mlrd. m³) təbii qaz hasilatı yanacaq sənayesinin respublika iqtisadiyyatında aparıcı rolunu, əsasən, saxladı. Cənubi Qafqazda ən böyük istilik-elektrik stansiyası olan Azərbaycan DRES-in, Kür çayı üzərində ən iri su-elektrik stansiyası olan Şəmkir SES-in və başqa stansiyaların yaradılması respublikanın yanacaq-enerji sistemini möhkəmləndirdi və nəticədə Azərbaycanın qaza, elektrik enerjisinə olan tələbatı tam ödənilirdi.

1971-1975-ci illərdə 1966-1970-

ci illərdəkinə nisbətən məhsul istehsalı 34% artdı, bir sıra vacib sahələrdə yüksək göstəricilər əldə edilməsinin möhkəm təməli yaradıldı. ***Yüksək inkişaf sürəti Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrini, o cümlədən kənd təsərrüfatını da əhatə etmişdi. Respublika rəhbəri Heydər Əliyev 1970-ci illərin əvvəllərində SSRİ hökuməti qarşısında aqrar sektorun inkişafı, kənd əhalisinin məşğulluğu, güzəranı baxımından tələyüklü məsələlər qaldırdı və onların həllinə nail oldu.***

1976-1980-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ümumi

məhsulunun artımına görə SSRİ-də birinci yerə çıxdı (bax: cədvəl 13).

Aqrar sektorun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər görüldü. İstehsalın ixtisaslaşmasında yerli xüsusiyyətləri, səmərəlilik göstəriciləri nəzərə alınaraq müxtəraq dəyişikliklər edildi. On min hektarla bağlar və üzüm plantasiyaları salındı, əkinçilik mədəniyyətinin yüksəlməsi üçün böyük işlər görüldü.

Respublikada suvarma əkinçiliyinin imkanlarından geniş və səmərəli istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirildi və müxtəlif təyinatlı çoxlu su təsərrüfatı obyektləri (dəryaçalar, kanallar və s.) tikilib istifadəyə verildi. Su təsərrüfatı tikintisinə 1920-1970-ci illərdə cəmi 755 mln. rubl, 1971-1985-ci illərdə isə 3,1 mlrd. rubl vəsait sərf edildi. Nəticədə əkinçilikdə istifadə edilən sahələr 21,5% genişləndi, onun ümumi məhsulunun həcmi isə 2,7 dəfə çoxaldı.

Bu illərdə Azərbaycanda 9 mln. tondan çox pambıq, 735 min ton tütün, 11,3 mln. tona qədər tərəvəz, 16,5 mln. ton üzüm, 295 min tondan artıq yaşıl çay yarpağı istehsal olundu. Bu rəqəmlər həmin məhsulların sovet dövrünün əvvəlki 50 ilində əldə edilmiş həcmindən xeyli çox idi. 1985-ci ildə bütövlükdə SSRİ-də əkinçilikdə istifadə edilən torpaq sahələrinin 0,8%-i Azərbaycan ərazisində olduğu halda, o, hasil edilən ümumi məhsulun 2%-dən çoxunu verirdi. Azərbaycan üzüm və tütün istehsalına görə SSRİ-də 1-ci, yaşıl çay istehsalına görə 2-ci, təbii ipək xammalı istehsalına

Cədvəl 13

**Beşilliklər üzrə Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı
məhsulunun ümumi həcm dinamikası**

	Ümumi məhsul (mln. manat)	1961-1965-ci illərə faizlə	1966 -1970-ci illərə faizlə	1971-1975-ci illərə faizlə
1961 – 1965	810,4	100		
1966 – 1970	1039,6	128,3	100	
1971 – 1975	1389,2	171,4	134	100
1976 – 1980	2029,0	250,4	195,2	146,1

görə 3-cü, pambıq istehsalına görə 4-cü, tərəvəz istehsalına görə 5-ci yerdə idi. Heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsi və mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması hesabına onun inkişafında da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrin 70-80-ci il-

lərində özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə qalxdı. Bu dövrdə iqtisadiyyatda yüksək artım sürəti təmin edildi, onun strukturu xeyli yaxşılaşdı. Bütün bunlar da müstəqil Azərbaycanın iqtisadi bazasının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynadı (bax: cədvəl 14).

BMT-nin beynəlxalq müqayisələr proqramlarının metodologiyasına əsasən 1980-ci illərin əvvəlində Azərbaycan bir nəfərə düşən daxili məhsulun həcmində görə 220 ölkə arasında 112-ci yeri tuturdu. Bu göstərici bir çox Şərq ölkələrindən yüksək, qardaş Türkiyənin müvafiq göstəricisi səviyyəsinə uyğun idi.

Cədvəl 14

**İnkişaf sürətinə görə Azərbaycanın müttəfiq
respublikalar arasında tutduğu mövqe**

	1960-1970	1970-1975	1975-1980	1970-1980
Milli gəlir istehsalı	$15 \left(\frac{-33}{-72} \right)^*$	$3 \left(\frac{+7}{-10} \right)$	$1 \left(\frac{+24}{+3} \right)$	$2 \left(\frac{+41}{-6} \right)$
Hər nəfərə milli gəlir	$15 \left(\frac{-51}{-90} \right)$	$6 \left(\frac{+10}{-14} \right)$	$2 \left(\frac{+17}{-6} \right)$	$3 \left(\frac{+23}{-7} \right)$
Sənaye istehsalının həcmi	$15 \left(\frac{-33}{-114} \right)$	$6 \left(\frac{+7}{-14} \right)$	$2 \left(\frac{+23}{+1} \right)$	$2 \left(\frac{+42}{-12} \right)$
Sənayedə əmək məhsuldarlığı	$15 \left(\frac{-23}{-35} \right)$	$5 \left(\frac{0}{-9} \right)$	$2 \left(\frac{+11}{+1} \right)$	$2 \left(\frac{+16}{-7} \right)$

* surətdə orta ittifaq göstəricisini qabaqlama (geri qalma); məxrəcdə isə maksimal inkişaf sürəti olan müttəfiq respublikaya nisbətən.



Həmin dövr daha çox milli məqsədlərə cavab verən iqtisadiyyatın genişmiqyaslı artımı, məhsuldar qüvvələrin hərtərəfli kompleks yüksəlişi ilə səciyyəvi idi. Lakin milli iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı 1980-ci illərin 2-ci yarısından başlayaraq kəskin şəkildə zəiflədi, bir çox həlləedici sahələrdə məhsul istehsalının həcmi əsaslı dərəcədə aşağı düşdü.

1985-ci ildə sovet rəhbərliyi ölkəni böhran vəziyyətindən çıxarmaq məqsədilə “yenidənqurma” siyasətinə əl atdı. Lakin bu cəhd SSRİ-ni nəinki iflasdan qurtara bilmədi, əksinə, iflasın sürətini artırdı. SSRİ-nin iqtisadi, siyasi və ideoloji əsaslarının iflası uğramasının ciddi obyektiv

və subyektiv, daxili və xarici səbəbləri vardı. Kommunist ideologiyası sisteminin məhvi, partiyanın nüfuzdan düşməsi, insanlarda şəxsi sahiblik hissinin, azad rəqabətin olmaması başlıca səbəblərdən hesab edilirdi. Rəsmi ideologiyanın ehkamları ilə həyat həqiqətləri arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi insanların inamını qırır, siyasi quruluşun dayaqlarını laxladırırdı. SSRİ-də gedən destruktiv prosesləri diqqətlə izləyən və onları stimullaşdıran, dünyanı yenidən nüfuz dairələrinə bölmək istəyən dövlətlərin antisovet siyasəti də iflası sürətləndirən mühüm səbəblərdən idi.

Respublikada yaranmış vəziyyət Azərbaycanın müstəqilliyi

uğrunda mübarizəni daha da genişləndirdi. 18 oktyabr 1991-ci il Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı qəbul olundu. Beləliklə, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu (bax: İnkişafın Azərbaycan modeli).

Ziyad Səmədzadə

Asəf Nadirov

Qüdrət Əbdülsəlimzadə

AZƏRBAYCAN MALLARI – Azərbaycanda bütövlükdə istehsal olunmuş, ya da “Gömrük tarifi” haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq kifayət qədər emala məruz qalmış mallar.

Malların Azərbaycana mənsu-biyyəti Sənaye Ticarət Palatası tərəfindən verilmiş mənşə sertifikatı və ya xüsusi ekspertizaya görə müəyyən edilir.

AZƏRBAYCAN MARKE-TİNG CƏMİYYƏTİ (AMC) – 2000-ci ildə “Marketing Mütə-xəssisləri İctimai Birliyi” adı ilə dövlət qeydiyyatından keçmiş-dir. AMC-nin təsis konfransında yerli və xarici şirkətlərin, qeyri-kommersiya təşkilatlarının nü-mayəndələri, marketing, bizne-sin idarə olunması və digər sa-hələrdə çalışan mütəxəssislər iştirak etmişlər.

AMC üzvlərinin Ümumi Yığın-cağı tərəfindən idarə edilir. Gündəlik idarəetmə Ümumi Yı-ğıncaq tərəfindən təyin edilmiş İdarə Heyəti tərəfindən həyata keçirilir.

Təşkilatın yaradılmasında məq-səd Azərbaycanda marketing el-minin yayılması, ümumi an-layışların, metodların və marke-tinqlə bağlı dünya təcrübəsinin təbliğ edilməsidir.

Cəmiyyət, həmçinin, respub-likanın müxtəlif elmi tədqiqat və təhsil müəssisələri üçün qey-ri-kommersiya xarakterli xid-mətlər göstərərək təhsil və təlim fəaliyyətinə də cəlb olunmuş-dur.

AMC müxtəlif beynəlxalq və yerli təşkilatlarla və şirkətlər-lə birlikdə sosial-iqtisadi in-kişaf, ictimai məlumatlandır-ma, kənd təsərrüfatı, informa-siya kommunikasiyaları, elm, təhsil və digər sahələr üzrə 100-ə yaxın qısa və uzunmüd-dətli layihə həyata keçirmişdir. Təşkilatın böyük layihələri ara-sında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

AMC Dünya İqtisadi Forumu-nun Azərbaycan üzrə rəsmi part-nyorudur və illik “Dünya Rəqa-bətqabiliyyətlik Hesabatı” üzrə Azərbaycanda sorğular keçirir; AMC Ümumdünya Ticarət Təş-kilatının nəzdində fəaliyyət gös-tərən Beynəlxalq Ticarət Mər-kəzinin Azərbaycanda rəsmi partnyoru olaraq müvafiq birgə tədbirləri təşkil edir və layihə-ləri həyata keçirir;

AMC Niderland Təhsil-Təlim Mərkəzinin rəsmi partnyoru olaraq Niderland Marketing İn-situtunun sertifikatlaşdırılmış “NİMA Marketing” təlim və imtahan proqramlarını həyata keçirir;

2008-ci ildən başlayaraq AMC Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin dəstəyi ilə illik “Azərbaycanın İxrac Kataloqu”nu nəşr etdirir. Res-publikanın ixrac potensialına malik olan müəssisələri haqqın-da məlumatları əks etdirən bu kataloq xarici ölkələrdə Azər-baycan Respublikasının səfirlik-ləri və nümayəndəlikləri vasi-təsi ilə yayılır, müxtəlif bey-nəlxalq forum və digər tədbir-lərdə potensial xarici partnyor-lara təqdim olunur.

AMC tərəfindən 2009-cu ildə “Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlü-yünə dəstək” biznes koalisiyası təsis edilmişdir. Koalisiya ÜTT-yə üzvlüyün faydaları və möv-cud riskləri, risklərin aradan qaldırılması və s. bu kimi möv-zularda biznes qurumlar ara-sında məlumatlandırma işi apa-rır, müvafiq dövlət qurumları və özəl sektor arasında dialoq üçün imkanlar yaradır.

AMC iş adamları və intellektual gənclik arasında məşhur olan

“Marketing” jurnalını nəşr et-dirir. Cəmiyyət beynəlxalq aləm-də nüfuz qazanmış bir çox əsər-lərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir.

Korporativ sosial məsuliyyətin Azərbaycanda inkişafı və tət-biqinə xüsusi önəm verən AMC ölkəmizi təmsil edən ilk qurum olaraq 2006-cı ildən BMT-nin “Global Compact” sazişinə qo-şulmuşdur. AMC, həmçinin, 2004-cü ildən ilk QHT-lərdən biri olaraq Etika Kodeksini qə-bul etmiş və bir sıra dövlət və özəl qurumlar üçün müvafiq kodekslərin hazırlanmasına də-s-tək vermişdir.

AZƏRBAYCAN MƏNBƏ-YİNDƏN GƏLİR – Azər-bay-can Respublikasında muzzdlu işdən gəlir; Azərbaycan Res-publikasında istehsal edilmiş malların istehsalçı tərəfindən təqdim edilməsindən gəlir; Azər-baycan Respublikasında mal-ların təqdim edilməsindən, iş görülməsindən və xidmət gös-tərilməsindən gəlir; Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki daimi nümayəndəliklərə aid edi-lən sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir, o cümlədən belə daimi nümayəndəlik va-sitəsilə təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) aid edilə bilən eynicinsli, yaxud bənzər (oxşar) malların (işlərin, xid-mətlərin) təqdim edilməsindən, habelə daimi nümayəndəlik va-sitəsilə həyata keçirilən fəaliy-yətə aid edilə bilən fəaliyyətdən və ya ona oxşar fəaliyyətdən əldə edilmiş gəlir.

Azərbaycan Respublikasındakı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqə-dar:

- 1) vergi ödəyicisinin borclarının onun kreditorları tərəfindən silinməsindən;
- müəyyən edilmiş qaydada gəlirə daxil edilmiş əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən;
- 2) xərclərin müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq kompensasiya edilməsindən və ya ehtiyatların azalmasından gəlir;
- 3) rezident hüquqi şəxsi dividend şəklində əldə edilən gəlir; həmçinin bu hüquqi şəxsdən iştirak payının satılması və ya başqasına verilməsindən əldə edilən gəlir;
- 4) rezidentlərdən alınan faizlər şəklində gəlir;
- 5) rezident tərəfindən ödənilən pensiya; Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi nümayəndəliyi və ya əmlakı olan şəxsdən alınan faizlər şəklində gəlir – həmin şəxsin bu faizlər üzrə borcu bu cür daimi nümayəndəlik və ya əmlakla bağlıdır;
- 6) Azərbaycan Respublikasında saxlanılan və ya istifadə edilən əmlak üçün alınan royalti şəklində gəlir;
- 7) Azərbaycan Respublikasında istifadə edilən daşınar əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlir;
- 8) Azərbaycan Respublikasındakı daşınmaz əmlakdan əldə edilən gəlir, o cümlədən bu əmlakda iştirak payının təqdim edilməsindən gəlir;
- 9) aktivlərinin 50 faizindən çox olan hissəsi birbaşa və ya dolayısi ilə Azərbaycan Respublikasındakı daşınmaz əmlakdan ibarət olan müəssisənin səhmlərinin və ya iştirak payının təqdim edilməsindən gəlir;
- 10) rezidentin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan əm-

lakın təqdim edilməsindən əldə etdiyi digər gəlirlər;

11) idarəetmə, maliyyə xidmətləri göstərilməsindən əldə edilən gəlir – bu gəlir rezident hüquqi şəxsin və ya qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən daimi nümayəndəliyi tərəfindən ödənilirsə, yaxud o, həmin müəssisə və ya onun daimi nümayəndəliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən əldə edilmişdirsə;

12) Azərbaycan Respublikasında riskin sığortası və ya təkrar sığortası haqqında müqavilə üzrə ödənilən gəlir;

13) Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında beynəlxalq rəhbərlik və ya daşınmalar həyata keçirilərkən telekommunikasiya və ya nəqliyyat xidmətlərindən gəlir;

14) Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyətlə bağlı meydana çıxan digər gəlirlər.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI AUDİTORLAR PALATASI – “Auditor xidməti haqqında” 1994-cü il 16 sentyabr tarixli, 882 nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanununa görə, ölkə ərazisində auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək, Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişafının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş normativ aktların layihələrini, tədbirlər sis-

temini hazırlamaq, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların (auditor təşkilatlarının) mənafelərini müdafiə etmək, “Auditor xidməti haqqında” Qanundan, digər qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərə auditorlar (auditorlar təşkilatları) tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət etmək məqsədi ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir. “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 19 sentyabr tarixli, 1115 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Auditorlar Palatasının əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasını təmin etmək məqsədi ilə respublikada auditor xidmətinin işini təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir. Palata faktiki olaraq fəaliyyətə 1996-cı ilin aprel ayından başlamışdır.

Auditorlar Palatasının təşkilatçılığı ilə keçirilmiş tədbirlər:

- 2004-cü il 15 sentyabr – “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsinin 10 illiyi ilə əlaqədar “Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində auditin inkişaf problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans;
- 2006-cı il 16 sentyabr – Audi-





torlar Palatası və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsində maliyyə nəzarətinin rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans;

- 2007-ci il 19 aprel – Auditorlar Palatasının və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan iqtisadiyyatında auditin rolu” mövzusunda elmi-praktik konfrans;

- 2008-ci il 10 aprel – Auditorlar Palatası və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “Auditin aktual problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfrans;

- 2008-ci il 18-19 sentyabr – Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı və Auditorlar Palatasının birgə təşkilatçılığı ilə “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans;

- 2009-cu il 5 iyun – Auditorlar

Palatası və “Ernst & Yanq Holding (SiAyEs) Bi. Vi.” Şirkətinin Azərbaycan Respublikasındakı filialının birgə təşkilatçılığı ilə “Beynəlxalq audit standartlarının məqsədi, əhəmiyyəti və prinsipləri” mövzusunda seminar-müşavirə;

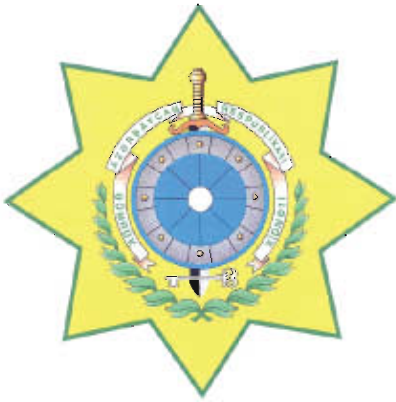
- 2009-cu il 14 avqust – Auditorlar Palatası və Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan Respublikasında maliyyə hesabatlarının auditin və şəffaflıq” mövzusunda seminar-müşavirə;

- 2009-cu il 16-17 oktyabr – Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin İqtisadi Siyasət Komitəsi, Dövlət Neft Fondu, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Hesablama Palatası, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı və Auditorlar Palatasının birgə təşkilatçılığı ilə “Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu” möv-

zusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans;

- 2011-ci il 27-28 yanvar – Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, Auditorlar Palatası, Polşa Milli Auditorlar Palatası və Azərbaycan Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə “Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri” mövzusunda Polşa-Azərbaycan simpoziumu.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT GÖMRÜK KOMİTƏSİ (DGK) – respublikada gömrük siyasətini həyata keçirən hüquq-mühafizə orqanı. 1992-ci ildə təsis edilmişdir. Azərbaycan suverenliyini bərpa etdiyi ilk illərdə mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət gömrük sisteminin normal formalaşmasına imkan verməmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra, bütün sahələrdə olduğu kimi, gömrük xidmətində də islahatlar aparılmış, Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətində ciddi dönüş yaranmışdır. Azərbaycan Res-



publikası Prezidentinin 10 yanvar 1997-ci il tarixli Sərəncamı ilə yanvarın 30-u gömrük işçilərinin peşə bayramı günü elan edilmişdir.

Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi, iqtisadi, təşkilati mexanizmlər hazırlayır, onların həyata keçirilməsini təmin edir, gömrük sərhədindən keçirilən mallar barəsində lisenziyalasdırma, qiymətlərin tənzimlənməsi və digər qeyri-tarif tədbirləri də daxil olmaqla, iqtisadi proqramların işlənilib hazırlanmasında iştirak edir. Dövlət Gömrük Komitəsi ölkədə iqtisadi islahatların dərinləşməsində, daxili bazarın xarici təsirlərdən qorunmasında, eləcə də qaçaqmalçılıqla mübarizədə və dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Dövlət Gömrük Komitəsi çox qısa bir tarixi inkişaf yolunda özünün struktur fəaliyyətinin genişləndirilməsi, ölkəmizdə mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, eləcə də xarici əlaqələr iştirakçıları üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə yeni gömrük orqanları və sərhəd gömrük postlarının açılması, gömrük orqanlarının fəa-

liyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı beynəlxalq standartlara uyğun qanunvericilik bazasının yaradılması və dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında bilavasitə iştirak etməsi, gömrük işinin beynəlxalq normalara uyğun təşkil olunması, Ümumdünya Gömrük Təşkilatının üzvü kimi inkişaf etmiş dövlətlərin gömrük təşkilatları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi və s. bu kimi irəliləyişlərə nail olmuşdur. Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturuna 18 (59 gömrük postu) gömrük idarəsi, Mərkəzi Laboratoriya, Tədris Mərkəzi, İdman-Sağlamlıq Kompleksi, XİB "Azərterminalkompleks" daxildir.

Bu gün Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun gömrük xidməti formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 fevral 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan

Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı"na əsasən, gömrük sisteminin inkişafı daha da sürətləndirilmiş, onun normativ hüquqi və maddi-texniki təminatı yaxşılaşdırılmış, fəaliyyəti təkmilləşdirilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanına əsasən, 2009-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipi tətbiq edilmişdir. Bu prinsipin tətbiqi nəticəsində sərhəd-keçid prosedurları daha da sadələşdirilmiş, nəqliyyat və mal axınına əlverişli şərait yaradılmış, bu sahədə qabaqcıl dövlətlərdə olduğu kimi, minimum vaxt limitlərinə riayət edilməsinə nail olunmuşdur.

Qanunla müəyyən olunmuşdur ki, bütün şəxslər eyni əsasla



*Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin inzibati binası*



*Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev
Astara Gömrük İdarəsinin inzibati binasında*

Azərbaycan Respublikasına mal və xidmətlər idxal etmək və Azərbaycan Respublikasından ixrac etmək, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində baxılmış qaydada xarici iqtisadi əlaqələr həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Azərbaycan Respublikasına idxal etmək və Azərbaycan Respublikasından ixrac etmək o halda qadağan edilir ki, bu, ölkənin maraqlarına zidd olsun və ölkə özünün dövlət təhlükəsizliyini və ictimai asayışı, xalqın həyatını, sağlamlığını və əxlaq qaydalarını, bədi, tarixi və arxeoloji sərvətlərini, təbii ətraf mühitini, heyvanat və bitki aləmini, həmçinin mülkiyyətin çoxtərəfli hüquqlarını, idxal edilən mal və xidmətlərdən Azərbaycan istehlakçılarının hüquqlarını və s. qorumağa məcbur olsun. Bu zaman

milli qanunvericiliyə riayət edilir və ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirilir. Qadağaya düşən ayrı-ayrı əmtəə və nəqliyyat vasitələri (onların müsadirə olunması nəzərdə tutulmayıbsa) təxirə salınmadan ya ölkə ərazisindən xaric edilməyə, ya da ölkə ərazisinə qaytarılmağa məruz qalır. İdxal və ixraca qoyulan məhdudiyyətlər ölkənin iqtisadi siyasətindən, ölkənin iqtisadi suverenliyinin əsaslarını və onun istehlak bazarını qorumaqdan, həmçinin ölkənin beynəlxalq öhdəliklərindən və ölkə vətəndaşlarının hüquqlarını pozan və digər bədxah aksiyalara cavabdan irəli gələrək müəyyən edilir. Gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı daha tez və şəffaf bəyan etmək sisteminin yaradılması istiqamətində gömrük orqanları sistemində informasiya-kom-

munikasiya texnologiyaları sahəsində aparılan islahatlarla əlaqədar “Gömrük rəsmiləşdirilməsi və nəzarətinin avtomatlaşdırılmış sistemi” və “Gömrük mədaxil orderləri” proqram təminatlarının pilot variantından sənaye istismarına keçirilməsinin təmin edilməsi işləri başa çatdırılmışdır. Gömrük işi sahəsində şəffaflığın təmin olunmasında önəmli yer tutan bu proqram təminatlarının geniş şəkildə istismara verilməsi xarici-iqtisadi fəaliyyət iştirakçısı ilə gömrük əməkdaşının kontaktının azaldılmasını təmin edir. Eyni zamanda bu sistemin tətbiqi gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı yük gömrük bəyannamələrində göstərilən məlumatlara kompüter proqram təminatı vasitəsilə nəzarət etməklə rəsmiləşdirmənin sürətinin xeyli artmasına şərait yaradır. İdxal-

ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslərlə aparılan maliyyə əməliyyatlarının və hesablaşmaların şəffafliyının təmin edilməsi məqsədilə hesablaşmalarda nağdsız ödəmələrin həcmnin artırılması və xarici-iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının gömrük ödənişi kartları sisteminə keçməsi başa çatmışdır.

Dövlət Gömrük Komitəsi saxta və keyfiyyətsiz malların qaçaqmal yolu ilə ölkə ərazisinə daxil olması və mağazalara yol tapması hallarının qarşısının alınması üçün qaçaqmalçılığa, insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olan narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsinin təmin olunması məqsədilə sis-

temli tədbirlər həyata keçirir. Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi İnternet sahifəsi vardır. Saytda komitənin fəaliyyəti, strukturu, mövcud gömrük qanunvericiliyi, gömrük tarifləri, gömrük prosedurları və gömrük statistikasını əks etdirən çoxsaylı virtual sahifələr fəaliyyət göstərir. Saytın imkanları ərizə, şikayət, rəy və təkliflərin interaktiv formada qəbulu işinin daha da təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Saytda vətəndaşların üzləşə biləcəyi problemlərin operativ həllini təmin etmək məqsədilə komitənin sədri ilə birbaşa virtual əlaqə imkanı yaradılmışdır. Saytda "Gömrük əməkdaşları sizinlə necə rəftar edir?" sahifəsi yaradılmışdır ki, vətəndaşlar bu sahifəyə daxil olaraq müraciət-

lərini birbaşa daxili nəzarət funksiyasını həyata keçirən Daxili Təhlükəsizlik İdarəsinə yönəldə bilərlər. Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının malların nomenklaturu və tarif dərəcələri haqqında çevik məlumat əldə edə bilmələri üçün saytda müvafiq axtarış sistemi tətbiq edilmişdir. Vətəndaşlar saytda fəaliyyət göstərən "Suallar və cavablar" sahifəsinə müraciət etməklə onları maraqlandıran suallara cavab tapa bilərlər. Saytda "gömrük-biznes" əməkdaşlığı çərçivəsində bir sıra gömrük xidmətlərinin (statistik kodun verilməsi, nəqliyyat operatorlarının qeydiyyatı, elektron ödəmə və s.) elektron qaydada aparılmasını təmin edən müvafiq bölmələr də yaradılmışdır.



Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Tədris Mərkəzi (Astara)



Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin inzibati binası

Bütün gömrük orqanlarında yerləşdirilmiş elektron məlumat köşkləri xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının mövcud gömrük qanunvericiliyinə dair istənilən məlumat almalarına, eləcə də bəyan etdikləri yüklərin rəsmiləşdirilməsi zamanı yük gömrük bəyannaməsinin struktur bölmələr üzrə hərəkətini izləmələrinə və struktur bölmələrə müraciət etmədən rəsmiləşmənin hansı mərhələdə olduğu barədə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır. Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları üçün əlverişli iş şəraitinin yaradılması məqsədilə təşkil olunmuş bu köşklərə müraciət edərək, iş adamları avtomatik rejimdə malın dəqiq kodu və gömrük tarif dərəcəsi barədə məlumat əldə edə bilirlər.

Gömrük sərhədindən keçən vətəndaşların rahatlığının təmin olunması, gömrük-keçid məntəqələrinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə Astara, Biləsuvar, "Samur", "Sınıq körpü" və "Mazımçay" sərhəd gömrük-buraxılış məntəqələri kompleks şəkildə yenidən inşa edilmiş, yenidənqurma işləri tam başa çatdırılmışdır.

Astara rayonunda, Bakı şəhəri yaxınlığında, Qusar rayonunda mütləq texniki vasitələrlə təchiz olunmuş gömrük terminaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ölkənin bütün ərazisini əhatə edən gömrük orqanları şəbəkəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində müvafiq tədbirlər görülmüş, bütün gömrük orqanları müasir texniki vasitələrlə təmin edilmişdir. Sərhəd gömrük məntəqələri iritonnajlı avtomatlarla, konteynerlərə və yüklərə nəzarəti həyata keçirə bilən, beynəlxalq standartlara cavab verən mobil vasitələrlə təchiz edilmişdir.

Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində məqsədyönlü iş aparır. Bakı şəhərində "Harmonik Sistem" əsas şərhətmə Qaydaları"na dair Ümumdünya Gömrük Təşkilatının regional semi-

narı, "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan nümunəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş və Mərkəzi Asiya Regional İqtisadi Əməkdaşlıq proqramı çərçivəsində təşkil edilmiş seminar, BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Asiya və Sakit Okean regionu ölkələri üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası və Asiya İnkişaf Bankı tərəfindən keçirilən "bir pəncərə" prinsipi və biznes prosesinin təhlili üzrə potensialın gücləndirilməsinə dair seminar, Qusar rayonunun Samur qəsəbəsində "RİLO-Moskva" iştirakçı ölkələrin gömrük xidmətləri milli əlaqələndirmə qovşağı rəhbərlərinin 9-cu iclası Dövlət Gömrük Komitəsinin aidiyyəti beynəlxalq qurumlarla birgə təşkil etdiyi uğurlu tədbirlərdən olmuşdur. Ümumdünya Gömrük Təşkilatının regionlaşdırma strategiyasına uyğun olaraq Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Avropa Regional Ofisinin yaradılması məsələsi Avropa Regionu Göm-



Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi "SAMUR" Gömrük Postu

rük Xidməti Rəhbərlərinin Konfransında müzakirə edilmiş və həmin ofisin Bakı şəhərində yaradılması qərara alınmışdır. Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi arasında Bakı şəhərində Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Avropa Regional Ofisinin yaradılması ilə əlaqədar Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Bakı şəhərində tikilmiş bu ofis ÜGT-in Avropa regionunun gömrük xidmətlərinin şəffaflıq, effektivlik və səmərəlilik prinsipləri əsasında potensialının gücləndirilməsi işində tam dəstəyini təmin edəcəkdir.

Son illərdə Azərbaycanda müşahidə olunan dinamik sosial-iqti-

sadi inkişaf və beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiya gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsini, bütün istiqamətlərdə gömrük işinin beynəlxalq standartlara tam uyğun aparılmasını və bütövlükdə gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun daha da artırılmasını zəruri edir. Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin formalaşmasında və gömrük işinin həyata keçirilməsində 1997-ci ildə qəbul olunmuş Gömrük Məcəlləsi və sonralar qəbul olunan digər normativ hüquqi aktlar mühüm rol oynamışdır. Həmin vaxtdan keçən on üç il müddətində Azərbaycan dövləti sürətli sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsinə qədəm

qoymuş və onun iqtisadi qüdrəti möhkəmlənmişdir.

Keçən dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələri də xeyli genişlənmiş, o, yeddi beynəlxalq konvensiyaya, o cümlədən 9 dekabr 2003-cü il tarixdə "Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya və həmin Konvensiyanın dəyişdirilməsi haqqında Protokola (Kioto Konvensiyası, 1973-cü il), 11 fevral 2000-ci il tarixdə "Sərhədlərdə yüklərin nəzarətdən keçirilməsi şərtlərinin razılaşdırılması haqqında" Beynəlxalq Konvensiyaya (Cenevrə Konvensiyası, 1982-ci il) qoşulmuş, eləcə də beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur.

Ölkənin ildən-ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin coğrafiyasının genişlənməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmnin artması və Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasının güclənməsi, inkişaf etmiş ölkələrin gömrük işi sahəsində qabaqcıl təcrübəsi nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2011-ci ildə (iyun) yeni Gömrük Məcəlləsinin qəbulunu zəruri etmişdir. Məcəllənin layihəsi hazırlanarkən Avropa Birliyinin Təkmilləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsinin qabaqcıl normalarından, eləcə də Avropa Birliyinə üzv dövlətlərin – Estoniya, Latviya, Litva Respublikalarının, İsveç Krallığının gömrük işi sahəsində əldə etdikləri təcrübədən geniş istifadə edilmişdir.

Yeni Gömrük Məcəlləsi iki hissədən – ümumi və xüsusi hissədən, 21 bölmə, 58 fəsil və 334 maddədən ibarətdir.

Ümumi hissədə Məcəllədə işlədilən əsas anlayışların tərfi, gömrük orqanlarının fəaliyyəti, vəzifələri, hüquqları, gömrük orqanlarının sistemi, gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hüquqi statusu, dövlət və sosial müdafiəsi, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətləri, məsulyyəti, gömrük orqanlarının qərarları və onlardan şikayətlənmə, gömrük işində informasiya sistemləri və informasiya texnologiyaları, gömrük orqanları ilə şəxslər arasında münasibətlər və digər ümumi xarakterli məsələlər öz əksini tapmışdır.

Xüsusi hissədə isə gömrük nəzarəti və rəsmiləşdirilməsi, mal-

ların gömrük ərazisinə gətirilməsi və aparılması, malların bəyan edilməsi, gömrük prosedurları, gömrük tarifi, malların gömrük dəyəri və mənşə ölkəsi, gömrük ödənişləri, gömrük borcu, gömrük ekspertizası, gömrük statusu, gömrük bəyannamələrinə aid qaydalar, xüsusi gömrük prosedurları, risklərin təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması, gömrük orqanları tərəfindən valyuta və ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsi, tərkibində əqli mülkiyyət obyektləri olan mallar üzərində gömrük nəzarəti, fiziki şəxslər tərəfindən gömrük sərhədindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi, xarici şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün gömrük güzəştləri, beynəlxalq poçt göndərişləri gömrük statistikas, gömrük ekspertizası, xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası ilə bağlı və digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

Məcəllədə beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq gömrük təmsilçiliyi, səlahiyyətli iqtisadi operator, gömrük orqanlarının malların təsnifatı, mənşə ölkəsi və qiymətləndirmə metodologiyası ilə bağlı məcburi qərarları, məlumat mübadiləsi, məlumatların mühafizəsi, gömrük orqanlarının elektron məlumat sistemi, malların gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən aparılması və bununla bağlı qısa idxal və ixrac bəyannaməsinin, gömrük bəyannaməsinin və digər sadələşdirilmiş bəyannamələrin tərtib olunması, yoxlanılması, bəyannaməyə düzəlişlər edilməsi və onun ləğv edilməsi, gömrük statusu, gömrük prosedurları, o cümlədən xüsusi göm-

rük prosedurları, malların yenedən yüklənməsi və kabotaj daşınması, yardım yükləri, gömrük orqanları tərəfindən təsdiq edilən malların təhlükəsiz ixrac sxemi, gömrük tarifi və malların tarif təsnifatı, malların preferensianal və qeyri-preferensianal mənşəyi, malların idxalı və ixracı üzrə gömrük borcu və borcun ləğv edilməsi qaydaları, gömrük borcu və təminatlar, mallara gömrük təminatının vurulması, gömrük qiymətləndirilməsi, beynəlxalq poçt göndərişləri, boru kəməri nəqliyyatı və elektrikötürücü xətlər vasitəsi ilə malların gömrük sərhədindən keçirilməsinin xüsusiyyətləri, risklərin təhlili, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi, gömrük auditi, gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən ixrac nəzarəti, gömrük işində informasiya sistemləri və informasiya texnologiyaları, gömrük prosedurlarının elektron modeli, mallar və nəqliyyat vasitələri barədə məlumatların qabaqcadan elektron formada gömrük orqanlarına təqdim edilməsi, şəxslərin və nəqliyyat vasitələrinin gömrük ərazisinə daxil olması və bu ərazidən yola salınması, gömrük orqanları tərəfindən “bir pəncərə” prinsipinin həyata keçirilməsi ilə bağlı və digər yeni normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Bir sıra mövcud normalar (gömrük brokeri, gömrük ödənişləri və onların qaytarılması, gömrük sərhədindən keçirilən malların nəzarətli göndərişi, ilkin qərarlar, mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi, gömrük rejimləri, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, gömrük orqanla-

rının təhqiqat, istintaq və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının qərarlarından, hərəkət və hərəkətsizliyindən şikayətvermə, gömrük orqanlarının beynəlxalq əməkdaşlığı və s. normalar) isə beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş normalara, standartlara, eləcə də mövcud qanunvericiliyə uyğunlaşdırılmışdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİ (ARDNŞ) (ing. *State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR)*) – dünyanın ən böyük neft şirkətlərindən biri. ARDNŞ “şaquli integrasiya olunan” holding təyinatlı şirkət kimi Azərbaycan Respublikasında neft sənayesinin idarəetməsini bütövlüklə – bütün is-



tehsal-xidmət mərhələlərində (axtarış-kəşfiyyat işindən başlayaraq, hasilat, emal, nəql, təchizat, satış və digər texnologiyalı proseslər də əhatə olunmaqla məhsulun son istehlakçıya çatdırılmasına qədər) təmin edir.

ARDNŞ-nin yaranması və sələfləri

Azərbaycanda XIX əsrdə sənayeləşən neft təsərrüfatı bolşevik istilalarına qədər sahibkar funksionallığına əsaslanaraq özəl biznes formatında ayrı-ayrı şirkətlər tərəfindən idarə olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə 1920-ci ilin 24 mayında Azərbaycan İnqilab

Komitəsi neft sənayesini milliləşdirmək barədə dekret qəbul etmiş və bu məqsədlə bütün neft təsərrüfatını vahid mərkəzdən idarə edəcək Azərbaycan Neft Komitəsi yaradılmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda neft sənayesi ümumilikdə və ayrı-ayrılıqda müxtəlif ittifaq və respublika təşkilatları: Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası, SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyi, Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurası, Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyi, Azərbaycan SSR Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi, “Azərneftkomitə”, “Azərneftkombinat”, “Azərneft”, “Azərneftzavodlar”, “Azərneftmaşınqayırma”, “Azneft”, “Xəzərdənizneftqazsənaye” və s. qurumlar tərəfindən idarə olunmuşdur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkənin neft sənayesinin, əsasən, bir mərkəzdən idarə edilməsi üçün 1991-ci ildə “Azərineft” Dövlət Konserni yaradılmışdır. 1992-ci ildə isə respublikanın neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirmək, neft sənayesinin idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək, Yanacaq-enerji kompleksinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə “Azərineft” Dövlət Konserninin və “Azərneftkimya” İstehsalat Birliyinin bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti təsis olunmuşdur. ARDNŞ yarandığı vaxtdan onun strukturunda bir sıra dəyişikliklər aparılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 328 sayılı 26 fevral 1993-cü il tarixli Sərən-

camı ilə ARDNŞ-in yeni idarəetmə strukturu təsdiq edilmiş, 10 yanvar 1994-cü il tarixli, 50 sayılı Sərəncamı ilə isə şirkət daxilində ayrı-ayrılıqda dənizdə və quruda neft-qazçıxarma istehsalat birlikləri yaradılmışdır. ARDNŞ-in strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin növbəti – 24 yanvar 2003-cü il tarixli, 844 sayılı Fərmanına əsasən, ARDNŞ-in nizamnaməsi və onun yeni strukturu təsdiq olunmuş, 18 sentyabr 2004-cü il tarixli, 127 nömrəli və 22 dekabr 2005-ci il tarixli, 340 sayılı fərmanları ilə şirkətin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə onun Nizamnaməsində və idarəetmə strukturunda əlavə və dəyişikliklər aparılmış, 1 iyul 2009-cu il tarixli sərəncamla “Azəriqaz” QSC, 2 aprel 2010-cu il tarixli sərəncamla isə “Azərikimya” Dövlət Şirkəti ləğv olunaraq ARDNŞ-in strukturuna daxil edilmişdir.

ARDNŞ-in yaranmasına gedən yol – Azərbaycanın neft hasilatı tarixindən

Azərbaycan qədim neft ölkəsidir. Burada min illər davam edən hasilat yalnız dünya iqtisadiyyatına deyil, həm də bütövlükdə global neft təsərrüfatı salnaməsinə misilsiz töhfələr vermişdir. Dünyanın neft tarixi ilə bağlı elə bir mənbə yoxdur ki, orada Azərbaycanın adına rast gəlinməsin. Azərbaycanın “Odlar yurdu” adlanması da, heç şübhəsiz ki, bu coğrafiyada yerin təkindən öz-özünə çıxan təbii yanar qazların və enerji effektivli mövcud neftli ərazilərin genişliyindən qaynaqlanmışdır. Burada neftin hasilatı haqqında

məlumatlar erkən orta əsr alim və səyyahlarının əsərlərində dəfələrlə qeyd edilmiş və bu qeyri-adi bənzərsiz məhsulun böyük iqtisadi qaynaq olduğu və geniş fayda gətirdiyi bildirilmişdir. Lakin həmin dövrlərdə neft insanlara başlıca olaraq primitiv rakursda – tikinti materialı, işıq, istilik enerjisi mənbəyi, hərbi və əczaçılıq məhsulu kimi xidmət etmişdir.

XVIII-XIX əsrlərin sənaye inqilabları neftə olan tələbatı kəskin artırmış və onu birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik strateji məhsula çevirmişdir. Bu ərəfədə Avro-atlantik məkanda irimiqyaslı “neft həyəcanı”, “neft bum”u yaşanmış və bununla əlaqədar Azərbaycanın neftçixarma sahəsinə də güclü kapital axını başlanmış, qədim neftçixarma ənənələrinə malik Abşeron torpağı, mərkəz Bakı

qazma, neftçixarma və neft emalı sahəsində ən yeni texnologiyaların ixtirası və ilkin tətbiqi meydanına çevrilmişdir. XIX əsrin ortalarında neftçixarmada baş verən köklü dəyişikliklər əsasında dünyada ilk dəfə olaraq Bibiheybətdə, sonra isə Balaxanıda texnikanın tətbiqi ilə neft quyuları qazılmışdır. Neftin sənaye epoxasının yaranışının Qərb sivilizasiyası səhifəsində daha çox Amerika başlanğıclı tarixi yanaşma dərin iz buraxsa da, əslində, dünyada mexaniki üsulla ilk neft quyusu ABŞ-dan 12 il öncə, 1847-ci ildə Bakıda, Bibiheybətdə qazılmışdır. Mexaniki qazma ilə yanaşı, hasilat sferasında da dərinlik nasoslarının ilk tətbiq meydanı kimi Bakı fərqlənmişdir. Belə ki, neftçixarmada istifadə olunan dərinlik nasosu da ABŞ-dan 15 il öncə birinci

dəfə 1876-cı ildə Bakı mədənlərində sınaqdan çıxarılmışdır. Neftin boru kəməri ilə nəqli də ilk dəfə Azərbaycanda, 1878-ci ildə Qarashəhər və Balaxanı mədənləri arasında çəkilən boru xətti vasitəsilə gerçəkləşdirilmişdir. Dünyada ilk neft tankeri 1878-ci ildə yüklətmə qabiliyyəti 250 ton olan “Zaroastr” (Zərdüşt) adlı gəmi də məhz Xəzərdə hərəkət etmişdir. Bütün bunlar isə Azərbaycanda mükkəmməlliyi ilə fərqlənən klassik neft infrastrukturunun yaranışını təmin etmişdir. 1883-cü ildə Bakı-Batumi dəmir yolunun tikilib istifadəyə verilməsi, 1907-ci ildən Bakı-Batumi magistral neft kəmərinin daimi istismara buraxılması hadisəsi isə Azərbaycan neftinin daha təminatlı və davamlı olaraq dünya bazarlarına çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır.



Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin inzibati binası

Bununla da XIX əsrin sonunda Bakı gerçək olaraq Avropanın neft sənayesinin mərkəzi sivilizasiya məkanına çevrilmiş, 1898-1901-ci illərdə hasilatın həcminə görə lider mövqeyə qalxmışdır. Artıq XX əsrin əvvəlində planetdə çıxarılan 20 milyon ton neftin yarıdan çoxu onun payına düşmüşdür. Lakin 1900-1903-cü illər dünya iqtisadi böhranı ilə əlaqədar hasilat azalmış, qlobal neftçixarmada birincilik yenidən ABŞ-a keçmişdir. Bununla belə, sənaye in-

dövrünə qədər isə orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində təqribən 60-65 milyon neftin çıxarıldığı təxmin olunur.

Azərbaycanın neft tarixinin sonrakı mərhələlərində: 1872-1920-ci illər əhatəsində 238 milyon, 1921-1940-cı illərdə isə 243 milyon ton neftin çıxarılmasına nail olunmuşdur.

1940-cı ildə Azərbaycanda neft sənayesi keçmiş SSRİ neft hasilatının 3/4-ü qədər neft verirdi. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan neft sənayesi

və mühəndis-texniki işçilərin gərgin əməyi ilə yüksək oktanlı benzin alınması texnologiyası da işlənib hazırlanmışdır. Bu illər ərzində Azərbaycanın neft sənayesində aparılan genişmiqyaslı işlər, neftçilərin gərgin əməyi döyüş cəbhəsində olduğu fədakarlıqlar və qələbələr qədər dəyərli və əvəzsiz olmuşdur.

Danılmaz faktdır ki, Böyük Vətən müharibəsi illərində hər dörd sovet tankı və təyyarəsindən üçü Bakı nefti ilə döyüşlərə yollanmışdır. 1941-1945-ci il-



Balaxanı neft mədəni (XX əsrin əvvəllərində)

qilabları başlandıqdan bir əsrə yaxın müddətdə ABŞ və Azərbaycan dünya neft sənayesinin əsas mərkəzlərindən biri olaraq qalmışdır. Vurğulanmalıdır ki, statistik tədqiqatlara görə, XIX əsrdə dünyada 400 milyon ton neft hasil olunmuşdur ki, onun da 1/3-ü – 140-150 milyon tonu Azərbaycanın payına düşmüşdür. Sənayeləşən neft hasilatı

qarşısında cəbhəni yanacaq təmin etmək kimi ağır və şərəfli vəzifə qoyulmuşdu. Azərbaycan neftçilərinin fədakarlığı nəticəsində 1941-ci ildə 23541 min ton neft çıxarılmışdı. Bu həcmdə neft hasilatı Azərbaycanın neft salnaməsinə quruda hasil edilən ən maksimal göstərici kimi daxil olmuşdur. Müharibə illərində Azərbaycan alimlərinin

lərdə Azərbaycan neft sənayesi ölkəyə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin və başqa neft məhsulları verdi.

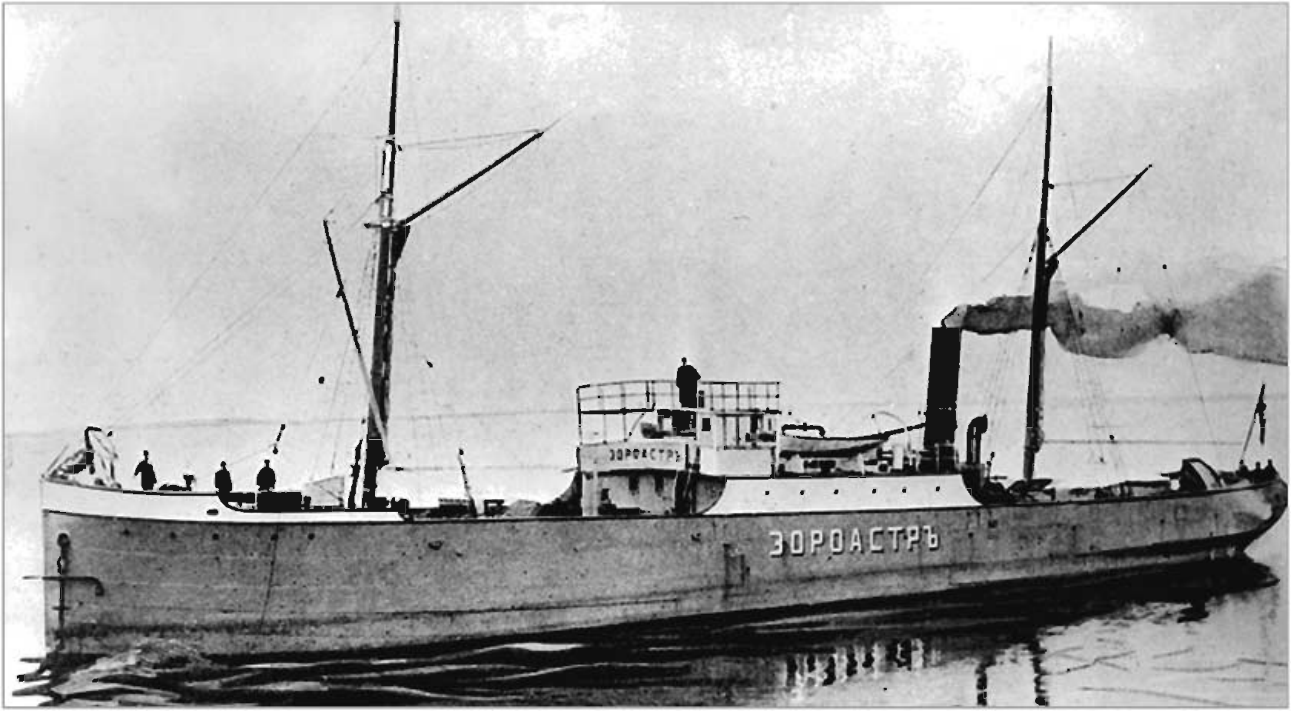
Müharibədən sonra Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında yeni dövr başlandı. Bu ərəfədə – 1941-1948-ci illərdə Azərbaycanda ümumilikdə 114 milyon ton neft çıxarılmışdır.

Azərbaycan neftçiləri həm də

planetar miqyasda ilk dəfə olaraq, 1948-ci ildə açıq dənizdə neft hasilatını gerçəkləşdirən öncüllər sırasında olmuşlar. Bu isə neftin dənizdə qurulmuş polad platformalar üzərindən ilk çıxarış sisteminin yaranışı demək idi. 1949-cu il noyabr ayının 7-də Xəzərdə ilk neft quyusu fontan vurmuşdur. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda neftin dənizdən çıxarılması tarixi daha irəlilərə gedir. Belə ki, 1803-1829-cu illər ərzində Bibiheybətdə dəniz

ildən Pirallahı adasının şimal sahilində dəniz neftinin yeni axtarışlarına başlanmış və burada hasilat üçün ilk özüllər qoyulmuşdur. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin statistik hesabatlarında Azərbaycanda dənizdə neft hasilatı tarixi haqqında məlumatlar 1904-cü ildən başlanğıc götürür və həmin ildə dənizdə hasilatın 8000 ton olduğu təsbit edilir. Xəzər dənizinin Bibiheybət buxtasında 1909-cu ildə qurudulmuş sahədə ilk dəniz neft mədəni yaradılması təşəb-

yıldı. 1928-ci ildə rus yazıçısı M.Qorki buxtada olmuş, "Sovetlər İttifaqı" adlı oçerkində Bakı fəhlələrinin fədakar əməyindən söhbət açmışdı. Buxtanın tarixini, şanlı ənənələrini ifadə edən çoxlu əsərlər yazılmış və filmlər çəkilmişdir. Azərbaycanın nəğməkar şairi Mikayıl Müşfiq 1932-ci ildə özünün "İliç buxtası" şeirində mövcud gerçəkliyi bədii boyalarla tərənnüm etmişdir. Sovet statistikasının məlumatlarında dünyada ilk dəfə olaraq



Dünyanın ilk neft tankeri "Зардуст" (Zərdüşt)

zin sahilində bakılı Qasımbəy Mansurbəyov neft hasil etmək məqsədilə iki quyuyu inşa etmişdir. 1849-cu ildə sənayeçi M.Q.Səlimxanov da Bibiheybətdə dənizin sahilində qayalıqlarda neft quyusu qazırmışdır. Lakin baş verən qasırgılar quyuları dağıtmış, dənizdən neftin əldə edilməsi işi xeyli müddət dayanmışdır. Sonradan, 1904-cü

büsləri müəyyən qədər reallaşsa da, geniş inşaat işləri 1922-ci ildə başlamışdı. 1923-cü ildə buxtada qazılan quyulardan biri güclü fontan vuraraq (gündəlik debiti 50 min pud) neft verməyə başladı. İdeoloji prinsiplərə uyğun olaraq mövcud məkanı "İliç buxtası" adlandırdılar. Tezliklə "İliç buxtası"nın şöhrəti bütün Sovetlər İttifaqına ya-

turbinlə maili quyunun 1941-ci ildə usta neftçi Ağa Nemətlənin iştirakı ilə bu buxtada qazıldığı təsbit edilmişdir. XX əsrdə elmi-texniki nailiyyətlərin əsasında dayanan neft respublikaya müxtəlif sahələrdə böyük nailiyyətlər qazanmağa geniş imkanlar yaratmış, Azərbaycanın neft sənayesi ilə bağlı bir çox alim və mütəxəssisləri

dünyanın 4 qitəsində – Amerika, Afrika, Avropa və Asiyanın bir sıra ölkələrində neft sənayesinin yaradılması və inkişafında xidmətlər göstərmişlər. Sovetlər İttifaqının neft sənayesinin bütün təşəkkül tarixi birmənalı olaraq Azərbaycan neftçilərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin yeni yaranan neft rayonlarına “İkinci Bakı”, “Üçüncü Bakı” adlarının verilməsi də məhz bu reallıqlardan qaynaqlanır. SSRİ dövlətinin mövcudluğu zamanında Azərbaycanın neftçi alim və mütəxəssisləri arasında 5 nəfər İttifaqın ən ali mükafatı olan Lenin mükafatı, 8 nəfər SSRİ

Dövlət mükafatı ilə təltif olunmuş, yüzlərlə neftçi “SSRİ neft sənayesi əlaçısı”, “SSRİ-nin fəxri neftçisi”, “SSRİ ixtiraçısı” kimi fəxri adlara layiq görülmüşdür. Azərbaycan, mərkəz Bakı inkişaf etmiş neft sənayesi sayəsində böyük bir coğrafi məkanda əsas elmi mərkəzlərdən biri kimi tanınmışdır. Uzun illər SSRİ neft, qaz, geologiya və bu kimi profilli nazirliklərin rəhbərləri, hətta bir neçə nazir nəslə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının məzunları olmuşlar. Həmyerlilərimiz Sabit Orucov SSRİ Qaz Sənayesi naziri, N.K.Baybakov Neft Sənayesi naziri, SSRİ Nazirlər

Soveti sədrinin birinci müavini, Dövlət Plan Komitəsinin sədri vəzifələrində işləmişlər. Üç dəfə Stalin mükafatına layiq görülmüş yeganə azərbaycanlı geoloq-neftçi, professor Eyyub Tağıyevin Sibirdə, Hindistanda, Cənubi Amerika qitəsində – Argentina və Braziliyada zəngin neft yataqlarının kəşf edilməsində, ümumilikdə dünya neft sənayesinin təşəkkülündə əhəmiyyətli xidmətləri olmuşdur. Məşhur geoloq-neftçi Fərman Salmanovun Qərbi Sibirdə nəhəng neft yataqlarının aşkarlanmasında müstəsna xidməti neft tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Neft Akademiyasının məzunları



“De bur” şirkətinin Balaxanıdakı mədəninə neft fontanı



Bibiheybət buxtasında cənub bəndinin özülünün qurulması (may, 1910-cu il)

arasında bir çox dövlətlərin rəhbər işçiləri, SSRİ neft sənayesi naziri olmuş Q.Dinkov, Anqola Respublikasının prezidenti Duş Santuş və digərləri, çoxsaylı alimlər, kosmonavtlar olmuşlar. İndi dünyanın böyük neft nəhəngi – Rusiyanın ən iri neft şirkəti “Lukoil”un yaradıcısı və rəhbəri həmyerlimiz, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının məzunu Vahid Ələkbərovdur. Respublika neft-qaz sənayesi ilə bağlı elmin inkişafında akademik Azad Mirzəcanzadənin tədqiqatları müstəsna yer tutur. Alimin neft-qazçıxarma istehsalının texnologiyasına, neft-qaz yataqlarının işlənməsinə dair çoxsaylı elmi əsərlərində müasir dünyada neft biznesi, respublikanın neft sənayesinin mümkün perspektivləri ehtiyatlarından milli mənafeələrə uyğun səmərəli istifadə aspekti dərin elmi təhlil olunmuş, neft-qaz sənayesinin strateji inkişafını təmin edəcək konseptual xarakterli tövsiyələr verilmişdir.

Böyük fəxrlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ARDNŞ-də milli neft strategiyasının reallaşdırılması əsaslı olaraq, o zaman şirkətin birinci vitse-prezidenti vəzifəsində çalışmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin üzərinə düşmüşdür. Məhz cənab İlham Əliyevin pragmatik zəkası, inadcıl və əzmkar fəaliyyəti nəticəsində ARDNŞ nəinki Azərbaycanın ən nəhəng dövlət şirkətinə, iqtisadiyyatımızın aparıcı lider sənaye təşkilatına çevrilmiş, həm də müasir dünyanın öncül transmilli şirkətləri sırasına yüksək kapitallı, geniş rəqabət qabiliyyətli ilk Azərbaycan təsisatı kimi daxil olmuşdur.

Dənizdə hasilatın başlanması ilə bağlı uğurlar milli neft sənayesinin salnamə tarixinin daha fərqli inkişaf dinamikasına yol açmışdır. Azərbaycan neft sənayesi potensialı ilə yalnız dənizin ona mənsub olan akva-

toriyasında deyil, SSRİ-nin bütün Xəzər sularında hasilatın təmin edilməsinə cəlb edilmiş, burada zamanəsi üçün analoqu olmayan genişimkanlı, müasir dəniz neft infrastrukturunu formalaşdırmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycanda neft hasilatının tempi daha da genişlənmiş, 30 il ərzində – 1950-1980-ci illərdə respublikada 543 milyon ton neft çıxarılmışdır.

Dənizdə neft hasilatı respublikada qaz sənayesinin də inkişafına təkan vermişdir. 1950-1960-cı illərdə qaz hasilatı 5,8 milyard m³-ə yüksəlmiş, bunun nəticəsində respublikanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyaları, əsasən, bu enerji növündən istifadə sisteminə keçmişdir. Azərbaycanın qaz sənayesi Sovetlər İttifaqının müvafiq strukturunun hissəsi kimi bir çox inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Azərbaycanın qaz nəqliyyatı sisteminin infrastrukturuna hazırda 4 min km uzunluğunda – diametri 1200 mm,



Heydər Əliyev, milyard ton neft çıxarılması münasibəti ilə təşkil edilmiş təntənəli toplantıda

işçi təzyiqi 55 atmosfer, gündəlik qaznəqletmə qabiliyyəti 70 milyon m³ magistral, ümumi uzunluğu 36 min km çox aşağı və orta təzyiqli qaz kəmərləri, ümumi qüdrəti 200 mqvt olan 7 kompressor stansiyası, 150-dən çox qazpaylayıcı stansiya daxildir. Qaz sənayesinin inkişafı respublika iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz təsirini göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycanda rekord miqdarda – 14,9 milyard m³ qaz hasil edilmişdir. 1989-cu ildə ölkənin qaznəqletmə şəbəkəsi 22792,5 milyon m³ təbii qaz qəbulu və ötürülməsi ilə son yüksək nəticəyə nail olmuşdur. 1990-1991-ci illərdə isə respublikanın qaz istehlakı zirvə həddinə – 17 milyard m³-ə qalxmışdır. Azərbaycanın qaz-nəq-

liyyat sistemindən 1990-91-ci illərdə Gürcüstanın və Ermənistanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün 12 milyard m³ qaz nəql edilmişdir.

Quru ərazilərdə hasilatın enməsinə baxmayaraq, burada da nailiyyət və tərəqqi müşahidə olunmuşdur. Azərbaycanda 1971-ci ildə ümumilikdə 1 milyard ton neft çıxarılmışdır. Ötən əsrin 70-ci illərində respublikamızda həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi xeyli möhkəmlənmiş və onun daha müasir infrastrukturu formalaşmışdır. Dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün respublikaya yeni qurğu və avadanlıqlar gətirilmiş və Sovetlər İttifaqında bənzəri olmayan Bakı Dərin Özüllər Zavodu tikilmişdir. Neft sənayesi hasilatda baş

verən azalma və sabitləşmə templərinə baxmayaraq, özünün inkişaf dinamikasını dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər müəyyən dərəcədə qoruyub saxlamışdır. Bu dövrdə – 1981-1991-ci illərdə respublikada 128 milyon ton neft hasil olunmuşdur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra neft-qaz sərvətlərinin xalqa məxsusluğu təmin olunmuş və neft-qaz sənayesinin milli dövlət mənafeləri baxımından inkişaf etdirilməsi üçün real əlverişli şərait yaranmışdır. Bununla yanaşı, yeni geosiyasi situasiya Azərbaycanın Xəzər sektorunda ötən əsrin son onilliklərində aşkarlanmış nəhəng karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində aktiv

işlənməsinə də əsaslı zəmin olmuşdur. Bütün bu gerçəkliklər fonunda ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkənin milli neft strategiyası formalaşdırılmışdır. Praktiki müstəvidə – 20 sentyabr 1994-cü ildə “Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən Azəri, Çıraq və Günəşli (dərin hissəsi) yataqlarının (AÇG) işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü” üzrə birinci saziş – “Əsrin müqaviləsi”ndən start götürən milli neft strategiyası multipkativ effektdə Prezident İlham Əliyevin əzmkar fəaliyyəti ilə aparılan irimiqyaslı islahatlarla daha təkmil məcraya yönəlmiş, çoxsaylı beynəlxalq neft kontraktlarının bağlanması ilə respublikaya nəhəng investisiya axınının gətirilməsini, transmilli neft-ixrac boru kəmərlərinin – Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Ceyhan, qaz kəmərinin Bakı-Ərzurum inşasını, yeni yanacaq-enerji ifrastrukturunu quruculuğunu, sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən Dövlət Neft Fondunun yaradılmasını təmin etmişdir. İndi bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə ümumi milli inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir. 1991-2009-cu illər ərzində respublikada 300 milyon tondan çox neft hasil edilmişdir.

Azərbaycan nefti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. 1994-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin neft strategiyasının gerçəkləşməsinə təmin edən “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı 20 sentyabr günü Azərbaycan Respublikasında hər il “Neftçilər günü” peşə bayramı



Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin yeni inzibati binasının layihəsi

kimi qeyd olunur. Həmin ildən etibarən, ənənəvi olaraq, Bakıda hər il beynəlxalq “Xəzər neft, qaz, neftayırma və neft kimyası” sərgi və konfransları keçirilir. Respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafında əsas amil olmuş neft sənayesinin yüz altmış ildən bəri keçdiyi şərəfli yolun və qazanılmış nailiyyətlərin nümayiş etdirilməsi, Azərbaycan neftinin bu böyük tarixinin xalqımızın həyatının çox əlamətdar hadisələrindən biri

kimi öyrənilməsi və gənc nəslin vətənin milli sərvətlərinə ehtiram ruhunda tərbiyə olunması ölkəmizdə “Neft muzeyi”nin yaradılmasını zəruri etmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev xüsusi sərəncam imzalamışdır.

ARDNŞ-in funksiyaları və istismar zonası

ARDNŞ respublikanın bütün ərazisində, o cümlədən quru və dəniz ərazilərində neft və qaz

yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın, qaz kondensatının hazırlanması, emalı və nəqli, həmçinin onlardan alınan məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışı ilə məşğul olur və eyni zamanda böyük həcmdə elmi-tədqiqat və layihə işlərini yerinə yetirir. Şirkət neft və qaz sənayesinin vahid kompleks kimi səmərəli fəaliyyətini və inkişafını təmin edir, istehlakçıların enerji daşıyıcılarına olan tələbatının etibarlı ödənişini reallaşdırır. Hüquqi şəxs olmaqla o həmçinin kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olur, hasil edilmiş bütün karbohidrogenlərə və onların emalından alınan neft və qaz məhsullarına münasibətdə sahibliyi həyata keçirir.

ARDNŞ respublikanın neft və neft məhsullarına olan tələbatını ödəmək, daxili tələbdən artıq hissəni isə ixrac etmək imkanına malikdir. Bunu təmin etmək üçün ARDNŞ-də müvafiq istehsal gücləri, inkişaf etmiş xidmət sektoru, böyük elmi və texniki potensial mövcuddur. ARDNŞ-in istismar zonası Azərbaycanda neftlə zəngin 39-u quruda, 18-i Xəzər dənizində olmaqla 57 yatağı əhatə edir. Bu yataqlarda 3-5 milyard ton neft, 5 trilyon m³ həcmində qaz ehtiyatının mövcudluğu geoloji baxımdan təsdiqlənmişdir. Geoloqlar respublika ərazisinin 13-15%-nin neft-qaz yataqlarının mövcudluğu baxımından hələ öyrənilmədiyini və bunun özünün də son hədd olmadığını qeyd edirlər. Müvafiq ərazilərdə isə xeyli neft ehtiyatının olması şübhə doğurmur. Bununla belə, potensial neft ehtiyatlarının ya-

rıdan, qaz ehtiyatlarının isə 3/4-dən çoxu hələ kəşf edilməmiş qalır. Kəşf edilmiş neftin 24%-i, təbii qazın isə 15%-i qurunun payına düşür. Hazırda aşkarlanan neft-qaz layları 5000-7000 metr dərinliklərdə mövcuddur. Ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən Azərbaycanda hər hansı bir yatağın rentabeliliyi üçün ən azı yataqda 80-100 milyon ton təsdiq edilmiş neft ehtiyatı olmalıdır. Dənizdə karbohidrogen yataqlarının güman edilən sahəsi 21,4 min km², quru ərazilərdə isə 43-45 min km²-dir. Neft mütəxəssisləri Xəzər geologiyasının çox mürəkkəb olduğunu deyirlər. Əsas karbohidrogen layını axtarır tapmaq böyük çətinlik törədir. Belə ki, "Bahar" yatağı istismara verilməmişdən qabaq 20-dən çox kəşfiyyat quyusu qazılmışdır. Xəzər dənizindəki, o cümlədən Azərbaycan sektorundakı neft və qaz ehtiyatları mütəmadi olaraq hesablanır. Xəzər dənizində geoloji baxımdan ən yaxşı öyrənilmiş hissə Azərbaycan sektorudur. Buradakı ehtiyatlar xarici şirkətlər tərəfindən də dəqiqləşdirilir və hətta bu sektorda ümumən 5 trilyon m³ təbii qazın və 10 milyard ton neft ehtiyatının olması güman edilir.

ARDNŞ-in mənzil-qərargahı Bakı şəhərində yerləşir. Hazırda şirkət aparatının yerləşdiyi bina Bakının qədim tikililəri arasında öz əzəməti və gözəlliyi ilə diqqəti xüsusi cəlb edir. Tarixi mənbələrdə 1895-ci ildə inşa edildiyi göstərilən bu binanın tanınmış bakılı milyonçu Mir Tağı Babayevə məxsus olduğu bildirilir. Azərbaycanda Sovet

hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklər binanı bütün mülkləri ilə birlikdə müsadirə edərək "Azneft"-in səərəcamına vermişlər.

Hazırda Bakı şəhərində müasir üslubda ARDNŞ-in yeni inzibati binası tikilməkdədir. Yeni bina 173 metr hündürlükdə, 32 mərtəbədən ibarət olacaqdır. Bina 12 min m² sahəni əhatə edəcək və burada 2 mindən çox personal fəaliyyət göstərəcəkdir.

ARDNŞ-in strukturu və idarə edilməsi

ARDNŞ-in idarəetmə strukturu və onun tərkibinə daxil olan müəssisələrin siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilir. Şirkətə rəhbərliyi şirkətin prezidenti (2005-ci ildən ARDNŞ-in prezidenti Rövnəq Abdullayevdir) və uyğun kurasialar üzrə iki 1-ci vitse-prezident (geologiya, geofizika və yataqların işlənməsi üzrə 2004-cü ildən 1-ci vitse-prezident akademik Xoşbəxt Yusifzadə) və 9 digər vitse-prezident (iqtisadi məsələlər, emal, sərmayələr və marketinq, sosial məsələlər, ekologiya, kadr, rejim və informasiya texnologiyaları, strateji inkişaf, neftin, qazın hasilatı və nəqli) həyata keçirir. Şirkətin Prezidenti yanında məşvərətçi orqan olaraq şirkətin şurası fəaliyyət göstərir. Şuranın tərkibinə şirkətin vitse-prezidentləri və prezident tərəfindən təyin olunmuş şirkətin digər vəzifəli şəxsləri daxildir.

Hazırda ARDNŞ-in strukturu- na "Azneft" *İstehsalat Birliyi*, "Azəriqaz" *İstehsalat Birliyi*, "Azərikimya" *İstehsalat Birliyi*, Xəzər Dəniz Neft Donanması,

“Geofizika və Geologiya” İdarəsi, Neft Kəmərləri İdarəsi, Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi, Sərmayələr İdarəsi, “Azərneftyağ” Neft Emalı Zavodu, Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu, Qaz Emalı Zavodu, Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu, Sosial İnkişaf İdarəsi, İnformasiya Texnologiyaları və Rabitə İdarəsi, Təhlükəsizlik İdarəsi, Ekologiya İdarəsi, Qaz İxrac İdarəsi, “Neftqaztikinti” Tresti və Kompleks Qazma İşləri Tresti daxildir.

Bundan başqa, ARDNŞ-in nəzdində bir sıra səhiyyə müəssisələri kompleksləri: paytaxtda Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanası, Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzi, Gəncə, Quba, Şamaxı, Bərdə, Lənkəran, Şirvan, Zaqatala, Qəbələ, Qazax şəhərlərində diaqnostika mərkəzləri, çoxsaylı mədəniyyət sarayları, məktəbəqədər uşaq müəssisələri, “Neftçi” İdman Sağlamlıq Mərkəzi, elm və təhsil sferasında “Neftqazelmütədqiqatlayihə” İnstitutu, Əmək Şəraitı Normalarının İşlənməsi İdarəsi fəaliyyət göstərir, “İki sahil”, “Vışka” qəzetləri və “Azərbaycan Neft Təsərrüfatı” jurnalı nəşr edilir.

ARDNŞ-in ən mühüm və ən nəhəng istehsalat kompleksi **“Azneft” İstehsalat Birliyidir**. Bu birlik quruda və dənizdə neft və qaz yataqlarının işlənməsi və abadlaşdırılması, neft və qazın hazırlanması, quyuların cari və əsaslı təmiri ilə məşğul olur. “Azneft” İstehsalat Birliyinin tərkibində 16 müəssisə, o cümlədən 11 NQÇİ fəaliyyət göstərir. Neft hasilatı 8,6 milyon

ton (2009), qaz hasilatı 7,0 milyard m³ (2009) olan “Azneft” İstehsalat Birliyinin istismar fondunda 6 mindən çox quyu vardır ki, onların da 75%-dən çoxunu işlək quyular təşkil edir. ARDNŞ-də digər nəhəng struktur isə “Azəriqaz” İstehsalat Birliyidir ki, bu təşkilat da uzun illər – 2009-cu ilə qədər ayrıca mərkəzi dövlət təsisatı kimi – Qapalı Tipli Səhmdar Cəmiyyət statusunda fəaliyyət göstərmişdir. “Azəriqaz” İstehsalat Birliyi Azərbaycan Respublikası ərazisində təbii qazın saxlanması, emalı, nəqli, paylanması və satışını həyata keçirir. **“Azəriqaz” İstehsalat Birliyi** hazırda ARDNŞ-in hasil etdiyi təbii qazın İran və Gürcüstana çatdırılması ilə də məşğuldur. Tərkibində elmi-tədqiqat və istehsalat funksiyalarını yerinə yetirən 11 idarə və təşkilatı birləşdirən “Azəriqaz” İstehsalat Birliyində alim, mühəndis, qulluqçu və texniki heyətdən təşkil olunmuş 12 600 nəfər əməkdaş fəaliyyət göstərir. İstehsalat Birliyinin elmi-texniki potensialı ölkəmizin müxtəlif regionlarını əhatə edən 1,3 milyona yaxın istehlakçının təbii qazla təchizatını təmin edir. Bu funksiyanın

icrası üçün Qaz Emalı Zavodu, orta aktiv həcmi 3 milyard m³ olan 2 yeraltı Qazmaz və Qaradağ qazsaxlama anbarları, 163 qazpaylayıcı stansiya, ümumi uzunluğu 34831 kilometr olan boru kəmərləri və digər çoxsaylı texniki-texnoloji obyektlərdən ibarət olan mürəkkəb texniki şəbəkənin optimal idarəetmə mexanizmi mövcuddur. ARDNŞ tərəfindən sahənin yenidən qurulması və istehsalatın müasir tələblər səviyyəsində təşkilati istiqamətində həyata keçirilən geniş proqram çərçivəsində “Azəriqaz” İstehsalat Birliyinin elmi-texniki potensialının artırılmasına xüsusi önəm verilir və nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün yeni layihələr üzərində intensiv iş aparılır.

ARDNŞ-in aparıcı təşkilatlarından biri də **“Azərikimya” İstehsalat Birliyidir**. Sumqayıt şəhərində yerləşən “Azərikimya” İstehsalat Birliyinin müəssisələrində dünya bazarında böyük tələbat olan yüksək təzyiqli polietilen, izopropil spirti, propilen, ağır qətran, piroliz və poliefir qətranları, propilen oksidi, kaustik soda, sulfat və xlorid turşuları və s. istehsal olunur. Neft-kimya sənayesinin yenidən



Cədvəl 1

Azərbaycanda neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton

İllər	Neft hasilatı	İllər	Neft hasilatı	İllər	Neft hasilatı	İllər	Neft hasilatı
1871	19.3	1911	7 537	1950	14 777	1990	12 513
1872	26	1912	7 799	1951	15 215	1991	11 742
1873	66	1913	7 669	1952	15 656	1992	11 084
1874	82	1914	7 101	1953	15 706	1993	10 295
1875	105	1915	7 481	1954	15 217	1994	9 563
1876	183	1916	7 894	1955	15 284	1995	9 161
1877	248	1917	6 646	1956	15 560	1996	9 100
1878	329	1918	3 425	1957	15 957	1997	9 071
1879	395	1919	3 739	1958	16 475	1998	11 424
1880	343	1920	2 915	1959	17 055	1999	13 807
1881	656	1921	2 457	1960	17 830	2000	14 017
1882	818	1922	2 945	1961	18 702	2001	14 909
1883	983	1923	3 485	1962	19 700	2002	15 334
1884	1 460	1924	4 125	1963	20 500	2003	15 381
1885	1 884	1925	4 663	1964	21 251	2004	15 549
1886	1 876	1926	5 514	1965	21 500	2005	22 214
1887	2 327	1927	6 810	1966	21 729	2006	32 268
1888	2 986	1928	7 574	1967	21 605	1990	12 513
1889	3 249	1929	8 683	1968	21 138	1991	11 742
1890	3 737	1930	10 521	1969	20 420	1992	11 084
1891	4 499	1931	13 153	1970	20 187	1993	10 295
1892	4 658	1932	12 181	1971	19 203	1994	9 563
1893	5 381	1933	15 327	1972	18 386	1995	9 161
1894	4 808	1934	19 183	1973	18 239	1996	9 100
1895	6 256	1935	19 340	1974	17 697	1997	9 071
1896	6 385	1936	20 557	1975	17 202	1998	11 424
1897	6 949	1937	21 361	1976	15 615	1999	13 807
1898	8 014	1938	22 105	1977	15 680	2000	14 017
1899	8 534	1939	21 548	1978	15 527	2001	14 909
1900	9 836	1940	22 176	1979	14 998	2002	15 334
1901	10 979	1941	23 541	1980	14 654	2003	15 381
1902	10 504	1942	15 739	1981	14 075	2004	15 549
1903	9 854	1943	12 715	1982	12 913	2005	22 214
1904	10 182	1944	11 871	1983	12 694	2006	32 268
1905	6 784	1945	11 494	1984	12 504	2007	41 658
1906	7 452	1946	11 934	1985	13 143	2008	44 527
1907	7 937	1947	13 412	1986	13 321	2009	50 419
1908	7 815	1948	13 890	1987	13 804	2010	50 789
1909	8 303	1949	14 352	1988	13 741	2011	45 624
1910	8232	1939	21 548	1989	13 159	2012 proqnoz	45 450



qurulması və istehsalatın müasir tələblər səviyyəsində təşkili istiqamətində həyata keçirilən geniş proqram çərçivəsində yaxın perspektivdə daha bir neçə çeşiddə məhsulun, o cümlədən polipropilen, aşağı təzyiqli polietilenin və s. istehsalı planlaşdırılır. Birliyin tərkibində 3 istehsalat müəssisəsi – Səthi Aktiv Maddələr, Etilen-Polietilen və “Üzvi sintez” zavodları, həmçinin “Kimya-elmitədqiqat-

layihə” İnstitutu, Mexaniki-təmir zavodu, Təmir-tikinti İdarəsi, Nəqliyyat və Xüsusi Texnika İdarəsi, Anbar təsərrüfatı fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa, ARDNŞ-in tərkibində olan aparıcı təşkilatlarından biri də dünya neft sənayesində ikinci dəniz neft armadası – yüzlərlə gəmi ilə təmsil olunan **Xəzər Dəniz Neft Donanması**dır (XDND). Donanma Xəzərin kontinental

şelfindəki neft-qaz hasilatı obyektlərinə nəqliyyat-texnoloji və daşıma xidmətləri göstərir, sualtı texniki, dalğıcı qəza-xilas etmə və digər işləri yerinə yetirir, həmçinin gəmilərin təmirini və neft avadanlığı üçün ehtiyat hissələri və detalların istehsalını həyata keçirir. Donanma sayı 300-ü ötən müxtəlif təchizat, borudüzən, xüsusi seysmik-tədqiqat və axtarış gəmilərinə malikdir. *Potensialı və oriyentasiyasına görə XDND ABŞ-dakı analoqundan sonra dünyada ikinci neft donanması hesab olunur.*

ARDNŞ-də neft-qaz emalı sahəsində üç böyük zavod fəaliyyət göstərir: **Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu**, **“Azərneftyağ” Neft Emalı Zavodu** və **Qaradağ Qaz Emalı Zavodu**. Fəaliyyətdə olan neft emalı zavodları respublikanın bütün növ yanacaq və müəyyən sürtkü yağlarına olan tələbatını ödəyir. İllik gücü 18 milyon ton təşkil edən bu zavodlarda hazırda 3





Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu

dəfə az, 6-7 milyon ton həcmində neft emal olunur. **Qaradağ Qaz Emalı Zavodu** da hazırda layihə gücündən az miqdarda fəaliyyət göstərir. Bundan irəli gələrək hazırda

ARDNŞ-də emal zavodlarının rekonstruksiyası və yenidən təşkili istiqamətində müvafiq investisiyalaşdırma layihələri üzərində iş aparılır.

Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu 1953-cü ildə Yeni Bakı Neftayırma Zavodu kimi yaradılmış və Azərbaycanın yanacaq istehsalı sektorunda ən iri və qabaqcıl müəssisədir. Burada yerli xam neft məhsuluna əsaslanaraq benzin, dizel yanacağı, kerosin, soba mazutu, reaktiv mühərrik yanacağı istehsal edilir. Zavodda



Qaz Emalı Zavodu

emal prosesi 1976-cı ildə layihə gücü 6,0 milyon ton/il olan "ELOU-AVT-6", 1980-ci ildə layihə gücü 1,0 milyon ton/il olan "Katalitik riforminq", 1986-cı ildə layihə gücü 1,5 milyon ton/il olan "Kokslaşdırma", 1998-ci ildə layihə gücü 1,2 milyon ton/il olan reaktiv mühərrik yanacaqlarının təkrar emalını reallaşdıran "Merikem" və 1993-cü ildə tikilərək, 2004-cü ildə işə salınmış, layihə gücü 2,0 milyon ton/il olan "Vakuum qazoylu hidrogenlə təmizləmə" qurğuları (Azərneftyağ NEZ-də istehsal edilən dizel yanacağı distillatları bu qurğuda təkrar emal olunur) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Hazırda zavodda 15 növədək neft məhsulları istehsal olunur. Əsas son məhsulları: benzin, dizel yanacağı, kerosin, soba mazutu, reaktiv mühərrik yanacağından ibarətdir. Azərbaycanın neft emalı sənayesinin flaqmanı "Azərneftyanacaq" zavoduna 50 illik yubileyi ilə əlaqədar və istehsal fəaliyyətində nail olduğu göstəriciləri nəzərə alaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı verilmişdir.

"Azərneftyağ" Neft Emalı Zavodu əsasən sürtkü yağlarının istehsalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sürtkü yağları üçün xammal 1981-ci ildə tikilmiş ELOU AVT-6 qurğusu vasitəsi ilə əldə edilir. Zavodda bitum, soba mazutu, energetik və turbin yağları və Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavoduna təkrar emala göndərilən ilkin emal benzini, dizel yanacağı distillatları, kerosin və vakuum qazoyl məhsulları istehsal olunur. Burada 1980-ci

ildə layihə gücü 6,0 milyon ton/il olan bir və 1993-1994-cü illərdə hər birinin layihə gücü 2,0 milyon ton/il olan iki, ümumilikdə üç "ELOU-AVT", 1980-ci ildə layihə gücü 1,0 milyon ton/il olan "Yağ distillatlarının hidrogenlə təmizlənməsi" və 2002-ci ildə layihə gücü 250 min ton/il olan "Bitum istehsalı" qurğuları istismar edilir. Zavodun ELOU-AVT qurğularının ümumi gücü 10,0 milyon ton/il təşkil edir.

Qaz Emalı Zavodu respublikada təbii və səmt qazlarının emalını təmin etmək üçün layihə gücü 4,5 milyard m³ qaz və 550 min ton kondensat olmaqla 1960-cı ildə inşa edilmişdir. Zavod 1986-cı ildə rekonstruksiya olunmuş, gücü 6,5 milyard m³-ə çatdırılmışdır. Hazırda onun strukturu 20 istehsalat sexindən, həmçinin yaşıllaşdırma, abadlıq sexlərindən və mərkəzi anbardan ibarətdir. Zavodun əsas məqsədi təbii və səmt qazlarından metan-etan, propan-butan, qaz benzini və dizel yanacağı komponenti istehsal etmək olsa da, son zamanlar burada hər il orta hesabla 4 milyard m³ həcmdə təbii və səmt qazlarının qarışığı emal edilir. Əsasən respublikanın köhnə dəniz yataqlarında çıxarılan qaz böyük həcmdə qəbul olunaraq bu zavodda emal və təmizlənmə prosesindən keçir.

ARDNŞ-in iri müəssisələrindən biri də Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodudur. Zavod dərin dəniz özüllərinin layihələndirilməsi, hazırlanması, quraşdırılması, suya buraxılması, təyinat yerinə nəqli, "layihə nöqtəsinə" qoyul-



"Azərneftyağ" Neft Emalı Zavodu

ması, dayaqların bərkidilməsi və istismara buraxılması ilə məşğuldur. Burada tikinti üçün metalkonstruksiyalar (ferma tipli çatmalar, sütunlar, kranaltı tirlər, riqellər, sütunlararası birləşdiricilər, bunkerlər, körpü konstruksiyaları, ixtiyari ölçülü iki-təvə və qutu şəkilli tirlər, siloslar), 200 metrədək dərinlik üçün stasionar dəniz özülləri,

həcmi 105 min m³-dək olan rezervuar (çən) konstruksiyalar, istənilən həcmli tutumlar, 100 atm. təzyiqli neft və qaz separatorları, 7018 və 6013 tipli qaynaq elektrodları, diametri 500 mm-dən 4500 mm-dək, qalınlığı 90 mm-dək olan metal borular və s. istehsal olunur. Zavodda 650 tonadək yük qaldıran tırtıllı və 90 tonadək yük qal-



Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu

Cədvəl 2

Azərbaycanda qaz hasilatı, mln. kub m

İllər	Təbii qaz cəmi	o cümlədən:		İllər	Təbii qaz cəmi	o cümlədən:	
		səmt qazı	təbiət qazı			səmt qazı	təbiət qazı
1928	175.5	175.5	-	1979	13 598	3 977	9 621
1932	522	522	-	1980	14 004	3 839	10 165
1937	1 991	1 991	-	1981	14 619	3 657	10 962
1940	2 498	2 498	-	1982	14 890	3266	11 624
1945	977	977	-	1983	14 504	3 167	11 337
1950	1 233	999	234	1984	14 413	3 217	11 196
1951	1 380	1 212	168	1985	14 067	2 987	11 080
1952	1 306	1 186	120	1986	13 580	2 845	10 735
1953	1 280	1 152	128	1987	12 523	2 608	9 914
1954	1 254	1 116	138	1988	11 826	2 686	9 140
1955	1 494	988	506	1989	11 112	3 662	8 654
1956	2 102	1 065	1 037	1990	9 926	2 123	7 803
1957	3 402	1 061	2 341	1991	8 621	1 497	7 124
1958	4 446	1 115	3 331	1992	7 872	1 371	6 501
1959	4 844	1 100	3 744	1993	6 805	1 109	5 696
1960	5 841	1 300	4 541	1994	6 379	1 382	4 996
1961	6 304	1 424	4 880	1995	6 644	2 145	4 499
1962	6 605	1 989	4 616	1996	6 305	2 076	4 229
1963	6 627	2 606	4 021	1997	5 964	2 008	3 956
1964	6 122	3 068	3 054	1998	5 589	2 334	3 255
1965	6 180	3 149	3 031	1999	5 997	2 421	2 935
1966	6 173	3 105	3 068	2000	5 642	3 062	2 783
1967	5 771	2 875	2 896	2001	5 535	3 165	2 370
1968	4 993	2 507	2 486	2002	5 144	3 118	2 025
1969	4 938	2 559	2 379	2003	5 128	3 170	1 958
1970	5 521	2 539	2 982	2004	4 995	3 051	1 944
1971	5 822	2 956	2 865	2005	5 732	3 855	1 877
1972	6 880	3 219	3 661	2006	9 045	6 727	2 349
1973	8 399	3 621	4 778	2007	16 965	...	...
1974	9 151	3 954	5 197	2008	23 405		
1975	9 890	4 184	5 707	2009	23 745		
1976	10 989	4 639	6 350	2010	26 346		
1977	11 692	4 158	7 534	2011	25 753		
1978	12 667	4 187	8 480	2012 proqnoz	28 280		

dıran körpülü kranlardan, 90 mm-dək qalınlıqlı metal vərəqləri əyən vərdənlərdən (vals-lar), flyus qatı altında avtomatik qaynaq və yarımavtomat qaynaq xətlərindən, əllə qövs qaynağından, metalqırma ilə təmizləmə kamerasından, qumla təmizləmə aparatlarından, ultrasəs və maqnit tozu ilə nəzarət cihazlarından, metalın termiki üsulla kəsilməsi xətlərindən istifadə olunur.

Geofizika və Geologiya İdarəsi də (GGİ) ARDNŞ-in iri strukturlarındandır. GGİ respublikada və xarici ölkələrdə quru və dəniz sahələrində geofiziki üsullarla (seymik kəşfiyyat, qravi-maqnit kəşfiyyatı, elektrik kəşfiyyatı) neft və qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı, yer qabığının dərinlik geoloji quruluşunun öyrənilməsi, quyu kəsilişlərinin geofiziki üsullarla tədqiqi, quyuların perforasiyası, yataqların işlənməsinə geofiziki nəzarət və neftli-qazlı sahələrdə mühəndisi-geologiya və topoqrafiya işlərinin aparılması ilə məşğuldur. GGİ-nin tərkibinə 3 idarə, Geofizika Elmi-Tədqiqat İnstitutu və "Geofizika" Xüsusi Konstruktor Bürosu daxildir.

ARDNŞ-in mühüm təşkilatlarından olan **Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi** respublika daxilində və xaricdə xam neft və neft məhsullarının satışını, şirkətin ehtiyacları üçün xaricdən avadanlıq, alət və materialların alınmasını, Sərmayələr İdarəsi isə şirkətin fəaliyyətinə aid müvafiq sazişlərin layihələrinin beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyədə hazırlanmasını, bu sazişlər üzrə

danışıqların aparılması və yaxud danışıqların aparılmasında iştirak edilməsini, müəyyən edildikdə onların imzalanmasının təşkilini və icrasına nəzarətin təmin edilməsini həyata keçirir. Sosial İnkişaf İdarəsi neftçilərin sosial ehtiyaclarının günün tələbləri səviyyəsində daha dolğun şəkildə ödənilməsinə, şirkətin müəssisə və təşkilatlarının sərəncamında olan maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, mövcud maddi resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına və bu sahədə vahid siyasətin aparılmasına xidmət edir. İdarənin tərkibində fəaliyyət göstərən sosial qurumlar, o cümlədən mənzil-kommunal təsərrüfatları, yataqxanalar, səhiyyə ocaqları, idman-sağlamlıq obyektləri, məktəbəqədər uşaq müəssisələri, mədəniyyət sarayları, istirahət zonaları və digər sosial təyinatlı obyektlər neftçilərə və onların ailə üzvlərinə yüksək səviyyədə xidmət göstərir.

Respublikamızın neft sənayesi obyektlərinin etibarlı mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə 23 dekabr 2005-ci il tarixdə ARDNŞ-in nəzdində **Təhlükəsizlik İdarəsi** yaradılmış, dənizdə və quruda fəaliyyət göstərən mədənlərin, neft və qaz rezervuarlarının, digər obyektlərin mühafizəsi həmin idarəyə tapşırılmışdır. İdarədə öz işinə böyük məsuliyyətlə yanaşan kadrlar çalışır. İşçilərin peşəkarlığının artırılması, beynəlxalq standartlara cavab verməsi məqsədilə idarənin nəzdində Təlim-Tədris Mərkəzi yaradılmışdır. Təhlükəsizlik İdarəsi gördüyü işlər çərçivəsində Azərbaycanda

fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərlə də sıx əməkdaşlıq edir.

ARDNŞ sistemində ekoloji durumun yaxşılaşdırılması istiqamətində beynəlxalq standartlar və qüvvədə olan normalara cavab verən ekoloji işlərin, kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, neft-qaz hasilatı və emalı prosesində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində qarşıya çıxan problemlərin həlli, müəssisələrin fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi və digər problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə ölkə Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında" 14 sentyabr 2006-cı il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Ekologiya İdarəsi yaradılmışdır. Müəssisə və təşkilatlarda ətraf mühitin mühafizəsi işinin təşkili, ARDNŞ üzrə ekoloji proqramların hazırlanması, reallaşdırılması, torpaqların rekvitifikasiyası və çirkab sularının təmizlənməsi, bu sahələrə ayrılmış vəsaitlərdən maksimum səmərəli istifadə olunmasının təminatı, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi, Şirkətdə vahid ekoloji siyasətin formalaşdırılması kimi məsələlər də idarənin qarşısında duran prioritet vəzifələrdəndir.

Neft kəmərləri İdarəsi ARDNŞ-dən və digər neft hasilatı şirkətlərindən neftin qəbul edilməsini, saxlanmasını, nəqli, onun ixraca və ARDNŞ-in neft emalı zavodlarına təhvil verilməsini həyata keçirir. Bu işlərin yerinə yetirilməsi üçün idarə 708 km müxtəlif diametrlili



Qaz ixracı

(200-dən 700 mm-ə qədər) magistral neft kəmərlərini, Dübəndi neft terminalını, 14 neftvurma stansiyasını, ümumi həcmi 417 min m³ olan çən parklarını istismar edir.

ARDNŞ-in Qaz İxrac İdarəsi isə şirkətə məxsus təbii qaz həcmələrinin səmərəli idarə olunmasını, eləcə də onun daxili və xarici bazarlarda satışını təmin etmək üçün qazın saxlanılmasını və nəqli sistemi ilə enerji dəhlizinə ötürülməsi üzrə texniki, texnoloji, metroloji və kommersiya əməliyyatlarının aparılmasını reallaşdırır.

İnformasiya Texnologiyaları və Rabitə İdarəsi ARDNŞ sistemində telekommunikasiya və rabitə xidmətlərini, texnoloji proseslərin avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, proqram komplekslərinin işlənməsi, informasiya bazalarının yaradılması və onları idarəetmə sistemlərinin təşkili, ARDNŞ üzrə korporativ kompüter şəbəkəsinin yaradılması, bu şəbəkə daxilində sənəd dövriyyəsi və informasiya mübadiləsinin təşkili, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə işləri həyata keçirir.

ARDNŞ-in müəssisə və təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən neft-qaz əməliyyatları çərçivəsində müasir tələblərə cavab verən sənaye və sosial təyinatlı tikinti-quraşdırma və təmir işlərini, o cümlədən boru kəmərlərinin çəkilməsi işlərinin yerinə yetirilməsini, həmçinin tikinti sahəsinin ehtiyacları üçün tələb olunan avadanlıq, qurğu və materialların istehsalını "Neft-qaztikinti" trestini təmin edir. Şirkətin "Kompleks qazma işləri" trestində isə dənizdə və quruda ARDNŞ-ə məxsus karbohidrogen yataqlarında qabaqcıl texnika və texnologiyalara əsaslanan kompleks qazma işləri aparılır.

"Neftqazəlmətdiqatlayihə" İnstitutu neft-qaz yataqlarının geologiyası, axtarışı, kəşfiyyatı, işlənməsi, neftin və qazın emalı, neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə olunması, ətraf mühitin mühafizəsi, karbohidrogen məhsullarının hazırlanması, saxlanması və nəqli üzrə elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərini həyata keçirir. İnstitutda neft-qaz yataqlarının mənim-sənilməsi, işlənməsi və abadlaşdırılması, quyuların qazılması və istismarı, neft-kimya və neft-



Neft kəmərləri



Yeni neft, qaz emalı və neft kimya kompleksi

qaz emalı obyektlərinin layihələndirilməsi sahəsində irihəcmli işlər görülür. İnstitutun tərkibində elmi-tədqiqat, layihə və konstruktor işləri ilə məşğul olan 80-dən çox laboratoriya və şöbə, həmçinin hesablama mərkəzi fəaliyyət göstərir. Burada 14 nəfəri elmlər doktoru, 112 nəfəri elmlər namizədi elmi dərəcəsinə malik olan 1093 nəfər əməkdaş çalışır. “Neftqaz elmi-tədqiqat layihə” İnstitutu şirkətin idarə və müəssisələrinin, eləcə də kənar təşkilatların sifarişlərini yerinə yetirir.

ARDNŞ xarici kapitalın təmsil olduğu Azərbaycan Con Braun QSC, SARMATIYA MMC, SUPRA Holding MMC, SOCAR Gas Supply Ltd. MMC, Kaspiyan Geofizikal Kompani, Azqerneft MM, Azəri-Fuqro MM, AzTurqaz MM, Azfen BM, Kaspiyan Drilling Kompani, Azəri M.İ. Drilling, Atəşgah Sığorta Şirkəti, Kaspian Şipyar Kompani, AzLAB MMC, Bosself MMC, İnterfaks Azərbaycan MMC, Azneftqaztikinti MMC, Kaspian Ofşor Fabrikatorz MMC, Enerji Soluşnz Qrup QSC, OYL and Qas Pro Servis MMC, Kros Kaspian Oil and Gas Lojistiks MMC, Azəri Drilling Kompani MMC, Ekol Mühəndislik Xidmətləri QSC, Caspian Pipe Coatings MMC, SOCAR-TURCAS Enerji MM, SOCAR Enerci Georgia LTD, SOCAR-ASM MMC, SOCAR-RODAN MMC, SOCAR-AQŞ MMC, SOCAR KPŞ MMC, Karlina Oversiz Korporeyşn, SOCAR-ÜMİD MMC, SOCAR-UGE MMC, SOCAR-Petroleum QSC və SOCAR-Bağlan MMC müş-

tərək müəssisələrdə əsas payçı kimi çıxış edir.

ARDNŞ Gürcüstanda Qara dəniz sahilində Kulevi terminalına (Kulevi “Qara Dəniz Terminalı” MMC) və Türkiyədə ölkənin neft-kimya məhsulları bazarının 25 faizinə nəzarət edən Petkim Holdingə sahibdir. Şirkətin xarici ölkələrdə – Böyük Britaniya, Avstriya, Almaniya, Ukrayna, Rumıniya, İsveçrə, Qazaxıstan, İran və Gürcüstanda nümayəndəlikləri vardır.

ARDNŞ dünyanın 20-dən artıq ölkəsinin 30-dan yuxarı şirkəti ilə Azərbaycanın neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair 27 saziş imzalamışdır. Öz mühümlüyünə, qlobal əhəmiyyətinə görə “Azəri-Çıraq-Günəşli”, “Şahdəniz”, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənubi Qafqaz qaz kəməri layihələri çox böyük önəm kəsb edir. Hazırda bütün dünyanın diqqət mərkəzində olan “Azəri-Çıraq-Günəşli” və “Şahdəniz” kimi layihələr məhz dənizdə, Xəzərin Azərbaycan sektorunda həyata keçirilir. Sazişə əsasən, yataqların tammiqyaslı işlənməsi 3 faza üzrə həyata keçirilir. Faza-1 layihəsi “Azəri” yatağının mərkəzi hissəsinin, Faza-2 layihəsi “Azəri” yataqlarının qərb və şərq hissələrinin, Faza-3 layihəsi isə “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin tammiqyaslı işlənməsini əhatə edir. “Azəri-Çıraq-Günəşli” layihəsi çərçivəsində hasil olunan neft dünya bazarlarına Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Neft Kəməri vasitəsilə nəql edilir. Dünyanın ən zəngin qaz-kondensat yataqlarından sayılan

təbii qaz ehtiyatı 1 trilyon m³-dən, kondensat ehtiyatı isə 300 milyon tondan çox olan “Şahdəniz” yatağından hasil olan qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə “Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri” ilə Gürcüstan, Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarlarına ixrac olunur.

ARDNŞ-də həm quru, həm də dəniz neft yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və abadlaşdırılması ilə bağlı bütün məsələləri həll etmək qabiliyyətinə malik yüksəkixtisaslı mühəndis, texnik və fəhlə kadrları vardır. Burada (2009-cu il) 58 945 nəfər, o cümlədən 50 nəfər elmlər doktoru elmi dərəcəsinə malik işçi və mütəxəssis çalışır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏN TRANZİT – malların bir ölkədən digərinə, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada keçməklə daşınması.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜƏLLİF HÜQUQLARI AGENTLİYİ – Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 30 dekabr 1989-cu il tarixli, 525 nömrəli qərarı ilə Ümumittifaq Müəllif Hüquqları Agentliyinin Azərbaycan Respublikası şöbəsinin bazasında yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 avqust 2005-ci il tarixli, 287 nömrəli Fərmanı ilə agentliyin yeni Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Agentlik müəlliflik hüququ, əlaqəli hüquqlar, Azərbaycan folkloru nümunələrinə, inteqral sxem topologiyalarına və məlumat topluslarına əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində dövlət siyasətini hə-

yata keçirən, normativ hüquqi tənzimlənməni, əqli mülkiyyət sahəsinin inkişafını təmin edən və bu sahədə fəaliyyəti əlaqələndirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”, “İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında”, “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” və “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarının inzibati idarəçiliyi Müəllif Hüquqları Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Agentlik öz Əsasnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi 70-dək mədəni-sosial vəzifə və funksiyalar çərçivəsində aşağıdakı iqtisadi funksiyaları da yerinə yetirir:

1) əqli mülkiyyət hüquqlarına əsaslanan milli iqtisadiyyat sahələrinin iqtisadi göstəricilərinin daimi müşahidəsini aparır, ümumi daxili məhsulda əqli mülkiyyətə əsaslanan sənayenin payını daha dəqiq dəyərləndirmək üçün öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq işlər görür və təkliflər hazırlayır;

2) rəqəmli informasiya texnologiyalarının və elektron ticarətin inkişafının tənzimlənməsi məqsədilə əqli mülkiyyətin bu istiqamətdən irəli gələn yeni obyektlərinə olan hüquqların qorunmasına aid mexanizmlərin yaradılmasına dair təkliflər hazırlayır;

3) əqli mülkiyyətə əsaslanan sənayenin inkişafına yönələn investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə müasir elmi-texniki potensiala və beynəlxalq

təcrübəyə uyğun olaraq qeyd edilən sahə üzrə normativ sənədləri öz səlahiyyətləri daxilində müntəzəm şəkildə təkmilləşdirir;

4) tərkibində əqli mülkiyyət obyektləri olan mallar gömrük sərhədindən keçirilərkən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və gömrük orqanlarının müraciəti əsasında gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsinə yardım göstərir;

5) əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində sistemli proqnozlar əsasında inkişaf konsepsiyasını hazırlayır və onun həyata keçirilməsini təmin edir;

6) əqli mülkiyyət hüquqlarının mədəni, sosial və iqtisadi rolunun təhlilini aparır;

7) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əqli mülkiyyət hüquqları obyektlərinin dövlət qeydiyyatını həyata keçirir;

8) bazarda sağlam rəqabət prinsiplərinin təmin edilməsi və əqli mülkiyyətə əsaslanan sənayedə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin mənafelərinin qorunması məqsədilə əqli mülkiyyət obyektlərinin qeyri-qanuni istifadəsinin qarşısının alınması üçün öz səlahiyyətləri daxilində zəruri tədbirlər görür;

9) əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı zərərin iqtisadi dəyərləndirilməsi üzrə işlər görür və zəruri hallarda müvafiq dövlət və məhkəmə orqanlarının sorğusu əsasında rəylər hazırlayır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SAHİBKARLAR (İŞƏ GÖTÜRƏNLƏR) TƏŞKİLATLARI MİLLİ KONFEDERASIYASI (ASK) – Azərbaycan Respublikasında işəgö-



türənlərin ictimai birliyi. ASK mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq (dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar istisna olmaqla), sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin könüllülük əsasında fəaliyyətini əlaqələndirən, onların hüquqi və iqtisadi mənafelərini müdafiə edən, özünü idarə edən, ictimai-faydalı məqsədləri daşıyan, öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan qeyri-kommersiya, qeyri-hökumət təşkilatıdır. 1994-cü il martın 5-də təsis edilmiş, 1999-cu il 9 aprel tarixində dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Hazırda 3500-dən çox sahibkarlıq subyekti, o cümlədən 45-ə qədər iqtisadi və sosial yönümlü assosiasiya və ittifaq ASK-nın üzvüdür. Respublikanın 36 regionunda onun nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Konfederasiya Azərbaycanda sosial-iqtisadi siyasətin müəyyənləşdirilməsi və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün 2001-ci ildən başlayaraq üçtərəfli qaydada Nazirlər Kabineti, Həmkarlar İttifaqları və ASK arasında imzalanmış Baş Kollektiv Sazişdə işəgötürənlərin təmsilçisi kimi öz üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə



Riqada Azərbaycan–Latviya biznes forumu

yetirir. ASK Beynəlxalq İşəgötürənlər Təşkilatının, Ümumdünya QHT Assosiasiyasının, Beynəlxalq Sənayeçilər və Sahibkarlar Konqresinin üzvüdür. Konfederasiya ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, Almanianın, Polşanın, Fransanın, İranın, Türkiyənin, Yunanistanın, Macarıstanın, Ukraynanın, Qazaxıstanın Azərbaycandakı, respublikamızın xarici ölkələrdəki səfirlikləri, eləcə də sosial-iqtisadi yönümlü beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edir. ASK-da aşağıdakı daimi komissiyalar fəaliyyət göstərir: qa-

nunvericilik və icra orqanları ilə iş daimi komissiyası, sənayenin inkişafı, aqrar siyasət, bank, maliyyə, sığorta, qiymətli kağızlar, nəqliyyat və kommunikasiya, regional inkişaf, turizm və xidmət, ticarətin inkişafı, sahibkarlıq kadrlarının hazırlanması, qadın sahibkarlığının inkişafı, səhiyyə sistemində özəl sektorun inkişafı.

Konfederasiya Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), BMT-nin İnkişaf Proqramı, BMT-nin Sənayenin İnkişaf Təşkilatı, BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası, Menecerlərin Ha-

zırlığı Proqramı, Hollandiya Təcrübəli Menecerlər Proqramı ilə əməkdaşlıq edir.

ASK Rusiya Sənayeçilər və Sahibkarlar İttifaqı, Türkiyə İşverən Sendikaları Konfederasiyası, Britaniya Sahibkarlar Konfederasiyası, Ukrayna Sənayeçilər və Sahibkarlar İttifaqı, Rumıniya İşəgötürənlər Konfederasiyası, Moldova İşəgötürənlər Konfederasiyası, İsrail İşəgötürənlər Konfederasiyası, Polşa İşəgötürənlər Konfederasiyası, Slovakiya İşəgötürənlər Assosiasiyası, Yunanıstan Sənayeçilər Federasiyası, Kataloniya şirkətlər və biznes qurumları konfederasiyaları ilə tərəfdaşlıq müqavilələri imzalamışdır.

ASK Beynəlxalq İşəgötürənlər Təşkilatının, Beynəlxalq Sənayeçilər və Sahibkarlar Konqresinin və Dünya QHT forumunun üzvüdür. Konfederasiyada Beynəlxalq əlaqələr, Əmək münasibətləri, Biznesin inkişafı, İctimai əlaqələr, Hüquq şöbələri, Menecerlərin Hazırlığı Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA OMBUDSMAN FƏALİYYƏTİ – dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvü olan Azərbaycanda insan hüquqlarının təmini dövlətin əsas prioritet məqsədləri sırasına daxildir. Belə ki, Azərbaycan Res-

Bu gün Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası sahibkarlıq subyektlərinin maraq və mənafeələrinə uyğun olaraq milli səviyyədə sosial-iqtisadi siyasəti həyata keçirən müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı ilə əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir, sahibkarların sahə və regional ictimai təşkilatlarının yaradılmasına, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə, sosial tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq praktikasının gücləndirilməsinə köməklik edir.

İlham Əliyev



publikası Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüququ və azadlıqlarının təmini dövlətin ali məqsədi kimi təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmin edilməsinin ümumdövlət vəzifəsi hesab edilərək, insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis olunması ilk dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanında nəzərdə tutulmuşdur.

2001-ci il yanvarın 25-dən ən nüfuzlu regional beynəlxalq təşkilatlardan olan və əsas məqsədini insan hüquqlarının müdafiəsi təşkil edən Avropa Şurasının bərabər hüquqlu üzvü olan Azərbaycan Respublikası həmin il dekabrın 25-də “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyaya qoşulmuş və üzərinə

milli qanunvericiliyin bu Konvensiyanın tələblərinə və Avropa standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi öhdəliyini götürmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Avropa hüquq məkanına doğru integrasiya prosesində həyata keçirdiyi islahatların ən mühüm mərhələlərindən biri insan hüququ və azadlıqlarının müdafiəsində səmərəli hüquq müdafiə mexanizmi olan Ombudsman institutunun yaradılması olmuşdur. Ombudsman institutu haqlı olaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin hüquq sistemlərində insan hüquqlarının müdafiəsində və dövlət orqanlarının qanuniliyi və fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsində vacib mexanizm rolunu oynayır.

Müasir dövrdə hüquqi dövlətin mühüm institutlarından olan Ombudsman təsisatı bir çox inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da müstəqil fəaliyyət göstərir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmini istiqamətində aparılan islahatların tərkib hissəsi kimi, insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə 28 dekabr 2001-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanunu qəbul edilmişdir. Belə bir demokratik institutun yaradılmasında əsas məqsəd Konstitusiyada və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqla-

rının bərpa edilməsindən ibarət olmuşdur.

Parlamentin, hökumətin, yaxud məhkəmənin tərkib hissəsi olmayan, bununla belə, vəzifəli şəxslər tərəfindən qanunların yerinə yetirilməsinin daimi təminatçısı kimi çıxış edən Ombudsman institutunun mövcudluğu hüquqi dövlət quruculuğunun mühüm göstəricisidir.

Fəaliyyəti dövründə ilk müvəkkil Elmira xanım Süleymanova bu qanuna uyğun olaraq özünün illik məruzələrini hazırlamış, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmiş və qanunda göstərilmiş digər subyektlərə göndərmiş, Milli Məclisdə həmin məruzələrlə çıxış etmişdir. İllik məruzələrdə Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi sistemi, bu sahədə həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar, respublikamızın qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn tələblərin milli qanunvericilikdə təsbit edilməsi və ölkəmizin Avropa Şurasına üzv olması ilə əlaqədar öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, Ombudsman təsisatının tarixi, onun hüquqi dövlətdəki rolu, müvəkkilin insan hüquqlarının bərpası üzrə fəaliyyətinin nəticələri, dövlət orqanları ilə əməkdaşlığı, insan hüquqlarının təmin edilməsi, əhalinin hüquqi maarifləndirilməsi, ölkədə insan hüquqlarına hörmət mühitinin yaradılması, insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində mövcud olan çətinliklər, habelə insan hüquqlarının səmərəli təmin edilməsi və əhalinin müvafiq qruplarının bir sıra sosial problemlərinin həll edilməsi üzrə Müvəkkilin

I. Hər kəsin istirahət hüququ vardır.

II. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.

(Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Maddə 37)

ümumiləşdirilmiş təklifləri öz əksini tapmışdır. Bu məruzələrdə, həmçinin, Müvəkkilin insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyəti, o cümlədən vətəndaş və siyasi hüquqların – azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, fikir, söz, məlumat azadlığı, vicdan azadlığı, seçki hüququ, müraciət etmək hüququ, eləcə də iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların – əmək hüququ, təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ, təhsil, mənzil,

Artıq 2002-ci ildən Azərbaycanın hüquq müdafiə mexanizmləri sırasında fəaliyyət göstərən Ombudsman təsisatı nəinki ölkə daxilində, həm də beynəlxalq məkanda özünə müstəqil, ədalətli qurum kimi yer tapmış və nüfuz qazanmışdır. Ölkənin Ombudsman təsisatının yeni prinsip və normaların formalaşması, insan hüquqlarının təmin edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan dövlət qurumları ilə işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi, vətəndaşla dövlət

lərinin və vəzifəli şəxslərin, istərsə də cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərinin, o cümlədən hüququ pozulmuş şəxslərin insan hüquqları məfhumuna yanaşma tərzində dəyişmişdir.

Ombudsman institutu ölkəmizdə keçirilən seçkiləri diqqət mərkəzində saxlayır, bu istiqamətdə maarifləndirmə işləri aparır, seçkilərdə müşahidəçi qismində iştirak edir.

Ümumilikdə Ombudsmanın çoxşaxəli fəaliyyəti, Azərbaycana gətirdiyi bir sıra yeniliklər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

Cədvəl 1

ARDNF-in vəsaitlərinin xarici valyutalar üzrə bölgüsü (30.09.2011 tarixinə)

Valyutalar	mln.	faiz
Cəmi investisiya portfeli:	\$ 32238,00	99,99%
O cümlədən		100%
ABŞ dolları	\$ 17832,62	55,32%
Avro	€ 9432,39	39,57%
İngilis funt-sterlinqi	£ 1057,33	5,11%
Cəmi (Azərbaycan manatı)	\$ 4,47	0,01%
Cəmi (aktivlər)	\$ 32242,47	100%

azad sahibkarlıq, sosial təminat, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, sağlamlığın qorunması hüququ, milli qanunvericilikdə və insan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş digər hüquq və azadlıqların müdafiəsi üzrə fəaliyyəti də göstərilir. Əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının, əsasən də ahılların, qadınların, uşaqların, qaçqın və məcburi köçkünlərin, əlillərin, məhbusların, hərbi qulluqçuların hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə də xüsusi yer ayrılır.

arasında vasitəçilik missiyasını həyata keçirən bir qurum olması artıq hər bir fərd, ümumilikdə isə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunur. Ombudsman institutunun tətbiqi cəmiyyətdə hüquqi şüurun, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafına təkan vermiş, eləcə də idarəetmənin demokratikləşdirilməsi prosesini sürətləndirmişdir. Cəmiyyətdə “insan hüquqları” anlayışına münasibət müsbət baxımdan tamamilə yeniləşmiş, hüquqi tərbiyə və mədəniyyət yeni məzmununda formalaşmışdır. İstər dövlət qurum-

ölkəmizdə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə 18 iyun tarixi Azərbaycanda insan hüquqları günü kimi təsdiq olunmuşdur və buna uyğun olaraq hər il Müvəkkil tərəfindən 18 may – 18 iyun tarixi “İnsan hüquqları aylığı” elan olunur; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə ölkəmizdə 2009-cu il “Uşaq ili” elan edilmiş və buna uyğun olaraq Tədbirlər Planı təsdiq olunmuş və

həyata keçirilmişdir; QHT-lərlə, ictimaiyyətlə, vətəndaş cəmiyyəti ilə səmərəli əməkdaşlıq məqsədilə 2003-cü ildən Ombudsmanın yanında müstəqil Ekspertlər Şurası fəaliyyət göstərir; Ombudsmanın dəstəyi ilə Uşaq Hüquqları Klinikası, eyni zamanda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Hüquq klinikalarının şəbəkəsi yaradılmışdır; Təsisatın nəzdində 24 saat fəaliyyət göstərən işgəncələr əleyhinə qaynar xətt və uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı “916” ücrəqəmli qaynar xətt xidməti yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədir; universal və regional beynəlxalq təşkilatlarla (o cümlədən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları ilə) əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatlarla birgə layihələr həyata keçirilir.

Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində institutlaşmanın əsasını qoymuş müvəkkil təsisatı fəaliyyəti dövründə özünü Paris Prinsiplərinə cavab verən “A” statuslu milli insan hüquqları təsisatı qismində təsdiqləmişdir. Azərbaycanda Ombudsman təsisatının yaradılması və fəaliyyəti bütövlükdə insan hüquqlarının inkişafına, səmərəli idarəetmənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərməklə insan hüquqlarına yanaşma tərzinin müsbətə doğru dəyişilməsinə və bir çox məmurların “insan hüquqları” anlayışının mahiyyətini, bununla yanaşı, gündəlik yerinə yetirdikləri vəzifələrin məhz insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönəl-

diyini düzgün dərk etmələrinə, onların fəaliyyətinin insan hüquqları baxımından təkmilləşdirilməsinə yardımçı olmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da ölkədə sabitliyə, idarəetmənin demokratikləşməsinə, davamlı inkişafa, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT NEFT FONDU – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 29 dekabr tarixli, 240 sayılı Fərmanı ilə təsis edilmişdir. Fondun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli, 434 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitləri üzrə hesablaşma hesabları yalnız Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında açılır. Respublika hüddurlarından kənarda isə fondun belə hesabları beynəlxalq reytingi agentlikləri Standard ənd Purz “AA” , Mudiz “Aa3” və Fiç “AA” kredit reytinglərindən aşağı olmayan reytingə malik banklarda açıla bilər.

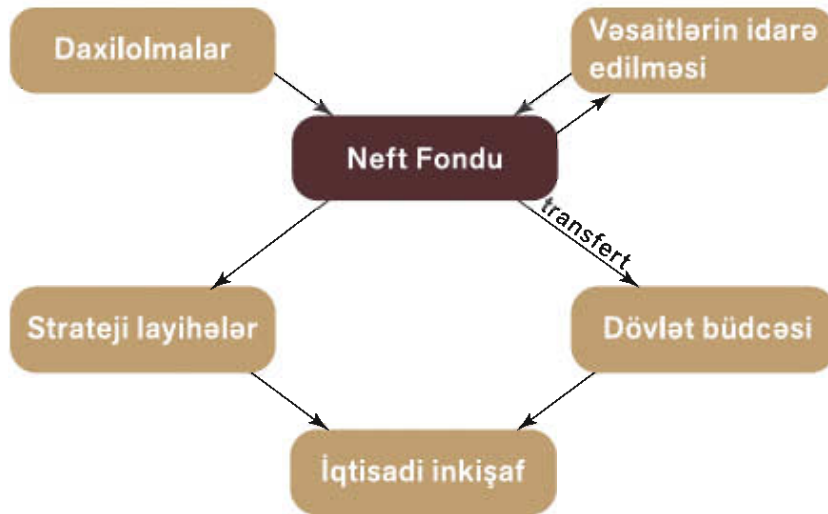
2010-cu il 1 iyul tarixinə olan məlumata görə, Neft Fondunda vəsaitlərin həcmi 14670,4 milyon manat (18122,3 milyon ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

ARDNF-in vəsaiti ən mühüm ümummilli problemlərin həlində və strateji infrastruktur obyektlərinin inşa və rekonstruksiyasında istifadə oluna bilər. “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna görə, fondun xərcləri (fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər istisna edilməklə) icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi

olaraq hər il parlamentdə təsdiq edilir. ARDNF yalnız öz büdcəsində nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər, onun əməliyyat və idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri istisna olmaqla, qalan bütün xərcləri Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı vasitəsilə yerinə yetirilir.

Neft Fondunun investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 55%-i ABŞ dolları, 35%-i avro, 5%-i İngiltərə funt-sterlinqində ifadə olunan aktivlərə yerləşdirilir. Portfelin məcmu dəyərinin digər 5%-i isə uzunmüddətli ölkə (suveren borc) reytingi “A” (“Standart ənd Purz” (Standard & Poor’s), “Fitç” (Fitch)) və ya “A2” (“Mudiz” (Moody’s)) kredit reytinglərindən aşağı olmayan ölkələrin valyutalarında yerləşdirilə bilər. Fondun vəsaiti yüksək kredit reytinginə malik olan xarici ölkələrin dövlət istiqrazlarına, xarici dövlət agentlikləri, maliyyə institutları və banklar tərəfindən buraxılmış borc kağızlarına, depozitlərə və pul bazarı alətlərinə, habelə xarici menecerlər vasitəsilə korporativ qiymətli kağızlara (səhmlərə) yerləşdirilə bilər.

ARDNF-in valyuta vəsaitlərinin idarə olunmasından ibarət fəaliyyəti ölkə Prezidentinin Fərmanı (19.06.2001) ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar”la, büdcəsinin tərtib və icra prosesi “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası Qaydaları” ilə tənzimlənir.

Dövlət Neft Fondunun ölkə iqtisadiyyatında yeri**Qrafik 1**

Ölkə Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq olunmuş (27.09.2004) “Neft və qaz gəlirlərinin istifadə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya”da vəsaitlərin iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında, infrastruktur sahələrinin genişmiqyaslı inkişafında, yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsində və digər istiqamətlərdə istifadə olunması nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu bildirir ki, 2010-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində Neft Fondunun büdcə gəlirləri 6101,2 milyon manat, büdcə xərcləri isə 2630,2 milyon manat təşkil etmişdir.

2010-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində Dövlət Neft Fondunun neft və qaz sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı gəlirləri 6089,3 milyon manat, o cümlədən mənfəət neftinin və qazın satışından 6 000,1 milyon manat, Heydər Əliyev adına Bakı-

Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsi üzrə dividendlərdən 83,2 milyon manat, tranzit gəlirləri 4,3 milyon manat, xarici sərmayəçilər tərəfindən təhvil verilmiş aktivlərdən 0,9 milyon manat, akrhesabı ödənişlər 0,8 milyon manat təşkil etmişdir.

Ötən 6 ay ərzində Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə olunan gəlir 11,9 milyon manata bərabər olmuşdur. Hesabat dövrü ərzində Neft Fondunun 2010-cu il büdcəsinin icrası çərçivəsində 2,455,0 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə transfer edilmişdir. Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə 34,0 milyon manat, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması və Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilişi layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə isə müvafiq olaraq 74,8 milyon manat və

53,0 milyon manat vəsait ayrılmışdır. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın maliyyələşdirilməsinə Neft Fondundan 2,8 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 1,5 milyon manat “Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu” layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. 2010-cu ilin ilk 6 ayı ərzində Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri 9,1 milyon manat olmuşdur. Valyuta məzənnələrinin dəyişməsindən yaranan fərq ilə bağlı fondun büdcədən kənar xərcləri 869,1 milyon manat təşkil etmişdir.

2010-cu il iyulun 1-nə fondun aktivləri ilin əvvəlinə (14 900,4 milyon ABŞ dolları) nisbətən 21,6 % artaraq 18 122,3 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

01.07.2010-cu il tarixinə Dövlət Neft Fondunun büdcəsinin icrası çərçivəsində, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamlarının icrasına uyğun olaraq, Dövlət Neft Fondundan ümumilikdə 646,9 mln. manat vəsait qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşması problemlərinin həlli ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi çərçivəsində Neft Fondundan 2001-ci ildə 716,7 min manat, 2002-ci ildə 37 767,8 min manat, 2003-cü ildə 19 962,6 min manat, 2004-cü ildə 14 990,5 min manat, 2005-ci ildə 40 389,6 min manat, 2006-cı ildə 110 031,5 min manat, 2007-ci ildə 154 116,7 min ma-

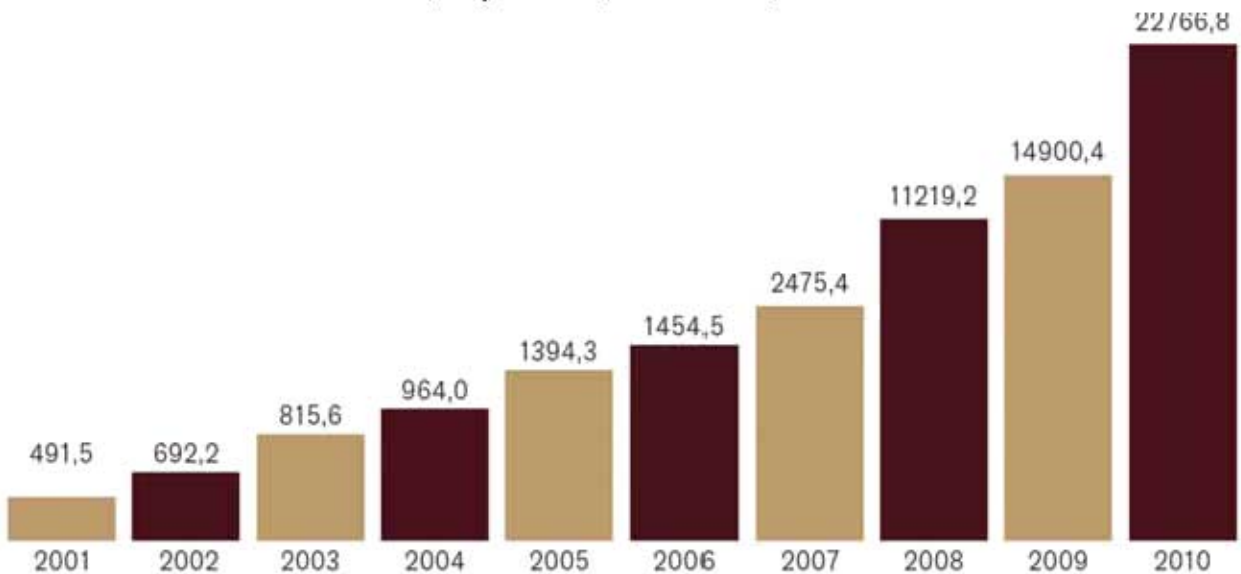
nat, 2010-cu ildə isə 80 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub.

01.07.2010-cu il tarixinə Dövlət Neft Fondunun ümumilikdə 1039,7 mln. manat vəsaiti Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsi və Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Strateji əhəmiyyət kəsb edən bu layihələrin həyata keçirilməsi çərçivəsində uzunluğu 111,4 kilometr və buraxılış qabiliyyəti saniyədə 40 kubmetr olan yeni Taxtakörpü-Ceyranbatan su kanalının tikintisi, hündürlüyü 142,5 metr, su tutumu 268 milyon kubmetr olan, 2*12,5 Mvt gücündə elektrik enerjisinin istehsalını təmin edə biləcək su bəndinin tikintisi nəzərdə tutulur. Layihə üzrə işlər tamamlandıqdan sonra Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin içməli və texniki su ilə təminatı 2 dəfə yaxşılaşacaq.

Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsi Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşməsində çatışmayan bağlantı olan Bakı-Tbilisi-Qars layihəsi çərçivəsində 101 km-lik dəmir yolu xəttinin inşası, Azərbaycan Respublikasının ərazisində Bakı-Gürcüstan sərhədi dəmir yolu sahəsinin müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması, Bakının Ələt qəsəbəsində "Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kompleksi"nin tikintisi və eləcə də Bosfor boğazında dəmir yolu tunnelinin inşası "Avropa-Qafqaz-Asiya" (TRASECA) və "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin rəqabət qabiliyyətinin və region ölkələrinin tranzit potensialının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına xidmət edəcəkdir. 01.07.2010-cu il tarixinə fond tərəfindən bu layihənin maliyyələşdirilməsinə 49,6 mln. manat vəsait sərf olunmuşdur.

2008-ci ildən etibarən Dövlət Neft Fondu tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli, 2090 sayılı Sərəncamının icrasına uyğun olaraq, "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsinə başlanmışdır. 01 iyul 2010-cu il tarixinə olan məlumata görə, bu proqramın maliyyələşdirilməsinə Dövlət Neft Fondu tərəfindən 12972,4 min manat vəsait yönəldilmişdir. Bu tarixədək Dövlət Proqramı çərçivəsində xaricdə təhsil alan tələbələrə sayı 494 nəfər təşkil edir. Fondun qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri neft gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün toplanaraq artırılması, digəri isə bu gəlirlərdən ölkəmizin cari sosial ehtiyaclarını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələblərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün düzgün istifadə edilməsidir.

**2001-2010-cu illər ərzində Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin artım dinamikası
(milyon ABŞ dolları ilə)**



Qrafik 2

Neft Fondunun vəsaiti aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

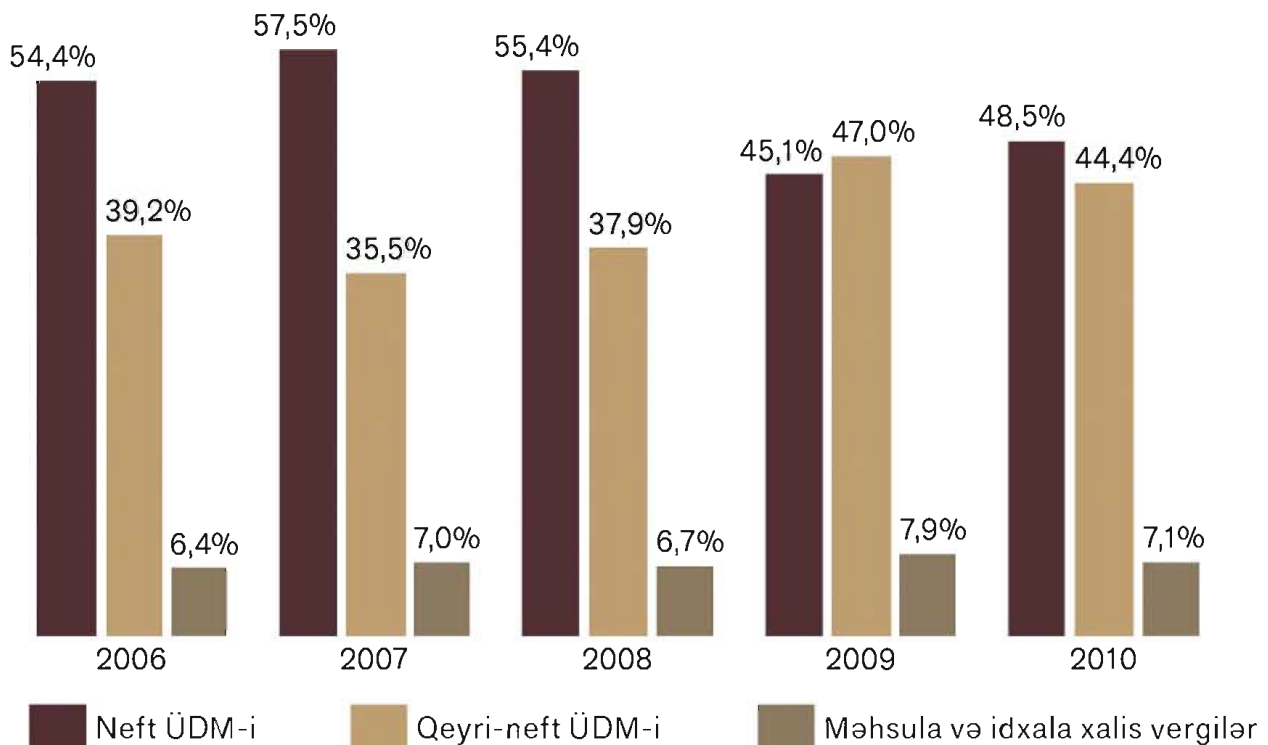
- 1) dövlət tərəfindən fonda verilən vəsait və əmlak;
- 2) hasilatın pay bölgüsü sazişlərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərdən (neft, qaz, qaz kondensatı) və onların satışından əldə edilən xalis gəlirlər;
- 3) neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə (ARDNŞ) və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar (mükafatlar);
- 4) karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən ödənilən akrhesabı ödənişlər;
- 5) neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüş-

dürülməsindən əldə edilən gəlirlər;

- 6) neftin və qazın Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum ixrac boru kəmərləri vasitəsilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər;
 - 7) neft-qaz sazişləri çərçivəsində ARDNŞ-ə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;
 - 8) fondun fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən əmlak və vəsait, o cümlədən fondun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər.
- ARDNF müstəqil hüquqi şəxsdir, dövlətin büdcədən kənar fondudur. Ölkə Prezidenti fonda rəhbərliyi həyata keçirən icraçı direktoru vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir. ARDNF-in fəaliyyətinə ümumi nəzarət səlahiyyəti hökumət və parlament

nümayəndələrindən ibarət Müşahidə Şurasına məxsusdur. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi ARDNF vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi üzərində ümumi nəzarəti həyata keçirmək, illik büdcə layihəsinə, illik hesabatlarına və maliyyə fəaliyyəti auditinin nəticələrinə, həmçinin büdcənin icrası barədə cari hesabatlara rəy verməkdir. ARDNF-də şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə onun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir. Fond fəaliyyət göstərdiyi 5 il ərzində onun hesabatının auditini nüfuzlu beynəlxalq "Ernst ənd Yanq" (Ernst&Young) audit şirkəti aparmışdır.

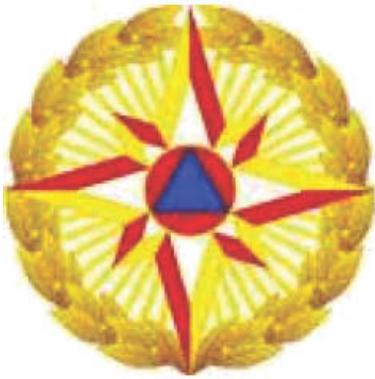
Təbii ehtiyatların idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər və onların xərclənməsi istiqamətlərində şəffaflığın təmin olunması



Qrafik 3

məqsədi ilə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün ARDNF-nin gəlir və xərcləri haqqında rüblük, ümumi fəaliyyəti barədə illik hesabatlar mətbuatda və Fondun internet sahifəsində (www.oilfund.az) daim dərc olunur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ FÖVQƏLADƏ HALLAR NAZİRLİYİ – Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi ölkə Prezidentinin 2005-ci il 16 dekabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Sərəncama əsasən,



Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsinə nəzarət və Dağ-Mədən Nəzarəti Komitəsi və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Material Ehtiyatları Komitəsi ləğv edilərək onların funksiyaları, əmlakı və tabeliyində olan idarə və təşkilatlar, həmçinin Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Mülki Müdafiə İdarəsi, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Dövlət Yanğından Mühafizə İdarəsi, Dövlət Sulardan Xilas etmə Xidməti, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin mənzil-kommunal departamentinin “İzotop” xüsusi kombinatı və Azərbaycan Respublikası Dövlət Tikinti

və Arxitektura Komitəsinin Tikilməkdə olan Obyektlərin Birləşmiş Müdiriyyəti, eləcə də müdiriyyətin anbarları Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin tabeliyinə keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 fevral tarixli “Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Təcili Xilasetmə Xidmətinin “112” qaynar telefon xətti təşkil olunmuş, strateji əhəmiyyətli müəssisələrin, qurğuların və digər obyektlərin mühafizəsini təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin hərbişəkilənmiş xüsusi mühafizə xidməti yaradılmış, “Xəzər İxtisaslaşdırılmış Hövzə Qəza-Xilasetmə” Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin balansında olan gəmi yanılma körpüləri və gəmilər, “Azərdövlət-sənayeləyi” Dövlət Layihə İnstitutu və Təsisatdankənar Dövlət Ekspertiza Baş İdarəsi (“Dövlət-ekspertiza”) Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinə verilmişdir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi mülki müdafiə, əhalinin və ərazilərin təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallardan qorunması, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, yanğı təhlükəsizliyi, su hövzələrində insanların təhlükəsizliyinin və kiçik həcmli gəmilərin hərəkətinin təhlükəsizliyinin, sənaye-

də, dağ-mədən işlərində və tikintidə təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlət material ehtiyatları fondlarının yaradılması sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini işləyib hazırlayan, bu sahələrdə idarəetməni, əlaqələndirməni və nəzarəti həyata keçirən, fəvqəladə halların yaranma ehtimalı böyük olduqda, yaxud baş verdikdə çevik reaksiya verilməsini, təbii, texnogen və terror təhlükələrinə məruz qalan strateji əhəmiyyətli müəssisələrin, obyektlərin və qurğuların mühafizəsini təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Nazirlik öz fəaliyyətini strukturdakı mərkəzi aparat, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi, mülki müdafiə qüvvələri, yanğından mühafizə və yanğı nəzarəti, böhran vəziyyətində idarəetmə, radioaktiv tullantıların zərərsizləşdirilməsi, qəza-xilasetmə, axtarış-xilasetmə, təcili xilasetmə, sularda xilasetmə, aviasiyada və nəqliyyatda xilasetmə, strateji obyektlərin hərbişəkilənmiş mühafizə xidmətləri, dövlət material ehtiyatlarının idarə olunması, sənayedə, dağ-mədən işlərində və tikintidə texniki təhlükəsizliyə nəzarət, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı tikinti və bərpa işlərinin idarə olunması, mühəndis-axtarış işləri, layihələndirmə, tikinti və tikintiye nəzarət işləri üzrə xidmətlər, kinoloji, tibb və laboratoriya xidmətləri, kiçik həcmli gəmilərin dövlət müfəttişliyi, əməliyyat-istintaq, rabitə və informasiya, maliyyə, kadr, təlim, təd-

ris və elmi-tədqiqat sahələri, sanatoriya-kurort, idman-sağlamlıq mərkəzləri, nazirliyin tabeliyində olan regional mərkəzlər, digər qurum və təşkilat-

lar vasitəsilə həyata keçirir. Fövqəladə halların proqnozlaşdırılması, qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, əhəlinin operativ məlumatlandırılması və digər

kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi təyinatlı avtomatlaşdırılmış elektron informasiya sistemi, fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasının operativliyini təmin etmək üçün ölkə ərazisini əhatə edən fövqəladə halların idarə olunmasının coğrafi informasiya sistemi yaradılır.

Mülki müdafiə. Bu qurum düşmən basqınları zamanı dinc əhəlini qorumaq, istehsalın müntəzəm işini təmin etmək və basqın nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə sülh və müharibə dövrlərində keçirilən ümumdövlət müdafiə tədbirləri sisteminin tərkib hissəsidir. Tarix boyu təbii fəlakətlərin, kütləvi qırğın silahlarının, texnogen qəzaların təsirinə məruz qalmış insanlar cəmiyyətin müəyyən inkişaf dövründə bu fəlakətlərdən müdafiə olunmaq, əhəlinin müdafiəsi ilə bağlı qurum yaratmağa çalışmışlar. Bu məqsədlə XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən respublikada yangınsöndürmə dəstələri və hava hücumlarından müdafiə dairələri yaradılmışdır. Bakı Hava Hücumundan Müdafiə Dairəsinə 1924-cü ildən Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri Cəmsid Naxçıvanski rəhbərlik etmişdir. 1932-ci il aprelin 5-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) qərarı ilə Hava Hücumundan Müdafiə (HHM) sisteminə rəhbərlik bütünlüklə Hərbi və Dəniz işləri üzrə xalq komissarına həvalə edildi. 1932-ci il oktyabrın 4-də Azərbaycan SSR XKS ərazilərin Hava Hücumundan Müdafiəsi haqqında Əsasna-



məni təsdiq etdi. Mərkəzləşdirilmiş qaydada fəaliyyətə başlayan bu təşkilat SSRİ-nin Hava Hücumundan Müdafiə qoşunlarının tərkibinə daxil edildi və Hava Hücumundan Yerli Müdafiə (HHYM) adlandırıldı. Bakı hava Hücumundan Müdafiə Dairəsi nəzdində yaradılmış bu qurum məhz həmin dövrdə Bakı şəhərinin havadan mühafizəsi planını işləyib hazırlamışdı.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin “Əhalinin Hava Hücumundan Müdafiəyə Ümumxalq Hazırlığı Haqqında” 1941-ci il 2 iyul tarixli qərarında digər tədbirlərlə yanaşı, HHYM-in gücləndirilməsi də tələb olunurdu; HHYM İdarəsində “Özünümüdafiə qruplarının təşkili haqqında” Əsasnamə təsdiq edildi. Azərbaycanın Bakı şəhərində 1124 özünümüdafiə qrupu yaradılmışdı.

hafizə olunması məsələsini daha da aktuallaşdırdı.

1961-97-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Mülki Müdafiəyə (MM) ümumi rəhbərlik etmişdir. MM-ə gündəlik rəhbərlik Respublika Mülki Müdafiə rəisi tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasının iri şəhərlərində və sənaye obyektlərində əhalini və işçiləri



1937-ci il iyunun 20-də SSRİ XKS “Moskvanın, Leninqradın, Bakının, Kiyevin hava hücumundan yerli (mülki) müdafiəsi haqqında” qərar qəbul etmişdi. Bu qərara əsasən, Bakı şəhərində HHYM-ə ümumi rəhbərlik yerli hökumət orqanlarına həvalə edildi. 1940-cı il oktyabrın 7-də HHYM sistemi Daxili İşlər Komissarlığının tabeliyinə keçdi.

Qurumun cari fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün Xalq Deputatları İcraiyyə Komitəsi HHYM-in Baş İdarəsini təşkil etdi. SSRİ

Həmin özünümüdafiə qrupları hava hücumu təhlükəsi zamanı şəhər əhalisinin xəbərdar edilməsini təşkil edirdilər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra HHYM-in yeni şəraitdə əsas vəzifələri müəyyən edildi. 1950-60-cı illərdə bir sıra dövlətlərin silahlı qüvvələrinin nüvə və kimyəvi silahlar, ballistik və qanadlı raketlər, reaktiv aviasiya və radioelektronika texnikası ilə təchiz edilməsi, onların sınaqdan keçirilməsi HHYM qurumları qarşısında əhalinin kütləvi qırğın silahlarından mü-

kütləvi qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə çoxsaylı kollektiv mühafizə qurğuları tikilərək istifadəyə verilmiş, əhalinin bütün təbəqələrinin fərdi mühafizə vasitələri ilə təminatı təşkil olunmuşdur. Respublika müstəqilliyini əldə etdikdən sonra MM-ə diqqət daha da artırılmış, bir çox hüquqi normativ sənədlər, o cümlədən MM-in tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının “Mülki Müdafiə Haqqında Qanunu” təsdiq edilmişdir. 1997-ci il mayın 26-da Azərbaycan Res-

Bildiyiniz kimi, bu il Azərbaycanda biz böyük təbii fəlakətlə üzləşmişdik. Sel və daşqınlar, demək olar ki, böyük əraziləri məhv etmişdi, subasma halları baş vermişdi... Mən hesab edirəm ki, bizim müvafiq qurumlar çox böyük məharətlə və peşəkarlıqla işlədilər. Mən bilavasitə bu məsələlərə rəhbərlik edirdim və gündəlik formatda məlumatlar gəlirdi, özüm şəxsən vəziyyətlə tanış olmuşdum. Deyə bilərəm ki, bütün qurumlar çox yaxşı işlədilər, gecə-gündüz bu təbii fəlakətin aradan qaldırılması üçün çox böyük işlər gördük.

*İlham Əliyev,
13.07.2010*

publikası Prezidenti Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə MM strukturunun daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə qurum Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir.

Həmin vaxtdan MM sisteminə rəhbərliyi bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, gündəlik rəhbərliyi isə müdafiə naziri həyata keçirir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında

Mülki Müdafiə Qüvvələrini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə respublikanın bütün bölgələrini əhatə edən qəza-xilasetmə dəstələrinin yaradılması və onların beynəlxalq tələblərə cavab verən müasir texnika, avadanlıq və cihazlarla təchiz olunmasına başlanmışdır. Hazırda Bakı şəhərində Mülki Müdafiə Alayı və Şamaxı şəhərində Əlahiddə Qəza-Xilasetmə taboru, Lənkəran şəhərində MM qəza-xilasetmə dəstəsi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Mülki Müdafiə İdarəsi bir çox beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuş və onların keçirdiyi beynəlxalq tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Qurum Azərbaycan Respublikasında da beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsini təşkil edir.

Son illərdə xilasedici qüvvələr respublikanın hüdudlarından kənarda da irimiqyaslı qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılmasında yaxından iştirak etmişdir. **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK SƏRHƏDİNDƏN KEÇİRMƏ** – gömrük işi sahəsində Azərbaycan Respublikasının müstəsna yurisdiksiyasında olan

ərazi. Azərbaycan Respublikasının quru ərazisi, daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi (o cümlədən onda yerləşən adalar, süni adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanıdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK SƏRHƏDİNDƏN KEÇİRMƏ – malların və ya nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müəyyən edilmiş üsullarla, o cümlədən beynəlxalq poçt göndərişləri, boru kəmərlərindən və elektrik ötürücü xətlərindən istifadə etmək də daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və ya bu ərazidən aparılması üzrə həyata keçirilən hərəkətlər.

Bu hərəkətlərə aşağıdakılar aiddir:

- malların və ya nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi zamanı və ya sərbəst gömrük zonaları ərazisindən və sərbəst anbarlardan Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinin qalan hissəsinə gətirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən faktiki keçirilmə; malların və ya nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən aparılması zamanı və ya malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinin qalan hissəsindən sərbəst gömrük zonası ərazisinə və sərbəst anbarlara aparılması zamanı gömrük bəyannamələrinin verilməsi; malların və nəqliyyat vasitələrinin müvafiq olaraq gəti-

2010-cu ildə sellər və daşqınlar nəticəsində on minlərlə hektar torpaqlarımızda subasma halları baş vermişdi, 70 min hektardan çox ərazini su basmış, minlərlə ev uçmuş, yararsız vəziyyətə düşmüşdü. Ancaq görülməli operativ və çevik tədbirlər nəticəsində biz ona nail ola bildik ki, bir nəfər də həlak olmadı. Bütün insanlar vaxtında təhlükəsiz yerlərə köçürüldülər.

*İlham Əliyev,
14.01.2011*



rilməsi və ya aparılması niyyətinin bilavasitə həyata keçirilməsinə yönələn digər hərəkətlər.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK TARİFİ – Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusu. Gömrük tarifi xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI İNKİŞAF NAZİRLİYİ (İİN) – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 aprel 2001-ci il tarixli, 475 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmlakı Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Ticarət Nazir-

liyi, Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi və Azərbaycan Respublikasının Xarici İnvestisiyalar Agentliyi ləğv edilərək, onların bazasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yaradılmışdır.

Nazirlik Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətini, iqtisadi və sosial proqnozlarını işləyib hazırlayan, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri, investisiya fəaliyyəti, investisiyaların cəlb edilməsi, qoyulması və təşviqi, daxili ticarət, sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlığa dövlət yardımı, rəqabətin inkişafı və təşviqi, istehlakçıların hüquqlarının qorunması, ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya sahəsində dövlət siyasətini işləyib

hazırlayan və həyata keçirən, fəaliyyət dairəsinə aid olan məsələlər üzrə normativ hüquqi tənzimlənməni və müvafiq fəaliyyət sahələri üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Nazirliyin aparatı və nazirliyin yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” ASC, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO), Bakı Biznes Tədris Mərkəzi, İqtisadi İşlahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, regional bölmələri və digər qurumları Nazirliyin vahid sistemini təşkil edir.

Nazirlik öz fəaliyyətini bilavasitə və onun tabeliyində (yanında) olan bu qurumlar vasitəsilə həyata keçirir. Nazirlik Azər-

baycan Respublikasının xarici dövlətlərdəki və beynəlxalq təşkilatlardakı diplomatik nümayəndəliklərində fəaliyyət göstərən iqtisadi ticarət nümayəndələrinin işinə rəhbərliyi, onların kadr və maliyyə təminatını həyata keçirir.

Nazirliyin fəaliyyətinin istiqamətləri mövcud əsasnaməsinə uyğun olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

Nazirlik Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafı sahəsində, o cümlədən ayrı-ayrı sahələr üzrə dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini aidiyyəti dövlət orqanlarının, digər təsisatların iştirakı ilə təmin edir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarını işləyib hazırlayır, makroiqtisadi proqnozlaşdırılmasını həyata keçirir, dövlət büdcəsinin xərc-

lərinin iqtisadi əsaslandırılmasında iştirak edir, ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya siyasətini işləyib hazırlayır və aidiyyəti dövlət orqanları ilə birlikdə həyata keçirir.

Nazirlik Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlığa kömək sahəsində, habelə ölkədə rəqabətin inkişafı və təşviqi, o cümlədən haqsız rəqabət hallarının aradan qaldırılması, daxili ticarət, istehlak bazarı və xidmət sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir, ölkədə əmtəə (mal) dövriyyəsi sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edir.

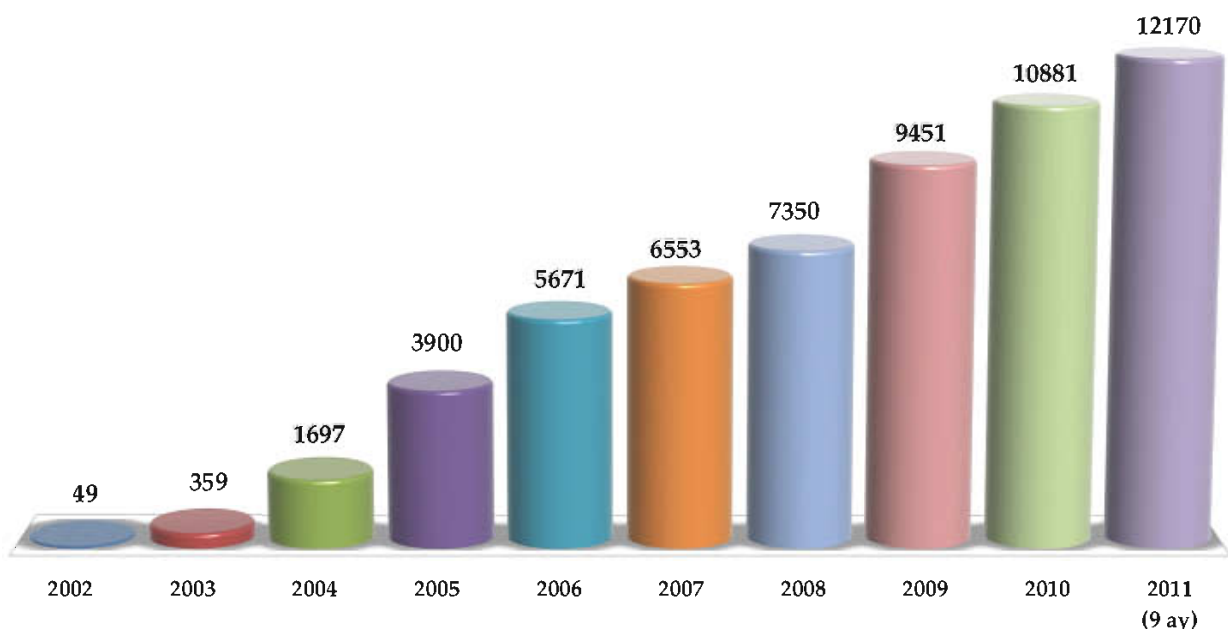
Eləcə də iqtisadi inkişaf dövlət proqramlarını və konsepsiyalarını, o cümlədən öncül sahələrin inkişafı üzrə dövlət proqramlarını və konsepsiyalarını hazırlayır, aidiyyəti dövlət or-

qanlarının, digər təsisatların iştirakı ilə həyata keçirilməsini təmin edir, habelə onlara nəzarəti (monitorinqi) həyata keçirir.

Həmçinin ölkədə regionların sosial-iqtisadi inkişafı və mənzil-kommunal təsərrüfatı sahələrində istehlakçıların hüquqlarının qorunmasını, istehlak mallarının (məhsullarının) keyfiyyətinin təmin olunması sahəsində dövlət siyasətini aidiyyəti dövlət orqanlarının iştirakı ilə işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Bunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir, beynəlxalq maliyyə (maliyyə-kredit) və iqtisadi (ticarət) təşkilatlarla əməkdaşlığı, həmçinin ölkədə investisiya fəaliyyətini, ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi, qoyulması və təşviqi sahəsində

2002-2010-cu illər və 2011-ci ilin 9 ayı ərzində güzəştli kredit vəsaiti verilmiş sahibkarlıq subyektlərinin sayı



Qrafik 1

dövlət siyasətini aidiyyəti dövlət orqanlarının iştirakı ilə işləyib hazırlayır və səlahiyyətləri daxilində həyata keçirir.

Nazirlik səlahiyyətləri daxilində investisiya qoyuluşu sahəsində, o cümlədən bütün növ kreditlərin, maliyyə və texniki yardımların (o cümlədən qrantların) və sair formada investisiyaların cəlb edilməsi, təşviqi və investisiya layihələrinin (təkliflərinin) dövlət ekspertizasını və onların yerinə yetirilməsinə

nəzarəti həyata keçirir, dövlət investisiya proqramının layihəsini müvafiq dövlət orqanlarını cəlb etməklə işləyib hazırlayır və aidiyyəti üzrə təqdim edir, həyata keçirilməsi üçün tədbirlər görür.

Nazirlik dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və davamlı inkişafı, iqtisadi maraqlarının qorunması sahəsində tədbirlərin hazırlanmasını və müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilməsini təmin edir və dövlət idarəetməsi, ma-

liyyə, o cümlədən sığorta, qiymətli kağızlar bazarı, büdcə, vergi, pul-kredit və valyuta, qiymət-tarif siyasəti, bank fəaliyyəti, dövlət satınalmaları və digər sahələr üzrə dövlət siyasətinin və müvafiq normativ hüquqi aktların hazırlanmasında və ekspertizasının aparılmasında iştirak edir.

Bunlarla əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun balanslaşdırılmış in-

Cədvəl 1

**“Sahibkarlığa kömək milli fondu” vəsaiti hesabına verilmiş kreditlər
2010-2011ci* illər ərzində vəsaitlərin istifadəsi haqqında statistik məlumatlar**

s/s	İqtisadiyyatın sahələri	Layihələrin sayı	Xüsusi çəkisi(%)	Kreditin məbləği	Xüsusi çəkisi(%)	Yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı (nəfər)
1	Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	178	6,6	47925,0	21,6	1371
2	Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı	28	1,0	26542,0	12,0	865
3	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı	2477	91,1	107321,0	48,5	7573
4	Turizmin inkişafı	3	0,1	2815,0	1,3	36
5	Xidmət(infrastruktur) sahələrinin inkişafı	33	1,2	36834,0	16,6	875
Yekun:		2719	100	221437	100	10720
Kreditin növləri üzrə						
s/s	Kreditin növləri	Layihələrin sayı	Xüsusi çəkisi(%)	Kreditin məbləği	Xüsusi çəkisi(%)	Yaradılacaq yeni iş yerlərinin sayı (nəfər)
1	Kiçik həcmli kreditlər	2579	94,8	32749,0	14,8	5677
2	Orta həcmli kreditlər	14	0,5	1681,0	0,7	186
3	Böyük həcmli kreditlər	51	1,9	25875,0	11,7	1208
4	İri həcmli kreditlər	75	2,8	161132,0	72,8	3649
Cəmi		2719	100	221437	100	10720

*2011 il 9 ayın məlumatı

kişafı, sahibkarlığın inkişafına geniş imkanların yaradılması, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində iş aparır.

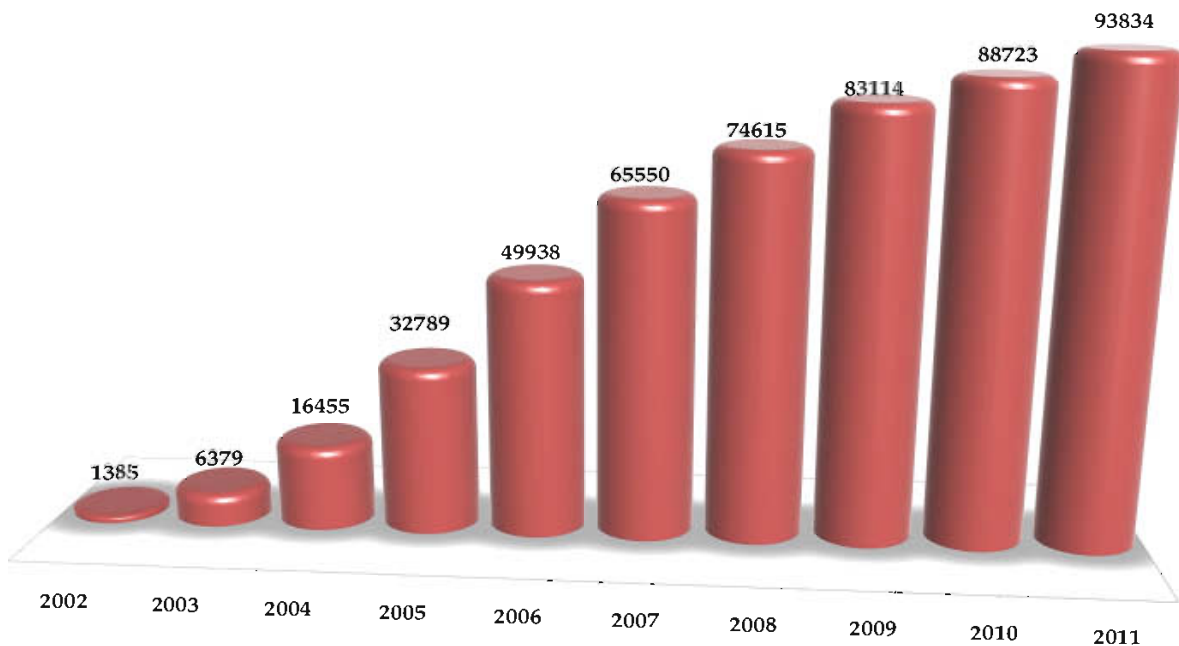
“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 2 iyul tarixli Qanununa və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncamlarına uyğun olaraq, hər il nazirlik tərəfindən ortamüddətli dövr üçün Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri hazırlanır və aidiyyəti üzrə təqdim edilir. Nazirlik əlaqələndirici orqan kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən Dövlət Proqramlarının hazırlanması və reallaşması prosesində fəal iştirak edir.

Ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və bu sahədə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi, eləcə də yeni müəssisələrin yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” tərəfindən yerli və xarici investorlarla birgə ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinə investisiya qoyuluşu həyata keçirilir ki, bunun nəticəsində də yeni iş yerləri yaradılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin respublika iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun davamlı və dinamik inkişafının təmin olunmasını nəzərdə tutan fərman və sərəncamlarında, məqsədli dövlət proqramlarında təsbit olun-

muş tapşırıqların icrasını təmin etmək məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin mühüm strukturu olan Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ölkədə, onun regionlarında sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sahibkarlara güzəştli kreditlərlə maliyyə dəstəyinin verilməsi, regionların iqtisadi potensialı nəzərə alınmaqla güzəştli kreditlərin daha səmərəli yerləşdirilməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan istehsal və emal sahələrinin inkişafını stimullaşdıran infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi, investisiya qoyulması zəruri olan sahələrin təşviq edilməsi, şəffaflığın təmin edilməsi, sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi, regionlarda maarifləndirici treyninqlərin təşkil edilməsi, yüksək keyfiyyətli,

2002-2010-cu illər və 2011-ci ilin 9 ayı ərzində verilmiş kreditlər hesabına yaradılması nəzərdə tutulmuş yeni iş yerlərinin sayı, nəfər



Qrafik 2



Özbəkistanda keçirilmiş Azərbaycanın ilk Milli Sərgisi

İdxalı əvəz edən, rəqabətə davamlı ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsalının stimullaşdırılması, biznes sferasında əlaqələrinin gücləndirilməsi sahəsində konkret işlər aparır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən investisiya layihələri, əsasən, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının istehsalı, xidmət və infrastruktur sahələrinin inkişafı (soyuducu və taxıl anbarları), kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və turizm sahələrini əhatə edir.

Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması, qeyri-neft ixracının gücləndirilməsi və ixracın təşviqi məqsədilə yaradılan Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) tərəfindən müstəmədi olaraq, ölkədə və xaricdə biznes forum və konfranslar keçirilir, beynəlxalq və milli sərgilər təşkil edilir, xaricdə ticarət evlərinin yaradılması, eləcə də yerli sahibkarların yeni bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində konkret addımlar atılır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Bakı Biznes Tədris Mərkəzi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin, nazirliyin əməkdaşlarının maarifləndirilməsi üçün məqsədli tədbirlər həyata keçirir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti müstəmədi müvafiq monitorinqlər aparır, pozuntulara yol vermiş hüquqi və fiziki şəxslər barəsində qərar qəbul edir.

Nazirliyin fəaliyyətində xarici ticarətin, xarici ölkələrlə ikitərəfli əməkdaşlığın, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri də mühüm yer tutur.

Nazirlik, həmçinin, Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu və donor ölkələr, beynəlxalq maliyyə və iqtisadi təşkilatlar tərəfindən verilən çoxsaylı yardım layihələri üzrə müqavilələrin (sazişlərin, kontraktların, texniki tapşırıqların və digər layihə sənədlərinin) və ya təkliflərin ekspertizasını, həmin müqavilələr (sazişlərin, kontraktların, texniki tapşırıqların və digər layihə sənədlərinin) üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Nazirlikdə Azərbaycan Respublikasının təqdimatı ilə bağlı sistemləşdirilmiş şəkildə ölkənin inkişafı barədə elektron, nəşr və digər müxtəlif formalarda məlumatları əks etdirən toplular, təqdimatlar, kitablar, videofilmlər hazırlanır, Azərbaycanın xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsi ilə, habelə xaricdə və ölkə daxilində xarici və yerli tərəfdaşlarla ke-

çirilən biznes forumlarda, iki-tərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə, dəyirmi masalarda və digər tədbirlərdə təqdim olunur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI MÜSTƏQİLLİYİNİN ƏSASLARI HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONS-TİTUSİYA QANUNU – dövlətin iqtisadi müstəqilliyi dedikdə dövlətin müstəqil surətdə öz milli təhlükəsizliyinə, iqtisadi təhlükəsizliyinə, əhalisinin mənafeyinə uyğun gələn, beynəlxalq hüquqla və ümumbəşəri dəyərlərlə uzlaşan iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirməsi nəzərdə tutulur. Dövlət müstəqil olaraq xalq təsərrüfatının strukturunu, onun inkişafının üstün istiqamətlərini müəyyənləşdirir, maliyyə-büdcə, pul-kredit, qiymət, investisiya siyasəti, elmi-texniki və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirir, əhali üçün sosial təminat yaradır. Dövlətin iqtisadi müstəqilliyində məqsəd hər bir vətəndaşın layiqli həyat şəraitini, şəxsiyyətin mənəvi tələbatının ödənilməsinə və özünüifadəsinə təmin etmək, yaradıcı və məhsuldar əməyə ruhlandıran sabit mexanizmlər yaradılması yolu ilə xalqın milli sərvətini qoruyub saxlamaq və artırmaqdır.

Keçmiş SSRİ-də, xüsusilə də Mixail Qorbaçovun ölkəyə rəhbərliyi dövründə aparılan iqtisadi islahatların dəqiq işlənilməməsi, ziddiyyətli olması və ləng getməsi, istehlak bazarında vəziyyətin pisləşməsi, maddi-texniki təchizatın, maliyyə, pul dövriyyəsi sistemlərində tarazlığın pozulması, inflyasiyanın güclənməsi müttəfiq respub-

likaları bir sıra taleyüklü qərarların qəbulunu zəruri etdi. Bir çox respublikalarda suverenlik şəraitində yaşamağın vacibliyi ön plana çəkildi.

SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublikalardan biri olan Azərbaycanın iqtisadi müstəqillik konsepsiyasının hazırlanması işinə 1988-ci ilin əvvəlində başlandı. İqtisadçı alim və mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaradıldı.

Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı Qorbaçovun və erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı məkrli siyasətinə etiraz olaraq ilk növbədə ziyalılar, alim və mütəxəssislər respublikanın iqtisadi cəhətdən böyük imkanlara malik olduğunu bildirir, İttifaq hökumətinin Azərbaycanın taleyinə biganəliyini pisləyir, belə bir ədalətsiz münasibətin aradan qaldırılması üçün SSRİ hökumətindən konkret tədbirlər görmələrini tələb edirdilər.

1989-cu ilin sentyabrında Azərbaycan SSR-in Ali Soveti Suverenlik haqqında Konstitusiya Qanununu qəbul etdi ki, bu da respublikada demokratikləşmənin genişlənməsinin, xalqın milli şüurunun artmasının, onun siyasi fəallığının məntiqi nəticəsi idi.

Gələcəkdə milyonlarla insanın əqidəsinə və qəlbinə hakim olan iqtisadi müstəqillik ideyasına güclü təkan verən başlıca amillərdən biri də SSRİ-nin onun tərkibində olan Azərbaycanın taleyüklü problemlərinə biganəlik göstərməsi idi. Bu ideyanın getdikcə güclənməsinə SSRİ rəhbərliyinin və ilk növbədə Mixail Qorbaçovun Azərbaycanın mənafehlərinin tap-

damasının bariz nümunəsi olan erməni millətçilərinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı əsassız iddialarının müdafiəsi rəvac verdi.

İqtisadi suverenlik uğrunda mübarizə ilk növbədə inzibati amirlik sisteminin bir çox prinsiplial ideoloji əsaslarından imtina edilməsi, mahiyyət etibarilə hamı üçün tamamilə yeni və qeyri-adi olan iqtisadi prinsiplərlə işləməyin metodoloji əsaslarının yaradılması demək idi.

Açıq-aşkar hiss edilirdi ki, SSRİ-nin inzibati-amirlik metodları ilə idarə edilməsi demokratik prinsipləri kölgədə qoymuş, müttəfiq respublikaların suveren hüquqları məhdudlaşdırılmış, aşağı idarəetmə orqanlarının təşəbbüskarlığı heçə endirilmişdir. Nəticədə iqtisadi inkişafın sürəti ləngimiş, istehsal sahəsi ilə sosial sahə, ittifaq tabeliyində olan birlik və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti ilə respublikaların maraqları arasında kəskin uyğunsuzluq yaranmışdı.

Araşdırmalar sübut edirdi ki, zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli iqlim şəraiti olan Azərbaycanın sosial-iqtisadi sahədə daha sürətlə inkişaf etmək və əhalinin yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək imkanları vardır. Bu imkanları reallaşdırmaq üçün təsərrüfat mexanizmi daha səmərəli olmalı, mərkəzlə respublika, həmçinin respublikalar arasında iqtisadi-maliyyə əlaqələri təkmilləşməlidir.

Digər regionlarla qeyri-ekvivalent mübadilə nəticəsində Azərbaycan hər il 2 mlrd. rubla qədər vəsait itirirdi. Belə bir uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün

respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin, İttifaq və respublika orqanları arasında səlahiyyətlərin ədalətli, obyektiv bölüşdürülməsinin təmin edilməsinə, regionların mənafeələrinin qorunmasının hüquqi mexanizminin yaradılmasına ciddi ehtiyac var idi.

İstehlak olunmuş milli gəlirin istehsal olunmuş milli gəlirə nisbəti 1973-cü ildə 93,2 faiz, 1974-cü ildə 92,3 faiz, 1975-ci ildə 93,3 faiz, 1976-cı ildə 88,8 faiz, 1977-ci ildə 90,2 faiz təşkil etmişdir.

“Respublikamızda əldə edilmiş milli gəlirlə istifadə olunmuş milli gəlir arasında fərq hələ çoxdur. 1978-ci ildə istehlak və yığım fondları üçün istifadə olunan milli gəlir 5 milyard 694 milyon manat və ya əldə edilmiş milli gəlirdən 1 milyard 531 milyon manat az olmuşdur. Bizdə bir nəfərə əldə edilmiş milli gəlirin məbləği orta İttifaq səviyyəsinin 70 faizini təşkil etdiyi halda, istifadə olunan milli gəlirin məbləği orta İttifaq səviyyəsinin ancaq 62 faizini təşkil edirdi.

1978-ci il məlumatlarına görə, bir nəfərə istifadə edilmiş milli gəlir mütləq məbləğ hesabı ilə ölkədəki müvafiq göstəricilərdən 560 manat az olmuşdur. Halbuki əgər sosial-mədəni obyektlərin tikintisi üçün vəsait ayrılmasının planlaşdırılmasında, əməkhaqqı fondunun, ictimai istehlak fondlarının müəyyən edilməsində ciddi nöqsanlar olmasaydı, istehlak və yığım fondları üçün ayrılan ehtiyatlar daha çox ola bilərdi. Burada ümumən Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxillik geriliyinin mən-

fi nəticələri, eyni zamanda həm respublika xalq təsərrüfatının planlaşdırılmasında, həm də xüsusən sosial-mədəni məqsədlər üçün dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitdən istifadə olunmasında yol verilən ciddi nöqsanların nəticələri özünü göstərir. Biz bu nöqsanları tamamilə aradan qaldırmalıyıq” (Heydər Əliyev, İstehsalın səmərəliliyini və işin keyfiyyətini yüksəltməli, səh. 22-23).

Hesablamalardan aydın olurdu ki, respublikamız rentabellik səviyyəsinə görə ölkədə qabaqcıl yerlərdən birini tutur və Sovetlər İttifaqının maliyyə fondlarının yaradılmasında fəal iştirak edir. Azərbaycandan digər respublikalara göndərilən məhsulun 55 faizindən çoxunu xammal və materiallar təşkil edirdi. Respublikamızın rayonlarında istehsal edilən pambıq lifinin 86 faizi, yuyulmuş yunun 87,4 faizi, fermentləşdirilmiş tütünün 88,3 faizi respublikadan kənara aparılırdı. Halbuki respublika əhalisinin həmin məhsullara olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi normadan 2-3 dəfə geri qalırdı.

Məhz qiymət siyasətində uyğunsuzluqların nəticəsi idi ki, SSRİ-nin yanacaq kompleksində mühüm yer tutan Azərbaycanda neft-qazçıxarma idarələri planla nəzərdə tutulmuş zərərli işləyən müəssisələr kateqoriyasına aid edilirdi.

Mövcud qiymətlər sistemi kimin həqiqətən pis işləyib ziyanə düşdüyünü, kimin çox zəhmət çəkmədən böyük miqdarda gəlir götürdüyünü əks etdirmirdi. 1988-ci ildə kənardan respublikamıza 4,3 milyard ma-

natlıq məhsul gətirilmiş, 6,3 milyard manatlıq məhsul isə aparılmışdı.

İttifaqa 1 milyard 250 milyon tondan çox neft vermiş respublikanın neft sənayesinin özü uzun illər mərkəzin “dotasiyasına” möhtac idi. Abşeronda intensiv şəkildə neft çıxarılması yarımadaının çox hissəsində on minlərcə hektar torpaq sahəsini neftlə çirkləndirmişdi. Ölkənin yanacaq bazasının inkişafına və möhkəmlənməsinə öz böyük payını verən, dünyada peşəkar neftçi kadrların vətəni kimi tanınan Azərbaycanın neft resursları hesabına irimiqyaslı sosial problemlərini həll etmək ixtiyarı yox idi.

Uzun illər ərzində İttifaqın başlıca neft xəzinəsi olan, Böyük Vətən müharibəsində faşizm üzərində qələbənin əldə edilməsində həlledici rol oynayan, SSRİ-nin müxtəlif regionlarında yeni neft rayonlarının yaradılmasına və yüksəlişinə kömək edən Azərbaycanın haqq səsinə İttifaq hökuməti eşitmək istəmir, onun qanuni hüquqlarına biganəlik göstərir, ərazi bütövlüyünü müdafiə etmirdi.

Təsərrüfatçılığın ekstensiv metodu, səmərəsiz iqtisadi idarəetmə metodları, bir qayda olaraq, xalq təsərrüfatının maliyyə nəticələrinə neqativ təsir göstərir, ciddi maliyyə kəsirlərinə, itkilərin artmasına səbəb olurdu. Ən başlıca strateji səhv ondan ibarət oldu ki, islahatlar zamanı dövlətin siyasi və iqtisadi sistemində dərin dəyişikliklər nəzərdə tutulmamışdı. Mərkəz, faktiki olaraq, idarəetmənin inzibati-amirlik metodlarından, özünü doğrultmayan ehkamlar-

dan əl çəkmək istəmir, köhnə məzmunu yeni formalara doldurmağa çalışırdı. Bütün bunlar müttəfiq respublikaların sosial-iqtisadi tərəqqisini, onların problemlərinin həllini ləngidirdi. Demokratiya, yenidənqurma pərdəsi arxasında gündən-günə pisləşən vəziyyət isə təxirəsalınmaz, köklü dəyişikliklər tələb edirdi.

Milli respublikalarda real iqtisadi suverenliyə can atma, demokratik proseslərin fəallaşması, mərkəzin siyasətindən narazılığın artması SSRİ hökumətini müəyyən dəyişikliklər etməyə məcbur etdi. Büdcənin formalaşması ilə əlaqədar mərkəzin qəbul etdiyi bir sıra normativ aktlar və təlimatlar, təsərrüfatın və sosial sahənin idarə edilməsində müttəfiq respublikalara az da olsa əlavə hüquqların verilməsi buna dəlalət edirdi.

Eyni zamanda mərkəzlə respublikalar arasında maliyyə münasibətlərinin mexanizmi, əslində, zorla qəbul etdirilmiş "Güclü mərkəz – güclü respublika" tezisinin maliyyə bazası olaraq əvvəlki kimi yenə də ziddiyyətlər və lazımi çevikliyin olmaması ucbatından rəvan işləmirdi.

Məsələn, İttifaq üzrə pambıq parça buraxılışının cəmi 1,4 faizi respublikanın payına düşür, respublikada istehsal olunan pambığın yalnız 10 faizi son məhsuladək emal olunurdu.

Sovet dövründə, xüsusən 1970-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında, yuxarıda göstəriləyi kimi (bax: Azərbaycan iqtisadiyyatı), böyük uğurlar olmuşdu, lakin 1980-ci illərin ikinci yarısından SSRİ iqtisadiyyatını pas kimi yeyən, cəmiyyətin tərəqqisini xeyli ləngidən və nəticədə onun özünü iflasa uğradan ziddiyyətlərin getdikcə dərinləşməsi özünü Azərbaycanda daha qabarıq şəkildə göstərirdi.

Xalq təsərrüfatında vəziyyətin gərginləşməsi, iqtisadi islahatların yarıtmaz nəticələri, həll olunmamış problemlərin artan yükü, bir sıra neqativ meyillərin möhkəmlənməsi ölkə rəhbərliyini təcili olaraq sosial-iqtisadi sahənin sağlamlaşdırılmasına yönəldilən yeni, qeyri-standart yanaşmalar axtarmağa məcbur edirdi.

Hesablamalara, müqayisəli təhlilə əsaslanaraq, çıxarılan birmənalı nəticə belə idi: respublika iqtisadi müstəqillik şəraitində işləmək və yaxşı yaşamaq üçün real imkanlara malik idi. Həm yerli, həm də nüfuzlu xarici ekspertlərin rəyincə, Azərbaycan iqtisadi müstəqilliyə və bazar münasibətlərinə keçid üçün obyektiv olaraq, əlverişli zəminə malik olan üç-dörd müttəfiq respublikadan biri idi.

Azərbaycanın tədiyə balansını ənənəvi şəkildə, müsbət olaraq qalırdı, yəni müttəfiq respublikalara və xarici bazara ixrac idxaldan üstün idi. Beynəlxalq praktikada, yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan ölkələrdə belə vəziyyət pozitiv amil kimi qiymətləndirilir. Bu zaman alınan əlavə vəsaitlər həmin dövlətlərin valyuta fonduna yönəldilir. Əgər müttəfiq respublikalar arasında bu cür iqtisadi münasibətlər mövcud olsaydı, bizim hesablamalarımıza görə, təkcə 1980-90-cı illərdə Azərbaycanın ehtiyat fonduna 20

mlrd. rubldan artıq vəsait daxil olmalı idi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının 1970-ci illərdəki yüksəlişdən fərqli olaraq, 1980-ci illərin sonlarında düşdüyü vəziyyətin həqiqi mənzərəsinin yaradılması və prinsipial izahı təkcə tarix üçün deyil, həm də Azərbaycan xalqının müxtəlif qəsdlərdən müdafiəsi üçün vacibdir. Məhz bu cür yanaşma Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi konsepsiyasının və müvafiq normativ aktların hazırlanmasında düzgün istiqamət götürməyə xeyli kömək etdi.

Konsepsiyada və müvafiq qanun layihəsində Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin əsas strateji prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi:

- respublika struktur və investisiya siyasəti də daxil olmaqla, öz iqtisadi və sosial siyasətini müəyyən etməkdə sərbəstdir;
- iqtisadi potensialın möhkəmləndirilməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi xeyrinə istifadə olunan mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinə keçid təmin olunur, bütün mülkiyyət formaları üçün bərabər şərait yaradılır;
- Azərbaycan ərazisində yerləşən, lakin mərkəzə tabe olan müəssisələr, bütöv sahə və komplekslər tədricən respublikanın tabeliyinə verilir;
- xalq təsərrüfatının idarə edilməsinin tamamilə başqa təşkilati strukturu yaradılır;
- digər respublikalarla, xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq müqavilələri və razılıq aktları tənzimlənən qarşılıqlı surətdə faydalı şərtlərlə həyata keçirilir;
- respublika sərbəst olaraq, öz

mənafeələrini, beynəlxalq normaları əsas götürərək, maliyyə, qiymət siyasətini aparır; pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində respublikanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsi məsələləri mərhələlərlə həll edilir; – respublika öz ərazisində regional siyasətin aparılmasında, şəhərlərin, rayonların inkişaf parametrlərinin müəyyən edilməsində sərbəstdir;

– respublika ətraf mühitin və təbii sərvətlərin mühafizəsi üçün zəruri iqtisadi, hüquqi vasitələr yaradır;

– respublika əmtəə istehsalçılarının səmərəli fəaliyyəti üçün bütün zəruri iqtisadi şərtləri yaradır; istehlakçıların müdafiəsi sistemi təbiiq olunur;

– respublika maliyyə imkanlarından, digər iqtisadi vasitələrdən istifadə etməklə, məşğulluq, demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsində sərbəstdir.

Bu problemlərin elmi cəhətdən əsaslandırılması üçün iqtisadçılar, hüquqşünaslar, müəssisə rəhbərləri və mütəxəssislər ilə müzakirələr aparıldıqdan sonra konstitusiyaya qanununun layihəsi hazırlandı.

1989-cu ildə Ali Sovet sessiyasında Azərbaycanın iqtisadi müstəqillik konsepsiyası və müvafiq qanun layihəsi müzakirə edildi. Sessiya qərara aldı ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi konsepsiyası ümumxalq müzakirəsinə verilsin. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırıldı ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin plan-büdcə komissiyası ilə birlikdə göstərilən layihənin müzakirəsinin yekunlarını ümumiləşdirsinsən və yeni variantda nəzərə

alib müəyyən olunmuş qaydada Respublika Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə təqdim etsinlər. Bu qərardan sonra respublikanın iqtisadi müstəqilliyi konsepsiyasının geniş müzakirəsi davam etdirildi. Mətbuatda, televiziya xüsusi yazılar, verilişlər təşkil edildi. Həqiqətən, respublikamızda yaranmış ağır iqtisadi durum, nəzərdə tutulan inkişaf planlarının yerinə yetirilməməsi, özünü göstərən neqativ meyillər iqtisadi suverenlik problemini günün vacib məsələlərindən birinə çevirmişdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin müzakirəsinə verilən iqtisadi müstəqillik konsepsiyasının və müvafiq qanun layihələrinin qəzetlərdə və ayrıca kitabça şəklində bir neçə ay əvvəlcədən çap edilməsi məsələlərin müzakirəsinin daha canlı keçməsinə, konkret təkliflərin əsaslı olmasına xeyli kömək etdi.

Nəticədə o vaxt respublikamızın geniş ictimaiyyəti Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi problemləri ilə daha yaxından tanış olmaq, onun prinsipial müddəalarına bələd olmaq imkanı əldə etdi. Bu isə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının elmi bazasının, xüsusən sosial-iqtisadi problemlərlə bağlı tələblərinin daha əsaslı olması üçün vacib idi.

Hər bir müstəqil dövlətin suverenliyinin, iqtisadi sərbəstliyinin təməl daşı, əsası mülkiyyət məsələsidir. Bu məsələ min illərlə bəşəriyyətin inkişafını müəyyən edən əsas məsələlər sırasında olmuş və ona görə də, mübalığəsiz, taleyüklü əhəmiyyət daşıyır.

Respublikanın iqtisadi müstəqilliyi konsepsiyasında mülkiyyət

haqqında müddəalar sosializmin iqtisadi sisteminin əsasları barədə formalaşmış fikirlərlə köklü ziddiyyət təşkil edirdi.

İlk vaxtlar bu problemə bağlı açıq və prinsipial söhbətə heç də hamı hazır deyildi. Hər şeydən görünürdü ki, bütün şüurlu həyatını ideoloji mənəgənə və özünə-nüsenzura şəraitində yaşayan insanlar baş verən proseslərin qiymətləndirilməsində həddindən artıq ehtiyatlılıq, hətta qorxaqlıq göstərirlər. Bu cür halları aradan qaldırmaq asan deyildi. Tarixi böhran keçirən SSRİ-nin real həyatının konkret misallarında “sosialist mülkiyyəti, ictimai ümumxalq mülkiyyəti bu gün tərəqqiyə xidmət etmir” ideyasını sübut etmək tələb olunurdu.

Torpaq üzərində mülkiyyət məsələsi daha kəskin idi. Bütün torpağı respublikanın mülkiyyəti elan etmək, lakin ona sahiblik və ondan istifadə hüququnu torpaqda işləyənlə həmişəlik, özü də varisliyin mümkünlüyü ilə vermək təklif olunmuşdu.

Cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi proseslərin kəskinliyi və dinamikası SSRİ və müttəfiq respublikaların səlahiyyətləri arasında dəqiq hədd qoyulması zərurətini doğururdu. Bu məsələyə etinasızlıq göstərən, mərkəz və regionlar “yorğanı o yan bu yana çəkə-çəkə” nə strateji, nə də yerli problemləri həll edə bilmirdilər. Ətraflı müzakirədən sonra mərkəzin və respublikanın maraqlarına toxunan bir sıra prinsipial istiqamətlər üzrə bütövlükdə razılaşdırılmış mövqeyi formalaşdırmaq mümkün oldu. Bu, aşağıdakı kimi ifadə edildi:

– Azərbaycanın ərazisində müqavilə və icarə əsasında SSRİ-nin mülkiyyətinə, habelə parlament tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qanuni qüvvəyə minən xarici kapitalın iştirakı ilə mülkiyyətin qarışıq formalarına yol verilir;

– Xəzər dənizinin qəbul edilmiş beynəlxalq hüduhdlarda respublika ərazisinə bitişik olan iqtisadi zonasının resurslarına sahiblik, onlardan istifadə və onları idarəetmə hüququ Azərbaycan tərəfindən müəyyənləşdirilir və ona məxsusdur, dənizin qalan akvatoriyasında isə bu məsələlər müqavilə əsasında tənzimlənir.

Zaman və reallıq ictimai şüurda təsəvvürlərdən fərqlənən günün gerçəkliklərinə uyğun gələn fikirlər formalaşdırmağı tələb edirdi. Bunu nəzərə alaraq konsepsiya layihəsində belə bir müddəa nəzərdə tutulmuşdu: “İstehlak malları istehsalı sahəsində və xidmət sahəsində xırda xüsusi mülkiyyətdən istifadə etməyə icazə verilir”.

Kəskin qıtlıq, nə mümkündürsə, təsərrüfatsızlıq, məhv olan məhsul, anbarlarda çürüyən kənd təsərrüfatı məhsulları – bütün bunlar həqiqi sahibin olmamasının birbaşa nəticəsi idi. Yalnız xüsusi mülkiyyətin əsaslı surətdə qanuniləşdirilməsi, onun dövlət tərəfindən qorunması bu cür qeyri-normal vəziyyəti düzəldə bilərdi.

İqtisadi suverenlik şəraitində Azərbaycan müstəqil iqtisadi siyasətini yeritməli, istehsal olunan məhsulun qiymətlərini özü müəyyənləşdirməli idi. Şübhəsiz, bu addımı digər respublikalar da atacaqdılar. Ona görə də

yarınması gözlənilən vəziyyətin ağır nəticələrini yumşaltmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi tələb olunurdu. Ümumiyyətlə, qiymətqoyma sahəsində hüquqların genişləndirilməsi nöqsanlı, məsrəfli sosialist təsərrüfat mexanizmlərindən imtina edilməsinə, qənaətcil təsərrüfatçılığın qurulmasına, təsərrüfat subyektlərinin istehsal xərclərini azaltmaq üçün yollar axtarılmasına, olduqca böyük daxili imkanlardan səmərəli istifadə edilməsinə real zəmin yarada bilərdi.

Konsepsiyada göstərilirdi: respublika qiymət təyin edilməsi məsələlərində nazirlik və idarələrin, yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərini özü müəyyən edir, onların qərarlarının demokratikləşdirilməsinə kömək edir. Əvvəllər İttifaq hökumətinə məxsus digər mühüm funksiyaları da respublika öz üzərinə götürürdü. Konsepsiyada göstərilirdi ki, respublika həmçinin sosial əhəmiyyətli tələbatı ödəyən bu və ya digər məhsulun istehsalının dotasiyalasdırılması məsələsini də öz səlahiyyətində saxlayır, qiymətlərin və xidmət tariflərinin dəyişməsinə müşahidə etmək üçün qiymətlərin dinamikasını əks etdirən göstəricilər sistemini tətbiq edir.

Lakin Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində yeridilən qiymət siyasəti o qədər dolaşq, systemsiz və məntiqsiz oldu ki, onun ağır nəticələri sosial-iqtisadi sahəni tamamilə sarsıtdı.

Konsepsiyada qeyd edilirdi: bu gün başlıca vəzifə səyləri cəmləşdirmək, dərinlən düşüncə hərəkət etmək, üstün istiqamət-

ləri obyektiv müəyyənləşdirməkdir. Hər şeydən əvvəl, işləyən müəssisələrdə məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, yeni texnologiyaların, maşınların və mexanizmlərin tətbiqi ilə ciddi məşğul olmaq lazımdır. İxrac ilə idxal arasında nisbəti optimallaşdırmaq məqsədi ilə xarici ortaqlar, başqa respublikaların müəssisələri ilə birgə müəssisələr yaratmaq, əsassız daşınma məsrəflərini azaltmaq imkanlarından daha fəal istifadə edilməlidir.

Mərkəz müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində də hüquqlarını son dərəcə məhdudlaşdırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, yenidənqurma elan olunduqdan sonra bu sferada bir qədər canlanma oldu, respublikanın xarici bazarlarla münasibətlər qurmasında bəzi, lakin aşkar surətdə yetərli olmayan hüquqlar müəyyənləşdirildi. Bununla belə, ixracın mərkəz tərəfindən lisenziyalasdırılması, valyuta qazancının mərkəzləşdirilməsi, gömrük yığımları və s. xarici bazarla əlaqələrin qurulmasına respublikanın, müəssisələrin marağını kəskin azaldırdı. Bu, bir fakt idi ki, mərkəzlə və respublikalar arasında qarşılıqlı münasibətlərə köklü surətdə yenidən baxılmadan Azərbaycanın xalq təsərrüfatına xaricdən kapital axınını gözləmək çətin idi.

Konsepsiyada və müvafiq qanun layihəsində xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində konkret vəzifələr müəyyənləşdirildi. İqtisadi müstəqilliyin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi bir neçə

dəfə Ali Sovetin sessiyalarında, müxtəlif elmi-konfranslarda, mətbuat səhifələrində müzakirə edildikdən sonra 25 may 1991-ci ildə aşağıdakı məzmununda qəbul edildi.



Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA QANUNU

BİRİNCİ BÖLMƏ ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. İqtisadi müstəqilliyin məzmunu və məqsədi

Azərbaycan Respublikası müstəqil surətdə öz əhalisinin mənafeyinə uyğun gələn, beynəlxalq hüquqla və ümumbəşəri dəyərlərlə uzlaşan iqtisadi və sosial siyasət həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi ondan ibarətdir ki, müstəqil surətdə xalq təsərrüfatının strukturu, onun inkişafının üstün istiqamətləri müəyyənləşdirilir, maliyyə-büdcə, pul-kredit, qiymət, investisiya siyasəti, elmi-texniki və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilir, əhali üçün sosial təminatlar yaradılır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyində məqsəd hər bir vətəndaşın layiqli həyat şəraitini, şəxsiyyətin mənəvi tələbatının ödənilməsini və özünüifadəsini təmin etmək, yaradıcı və məhsuldar əməyə ruhlandırıcı sabit mexanizmlər yaradılması yolu ilə Azərbaycan xalqının milli sərvətini qoruyub saxlamaq və artırmaqdır.

Maddə 2. İqtisadi müstəqilliyin əsas prinsipləri

İqtisadi müstəqillik aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulur: – respublika ərazisinin hüdudları daxilində torpaq, yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi üzərində Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyəti;

– Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə bitişik iqtisadi zonasının ehtiyatlarına beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hüdudlarda sahiblik, onlardan istifadə və onlara sərəncam hüququ;

– yaradılmış ümumittifaq sərvətində payı olmaq;

– SSR İttifaqının almaz və valyuta fondlarında, qızıl ehtiyatında öz payına sahiblik, respublikanın xeyrinə bu paydan istifadə və ona sərəncam hüququ;

– bütün mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi və hüquqi müdafiəsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin sərbəstliyi, tələb və təklifin bazar münasibətləri, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

– başqa dövlətlərlə iqtisadi ittifaqlara könüllü daxil olmaq və bu ittifaqlardan maneəsiz çıxmaq;

– Azərbaycan Respublikasının

ərazisində xarici investisiyaların qorunması.

İKİNCİ BÖLMƏ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Maddə 3. Mülkiyyətçinin səlahiyyəti və mülkiyyətin formaları

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüdudlarda mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, ondan istifadə, ona sərəncam hüquqları vardır.

Mülkiyyət münasibətləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilələr və hökumətlərarası sazişlərlə müəyyən edilir və tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətin aşağıdakı formaları bərabərhüquqlu hesab edilir və qanunla qorunur:

Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti;

– kollektiv mülkiyyət;

– xüsusi mülkiyyət;

– qarışıq mülkiyyət.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş çərçivədə onun ərazisində İttifaq respublikalarının və başqa dövlətlərin, onların hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının, beynəlxalq təşkilatların mülkiyyətinin olmasına yol verilir.

Maddə 4. Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti

Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət mülkiyyətinin hüquqi subyekti suveren dövlət olan Azərbaycan Respublikasının özüdür.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün xalq təsərrüfatı sahələrinin, energetika

şəbəkəsinin (sisteminin) müəssisələri, nəqliyyat və rabitə müəssisələri (nəqliyyatın və rabitənin vahid tam kimi işləməsinin təmin edən və İttifaq müqaviləsi subyektlərinin birgə mülkiyyəti olan əsas fondlardan və vasitələrdən başqa), dövlət mənzil fondu, dövlət idarələrinin əmlakı, mədəni sərvətlər və tarixi abidələr, infrastruktur obyektləri, o cümlədən kurort-turizm obyektləri, dövlət vəsaiti hesabına yaradılmış başqa əsas fondlar, dövlət bankları, maliyyə və kredit ehtiyatları, qiymətli kağızlar və suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan digər əmlak Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə daxildir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə ehtiyatları hesabına başqa dövlətlərin ərazisində yaradılan müəssisələr, yaxud onların hissələri də Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə respublikanın dövlət mülkiyyətinin bir hissəsi yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının mülkiyyətinə verilə bilər.

Yerli dövlət hakimiyyəti orqanları onların mülkiyyətində olan əmlakın hüquqi rejimini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə müəyyən edirlər.

Yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının mülkiyyətində olan obyektləri onların razılığı olmadan başqasına vermək, əllərindən almaq və yenidən bölüşdürmək qadağandır.

Yerli dövlət hakimiyyəti orqanları torpaq və su ehtiyatlarından, digər təbii ehtiyatlardan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada istifadə edir və onlara sərəncam verirlər.

Maddə 5. Kollektiv, xüsusi və qarışıq mülkiyyət

Kollektiv mülkiyyətə hüquqi şəxslər olan kollektiv müəssisələrin, icarə müəssisələrinin, kooperativlərin, səhmdar cəmiyyətlərinin, təsərrüfat ortaqlıqlarının və assosiasiyalarının, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının və digər ictimai təşkilatların, dini təşkilatların, vətəndaşların birliklərinin və ictimai hərəkatlarının mülkiyyəti aiddir.

Kollektiv mülkiyyət əmlakın qanunla müəyyən edilmiş qaydada mülkiyyətə verilməsi, kollektivin vəsaiti, yaxud borc alınmış vəsait ilə əmlak yaradılması və ya əldə edilməsi hesabına əmələ gəlir.

Xüsusi mülkiyyət ayrı-ayrı şəxslərin və onların ailələrinin əmlakı şəklində, istehsal vasitələri və bunlara bərabər tutulan sərvətlər, qeyri-istehsal təyinatlı əşyalar və sərvətlər, pul və qiymətli kağızlar şəklində, intellektual əmək məhsulları şəklində təzahür edir; bunlardan muzzdlu əmək tətbiq etməklə gəlir götürülməsi üçün də istifadə oluna bilər.

Vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və dövlətlərin mülkiyyətində olan əmlakın Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüdudlarda birləşdirilməsinə və bu əsasda qarışıq mülkiyyət formasının yaradılmasına yol verilir. Qarışıq mülkiyyətin növü öz və

saitlərini birləşdirən sahiblərin statusu ilə müəyyən edilir.

Maddə 6. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənardə olan mülkiyyəti

Azərbaycan Respublikası dövlətinin, kooperativlərinin, ictimai təşkilatlarının və ictimai hərəkatlarının, habelə vətəndaşlarının başqa dövlətlərdə olan əmlakına sahibliyin, ondan istifadənin və ona sərəncamın şərtləri və qaydası mülkiyyətin olduğu dövlətlərin qanunları, habelə beynəlxalq hüquq normaları və bağlanmış sazişlər ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası bu mülkiyyətin sahiblərinə onu qorumaqda kömək göstərir.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ İQTİSADIYYATIN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Maddə 7. Azərbaycan Respublikasının xalq təsərrüfatı kompleksi

Azərbaycan Respublikasının xalq təsərrüfatı kompleksi mülkiyyətin formalarından asılı olmayaraq, respublikanın ərazisində yerləşən müəssisələrin, birliklərin və təşkilatların məcmusundan ibarətdir.

Müəssisələr, birliklər və təşkilatlar respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən təsərrüfat müstəqilliyinə, Azərbaycan Respublikasının və başqa dövlətlərin istənilən hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə müqavilə münasibətləri yaratmaq, filiallar təsis etmək, payçılıq əsasında birgə müəssisələr açmaq hüququna malikdirlər. İstehsal-təsərrüfat fəaliyyəti sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanır, dövlət sifa-

rişi könüllü xarakter daşıyır və müsabiqə əsasında verilir. Müqavilələrin və sazişlərin subyektləri qəbul etdikləri öhdəlikləri pozduqda, vurulmuş ziyanı ödəmək yolu ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Xalq təsərrüfatı kompleksi bazar mühitində, istehlak malları, əhaliyə xidmət, istehsal vasitələri, kapital, iş qüvvəsi, valyuta və qiymətli kağız bazarlarının mövcudluğu şəraitində inkişaf edir. Bazar münasibətlərinin əsasını əmtəə-pul münasibətləri, sərbəst qiymətdə qoyma və sahibkarlıq əsasında satıcı ilə alıcı arasında razılaşma yolu ilə formalaşan müqavilə və bazar qiymətləri təşkil edir. Sahibkarlar üçün bərabər iqtisadi şərait yaradılır və bərabər hüquqi təminatlar müəyyən edilir.

Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində xüsusi nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, dövlət müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə qarışmırlar.

Xalq təsərrüfatını dövlət idarəetmə orqanlarının strukturunu Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda dövlətlərarası sazişlər əsasında respublikadan kənar orqanlara ayrı-ayrı sahələrin müəssisələrini idarə etmək hüququ verilə bilər.

Maddə 8. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas funksiyaları

Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları qanunların və iqtisadi xarakterli tədbirlərin köməyi ilə:

istehsal-iqtisadi potensialdan istifadənin ən səmərəli üsullarını müəyyən edir, xalq təsərrüfatının struktur dəyişikliklərinə kömək göstərir, əsas bazar strukturlarını yaradır, intellektual mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyir;

milli gəlirdən istifadə proporsiyalarını müəyyən edir, iqtisadi və sosial inkişaf, Azərbaycan xalqının mənəvi dirçəlişi proqramlarını hazırlayır və bunların həyata keçirilməsinə kömək göstərir, ayrı-ayrı sahələrin və regionların inkişafı üçün xüsusi fondlar yaradır;

başqa dövlətlərlə münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini qoruyur;

lazım olduqda lisenziyalar vermək və mal gətirilməsi, aparılması hədlərini müəyyən etmək yolu ilə Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir;

respublika əhalisinin xeyrinə olaraq malların və xidmətlərin qiymətlərini və tariflərini tənzimləyir, inhisarların amirliyinə qarşı tədbirlər görür, Azərbaycan Respublikasının milli, sosial, iqtisadi, ekoloji və mədəni mənafeyinə zidd olan fəaliyyətin qarşısını alır;

respublikanın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraiti yaradılmasını təmin edir;

respublika vətəndaşlarının dolanacaq minimumunun təminatlarını, sosial təminat və sığortalama üçün digər zəruri hüquqi təminatları həyata keçirir; əhalinin, müəssisələrin və təşki-

latların təbii fəlakətlərdən, istehsalat qəzalarından və başqa fəvqəladə hadisələrdən və vəziyyətlərdən qorunması və bunların nəticələrinin ləğv edilməsi üçün lazımi tədbirlər sistemi yaradır və hazır saxlayırlar.

Maddə 9. Elmi-texniki siyasət, struktur və investisiya siyasəti

Azərbaycan Respublikası istehsalatın texniki-texnoloji cəhətdən əsaslı surətdə yeniləşdirilməsinə, milli mənafeələrə və dünya bazarının tələblərinə müvafiq surətdə fəaliyyət göstərən yüksək səmərəli, mobil iqtisadiyyat formalaşmasına kömək edən elmi-texniki siyasət, struktur və investisiya siyasəti yeridir. Azərbaycan Respublikası fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatların üstün istiqamətlərini müəyyən edir, elmi-texniki ideyalar və mühəndis araşdırmaları bazarını təşkil edir, beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığı həyata keçirir, elmi kadrlar hazırlanmasının səmərəli sistemini yaradır.

Azərbaycan Respublikasının struktur-investisiya siyasəti istehsalı insanın mənafeyinə tabe etməkdən, iqtisadiyyatın sahə və ərazi inkişafında uyğunsuzluqları ləğv etməkdən, məhsul buraxılışının ümumi həcmində son istehlak məhsulunun payını artırmaqdan, elm tutumlu sahələri, ehtiyatlara qənaət edən texnologiyaları, təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən zərərsiz istehsalatları üstün inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində investisiya fəaliyyətini tənzimləyir, investisiya bazarı və fond birjaları yaranmasına kömək göstərir.

Maddə 10. Yerli özünüidarə və yerli təsərrüfat

Yerli özünüidarə Azərbaycan Respublikasının qanunları, öz iqtisadi və maliyyə bazası əsasında, əhalinin mənafeyini nəzərə almaqla yerli həyatın bütün məsələlərini vətəndaşların bilavasitə, yaxud seçdikləri dövlət təşkilatları və ictimai təşkilatlar vasitəsilə müstəqil həll etməsi üçün onların ərazi özünütəşkilidir. Yerli özünüidarə Azərbaycan Respublikasının müvafiq inzibati ərazi vahidlərinin hüddurları daxilində həyata keçirilir.

Yerli özünüidarə sistemində əsas pillə öz ərazisində yerli özünüidarənin bütün digər pillələrinin fəaliyyətini birləşdirən və əlaqələndirən yerli xalq deputatları sovetləridir.

Yerli təsərrüfat əhalinin tələbatının bilavasitə ödənilməsini təmin edir və müvafiq inzibati ərazi vahidinin mülkiyyəti olan müəssisələrdən, birliklərdən, təşkilatlardan, istehsal və sosial infrastruktur obyektlərindən ibarətdir.

Yerli xalq deputatları Sovetləri yerli təsərrüfat müəssisələrinin, birliklərinin və təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirir, sahibkarlığın və kiçik müəssisələrin inkişafına kömək edir. Yerli Xalq Deputatları Sovetlərinin ərazisində təsərrüfat fəaliyyəti onların icazəsi ilə həyata keçirilir.

Yerli xalq deputatları Sovetləri müstəqil büdcəyə malikdir.

Yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının onların mülkiyyətinə aid olmayan müəssisələr, birliklər və təşkilatlar ilə münasibətləri vergi və müqavilə əsasında qurulur.

Yerli xalq deputatları Sovetlərinin öz səlahiyyəti daxilində qəbul etdikləri qərarlar ərazidə yerləşən bütün müəssisələr, təşkilatlar və idarələr üçün məcburidir.

Maddə 11. Xarici iqtisadi fəaliyyət və respublikalararası münasibətlər

İttifaqın respublikaları ilə və başqa dövlətlərlə iqtisadi əlaqələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət səviyyəsində, hüquqi şəxslər və vətəndaşlar səviyyəsində qarşılıqlı fayda və hüquq bərabərliyi prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi fəaliyyətə müstəqil rəhbərlik edir, gömrük sistemi yaradır, sərbəst iqtisadi zonalar, müxtəlif xarici iqtisadi təşkilatlar, firmalar, ticarətxanalar, səhmdar cəmiyyətləri, banklar və başqa təşkilatlar yaratmaq, xaricdə öz ticarət-iqtisadi nümayəndəliklərini açmaq məsələlərini müstəqil həll edir.

Azərbaycan Respublikası valyuta fondu yaradır və ondan istifadə məsələlərini müstəqil həll edir. Valyuta fondunun yaradılması mənbələri respublikanın ərazisində yerləşən bütün müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi fəaliyyətdən, o cümlədən xarici turizmdən, mədəniyyət, idman tədbirlərindən və başqa tədbirlərdən götürdükləri valyutadan tədiyələr, qiymətli kağızlarla və istiqrazlarla əməliyyatlardan götürülən gəlirlərdən tədiyələr, gömrük rüsumlarıdır. İqtisadi fəaliyyət məsələlərinə dair Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq sazişləri Azərbaycan Respublikasının qanun-

vericiliyinə müvafiq surətdə bağlanır və Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən təsdiq edilir.

Maddə 12. Dövlət nəzarəti

Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəssisələrin, birliklərin, təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirmək hüququna ancaq Azərbaycan Respublikasının müvafiq orqanları malikdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ- BÜDCƏ, KREDİT VƏ PUL SİSTEMİ

Maddə 13. Maliyyə-büdcə sistemi

Azərbaycan Respublikasının öz maliyyə sistemi vardır. Bu sistemə Azərbaycan Respublikasının büdcəsi, Azərbaycan Respublikasının pensiya fondu, sosial sığorta fondu, dövlət sığortası və şəxsi sığorta, xarici sığorta, xalq təsərrüfatı sahələrinin, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının və başqa ictimai təşkilatların maliyyəsi və Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılan büdcədənknar fondlar daxildir.

Azərbaycan Respublikasının büdcəsi respublika büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası, DQMV və yerli xalq deputatları Sovetləri büdcələrinin vəsaitindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının respublika büdcəsinə, muxtar qurumların büdcələrini və yerli büdcələri tərtib etmək, nəzərdən keçirmək, təsdiq və icra etmək qaydası, habelə onların qarşılıqlı münasibətləri büdcə sis-

temi, vergiqoyma, yerli özünü- idarə və yerli təsərrüfat haqqın- da Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının respublika büdcəsinin, Naxçı- van Muxtar Respublikası və DQMV büdcələrinin, yerli büd- cələrin gəlir mənbələri dövlət vergiləri, tədiyələr, daxil olan varidat və subvensiyalardır.

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində müstəqil vergi siya- səti yeridir. Vergilərin növləri və dərəcələri, habelə vergiqoyma qaydası Azərbaycan Respubli- kasının qanunvericiliyi ilə müəy- yən edilir və bütün hüquqi şəxs- lər və vətəndaşlar barəsində qüvvədə olur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəssisələrdən, bir- liklərdən və təşkilatlardan, ha- belə vətəndaşlardan tutulan vergilərin və tədiyələrin bütün növləri tamamilə respublika büdcəsinə və yerli büdcələrə keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının respublika büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası və DQMV büdcələrinin, yerli büdcələrin vəsaiti xalq təsərrüfatının inki- şafı və dövlət tərəfindən tənzim- lənməsi, ictimai və sosial ehti- yacların ödənilməsi və dövlət idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəl- dilir.

Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlər və beynəlxalq təşkilat- larla şərikli layihələrin və proq- ramların məqsədli maliyyələş- dirilməsində müqavilə əsasında öz büdcə vəsaiti ilə iştirak edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Ali

Sovetinin könüllü surətdə İtti- faqın ali hakimiyyət orqanına verdiyi səlahiyyətin icrası ilə əlaqədar xərclərin ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikası vəsait ayırır.

İttifaq bu səlahiyyəti yerinə ye- tirmədikdə Azərbaycan Respub- likası Ali Sovetinin qərarı ilə vəsait ayrılması dayandırılır və əvvəllər ödənilmiş tədiyələr geri tələb edilir.

Maddə 14. Bank sistemi və pul tədavülü

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində bank işini və pul tə- davülünü müstəqil surətdə təşkil edir.

Bank sistemi Azərbaycan Res- publikasının Milli Bankından, Xarici İqtisadi Fəaliyyət Ban- kından, respublika banklarından və digər səhmdarkommersiya banklarından, müxtəlif mülkiy- yət formalarının başqa kredit idarələrindən ibarətdir. Bank idarələri iqtisadi cəhətdən müs- təqildir və özlərinin fəaliyyə- tində Azərbaycan Respublika- sının qanunvericiliyini rəhbər tutur.

Azərbaycan Respublikasının kredit ehtiyatları bankların öz vəsaitindən, respublikanın əra- zisində yerləşən müəssisələrin, birliklərin və təşkilatların bank hesablarındakı vəsaitin qalıq- larından, banklararası hesablaş- malardakı vəsaitdən, əhalinin pul əmanətlərindən, digər pul ehtiyatlarından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası öz mənafeyini qorumaq üçün zər- rurat olduqda öz pul vahidini yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı yalnız respublika- nın Ali Sovetinə hesabat verir,

ali emissiya idarəsidir, kredit, pul tədavülü, hesablaşmalar və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini yeridir, bütöv- lükdə bank sisteminin fəaliyyə- tini tənzimləyir, respublikanın mənafeyini əsas tutaraq SSRİ Dövlət Bankı ilə qarşılıqlı əla- qədə ehtiyat bank funksiyalarını icra edir.

Maddə 15. Qiymətkoyma

Azərbaycan Respublikası öz in- kişafı xeyrinə müstəqil surətdə qiymətkoyma siyasəti həyata keçirir.

İttifaqın respublikaları və başqa dövlətlər ilə ticarət başlıca ola- raq dünya qiymətləri üzrə hə- yata keçirilir.

Qiymətləri və tarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənməli olan malların və xidmətlərin siyahısı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

BEŞİNCİ BÖLMƏ AZƏRBAYCAN RESPUB- LİKASI ƏHALİSİNİN SOSIAL TƏMİNATLARI

Maddə 16. Sosial təminatların yerinə yetirilməsi sistemi

Azərbaycan Respublikasında yaradılan sosial təminatlar sis- teminin əsas prinsipləri aşağı- dakılardır:

- peşənin sərbəst seçilməsi əsa- sında əhalinin məşğulluğu, iş- sizlikdən müdafiə, müvəqqəti işləməyən vətəndaşların yeni- dən təlimi və ixtisasını dəyiş- məsi üçün lazımi şərait yara- dılması;
- ixtisaslı tibbi yardımın hamıya müyəssər olması;
- orta, orta ixtisas və əsasən ali təhsilin pulsuz olması;
- minimum istehlak büdcəsinin

müəyyən edilməsi və onun əsasında əhalinin itkilərinin tam, yaxud qismən ödənilməsi, kompensasiya ödənişlərinin təyin edilməsi;

– əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi;

– zəhmətkeşlərin sağlam və təhlükəsiz əmək şəraiti hüquqlarının həyata keçirilməsi;

– anaların və uşaqların mühafizəsi, qadınların əmək və məişət şəraitinin kökündən yaxşılaşdırılması sahəsində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Sosial təminatların həyata keçirilməsini dövlət orqanları və idarələri, dövlət, kooperativ müəssisələri və qarışıq müəssisələr, həmkarlar ittifaqları və başqa ictimai təşkilatlar və xüsusi sahiblər təmin edirlər.

Maddə 17. Əməyin ödənilməsi və iş rejimi

Təsərrüfat hesablı müəssisələrdə, birliklərdə və təşkilatlarda əmək haqqının miqdarı hər bir işçinin əmək töhfəsindən asılıdır və təsərrüfat fəaliyyətinin gəliri ilə bağlıdır.

Əmək haqqının maksimum miqdarı məhdudlaşdırılmır, onun dövlət tərəfindən nəzarət edilən aşağı həddi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunan dolanacaq minimumunu təmin etməlidir.

İş vaxtı və istirahət rejimi, əmək normaları, ödənişin dərəcələri və qaydası qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq surətdə müəyyənləşdirilir.

Maddə 18. Demografiya proseslərinin idarə edilməsi

Azərbaycan Respublikasında demografiya proseslərinin optimallaşmasını, əhali artımının genişlənməsini və əhalinin cins-

yaş tərkibində uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasını, qadınların ictimai funksiyalarının analıq funksiyaları ilə ahəngdar uzlaşdırılmasını, ailənin inkişafı və böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi üçün əlverişli şərait yaradılmasını təmin edən iqtisadi və sosial tədbirlər kompleksi hazırlanıb həyata keçirilir.

Maddə 19. Sosial təminat və sosial sığorta sahəsində təminatlar

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sosial sığortası sistemi fəaliyyət göstərir.

Sosial sığorta əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, həmi-
ləlik və doğum, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, qocalıq və işsizlik ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası qocaların, pensiyaçıların, əlillərin, natamam və çoxuşaqlı ailələrin sosial və iqtisadi müdafiəsini təmin edir. Əlillik, qocalıq və ya ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiyaanın miqdarı əlilin, qocanın və ya ailə başçısının əmək töhfəsinə uyğun gəlməli və dolanacaq minimumundan aşağı olmamalıdır.

Maddə 20. Zəhmətkeşlərin mənafeinin qorunması

Azərbaycan Respublikası bütün sosial təbəqələrin və qrupların mənafe tarazlığını, bütün vətəndaşların ədalətli tələblərini və hüquqlarını qoruyur.

Xüsusi müəssisələrin mizdlü işçiləri ictimai bölmədə çalışan işçilərin malik olduqları bütün sosial təminatlardan istifadə edirlər.

İstehlakçıların mənafeini qorumaq üçün məhsulun təhlükəsizliyinə və zərərsizliyinə, mal-

ların keyfiyyətinə nəzarət həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında həmkarlar ittifaqları və zəhmətkeşlərin başqa birlikləri zəhmətkeşlərin və əmək kollektivlərinin sosial-iqtisadi mənafeini qorumaq üçün qanunvericiliyə müvafiq surətdə hüquqlara və səlahiyyətə malikdirlər.

Sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar əmək münaqişələri olduqda zəhmətkeşlərin sosial təminatları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qorunur.

Maddə 21. Ətraf mühitin mühafizəsi üçün təminatlar

Azərbaycan Respublikası vətəndaşların ekoloji təhlükəsizlik hüququnu təmin edir, təbii komplekslərin qorunub saxlanması, nadir və kökü kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin mühafizəsi və artırılması üçün lazımı tədbirlər görür.

Təbiətdən istifadə qaydası respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

**ALTINCI BÖLMƏ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI QANUNVERİCİLİYİ**

Maddə 22. İqtisadi qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Konstitusiyaya Qanunu və ona müvafiq surətdə hazırlanmalı olan qanunlar və digər normativ aktlar: mülkiyyət, torpaq, vergi-qoyma, icarə, müəssisələr, sahibkarlıq, inhisar əleyhinə fəaliyyət, investisiyaların qorunması, müflisləşmə, bank işi, büdcə və pul sistemi, xarici iqtisadi əlaqələr, məşğulluq, sosial

təminat haqqında və başqa qanunlar və normativ aktlar əsasında həyata keçirilir.

Maddə 23. Hüquqi məsuliyyət

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin həyata keçirilməsində qanunsuz hərəkətlər, yaxud fəaliyyətsizlik onun dövlət suverenliyinə qəsd-dir və qanunla cəzalandırılır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ NAZİRLİYİ (MN) – Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətini işləyib hazırlayan və həyata keçirən, dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən, dövlət və icmal büdcələrin layihələrini hazırlayan və dövlət büdcəsinin kassa icrasını təmin edən, sığorta fəaliyyəti, dövlət borcunun idarə edilməsi, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət tənzimlənməsinin, dövlət büdcəsi vəsaitindən istifadə, qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı və dövriyyəsi sahələrində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı. Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini Azərbaycan Respublikasının maliyyə, büdcə, vergi sahəsində dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, dövlət və icmal büdcələrin layihələrinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq hazırlanması, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinin icrasının təmin olunması, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin və dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlərin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin hə-

yata keçirilməsi təşkil edir. Maliyyə Nazirliyi müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq müvafiq dövlət orqanları ilə birlikdə ölkə iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini təhlil etmək və sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, maliyyə, büdcə, vergi, mühasibat uçotu, dövlət borcunun idarə edilməsi və audit fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin hazırlanmasına və təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək, dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin gəlirlərinin və xərclərinin proqnozlaşdırılmasını beynəlxalq standartlara uyğun metodologiya əsasında aparmaq, hər il növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrini və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəricilərini hazırlayıb qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada təqdim etmək, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər vermək kimi mühüm dövləti vəzifələri həyata keçirir. Maliyyə Nazirliyi sisteminə Naxçıvan MR Maliyyə Nazirliyi, rayon (şəhər) üzrə maliyyə idarələri (şöbələri), Mərkəzi Orqanlar üzrə Xəzinə İdarəsi, Dövlət Əyar Palatası, Məlumat-Hesablama Mərkəzi, Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi daxildir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 9 fevral 2009-cu il tarixli, 48 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ma-

liyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin strukturuna Xidmətin mərkəzi aparatı və Respublikanın on şəhər və rayonlarında yaradılmış Regional maliyyə müfəttişlikləri daxildir, o cümlədən:

1 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Sumqayıt şəhəri, Abşeron, Xızı, Qobustan, Qubadlı, Şuşa və Zəngilan rayonları);

2 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Xaçmaz, Şabran, Quba, Qusar, Siyəzən rayonları);

3 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Gəncə şəhəri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl, Kəlbəcər və Samux rayonları);

4 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Cəlilabad, Astara, Biləsuvar, Lənkəran, Lerik, Masallı, Yardımlı rayonları). 5 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Şəki, Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala rayonları);

6 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Yevlax, Mingəçevir və Naftalan şəhərləri, Ağdam, Bərdə, Xocalı və Tərtər rayonları);

7 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Şirvan şəhəri, Cəbrayıl, Hacıqabul, Neftçala, Saatlı, Sabirabad və Salyan rayonları);

8 saylı Regional maliyyə müfə-



Maliyyə Nazirliyinin inzibati binası

tişliyi (əhatə zonası: Şəmkir, Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Tovuz rayonları);

9 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Göyçay, Ağdaş, Ağsu, İsmayıllı, Kürdəmir, Şamaxı və Ucar rayonları);

10 saylı Regional maliyyə müfəttişliyi (əhatə zonası: Ağcabədi, Beyləqan, Füzuli, Xocavənd, İmişli, Laçın və Zərdab rayonları).

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət borcalmalarının həyata keçirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını və dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitini idarəetməyə verən və ya idarə edən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını həyata keçirən, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borcunun reyestrini aparan icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycanda Maliyyə Nazir-

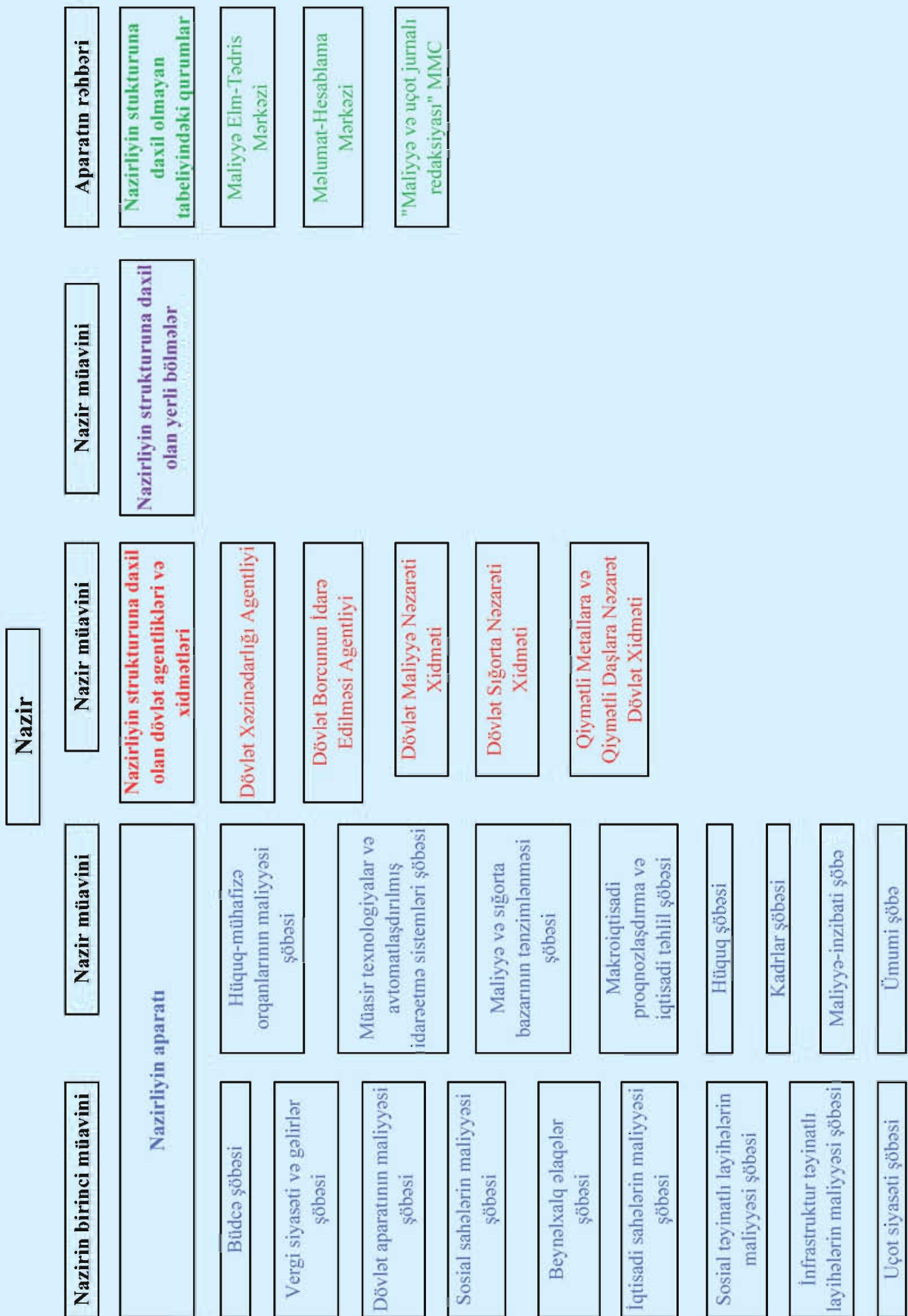
liyi hələ Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmışdı. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə Fətəli Xan Xoyski tərəfindən Tiflisdə yaradılmış 1-ci hökumət kabinetində ilk maliyyə naziri və xalq maarifi naziri vəzifələrinin icrası Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırılmışdı. Həmin il iyunun 17-də Fətəli Xan Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinetində maliyyə naziri vəzifəsinə Əbdülməli bəy Əmiraslanov təyin olunmuşdu.

1918-ci ilin sentyabrında Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdikdən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra oktyabrın 6-da F.Xoyskinin 2-ci hökumət kabinetində dəyişikliklər edilərək maliyyə naziri vəzifəsi Məmməd Həsən Hacımskiyə tapşırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti yaradıldıqdan (1918, dekabr) sonra F.Xoyskinin dekabrın 26-da Parlamentin tapşırığı ilə təşkil etdiyi 3-cü hökumət kabinetində maliyyə naziri vəzifəsinə

Slavyan-Rus Cəmiyyətindən olan İ.Protasov tutdu. F.Xoyskinin kabinəsi istefa verdikdən sonra 1919-cu il aprelin 14-də N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü hökumət kabinetində bu vəzifəyə Əlağa Həsənov, 1919-cu ilin dekabrın 24-də isə Rəşid bəy Qaplanov təyin olundu.

Nazirlik ilk günlərdən öz fəaliyyətini dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, gəlirlərinin artırılması, xərclərə mümkün qədər qənaət edilməsi, dağıdılmış maliyyə strukturunun qaydaya salınması, müxtəlif sahələr üzrə pul və kredit sistemlərinin tənzimlənməsi, dövlətin maliyyə sektorunun yaradılması və onun işinin düzgün qurulması istiqamətlərinə yönəlmişdi. Pul tədavülü və inflyasiya məsələsi o illərdə təkcə müstəqilliyini yenidən elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün deyil, eləcə də Birinci Dünya müharibəsinin (1914-1918) təsiri ilə bütün dünya dövlətləri qarşısında duran başlıca məsələ idi. Inflyasiya nəticəsində qiymətdən düşməkdə olan manatın məzənnəsini tənzimləmək mümkün olmasa da, nazirlik ölkədə normal pul tədavülü dövrüyyəsini qoruyub saxlamaq üçün ciddi addımlar atmışdı. 1919-cu il sentyabrın 30-da Bakıda fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Dövlət Bankının bu sahədə müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Dövlət Bankının Gəncə, Şamaxı, Lənkəran və digər şəhərlərdə şöbələri təşkil olunmuşdur. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 25, 50, 100, 250 və 500 manatlıq dəyərində kağız pulları dövriyyəyə buraxılmış-

Maliyyə Nazirliyinin struktur sxemi



dır. Yüksək bədii zövqlə tərtib olunmuş bu əskenasların üzərində Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəylinin və maliyyə naziri Ə.Həsənovun imzaları var idi.

Maliyyə Nazirliyi qısa vaxtda, ölkədə maliyyə aparatının yaradılması sahəsində də çox işlər görə bilmişdi. Ölkənin maliyyə strukturunun bütün sahələrində həm mərkəzi, həm də yerli maliyyə idarələrinin mükəmməl və planlı sistemi yaradılmışdı. Nazirlik ölkədə pul-kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzərində tam nəzarəti təmin etməklə öz işlərini getdikcə daha da təkmilləşdirirdi. Aprel işğalı (1920) nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başqa nazirlikləri kimi, Maliyyə Nazirliyinin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" 9 fevral 2009-cu il tarixli, 48 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Əyar Palatasının bazasında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Qiymətli Metallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti yaradılmışdır.

İlk dəfə 1 aprel 1863-cü il tarixində Bakı şəhərində Əyar Palatasının yaradılması haqqında qərar verilmişdir. Əyar Palatası 1917-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirmişdir.

SSRİ yaranandan bir neçə il sonra – 1924-cü ildə Bakı Əyar Palatası yenidən fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1929-cu ildə Bakı Əyar Nəzarəti Müfəttişliyi əyar nəzarətini Azərbaycan Respublikasından başqa, Stavropol, Həştərxan, Dağıstan, Kabardin-Balkar, Osetiya, Çeçen-İnquşetiya və Kalmıkiya ASSR-də də həyata keçirmişdi.

SSRİ Nazirlər Kabinetinin 2 aprel 1982-ci il tarixli, 253 nömrəli Qərarı ilə Bakı Əyar Nə-

Dövlət Əyar Palatası Azərbaycan Respublikasının Milli Ləl-Cəvahirat Fondunun tabeliyinə keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 20 avqust tarixli, 759 sayılı Fərmanı ilə Milli Ləl-Cəvahirat Fondunun ləğvi ilə əlaqədar Dövlət Əyar Palatası həmin tarixdən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazir-



Milli Məclisdə Azərbaycan Respublikasının

zarəti Müfəttişliyinin adı SSRİ Maliyyə Nazirliyinin "Xəzərsahili" Dövlət Əyar Nəzarəti Müfəttişliyi kimi dəyişdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 22 yanvar tarixli, 32 nömrəli Qərarı ilə "Xəzərsahili" Dövlət Əyar Nəzarəti Müfəttişliyinin bazasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Əyar Palatası yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 16 iyul tarixli, 50 sayılı Sərəncamı ilə

liyinin tabeliyinə keçirilmişdir. Əyar, prob – zərgərlik məmulatları, diş protezi diskləri, medal və s. hazırlamaq, yaxud pul kəsmək üçün işlədilən ərintilərin vahid kütləsində qızıl, gümüş, platin və ya başqa nəcib metalların miqdarı. Nəcib metallardan hazırlanan məmulata mexaniki möhkəmlik vermək və istənilən rəng almasına nail olmaq üçün ona liqatura adlanan metallar (mis, sink, nikel) əlavə edilir. Nəcib metal ərintilərinin əyarı hər ölkədə qanun-

vericilik yolu ilə müəyyən edilir. Ölkələrin çoxunda əyar metrik ölçü sistemində qəbul edilmişdir. Metrik əyar ərintinin 1000 q-da olan nəcib metalın (qızıl, gümüş, platin, palladium) qramla miqdarını göstərir.

Əyar analizi, prob analizi – filiz, külçə, ərinti, hazır məhsul və tullantılarda metalın, başlıca olaraq qızıl, gümüş və s. miqda-

tifadə etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 9 Fevral 2009-cu il tarixli, 48 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi yaradılmışdır.

keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Agentlik öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini, Azərbaycan Respublikası maliyyə nazirinin əmr və sərəncamlarını və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında Əsasnaməni rəhbər tutur.

Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin vacib istiqamətlərindən birini maliyyə sistemi işçilərinin ixtisaslarının artırılması təşkil edir. Bu məqsədlə SSRİ Maliyyə Nazirliyinin müvafiq əmrinə uyğun olaraq 1968-ci ildən Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyində Maliyyə sistemi işçilərinin daimi fəaliyyət göstərən təkmilləşdirmə kursu yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 iyun 2002-ci il tarixli, 91 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin İxtisasartırma Kursunun bazasında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi yaradılmışdır.

Mərkəz Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin aparatının, onun strukturuna daxil olan dövlət xidmət və agentliklərinin, nazirliyin yerli bölmələrinin və tabeliyində olan digər qurumların və Naxçıvan



Dövlət Büdcəsi haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi

rının müəyyən edilməsi üsulları. Bu üsullar dəqiqdir (məsələn, yoxlanılan filizdə qızılın miqdarını 0,00002%-0,000005%-dək dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verir). Əyar analizi üsulları eramızdan təqribən 2000 il əvvəl Misirdə, bir müddət sonra isə Babilistan, Yunanıstan və Romada tətbiq edilməyə başlanmışdır. Əyar analizi pirometalurji və kimyəvi üsullarla aparılır.

Dövlətin malik olduğu maliyyə resurslarından daha səmərəli is-

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata

Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin işçilərinin (bundan sonra mərkəzin dinləyiciləri) peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi, ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması işini təşkil edir və həyata keçirir:

- maliyyə sahəsinə dair, o cümlədən maliyyə işçilərinin kadr siyasəti sahəsində elmi tədqiqatlar aparır;
- təhsilin yekunlarına görə dinləyicilərin peşəkar biliklərini və işgüzar keyfiyyətlərini qiymətləndirir və bunun əsasında onların sonrakı istifadəsi haqqında tövsiyələr hazırlayır;
- öz profili üzrə elmi iclaslar, tədris-metodiki konfranslar və seminarlar təşkil edir;
- dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların, habelə digər dövlət idarə və müəssisələrinin maliyyə və mühasibat işçilərini tədrisə cəlb edir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏSNİFATLARI – Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən qeydiyyatda alınmış və hazırlayan tərəfindən əlaqədar nazirliklərin, baş idarələrin razılığı ilə müəyyən fəaliyyət sferasında tətbiqi məcburi olan təsnifatlar. Milli təsnifatlar təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və səviyyələrində məlumatların müqayisəliyini, fəaliyyətdə olan milli təsnifatların informasiya əlaqələrini, beynəlxalq təsnifatlarla uyğunluğunu təmin etmək üçün işlənilib hazırlanır.

Milli təsnifatlardan sənədlərin unifikasiya olunmuş formalarında istifadə olunur. Rəsmi statistikanın məqsədləri üçün aşağıdakı milli təsnifatlardan istifadə edilir: iqtisadi fəaliyyət, məhsul növləri, sənaye məhsulları, məşğulluq, kənd təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq, meşə təsərrüfatı məhsulları, nəqliyyatın statistikasına üçün yük, bina və qurğuların funksional təyinatı, iqtisadiyyatın sektorları, dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyaları, ev təsərrüfatlarında şəxsi (fərdi) istehlak məqsədləri üçün istifadə edilən mal, məhsul və xidmətlər, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommerciya təşkilatlarının məqsədləri üzrə istehsalçıların xərcləri, dünya ölkələri, ölçü vahidləri, mülkiyyət formaları, təşkilati hüquqi formalar, inzibati ərazi bölgüsü, milli təhsil, dövlət hakimiyyəti orqanları və idarəetmə-hüquqi təşkilatlar, valyuta təsnifatları.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ VALYUTASI – 1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının tədaviüldə olan, eləcə də tədaviüldən çıxarılan, lakin tədaviüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən bank biletləri (banknotları) şəklində manatlar və sikkələr.

2. Azərbaycan Respublikasında banklarda və digər kredit təşkilatlarında hesablarda olan manat vəsaiti.

Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan manat 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxılmışdır. 1992-ci ilin avqustunda 1, 10 və 250 manatlıq, noyabrında 5, 10, 20 və 50 qəpiklər, dekabrında 5 manatlıq, 1993-cü ilin martında isə 50, 100, 500 və 1000 manatlıq nominallı pul vahidləri dövriyyəyə buraxılmışdır.

1992-ci ilin avqustundan etibarən manat öz nominal dəyəri ilə respublika ərazisində 1 manat = 10 rubl nisbətində rubla paralel olaraq dövriyyədə ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunmağa başladı. Yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası milli valyutasının respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması haqqında” 11 dekabr 1993-cü il tarixli, 50 sayılı Fərmanı ilə 1 yanvar 1994-

1992-ci ilin avqustundan etibarən manat öz nominal dəyəri ilə respublika ərazisində 1 manat = 10 rubl nisbətində rubla paralel olaraq dövriyyədə ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunmağa başladı. Yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası milli valyutasının respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması haqqında” 11 dekabr 1993-cü il tarixli, 50 sayılı Fərmanı ilə 1 yanvar 1994-



cü il tarixindən manatın dövriyyədə yeganə ödəniş vasitəsi olması təsbit olundu.

Yeni manat 1/5000 nisbətində dövriyyəyə buraxılmışdır. Yeni Azərbaycan manatı 28 dekabr 2005-ci ildə ölkə ictimaiyyətinə təqdim olunmuş, 1 yanvar 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının milli valyutasının denominasiyası həyata keçirilmişdir. Qəpiklər: 1, 3, 5, 10, 20, 50 qəpik.

Əskinaslar: 1, 5, 10, 20, 50, 100 manat.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI (AAK) – respublikada yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən dövlət orqanı. AAK elmin, texnikanın, təhsilin, mədəniyyətin və incəsənətin bütün sahələri üzrə elmi dərəcələrin (elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, elmlər doktoru) və elmi adların (dosent və professor) verilməsi ilə bağlı elmi (elmi-tədqiqat, elmi-istehsalat) müəssisələrdən (təşkilatlardan, birliklərdən) və ali məktəblərdən təqdim olunan attestasiya işlərinin ekspertizasını həyata keçirir. Elmi dərəcələrə və elmi adlara olan tələblərə cavab verən iddiaçılara AAK tərəfindən müvafiq dərəcələr və elmi adlar verilir, habelə uyğun diplom və attestat təqdim edilir. AAK Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə tabedir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RABİTƏ VƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI NAZİRLİYİ (RİTN) – 2004-cü ildə Azər-



baycan Respublikasının Rabitə Nazirliyinin bazası əsasında yaradılaraq Azərbaycan Respublikasında rabitə (telekommunikasiya, poçt) və informasiya texnologiyaları sahəsində dövlət siyasətini formalaşdırən və həyata keçirən normativ hüquqi tənzimlənməni, rabitənin və informasiya texnologiyalarının inkişafını təmin edən, bu sahələrdə digər dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı. Əsas vəzifələri sırasına rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində vahid dövlət siyasətini formalaşdırmaq və həyata keçirmək, informasiya texnologiyalarının kütləvi istifadə edilməsi yolu ilə sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranmasını, informasiyanın əmələgəlməsinə, informasiya bazasının formalaşdırılmasını təmin edən tədbirlər görmək, radiotezliklər spektrinin istifadəsi, yerüstü peyk rabitə avadanlıqlarının istismarı və fəaliyyəti üzərində dövlət nəzarətini təmin etmək, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, hüquqi və fiziki

şəxslərin rabitə və informasiya texnologiyaları xidmətlərinə olan tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri olan tədbirləri hazırlamaq və həyata keçirilməsində iştirak etmək daxildir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın davamlı inkişafı siyasətinin prioritet istiqamətlərindən olan İKT bütün sosial-iqtisadi sahələrə və insanların gündəlik fəaliyyətinə sürətlə nüfuz edərək, ictimai-iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsinə və iqtisadiyyatın aparıcı sektorlarından birinə çevrilmişdir.

Dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da İKT sektoru artım tempinə və yayılma dərəcəsinə görə yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Həmçinin bu sektor yeniliklərin tətbiqinə, xarici və yerli investisiyaların cəlb olunmasına görə iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən öncül mövqedədir.

Dünyaya geniş inteqrasiya olunduğumuz və informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində irəliləyiş şəraitində əhəlinin İKT-yə artan tələbatının ödənilməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən informasiya infrastrukturunun və İKT məhsulları istehsalı sektorunun yaradılması zəruri amillərdən biri hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında İKT sahəsindəki fəaliyyət Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının gələcək inkişafımızda çox önəmli rolu olacaqdır. Çünki bütün dünyanın elmi-texniki tərəqqisi bu istiqamətdə inkişaf edəcəkdir.

İlham Əliyev



Rəqəmlı televiziya yayımının tətbiqi
Digital Terrestrial Television Broadcasting
Implementation

müəyyənləşdirdiyi strateji xətt üzrə aparılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli, 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” konseptual sənəd olaraq sektorun uzunmüddətli strateji inkişaf xəttini müəyyənləşdirməklə yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında texnoloji yeniləşmənin daha geniş tətbiqinin əsasını qoymuşdur. Bu strateji xəttə uyğun olaraq, son 6 ildə İKT sektorunda nəzərə-çarpacaq işlər görülmüş, mobil və sabit şəbəkə operatorlarının özəlləşdirilməsi, bazarın liberallaşdırılması, əlverişli rəqabət mühitinin və effektiv tənzimləmə mexanizminin yaradılması, infrastrukturun yenilənməsi və yeni elektron xidmətlərin tətbiqi istiqamətində təsirli

tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bu tədbirlər nəticəsində son illər ərzində ölkənin İKT sektorunda əldə olunan gəlirlərin həcmi dinamik olaraq artmaqdadır. Belə ki, 2004-2010-cu illərdə İKT və poçt sektorunda istehsal olunmuş məhsulun və göstərilmiş ümumi xidmətlərin həcmi 5,6 milyard manat təşkil etmiş, sektorun həcmi təqribən 3,5 dəfə artaraq 1,5 milyard ABŞ dollarına çatmış və orta illik artım tempi 30-32% təşkil etmişdir. Yaradılmış dayanıqlı və davamlı inkişaf nəticəsində, hətta 2009-cu il maliyyə böhranı dövründə 13,7%-lik artıma nail olunmuşdur ki, bu da dünya üzrə İKT-nin 2009-cu ildəki 6,5%-lik artım tempini 2 dəfə qabaqlamışdır.

Ölkədə özəl İKT sektorunun inkişafının dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasəti və sektorda həyata keçirilmiş liberallaşdırma və özəlləşdirmə tədbirləri nəti-

cəsində 2004-2010-cu illərdə 5 telekommunikasiya şirkətində dövlətin payı özəlləşdirilmiş, telekommunikasiya və poçt xidmətlərinin göstərilməsi üçün 45-dək operatora lisenziyalar verilmiş, sektora yeni sabit və mobil şəbəkə operatorları, İKT məhsulları istehsalçıları və yayım şirkətləri daxil olmuş, bir çox xidmətlərin, o cümlədən internet xidmətlərinin göstərilməsi üçün tələb olunan lisenziyalar ləğv edilmiş və operatorlar arasında arabağlantı şərtləri təmin olunaraq effektiv tənzimləmə mexanizmləri yaradılmışdır.

2004-2010-cu illər ərzində GSM standartlarında sellülar (mobil) xidmətlərin göstərilməsi üçün “Azerfon” MMC-yə, CDMA standartlarında sellülar (mobil) xidmətlərin göstərilməsi üçün isə “Katel” BM-ə, beynəlxalq rabitənin təşkili üçün “Azərtelekom” MMC və “Azerfon” MMC-yə lisenziyalar verilmişdir.

Eyni zamanda hesabat ilində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 7 avqust tarixli, 145 nömrəli Fərmanı ilə 3-cü nəsil mobil rabitə xidmətləri “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin Siyahısı”na daxil edilmişdir. 2009-cu ilin dekabr ayından etibarən “Azerfon” MMC tərəfindən verilmiş lisenziya əsasında 3G xidmətlərinin tətbiqinə başlanmışdır.

Bu sahədə görülmə işlərin təzahürüdür ki, İKT sektoru üzrə əldə olunmuş gəlirlərdə özəl sektorun payı 2004-cü ildəki 70,6%-dən 2010-cu ildə 80,0%-ə çatmışdır. Həmçinin bu illər

ərzində sektor üzrə ümumilikdə 1,1 milyard manat həcmində investisiya qoyuluşu həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkədə yeni iş yerlərinin açılması və işsizliyin aradan qaldırılması ilə bağlı verdiyi tapşırıqların icrası olaraq, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsi üzrə 2004-2010-cu illər ərzində 4000-ə yaxın yeni iş yerləri açılmış, əməkhaqları isə 2 dəfədən çox artırılaraq 531,3 manata çatdırılmışdır ki, bu da respublika üzrə orta aylıq əmək haqqından 1,5 dəfə çoxdur.

Ölkədə telekommunikasiya sektorunun inkişafı və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə şəbəkənin modernləşdirilməsi istiqamətində böyük uğurlara imza atılmışdır. Belə ki, 2004-2010-cu illər ərzində 561000 nömrə tutumlu yeni ATS-lər istifadəyə verilərək ümumiistifadəli sabit telefon şəbəkəsinin tutumu 1667300 nömrəyə çatdırılmış, 2008-ci ildə MDB regionunda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda bütün yaşayış məntəqələri telefonlaşdırılmış, 2010-cu ildə telekommunikasiya şəbəkəsi tam elektronlaşdırılmış və milli magistral şəbəkə rəqəmli texnologiya əsasında qurulmuşdur. MDB ölkələri arasında və regionda ilk dəfə “Yeni nəsil şəbəkələri (NGN)” texnologiyası Bakı şəhər telefon sisteminə tətbiq olunmuş və 3 xidmətin – telefon rabitəsi, televiziya və radio proqramlarının, sürətli internetin eyni vaxtda bir telefon xətti ilə istifadəçilərə verilməsinə başlanmışdır. 2010-cu ildə respublikanın telefon şə-

bəkəsinin təqribən 30%-i NGN texnologiyası əsasında yenidən qurulmuşdur.

2004-2010-cu illər ərzində sabit şəbəkə telefonlarından istifadə edən abunəçilərin sayı 424400 nəfər artaraq 1441200 nəfərə çatdırılmışdır. Respublika üzrə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən sabit şəbəkə telefonlarının sayı 1 yanvar 2005-ci il tarixə 12,2 ədəd olduğu halda, 1 yanvar 2011-ci il tarixə 16,24 ədəd təşkil etmişdir. Bu göstərici Bakı şəhəri üzrə 28,0 ədəddən 34,9 ədədə, respublikanın digər ərazilərində isə 7,8 ədəddən 10,7 ədədə, kənd yerlərində isə 4,2 ədəddən 7,0 ədədə çatdırılmışdır. Həmçinin hər 100 ailəyə düşən sabit şəbəkə telefonlarının sayı 52,0 ədəddən 67,3 ədədə qədər artırılmışdır. Mobil şəbəkə abunəçilərinin sayı 6,3 dəfə artaraq 9110100 nəfərə çatdırılmışdır. Beləliklə, hər 100 nəfər əhaliyə düşən mobil abunəçilərin sayı 2004-cü ildə 17,4 ədəd təşkil etdiyi

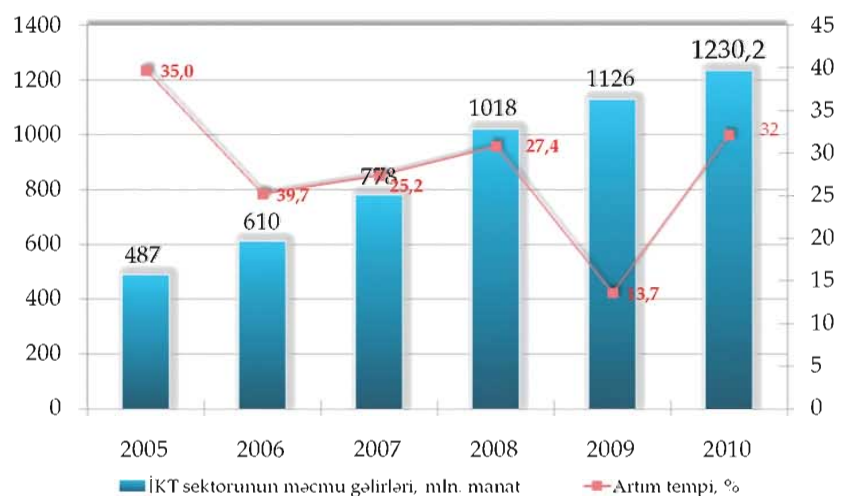
halda, 2011-ci il tarixə 100 ədədə çatmışdır. Həmçinin 2009-cu ildən etibarən mobil şəbəkədə 3G texnologiyasının tətbiqinə başlanılmışdır.

Beynəlxalq telefon kanallarının sayı 2004-cü illə müqayisədə 4538 ədəd artırılaraq 7841 ədədə çatdırılmış və Azərbaycanın beynəlxalq giriş və çıxış trafikini əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2010-cu il ərzində dünya ölkələrindən Azərbaycana daxil olan beynəlxalq giriş trafikinin həcmi 2004-cü illə müqayisədə 3,1 dəfə artaraq 688 mln. dəqiqə, çıxış trafikinin həcmi isə 3 dəfə artaraq 160 mln. dəqiqə təşkil etmişdir.

Azərbaycan beynəlxalq rabitə sisteminin dayanıqlılığının artırılması, optik şəbəkənin bura xılma imkanlıqlarının genişləndirilməsi məqsədilə Siyazan-Şabran-Quba-Samur istiqamətində fiber-optik magistralı tikilmişdir.

Ölkədə mövcud olan fiber-optik şəbəkəni genişləndirmək və da-

İKT sektorunun məcmu gəlirlərinin dinamikası və artım tempi



Qrafik 1

Rabitə xidmətlərinin həcmi, mln. manatla*Qrafik 2*

yanıqlı infrastrukturu təmin etmək məqsədilə 2004-2010-cu illərdə 1727 km uzunluğunda fiber-optik kabel magistralları və xətləri tikilərək istifadəyə verilmiş, TAE fiber-optik kabel magistrallının Azərbaycan seqmentlərinə birbaşa qoşulan telekommunikasiya qovşaqlarının sayı 33-dən 56-ya çatdırılmışdır ki, bu da ümumi telekommunikasiya qovşaqlarının 95%-ni təşkil edir.

CDMA texnologiyalı simsiz telefon rabitəsi xidmətlərinin əhatə dairəsi respublika əhalisinin 60%-dən çoxunun yaşadığı ərazini əhatə etmiş və abunəçilərinin sayı təqribən 4 dəfə artaraq 52749-a çatmışdır. Ölkənin informasiya mübadiləsində tranzit rolunun gücləndirilməsi və telekommunikasiya və İT xidmətlərinin yüksək key-

fiyyətə verilməsinin təmin edilməsi məqsədilə 2006-cı ildən bütün ölkəni əhatə edən 10 Gbit sürətli magistral “AzDataKom” şəbəkəsinin qurulmasına başlanılmış və artıq bu şəbəkə ölkənin bütün rayonlarını əhatə edir. “AzDataKom” şəbəkəsinin və DWDM şəbəkəsinin qurulması respublikadaxili telekommunikasiya şəbəkəsinin potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

2006-cı ildən başlayaraq genişzolaqlı şəbəkə xidmətlərinin göstərilməsinə başlanılmışdır və ilk dövrlərdə bu xidmətlər yalnız Bakı şəhərində göstərilirdisə və bu xidmətdən cəmi 16 abunəçi istifadə edirdisə, hal-hazırda Bakı şəhəri ilə yanaşı, respublikanın bütün şəhər və rayonlarında genişzolaqlı internet xidmətləri tətbiq olunur.

Hazırda ölkədə genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı 1300000-i keçmişdir. Ölkədə hər 100 nəfərə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı 15 ədəd təşkil edir ki, bu da dünya üzrə orta göstəricidən təqribən 2 dəfə çoxdur. Genişzolaqlı şəbəkə xidmətlərinə artan tələbat, şəhərlərarası və beynəlxalq telefon trafikinin artması, IP-protokola əsaslanan xidmətlərin tətbiq edilməsi kanallarının tutumunun artırılmasını zəruri etdiyindən, ölkənin beynəlxalq internet şəbəkəsinə qoşulma sürəti 2004-cü illə müqayisədə 170 dəfə artaraq 2010-cu ildə 40 Gb/saniyəyə çatdırılmışdır.

2004-cü ildə respublikanın bütün bölgələrini əhatə edən “Aztelekom.net” internet provayderi yaradılmış və artıq respublikanın rayonlarında provayderin xidmət mərkəzləri istifadəyə verilmişdir. İnternet seqmentində yaradılmış əlverişli sağlam rəqabət mühiti, internet xidmətlərinin göstərilməsi üçün heç bir icazənin tələb olunmaması bu sektorun sürətlə artmasını təmin etmiş və bunun nəticəsidir ki, hazırda sektorda 35 internet provayderi fəaliyyət göstərir və respublikanın istənilən bölgəsindən yüksəksürətli qlobal şəbəkəyə qoşulma imkanı yaradılmışdır.

İnformasiya texnologiyalarının cəmiyyətə nüfuz etmə səviyyəsini artırmaq, əhalinin kompüterlərlə təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə RİTN-in təşəbbüsü və Təhsil Nazirliyinin təşkilatı dəstəyi ilə həyata keçirilən “Xalq kompüter” layihəsi həyata keçirilməkdədir. “Xalq

komputeri” layihəsi çərçivəsində 13000-dən çox lisenziyalasdırılmış proqram təminatı ilə təchiz edilmiş kompüterlər orta və ali məktəb müəllimləri, tələbələr və şagirdlər tərəfindən güzəştli şərtlərlə əldə edilmişdir. Layihə iştirakçılarına mövcud bazar qiymətlərindən 20-30% aşağı, 1 illik faizsiz kreditlə kompüterlər əldə etməsinə imkan yaradılmışdır.

2010-cu ilin yekunlarına görə, əhəlinin hər 100 nəfərinə düşən kompüterlərin sayı 15 ədədə, internet istifadəçilərinin sayı 50,0-ə bərabər olmuşdur ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə müvafiq olaraq 6,5 dəfə və 6,3 dəfə çoxdur. Azərbaycan artıq internet xidmətlərini İran və Gürcüstana ixrac edir. Məktəblərin tam kompüterləşməsi bitmək üzrədir, 40% isə genişzolaqlı internet xidmətinə qoşulmuşdur.

Telekommunikasiya və internet xidmətlərinin cəmiyyətdə tətbiq səviyyəsinin artırılması və əhəliyə cəlbedici olması üçün effektiv qiymət siyasəti həyata keçirilir. Bu illər ərzində istehlak tarifləri, xüsusilə də beynəlxalq danışqlar 3 dəfə, radio-tezliklərdən istifadə haqları 38%, radio və televiziya yayımı tarifləri 35-60%, respublika ərazisində təşkil olunan rəqəmli kanalların qoşulma və aylıq istifadə haqları 90% aşağı salınmış və 2004-cü illə müqayisədə 1 mbit/s sürətli internet qoşulmasının qiyməti 1200 manatdan 20-25 manata endirilmişdir ki, bu da təqribən 45-50 dəfə qiymət azalması deməkdir.

Poçt sektoru

2004-2010-cu illərdə ölkədə poçt sektorunun inkişaf etdi-

rilməsi, poçt infrastrukturunun modernləşdirilməsi, xidməti şəbəkəsinin inkişafı və genişləndirilməsi və yeni maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində bir sıra əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində poçt sektorunun həcmi 3,1 dəfə genişlənməmiş və orta illik artım tempi 21% təşkil etmişdir.

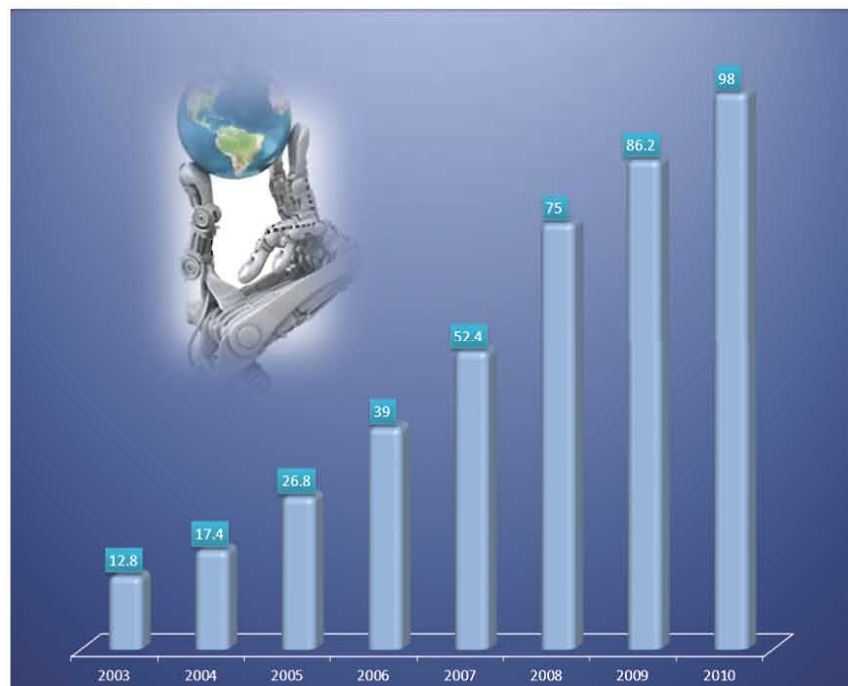
2005-ci ildə Dünya Bankı ilə Azərbaycan hökuməti arasında poçt sahəsində “İnkişaf krediti haqqında Saziş” imzalanmış və “Maliyyə xidmətlərinin inkişafı” layihəsi icra edilməyə başlanılmışdır. 2010-cu ildə “Maliyyə xidmətlərinin inkişafı” layihəsi uğurla başa çatmış, Mərkəzi Bankdan 2010-cu il 16 mart tarixində alınmış lisenziya əsasında artıq poçt müəssisələri tərəfindən bank-maliyyə xidmətləri göstərilir və “Azərpoçt”

MMC bank sektorunun əsas iştirakçılarından birinə çevrilmişdir.

2004-2010-cu illər ərzində poçt şöbələrinin sayı 1286-dan 1596-ya, kənd poçt şöbələrinin sayı isə 985-dən 1233-ə çatdırılmışdır. Bu illər ərzində poçt qutusu olmayan kəndlərdə yeni poçt qutularının quraşdırılması, yararsız hala düşmüş poçt qutularının yeniləri ilə əvəz olunması istiqamətində görülmüş tədbirlər nəticəsində poçt qutularının ümumi sayı 1258-dən 3756-ya çatdırılmışdır. Həmçinin, bu illər ərzində müasir üslubda 780 ədəd yeni poçt şöbəsi tikilmiş və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir.

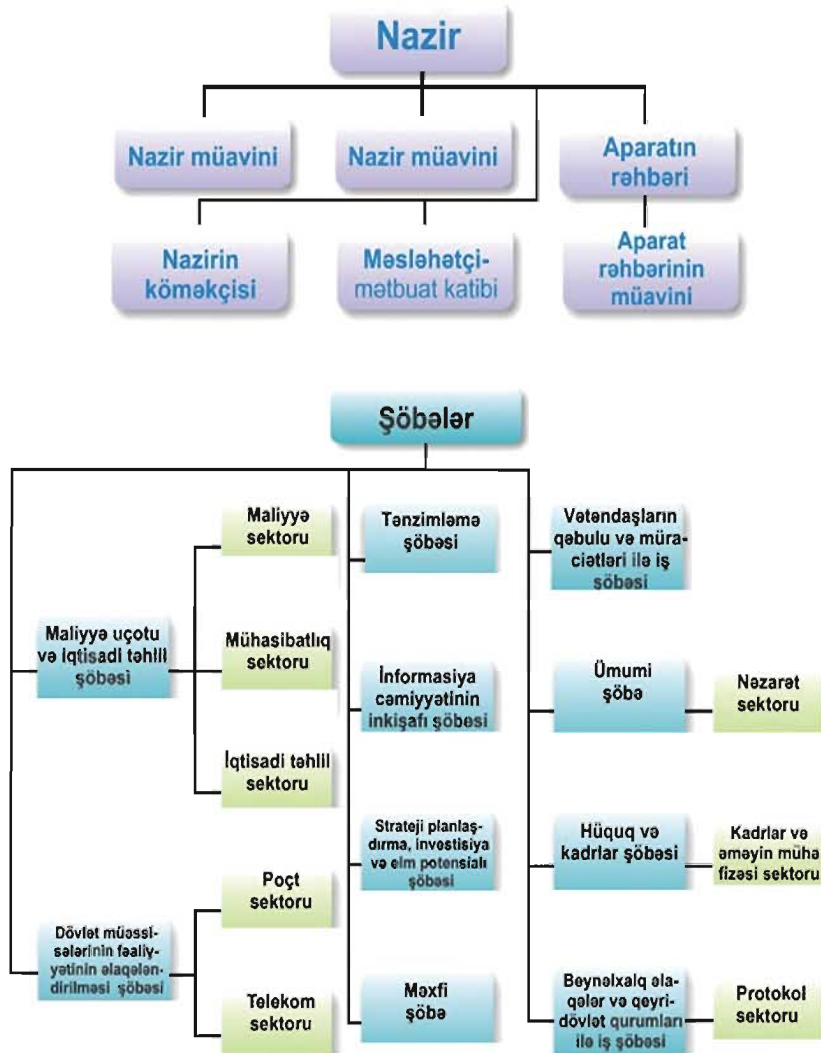
“Azərpoçt” MMC beynəlxalq bağlamaların axtarışına dair Ümumdünya Poçt İttifaqının “Cricket” sorğu sistemi vasitəsi ilə hazırda dünyanın 118 ölkəsi ilə əməkdaşlıq edir. “Azərpoçt”

100 nəfər əhəliyə düşən mobil abunəçilərin sayı



Qrafik 3

Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin strukturu



MMC dünyanın 44 ölkəsi ilə beynəlxalq sifarişli poçt göndərişlərinə dair operativ elektron sorğu sistemindən istifadə edir. MDB ölkələri içərisində ilk dəfə olaraq Azərbaycan poçt administrasiyası beynəlxalq sifarişli poçt göndərişlərinin izləmə və sorğu sisteminə qoşulmuşdur.

2004-cü ildən Azərbaycan poçtu öz müvafiq daxili elektron sistemi ilə STEFİ beynəlxalq pul baratları mübadiləsi sisteminə bilavasitə qoşulmuşdur.

2004-2010-cu illər ərzində “Azərmarka” şirkəti tərəfindən müxtəlif mövzuda 236 ədəd poçt markası, 135 ədəd poçt kartı, 57 ədəd poçt zərfi dövriyyəyə buraxılmışdır.

Televiziya və radio yayımı

2004-2010-cu illərdə televiziya və radio proqramlarının yayım əhatəsinin genişləndirilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlər nəticəsində 2010-cu ildə 2004-cü ilə müqayisədə AzTV proqramının əhali üzrə əhatə faizi 99,3%-dən 99,9%-ə, 2005-ci

ildə yaradılmış İctimai TV üzrə 88,8%-ə, Lider TV üzrə 75%-dən 88,8%-ə, ATV üzrə 48%-dən 82%-ə, ANS proqramı üzrə 50%-dən 80%-ə, Xəzər TV üzrə isə 72%-ə çatdırılmışdır.

Ölkəmizin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasının gücləndirilməsi və Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə 2009-cu ilin sonlarından başlayaraq, Azərbaycanın ilk beynəlxalq kanalı olan “ATV İNT”-in yayımına başlanılmışdır.

Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda ilk dəfə olaraq 2004-cü ildə rəqəmli televiziya yayımının sınağı uğurla keçirilmişdir. Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələr, Sumqayıt şəhəri və Abşeron yarımadası, Gəncə şəhəri və ətraf rayonları, Lerik və ətraf ərazilərdə rəqəmli televiziyanın yayımına başlanılmışdır. Artıq respublika əhalisinin 60%-dən çoxunun yaşadığı ərazilərdə rəqəmli televiziya yayımının göstərilməsi imkanı yaradılmışdır. 2013-cü ilə qədər ölkəmizdə rəqəmli yayıma keçidin tam təmin edilməsini nəzərdə tutan “Azərbaycan Respublikası ərazisində DVB-T rəqəmli televiziya yayım sisteminin tətbiqi və inkişafı Proqramı” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 10 fevral tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. BTİ tərəfindən rəqəmli yayıma keçidin 2015-ci ilədək başa çatdırılması ilə bağlı hədəf müəyyən edilsə də, qəbul olunmuş Proqrama əsasən, bu keçidin 2013-cü ilə qədər başa çatması nəzərdə tutulur.

İKT-nin tətbiqi

İnformasiya cəmiyyəti informasiya və telekommunikasiya tex-

nologiyalarının yüksək inkişaf etməsi və onların vətəndaşlar, biznes və hökumət orqanları tərəfindən intensiv istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Artıq respublikamızda telekommunikasiyanın inkişafı və infrastrukturun yaradılmasında əldə edilmiş uğurlar ölkəmizdə gədən demokratikləşmə prosesində, eləcə də iqtisadiyyatın bütün sferalarında informasiya texnologiyalarından istifadə İKT-nin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Region ölkələri arasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 2008-ci ildə seçkilər zamanı şəffaflığın təmin edilməsi məqsədilə seçki məntəqələrində veb-kameralar quraşdırılmış və seçki prosesinin internet vasitəsilə birbaşa izlənilməsi təmin olunmuşdur. “Elektron hökumət” həllərinin tətbiqinin genişlənməsi, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsinin yaradılması da vətəndaş hökumət münasibətlərinin yeni müstəvidə sadə və səmərəli üsullarla qurulmasına xidmət edir. Hazırda “Elektron hökumət” formalaşdırılması üçün əsas komponentlərdən biri hesab olunan elektron imzanın tətbiqi məqsədilə Milli Sertifikat Xidmətləri Mərkəzi yaradılmış və yaxın müddətdə e-imzanın tətbiqinə başlanılacaqdır. Bu gün cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, sosial və bir çox digər sahələrində İKT-dən geniş istifadə olunur və elektron xidmətlər geniş yayılmış olunur. Ölkə başçısının saytında vətəndaşlardan müraciətlərin qəbulu üçün imkanın yaradılması, elektron sağlamlıq kartı xidməti, təhsilin idarə olunmasının mə-

lumat sisteminin yaradılması və internet vasitəsilə ali məktəblərə qəbul ərizələrinin təqdim edilməsi sisteminin yaradılması bu qəbildən olan tədbirlərdəndir. Digər nazirlik və dövlət orqanlarında da bir çox informasiya sistemləri və reyestrləri mövcuddur.

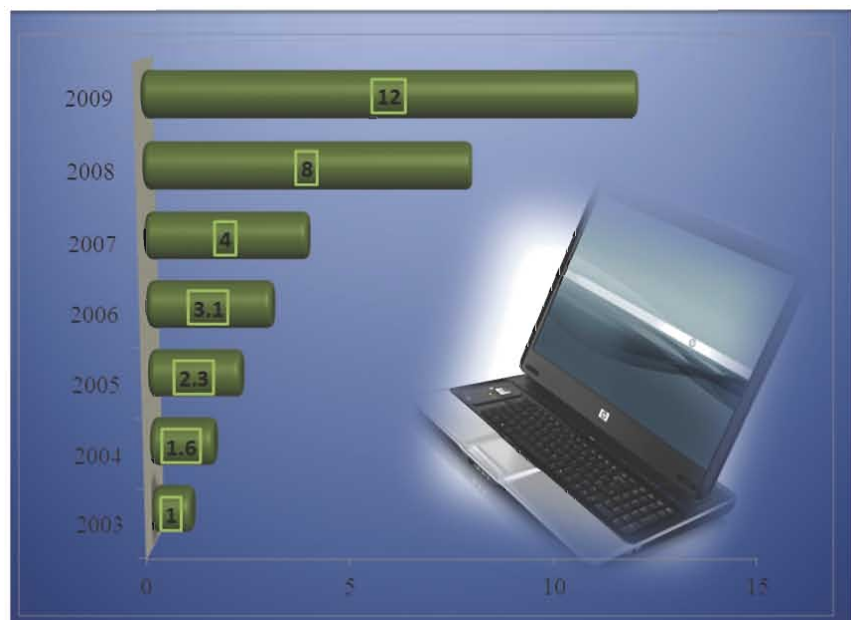
Milli strategiyanın icrasının təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilmiş 2005-2008-ci illəri əhatə edən “E-Azərbaycan” Dövlət Proqramı uğurla icra edilmiş və artıq bu proqramın davamı olaraq, təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan)” və “Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı” ölkədə İKT-nin tətbiqi və e-xidmətlərin yayılması üçün geniş imkanlar açmışdır.

Ölkədə məhdud fiziki imkanlı qrupların İKT-dən istifadə imkanlarının artırılması üçün Heydər Əliyev Fondu ilə birgə Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində əlillər və korlar üçün Regional İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzləri yaradılmış və respublikanın daha 7 iqtisadi rayonunda belə mərkəzlərin yaradılması nəzərdə tutulur.

Dünyada daha çox mobil sektorun sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunan İKT bazarının yüksək artım tempi Azərbaycanda həm də yeni inkişaf mərhələsində olan informasiya texnologiyaları (İT) sektorunun dinamik inkişafı ilə diqqəti cəlb edir.

2005-ci ildə ölkə ərazisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi üçün kompüter texnikasına və kommunikasiya avadanlıqlarına olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə elektron avadanlıqları istehsal edən “Kür”

100 nəfər əhaliyə düşən kompüterlərin sayı



Qrafik 4

100 nəfər əhaliyə düşən internet istifadəçilərinin sayı**Qrafik 5**

MMC tikilib istifadəyə verilmişdir. Hazırda ölkə ərazisində kompüter avadanlığı istehsal edən əsas 3 müəssisə fəaliyyət göstərir (“Kür” MMC, ULTRA və AZEL şirkətləri).

Bu gün artıq Azərbaycan da İT məhsulları istehsalını artırır, yerli şirkətlərin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəldir, elektron bankçılıq və kommersiyanın yayılması proseslərində aktiv iştirak edir. Azərbaycanın İT şirkətləri nəinki milli layihələrdə, o cümlədən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda bir çox layihələrdə müvəffəqiyyətlə iştirak edir, region bazarlarına öz məhsullarını ixrac edir.

Ölkənin İT şirkətlərinin istehsal etdiyi məhsulların rəqabətə davamlılığının artırılması məqsədilə əlverişli biznes mühiti yaradılır, şirkətlərə bir sıra güzəştlər tətbiq olunur və öz məh-

sullarını beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirmələri üçün nazirlik tərəfindən yaxından dəstək göstərilir. Bunun nəticəsidir ki, 2004-2010-cu illər ərzində İT sektorunun həcmi 6,3 dəfə genişlənmiş, İT məhsullarının ixracı isə 3-4 dəfə artmışdır.

2004-2010-cu illər ərzində RİTN-in xarici əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən ölkəmizdə rabitə və İKT sahəsində aparılan islahatların beynəlxalq aləmdə tanınması üçün əhəmiyyətli işlər görülmüş, dünyanın müxtəlif ölkələri ilə İKT sahəsi üzrə 70-dən çox əməkdaşlıq memorandumları, müqavilələr, müxtəlif sazişlər imzalanmışdır. Nazir və nazirliyin digər məsul şəxsləri dünyanın bir neçə ölkəsində keçirilmiş beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmişlər. Bu illər ərzində artıq ənənəyə çevrilmiş və region üçün geniş əhə-

miyyətə malik olan telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları üzrə “Bakutel” sərgiləri keçirilmişdir.

2004-2010-cu illər ərzində Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində də işlər davam etdirilmişdir. Nazirliyin təşəbbüsü ilə 2004-cü ildə “Poçt rabitəsi haqqında”, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında”, 2005-ci ildə “Telekommunikasiya haqqında”, “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər qanunlar qəbul olunmuş, qeyd olunan qanunlardan irəli gələn müxtəlif qaydalar hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Kadr siyasəti və hazırlığı

Hazırda dünya ölkələrində gədən inkişaf meyilləri göstərir ki, “insan kapitalına”, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə investisiya qoyulması yüksək dərəcədə səmərəlidir və sosial-iqtisadi problemlərin həllində prioritet təşkil edir. Bu istiqamətdə işlərin səmərəliliyini artırmaq üçün dövlət və özəl şirkətlərin iştirakı ilə “İKT-nin İnkişafı Naminə İnsan Resursları Fondu” yaradılmış, habelə ali təhsil proqramlarına müasir İKT ixtisasları, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyi üzrə ixtisaslar salınmışdır. Adı çəkilən fondun əsas məqsədi xarici ölkələrin elm və tədris mərkəzləri ilə əlaqələr yaratmaqla respublikada İKT sahəsində kadrların hazırlanması, onların biliklərinin artırılması və ixtisaslaşması istiqaməti üzrə fəaliyyət göstər-məkdən ibarətdir.

Hazırda İKT üzrə ixtisaslı kadr hazırlığı məqsədilə dünyanın bir çox tanınmış universitetləri – ABŞ-ın Corc Meyson, Kaliforniya və San-Xose, İsveçin Çalmers İnformasiya Texnologiyaları və Höteborq İnformasiya Texnologiyaları universitetləri, Odessa Milli Rabitə Akademiyası ilə RİTN arasında əməkdaşlıq haqqında imzalanmış sənədlərə əsasən, gənclərimiz xaricdə İKT ixtisasları üzrə təhsil almaq imkanı əldə etmişlər. Nazirliyin dəstəyi ilə 145 tələbə xaricdə təhsil almışdır. Artıq bu tələbələrə bir neçəsi təhsilini uğurla başa vuraraq ölkəmizə qayıtmış və İKT sektorunda işlə təmin olunmuşdur.

Ölkəmizdə İKT-nin inkişafı sahəsində əldə edilmiş müsbət nəticələr və proseslərə innovativ yanaşma meyilləri fonunda Azərbaycan dövlətinin İKT siyasətinin qarşısında duran əsas məqsəd təkcə ölkədaxili və milli problemlərin həllinə və yerli layihələrin icrasına yox, İKT-nin beynəlxalq və regional inkişafda rolunu düzgün qiymətləndirərək regional layihələrin həyata keçirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə bir sıra layihələr həyata keçirilir.

Telekommunikasiya peykinin hazırlanması və orbitə çıxarılması

Ölkənin informasiya mübadiləsinin xarici ölkələrdən asılılığının aradan qaldırılması iqtisadi və informasiya təhlükəsizliyinin əsas komponentlərindən olan telekommunikasiya peykinin hazırlanması və orbitə çıxarılmasını zəruri edir. Hazırda Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peykinin hazırlanması

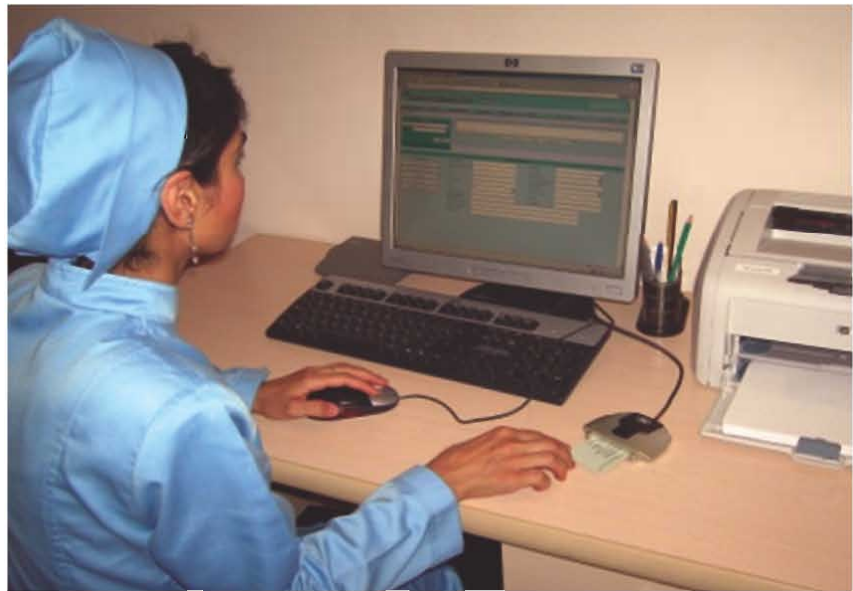
istiqamətində işlər davam edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında” 2008-ci il 4 noyabr tarixli, 27 sayılı Sərəncamı və 2009-cu il 17 avqust tarixli, 443 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” ölkəmizdə peyk texnologiyalarının tətbiq olunmasının əsasını qoymuş və respublikamızın dünya peyk bazarının iştirakçılarından birinə çevrilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

Peykin orbitə çıxarılması üzrə

ilk peykinin 2012-ci ilin sonlarında orbitə çıxarılması planlaşdırılır.

“Trans-Avrasiya Super İnformasiya Magistralı” layihəsi

Bu gün ABŞ ilə Qərbi Avropa, habelə ABŞ ilə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrini birləşdirən iki böyük informasiya şəbəkəsi üzərindən çox müasir informasiya-kommunikasiya xidmətləri göstərildiyi halda, dünyanın digər regionlarında, o cümlədən Avrasiya – Şərqi Avropa, Mərkəzi və Orta Asiya, eləcə də MDB ölkələrində insanların keyfiyyətli və səmərəli qiymətlərlə internetə çıxış imkanları məhduddur, istehlakçılar qoşulma üçün həddən artıq yüksək



ABŞ-ın aparıcı peyk istehsalçısı olan “Orbital” şirkəti ilə peykin istehsalını, Fransanın “Arianespace” şirkəti ilə isə raket daşıyıcı və peykinin orbitə çıxarılmasını nəzərdə tutan əsas müqavilələr imzalanmışdır. Hazırda peykin orbitə çıxarılması istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycanın

haqq ödəyir və bu region beynəlxalq qoşulmalarla zəif təchiz olunmuşdur. Bu aspektdən də Azərbaycan bu sahədə dünyada mövcud olan disbalansı nəzərə alaraq, Avrasiya ölkələri arasında “Trans-Avrasiya Super İnformasiya Magistralı” (TASİM) yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir.

2009-cu ilin dekabr ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 64-cü sessiyasında Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş TASİM layihəsinə dair xüsusi qətnamə qəbul edilmiş və bu layihənin regionda nəinki İKT-nin, həmçinin minilliyin məqsədlərinə – yoxsulluğun və savadsızlığın azaldılmasına, xəstəliklərlə mübarizənin gücləndirilməsinə, ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə təkan verəcəyi, eləcə də Azərbaycanın layihənin həyata keçirilməsi üzrə regional səyləri koordinasiya etmək təşəbbüsü alqışlanmışdır. Hazırda layihənin reallaşması üzrə konsorsiumun yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir.

Regional İnnovasiya Zonasının (RİZ) yaradılması

Ölkədə İKT məhsulları üzrə yerli şirkətlərin fəaliyyətinin təşviq edilməsi, yeni şirkətlərin yaradılması, yerli istehsalın və ixracın həcmnin artırılması məqsədilə Regional İnnovasiya Zonasının (RİZ) yaradılması istiqamətində işlərə başlanmışdır. Güzəştli rejimlərin tətbiq olunduğu bu zonanın yaradılması xarici şirkətlərlə yanaşı, yerli şirkətlər də bu sahəyə investisiya qoymağa təşviq edəcək və milli şirkətlər tərəfindən İT məhsulları istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təkan verəcəkdir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə

Son illərdə respublikamızda İKT sahəsindəki inkişaf dinamika müxtəlif beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirmələrində də aydın şəkildə görünür. Belə ki, BMT-nin “e-Govern-

ment Survey 2010” adlı hesabatında “e-hökumətin inkişaf indeksi” üzrə Azərbaycan 192 ölkə arasında 83-cü yeri tutaraq 2008-ci ildəki mövqeyindən 6 pillə irəliləmişdir.

Avropa Birliyi ölkələrində və təndəş və biznes sektoru üzrə müəyyən edilmiş 20 əsas e-xidmətdən 8-i artıq ölkədə tətbiq olunur.

Davos Dünya İqtisadi Forumunun “Global Information Technologies–2011” hesabatında “Networked Readiness” indeksi üzrə Azərbaycan dünyanın 138 ölkəsi arasında 70-ci yerdə olmuş, həmçinin Təşkilatın “The Global Competitiveness Report” hesabatında “Global Competitiveness” indeksinə görə 2008-ci ildəki 69-cu yerdən 2010-cu ildə 57-ci yerə yüksəlmişdir.

Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (BTİ) hesabladığı “İKT qiymət səbəti” göstəricisi üzrə Azərbaycan 2009-cu ildəki 99-cu yerdən 2010-cu ildə 46 pillə irəliləyərək 53-cü yerə yüksəlmişdir.

BTİ-nin hesabatında 2002-2007-ci illərdə İKT-nin inkişaf dinamikasına görə Azərbaycan dünyanın ilk 10 ölkəsi sırasında olmuşdur.

BTİ-nin “Measuring the Information Society – 2010” adlı hesabatında Azərbaycan 2009-cu il üzrə 159 ölkə arasında 81-ci yeri tutmuşdur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİLƏR NAZİRLİYİ (VN) – Azərbaycan Respublikasında aparılan vahid maliyyə və büdcə siyasəti çərçivəsində dövlət vergi siyasətinin həyata keçirilməsini,



dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı. Əsas vəzifələri Azərbaycan Respublikasının dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarəti həyata keçirmək, vergi qanunvericiliyi ilə bağlı vergi ödəyicilərinə məlumatların, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə onlara əvəzsiz olaraq izahatların verilməsini, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunmasını təmin etmək, vergi sahəsində hüquq pozuntularını doğuran səbəbləri araşdırmaq və belə halların aradan qaldırılması üçün öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni vergi sisteminin yaradılması obyektiv zərurətə çevrildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1991-ci il 14 oktyabr tarixli, 369 sayılı Fərmanı ilə vergi qa-

nunvericiliyinə və dövlət qiymət intizamına riayət olunmasına nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə dövlət vergi xidmətinin rolunun gücləndirilməsi, onun müstəqil fəaliyyətinin və nəzarət işlərinin obyektivliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə əvvəllər Maliyyə Nazirliyinin tərkibində olan vergi xidməti orqanı müstəqil – Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi kimi yenidən təşkil edildi. Respublikanın şəhər və rayonlarında, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında müvafiq vergi müfəttişlikləri yaradıldı. Dövlət vergi sistemi orqanlarının vəzifələrini, hüquqlarını və məsuliyyətini, vergi sisteminin təşkilini, dövlət vergi sistemi işçilərinin hüquqi vəziyyətini və sosial müdafiəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə 21 iyun 1992-ci ildə “Dövlət vergi xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi olan vergi siyasətini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, vergi sisteminin kompleks inkişafı üçün uğurlu tədbirlər həyata keçirmişdir. Dahi öndər ölkədə vergi sisteminin global inkişafını bir-biri ilə sıx əlaqədə olan üç əsas istiqamətdə – vergi qanunvericiliyinin vahid normativ-hüquqi bazasının işlənilib hazırlanmasında, vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsində və vergi orqanlarında xidmət edən əməkdaşların rifahının yüksəldilməsində görürdü. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 11 fevral 2000-ci il tarixli “Azərbaycan

Respublikası Vergilər Nazirliyinin yaradılması haqqında” fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilmiş, onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam həcmdə yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır. “Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik” tezisi ilə verginin iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi aparıcı rolunu dahiyənə ehtiva edən Ümummilli lider Vergilər Nazirliyinin yaradılması, Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi və digər aidiyyəti qərarları ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin vergi sisteminin formalaşmasının təşəbbüskarı və banisidir. Azərbaycan Respublikasında ayrı-ayrı vergi növlərinin tətbiqi və yığılması məqsədilə 1992-ci ildən müxtəlif vergi qanunları təsdiq və tətbiq edilmiş, bu qanunlar 9 il ərzində – 2001-ci il

yanvarın 1-dək qüvvədə olmuşdur. Dahi öndər Heydər Əliyev 1998-ci ilin noyabr ayında keçirilmiş Nazirlər Kabinetinin geniş iclasında Vergi Məcəlləsinin ən qısa müddətdə hazırlanıb qəbul edilməsini respublika hökumətinə, iqtisadi orqanların rəhbərlərinə tapşırırdı. Vergi Məcəlləsi Prezident tərəfindən 2000-ci il 11 iyul tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edildi və 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə mindi. Respublikanın Vergi Məcəlləsinin təsdiqindən bəri ona bir çox dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədini ədalətli, sabit, vahid vergi sisteminin bərqərar olunması, vahid vergi məkanında onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi mexanizmlərinin yaradılması; sahibkarların



Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin inzibati binası

**Ümummilli lider Heydər Əliyev
vergilər haqqında**

“Əgər biz müstəqil dövlətiksə, müstəqil şəkildə inkişaf etmək istəyiriksə, bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik. Buna görə də vergi orqanlarının işinə daha çox diqqət yetirməliyik”.

*Əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə təmin etmək tədbirlərinə həsr olunmuş müşavirədəki nitqindən
20 may 1994-cü il*

“Özəl sektorun inkişafı ilə korrupsiya, rüşvətxorluq yan-yana ola bilməz... Mən dəfələrlə demişəm, bütün bu məsələləri Vergilər Nazirliyi tənzimləməlidir. Amma güman edirəm ki, əgər böyük istehsal varsa, dövlətə verilən vergi də yüksək olacaqdır. Bax, bizə lazım olan əsas fakt budur”.

*Böyük Britaniyanın “Caspian Fish Co. Azerbaijan” müəssisəsinin açılış mərasimindəki nitqindən,
11 fevral 2001-ci il.*

“Özəl sektora kömək etmək lazımdır. Özəl sektorun işinə qanunsuz müdaxilə etmək lazım deyil. Vergilər Nazirliyi yeganə nazirlikdir ki, özəl sektorla əlaqə qurub vergisini alır. Amma onun da borcu ondan ibarətdir ki, vergidən yayınanları, aldadanları, fırıldaqçıları meydana çıxarsın”.

*Bakı Poladitəkmə Zavodunun açılış mərasimindəki nitqindən,
23 iyun 2001-ci il.*

və dövlətin maraqlarının balanslaşdırılması; vahid vergi hüququ bazasının formalaşdırılması və vergi hüquq pozuntularına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, müəyyən edilən və ödənilən vergilər dövlət vergiləri, muxtar respublika vergiləri, yerli və ya bələdiyyə vergilərini ehtiva edir. Dövlət vergiləri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və respublikanın bütün ərazisində ödənilməli olan vergilərdir. Buraya fiziki şəxslərin gəlir vergisi hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq

vergisi, yol vergisi, mədən vergisi və sadələşdirilmiş vergi daxildir.

Muxtar Respublika vergiləri Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və onun ərazisində ödənilən vergilərdir. Muxtar Respublika vergilərinə yuxarıda sadalanan bütün dövlət vergiləri aiddir.

Yerli (bələdiyyə) vergiləri Vergi Məcəlləsi ilə və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilərdir. Bu vergilər fiziki şəxslərin torpaq vergisi, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarının çıxarıl-

masına görə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində vergilər Azərbaycan Respublikasının pul vahidi – manatla hesablanır və ödənilir. Vergilər Nazirliyi yaradıldıqdan sonra ulu öndərin verdiyi dəyərli tövsiyələrə əsaslanaraq vergi orqanlarının strukturunun müasirləşdirilməsi ilə bağlı hazırlıq işlərinə başlanılmışdı. Vahid və çevik bir strukturun yaradılması məqsədi ilə qabaqcıl dünya təcrübəsi araşdırılmış, müxtəlif idarəetmə modelləri təhlil edilmiş və yekunda vergi orqanlarının funksional əsasda fəaliyyət göstərən strukturunun tətbiqinə üstünlük verilmişdi. Vergilər Nazirliyinin strukturunun funksional əsasda yenidən təşkilinə hazırlığın aparılması və vergi inzibatçılığının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə nazirliyin ərazi üzrə Vergilər İdarəsinin pilot (təcrübə) strukturu təsdiq olunmuşdu. Funksional əsasda fəaliyyət göstərəcək yeni strukturun təcrübədə yoxlanılması və onun səmərəlilik səviyyəsi müəyyən edildikdən sonra 2000-ci ilin sonundan etibarən təcrübədə özünü doğruldan yeni strukturun digər rayonlarda da tətbiqinə başlandı. Aдекват işlətlər Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında da aparıldı. Bu struktur bazar münasibətləri şəraitində Ümummilli lider Heydər Əliyevin vergi orqanlarının qarşısında qoyduğu vəzifələrin daha ciddi yerinə yetirilməsinə və çevik vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə

xidmət etməli idi. Bunun nəticəsidir ki, 2001-ci ildə Vergi Məcəlləsi əsasında vahid normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 26 aprel 2000-ci il tarixdə prokurorluq orqanlarının rəhbər işçiləri ilə və 5 may 2000-ci il tarixdə Vergi Məcəlləsinin layihəsinin müzakirəsi ilə əlaqədar keçirdiyi müşavirələrdəki çıxışlarında vergi hüquqpozmalarına və bu sahədə törədilən cinayətlərə qarşı mübarizə aparılması üçün vergi xidməti orqanlarına əlavə səlahiyyətlərin verilməsinin zərurətə çevrildiyini vurğulamışdı. Qeyd olunan tapşırığı icra etmək məqsədilə 29 may 2000-ci il tarixdə Hüquq-mühafizə orqanları ilə əlaqələndirmə Baş İdarəsi yaradıldı. Bu idarənin yaradılması ilə Vergilər Nazirliyində hüquq-mühafizə orqanları səlahiyyətlərini həyata keçirən strukturun təməli qoyulmuş və respublikanın hüquq-mühafizə orqanları ilə vergi orqanlarının işgüzar əlaqələndirmə sistemi təşkil edilmişdir. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə Vergilər Nazirliyinə təhqiqat və istintaq aparılması səlahiyyətləri verilmişdir. Bu fərmanın icrası ilə əlaqədar Hüquq-mühafizə orqanları ilə əlaqələndirmə Baş İdarəsinin bazasında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması İdarəsi, daha sonra isə nazirlikdə aparılan struktur dəyişiklikləri ilə bağlı Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamenti yaradılmışdır. 2000-ci ildən başlayaraq, vergi xidmətinin tarixində ilk dəfə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev vergilər haqqında

“Vergilər Nazirliyi çox yaxşı işləyir, işlərini çox yaxşı qurub... Azərbaycanın hərtərəfli inkişafında vergi orqanlarının çox mühüm rolu var”.

*Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin
3 sayılı Ərazi Vergilər İdarəsinin binasının açılışında nitqindən,
25 iyul 2005-ci il.*

“Qısa müddət ərzində görülən işlər bir daha təsdiqləyir ki, mənim qərarım düzgün qərar idi. Mən “bir pəncərə” sistemini məhz Vergilər Nazirliyinə tapşırıbmışam. siz də bunu çox yaxşı icra etmişiniz. Tam şəffaflıq, rahatlıq, sahibkarlığın inkişafı üçün, nəzarətin gücləndirilməsi üçün çox böyük işlər görülmüdü”.

*Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi yanında Xüsusi Rejimli Vergi Xidməti Departamentində “bir pəncərə” sisteminin təqdimat mərasimində nitqindən,
29 dekabr 2007-ci il.*

“Vergi sahəsində aparılan islahatlar uğurludur. “Bir pəncərə” prinsipi Azərbaycanda artıq tətbiq olunur. Digər mütərəqqi islahatlar aparılır, bütövlükdə bu sahədə işlər görülür. Ancaq o da həqiqətdir ki, vergilərdən yayınanların sayı da kifayət qədərdir. Yayınma halları hələ də çoxdur. Biz bunları bilirik və bu hallarla mübarizə daha da ciddi və məqsədyönlü aparılmalıdır. Elə cəməliyyat ki, ticarət, məişət, işə obyektlərində nağd şəkildə ödəmələr minimuma endirilsin. Artıq kredit kartları var, bizim əhalimizin böyük hissəsi kredit kartlarına malikdir. Hər bir məntəqədə, hər bir ticarət obyektində, hər bir restoranda kredit kartlarından, ödəmə kartlarından istifadə olunmalıdır. Belə olan halda, əlbəttə ki, vergilər bazası heç say göstərilmədən, avtomatik olaraq genişlənəcəkdir. Yəni bu sahədə görülməsi işlər çoxdur. Mən bir müddət bundan əvvəl vergilər nazirinə müvafiq göstərişlər vermişəm. Sadəcə olaraq, istərdim ki, burada da bu barədə öz fikirlərimi bildirim ki, Azərbaycanda bu sahədəki vəziyyət inkişaf etmiş ölkələrdəki vəziyyətdən fərqlənməməlidir. Mən gözləyirəm ki, 2011-ci ildə bu sahədə köklü və əsaslı tədbirlər görülməcəkdir.”

*Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin
sosila-iqtisadi inkişafının yekunları və 2011-ci ildə qarşıda duran
vəzifələrə həsr olunmuş iclasındakı nitqindən
14 yanvar 2011-ci il*

“Vergilər Nazirliyində toplanan təcrübə çox qiymətliyədir. Mən çox şadam ki, sizin nazirliyiniz müasir əsaslarla idarə olunur, müasir menecment tətbiq edilir, dünya praktikası öyrənilir.”

*Şamaxıda Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin
Açılış mərasimindəki nitqindən
13 sentyabr 2011-ci il*

olaraq, vergi təbliğatı, vergi ödəyicilərinin vergi məsələləri üzrə məlumatlandırılması, əhalidə vergi mədəniyyətinin və təfəkkürünün formalaşdırılması sahəsində işlərin təşkili respublikanın vergi sistemində aparılan islahatlara paralel olaraq həyata keçirilməkdədir. Vergi ödəyicilərinə xidmət üzrə MDB-yə üzv dövlətlər arasında ilk dəfə (2000-ci il) olaraq respublikamızın yerli vergi orqanlarında məlumatlandırma şöbələri yaradıldı. Vergilər Nazirliyinin funksional idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və

vergi təbliğatı tədbirlərinin gücləndirilməsi, yerli vergi orqanlarında xidmət işinin yüksək səviyyədə təşkilinin təmin olunması məqsədilə 2002-ci ilin sonunda nazirliyin mərkəzi aparatında Vergi ödəyicilərinə xidmət idarəsi təşkil edildi. 2000-ci ildə Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi yaradılmışdır ki, onun vasitəsilə qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklər, vergilərə dair normativ aktlar operativ qaydada vergi ödəyicilərinə çatdırılır. Vergi ödəyiciləri tərəfindən mövcud bəyannamələrin və vergi ödəyicilərinin 2000-ci ildən uçotuna dair sənəd forma-

larının əldə edilməsi imkanlarını genişləndirmək məqsədilə onların elektron formaları hazırlanmış və internet saytında yerləşdirilmişdir.

Vergi maarifləndirilməsi sahəsində görülən işlər çərçivəsində 2000-ci ildən Vergilər Nazirliyinin mətbu orqanı olan "Vergilər" qəzeti, 2003-cü ildən etibarən isə "Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalı nəşr olunmaqdadır. Bu nəşrlər vasitəsilə mütəmadi olaraq vergi sistemində baş verən yeniliklər, vergitutma ilə bağlı analitik ma-

jimli müəssisələrlə münasibətlərin daha səmərəli qurulması üçün İri Vergi Ödəyiciləri ilə İş üzrə Departament (hazırda Xüsusi Rejimli Vergi Xidməti Departamenti) yaradılmışdır.

Vergi orqanlarında yeni idarəetmə modelinin qurulması məqsədilə 2002-ci ilin sonunda vergi sistemində geniş struktur islahatları həyata keçirilmişdir. Belə ki, sistemlilik, çeviklik, operativlik, koordinasiya olunma və güclü təşkilati-idarəetmə mexanizminin tətbiq edilməsi məqsədilə respublikanın əra-

Vergi inzibatçılığının müasirləşdirilməsinin digər istiqaməti kimi, vergi ödəyicilərinə keyfiyyətli və operativ xidmətin göstərilməsi məqsədilə 2003-cü ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən "195" vahid telefon-məlumat xidməti təsis edildi. Hazırda bu xidmət 2006-cı ilin may ayının 1-dən etibarən respublikanın bütün ərazisini əhatə edir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də vergi xidmətində həyata keçirilən kadr siyasətidir. "Dövlət vergi orqanlarında işə qəbul olunmaq üçün nami-

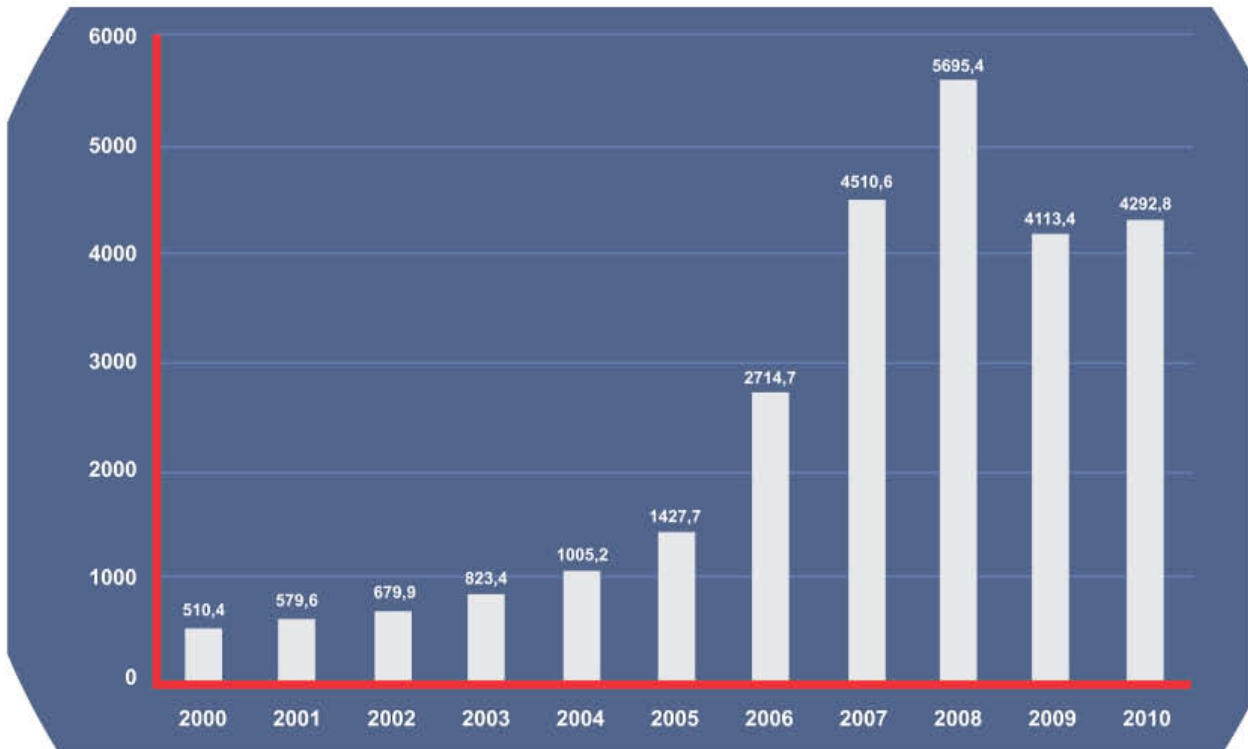


"İqtisadi inkişafa xidmət edən vergi islahatları" mövzusunda dəyirmi masa (11 fevral 2011)

teriallar və digər məlumat xarakterli məqalələr oxuculara təqdim edilir. Bunlarla yanaşı olaraq, 2001-ci ildə vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması, vergi sisteminin formalaşdırılması, inkişafı və hüquqi təminatına dair elmi tədqiqatların aparılması məqsədilə Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi, iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi re-

zisində ümumilikdə 54 rayon və şəhər vergi orqanları ləğv edilmiş, onların əvəzində hər biri bir neçə rayon və şəhəri əhatə edən 12 Ərazi Vergilər idarələri yaradılmışdır. Paytaxt üzrə isə Bakı şəhərinin Baş Vergilər İdarəsi və 11 rayonu üzrə vergi idarələri ləğv edilərək onların əvəzində Bakı Şəhər Vergilər Departamenti və hər biri bir neçə rayonu əhatə edən 3 filial təşkil edilmişdir.

zədlərlə müsabiqənin keçirilməsi haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 29 dekabr tarixli Fərmanının icrası ilə əlaqədar Vergilər Nazirliyinin müvafiq əmrləri ilə aidiyyəti struktur bölmələrin vəzifələri müəyyən edilmişdir. 2005-ci ildə Müsabiqə Komissiyası və işçi qrupu yaradılmış, bir sıra daxili normativ sənədlər, o cümlədən "Vergi

Vergi daxilomaları (mln. manatla)*Qrafik 1*

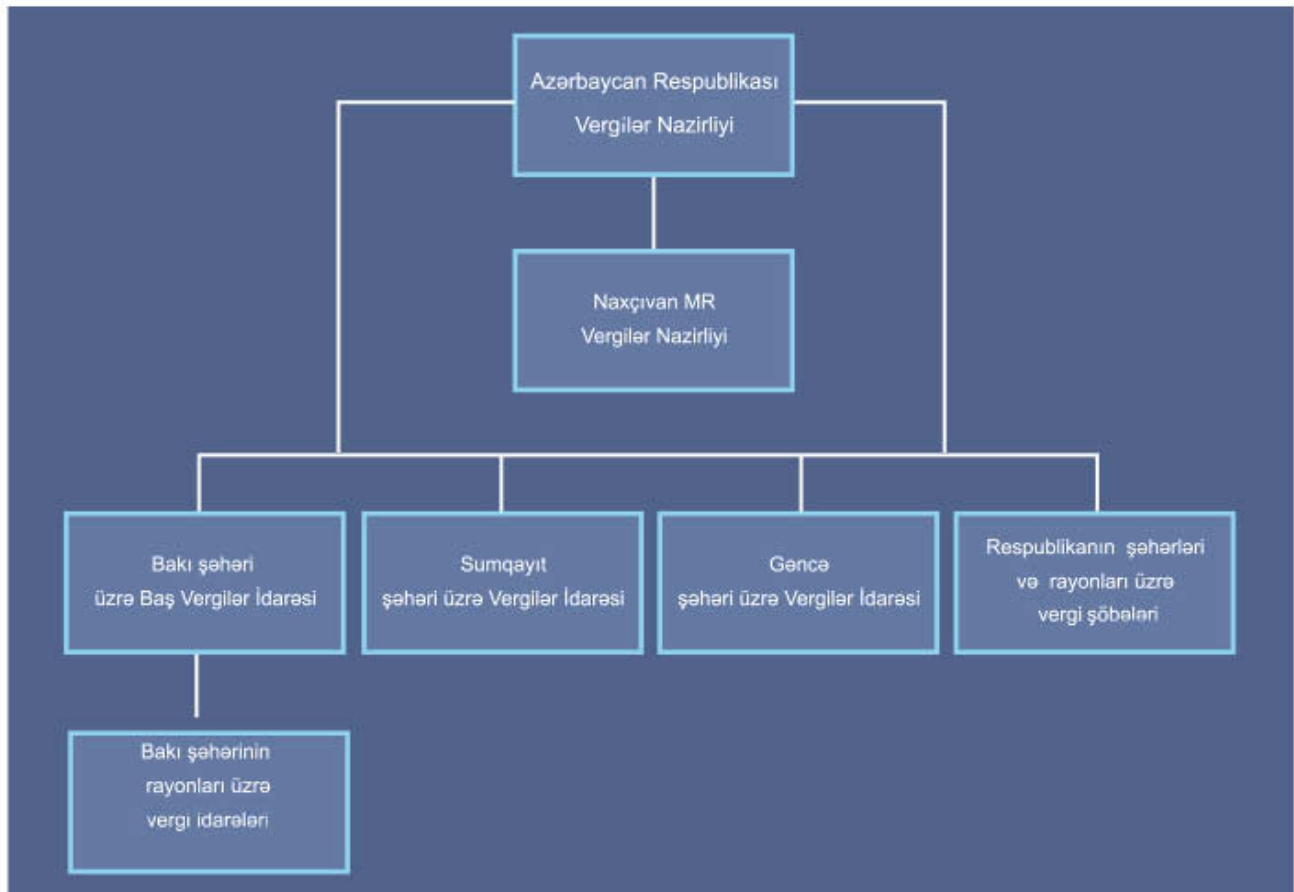
orqanlarına işə qəbul olunmaq üçün müraciət etmiş şəxslərin sənədlərinin toplanması və yoxlanılması” və “Dövlət vergi orqanlarına işə qəbul olunmaq üçün namizədlərlə müsabiqənin keçirilməsi” qaydaları təsdiq edilmiş və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. 2008-ci ildə ilk dəfə tətbiq olunmuş “İşə qəbulla əlaqədar elektron ərizə” proqram təminatı 2009-cu ildə tam yenilənərək sabit proqram təminatı kimi formalaşmışdır.

Hazırda vergi xidməti müasir idarəetmə standartlarına cavab verən insan resurslarından istifadə üzrə siyasət qura bilmişdir. Bu, işə qəbul prosesindən başlanmış, kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması və inkişafı kimi bütün mərhələləri əhatə etmişdir. Vergi işçilərinin

peşə səviyyəsinin artırılması prosesi sistemləşdirilmiş, bu məqsədlə yaradılmış Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzində mühüm tədbirlər görülmüşdür. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri, eləcə də işə yeni qəbul edilmiş əməkdaşlar nazirliyin Tədris Mərkəzində ixtisasartırma və ilkin hazırlıq üzrə xüsusi təlim kursları keçirlər. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin tədris konsepsiyası hazırlanaraq 20 iyun 2005-ci il tarixdə təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda dövlət vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığının təşkili qaydaları, Tədris Mərkəzində dövlət vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri üçün müxtəlif tədris kurslarının təşkili və keçirilməsi qaydaları və digər sənədlər hazırlanaraq təsdiq olun-

muşdur. İdarəetmə sistemində və qanunvericiliyin formalaşmasında aparılan islahatlardan sonra 2005-ci ildə başlanmış inzibətçiliyin təkmilləşdirilməsi prosesi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə sistemli şəkildə həyata keçirildi. 2005-ci il vergi xidməti üçün keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Məhz bu ildən başlayaraq, vergi xidmətində “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsinin Dövlət Proqramı (2005-2007-ci illər)”nin icrasına başlanılmışdır.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev vergi sisteminin inkişafına daim diqqət göstərərək, bildirir ki, bu sahədə dövlət idarəçiliyinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaş-

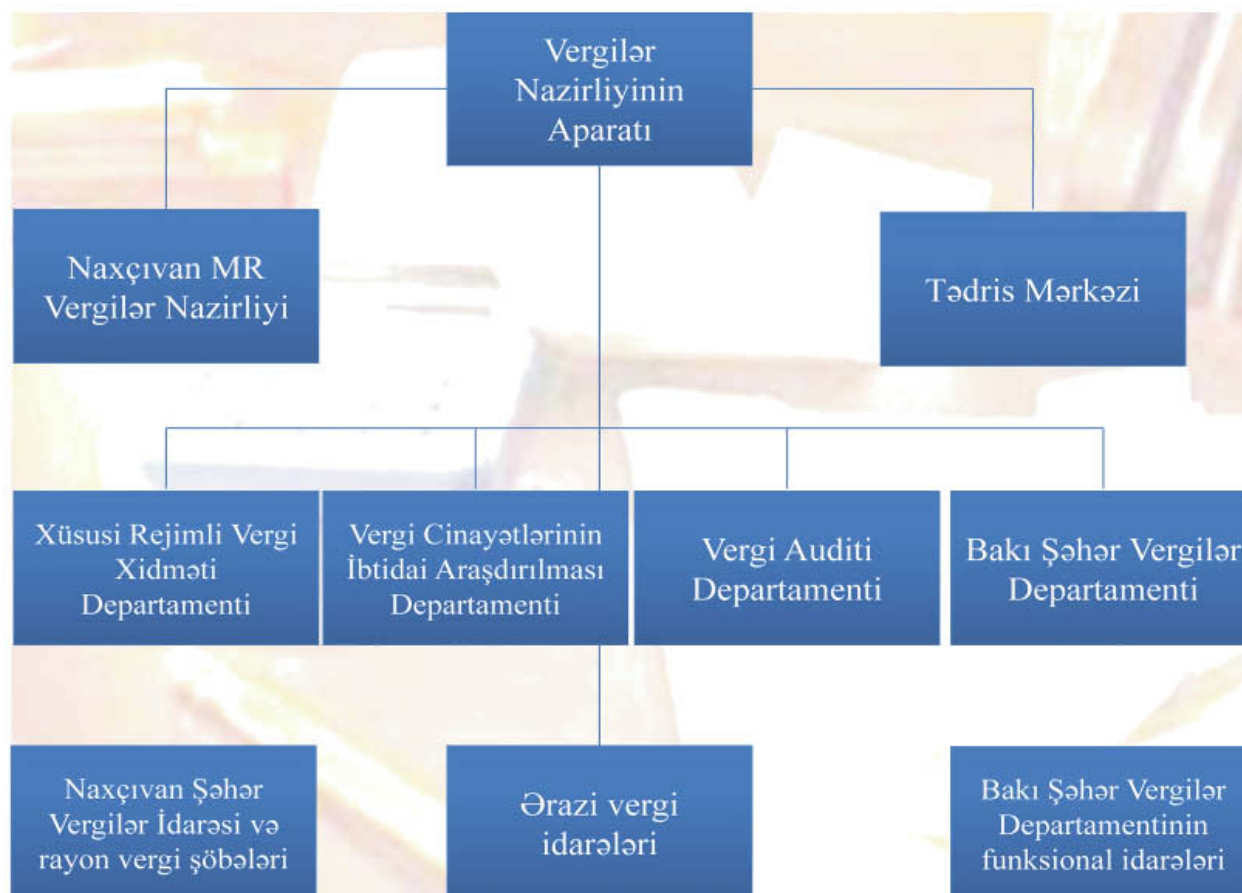
Vergilər Nazirliyinin ilkin strukturu*Sxem 1*

dırılması istiqamətində təkmilləşdirmələr aparılmalı, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında texnoloji baxımdan mükəmməl elektron əlaqələr yaradılmalı, müasir kompüter və proqram təminatları, geniş təhlil bazasına malik informasiya sistemlərinin qurulması istiqamətində işlər davam etdirilməlidir. Ölkə başçısının 2005-ci il 21 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” rəhbər tutularaq 2006-cı ildən başlayaraq Vergilər Nazirliyi

sistemində vergi inzibatchılığı proseslərinin elektron qaydada aparılmasına imkan verən “Automatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi” (AVİS) tətbiq edilir. 2007-2009-cu illərdə AVİS vasitəsilə yerinə yetirilən iş prosesləri genişləndirilmişdir. AVİS vasitəsilə həm vergi xidmətində sənəd dövriyyəsi elektron formata keçirilmiş və operativ informasiya mübadiləsi təmin olunmuş, həm də vergi bəyannamələrinin qəbulu və emalı prosesi sadələşdirilmiş, iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi və proqnozların tərtibinə imkan yaradılmışdır ki, bu da vergi xidmətinə daha səmərəli nəzarət mexanizmlərini tətbiq

etməyə imkan verir. Məhz AVİS-in yaratdığı geniş imkanlar hesabına 2007-ci ildə ölkəmizdə elektron bəyannamə sisteminin tətbiqi mümkün olmuş və bu məqsədlə İnternet Vergi İdarəsi yaradılmışdır.

Azad sahibkarlığın həyata keçirilməsi sahəsində mövcud çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 2007-ci il 30 aprel tarixində Fərman imzalanmışdır. Bu fərmanın icrası ilə bağlı dövlət başçısının 25 oktyabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə məhz Vergilər Nazirli-

Vergilər Nazirliyinin yeni strukturu**Sxem 2**

yində “Bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi üzrə fəaliyyətə başlanmışdır. Sahibkarlıq subyektlərinin “bir pəncərə” prinsipi ilə qeydiyyatı sistemi Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən müəssisələrin qeydiyyatı sahəsində ən uğurlu islahat hesab edilmiş və “Doing Business” hesabatının “Biznesə başlama” reytingində Azərbaycan Respublikası 64-cü yerdən 13-cü yerə yüksəlmişdir.

ƏDV inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və bu sahədə aparılan əməliyyatlara daha səmərəli nəzarətin təşkili zərurəti ilə əlaqədar olaraq 1 yanvar 2008-ci il tarixindən ƏDV üzrə

vahid depozit hesabının tətbiqinə və müvafiq proqram təminatının istifadəsinə başlanmışdır. ƏDV depozit hesabının tətbiqi nəticəsində ƏDV-nin ödənilməsindən yayınmaya və ƏDV-nin qeyri-qanuni əvəzləndirilməsinə qarşı yeni və olduqca səmərəli sxemin tətbiq edilməsinə nail olundu.

Hazırda nazirlikdə vergi inzibatçılığında mühüm keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olan, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması sahəsində müasir texnologiyalardan sayılan AVİS vergi nəzarəti sistemi tətbiq olunmaqdadır.

Vergilər Nazirliyinin yaradılmasından ötən dövr ərzində əldə

olunmuş nailiyyətlər yeni inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi üçün yaxşı baza yaratmışdır. Bu baxımdan, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində qəbul olunmuş Fəaliyyət Planına uyğun olaraq, Azərbaycanda vergi sisteminin inkişaf istiqamətlərinin Avropa İttifaqının vergi harmonizasiya siyasətinə və vergi inzibatçılığında qəbul olunmuş ümumi standartlara uyğunlaşdırılması prosesi davam etdirilir. 2008-ci ildə vergi sisteminin yaxın gələcək üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən iki mühüm sənəd – “Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilmə-



“Vergilər uşaqların gözü ilə” müsabiqəsi

sinin strateji istiqamətləri” və “Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi” haqqında konsepsiyalar hazırlanmışdır. Bu konsepsiyaların əsas məq-

sədi vergilərin könüllü hesablanması və ödənilməsi sisteminin möhkəmləndirilməsi və inkişafını, vergi sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqini təmin etməkdir.

Azərbaycanın vergi sisteminin

ötən müddət ərzində əldə etdiyi uğurlardan biri də beynəlxalq vergi sisteminə inteqrasiyadır. Belə ki, Vergilər Nazirliyi dünya ölkələrinin vergi orqanları ilə ikitərəfli və çoxtərəfli qaydada əməkdaşlığa üstünlük verir. Bu məqsədlə ABŞ, Böyük Brita-



Xidmət terminalı

niya, Fransa, Almaniya, Türkiyə, əksər MDB ölkələri və s. dövlətlərin vergi (maliyyə) orqanları ilə qarşılıqlı işgüzar əlaqələr qurulmuşdur. Hazırda Vergilər Nazirliyinin İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) ilə əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu əməkdaşlıq beynəlxalq əlaqələrin prioritet sahələrindən biridir. Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanı təmsil edən nümayəndələr OECD tərəfindən keçirilən global forumlarda, seminarlarda, kurslarda və digər tədbirlərdə fəal iştirak edirlər. Vergilər Nazirliyi 2002-ci ildən Vergi Administrasiyalarının Avropadaxili Təşkilatının (İOTA) üzvüdür. Bununla yanaşı, Vergilər Nazirliyi MDB üzvü olan dövlətlərin vergi xidməti rəhbərlərinin Koordinasiya Şurasının (VXRKŞ) işində də fəal iştirak edir və Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv dövlətlərin və OECD üzvü olan ölkələrin “Vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Strasburq Konvensiyasına qoşulmuşdur.

AZƏRBAYCAN STATİSTİKASININ TƏŞKİLİ – bütövlükdə ölkə, onun regionları, iqtisadi fəaliyyət növləri, ərazilər və s. üzrə sosial-iqtisadi vəziyyətə dair statistik məlumatların daima toplanması, işlənməsi və təhlili vəzifələrinin həllinə tabe edilmişdir. Bu məlumatlar ölkə Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının hökumətinə, Milli Məclisə, icra orqanlarına, ictimai və beynəlxalq təşkilatlara və digər istifadəçilərə təqdim edilir. Qeyd olunan işlər kompleks rəsmi statistika sistemi

orqanları – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və onların yerli orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ölkənin statistika orqanları sisteminin işinin mütəşəkkil və səmərəli təşkili üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi məlumatların tamlığını və düzgünlüyünü təmin edən statistik göstəricilərin hesablanması, məlumatların toplanmasının və işlənməsinin elmi əsaslandırılmış metodologiyasını işləyib hazırlayır ki, bu da ölkədə rəsmi statistika standartları hesab edilir. Dövlət Statistika Komitəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını dünya birliyi ilə müqayisə etmək və lazımı göstəriciləri təhlil etmək məqsədi ilə öz işində BMT-nin statistika orqanlarının tövsiyələrindən istifadə edir.

Statistikanın təşkili problemlərinin həllində, statistikada islahatların aparılmasında mərkəzi element Milli Hesablar Sisteminin tətbiqinin də daxil olduğu, respublika hökumətinin 8 dekabr 1992-ci il tarixli, 653 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş uçot və statistika sistemə keçilməsi və ölkə Prezidentinin 20 avqust 1998-ci il tarixli, 20 fevral 2003-cü il tarixli və 26 dekabr 2007-ci il tarixli fərmanları ilə təsdiq edilmiş “1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika sistemində islahatların aparılmasına dair”, “2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi

statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair” və “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair” dövlət proqramlarının böyük rolu olmuşdur. Bu proqramlar Dövlət Statistika Komitəsinin beynəlxalq əlaqələrinin və əməkdaşlığının genişlənməsi şəraitində həyata keçirilmişdir. Statistika orqanlarının statusunun dəyişməsi uçot və statistikanın səviyyəsinin, bazar iqtisadiyyatına keçidin mürəkkəb şəraitində müstəqil sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və ölkə rəhbərliyinin məlumatlarla təmin edilməsinin əsas şərti olmuşdur. Bu proqramların həyata keçirilməsi ilə statistika sisteminin bütün səviyyələrdə gücləndirilməsi, təşkilati və metodoloji əsasların yaxşılaşdırılması, statistik məlumatların obyektivliyinin yüksəldilməsi təmin edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında baş vermiş sosial-iqtisadi proseslərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını nisbətən dolğun ifadə edən milli hesablar sistemində mühüm hesablamaların aparılması, ÜDM-in həcmnin dinamikasının qiymətləndirilməsi, qiymət statistikasına, məşğulluq, işçi qüvvəsi və əhalinin həyat səviyyəsinə dair statistik göstəricilərin tərkibi müəyyənləşdirilmişdir.

Statistika orqanlarının təşkilati vahidliyinin təmin olunmasında, məlumatların toplanmasında, onların işlənməsində, iqtisadi təhlilində, lazımı informasiyanın dövlət və yerli icraedici hökumət orqanlarına təqdim edilməsində statistik (illik) işlər proqramları əhəmiyyətli rol oynayır.

Cədvəl 1

Dövlət büdcəsinə vergi və digər ödəmələrin daxil olması dinamikası

Vergi və digər ödənişlər	Daxilolmalar (min AZN)					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ƏDV	346057,5	400539,2	649640,9	1109593,6	1140202,6	1271462,7
Aksizlər	121249,6	164047,2	330565,1	395010,5	417358,2	452027,4
Mənfəət vergisi	356967,5	1375561,6	2450184,6	2863450,2	1329192,5	1429814,9
Mədən vergisi	53540,1	100201,6	123233,1	147749,5	121904,4	130074,4
Torpaq vergisi	15267,9	18820,5	27288,3	30789,7	26235,6	35311,2
Əmlak vergisi	40436,3	56253,6	72759,6	133225,5	66163,7	101811,5
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	319211,9	412250,3	550590,9	637800,2	501073,3	390235,1
Dövlət rüsumu	35666,5	33500,2	50063,2	59870,7	72874,5	89519,1
Yol vergisi	9023,4	10338,9	17144,1	27365,6	16462,8	15168,8
Sadələşdirilmiş vergi	18424,4	29184,4	48100,2	65654,5	63573,7	65525,0
Digər daxilolmalar	111217,4	115413,7	154043,0	234455,6	232455,7	111639,9
Cəmi	1427452,9	2706182,3	4549250,0	5746565,8	4113400,0	4202800,0

Kütləvi hadisələrin öyrənilməsini, alınmasını və metodologiyasını dövlət statistika orqanları ilə yanaşı, Dövlət Statistika Komitəsi ilə razılaşdırmaqla digər nazirlik və baş idarələr də (Mərkəzi Bank, Daxili İşlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi və s.) həyata keçirir.

AZƏRBAYCANDA VERGİLƏR VƏ VERGİ XİDMƏTİNİN TARİXİ – Azərbaycan vergilər və vergi xidməti ilə bağlı tarix qədim və zəngindir. Hələ IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində Aratta, Kutium kimi qədim dövlətlər möv-

cud olmuş, sonra eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində isə Cənubi Azərbaycan ərazisində Urmiya gölü hövzəsində Manna dövləti, Araz çayından şimal ərazilərdə isə Albaniya dövləti yaranmışdır. Bu dövlətlərdə əhali əsasən maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş və özlərinin təsərrüfat fəaliyyətlərindən natural şəkildə dövlətə vergilər ödəmişlər. Eramızdan əvvəl VI əsrin əvvəllərində Manna dövləti süquta uğradıqdan sonra onun əraziləri Midiya dövləti tərəfindən işğal edildi. Midiya dövləti süquta uğrayandan sonra İranda Əhəməni sülaləsinin ha-

kimyyəti (e.ə.550-330-cu illər) bərqərar oldu, Azərbaycan torpaqları isə bütövlükdə Əhəməni Satraplığına daxil edildi. Bu ərazilərdə təmsil olunmuş ayrı-ayrı tayfalar əhəmənilərə vergi verir və əhəməni ordusunun silahlı qüvvələrini təchiz edilirdi. Əhəmənilərin bu ərazilərdə yürütdükləri vergi siyasəti soyğunçu xarakter daşıyırdı. Farslar hakim xalq kimi pul şəklində vergi ödəməkdən azad idilər. Digər xalqlar isə ümumilikdə hər il 7740 gümüş vavilon talantı məbləğində vergi ödəyirdilər.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan

əraziləri əvvəlcə Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə 336-cı il), daha sonralar isə Selevkilər və Parfiya dövlətlərinin işğalına məruz qalır. Selevkilər dövlətinin vergi sistemi kifayət qədər mürəkkəb idi. İcmalar və şəhərlər tərəfindən hərbi xərclərlə bağlı ödənilən “foros” adlı vergi xüsusilə ağır idi. Çünki onun həcmi ilin məhsuldar olub-olmamasından asılı olmayaraq dəyişməz qalırdı. Bundan başqa, əhalidən can vergisi, müxtəlif növ rüsumlar yığılır, əmlakın başqasına verilməsi, qul alveri və s. fəaliyyət növlərinə görə vergi tutulurdu. Azərbaycanın da daxil olduğu Sasani imperatorluğu (III-VII əsrlər) dövründə əhali sinfi strukturunda vergi ödəyiciləri kimi əkinçilər, sənətkarlar və ticarətlə məşğul olanları təyin edilmişdi. Vergi ödəyiciləri qezit adlanan can vergisi və fövqəladə vergilər ödəyirdilər. Kəndlilərdən həmçinin xərac adlanan torpaq vergisi tutulurdu. Sasani padşahı I Xosrovun dövründə üzərinə vergi qoyulmuş torpaqlar siyahıya alınır. Vergi vahidi 1/10 hektara bərabər olan qarib sayılmağa başlandı. Torpaq vergisinin miqdarı əkilən bitkinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif idi. Belə ki, bir qarib buğda və ya arpa sahəsindən bir dirhəm, bir qarib üzümlükdən 8 dirhəm, bir qarib qarayonca sahəsindən 7 dirhəm alınır. Dörd xurma palmasından və altı zeytun ağacından isə 1 dirhəm vergi tutulurdu. Bundan başqa, əmlakın qədrindən asılı olaraq 20-50 yaşlı kişilərdən 12, 8, 6 və 4 dirhəm can vergisi müəyyən edilmişdi. Kübar nəsillər, əyanlar, döyüşçülər,

katiblər, kahinlər və məmurlar can vergisindən azad idilər. Vergilərin ödənilməsi çətin olduğundan dörd aydan bir, ildə üç dəfə alınır.

VII əsrdə (633-651-ci illər) Azərbaycan əraziləri ərəb xilafətinə birləşdirildikdən sonra becərilən bütün torpaqlar, müsəlman icmasının mülkiyyəti elan olundu. Bu torpaqlar, əsasən, öz rəiyyətlərinə qarşı münasibətdə bütün hüquq və imtiyazlarını qorumuş əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında saxlanılır, ərəblər isə həmin sahibkarların müsəlman icması xəzinəsinə (beytülmal) boyun olduqları vergilərlə kifayətlənirdilər. Burada vergi münasibətləri yerli əhali ilə bağlanmış müqavilələrdə təsbitini tapırdı. Hər bir belə müqavilə başqa şərtlərlə yanaşı, birdəfəlik və illik vergilərin ödənilməsi haqqında maddəni də nəzərdə tutur, yerli əhaliyə məxsus torpaqları onun ixtiyarında saxlayırdı. Zimmi, yəni başqa dinə mənsub yerli adam statusunu qazanmış bu sahibkarlar müsəlman icmasının himayəsində qalır, torpaq ver-

gisi – xəracla yanaşı, qeyri-müsəlmanların verdiyi can vergisi – cizyəni də ödəyirdilər. Müsəlman qanunvericiliyinə – şəriətə görə cizyə hər il ancaq kişilərdən, özü də onların sənət və ya ticarətdən əldə etdikləri qazancıdan asılı olaraq alınır. Varlılar 48, ortabablar 24, yoxsullar isə 12 dirhəm ödəyirdilər. Əgər can vergisi – cizyə ancaq qeyri-müsəlmanlardan alınırdisa, torpaq vergisi – xərac həm müsəlmanlardan, həm də başqa dinlərə etiqad edənlərdən alınır, ancaq qeyri-müsəlmanlar bu vergini ikiqat həcmdə ödəyirdilər. Xəlifə Hışam dövründə (724-743), ərəblərin Azərbaycan və Arrandakı vergi siyasəti köklü dəyişikliyə məruz qaldı: buradakı Əməvi hakimləri cizyəni xəzinəyə böyük gəlir gətirən vergilərdən biri kimi fərqləndirməyə başladılar. 725-726-cı ildə Hışamın sərəncamına görə, Azərbaycanda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür başqa əmlakın yeni siyahıyaalınması keçirildi. Bu məqsədlə o, öz sərkərdəsi Haris İbn Əmri Arrana göndərdi. Musa Kalankatlinin



Səlcuq dövlətinin sərhədləri (1136-1225)



məlumatına görə, ağır vergi qoyulmasına səbəb olan bu yeni siyahıyaalma əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Bu siyahıyaalmadan sonra tətbiq edilən yeni vergi sistemi vergi verən əhali ilə yanaşı, rəhbərlərdən də vergi alınmasını nəzərdə tuturdu. Əhalinin üzərinə sənətkarlığa, kəbinə görə yeni əlavə vergilər qoyuldu. Ölkənin cənubunda II xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın (634-644) zamanı ləğv edilmiş əvvəlki Sasani vergiləri “Novruz və Mihrican hədiyyələri” bərpa edildi. Belə vergi sistemi təkcə yoxsulları deyil, hətta bir çox əyan və varlıları da səfalətə düşürə etdi. Əgər Əməvilər (651-750) dövründə natural şəkildə ödənc vergilərin mühüm hissəsini təşkil edirdisə, Abbasilər (750-1258) dövründə vergilərin ancaq bir hissəsi natural formada ödənilirdi. Bu sistem II Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun dövründə (754-775) xüsusən geniş tətbiq edilməyə

başlanılmışdı. Onun dövründə misahə adlanan xərac əkilməsindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə pulla, yəni hələ Ömər ibn əl-Xəttabın qoyduğu qaydalar üzrə alınır. Əl-Mənsurun varisi xəlifə əl-Mehdinin dövründə (775-785) onun sərəncamına görə xəracalma sistemi dəyişildi. Misahə xəracı – torpağın sahəsinə görə alınan vergi əvəzinə müqasəmə xəracı – məhsula görə alınan vergi qoyuldu; özü də suvarılan torpaqlardan məhsulun yarısı, dəliyə və kirbə ilə suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/3, duləblə – suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/4 alınır. Əl-Mehdinin dövründə meyvə ağaclarına, zeytun və üzüm bağlarına da xərac qoyuldu. Torpaq vergisi və can vergisindən əlavə aşağıdakı vergilər də alınır: xüms – mülkiyyətdən və əmlakdan alınan, gəlirin 1/5-nə bərabər olan vergi; zəkat – yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əm-

lakından tutulan vergi; zəkat əl-fitr – orucluğu başa çatması münasibəti ilə verilən pay – fitrə; sədəqə – yoxsullara verilən ianə; uşr – məhsulun 1/10-nə bərabər vergi. Xüms – pul və ya natural formada dinc yolla ələ keçirilmiş əmlakdan, əmək haqqından, mədən və dəfinələrdən, kafir və ya zimminin müsəlmandan satın aldığı torpaqdan, əsirlər də daxil olmaqla hərbi qənimətlərdən alınır. Dəyəri ailənin illik xərcindən artıq olan əmlak satın alındıqda və ya müxtəlif peşə sahiblərinin gəlirləri illik məxaricdən çox olanda xüms ödənilməli idi. Zəkat ildə bir dəfə alınır; bu vergi dənli bitkilər (düyü və lobyadan başqa), giləmeyvələr, daş-qaş və ev heyvanları üzərinə qoyulurdu. Buğda və arpadan zəkat yetişəndən sonra alınır, üzüm üçün isə qora dövründə müəyyənləşdirilirdi. Zəkat əl-fitrə ildə bir dəfə, orucluğu ayının başa çatması münasibətilə varlı müsəlman ailəsinin yetkinlik yaşına çatmış hər bir üzvünə görə ödənilirdi. Fitrə məhsul və ya pulla ödənilə bilirdi. Onun qədəri 3 kq buğdaya, arpaya və ya çəltiyə, xurmaya, kişmişə, qarğıdalıya və başqa məhsullara bərabər idi. Uşr – hər il əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq məhsullarından satış üçün nəzərdə tutulan və qiyməti 200 dirhəmdən artıq olan başqa məhsullardan natural formada alınan onda bir vergisi idi. Bütün bunlardan başqa, Bakıda neft və duz mənbələri üzərinə də vergi qoyulmuşdu. Bütün bunlar isə xilafətə qarşı mübarizə meyillərinin güclənməsinə səbəb olurdu. Belə bir

şəraitdə Azərbaycanda Sacilər (889-942) dövləti meydana gəldi. Bu dövlət 912-ci ilə qədər hər il xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac verirdi. 912-ci ildə Saci hökmdarı Yusif xilafətə xərac verməkdən imtina etdi və Azərbaycanın vilayətlərindən toplanan vergilər Sacilərin xəzinəsinə daxil olmağa başladı. Ümumilikdə Azərbaycandan toplanan xəracın məbləği o dövr üçün 500 min dinar təşkil edirdi (1 dinar = 15 dirhəm).

IX-XI əsrlərdə Böyük Səlcuq imperiyasının yaranması ilə torpaq mülkiyyəti və vergi sisteminə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti forması olan mülk (və ya əmlak torpaqları) xüsusi mülkiyyət olub, onu almaq, satmaq, irs vermək, bağışlamaq, girov qoymaq olurdu. Mülk sahibi dövlətə xərac formasında torpaq vergisi verirdi. Dövlətə məxsus, yəni gəliri birbaşa xəzinəyə gələn torpaqlara divani deyilirdi. Bu dövrdə şərti torpaq mülkləri – iqta sistemi inkişaf etməkdə idi. Zaman keçdikcə iqta torpaqları iqtadamların xüsusi mülkiyyətinə çevrildi. Bu dövrdə icma torpaqları da mövcud idi. İcma torpaqları dövlətin mülkiyyətində idi. Buna görə də həmin torpaqlardan elliklə istifadə edən camaat bunun müqabilində dövlətə torpaq vergisi – xərac verirdi. Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlidən alınan vergi uşr və ya uşr (1/10), sonralar isə xərac adlanırdı. Xərac toplamaq üçün ayrı-ayrı adamlara verilən icazə kağızına qəbalə deyilirdi. Xərac toplayan vergi məmurları mütə-

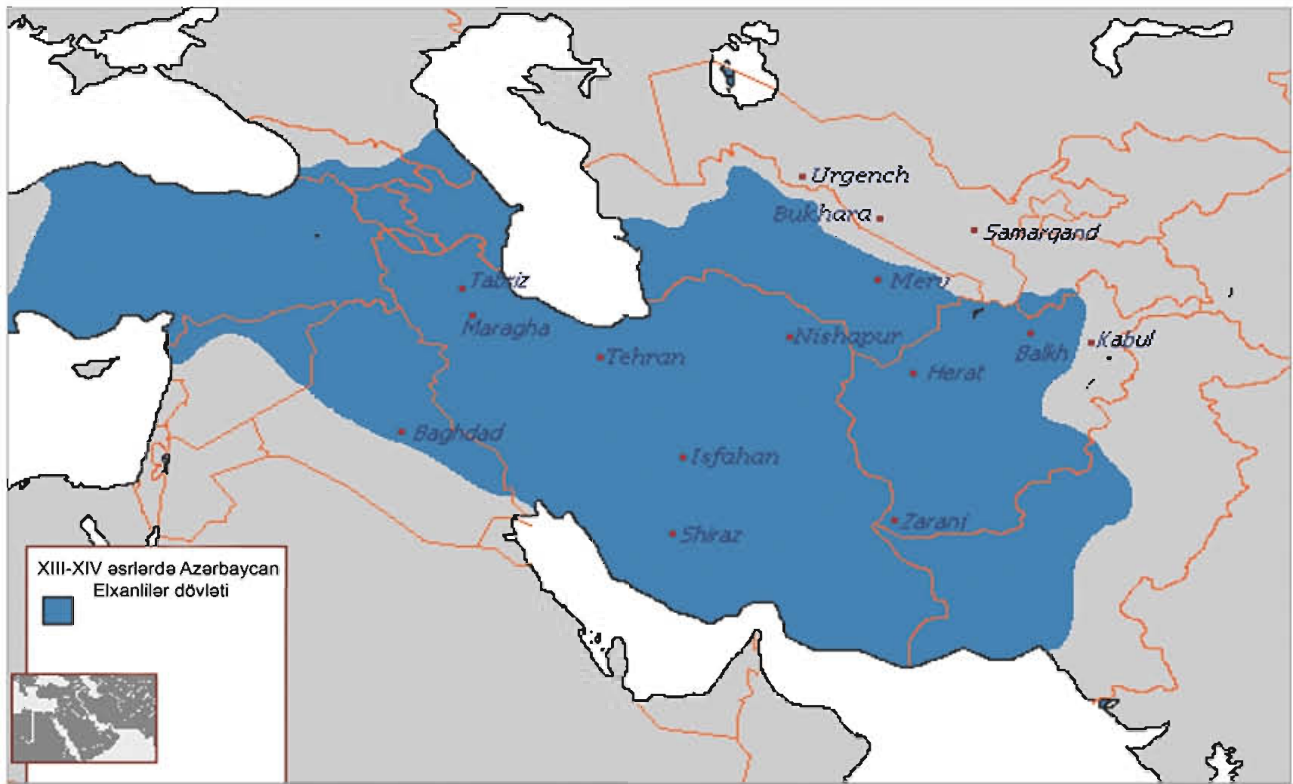
qəbbil və ya amil, maliyyə müfəttişləri isə mütəsərrif adlanırdı. Amillər xəracı özbaşına artırırdılar və bəzən məhsulun yarısı kəndlinin əlindən alınır. Xərac əvvəllər əsasən məhsulla alınır. Azərbaycan kəndliləri X-XI əsrlərdə xəracın müəyyən hissəsini pulla ödəyirdilər. Xəracdan başqa, müsəlman ailəsi öz əmlakına görə nəzir verirdi ki, buna da zəkat və ya sədaqə deyilirdi. Müsəlman olmayan əhalidən can vergisi – cizyə alınır. Səlcuqlar dövründə əhalidən ənənəvi vergilərdən əlavə, döyüşçülər üçün silah və şərab tədarük etmək, onların atlarını nallamaq üçün malüs-silah, şə-

rab bahası, nal bahası kimi vergi, şəhər sənətkarlarından isə onların hazırladığı sənət məhsullarından pay da alınır. Ümumiyyətlə, XI-XIII əsrin əvvəllərində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin xərac, uşr, cizyə, haqq, alaf, nüzl, əvariz, qismət, təyyarət, dəraib və bir çox başqa vergi, rüsum və mükəlləfiyyətlər ödədiyi məlumdur.

Səlcuqlar imperiyasının tənzülündən sonra Azərbaycan ərazisində Atabəylər (1136-1225) dövləti yarandı. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də topaq üzərində mülkiyyət formalarından biri iqta adlanırdı. Şirvanşahlar və Eldənizlər döv-



Sacilər dövləti (889-942)



Elxanilər dövləti (XIII-XIV)

lətinin hökmdarları özlərinə yaxın olan adamlara iqta adı ilə iri şəhərlər, bütöv əyalətlər və torpaq sahələri verirdi. İqta xidmətə görə verildiyi üçün irsi mülkiyyət hesab edilmirdi.

Mülkiyyət formalarından biri də feodalların və əyanların əllərində olan xüsusi torpaqlar idi ki, bu, mülk adlanırdı. Mülk torpaqları irsi olaraq nəsildən-nəslə keçə bilirdi. Feodal həmin torpağı başqasına bağışlaya və ya sata bilərdi. Mülk sahibi dövlətə xərac verirdi. Məscidlərin, ruhani və xeyriyyə təşkilatlarının, müqəddəs yerlərin ixtiyarında olan torpaq sahələri vəqf adlanırdı. Bu torpaqların gəliri məscidlərin, mədrəsələrin və ruhani idarələrinin ehtiyaclarına sərf olunurdu. Kəndlilər və sənətkarlar istehsal etdikləri vergilərin 70%-nə qədərini xəzinəyə verməli olurdular. Eldə-

gizlər dövlətində xəzinəyə daxil olan vergilərin miqdarı 8,5 milyon Abbasi dinarı həcmində idi. Ağır vergilərin biri torpaq vergisi – xərac idi. Xərac pul və ya natura şəklində alınırdı. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müsəlman olmayan əhalidən cizyə deyilən vergi toplanırdı. Xəss torpaqlarından və iqta sahiblərindən uşr deyilən onda bir vergisi alınırdı. Adından görünüyü kimi, bu, gəlirin ondan birini təşkil edirdi. Köçəri maldarlar otlaqlardan istifadə etdikləri üçün xəzinəyə haqq deyilən vergi verirdilər. Əhali hakim təbəqənin nümayəndələrini və onların qulluqçularını, atlarını öz evlərində yerləşdirməli və yedizdirməli idi. Bu cür xidmət üçün alınan vergi nüzl adlanırdı. Gömrük və gözləmə haqqı üçün təhəkkümat vergisi verilirdi. Bu vergidən yalnız dini idarələr

azad idi. Feodal toyları zamanı əhalidən süd pulu, cehiz pulu məqsədilə şir baha deyilən vergi toplanırdı.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan Elxanilər dövləti zamanında sülalə üzvlərinin əlində olan torpaqlar incu adlanırdı. Bu dövrdə iqta institutu qüvvətlənmişdi. Torpaqların bir hissəsi kənd icmasının ixtiyarında qalırdı. Vergi verilməsində əvvəlki kimi ellik zəmanət mövcud idi. Monqol zülmü altında olan əhali dövlətə və feodallara 40 növ vergi və rüsum verirdi. Torpaq vergisi xərac natural formada alınırdı və ilk Hülakülər dövründə taxıl məhsulunun 70%-ni təşkil edirdi. Can vergisi qopçur adlanırdı. Oturaq əhali bu vergini 1-7 dinaradək pulla, köçərilər isə mal-qara ilə verirdilər. Monqol qoşunlarının saxlanması üçün əhali üzərinə xüsusi

vergi – tacar qoyulmuşdu. Hökmdarlar əhalidən bazar qiymətinədən aşağı qiymətə müxtəlif istehlak malları alır və ya tacirləri bazar qiymətlərindən yuxarı qiymətə məhsul almağa məcbur edirdilər. Gömrükxanalarda bac alınır. Mövcud vergilər əhali gəlirinin 3/4 hissəsini təşkil edirdi. Vergi toplamaqla ayrıca idarə – divan məşğul olurdu. Divan vergiləri ya dövlət darğaları vasitəsilə, ya da vergi yığmaq hüququnu icarəyə vermək (müqatiə) yolu ilə toplanırdı. Azərbaycanın cənub vilayətlərində toplanan vergi 210 tükənə (1 tükənə – 10 min dinar), şimal vilayətlərində toplanan vergi isə 54 tükənə çatırdı. Vergi verə bilməyənlərə icbari əmək müəyyən edilirdi. Xəzinə gəlirinin azalması, kəndlilər arasında qaçqıncılıq və ixtişaşların artması ilə əlaqədar olaraq Keyxatu xan pul islahatı keçirdi: ölkədə kağız pullar – çav tədavülə buraxıldı. Lakin bu tədbir səmərə vermədi, bazar qiymətləri artdı, ticarət dövriyyəsi azaldı. Qazan xan feodalların hakimiyyətini möhkəmlətmək, dövlət gəlirini artırmaq məqsədilə bir sıra qanunlar verdi. Divan torpaqlarından əkin sahələri irsi iqta hüququ əsasında kəndlilərə paylandı. Qazan xan vergi sistemini qaydaya salmağa çalışaraq müqatiəni məhdudlaşdırdı. İslahat müəyyən dərəcədə kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəlişinə, gəlirin artmasına və onun daha müntəzəm xəzinəyə yığılmasına səbəb oldu.

XV əsrdə Azərbaycanda Ağ-qoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin mövcud olduğu bir

dövrə otuzdan çox adda vergi və mükəlləfiyyət mövcud idi və bu ağır vergi sistemi əhalini əzirdi. Məlcəhət və ya bəhrə əsas vergi növü idi. **Uzun Həsən (1423-1478)** Qanunnaməsinə əsasən, bəhrə əldə edilən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil etmişdir. Kəndlilər istifadə olunmuş suyun müqabilində də bəhrə vergisi ödəyirdilər. Hərbiçilərin, mülki və ruhani vəzifələri tutan şəxslərin xeyrinə toplanan vergilərin məcmusu ixracat adlanırdı. Qeyri-qanuni surətdə, özbaşına toplanan vergilər şiltaqat adanırdı. Yerli inzibati-polis məmurunun (dərucəki), vergiyığan məmurların (mümayizane), ruhani başçıların (rəsm əlvüzarə) xeyrinə toplanan vergilər mövcud idi. Maldarlardan çobanbəyi vergisi alınır. Məcburi bəxşişlər sistemi də mövcud idi. Bu bəxşişlər torpaq sahiblərinə, şahın məmurlarına, xidmətçilərinə verilir (düşüllük, novruzi, peşkəş, eydi və s.). Dövlətin və



Uzun Həsən (1423-1478)

feodalların xeyrinə toplanan vergilər yerinə yetirilməli olan mükəlləfiyyətlər (çərik, tər, ulaq, ulam, biyar və s.) əhalini müflisləşdirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövləti zamanında Azərbaycan kəndlisi torpaq və gəlir vergisini – məcəhət, bəhrə, xərac – natural formada ümumi məhsulun 1/5, 1/3 hissəsinə bərabər vergiləri və mükəlləfiyyətləri ödəyirdi. Bu vergi sahibkar ilə dövlət arasında bölünürdü. Birinciyə 1/10, ikinciye 2/10 hissə çatırdı. Bağbaşı – məhsulun 1/10-nə bərabər idi. Çobanbəyi, çöl pulu örişdə heyvanları otarmaq üçün alınır. Dəhyek (1/10) – iri feodal torpaqlarından götürülən gəlirlərin 10%-i alınır. Cüftbaşı – torpağı əkib-becərmək üçün bir cüft qoşqu vasitəsi olanlardan alınır. Dəzgahbaşı – hər bir toxucu dəzgahından istehsal edilən məhsuldan alınan vergi idi. İxracat XVI əsrdə ümumi və müxtəlif vergilərin məcmusu mənasında işlənirdi: dövlət canişinləri, hərbi xidmətdə olanların və əyanların tələbatını ödəmək üçün alınır. Ot-alafa yük heyvanları, atlar üçün alınır. Ulafa (ərzaq) bir nəfərin (hərbi, canişin və s.) yaşaması üçün alınan vergi idi. Bu iki vergi bəzən pulla da alınır. Qonalqa əyanların kəndlilərin evində düşərgə salmaq hüququ idi. Kəndli əyanı, onu müşayiət edənləri yataqla təmin etməli, yedirtməli, atlarını yemləməli idi. Təyin isə şəhər və kəndlərdə xarici dövlətlərin səfirlərinə və onları müşayiət edənlərə qulluq etmək üçün əhalidən alınan məbləğ idi. Ulaq və ulam – kəndli şah

çaparlarının ixtiyarına minik, yük, qoşqu atları verməli idi. **I Şah Abbasın (1571-1629)** əmri ilə alafa, ulafa, biyar, ulaq, peşkəş, salami, şiltaqat kimi əvəlcədən nəzərdə tutulmamış, təsadüfi səciyyə daşıyan bütün töycü növləri “ixracat” və “əvazirat”a daxil edilmişdi. Rüsum dövlət canişinləri və ruhanilər üçün natura ilə alınan vergi idi. Səvari əhalinin hakim sülalənin üzvlərinə – sərkərdələrə, yeni fəth edilmiş yerlərə gələn tanınmış adamlara (Novruz bayramı münasibəti ilə) verdiyi hədiyyə idi. O, bəzən novruzi adlanırdı. Tərh dövlətə və feodala məxsus olan malın bazar qiymətindən yuxarı zorla kəndliyə satılması və yaxud dövlətə və feodala lazım olan malın bazar qiymətindən aşağı qiymətə alınması idi. Dəstəndaz aşağı səviyyəli dövlət icraedici şəxslərin xidmətinə görə verilən vergi idi. Başpulu yetkin kişi cinsinə mənsub şəxslərdən alınır. Otaqxərçi (həmçinin yurtanə) hər evdən, hər ailədən alınan



I Şah Abbas (1571-1629)

vergi idi. Cizyə xristianlardan alınır. Biyar kəndlinin feodal və ya dövlət üçün zorla, pulsuz işləməsi idi. Bütün ailə üzvləri növbə ilə 2 gündən 6 günə qədər biyara getməli idi. Çərik döyüşən orduya kənar vilayətlərdən göndərilənlərdən alınır. Bunlardan başqa, tüstü pulu, alaçıq pulu və s. alınır. XVII əsrdə vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 35-ə çatmışdı. Onların arasında natural səciyyə daşıyanlar üstünlük təşkil edirdi. Ölkədə əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edirdi. Dövlət xəzinəsinin müflisləşməsi ilə əlaqədar olaraq vergilərin məbləği kəskin surətdə artırıldı. 1699-1702-ci illərdə əhalinin yeni siyahıyaalınması keçirildi. Bu siyahıyaalınma zamanı vergilər 3 dəfə artırıldı.

XVIII əsrin I yarısında vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı rəiyyət və elatların boynuna düşürdü. İranda mövcud olan vergilər Azərbaycanda da tətbiq olunurdu: torpaq vergiləri (malcəhət, uşr, çobanbəyi), bir nəfərə alınan vergilər (sərşomari, cizyə), qoşunları saxlamaq üçün (ulufa, sursat, əsb-e çapar), hərbi qulluq mükəlləfiyyəti (çərik), şah və dövlət məmurlarının xeyrinə toplanan vergilər (ruşmat, təhzilat, peşkəş, xərce təyin mütərəddin), dövlət və feodallar üçün görülməli işlər (bikar və əvazir), torpaqbasdı vergisi (rahdari) və s. Vergilər dövlət xəzinəsini dolduran yeganə mənbə idi. Vergi verməkdən boyun qaçırmaları deyərək, şah hökuməti 15 yaşına çatmış bütün kişi cinsindən olanları siyahıya alırdı.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda xanlıqlar dövründə

əsas vergini malcəhət (Naxçıvan və Şirvan xanlıqlarında bu vergi bəhrə adlanırdı) təşkil edirdi. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi 1/10-lə 1/3 arasında tərəddüd edirdi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən çopbaşı adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan bağbaşı adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Kəndlilərdən toypulu da alınır. Əgər toy kəndlinin ailəsində olurdusa, onda o, bəyə toyxərçi verməli idi. Toy bəyin ailəsində olurdusa, onda bəy kəndlidən toy pulu tələb edirdi. Hər bir kəndli həyətidən otaqxərçi deyilən vergi də yığılırdı. Kəndli xanın atları üçün arpa verməli idi. Bu vergi at arpası adlanırdı. Rəiyyət tez-tez öz hesabına xanın muzzdlu əsgərlərini də saxlamaq olurdur. Bu mükəlləfiyyət dişkirəsi adlanırdı. Rəiyyətdən həmçinin xan dəftərxanasının və inzibati idarəetmənin digər qurumlarının xərclərini ödəmək üçün mirzəyanə, kələntərlik və digər vergilər toplanırdı. Vergiyiğanlar xanın əmrinə əsasən öz xeyirlərinə dağalıq vergisi toplayırdılar. Qarabağ xanlığında hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr – xələtlər, atlar, silahlar bağışlanırdı. Feodallar da bunun müqabilində xana öz adlarına layiq hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan Cavanşir səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər, katiblər, eşikağası, dağalar və yolçular xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Məhəmməd həsən xan döv-



Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında

ründə Şəki xanlığında Dəsul-əməl adlı qanunlar məcmuəsi tərtib olunmuşdu. Burada bütün vergi və mükəlləfiyyətlər tən-zimlənirdi.

Rus istilasından sonra – XIX əsrin ortalarında vergi sistemi unifikasiya edildi, saysız-hesabsız xırda vergilər bir və ya bir-iki vergidə birləşdirilərək, daha çox natural formaya salındı. Əyalətlərin əksəriyyətində dövlət vergiləri kəndlər və ya kəndli həyətləri üzrə deyil, sahələr (nahiyyələr) üzrə müəyyən-ləşdirilirdi. Vergi sistemində ən mühüm dəyişiklik 1819-cu ildə Şəki əyalətində həyata keçiril-mişdi. Natural vergilərin yerinə pul vergiləri qoyulmuşdu. Ər-zaqla toplanan vergi çoxluq təşkil edirdi. Vergilərin bölün-məsi sistemi və yığılması üsulu

bir-birindən fərqlənirdi. Şirvan əyalətində vergilər hər kənd, Qarabağ əyalətində hər kəndli həyəti, Lənkəran əyalətində isə mahallar üzrə təyin olunurdu. Sonradan çar hökuməti əvvəlki vergi sistemində dəyişikliklər etdi. Natural vergilər pul ver-giləri ilə əvəz olundu. Qarabağ və Lənkəran əyalətlərində pul rentasının xüsusi çəkisi artdı. Quba əyalətində ərzaq vergisi üstünlük təşkil edirdi. Bakı əyalətində də kəndlilərin ver-giləri xeyli artmışdı. Dövlət rəncbərləri xəzinə tərəfindən istismara məruz qalırdılar. Lən-kəran əyalətində bütün əkərlər ildə hər ailədən gümüş pulla 2 manat zemstvo vergisi ödəməli idilər. Zemstvo mülkiyyətindən əlavə, xəzinə hər həyətdən əla-və, hər əkər həyətidən gümüş

pulla daha 17 manat 40 qəpik qoparırdı. XIX əsrin 40-cı il-lərində feodal vergisi rəiyyətlər-dən hər üç formada – işləyib ödəmə, natural və pul forma-larında alınır, özü də natural forma üstün mövqe tuturdu. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bəy rəiyyətləri-nin vergi və mükəlləfiyyətlə-rinin sayı 35-ə çatırdı. Bu mü-kəlləfiyyətlərin içərisində ən ağır və zəhmətli işləyib ödəmə idi.

Sahibkar rəiyyətlərinin ən geniş yayılmış vergi forması malcə-hət, salyana, darğalıq, at arpası və s. idi. Bütün bu mükəlləfi-yətlər natural xarakter daşıyırdı. Malcəhət kənd təsərrüfatı bit-kisi məhsulundan torpaq sahib-karının xeyrinə ayrılan hissədən ibarət idi. O, adətən, dənli bit-kilər məhsulunun 1/10, pambıq və ipək məhsulunun isə 1/5 hissəsi həcmində toplanırdı. Darğalığın həcmi çox vaxt məh-sulun 20%-dək artırırdı. Sahibkar kəndliləri bəy atlarının yemlən-məsi üçün feodallara at arpası deyilən daha bir natural mükəl-ləfiyyət icra etməyə borclu idi. Rəiyyətlərin məhsulunun 20%-ə qədəri at arpasının ödənilmə-sinə gedirdi. Rəiyyətlərin pul mükəlləfiyyətləri də (cütbaşı, bağbaşı, toy pulu və bayramlıq) rəngarəng idi. Cütbaşı cütə qo-şulan öküzlər üçün alınırdı: bağbaşı – meyvə, üzüm və tut bağları üçün yığılan vergi idi; toy pulu hər toya görə müxtəlif məbləğlərdə alınırdı (məsələn, Şirvan əyalətində hər toydan gümüş pulla 3 manat), bayram-lıq novruz və qurban bayramları günü yığılırdı. XIX əsrin 40-cı illərində hər sahibkar rəiyyəti

həyətinin sahibkarın xeyrinə ödədiyi vergi və mükəlləfiyətlər pul hesabı ilə ildə Qarabağ qəzasında 25 manata, Nuxa qəzasında 5 manat 31 qəpiyə çatırdı. 1901-ci ildən qüvvəyə minən yeni torpaq qanunu ilə bütün kateqoriyalar üzrə kəndlilərin dövlət qarşısında mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirildi. Həmin qanuna əsasən, dövlət kəndliləri özlərinin həmişəlik istifadəsində olan torpaqlarına görə xəzinəyə həyətbaşı (tüstü) adlanan vergi əvəzinə, gəlirin 10-12%-ni təşkil edən dövlət

yətlər, o cümlədən torpaqdan istifadəyə görə məhsulun 1/10 hissəsindən yarısına qədərini təşkil edən məcəhət, yaxud bəhrə, qışlaqda saxlanan heyvana görə ot pulu, alaçıq tikməyə görə tüstü pulu, bağ və tərəvəz yetişdirməyə görə bağ pulu və s. ödəyirdilər. Onlar dövlətə də bir sıra vergilər verirdilər. Yeni qanuna əsasən, vergilər iki qrupda cəmləşdirilirdi: sahibkar kəndlilərin, həmçinin bəy və mülkədarların bilavasitə istifadəsində olan torpaqlara görə torpaq vergisi,

hissəsi olduğundan vergilər haqqında qanunlar yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla mərkəzdən verilirdi. Yerli ərazi idarəetmə orqanları yalnız öz əraziləri hüduqlarında əlavə vergilər yığa bilərdilər. Həmin dövrdə vergi sistemi dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarət idi. Dövlət vergiləri mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilirdi və dövlətin bütün ərazisində ödənilməli idi. Dövlət vergilərinə dövlət torpaq vergisi, əmlakdan vergi, ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və aksiz vergiləri aid edilirdi. Dövlət vergiləri dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Yerli vergilər isə yerli ərazi idarəetmə orqanları (quberniya, vilayət, şəhər, qəza zemstvoları) tərəfindən müəyyən edilirdi və həmin ərazi daxilində yığılırdı. Yerli vergilər yerli xəzinədarlıqla toplanırdı və yığılmış vəsaitlər yerli polis idarəsinin, yerli idarəetmə orqanlarının, yerli təhsil, sanitariya və s. idarələrin saxlanılmasına sərf olunurdu. Yerli vergilərə çox vaxt zemstvo vergiləri də deyirdilər. Yerli vergilərə əlavə ticarət və sənaye vergisi, əlavə aksiz vergisi, şəxsi vergilər, tüstü (həyətbaşı) vergisi, qəssablardan alınan vergilər, zibilxanaların təmizlənməsi üçün vergilər, çəmənlər və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər, yoldan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi.

XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisad elmində neoklassik istiqamət üstünlük təşkil edirdi. Azad rəqabətin yerinə gələn inhisarlar dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsini tələb edirdi.



Rusiya İmperiyasının qızıl çervonları

tövcüsü, istifadə etdiyi başqa torpaqlara görə torpaq vergisi, bütün torpaqlara şamil edilən zemski rüsumu ödəməli idi. Zemski rüsumu əhalinin təhsil, səhiyyə, baytarlıq və s. xərclərini ödəmək məqsədilə alınırdı. Lakin o, əsasən, polisin saxlanmasına sərf edilirdi. Həmin dövrdə, əvvəllər olduğu kimi, sahibkar kəndliləri öz ağalarının xeyrinə bir sıra mükəlləfiyə-

bütün torpaqlara şamil edilən zemski rüsumu. Bu zaman azərbaycanlı kişiler əsgərliyə çağırılmadıqlarına görə dövlətə hərbi vergi də verirdilər.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş vergilər birbaşa vergilərdən, rüsumlardan və aksiz yığımından ibarət idi. Qeyd edilən dövrdə Şimali Azərbaycan Rusiya İmperiyasının tərkib

Bu isə mükəmməl dövlət büdcəsinin formalaşdırması ilə mümkün idi. Dövlət büdcəsinin formalaşdırmaq həm də yeni təşəkkül tapmış cümhuriyyətin siyasi istiqlalını qoruyub saxlamaq baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində büdcə quruculuğuna düzgün olaraq vergi işindən başlandı. Vergi işinin təşkili Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətində idi. Qısa müddətdə vergi orqanlarının həm mərkəzi, həm də yerlərdəki şəbəkəsi formalaşdırılmışdı. Cümhuriyyətin ilk tədbirlərindən biri aksiz idarələrinin təsdiqlənməsi oldu. Buraya Bakı, Gəncə, Zaqatala quberniyaları daxil idi. Yerli məsul struktur orqanlar yaradılmaqla qəza rəislərinin vergi yığmaq funksiyası onların əlindən alındı. Həmçinin Maliyyə Nazirliyinin nəzdində mərkəzi nəzarətçi orqan kimi vergi müfəttişliyi təsis edildi. Hökumət vergi işini institusional cəhətdən daima təkmilləşdirir, buradakı problemlərə xüsusi diqqət yetirirdi. İlk vaxtlar vergi işində normativ-hüquqi baza keçmiş Rusiya imperiyasının müvafiq qanunlarına düzəlişlər və əlavələr edilməklə məhdudlaşdırıldı, sonralar isə müxtəlif vergilər haqqında ayrı-ayrı qanunlar qəbul edildi. Bu zaman parlament başlıca olaraq ənənəvi vergi sistemindən istifadə edirdi və xəzinənin ehtiyaclarının ödənilməsində dolayı vergilər – inhisar yığımları, gömrük vergiləri və aksizlər mühüm rol oynayırdı. Vergilər ağır olduğundan siyasi partiyalar (Müsavat partiyası başda olmaqla) dolayı ver-

gilərin ləğv edilməsini və mütləq gəlir vergisinin tətbiq edilməsini istəyirdilər. Lakin dövlət büdcəyə əlavə vəsait cəlb etmək məqsədilə dolayı vergiləri saxladı. 1919-cu ilin əvvəllərində dövlət gəliri 600 milyon manat idi ki, bunun da 400 milyon manatı dolayı vergilərin, xüsusilə də neft məhsullarının payına düşürdü

Parlamentin 17 mart 1919-cu il tarixdə təsdiq etdiyi qanunla yerlərdə gəlir vergisini yığmaq hüququ quberniya və qəza idarələrinə verildi, parlamentin 17 iyun 1919-cu il tarixli qərarı ilə Maliyyə Nazirliyinin nəzdində vergi müfəttişi vəzifəsi təsis olundu. Parlamentin 22 dekabr 1919-cu il tarixli iclasında Balaxanı-Sabunçu rayonlarının vergi polisinin təsis edilməsi haqqında qanuna baxılmışdı. 15 may 1919-cu il tarixli qanunla isə kapital vergisinin, müstəqim vergilərin dərəcələri təsdiq olundu. Məsələn, kapital üçün vergi müəssisələrin əsas kapitalının hər bir manatı üçün 30 qəpik müəyyənləşdirildi. 23 iyul 1919-cu il tarixindən yaşayış minimum məbləğinin dövlət vergisinə cəlb olunmayan hissəsi 1000 rubldan 5000 rubla qədər artırıldı. O zaman parlament tərəfindən torpaq vergisinin, sənət vergisinin, əmlak vergisinin, həmçinin neft və kənd təsərrüfatına qoyulan aksizlərin artırılması dövlət büdcəsinin yaranmasına əsaslı təminat versə də, onların tam müsbət nəticə verdiyini söyləmək düzgün olmazdı. Lakin bu tədbirlər liberal iqtisadiyyat quruculuğu, o dövrün prioritet iqtisadi nəzəriyyələrinin tələb-



Zaqafqaziya bonları

ləri baxımından, demək olar ki, düzgün müəyyənləşdirilmişdi. Azərbaycanda müstəqil dövlətin büdcə quruculuğu təcrübəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başladı. O zaman Azərbaycan hökuməti dövlətin iqtisadi tənzimləmə fəaliyyətini təmin etmək və getdikcə gücləndirmək üçün dövlət büdcəsinin yaratmağı vacib saydı. Bununla əlaqədar, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması mənbələri – vergilər, aksizlər, digər daxil olmalar müəyyənləşdirildi, büdcə xərcləri təsnifləşdirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadiyyat sahəsində

mühüm addımlarını sıralamış olsaq, xüsusi mülkiyyət institutunun yaradılmasını, büdcənin təşkilini, milli valyutanın təsis edilməsini qeyd-şərtsiz göstərmək lazım gəlir. Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması üçün təminat neft və neft məhsullarından əldə edilən gəlirlər ola bilərdi. Çünki ölkə iqtisadiyyatının əsasını neft təşkil edirdi. Respublikanın Maliyyə Nazirliyi təmsalında hökumət belə hesab edirdi ki, neft və neft məhsullarına dövlətin xeyrinə aksizlər qoymaqla dövlət büdcəsi üçün maliyyə əsası yaratmaq olur. Bununla əlaqədar aksiz rüsumları haqqında nizamnamə qəbul edilmiş, bir çox qanun layihələri hazırlanmış və parlamentin müzakirəsinə təqdim olunmuşdu. Büdcə tam hazırlanmamış və təsdiq edilməmişdən əvvəl dövlət gəlirlərinin ayrı-ayrı mənbələr üzrə formalaşmasının smetası tərtib edilmişdi. Bu smeta ilə büdcə arasında qismən fərq olsa da, məlum olur ki, gəlirlər əsasən birbaşa və dolaylı vergilərdən formalaşdırılır. Müstəqil respublikanın ilk dəfə olaraq gəlir cədvəlinin işlənilib hazırlanmasında müəyyən çətinliklər yaranırdı. Hər şeydən əvvəl, ağır bir şəraitdə müstəqillik bəyannaməsi qəbul edilmişdi, xarici və daxili müharibələr nəticəsində istehsal və ticarət ləngimiş, qiymətlər artmışdı, əmək haqqı isə bu qiymətlərlə ayaqlaşa bilmirdi. Digər tərəfdən əsas Şimal satış bazarından heç bir məlumat daxil olmurdu, yerlərdə hökumət tədbirlərini həyata keçirməyə imkan verən və deməli, gəlirlərin dövlət büdcəsinə cəlb

edilməsini təmin edən idarə orqanları, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Bu səbəblər üzündən respublika büdcəsinin möhkəm və tam etibarlı təməl üzərində qurmaq mümkün deyildi. Ayrı-ayrı mənbələr üzrə gəlirlərin formalaşdırılmasının metodikası olsa da, hələ mükəmməl deyildi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ciddi cəhdləri sayəsində 1919-cu il üçün dövlət büdcəsini formalaşdırmaq mümkün oldu. Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi müstəqim və qeyri-müstəqim vergilərdən, gömrük haqqından, dövlətin inhisarı, mədənlərin istismarı haqqı (mədən vergisi), dövlət dəmir yolunun xalis gəlirindən ibarət olmaqla 6 əsas hissəyə bölünmüşdü. Müstəqim vergilərə torpaq vergisi, əmlak vergisi, gəlir vergisi, hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergilər aid idi.

Qeyri-müstəqim vergilərə isə bunlar daxil idi: ağ neft, benzin, sürtkü yağları, kerosin, neftdən alınan digər məhsullardan, həmçinin tütün, papiros kağızları, şəkər, çaydan alınan vergi. Hökumət inhisarına aid vergilərə bunlar daxil idi: mədən gəliri, poçt-teleqraf gəliri, meşələrdən, balıq vətəgələrindən, pambıqçılıq təsərrüfatlarından gələn gəlirlər. Bu vergilər hesabına 1919-cu il üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərini 665 mln. manata çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdu ki, bu da az məbləğ deyildi. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturu belə idi: müstəqim vergilər 17,3%, qeyri-müstəqim vergilər 18%, gömrük haqqı 15%, dövlət inhisarı 1,1%,

neft mədənlərindən, meşələrdən, pambıq tarlalarından, balıq vətəgələrindən alınan istismar haqqı 34,3%, dövlət dəmir yolunun xalis gəliri 7,5%. Respublika iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft istehsalının azalmasına baxmayaraq, neft məhsullarından tutulan qeyri-müstəqim vergilər və neft mədənlərindən alınan istismar haqqı, göründüyü kimi, büdcə gəlirlərinin 52,3%-ni təşkil edirdi. Qeyd olunmalıdır ki, gənc müstəqil dövlətin ilk büdcəsini həm daxili, həm də xarici səbəblərdən mükəmməl hesab etmək olmazdı. Müharibə və rus inqilabının ölkənin dövlət həyatında yaratdığı ağır vəziyyət, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının zəifliyi, pul nişanlarının qiymətdən düşməsi büdcə quruculuğuna mənfi təsir göstərirdi. Öz növbəsində, büdcəni formalaşdırmadan iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdən qurtarmaq və möhkəmləndirmək də çətin idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bu istiqamətdə görülən ilk tədbirləri uğurlu hesab etmək olar. 11 dekabr 1919-cu ildə parlament tərəfindən qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənara xammal ixracının şərtləri haqqında" Qanununa görə ixrac olunan əmtəələrin dəyərinin 25%-nin xəzinəyə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Parlamentin təsdiq etdiyi "Dövlət gəlir vergisinə cəlb olunmayan yaşayış minimumu gəlirlərinin artırılmasına dair" 23 iyun 1919-cu il tarixli qanunu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vergi işinin daima təkmilləşdirilməsini göstərirdi. Bu qanuna görə, vergiyə cəlb

olunmayan minimum gəlir mənbəyi infilyasiya və digər hallar nəzərə alınaraq 1000 manatdan 5000 manata qaldırıldı. Digər bir qanun layihəsində isə illik gəliri 60 min manatdan çox olanlardan tutulan gəlir vergisini 25% artırmaq nəzərdə tutulurdu. Maliyyə Nazirliyinin 5 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Respublikası Parlamentinə göndərdiyi məktubunda 1920-ci il üçün yaşayış minimumunun artırılması və gəlir vergisi dərəcələrinin dəyişdirilməsi haqqında qanun layihəsinin təsdiq edilməsi xahiş olunurdu. Bu qanun layihəsi ilə əlaqədar izahatda deyilirdi ki, həyatın ümumi bahalaşması 1920-ci ildə vergi tutulmayan yaşayış minimumunu bir daha artırmaq, gəlir vergisi tutulmayan əvvəlki imkanları dəyişmək zəruridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vergi siyasətində parlamentin 2 oktyabr 1919-cu il tarixli qanunu da mühüm rol oynadı. Qanun hərbi verginin ləğv edilməsini nəzərdə tuturdu. 19 aprel 1915-ci ildən Azərbaycanda hərbi mükəlləfiyyətdən azad olunanlara vergi tətbiq edilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman əhalinin öz dini etiqadlarına kifayət qədər əməl etməsi üçün şərait yaratmağı, həmçinin bu verginin kəmiyyətinin onsuz da az olmasını və ona görə də dövlət gəlirində xüsusi rol oynamadığını nəzərə alaraq onun tamamilə ləğv edilməsi qərarına gəlmişdi. Bu qanun hökumətin demokratik maliyyə siyasətini səciyləndirmək baxımından qiymətlidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyə-

tinin ağır maliyyə vəziyyəti vaxtaşırı təcili tədbirlər həyata keçirməyi qaçılmaz etmişdi. Müstəqim vergilərin artırılması ilə respublikanın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağın nəinki praktiki cəhətdən, həm də elmi-nəzəri cəhətdən mümkünsüz olduğu məlum idi. Ona görə də dövlət xəzinəsinin tələblərini ödəmək üçün daha təsirli tədbir kimi 1920-ci il üçün birdəfəlik fəvqəladə vergi tətbiq etmək qərara alındı. Bununla əlaqədar, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 10 mart 1920-ci il tarixli məktubla Nazirlər Kabinetinə müraciət olundu və “1920-ci il üçün fəvqəladə birdəfəlik dövlət vergisi haqqında qanun layihəsi” təqdim edildi. Azərbaycan hökuməti bu qanun layihəsini bəyənnir və parlamentin təsdiqinə verir. Fəvqəladə verginin əmlak, kapital, gəlir və əmək haqqına qoyulması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti torpağın məhsuldarlığının artırılması ilə torpaq vergisinin artırılması siyasətini yeridirdi. Maliyyə Nazirliyinin hazırladığı məruzədə göstərilirdi ki, ayrı-ayrı qəzalar üzrə 1918-ci ilin normaları ilə torpağın gəlirliliyinin ümumi məbləği vergiyə cəlb olunan gəlirlilik səviyyəsini 36-72 dəfə ötüb keçir. Ona görə də torpaqdan əldə edilən dövlət gəlirlərini artırmaq nəinki mümkündür, hətta zəruridir. Maliyyə Nazirliyi bunu həyata keçirməyin iki yolunu göstərirdi: yeni rüsum və vergilər tətbiq etməklə, mövcud vergi dərəcələrini artırmaqla. Birinci yol torpaq sahələrinin yenidən uçotunun aparılmasını

tələb etdiyindən və bunun üçün müəyyən zaman tələb olunduğundan ikinci yola üstünlük verilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti vergi quruculuğunu, vergi qanunvericiliyini təmin etməklə bərabər, onların düzgün və tam şəkildə həyata keçirilməsini də daima diqqətdə saxlayırdı. Əmək Nazirliyinin təqdimatı ilə parlament bu nazirliyin nəzdində fəhlə məsələsi üzrə xüsusi məşvərət şurası yaratmaq haqqında 19 mart 1919-cu il tarixində qanun qəbul etdi. Qanuna görə şuranın vəzifələrindən biri fəhlə və sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli iqtisadi dəyərlər və dünyəvi prinsiplər əsasında qurulurdu. Cümhuriyyətin ilk yarandığı dövrlərdən başlayaraq burada mütərəqqi gəlir vergisinin üstün tutulacağı göstərilirdi. Bu, Baş nazir Fətəli Xan Xoyskinin təqdim etdiyi və parlamentin 1918-ci il 26 dekabr tarixli iclasında baxılan hökumət proqramında əksini tapmışdı. Parlament iclaslarında dəfələrlə müzakirə olunan vergi məsələsində əsas diqqət vergi dərəcələrinə yönəldilmişdi. Parlament iclaslarının stenoqrafik hesabatlarının araşdırılmasından məlum olur ki, bu iclaslarda vergi dərəcələrinin, həm yüksək olması, həm də aşağı olması hallarında baş verə biləcək hadisələrin dəfələrlə elmi təhlili verilmiş, vergi dərəcələri ilə qiymətlər (infilyasiya), həyat səviyyəsi, təbəqələşmə, sosial problemlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin olduğu göstərilmişdir. F.Xoyskinin Baş nazir olduğu

müddətdə maliyyə siyasətinin əsasında vergi dərəcələrinin, ümumiyyətlə, azaldılması və mü-tərəqqi gəlir vergisinə üstünlük verilməsi dayanırdısa, N.Yusifbəylinin Baş nazir olduğu dövrdə (22 dekabr 1919-cu ildən) isə müstəqim vergilərin artırılması, qeyri-müstəqim vergilərin (neft, şərab, tütünün çıxmaqla) azaldılması nəzərdə tutulurdu. Dövlət büdcəsini artırmaq, 1920-ci il üçün daha etibarlı və tutumlu büdcə formalaşdırmaq məqsədilə parlament neft məhsullarına tətbiq olunan aksizlərin dəyişdirilməsi haqqında qanun layihəsinə baxır və təsdiq edir. Nəticədə büdcəyə əlavə 130 mln. daxil olunması təmin edilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vergi işinin təşkili təkcə ölkənin maliyyə imkanlarının artırılmasına xidmət etmirdi. Onun mühüm bir missiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə miras qalan əmək və kapital arasındakı gərgin münasibətləri qaydaya salmaqdan ibarət idi. N.Yusifbəylinin Baş nazirliyi dövründə Əmək Naziri olan Ə.Pepinov əmək və kapital arasında qarşılıqlı münasibətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyini dəfələrlə qeyd etmişdir. M.B.Məmmədzadə bəylərlə kəndlilər arasında münasibətlərin həllinə diqqət yetirməyin vacibliyini göstərmişdir. Bütün bunlar isə sosial-iqtisadi qanunvericiliyin yaradılması və həyata keçirilməsini tələb edirdi. Belə bir qanunvericilik isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradıldı. Öz mövcudluğu dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti

145 iclas keçirdi, 270 qanun layihəsini müzakirə etdi. Onların 230-nu qəbul etdi. Bu qanunların 82-si ancaq iqtisadi və maliyyə məsələlərinə aid idi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra vergi işi də mərkəzi dövlətin siyasi mənafehləri əsasında yenidən təşkil edildi. Sovet dövlətinin ilk çağlarında onun əsas gəlirləri pul emissiyası, təminatlar və ərzaq sapalağı idi. Buna görə də ilk sovet vergiləri heç də böyük fiskal əhəmiyyət kəsb etmirdi və açıq-aşkar sinfi mübarizə xarakteri daşıyırdı. Xalq Komissarları Sovetinin 1918-ci il 14 avqust dekretinə əsasən Qırımızı Ordu döyüşçülərinin ailələrini təmin etmək məqsədi ilə muzzdlu işçiləri olan xüsusi ticarət müəssisələri sahiblərinə birdəfəlik rüsum tutulurdu. 1918-ci il 30 oktyabr tarixli dekretlə şəhər burjuaziyası və qolçomaqlar üçün birdəfəlik fəvqəladə on milyardlıq inqilabi vergi daxil edildi. Sovet dövlətinin maliyyə sisteminin quruluşu V.İ.Leninin 1919-cu ildə söylədiyi aşağıdakı fikrinə əsaslanırdı: "Maliyyə sahəsində RKP imkan yarandıqca bütün hallarda gəlir və əmlak vergisini həyata keçirəcək". İlk vergi islahatları Yeni İqtisadi Siyasət (YİS) dövrünə təsadüf edir. Sovet dövlətində yeni iqtisadi münasibətlərə keçid V.İ.Leninin 15 mart 1921-ci il tarixli "Ərzaq sapalağının ərzaq vergisi ilə əvəz edilməsi haqqında" məruzəsindən sonra başlandı. Elə həmin dövrlərdə Sovet dövlətinin vergi sisteminin əsasları qoyuldu. 1923-1925-ci illərdə vergi sistemi, birbaşa vergilər –



F.X.Xoyski

kənd təsərrüfatı vergisi, istehsal vergisi, gəlir vergisi, renta vergisi, gerb rüsumu, vərəsəliklə keçən əmlakdan vergi, vasitəli vergilər – aksizlər və gömrük vergisi növlərini əhatə edirdi. Birbaşa vergilər maliyyə siyasətinin əsas aləti idi və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artımının əhəmiyyətli amilinə çevrilmişdi. Büdcə daxilolmalarının 1922-1923-cü illərdə 43%-ni, 1923-1924-cü illərdə 45%-ni, 1925-1926-cı illərdə isə 82%-ni birbaşa vergilər təşkil etmişdir. Bütün sənaye və ticarət müəssisələri, sənətkarlıq və digər istehsal fəaliyyətləri istehsal vergisinə cəlb olunurdu. Verginin həcmi mal dövriyyəsinin 1,5%-i miqdarında idi. Yeyinti sənayesində bu vergi 1,5-2%, zinət əşyaları üçün isə 2-6% intervalında idi. Gəlir-əmlak vergisi həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən tutulurdu. Əmlak vergisi, hər şeydən əvvəl, kapitalla, qoyulan vergi idi. Dövlət müəssisələri əmlak vergisindən azad idi, lakin 8% həcmində gəlir

vergisi ödəyirdilər. Əmlak vergisi mütərəqqi xarakter daşıyırdı, yəni kapitalın həcmi artıqca verginin dərəcəsi də artırdı. Bunun da nəticəsində kapitalın istənilən birləşməsi verginin bir neçə dəfə artmasına səbəb olurdu. Belə vergi boyunduruğu kapitalın təmərküzləşməsinə əngəl törədirdi.

Həmin dövr üçün xarakterik cəhətlərdən biri də iqtisadi vergi tutmanın mövcud olması idi. Məsələn, həm səhmdar cəmiyyətlərin gəlirlərindən, həm də onların ödədikləri dividendlərdən vergi tutulurdu. Çay, kofe, duz, alkoqollu içkilər, tütün məmulatları və bir sıra digər istehlak mallarının satışına aksizlər müəyyən edilmişdi.

1930-1932-ci illərdə əsaslı vergi islahatları aparılmağa başlandı. Bu islahatlar nəticəsində aksizlər tamamilə ləğv edildi, müəssisələr üçün isə 2 növ vergi ödənişi – dövriyyə vergisi və mənfəətdən ayırmalar müəyyən edildi. Fondlara normativ ayırmalar istisna olmaqla, sənaye və ticarət müəssisələrinin bütün mənfəəti dövlət nəfəsinə tutulurdu. Beləliklə, dövlətin gəliri vergilər hesabına deyil, ümumi milli məhsulun dövlətin xeyrinə birbaşa məcburi alınması hesabına formalaşırdı. Əhalidən tutulan vergilərin dövlət büdcəsində payı olduqca cüzi idi. Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq hərbi vergi tətbiq olunurdu. 1946-cı ildə isə bu vergi növü ləğv edildi. Çoxuşaqlı analara kömək məqsədi ilə SSRİ Ali Sovetinin 21 noyabr 1941-ci il tarixli fərmanı ilə subaylara və uşaqsız ailələrə vergi tətbiq

olundu. Monqolustan istisna olmaqla, tarixdə dünyanın heç bir ölkəsində bu verginin analoqu olmamışdır. Buna baxmayaraq, bu vergi SSRİ dağılana qədər mövcud olmuşdur. O dövrün əsas vergi ödənişi – dövriyyə ödənişi dövriyyə vergisi idi. 1954-cü ildə dövriyyə vergisindən daxil olan vəsaitlər dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 41%-ni təşkil edirdi. 1980-ci illərin ortalarında isə islahatlar başlanana qədər SSRİ-nin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 90%-dən çox hissəsi xalq təsərrüfatından daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşırdı. Əhalidən tutulan vergilərin xüsusi çəkisi isə cəmi 6-7% təşkil edirdi. Artıq 80-ci illərin sonlarında kooperativlərin mənfəətindən tutulan verginin dərəcəsinin yüksəldilməsinə ciddi cəhdlər edildi. Sovetlər İttifaqının dağılması ərafəsində digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da 1990-cı ilin iyul ayında Maliyyə Nazirliyinin tərkibində ilk müstəqil vergi xidməti yaradıldı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra vergi sahəsində də yeni quruculuq işlərinə başlanıldı (bax: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi).

Xosrov Kərimov

AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYAT QOVŞAQLARI – müasir şəraitdə dünya ölkələri arasında gedən integrasiya prosesləri bir sıra sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, yükdaşımanın intensivləşməsinə də təsir göstərmişdir. Yük və sərnişin daşınmasının tənzimlənməsində nəqliyyat qovşaqlarının

liyyat qovşaqlarının müəyyənləşdirilməsi mühüm iqtisadi və strateji əhəmiyyət kəsb edir. Adətən, iqtisadi və iqtisadi-coğrafi ədəbiyyatlarda bir neçə nəqliyyat xəttinin kəsişdiyi stansiyalar nəqliyyat qovşağı adlandırılır. Lakin son dövrlərdə nəqliyyat qovşağına verilən tərif, nəqliyyat qovşaqlarının formalaşmasının parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi, yük və sərnişin daşınma əməliyyatlarını yerinə yetirən iki və üç nəqliyyat xəttinin kəsişməsi və illik yükdaşımaları bir milyon tona çatan, mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən stansiyalar və limanlar nəqliyyat qovşağı adlandırılır. Bu cür qovşaqlarda, ola bilsin ki, dəmir yolu ilə avtomobil, dəmir yolu ilə dəniz və yaxud çay nəqliyyatı, avtomobil nəqliyyatı ilə çay və ya dəniz nəqliyyatı, hava və boru kəmərləri nəqliyyatı fəaliyyət göstərmiş olsun. Nəqliyyat qovşaqları formaca iki yerə ayrılır: tam formalaşmış nəqliyyat qovşaqları, formalaşmaqda olan nəqliyyat qovşaqları. Formalaşmış nəqliyyat qovşaqlarının sərhədləri məhiyyətə sənaye qovşaqlarının sərhədlərinə uyğun gəlir və birini iqtisadi baxımdan tamamlayır. Formalaşmış nəqliyyat qovşaqları özünün inkişaf mərhələlərində ona yaxın olan ərazilərdə əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, yüklərin, sərnişinlərin vaxtında iri sənaye rayonlarına və mərkəzlərinə çatdırılmasına xidmət edir. Nəqliyyat qovşaqlarının formalaşması nəqliyyat sahələrinin təsiri ilə yanaşı, yük və sərnişin daşınmasının tənzimlənməsində nəqliyyat qovşaqlarının



Nəqliyyat qovşağı (Bakı)

məhsuldar qüvvələrin, sənayenin, kənd təsərrüfatının formalaşmasından da asılıdır. Xüsusilə son dövrlərdə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində tranzit yükdaşımanın intensivləşməsi Azərbaycanda nəqliyyat qovşaqlarının reallaşması ilə yanaşı, bir çox nəqliyyat mərkəzlərinin formalaşmasına da zəmin yaratmışdır.

Respublika ərazisində aparılan təhlillər nəticəsində nəqliyyatın konfigurasiyasından yük və sərnişin daşımalarından asılı olaraq aşağıdakı əsas nəqliyyat qovşaqları müəyyən olunmuşdur: Bakı, Gəncə, Yevlax, Şirvan, Culfa, Naxçıvan, Lənkəran qovşaqları spesifik xüsusiyyətinə görə formalaşmış qovşaqlar qrupuna daxil edilir.

Bakı nəqliyyat qovşağı nəqliyyat konfigurasiyasına, yük və sərnişin daşınmasına görə respublikanın digər nəqliyyat qovşaqlarından fərqlənir. Bakı nəqliyyat qovşağı dəmir yolu, dəniz, avtomobil, boru kəməri və hava nəqliyyatının inkişafı nə-

ticəsində formalaşmışdır. Bakı nəqliyyat qovşağının inkişafında yuxarıda qeyd olunan nəqliyyat amilləri ilə yanaşı, uzun müddət ərzində burada bir çox sənaye sahələrinin inkişafı, o cümlədən neft hasilatı, maşınqayırma və metal emalı, tikinti materialları, kimya və neft kimya, yüngül, yeyinti və digər sənaye müəssisələrinin istehsal etdiyi çox həcmli məhsulların daşınması ilə əlaqədardır. Respublika üzrə dəniz yolu ilə daşınan yüklərin 40%-i, dəniz nəqliyyatı ilə daşınan yüklərin 60%-i bu qovşağın payına düşür.

Bakı qovşağından Bakı-Arablinka, Bakı-Gəncə-Qazax, Bakı-Osmanlı-Astara, Bakı-İmişli-Culfa-Naxçıvan magistral dəmir yolları və avtomobil yolları istiqamətlənir. Eyni zamanda Bakı-Batumi, Bakı-Ərzurum, Bakı-Novorossiysk-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və qaz kəmərləri çəkilməklə mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Bakı nəqliyyat qovşağında Bakı

dəniz limanının beynəlxalq normalara uyğun yenidən qurulması Xəzər dənizi regionunda yük və sərnişin daşınmasında əlaqələndirici rola malikdir. Xüsusilə Bakı-Bektaş, Bakı-Türkmənbaşı, Bakı-Həştərxan, Bakı-Pəhləvi gəmi bərələri fəaliyyət göstərir. Bakı nəqliyyat qovşağının spesifik xüsusiyyətlərindən biri də beynəlxalq səviyyəli hava limanının qovşaq daxilində yerləşməsidir. Bakı hava limanından dünyanın bir çox ölkələrinin mühüm şəhərlərini əlaqələndirən hava yolları fəaliyyət göstərir.

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin daha intensiv fəaliyyəti Bakı nəqliyyat qovşağının beynəlxalq nəqliyyat qovşağı kimi qiymətləndirilməsi üçün güclü zəmin yaratmışdır.

Respublikanın qərbində fəaliyyət göstərən mühüm nəqliyyat qovşaqlarından biri Gəncə nəqliyyat qovşağıdır. Gəncə nəqliyyat qovşağı Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə yük və sərnişin daşımalarının tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəncə nəqliyyat qovşağı strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşmiş, daxili və xarici yük və sərnişin əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində aktiv iştirak edir. Tarixən qovşağın yerləşdiyi ərazi daxilində Bakı-Batumi neft kəməri çəkilmişdir. Hal-hazırda Bakı-Gəncə-Ağstafa qaz kəməri qovşaq ərazisindən keçməklə qovşağın iqtisadi və sosial sferalarının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gəncə nəqliyyat qovşağının inkişafı ümumilikdə Gəncə şəhərinin, o



cümlədən ətraf inzibati rayonların sosial həyat tərzinin yaxşılaşmasında təsiredici rola malikdir. Respublikada dəmir yolu ilə daşınan yükün 20%-i Gəncə nəqliyyat qovşağının payına düşür. Gəncə nəqliyyat qovşağının yük daşınmasında üç əsas ənənəvi sənaye məhsulları: yüngül, yeyinti və əlvan metallurgiya sənaye məhsulları üstünlük təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, Gəncə nəqliyyat qovşağının səmərəli fəaliyyəti qovşağa ətrafı istehsal sahələrinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Son ildə istehsal sahələrinin inkişafı üçün qovşağa daxil olan yükün əsas hissəsini əlvan metal məmulatları (30%), meşə materialları, yeyinti və yüngül sənaye məhsulları təşkil edir. Eyni zamanda qovşaqdan göndərilən yüklərin əsasını mineral tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. məhsullar təşkil

edir. Gəncə nəqliyyat qovşağında fəaliyyət göstərən mühüm nəqliyyat sahələrindən biri də hava nəqliyyatıdır. Hava nəqliyyatı, ümumiyyətlə, qovşağın əlaqə imkanlarını daha da genişləndirir. Gəncə hava limanı vasitəsi ilə respublikanın daxili regionları ilə yanaşı, MDB məkanında yerləşən müstəqil respublikaların şəhərləri ilə də iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək imkanları vardır. "İpək yolu"nun fəaliyyəti ilə əlaqəli olaraq Azərbaycanın qərb rayonlarının nəqliyyat sistemi daha intensiv şəkildə yük axınlarına məruz qalır. Bu baxımdan qovşaqda fəaliyyət göstərən stansiya daxili dəmir yolunu, yük-vurma və boşaltma əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi üçün beynəlxalq standartlara uyğun aparılması ön plana çəkilməlidir. Eyni zamanda qovşağın iqtisadi və sosial sferasının yax-

şılaşdırılması üçün müvafiq işlərin görülməsi vacibdir.

Azərbaycanın mərkəzi regionunda yük və sərnişin daşınmasında mərkəzi mövqe tutan qovşaqlardan biri də Yevlax nəqliyyat qovşağıdır. Yevlax nəqliyyat qovşağı Gəncə dəmir yolu şöbəsinə aid edilməklə, dəmir yolunun və avtomobil yollarının kəsişməsindən əmələ gəlmişdir. Bakı-Yevlax, Gəncə-Ağstafa dəmir yolu və avtomobil yollarının mərkəzində yerləşir. Qovşaqdan yuxarı və düzən Qarabağın rayonlarına Yevlax-Ağdam-Xankəndi; Yevlax-Mingəçevir dəmir yollarının çəkilməsi yük axınlarının intensivləşməsi nəticəsində Yevlax dəmir yolu stansiyasının nəqliyyat qovşağı kimi formalaşmasına zəmin yaranmışdır. Yevlax-Mingəçevir sənaye qovşağında istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulla-



Nəqliyyat qovşağı (Bakı)

rının daşınmasında Yevlax nəqliyyat qovşağı mühüm yer tutur. Aparılan təhlillər göstərir ki, Gəncə dəmir yolu şöbəsi üzrə daşınan yükün 10%-i bu qovşağın payına düşür. Yevlax nəqliyyat qovşağı düzən Qarabağın inzibati rayonlarının və Mingəçevir şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafında, sərnəşin yük daşınmasında mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Qovşaq daxilində yük və sərnəşin daşınma

əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində qarışıq nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunur. Xüsusilə avtomobil, boru kəmərləri və hava nəqliyyatının qovşaq daxilində formalaşması yükdaşınmanın intensivləşməsinə müsbət təsir göstərir. Azərbaycanın TRACECA proqramına qoşulması, Bakı-Yevlax-Gəncə-Ağstafa magistral dəmir yolu və avtomobil yollarında tikinti və təkmilləşmə işlərinin aparılması



Nəqliyyat qovşağı (Gəncə)

qeyd olunan qovşaqların fəaliyyətini daha da artırmış olacaqdır.

Respublikanın Aran iqtisadi regionunda yük və sərnəşin daşınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən qovşaqlardan biri də Şirvan nəqliyyat qovşağıdır. Qovşağın strateji və iqtisadi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşməsi və səmərəli nəqliyyat kommunikasiyasına malik olması intensiv yük və sərnəşin daşınmasına zəmin yaratmışdır. Şirvan nəqliyyat qovşağı Bakı-Şərur, Bakı-Astara dəmir yolu və avtomobil yollarının düyünündə yerləşir. Eyni zamanda Şirvan dəmir yolu stansiyasının bir nəqliyyat qovşağı yarım əsrdən artıq müddət ərzində Şirvan şəhəri və onun ətrafında intensiv şəkildə neftin istehsal olunması və bir sıra yüngül, yeyinti sahələrinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şirvan nəqliyyat qovşağına daşınan cəmi yükün 80%-ə qədərini qovşağa daxil olan, 20%-ini qovşaqdan göndərilən yüklər təşkil edir. Son illərdə Şirvan şəhərində ixrac yönümlü məhsulların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi qovşaqdan göndərilən yüklərin xüsusi çəkisinin azalmasına öz təsirini göstərmişdir.

Şirvan nəqliyyat qovşağı indiki şəraitdə mərkəzləşdirilmiş qaydada Aran iqtisadi rayonuna daxil olan bir sıra inzibati rayonların yük əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində aktiv iştirak edir.

Azərbaycanın qərb bölgəsində daxili və xarici yük və sərnəşin daşınmanın yerinə yetirilməsində Culfa və Naxçıvan nəq-

liyyat qovşaqları mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hər iki qovşaq Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşir.

Culfa nəqliyyat qovşağı Bakı-Culfa-Şərur magistral dəmir yolu və eyniadlı avtomobil yolları üzərində yerləşir. Culfa nəqliyyat qovşağı mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Qovşaq əsasən İran İslam Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən (İran Culfası) dəmir yolu ilə qarşılıqlı yük daşıma əməliyyatları ilə əlaqəli şəkildə formalaşmışdır. Culfa nəqliyyat qovşağında ümumilikdə sənayenin və kənd təsərrüfatının zəif inkişaf etməsinə baxmayaraq, nəqliyyatın strateji vəziyyətindən asılı olaraq aktiv yük daşıma qabiliyyətinə malikdir. Qovşaqdan daşınan yüklərin əsas hissəsini İran dövləti təşkil edir. Son 20 il ərzində Azərbaycan torpaqlarının 20% erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunması ümumilikdə Nax-



Nəqliyyat qovşağı (Yevlax)

çıvan MR-ni blokada şəraitinə salmışdır. Bu səbəbdən qovşağın yükötürmə qabiliyyəti onun potensial imkanlarından çox aşağıdır.

Naxçıvan nəqliyyat qovşağı Muxtar Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafında həlledici rola malikdir. Naxçıvan nəqliyyat qovşağında dəmir yolu, avtomobil və hava nəqliyyatı

fəaliyyət göstərir. Tarixən Muxtar Respublikanın istehsal sahələri içərisində yüngül və yeyinti məhsulları üstünlük təşkil etdiyindən ixrac əməliyyatlarında həmin məhsullar üstünlük təşkil edir. Naxçıvan nəqliyyat qovşağına daxil olan yüklərin əsas hissəsini İran və Türkiyə respublikaları təşkil edir. Naxçıvan, Türkiyə və Culfa qovşağı ilə



Nəqliyyat qovşağı (Naxçıvan)



Nəqliyyat qovşağı (Bakı-Astara)

İran İslam Respublikası arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafı hər iki qovşağın yük və sərnişin əməliyyatlarının intensivləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın cənub bölgəsində Lənkəran və Astara nəqliyyat qovşağı yerləşir. Hər iki qovşaq Bakı-Osmanlı-Astara magistral dəmir yolu və eyni istiqamətdə olan magistral avtomobil yolları üzərində yerləşir. Eyni zamanda, hər iki qovşağın ərazisində magistral boru kəmərləri nəqliyyatı fəaliyyət göstərir. Lənkəran nəqliyyat qovşağı isə dənizlə əlaqəsi olduğundan avtomobil və dəniz nəqliyyatının diqqətində yerləşir. Bu səbəbdən də Lənkəran nəqliyyat qovşağı avtomobil və dəniz yolları ilə yükləndirilmə əməliyyatının yerinə yetirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu üzrə dəniz yolu ilə daşınan yüklərin 25%-i Lənkəran, 38%-i Astara nəqliyyat qovşağının payına düşür.

Hər iki qovşaq respublikanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaqla beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki qovşaqda yük axınlarının tənzimlənməsi yükləmə və boşaltma əməliyyatlarının intensivliyini təmin etmək üçün beynəlxalq normalara cavab verən təkmilləşmə işləri aparılır.

Azərbaycanın nəqliyyat qovşaqlarının inkişafı daxili və xarici yükləndirilməni tənzimləməklə yanaşı, yeni xidmət sferalarının formalaşmasına da təsir göstərir.

*Zahid Məmmədov,
Rauf Əliyev*

"AZƏRENERJİ" AÇIQ TİPLİ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ ("Azərenerji" ASC) – Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və dispetçer idarə olunmasını həyata keçirən mərkəzi dövlət təsisatı. Səhmdar Cəmiyyət olaraq 1997-ci ildə təsis

edilmişdir. "Azərenerji" ASC respublikanın ən iri enerji istehsalçısı olmaqla yanaşı, paylayıcı şəbəkələr və elektrik verilişi xətlərinin sayına və uzunluğuna görə də regionda lider mövqe tutur. Tərkibinə "Mingəçevir", "Varvara", "Şəmkir", "Yenikənd", "Araz" və "Vayxır" daxil olmaqla 6 Su-Elektrik Stansiyası (SES), və "Azərbaycan", "Şirvan", "Şimal", "Bakı



İEM", "Babək", "Astara", "Şəki", "Xaçmaz", "Naxçıvan", "Bakı", "Səngəçal", "Şahdağ" və "Sumqayıt" olmaqla 13 İstilik-Elektrik Stansiyaları (İES) və gərginliyi 500, 330, 220 və 110 kilovolt olan 200-dən artıq yarımstansiya daxildir. Bu yarımstansiyalarda mövcud olan transformatorların ümumi gücü 20 min meqavoltamperdən ar-

tıqdır. Gərginliyi 110 kv və ondan artıq olan 250 elektrik verilişi xəttinin ümumi uzunluğu 7200 km-dən çoxdur. Elektrik verilişi xətlərinin ümumi uzunluğu (gərginliyi 35, 10, 6 və 0,4 kilovolt olan paylayıcı xətlər də daxil olmaqla) 100 min kilometrəndən artıqdır. "Azərenerji" ASC-də hər il orta hesabla 20 milyard kilovoltsaatdan artıq enerji istehsal edilir ki, onun da 90%-ni İES, 10%-ni isə SES-lər verir. Burada həmçinin hər il orta hesabla 700 min hekakoloridən çox istilik enerjisi də istehsal olunur. İES-lərdə enerji istehsalına ildə təqribən 6,5 milyon ton şərti yanacaq sərf edilir ki, bunun da 90%-dən çoxunu təbii qaz, qalan hissəsini isə mazut yanacağı təşkil edir. "Azərenerji" ASC-nin enerji sisteminin Türkiyə, Rusiya, İran və Gürcüstan dövlətlərinə çıxışı vardır. "Azərenerji" ASC-də (2009-cu il) 12 min nəfərə yaxın işçi çalışır.

"AZƏRİKİMYA" DÖVLƏT ŞİRKƏTİ ("Azərikimya" DŞ) – Azərbaycanın kimya və neft-kimya sahələrində istehsalat, elmi-istehsalat və kommersiya birliklərini, zavodları, elmi və layihə təşkilatlarını özündə birləşdirən dövlət şirkəti kimi 1992-ci ildə təsis olunmuşdur. "Azərikimya" DŞ-nin əsas vəzifəsi kimya və neft-kimya kom-

pleksinə daxil olan bütün müəssisələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, ölkənin neft-kimya və kimya sahələri üzrə inkişaf strategiyasının və konsepsiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi, dünya standartlarına cavab verən ekoloji təmiz texnoloji proseslərin tətbiqini təmin etməkdir. Strukturuna daxil olan müəssisələr əvvəllər Sovetlər İttifaqının kimya kompleksinin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. O zaman bu sənaye sahəsinin 22 müəssisəsində 100-ə yaxın adda kimya və neft-kimya məhsulu istehsal olunurdu. 1970-1980-ci illərdə İttifaqda yuyucu maddələrin mühüm hissəsi məhz Sumqayıtın kimya müəssisələrində istehsal olunmuşdur. O dövrdə 160-170 min ton həcmdə istehsal olunan yuyucu maddələrin 5-6%-i respublikanın ehtiyaclarına sərf edilmiş, qalan hissəsi isə onun hüdudlarından kənara göndərilmişdir. 1970-ci illərin sonlarında neft-kimya sənayesi qurğularının fiziki və mənəvi köhnəlməyə məruz qalması və onların olduqca aşağı məhsuldarlıqla istismarı burada istehsal səmərəliliyinə ciddi mənfi təsir etmişdir. İstehsalın aşağı düşməsinə və texnoloji geriliyin aradan qaldırılması üçün ölkənin neft-kimya kompleksində 1988-ci ildə layihə gücü 450 min ton (300 min ton etilen, 150 min ton propilen) olan müasir EP-300 qurğusu tikilərək istismara verilmişdir. Sovetlər İttifaqının dağılması ilə respublikalararası iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, həmçinin ölkədə neft emalı həcmünün azalması bu qurğunun potensial imkanların-

dan tam istifadə etməyə imkan vermir. Uzun illər modernizasiyası investisiyalasdırılmayan bu qurğunun özü də fiziki, həm də mənəvi köhnəlməyə məruz qalmışdır. İndi bu qurğu 25% istehsal həcmində fəaliyyət göstərir. Hazırda "Azərikimya" DŞ-nin tərkibinə daxil olan "Etilen-Polietilen", "Üzvi-Sintez", "Sintezkauçuk" və "Səthi aktiv maddələr" zavodlarında polietilen, izopropil spirti, propilen oksidi, propilenqlikol, sadə poliefirlər və digər məhsulların istehsalı həyata keçirilir. "Azərikimya" DŞ-nin tərkibinə həmçinin Mexaniki Təmir zavodu, "Azərikimya" Dövlət Layihələndirmə İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Kimya Elmi-Tədqiqat İnstitutu, çoxsaylı istehsal və sosial infrastruktur obyektləri daxildir.

"AZƏRSİĞORTA" DÖVLƏT SİĞORTA ŞİRKƏTİ – 1917-ci il inqilabına qədər Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanda Rusiya, Almaniya, İngiltərə və başqa dövlətlərin sığorta cəmiyyətləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil olan ərəfədə dövlət sektorunda müəssisələrin maliyyə və əmlakının mühafizəsi məqsədi ilə Moskvada SSRİ Maliyyə



yə Xalq Komissarlığının tərkibində Dövlət Sığorta İdarəsi yaradılmışdır. Dövlət Sığorta sisteminin yaradılması böyük şəbəkə filiallarının və bütün SSRİ ərazisində nümayəndəliklərin qurulmasını nəzərdə tuturdu. O dövrdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında da yerli Dövlət Sığorta İdarəsi yaradıldı. Bütün SSRİ ərazisində – respublikaların, regionların və vilayətlərin şəhər və rayonlarında Dövlət Sığorta idarələri geniş filiallar şəbəkəsinə malik oldular. Azərbaycan SSR-in Dövlət Sığorta İdarəsi Bakı şəhəri üzrə 11, şəhər və rayonlarda isə 80 filialdan təşkil edilmişdi.

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etdi. SSRİ Dövlət Sığorta İdarəsinin əvəzində Azərbaycan Dövlət Sığorta Şirkəti yaradıldı. 1992-ci ildə Azərbaycan Dövlət Sığorta Şirkəti "Azərsığorta" adlandırıldı və o vaxtdan fəaliyyətini bu adla davam etdirir.

Hazırda "Azərsığorta" respublikanın bütün ərazisində fəaliyyət göstərir və 80 sığorta agentliyinə malikdir. Şirkətin Baş ofisi Bakı şəhərində yerləşir, respublikanın bütün şəhər və rayon agentlikləri ilə kompüter, teletayp və telefon əlaqəsinə malikdir. Şirkətdə 700 nəfər çalışır ki, onlardan 360 nəfəri ştatlı işçi, 340 nəfər isə ştatdankənar əməkdaşdır.

Azərbaycan Respublikasında 30-dan çox sığorta şirkəti və bir sıra xarici dövlətlərin broker və sığorta şirkətlərinin nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir ki, "Azərsığorta" Şirkəti daima

onlarla əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Dövlət Sığorta Şirkəti – "Azərsığorta" respublikada fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin siyahısında ilk onluğa daxildir və 1-ci yerdədir. Sığortaçı kimi maliyyə imkanlarına malik olması onun sığorta əməliyyatlarında iştirakına və onların rentabelliyyənin qorunub saxlanmasına, risklərin azaldılmasına, eləcə də başqa ölkələrin sığortaçıları ilə əlaqələrini genişləndirməsinə imkanlar yaradır. Şirkət respublika daxilində və bir sıra xarici şirkətlərlə təkrar sığorta müqavilələrinin bağlanması və onların yerləşdirilməsi üzrə müxtəlif sahələrdə işlər görür. Belə ki, Liyod təkrar broker, Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, Türkiyə, Rusiya, İran, Fransa, İsveçrə, Yaponiya və başqa sığorta şirkətləri ilə sığortanın müxtəlif sahələri üzrə təkrar sığorta müqavilələri bağlanmış və əlaqələr yaradılmışdır. Azərbaycan Dövlət Sığorta Şirkəti "Azərsığorta"nın əməkdaşlıq etdiyi xarici sığorta və təkrar sığorta şirkətləri bunlardır: "Başak sığorta", "AON Azeri", "AIG", "Lukoil insurance", "Miner Re", "AzRe", "AXAMBASK", "Merkurey Assistance", "Tokio Marine".

Müstəqilliyin bərpasından sonra yeni sənaye, maliyyə və iqtisadi texnologiyalara malik olan Qərb ölkələrində ona maraq artmağa başladı. "Əsrin Kontraktı" adlanan yeni layihə yaradıldı və bu layihə Azərbaycanda mövcud olan bütün sənaye müəssisələrini öz infrastrukturunda birləşdirdi. Kontrakt Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda

neft yataqlarının kəşfi, neftin çıxarılması və dünya bazarına çatdırılması, həmçinin Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yerləşən neft-kimya, nəqliyyat və digər sahələrin infrastrukturunun və xidmətlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. "Azərsığorta" Dövlət Sığorta Şirkəti "Əsrin Kontraktı"nın sığorta xidmətləri üzrə operatoru sayılır və bu kontrakta görə neftin çıxarılması və çatdırılmasında sığorta risklərinin paylaşdırılması və qəbulunda aktiv iştirak edir.

1998-ci ildə Azərbaycandan keçməklə Avropa və Asiya arasında körpü rolunu yerinə yetirən TRACECA proqramı çərçivəsində Bakıda Avropa və Asiyanı birləşdirən qədim Böyük İpək yolunun bərpası məqsədi ilə növbəti konfrans keçirilmişdir. İl ərzində Azərbaycandan avtomobil və dəmir yolu ilə böyük miqdarda yük tranzit olaraq daşınır. "Azərsığorta" Sığorta Şirkəti 2001-ci ildən daşınan tranzit yüklərin sığortasını həyata keçirməkdədir. Bunlardan başqa, Böyük İpək yolunun bərpası ilə əlaqədar olaraq yeni investisiyaların daxil olmasına, yeni avtomobil və dəmir yollarının tikintisinə imkanlar yarandı. Bütün bunlar böyük maliyyə və etibarlı sığorta ilə mühafizə olunmasını tələb edir ki, buna da "Azərsığorta" Sığorta Şirkəti təminat verir.

"AZƏRSU" AÇIQ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ ("Azərsu" ASC) – Bakı şəhəri içməli su ilə XX əsrin müxtəlif dövrlərində tikilmiş kəmərlər vasitəsi ilə 4 mənbədən təchiz olunur – Şollar və Xaçmaz yeraltı suları, Ceyranbatan su anbarı və Kür



“Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin inzibati binası

çayı. Lakin keçən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində baxımsızlıq nəticəsində su təchizatı sistemində ciddi çətinliklər yaranmışdı. 1993-cü ildə ölkədə sabitlik bərqərar olduğdan sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri iqtisadiyyatın bir çox sahələrində olduğu kimi, su təchizatı sistemindəki çətinliklərin də aradan qaldırılması idi. İlk növbədə, Bakı, Sumqayıt şəhərlərinin və Abşeron yarımadasının yaşayış məntəqələrinin içməli su ilə təchizatının yaxşılaşdırılmasına imkan verə biləcək bir qurumun yaradılmasına başlandı. Bununla əlaqədar olaraq, iki sabiq dövlət qurumu olan “Kommunsəna-yəsutəchizatı” İstehsalat Birliyi və “AzSuGEO” Elmi-Tədqiqat İnstitutunun əsas və dövriyyə vəsaitlərinin bazasında, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə 1995-ci ildə Abşeron Regional Səhmdar Su

cəmiyyəti yaradıldı. Həmin dövrdə MDB ölkələri arasında ilk dəfə olaraq “Böyük Bakının su təchizatı sisteminin yenidən qurulması layihəsi” üçün beynəlxalq maliyyə institutlarından su sektoruna güzəştli şərtlərlə kredit ayrılmasına nail olundu və bu layihə uğurla həyata keçirildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında su təchizatı sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” 11 iyun 2004-cü il tarixli Sərəncamı müvafiq olaraq aparılan islahatlar və təkmilləşdirmələr çərçivəsində Abşeron Regional Səhmdar Su cəmiyyəti “Azərsu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə çevrilmiş, Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin “Bakıkanalizasiya” İstehsalat Birliyinin və Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinin ləğv edilmiş “Azərsukanaltəmir” və “Azərkəndsutəchizat”

İstehsalat birliklərinin respublikanın şəhər və rayonlarındakı müəssisə və təşkilatları onun tabeliyinə verilmişdir. Onun əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının su təchizatı və kanalizasiya xidmətini təşkil etmək, yaşayış məntəqələrində aidiyyəti üzrə sosial-iqtisadi sifarişlərin yerinə yetirilməsi və ictimai tələbatın ödənilməsi üçün məhsul istehsal etmək, iş yerinə yetirmək və xidmət göstərməkdən ibarətdir. Bundan irəli gələrək, “Azərsu” ASC suyun götürülməsi, emalı, nəqli və satışı sahəsində strukturunda olan təşkilatların fəaliyyətini təşkil edərək tənzimləyir, tabeliyindəki sutəmizləyici qurğuların, kanalizasiya sistemlərinin, nasos stansiyalarının, su kəmərlərinin istismarı, layihələndirilməsi, inşası, təmiri və onlara texniki xidmət göstərilməsi işlərinə nəzarət edir. “Azərsu” ASC-nin strukturuna Bakı Su Kəməri İstismar İdarəsi, Bakı Kanalizasiya Xidməti İdarəsi, Suölçmə Cihazlarının İstismarı Təsərrüfatı və Su Satışı Müəssisəsi, Kür Su Kəmərləri İstehsalat İstismar İdarəsi, Ceyranbatan Su Kəmərləri İstehsalat İstismar İdarəsi və digər regional idarə və törəmə səhmdar cəmiyyətləri daxildir.

AZİPS – Mərkəzi Bank tərəfindən “Milli Ödəniş Sisteminin konsepsiyası və strategiyası”na uyğun olaraq qəbul edilmiş Real Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar Sistemi. “AZİPS”in tətbiqi banklararası ödənişləri real vaxt rejimində aparmağa, hesablaşmalar zamanı vəsait itkisini aradan qaldırmağa, bankların

balans hesabatlarının konsolidasiya edilməsini asanlaşdırmağa və banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik şəkildə idarə olunmasına şərait yaratmışdır. Yeni sistem bazar iqtisadiyyatına əsaslanan pul siyasətinin daha səmərəli aparıl-

masını əlverişli etmiş və bazara operativ surətdə geniş nəzarəti həyata keçirməyə və mötəbər məlumatlarla işləməyə imkan vermişdir.

AZTƏMİNATLI AİLƏ – orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məc-

musundan aşağı olan ailə. Aztəminatlı ailə gəlir səviyyəsi istehlak minimumundan aşağı olan ailədir. Aztəminatlılıq (kəsiblik) həddi müvafiq dövr üçün normativ istehlak yığımı (istehlak səbəti) əsasında müəyyənləşdirilir.

B

BABAYEV ƏLİCAN PİR-CAN OĞLU (1952) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof.



1978-ci ildə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir.

1982-ci ildə iqtisad elmləri üzrə namizədlik, 1992-ci ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 60-dan çox elmi məqalənin, 2 monoqrafiyanın müəllifidir. İqtisad elmləri doktoru, professor Q.P.Juravlyovun ümumi elmi redaktəsi ilə 2009-cu ildə dərc olunmuş “İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat 1, 2”, “İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat 1, 2” adlı dərslik rus dilindən Azərbaycan dilinə onun ümumi redaktəsi ilə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimidir.

Tədqiqat obyekti mikroiqtisadiyyat, qeyri-istehsal sahələrinin iqtisadiyyatıdır. Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrasının müdürüdür.

BABAYEV RAFİQ ƏSƏD OĞLU (1940-2009) – Azərbaycan



can iqtisadçısı, i.e.n. 1963-cü ildə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu “Maliyyə və kredit” ixtisası üzrə

bitirmişdir. 1972-ci ildə “Müəssisənin dövrü vəsaitləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1976-cı ildə isə dosent elmi adını almışdır.

1963-cü ildə Dövlət Bankında kredit inspektoru, 1965-ci ildə Dövlət Bankının sənayenin kreditləşdirilməsi şöbəsində iqtisadçı, 1968-ci ildə ağır sənayenin kreditləşdirilməsi şöbəsində baş iqtisadçı, 1988-ci ilə kimi Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda müəllim, dosent, dekan müavini, dekan, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1988-ci ildə Azərbaycan Əmanət Bankında İdarə Heyəti sədrinin birinci müavini, 1992-ci ildə Əmanət Bankının birinci vitse-prezidenti olmuş, 2000-ci ildən həmçinin Bank Mərkəzində işləyərək bank kadrlarının hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanın bank sistemi ilə Almaniyanın, İngiltərənin və Fransanın maliyyə dairələri arasında beynəlxalq

əlaqələrin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir.

BABL – müflis olmuş və ya müvəffəqiyyət əldə etməmiş əməliyyat sxemi, dayanıqsız şirəldilmiş müəssisə.

BAĞIROV DAMƏT ABBAS OĞLU (1961) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1991-ci ildə



M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində namizədlik dissertasiyasını və 1998-ci ildə Sankt-Peterburq Dövlət Maliyyə İqtisad

Universitetində doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 6 monoqrafiya və dərs vəsaitinin, bir sıra elmi məqalələrin müəllifidir. Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin prorektorudur.

BAĞIROV MÜBARİZ MƏM-MƏDHÜSEYN OĞLU (1961) –



Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1993-cü ildə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində nami-

zədlilik, 1998-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərində “Milli bank sistemlərinin yaradılması təcrübəsi” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

4 monoqrafiya, 70-dən artıq məqalənin müəllifidir.

BAĞLANIŞ QIYMƏTİ – hər hansı bir gündə fond birjasının işinin bitmə anına səhm və digər qiymətli kağızların qiymətlərinə münasibətdə istifadə olunan anlayışdır.

“BAĞLANMIŞ” SİĞORTA MƏBLƏĞİ – stabil (sabit) müqafat zamanı polisərdə ənənəvi olaraq göstərilən təsbit olunmuş siğorta məbləği.

BAĞLI (əlaqədar) QIYMƏTLƏR – 1. Vahid qiymətlər paketi formasında bir sıra mallara qiymətlərin təyin olunması. 2. Qiymətlərin aşağı salınmasının təsirli vasitəsi.

BAĞLILIQ (tərəfdarlıq) SXEMİ – bu sistemə müvafiq olaraq, alıcılar “loyallıq kartı” əldə edirlər. Bu, onlara sonralar malları güzəştə əldə etmək hüququ verir.

“BAHALI” PULLAR – buraya aşağıdakılar aiddir: 1. Mərkəzi Bank tərəfindən aparılan kredit siyasətinə uyğun olaraq yüksək faiz dərəcələrindən istifadə edilməklə verilən kreditlər. 2. Alıcılıq qabiliyyəti daim artan pullar.

Dövlət “bahalı” pul siyasətini, adətən, böhran şəraitində vəziyyəti sabitləşdirmək və onun daha da pisləşməsinin qarşısını almaq üçün tətbiq edir. “Bahalı” pullar inflyasiyanın artım sürətini ləngidir, lakin eyni zamanda müəssisə və təşkilatların inkişaf etməsinə imkan vermir. Nəticədə iqtisadiyyatın artım sürəti

xeyli ləngiyir, bu isə əksər hallarda çox neqativ meylə çevrilir, çünki inkişaf etməyən müəssisələr nəticə etibarilə zərərə düşməyə başlayır. “Bahalı” pullar avadanlığın və əsas vəsaitlərin yeniləşməsinə uzunmüddətli və irimiqyaslı investisiyaları praktiki olaraq qeyri-mümkün edir. Bu isə müəssisələrin məhsullarının rəqabət qabiliyyətini azaldır və deməli, ziyana və müflisləşməyə gətirib çıxara bilər, ölkədə iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşdirir. Beləliklə, dövlət “bahalı” pul siyasətini həyata keçirərkən son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır.

Pulun alıcılıq qabiliyyətinin artması həmişə ölkədə iqtisadi sabitləşmənin və maliyyə sahəsində vəziyyətin yaxşılaşmasının göstəricisi hesab olunur. Adətən, pulları “bahalı” hesab edilən dövlətlər iqtisadi cəhətdən firavan dövlətlərə aid edilir.

BAHARLI (VƏLİYEV) MƏMMƏDHƏSƏN NƏCƏFQULU OĞLU (1896-1943) – Azər-



baycanın ilk peşəkar iqtisadçılarından biri. Ağdam qəzasının Baharlı kəndində doğulmuşdur.

Əvvəlcə Bakı Gimnaziyasını, 1915-ci ildə isə Kiyev Universitetinin iqtisadiyyat-coğrafiya fakültəsini bitirmişdir. 1918-1920-ci illərdə Şərqdə ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı Dövlət Universitetində müəllim, Azərbaycan Dövlət Bankının müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Sovet-

bolşevik rejimi dövründə tanınmış ziyalı və mütəxəssis kimi fəaliyyətini Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsində davam etdirmişdir. 1923-1929-cu illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin üzvü kimi çalışmışdır. Həmin illərdə mətbuatda dərc olunmuş elmi-nəzəri məqalələrinə Azərbaycanda aqrar münasibətlər, mülkiyyət münasibətləri, xalq təsərrüfatının elektrifikasiyası problemləri, pambıqçılıq, tütünçülük sahələrinin vəziyyəti, heyvandarlığın, xüsusilə də ipəkçiliyin inkişaf perspektivlərinə diqqət yetirmişdir. Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə tarixən formalaşmış iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yeni əsaslar üzərində genişləndirilməsi zəruriliyini əsaslandırmışdır. Onun 1921-ci ildə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası tərəfindən nəşr olunmuş “Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizə)” adlı sənədlə əsərində ölkənin iqtisadiyyatının – sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, maliyyə, vergi, ticarət kimi sahələri tarixi səpgidə öyrənilərək, gələcək inkişaf yolları haqqında maraqlı fikirlər söylənmişdir. M.N. Baharlı ölkədə gizli şəkildə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan İstiqlal Təşkilatının katiblərindən biri kimi 1937-ci ildə ikinci dəfə həbs olunaraq siyasi repressiya qurbanı olmuşdur. 1943-cü ildə sürgündə vəfat etmişdir.

BAXIMSIZ BAZAR – birja slenqində bazarın elə vəziyyəti deməkdir ki, bu şəraitdə əqdlər bağlamağa maraq olmur.

BAXŞƏLİYEV BAXŞƏLİ HƏSƏN OĞLU (1920-1987) –



1970-1980-ci illərdə ümum-milli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamızda vüsət alan əzəmətli quruculuq işlərinin fəal iştirakçısı olmuş, böyük öndərimizin Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisi və çiçəklənməsi naminə qarşıya qoyduğu bütün vəzifələri öz fəaliyyəti sahəsində şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. O, mənalı həyat sürmüş, ömrünün son 18 ilini isə Azərbaycan SSR-in Maliyyə naziri vəzifəsində xalqına və vətəninə sədaqətlə xidmət etmişdir.

Əmək fəaliyyətinə 1937-ci ildə başlayan B.H. Baxşəliyev 1940-cı ildən Bərdə rayon maliyyə şöbəsində baş inspektor, baş mühasib, nəzarətçi-müfəttiş vəzifələrində çalışmışdır. 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyinin mərkəzi aparatına baş nəzarətçi-müfəttiş işinə keçirilmişdir. Sonra Nəzarət-Təftiş İdarəsinə şöbə rəisi, Azərbaycan SSR Dövlət Sığorta Baş İdarəsinin rəisi olmuş, 1968-ci ildə isə Azərbaycan SSR Maliyyə nazirinin birinci müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. 1970-ci ildən 1987-ci ilədək Respublikanın Maliyyə naziri olmuşdur. İşlədiyi həmin məsul vəzifədə o, büdcə və maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi işinə və bütövlükdə respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Onun hərtərəfli biliyi və yorulmaz fəaliyyəti sayəsində

respublikamızda maliyyə, kredit və sığorta sistemi xeyli inkişaf etdirilmiş, SSRİ miqyasında aparıcı mövqe tutmuş, Maliyyə Nazirliyi isə dəfələrlə SSRİ-nin mükafatlarına layiq görülmüşdür. Respublikada yüksəkixtisaslı maliyyəçi kadrların hazırlanması sahəsində də B.H. Baxşəliyevin əvəzsiz rolu və böyük zəhməti olmuşdur.

B.H. Baxşəliyev respublikanın ictimai-siyasi həyatında da fəal iştirak etmiş, dörd çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. Respublika zəhmətkeşləri arasında xalq elçisi kimi böyük nüfuz qazanmışdır. O, uzunmüddətli məhsuldar fəaliyyətinə görə ölkənin yüksək mükafatları – 2 “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Xalqlar dostluğu”, “Şərəf Nişanı” ordenləri və SSRİ medalları ilə təltif edilmişdir. Ona həmçinin “Azərbaycan SSR əməkdar iqtisadçısı” fəxri adı verilmişdir.

BAKETİNG (ing. *Bucketing*) – fyuçers sövdələri zamanı brokerlərin qanunsuz fəaliyyəti. Bu, öz ifadəsini müştərilərin zəmanətli haqdan (marja) istifadə etmək hüququnun pozulmasında və onların əməllərinin qəsdən icra edilməməsində tapır.

BAKİ DƏNİZ TİCARƏT LİMANI – Xəzər dənizi Abşeron yarımadasının cənubunda ən böyük liman. Xəzər dəniz gəmiçiliyinin əsas bazası. Mühüm tranzit yolları (dəmir yolu və su yolu) qovşağındadır. Rusiya XIX əsrin 50-60-cı illərində Bakı portu vasitəsilə şərq ölkələri ilə ticarət edirdi. XIX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı, Bakını Tiflis, Batumi və Rusiyanın

ümumi dəmir yolu şəbəkəsi ilə birləşdirən dəmir yolunun çəkilişi portun yük dövriyyəsinin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda neft məhsullarının təqribən 80%-i dəniz yolu ilə daşınırdı. O zaman yükləmə-boşaltma işləri mexanikləşdirilməmişdi. 1929-1937-ci illərdə limanda mexanikləşdirilmiş körpülər tikildi.

II Dünya müharibəsi illərində Qafqazın müdafiəsi üçün əlavə qoşun və hərbi yük, həmçinin Ukrayna və Şimali Qafqazdan köçürülən müəssisələrin avadanlığı bu portdan daşınırdı. Müharibədən sonra limanda yenidənqurma işləri görülmüş, bütün avadanlıq təzələnməmişdir. 1962-ci ildən Bakı və Krasnovodsk limanları arasında böyük gəmi-bərələr işləyir. 1971-ci ildə yeni sərnişin vağzalını tikilmişdir. Xəzər hövzəsində yük dövriyyəsinin 42%-indən çoxu Bakı limanının payına düşür. Port Xəzər ölkələri əlaqələrində də mühüm rol oynayır. 1975-ci ildə port vasitəsilə 2197,9 min ton (1913-cü ildə 5,0 mln.t) yük göndərilmiş, 2672,2 min ton yük gətirilmiş, 2688 min nəfər sərnişin daşınmışdır.

Bakının Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsinin ərazisində yeni limanın inşasına başlanılmışdır. Liman kompleksi ərazisinin 400 hektar olacağı nəzərdə tutulur. Tikinti işləri üç mərhələdə aparılacaq. Birinci mərhələ 3 il 6 ay ərzində reallaşdırılacaq. İlk mərhələdən sonra liman kompleksində ildə 10 mln. tona qədər yük və TEA standartlarında 40 min konteyner işlənəcək. İkinci mərhələdə bu rəqəmlər



Bakı dəniz gəmilər, bərə, ticarət limanı



müvafiq surətdə 17 milyon tona və 150 min konteynerə çatdırılacaq.

Üçüncü mərhələdə isə limanın yükləmə gücü ildə 25 milyon tona və 1 milyon konteynerə bərabər olacaq. Layihə çərçivəsində avtomobil və dəmir yolları, giriş kanalı, körpülər, bərə terminalı, quru yük terminalı, konteyner sahəsi və sair inşa olunacaq. Limanın məhz bu ərazidə tikilməsində əsas məqsəd Azərbaycanda nəqliyyatın təhlükəsizliyi məsələlərini uğurla həll etmək,

Bakını Xəzər hövzəsində çox müasir və böyük loqistika, nəqliyyat mərkəzinə çevirmək, Xəzəryanı ölkələr arasındakı əməkdaşlığı dərinləşdirmək və nəticədə Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin tam gücü ilə işləməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

"BAKIELEKTRİKŞƏBƏKƏ" ASC – əsas vəzifəsi Bakı şəhərini fasiləsiz və keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təmin etmək, abonentlərə yüksək səviyyəli xidmət göstərmək, paytaxtın

elektrik şəbəkəsini dünya standartlarına uyğun yenidən qurmaqdır. Son illər "Bakielektrikşəbəkə" ASC genişmiqyaslı yenidənqurma və təmir işləri aparır. İstismar müddəti bitmiş və sıradan çıxmış avadanlıqlar texniki baxımdan daha güclü və keyfiyyətli ilə əvəz olunur. Yeni yarımstansiyalar tikilir, Komplekt Transformator məntəqələri quraşdırılır və kabel xətləri çəkilir.

"Bakielektrikşəbəkə"nin tarixi eyni zamanda Bakıda elektriğin

tarixi ilə birgə formalaşmış. Əldə olunan sənədlərə əsasən, Bakıda ilk elektrik stansiyası 1895-ci ildə Bayıl şosesi üzərindəki "Bakinski dok"da quraşdırılmışdır. Cərəyan alman istehsalı olan "Algemayne" sisteminin dinamo-maşınından verilirdi. 1903-cü ildə elektrik stansiyalarının sayı artıq 70-ə çatmışdı. Öz gücünə görə indikilərlə müqayisə olunmaz elektrik stansiyaları yalnız öz obyektlərini təchiz edirdi. Zavodlar, sənaye obyektləri, şirkətlər, cəmiyyətlər, mehmanxanalar və hətta hamamların öz elektrik stansiyaları vardı. Onların gücü çox böyük deyildi: 65-dən 250 V-a, 27-dən 250 A-ə qədər.

Hələ 1880-ci ildə Volqa çayında və Xəzər dənizində gəmiçiliklə məşğul olan "Qafqaz və Merku-



ri" şirkəti Bakıda sənişin limanında yeni elektrik fənərləri quraşdırmışdı. Bu zaman Bakı neft sənayesinin məşhur və böyük iş adamlarından biri olan Şəmsi Əsədullayev də limanın elek-

trikləşdirilməsinə biganə qalmadı. O, şəxsi elektrik stansiyasına sahib oldu və burada çalışmaq üçün xaricdən mütəxəssislər dəvət etdi. Elektrik stansiyası sahibkarın Bakının mərkəzində



Prezident İlham Əliyev "Xocasən" yarımstansiyasının açılışında

Mən indi xatırlayıram, biz “Bakıelektrikşəbəkə”ni yaradanda və bütün infrastrukturunu, imkanları səfərbər edəndə Bakıda yağım 26 faiz idi. Bu gün yağım 90 faizdən yuxarıdır. Özünü də keyfiyyətli enerji təchizatı təmin olunub. Nə Bakıda, nə başqa rayonlarda enerji qutluğu yoxdur. Əvvəlki illərdə ən böyük problemlərdən biri məhz o idi. Həm xətlər köhnəlmişdi, stansiyalar yox idi, həm də mazut ehtiyatları kifayət deyildi. İndi biz mazutdan, ümumiyyətlə, istifadə etmirik. Ancaq qazdan, çox keyfiyyətli və ekoloji baxımdan təmiz məhsuldan istifadə edirik.

İlham Əliyev (08.11.2010)

yerləşən çoxmərtəbəli evinin işıqlandırılmasına da xidmət edirdi.

Onun ardından Almaniya və-təndaşı, mexaniki emalatxanaların sahibi Zorge (5 oktyabr 1895-ci il tarixində Bakıda anadan olmuş əfsanəvi sovet kəşfiyyatçısı Rixard Zorgenin atası) Balaxanı neft mədənlərindəki istehsal sahələrini işıqlandırmaq üçün kiçik elektrik stansiyası aldı.

21 yanvar 1899-cu ildə şəhərdə “Elektriçeskaya sila” adlı Berlin Səhmdar Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi yaranmışdır ki, bu cəmiyyət də, öz növbəsində, “Siemens Qalske” firmasının “1886-cı ilin Elektrik İşıqlandırması Cəmiyyəti”nin filialı idi. Bu firma maliyyələşdirmə, layihə-tədqiqat işləri, inşaat, avadanlıq və materialların alınması ilə məşğul idi. “Elektriçeskaya sila”nın Bakı şöbəsinin İdarə Heyəti üzvlərindən biri mesenat, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. Əsas sərmayə 4 milyon qızıl rubl təşkil edirdi.

Xarici sərmayə ilə yanaşı, yerli sərmayənin payı da Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, İsa Bəy Hacınski, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov və başqalarının şəxsində artırdı.

1901-ci ilin iyul ayının əvvəlində Bibi-Heybət elektrik stansiyası sınaqdan keçirildi, bir həftə sonra isə stansiya daimi istifadəyə verildi. Bir ildən sonra Sabuncudakı neft mədənlərinə və Qara Şəhərdəki neft emal edən zavodlara enerji verən Ağ Şəhər elektrik stansiyası işə salınmışdı. Bu stansiyalarda dünyə təcrübəsində ilk dəfə olaraq şor suyu təmizləmə sistemi tətbiq edilmişdi. Təmizləyici aparatlar vasitəsilə maşın zalının turbinləri üçün dəniz suyundan buxar alınır.

Elektrik enerjisinin əsas istehlakçıları aparıcı neft sənayesi və neft emal edən şirkətlər idi. Elektrik enerjisinin 50%-dən çoxunu “Nobel Qardaşları Birliyi” və baron Rotşildin “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və əmtəə cəmiyyəti” istifadə edirdi.

1906-cı ilin mart ayında çar Rusiyası ərazisində ilk dəfə olaraq Ağ Şəhərdəki elektrik stansiyasından Balaxanı neft sahəsinə 8,1 km uzunluğunda 20 kV gərginlikli iki elektrik hava xətti çəkildi.

1916-cı ildə Abşeronda fəaliyyətdə olan 3750 buruq mədənlərindən 1638-i elektriklişdirilmişdi. ABŞ-da isə bütün neft yataqları üzrə bu rəqəm

18-20%-dən çox deyildi.

Növbəti inkişaf isə 1909-1920-ci illərdə baş vermiş, hava və kabel şəbəkələri gücləndirilmişdi.

1920-ci ildən sonrakı dövrdə SSRİ məkanında olan elmi-texniki inkişaf fonunda bu sahədə də bir çox işlər görüldü. Lakin görülmüş işlər iritutumlu yarımstansiyaların, ötürücü xətlərin, istehsal obyektlərinin tikintisi ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən geniş vüsət aldı.

“Bakıelektrikşəbəkə” hansı qurumun tərkibində və hansı statusda olmasından asılı olmayaraq, həmişə istehlakçıları dayanıqlı, fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təmin etmək istiqamətində böyük işlər görmüşdür. Müəyyən fasilədən sonra fəaliyyəti bərpa edilmiş “Bakıelektrikşəbəkə” ASC-nin bugünkü missiyası Azərbaycanda gedən sosial-iqtisadi quruculuq prosesinə öz töhfəsini verməkdir.

BAKİ-TBİLİSİ-ƏRZURUM QAZ KƏMƏRİ – bu kəmərin işlənməsinə 1996-cı ildən başlanmışdır. “Yeni neft strategiyası”nın uğurla həyata keçirilməsi, neft sənayesinə geniş sərmayə qoyuluşu, neft əməliyyatlarında müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi nəticəsində 1999-cu ildə nəhəng “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağı aşkar edildi. “Şahdəniz” yatağının və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin səhmdarları ARDNŞ (10%), Statoyl (25,5%), BP (25,5%), TotalFinaElf (10%), LukAcip (10%), OLİK (10%), TPAO (9%) şirkətləridir. “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının aşkar edilməsi ilə əlaqədar XXI əsrdə Azərbaycanda qaz sənayesi-



Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri

nin inkişafına və Azərbaycanın neftlə yanaşı, qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsinə zəmin yaradıldı. 2001-ci il sentyabrın 29-da Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadzenin Bakıya səfəri zamanı "Təbii qazın Gürcüstan Respublikası ərazisindən tranziti, nəql edilməsi və satışına dair Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında saziş" imzalanmışdır. Kəmərlər tam gücü ilə işlədikdə nəql edilən qaz 24 mlrd. m³ olacaqdır. 2007-ci il iyulun 3-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağından hasil edilən təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sistemində daxil oldu.

BAQAJIN (yükün) SİĞORTALANMASI – əmlak sığor-

tası növü. Ayrıca, ya da bir müqavilə üzrə digər obyektlərin sığortalanması ilə əlaqələndirilməklə aparılır.

BALANS (fr. *balance* – çəki, lat. *Balanx*, ital. *bilancio* – tərəzi, bərabərlik, tarazlıq) – hər hansı bir fəaliyyət növünü və ya prosesini xarakterizə edən qarşılıqlı əlaqəli göstəricilər sistemidir. Ticarət balansı müəyyən vaxt (ay, rüb, il) ərzində dəyər ifadəsində idxal və ixrac olunan mallar arasındakı nisbəti xarakterizə edir. O, ölkənin və ya ölkələr qrupunun dünya bazarında iqtisadi vəziyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Aktiv ticarət balansı müəyyən vaxt ərzində ölkədən çıxarılan malların dəyərinin ölkəyə gətirilən malların dəyərindən artıqlığıdır. Passiv ticarət balansı idxalın ixracdan üstünlüyüdür.

İdxalın və ixracın dəyəri üst-üstə düşərsə, netto balans yaranır. O, tədiyə balansının tərkib hissəsidir.

Tədiyə balansı ölkənin və ya ölkələr qrupunun digər ölkələrlə hesablaşma sistemi olub, eyni vaxt ərzində xaricdən gələn ödənişlərin məbləği ilə xaricə edilmiş ödənişlərin məbləği arasında nisbəti xarakterizə edir. Ölkənin tədiyə balansını, adətən, üç hesablaşma qrupuna – cari, kapital hesablaşmaları və qızilla hesablaşmalarla bölünür. Cari hesablaşmalar əmtəə və xidmətlərin idxal və ixracını, o cümlədən fraxt hesablaşmalarını, faizlərin verilməsini və lisenziya ödəmələrini əhatə edir. Kapital hesablaşmaları investisiyaların hərəkəti, qiymətli kağızların, səhmlərin və istiqrazların, habelə torpağın alqı-sat-

Sahələrarası balansın ümumi sxemi

Buraxılış	Aralıq istehlak	Son istifadə		Cəmi istehlak
Xərclər	İqtisadiyyatın sahələri	Son istehlak	Ümumi yığım	İxrac

Sxem 1

qısı ilə bağlı hesablaşmalarla əlaqədardır. Qızilla hesablaşmalar hesabı dünya bazarında qiymətli metalların hərəkəti ilə bağlı bütün əməliyyatları və onun hesablaşma əməliyyatlarında istifadə edilməsini əks etdirir. Tədiyə balansının vəziyyəti dünya bazarında ölkənin rəqabət qabiliyyətini və milli valyutanın möhkəmliyini müəyyən etməyə imkan verir. Müasir dövrdə dünya bazarında ölkənin mövqeyini qiymətləndirərkən təkcə alınmış vəsait və edilmiş ödənişlərin nisbəti yox, həmçinin bütövlükdə milli iqtisadiyyatın vəziyyəti, hesablaşmalarda həm əmtəələrin, həm də xidmətlərin pay üzrə bu hesablaşmaların quruluşu, hesablaşma balansının kəsiri, maliyyələşdirmə mənbələri və s. nəzərə alınır. Mühasibat balansı – şirkətin icmal cədvəlində toplanmış və onun maliyyə vəziyyətini, müəyyən vaxt daxilində (adətən, ilin, rübün, ayın sonunda) aktivlərinin, passivlərinin və kapitalının quruluşunu əks etdirən dəyər göstəriciləri sistemidir. O, müəssisənin maliyyə hesabatının əsas sənədlərindəndir. Bazar iqtisadiyyatında balansın bu növü istehlakçıların geniş dairəsi – səhmdarlar, investorlar, banklar və kredit təşkilatları, dövlət və vergi or-

qanları üçün və s. mühüm informasiya mənbəyidir.

Balans mühasibat uçotunda qəbul edilmiş kimi yazı (qeyd) əsasında tərtib edilir. Debet – mühasibat hesabının sol tərəfi olub, şirkətin aktivləri və xərclərinin artmasını və onun passivlərinin, kapital və gəlirlərinin azalmasını əks etdirir. Kredit mühasibat uçotunun sağ tərəfidir. O, şirkətin passivlərinin, kapital və gəlirlərinin artımını, aktiv və xərclərinin azalmasını göstərir. Balansın aktivı həmişə şirkətin passivinin və kapitalının cəminə bərabərdir (balans tarazlığı).

Balansın aktivləri şirkət tərəfindən biznesin aparılması və iqtisadi fəaliyyətin maliyyə-iqtisadi nəticələrinin əldə edilməsi üçün istifadə edilə bilən iqtisadi resursları əks etdirir. Aktivlər şirkətin əvvəlki dövrlərdə fəaliyyətinin nəticəsidir. Mühasibat balansında şirkətin aktivlərinin qiymətləndirilməsi milli valyuta ilə dəyər ifadəsində həyata keçirilir. Aktivlər cari və uzunmüddətli olur. Cari aktivlər bir ildən artıq olmayan müddətdə və yaxud şirkətin bir əməliyyat tsikli ərzində istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bura daxildir: pul vəsaitləri, xammal və material ehtiyatları, hesabat dövrü bitdikdən sonra ödənil-

məsi bir il ərzində gözlənilən debitor borcları. Balansın passivi aktivlərin yaranması mənbələrini əks etdirir və özünə həm daxili mənbələri (kapital və ehtiyatları), həm də təşkilatın sərəncamında müvəqqəti olan mənbələri (şirkətin uzun və qısamüddətli öhdəliklərini) daxil edir. Müddətinə görə passivlərin uzun və qısamüddətliyi aktivlərin uzun və qısamüddətli olmaları ilə eynidir. Uzunmüddətli passivlərə hesabat dövründən sonra bir ildən daha artıq müddətdə ödənilməli olan bank kreditləri və digər borclar aid edilir. Qısamüddətli passivlərə isə bir ilə qədər olan borc vəsaitləri, kreditor borcları və s. daxildir.

Debitor borcları balansın aktivində əks etdirilən, müştərilərin onlara göndərilmiş mala və göstərilmiş xidmətlərə görə şirkət qarşısında pul formasında olan borcudur. Kreditor borcları isə şirkətin öz tərəf-müqabilləri qarşısında onlar tərəfindən göndərilmiş mallara və göstərilmiş xidmətlərə görə, habelə digər hüquqi və fiziki şəxslər (vergi orqanları, öz işçiləri, banklar və s.) qarşısında dəyər ifadəsində olan öhdəliklərdir. Balansın digər bir növü də texnoloji balansdır.

Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: aktiv balans, aktiv

tədiyə balansı, mühasibat balansı, büdcə balansı, ümumi resurslar balansı, idxal və ixrac balansı, valyuta balansı, xarici ticarət balansı, su təchizatı balansı, vaxt balansı, avtomobil vaxt balansı, dəniz yük gəmilərinin vaxt balansı, giriş balansı, ayrılmış balans, illik balans, yük vaqonları balansı, pul balansı, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı, dinamik balans, gəlir və istehlak balansı, gəlir və xərc balansı, yekun balansı, faydalı qazıntı ehtiyatları balansı, yararlı torpaq balansı, inventarizasiya balansı, təqvim vaxtı balansı, əsaslı vəsait qoyuluşları balansı, rüblük balans, yem balansı, likvid balans, material-maliyyə balansı, material balansı, sahələrarası balans, sahələrarası dinamik balans, məhsullararası balans, aylıq balans, güc balansı, yığım və istehlak balansı, xalq təsərrüfatı balansı, natural-dəyər balansı, natural balans, milli sərvət balansı,

milli gəlir balansı, ilkin balans, qeyri-istehsal əsas fondlar balansı, müqayisəyə gəlməyən balans, netto-balans, dövriyyə balansı, avadanlıq balansı, müstəqil balans, ictimai məhsul balansı, gözlənilən balans, əsas vəsaitlər balansı, əsas fondlar balansı, ayrıca balans, sahə balansı, hesabat balansı, passiv balans, perspektiv balans, plan balansı, plan üzrə sahələrarası balans, tədiyə qabiliyyətli balans, tədiyə-mübadilə balansı, tədiyə balansı, nəqliyyat vasitələri balansı, yarımfabrikatlar balansı, istehlak malları balansı, əmək predmetləri balansı, müəssisə balansı, istehsal balansı, istehsal gücləri balansı, iş vaxtı balansı, işçi qüvvəsi balansı, rayon əhəmiyyətli balans, rayon balansı, hesablaşma balansı, regional balans, saldo balansı, yekun balans, sintetik balans, mürəkkəb balans, məcmu ictimai məhsul balansı, məcmu ictimai əmək balansı, müqayisə

edilən balans, tələb və təklif balansı, istehsal vasitələri balansı, əmək vasitələri balansı, statik balans, dəyər balansı, xammal balansı, cari alans, əmtəə balansı, yanacaq balansı, ticarət balansı, əmək balansı, əmək ehtiyatları balansı, maliyyə-pul balansı, maliyyə balansı, yemlik taxıl balansı, şahmat balansı, elektrik enerjisi balansı, emissiya balansı, energetika balansı. **BALANS DƏYƏRİ** – müəssisə, təşkilat və firmanın balans cədvəlində obyektin, əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin təsbit olunmuş dəyəri.

BALANS METODU – göstəricilər sisteminin (məsələn, resurslar və onların istifadəsi, istehsal və istehlak, pul gəlirləri və xərcləri, aktivlər və passivlər, istehsal və bölgü və s.) tutuşdurulmasından ibarət metoddur. Başqa sözlə, planlaşmada material, əmək, maliyyə resurslarının və onlara tələbatların müqayisəli qarşılıqlı metodudur. Sovet

Cədvəl 1

Hasilat və emaledici sənayenin innovasiya balansı strukturu

Sahələr	Məhsul	Rəqabət qabiliyyətinin mühüm amili
Yüksək texnoloji sahələr	Son istehlak məhsulları	Yüksək texnoloji innovasiya məhsulu
Orta texnoloji sahələr	Yarımfabrikatlar	Məhsulun (yarımfabrikatın) innovasiya və maya dəyəri (istehsal) balansı
Aşağı texnoloji sahələr	Xammalın yenidən emalı	İstehsal texnologiyalarına əsaslanan xammalın hasilatı və emalı dəyəri
Xammalın (xidmətin) hasilatı və emalı	Xammal	

BAKI, ALOV



QÜLLƏLƏRİ



Xalq Təsərrüfatı planlaşmasında makroiqtisadi proporsiyaların gözlənilməsinin əsas metodu olmuşdur. Balans metodu natural və dəyər formalarında iqtisadiyyatda proporsiyaların ölçülməsi alətidir.

Balans metodu müxtəlif səviyyəli – xalq təsərrüfatı, sahələrarası, respublikalararası və s. səviyyəli material və dəyər balansları sisteminin qurulmasından ibarətdir. Mərkəzləşdirilmiş planlaşmanın əsası xalq təsərrüfatı balansı olmuşdur. Bura daxil idi: məhsul və onun istifadəsi balansı, əmək resursları, onların bölgüsü və istifadəsi balansı, milli gəlir istehsalı balansı, toplu cədvəl və xüsusi balansların bütöv sistemi, o cümlədən əsas fondların balansı, əhalinin gəlir və xərclər balansı və s. Xalq təsərrüfatı balansı əsasən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının beşillik planlarının işlənilib hazırlanması zamanı mühüm xalq təsərrüfatı proporsiyalarının müəyyən edilməsi üçün planqabağı mərhələdə istifadə olunurdu. Balans metodunun tətbiqi bir sıra onilliklər ərzində bu və ya digər mərhələdə iqtisadi sferada Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının rəhbərliyi tərəfindən irəli sürülən konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsinə səbəb olmuşdursa da, bütövlükdə o, keçmiş SSRİ-nin xalq təsərrüfatı strukturunun iqtisadi cəhətdən qeyri-səmərəli və təhrif olunmuş şəkildə formalaşmasında və onun əhalisinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinə görə inkişaf etmiş kapitalist dövlətlərindən geridə qalmasında həlledici rol oynamışdır.

BALANS MƏNFƏƏTİ – müəssisə, təşkilat və firmanın tə-

sərrüfat və qeyri-təsərrüfat fəaliyyətindən əldə etdiyi bütün mənfəətlərin mühasibat balansında təsbit olunan cəmləşmiş ümumi yekunu.

BALANS MODELİ – daxil olan və bölünən, məsrəf edilən məhsulun balans müvafiqi, bərabərlik və ya bərabərləşdirmə formasında düzülmüş iqtisadi riyazi modeli.

BALANS TRANSFERTİ – qiymətli kağızların sahibi tərəfindən həmin kağızlar üzərində mülkiyyət hüququnun başqa şəxsə verilməsi barədə imzalanmış sənəd.

BALANSARXASI HESAB – mühasibat hesabı. Saldo mühasibat balansına daxil olmayan balansarxası hesabda uçot ikili yazı tətbiq edilmədən aparılır. Bu hesablar öz aralarında və ya balans hesabları ilə müxəbirləşir.

BALANSLAŞDIRILMAMIŞ QİYMƏTLİ KAĞIZLAR PORTFELİ – qiymətli kağızlar portfelinin bu növü üçün səciyyəvi cəhət onun strukturunun və ya ona daxil olan maliyyə alətlərinin tərkibinin həmin portfel formalaşdırılarkən qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olmamasıdır. Bəzən qiymətli kağızların tarazlığı pozulmuş portfel anlayışı da işlədilir. O, balanslaşdırılmamış qiymətli kağızlar portfelinin bir növüdür. Övvəllər bu cür portfel balanslaşdırılmış hesab edilmişdir. Lakin sonradan iqtisadiyyatda ümumi vəziyyətin, ayrı-ayrı qiymətli kağızların investisiya keyfiyyətlərinin və investorun özünün investisiya məqsədlərinin dəyişməsi nəticəsində bu portfel investorun tələbatını təmin etmir.

BALANSLAŞDIRILMIŞ PORTFEL – müəssisənin gəlirli, etibarlı və likvid olması əlamətlərini optimal əlaqələndirmək imkanını təmin edən fəaliyyət istiqamətlərinin məcmusu.

BALANSLAŞDIRMA – mühasibatda balansa gətirmə kimi tətbiq edilir.

BALAYEV RƏSUL ƏNVƏR OĞLU (1956) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. 1987-ci il-

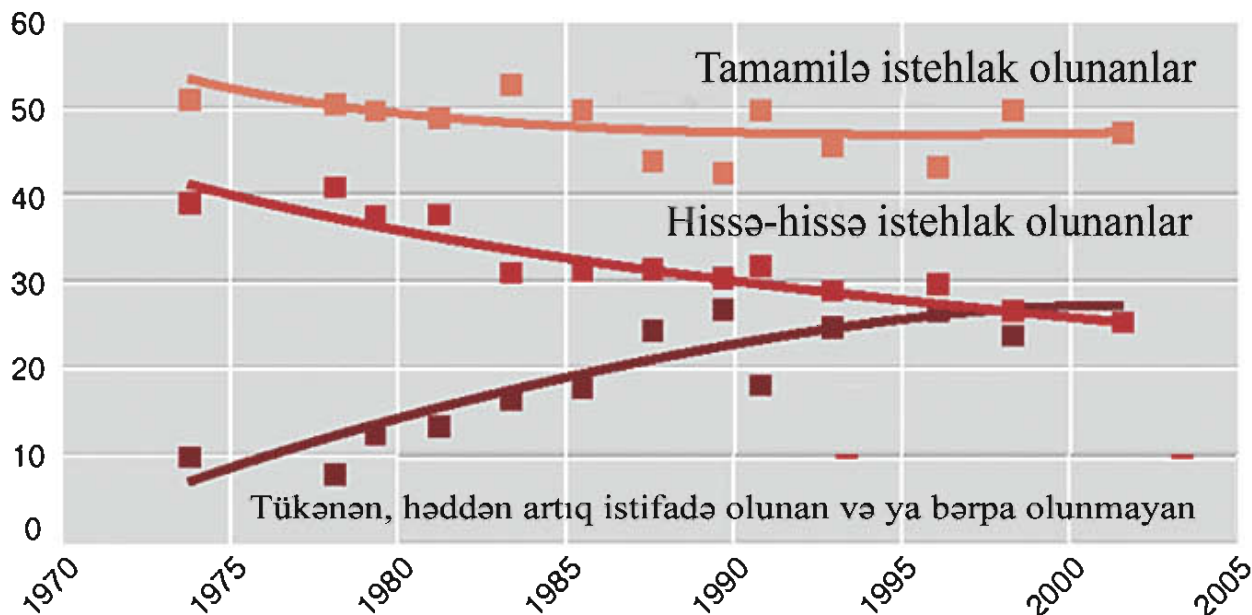


də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Kibernetika İnstitutunun İxtisaslaşdırılmış Şurasında “Şəhərat-

rafi aqrar-sənaye kompleksinin istehsal strukturunun optimallaşdırılması” mövzusunda namizədlik, 2001-ci ildə “Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Bir neçə monoqrafiya, kitabça, dərs vəsaiti, çoxsaylı tədris-metodiki vəsaitlərin, ölkədə və xaricdə çap olunmuş 100-ə yaxın elmi məqalənin müəllifidir. Hazırda Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun direktor müavini vəzifəsində çalışır.

Əsərləri: Urbanizasiya şəraitində ərzaq problemi və aqrar-sənaye istehsalının inkişafının modelləşdirilməsi, Bakı, 1996, 150 s.; Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi, Bakı, Azərneşr, 1998, 168 s.; Urbanizasiya: şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemi, Bakı, Elm, 2007, 295 s.

Dünya balıq ehtiyatlarının global tendensiyaları (faizlə)



Qrafik 1

BALIQ EHTİYATLARI – su hövzələrində məskunlaşan, istifadə olunan və ya istifadə oluna bilən balıq növlərinin, digər su heyvanları və bitkilərinin mütləq kütləsi.

“BALIQ” (SƏHM BURAXILIŞI ÜÇÜN İLKİN PROSPEKT) – səhm buraxılışı üçün ilkin prospekt. Belə prospektə sənədin satış təklifi deyil, yalnız buraxılışı haqqında ilkin məlumatlandırmanı əks etdirən qırmızı işarə (nişanə və ya qeyd) verilir. “Balıq” prospektindən potensial investorların maraqlarını öyrənmək üçün istifadə edilir.

BALLAR SİSTEMİ – insanın işinin qiymətləndirilməsi üsulu. İşin dəyərliyi həmin işi təşkil edən bütün amillər üzrə qiymətləndirmələrin cəmindən (təlim, müşahidə prosesi və s.) asılıdır. Metodun mürəkkəbliyi nəzərə alınmalı olan çoxsaylı amillərlə, eləcə də onların eyni dərəcədə

əhəmiyyətli olmaması ilə şərtlənir.

BALLOTİROVKA (fr. *ballotter*) – birja məsələlərinin açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə həlli variantı.

BANK (ital. *banco* – masa, dükan) – 1. İxtisaslaşmış maliyyə-kredit müəssisəsi. 2. Yaranmış ilk vaxtlarda sikkələr dəyişmək üçün belə dükanlara qoyulurdu. Hazırda banklar iqtisadi subyektlər arasında vasitəçilik və kredit münasibətlərini həyata keçirir:

- a) sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması (təmərküzləşməsi) və kreditlər formasında onların sonradan bölgüsü;
- b) iqtisadi subyektlər arasında pul hesablaşmaları;
- c) tədaviyə kredit alətlərinin yaradılması;
- ç) əhalinin pul yığımlarının və iqtisadiyyatın subyektlərinin pul gəlirlərinin kapitala çevrilməsi üçün nəzərdə tutulur.

Bank, başqa sözlə, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini (əmtəələrini) özlərində cəmləşdirən, kredit (borc, istiqraz) formasında onları müvəqqəti istifadəyə verən, müəssisə, təşkilat və ayrı-ayrı şəxslər arasında qarşılıqlı tədiyə və hesablaşmalarda vasitəçilik edən, ölkədə yeni pul buraxılışı (emissiyası) da daxil olmaqla, pul tədaviyəsini tənzimləyən, kreditləşmə əməliyyatlarını həyata keçirən maliyyə-kredit müəssisəsidir. Fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsini, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarının məcmu halda həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi şəxsdir. Emitentləşmiş tədiyə vasitələri, tədaviyə buraxılan pullar, böyük əməliyyatları və xidmətləri, sərbəst pul resursları akku-

Dünyanın ən iri aparıcı 50 bankı

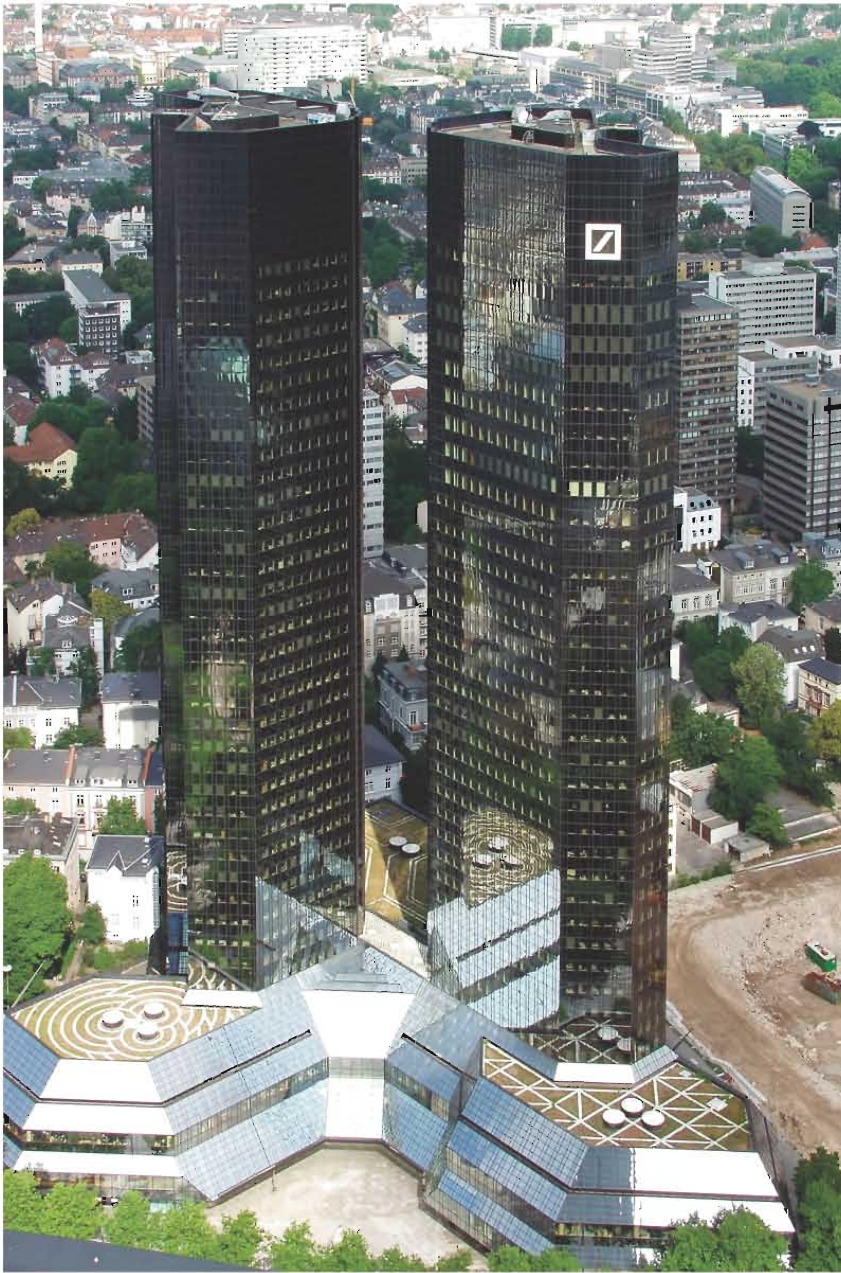
№	Banklar	Səhmlər (mln. ABŞ dolları)
1*	BNP Paribas SA, Paris, Fransa	2680,7
2*	Deutsche Bank AG, Frankfurt, Almaniya	2556,5
3*	HSBC Holdings, London, BK	2467,9
4*	Barclays PLC, London, BK	2328,3
5*	Royal Bank of Scotland Group, Edinburq, BK	2265,8
6*	Credit Agricole SA, Paris, Fransa	2130,8
7*	Industrial & Commercial Bank of Pekin, China, Çin	1723,5
8*	Lloyds Banking Group plc, London, BK	1545,9
9*	Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ, Tokio, Yaponiya	1638,0
10**	JPMorgan Chase Bank National Association, Nyu-York, ABŞ	1627,7
11**	Banco Santander SA, Boadilla del Monte, İspaniya	1593,3
12**	Societe Generale, Paris, Fransa	1468,7
13**	Bank of America, Şarlott, ABŞ	1465,2
14**	China Construction Bank Corporation, Pekin, Çin	1409,6
15**	UniCredit SpA, Milan, İtaliya	1332,5
16**	Agricultural Bank of China, Pekin, Çin	1301,1
17**	UBS AG Sürix, İsveçrə	1296,7
18**	Bank of China Limited, Pekin, Çin	1281,4
19**	ING Bank NV, Amsterdam, Hollandiya	1265,6
21**	Credit Agricole Corporate and Investment Bank, Fransa	1022,1
22**	Sumitomo Mitsui Banking Corporation, Tokio, Yaponiya	1162,1
23**	Citibank NA, Nyu-York, ABŞ	1161,4
24**	Bank of Scotland plc, Edinburq, UK	1067,9
25**	Credit Suisse Group, Sürix, İsveçrə	997,7

Cədvəl 1-in ardı

26**	İntesa Sanpaolo SpA, Milan, İtaliya	896,5
27**	Rabobank, Utrext, Hollandiya	871,9
28**	Natixis, Paris, Fransa	644,5
29**	Banco Bilbao Vizcaya Argentaria BBVA, Madrid, İspaniya	767,7
30**	Mizuho Corporate Bank, Tokio, Yaponiya	746,6
31**	Nordea Group, Stokholm, İsveç	728,2
32**	Mizuho Bank Ltd, Tokio, Yaponiya	702,4
33**	ABN AMRO Holding NV, Amsterdam, Hollandiya	673,4
34**	The Norinchukin Bank, Tokio, Yaponiya	626,9
35**	Fortis Bank SA/NV, Brüssel, Belçika	624,2
36**	Wells Fargo Bank NA, San-Fransisko, ABŞ	608,8
37**	Royal Bank of Canada, Toronto, Kanada	608,0
38**	Banque Federative du Cr�dit Mutuel, Strasburq, Fransa	603,3
39**	Landesbank Baden-Württemberg, Ştutqart, Almaniya	590,7
40**	Credit Suisse International, London, BK	578,9
41**	Danske Bank A/S, Kopenhagen, Danimarka	572,8
42**	National Australia Bank, Melbourn, Avstraliya	566,9
43**	National Westminster Bank Plc, London, BK	566,3
44**	Hongkong and Shanghai Banking Corporation, Honkonq, Çin	559,9
45**	DZ BANK AG, Frankfurt, Almaniya	557,4
46**	KfW Bankengruppe, Frankfurt, Almaniya	574,0
47**	Toronto-Dominion Bank, Toronto, Kanada	517,3
48**	Westpac Banking Corporation, Sidney, Avstraliya	510,9
49**	Commonwealth Bank of Australia, Sidney, Avstraliya	496,0
50**	Bayerische Landesbank, Münhen, Almaniya	486,1

* 31.12.10-cu il tarixə

** 31.12.09-cu il tarixə



Deutsche-Bank-Frankfurt-am-Main

mulyasiyası (cəmləşməsi), yeni yaradılan dəyər formasında qaytarılan vəsait kimi müştərilərə verilən kreditlər bank fəaliyyətinin məhsullarıdır. Bankların verdikləri kreditə görə tutduqları faizlərlə əmanətlərə görə onların özlərinin ödədikləri faizlər arasındakı fərq bankın mənfəətini əmələ gətirir.

Funksional təyinatına və həyata keçirilən əməliyyatların xarak-

terinə görə kommersiya, investisiya, əmanət, ipoteka və s. bank növləri fərqləndirilir. Bank sistemində mərkəzi banklar xüsusi yer tutur.

Əksər ölkələrdə mərkəzi bank dövlət mülkiyyətindədir və ali dövlət hakimiyyəti orqanına, hökumətə, yaxud parlamentə tabedir; ölkənin bütün valyuta kredit sisteminə rəhbərlik edir, müstəsna emissiya hüququna

malikdir və dövlətin qızıl-valyuta ehtiyatlarını qoruyub saxlayır, kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyir və onlara nəzarət edir, onların müvəqqəti sərbəst və ehtiyat vasitələrini qoruyur. Hazırda universallaşmaya meyil, yəni geniş spektrdə xidmətlərin göstərilməsi bank fəaliyyətində üstünlük təşkil edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə banklar (əsasən, dövlət və yarım dövlət bankları) inkişaf bankı adlanan xüsusi fəaliyyət növü kimi ölkənin iqtisadi inkişafına yönəldilir. Onlar sənayenin, kənd təsərrüfatının və digər sahələrin uzunmüddətli kreditləşməsinə həyata keçirirlər ki, bu da yüksək kredit riski dərəcəsi və kommersiya banklarının məhdud kredit resursları ilə uzunmüddətli kreditlərə bu ölkələrin iqtisadiyyatının tələbatlarından irəli gəlir. Mərkəzi Bank, bir qayda olaraq, İnkişaf Bankının səhmlərinin sahibidir və onların öhdəliklərinin təminatçısıdır. Bəzən İnkişaf Bankı dövlətlərarası saziş əsasında yaradılır. Bununla belə, dövlətlərarası saziş valyuta və maliyyə-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsini tələb edir (Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və s.).

Bir sıra ölkələr tərəfindən regional inkişaf bankları yaradılmışdır: Amerika Dövlətlərarası Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Afrika İnkişaf Bankı.

Mülkiyyət formasına görə banklar:

a) qeyri-səhmdar (fərdi mülkiyyətçilərin və tərəfdaşların mülkiyyətində olan);

b) səhmdar kooperativ (ABŞ-da bu banklar qarşılıqlı banklar adlanır);

c) bələdiyyə və kommunal (yerli hakimiyyət orqanlarına məxsus olan);

ç) dövlət, qarışıq (bu zaman dövlət mülkiyyətçilərdən biri hesab olunur);

d) dövlətlərarası (Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa İnvestisiya Bankı və s.) banklara bölünür.

İlk banklar XIV əsrdə İtaliyada yaranmışdır. İtaliya tacirləri üçün yerli və xarici sikkələrin mübadiləsi ilə məşğul olan, pul dəyişən şəxslərin fəaliyyəti bank işinin yaranmasının əsası oldu. Bu şəxslərin əlində borcların (ssudanın) verilməsi üçün istifadə olunan iri pul məbləği cəmləşmişdi. Sənayeləşmə inkişaf etdikcə bank işi də inkişaf etdi. Banklar həm xüsusi şəxslərin, həm də sənaye və ticarət müəssisələrinin kapitalları ilə işləyən xüsusi maliyyə idarəsinə çevrildi.

Hesablanmış (əlavə) faizlər – 1) bank xidmətlərinin göstərilməsinə görə bankın aldığı haqq. Hesablanmış faizin iki növü mövcuddur: fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətlərinin saxlanmasına və kreditlərin verilməsinə uyğun olan kredit-faiz və debet-faiz. Bu halda bankın mənfəəti alınmış pulun məbləğindən xərclər çıxılmaqla müəyyən olunur. Bundan başqa, bank qeyri-ənənəvi bank xidmətlərinin, o cümlədən məsləhət, vasitəçilik xidmətlərinin yerinə yetirilməsinə görə də faiz alır; 2) borclunun kreditora ödədiyi pul ssudasının “qiymət”idir. Hesablanmış faizlərin miqdarı faiz

zin pul ssudasına nisbəti kimi müəyyən edilən faiz dərəcəsi ilə ifadə olunur. Kredit (depozit) üzrə faizi bank və ya bank xidmətlərini həyata keçirən idarələr alır (ödəyir). Adətən, hər məbləğ kreditin (depozitin) növündən və alınma (verilmə) şərtlərindən asılı olur. Sadə və mürəkkəb faizlər fərqləndirilir. Sadə faizlər $I = P * R * t$ düsturu ilə hesablanır ki, burada I – faizin kəmiyyətini, P – kreditin (depozitin) əsas məbləğini, R – faiz dərəcəsinin miqdarını, t – kreditin (depozitin) verildiyi (alındığı) vaxt dövrünü göstərir. Mürəkkəb faizlər $I = P * (1 + R)^n - 1$ düsturu ilə hesablanır. Burada n – faizin ayrılıqda hesablandığı müvəqqəti dövrlərin sayını göstərir. Faizlərin hesablanmasında əsas məqsəd kapital qoyuluşunu həyata keçirmək məqsədilə bankın aktiv və pozitivləri arasında tarazlığa, gəlirlərin və banklararası kreditlərin alınmasına, həmçinin maliyyə bazarında tələb və təklif arasında tarazlığa nail olunması hesab edilir. Bundan əlavə, hesablanmış faizlər ümumən – ən çox dövlət qiymətli kağızların tədavülündə istifadə olunan brutto (vergilər ödəməyə qədər) və xalis – netto (vergilər ödəndikdən sonra) ola bilər.

BANK QUTUSU (SEYF) – bankda kirayə götürülən şəxsi seyf. İpoteka əqdlərində nağd ödənişlər üçün istifadə olunur. Pullar (şəxsi və kredit) alıcı – borcalan tərəfindən alqı-satqı müqaviləsi imzalanmamışdan əvvəl qutuya qoyulur və yeni mülkiyyətçinin, girov saxlayıcısının hüquqları dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra daşın-

maz əmlakın satıcısı tərəfindən götürülür. Qutuya daxil olma şərtləri tərəflər (əqdin iştirakçıları) arasında imzalanan müqavilə ilə tənzimlənir.

BANK AKSEPTİ – əqdin qarantı kimi çıxış edən bankın tədiyə sənədlərini ödəməyə razılıq verməsi. Bu razılıq akseptant bankın veksəl üzərində dərkənarı ilə rəsmiləşdirilir; ödəniş müddəti 6 aya qədər olan, bank tərəfindən akseptləşdirilmiş veksəl. Bu sənəd məhsulun hazırlanması və ya ixracı ilə pul vəsaitlərinin alıcıdan daxil olması arasındakı müddətdə istehsalçı və ya ixracatçı üçün ödənişə təminatdır. İstehsalçıların və ixracatçıların məhsulun hazırlanması (və ya ixrac edilməsi) ilə alıcılardan ödənişlərin daxil olması arasındakı müddətdə onların fəaliyyətini təmin etmək üçün istifadə edilir. Təkrar bazarda satıcılar və alıcılar tərəfindən təklif edilən qiymətlər nominal ilə güzəştin fərqinə bərabərdir.

BANK BİLETİ – mərkəzi banklar tərəfindən tədavülə buraxılan pul nişanı, əsginas; bank tərəfindən emissiya edilən tədiyə vasitəsi, qiymətli kağız.

XVII əsrdə, ödəmə vasitəsi kimi pul funksiyası əsasında yaranmışdır. Bank bileti ilk dəfə İngiltərə bankı tərəfindən buraxılmışdır (1694). İnhisarçı kapitalizmə qədərki dövrdə qızıl və veksəl təminatının olması bank biletinə müəyyən sabitlik verirdi. XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə dünya böhranı illərində bank bileti öz sabitliyini itirərək kağız pul səviyyəsinə enməyə başlamışdı. 1924-28-ci illərdə kapitalist ölkələrində keçirilən

pul islahatı ilə bank biletinin qızıla dəyişdirilməsini məhdudlaşdıran müxtəlif qızıl standart formaları müəyyən edilmişdi. 1929-1933-cü illərdəki iqtisadi böhran zamanı qızıl standartın iflası nəticəsində, əsasını, qiymətli dövlət kağızları ilə təmin edilən və qızıla dəyişdirilməyən çoxlu banknot buraxılmışdı. İkinci Dünya müharibəsi illərində və ondan sonra da davam edən inflyasiya bank bileti ilə kağız pul arasındakı fərqi, demək olar ki, aradan qaldırdı.

BANK BORCU (SSUDASI) – 1) kreditor qismində bankın çıxış etdiyi kredit münasibəti; 2) konkret təminata malik olmayan xüsusi borc (ssuda) növü. Banklar tərəfindən, adətən, çoxdan əlaqələri olan və tərtib olunan əvvəlki kreditlərə görə bankın heç bir iradə olmayan yüksək kredit qabiliyyətli müştərilərə təqdim edilir. İstehsal prosesinin gedişində yaranan əlavə pul vəsaitlərinə tələbatı ödəmək üçün verilir. Əsasən, qısamüddətli xarakter daşıyır. Borcalana ən yüksək etimad (etibar) dərəcəsi o zaman görünür ki, bank nə borca tələbatın yaranmasının əsaslı olmasını,

nə də onun istifadə olunmasını yoxlayır.

Borc üçün verilən pul vəsaitləri ya borcalanın hesablaşma hesabına köçürülür, ya da təqdim olunmuş hesablaşma pul sənədlərinə görə bilavasitə tədiyənin icrasına (aparılmasına) istiqamətlənir. Borc borcalanın hesablaşma hesabında vəsaitlərin cərimələnməsi yolu ilə ödənilir (borcun ödənilməsinin hər uzadılma gününə görə penya, yəni cərimə tutulur). Bank borcu onun qaytarılması təmin olunmadan verildikdə faiz dərəcəsi digər borclara nisbətən daha yüksək səviyyədə müəyyən olunur. İqtisadiyyatın həcmi böyüdükcə sərbəst pul vəsaitlərinə olan tələbat da artır.

Azərbaycanda da iqtisadi inkişafda bank kreditlərinin rolu getdikcə artmaqdadır. 2010-cu ildə bank kreditlərinin qeyri-neft ÜDM-də payı 50%-ə yaxınlaşmışdır.

BANK CƏNNƏTİ – bank fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, vergi və valyuta qanunvericiliyinin liberal olduğu iqtisadi zona. Belə zonalara İsveçrə, Lüksemburq, Panama və s. misal ola bilər.

BANK ÇEKİ – banklar arasında hesablaşmalar üçün istifadə edilir. Ssuda kapitalları bazarında kreditlər verən müəssisələrin müvəqqəti sərbəstləşmiş pul ehtiyatları qısa müddətə cəlb edilir və əsasən banklararası depozitlər şəklində banklar arasında yerləşdirilir.

BANK DİVERSİFİKASIYA-SI – bank aktivlərinin borcalanların mümkün böyük dairəsi arasında: a) kredit riskinin azaldılması (borcalanların ödəmə qabiliyyəti olmamasına görə itki ehtimalı); b) ssuda portfellerinin qəbul edilən səviyyədə saxlanılması məqsədi ilə yerləşdirilməsi.

BANK ƏMANƏTİ – bankın hesabında yerləşən milli və ya xarici valyutada hüquqi və ya fiziki şəxslərin pul vəsaitləri, başqa sözlə, pul məbləğini (əmanəti) əmanətçimin ünvanına bilavasitə üçüncü şəxslərdən və ya əmanətçidən (depozitordan) qəbul edən, əmanətin məbləğinin qaytarılması və bu məbləğə görə faiz ödənilməsi üzrə bank öhdəliyi, depozit. Bank əmanəti müqaviləsi ilkin tələbə görə əmanətin verilməsi (tələb olunana qədər əmanət) şərtləri və

GOOGLE INC. 1600 AMPHITHEATRE PARKWAY MOUNTAIN VIEW, CA 94043		12 20 311	CHECK NUMBER: 049072830 CLIENT ID: 32875 CHECK DATE: SEPTEMBER 24, 2009
Pay to the order of:	ALEXANDR SLOBODENUK	UKRAINE	USD
THE SUM OF	ONE HUNDRED THIRTY-EIGHT AND 20/100 U.S. DOLLAR *****		
Payable at	CITIBANK, N.A. NEW CASTLE, DE ABA 031100209		OR ORDER
		For: Citibank Europe plc <i>[Signature]</i> AUTHORIZED SIGNATURE	
#049072830#		#031100209#	38768285#

Bank çekinin nümunəsi

ya hər hansı bir müddətin bitməsi ilə əmanətin qaytarılması (müddətli əmanət) şərtləri əsasında bağlanıla bilər.

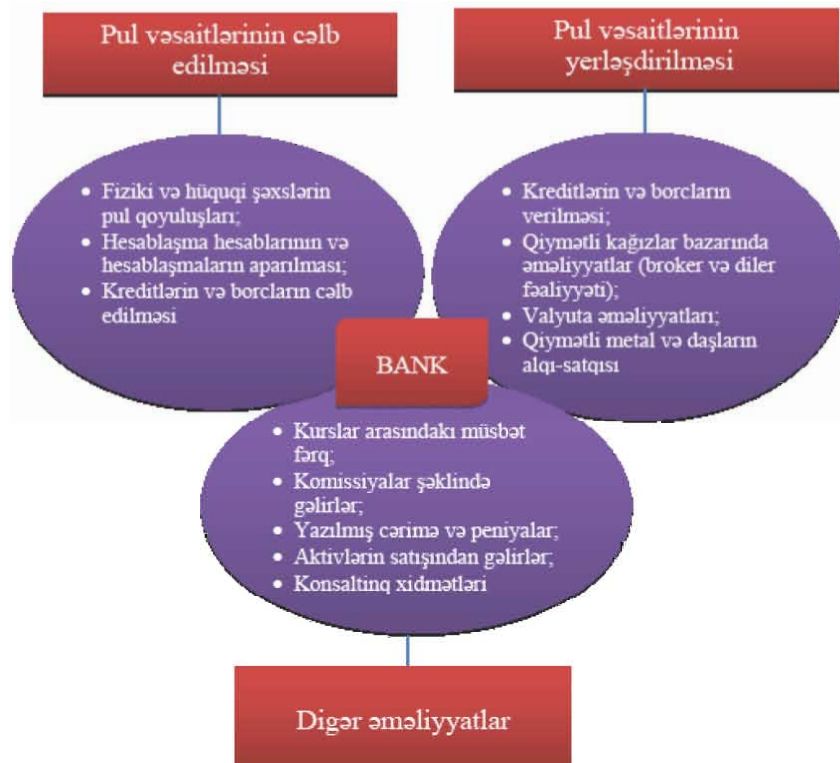
Əmanətin köçürüldüyü hesab üzrə əmanətçi və banka münasibətdə bank hesabı müqaviləsi haqqında qayda tətbiq edilir. Bəzi ölkələrdə (Rusiyada) əmanətçinin vətəndaş olduğu bank əmanəti müqaviləsi kütləviləşmiş müqavilə kimi qəbul olunur. Fiziki şəxslər kimi əmanətçilərdən fərqli olaraq, hüquqi şəxslər kimi əmanətçilər əmanətlərində olan pul vəsaitlərini üçüncü şəxslərə köçürə bilərlər. Əgər müqavilədə digər şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, onda banklar müddətli əmanətlərə görə faizlərin ölçüsünü dəyişə bilməz, lakin tələb olunana qədər əmanətlər üzrə bunu edə bilərlər.

Bir çox ölkələrdə xırda bank əmanətləri (ABŞ-da 1000 dollara qədər) icbari sığortalanmaya məruz qalır. Bank əmanəti müqaviləsinin xüsusi növü əmanət kitabçası və əmanət (depozit) sertifikatıdır.

Azərbaycanda bank əmanətlərinin artımı bir tərəfdən iqtisadiyyatda sərbəst pul vəsaitlərinin yenidən iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması mexanizminin güclənməsini, digər tərəfdən isə iqtisadi subyektlərin bank sisteminə etibarının artmasını göstərir. 2010-cu ilin sonunda Azərbaycanda təkcə fiziki şəxslərin bank əmanətlərinin ümumi məbləği 3 milyard manatı ötmüşdür.

BANK ƏMANƏTİ HESABI – Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq, bank əmanəti müqaviləsinə

Bank əməliyyatları



Sxem 1

əsasən əmanətçilərin əmanət əməliyyatlarının aparılması üçün konkret fiziki şəxsin adına bankda açılan bank hesabı. Fiziki şəxslər bankda istənilən sayda bank əmanəti hesabı açabilir. Bank əmanəti hesabının açılmasına və əmanətlərin saxlanması müddətinə heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Bank əmanəti hesabı yalnız konkret bir fiziki şəxsin adına həmin fiziki şəxsin özü tərəfindən, yetkinlik yaşına çatmayan fiziki şəxslərin, habelə məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxslərin nümayəndələri tərəfindən, notariat qaydasında tərtib edilmiş etibarnamə əsasında isə təmsil edilən fiziki şəxsin adından təmsilçi tərəfindən açıla bilər. İki və ya daha çox fiziki şəxsin adına bir

bank əmanəti hesabının açılmasına yol verilmir.

BANK ƏMANƏTİ KİTABÇASI – bankla fiziki şəxs arasında bank əmanəti müqaviləsinin bağlanmasını və onun bank əmanəti hesabı üzrə əmanət əməliyyatlarının aparılmasını təsdiq edən sənəd.

BANK ƏMANƏTİ MÜQAVİLƏSİ – bu müqaviləyə görə, bir tərəf (bank) başqa tərəfdən (əmanətçidən) və ya başqa tərəf (əmanətçi) üçün daxil olmuş pul məbləğini (əmanəti) qəbul edərək müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və qaydada əmanət məbləğini əmanətçiye qaytaracağı və onun üçün faizlər ödəməyi öhdəsinə götürür.

BANK ƏMƏLİYYATLARI – kredit müəssisələrinin əməliyyatlarının məcmusu. Onlar tə-

rəfindən Mərkəzi Bankın xüsusi razılığı (lisenziyası) əsasında həyata keçirilir. Buraya aşağıdakılar aiddir:

a) fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərinin əmanətlərə cəlb edilməsi; b) öz adından və öz hesabına cəlb edilmiş vəsaitlərin yerləşdirilməsi; c) fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması; d) fiziki və hüquqi şəxslərin, o cümlədən müxbir bankların tapşırığı ilə onların bank hesabları üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi; e) pul vəsaitlərinin, veksellərin, ödəniş və hesablaşma sənədlərinin inkassasiyası, fiziki və hüquqi şəxslərin kassa xidməti; nağd və nağdsız formalarda xarici valyutanın alqı-satqısı; əmanətlərə cəlb edilmə və qiymətli metalların yerləşdirilməsi; bank təminatlarının verilməsi.

Kredit təşkilatları (banklar) həmçinin qiymətli kağızların və ödəniş sənədlərinin (çeklərin, veksellərin, səhmlərin və s.) emissiyasını, alışını, satışını və saxlanılmasını, müştərilərin tapşırığı ilə qiymətli kağızlarla idarəetməni həyata keçirə bilər, broker, məsləhət xidmətləri göstərə bilər, mövcud qanunvericiliklə əlaqədar faktoring, lizinq və s. əməliyyatlarını yerinə yetirə bilər. Material qiymətli-lərinin istehsalı və onlarla ticarət kredit təşkilatlarına qadağan edilib.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün bank əməliyyatları manatla, Mərkəzi Bankın uyğun lisenziyası olduqda isə xarici valyutada həyata keçirilir. Bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarını, o cüm-

lədən onların maddi-texniki təminatı qaydalarını qanunvericiliyə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

Bank əməliyyatları aktiv (balansın aktivləri üzrə əks olunan) və passiv (balansın passivi üzrə əks olunan) hissələrə bölünür.

Aktiv əməliyyatlar – cəlb edilmiş resursların istifadəsi üzrə əməliyyatlardır. Buraya Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının ehtiyat hesabından müxbir bankların hesabına vəsaitlərin ayrılması, qiymətli kağızlara və paylara vəsait qoyuluşu, kommersiya və banklararası ssudalar, binalara, qurğulara və digər əsas vəsaitlərə qoyuluşlar aiddir. Aktiv əməliyyatların strukturu mühüm dərəcədə bankın likvidliyini və tədiyə qabiliyyətini nümayiş etdirir. Passiv əməliyyatlar əmanətçilərin və digər kreditorların vəsaitlərinin cəlb edilməsi üzrə əməliyyatlardır. Bura nizamnamə fondunun formalaşması, əvvəlcədən müəyyən edilə bilməyən hallar üzrə maliyyə ehtiyatlarının yaradılması, qiymətli kağızların (səhm və istiqrazların) buraxılışı, depozitlərin, pul bazarlarından borcların cəlb edilməsi, şəxsi borc öhdəlikləri ilə ticarət və s. aiddir. Bankın səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün aktiv və passiv əməliyyatların optimal nisbəti, həmçinin onlarla əlaqələndirici idarəetmə zəruridir.

Bank əməliyyatlarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir: bankların etibarnamə əməliyyatları – əmlakın idarə edilməsi üzrə əməliyyatlar və etibar edilmiş şəxsin

hüquqları ilə və müştərilərin maraqları və tapşırığı ilə digər xidmətlərin yerinə yetirilməsi; bankların komisiyon əməliyyatları – komisiyon mükafatlandırma görə müştərilərin tapşırığı ilə bank tərəfindən yerinə yetirilən əməliyyatlardır; bankların passiv əməliyyatları – elə əməliyyatlardır ki, onların vasitəsilə kredit və digər aktiv əməliyyatların aparılması üçün onlar öz resurslarını formalaşdırır; mallar üzrə bankların əməliyyatları – banklar tərəfindən malların və mal sənədlərinin girovuna görə kreditlərin verilməsi, mal-komisiyon əməliyyatlarının və mal satışının həyata keçirilməsi; bankların fond əməliyyatları – qiymətli kağızlarla – səhmlərlə və istiqrazlarla əməliyyatlar, girovuna görə qiymətli kağızların kreditləşməsi və şəxsi hesab hesabına banklar tərəfindən qiymətli kağızların alınması, bank investisiyaları (bu zaman qiymətli kağızlar kredit müəssisələrinin mülkiyyətinə keçir), emissiya olunan qiymətli kağızların, o cümlədən şəxsi qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və s.

BANK ƏMƏLİYYATLARI, ƏMTƏƏ – əmtəə və əmtəə sənədlərini girov qoymaqla bankların kreditlər verməsi, əmtəə-komisiyon əməliyyatlarının və əmtəələrin satışının həyata keçirilməsi.

BANK ƏMƏLİYYATLARI, FOND – qiymətli kağızlarla, səhm və istiqrazlarla aparılan əməliyyatlar. Bankın fond əməliyyatlarına girovla qiymətli kağızların kreditləşməsi və bankların öz hesablarına qiymətli kağızları alması, bank investi-

siyaları daxildir. Bu zaman qiymətli kağızlar kredit müəssisələrinin mülkiyyətinə keçir (emissiya edilən qiymətli kağızların, o cümlədən şəxsi və s. qiymətli kağızların yerləşdirilməsi).

BANK ƏMƏLİYYATLARI, KOMİSYON HAQLARI – komisiyon haqları mükafat müqabilində müştərilərin tapşırığı ilə banklar tərəfindən yerinə yetirilən əməliyyatlardır. Komisiyon-hesab əməliyyatları daxili və beynəlxalq hesabların həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır: inkassa, akkreditə olunmuş və köçürmə əməliyyatları. Komisiyon əməliyyatlara bilavasitə hesablarla əlaqədar olmayan, borc öhdəlikləri üzrə bank akseptinin və avalının verilməsi aiddir: bank ödəməyə razılıq və ya veksəl üzrə ödəməyə zəmanət verir. Bank zəmanəti borc öhdəliyinin etibarlılığını yüksəldir. Ticarət-komisiyon əməliyyatlara bank tərəfindən müştərilərin tapşırığı ilə qiymətli kağızların, valyutaların, qiymətli metalların alqı-satqısı aiddir. Komisiyon əməliyyatlar sahəsinə, həmçinin, səhmlərin və istiqrazların yerləşdirilməsində vasitəçilik, mühasibat xidməti, kredit kartları üzrə məsləhətlər və xidmətlər daxildir.

BANK ƏMƏLİYYATLARI, PASSİV – bankların kredit və başqa aktiv əməliyyatlarının keçirilməsi məqsədilə bank tərəfindən resurslarının formalaşması üçün apardığı əməliyyatlar.

BANK ƏMƏLİYYATLARI, PƏRAKƏNDƏ – əhaliyə depozitlərin qəbulu, istehlak kreditlərinin verilməsi, hesablar, ipotekalar, təqaüd hesabları, he-

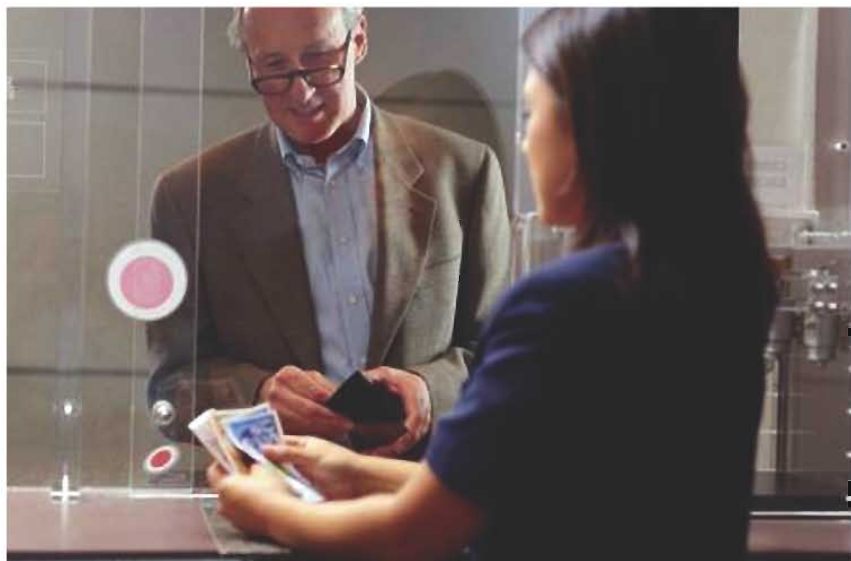
sablar, kredit kartları da daxil olmaqla, bank xidmətlərinin göstərilməsi. Bu xidmət tipləri əməliyyatların həcmnin böyüklüyündən asılıdır, belə ki, fərdi əməliyyatlar, adətən, çox kiçikdir. Bir çox qeyri-maliyyə müəssisələri bu bazara çıxmağa can atır və banklarla rəqabət aparırlar.

BANK HESABI – bankın müştərinin (hesabın sahibinin) ünvanına daxil olan pul vəsaitlərini qəbul etmək, müəyyən edilmiş qaydada onları nəzərə almaq, müvafiq məbləğin köçürülməsi və verilməsi haqqında müştərinin tapşırığını yerinə yetirmək və digər əməliyyatları aparmaq öhdəliyi. Bank müştərinin bank hesabında olan pul vəsaitlərinə maneəsiz sərəncam vermək hüququna zəmanət verərək, bu pul vəsaitlərindən öz məqsədləri üçün (xüsusilə digər şəxslərin kreditləşməsi üçün) istifadə edə bilər. Bank hesabından istifadə etməklə hər hansı bir depozitar – kredit fəaliyyəti həyata keçirilir.

Bank hesabları debet və kredit hesablarına bölünür. Pul vəsaiti-

nin olmadığı halda, razılaşdırılmış limit hədlərində kredit hesablarına görə tədiyələrin həyata keçirilməsinə icazə verilir. Bu tədiyənin həyata keçirilməsi günündən başlayaraq, bank müştəriyə müvafiq məbləğdə kredit verən hesab olunur. Bankın digər bankda açdığı bank hesabı müxbir hesabı adlanır. Hər bir konkret bank nöqtəyi-nəzərindən müxbir hesabları “loro” və “nostro” hesabı kimi təsnif edilir. “Loro” hesabını digər banklar “bizim bankda” (“loro” onlar) açırlar, “nostro” hesabını isə “bizim bank” digər bankda (“nostro” bizim) açır.

Avropa İttifaqında qəbul olunmuş və ISO standartı olan bank hesablarının kodlaşdırılmasının vahid sistemi bank hesabının beynəlxalq nömrəsi adlanır. XX əsrin 80-ci illərindən inkişaf etmiş ölkələrdə hesablaşma (üstün olaraq kontrogentlərlə hesablaşmaları aparmaq üçün açılan) hesabları ilə depozit (üstün olaraq əmanətə görə faizlərin alınması üçün açılan) hesablar arasında fərqlərin silinməsi meylli



güclənir. Bəzi ölkələrdə (Rusiya) bu hədd yalnız hüquqi şəxslərə açılan hesablara münasibətdə qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir.

BANK HOLDİNG ŞİRKƏTİ – bank lisenziyasına malik bir və ya bir neçə törəmə bankı olan, fəaliyyəti baş ofisinin yerləşdiyi ölkənin bank tənzimləməsi orqanları tərəfindən tənzimlənən və nəzarət olunan şirkət.

BANK İŞİ (ƏMƏLİYYATLARI) – bank tərəfindən aparılan iqtisadi subyektlərin müxtəlif bank xidmətlərinin göstərilməsi istiqamətində sərbəst pul vəsaitlərinin müvəqqəti cəlb olunması, kreditlərin yerləşdirilməsi, hesablaşmaların aparılması kimi çoxsaylı müvafiq əməliyyatlar. Bank işi kreditin təqdim edilməsi, qiymətli kağızların alınması, konsaltinq, vasitəçilik və s. bu kimi bank əməliyyatlarını əhatə edir.

BANK İŞİ MÜQAVİLƏSİ – bu müqaviləyə əsasən, tərəflərdən biri (bank) digər tərəfdən (əmanətçidən) və ya onun hesabına pul məbləğini (əmanəti) qəbul edir və müqavilənin qaydasına və şərtlərinə riayət etməklə həmin məbləğ üçün faizləri əmanətin məbləği ilə birlikdə ödəməyi öhdəsinə götürür. Vətəndaş tərəfindən banka pul qoyulması haqqında müqavilə açıq müqavilə hesab edilir. O, yazılı şəkildə tərtib edilir və bankın əmanətçiyə verdiyi əmanət və ya depozit sertifikatı ilə, əmanət kitabçası ilə təsdiq edilir. Əmanətçiyə verilmiş sənəd bank qaydaları və ya işgüzar dövrüyə adətləri ilə bu cür sənədlər üçün nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verir.

Bank hüquqi şəxslərlə bank hesabı müqaviləsi bağlaya bilər. Bu müqaviləyə əsasən, bank pul vəsaitlərini onların sahibinin hesabında saxlamağı, həmin hesaba daxil olan məbləğləri köçürməyi, müştərinin həmin məbləğləri hesabdan köçürmək və vermək barədə sərəncamlarını yerinə yetirməyi, habelə bank qaydalarına və müqavilələrə müvafiq olaraq digər bank əməliyyatları aparmağı öhdəsinə götürür. Əgər müştəri hesab açmaq təklifi ilə banka müraciət edərsə, bank hesab açılması üçün bankın elan etdiyi, qanuna və bank qaydalarına müvafiq şərtlər daxilində müştəri ilə bank hesabı müqaviləsi bağlamağa borcludur. Bank hesabı müqaviləsi bağlandıqda bank müştəri ilə razılaşdırılmış şərtlərə uyğun olaraq onun üçün hesab açır. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, bank əmanət-

çilərin hesablarının sirlinə zəmanət verir.

BANK KANALI – sığorta məhsullarının satışı üsulu. Bu zaman nisbətən sadə sığorta məhsulları “bank pəncərəsi” vasitəsilə kütləvi istehlakçıya satılır.

BANK KAPİTALI – bankların istifadə etdiyi pul kapitalının cəmi. Bank kapitalına xüsusi vəsait (səhm kapitalı, bankirin xüsusi və ehtiyatda olan kapitalı və cəlb olunmuş vəsait (sənaye müəssisələrinin əmanətləri və s.) daxildir. Bankların xüsusi kapitalıdır. Bank kapitalı sahibinə sənaye və ticarət mənfəətinə bərabər miqdarda bank mənfəəti gətirir.

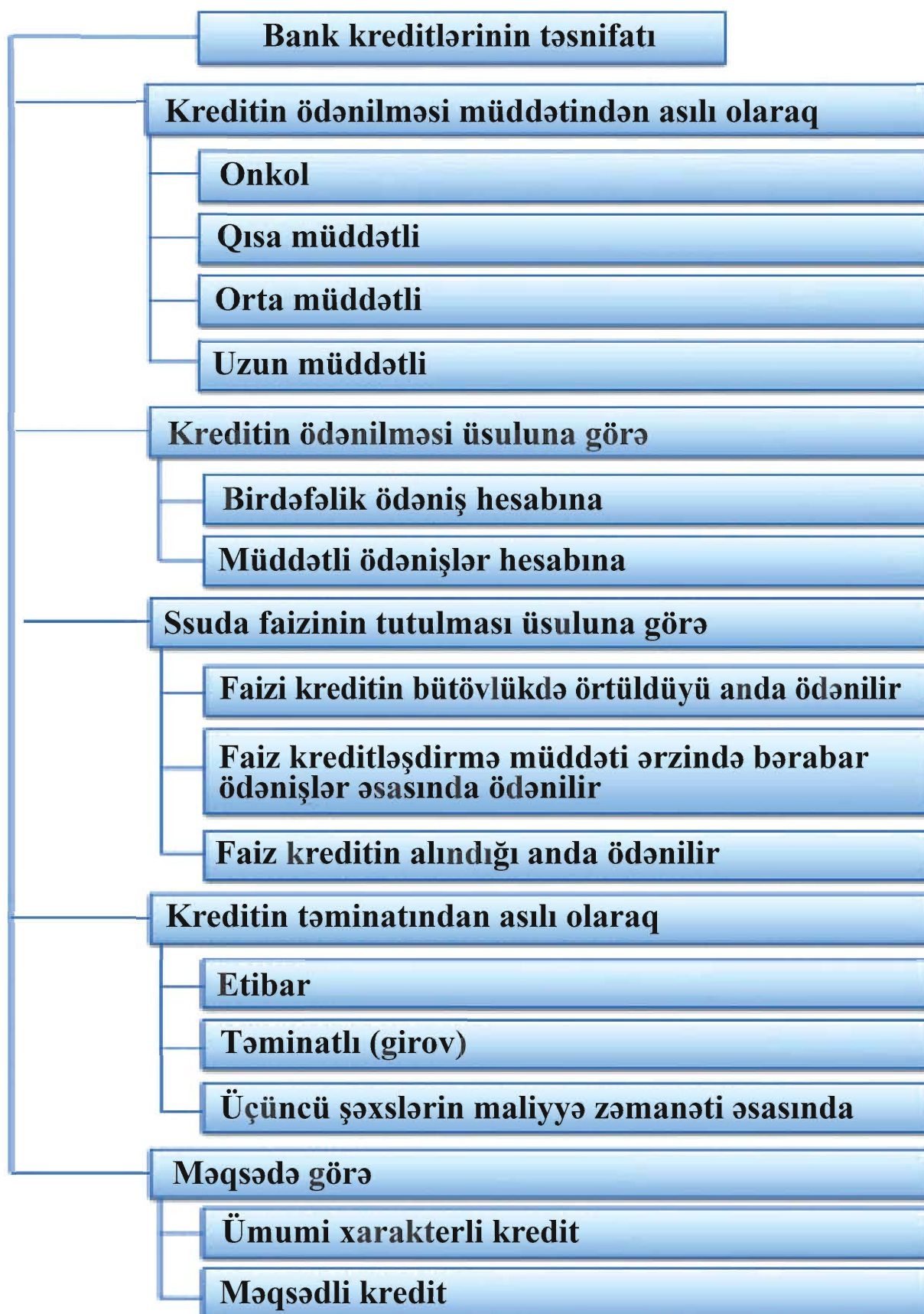
Borc kapitalından fərqli olaraq, bank kapitalı sahibkarın xüsusi kapitalıdır.

BANK KREDİTİ – bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqlar)

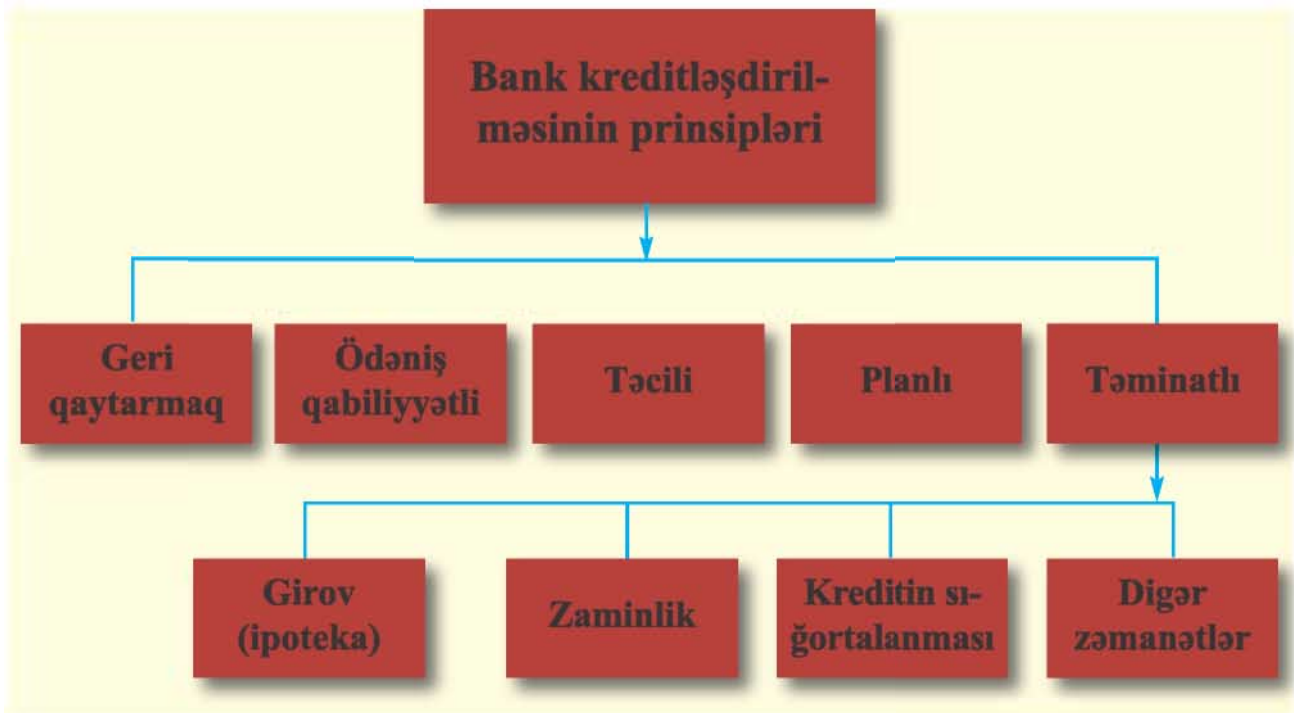
Bank kreditinin növləri



Sxem 1



Sxem 2



Sxem 3

ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaiti. Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər hansı öhdəlik, təminat, zəmanət, borc qiymətli kağızlarının diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquq da kredit anlayışına aiddir (bax: bank borcu (ssudası)).

Bankın kredit potensialı (onun kredit və ya investisiya imkanları, yəni borc və investisiya imkanlarının genişləndirilməsi üçün baza rolunu oynayan, qanunla müəyyənləşdirilmiş ehtiyatların həcmindən artıq olan ehtiyatların həcmi) onun tərkib hissəsi olan – ölkədə aparılan iqtisadi siyasətlə, sahibkarlıq, investisiya mühiti ilə bilavasitə əlaqədardır.

BANK LİSENZİYASI – qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada verilən, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və ya digər qaytarılan vəsaitlər cəlb etmək, öz adından və öz hesabına kreditlər verməklə bağlı fəaliyyəti, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirməyə müstəsna hüquq verən xüsusi razılıq.

BANK MENECMENTİ – bankın mənfəətini maksimum həddə çatdırmaq məqsədi ilə bankın fəaliyyətinin idarə edilməsi. Bank menecmenti maliyyə bazarı amillərinin təhlilinə, iqtisadi vəziyyətin proqnozlaşdırılmasına və bank risklərinin minimallaşdırılmasına əsaslanır. Bank menecmentinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: bankın aktivlərinin və passivlərinin idarə edilməsi; bankın xüsusi vəsaitlərinin idarə edilməsi –

xüsusi səhmlər üzrə dividendlər sahəsində siyasət; bank işinin rentabelliyyətinin idarə edilməsi; bank risklərinin idarə edilməsi; bank kadrlarının idarə edilməsi.

BANK METALLARI – beynəlxalq standartlara uyğun yüksək əyar göstəricisinə qədər təmizlənmiş (affinaj edilmiş) və keyfiyyət sertifikatına malik olan qiymətli metalların külçələri (standart və ölçülmüş külçələr), Azərbaycan Respublikası və digər dövlətlər tərəfindən tədavülə buraxılan və öz nominal dəyərindən fərqli qiymətə satıla bilən qiymətli metallardan hazırlanmış sikkələr.

BANK NƏZARƏTİ – 1. Verilmiş kreditlərin məqsədli xərclənməsi üzərində banklar tərəfindən həyata keçirilən nəzarət (əgər bu, kredit müqaviləsi ilə şərtləşdirilməmişdirsə, tədiyə qabiliyyəti olmayan, yaxud borcunun iflas olunmasının qəbul edilməsinə qədər onun vəsaitlə

Cədvəl 1

Bank menecmenti

Maliyyə menecmenti	İşçi heyətinin idarə edilməsi
1. Bank siyasəti	1. Əməyin motivasiyası
2. Marketing	2. Bankın təşkilati strukturu
3. Aktiv və passivlərin idarə edilməsi	3. Kadrların yerləşdirilməsi
4. Likvidliyin idarə edilməsi	4. Kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması
5. Gəlirliliyin idarə edilməsi	5. Əməyin ödənilməsi, mükafatlandırılması və stimullaşdırılması sistemi
6. Öz kapitalını idarəetmə	6. Nəzarətin təşkili
7. Kredit portfelinin idarə edilməsi	7. Vəzifələrin yüksəldilməsi sistemi
8. Bank risklərinin (valyuta, faiz və s.) idarə edilməsi	
9. İnformasiya sisteminin yaradılması	

rinin xərclənməsi üzərində bankların həyata keçirdiyi nəzarət). 2. Kommersiya banklarının fəaliyyətinə Mərkəzi Bank tərəfindən nəzarət edilməsi. Bank nəzarətinin əsasən 2 forması bir-birindən fərqləndirilir: daxili nəzarət və xarici nəzarət. Daxili nəzarət bankın fəaliyyətinin təftişi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu təftişdə məqsəd bankın fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə və normativ-hüquqi aktlara uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Xarici nəzarət isə hesabatlar və onların təhlili vasitəsilə həyata keçirilir. Burada məqsəd bank göstəricilərinin pisləşməsinin qarşısını almaq və banka erkən xəbərdarlıq etməkdən ibarətdir. Bankların stresstestlənməsi də xarici nəzarət üsullarından biridir.

BANK OLMAYAN KREDİT TƏŞKİLATI – öz vəsaiti (və ya depozitlər istisna olmaqla cəlb edilmiş vəsait) hesabına

yalnız pul formasında kreditlər verməklə məşğul olan hüquqi şəxs.

8 fevral 2010-cu ildə bank olmayan kredit təşkilatları haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, maliyyə xidmətlərindən istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədi ilə bank olmayan kredit təşkilatlarının təsis edilməsi, idarə olunması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Qanuna əsasən, bank olmayan kredit təşkilatı dedikdə (bundan sonra – BOKT) xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında kreditlər verilməsi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən ixtisaslaşmış kredit təşkilatı başa düşülür. BOKT öz fəaliyyətini qanunla

müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqil həyata keçirir, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarından asılı deyil və həmin orqanlar onun cari fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməz. BOKT dövlətin öhdəliklərinə, dövlət isə BOKT-un öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyır. BOKT tərəfindən verilən kreditlər üzrə faiz dərəcəsi, habelə bu qanuna müvafiq olaraq, göstərilən maliyyə xidmətlərinə görə tutulan komissiyon və xidmət haqlarının məbləği BOKT ilə borcalan arasında bağlanmış müqavilələrlə müəyyən olunur.

Qanuna əsasən, BOKT-lar Mülkü Məcəllədə hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş təşkilati-hüquqi formada Azərbaycan Respublikasının və (və ya) xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsis edilə bilər.

Bank auditinin əsas növləri və cəhətləri



Sxem 1

Qeyri-kommersiya BOKT-ları yalnız fond formasında Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrə uyğun olaraq beynəlxalq təşkilatlar, habelə xarici ölkələrin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təsis edilə bilər.

Qeyri-kommersiya BOKT-ları kommersiya təşkilatları yarada və ya onlarda iştirak edə bilərlər.

BOKT-lar 2 növə – girov əma-

nəti qəbul etmək hüququ olan və belə hüququ olmayan kredit təşkilatlarına bölünür. Xarici ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərən BOKT Azərbaycan Respublikasında yalnız girov əmanəti qəbul etmək hüququ olmayan filiallar təsis edə bilər.

BOKT-ların adında “bank olmayan kredit təşkilatı” sözləri olmalıdır. BOKT-ların minimum nizamnamə (şərikli) kapitalı, habelə qeyri-kommersiya hüquqi şəxs kimi yaradılan BOKT-

un təsisçilərinin əmlak haqları pul şəkilində ödənilməlidir. BOKT-ların nizamnamə (şərikli) kapitalının minimum miqdarı, onların (milli valyutada) formalaşdırdıqları ilkin əmlak dair minimum tələblər Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunur.

BOKT-ların hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət (depozit) qəbul etməsi qadağandır.

BANK RİSKİ – ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, verilmiş

kreditlərin ödənilməməsi, qiymətli kağızların kotirovkasının dəyişməsi, yüksək inflyasiya, balansarxası əməliyyatlar üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi, resurs bazasının azaldılması və s. nəticəsində zərərlərin yaranması, mənfəətin itki ehtimalı və qeyri-müəyyənliyi ilə ifadə olunan bank əməliyyatlarının spesifikliyindən irəli gələn itki təhlükəsi. Bank riski iki formada olur: xarici (sığorta, valyuta, fors-major hallarında risklər) və daxili (kredit, portfel, bank əməliyyatları riskləri). Bank risklərinin səviyyəsinə bank əməliyyatlarının (forfeter, hecirləmə və s.) və ya onların sığortalanmasının köməyi ilə nəzarət olunur.

BANK SİRRİ – bank müştərilərinin əməliyyatları, hesabları, əmanətləri üzrə məlumatlar, bankda pulun inkassasiya vaxtı, əmanətçilərin əmanətləri üzrə faizin alınması haqqında məlumatlar, eləcə də bank tərəfindən bank sirri kimi müəyyən edilmiş digər məlumatlar. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bank sirri ilə bağlı münasibətlər “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanunla, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi və başqa qanunvericilik aktları ilə nizama salınır.

Pulun, qiymətli kağızların və əşyaların saxlanılmasını, eləcə də bunlarla əməliyyatların aparılmasını banklara etibar etmiş bütün hüquqi və fiziki şəxslərin (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) bank sirlərinin qorunmasına qanunvericiliklə təminat verilir.

Bank sirrinin saxlanması təminatı bankın öz müştəriləri və

Cədvəl 1

Bank riskləri

Qrup	Risk sinfi	Risk kateqoriyası
Xarici risk	Əməliyyat riski	•Normativ-hüquqi risklər •Rəqəbat riskləri •İqtisadi risklər •Ölkə riski
Daxili risk	İdarəetmə riski	•Dələduzluq riski •Qeyri-səmərəli təşkilatçılıq riski •Bank rəhbərliyinin məqsədyönlü qərarlar qəbul edə bilməməsi riski •Bank mükafatlandırma sisteminin lazımi stimulyarada bilməməsi riski
	Maliyyə xidmətlərinin riski	•Texnoloji risk •Əmtəəlik risk •Yeni maliyyə alətlərinin tətbiqi riski •Strateji risk
	Maliyyə riskləri	•Faiz dərəcəsi riski •Kredit riski •Likvidlik riski •Balansdan kənar risk •Valyuta riski •Borç kapitalından istifadə riski

eləcə də öz işçiləri ilə bağladığı müqavilələrdə xüsusi bəndlə göstərilir. Bankın bütün qulluqçuları bank sirrini qorumağı dırlar. Bu, bankda öz xidməti vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar onlara məlum olan bank əməliyyatlarının sirrini saxlamaqda

və heç bir yerdə, heç bir kəsə, hər hansı bir vəziyyətdən (qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa) asılı olmayaraq bank sirrini yaymamaqdan ibarətdir. Bu qayda bank qulluqçuları işdən azad olunduqları halda da qüvvədə qalır.

Bank rəhbərliyi qanunun bu tələbi barədə rəsmi olaraq bank işçilərini xəbərdar etməli və işçilər bu haqda müvafiq öhdəlik imzalamalıdırlar (öhdəliyin nümunəvi forması qaydalara əlavə olunur). Bank sirrinin açılmasına yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda yol verilir.

Hüquqi şəxslərin əməliyyatları və hesabları barədə arayışlar onların özlərinə, habelə onlardan yuxarı orqanlara, icraatda olan işlər üzrə – istintaq və məhkəmə orqanlarına, auditor təşkilatlara, dövlət vergi və gömrük orqanlarına vəzifə səlahiyyətləri daxilində verilir.

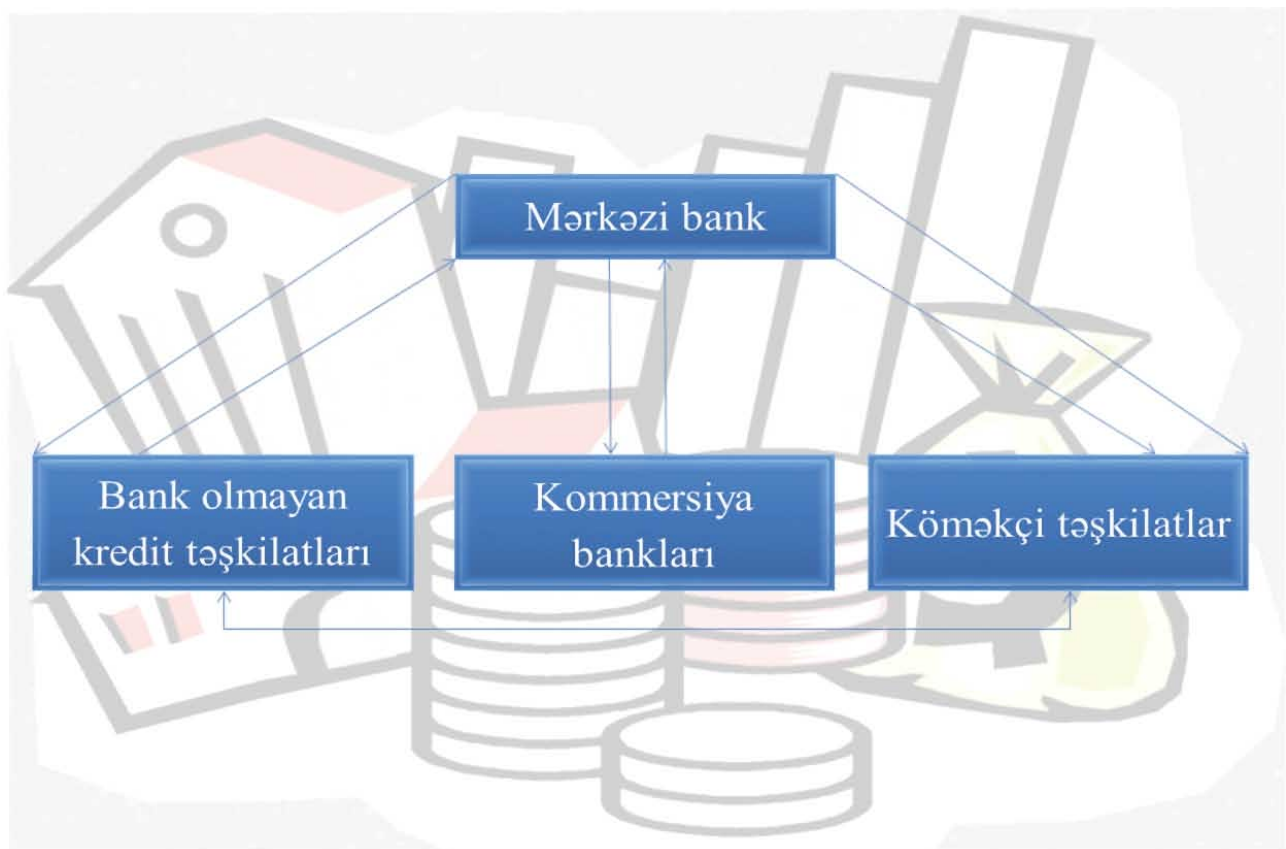
BANK SİSTEMİ – ümumi pul-kredit mexanizmi çərçivəsində fəaliyyət göstərən kredit

idarələrinin və milli bankların müxtəlif növlərinin məcmusu. XIX əsrin sonunda Azərbaycanda 200-ə yaxın kredit təsisatlarını birləşdirən bank-kredit sistemi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu (1918-20) dövrdə də inkişaf etmişdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma əsaslanan bank sistemi formalaşdırıldı. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarına kimi Azərbaycanda SSRİ Dövlət Bankının və SSRİ Tikinti Bankının kontorları, habelə Dövlət Əmanət Kassaları şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə bank sisteminin iqtisadiyyatın idarə edilməsi mexanizminin rolunun

dəyişməsi SSRİ-də iqtisadi islahatlar proqramının tərkib hissəsi olan kredit sistemində radikal islahatlar həyata keçirilməsini tələb edir. Bu islahatların nəticəsində dövlət banklarının yeni strukturu, beş ixtisaslaşdırılmış bank (SSRİ Sənaye-Tikinti Bankı, SSRİ Aqrar-Sənaye Bankı, SSRİ Mənzil-Sosial Bankı, SSRİ Əmanət Bankı və SSRİ Xarici İqtisadi Əlaqələr Bankı), onların yerli kontor və filialları yarandı (1998). Həmin ildə “Kooperasiya haqqında” SSRİ Qanununun qəbul edilməsi Azərbaycanda kooperativ və kommersiya banklarının yaradılması üçün hüquqi əsas oldu. İlk kooperativ (12.11.1998) banklar bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün lisenziya aldı.

Bank sistemi



Sxem 1

Bankların qeydiyyatı SSRİ Dövlət Bankı tərəfindən həyata keçirildi. 1991-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda 23 kooperativ və kommersiya bankı fəaliyyət göstərirdi (SSRİ-də ən yüksək göstərici).

“SSRİ Dövlət Bankı” və “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” SSRİ qanunlarının qəbulundan (1990) sonra ikipilləli bank sisteminə keçildi. SSRİ Dövlət Bankı və ittifaq respublikalarının mərkəzi bankları birinci pilləli bank, kommersiya bankları (həmçinin ixtisaslaşdırılmış banklar) isə ikinci pilləli bank kimi müəyyənləşdirildi. Bank əməliyyatlarının aparılmasını lisenziyalasdırmaq hüquqi mərkəzi banklara verildi. 1990-cı ilin sonuna ixtisaslaşmış dövlət bankı olan Mərkəzi-Sosial Bank ləğv edildi, onun aktiv-passivləri, filial şəbəkəsi SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan Kontorunun tabeliyinə keçdi. Bankların lisenziyalasdırılmasını SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan Respublika Kontoru 1991-ci ildən həyata keçirməyə başladı və ilk özəl bankı həmin ilin 1 sentyabrında qeydə aldı.

Müstəqil Azərbaycanın ilk bank qanunvericiliyinin qəbul olunduğu dövrdən əvvəl SSRİ Dövlət Bankında qeydə alınmış bankların bir qisminin yenidən qeydiyyatı aparıldı və bir neçə yeni banka bank əməliyyatları aparmalarına lisenziya verildi. Vahid valyuta məkanında ehtiyat sistemi funksiyaları yenə də SSRİ Dövlət Bankının əlində idi. 1992-ci ilin fevralından avqustunadək SSRİ Sənaye-Tikinti, Aqrar-Sənaye bankları və



**BNP Paribas Bankının inzibati binası
(Kanada, Monreal şəhəri)**

onların şöbələri bilavasitə Milli Bankın tabeliyində idi. 1992-ci ildə “Milli Bank haqqında”, “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbulu və Milli Məclisin bu qanunların qüvvəyə minməsinə aid qərarı ilə (07.08.1992) Sənaye-Tikinti Bankı və Aqrar-Sənaye Bankı Milli Bankın tabeliyindən çıxarıldı və onların bazasında səhm-

lərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan dörd səhmdar kommersiya bankı (Sənaye-İnvestisiya SKB, Aqrar Sənaye SKB, Əmanət SKB və Beynəlxalq SKB) yaradıldı. Yeni bank qanunvericiliyində Aqrar-Sənaye SKB və Sənaye İnvestisiya SKB-yə əmanət qəbul etmək, Əmanət SKB-yə isə hüquqi şəxslərlə əməliyyatlar aparmaq hüququ verildi. Özəl bank sis-

teminin institusional quruculuğu prosesini stimullaşdırmaq məqsədilə ilkin mərhələdə Milli Bank kapitalla bağlı aşağı tələblər irəli sürdü və sistemə daxil olmaq üçün liberal şərtlər müəyyən etdi. Bank fəaliyyətini tənzimləmək üçün kifayət qədər yumşaq nəzarət mexanizmi və alətlərinin tətbiq edilməsi bankların çoxalması üçün münbit şərait yaratdığına görə 1992-

1994-cü illərdə respublikada 233 bank fəaliyyət göstərirdi. İnstitusional dəyişikliklər nəticəsində bank sisteminin kəmiyyətə inkişafına nail olunsa da, nizamnamə kapitalı orta hesabla 10-12 min ABŞ dolları təşkil edən banklar dinamik iqtisadi artımın təmin edilməsində, regional inkişafın dəstəklənməsində, özəl sektorun, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın ma-

liyyə ehtiyaclarının təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynamırdı. Onların əksəriyyəti gəlirlərini vəsaitlərin cəlb olunaraq iqtisadiyyata transformasiya edilməsi kimi klassik maliyyə vasitəçiliyi funksiyası əsasında deyil, maliyyə bazarında aparıcıları möhtəkirlik əməliyyatları hesabına formalaşdırırdı. Dövlət banklarının köhnə təsərrüfatçılıq prinsipləri əsasında işləməkdə davam etmələri kredit portfelinin keyfiyyətinə neqativ təsir göstərərək onların maliyyə vəziyyətini pisləşdirdi. *Bank islahatları və bank quruculuğu*

Bank sistemində real islahatlar zəruri makroiqtisadi mühit (minimal inflyasiya, sabit milli valyuta) formalaşdıqdan (1995) sonra başlanmış, ilkin mərhələdə dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilmiş, özəl bank sisteminin institusional formalaşması təmin edilmişdi.

Beynəlxalq maliyyə institutlarının texniki və maliyyə dəstəyi ilə dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması proqramlarının gerçəkləşdirilməsinə başlandı (1996). Dövlət banklarının yenidən qurulmasında respublika Prezidentinin "Bank islahatlarının dərinləşməsi tədbirləri haqqında" Fərmanı (24.06.1997) həlledici rol oynadı. Dövlət banklarının özəlləşdirməyə hazırlanması və institusional inkişafı məqsədilə proqram həyata keçirildi. Bu proqram çərçivəsində Beynəlxalq Bankın institusional inkişafı və özəlləşdirməyə hazırlanması üzrə tədbirlər uğurla



Çin Sənaye Ticarət Bankının inzibati binası (Şenjen şəhəri)

tamamlandı və bankın özəlləşdirilməsi barəsində müvafiq qərar qəbul edildi. Digər dövlət banklarının maliyyə vəziyyəti təhlil edilərək, üç dövlət banklarının sağlam aktivləri əsasında yeni dövlət bankı – Birləşmiş Universal Səhmdar Bankı (hazırda “Kapital bank”) təsis edildi. Ötən dövr ərzində özəlləşdirməyə hazırlıq və institutional quruculuq çərçivəsində xarici texniki yardımından istifadə etməklə “Kapital bank”ın idarəetmə imkanları və kapital bazası artırılmış, müvafiq daxili prosedur və qaydalar hazırlandıqdan sonra bankın kredit fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün şərait yaradılmışdı.

Aqrar Sənaye Bankının məhdud lisenziya əsasında fəaliyyət göstərən qeyri-bank təşkilatına transformasiya edilməsi və problemlə borcların tənzimlənməsi barədə qərarlar qəbul olunmuşdu. Dövlət banklarının özəlləşdirilməsi ilə bağlı konkret meyarlar isə ölkə Prezidentinin bank sistemində rəqabət mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasında maliyyə bank sistemində islahatların dərinləşdirilməsi ilə əlaqədar əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanında (01.03.2005) müəyyən edildi.

Özəl banklar üzrə islahatlar
Milli Bank 1996-cı ildə formalaşmış əlverişli iqtisadi konyunktur şəraitində özəl banklar üzrə islahatlara başladı, ilk növbədə, onların kapitallarına olan tələbləri ardıcıl olaraq yüksəltdi. Bu addım bankların kapital bazasının təmərküzləşməsinə, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına,



HSBC Bankının Meksikoda inzibati binası (Meksika)

bank sisteminin iqtisadiyyatı maliyyələşdirmə imkanlarının genişləndirilməsinə və maliyyə sabitliyinə xidmət etdi. Kapitalla bağlı tələblərin ardıcıl artırılması bank fəaliyyətində maliyyə intizamını möhkəmləndirməklə və ödəniş qabiliyyətini artırmaqla həlledici rol oynadı. Özəl banklar baza bank məhsullarının hamısını təqdim edə bilən maliyyə vasitəçilərinə çevrilməyə

başladı. Dayanıqlı bank sisteminin qurulması üzrə həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər 1997-1998-ci illərdə baş vermiş global maliyyə böhranının milli bank sistemində təsirini minimumlaşdırmağa və ondan az itkilərlə çıxmağa imkan verdi. Özəl bankların bank islahatlarının 2000-ci ildən başlayan növbəti mərhələsində həyata keçirilmiş intensiv sağlamlaş-

dırılma tədbirləri bank sisteminin davamlılığını möhkəmləndirdi və maliyyə vasitəçilik funksiyasını əlverişli etdi. Bankların kapital bazasının artımı və konsolidasiyası bank fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaratmaqla bankların maliyyə davamlılığını və bank sisteminə olan inamı xeyli möhkəmləndirdi. Məcmu kapitalın minimal səviyyəsinə tələbin artırılması nəticəsində bankların məcmu kapitalı 2003-2005-ci illərdə təqribən 3 dəfə artdı.

Bank sisteminin restrukturizasiyasının növbəti mühüm mərhələsinin həyata keçirilməsinə 2002-ci ildə başlandı, böyük məbləğdə neft gəlirlərinin ölkəyə axınını və bu əsasda bankların maliyyə resurslarının strateji məqsədlərə səmərəli ötürülməsinə hazır olmalarının vacibliyi nəzərə alınaraq 2002-2005-ci illər üçün yeni inkişaf strategiyası hazırlandı. Əsas bank qanunlarının həmin strategiya çərçivəsində yeni redaksiyada qəbulu bank fəaliyyəti-

nin əsaslandığı hüquqi bazanın qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasını təmin etdi. Səmərəli idarəetmə sistemləri təşkilinin təmin edilməsi məqsədilə banklarda beynəlxalq standartlara uyğun korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinə başlanılması və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına keçilməsinin başa çatdırılması bank fəaliyyətində şəffaflığın səviyyəsini artırmaqla bank xidmətləri bazarında maliyyə intizamını gücləndirən mühüm şərtlərdən biri oldu.

Bank infrastrukturunun inkişafı Bank qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmüş işlər, o cümlədən həm yeni redaksiyada qəbul edilmiş "Banklar haqqında" və "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" qanunlar, həm də "İpoteka haqqında" Qanun əhəlinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, maliyyə sektorunun inkişafında da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Milli Bank tərəfindən qəbul edilmiş "Milli Ödəniş Sisteminin konsepsiyası və strategiyası"na (1997) uyğun olaraq, "AZİPS" – Real Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar Sistemi yaradılıb istismara verilmişdir (16.02.2001). "AZİPS"-in tətbiqi banklararası ödənişləri real vaxt rejimində aparmağa, hesablaşmalar zamanı vəsait itkisini aradan qaldırmağa, bankların balans hesablarının konsolidasiya edilməsini asanlaşdırmağa və banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik şəkildə idarə olunmasına şərait yaratmışdır. Yeni sistem bazar iqtisadiyyatına əsaslanan pul



Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının inzibati binası (Bakı şəhəri)

siyasətinin daha səmərəli aparılmasını əlverişli etmiş və bazarın operativ surətdə geniş nəzarəti həyata keçirməyə və mötəbər məlumatlarla işləməyə imkan vermişdir.

Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması strategiyasının birinci mərhələsi olan "AZİPS"-in istismara verilməsi başa çatdırıldıqdan sonra yaradılan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi – XÖHKS Milli Bankda fəaliyyət göstərən ödəniş və informasiya sistemlərinə inteqrasiya olunmuşdur (02.12.2002). Ödəniş infrastrukturunun genişləndirilməsi məqsədilə Milli Kart Prosessinq Mərkəzinin yaradılması ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuş (09 dekabr, 2004) "Azərbaycan Respublikasının Milli Ödəniş Sisteminin inkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın əsas tədbirlərindən biridir. Onun istismara verilməsi (2005) sayəsində banklar müştərilərin vəsaitlərinin köçürülməsi xidmətinə istər ölkə daxilində, istərsə də xarici ölkələrə saniyələrlə ölçülən müddətdə həyata keçirmək imkanı əldə etmişdir.

Ölkənin maliyyə sistemində inamın möhkəmləndirilməsi istiqamətində bank nəzarəti sisteminin inkişafı mühüm rol oynayır. Milli Bank nəzarət prosesində məsafəli monitoringdə (xarici nəzarətdən) və inspeksiya (daxili nəzarətdən) istifadə edir. Bank nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması və funksiyasının optimallaşdırılması məqsədilə bank nəzarətinin metodoloji bazasının təşkili və Bazel Komitəsinin prinsiplərinə

uyğunlaşdırılması istiqamətində fəal işlər aparılmışdır. Daxili nəzarət çərçivəsində bankların etibarlılığının təhlili prosedurları beynəlxalq CAMEL reyting sistemi əsasında həyata keçirilmiş və qiymətləndirmə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bu sistem özündə xarici nəzarət sahəsində konkret bank üzrə, həmçinin bütövlükdə bank sistemi üzrə məlumatların qəbulu, emalı və istifadəsinin avtomatlaşdırılmış variantını əks etdirir. 1997-ci ildən başlayaraq bank sistemində mühasibat uçotunun Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun qurulması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, Azərbaycan Respublikasının bank sistemi üçün Hesablar Planı hazırlanıb bütün bank sistemində tətbiq edilmişdir (01 sentyabr 2001). Bank fəaliyyətində kredit riskini azaltmaqla bankların iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının fəallaşdırılmasında mühüm rol oynayan Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri tamamlanıb istismara verilmişdir (bax: kommersiya bankları).

BANK SİYASƏTİ – iqtisadi siyasətin bu növünün mahiyyəti siyasətin subyektləri tərəfindən banklara müəyyən münasibət formalaşdırmaqdan, dövlət idarəetmə orqanları vasitəsilə onların fəaliyyətinin müxtəlif rejimlərini yaratmaqdan, bu və ya digər siyasi təşkilatların siyasi proqramları, eləcə də iqtisadi və sosial inkişaf proqramlarını həyata keçirmək naminə banklarla birgə fəaliyyətini təşkil etməkdən ibarətdir. Bir qayda olaraq, bank sistemi ilə dövlət strukturları arasında əmək-

daşlıq dialoqunun qurulmasında bank ictimaiyyəti nümayəndələrinin yaratdıqları peşəkar cəmiyyətlər (məsələn, bank assosiasiyaları) mühüm rol oynayır. Bank sistemi ilə dövlət orqanlarının əməkdaşlığı qlobal və daxili iqtisadi şoklara birgə əks reaksiya verməkdən əlavə, həm də bank işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirlərindən ibarət ola bilər.

Cəmiyyətdə iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahələrdə sabitlik bankların optimal fəaliyyətinin zəruri şərtidir.

BANK TƏCRÜBƏSİ – 1. Bankların fəaliyyəti, bankın işgüzar dövryyəsinin ənənəvi əməliyyatları. 2. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə hüquqi adətlərdir ki, onların dəfələrlə təkrar olunması nəticəsində hüquq normaları kimi formalaşsın və sabitləşsin. Beynəlxalq təcrübədə bank təcrübəsinin vahid şəkli salınması halları mövcuddur ki, bunlar da müvafiq müqavilənin tərəflərinin mülahizəsindən asılı olaraq tətbiq olunur.

BANK TƏDAVÜLÜ – mərkəzi (emissiya) banklar tərəfindən tədavül və tədiyə vasitəsi kimi buraxılan bank biletlərinin (banknotların) fəaliyyəti.

BANK TƏMİNATI – öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün bank zəmanəti. Bu, o deməkdir ki, əgər müştəri göstərilən müddətdə borcunu ödəmirsə, bank öhdəliyi öz üzərinə götürərək ödəməni öz hesabına icra edir. Banklarda uçot əsas cəhətlərinə görə başqa sahələrdə aparılan uçot prinsipləri ilə eynidir. Lakin müəyyən fərqli cəhətləri vardır. Bank uçotunun beynəlxalq qaydaları isə uyğunlaşdırıl-

miş çərçivənin müəyyənləşdirilməsi və həmçinin metod və alətlərin standartlaşdırılması vasitəsi ilə bankların maliyyə hesabatının harmonikləşdirilməsinin təmin edilməsi normalarıdır.

BANK VEKSELİ – banklara pul toplamaqda, vekselsaxlayanlara işə gəlir götürməkdə kömək edən veksəl. Şərtləşdirilmiş vaxt çatdıqda sahibinin gəlir götürmək hüququnu və veksəlverənin banka kredit vermiş şəxsə müəyyən məbləğdə pul ödəmək öhdəliyini təsdiq edir.

Eyni zamanda bank vekseli bir ölkədəki bankın digər ölkədəki banka, adətən, hesabdakı kredit qalıqlarına əsasən və sənədli təminat olmadan təqdim etdiyi köçürmə vekselidir. Məhz bu cəhət onu kommersiya vekselindən fərqləndirir.

Bank vekselinin funksiyaları:

1. Müddətli (1 həftədən 1 ilədək) depozit funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə yığım vasitəsidir.
2. Vekselsaxlayan, məsələn, pul krediti götürərkən onu başqa borcverənin yanında sərfəli faizlə girov qoya bilər.
3. Əmtəə sövdələri və müxtəlif təsərrüfat xidmətləri üzrə ödəmə və zəmanət vasitəsidir.
4. Vekselsaxlayanın təhvil yazısı (indossament) ilə başqa hüquqi və ya fiziki şəxsə ödəniş vasitəsi kimi təslim edilə bilər.

BANK ZƏMANƏTİ – müştərilər öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmədiyi halda, onlara bankın tələblərini ödəmək üçün imkanların verilməsi. Bank zəmanəti yalnız pul formasında yerinə yetirilən öhdəliklərə şamil olunur. Bank zəmanətinə



Bank vekseli (CSB Bankı, İsveçrə, 1916-cı il)

uyğun olaraq bank, digər kredit idarəsi və ya sığorta təşkilatı (zəmin) digər şəxsin (prinsipalın) xahişi ilə pul məbləğinin ödənilməsi haqqında yazılı tələb benefisiar tərəfindən təqdim edilməklə, bu pul məbləğinin zəmin tərəfindən verilən öhdəliklərlə şərtlənmiş, prinsipalın kreditörünə (benefisiara) yazılı öhdəliyin ödənilməsinə tapşırır. Bank zəmanəti benefisiar qarşısında prinsipalın öhdəliklərinin (əsas öhdəliklərinin) prinsipal tərəfindən lazımı icrasını təmin edir. Bununla belə, bank öhdəliyinin verilməsinə görə prinsipal zəminə müəyyən mükafat ödəyir. Bank zəmanəti zəmin tərəfindən geri çağırıla bilməz. Əgər bank zəmanətində müvafiq qeyd-şərt yoxdursa, benefisiara eyni cür məxsus olan bank zəmanəti üzrə zəminə məxsus tələb hüququ digər şəxsə verilə bilməz. Bank zəmanəti üzrə pul məbləğinin ödənilməsi haqqında benefisiarın tələbi zəruri sənədlər əlavə edilməklə yazılı formada zəminə verilir. Tələbnamədə və ya ona əlavədə benefisiar zəmanətinin verildiyi təminatda əsas öhdəliyin prinsipal tərəfindən pozulması göstərilir. Benefisiarın tələbi zəmanətdə göstərilən müddətin başa

çatmasına qədər zəminə verilir. Bank zəmanəti təkcə ölkə daxilində hesablaşma və kredit əməliyyatlarının aparılması zamanı yox, həm də beynəlxalq hesablaşmalar və kreditləşmələr zamanı tətbiq olunur. Bu cür zəmanətlər ya bankın zəmanət məktubu formasında, ya da vekseldə onun yazısı (aval) formasında tərtib oluna bilər.

– Avans ödənişinin qaytarılması ilə bağlı zəmanət – avansın nəzərdə tutulduğu öhdəliklərin satıcı tərəfindən icra olunmaması zamanı avansın qaytarılması ilə bağlı satıcının öhdəliklərinin təmin olunması üçün xidmət göstərir.

– Sazişin icra olunması ilə bağlı zəmanət – bank zəmanəti olub, ona müvafiq olaraq bank müəyyən məbləğin alıcıya ödənilməsi öhdəliyini qəbul edir. Yalnız satıcı tədarük ilə bağlı öhdəliklərini və ya müqavilə üzrə digər öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi təqdirdə bu mümkün olur.

– Ödəniş ilə bağlı zəmanət (icra olunmaması zamanı) – saziş üzrə ödəniş öhdəliklərinin alıcı tərəfindən lazımı qaydada icra olunmasını təmin edən bank zəmanətidir.

– Tender zəmanəti (oferta ilə bağlı zəmanət) – bank zəmanəti

olub, əsas məqsədi ticarətçinin (tenderin) iştirakçısı tərəfindən təqdim olunmuş ofertanın icra olunmasına dair zamanətdən ibarətdir. Tender zamanətinin ticarətin təşkilatçıları üçün xeyrinə təqdim olunması ticarətin iştirakçısının təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi şərtlərindən biridir. Tender zamanəti, adətən, növbəti öhdəliklərin iştirakçı tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin edir:

– Təklif ticarətin şərtləri vasitəsilə müəyyən olunan müddətə kimi dəyişilməyə və ya geriye çağırılmayacaqdır;

– Əgər bu cür nəzərdə tutularsa, o zaman ticarətin iştirakçı tərəfindən udulması zamanı müvafiq müqavilə imzalanmış və onun icra olunması ilə bağlı zamanət və digər zamanətlər təqdim olunmuşdur.

Bank zamanəti öz formasına görə birtərəfli pullu sövdələşmə olub, onun verildiyi müddət və zamanətçinin məsuliyyətini məhdudlaşdıran məbləğ bu müqavilənin əhəmiyyətli şərtləridir. Onun öhdəliklərin təminatı ilə bağlı qalan üsullarından əsas fərqi – bank zamanətinin əsas öhdəlikdən asılı olmaması ilə bağlı olub, istənilən halda bənfisarin tələbinə əsasən icra olunmasıdır.

BANKA AİDİYYƏTİ OLAN ŞƏXS ADINDAN HƏRƏKƏT EDƏN ŞƏXSLƏR – aralarında bağladıkları müqavilə əsasında banka aidiyyəti olan şəxs adından hərəkət etməyə hüququ olan şəxs; banka aidiyyəti olan şəxsin mühüm təsir göstərə bildiyi hüquqi şəxs; banka aidiyyəti olan şəxsin nümayəndəsi.

BANKA AİDİYYƏTİ OLAN ŞƏXSLƏR – bankın inzibatchıları, struktur bölmələrinin rəhbərləri, qərarların qəbul edilməsində iştirak edən digər əməkdaşları və onlarla yaxın qohumluq münasibətlərində olan şəxslər (əri, arvadı, valideyni, o cümlədən ərinin, arvadının valideyni, babası, nənəsi, övladı, o cümlədən övladlığa götürülən, qardaşı və bacısı); bankda mühüm iştirak payı olan hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs və həmin hüquqi şəxsə mühüm iştirak payı olan hər hansı şəxs; bu cür mühüm iştirak payına malik olan hüquqi şəxslərin icra orqanlarının rəhbərləri.

BANKİR DRAFTI – bank tərəfindən öz adına və ya öz agentinin adına yazılmış çek.

BANKIN AKTİVLƏRİ – bank tərəfindən cəlb olunmuş vəsaitlərin müxtəlif yerləşdirmə formaları. Bura Mərkəzi Bankın ehtiyat hesabında olan vəsaitlər; müxbir banklarda hesablar; qiymətli kağızlara və paylara qoyuluşlar; verilmiş kommersiya ssudaları; verilmiş banklararası kreditlər; binalara, tikililərə və digər əsas vəsaitlərə qoyuluşlar və sair aktivlər daxildir.

Bankın aktivlərinin idarə edilməsi cəlb edilmiş vəsaitlərin yerləşməsi qaydasının müəyyən edilməsindən və saxlanmasıdan ibarətdir. Bir qayda olaraq, banklar fond və kredit portfel-lərinin formalaşmasına öz diqqətini artıraraq minimum risk müqabilində daha çox gəlir gətirən aktivlərin əldə edilməsi yolu ilə vəsaitləri yerləşdirməyə səy göstərir.

BANKIN ETİBARLILIĞI – bankın öz üzərinə götürdüyü

öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyəti. Bankın likvidliyinin, kredit qabiliyyətinin və tədiyə qabiliyyətinin məcmu vəziyyətini xarakterizə edən integral göstərici kimi hesablanır. Konkret amilin bankın etibarlılığına təsir dərəcəsini müəyyən edən müxtəlif çəki əmsalları ilə götürülmüş bir sıra ayrı-ayrı göstəricilərin cəmi kimi müəyyən edilir.

BANKIN FİLİALI – bankın hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənarda yerləşən, öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşıdığı, banka icazə verilmiş bank fəaliyyətinin hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirə bilən ayrıca bölməsi.

BANKIN KREDİT PORTFELİ – bank tərəfindən verilən bütün kreditlər kompleksi. Bankın kredit portfelinin risk dərəcəsi aşağıdakı strukturla xarakterizə olunur:

- 1) riskləri minimal olan (təsnif edilməyən) kreditlər;
- 2) yüksək riskli kreditlər;
- 3) riskləri ən yüksək hesab edilən kreditlər;

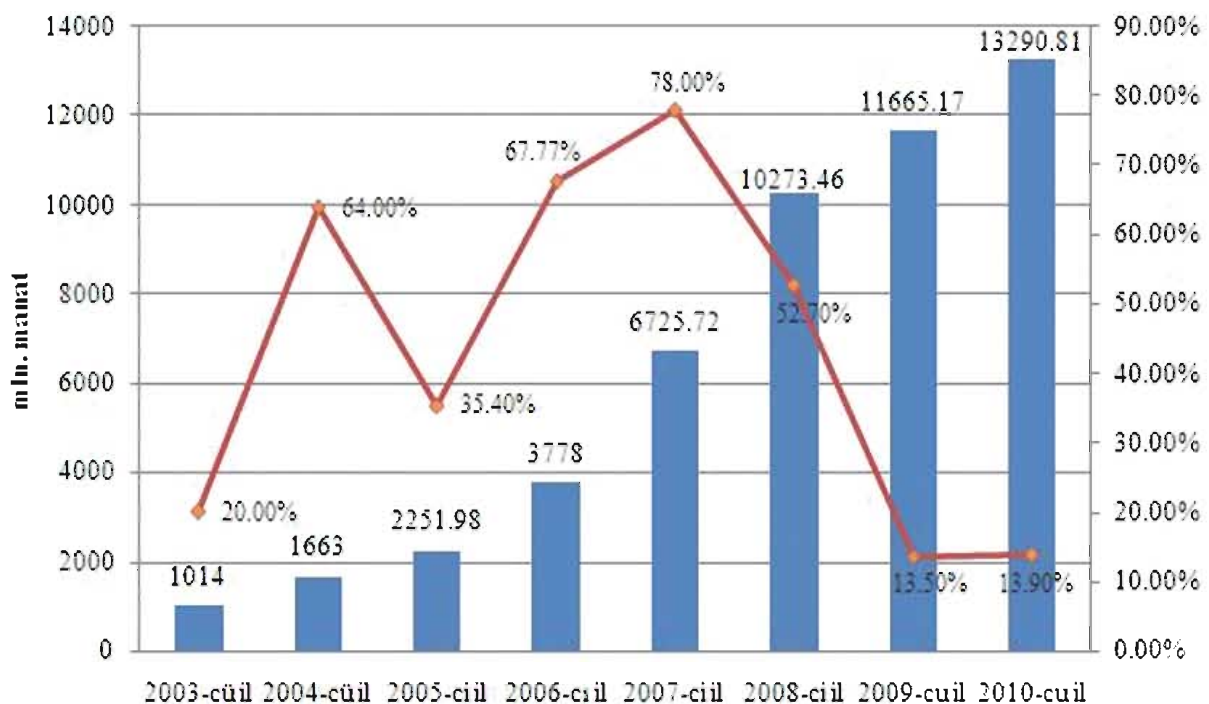
4) qeyri-standart kreditlər; bu cür kreditlərin verilməsi qəbul edilmiş qaydalardan kənardır.

Bankın kredit portfeli aşağıdakı məqsədlər üçün nəzərdə tutulur:

- 1) daşınmaz əmlak girov qoyulmaqla verilən kreditlər;
- 2) istehlakçı kreditləri;
- 3) digər (sair) kreditlər.

Kreditlər portfelinin təhlili həmin kreditlərin qaytarılma dərəcəsinə müvafiq olaraq aparılır.

BANKIN MƏCMU KAPİTALI (öz vəsaiti) – prudensial (bankın təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlən-

Bank aktivlərinin həcmi və artım sürəti**Qrafik 1**

miş normativlərə, qaydalara, tələblərə və göstərişlərə əsaslanmış düşünülmüş davranış, idarəetmə və nəzarət üsuludur) hesabatlıq məqsədləri üçün istifadə olunan kapital olmaqla, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları ilə müəyyən etdiyi I dərəcəli (əsas) və II dərəcəli (əlavə) kapitalla daxil olan komponentlərin (elementlərin) cəmi və onlardan tutulmaların fərqi.

BANKIN NÜMAYƏNDƏLİYİ – hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənarda yerləşən, bank fəaliyyəti ilə məşğul olmağa hüququ olmayan, yalnız onun mənafehlərini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi.

BANKIN UÇOT DƏRƏCƏSİ – Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarına verilən ssudalar üzrə alınan faiz dərəcəsi.

BANKIN ŞÖBƏSİ – hüquqi şəxs olmayan, bankın olduğu yerdən kənarda yerləşən, öhdəlikləri üçün bankın özünün məsuliyyət daşıdığı, onun respublika ərazisində depozitlər cəlb edən və ya köçürmə, hesablaşma və kassa əməliyyatları aparan ayrıca bölməsi.

BANKLAR BANKI – Mərkəzi Bank. Bir tərəfdən kommersiya banklarının minimum ehtiyatlarını cəmləşdirmək, digər tərəfdən onlara zəruri kredit yardımı göstərmək üçün müəyyən hədlərdə onların fəaliyyətinə nəzarət edə bilər.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bank sistemi, bir qayda olaraq, ikisəviyyəli struktura malikdir. Yuxarı səviyyə – Mərkəzi (emissiya) Bankdır, aşağı səviyyə kommersiya bankları və ixtisaslaşmış maliyyə idarə

rələridir. Mərkəzi Bank banklar bankıdır, hüquqi və fiziki şəxslərlə əməliyyat aparmır, kommersiya banklarına, kredit idarələrinə, hökumət təşkilatlarına xidmət edir, banklararası əməliyyatlarla və ehtiyatların qorunması ilə əlaqədar kommersiya banklarının hesabını aparır. Mərkəzi Bankın resurslarının əsas mənbəyi tədaviyə olan pul və kommersiya banklarının vəsaitləridir. Tədavilə pul buraxılması, yəni onların emissiyası yolu ilə resursların yaradılması hökumətin və kommersiya banklarının kreditləşməsi prosesində həyata keçirilir. Kreditlər kommersiya banklarına onların öhdəlikləri altında, eləcə də kommersiya veksellərinin uçotu qaydasında verilir. Pul tədavülü kredit siyasətinin reallaşması gedişində Mərkəzi

Bank tərəfindən tənzimlənir. Mərkəzi Bankın kredit ekspansiyası tədaviyə ümumi pul kütləsini yüksəldən kommersiya banklarının resurslarını artırır. Kredit ekspansiyası (restrukturasiya) kreditlərin verilməsi və bununla da iqtisadiyyatın pul-larla zənginləşməsi üzrə kommersiya banklarının imkanlarını məhdudlaşdırır.

Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi və bir sıra iqtisadi tədbirlər kredit ekspansiyasının alətləridir. Rəsmi uçot dərəcəsi kommersiya banklarının kreditləşməsi zamanı istifadə edilən ssudalar üzrə faizlərdir. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri kommersiya banklarının öz müştəriləri ilə və digər banklarla kredit münasibətlərində bu banklar üçün zəruri deyil. Lakin rəsmi uçot dərəcəsinin səviyyəsi kredit əməliyyatlarının aparılması zamanı kommersiya bankları üçün mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları onların pul-kredit siyasətini praktiki həyata keçirmək üçün əsas kanallardır. Açıq bazarda əməliyyatlar, təkrar maliyyələşmə, valyuta tənzimlənməsi və Mərkəzi Bankın kredit siyasətinin digər reallaşma mexanizmləri ilə yanaşı, Mərkəzi Bankın ayrıca hesabında kommersiya bankının hökmən daim saxladığı pul məbləğini, məcburi ehtiyatları formalaşdırır. Ehtiyatların normativləri bankın məcburi öhdəliklərinin 20%-indən yuxarı ola bilməz.

BANKLARARASI BAZAR – ssuda kapitalları bazarının bu tərkib hissəsində banklar kredit müəssisələrinin müvəqqəti sər-

bəstləşmiş pul resurslarını öz aralarında yerləşdirir. Pul resurslarının cəlb edilməsinin və yerləşdirilməsinin bu növü, adətən, banklararası qısamüddətli depozitlər formasında həyata keçirilir; bir, üç və altı ay müddətləri daha geniş yayılmışdır. Müddətlərin aşağı və yuxarı hədləri bir gündən iki ilə, bəzən beş ilə qədər olur.

Banklar banklararası bazar vəsaitlərindən həm ortamüddətli, həm də uzunmüddətli aktiv əməliyyatlar üçün balansların tənzimlənməsi, banklararası bazarı tənzimləyən orqanların tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edir. Qısamüddətli qiymətli kağızların xeyli hissəsi uçot bazarına yönəldilir. Onların əsas xarakteristikaları yüksək likvidlik və mobillikdir. Valyuta bazarında isə ssuda kapitalları bazarının bir hissəsi kimi tələb və təklif əsasında valyutaların alqı-satqı əməliyyatları aparılır. Banklar vasitəçilər və fəaliyyətə olan borcalanlar kimi külli məbləğdə sərbəst pul vəsaitləri toplayır və həmin vəsaitləri kredit şəklində istehsalçılara, dövlətə, digər hüquqi və fiziki şəxslərə verir.

BANKLARARASI DEPOZİT – bir bank tərəfindən başqa kommersiya bankına müqavilədə müəyyən edilmiş şərtlər daxilində saxlanılmaq üçün verilmiş (ondan qəbul edilmiş) hər hansı valyuta şəklində nağd və ya nağdsız pul vəsaitləri.

Vəsaitlərdən istifadə edilmə müddətlərinə görə banklararası depozitlər aşağıdakı kimi təsnif edilir: 1) overnəyət depozitlər – bir əməliyyat günü müddətinə yerləşdirilir;

2) müddətli depozitlər – bağlanan müqavilənin şərtləri ilə müəyyən edilən konkret müddətə yerləşdirilir. Depozitlər qısamüddətli (bir ilə qədər) və uzunmüddətli (bir ildən artıq müddətə) ola bilər;

3) zəmanətli depozitlər – bank tərəfindən risklərdən müdafiə olunmaq üçün cəlb edilən depozit vəsaitləri.

Bank tərəfindən vəsaitlərin depozitə yerləşdirilməsi əməliyyatları aktiv, depozitə vəsaitlərin cəlb edilməsi əməliyyatları isə passiv depozit əməliyyatları hesab edilir.

BANKLARIN ƏMLAK MARAQLARININ SIĞORTALANMASI – bankların yerinə yetirdiyi xarici funksiyalara münasibətdə risklərin (yanğın, şəxsi heyətin və ya üçüncü şəxslərin qəsdən hərəkətləri, kompüter fırıldaqçılığı və s.) siğortalıması. İlk bank siğortası müqaviləsi 1887-ci ildə ABŞ-da bağlanmışdır. Bank siğortası sisteminin elementləri iki qrupa bölünür. Birinci qrup praktiki olaraq hər hansı bir müəssisə və təşkilat üçün ümumi olan siğortanı və siğorta risklərini əhatə edir. İkinci qrupa elə obyektlər və siğorta riskləri aiddir ki, onların siğorta müdafiəsinin zəruriliyi sahibkarlığın xüsusi növü kimi bank fəaliyyətinin spesifikliyi ilə izah olunur. Bank siğorta müqavilələrinin əsasında çox zaman bankların siğorta təminatı üzrə öhdəliyi (bankers blanket bond, B. B. B.) durur.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinə məxsus daxili risklər, o cümlədən kredit, inflyasiya, faiz riskləri siğortalınamır. Çünki bankların əsas vəzifələrindən bi-

ri bu cür risklərə vaxtında reaksiya vermək, onları öz işlərində nəzərə almaqdır.

BANKLARIN SİĞORTA TƏMİNATI ÜZRƏ ÜMUMİ ÖHDƏLİKLƏRİ – belə sığorta şərtləri aşağıdakı sığorta risklərindən sığortalıların sığorta müdafiəsini nəzərdə tutur:

- 1) şəxsi fayda alınması məqsədi ilə bank əməkdaşlarının qeyri-qanuni və ya fırıldaqçılıq hərəkətləri;
- 2) bankın binasında yerləşən qiymətlilərin (qiymətli əşyaların) itməsi və ya zədələnməsi;
- 3) nəqliəmə zamanı pulun və qiymətlilərin itməsi;
- 4) saxta sənədlər əsasında əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bankın törətdiyi itkilər;
- 5) qiymətli kağızların itkisi, oğurlanması və saxta düzəldilməsi ilə əlaqədar itkilər;
- 6) saxta valyutanın qəbul edilməsi ilə əlaqədar bankın törətdiyi itkilər;
- 7) üçüncü şəxslərin qəsdən hərəkətləri nəticəsində bank ofisinin əmlakına dəymiş zərər.

BANKLARIN ZƏRURİ EHTİYAT NORMASI – bank passivlərinin ayrı-ayrı maddələri üzrə yaranan zəruri ehtiyatların cəminin müvafiq maddələr üzrə qanunla müəyyən edilmiş öhdəliklərin həcminə faiz nisbəti. Kommersiya bankları bu ehtiyatları mərkəzi bankda saxlamağa borcludur. Zəruri ehtiyat norması bank müəssisələrinin ölçülərindən, cəlb edilmiş depozit növlərindən, əmanətçilərin vətəndaşlığından və bəzi başqa şərtlərdən asılı olaraq fərqli ola bilər. Bu norma “çəngəl” metodundan istifadə olunmaqla müəyyən edilir. Mərkəzi

bank həmin “çəngəl” həddində normanı operativ tənzimləyə bilər. Müəyyən edilmiş ehtiyat normalarının pozulmasına görə cərimə və ya başqa sanksiyalar tətbiq edilir.

BANKNOT TƏDAVÜLÜ – mərkəzi banklar tərəfindən tədavül və ödəniş vasitəsi kimi buraxılan bank biletlərinin fəaliyyəti.

BANKNOTLAR (ing. *Bank notes, BNS*) – emissiya bankları, yəni pul və ya qiymətli kağızların tədavülə buraxılması hüququna malik olan dövlət bankları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızların bir növü. Dünyanın ən qədim banknotu eramızdan əvvəl 812-ci ildə Çində buraxılmışdır. Banknotların meydana gəlməsi orta əsrlərdə kommersiya veksellərindən – kreditə mal alan sənayeçinin və ya ticarətçinin həmin malın haqqını müəyyən müddətdə ödəyəcəyi barədə pul öhdəliyindən istifadə etməsi ilə əlaqədardır. Zaman keçdikcə alınmış malın haqqının veksellərlə ödənilməsi təcrübəsi genişlənmiş və bu veksellər müəyyən müddətdən sonra kredit pullarının özünəməxsus formasına çevrilmişdir. Eyni zamanda, kredit pullarının digər növü inkişaf etməyə başlamışdır. Sələmçilər (bankirlər) və qızıl ustaları iltizamla (depozit qəbzləri) qızılı və qiymətli daş-qaşları saxlamaq üçün qəbul etmişlər. Bu iltizam tədricən bank biletləri kimi bankirlərin vekselləri formasını almışdır. Kommersantların vekseli əvəzinə bankirlər borclarını öz vekselləri – bank biletləri ilə verən dövrdən banknotların müntəzəm emissiyası inkişaf et-

məyə başlamışdır. Banknotlar topdansaş əmtəə dövriyyəsi sferasında tədiyə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi isə pulların işlənməsinə xidmət edir. Bununla belə, banknotlar hər hansı bir bankda emissiya oluna bilər. Emissiyası dövlət tərəfindən rəqləmləndirilən banknotlar ilk dəfə İngiltərədə meydana gəlmiş (proses İngiltərə bankının təsis edildiyi 1694-cü ilə qədər uzanmış, 1833-cü ilə qədər bu bankın biletləri milli pula çevrilmişdir), sonra Fransada (1800-1803), Niderlandda (1814-1830), Prussiyada (1846) və s. inkişaf tapmış, tədricən pərakəndə əmtəə dövriyyəsinə daxil olmuşdur. SSRİ-də 1924-cü ildən başlayaraq, 1992-ci ilə qədər 10 rubldan (1 çervon) az dəyəri olan kağız pul nişanları xəzinədarlıq tərəfindən buraxılırdı. Dövlət xəzinədarlıq biletləri 10 rubl, ondan yuxarı pullar isə Dövlət Bankı tərəfindən buraxılır və SSRİ Dövlət Bankının biletləri adlandırılırdı. Nominala görə dünyanın ən iri banknotu Macarıstanın pul vahidi penqyo 1945-1946-cı illərdə yer kürəsində pul dövriyyəsi tarixində ən yüksək inflyasiya səviyyəsi ilə şöhrət tapmışdır. 1946-cı ilin iyulunda iki trilyon penqyoya bərabər olan törəmə adopenqyo tətbiq edilmişdir. Həmin ay 1Ed (bir milyard trilyon, yəni 10^{21} penqyo) əskinası – Yer kürəsində nominalına görə ən böyük banknot buraxılmışdır. Alıcılıq qabiliyyətinə görə hazırda qüvvədə olan ən iri əskinas on min ABŞ dollarıdır. Şübhəsiz, 1880-ci ildən buraxılan bu banknotlar o



Louis XVI, 1790-ci il birtərəfli kral assignatı – 500 livr



Bir milyard 1946-cü il. Dünyada ən böyük banknotlar



10 000 ABŞ dolları – 1882-ci il



I Nikolay - 50 rublu – 1919-cu il



10 000 ABŞ dolları – 1934-cü il



100 000 ABŞ dolları – 1934-cü il





Rusiyanın 500 rublu – 1913-cü il



Çinin 5 yeni – 1930-cu il



İtaliyanın 50 lirəsi – 1919-cu il



Belarusiyanın 100 rublu – 1992-ci il

vaxtlar indikindən onlarla dəfə yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malik olmuşdur. Lakin elə indi də – yüz otuz ildən çox vaxt keçdikdən sonra, dəfələrlə dəyərdən düşən banknotlar dünyada ən böyük alıcılıq qabiliyyətinə malikdir. Hazırda 10 min dollar nominalında buraxılmış, sayı FES tərəfindən müşahidə edilən və sonuncu buraxılışı 1944-cü ildə olmuş (1934-cü il seriyası) bütün banknotlardan yalnız 130 ədədi dövriyyədən çıxarılmamışdır (ölmüş banknotlar da daxil olmaqla). Ona görə də onların dəyəri müasir kataloqlarda adətən, heç göstərilir.

Daxili hesablaşmalar üçün alıcılıq qabiliyyətinə görə ən iri əsginas:

– Bir milyon funt-sterlinq (dövriyyədən çıxarılmışdır). İngiltərə Bankının daxilində aparılan hesablamalar üçün 2 ədəd məlumdur. Hərrac dəyəri 2008-ci ildə 78 min funt-sterlinq olmuşdur.

– Yüz min ABŞ dolları. Yalnız ABŞ Xəzinədarlığı, FES və banklar arasında hesablamalar üçün qüvvədədir. Kolleksiyaçılara satılır.

Qeyri-adi əsginas

Tailandın 2007-ci ildə dövriyyəyə buraxdığı üçqat xatirə banknotu 1, 5 və 10 bat nominallarında olub, bir ödəniş vərəqində birləşmişdir (vərəqin ölçüsü 147x228 mm). Bu əsginas, həmçinin, ölçüsünə görə qüvvədə olan ən böyük kağız əsginas olub, hazırda ödəmə vasitəsidir (16 bat).

Nominalına görə SSRİ-nin ən iri əsginası RSFSR-in 1924-cü ildə buraxılmış bir milyard rub-

lu (xalq arasında limard) hesab edilirdi.

İlk dəfə 1915-ci ildə İkinci Nikolay vaxtında xırda pulun defisiti səbəbindən bir qəpik buraxılmışdı. Sonra Libavedə, vətəndaş müharibəsi illərində SSRİ-də Dövlət Bankı, müxtəlif xalq komissarları və nazirliklər, Xarici Ticarət Bankı, Arktik-kömür trestinin Xarici Göndəriş Ticarət tərəfindən daxili hesablar üçün regional buraxılışları olmuşdur.

1898-1912-ci illərin 500 rublu (petenka) Rusiya imperiyasının alıcılıq qabiliyyəti və ölçüsünə görə ən iri əsginası olub. 430 qram qızılla təmin olunmuş ən iri əsginas 1917-ci ilə qədər Rusiyada dövriyyədə istifadə olunub. Əsginasın 1912-ci il nümunəsinin ölçüsü 275x126 mm-dir. 1914-cü il 27 iyul qanunu kredit biletlərinin qızıla xırdalanmasını ləğv etdi.

SSRİ-nin alıcılıq qabiliyyətinə görə ən iri əsginası:

– 1922-ci ilin 25 çervonu (250 rubl) – 1917-ci ildən sonra RSFSR-də və SSRİ-də dövriyyədə olan, 215 qram qızılı olan ən iri əsginas.

SSRİ-nin alıcılıq qabiliyyətinə görə ən xırda əsginası:

– Bir rubl 1924-cü ildə 1918-ci ilin beş qəpiklikləri və ya 1919-cu ilin sovet nişanları ilə denominasiya vaxtı bir rublun sovet çervonları ilə bir əlli milyardlıq hissəsi idi, yəni bir çervon 1918-ci ilin beş yüz milyard rublu idi.

Nominalına görə MDB ölkələrinin ən böyük əsginası:

– 1998-ci il tarixli denominasiya olunmamış beş milyon Belarus rublu.

Ölçüsünə görə ölkənin ən kiçik əsginası:

– əsginas – 1 pud çörək. Kiyev, 1921 (qəpikdən başqa);

– RSFSR-də 1922-ci il 1 rubl-marka.

Qeyri-adi əsginaslar:

– 1921-ci ilin aclığı və sovet rubllarının – sovet nişanlarının hiperinflasiyası zamanı Kiyev Natursoyuzu tərəfindən hər gün qiymətdən düşməyən valyutada, 1 pud çörək dəyərində hesab çəkləri buraxılmışdı;

– 1919-1921-ci illərdə Yakutiya pul kimi xüsusi tərtibatla işlənmiş şərab etiketlərindən istifadə olunmuşdur.

Real həyatda saxta pul kəsənlər sözü də yayılmışdır. Bu sözün banknot meydana çıxdıqdan çox-çox əvvəllər yaranmasına baxmayaraq, onu çox vaxt banknotları saxtalaşdıran mütəxəssislərə ünvanlayırlar. Hazırda dəyəri çox da böyük olmayan sikkədən fərqli olaraq, banknotlar olduqca bahadır, saxta pul kəsmək isə böyük çətinliklərlə bağlıdır. Banknotların saxtalaşdırılması qeyri-qanunidir və həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də bütöv dövlətlərin qazanmaq, düşmənlərin iqtisadiyyatını dağıtmaq və ya öz iqtisadiyyatının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilir. Müasir iqtisadiyyatda banknotlar, əsasən, xarici valyuta ehtiyatları, dövlət qiymətli kağızları ilə müəyyən qədər kommersiya vekselləri ilə, eləcə də BVF ölkələrinin aktivləri ilə təmin olunur. **BANKO** – bank tərəfindən alqı-satqısı reallaşdırılan qiymətli kağızların alış və ya satış kursu. **BANKOMAT** – kredit kartı sahibini nağd pulla təmin edən



Bankomatlar

aparat. İri mağazalarda, vağzalarda, küçələrdə yerləşdirilir. Nağd pul plastik kart vasitəsilə onun sahibinin individual kodunu daxil etməsi nəticəsində verilir.

BARAT VEKSELİ – kreditörün (vekselverənin) tədiyəçiyə həmin vekseldə göstərilən müəyyən pul məbləğini göstərilən vaxtda üçüncü şəxsə (vekselsaxlayana) ödəmək barədə xüsusi yazılı əmri olan qiymətli kağız. Tədiyəçi vekseli ödənişə akseptləşdirməyib (qəbul etməyib) və veksəl üzrə ödəniş həyata keçirməyibse, veksəl məbləğini vekselverən ödəməlidir.

Barat vekselinin subyektləri
Barat vekselində üç şəxs iştirak edir:

- 1) veksilverən (trassant);
- 2) veksəl üzrə ödənişin həyata keçirilməsini tələb etmək hüququ olan birinci alıcı (vekselsaxlayan);
- 3) vekselsaxlayanın ödənişin həyata keçirilməsini təklif etdiyi tədiyəçi.

Barat vekseli üzrə öhdəliklər Trassat (tədiyəçi) üçün barat vekseli üzrə öhdəliklər onun tərəfindən vekselin yalnız akseptləşdirildiyi (qəbul edildiyi) andan yaranır. Əks halda o, veksələ münasibətdə kənar şəxs olaraq qalır. Veksəl üzrə pul almalı olan şəxs bunu nəzərə alaraq, ödəmə vaxtınadək vekselin ödənişinə tədiyəçinin münasibətini öyrənməlidir. Bunun

üçün o, vekseli trassata təqdim edərək, onu akseptləşdirməyi və beləliklə, ödəniş üzrə öhdəliyi öz üzərinə götürməyi təklif edir. Ödəniş vekseldə göstərilmiş müddətdə həyata keçirilmədiyi və ya trassat akseptdən imtina etdiyi hallarda vekseldən şikayət verilir.

Barat vekselinə şikayət

Vekselin ödənilməməsindən (akseptləşdirilməməsindən) və akseptə tarix qoyulmamasından şikayət verilməsi notarius tərəfindən həyata keçirilir. Vekselsaxlayan şikayət vermək üçün belə vekseli tədiyəçinin daimi yaşayış yeri üzrə notariusla təqdim etməlidir. Notarius şikayət verilən vekseli qəbul etdiyi gün tədiyəçiyə onu ödəmək və ya akseptləşdirmək barədə tələb göndərir. Əgər bundan sonra ödəniş həyata keçirilsə, notarius şikayət vermədən vekseldə tədiyənin və başqa alınacaq məbləğlərin ödənildiyini müəyyənləşdirilmiş formada qeyd edərək onu tədiyəçiyə qaytarır. Tədiyəçi vekselin akseptləşdirilməsi və ya ödənilməsi barədə tələbi rədd edərsə, notarius vekselin ödənilməməsindən və ya akseptləşdirilməməsindən verilmiş şikayət barədə müəyyənləşdirilmiş formada akt tərtib edir. O eyni zamanda reyestrə qeyd aparır, habelə vekselin özündə onun ödənilməməsindən və ya akseptləşdirilməməsindən şikayət verildiyini qeyd edir.

Barat vekselinə şikayət verilməsinin nəticələri

1. Məhkəmə orqanları şikayət verilmiş veksellər əsasında iddialara görə məhkəmə qərarları çıxarmaq hüququna malikdir.

2. Veksel üzrə öhdəlikləri olan bütün şəxslər veksel saxlayan qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.
3. Vekselsaxlayan vekselə və veksel üzrə tədiyənin alınmamasından şikayət verilməsinə müəyyən məbləğdə xərc çəkdiyi üçün veksel üzrə öhdəliyi olan bütün şəxslərdən vekselə göstərildiyindən daha böyük məbləğ (ödənilməmiş veksel məbləğini faizi ilə birlikdə) tələb edə bilər.

BARATRIYA – gəmi kapitanı və ya gəmi komandası (heyət üzvləri) tərəfindən sığorta obyektinə, xüsusilə yüklə və gəmiyə qəsdən vurulan zərər. Baratriya riski gəmi sahibi tərəfindən sığortalınır.

BARIŞIQ SAZIŞI – borclu və kreditor arasında müflisləşmə (iflas) haqqında yazılı formada bağlanan saziş. Barışıq sazişi borclunun öhdəliklərinin ölçüsü, qaydası və icrası müddətləri haqqında və ya dəbbələmənin təqdim edilməsi, öhdəliklərin novasiyası, borcun bağışlanması ilə, yaxud digər üsullarla borclunun öhdəliklərinin dayandırılması haqqında müddəaları özündə ehtiva edir.

Barışıq sazişi arbitraj məhkəməsi tərəfindən təsdiq olunur. Məhkəmənin müsbət qərarı iflas haqqında işə görə icraatın dayandırılması üçün əsasdır. Arbitraj məhkəməsi barışıq sazişinin təsdiq edilməsindən imtina (rədd) haqqında hökm çıxarsa, barışıq sazişi bağlanmamış hesab olunur, lakin bu, yeni barışıq sazişinin bağlanmasına maneçilik törətmir. Barışıq sazişi yalnız bu barışıq sazişinin şərtlərinin borclu tərəfindən yerinə yetirilmədiyi təqdirdə ar-

bitraj məhkəməsinin qərarı ilə pozulur.

BARONE ENRIKO (1859-1924) – Enriko Barone görkəmli italyalı erkən riyazi iqtisadçılardan idi.



O, ordu da zabit, Turinin hərəkətdə (1894-1907) hərəkət elmləri professoru kimi işləməklə

bərabər, Romanın iqtisadiyyat institutunda (1907-24) iqtisadiyyat professoru kimi çalışmışdır. Barone Valrasın tələbəsi və dostu kimi son hədd istehsal nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamış və bunun ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinə daxil edilməsi ideyasını irəli sürmüşdür.

Barone hesab edirdi ki, gəlirin maksimallaşdırılması xərclərin minimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Daha dəqiq, amillərin proporsiyaları əvəz oluna biləndə marjinal istehsalda istehsal amillərinə çəkilən xərclər firmalar tərəfindən onlara olan tələb funksiyasını və öz növbəsində firmaların tarazlıq həddi istehsalının müəyyən olunması üçün xərclər funksiyasını formalaşdırır. Valras bu müddəanı qəbul etdi və "Elementlər" in üçüncü nəşrində qeyd-şərtsiz olaraq paylamada marjinal istehsal nəzəriyyəsini dəstəklədi.

Baronenin "Kollektiv dövlətdə sənaye nazirliyi" (1908) əsəri onun iqtisad elmində böyük xidməti kimi qiymətləndirilir. Bu məqalə nəşr olunduğu dövrdə Varlasın mükəmməl rəqabət

tarazlığını, eləcə də iqtisadi rifahı maksimallaşdırma bilməsini göstərmək kimi cəhdi uğursuz hesab olunsada, Barone anti-sosialist ideyalarına baxmayaraq, sosialist iqtisadiyyatın ən azı – prinsipdə ideyalaşdırılmış kapitalist iqtisadiyyatının əldə etdiyi nəticələrə nail ola bilməsinin mümkünlüyünü göstərməyə çalışmışdı.

1930-cu illərdə – Sovet İttifaqının təcrübələrinin sosialist planlaşdırmaya marağın canlanmasına səbəb olduğu bir vaxtda ingilisdilli ölkələrdəki iqtisadçılar Baronenin təxmini "sosializm nəzəriyyəsi"nin konturlarını təsvir etdiyini görəndə təəccübləndilər. Lakin Lənqə bu nəzəriyyəni özününküləşdirdi.

BARTER (ing. *barter*, fr. *barater* – mübadilə etmək) – əmtəə və xidmətlərlə birbaşa pulsuz mübadilə. Kreditin tam olmasını və ya məhdud fəaliyyətini tələb edir. Barter pula əsaslanan müasir bazar münasibətlərindən əvvəlki ticarət münasibətlərinin ən birinci, primitiv formasıdır. Ekvivalent mübadilə sığorta məbləği, iddiaların qiymətləndirilməsi, tədbirlərin, gömrük uçotunun və s. əlavə edilməsi üçün şərtlərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə əmtəələrin (xidmətlərin) qiymətləndirildiyi müqavilə əsasında baş verir. Barterin əsas səbəbi valyuta problemləridir (xarici valyutanın çatışmaması, milli valyutanın qeyri-sabitliyi və s.). Beynəlxalq valyuta likvidliyinin kəskinləşməsi beynəlxalq ticarətdə bütün barter sövdələrinin xüsusi çəkisini artırır.

Barterin nöqsanlarına aiddir: natural mübadilə zamanı bir çox

əmtəə və xidmətlərin müqayisə edilə bilməməsi, miqyaslı ticarət əməliyyatları zamanı barterin tətbiqinin məhdudluğu, əsasən yerli bazarlar şəraitində onun tətbiqi imkanları, barterin tətbiqinin xarakterinə və şərtlərinə siyasi və ideoloji amillərin böyük təsiri, bir neçə tərəfdəşin ticarət əməliyyatlarında iştirakının çətinliyi üzündən rəqəbat imkanının azalması.

Xarici ticarətdə barterin tətbiqi, bir qayda olaraq, rezidenti sövdələşmə iştirakçılarından biri olan ölkənin məhdud dövrli valyutası ilə əlaqədardır. Barter sövdələşməsi prosesində hər bir tərəf eyni zamanda ixrac və idxal əməliyyatını həyata keçirir. Lakin kontragentlərin tələblərinin qarşılıqlı uçotu kimi klining eyni maddi əsasə malikdir. Buna görə də barterin olub-olmamağını müəyyən etmək bəzən çətin olur. Barter zamanı tərəflər daxili bazarlarda mübadilə olunan əmtəələrin qiymətlərinin nisbətini təhlil edir və müxtəlif qiymətləri nəzərə alaraq mübadilənin proporsiyası haqqında razılığa gəlirlər.

Daxili ticarətdə barterin geniş tətbiqi əmtəə çatışmazlığı və ya hiperinflasiya ilə (yaxud onların uzlaşması ilə) şərtlənir. Lakin barterə əsaslanan ticarət sistemi qeyri-sabitdir, çünki transaksiya (həm aşkar, həm də alternativ) xərclərin artması ilə əlaqədardır. Əgər kontragentlər barter əmtəələrini şərti qiymətləndirə bilirlərsə, bəzən barter vergiyə cəlb olunan mənfəətin azalması üçün istifadə olunur.

BARTER SAZIŞI – əmtəənin haqqının pulla ödənilmədiyi natural mübadilədə dəyərin və qiymətin balanslaşdırılması əsasında aparılan idxal-ixrac əmtəə mübadiləsi əməliyyatı.

BASORAMA – avtobus və digər nəqliyyat vasitələrinin üstündə yerləşdirilən reklam.

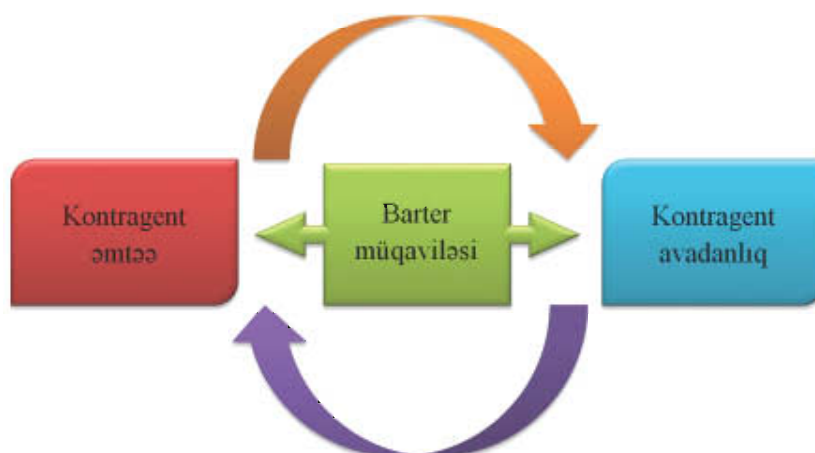
BAŞ DİSPERSİYA – təsadüfi kəmiyyətlərin, onların riyazi gözləməsindən kənarlaşmasının kvadratinin riyazi gözləməsi. Baş dispersiya həmçinin əlamətlərin kəmiyyətinin, onun baş məcmuda orta kəmiyyətindən kənarlaşmasının orta qiyməti də adlanır. Əsas dispersiya D_x və ya σ^2 ilə ifadə olunur. Nəzəri və

empirik dispersiyalar da fərqləndirilir.

BAŞ JURNAL – 1. Mühəsibat uçotu forması. Bu formanın tətbiqi zamanı qruplaşdırılmış ilkin, eləcə də toplu sənədlər əsasında memorial orderlər tərtib olunur. Bu orderlər ona əlavə olunan sənədlərlə birlikdə sintetik və analitik uçotun hesabları üzrə yazılar üçün əsasdır. Sintetik uçot “Baş jurnal” kitabında aparılır. Bu kitabın forması burada memorial orderlərin xronoloji və muntəzəm qeydiyyatını uyğunlaşdırmağa imkan verir, yəni Qeydiyyat jurnalını və Baş kitabı əvəz edir. Analitik uçot kitablarda və kartochkalarda aparılır. Analitik uçot hesabı üzrə dövriyyə cədvəlləri tərtib olunur. Bu cədvəllərin yekunları “Baş jurnal” kitabında sintetik uçotun müvafiq hesablarının göstəriciləri ilə tutuşdurulur. “Baş jurnal” uçotu formasında mal-material qiymətlilərinin uçotunun saldosu metodu, yığıcı sənədlər, məsələn, analitik uçotun qeydiyyatı olan istehsal hesabatları metodları uğurla tətbiq oluna bilər. Bu uçot formasının əsas nöqsanları analitik uçotun sintetik uçotdan geri qalması və ayın sonunda böyük miqdar uçot işinin cəmləşməsidir. “Baş jurnal” uçot forması “memorial order” formasından onunla fərqlənir ki, qeydiyyat jurnalının və Baş kitabın əvəzinə “Baş jurnal” tətbiq olunur. 2. Xronoloji və muntəzəm yazının kombinləşmiş uçot registri. “Baş jurnal” forması üzrə uçot böyük müəssisə və təşkilatlarda aparılır.

BAŞ MÜHASİBAT KİTABI – il ərzində sintetik uçotun apa-

Barter modeli



Sxem 1

[illegible]

Birinci baş mühasibat kitabı (L.M.Eriksson və Ko, 1876-cı il)

rılması üçün nəzərdə tutulan mühasibat uçotu registri. Baş mühasibat kitabında müəssisədə tətbiq olunan bütün sintetik mühasibat hesablari açilir. Hesablarda 1 yanvar üçün saldo yazilir, hər ay jurnal-orderlərin yekun göstəricilərinin qeydiyyatı aparılır, ay üçün dövrlər (dövryyələr) və ayın sonu üçün saldo çıxarılır.

BAŞ MÜQAVİLƏ – təşkilatlar arasında bağlanan universal xarakterli ümumi təsərrüfat müqaviləsinin bir növü.

Baş müqavilə və ya nümunəvi müqavilə konkret təsərrüfat müqavilələrinin tərtib edilməsi üçün əsasdır. O, təşkilatın hüquq xidmətlərinin işini sadələşdirir.

Əgər iki müəssisə arasında çoxdan tənzimlənmiş işgüzar münasibətlər mövcuddursa, onların arasında əqdlər baş müqavilələr şəklində yalnız minimal zəruri

şərtlər və rekvizitlər göstərilməklə rəsmiləşdirilə bilər.

BAŞ POLİS – sığorta şəhadətnaməsinin bir növü. Bu polisin şərtlərinə görə sığorta edən idarənin müəyyən (ölçüdə) məsuliyyəti ilə müəyyən vaxt ərzində alınan, yaxud göndərilən bütün yüklər sığortalanmış hesab olunur. Baş polisə göndərilən hər yük haqqında sığortalı sığorta edən idarəyə əsas rekvizitləri: gəminin adını, yükün getdiyi yolu, sığorta məbləğini bildirməlidir.

BAŞ VERMİŞ, LAKİN BİLDİRİLMƏMİŞ ZƏRƏRLƏR ÜÇÜN SİĞORTA EHTİYATLARI – artıq baş vermiş sığorta hadisələri üzrə sığorta məbləğinin və ya sığorta ödəməsinin gələcək ödənişi üçün nəzərdə tutulan sığorta ehtiyatlarının bir növü. Bu ehtiyatların yaranması onunla əlaqədardır ki, sığorta hadisəsi faktı ilə on-

dan yaranan zərərin ölçüləri haqqında bildiriş arasında müəyyən aralıq dövrü keçir və bu müddət ərzində sığortaçı gələcək ödənişlər üçün vəsaitləri ehtiyatda saxlamaq imkanına malik olur.

“BAŞQA ALICINI GƏTİR” –
mövcud müştəriləri yenilərini
cəlb etməyə stimullaşdırmaq
yolu ilə istehlakçılar dairəsinin
genişləndirilməsi proqramı.

BAŞLANGIÇ TƏDARÜK –
elə vəziyyətdir ki, bu zaman şirkətdə müəyyən mallara tələbat ilk dəfə olaraq yaranır və o, bu məsələdə kifayət qədər təcrübəyə malik deyil (və ya təcrübə, ümumiyyətlə, yoxdur). Ona görə də şirkət tədarükçü seçimi haqqında qərar qəbul etməmişdən əvvəl çoxsaylı məlumat yığılmalıdır.

**BAUMOL-TOBİN NƏZƏ-
RİYYƏLƏRİ** – pula tələb nə-
zəriyyələrinin arasında ən po-

pulyar olan bu nəzəriyyə pula tələbi pul ehtiyatlarının optimallaşdırılması mövqeyindən araşdırır.

Müəlliflər: Uilyam Baumol və Ceyms Tobin

Firmalar öz mal ehtiyatlarını necə saxlayırsa, fərdlər də öz pul ehtiyatlarını bu cür saxlayırlar. Ev təsərrüfatı hər bir anda öz sərvətinin bir hissəsini gələcəkdə əqdlər bağlamaq üçün pul şəklində saxlayır. Bu halda ev təsərrüfatı pul vəsaitlərinin saxlanması ilə əlaqədar alternativ xərcləri (və ya əldən verilmiş faizi) başqa aktivlərin pula çevrilməsi üçün transaksiya xərclərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Başqa sözlə desək, ev təsərrüfatı öz sərvətinin xeyli hissəsini pul şəklində saxlamaqla, faiz gətirən aktivlərə malik olmaqla əldə edilən faizdən məhrum olur. Eyni zamanda ev təsərrüfatı başqa sərvətləri, məsələn, istiqrazları sataraq pula çevirərkən broker komisiyon xərclərinə oxşar xərclər çəkməli olur. Xərclərin (TS) minimallaşdırılması saxlanılan pul vəsaitlərinin (M) optimal seçimini həyata keçirməyə kömək edir:

$TS = Pb (P \times Q / M) + i(M/2)$
Saxlama ilə bağlı ümumi xərclər transaksiya xərclərinin ($Pb (P \times Q / M)$) və əldən verilmiş faiz gəlirinin alternativ xərclərinin ($i(M/2)$) cəmi kimi tapılır. Burada M – ayın əvvəlində ev təsərrüfatlarının pul vəsaitləri, $M/2$ – ay ərzində saxlanan pulun orta miqdarı və ya pula tələb, Pb – hər dəfə banka gələcəkdə çəkilən xərclərin səviyyəsi, P – ay ərzində banka gedişlərin sayıdır.

Ev təsərrüfatı bütün zəruri məb-

ləği bir dəfəyə götürdükdə $M = P \times Q$ öz tələbatını təmin edir, lakin faizləri itirir. Baumol-Tobin modelində biz pula tələbin cəbri ifadəsini ala bilərik: $MD = M/2$. Bu tənliyin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, pula tələbi (hər dəfə banka gələcəkdə) üç əsas parametrdən ibarət funksiya kimi təsvir etməyə imkan verir: daimi xərclər Pb , gəlir Q , faiz dərəcəsi i :

$$MD/P = \frac{1}{2} (Pb \times Q/i)^{1/2}$$

Pula tələb mövcud pul qalıqlarına tələbdir. Başqa sözlə desək, insanlar üçün pulun nominal dəyəri deyil, onların alıcılıq qabiliyyəti vacibdir. Pula tələbin bu cür xarakteristikası “pul illüziyası” adı ilə məşhurdur. Modeldə gəlirin artmasının dəqiq kəmiyyət effekti nəzərə alınır. Pula tələbin real gəlir üzrə elastikliyi anlayışından istifadə edərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, real gəlir artdıqda ev təsərrüfatları özlərinin pul qalıqlarına qənaət etməyə başlayır. Faiz dərəcəsinin artması pula tələbin azalmasına gətirib çıxarır. Ona görə ki, faiz dərəcəsi yüksək olduqda pulun saxlanması ilə əlaqədar alternativ xərclər artır, bu isə ev təsərrüfatlarını öz gəlirlərini azaltmağa məcbur edir. Faiz dərəcəsi 10% artdıqda tələb təqribən 5% azalır. Beləliklə, faiz üzrə tələbin elastikliyi $\frac{1}{2}$ -ə bərabərdir. Vəsaitlərin əmanət hesabından çıxarılması ilə əlaqədar daimi xərclərin artması ona gətirib çıxarır ki, insanlar banka nadir hallarda müraciət edirlər. Hesabdan çıxarılan vəsaitlərin məbləği artdıqda əldə olan vəsaitlərin məbləği də artır. Nəzərdən keçirdiyimiz misalda pula tələbin daimi xərclərlə əla-

qədar elastikliyi $\frac{1}{2}$ -ə bərabərdir. “Pula spekulyativ tələb” nəzəriyyəsi sayca çox olmayan təməllənmiş nəzəriyyələrdən biridir. Con Meynard Keyns tərəfindən “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” kitabında əksini tapmış, sonralar isə Tobin və başqa iqtisadçılar tərəfindən işlənib hazırlanmış bu nəzəriyyə pula tələbin müsbət olmasını nəzərdə tutur. Çünki, faiz gətirən aktivlər riskli aktivlərdir və gerçəklikdə kapitalın itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

BAYBAKOV NİKOLAY KONSTANTİNOVİÇ (1911-2008) – neft və qaz sənayesinin gör-



kəmli təşkilatçılarından biri, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin mükafatı laureatı, texnika elmləri doktoru.

Bakının Sabunçu qəsəbəsində anadan olmuş N.Baybakovun Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

1932-ci ildə Neft Sənayesi İnstitutunu bitirmişdir. 1932-1938-ci illərdə Bakıda neft mədənlərində mühəndis, böyük mühəndis, baş mühəndis işləmişdir. 1938-ci ildə Kuybışev şəhərində “Vostokneftedobıça” istehsalat birliyində idarə rəisi olmuşdur. 1940-1948-ci illərdə SSRİ neft sənayesi naziri, 1955-1957-ci illərdə SSRİ xalq təsərrüfatının perspektiv planlaşdırılması komissiyasının sədri, 1957-ci ildə SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin sədri olmuşdur. Sahə nazirlik-



lərinin ərazi nazirlikləri ilə əvəz olunması məsələsində tənqidi fikirlərinə görə N.S.Xruşov tərəfindən vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır. 1958-1963-cü illərdə Krasnodar və Şimali Qafqazda məsul vəzifələrdə işləmişdir. 1963-cü ildə SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin nazirində kimya və neft sənayesi komitəsinin sədri, 1965-1986-cı illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini, Dövlət Plan Komitəsinin sədri olmuşdur. 1986-cı ildə pensiyaya çıxdıqdan sonra SSRİ Nazirlər Sovetində məsləhətçi işləyib. Rusiya EA Neft və Qaz Problemləri İnstitutunun baş elmi işçisi, Beynəlxalq yanacaq-energetika assosiasiyasının vitse-prezidenti olmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tanınmış ictimai-xadim, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Nikolay Baybakovun Azərbaycanda xatirəsinin əbədiləşdirilməsi ilə bağlı 2011-ci ilin martın 2-də Sərəncam imzalamışdır. Martın 16-da "Gülüstan" sarayında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ),

Təhsil, Sənaye və Energetika nazirliklərinin birgə təşkilatçılığı ilə məşhur neftçi, dövlət xadimi, alim Nikolay Baybakovun anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr edilmiş tədbir keçirilmişdir. Onun ümumilikdə keçmiş sovetlər ittifaqının neft sənayesinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. N.Baybakov 1941-1945-ci illər müharibəsində Bakıda neft hasilatının yüksəldilməsində yaxından iştirak etmişdir.

O, 1999-cu ildə ümummillli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə "Şöhrət", 2006-cı ildə isə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə "İstiqlal" ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan-Rusiya Dostluq Cəmiyyəti məhz N.Baybakov tərəfindən yaradılmışdır. Elmə – neftayırma üzrə "Baybakov metodu" məlumdur. 200-yə yaxın elmi əsərin, məqalənin müəllifidir.

"BAY-BƏK" (ing. *buy-back* – pul verib azad etmək, girovu geri almaq) – uzunmüddətli əmtəə mübadiləsi əməliyyatı. Bu zaman maşın və avadanlıqların

onların istehsal etdikləri məhsulların köməyi ilə haqqı sonradan ödənilməklə kreditə verilməsi həyata keçirilir. Təcrübədə bu, adətən, iri müəssisələrin tikintisi zamanı istifadə olunan kompensasiya sazişləridir.

BAYDAUN – borc progressiv faiz dərəcəsinə malik kredit. Baydaunda faiz dərəcələri əvvəlcə aşağı olur və sonradan getdikcə artır.

BAYRAMOV ƏVƏZ İSLAM OĞLU (1961) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof.



2004-cü ildə "Beynəlxalq bazarlar sistemində milli bazar subyektlərinin inhisarçılıq fəaliyyəti və antinhisar problemləri"

mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. İqtisadi metodologiya, inhisar, regional iqtisadi əməkdaşlıq, milli bazar, iqtisadi inteqrasiya problemləri ilə məşğul olur.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər" kafedrasının professorudur. Dekan müavini, dekan vəzifələrində çalışmışdır. Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin prorektoru.

BAYT – fərdi kompüterlərdə məlumatların ötürülməsi, saxlanması və işlənməsinin informasiya vahidi. 8 bitdən ibarət olub, məlumat miqdarının minimal vahidini göstərir. Lakin müasir kompüterlərdə 1 baytda 32 bit olur. İrihəcmli məlumatlar üçün kilobayt (KB), meqa-

bayt (MB), gigabayt (GB) və terebayt (TB) kimi ölçü vahidlərindən istifadə edilir.

BAZA (yun. *basis*, fr. *base*) – 1. Müəyyən vaxt dövrünə (ay, il) aid edilən, digər analoji göstəricilərlə müqayisə üçün əsas sayılan göstəricilər, məlumatlar. Adətən, baza kimi ilkin səviyyə, yəni dövr (il, ay və ya hər hansı beşillik, onillik, yüzillik) qəbul edilir və həmin dövrə nisbətən iqtisadi göstəricilərin dinamikası nəzərdən keçirilir; 2. Malların anbarı, onların saxlandığı yer.

BAZA DƏRƏCƏSİ (ing. *Base Rate*) – əsasında pul vəsaitlərinin borc alınması qiyməti müəyyən edilən dərəcə. Dəyişən üzən

faiz dərəcəsi olan kreditlər üçün, əsasında faiz dərəcəsinin müəyyən edildiyi indeksi bildirir. Borcalanın kredit üzrə ödədiyi nominal faiz dərəcəsi, baza dərəcəsinin və marjanın cəmidir.

BAZA DÖVRÜ – iqtisadi parametrlərin dəyişmə indeksi hesablanarkən hesabat nöqtəsi seçilmiş dövr. Adətən, baza dövrü 100 faiz götürülür. Parametrin 8% artımı nəticəsində yeni parametr 108% təşkil edəcək.

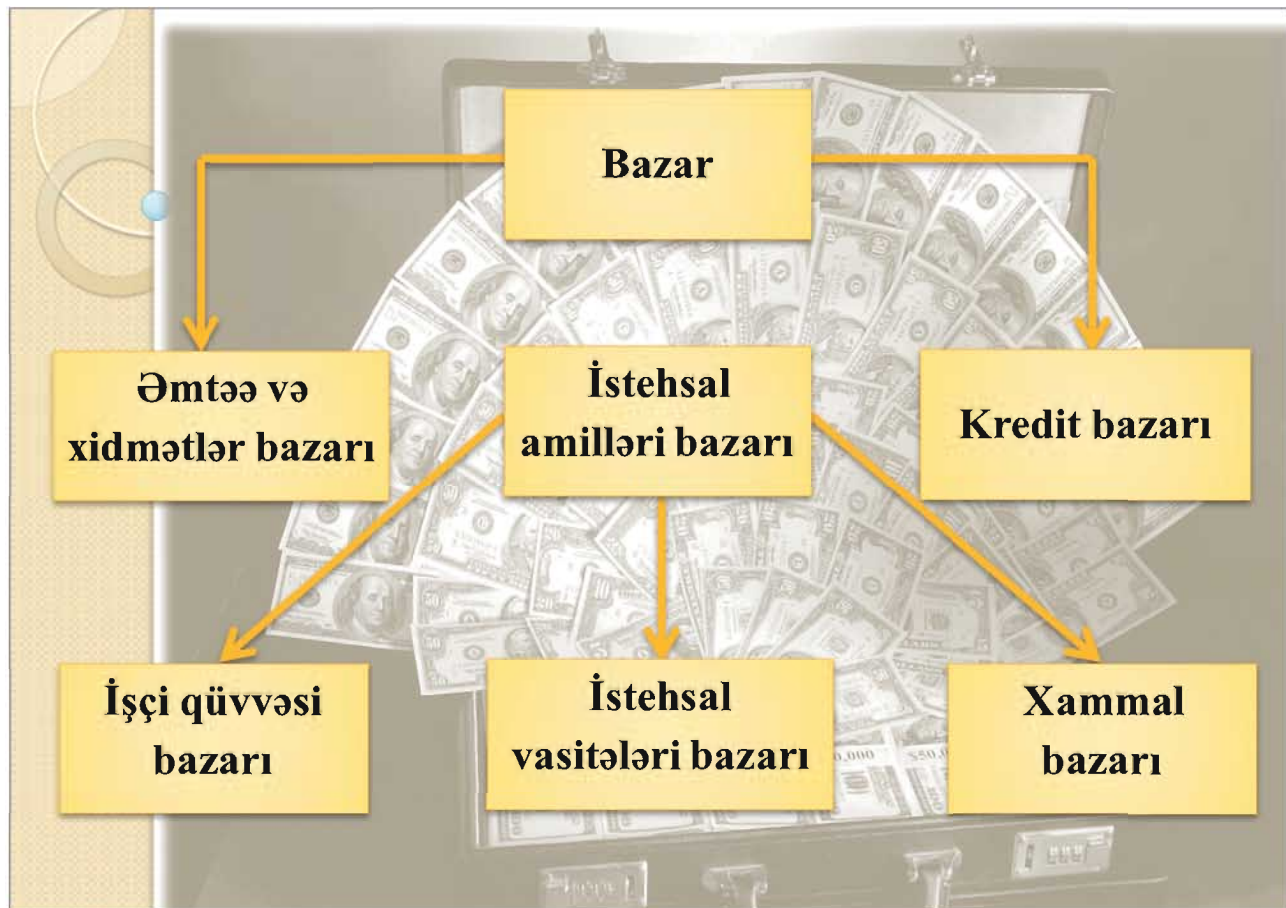
BAZA MƏNFƏƏTİ – hesabat dövrünün gözlənilən mənfəəti. Onun göstəriciləri baza rentabelliyyəsinin hesablaşması üçün istifadə olunur. Mənfəət planlaşdırılan ilə nomenklatur mövqeyi üzrə məhsulun kəmiyyət və ma-

ya dəyəri haqqında məlumatlar olmadıqda, müəssisə, birliklər üzrə proqnozlaşdırılır.

BAZA NÖQTƏSİ (ing. *Basis Point*) – faiz dərəcəsinin yüzdə bir hissəsi (1 b.n. = 0,01%), qiymətlərin, tariflərin və gəlirlərin kotirovkasında istifadə olunan minimum ölçü vahidi.

BAZAR – ayrı-ayrı əmtəələr və xidmətlər üzrə satıcılarla alıcıların birgə fəaliyyət mexanizmi olmaqla iqtisadi münasibətlərdə tələblə təklifin məcmusu, hər hansı əmtəə üzrə bir qrup adamın sövdələşməsi ilə baş verən sıx fəaliyyət münasibətləri və əmtəə-pul mübadiləsi forması. Bazarın əmtəələr və xidmətlər, istehsal vasitələri, iş qüvvəsi,

Bazarın modeli



Qrafik 1

elmi-texniki işləmələr, innovasiya və patent, valyuta, maliyyə-qiymətli kağızlar, mənzil, informasiya məhsulları bazarı kimi növlərini fərqləndirirlər. Bazarlar, həmçinin, dünya və milli, xarici və daxili, müvazinətli, əmtəə artıqlığı olan, defisitli, azad rəqabətli, inhisarçı, qarışıq və oliqopolitiya, topdansatış və pərakəndə satış bazarı kimi təsnifləşdirilir. Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: valyuta bazarı, pul bazarı, beynəlxalq bazar, qeyri-mütəşəkkil bazar, mütəşəkkil bazar, ümumi bazar, işçi qüvvəsi bazarı, satış bazarı, azad bazar, fond bazarı, qara bazar.

“Bazar” anlayışı çoxcəhətlidir, o çoxsifətlidir, buna görə də onu birmənalı səciyyələndirmək xeyli çətindir. İctimai istehsal və tədavül inkişaf etdikcə bu anlayış dəfələrlə dəyişmişdi. İlk olaraq bazar pərakəndə ticarət yeri, bazar meydanı kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu, bazarın ən sadə, dar dərkidir.

Bazar konyunkturası (vəziyyəti) (*lat. conjungere* – əlaqələndirmək, birləşdirmək) – tələb və təklifin nisbəti, əmtəə ehtiyatlarının həcmi, sifariş portfeli, qiymətin səviyyəsi, məhsul satışının kommersiya şərtləri ilə xarakterizə olunan, dövrün müəyyən anına bazarda mövcud olan iqtisadi vəziyyət və ya bazarda əmtəə və xidmətlərin realizə olunduğu hər bir zaman kəsiyi anında yaranan iqtisadi şərtlər məcmusu. Bazar konyunkturası orada baş verən kəmiyyət dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsinə və onların inkişaf tendensiyasının müəyyənləşdirilməsinə imkan verən göstəri-

cilərin köməyi ilə öyrənilir. Bazarın konyunktura göstəricilərini 4 qrup üzrə sistemləşdirmək olar: 1. *İstehsal*. Konkret məhsul növünün istehsalının strukturu və dinamikası: əsas əmtəə istehsalçıları; innovasiya fəaliyyəti; istehsal güclərindən istifadə; investisiya layihələri; sifariş portfellerinin dinamikası; maya dəyərinin strukturu, yeni iş yerlərinin yaradılması; məşğul və işsizlərin sayı; qiymətli kağızların kursunun dinamikası haqqında məlumatlar. 2. *Tələb və təklif*. Bazar ehtiyatları (müəssisələr tərəfindən yüklənmiş məhsulların həcmi, idxal, ixrac, hazır məhsulların anbarlarda qalığı), məhsulların çeşidi və keyfiyyəti, bazarın tutumu (konkret məhsul növü üzrə müəyyən vaxt ərzində satılan məhsulun həcmi), kreditlə satışın dinamikası və strukturu. 3. *Beynəlxalq ticarətin vəziyyəti*. İdxal-ixrac əməliyyatlarının, əsas idxalçı və ixracatçıların strukturu və dinamikası. 4. *Qiymət*. Verilmiş əmtəənin aparıcı istehsalçı və istehlakçı ölkələrdə topdansatış qiymətlərinin, ixrac qiymətlərinin dinamikası: inflyasiyanın, enerji daşıyıcılarının qiymətinin dəyişməsinin, valyuta kursunun dəyişməsinin qiymətlərə təsiri; inhisarın qiymətin səviyyəsinə təsiri, qiymətin yaradılmasının dövlət tənzimlənməsi və s. haqqında məlumat.

BAZAR BURAXILIŞI – istehsal münasibətləri sisteminin əsas əlamətlərindən biri. Satış və barter üsulu ilə istehlakçılara çatdırılan məhsul və xidmətlər, əməkhaqqı hesabına natural halda işçilərə verilən, istehsal ehtiyaclarının ödənilməsi üçün

müəssisədaxili bölmələrə (sex, sahə, filiallara) verilən məhsul və yarımfabrikatlar (kənd təsərrüfatında toxum, yem və döşək materialları), ona məxsus yeməxana, uşaq bağçası, körpələr evi, istirahət evləri və s. verilən ərzaq məhsulları bazar buraxılışına aid edilir. Milli Hesablar Sisteminin tərtibində istifadə edilən yanaşma formasıdır.

BAZAR DAVRANIŞI – əmtəə və xidmətlərin alıcılarının həyata keçirdiyi fəaliyyət.

Bazar davranışının əsas elementləri bunlardır: 1) firmanın məqsədləri, məsələn, mənfəət, satış, aktivlərin artırılması; 2) firmaların öz məqsədlərinə çatmaq üçün tətbiq etdiyi rəqabət metodları, xüsusən qiymət siyasəti, istehsalın səviyyəsi, məhsulun diferensiasiyası. 3) firmalararası qarşılıqlı fəaliyyət, firmaların bazarda rəqabətinin intensivlik dərəcəsi və ya onların qiymət siyasətinin əlaqələndirilmə dərəcəsi.

Bazarlar nəzəriyyəsində bazar davranışı və bazarın strukturu həmin bazarın həqiqiliyini xarakterizə edir, bazarın strukturu və onun həqiqiliyi isə bazarda davranışa təsir göstərir.

BAZAR FONDRLARI – şəxsi istehlak üçün daxili bazarda əhaliyə təklif edilən malların məcmusu. Onlar bir çox istehlak predmetləri üzrə mal ehtiyatlarının əsas hissəsini, məsələn, mebellərin 80%-dən çoxunu, dəri ayaqqabıların və tikəş məmulatlarının 90%-ni təşkil edir. Bazar fondları həcminə və strukturuna görə bir tərəfdən istehsalın həcmi, əmtəə təyinatı, digər tərəfdən əhalinin alıcılıq

qabiliyyətinin həcmi ilə əlaqələndirilir.

BAZAR GÜCÜ – iqtisadiyyatın ayrı-ayrı iştirakçılarının (və ya iştirakçı qruplarının) bazar qiymətləri üzərində əhəmiyyətli təsir göstərmə qabiliyyəti.

BAZAR İQTİSADİYYATI – əmtəə istehsalına əsaslanan və bazar vasitəsilə istehsal və istehlak arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən iqtisadiyyatın təşkilinin ictimai forması. Bazar onun subyektləri olan əmtəə istehsalçıları, satıcılar və alıcılar arasında ən mühüm əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatı ictimai əmək bölgüsünün, əmtəə istehsalının və mübadilənin inkişafına əsaslanır. Rəqabətin gedişində bazarda qiymətlərin, tələbin və təklifin formalaşması və hərəkəti baş verir. Hər bir özəl əmtəə istehsalçısı öz əmtəəsini pul ilə

mübadilə etmək prosesində onun əməyinin cəmiyyət üçün nə qədər zəruri olmasını, ictimai əmək bölgüsü sistemində qoşulmasını, ictimai xarakter kəsb etməsini başa düşür. Bazar iqtisadiyyatı əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olduğu sosial-iqtisadi sistemdir. Kapitalizmin meydana gəlməsi ilə yaranmış və yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının rəngarəng olmasını, inkişaf etmiş infrastrukturunun mövcud olmasını nəzərdə tutur. Bazar iqtisadiyyatı müərkəb struktura malikdir. O, bazarların aşağıdakı əsas növlərini əhatə edir:

- a) əmtəə və xidmətlər bazarı;
- b) istehsal amilləri bazarı;
- c) maliyyə və ya pul bazarı.

Bu üç əsas bazardan əlavə, ba-

zar iqtisadiyyatı müxtəlif əlaqələr üzrə təsnif edilən müxtəlif yardımçı bazarları, bazarların seqmentlərini də əhatə edir:

a) iqtisadi təyinatına görə – istehlak malları və xidmətlər, istehsal vasitələri, işçi qüvvəsi, xammal bazarı, “nou-hau” bazarı, qiymətli kağızlar, valyuta bazarı və s.;

b) coğrafi mövqeyinə görə – dünya bazarı, milli, regional, yerli bazar;

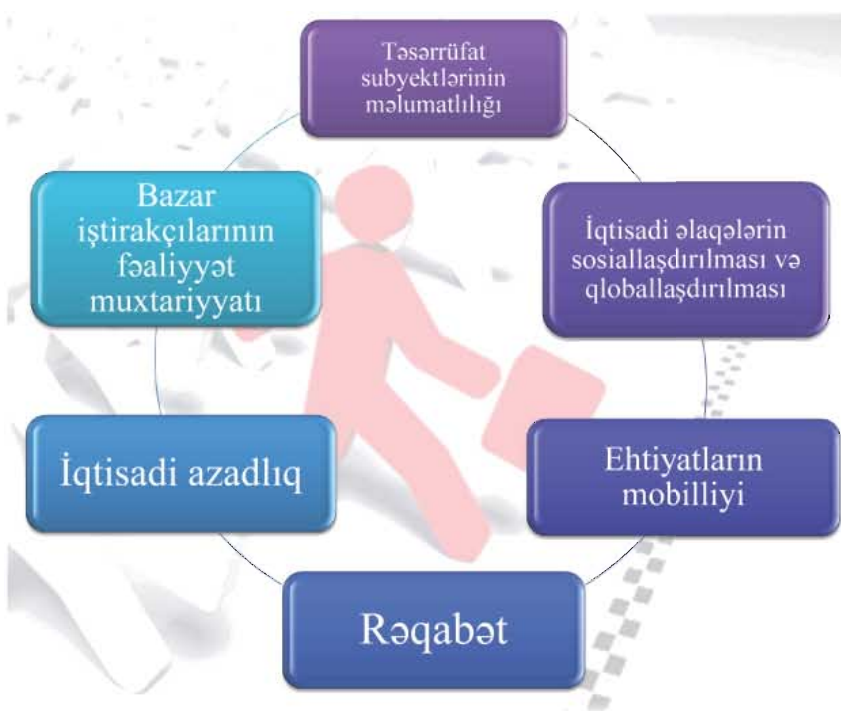
c) rəqabət növlərinə görə – azad rəqabət bazarı, inhisarçı-rəqabət bazarı, oliqopolik bazar, xalis inhisar bazarı;

d) sahələr üzrə – ərzaq, avtomobil, neft, kompüter bazarı və s.;

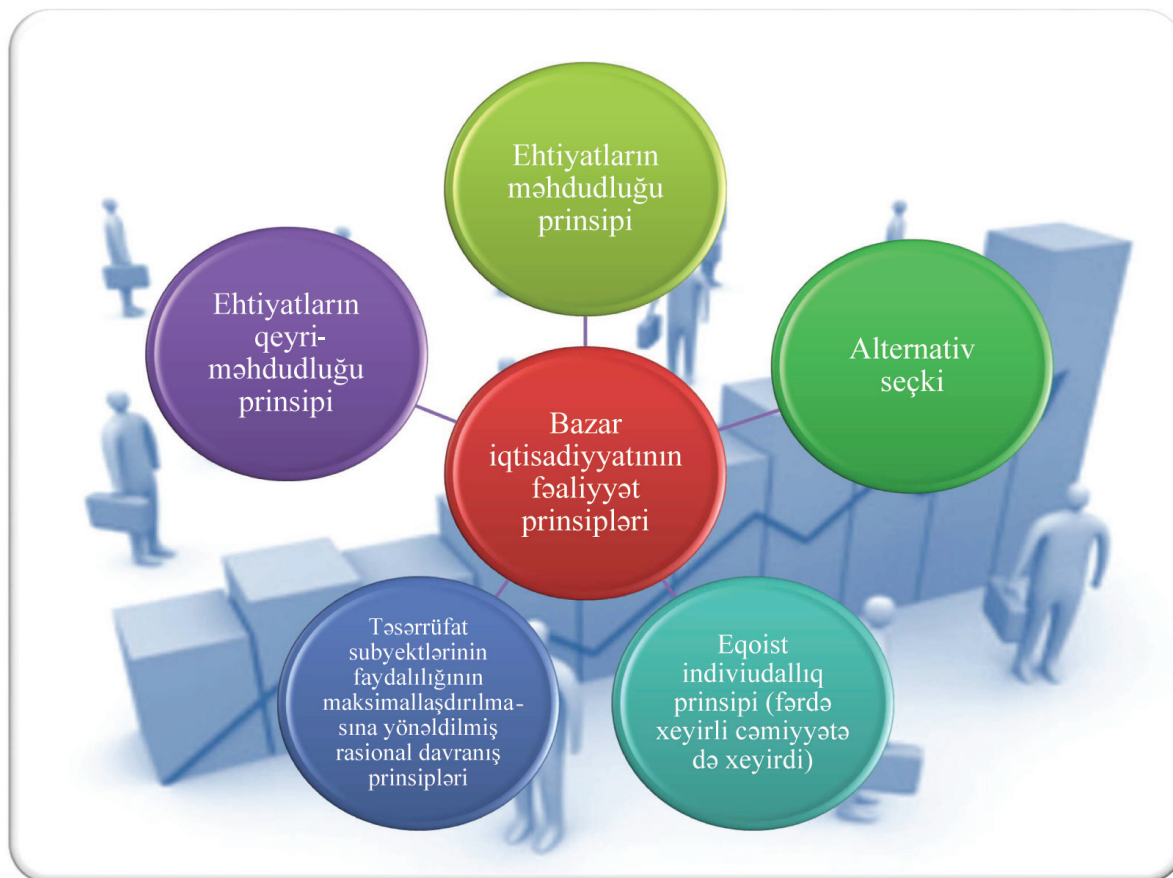
e) satışların formasına və təşkilinə görə – topdansatış, xırda topdansatış və pərakəndə satış bazarları.

Tarixən yüzillikləri əhatə edən bazar iqtisadiyyatının formalaşması prosesi, inkişaf etmiş infraqstruktura malik olan qarşılıqlı əlaqələr bazarların bütöv bir sisteminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bazarın sərhədləri, funksiyaları, təsərrüfat əlaqələrində və maddi nemətlərin təkrar istehsalında onun rolu xeyli dərəcədə iqtisadi sistemdən asılıdır. Kapitalizmin inkişafının inhisarçılıqdan əvvəlki və inhisarçılıq mərhələlərində bazar iqtisadiyyatının səciyyəvi cəhətləri arasında çox fərq vardır. Bu, ilk növbədə, rəqabətin forma və metodlarındakı fərqlərə, qiymətin formalaşmasına, bazar iqtisadiyyatının dövlət və dövlətlərarası səviyyədə tənzimlənməsinə aiddir. Müasir bazar iqtisadiyyatı nə qədər müxtəlif olsa da, çoxuklidlilik, inkişaf etmiş

Bazar iqtisadiyyatının əsas amilləri



Qrafik 1

Bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət prinsipləri*Qrafik 2*

infrastruktur, dövlətin fəal tənzimləyici rolu, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş texnologiyalardan intensiv, resursqoruyucu iqtisadi artımın şərtləri kimi istifadə edilməsi onun səciyyəvi cəhətləridir. Azərbaycanın dünya bazar iqtisadiyyatına bərabər hüquqla daxil olması üçün müəyyən müddət, xüsusilə sosial yönümlü sivil bazar strukturunun formalaşması sahəsində muntəzəm iş aparılır və bu sahədə əhəmiyyətli uğurlar əldə edilmişdir.

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFININ TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN OLARAQ, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BEYNƏLXALQ

TƏCRÜBƏDƏ QƏBUL OLUNMUŞ UÇOT VƏ STATİSTİKA SİSTEMİNƏ KEÇİLMƏSİ ÜÇÜN DÖVLƏT PROQRAMLARI (DP) – ölkənin rəsmi statistikasının beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması proqramları. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ötən dövr ərzində (01.01.2010-cu ilə qədər olan dövrdə) rəsmi statistikanın inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir: respublika hökumətinin 8 dekabr 1992-ci il tarixli, 653 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sisteminə keçilmə-

si”, ölkə Prezidentinin 20 avqust 1998-ci il tarixli və 20 fevral 2003-cü il tarixli fərmanları ilə təsdiq edilmiş “1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika sisteminə islahatların aparılmasına dair” və “2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair”, 26 dekabr 2007-ci il tarixli “2008-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair” Proqramlar.

Bu proqramlarda əsas məqsəd ölkədə statistika sahəsində islahatların aparılması üçün beynəlxalq və ölkədaxili sahədəki

dəyişikliklərlə, sosial və ictimai-iqtisadi mühitin transformasiyası ilə şərtlənən yeni hadisə və proseslər haqqında obyektiv məlumatlar əldə etmək üçün statistikanın ümumi metodoloji, texniki və təşkilati-hüquqi əsaslarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir. Göstərilən dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi ölkədə statistika sisteminin beynəlxalq statistika standartlarına uyğunlaşdırılmasına imkan yaratmışdır.

BAZAR İNFRASTRUKTURU – bazarda tələb və təklifin tarazlığı ilə tənzimlənən qiymətlər əsasında əmtəə və xidmətlərin reallaşması zamanı təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edən maddi, texnoloji, təşkilati, informasiya, maliyyə və hüquqi xarakterli subyektlərin məcmusu, başqa sözlə, bazar münasibətlərinin subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edən, mülkiyyətin bütün növlərini əhatə edən idarələr, firmalar, şirkətlər. Bazarın fəaliyyətini təmin edən infrastruktur subyektlərinin bazaları növlər üzrə bölünür. Bu bazalar sırasında ilk növbədə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- a) bazar infrastrukturunun təşkilati bazası – birjalar, topdansatış broker və digər vasitəçilik təşkilatları, iri sənaye birliklərinin, kombinatların, konsernlərin və maliyyə-sənaye qruplarının xüsusi kommersiya strukturları, xırda topdansatış və pərakəndə ticarət müəssisələri;
- b) bazar infrastrukturunun maddi bazası – anbar və tara təsərrüfatı, nəqliyyat sistemləri;

c) bazar infrastrukturunun informasiya bazası (rabitə vasitələri daxil olmaqla) – istehsal-texniki təyinatlı məhsullar və xalq istehlakı malları, məhsul və xidmətlərin istehsalçıları və istehlakçıları, qiymətlər, valyuta məzənnələri, qiymətli kağızların kotirovkası və bazar mexanizminin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan digər məlumatlar üzrə informasiya və sorğu sistemləri;

d) bazar infrastrukturunun hesablaşma-kredit bazası – əmtəə və xidmətlərin reallaşması zamanı fasiləsizliyi təmin edən bank və sığorta təşkilatları, kredit-əmanət strukturları, zəruri əmtəə ehtiyatlarının və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması, eləcə də bazar iqtisadiyyatının müvafiq maddi-texniki bazasının yaradılması üçün investisiyalar;

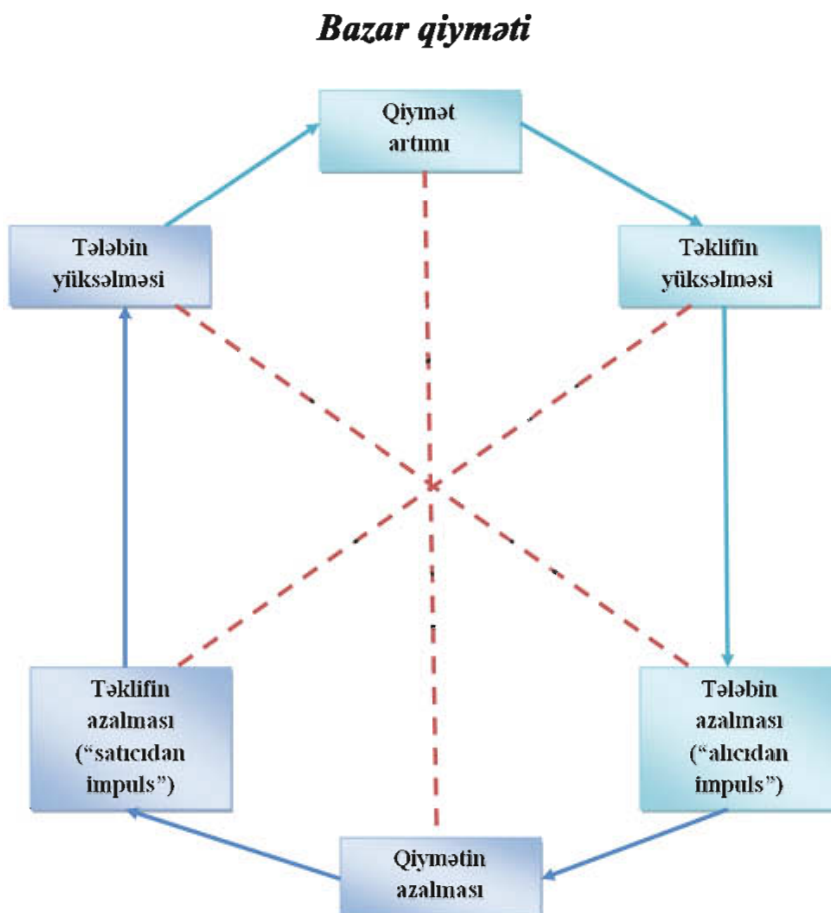
e) bazar infrastrukturunun kadr bazası – müəssisə və təşkilatların kompleksləşməsi üçün kifayət edən miqdarda müxtəlif ixtisas və peşədən olan mütəxəssislər, müvafiq ixtisaslı kadrların hazırlanmasını və yenidən hazırlanmasını həyata keçirən təşkilatlar, işədüzlətmə orqanları, iş qüvvəsi ehtiyatlarının formalaşması və tənzimlənməsi üzrə təşkilatlar;

ə) bazar infrastrukturunun normativ-hüquqi bazası əmtəə və xidmətlərin reallaşması prosesində bazar təsərrüfatı subyektlərinin münasibətlərini qaydaya salan və bazarda mövcud qanunvericiliyə riayət edilməsinə və bazar tipli ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının nəzərə alınmasına zəmanət verən norma və qaydalar.

Əmtəə bazarı infrastrukturuna topdansatış və pərakəndə ticarət müəssisələri, hərraclər, yarmarkalar, əmtəə birjalrı, ticarət evləri, vasitəçilik firmaları, rabitə sistemləri, bazarı tənzimləyən xüsusi dövlət orqanları (Antiinhisar komitəsi, qiymət üzərində nəzarət üzrə müfəttişlik və s.), maliyyə bazarı infrastrukturuna bütün bank sistemi, fond birjalrı, valyuta birjalrı, broker və sığorta şirkətləri, auditor firmaları; əmək bazarı infrastrukturuna əmək birjalrı, iş qüvvəsinə, kadrların yenidən hazırlanmasına olan tələbin dövlət uçotu sistemləri, işçi qüvvəsi miqراسiyasının tənzimlənməsi, əhaliyə dotasiyaların verilməsi və s. daxildir.

BAZAR QİYMƏTİ – məhsul və xidmətlərin vahidi üçün faktiki ödənilən pulun həddini (məbləğini) səciyyələndirən iqtisadi anlayış. Ona məhsulun dəyəri, nəqliyyatdaşıma xərcləri, ticarət əlavələri, məhsula görə vergilər (ƏDV, aksiz və s.) daxil edilir. Tələb və təklif əsasında tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən olunur. Ondan ümumi daxili məhsulun hesablanması üçün istifadə edilir. MHS-də istifadə edilən göstəricidir.

BAZAR QİYMƏTLƏNDİRMƏSİ – 1. Aktiv və öhdəliklər kimi müəyyən dövr ərzində dəyişə bilən hesabların ədalətli dəyərinin ölçülməsi. Bazar qiymətləndirməsinin məqsədi təşilatın və ya şirkətin cari maliyyə vəziyyətinə dair real qiymətləndirmənin aparılmasıdır. 2. Qiymətli kağızların, portfelin və ya hesabların uçot dəyərinin deyil, cari bazar dəyərinin və ya qiymətləndirmənin aparılmasıdır.



Sxem 1

mətinin qeyd olunması üçün aparılan mühasibatlıq əməliyyatı. Birgə fondun xalis aktiv dəyərinin (XAD) ən son bazar qiymətləndirməsi əsasında müəyyən edilməsi.

BAZAR MANEƏLƏRİ – yeni rəqiblərin bazara daxil olması (giriş maneələri) və bazarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin buranı tərk etmək cəhdləri qarşısında qoyulan maneələr (çıxış maneələri).

BAZAR MEXANİZMİ – rəqabət mühitində tələb və təklifin təsiri altında tarazlı bazar qiymətinin formalaşması mexanizmi. Bazar mexanizmi bazar subyektləri və onların məhsul istehsalı və satışında, həmçinin kapital qoyuluşu sahəsində ma-

raqlarının qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini təmin edir. Bu mexanizm öz şəxsi mənfəətlərini güdən sahibkarları son nəticədə istehlakçının xeyrinə hərəkət etməyə məcbur edən vədaretmə mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, bazar mexanizmini qiymətlərin yaranması və resursların bölüşdürülməsi mexanizmi kimi, əmtəə satıcıları və alıcılarının onların kəmiyyəti, keyfiyyəti, istehsalın quruluşunun müəyyənləşdirilməsində qarşılıqlı əlaqədə olması mexanizmi kimi səciyyələndirmək olar.

BAZAR OYUĞU – lazımınca mənimsənilməmiş olması ilə xarakterizə edilən bazar sahəsi. Onun şərti rəqabətin aşağı sə-

viyyədə olmasıdır. Buna görə də bazanın həmin hissəsinə daxil olmaq maliyyə uğuru vəd edir.

BAZAR SİNAQLARI (malın) – yeni malın satış perspektivlərinin yoxlanılması üçün onun məhdud sayda bazara çıxarılması.

BAZAR SOSİALİZMİ – xarici iqtisadi ədəbiyyatda bu termin elə iqtisadi sistemi bildirir ki, maddi resurslar dövlətin mülkiyyətidir, bazarlar və qiymətlər isə iqtisadi fəaliyyətin istiqamətləndirilməsi və əlaqələndirilməsi üçün istifadə edilir.

BAZARA DAXİL OLMA MANEƏLƏRİ – yeni şirkətlərin bazara daxil olmasına mane olan amillər. Məsələn, bazara daxil olmaq üçün zəruri investisiyaların yüksək səviyyəsi.

BAZARA KEÇMƏ QIYMƏTİ (ing. *penetration price*) – satış həcmi artırmaq və bazarı fəth etmək üçün məhsula nisbətən aşağı qiymət qoyulmasından ibarət olan qiymət siyasəti.

Belə siyasət firma üçün bu şərtlə faydalı olur ki, istehlakçılar qiymətə həssas olsun, yəni tələb qiymət üzrə elastik olsun.

BAZARDA HAKİM MÖVQE – elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman müəssisə ya sərbəst, ya da bir sıra müəssisələrlə birgə fəaliyyətlə konkret malın (xidmətin) və ya onların qrupunun bazarına nəzarət edir. Belə müəssisənin (müəssisə qrupunun) vəziyyəti inhisarçı-müəssisənin vəziyyəti ilə müqayisə oluna bilər. Belə ki, o, özünə maksimal mənfəət təmin edə biləcək qiyməti sərbəst olaraq müəyyən edir.

Bazarda hakim mövqenin əldə olunması üçün iki şərait

1. Məhdud işgüzar təcrübənin

bəzi metodlarından istifadə edərək, müəssisənin bazarda inhisarçı olmaq cəhdi.

2. Qiymət ölçüsünün və bazarın bölməsinin müəyyən edilməsi üçün müəssisənin mövcud rəqib müəssisələrlə razılaşmaya nail olma cəhdi.

Müəssisə bazarda mal və ya xidmətlərə, ərazi və ya vaxta münasibətdə hakim mövqe tuta bilər. Müəssisənin bazarda hakim mövqeyinin müəyyən edilməsi – təqsirkarların məsuliyyətə cəlb olunması üçün əsasdır. Belə iddianın verilmə təşəbbüsü, bir qayda olaraq, sahələr üzrə istehsal assosiasiyalarına və ya ixracatçıların (idxalatçıların) assosiasiyalarına məxsusdur. Əgər bu zaman bütövlükdə milli iqtisadiyyatın maraqlarına toxunulursa, dövlət orqanlarının təşəbbüsü ilə inzibati və ya məhkəmə araşdırmasının qaldırılma ehtimalı mövcud olur.

Rəqabətin müdafiə olunması üzrə inkişaf etmiş aparıcı ölkələrin qanunvericilikləri bazarın payının elə minimal ölçülərini reqlamentləşdirir ki, bunlara sahib olma hakim mövqeni tutmağa imkan verir. Həmçinin müəssisənin əsas xüsusiyyətləri: maliyyə vəziyyəti, satış, təchizat imkanları, digər müəssisələrlə münasibət və s. nəzərə alınır.

BAZARDA TARAZLIQ VƏ BAZAR QIYMƏTİ – bazarda tələblə təklifin bərabərliyini əks etdirən vəziyyət və qiymətlərin səviyyəsi. Tarazlıq nöqtəsi tələb əyrisi ilə təklif əyrisinin kəsişmə nöqtəsidir. Tarazlaşma nöqtəsinə uyğun qiymət tarazlı qiymət adlanır, çünki tələb və təklif qiymətin məhz həmin səviyyə-

sində tarazlaşır. Qiymətin daha yüksək olması təklifin tələbdən üstün olmasını şərtləndirir. Bunun nəticəsində satıcılar arasında rəqabət mübarizəsi güclənir, bu isə son nəticədə qiymətin azalmasına gətirib çıxarır. Tələbin təklifdən üstün olması alıcılar arasında rəqabət mübarizəsini şərtləndirir, bu isə qiymətin artmasına gətirib çıxarır. Bazarda azad rəqabət tələblə təklifin tarazlaşmasına və beləliklə, qiymətlərin səviyyəsinin tarazlaşmasına gətirib çıxarır. Lakin tarazlıq nöqtəsi və taraz qiymət bir sıra başqa amillərin təsiri altında modifikasiyaya uğrayır, məsələn, ailələrin gəlir səviyyəsinin dəyişməsi, qiymətləri bir-biri ilə rəqabət apara biləcək əvəzedici malların olması və s. bazarda tarazlıq anı (təklif dəyişmədikdə), qısamüddətli (firma və müəssisələrin sayı əvvəlki kimi qalmaqla istehsalın həcmi dəyişdikdə) və uzunmüddətli (firma və müəssisələr, eləcə də iqtisadi konyunktura tələbin yeni səviyyəsinə uyğunlaşdığı halda) olur.

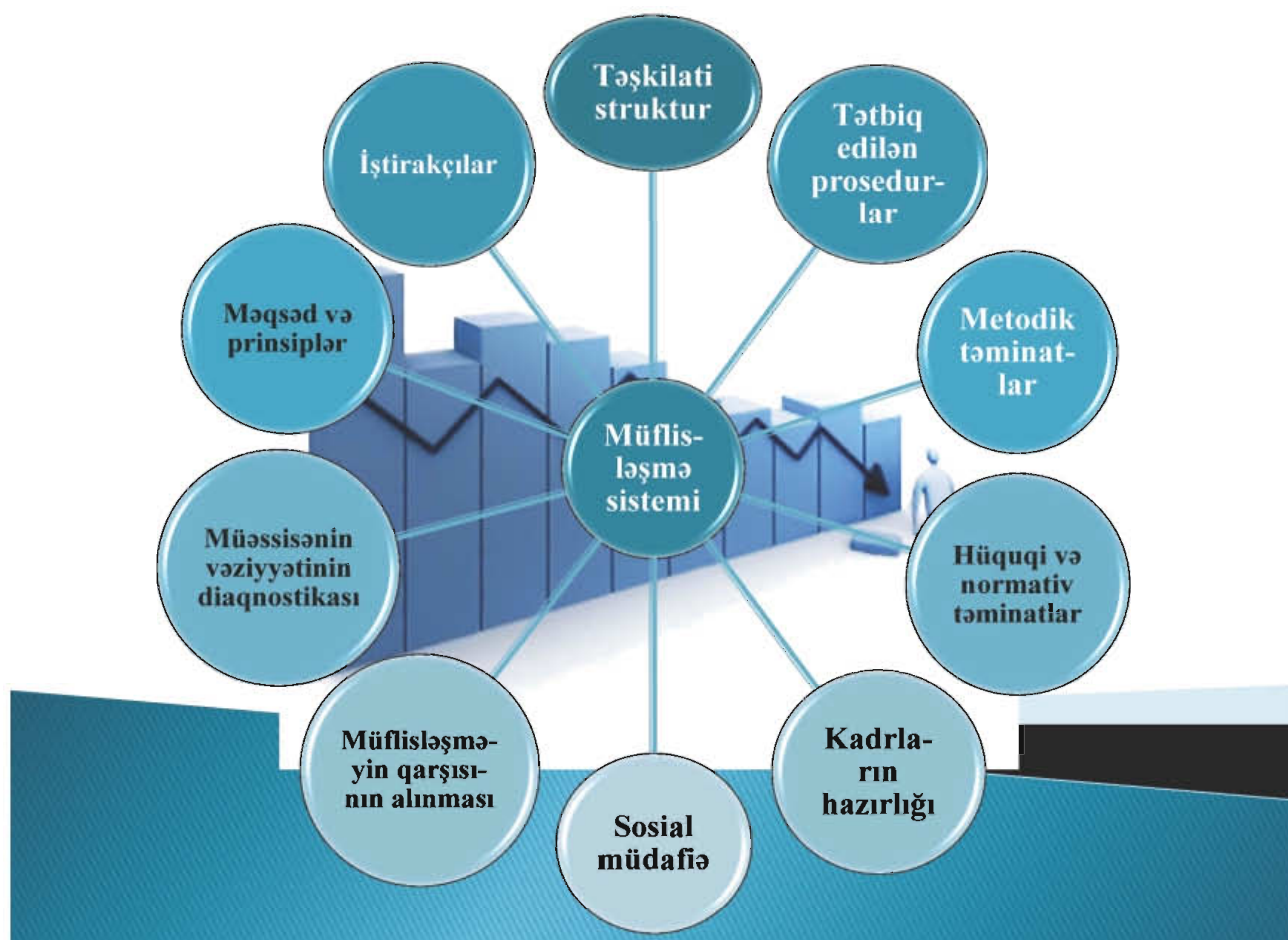
BAZARDAN ÇIXMAQ ÜÇÜN MANEƏLƏR – sahədən getmək üçün yaranan maneələr. Məsələn, müəssisənin bağlanması zamanı onun məsrəfləri.

BAZARIN AQREGİRLƏŞMƏSİ (lat. *aggregatio* – birləşdirmə) – firmanın (təşkilatın, müəssisənin) bazarı yekcins sferə kimi nəzərdən keçirməsinə kömək edən strategiya. Bu strategiya həmin firma (müəssisə, təşkilat) üçün əhəmiyyətli olan bir sıra sosial-iqtisadi amillərin və əlamətlərin nəzərə alınmasına əsaslanır ki, bu da marketing fəaliyyətinin spektrini və

eləcə də marketing tədbirləri sistemini müəyyən etməyə imkan verir.

Bazarın aqregirləşməsi bazarın müxtəlif tiplərində – valyuta, kredit, istehlak, maliyyə, borc kapitalları və s. bazarlarında baş verir. Buna görə də bazarın aqregirləşməsi zamanı nəzərə alınan amillərə və əlamətlərə valyutanın tipi, region, sahə istehlakçılarının yekcins qrupları, istehlakçıların sosial xarakteristikası, istehlak davranışı motivləri və s. göstəricilər aiddir. Bazarın aqregirləşməsi zamanı marketing strategiyası seçilərkən coğrafi, demoqrafik davranış yanaşmaları nəzərə alınır. Coğrafi yanaşma bazarın müxtəlif coğrafi vahidlərə – dövlətə, ştatlara, regionlara, əyalətlərə, şəhərlərə və s. bölünməsinə tələb edir. Bu yanaşmaya uyğun olaraq firma seqmentləşmə və ya bazarın aqregirləşməsi yönündə hərəkət etmək qərarını qəbul edə bilər. Bir və ya bir neçə rayonda və ya bütün rayonlarda coğrafi xarakteristikalarla müəyyən olunan üstünlüklərdə fərqlər nəzərə alınmaqla hərəkətlər mümkündür. Demoqrafik yanaşma əmək, yaş, ailənin say tərkibi, gəlirlərin səviyyəsi, məşğuliyyət növü, firmanın potensial istehlakçılarının milliyyəti və s. kimi əlamətlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bazarın aqregirləşməsinin ən əhəmiyyətli metodlarından biri olan davranış yanaşması davranış xüsusiyyətlərinin – əmtəənin istifadə xarakteri və bu əmtəəyə istehlakçıların reaksiyası əsasında ehtimal olunan alıcılar qrupunun qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Müflisləşmə sistemi



Sxem 1

Valyuta bazarının aqregirləşməsi seçimi (valyutanı, istehlakçıların sosial qruplarını, eləcə də demoqrafik amilləri nəzərə almaqla) bankların (birjaların) formalaşmasını müəyyən edir ki, bunlar vasitəsilə xarici valyutanın, çeklərin, veksellərin və s. qiymətli kağızların alqı-satqısı, mübadiləsi həyata keçirilir. Mənzil bazarı (mənzilin mülkiyyətçisi olan satıcılarla alıcılar arasında iqtisadi münasibətlərin məcmusu) demoqrafik amillər nəzərə alınmaqla aqregirləşir. Bu amillər, eləcə də alıcıların davranışının nəzərə alınması istehlak bazarının (istehlak mallarının və xidmətlərin

reallaşması və əldə olunması) aqregirləşməsinin əsasında durur. Borc kapitalları bazarının aqregirləşməsində iqtisadi və coğrafi amillər, sənaye və ticarət firmalarının məcmusu, onların statusu, fəaliyyət səmərəliliyi və s. nəzərə alınır. Əmtəə bazarının aqregirləşməsi sosial-iqtisadi, coğrafi və demoqrafik amillər nəzərə alınmaqla baş verir.

BAZARIN DƏRİNLƏŞDİRİLMƏSİ STRATEGİYASI – bazarın maksimal payının əldə olunma məqsədilə yeni malın aşağı qiymətlə bazara çıxarılması. **BAZARIN İFLASI** (ing. *market failures*) – iqtisadi agentlərin bazarda qarşılıqlı fəaliyyəti nə-

ticəsində nemətlərin optimal yerləşdirilməsinin prinsip etibarilə təmin olunmadığı vəziyyət. Əksər hallarda bazarın fiaskosu dövlət müdaxiləsinin köməyi ilə, yəni iqtisadi agentlərin idarəetmə qərarlarının bir qisminin dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilməsi vasitəsilə aradan qaldırıla bilər.

Adətən, bazarın fiaskosunun dörd tipindən söhbət gedir:

a) bazarın həddən artıq inhisarlaşması. XIX-XX əsrlərin qovuşuğunda həddən artıq inhisarlaşma təhlükəli səviyyəyə çatmış, Qərb ölkələrinin əksəriyyətində antitrust qanunları qəbul edilmişdir (ABŞ-da bu proses

1890-cı ildə Şerman qanununun qəbul edildiyi vaxtdan başlanmışdır). Müasir dövrdə antitrust qanunvericiliyinin bəzi müddəalarına yenidən baxılması üçün fəal iş aparılır. Bu fəaliyyətin məqsədi belə bir prinsipi tam şəkildə həyata keçirməkdən ibarətdir: dövlət inhisarlaşma prosesinə yalnız o halda müdaxilə edə bilər ki, bu prosesin sosial ziyanı onun səmərəsindən artıq olsun;

b) neqativ xarici effektlərin yaranması (bəzi nemətlərin istehsalı və ya istehlakı üçüncü şəxslər üçün zəhəri xərclərlə bağlı olduğu halda). Dövlət tənzimlənməsinin olmadığı şəraitdə bu nemətlərin artıq istehsalı problemi qarşıya çıxır. Neqativ xarici effektlərin yaranması ilə bağlı problemlər mülkiyyət hüquqlarının daha artıq spesifikasiyası əsasında həll edilə bilər. Bir sıra hallarda dövlətin resurslarını çox böyük ölçülü nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasına deyil, neqativ zəhəri effektlərlə bağlı fəaliyyətin vergi tənzimləyicilərinin yaradılmasına sərf etmək daha müsbət nəticə verir. Məsələn, suyun çirkəndirilməsinin birbaşa qadağan edilməsinin alternativini kimi ekoloji cəhətdən zərərli fəaliyyətləri vergiyə cəlb etmək olar;

d) kollektiv nemətlərin lazımı miqdarda istehsal edilməməsi, yəni nemətlər istehsalının müsbət xarici effektlər hesabına çətinləşməsi. Belə hallarda dövlət ya kollektiv nemətlərin istehsalçısına istehlakçılardan məcburi qaydada haqq alınması barədə zəmanət verə bilər, ya da kollektiv nemətləri dövlət özü istehsal edə bilər;

ç) informasiya simmetriyasının pozulması (alqı-satqı barədə qərarlar qəbul edilməsi üçün zəruri informasiyanın qeyri-müəttəzəm paylanması). Real gerçəklikdə istehsalçılar və istehlakçılar onların seçimini müəyyən edən bu və ya digər əmtənin iqtisadi xüsusiyyətləri barədə tam məlumatla malik olmur. Bir qayda olaraq, onların bir qismi digərindən daha çox məlumatlı olur, yəni söhbət asimmetrik informasiyadan gedir. Assimetriya müasir cəmiyyətdəki informasiya axınlarının çoxu üçün xarakterik haldır. Məsələn, əksər hallarda pasiyent müstəqil şəkildə özünə diaqnoz qoya bilmir. Əgər dövlət səhiyyə sahəsini tənzimləməsə, öz gəlirlərini maksimallaşdırmağa çalışan həkimlər daim pasiyentlərə ən bahalı, çox vaxt izafi və bununla bərabər, heç də həmişə keyfiyyətli olmayan xidmətlər təklif etməyə meyilli olar.

Hər bir konkret halda dövlət müdaxiləsinin xarakteri konkret bazar fiaskosunun spesifikasiyasına uyğun olmalıdır. Bu halda bazar fiaskosundan dəyən zərərləri dövlətin fiaskosu nəticəsində yarana biləcək zərərlərlə müqayisə etmək lazımdır.

BAZARIN İFLASI NƏZƏRİYYƏSİ – bazarın, kənardan müdaxilə olmadan, sərvətləri səmərəli bölüşdürə bilmədiyi bir vəziyyət.

Dünya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi yüz ildən artıqdır ki, bazar iflası problemi, bu iflasların nəticələrinin “yumşaldılması” yollarının axtarılması ilə məşğuldur. Əmtənin qiyməti həmin əmtənin ictimai istehsal xərclərinə

bərabər olanda və əmtənin alıcı üçün əhəmiyyəti həmin əmtənin cəmiyyət üçün sərfəliliyi ilə üst-üstə düşəndə bazar yaxşı işləyir. Amma istehsal xərcləri və qazanc hərdən bazar qiymətlərində tam əks olunmur. Bu aşağıdakı hallarda baş verir: kənar effektlər yarandıqda, ictimai nemətlərin istehsalı və istehlakında, asimmetrik informasiyada. Bazar iflaslarına həmçinin aiddir: inhisar (qeyri-təkmil rəqabət), risk və qeyri-müəyyənlik.

BAZARIN LİKVIDLİYİ – bazarın tutumu və onun tələb və təklif arasındakı dəyişiklikləri qiymət sıçrayışlarına amortizasiya etmək qabiliyyəti. Bu həm də birjada sövdələşmənin elə bir həcmidir ki, burada tərəfdaşın axtarılması ilə əlaqədar çətinliklər yaranmır. Ayrı-ayrı sövdələşmələrin bağlanması isə alıcının və satıcının təklif etdiyi qiymət səviyyəsinə praktiki olaraq təsir etmir. Bazarın likvidliyi bazarın həcmindən dəyişməsi, yeni iştirakçıların cəlb edilməsi, sənaye və ticarət hedcer firmalarının tələblərinə birja müqaviləsi şərtlərinin uyğun olması, depozitin əlverişli kəmiyyəti ilə təmin olunur.

BAZARIN MAKROSTRUKTURU – əmtəə qrupları üzrə, yəni funksional təyinatının ümumiliyinə görə birləşdirilmiş və ictimai əmək bölgüsünün və müəssisələrin ixtisaslaşmasının təsiri altında müstəqil istehsalatlara (ayaqqabı, paltar, mebel, qida məhsulları, mənzil və s.) bölünmüş əmtəə (xidmət) növləri üzrə tələb və təklifin nisbəti. Bu termin, həmçinin, maliyyə, kredit və pul bazarlarına tətbiq

edilə bilər. Məcmu tələb və təklif makroiqtisadi tarazlığı xarakterizə etməklə bazarın makrostrukturunu özündə əks etdirən əsas göstəricidir.

BAZARIN ÖZÜNÜTƏNZİMLƏMƏSİ – dövlətin müdaxiləsi olmadan bazar mexanizminin əmtəələrin və xidmətlərin əldə edilməsi zamanı istehlakçıların xeyri ilə sahibkarların iqtisadi maraqlarının əlaqələndirilməsini təmin etmək, bazarın inkişafını optimallaşdırmaq qabiliyyəti. Bazarın özünütənzimləməsi xüsusi mülkiyyətin və ona oxşar təsərrüfatçılıq formalarının üstün olmasına əsaslanır, rəqabət, tələb və təklif, qiymət mexanizminin köməyi ilə baş verir.

A.Smit bazar özünütənzimləməsinin üstünlüyünün tərəfdarı olmuşdur. Azad sahibkarlıq şəraitində birmənalı olaraq bazar özünütənzimləməsi uğrunda çıxış edərək, o, hesab edirdi ki, bazarın “görünməz əli” dövlətin hər hansı bir müdaxiləsi olmadan istehlakçıların və cəmiyyətin mənafeləri naminə istehsalçıları əmtəə istehsalına məcbur edir. Bu nöqteyi-nəzər azad rəqabət şəraitində müəyyən əsas malik idi, çünki bazar mexanizmi bu dövrdə öz tənzimləyici funksiyasını daha səmərəli yerinə yetirirdi. Bunu təbii anlamaq olar. Məhz azad rəqabət sistemi iştirakçıların çoxlu sayını, azad sahibkarlığı, kapitalın, iş qüvvəsinin və əmtəələrin yığılma hərəkətini, bazarda qiymətdə sərbəstliyini, alıcıların və satıcıların sərbəst seçimini, inhisarçılığın yoxluğunu və s. tələb edir. Lakin həyatda xalis formada abstrakt (müjəssəd) iqtisadiyyat və ona uyğun

bazar özünütənzimləməsi yoxdur. Bazar özünütənzimləməsinin bu ümumiləşdirilmiş modeli müasir bazar iqtisadiyyatının tarixi sələfi olan iqtisadi ukladı əks etdirir. Baxmayaraq ki, Smitin mövqeyi inhisarçılığın müasir şərtlərinə uyğun gəlmir, bir sıra liberal ideyalar və praktiki təkliflər monetarizmin müasir iqtisadi siyasətində, o cümlədən radikal (köklü) iqtisadi islahatların gedişində postsosialist ölkələrində istifadə olunur. Azad bazar iqtisadiyyatının inhisarların hökmranlığı ilə əvəz edilməsi bazar özünütənzimləməsi nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə prinsipial dəyişikliklər gətirmişdir. İstehsalın və satışın ictimailəşməsinin yüksək səviyyəsi, inhisarların inkişafı dövlətin iqtisadiyyata təsirini gücləndirdi, bazarı təkrar istehsal proporsiyalarının vahid tənzimləyicisindən məhrum etdi. Bazar özünütənzimləməsi ilə əlaqələndirmədə həyata keçirilən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatında dövlətin funksiyası onun birbaşa təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxiləsindən deyil, hər şeydən əvvəl, iqtisadi artımın stimullaşdırılması, cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəzifələrinin həlli üçün iqtisadi, təşkilati, hüquqi və digər qanunverici şərtlərin hazırlanmasından və müəyyən edilməsindən ibarətdir.

BAZARIN SEQMENTLƏŞDİRİLMƏSİ – bazarın hər hansı bir əlamət (əmtəənin növü, valyutanın tipi, ölkə, region, sahə, istehlakçıların yekcins qrupları, sosial əlamətləri üzrə

ayrılan fərdi istehlakçılar qrupları, tədiyə qabiliyyəti, motivlər, mədəniyyət, dini ənənələr və s.) üzrə ayrı-ayrı seqmentlərə bölgüsü. Bazarın seqmentləşdirilməsi əmtəə göndərən və ya xidmətlər göstərən müəssisənin texniki-iqtisadi imkanları ilə alıcının və ya satıcının fərdi tələblərinin yerinə yetirilməsi şərtlərini əlaqələndirmək məqsədi ilə marketing tədqiqatları aparmağa imkan verir. Bazarın seqmentləşməsinin aşağıdakı prinsipləri var: coğrafi, demoqrafik, davranış. Coğrafi prinsip üzrə bazarın seqmentləşməsi bazarın müxtəlif coğrafi vahidlərə: dövlətlərə, ştatlara, regionlara, əyalətlərə, şəhərlərə, icmalara bölgüsünü tələb edir. Firma bir və ya bir neçə coğrafi rayonda və ya coğrafiya ilə müəyyən olunan ehtiyac və üstünlüklərdəki fərqlər nəzərə alınmaqla bütün rayonlarda fəaliyyət göstərmək üçün qərarlar qəbul edə bilər; demoqrafik prinsip üzrə bazarın seqmentləşməsi – cins, yaş, ailənin say tərkibi, ailənin həyat tsiklinin mərhələləri, gəlirlərin səviyyəsi, məşğuliyyət növü, təhsil, dini etiqadlar, irq və millət kimi demoqrafik göstəricilər əsasında qruplar üçün bazarın seqment təhlilinin aparılması metodikasıdır; davranış prinsipi üzrə bazarın seqmentləşməsi – alıcıların biliklərindən, əmtəəyə münasibətdən, istifadə xarakterindən və bu əmtəəyə cavab verməsindən (reaksiyasından) asılı olaraq həmin alıcıların davranış xüsusiyyətləri əsasında bazarın seqment təhlilinin aparılması metodikasıdır.

BAZARIN SUBYEKTLƏRİ – bazar münasibətlərinin iştirak-

çıları olan təsərrüfat subyektləri və idarəetmə orqanları. Dövlət, firma və şirkətlər, ev təsərrüfatı bazarın əsas subyektləridir.

BAZARIN TƏHLİLİ – firmalarda və ya müəssisələrdə vəziyyətin bazarda baş verən hadisələr baxımından təhlili. Bazarın təhlili şirkətin kommersiya siyasətinin işlənilib hazırlanması üçün əsasdır. Bu halda gəlir əldə edilməsinin müxtəlif imkanlarına müvafiq olaraq məhsulun tədarükü, istehsalı və satışı üçün zəruri məsrəflər təhlil edilir. Bazarın təhlilində statistik məlumatlar, ictimai rəyin öyrənilməsinin nəticələri, şirkətin təsərrüfat fəaliyyətinə aid empirik məlumatlar, dövlətin normativ-hüquqi aktları tətbiq edilir (düzəlişlər edilməsinin dinamikası).

BAZARIN TUTUMU – alıcıların tədiyə qabiliyyətli məcmu tələbi. İctimai tələbatın artmasından asılı olaraq dəyişir.

BAZİS – ticarət əşyası olan birja məzənnəsinə edilən əlavə və yaxud ona edilən güzəşt. O, əmtənin keyfiyyətindən, hesablaşma və daşınma şərtlərindən və s. asılı olur. Bazis göstəricilər – digər göstəricilərlə müqayisə etmək üçün əsas kimi qəbul edilən göstəricilər və iqtisadi kəmiyyət. Bazis göstəriciləri təhlillərin aparılması, iqtisadi göstəricilərin nisbi, mütləq dinamikasının müəyyən edilməsi və iqtisadi tədqiqatlar aparılması üçün istifadə edilir. Bazis qiyməti – qiymət indeksinin hesablanması üçün istifadə edilən baza dövrünün qiymətləri.

BAZİS İNNOVASIYALARI – texnikanın (texnologiyanın) yeni nəsilələrinin əsasında duran elmi kəşflərə və iri ixtiralara

əsaslanan elmi-texniki yeniliklər. Bazis innovasiyalarının klassikləri (qarşılıqlı əlaqəli qrupları) yeni texnoloji ukladın formalaşması üçün əsasdır, onun strukturunu, XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrdə üstün olan müasir beşinci texnoloji ukladın strukturunu müəyyən edir. Mikroelektronika, biotexnologiya və informatika (beşinci texnoloji ukladın genetik özü); çevik texnologiyalar və robototexnika, qeyri-ənənəvi energetika, kompozitlər və keramika, az tullantılı və tullantısız, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar, kompüterlər, telekommunikasiyalar və internet, prinsipə yeni nəqliyyat, kosmik texnologiyalar, akvakultura növləri (istehsal bazis innovasiyaları); qeyri-istehsal sahəsinin xidmət, maarif, elm, idarəetmə, məişət radio-elektronikası sferasının prinsipə yeni sistemləri və texnologiyaları.

Bazis innovasiyaları müxtəlif istehsal sferalarında prinsipə yeni texnika və texnologiyanın yayılmasını, texnoloji ukladın səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən, təkmilləşən innovasiyaların geniş şəbəkəsi vasitəsi ilə reallaşır.

Bazis innovasiyaları sahələrarası xarakterə malikdir, texnikanın yeni sahələrinin, yarım sahələrinin və istiqamətlərinin formalaşmasına yönəldilən iri investisiyalarla, xeyli risklə əlaqədardır. Buna görə də innovasiyanın mənimsənilməsinin ilkin fazalarında dövlət yardımı – birbaşa (büdcə təsisatları) və dolaylı (vergi, gömrük güzəştləri, kiçik innovasiya biznesinə

dəstək, infrastrukturun formalaşması) dəstəyi zəruridir. Bazis innovasiyalarının müəyyən edilməsi elmi-texniki proqnozlaşdırmanın və innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasının ən mühüm vəzifəsidir. Bazis innovasiyalarının klasteri dövlət (federal) innovasiya programlarının əsasında durur.

BECQOT VOLTER (1826-1877) – 1826-cı ildə Somerset şəhərində məşhur bankir ailə-



sində anadan olmuşdur. 16 yaşında Londonda universitetə qəbul olmuş və 1846-cı ildə orada bakalavr dərəcə-

sini əldə etdikdən sonra 1848-ci ildə magistr dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Becqot Volterin daha çox pul nəzəriyyəsi və iqtisadi təlimlər tarixi ilə məşğul olan bir iqtisadçı kimi tanınan “Lombardstrit: pul bazarının təsviri” (1873) əsəri, demək olar ki, bank fəaliyyətinə dair ədəbiyyatlardan ən populyarı hesab olunur. Bundan başqa, iki essesi “İngilis siyasi iqtisadının postulatları” (1876) Marşall tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir və 1885-ci ildə müqəddimə əlavə edilərək yenidən nəşr olunmuşdur. “Lombardstrit” kitabında əks olunan müddəalar bu gün aktual hesab edilməsə də, müəllifin “multiplikator prosesi”, kənd təsərrüfatı məhsullarının aparıcı qüvvəsinə əsaslanan ticarət tsikllərinin psixoloji nəzəriyyəsi və “yığımaların investisiya qoyuluşlarını üstə-

ləməsi” kimi məsələləri diqqəti cəlb edir.

Becqotun iqtisadi təlimlər tarixi üzrə fraqmental və bitirilməmiş işləri iqtisadçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, Becqotun fəaliyyətini birmənalı xarakterizə etmək çətindir, amma o, haqlı olaraq Kliff Lesli, Con İnqrem (1823-1907), Arnold Toynbi (1852-83) və Torold Roccers ilə bərabər sosial psixologiya məsələlərinə qeyri-adi marağı olan ingilis iqtisadçı-tarixçisi kimi xarakterizə oluna bilər. Onun “İngilis siyasi iqtisadının postulatları” artıq 100 il davam edən Rikardo iqtisadiyyatının deduktiv strukturunun bütün əsaslarının axtarışını özündə əks etdirmişdir.

Becqotun işıq üzü görən iqtisadi işləri onun özündən sonra qoyduğu irsin yalnız bir hissəsidir və buna siyasi fəlsəfə üzrə iki kitab daxildir: “İngilis Konstitusiyası” (1867) və “Fizika və siyasət” (1872). Becqot pul və maliyyə məsələləri barədə 106 natamam məqalə yazmışdır.

BEH – müqavilənin bağlanmasını təsdiqləmək və icrasını təmin etmək məqsədi ilə razılığa gələn tərəflərdən alıcının müqavilə üzrə digər tərəfə verəcəyi ödənişlər hesabına verdiyi pul məbləği. Beh haqqında saziş behin məbləğindən asılı olmayaraq yazılı formada tərtib edilmişdir. Öhdəliyin icrası başlanana qədər tərəflərin razılığı üzrə onun dayandırıldığı, yaxud icrasının mümkünsüzlüyü aşkar edildiyi hallarda beh geri qaytarılmalıdır. Müqavilənin icra edilməməsinə görə behi verən tərəf cavabdehdirsə, o, digər tərəfdə qalır. Əgər müqavilənin

icra edilməməsinə görə behi alan cavabdehdirsə, o, digər tərəfə behin ikiqat məbləğini ödəməlidir. Bundan əlavə, müqavilədə digər şərt nəzərdə tutulmamışdırsa, müqavilənin icra edilməməsinə görə cavabdeh tərəf behin məbləği də daxil olmaqla zərəri digər tərəfə ödəməyə borcudur.

Beləliklə, beh üç funksiyayı yerinə yetirir: *sübut* (tərəflərin müqavilə münasibətlərinə faktiki daxil olmasını sübut edir); *tədiyə* (müqavilə qiymətinin qismən tədiyəsi); *təminat* (tərəflərin birinin müqaviləni pozması zamanı beh zərərçəkmiş tərəfin mənafeyini qoruyur).

BEKKER HARİ STENLİ (1930) – amerikalı iqtisadçı, ailənin, təhsil və təlimin iqtisadiyyatı sahəsində orijinal tədqiqatların müəllifi.



“Bazar sferasından kənarda davranış da daxil olmaqla insan

davranışının və geniş dairədə qarşılıqlı fəaliyyət problemlərinə mikroiqtisadi təhlilin tətbiq dairəsinin genişlənməsinə görə” 1992-ci ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Priston Universitetini və Çikaqo Universitetinin aspiranturasını bitirmişdir. 1953-1957-ci illərdə Priston Universitetində işləmiş, Kolumbiya Universitetində assistent, dosent (1957-1960), 1960-cı ildən iqtisadiyyat üzrə professordur, 1969-1970-ci illərdə Çikaqo Universitetində Ford Fondu xətti ilə mühazirələr

oxumuşdur. 1970-ci ildən iqtisadiyyat və sosiologiya üzrə professor, 1984-1985-ci illərdə Çikaqo Universitetinin kafedra müdiri olmuşdur. Stenford Universitetinin nəzdində olan Quverov İnstitutu ilə əməkdaşlıq edir. Amerika Milli Elmlər Akademiyasının, Amerika Standartlar Assosiasiyasının üzvü, Təhsil Akademiyasının yaradıcısı və üzvü (1965-1967-ci illərdə vitse-prezidenti), “Mon-Pelerin” cəmiyyətinin üzvü, 1974-cü ildən Amerika İqtisadi Assosiasiyasının vitse-prezidenti, 1987-ci ildən prezidenti olmuşdur. Miçigan Universitetinin V.S.Voytinski adına medalına (1965), Amerika İqtisadi Assosiasiyasının C.B. Klark adına medalına (1967), Çikaqo Universitetinin peşəkar nailiyyətlərinə görə mükafatına (1968) layiq görülmüşdür.

Əsas fundamental əsərləri aşağıdakılardır: “Ayrışdırılışın iqtisadiyyatı” (“The Economics of Discrimination”), “Cinayət və cəza: iqtisadi yanaşma” (“Crime and Punishment: An Economic Approach”, “İnsan kapitalı: nəzəri və empirik təhlil” (“Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis”) və s.

BEM-BAVERK EYGEN (1851-1914) – K.Mengerin tələbəsi, Avstriya məktəbinin nümayəndəsi. Bem-Baverk 1851-ci ildə Venada anadan olmuşdur. O, Vena Universitetində hüquq təhsili almış və 1881-ci ildə İnsbruk Universitetində müəllim vəzifəsinə qəbul olunmuşdur. 1889-cu ildə dövlət qulluğunda işə başlamış və 1895, 1897 və 1900-cü illərdə nazir vəzifəsin-



də çalışmışdır. 1904-cü ildən Vena Universitetinin iqtisadiyyat professoru olaraq elmi fəaliyyətini davam

etdirmiş və ömrünün sonuna kimi burada işləmişdir.

Avstriya iqtisadi nəzəriyyəsinə böyük töhfə vermiş Bem-Baverkin iqtisadi problemlərə xarakterik Avstriya yanaşmasının geniş şöhrət tapmasında müstəsna rolu olmuşdur.

O, son faydalılıq nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biridir. B.Eygenin fikrincə, hər hansı bir əmtənin maksimal qiymət həddi həmin əmtənin faydalılığının alıcı tərəfindən subyektiv qiymətləndirilməsindən asılıdır. Onun minimal qiymət həddi isə həmin əmtənin satıcı tərəfindən subyektiv qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Bir sıra kiçik erkən əsərlərini nəzərə almasaq, onun ilk əhəmiyyətli əsərləri “Kapital və faizlər” (1884) və “Kapitalın müsbət nəzəriyyəsi” (1889) olmuşdur.

Bem-Baverk 1914-cü ildə 63 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

BEM-BAVERK MODELİ – mövcud əmək təklifi və kapital ehtiyatı şəraitində faiz normasının Bem-Baverk tərəfindən hazırlanmış hesablanma modeli.

BENÇMARK (MÜQAYİSƏ BAZASI) – müqayisə üçün istifadə edilən standart. Bençmark, bir qayda olaraq, qiymətli kağızların dəyərləndirilməsində istifadə edilir.

BESSA – maliyyə bazarında, o cümlədən birjada qiymətli ka-

ğızların, eləcə də digər maliyyə alətlərinin məzənnəsinin aşağı düşməsi.

BETA ƏMSALI – fond bazasında qiymətli kağızın kursunun dəyişməsi ilə ümumi bazar kursunun dəyişməsi arasında kəmiyyət nisbətini ifadə edən göstərici. Beta əmsalı AK&M agentliyi tərəfindən hesablanır. Əgər Beta əmsalı müsbətdirsə, onda bu qiymətli kağızın səmərəliliyi bazarın səmərəliliyinə uyğundur. Mənfədirsə, həmin qiymətli kağızın səmərəliliyi bazarın səmərəliliyi artıqca azalacaqdır.

BENEFİSİAR (fr. *benefice* – mənfəət, xeyir, lat. *benefisim* – yaxşılıq, iltifat, kömək) – mülkiyyətin və ya əmlakın istifadəsindən gəlir əldə edən subyekt kimi traston təsisçisi tərəfindən göstərilən şəxs, vəkalət, mülkiyyətçi, başqa sözlə, vəkalət mülkiyyətindən (məsələn, vekseldən) gəlir alan, yaxud onun xeyrinə bu mülkiyyəti təsdiq edən şəxs. Əgər traston təsis haqqında müqaviləyə üçüncü şəxs daxil edilməmişdirsə, səhmlərin, qiymətli kağızların və digər əmlakın mülkiyyətçisi bu şəxs ola bilər.

Eyni zamanda həyat sığortası polisi üzərindəki şəxsləri benefisiar adlandırırlar. Bu şəxslər sığortalanmış şəxsin ölümü zamanı sığorta şirkətindən pul alırlar.

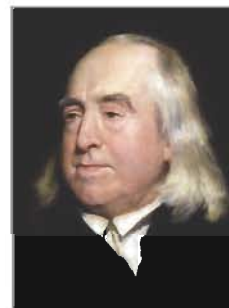
BENEFİSİYALAR – ayrı-ayrı şəxslər kateqoriyasına və ya ayrı-ayrı şəxslərə göstərilən xidmətlər, verilən güzəştlər və imtiyazlar, sağlamlığı sığortalanmış şəxslərə göstərilən tibbi xidmətlər.

BENEFİT (ing. *benefit*, fr. *benefice* – mənfəət) – şəxsi sığor-

ta ilə bağlı münasibətlərdə sığorta riskinin uğurlu sonluğu ilə əlaqədar ödənilən əlavə sığorta məbləği.

BENİLÜKS – Belçika, Niderland və Lüksemburqun gömrük-iqtisadi ittifaqının ixtisar olunmuş adı. 1958-ci il fevralın 3-də Haaqada 50 il müddətinə bağlanmış (1960-cı il noyabrın 1-də qüvvəyə minmişdir) müqaviləyə əsasən yaradılmışdır.

BENTAM İYEREMİY (1748-1832) – ingilis hüquqşünas, filosof və iqtisadçısı. “Utilitarizm”in banisi kimi tanınan İyere-



miy Bentama görə, hər sərbəst hərəkətin “xoşbəxtliyin hesablanması”na

tabe ola bilməsinə inam, həzz və əzabın kəmiyyət fərqi kimi müqayisələr cəmiyyətin davranışını qiymətləndirmək məqsədilə ayrı-ayrı adamlar arasında ümumiləşdirilə bilər və hər ictimai davranış “daha çox xoşbəxtlik daha çox insan üçün” termini daxilində qiymətləndirilməlidir. Lakin xərclərin və gəlirlərin bu cür kobud analizinin hər fərdi hal üçün necə həyata keçirilməli olduğunu heç kim izah edə bilmir və nəticədə buna oxşar “xoşbəxtlik hesablamaları” istehza obyektinə çevrilir.

Bentam təhsilini Londonda Vestminster məktəbində və Oksfordun Kral kollecində almışdır. 18 yaşında təhsilini başa vurduqdan sonra o, Londonda, Linkolnsində (vəkillərin hazırlıq məktəbi) dərs deyir. Lakin o, heç vaxt vəkilliklə məşğul olmamış,

həyatını ümumi ingilis qanunlarının islahatına həsr etmək üçün mirasının gəlirindən faydalanmışdır. Onun bütün iqtisadi əsərləri 18 il ərzində – 1786 və 1804-cü illər arası yazılmışdır.

Onun tələbələri arasında Rikardo, Ceyms Mill və Con Stüart Mill kimi yaxşı tanınmış iqtisadçılar var. Hərçənd Bentamin iqtisadi ideyalara təsirini qiymətləndirmək çətindir. O, bütün həyatı ərzində "Sələmçiliyin müdafiəsi"nə (1795) kimi bir neçə yüksək effektiv iqtisadi pamflet, dostları və tərəfdarları arasında yayılan bir sıra tamamlanmamış iqtisadi əlyazmalarını nəşr etdirmişdir. Onun iqtisadi ideyaları öz dövrünü çox qabaqlayır, ən azından dövrünə uyğun gəlmirdi və şübhəsiz ki, məhz buna görə də öz tərəfdarlarına bu cür böyük təsir göstərmişdir. Onun praktiki olaraq müasirlərinə məlum olmayan "faydalılığın ölçülməsi", "faydalılığın fərdlər arası müqayisəsi" və "azalan son hədd faydalılığı" prinsipi barədə mülahizələri sonrakı nəsillər üçün stimulyaratmışdır. Məsələn, Cevonsu faydalılığa əsaslanan dəyər nəzəriyyəsini işləməyə ruhlandırmışdır.

BERBOUT (ing. *bareboat*) – heyətsiz kirayə (icarə) verilən gəmi.

BERBOUT-ÇARTER (ing. *bareboat charter*) – gəmi sahibinin gəmini heyətsiz fraxt sahibinə icarəyə verdiyi müqavilə növü. Berbout-çarter kirələmə müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq gəmi sahibi icarə şərtləri ilə ekipajsız gəmini kirələyəne verir. Kirələyən icarə dövründə gəminin müvəqqəti sahibi olur

və onun istismarına dair bütün xərcləri öz üzərinə götürür. Sığorta üzrə xərcləri, bir qayda olaraq, gəmi sahibi ödəyir. Adi çarterdən fərqli olaraq, berbout-çarter muzd müqaviləsidir.

BERN İTTİFAQI (Kredit və İnvestisiya Sığortaçıların Beynəlxalq İttifaqı) (ing. *Bern Union (International Union of Credit and Investment Insurers)*) – Bern İttifaqı 1964-cü



ildə ixrac kreditləşməsinin və xarici investisiyaların sığortalanması prinsiplərinin müəyyən edilməsi üçün yaradılmışdır. Hazırda Bern İttifaqına 42 ölkədən 51 iştirakçı daxildir.

BERNS-NOT (ing. *bernsnot*) – müntəzəm xətlərdə gəmilərlə kütləvi yükdaşımalar zamanı tətbiq olunan, əsas yük tonnajının istifadə edilməyən hissəsini doldurmaq məqsədi ilə daimi cədvəllə işləyən dəniz yükdaşımalarının müqavilə növü.

BESSA (fr. *baisse*) – birja kağızlarının məzənnəsinin aşağı salınması.

BETA ƏMSALI – fond bazarında ümumi vəziyyətin bütövlükdə qiymətli kağızların qiymət dinamikasına təsirini əks etdirən göstərici. Beta əmsalı müsbət olarsa, qiymətli kağızların səmərəliliyi bazarın səmərəliliyinə uyğun olacaq, mənfi olarsa, qiymətli kağızların səmərəliliyi bazarın səmərəliliyi artdıqca azalacaqdır. Beta əmsalını həmçinin qiymətli kağız-

lara investisiya riskinin ölçüsü hesab etmək olar. Beta əmsalının böyük olması investisiyaların risk vahidlərinin, orta hesabla, bazara görə yüksək, kiçik olması isə bazara görə aşağı olmasının göstəricisidir. Beta əmsalı AK&M agentliyi tərəfindən hesablanır.

BETTELHEYM ŞARL (1913-2006) – Fransa iqtisadçısı, planlaşdırma sahəsində mütəxəssis.



O, iqtisadiyyatın planlaşdırılmasını ümumi nəzəri və konkret iqtisadi aspektlər baxımından nəzərdən keçirirdi.

Bu zaman xalq təsərrüfatının sahə strukturunun, istehsalın, məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin, texniki tərəqqinin rolunun, pul-kredit sferasının, məşğulluğun, əmək məhsuldarlığının və əməkhaqqının, xarici ticarət və kapital ixracının təhlili aparılırdı.

BEYES (LAPLAS) MEYARI – nisbi ehtimal strategiyalarının olmaması şəraitində qərar qəbul edilməsi meyarı.

"BEYİN HÜCUMU" (ing. *brainstorming*) – yaradıcılıq fəallığını stimullaşdırmaq yolu ilə problemlərin operativ həlli metodu. Bu metodun tətbiqi zamanı hər kəs problemin həlli ilə əlaqədar ixtiyarı, hətta fantastik təkliflə də çıxış edə bilər. Sonra isə təkliflərin içərisindən ən optimalları tapılıb seçilir. Bu metodu ilk dəfə 1938-ci ildə amerikalı psixoloq A.F.Osborn işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, insanlar yeni təkliflər irəli

sürən (novator) və onları tənqid edənlər olmaqla iki qrupa bölünür. Adi müzakirələr zamanı bu iki qrup insanın bir yerdə olması qərarların qəbul olunmasına mane olur. Ona görə də onlar ayrı-ayrı qrup şəklində işləyirlər. Birinci qrup təkliflər irəli sürür, ikinci qrup isə həmin təklifləri sərf-nəzər edir. Qrup üzvləri tərəfindən açıq və azad fikir söylənməsi üçün onlar rəhbərlərdən asılı olmur. Qrupların 4-11 üzvü olur. "Beyin hücumu"nın individual və kollektiv növləri mövcuddur.

BEYLİ SAMUEL (1791-1870) – Samuel Beyli 1791-ci ildə Şefildə anadan olmuşdur. Təcrübədə bizneslə məşğul olan Beyli siyasi iqtisaddan tutmuş siyasət, psixologiya, etika, məntiq və ədəbi tən-



qidə qədər geniş əhatəli, həcmli əsərlər yazmışdır.

O, 1825-ci ildə "Dəyərin təbiəti, ölçüsü və səbəbləri haqqında kritik dissertasiya: Xüsusilə cənab Rikardo və onun davamçılarına istinad olaraq" əsərini nəşr etdirir. Əsər D. Rikardonun iqtisadi nəzəriyyəsinin təhlilini nəzərdə tutsa da, daha çox onun dilçilik üslubunun tənqidinə həsr olunmuşdu. Bununla belə, Beylinin Rikardonun əmək-dəyər nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirləri xüsusi maraq doğurur. Beyli Rikardonun mütləq dəyər anlayışını qəbul etmir və ona qədər heç kimin diqqət yetirmədiyi belə bir müddəanı əsaslandırır ki, Rikardonun dəyər nəzəriyyəsi

yəni həmişə işləmir; bu, əmtəələrin dəyərinin məkanda yox, vaxtla ölçülməsinə şamil edilir. Beyli Rikardonun dəyər ölçüsünü müəyyən etməyin mümkünlüyü ideyasını inkar edirdi. Dəyərin "səbəb"inə gəldikdə isə o, bunun əmək yox, həmin əmtəələrə olan ehtiram olduğunu iddia edirdi. Kifayət qədər mübahisəli olsa da, Beylinin fikirləri bir çox iqtisadçıların diqqətini cəlb etmişdir.

BEYNƏLXALQ AKTUARİLƏR KONQRESİ (BAK) – bir sıra ölkələrin mütəxəssis aktuarilərinin beynəlxalq məclisi (forumu). Birinci konqres 1895-ci ildə Belçikada, sonuncu konqres isə 1988-ci ildə Helsinkidə olmuşdur.

BEYNƏLXALQ AKTUARİLƏR TƏŞKİLATI (BAT) – əsas vəzifəsi bir sıra ölkələrin aktuarilərinin milli assosiasiyalarının beynəlxalq əməkdaşlı-



ğının və fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin həyata keçirilməsidir. 1895-ci ildə yaradılmışdır, mənzil qərarı Brüsseldə yerləşir.

BEYNƏLXALQ ARIÇILIQ BİRLİKLƏRİ FEDERASIYASI – 1949-cu ildə Niderlandın Amsterdam şəhərində yaradılmışdır. Dünya ölkələri ara-



sında arıçılığın elmi, texniki və iqtisadi inkişafına köməklik göstərilməsi, federasiyaya üzv ölkələrin arıçılıq birliklərinin və ayrı-ayrı arıçıların əməkdaşlığının təmini, qabaqcıl təcrübənin yayılmasına köməkliyin göstərilməsi məqsədini daşıyır. **BEYNƏLXALQ AUKSİYON** – bu auksiyonda başqa ölkələrin nümayəndələrinin iştirak etməsinə icazə verilir. Ayrı-ayrı mal və ya əşya partiyaalarının satış üsulu. Həmin mallar və ya əşyalar əvvəlcədən müəyyən edilmiş ardıcılıqla (müəyyən nömrə ilə) baxış üçün nümayiş etdirilir və ən yüksək qiymət təklif etmiş şəxsə satılmış hesab edilir.

Adətən, iri ticarət şəhərlərində xüsusi firmalar vaxtaşırı olaraq beynəlxalq auksionlar təşkil edir. Beynəlxalq ticarətdə ən mühüm auksion malları xəz, yun, tütün, çay və ədviyyatdır.

BEYNƏLXALQ AVIASİYA SİĞORTAÇILARI İTTİFAQI (BASİ) (*International Union Aviation Insurers – IUAİ*) – təy-yarələrin, yüklərin, ekipajın və səmşinlərin, eləcə də qəza zamanı üçüncü şəxslərə dəymiş zərərdən sığortalanmaq üzrə şirkətlərin birləşməsi. 1934-cü ildə Londonda yaradılmışdır.



Aviasiya sığortası ilə məşğul olan sığorta şirkətlərini birləşdirir, informasiya mübadiləsinə kömək göstərir və s. Rəsmi məqsədi ayrı-ayrı ölkələrin sığorta şirkətləri arasında əlaqələrin qurulmasına yardım göstərməkdir. İttifaqın üzvləri ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Fransada, AFR-da və digər ölkələrdə olan sığorta şirkətləri və sığorta birlikləridir. Ali orqan illik ümumi yığıncaqdır.

BEYNƏLXALQ BİRJA – bax: birja.

BEYNƏLXALQ BİZNES – bax: biznes.

BEYNƏLXALQ DƏNİZ SİĞORTASI İTTİFAQI (BDSİ) (ing. *International Union of Marine Insurance*) – gəmilərin, yüklərin və kərənin (fraxtın) sığortalanması üzrə şirkətlərin assosiasiya birliyi. İttifaq 1847-ci ildə Berlində yaradılmışdır. 40 ölkədən dəniz sığortaçılarının sığorta assosiasiyaları, şuraları və komitələri daimi üzvlər hesab olunurlar. İttifaqın ali orqanı şuradır. Mənzil qərargahı Sü-

rixdə yerləşir. Əsas vəzifəsi dəniz sığortası maraqlarının qorunması və inkişafı, beynəlxalq dəniz fəaliyyəti sığortası siyasətinin formalaşması və s. məsələlərdir.

BEYNƏLXALQ DƏNİZ TƏŞKİLATI (BDT) (*International Maritime Organisation, IMO*) – BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisəsi, ticarət gəmiçiliyinin inkişafında və dəniz hüququnun unifikasiya edilməsində hökumətlərin əməkdaşlığını həyata keçirən beynəlxalq hökumətlər arası təşkilat.



1948-ci ildə Cenevrədə BMT-nin dəniz konfransında təsis edilmişdir. 1958-ci ildə "Hökumətlərarası dəniz məsləhətləşmə təşkilatı" (İMKO) adı ilə fəaliyyətə başlamışdır. 1982-ci ildən Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı adlanır. Üzv dövlətlərin sayı 154-dür (1996-cı il). SSRİ İMO-nun üzvü idi və Rusiya bu təşkilatda üzvlüyü davam etdirir.

BDT-nin rəsmi məqsədi beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinə aid istənilən texniki məsələlərdə hökumət tənzimləməsi və praktika sahəsində hökumətlərin əməkdaşlığını təmin etmək, dənizdə təhlükəsizlik, gəmiçiliyin səmərəliliyi, dənizin gəmilər va-

sitəsilə çirklənməsinin qarşısının alınması və bu cür çirklənməyə qarşı mübarizə məsələlərində mümkün qədər praktiki baxımdan maksimal normaların hamılıqla qəbul edilməsini təqdir etmək və buna şərait yaratmaq, təşkilatın məqsədi ilə əlaqədar inzibati və hüquqi məsələləri nəzərdən keçirməkdir.

BDT 50-dən artıq beynəlxalq sənəd, o cümlədən dənizdə insanların həyatının qorunması, dənizçilərin hazırlanması, onlara diplomlar verilməsi və vaxta xidmətinin aparılması, dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə zidd olan qanunsuz hallara qarşı mübarizə, gəmilərin dənizi çirkləndirməsinin qarşısının alınması, gəmilərin dənizdə toqquşmasının qarşısının alınması üçün beynəlxalq qaydalar, yüklərin markalanması, dənizdə axtarış və xilasetmə məsələlərinə, dənizlərin neftlə çirklənməsindən dəyən zərərə görə mülki məsuliyyət, gəmilərin ölçülməsi və başqa məsələlərə dair konvensiyalar qəbul etmişdir.

Konvensiyalardan əlavə, BDT-nin assambleyası, Dənizdə Təhlükəsizlik Komitəsi, Dəniz Mühitinin Qorunması Komitəsi üzv dövlətlər üçün gəmilərin dənizdə üzməsi məsələlərinə dair məcburi olmayan tövsiyələr, məcəllələr və rəhbər sənədlər qəbul edir.

BDT-nin rəhbər orqanları aşağıdakılardır: assambleya, şura, Dənizdə Təhlükəsizlik Komitəsi, Hüquq Komitəsi, Dəniz Mühitinin Qorunması Komitəsi, Texniki Əməkdaşlıq Komitəsi, Formal Qaydaların Sadələşdirilməsi Komitəsi və katiblik. Təşkilatın üzvü olan bütün öl-



kələrin nümayəndələrinin məclisi assambleya iki ildə bir dəfə çağırılır, təşkilatın proqramını, büdcəsini və maliyyə hesabatını təsdiq edir, təşkilatın şurasını seçir. Şura BDT-nin icraiyyə orqanı olub, üzv dövlətlərin 32 nümayəndəsindən ibarət tərkibdə iki illiyə seçilir. Şura ildə iki dəfə toplanır. O, BDT-nin orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir, komitələrin məruzələrini şərh edir və baxılmaq üçün onları assambleyaya göndərir. Assambleyanın və şuranın qərarları səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Şura assambleyanın rəziliği ilə baş katib təyin edir.

BEYNƏLXALQ DÖVLƏT İNHİSAR BİRLİKLƏRİ – dövlətlərarası sazişlər əsasında yaradılmış beynəlxalq inhisar birlikləri.

Beynəlxalq dövlət inhisar birlikləri İkinci Dünya müharibəsindən sonra meydana gəlmişdir və iri inhisarlar arasında dünyanın iqtisadi cəhətdən bölüşdürülməsinin yeni formasıdır.

BEYNƏLXALQ ƏMƏK BÖLGÜSÜ – əməyin ictimai ərazi bölgüsünün yüksək forması; ayrı-ayrı ölkələrin mübadilə etdikləri müəyyən növ məhsul istehsalının ixtisaslaşdırılması. Müxtəlif istehsal amillərinə malik olma nəticəsində təsərrüfat subyektləri məhdud məhsul dəstinin istehsalında ixtisaslaşsınlar. Bu zaman onlar məhsul hazırlanmasında yüksək məhsuldarlığa nail olurlar, amma eyni vaxtda öz tələbatlarının ödənilməsi üçün bu məhsulla mübadilə etməyə məcburdurlar. Əvvəlcə əmək bölgüsü ölkə çərçivəsində yaranır, sonra qonşu ölkələri və nəhayət,

bütün dünyanı əhatə edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün zəruriliyi və onun dərinliyi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında ticarətin genişlənməsinə əsaslanır, dünya bazarı inkişafının obyektiv əsasını təşkil edir.

“Beynəlxalq əmək bölgüsü” ayrı-ayrı ölkələrin öz aralarında mübadilə etdikləri mal və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşmasını əks etdirir.

Bəşəriyyətin inkişafının ilk mərhələlərində beynəlxalq əmək bölgüsünün yalnız bir sıra elementləri olduğu halda, sənaye kapitalizmi dövründə beynəlxalq əmək bölgüsü inkişaf etmiş formada olur. Beynəlxalq əmək bölgüsü cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına, elm və texnikanın nailiyyətləri əsasında maddi ehtiyatlardan tam istifadəyə imkan verir.

Sənaye çevrilişinə qədər (XVIII əsrin axırları – XIX əsrin birinci yarısı) beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələrin təbii resurslara: iqlim, torpaq, yeraltı sərvətlər, su və meşə resursları və s. malik olma müxtəlifliyinə əsaslanırdı. Sonra isə ölkələrin qalan istehsal amillərinə kapital, əmək, sahibkarlıq bacarığı, biliklərə (texnologiya) malik olma müxtəlifliyinə əsaslanan ixtisaslaşma güclənir. XIX əsrin axırlarında Asiya, Afrika və Latın Amerikasının iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrində xırda sənət istehsalının Qərbi Avropanın ucuz sənaye malları ilə rəqabətə davam gətirməməsi həmin ölkələrin iqtisadiyyatına daha çox aqrar-xammal istiqə-

məti verdi. XX əsrdə inkişaf etmiş ölkələrdən kapital ixracı isə iqtisadi inkişafı geridə qalmış ölkələrin xammal və ərzaq istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını dərinləşdirdi.

Bu gün ölkənin dünya bazarı üçün hansı mal və xidmətlər istehsalında ixtisaslaşmasını məhz beynəlxalq əmək bölgüsü müəyyən edir. Məsələn, Rusiya yüz il bundan əvvəl də, indi də dünya bazarına istehsalı, hər şeydən əvvəl, təbii resursların (həmin vaxtlar onların bazasında taxıl, kətan, meşə materialları ixrac edilirdi. İndi isə enerji daşıyıcıları da istehsal və ixrac edilir) bolluğu ilə təmin olunan məhsul çıxarır. Amma hazırda Rusiya ixracında istehsalı nəinki təbii, həm də digər resursların (məsələn, metal və gübrə) bolluğu ilə əlaqədar olan və ya ümumiyyətlə, ölkədə təbii resursların mövcudluğundan asılı olmayan mallar əhəmiyyətli yer tutur.

BEYNƏLXALQ ƏMƏK TƏŞKİLATI (BƏT) (*International Labour Organisation, İLO*) – BMT-nin ixtisaslaşdırılmış idarəsi kimi (1946 ildən), ən böyük müasir beynəlxalq təşkilatlardan biri. Hökumətləri, sahibkarları və əməkçiləri hüquq bərabərliyi əsasında birləşdirən beynəlxalq təşkilat. BƏT beynəlxalq



xalq əmək münasibətləri normalarını və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət prosedurlarını işləyib hazırlayır. 1919-cu ildə Versal müqaviləsinə əsasən, Millətlər Liqasının tərkib hissəsi kimi yaradılmışdır. 1939-1945-ci illərdə (İkinci Dünya müharibəsi dövründə) BƏT-in mənzil-qərargahı Monrealda (Kanada) yerləşirdi. 1944-cü ilin may ayında Filadelfiyada keçirilmiş baş konfransda BƏT-in müharibədən sonrakı dövr üçün məqsədlərini müəyyən edən bəyannamə qəbul edilmişdir. 1946-cı ildə BMT-nin Baş Assambleyası BƏT ilə BMT arasında sazişi təsdiq etmiş və BƏT-i BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi tanımışdır.

BƏT-də üzv ölkələrin hökumət nümayəndələri ilə yanaşı, həm-karlar ittifaqı və sahibkarların nümayəndələri də iştirak edir. Bütün nümayəndələr eyni hüquqa, o cümlədən səsvermədə iştirak etmək hüququna malikdir; əslində isə bərabər hüquq prinsipinə həmişə riayət edilmir.

Təşkilat Cenevrədə yerləşir. Üzv dövlətlərin sayı 174-dür (1996-cı il). SSRİ 1934-1940-cı illərdə BƏT-in üzvü olmuş və 1954-cü ildə yenidən bu təşkilata daxil olmuşdur. Azərbaycan BƏT-in üzvüdür. BƏT 1969-cu ildə Nobel Sülh mükafatına layiq görülmüşdür. BƏT-in fundamental prinsipləri aşağıdakılardır: əmək əmtəə deyil; söz azadlığı və birləşmə azadlığı daimi tərəqqinin zəruri şərtləridir; istənilən yerdə yoxsulluq ümumi rifaha təhlükədir. BƏT-in nizamnaməsinə görə onun məqsədləri sosial ədalət,

yeni irqindən, dini etiqadından və cinsindən asılı olmayaraq, bütün insanların sərbəstlik şəraitində və ləyaqətlə özlərinin maddi rifahını və mənəvi inkişafını həyata keçirmək hüququ əsasında ümumi və davamlı sülhə, iqtisadi sabitliyə və bərabər imkanlara nail olmaqdır. BƏT tam məşğulluğun təmin edilməsinə, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əməyin təhlükəsizliyinə və əməkçilərin sağlamlığının qorunmasına, insanın əsas hüquqlarının müdafiəsinə, iqtisadi və sosial proqramların yerinə yetirilməsinə, sahibkarlarla əməkçilər arasında əməkdaşlığa şərait yaradır.

Bu məqsədlə BƏT əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş beynəlxalq siyasət və müvafiq proqramlar işləyib hazırlayır, əməkçilərin sərbəst birləşməsi və təşkilatlanma hüququnun qorunması, məcburi əməyin qadağan edilməsi, əməklə məşğul olmaqda ayrı-seçkilik, əməyin ödənilməsində hüquq bərabərliyi, əməyin ödənilməsinə zəmanət verilməsi, əməkçi miqrantların hüquqları, minimum sosial təminat normaları, əməyin inspeksiyası, analığın qorunması, ödənişli məzuniyyətlər, muzzdlu əmək xidmətləri və əmək münasibətlərinin başqa sahələrində beynəlxalq standartları müəyyən edən konvensiya və tövsiyələr qəbul edir.

Dövlət BƏT-in konvensiyasını ratifikasiya etməklə həmin konvensiyanın müddəalarını həyata keçirmək və konvensiyanın yerinə yetirilməsi barədə hesabatları müntəzəm olaraq beynəlxalq əmək bürosuna (BƏB)

göndərmək öhdəliyini üzərinə götürür. Ratifikasiya edilməmiş konvensiyalara münasibətdə BƏT milli qanunvericiliyin mövcud normalara uyğunluğu haqqında informasiyanın təqdim edilməsi barədə xahişlə hökumətlərə müraciət etməklə kifayətlənir. Konvensiyaların müddəaları müvafiq tövsiyələrlə inkişaf etdirilir. Texniki əməkdaşlıq proqramları üzv ölkələrə əməyin təşkili və müəssisələrin idarə edilməsi, əmək qanunvericiliyinin, sosial təminat, peşə təhsili sisteminin hazırlanması və başqa məsələlərdə kömək etməyi nəzərdə tutur.

BƏT-in rəhbər orqanları beynəlxalq əmək konfederasiyası, inzibati şura və beynəlxalq əmək bürosudur. Üçtərəfli komitələr və ekspert şuraları məsləhətçi funksiyalarını yerinə yetirirlər. Regional və ixtisaslaşdırılmış konfranslarda regional və ya sahəvi maraq doğuran məsələlərə baxılır. BƏT həm də elmi araşdırmalar aparır, sosial və əmək sahəsində nəşirlik fəaliyyəti ilə məşğul olur. Turin şəhərindəki beynəlxalq tədris mərkəzində mütəxəssislərin peşə hazırlığını həyata keçirir.

BEYNƏLXALQ GÖMRÜK TƏŞKILATI (BGT) – Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı (BGT) 1952-ci ildə Gömrük Əməkdaşlığı Şurası (GƏŞ) kimi təsis olunmuşdur. Hazırda o, demək



WORLD CUSTOMS ORGANIZATION
ORGANISATION MONDIALE DES DOUANES

olar ki, bütün keçmiş sovet respublikaları da daxil olmaqla 170 ölkəni birləşdirir.

Təşkilatın əsas məqsədi vahid gömrük "oyun qaydalarının" işlənməsi və yayılmasıdır. Bu zaman məqsəd dünya mal dövriyyəsinin sürətlənməsi, gömrüyün nəzarət və fiskal funksiyalarının təminatı ilə gömrük sərhəddindən malların və fiziki şəxslərin yerdəyişməsinin yüngülləşdirilməsidir. Bu məqsədlə gömrük sisteminin və gömrük qanunvericiliyinin harmonizləşməsində yardım məsələlərinə, gömrük xidmətinin modernləşməsinə böyük diqqət verilir.

BGT-nin nümayəndəli orqanı Şuradır ki, bu da sədr, altı vitse-sədrdən ibarətdir. Bunlar da eyni zamanda regionların, Siyasi komissiyanın, Maliyyə komitəsinin və texniki komitələrin nümayəndələridir.

Şuranın ali orqanı üzv ölkələrin gömrük xidməti rəhbərlərinin illik görüşüdür. Burada Siyasi Komissiya və Maliyyə komitəsi tərəfindən hazırlanan materiallara baxılır, BGT-nin fəaliyyətinin strateji istiqamətləri üzrə qərar və tövsiyələr qəbul olunur. Təşkilatın daima fəaliyyətdə olan icraiyyə orqanı Brüsseldə (Belçika) yerləşən Katiblikdir. BGT-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri gömrük işinin təkmilləşdirilməsi, yəni sənədlərin yenidən baxılması və yeniləşdirilməsi üzrə razılaşma və konvensiyaların şərh və tətbiqi üzrə tövsiyələrin işlənilməsi və onların dünya təsərrüfat əlaqələrindəki dəyişikliyə uyğunlaşdırılmasıdır. Dünya iqtisadiyyatının inkişafına daha böyük əməli töhfəni

gömrük proseduralarının sadələşməsi və harmonizləşməsi haqqında Konvensiyalar – Kyoto Konvensiyası (1973-cü ildə qəbul olunmuşdur) və malların təfsiri və kodlaşdırılmasının Harmonik sistemi haqqında Konvensiya (1983-cü ildə qəbul olmuş və çoxluq tərəfindən 1998-ci ildən etibarən tətbiq olunmağa başlanmışdır) vermişdir. Sonuncu gömrük tariflərinin və xarici ticarət statistikasının dərəcələrinin tərtib olunması üçün universal təsnifləşdiricidir ki, bu da onların beynəlxalq cəhətdən tutuşdurulmasını yüngülləşdirir.

BEYNƏLXALQ HESABLAMA – müxtəlif ölkələrin müəssisə, idarə, bank və ayrı-ayrı şəxsləri arasında pul hesablaşması. Xarici ticarət, kredit, investisiya, nəqliyyat xidmətləri, turizm, xaricdə diplomatik nümayəndəliyin saxlanması, xarici ezamiyyət və nümayəndə heyətlərinin getməsi və s. ilə əlaqədardır. Beynəlxalq hesablaşmalarda əsas yeri xarici ticarət üzrə hesablaşmalar tutur. Beynəlxalq hesablaşmaların böyük hissəsi bank vasitəsi ilə nağdsız hesablaşma qaydasında aparılır. Beynəlxalq hesablaşmaların əsas vəsaiti teleqraf və poçt-ödəmə tapşırıqları, çek, tratta, inkasso tapşırığı və akkreditivdir.

BEYNƏLXALQ HESABLAŞMALAR BANKI (BHB) (ing. *Bank for International Settlements, BIS*) – mərkəzi banklar üçün xalis kommersiya əməliyyatlarının keçirilməsini beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının təşkilatçısı və iştirakçısı rolu ilə əlaqələndirən dövlət-

lərərası bank. 1930-cu ildə yaradılmışdır. BHB-nin təsisçiləri sırasında Belçikanın, Böyük Britaniyanın, Almaniyanın, İtaliyanın, Fransanın, həmçinin Yaponiyanın mərkəzi banklarını və ABŞ-ın özəl banklar qrupunu göstərmək olar. 1951-ci ildə Yaponiya formal olaraq öz hüquqlarından imtina etdi. Lakin 1970-ci ildən etibarən Yaponiyanın Mərkəzi Bankı yenə də BHB-nin səhmdarları sırasına daxil oldu. Həmin dövrdə Kanadanın Mərkəzi Bankı BHB-nin səhmdarı oldu. Bankın yerləşdiyi yer Bazel (İsveçrə) şəhəridir. BHB-nin təsis edilməsindən iki il sonra Avropa ölkələrinin 19 mərkəzi bankı onun səhmdarları sırasına daxil oldu. 1980-ci illərin əvvəllərində BHB-nin kapitalının 3/4 hissəsi mərkəzi banklara məxsus idi. BHB, əsasən, ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi və onun vasitəsilə Amerika pul bazarı ilə sıx əməkdaşlıq edən Avropa maliyyə təşkilatıdır. Təsisçi banklardan başqa, səhmdarların sırasına Avstraliya, Avstriya, Albaniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İslandiya, İspaniya, Kanada, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Türkiyə, Finlandiya, Çexiya, Slovakiya, İsveçrə, İsveç, CAR, Serbiya daxildir. Nizamnaməyə uyğun olaraq BHB iki əsas vəzifəni yerinə yetirir:

a) mərkəzi banklar arasında əməkdaşlığa rəvac verir və beynəlxalq maliyyə əməliyyatları üçün əlavə əlverişli şərtləri təmin edir;

b) beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi za-



*Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının inzibati binası
(İsveçrə, Bazel şəhəri)*

manı etibarlı şəxs və ya agent qismində fəaliyyət göstərir. BHB formaca səhmdar cəmiyyətidir. BHB-nin ali orqanı hər il çağırılan səhmdarların ümumi yığıncağıdır. Səsvərmədə yalnız mərkəzi bankların nümayəndələri iştirak edirlər. Səslər abunə vaxtı müvafiq banka ayrılan səhmlərə proporsional olaraq bölüşdürülür. İllik ümumi yığıncaqlar illik hesabatı və keçən ilin balansını təsdiq edir. Banka rəhbərliyi direktorlar şurası həyata keçirir ki, bu da üç il müddətinə sədr, sədr müavini və prezident seçir. Şuranın tərkibinə beş təsisçi mərkəzi bankın rəhbəri daxil olur ki, bunların hər biri öz ölkəsinin maliyyə, sənaye və ticarət dairələrinin bir nümayəndəsini şuraya daxil etdirir. Şuranın on üzvündən başqa, ona Niderlandın, İsveçrənin və İsveçin mərkəzi banklarının rəhbərləri də daxildir (nizamnaməyə görə bu üç yer hər hansı bir Avropa ölkəsinə verilə bilər). Direktorlar şurası üzvlərinin

vəzifələrini mərkəzi bankların rəhbərləri istisna olmaqla, hökumət üzvləri, qanunverici orqanların nümayəndələri və ya dövlət qulluqçuları tuta bilməzlər. Direktorlar şurası ayda bir dəfə bankın cari işlərini nəzərdən keçirmək üçün yığılır. BHB-nin aparatı, həmçinin, ən mühüm kapitalist ölkələrinin iqtisadiyyatı və valyutası, beynəlxalq bazarlar və qızıl bazarları sahəsində tədqiqatlar aparır. İnzibati funksiyaları katiblik yerinə yetirir.

BHB dövlət subsidiyaları almır, xalis kommersiya əsasında fəaliyyət göstərir və dəyişən şərtlərə uyğun olaraq müxtəlif növ əməliyyatlar üçün istifadə olunur. Öz fəaliyyətinin birinci ili ərzində Almaniyanın reparasiya tədiyələri və müttəfiqlər arasında borclar üzrə hesablaşmaları həyata keçirirdi. Sonralar BHB qızılın alqı-satqısı, valyuta arbitrajı və investisiyalar üzrə Avropa ölkələrinin Mərkəzi bankları üçün əməliyyatları

yerinə yetirərək bu ölkələrin mərkəzi banklarının bankı qismində fəaliyyət göstərmişdir. Bank 1941-1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsi dövründə fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1944-cü ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) üçün yardımçı Avropa orqanı rolunu oynamışdır. 1947-1949-cu illərdə BHB-yə "Marşal planı"na dair Avropanın iştirakçı dövlətlərinin çoxtərəfli kompensasiya sazişləri üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi həvalə olunmuşdur. 1950-ci ildən 1958-ci ilə qədər BHB Avropa Tədiyə İttifaqının (ATİ) agentı funksiyasını yerinə yetirmişdir. 60-cı illərdən başlayaraq, BHB başlıca kapitalist dövlətlərinin valyuta sisteminin saxlanması üzrə sazişlərin mərkəzinə çevrilir. 70-ci illərin başlanğıcında Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) valyuta mexanizmi yaradıldıqdan sonra BHB Avropa valyuta əməkdaşlığı fondunun vəsaitlərini qoruyub saxlayır və Avropa valyuta sisteminə daxil olan valyutaların məzənnələrinin saxlanması ilə əlaqədar hesablaşmalarda iştirak edir. BHB, həmçinin, iqtisadi, başlıca olaraq valyuta problemlərinə dair məsləhətlər verir, illik məruzələri nəşr etdirir, müşavirələr keçirir.

BEYNƏLXALQ HESABLAŞMALAR BANKI YANINDA BANK NƏZARƏTİ ÜZRƏ BAZEL KOMİTƏSİ – ABŞ, Almaniya, Belçika, Böyük Britaniya, İsveç, İtaliya, Kanada, Niderland, Fransa, Yaponiya mərkəzi banklarının prezident-

ləri tərəfindən 1974-cü ildə Bazeldə yaradılmışdır.

Avropa Komissiyası bu işdə müşahidəçi hüququnda iştirak edir. Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi iclaslarına ildə 4 dəfə toplaşır. Daimi əsasda fəaliyyət göstərən katiblik Bazeldə yerləşən Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankında fəaliyyət göstərir. Komitənin əsas vəzifələri bank tənzimlənməsi sahəsində vahid standartların tətbiq olunmasıdır. Bu məqsədlə Komitə üzv ölkələrin tənzimləmə orqanları üçün göstəriş və tövsiyələr hazırlayır. Bu tövsiyələrin icrası məcburi olmasa da, əksər hallarda üzv ölkələrin milli qanunvericiliklərində öz əksini tapır. Göstərişlər və tövsiyələr dünyanın bütün ölkələrinin banklar və tənzimləmə orqanları ilə əməkdaşlıq nəticəsində hazırlandığına görə, onlardan təkcə Komitənin üzvü olan ölkələrdə deyil, digər ölkələrdə də istifadə edilir. Komitənin tövsiyələrindən Avropa İttifaqına üzv ölkələrdə istifadə olunur. Komitə mərkəzi bankların prezidentləri və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş 10 ən iri dövlətin bank nəzarəti orqanlarının rəhbərləri qarşısında hesabat verir və üzv olmayan ölkələrlə fəal əməkdaşlıq edir. Hazırda Bazel Komitəsinin sənədləri 2 hissədən ibarətdir (Bazel I, Bazel II).

Bazel I – səmərəli bank sisteminin əsas prinsiplərini (1988), Bazel II isə kapitalın kafiliyi haqqında yeni sazişləri (2004) əhatə edir. Bazel II-də bir sıra dəyişikliklər, o cümlədən bankların özü tərəfindən risklərin qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması, kredit risklərinin

minimuma endirilməsinə xidmət edən mexanizmlərdən istifadə olunması, nəzarət funksiyalarının genişləndirilməsi və s. öz əksini tapmışdır.

Ekspertlər belə hesab edirlər ki, Bazel Komitəsinin tövsiyələrindən istifadə iqtisadi inkişafda bankların rolunun artmasına, bank risklərinin azalmasına əməli kömək göstərir.

BEYNƏLXALQ İQTİSADÇILAR İTTİFAQI (Bİİ) – beynəlxalq müstəqil ictimai qeyri-hökumət birliyi. 1991-ci ildə Sandansk şəhərində (Bolqarıstan) iqtisadçı alimlər və praktiklər, ictimai xadimlər,



müxtəlif ölkələrin bankirləri və sahibkarları tərəfindən yaradılmışdır. Bİİ-nin əsas məqsədləri dünya birliyinin iqtisadi və sosial tərəqqisinə kömək etmək, dünya iqtisadi məkanının müxtəlif regionlarında inteqrasiya proseslərini inkişaf etdirmək, iqtisadiyyat, elm və texnika sahəsində beynəlxalq informasiya mübadiləsini genişləndirmək, beynəlxalq əməkdaşlığın yeni formalarını axtararaq və reallaşdırmaqdır.

Bİİ 50-dən çox ölkənin nümayəndələrini birləşdirir (1997-ci il). Onun 21 dövlətdə rəsmi nümayəndəlikləri var. Bİİ-nin əsas mənzil-qərargahları ABŞ-da (San-Diyeqo) və Rusiyada (Moskva) yerləşir.

Bİİ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və Beynəlxalq Texniki



*Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqının inzibati binası
(Rusiya, Moskva şəhəri)*

Assosiasiyalar İttifaqının (UATİ) üzvü, Beynəlxalq Universitetin, Beynəlxalq Biznes Akademiyasının və Beynəlxalq Menecment Akademiyasının təsisçisidir. Bİİ “Dünya təcrübəsi və Rusiya İqtisadiyyatı” forumunun, regional inkişafa aid konqreslərin, iqtisadi əməkdaşlıq və sahibkarlığın inkişafı problemlərinə dair daimi fəaliyyətdə olan konfransların və “Deyirmi masa”ların təşkilatçısıdır; regionlararası tematik proqramlar, o cümlədən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafına kömək proqramları işləyib hazırlayır.

Bİİ hər il ümumi tirajı təqribən 11 milyon nüsxəyə çatan qəzetlər, jurnallar və bülletenlər çap edir. Bİİ-nin strukturuna ittifaqın kollektiv və fərdi üzvləri (o cümlədən iqtisadçıların milli ittifaqları, assosiasiyaları və cəmiyyətləri); Bİİ üzvlərinin mərkəzi orqanları və onun üzvlərinin təşəbbüsünə əsasən yaradılan funksional bölmələr daxildir. Bİİ-nin ali orqanı olan ümumi yığıncaq onun nizamnaməsinə müvafiq olaraq ildə bir dəfə keçirilir. Bİİ-nin rəyasət heyəti ittifaqın rəhbər orqanı olmaqla yığıncaqlar arasındakı dövrdə onun fəaliyyətinə rəhbərlik edir. İttifaqın icra və sərəncamverici orqanı olan direktorluq Bİİ-nin qərarlarının və proqramlarının praktiki həyata keçirilməsini təmin edir. Bİİ-nin nəzarət orqanı təftiş komissiyasıdır. Azərbaycan İqtisadçıları İttifaqı 1992-ci ildən Bİİ-nin üzvüdür.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR – dövlətlər, regional bloklar, transmilli

şirkətlər və digər dünya təsərrüfatının subyektləri arasındakı iqtisadi münasibətlər. Müxtəlif milli iqtisadiyyatların məcmusu (və ya dar müəyyənliyə əsaslanaraq, onların xarici iqtisadi hissələri) mal, xidmət və istehsal amillərinin (iqtisadi resursların) hərəkətinə əsaslanır. Bu əsasda ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (xarici iqtisadi əlaqələr, dünya təsərrüfat əlaqələri), yəni rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında (müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri) təsərrüfat münasibətləri yaranır. Onlar formalar üzrə təsnifləşdirilir.

Ənənəvi olaraq, mal və xidmətlərin beynəlxalq (dünya) ticarətini ayrıca forma kimi ayırırlar. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin kapitalın beynəlxalq hərəkəti, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, elmi-texniki əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatlarda iştirak, məlumatlarla (biliklərlə) beynəlxalq ticarət (texnologiyaların beynəlxalq ötürülməsi) kimi formalarını ayırmaq olar. Kapital, əmək və biliklərdən (texnologiyalardan) əlavə, istehsalın qalan amillərinə gəldikdə, təbii resurslar sürətlə hərəkətmə qabiliyyətinə malik deyil və dünya təsərrüfat əlaqələrində, demək olar ki, həmişə vasitəli, onların əsasında hazırlanmış məhsulla beynəlxalq ticarət vasitəsilə iştirak edirlər. Sahibkarlıq bacarığı (sahibkarlıq, sahibkarlıq təcrübəsi) kimi istehsal amili, adətən, kapital, işçi qüvvəsi və biliklərlə (texnologiyalarla) birlikdə hərəkət edir və ona görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin sərbəst forması kimi iştirak et-

mir. Beynəlxalq valyuta-hesablama münasibətlərini də ayrıca forma kimi ayırmaq lazımdır. Onlar beynəlxalq ticarət və istehsal amillərinin hərəkətindən (xüsusən kapitalın) törəmə olsa da, dünya təsərrüfatında böyük sərbəstlik əldə etmişlər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin göstərilən tipologiyası yeganə mütləq olmağa iddia etmir. **BEYNƏLXALQ İNKİŞAF ASSOSİASIYASI (BİA)** (*International Development Association, İDA*) – beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatı, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisəsi. 1960-cı ildə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (BYİB) filialı kimi yaradılmışdır. Üzv ölkələrin sayı 156-dır (1995-ci il). İqamətgahı Vaşinqtonda yerləşir. BİA-nın rəsmi məqsədi ona üzv inkişaf etməkdə olan ölkələrə BYİB-in adi borcları ilə müqayisədə daha yüngül şərtlər daxilində kreditlər verilməsi yolu ilə həmin ölkələrdə iqtisadi tərəqqiyə və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etməkdir. Kreditlər, bir qayda olaraq, ödənişə 10 ildən sonra başlamaq şərti ilə 50 il müddətinə verilir. Sonrakı 10 ildə hər il kreditin 1%-i və qalan 30 ildə hər il kreditin 3%-i ödənilir. Kreditin müqabilində



hər il borc məbləğinin 0,75%-i ödənilir. Hər nəfərə görə illik gəlirinin məbləği müəyyən edilmiş həddən az olan ən yoxsul ölkələr faizsiz kreditlər alır. Kreditlər milli valyuta ilə verilir. Assosiasiyanın maliyyələşdirdiyi hər bir layihə siyasi-iqtisadi ekspertizaya məruz qalır. Kredit almağın zəruri şərtləri bunlardır: borc alan ölkə üçün BYİB kreditlərinin əlverişli olmaması, kreditvermə layihələrinin olması, kreditor ölkələrlə, məsələn, onlardan alınmış borcların ödənilməməsi və ya mülikiyyətin qəsbindən dəymiş zərəri kompensasiya etməkdən imtina olunması ilə bağlı siyasi və iqtisadi münaqişələrin olmaması.

BİA-nın maliyyə mənbələri BYİB-in mənfəəti, iki qrupa bölünmüş üzv dövlətlərin qaytardığı kreditlər və onların üzvlük haqlarıdır. Birinci qrupa 24 inkişaf etmiş ölkə daxildir. Onlar abunə üzrə bütün məbləği dönerli valyutada ödəyir və assosiasiyanın fondunun artırılmasının çox hissəsini təmin edirlər. İkinci qrupa daxil olan ölkələr (132 ölkə) abunə üzrə məbləğin 10%-ni dönerli valyutada, qalan hissəsini isə milli valyutada ödəməlidirlər.

Assosiasiyanın və BYİB-in rəhbər orqanları müştərəkdir. BYİB-in prezidenti, müdirləri və direktorları BİA-da analoji vəzifələri tuturlar. BİA-da “çəkili” səsər prinsipi qüvvədədir: üzv ölkə 500 səsə və ilkin üzvlük haqqı məbləğinin ödənilmiş hər 5000 dolları üçün 1 əlavə səsə malikdir. Assosiasiya kreditlər verilməsinin şərtlərini və maliyyə normativlərini nəşr edir.

BEYNƏLXALQ İNVESTİSİYA BANKI (BİB) – keçmiş sosialist ölkələrinin beynəlxalq bankı olmuşdur. Bankın əsas vəzifəsi ayrı-ayrı ölkələrin və bütün sosializm birliyinin xeyrinə beynəlxalq sosialist əmək



INTERNATIONAL INVEST BANK

bölgüsü, istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperasiyalasdırılması, xammal və yanacaq bazasının genişləndirilməsi ilə bağlı olan tədbirlərə uzunmüddətli (maksimum 15 ilədək) və qısamüddətli (5 ilədək) kredit buraxmaq olmuşdur. Verilən kreditin 4-6%-i köçürmə rublu şəklində tutulurdu. 1973-cü ildə inkişaf edən ölkələrə iqtisadi və texniki yardım göstərmək üçün 1 mlrd. köçürmə rublu məbləğində xüsusi fond yaradılmışdı. Bankın fəaliyyəti tam bərabərliyə, bütün üzv ölkələrin suverenliyinə hörmətlə yanaşmağa əsaslanırdı. Bank açıq təşkilat olmuşdur. Onun fəaliyyətinin məqsəd və prinsiplərini bəyanən, habelə bankın yaradılması barədə Sazişdən irəli gələn öhdəlikləri qəbul edən hər bir ölkə banka üzv ola bilərdi. 1975-ci ildə 383,9 mln. köçürmə manatı məbləğində kredit buraxmışdır; mənfəəti 16,9 mln. köçürmə rublu məbləğində olmuşdur.

BEYNƏLXALQ KOOPERATİV ALYANSI (BKA) (*International Cooperative Alliance, ICA*) – əsasən istehlak, kredit və kənd təsərrüfatı yönümlü milli

və regional ittifaqları, kooperativ federasiyaları birləşdirən, kooperativ hərəkatını bütün dünyada təmsil edən qeyri-hökumət təşkilatı. 1895-ci ildə Londonda təsis edilmişdir. 100-ə yaxın ölkənin 250 kooperativ federasiya və təşkilatının üzv olduğu BKA 700 milyondan çox insanın maraqlarından çıxış edir. BKA-nın nizamnamə üzrə əsas məqsədləri: bütün ölkələrdə kooperasiyanın inkişafına kömək etmək, kooperativ hərəkatın metod və prinsiplərinin təşviqi, maraqların təqdimatı və müdafiəsi, qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və inkişafı, müxtəlif ölkələrin kooperativləri arasında əməkdaşlıq, uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olunması.

BKA-nın rəhbər orqanları: konqres – bir neçə ildən bir çağırılır, Mərkəzi Komitə hər il çağırılır, İcraiyyə Komitəsi BKA-nın prezidenti, 2 vitse-prezident və 13 üzvdən ibarətdir. Cari işlərə direktor və katiblik rəhbərlik edir.

BKA “Beynəlxalq kooperativ günü” bayramının müəllifidir və BMT-də məsləhətçi statusuna malikdir.

BEYNƏLXALQ KOOPERATİV BANKI (BKB) (*International Cooperative Bank, INGEBANK*) – Beynəlxalq Kooperativ Alyansının üzvü. 1957-ci





Beynəlxalq Kooperativ Bankı (İsveçrə, Bazel şəhəri)

ildə Bazeldə (İsveçrədə) Kooperativ Cəmiyyətinin və Topdansatış İttifaqının (İsveç), Mərkəzi Kooperativ Bankın (İsveçrə) təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bankın səhmdarları 20 ölkədən olan 57 kooperativ təşkilatıdır. 1965-ci ildə yenidən təşkil edilərək səhmdar cəmiyyətinə çevrilmiş və bu zaman kooperativ səhmdarlar səs çoxluğunu əldə saxlamışlar. Bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və onun əsas vəzifələri – müvafiq kooperativ təşkilatlara aşağı faiz dərəcələri ilə borcların verilməsi, kooperativ təşkilatlar üçün kreditlər alınmasında üstünlüyün təmin edilməsi, dividendlərin bölüşdürülməsi sisteminin müəyyən edilməsi, kooperativ banklar üçün vahid statistik məlumatlar sisteminin işlənilib hazırlanması, müvafiq beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, valyuta məsələləri üzrə mütəxəssislərin müşavirələrinin keçirilməsi və s. Bankın ali orqanı BKB-nin Baş Assambleyasıdır. Bu orqan norveçli səhm saxlayıcıları tərəfin-

dən təşkil edilmişdir. SSRİ Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı ("Sentrsoyuz") BKB-nin fəaliyyətində iştirak etmirdi.

BEYNƏLXALQ KOOPE-RATİV SİĞORTA FEDE-RASIYASI (BKSF) – 37 ölkənin kooperativ sığorta təşkilatlarını birləşdirir. Sığorta və



təkrar sığorta sahəsində informasiya, mütəxəssislər və s. mübadiləsində bu ölkələr arasında əməkdaşlığa yardım göstərir.

BEYNƏLXALQ KREDİT – borc kapitalının ölkələr arasında hərəkəti və fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq verilən kredit növü. Kreditor və borcalan rolunda banklar, iri şirkətlər, xüsusi sahibkarlar, dövlət idarələri, hökumət, həmçinin, beynəlxalq və regional təşkilatlar çıxış edə bilirlər.

BEYNƏLXALQ KREDİT SİĞORTAÇILARI İTTİFAQI (BKSI) (ing. *Union di assureurs des credits Internatioonaux*

UDCI) – uzunmüddətli (1 ildən 5 ilə qədər) ixrac kreditlərinin sığortalanması ilə məşğul olan təşkilatlar arasında əlaqələrin qurulması və təcrübə, informasiya mübadiləsi məqsədi ilə yaradılmışdır. İlk dəfə 1934-cü ildə Berndə Kreditlərin tənzimlənməsi üçün Beynəlxalq Sığortaçılar İttifaqı adı altında yaradılmışdır. 1957-ci ildə öz müasir adını almışdır. Yalnız ixrac kreditlərinin bilavasitə sığortalanması ilə məşğul olan təşkilatlar İttifaqın üzvü ola bilər. İttifaqa 14 ölkənin, o cümlədən Böyük Britaniyanın, İsveçrənin, Fransanın, AFR-in, Avstriyanın, Belçikanın, Danimarkanın, Kanadanın, Niderlandın, İsveçin və digər ölkələrin təşkilatları daxildir. Mənzil-qərarqahı Parisdə yerləşir.

BEYNƏLXALQ KREDİTLƏRİN SİĞORTALANMASI ASSOSIASİYASI (BKSA) – 1946-cı ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərarqahı Sürixdə yerləşir. Əsas vəzifəsi qısamüddətli (3 ildən 12 ilə qədər) ixrac kreditlərinin sığortalanması ilə məşğul olan şirkətlər arasında əlaqələrin həyata keçirilməsi, kreditlərin sığortalanması məsələlərinin öyrənilməsi və assosiasiya üzvlərinin informasiya mübadiləsidir. Rəsmi sənədlərdə İkinci Beynəlxalq Kreditlərin Sığortalanması Assosiasiyası adlanır. Birinci beynəlxalq assosiasiya 1928-ci ildən 1939-cu ilə qədər Parisdə fəaliyyət göstərmişdir.

BEYNƏLXALQ KREDİTLƏRİN VƏ İNVESTİSİYALARIN SİĞORTAÇILARI İTTİFAQI (BKİSİ) – 1934-cü ildə yaradılmışdır, mənzil-qərarqahı Berlində, katibliyi isə Parisdə

yerləşir. Əsas vəzifəsi beynəlxalq ticarətin razılaşdırılmış kredit şərtlərinin tətbiq edilməsi, ixrac kreditlərinə zəmanət verilməsi, 1 ildən 5 ilə qədər verilən ixrac kreditlərinin sığortalanması üzrə təcrübə və informasiya mübadiləsinin aparılmasıdır.

BEYNƏLXALQ QARŞILIQLI SİĞORTA CƏMIYYƏTLƏRİ ASSOSIASİYASI (BQSCA) – 1863-cü ildə yaradılmışdır. Mənzil qərargahı Amsterdamda yerləşir. Əsas vəzifəsi müxtəlif ölkələrin sığorta cəmiyyətləri (26 ölkədən 200-dən artıq cəmiyyət) arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, təcrübə və informasiya mübadiləsi, beynəlxalq təşkilatlarda öz üzvlərinin maraqlarının təmsil edilməsidir.

BEYNƏLXALQ LİZİNQ – müxtəlif ölkələrə məxsus lizinqverənlə lizinqalan arasında bağlanan müqavilə əsasında lizinq. Məsələn, lizinq şirkəti və məhsul göndərən (əmlakın sahibi) bir ölkənin rezidentləridir. Lizinqalan isə digər ölkədə yerləşir və ya bütün sövdələşmə iştirakçıları müxtəlif ölkələrin müəssisə və təşkilatlarıdır (birbaşa beynəlxalq lizinq). Elə lizinq müqavilələrinə də rast gəlinir ki, burada lizinqverən və lizinqalan bir ölkənin rezidentləridir. Lakin lizinqverənin kapitalı tam və ya qismən xarici firmalara və ya maliyyə idarələrinə məxsusdur (dolayısı beynəlxalq lizinq). Bu tipdən olan əksər iri əməliyyatlara transmilli banklar və korporasiyalar tərəfindən nəzarət olunur. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericiliyi beynəlxalq lizin-

qin stimullaşdırılması üçün ölkəyə idxal olunan avadanlıqdan yalnız müqavilənin vaxtı bitdikdən sonra və ancaq qalıq dəyəri ilə gömrük rüsumlarının ödənilməsinə nəzərdə tutur. Beynəlxalq lizinq milli iqtisadiyyatın maliyyə bazasını genişləndirir, idxalçı ölkənin istehsalının rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, ixrac potensialını yaxşılaşdırır, lizinqverən firmalara dünya konyunkturasının dəyişməsinə çevik cavab vermək imkanı yaradır. Beynəlxalq lizinq müxtəlif ölkələrdə lizinq sövdələşmələrinin hüquqi bazasının fərqlərinə, valyuta məzənnələrinin tərəddüdünə, icarə haqqının müxtəlif normativ çərçivə hədlərinə baxmayaraq oxşardır.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ KÖRPORASİYASI (BMK) (*International Finance Corporation, IFC*) – beynəlxalq kredit təşkilatı. Dünya Bankı qrupunun üzvüdür. 1956-cı ildə təsis edilmişdir. Mərkəzi idarələri Vaşinqtonda yerləşir. Frankfurt-Maynda, Tokioda, Parisdə, Londonda, Moskvada, həmçinin bir sıra Afrika, Asiya və Latın Amerikası ölkələrində nümayəndəlikləri var. BMK-nın üzvü olan ölkələrin sayı 180-ə yaxındır. Korporasiyaya yalnız Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (BYİB) üzvləri



üzv ola bilər. Korporasiyanın vəzifəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəl sektorun layihələrini maliyyələşdirmək (uzunmüddətli kreditlər, səhmdar kapitalında payçı kimi iştirak və s.), beynəlxalq maliyyə bazarlarında maliyyələşdirmənin səfərbər edilməsində şirkətlərə kömək etmək, müəssisələrə və hökumətlərə məsləhət xidmətləri və texniki yardım təqdim edilməsi yolu ilə özəl sektora kömək göstərməkdən ibarətdir. BMK sənayenin bütün sahələrində həyata keçirilən layihələri bu şərtlə maliyyələşdirir ki, həmin layihələr ölkənin iqtisadiyyatı üçün faydalı və ətraf mühitin mühafizəsinə dair tələblərə müvafiq olsun. Maliyyələşdirmə həm yerli, həm də xarici kapitalın iştirak etdiyi özəl şirkətlərə təqdim edilir. Qismən dövlət mülkiyyətində olan şirkətlərə maliyyələşdirmə bu şərtlərlə təqdim edilir ki, həmin şirkətlərdə özəl sektor və kommersiya yönümlü müəssisələr iştirak etsin. BMK maliyyələşdirmənin məbləğini layihədə nəzərdə tutulan ümumi məsrəflərin 25%-i ilə məhdudlaşdırır. Onun investisiyalarının məbləği 1 milyon dollardan 100 milyon dollara qədərdir. Korporasiyanın təqdim etdiyi xidmətlərin haqqı bazar məzənnəsi üzrə ödənilir. O, hökumət zəmanətlərini qəbul etmir.

BMK-nın maliyyə vəsaitləri üzv ölkələrin üzvlük haqlarından, yığılmış mənfəətdən, BYİB-in kreditlərindən və istiqrazlardan ibarətdir. Kredit əməliyyatlarının 80%-i istiqraz və rəqəllərinin beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilməsi və



*Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının inzibati binası
(ABŞ, Vaşinqton şəhəri)*

ya kapitalın özəl qaydada yerləşdirilməsi hesabına, 20%-i isə BYİB-in krediti hesabına maliyyələşdirilir. Səhmdar kapitalına investisiyalar korporasiyanın nizamnamə kapitalının və mənfəətinin məbləğindən ödənilir. BMK-nın rəhbər orqanları müdirlər şurası, direktorlar şurası, prezident və icraçı vitse-prezidentdir. Müdirlər şurası müdirlərdən və onların müavinlərindən ibarətdir. BYİB-in müdirlərinin hər biri (müavini ilə birlikdə) avtomatik olaraq BMK-nın da müdiri olur. Şura korporasiyaya yeni üzvlər qəbul etməsi, nizamnamə kapitalının artırılması və ya azaldılması, BMK-nın saziş maddələrinin dəyişdirilməsi məsələlərini həll edir. Müdirlər şurasının sessiyaları BYİB-in sessiyaları ilə eyni vaxtda keçirilir. BYİB-in 24 direktorunun daxil olduğu

direktorlar şurası layihələri və onların maliyyələşdirilməsi məsələlərini nəzərdən keçirir və təsdiq edir. Müdirlər şurasının və direktorlar şurasının qərarları sadə səs çoxluğu ilə (səslərin ümumi sayının yarısından çox olmaqla) qəbul edilir. BMK-da “çəkili” səsər prinsipi qəbul edilmişdir. Bu o deməkdir ki, hər bir ölkənin malik olduğu səslərin sayı həmin ölkənin malik olduğu səhmlərin sayından asılıdır. İcraçı vitse-prezident korporasiyanın gündəlik fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Qərar layihələrinin və gələcək üçün planların hazırlanması BMK-nın 6 vitse-prezidentinin daxil olduğu idarəetmə qrupu tərəfindən həyata keçirilir. Korporasiya hər il özünün fəaliyyəti barədə hesabatlar dərc etdirir.

BEYNƏLXALQ MARKETİNQİN XARİCİ MÜHİTİ –

təşkilatın xarici bazarda marketinq imkanlarını müəyyən edən amillərin, qüvvə, şərtlər və subyektlərin məcmusu. Ümumi şəkildə beynəlxalq marketinqin xarici mühiti beynəlxalq ticarət, iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni və s. amillər sistemini özündə cəmləyir.

Beynəlxalq ticarətin xarici mühitinin amilləri:

1. Marketinq nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq ticarətdə, hər şeydən əvvəl, ticarət məhdudiyyətlərinin mövcudluğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bunlardan da ən geniş yayılanı gömrük tarifləri, kvotalar, embarqo, valyuta nəzarəti və qeyri-tarif məhdudiyyətləridir.

2. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunu hər şeydən əvvəl, iqtisadi amillər, onun ayrı-ayrı sektorlarının inkişaf səviyyəsi, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirləri və məşğulluq səviyyəsi xarakterizə edir ki, bu da ölkənin mal və xidmətlərə tələbatını müəyyənləşdirir.

3. Siyasi-hüquqi amillər siyasi sabilliyi, dövlət orqanlarının işinin səmərəliliyini (gömrük, marketinq məlumatlarının əldə edilmə mümkünlüyü və digər xidmətlər), xaricdə tədarükün reqlamentləşdirilməsini, valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsini, iqtisadi birliklərin fəaliyyəti ilə şərtləndirilmiş əlavə imkanları və ya problemləri xarakterizə edir.

4. Mədəni amillərin uçuotu bazarın marketinq planının hələ işlənməsinə qədər ölkə sakinlərinin riyət etdiyi ənənələrin öyrənilməsindən, davranış normalarından, qadağalardan ibarətdir. Mədəni mühiti bilməmək

idxalatçının uğur şansını aşağı salır. İşgüzar etiket normaları da müxtəlif ölkələr üçün müxtəlifdir.

BEYNƏLXALQ MÜHASİBAT UÇOTU PRİNSİPLƏRİ – milli mühasibat uçotunda tətbiq üçün təqdim edilən mühasibat uçotu prinsipləri. Mühasibat uçotunun əsas beynəlxalq prinsiplərinə aiddir:

- müəssisənin əmlak sərbəstliyi;
- pul göstəricisindən istifadə;
- fəaliyyətdə olan müəssisə prinsipi;
- dəyər üzrə uçot;
- uçotun ikiliyi;
- uçot dövrü (maliyyə ili) – şirkətin əmlak və fəaliyyətinin ölçüldüyü və təhlil olunduğu vaxt aralığıdır, onun mülkiyyətçiləri tərəfindən vergi müfəttişliyinə təqdim olunan illik hesabatla sona çatır;
- konservatorluq və ehtiyatlılıq;
- reallaşma anının uçotu metodunun seçimi;
- gəlirlərin xərclərlə uyğunlaşdırılması və ya tutuşdurulması;
- ardıcılıq;
- zərurilik və ya əhəmiyyətlik. Əhəmiyyətlik və məlumatların keyfiyyətliliyi prinsipləri işlərin elə quruluşunu nəzərdə tutur ki, bu zaman təsərrüfat vahidləri şirkətin real maliyyə vəziyyətini əks etdirmək üçün həqiqi məlumatların təqdim olunmasına yönəlir.

BEYNƏLXALQ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARI KOMİTƏSİ – Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarını (MHBS) tərtib edən təşkilat. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Komitəsi (BMUSK) 1973-cü ildə Avstraliya, Kanada, Fransa,

Almaniya, Yaponiya, Meksika, Niderland, Birləşmiş Krallıq və İrlandiya və Amerika Birləşmiş Ştatlarından olan peşəkar mühasibatlıq orqanları arasında razılaşmanın nəticəsində yaradılmışdır.

BMUSK şurası könüllü və yarımsat şəkildə fəaliyyət göstərən 13 üzv ölkə və 1 neçə əlavə təşkilat üzvlərindən ibarət idi. Hər üzv iki “nümayəndə” və bir “texniki məsləhətçi” ilə təmsil olunurdu. Şəxslərin çoxunun müxtəlif təcrübələri var idi – mühasibat təcrübəsi, biznes (xüsusilə beynəlxalq bizneslər), maliyyə analizi, mühasibat təhsili və milli mühasibat uçotu standartlarının təyin edilməsi. Şuranın, həmçinin, çoxlu müşahidəçi üzvləri var idi. Müşahidəçi üzvlər müzakirələrdə iştirak edir, lakin səs vermirdilər. BMUSK-nın strukturunun əsas komponentləri aşağıdakılar idi:

- BMUSK Şurası – yuxarıda təsvir edilib.
- Məsləhətçi Qrup – mühasibatlıqda marağı olan bir çox müxtəlif beynəlxalq təşkilatları təmsil edən məsləhətçi orqan.
- Şərhlər üzrə Daimi Komitə (ŞDK) – BMUSK standartlarının mənasını izah edir, bu şərhlər BMUSK Şurası tərəfindən təsdiq olunurdu.
- Məsləhətçi Şura – nəzarətçi orqan (adına baxmayaraq, Məsləhətçi Şura, əsasən, aşağıda təsvir edilən yeni BMUSK fondunun Qəyyumlar Şurası kimi fəaliyyət göstərmişdi).
- Yöndəldici Komitələr – fərdi gündəlik layihələr üçün mütəxəssis qüvvələri.

Təxminən 25 illik nailiyyətdən sonra, 1997-ci ildə, BMUSK

nəticə çıxardı ki, öz rolunu effektiv şəkildə yerinə yetirməyi davam etdirmək üçün o, milli mühasibat uçotu standartları və təcrübələri ilə yüksək keyfiyyətli qlobal mühasibat uçotu standartları uyğunlaşdıracaq bir yol tapmalıdır. Bunun üçün BMUSK öz strukturunu dəyişdirməyi lazım bildi. 1997-ci ilin sonlarında BMUSK öz strukturunu və strategiyasını yenidən nəzərdən keçirmək üçün Strategiya İşlənməsi Partiyası yaratdı. Strategiya İşlənməsi Partiyası 1998-ci ilin dekabrında Müzakirə Kağızı formasında öz Hesabatını dərc etdi. Şərhləri toplayandan sonra Strategiya İşlənməsi Partiyası 1999-cu ilin noyabrında özünün Yekun Təvsiyələrini dərc etdi. BMUSK Şurası 1999-cu ilin dekabrında təklifləri yekdil olaraq təsdiq etdi və BMUSK-ya üzv orqanlar da 2000-ci ilin mayında eyni təklifləri təsdiq etdilər. 2000-ci il iyul ayının 1-dən yeni BMUSK Konstitusiyası qüvvəyə mindi. Standartları tərtib edici orqan Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (BMUSK) adlandırıldı. O, yeni Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Komitəsi Fondunun (BMUSKF) tərkibində fəaliyyət göstərəcəkdi. 2001-ci il aprel 1-də yeni BMUSK Beynəlxalq Mühasibat Standartları təyin etmək məsuliyyətini BMUSK-dan öz üzərinə götürdü.

BMUSK MHBS Fondu adlanan müstəqil fondun tərkibində təşkil olunmuşdur. Bu Fond qeyri-mənfəət korporasiyasıdır və 2001-ci il martın 8-də Amerika Birləşmiş Ştatlarının Delaver Ştatı qanun-

*Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları
Komitəsini yaradan ölkələr*



Sxem 1

ları əsasında yaradılmışdır. Həmin tarixdən etibarən yeni strukturun komponentləri:

- Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (BMUSS) – MHBS yaradılmasında tam məsuliyyətlidir.
- MHBS Fondu – BMUSS-in işinə, strukturuna və strategiyasına nəzarət edir və vəsaitlə

təmin etməkdə məsuliyyətlidir. 31 mart 2010-cu ilə qədər Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Komitəsi Fondu (BMUSKF) adlandırılmışdır.

- Nəzarətədi Şura – MHBS Fondu Qəyyumlarına nəzarət edir, Qəyyumları təyin etmə prosesində iştirak edir və Qəyyumluğa təyinatları təsdiq edir.

- MHBS Şərhlər Komitəsi – BMUSS tərəfindən təsdiq edilməsi üçün şərhlər hazırlayır.

- MHBS Məsləhət Şurası – BMUSS və BMUSKF-yə məsləhət verir.

- İş Qrupları – fərdi gündəlik layihə üçün mütəxəssis qüvvələri.

BMUSS-in strukturu aşağıdakı kimidir:

BMUSK və BMUSS-nin əsas ofis binası;

BMUSK və BMUSS üzvləri.

BMUSS mühasibat standartlarının müəyyən edilməsi, hazırlanması, auditi və ya maliyyə hesabatlarında istifadə edilməsi və mühasibat təhsilinin tədrisi üzrə müvafiq müasir praktiki təcrübəyə malik 15 nəfər mütəxəssisdən ibarət müstəqil bir qrupdur.

Üzvlər vakant yerlərin elanı və uyğun şirkətlərlə məsləhətləşmələr də daxil olmaqla şəffaf və ciddi proses nəticəsində Qəyyumlar tərəfindən təyin olunur. 2009-cu ilin yanvar ayında Qəyyumlar BMUSS-in tərkibinin 2012-ci ildən 16 üzvə qədər artırılması ilə bağlı qərar vermişlər.

Hans Huqervorst - sədr, Yan Makintoş - sədr müavini.

BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏ – iki və ya bir neçə dövlət, habelə beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında onların siyasi, iqtisadi və beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini müəyyən edən saziş; beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi. İştirakçıların sayına görə ikitərəfli və çoxtərəfli olur. Çoxtərəfli müqavilələr açıq (müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada onlara qoşulmaq

olar) və bağlı (müqaviləni imzalamayan dövlətlər yalnız müqavilə iştirakçılarının razılığı ilə ona qoşula bilər) ola bilər. Beynəlxalq müqavilə, bir qayda olaraq, yazılı şəkildə bağlanır və preambuladan, tənzim edilən münasibətlərin mahiyyətinə dair konkret qərarlardan və son qərarlardan ibarətdir. İkitərəfli beynəlxalq müqavilələrin çox hissəsi müqavilə bağlayan tərəflərin dillərində, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə bir, iki və daha çox dildə tərtib edilir. Saziş bağlayan dövlətlərin imzaladığı beynəlxalq müqavilə rəsmi imzalandıqdan sonra, bir qayda olaraq, dövlət başçısı tərəfindən ratifikasiya edilməlidir. Bəzən imzalanmadan əvvəl paraflama edilir. Beynəlxalq müqavilə imzalandığı vaxtdan (əgər bu müqavilədə göstərilmişse), yaxud ratifikasiya fərmanları ilə mübadilə edildikdən, yaxud da saxlanılmaq üçün hər hansı bir dövlətə (depozi-

tariyə) və ya BMT-yə verilməkdən sonra qüvvəyə minir. Müqavilədə onun müəyyən bir vaxtda qüvvəyə minməsi nəzərdə tutula bilər.

BEYNƏLXALQ MÜLKİ AVİASIYA TƏŞKİLATI (BMAT) (*International Civil Aviation Organisation, ICAO*) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) ixtisaslaşmış müəssisəsi, dövlətlərin beynəlxalq mülki aviasiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlığını həyata keçirən hökumətlərarası təşkilat.

1944-cü ildə Çikaqoda keçirilən beynəlxalq konfransda təsis olunmuş və elə həmin konfransda beynəlxalq mülki aviasiya haqqında konvensiya qəbul edil-



mişdir. 1947-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Üzv dövlətlərin sayı 200-dən çoxdur (1996-cı il). Təşkilatın mənzil-qərarگاهی Monrealda (Kanada) yerləşir. Parisdə, Banqkokda, Limada, Mexikoda, Dakarda və Nayrobidə regional bölmələri var. BMAT-ın rəsmi məqsədi bütün milli aviashirkətlər üçün bərabərlik və bərabər imkanlar əsasında beynəlxalq mülki aviasiyanın və hava yollarının səmərəli iqtisadi inkişafına kömək etməkdir.

BMAT aviasiyanın texniki komponentlərinə: şəxsi heyətə şəhadətnamələr verilməsinə, uçuş qaydalarına, aviasiya meteorologiyasına, aviasiya xəritələrinə, aviasiya-ölçü vahidlərinə, hava gəmilərinin istismarına, milli qeydiyyat nişanlarına, hava gəmilərinin uçuş üçün yararlılığına, aviasiya elektrik rabitəsinə, hava hərəkətinə xidmət edilməsinə, axtarış və xilasetmə işlərinə, aviasiyada baş vermiş hadisələrin təhqiqatına, aéro-



Al Maktum Beynəlxalq Hava Limanı (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Dubay şəhəri)



Dayton Beynəlxalq Hava limanı (ABŞ, Deyton şəhəri)

dromlara, aeronaviqasiya, informasiya xidmətlərinə, təhlükəsizliyə və təhlükəli yüklərin hava nəqliyyatı ilə daşınmasına olan tələbləri, beynəlxalq standartları, tövsiyə və prosedurları müəyyən edir.

BMAT çərçivəsində dövlətlərin ərazi hüduqlarından kənarda beynəlxalq uçuşlara nəzarətin həyata keçirilməsi və uçuşa dair informasiyanın təqdim edilməsi yolu ilə beynəlxalq uçuşlara xidmətlə bağlı iş aparılır.

BMAT-ın tövsiyəsi ilə pasport, gömrük, sanitar-karantin, valyuta və digər inzibati formal qaydaların sadələşdirilməsinə və unifikasiya edilməsinə, sərnislərə xidmətin və yüklərin daşınmasının yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər həyata keçirilir. BMAT üzv dövlətlərə mülki aviasiyanın idarə edilməsinin təşkilində, aeronaviqasiya və dispetçer xidmətlərinin yaradılmasında, uçuş heyətinin və texniki heyətin hazırlanmasında texniki baxımdan kömək edir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə BMAT aerodromların, aeroportların, yerüstü aerona-viqasiya vasitələrinin tikintisində, kadrların öyrədilməsində iştirak edir. BMAT-ın üzvü olan hər bir dövlətin ərazisində BMAT standartlarına riayət edilməlidir. BMAT-ın nizamnaməsi beynəlxalq mülki aviasiya haqqında konvensiyadır. Təşkilatın rəhbər

Cədvəl 1

***Dünya aviaşirkətləri – regionlar üzrə liderlər
(müntəzəm sərnisin daşımaları)***

Qitə/region	Aviaşirkətlər	Sərnisin daşıma
Afrika	EgyptAir 	8 400 000 (2009)
Asiya	China Southern Airlines 	58 237 000 (2008)
Avropa	Lufthansa 	76 500 000 (2009)
Şimali Amerika	Delta Air Lines 	161 049 000 (2009)
Okeaniya	Qantas Group 	38 600 000 (2009)
Cənubi Amerika	TAM Airlines (TAM Linhas Aéreas) 	24 005 620 (2009)

orqanları assambleya, şura, onatəbe olan orqanlar və katiblikdir. Təşkilatın əsas vəzifəli şəxsləri şuranın prezidenti və baş katibdir. Təşkilat 9 dildə çıxan "BMAT" adlı aylıq jurnal nəşr edir.

Azərbaycan 1995-ci ildən BMAT-ın üzvüdür.

BEYNƏLXALQ NİDERLAND QURUPU (BNQ) – Niderlandın ən iri sığorta holdingi. 1963-cü ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı Haaqada yerləşir. Dünyanın 5 qitəsinin 24 ölkəsində törəmə sığorta şirkətlərinə malikdir. Sığortanın bütün növlərini həyata keçirir.

BEYNƏLXALQ PUL HESABLAŞMALARI VAHİDİ – süni valyuta vahidi; beynəlxalq borc öhdəliklərinin, ödənişlərin, valyuta ehtiyatlarının, depozitlərin və kreditlərin müqayisə edilməsi, valyutaların kurs nisbətlərinin təyin olunan, bankların balans göstəricilərinin tutuşdurulması üçün tətbiq olunan şərti miqyas.

BEYNƏLXALQ RİSK TƏHLİLİ CƏMİYYƏTİ (BRTC) – 1981-ci ildə yaradılmışdır. Mənzil qərargahı ABŞ - da yerləşir. Əsas məqsədi elmi-praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrində qərarların optimallaşdırılması üçün riskin təhlili metodologiyasını tətbiq etməkdən ibarətdir. Cəmiyyət, həmçinin, müxtəlif təhlükə növlərini identifikasiya edir, risklərin azaldılması metodlarını hazırlayır.

BEYNƏLXALQ SAHİBKARLAR VƏ İCARƏDARLAR İTTİFAQI (BSİİ) – müstəqil ictimai təşkilat. Onun məqsədi bazar münasibətlərinin formalaşmasında müstəqil dövlətlərin sahibkarlar və icarədarlar itti-

faqlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, sahibkarların iqtisadi, sosial və digər qanuni mənafelərinin qorunmasıdır. 1992-ci ildə təsis edilmişdir. BSİİ-nin təsisçiləri Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Gürcüstan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Moldova, Rusiya, Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistan, Ukrayna, Litva və Estoniya sahibkarlar və icarədarlar itti-faqlarının prezidentləridir. İttifaqın mənzil-qərargahı Moskva-da yerləşir. İttifaq öz fəaliyyətini müvafiq saziş, əməkdaşlıq prinsipləri və nizamnamə əsasında həyata keçirir. Onun əsas vəzifələri: sahibkarlığın, icarə və bazar münasibətlərinin inkişafına kömək göstərmək; informasiya, iqtisadi və beynəlxalq əlaqələrin inkişafına, kadrlar hazırlanmasının təşkil edilməsinə və itti-faq üzvlərinə məsləhət verilməsinə şərait yaratmaq; itti-faqın üzvlərinin hüquqi müdafiəsinə çalışmaq.

İttifaqın idarəetmə orqanları qurultay, prezidentlər şurası, idarə heyəti və prezidentdir. Beynəlxalq Sahibkarlar və İcarədarlar İttifaqı və müstəqil dövlətlərin milli sahibkarlar və icarədarlar itti-faqları öz fəaliyyətlərində bir-birinə təbə olmayan və hesabat verməyən müstəqil, bərabər-hüquqlu birliklərdir. İttifaqın üzvü olan tərəflər arasında əməkdaşlıq, işgüzar əlaqələrin dəstəklənməsi və inkişafı barədə sazişlər bağlanır. Müştərek fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, müştərek tədbirlərin, məqsədli proqramların və digər məsələlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün işçi qruplar yaradılır.

BEYNƏLXALQ SƏNAYEÇİLƏR VƏ SAHİBKARLAR KONQRESİ (BSSK) – 1992-ci ilin fevral ayında təsis edilmişdir. Onun təsisçiləri Rusiya Sənayeçilər və Sahibkarlar İttifaqı, eləcə də keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan digər respublikaların milli itti-faqlarıdır. Hazırda BSSK 24 dövlətin, o cümlədən Mərkəzi və Şərqi Avropa,



Baltikyanı bölgə, Cənubi Qafqaz, Mərkəzi və Orta Asiya dövlətlərinin bir qisminin və Çinin milli sənayeçilər və sahibkarlar itti-faqlarını birləşdirən ictimai təşkilatdır. Konqresin ali rəhbər orqanı assambleyadır. Qüvvədə olan nizamnaməyə müvafiq olaraq, assambleya zərurət yarandıqda, lakin iki ildən gec olmayaraq çağırılır. Konqresin şurası assambleyalar arasındakı dövrdə onun rəhbər orqanıdır. Şuranın tərkibi 91 nəfərdən ibarətdir. Mənzil-qərargahı Moskvada yerləşir.

Konqresin əsas məqsədləri: istehsalın canlanmasına və inkişafına kömək; sənayeçilərin və sahibkarların mənafelərinin müdafiəsi; bazar islahatlarının həyata keçirilməsi gedişində sənayeçilərin və sahibkarların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; pozulmuş təsərrüfat əlaqələrinin bərpa edilməsi; dövlətlərarası

iqtisadi və hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak; bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılıq subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizminin tənzimlənməsi.

Konqresin iş formaları – konqresin üzvləri arasında ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərin, məsləhətləşmələrin və danışıqların təşkil edilməsi; BSSK regional mərkəzlərinin və nümayəndəliklərinin yaradılması; konqresin üzvləri ilə birlikdə proqramların və layihələrin həyata keçirilməsi; sənayeçilərin və sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyəti ilə bağlı problemlər barədə təkliflər hazırlanması və onların dövlətlərarası və qanunverici orqanlara təqdim edilməsi və s.

BSSK-nın sahibkarlıq infrastrukturuna aşağıdakılar daxildir: Ekspert-Məsləhət Mərkəzi, “Konqres-Holding” SC; Nəzarət Agentliyi; “Konqres-Bank” SKB; “Yevrovostok-Invest” İnvestisiya Şirkəti.

BSSK-nın fəaliyyətinin istiqamətləri və perspektivləri nizamnamə müddəaları, həmçinin Beynəlxalq Konqresin inkişaf konsepsiyasının (1995-ci ildə təsdiq edilmişdir) nizamnamə müddəaları, assambleyanın və şuranın qərarları ilə müəyyən edilir.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA BAZARI – dünya təsərrüfatı miqyasında sığorta və təkrar sığorta fəaliyyətini əks etdirir. Çox zaman beynəlxalq sığorta bazarı dünya sığorta bazarı kimi çıxış edir.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA CƏMİYYƏTİ (BSC) – 1965-ci ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı ABŞ-da yerləşir. Əsas vəzifəsi sığorta məsələlərinə dair təhsil və elmi proqramların həyata keçirilməsinə yardım göstərmək, sığorta informasiya mübadiləsinə təşkil etmək və sığorta işi ilə bağlı nəşrlərin çapına kömək göstərməkdir.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA HÜQUQİ ASSOSİASIYASI (BSHA) – 1962-ci ildə yaradılmışdır. Əsas məqsədi sığorta işinin elmi-praktiki inkişaf problemlərinin öyrənilməsi, məruzələrin çap edilməsi, qurultay və konfransların keçirilməsi, Avropa İttifaqı ölkələrinin və hid sığorta bazarının formalaşdırılmasıdır.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA KREDİTLƏRİ ÜZRƏ ASSOSİASIYA (BSKA) (*International Credit Insurance Association*) – 1946-cı ildə Sürixdə yaradılmışdır; 1928-ci ildə Parisdə yaradılan və 1939-cu ilə qədər mövcud olan eyniadlı təşkilatın sələfidir. Müxtəlif ölkələrin (Avstriya, Belçika, Böyük Britaniya, İtaliya, Hollandiya, Fransa, Almaniya, İsveç və s.) 20-dən artıq sığorta şirkətini birləşdirir. BSKA-nın vəsaitləri daxilolma və illik üzvlük haqlarından formalaşır ki, bunların da ölçüsü ümumi yığıncağın sessiyalarında müəyyən olunur. Beynəlxalq Kreditlərin və İnvestisiyaların Sığortaçıları İttifaqından fərqli olaraq, qısamüddətli kreditlərin (3 aydan 1 ilə qədər) sığortalanması ilə məşğul olur.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA QANUNVERİCİLİYİ ASSO-

SİASİYASI (BSQAAİDA) – Avropa, Amerika, Asiya və Afrikadan 45 dövləti, o cümlədən Argentinanı, Braziliyanı, Venesuelanı, ABŞ-ı, Avstriyanı, İtaliyanı, Lüksemburqu, Norveçi və digər dövlətləri birləşdirir. Sığorta Qanunvericiliyi Birliyinin vəzifəsi sığorta hüququ sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirməkdir.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA TƏDQİQATLARI ASSOSİASIYASI (BSTA) – 1973-cü ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı Cenevrədə yerləşir. Əsas məqsədi sığortaya dair elmi tədqiqatların aparılmasına yardım göstərmək, sığorta haqqında elmi bilikləri yaymaq, sığortaçı peşəsinin ictimai statusunun yüksəldilməsinə təsir göstərmək, xüsusi elmi proqramların hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təşkil etmək və onlara kuratorluq etməkdir.

BEYNƏLXALQ SIĞORTA VƏ TƏKRAR SIĞORTA VASİTƏLƏRİ ASSOSİASIYASI (BSTSVA) – 1937-ci ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı Parisdə yerləşir. Əsas funksiyası sığorta bazarının vasitəçiləri arasında beynəlxalq əlaqələrə və informasiya mübadiləsinə yardım göstərməkdən, aktivləşmə məsələlərini, sığorta marketinqini və s. öyrənməkdən ibarətdir.

BEYNƏLXALQ STANDART – Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (İSO) tərəfindən işlənib hazırlanan əmtələrin keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən və dünya ölkələrinin qarşılıqlı ticarətində tətbiq olunan standart. Məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi üzrə 9000



INTERNATIONAL
INSURANCE COMPANY

seriyalı beynəlxalq standart Avropa ölkələri tərəfindən milli standartlar kimi qəbul edilmişdir. Onlar hesab edirlər ki, məhsul və xidmətlər müəyyən standartlara və texniki şərtlərə uyğun olmalı, mövcud qanunvericiliyə və digər normativ tələblərə (ekologiya, təhlükəsizlik, enerji və materiallara qənaət və s. üzrə tələblərə) cavab verməli, istehlakçıya rəqabət qabiliyyətli qiymətlərlə təklif olunmalı, mənfəət əldə edilməsini şərtləndirməlidir.

BEYNƏLXALQ TEXNİKİ RISKLƏRİN SİĞORTAÇILARI İTTİFAQI (BTRSİ) – 1963-cü ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı Münhendə yerləşir. Əsas məqsədi texniki risklərin sığortalanmasını aparan sığorta şirkətləri arasında informasiya və təcrübə mübadiləsini həyata keçirməkdən ibarətdir. BTRSİ korlanma, sınma və s. kimi texniki risklərin sığortalanmasında ixtisaslaşan şirkətləri birləşdirir. Vəsaitləri üzvlük haqlarından formalaşır.

BEYNƏLXALQ TƏDİYYƏ SAZIŞLARI – ikitərəfli və ya çoxtərəfli əsasda bağlanan, beynəlxalq hesablaşmaların, ticarət və qeyri-ticarət əməliyyatlarının sistemini, həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edən müqavilələr.

BEYNƏLXALQ TƏSNİFAT CƏMİYYƏTLƏRİ ASSO-SİASİYASI (BTCA) – gəmilərin təsnifatı, onların hazırlan-

ması və istismarına texniki nəzarət ilə məşğul olan beynəlxalq qurum. BTCA-nın standartları və tələblərinə ticarət gəmilərinin sahibləri və kapitanları tərəfindən riayət edilməsi məcburidir. İlk təsnifat cəmiyyəti olan İngiltərənin Lloyd Registri Lloyds sığortaçılar korporasiyasının bir hissəsi kimi 1760-cı ildə Londonda yaradılmışdır. Beynəlxalq assosiasiya milli cəmiyyətlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini həyata keçirir, dünya okeanında gəmilərdə baş verən qəzaların statistikasını təhlil edir və s.

BEYNƏLXALQ TİCARƏT QİYMƏTLƏRİ – beynəlxalq bazarlarda və ayrı-ayrı ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsində fəaliyyət göstərən qiymətlərin məcmusu. Beynəlxalq ticarət qiymətləri əmtəənin satışı yerindən, vaxtından, şərtlərindən və müqavilənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqləndirilir.

BEYNƏLXALQ TİCARƏT PALATASI (BTP) (International Chamber of Commerce, ICC) – beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı, işgüzar dairələr və birliklər federasiyası. 1919-cu ildə Atlantik-Sitidə (ABŞ) beynəlxalq ticarət konfransında təsis edilmişdir. 1920-ci ilin iyun ayından fəaliyyət göstərir. Paris şəhərində yerləşir. Nyu-York, Cenevrə və Honkonq şəhərlərində bölmələri var. BTP-nin vəzifəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaxşılaşmasına və bu əsasda açıq dünya iqtisadiyyatının daha da inkişafına, iş-

güzar adamların və onların təşkilatlarının qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığına, xalqlar arasında dostluq münasibətlərinə və xalqların tərəqqisinə kömək etməkdir.

Palatanın fəaliyyəti sərbəst və namuslu rəqabətə, proteksionizmin hər hansı formada təzahürlərinə qarşı mübarizəyə, bütün ölkələrin dünya iqtisadiyyatına daha tam integrasiya etməsinə, dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin asanlaşdırılmasına, işgüzar fəallığın yüksək standartlarına, mülkiyyətə hörmət və uzunmüddətli beynəlxalq kommersion əlaqələrinə etimadın yüksəldilməsinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sisteminin yaradılmasına yönəlmişdir. Palatada üzvlük iki səviyyədə həyata keçirilir: milli komitələr və onlara bərabər tutulan, öz üzvlərinin işgüzar və peşəkar mənafeələrini təmsil edən və siyasi məqsədlər güdməyən təşkilatlar səviyyəsində və “birbaşa” üzvlər, yəni milli komitələri olmayan ölkələrdən palataya qəbul edilmiş hüquqi və fiziki şəxslər səviyyəsində.

Palatanın rəhbər orqanları konqres, şura və icra komitəsidir. Konqres üç ildə bir dəfə palatanın fəaliyyətinə yekun vurmaq və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin aktual problemlərinə dair qərarlar qəbul etmək üçün çağırılır. Müzakirə edilən ayrı-ayrı mövzular üzrə konfranslar çağırıla bilər. Qərarlar böyük səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Konqresin işində hökumətlərin, beynəlxalq və milli təşkilatların nümayəndələri məşvərətçi səs hüququ ilə iştirak edirlər. Şura prezident başçılıq edir.

IACS

INTERNATIONAL ASSOCIATION OF
CLASSIFICATION SOCIETIES LTD.



International Chamber of Commerce
The world business organization

Şura konqresin çağırılması ilə bağlı hazırlıq işləri görür, konqreslər arasındakı dövrdə palatanın işinə rəhbərlik edir, palataya yeni üzvlər qəbul edir. Şura milli komitələrin nümayəndələrindən ibarətdir. Hər bir nümayəndənin malik olduğu səs-lərin sayı (birdən üçə qədər) palatanın büdcəsinə milli komitənin ödəmiş olduğu üzvlük haqqından asılıdır. Şuranın tərkibinə hər biri bir səs hüququna malik olan "birbaşa" üzvlərin on nümayəndəsi daxildir. Şuranın sessiyaları ildə iki dəfə keçirilir. İcra komitəsinin tövsiyəsi ilə şura prezidenti, beynəlxalq arbitraj məhkəməsinin sədrini və palatanın coğrafi strukturu nəzərə alınmaqla icraiyyə komitəsinin üzvlərini seçir. Bu üzvlərin tərkibinin üçdə bir hissəsi hər il yeniləşməlidir.

Baş katib şuranın və icraiyyə komitəsinin tapşırığına əsasən təşkilati-texniki və inzibati funksiyaları yerinə yetirir, BMT-nin konsultativ orqanı statusuna malik olan BTP BMT-nin müvafiq təsisatları ilə sıx əlaqə saxlayır. Katibliyin tərkibində milli komitələrin müvəkkillərindən ibarət inzibati komissiya fəaliyyət göstərir. BTP ticarət-sənaye palatalarının fəaliyyəti barədə sorğu kitabları və aylıq informasiya bülleteni nəşr edir.

BEYNƏLXALQ TİCARƏT SİSTEMİ – dünya dövlətlərinin xarici ticarəti nəticəsində formalaşmış beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sistemi. Xaricdə fəaliyyət göstərmək məqsədini qarşıya qoymuş firma beynəlxalq ticarət sisteminə xas olan məhdudiyyətləri və imkan-

ları araşdırır, xarici ticarətin baş tutması üçün idxalçı ilə (mal və xidmətlər ixrac edən) alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu əlaqələrdə hər iki tərəfin məsuliyyəti, satıcının satdığı mallara görə məsuliyyəti, zəminliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Firma öz məhsullarının başqa ölkəyə satışını təşkil etməyə çalışarkən müxtəlif ticarət məhdudiyyətləri ilə üzləşəcəkdir. Bu cür məhdudiyyətlərin ən geniş yayılmış növü gömrük tarifiedir. O, xarici ölkəyə gətirilən bəzi mallardan həmin ölkənin hökuməti tərəfindən tutulan vergidir. Bu tarif iki məqsəd güdür: daxilolmaların artırılması (fiskal tarif) və ya yerli firmaların mənafeələrinin müdafiə edilməsi (proteksionist tarif).

İxracatçı da kvota ilə üzləşə bilər. Onun mahiyyəti ölkəyə gətirilməsinə icazə verilmiş müəyyən kateqoriyalı malların miqdarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Kvotanın əsas vəzifələri – xarici valyutanın qorunub saxlanması, yerli sənayenin müdafiəsi və məşğulluğun qorunması. Kvotanın ən yüksək həddi embarqo adlanır. Bu halda idxalın bəzi növləri qadağan edilir. Valyuta nəzarəti də ticarətə müqavimət göstərə bilər. Onun köməyi ilə xarici valyuta şəklində olan nağd pulun həcmi və onun başqa valyutalarla mübadilə məzənnəsi tənzimlənir.

Firma bir sıra qeyri-tarif maneələri, məsələn, onun təkliflərinə münasibətdə ayrı-seçkilik, malları hörmətdən salan istehsal standartlarının mövcud olması ilə də üzləşə bilər. Hər bir ölkənin spesifikasiyasından baş çıxara bilmək zəruridir.

BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN MERKANTİLİST NƏZƏRİYYƏSİ – Beynəlxalq ticarətin ilk nəzəriyyəsi XVI-XVIII əsrlərdə işlənib hazırlanan və həyata keçirilən merkantilist nəzəriyyə olmuşdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları ölkənin xarici mal və xidmətlərin idxalından əldə etdiyi mənfəəti nəzərə almamış, iqtisadi cəhətdən isə ancaq ixraca haqq qazandırmışlar. Ona görə də merkantilistlər hesab edirdilər ki, ölkə idxalı məhdudlaşdırmalı (xammal idxalından başqa), hər şeyi özü istehsal etməyə çalışmalı, həmçinin valyuta axınına (qızıl) nail olaraq hazır məhsulların ixracını təşviq etməlidir. Müsbət ticarət balansına nəticəsində ölkəyə gələn qızıl axını kapital yığılmasını artırır və bununla da iqtisadi artıma, məşğulluğa və ölkənin tərəqqisinə səbəb olurdu.

Bu nəzəriyyənin əsas çatışmazlığı merkantilistlərin hələ orta əsrlərdən qalan təsəvvürləri idi ki, buna əsasən mal mübadiləsi sövdələşməsinin bir iştirakçısının (bu halda ölkə-ixracatçı) iqtisadi mənfəəti digərləri üçün (ölkə-idxalatçılar) iqtisadi zərəmə gətirib çıxarır. Merkantilizmin əsas üstünlüyünə onların işləyib hazırladıqları ixracı himayə etmə siyasətini aid etmək olar. Amma bu, fəal proteksionizm və milli inhisarçıların himayə edilməsi ilə birləşirdi. Rusiyada merkantilistlərə ən parlaq nümunə olaraq I Pyotrun adı çəkilir. O, yüksək idxal rüsumları, milli inhisarçılara imtiyazların verilməsi yolu ilə Rusiya sənayesini və malların ixracını təşviq edirdi.

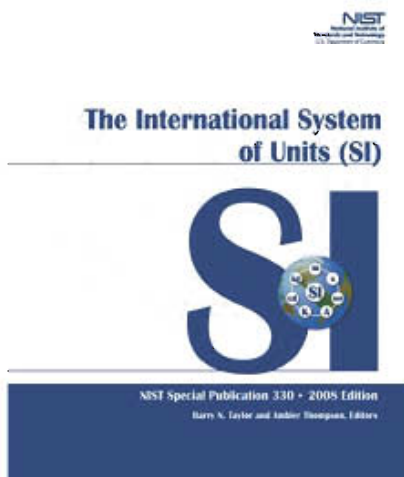
BEYNƏLXALQ VAHİDLƏR SİSTEMİ – (*Système Internationale units*) – 1960-cı ildə ölçü və çəki üzrə XI beynəlxalq konfransda qəbul edilmiş ölçü vahidləri sistemi. Latın əlifbası işlədilən ölkələrdə SI, Azərbaycanca BS ilə işarə edilir. Beynəlxalq vahidlər sistemi 7 əsas

yaranan çətinlikləri aradan qaldırmağa, elm və texnikanın bütün sahələrini əhatə etməklə, praktiki işlərdə əlverişli vahidlər seçməyə imkan verir.

BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU (BVF) (*International Monetary Fund, İMF*) – BMT-nin hökumətlərarası ixtisaslaş-

nin üzvüdür. Fondun mənzil-qərargahı Vaşinqtonda yerləşir. Parisdə və Cenevrədə bölmələri var. BVF üzvü olan dövlətlərin sayı 200-ə yaxındır. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına (BYİB) daxil olmaq üçün BVF-də üzvlük zəruri şərtidir.

Azərbaycanın BVF və BYİB ilə əməkdaşlığının 15 ildən çox tarixi vardır. 1992-ci il sentyabrın 18-də fonda üzv olan Azərbaycan Respublikasının bu fondada kvotası 117 mln. ABŞ dolları miqdarında müəyyən edilmişdir. BVF-nin direktorlar şurası 1995-ci il aprelın 19-da Azərbaycana kredit ayrılması barədə razılığını bildirmişdir. Bu kredit “STF” mexanizmi üzrə 88 mln. dollar məbləğində olmuşdur. Azərbaycan BVF-dən başqa bir kredit, 44 mln. dollar məbləğində “Stand Bay” krediti də almışdır. Bu kreditin verilməsi 5 mərhələyə ayrılırdı. Məqsəd inflyasiyanın artım tempini azaltmaq və iqtisadi artıma nail olmaq idi. Öldə olunan nəticələri nəzərə alaraq BVF 1996-cı ildə Azərbaycana sabitləşdirmə inkişaf proqramını həyata keçir-



vahid (metr, kiloqram, saniyə, amper, Kelvin dərəcəsi, kandel, mol) və əlavə vahid (radian və steradian) üzərində qurulmuşdur. Beynəlxalq vahidlər sisteminin qəbulu fiziki kəmiyyətlərin və müxtəlif sabitlərin ədədi qiymətlərini bir vahidlər sistemindən digərinə çevirərkən

dırılmış idarəsi, beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatı. BMT-nin valyuta-maliyyə məsələlərinə həsr edilmiş konfransının (Bretton-Vuds, ABŞ, 1944) qərarı ilə təsis edilmişdir. Konfransın iştirakçısı olmuş Sovet İttifaqı Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) barədə sazişi ratifikasiya etməmişdir.

Azərbaycan 1992-ci ildən BVF-

Cədvəl 1

Ölkələrin kvotaları – BVF-nin nəhəng donorları (mlrd. SDR)

	1978-1979	1980-1982	1983-1991	1992-1998	1999-2007
ABŞ	8,410	12,610	17,920	26,530	37,149
Böyük Britaniya	2,925	4,388	6,194	7,415	10,738
AFR	2,156	3,234	5,404	8,242	13,008
Fransa	1,919	2,879	4,438	7,415	10,738
Yaponiya	1,659	2,489	4,223	8,242	13,312

mək üçün 219 mln. dollar kredit ayırdı. Bu kredit 10 il müddətində verilmişdir. BVF ekspertlərinin məsləhətləri, göstərilən maliyyə yardımları iqtisadi islahatların gedişinə öz təsirini göstərmişdir.

BVF-nin Nizamnaməsinə görə, onun məqsədi beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış şəkildə inkişafı prosesinə kömək etmək, valyutaların mübadilə məzənlərinin sabitliyinə şərait yaratmaq, üzv dövlətlər arasında cari əməliyyatlar üzrə çoxtərəfli hesablaşmalar sisteminin yaranmasına, eləcə də dünyada ticarətin tərəqqisinə mane olan valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına kömək etmək, üzv dövlətlərin tədiyə balansındakı qeyri-mütənasibliyi xarici ticarət və hesablaşmalar sahəsində məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən istifadə etmədən aradan qaldırmağa imkan verən maliyyə resursları təqdim etməkdir. Fond beynəlxalq valyuta-maliyyə problemlərinə dair məsləhətləşmələr aparır və birgə iş üçün forum kimi xidmət edir. BVF müvafiq prinsiplərin və proseduraların köməyi ilə mübadilə məzənləri barəsində üzv dövlətlərin siyasətinə və beləliklə, üzv dövlətlərin hər birinin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət edir.

BVF-nin kapitalı Fonda daxil olan ölkələrin kvotasından yığılır. 1972-ci ildən Fondun bütün əməliyyatları şərti vahidlə – “xüsusi alınma hüququ” – XAH-la hesablanır və dəyəri əsas Qərb dövlətlərinin valyutası əsasında müəyyən edilir. Hər ölkə 250 səsə və hər 100



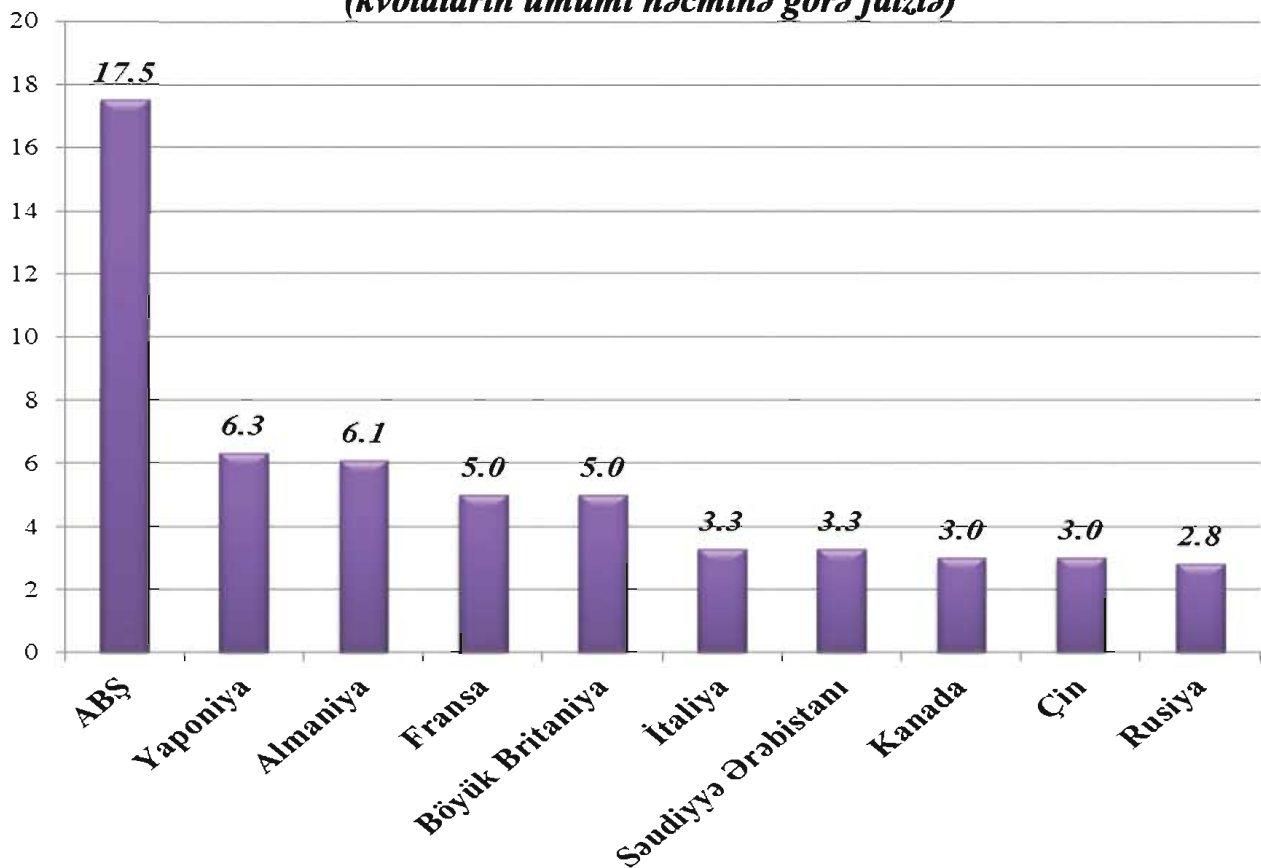
Beynəlxalq Valyuta Fondunun inzibati binası (ABŞ, Vaşinqton şəhəri)

min XAH kvota üçün 1 əlavə səsə malikdir. Fondun maliyyə resurslarından istifadənin limiti kvotaların kəmiyyətindən asılıdır. Hər 5 ildən bir kvotalara yenidən baxılır. Üzv dövlətlərə kredit BVF-nin maliyyələşdirmə siyasəti və mexanizmləri çərçivəsində ümumi resurslar hesabından verilir. Bu kreditlərin həcmi tədiyə balansının köməyi ilə həll edilməli problemlərdən, eləcə də fond tərəfindən təqdim edilən şərtlərin spesifikasiyasından və sərtlilik dərəcəsindən asılıdır. Hər bir konkret halda fond kreditlər verilməsi barədə qərarı öz mülahizəsinə əsasən qəbul edir. Əgər BVF onun verdiyi vəsaitlərdən fondun məqsədlərinə zidd istifadə olunduğunu hesab edərsə, o, həmin vəsaitləri azalda və ya üzv dövləti onun resurslarından istifadə etmək hüququndan məhrum edə bilər.

BVF rəhbər orqanları müdirilər şurası, icraiyyə şurası, sərən-

camçı direktor və heyətdən ibarətdir. Müdirilər şurası fondun ali direktiv orqanı olmaqla üzv dövlətlərdən hər birinin öz mülahizəsinə əsasən təyin etdiyi müdirilərdən və onların müavirlərindən ibarətdir. Şuranın iclasları ildə bir dəfə keçirilir. İcra şurası fondun işlərinin idarə edilməsinə görə cavabdehdir və müdirilər şurası tərəfindən ona verilmiş səlahiyyətlər həddində fəaliyyət göstərir. İcra şurası daimi əsasda işləyir və 24 icraçı direktordan ibarət olur. Onlardan 7-si kvotaları ən yüksək olan üzv dövlətlər tərəfindən təyin edilir, qalanları isə üzv dövlətlər tərəfindən seçilir. Üzv dövlətlər qrup halında birləşərək vahid blok kimi səs verə bilər. İcraiyyə şurası sərəncamçı direktor seçir. O, əməkdaşların işçi ştatının rəhbəri kimi fondun işlərini idarə edir. Sərəncamçı direktor müdir və ya icraçı direktor deyil, o, icra şurasının sədridir. BVF-nin bütün qərar-

***Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvləri arasında ən böyük kvotası olan 10 ölkə
(kvotaların ümumi həcminə görə faizlə)***



Qrafik 1

ları səs çoxluğu ilə qəbul edilir, bu şərtlə ki, hər hansı maddədə bunun əksi nəzərdə tutulmuş olmasın.

BVF üzv ölkələrdən onların qızıl və valyuta ehtiyatları, qızılın və əmtəələrin istehsalı, ixracı və idxalı barədə, tədiyə balansları, xarici investisiyalar, milli gəlir, qiymətlərin indeksləri, valyutaların məzənnələri, valyuta nəzarəti tədbirləri, klirinq sazişləri və s. barədə məlumat alır. Fond tədqiqatlar aparır və üzv ölkələrə valyuta və maliyyə məsələlərinə dair icmal məruzələr göndərir, maliyyə problemlərinin həllinə kömək edir, mütəxəssislər hazırlanmasını təşkil edir. BVF direktor-

luğun illik məruzələrini, ticarət və maliyyə barədə rüblük məlumatları, üzv ölkələrin valyuta paritetləri barədə vaxtaşırı məlumatları ingilis dilində dərc edir. Fond "Beynəlxalq maliyyə statistikasi", "Tədiyə balanslarının illik məcmuəsi" adlı aylıq bülleten, həftəlik "Beynəlxalq maliyyə xəbərlərinin icmal" və başqa materiallar dərc edir.

Dünyanın bir sıra aparıcı ekspertləri, siyasi xadimləri son illər dünya iqtisadiyyatında, ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən xoşagəlməz proseslərin, meyillərin güclənməsini BVF-nin siyasəti ilə əlaqələndirirlər. Bir sıra ölkələr BVF-nin sərt şərtlərlə kreditlər verməsinə etiraz

edir. Məsələn, Yunanıstan, İrlandiya, Portuqaliya iqtisadiyyatlarında XXI əsrin birinci onilliyində baş verən geriləmələri, sosial sarsıntıları BVF-nin siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Rusiya və ÇXR BVF-nin strukturu və idarə edilməsi mexanizminin dəyişdirilməsini təklif edir.

BEYNƏLXALQ YAŞIL XƏRİTƏ BÜROSU (BYXB) – 1949-cu ildə yaradılmışdır. Mənzil-qərargahı Londonda yerləşir. Əsas məqsədi milli yaşıl xəritə bürolarının fəaliyyətini əlaqələndirməkdən, sərhəddən keçərək sığortanın olması üzərində nəzarəti təşkil etməkdən ibarətdir.

BEYNƏLXALQ YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAF BANKI (BYİB) (*International Bank for Reconstruction and Development, IBRD*) – beynəlxalq investisiya təsisatı. Ən iri beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından biridir. BMT-nin beynəlxalq valyuta-maliyyə konfransının (Bretton-Vuds, 1944) qərarına əsasən Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə eyni vaxtda təsis edilmişdir. Çox vaxt Dünya Bankı adlandırılan BYİB hüquqi baxımdan BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə təsisatıdır. Mənzil-qəragahı Vaşinqtonda (ABŞ) yerləşir. 1946-cı ildən fəaliyyət göstərir. BYİB-in üzvləri yalnız BVF-yə daxil olmuş

ölkələr ola bilər. BYİB-i Nizamnaməsinə görə, məqsədi üzv ölkələrə uzunmüddətli kreditlər və zəmanətlər verilməsi yolu ilə həmin ölkələrin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasına və inkişafına yardım və kömək etməkdir. BYİB həm hökumətlərə, həm də borcalan ölkələrin hökumətlərinin zəmanəti ilə borclar verir. İnvestisiyaların kreditləşdirilməsi məsələsinə BYİB-in yanaşması layihə tsikli adlanan xüsusi prosedura təzahür edir. Bu tsikl bir neçə mərhələdən ibarətdir: layihənin seçilməsi, hazırlanması və qiymətləndirilməsi; danışıqlar aparılması; layihənin icraçı direktorlar şurasına təqdim edilməsi; layihənin hə-



yata keçirilməsi və onun gedişinə cari nəzarət; layihənin reallaşdırılmasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Kreditin təqdim edilməsi şərtləri bank ilə borcalan ölkə arasında sazişə əsasən müəyyən edilir. Kreditlərin əksəriyyəti, bir qayda olaraq, 15-20 il müddətinə verilir.



Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının inzibati binası (ABŞ, Vaşinqton şəhəri)

Bu müddətin 3-5 ili güzəşt dövrüdür. Həmin müddətdə borcalan yalnız borcun cari məbləği üzrə faizlər ödəyir, əsas borcun məbləğini isə bu dövrdə ödəmək tələb olunmur. Borcun ödənilməsinin standart şərtləri ölkələrin kateqoriyalarına, o cümlədən borcalan ölkənin tədiyə qabiliyyətinə və onun əhalisinin adambaşı gəlirlərinə əsaslanır. BYİB tərəfindən təqdim edilən bütün borclar üzrə borcun verilməsi barədə saziş imzalanandan 60 gün sonra xərc-lənməmiş qalığın 0,75%-i həcmində öhdəlik haqqı tutulmağa başlanır. Borc məbləğinin xərc-lənmiş və ödənilməmiş məbləği üzrə faiz dərəcəsi bankın borc vermək məqsədi ilə cəlb etdiyi borc vəsaitlərinin dəyərinə əsaslanır. BYİB borcların iki formasını təklif edir: bir valyuta əsasında borc və çoxvalyutalı borc. Bu formalar borcun verildiyi valyutanın növü ilə və bazis faiz dərəcəsi ilə bir-birindən fərqlənir.

BYİB-nin maliyyə resursları aşağıdakı mənbələr hesabına yaranır: BYİB üzvləri tərəfindən ödənilmiş kapital; beynəlxalq kapital bazarlarından alınmış borclar; borclar və investisiyalar hesabına əldə edilmiş mənfəət. Bank pul vəsaitlərinin əsas hissəsini dünya maliyyə bazarlarında səfərbər edir. BYİB bütün ölkələrin pensiya fondlarına, sığorta şirkətlərinə, korporasiyalarına, başqa banklarına və fiziki şəxslərə istiqrazlar və qiymətli kağızlar şəklində başqa borc öhdəlikləri satır. BYİB-in nizamnamə kapitalı üzv ölkələrin onun səhmlərinə abunə yazılması yolu ilə yaranır.

Əvvəlcə nizamnamə kapitalının məbləği 10 milyard dollardan çox deyildi, 1993-cü ilin ortalarında isə bankın abunə kapitalı artıq 165 milyard dollara bərabər idi. BYİB-nin düşünülmüş maliyyə siyasəti onun özəl kapital ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri arasında vasitəçi kimi fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır; BYİB tərəfindən buraxılan qiymətli kağızların bütün dünyada ən etibarlı qiymətli kağızlar sırasına daxil olması nəticəsində bank kapital bazarlarında ən yüksək reyting olan "AAA" reytinginə malikdir. BYİB ən sərfəli şərtlərlə borc almaq və qənaət edilmiş vəsaitləri inkişaf etməkdə olan ölkələrə vermək imkanına malikdir, halbuki bu ölkələrin çoxu başqa yollarla özəl investisiyalardan istifadə edə bilməzdi.

BYİB-nin təşkilati strukturu bankın ali orqanı olan müdirlər şurasından və icraçı orqanı olan direktorlar şurasından ibarətdir. Müdirlər şurasında bankın iştirakçısı olan ölkələrin hər birinin öz nümayəndəsi var. Adətən, bu nümayəndə nazir səviyyəsində yüksək vəzifəli şəxs olur. Müdirlər şurasının tapşırıqları Vaşinqtonda yerləşən direktorlar şurası tərəfindən həyata keçirilir. Direktorlar şurası bankın fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar barəsində qərarların qəbulu və təqdim edilən bütün borcların bəyənilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Yeni üzvlərin qəbul edilməsi, bankın səhm kapitalının məbləğinin artırılması və ya azaldılması, eləcə də ölkənin bankda üzlüyünün müvəqqəti dayandırılması hüquqları müdirlər şura-

sının səlahiyyətlərinə daxildir. Müdirlər şurasının və direktorluğun qərarları səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bankda "çəkili" səsər prinsipi qüvvədədir: iştirakçı ölkələrin hər birinin 250 səsi və hər bir səhmə görə 1 əlavə səsi var. Üzv ölkənin BYİB-də kvotası həmin ölkənin BVF-də malik olduğu kvotaya müvafiqdir. Səsər üzvlərə məxsus səhmlərin sayına mütənasib olaraq bölünmüşdür. Səsərlərin ən çoxu ABŞ-a məxsusdur (17,97%). Sonrakı yerləri Yaponiya (7,09%), Almaniya (5,48%), Fransa (5,26%) və Böyük Britaniya (5,26%) tutur. Banka yeni üzv olmuş ölkələr arasında səhmlərinin sayı ən çox olan Rusiyadır (2,92%). Onun iştirak payı Kanada, Hindistan, İtaliya və Səudiyyə Ərəbistanı ilə eynidir. BVF-nin və Dünya Bankının müdirlər şuraları ildə bir dəfə birgə müşavirə keçirir. İl ərzində ayrı-ayrı hökumətlərin mövqelərini icraçı direktorlar şurasının üzvləri təmsil edirlər.

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası BVF-yə və Dünya Bankı qrupunun dörd təşkilatına Dünya Bankına, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasına (BMK), Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasına (BİA) və İnvestisiya Zəmanətləri üzrə Çoxtərəfli Agentliyə (İZÇA) üzv olmuşdur.

BƏDBƏXT HADİSƏ (fəlakət) RİSKİ – təbii fəlakət, zəlzələ, sel, torpaq sürüşməsi, vulkan püskürməsi, qar uçunu, qasırğa, tufan və s. kortəbii hadisələrlə bağlı risklərin bir növü. Onlar böyük zərər çəkmiş çoxlu miqdarda sığorta obyektlərini əhatə edir.

BƏDBƏXT HADİSƏ – sığortalanmış şəxsin ölümünə və ya xəsarət almasına, sığortalanmış əmlakın məhvinə, korlanmasına və istifadəyə yararsız olmasına səbəb olan qəza, partlayış, fəlakət və ya digər hadisə. Bədbəxt hadisə zərərçəkmiş tərəfindən qərəzin olmadığı halda insan orqanizminə xarici qüvvənin qəfil birdəfəlik zərərli təsiridir. Bu, sosial sığortaya dair müavinət və pensiyalar haqqında qanunvericilikdə nəzərə alınır.

BƏDBƏXT HADİSƏ HAQQINDA AKT – şəxsi sığorta təcrübəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı bəzi sığorta növləri üzrə, həmçinin sığor-

talanmışın ölümü zamanı sığorta məbləğinin alınması üçün hüquqi əsas.

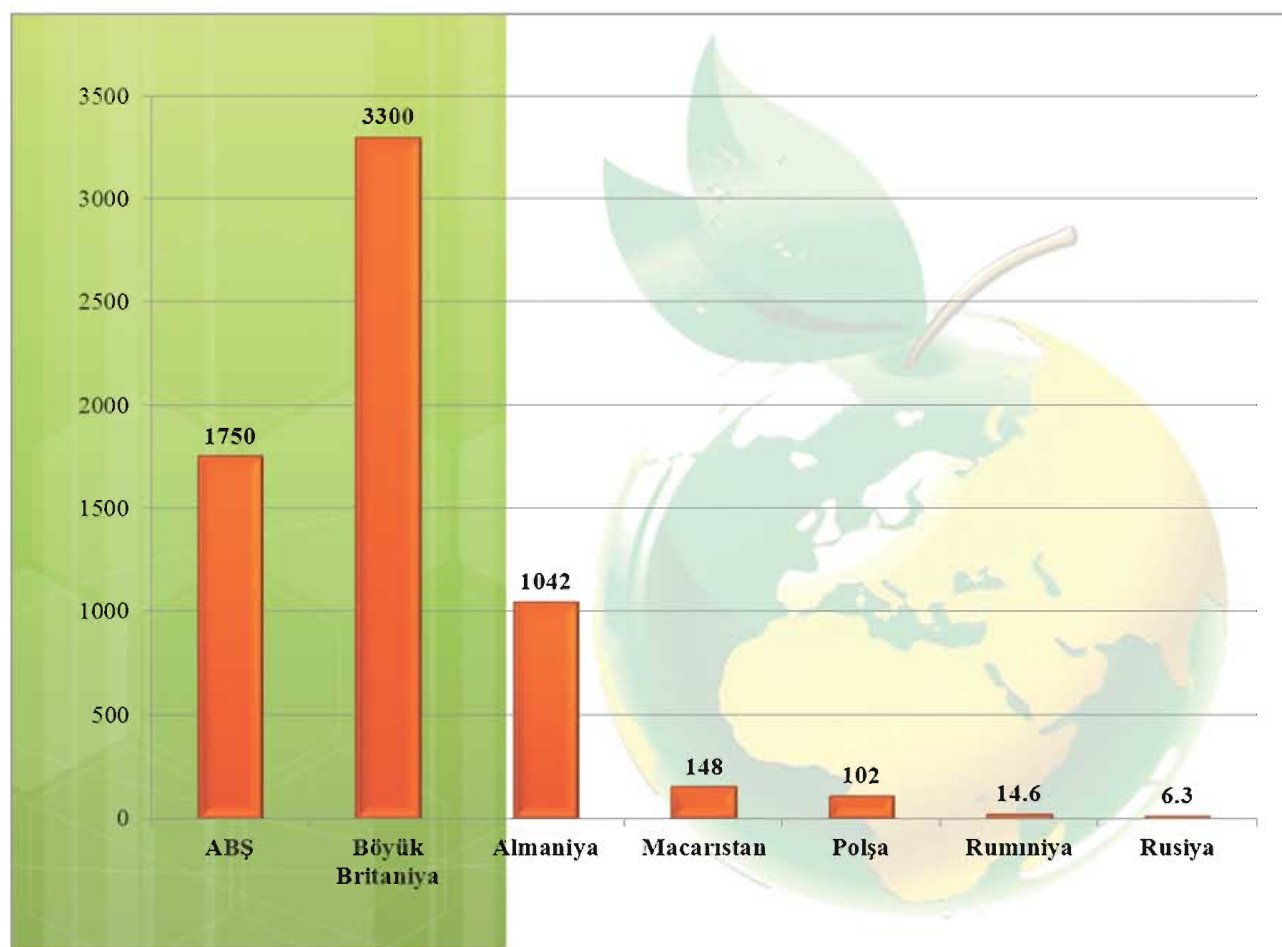
BƏDBƏXT HADİSƏLƏRDƏN İCBARİ SİĞORTA – sosial sığorta sisteminin elementlərindən biri. İstehsal travmatizmi və peşə xəstəlikləri riskini örtür.

BƏDBƏXT HADİSƏLƏRDƏN İDMANÇILARIN SİĞORTALANMASI – idman klubları, cəmiyyətləri və komandalarının, digər maraqlı təşkilatların bədbəxt hadisələrdən sığorta müqavilələri bağlaması.

BƏDBƏXT HADİSƏLƏRDƏN SİĞORTALANMA – şəxsi könüllü sığorta növü. Bədbəxt hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ölüm zamanı sığorta təşkilatı tərəfindən müəyyən pul məbləğinin ödənilməsindən ibarətdir. Fərdi müqavilələr sığorta idarəsi orqanları tərəfindən 1 ildən 5 ilə qədər 16 yaşdan 79 yaşa qədər (I və II qrup əlillərdən başqa) şəxslərlə bağlanır. Sığorta tədiyələrinin dərəcələri sığortalının işlədiyi sahədən və onun yerinə yetirdiyi işdən asılı olaraq diferensiaslaşır. Bədbəxt hadisələrdən sığortalanma XIX əsrdə yaransa da, bu sığorta növünün ideyası daha əvvəllər məlum idi. Visbi Dəniz hüququ 1541-ci ildə tələb edirdi ki, gəminin

bəxt hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ölüm zamanı sığorta təşkilatı tərəfindən müəyyən pul məbləğinin ödənilməsindən ibarətdir. Fərdi müqavilələr sığorta idarəsi orqanları tərəfindən 1 ildən 5 ilə qədər 16 yaşdan 79 yaşa qədər (I və II qrup əlillərdən başqa) şəxslərlə bağlanır. Sığorta tədiyələrinin dərəcələri sığortalının işlədiyi sahədən və onun yerinə yetirdiyi işdən asılı olaraq diferensiaslaşır. Bədbəxt hadisələrdən sığortalanma XIX əsrdə yaransa da, bu sığorta növünün ideyası daha əvvəllər məlum idi. Visbi Dəniz hüququ 1541-ci ildə tələb edirdi ki, gəminin

Həyat sığortası üzrə hər nəfərə düşən xərclər (2010-cu il, ABŞ dolları)



Qrafik 1

sahibi öz kapitanını bədbəxt hadisələrdən sığortalasın. Hollandiyada 1665-ci ildə muzdlu qoşun əsgərləri üçün müxtəlif əzaların itirilməsinə görə mükafatlandırma sistemi mövcud idi. XVIII əsrdə Almaniyada ətrafların (əl və ayaqların) sınıması zamanı qarşılıqlı yardım kasaları yaradılmış, 1849-cu ildə İngiltərədə dəmir yolunda bədbəxt hadisələrdən ilk sığorta şirkəti – “Railway Death Passengers Company” təsis edilmişdi (bax: qrafik 1).

BƏDBƏXT HADİSƏLƏRDƏN UŞAQLARIN SIĞORTALANMASI – 1-16 yaşlı uşaqların bədbəxt hadisələrdən fərdi qaydada sığortalanması. Burada valideynlər, digər qohumlar, qəyyum və ya hami, himayəçi sığortalı hesab olunur. **“BƏXTƏBƏXT” AUKSİON** (ing. *sealed-bid auction*) – aukşionun bu növündə bütün alıcılar özlərinin stavkalarını (təklif etdikləri qiymətləri) eyni vaxtda elan edirlər. Kim ən yüksək qiymət təklif etmiş olsa, mal ona satılır, yaxud kim ən aşağı stavka təklif etmiş olsa, mal ondan alınır.

BƏLƏDİYYƏ BANKI – təsisçisi, yaxud təsisçilərindən biri yerli özünüidarə orqanı – bələdiyyə institutu olan kommərsiya bankı. Əksər kommərsiya banklarından fərqli olaraq, bələdiyyə bankının fəaliyyəti xeyli dərəcədə regional səviyyəli investisiyalarla bağlı əməliyyatlardan ibarətdir. Bələdiyyə bankı yerli kommunal təsərrüfatını kreditləşdirir, əhaliyə mənzil tikintisi üçün ssudalar, o cümlədən ipoteka kreditləri verir, bələdiyyə müəssisələrini

(başlıca olaraq orta və kiçik müəssisələri) kreditləşdirir. Bələdiyyə bankının resurslarının formalaşmasında yerli büdcələrin vəsaitləri fəal rol oynayır ki, bunlar da kredit qoyuluşları vasitəsilə uzun müddətə yüksək riskli tədbirlərə yönəldilir.

Bələdiyyə bankları ilk dəfə XIX əsrdə Almaniyada yaranmış, sonradan İsveçrədə (kantonal banklar) və Yaponiyada (şəhər bankları və regional banklar) geniş yayılmışdır. 1917-ci ilə qədər Rusiyada geniş şəhər ictimai banklar sistemi mövcud olmuşdur. Bu banklar XIX əsrin əvvəllərində ianələr, eləcə də şəhər cəmiyyətlərinin köçürdüyü vəsaitlər hesabına yaranmışdır.

BƏLƏDİYYƏ İSTİQRAZLARININ SIĞORTALANMASI – maliyyə zamanətinin bir növü. Bələdiyyə istiqrazlarının sığortalanması ideyası 1971-ci ildə Amerika Sığorta İstiqrazları Korporasiyası (hazırda Amerika Bələdiyyə İstiqrazlarının Sığortalanması və Zəmanəti Korporasiyası) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

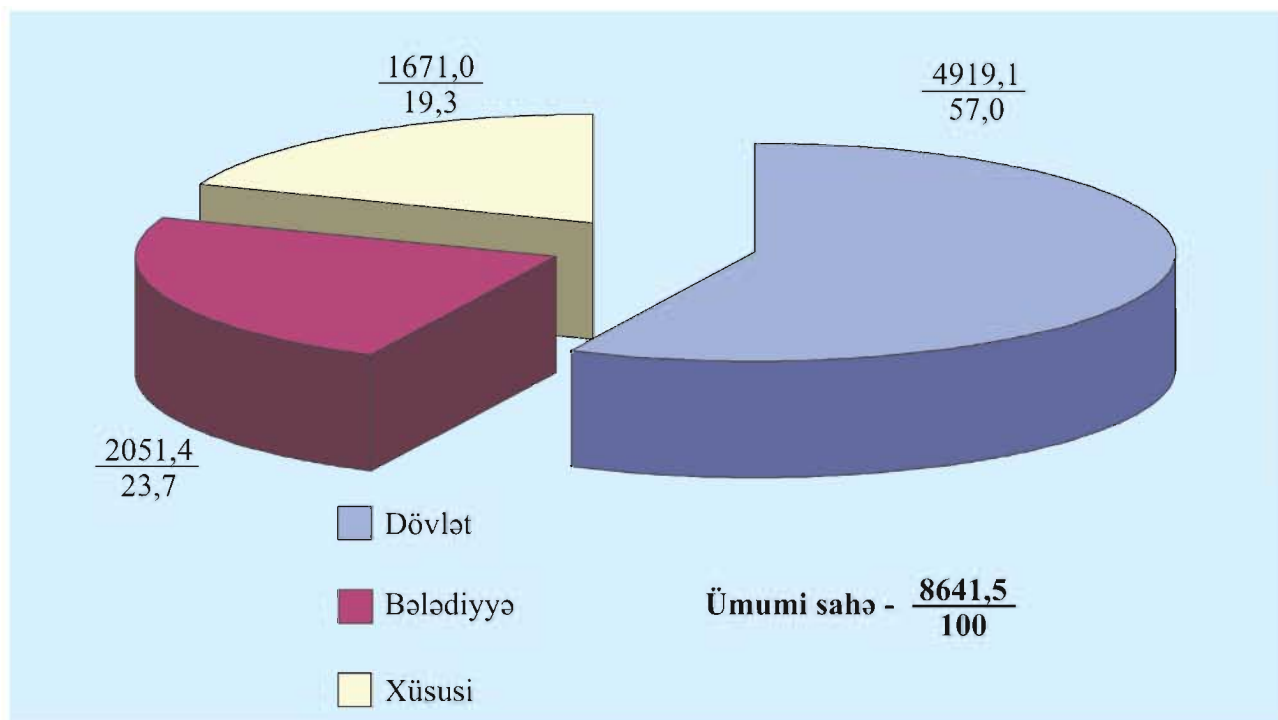
BƏLƏDİYYƏ QURUMU – ərazisində yerli özünüidarənin həyata keçirildiyi inzibati ərazi vahidi. Bələdiyyə qurumu ərazisini mülkiyyət formasından və təyinatından asılı olmayaraq bələdiyyə qurumu sərhədlərindəki torpaqlar təşkil edir. Bələdiyyə qurumu ərazisində digər bələdiyyə mülkiyyəti obyektləri və yerli büdcələrin gəlir mənbələri dövlətin qanunu ilə müəyyən edilir.

Bələdiyyə qurumu öz nizamnaməsinə malik olur. Nizamnamə bələdiyyə qurumu tərəfin-

dən sərbəst olaraq işlənilib hazırlanır və yerli özünüidarəetmənin nümayəndəli orqanı və ya əhali tərəfindən bilavasitə qəbul edilir. Bələdiyyə qurumu assosiasiyalar və ya ittifaqlar formasında birliklər yarada bilər. Bunlara rəhbərlik yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətinə verilə bilməz.

BƏLƏDİYYƏ MÜLKİYYƏTİ – bələdiyyə qurumunun mülkiyyəti. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli büdcənin vəsaitləri, bələdiyyə büdcədən-kənar fondları, yerli özünüidarəetmə orqanlarının əmlakı, eləcə də bələdiyyə qurumunun mülkiyyətində olan bələdiyyə torpaqları və digər təbii resurslar, bələdiyyə müəssisə və təşkilatları, bələdiyyə bankları və digər maliyyə-kredit təşkilatları, bələdiyyə mənzil fondu və qeyri-yaşayış binaları, bələdiyyə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman idarələri, digər daşınar və daşınmaz əmlak daxildir. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlaka münasibətdə mülkiyyətçinin hüququnu bələdiyyə qurumunun adından yerli özünüidarəetmə orqanları həyata keçirir. Yerli özünüidarəetmə orqanları qanunvericiliyə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin obyektlərini fiziki və hüquqi şəxslərə müvəqqəti və ya daimi qaydada istifadə etmək üçün icarəyə vermək, müəyyən olunmuş qaydada özgəninkiləşdirmək, eləcə də digər sövdələşmələri həyata keçirmək, müqavilələrlə və sazişlərlə özəlləşdirilən və ya istifadə üçün verilən obyektlərin istifadəsi şərtlərini müəyyən etmək hüququna malikdir.

Respublikanın vahid torpaq fondunun mülkiyyət növləri üzrə istifadəçiliyi (ha/%)



Qrafik 1

Bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi qaydası və şərtləri bilavasitə əhali tərəfindən və ya yerli özünüidarəetmənin nümayəndəli orqanları tərəfindən müstəqil müəyyən olunur. Bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsindən daxil olan gəlirlər tam həcmdə yerli büdcəyə daxil olur.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyəti Konstitusiyaya, "Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında", "Müəssisələr haqqında", "Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında", "Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında" və s. qanunlarla və bələdiyyələrə dair digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir (bax: sxem 1).

BƏLƏDİYYƏLƏRİN SU TƏSƏRRÜFATI – bələdiyyə torpaqlarında yerləşən yerli əhə-

miyyətli yeraltı və yerüstü suların tənzimlənməsi, istifadəsi, mühafizəsi, habelə suların vurduğu zərərin qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirləri həyata keçirir.

BƏRPA DƏYƏRİ – mövcud vaxtda istifadəsi zəruri olan dövriyyədən kənar aktivlərin mümkün məsrəflərinin qiymətləndirilməsi, qalıq dəyərinin növlərindən biri. Bərpa dəyəri müasir şəraitdə əsas fondların təkrar istehsalının dəyəridir. Bərpa dəyəri yenidən qiymətləndirmənin aparılması məqamında real mövcudluğu nəzərə alaraq əsas fondların təkrar istehsal şərtlərini, yəni tikinti-quraşdırma və smeta işlərinin aparılması üçün müqavilə qiymətlərini, tikinti materiallarının, yanacağın, enerjinin, avadanlığın, inventarın və s. topdan satış qiymətlərini müəyyən edir.

Aşınma çıxılmaqla bərpa dəyəri mühasibat uçotunda əsas fondların faktiki dəyərini əks etdirməlidir.

BƏYAN OLUNMUŞ QİYMƏT – poçt göndərişinin qəbulu zamanı göndərici tərəfindən bəyan edilmiş və poçt göndərişinin (məktub, bağlama) itirilməsi, oğurlanması, yaxud içərisindəki əşyaların zədələnməsi hallarında göndərəcəyi və ya onun təyin etdiyi şəxsə ödəniləcək kompensasiyanın məbləği.

BİBOR – Bəhreyn ofşor zonasında beynəlxalq bankın xarici valyuta üzrə depozitlərə tətbiq etdiyi faiz dərəcəsi.

BİD (ing. *bid* – qiymət təklif etmə) – əmtənin alınması və ya kontraktın bağlanması ilə əlaqədar konkret qiymətin təklif olunması, əmtənin konkret qiymətlə alınması üzrə öhdəlik,

auksionda qiymətə əlavə, qiymətli kağızlar və depozitlər üzrə faiz dərəcəsi.

BİHEVİORİZM (ing. *Behaviour* – davranış) – davranışın psixoloji əsaslarının nəzəriyyəsi. O, istehlakçıların, alıcıların mal seçərkən və alarkən nümayiş etdirdikləri davranışın öyrənilməsinə, onların bu zaman nəyə əsaslanmasının və nəyə üstünlük verməsinin aydınlaşdırılmasını özündə ehtiva edir. Biheviörizm insan davranışının öyrənilməsinin zəruriliyinə əsaslanır. İnsanın davranışı ona bilavasitə təsir göstərən stimullardan asılıdır. Lakin bu stimullar da insan davranışının təsiri altında dəyişə bilər. İnsan davranışının əsas tənzimləyicisi mənfəət hesab olunurdu. Bu yanaşma “insan münasibətləri” konsepsiyasının çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi. Onun yaranmasını amerikalı menecment nəzəriyyəçisi, “sosial sistemlər” məktəbinin nümayəndəsi, E.Meyonun ardıcılı Ç.Bernardın adı ilə bağlayırlar. Sonralar bu cərəyan A.Maslou, R.Laykert, D.Makqreqor, F.Gertsberq kimi alimlərin əsərlərində inkişaf etdirilmişdir.

BİLATERİAL İNHİSAR (ing. *bilateral monopoly*) – bazarda tək bir alıcının tək bir satıcı ilə qarşı-qarşıya durduğu ikitərəfli inhisar. Başqa sözlə, elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman bütün təklifə nəzarət edən satıcıya qarşı bütün tələbə nəzarət edən alıcı durur. Bilateral inhisara çox nadir hallarda, xüsusilə inhisarçı firma sahə həmkarlar ittifaqı ilə işçilərin mizd şərtləri haqqında danışıqlar apararkən

rast gəlinir (məsələn, aviasiya dispetçerləri ilə milli aviasiya şirkətləri arasında). Bilateral inhisar şəraitində malın (xidmətin) optimal buraxılış həcmi və qiymətinin müəyyən edilməsi problemi eyni nəticəli həllini tapmır. Təcrübədə daha güclü qalib gəlir.

BİLATERİAL OLİQOPOLİYA (ing. *bilateral oligopoly*) – ikitərəfli oliqopoliya, bazar strukturu. Burada oliqopolistlər (böyük bazar payı əldə etmiş satıcılar) bir neçə nəhəng alıcı ilə qarşı-qarşıya dururlar. Belə bazarlara daxilolma məhdudiyyətləri çox yüksəkdir. Bu cür bazarlara tipik nümunə avtomobil şini bazarıdır (şin istehsal edən zavodlar ilə avtomobil zavodları).

BİLATERİZM – bilavasitə iki dövlət arasında bağlanmış saziş əsasında beynəlxalq ticarətin təşkili. Hazırda ikitərəfli sazişlər ticarət və maliyyə-valyuta sferasında məhdudlaşdırıcı rol oynayır. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə münasibətlər istisna təşkil edir. İkitərəfli sazişin bağlanması yolu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilir. İnkişaf etmiş xarici ticarət siyasəti üçün multilateralizm, yəni çoxcəhətli sazişlər xarakterikdir.

BİLİKLƏRƏ ƏSASLANAN İQTİSADİYYAT (BƏİ) – əqli fəaliyyət nəticələri olan yeni texnologiyalara və xidmətlərə (innovasiya və yaradıcılığa) əsaslanan iqtisadiyyat. Rəqəmli texnologiyaların başlıca rolu nəzərə alınmaqla, bu iqtisadiyyat çox zaman “rəqəmli iqtisadiyyat” adlandırılır. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat mikro və makroiqtisadi səviyyədə keyfiyyət

yətləri və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir, o cümlədən makroiqtisadi səviyyədə: iqtisadi artım, texnoloji nailiyyətlər və əqli mülkiyyət arasında güclü korrelyasiya mövcuddur; əqli mülkiyyət insan kapitalının dəyərində, kəmiyyət xarakteristikalarına və texnoloji dəyişikliklərin temp və istiqamətinə nəzərəcarpan dərəcədə təsir göstərir; müəlliflik hüququna əsaslanan sənayenin (kreativ industriya) dünya iqtisadiyyatında və inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-də payı getdikcə artır; informasiya texnologiyaları obyektləri əqli mülkiyyət vasitəsilə qorunmağa başlanmış və internet elektron ticarət vasitəsi ilə əqli mülkiyyətin virtual bazarına çevrilmişdir; əqli mülkiyyətin qorunması ilə bağlı dünya ticarətinin yeni modeli yaranmışdır; əqli mülkiyyət təşkilatı-hüquqi infrastrukturun vacib elementinə çevrilərək, investisiyaların cəlb edilməsinin mühüm amili kimi çıxış edir.

Mikroiqtisadi səviyyədə: əqli mülkiyyət qeyri-maddi aktivlərin başlıca hissəsidir və maddi aktivləri üstələyərək, iqtisadi subyektlərin kommersiya əqdlərinin aparılmasını dəyişdirmiş və onların davamlılıq göstəricisinə çevrilmişdir; qeyri-maddi aktivlərin və xüsusən əqli mülkiyyət obyektlərinin dəyərləndirilməsini sürətləndirmişdir; əqli mülkiyyət hesabına firma və şirkətlərin marketinq və menecment strategiyasını dəyişdirmiş və korporativ idarəetmənin vacib elementi olmuşdur (bax: sxem 1).

BİMETALLİZM (lat. *bi* – iki, iki dəfə və yun. *metallon* – me-

Biliklər iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri



Sxem 1

tal) – pul sistemi. Burada ümumi ekvivalent rolunu eyni zamanda iki metal – qızıl və gümüş oynayır, tədaviyə olan banknotlar isə bu metallara dəyişdirilməlidir. Sistem XVI-XVIII əsrlərdə bir çox ölkələrdə (Fransada, Belçikada, İsveçrədə) geniş yayılmış və XIX əsrin təxminən sonuna qədər mövcud olmuşdur. Ənənəvi tərifə görə bimetalizm: a) qızıl və gümüş sikkələrin sərbəst zərb edilməsini, yəni nəcib metaldan olan külçələrin sikkəyə zərxbəxanaya gətirilərək bu külçələrin rəsmi dəyərində bərabər məbləğ-

də sikkə zərb etmək imkanını; b) qızıl və gümüş arasında rəsmi nisbətin – bimetal paritetin müəyyən edilməsini tələb edir. Bimetalizmin aşağıdakı növləri məlumdur: 1) paralel valyuta sistemi; 2) ikiqat valyuta sistemi; 3) “axsayan” valyuta sistemi. Paralel valyuta sistemi zamanı qanunvericilik qızıl və gümüş arasında müəyyən qiymət nisbətini müəyyən etmir, qızıl və gümüş sikkələr isə qızıl və gümüşün bazar dəyərində uyğun olaraq alqı-satqı və digər sövdələr zamanı qəbul olunur. İkiqat valyuta sistemi zamanı

dövlət iki metal arasında müəyyən qiymət nisbətini təsbit edir, qızıl və gümüş sikkələrin zərb olunması və onların əhali tərəfindən qəbul olunması isə bu nisbətdə həyata keçirilir. “Axsayan” valyuta sistemi zamanı qızıl və gümüş külçələr bərabər olmayan nisbətdə qanuni tədiyyə vasitələridir, yəni gümüş sikkələr qızıl sikkələrin sərbəst zərb olunmasından fərqli olaraq, məhdud qaydada zərb olunurdu. Bu halda gümüş sikkələr qızıl nişanına çevrildi. Ümumi ekvivalent kimi iki metalın tədaviyə müəyyən çətinliklərə

səbəb olurdu. Nəticədə bu rolun iki metalla yerinə yetirilməsi pulun mahiyyətinə zidd gəlirdi. İki ekvivalent – iki dəyər ölçüsü, deməli, iki qiymətdir. Qızıl və gümüşün hasilatı zamanı əmək məhsuldarlığının qeyri-bərabər olması ilə əlaqədar onların dəyəri arasında nisbət dəyişir. Bu, qızıl ilə gümüş arasında həqiqi nisbətin düzgün müəyyən edilməsini çətinləşdirirdi və müvafiq olaraq tədiyənin həyata keçirilməsini mürəkkəbləşdirirdi.

XIX əsrin sonunda əksər ölkələrdə bimetalizm monometalizmlə əvəz olundu.

BİNANIN QORUNMASI – sığortalanmada oğurluğa qarşı qabaqlayıcı tədbir. Aktiv qorunmaya mühafizə signalizasiyası, qarovulçu, itlə mühafizə, passiv qorunmaya isə binaya daxil olmağa mane olan hasar, pəncərədə dəmir barmaqlıq və s. aiddir.

BİNDER (ing. *binder*) – sığortacı ilə sığortalı arasında bağlanan ilkin natamam müqavilə.

BİR DOLLARLIQ ÜDM-ə (ALICILIQ QABİLİYYƏTİ PARİTETİ ÜZRƏ) ENERJİ SƏRFİ (NEFT EKVİVALENTİ ÜZRƏ KİLOQRAMLA) – minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricisi. Kommersiya məqsədləri üçün sərf edilən enerjini əks etdirir. Kommersiya məqsədi ilə sərf edilən enerjinin ümumi həcmi 1 ton neft ekvivalentinə uyğun olan standart cədvəllər üzrə hesablanır. Dəyişməz qiymətlərlə istehsalın həcmnin sərf edilən enerjinin real həcmi ilə müqayisə edilməsi məqsədi üçün ÜDM-ə dair

məlumatlar AQP (alıcılıq qabiliyyətinin pariteti) cədvəllərinə uyğun olaraq hesablanmalıdır. ÜDM haqqında ümummilli rəqəmlər beynəlxalq müqayisələr layihəsi materialları əsasında hesablanan AQP cədvəllərinə (hazırda AQP-nin səviyyəsi 1995-ci ilin ABŞ dollarının kursu ilə götürülür) uyğun olaraq təshih edilir. Əmsal enerji xərclərinin ÜDM-ə bölünməsi ilə hesablanır.

“BİR HADİSƏ ÜÇÜN” SİĞORTA – yeganə sığorta hadisəsi üçün bağlanan müqavilə üzrə sığorta.

BİR KREDİTORA (ƏMANƏTÇİYƏ) DÜŞƏN RİSKİN MAKSİMUM MƏBLƏĞİ NORMATİVİ (N8) – Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya bankları üçün təsdiq edilən normativ. Müəyyən kredit təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş əmanətlərin və ya alınmış kreditin alınmış təminat və zəmanətlərin məbləği ilə bir kreditorun (əmanətçinin) və ya öz aralarında əlaqədar olan kreditorların hesabları üzrə qalıqlar və kredit təşkilatının xüsusi vəsaitləri arasında faiz nisbətidir. 2000-ci il fevralın 1-i üçün balansdan N8-in yol verilə bilən maksimal qiyməti 25%-dir.

BİR KVT MÜƏYYƏN EDİLMİŞ GÜCDƏ ELEKTRİK ENERJİSİNİN HƏCMİ – enerji qurğuları sistemlərinin, elektrik stansiyalarının, onların qruplarının və yaxud ümumilikdə, elektroenergetikanın enerji gücündən istifadəsini xarakterizə edən göstərici. Adətən, il üzrə istehsal olunmuş elektrik enerjisinin miqdarını elektrik stansiyalarının müəyyən edilmiş

orta illik gücünə bölməklə hesablanır və müəyyən edilmiş orta illik gücdən istifadə edilmiş saatların sayını əks etdirir.

BİR KVT SAAT ELEKTRİK ENERJİSİNƏ SƏRF OLUNAN YANACAĞIN XÜSUSİ ÇƏKİSİ – bütün istilik elektrik stansiyalarında şərti yanacağın qramla müəyyən olunan və elektrik enerjisinin texnoloji sxemi ilə qəbul olunmuş faydalılığını səciyyələndirən göstərici. Bu göstərici istilik-elektrik stansiyasının 1 kv/s elektrik enerjisinin istilik ekvivalentinin şərti yanacaq vahidinin istilik tutumuna nisbəti kimi faydalı güc əmsalının (FGƏ) tam faydalılığını müəyyən etməyə imkan verir.

BİRBAŞA CAVABLA REKLAM – bu zaman şirkətin telefonu ilə zəng vuraraq və ya doldurulmuş anketi yollayaraq, alıcıdan mal haqqında rəyini bölüşməyi xahiş edirlər. Birbaşa cavabın mümkünlüyünü nəzərdə tutan reklam daha dəqiq sayılır.

BİRBAŞA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ – dövlətin bazar qiymətqoyma prosesinə müdaxiləsi. Müdaxilənin məqsədi müxtəlif sahibkar qrupları arasında mənfəətin yenidən bölüşü, struktur yenidənqurmanın stimullaşdırılması və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması, sosial vəzifələrin həll olunması, milli ixracın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasından ibarətdir. Birbaşa və dolaylı metodlarla həyata keçirilə bilər. Birbaşa metodlara qiymətlərin limitləşdirilməsi və dövlət büdcəsi vəsaitlərindən onların subsidiyalaşması aiddir. Qiymətlərin li-

mitləşdirilməsi inzibati tədbirdir və inflyasiyanın gələcəkdə artımına maneə olmaq məqsədilə tətbiq olunur. Əksər hallarda bu həm də istehsal məsrəflərinin azaldılması məqsədilə əmək haqqı dərəcələrinin təsbit edilməsi ilə müşayiət olunur. Qiymətlərin subsidiyalaşması o vaxt tətbiq olunur ki, hökumət ümumdövlət vəzifələrinin həlli üçün zəruri olan iqtisadiyyatın ayrıca sahəsini inkişaf etdirməyə cəhd edir. Belə ki, əksər ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymətləri subsidiyalaşdırılır.

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALAR – xarici ölkələrə uzunmüddətli kapital qoyuluşunu təmsil edən investisiya forması. Bu, xarici əmanətçinin sərhəddən kənar müəssisələrin fəaliyyəti üzərində nəzarətini təmin edir, xarici müəssisələrin əldə etdiyi bütün gəlirlərin investor tərəfindən idarə olunmasına imkan yaradır.

BİRBAŞA İNVESTİSİYALAR – istehsala və müəyyən növ məhsulun reallaşdırılmasına yönəldilmiş pul vəsaitləri; şirkətin səhmlərinin nəzarət paketinə sahibliyi təmin edə bilən maliyyə əmanəti.

BİRBAŞA İSTEHSAL XƏRCLƏRİ – müəssisənin çəkdiyi xərclərin bir hissəsi. Məhsulun hazırlanması prosesi ilə bilavasitə bağlı olan bu xərclər birbaşa uçot metodu ilə ayrı-ayrı məmulat növlərinin maya dəyərinə daxil ola bilər. Birbaşa xərclərə aşağıdakılar aiddir: xammal və materialların alınmasına çəkilən xərclər, yarımfabrikatların kənardan satın alınmasına çəkilən xərclər, istehsal işçilərinin əsas

və əlavə əmək haqqı, texnoloji alət və tərtibatların alınmasına və bərpasına çəkilən xərclər, yeni növ məhsul istehsalının mənimsənilməsi ilə əlaqədar olan xərclər və digər xüsusi xərclər.

BİRBAŞA İTKİLƏR (ing. *Direct loss*) – müqavilənin pozulması nəticəsində tərəflərdən birinin verdiyi həqiqi itkilər. Bu cür itkilərin yükünü kreditor çəkir.

BİRBAŞA KAPİTAL QOYULUŞLARI – investorların investisiya olunan istehsal (müəssisə) üzərində faktiki nəzarətini təmin edən əsas kapitalla pul qoyuluşları. BVF-nin müəyyən etməsinə görə, xarici əmanətçidə firmanın səhmlərinin ən azı

25, ABŞ göstəricilərinə görə isə 10 faizinin olması birbaşa kapital qoyuluşu sayılır. Bu cür qoyuluşlar həm müəssisənin əsas fondlarının yaradılmasına, genişləndirilməsinə və ya alınmasına bilavasitə qoyuluşlar yolu ilə, həm də kəmiyyəti səhmdar kapitalının 5%-dən 51%-ə qədər dəyişən nəzarət səhm paketinin əldə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Dünya təcrübəsində birbaşa investisiyalar kimi kapital qoyuluşlarını müəyyən edən iştirak payının hədd kəmiyyətinin dəyişmə meylli müşahidə olunur. Birbaşa kapital qoyuluşlarının əsas məqsədi investisiya olunan müəssisənin istehsal fəaliyyətindən gəlir əldə etməkdir.

Cədvəl 1

Birbaşa investisiyalar (ABŞ dolları)

No	Ölkələr	2010
1	Amerika Birləşmiş Ştatları 	2 581 000 000 000
2	Fransa 	1 207 000 000 000
3	Böyük Britaniya 	1 169 000 000 000
4	Almaniya 	1 057 000 000 000
5	Çin 	574 300 000 000
6	Braziliya 	349 200 000 000
7	Rusiya 	306 800 000 000
8	Polşa 	198 800 000 000
9	Tayvan 	111 100 000 000
10	Argentina 	86 800 000 000

Birbaşa kapital qoyuluşları investisiya olunan müəssisənin inkişafının gələcək perspektivinə, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və sabitliyinə investorların yüksək marağını tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, birbaşa kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsindən əvvəl ətraflı marketing tədqiqatları, investisiya layihələrinin, biznes-planların ekspert qiymətləndirilməsi, investisiya riskinin minimum səviyyəyə endirilməsi məqsədilə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin auditor yoxlaması aparılır. İqtisadi konyunkturanın canlanması və iqtisadi artımın fəallaşması üçün məhz birbaşa kapital qoyuluşlarının stimullaşdırılması birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Uzunmüddətli xarakter daşıyan birbaşa kapital qoyuluşları başlıca olaraq institusional investorlar (dövlət, maliyyə-sənaye korporasiyaları, firmalar, müəssisələr, banklar və s.) tərəfindən həyata keçirilir və fərdi investorlar üçün xarakterik deyil. Birbaşa kapital qoyuluşları əsas fondlara kapital qoyuluşu olub, investorun istehsal və ya müəssisəyə faktiki nəzarət etməsinə imkan verir. Bu həm müəssisənin əsas fondlarının yaradılması, genişləndirilməsi hesabına, həm də səhmlərin alışı yolu ilə həyata keçirilə bilər. İnvestor bu məqsədlə səhm nəzarət paketini 5%-dən 51%-dək əldə edə bilər. Birbaşa kapital qoyuluşları investoru müəssisənin və ya istehsalın uzunmüddətli inkişafında maraqlı edir.

BİRBAŞA MARKETİNG – 1. Vasitəçinin xidmətlərindən

istifadə etmədən müştərinin əldə edilməsi və saxlanması.

2. Məqsədli istehlakçılarla interaktiv əlaqə vasitəsilə onlara malların, məlumatların və ya əlavə həvəsləndirici üstünlüklərin təqdim olunması. Bu zaman həmin istehlakçıların reaksiyasını ölçməyə imkan verən üsuldən istifadə olunur.

BİRBAŞA MƏSRƏFLƏR ƏSASINDA QIYMƏT QOYMA – istehsalın həcmnin artması hüdudunda artan məsrəflərin hesablanması.

BİRBAŞA PREFAKSIYALAR – aktiv və dividendlərə münasibətdə adi prefaksiyalarla səhmlər. Faiz səviyyəsi artanda onların bazar qiyməti aşağı düşür və əksinə. Səhmdarın mövqeyinə görə, birbaşa prefaksiyalar aşağıdakıları təmin edir: 1) adi səhmlərə nisbətən investisiyaların daha etibarlı olmasını (prefaksiyalara görə);

2) vergi güzəştlərini (divident vergi kreditini);

3) istiqrazlara münasibətdə daha az etibarlılığı (belə ki, şirkət dividend ödəməyə borclu deyil);

4) təsbit olunmuş gəliri;

5) səsvermədə iştirak etməməni;

6) istiqrazlara investisiyaların müddətsiz olmasını;

7) pis likvidliyi (belə ki, prefaksiyalar adi səhmlərə nisbətən azdır);

8) ancaq şəxsi dəyəri və ya əvvəlcədən elan olunmuş qiyməti (üstəgəl kiçik mükafat).

BİRBAŞA SATIŞ – sığorta vasitəçilərinin iştirakı olmadan bilavasitə sığortaçı tərəfindən sığorta məhsullarının satışı üsulu.

BİRBAŞA SIĞORTA İŞİ – sığortalıdan risklərin sığortalanmaq üçün qəbul edilməsi,

sığorta müqavilələrinin bağlanması.

BİRBAŞA TƏKRAR SIĞORTAÇI – sedentdən (təkrar sığorta brokeri nəzərə alınmayaraq) bilavasitə riski qəbul edən təkrar sığortaçı. Riskin ikinci dəfə yerləşməsi.

BİRBAŞA TƏSİRLİ MARKETİNGİN XARİCİ MÜHİTİ – marketingin mikroxarici mühitinin öz tərkibinə daxil etdiyi istehlakçılara müəssisənin xidmət etmək mümkünlüyünə (təşkilatın özü, təchizatçılar, marketing vasitəçiləri, müştərilər, rəqiblər, banklar, kütləvi informasiya vasitələri, hökumət təşkilatları və s.) bilavasitə təsir edən subyekt və faktorların məcmusudur. Təşkilata marketingin xarici mühitinin amili kimi baxılması zamanı nəzərdə tutulur ki, nəinki marketing xidmətlərinin maraq və imkanlarını, həm də təşkilatın qalan bölmələrinin (marketing bölmələrindən başqa) maraq və imkanlarını diqqətə almaq lazımdır. Belə ki, marketingin idarə olunmasının uğuru həm də onların uğurundan asılıdır.

Birbaşa təsirli xarici mühitin təhlili zamanı aşağıdakı vəziyyətlər qarşıya qoyulur:

1. Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi bazarın, bazar segmentlərinin öyrənilməsi, onların tutumunun, giriş nöqtələrinin və s. müəyyən edilməsi.

2. İstehlakçıların öyrənilməsi (sahə mənsubiyyəti, şirkət məhsulunun təklifinə standart reaksiyası, şirkətə münasibəti, tələbatları və s.).

3. Rəqiblərin öyrənilməsi (sayı, gücü, strategiyası və rəqabətli mübarizə metodları, bazarda pa-

yı, əməkdaşlıq imkanları).

4. Şirkətin məhsulunun öyrənilməsi (əsas məhsulun, məhsulun hər növünün rəqabət qabiliyyətliyi, perspektivləri, keyfiyyəti, çeşidi və s.).

5. Qiymətlərin öyrənilməsi (məyay dəyərinin, məsrəflərin, qiymətlərin artmasına və ya azalmasına istehlakçıların reaksiyası, qiymətqoyma siyasəti).

6. Təchizatçıların öyrənilməsi (təchizatçıların-perspektivli əməkdaşlar, təchizatçıların məhsuluna qiymətlərin səviyyəsi).

7. Şirkətin imicinin yaradılması (reklam, firma tərzı, KİV-lə qarşılıqlı fəaliyyət, ictimai akşiyalarda iştirak və s.).

BİRBAŞA VERGİQOYMA – vergi verən qismində çıxış edən fiziki və hüquqi şəxslərə bilavasitə vergi qoymaq (bax: vergilər).

BİRDƏFƏLİK MÜKAFATLA HƏYAT SİĞORTASI – müqavilənin fəaliyyət göstərməsinin başlanğıcında birdəfəlik mükafatın ödənilədiyi həyat sığortası.

BİRDƏFƏLİK RÜSUM – bazarlarda, yarmarkalarda və xüsusi olaraq satış üçün ayrılmış digər yerlərdə malların, məmulatların və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını həyata keçirən fiziki şəxslər tərəfindən ödənilən rüsum. Birdəfəlik rüsum hər satış yerinə və ya malın, məmulatın hər vahidinə, hər baş mal-qaraya görə hər bir ticarət günü üçün alınır. Ödəyiciyə bu rüsumlardan yalnız biri tətbiq olunur. İcarə müqaviləsi üzrə satış yerinə görə icarə haqqı ödənilədiyi hallarda birdəfəlik rüsum icarə haqqının dəyərinə daxil edilir.

BİRDƏFƏLİK SİĞORTA HAQQI – dövrü illik (aylıq) haqların əvəzinə bütün fəaliyyət müddəti ərzində uzun müddətli həyat sığortası müqaviləsi üzrə tədiyə, yaxud birdəfəlik sığorta haqqı – vaxtaşırı illik haqların əvəzinə sığortanın fəaliyyət müddətinin sonuna qədər sığortalının arzusu ilə əvvəlcədən aparılan sığorta müqaviləsinin ödənilməsi. Keçmiş SSRİ-də həyat sığortasında tətbiq edilirdi.

BİRGƏ ƏMANƏT HESABI – iki və ya daha çox fiziki şəxsin sahibliyində olan, onlardan birinin və ya bir neçəsinin imzası ilə sərəncam verilə bilən bank hesabı.

BİRGƏ FƏALİYYƏT HAQQINDA MÜQAVİLƏ – müqavilə iştirakçıların birgə fəaliyyəti üçün hüquqi şəxs yaradılması tələb edilməyən hal. Bu müqaviləyə uyğun olaraq iştirakçılar öz əmlaklarını birləşdirir və qanuna zidd olmayan ümumi məqsəddə nail olmaq üçün fəaliyyətlərini təşkil edirlər.

BİRGƏ FOND – öz səhmlərini əhaliyə satan və əldə olunan vəsaitlərlə səhm və istiqraz portfeli alan institut.

BİRGƏ SİĞORTA – iki və daha çox sığortaçının eyni riskin sığortalanmasında müxtəlif paylarla iştirak etdiyi sığorta növü. Adətən, birgə sığortada az payla iştirak edən sığortaçı ən çox paya malik olan sığortaçının (təkrar sığortaçı) bəyəndiyi sığorta şərtlərini qəbul edir. Birgə sığorta riski eyni sığorta müqaviləsi çərçivəsində iki və daha çox sığortaçı arasında bölünməsidir. Bu sığorta müqaviləsində hər bir sığortaçının hüquq və vəzifələri ayrı-ayrılıqda göstərilir.

Müəyyən hallarda sığortaçı sığorta müqaviləsi şərtlərində qeyd-şərti nəzərdə tuta bilər ki, buna uyğun olaraq sığortalı (sığorta hüquqi münasibətinin iştirakçısı kimi) xüsusi tutulma hissəsində birgə sığortaçı rolunda çıxış edəcəkdir. Birgə sığorta zamanı hər bir birgə sığortaçı tərəfindən qəbul edilən və sığorta məbləğində təsbit olunan risk payını əsas götürərək birgə və ya ayrıca sığorta polisi verilə bilər.

BİRGƏ TƏHLİL – əmtəənin (məhsulların) alıcıların qəbul etdiyi qərarlara ən çox təsir göstərən atributlarını aşkarlamaq məqsədilə həmin atributların qiymətləndirilməsi və müqayisəsi üçün nəzərdə tutulan təhlil metodu. Adətən, istehlakçı öz dəyərlər sistemini ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Buna görə də tədqiq edilən istehlakçıları tədqiq edilən məhsulun hər bir atributu haqqında ayrılıqda fikirləşməyə məcbur etmək əvəzinə, istehlakçılar birgə təhlil çərçivəsində bütövlükdə məhsul haqqında öz mülahizələrini hasil edirlər. Bu təhlilin nəticələrinə istehlakçı seçiminin əsasını təşkil edən dəyərlər sistemi müəyyən edilir.

BİRİNCİ DƏRƏCƏLİ KREDİT KARTI – öz sahibinə müəyyən sığorta örtülməsi ilə yanaşı, digər güzəştləri də verən kredit kartı.

BİRİNCİ MÜTLƏQ RİSK ÜÇÜN ƏMLAKIN SİĞORTALANMASI – əmlakın qiymətləndirilmiş dəyərinin və sığorta məbləğinin göstərilədiyi müqavilə şərti. Bütövlükdə birinci nisbi risk üçün əmlakın sığortalanması ilə eynidir. Bu

zaman zərər ödənilərkən proporsional ödəniş qaydası tətbiq edilmir. Yəni kompensasiya sığortalanmış əmlakın həqiqi dəyərindən asılı olmayaraq sığorta məbləği həddində ödənilir.

BİRİNCİ NİSBİ RİSK ÜÇÜN ƏMLAKIN SİĞORTALANMASI – əmlakın qiymətləndirilmiş dəyərinin və sığorta məbləğinin göstəriləndi müqavilə şərti. Sığorta hadisəsi baş verərkən sığortalanmış əmlakın həqiqi dəyəri polisdə göstəriləndən çox olduqda ödənişin yerinə yetirilməsi zamanı zərərin proporsional ödəniş qaydası tətbiq edilir.

BİRİNCİ RİSK – əmlak sığortasında zərərlərin ödənilməsi sistemlərindən biri. Zərər sığorta məbləğinə qeyri-proporsional nisbətə ödənilir. Sistem bütün riski iki hissəyə bölür: riskin birinci hissəsini (sığorta məbləği həddinə qədər) sığortaçılara həvalə edir və riskin ikinci hissəsini tam olaraq sığortalıda saxlayır.

BİRİNCİ RİSK SİSTEMİ – sığorta ödənişinin sığorta zərəri ölçüsündə, lakin sığorta məbləğindən çox olmayaraq (məsulyyət limiti) ödənilməsi qaydasını ehtiva edən sistem.

BİRİNCİ SƏVİYYƏLİ BANK – müəyyən tədiyə sisteminə daxil olan pressing-kartların emisiyasını və banklar üçün digər funksiyaları yerinə yetirən bank.

BİRİNCİ ZƏRƏR POLİSİ – əmlakın sığortalanması polisi. Bu zaman sığortalı sığortalanmış əmlakın tam dəyərinin az məbləğinin örtülməsi ilə razılaşır, sığortaçı isə natamam sığorta ilə əlaqədar ona olan iddialardan imtina edir.

BİRİNCİLİK (*prioritet*) – kəşfdə, ixtirada birincilik; nəyinsə lider əhəmiyyətinə malik olan. Mütləq birincilik – konkret kreditörün digərləri qarşısında borclunun müflisləşməsi halında, məsələn, “böyük” borcun yarandığında birinciliyi.

Adekvatlıq birinciliyi – birja sövdələşməsi şərtlərindən biridir ki, buna müvafiq olaraq, alıcı və satıcıların sifarişlərinin maksimal uyğunluğunu, məsələn, onların sorğularının tam məmnunluğunu təmin etmək lazımdır.

Sərgi birinciliyi – sənaye müliyyətinin mühafizəsi üzrə Paris konvensiyasının üzv ölkələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu termin ixtiranın, sənaye nümunəsinin və ya mal nişanının birinciliyini nəzərdə tutur. Bu da eksponatın rəsmi və ya rəsmi təqdir olunmuş sərgiyə yerləşdirmə günündən ərizəçinin tələbi üzrə müəyyən edilir.

Patent birinciliyi – ixtira və ya kəşfin müəllifinin birinciliyi. Milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, verilən ərizə günündən və ya ilk nəşrin tarixindən müəyyən olunur. Kəşf, ixtira, sənaye nümunəsi, elmi, ədəbi və ya digər fəaliyyətin (və ya müəlliflik hüququnun digər obyektinin) mahiyyətinin qeyri-müəyyən şəxslər qrupuna xidməti fəaliyyətlə bağlı olmadan məlum olduğu halda, həmin şəxslərə məlumat vermə tarixindən də müəyyən edilə bilər. Məsələn, elmi şura və ya ekspert komissiyasının üzvləri iclaslarda iştirak zamanı qeydiyyatdan keçdiklərindən onların qeyri-müəyyən şəxslərinə obyekt haqqında məlumat vermə

məlumatın yayılması demək deyildir.

BİRJA (alm. *burse*, lat. *bursa* – pul kisəsi) – əmtəələrin böyük partiyalarla alqı-satqısı əqdlərinin bağlandığı topdansatış bazarı. Birja müntəzəm fəaliyyət göstərərək ticarət əməliyyatlarında əmtəə satıcıları ilə alıcıları arasında vasitəçi rolunu oynayır və birja sövdələşmələri vasitəsilə topdansatış qiymətlərinin formalaşmasına səbəb olur. Birja ticarətinin indikinə bənzər formaları orta əsrlərdə Qərbi Avropada yaranmışdır. Ticarət məhz bu dövrdə beynəlxalq xarakter almışdır.

Şimali İtaliyanın, Cənubi Fransa, Finlandiyanın şəhərləri böyük beynəlxalq ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdir. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən birjaların – beynəlxalq bazarın tələbatına xidmət edən birjaların rolu xeyli böyükdür. Birja ticarətinin ilkin forması valyutavəksel birjası olmuşdur. Bu birjada əqd obyektləri dövrəlik tələblərinə daha çox cavab verən əmlak dəyərləri – pullar və veksellər olmuşdur.

XVI əsrdə Antverpen ümumavropa ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. 1531-ci ildə yaranmış Antverpen birjasında aparılan ticarət əməliyyatlarının obyektləri arasında öncül yeri yunan və Hindistan istiotu tuturdu. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində birja ticarətinin mərkəzi London olur. 1570-ci ildə London birjası təsis edilir. Birja bazar iqtisadiyyatının klassik təsisatı olub, birja ticarətinin təşkili və tənzimlənməsi yolu ilə malların topdansatış

Cədvəl 1

2010-cu ildə kapitallaşma səviyyəsinə görə dünyanın ən böyük fond birjalrı (trln. ABŞ dolları)

1	NYSE Euronext	20,692
2	Tokio Fond Birjası	4,679
3	NASDAQ	4,630
4	London Fond Birjası	4,023
5	Honq-Konq Fond Birjası	2,124
6	Toronto Fond Birjası	1,985
7	Frankfurt Fond Birjası	1,973
8	Şanxay Fond Birjası	1,738
9	Madrid Fond Birjası	1,515
10	Avstraliya Fond Birjası	1,323
11	İsveçrə Birjası	1,318
12	Nordic Stock Exchange Group OMX	1,296
13	Milan Fond Birjası	1,123
14	Bombey Fond Birjası	1,005
15	Koreya Fond Birjası	1,001
16	Braziliya Fond Birjası	0,981
17	Hindistan Milli Fond Birjası	0,962
18	Moskva Banklararası Valyuta Birjası	0,860
19	Johannesburg Fond Birjası	0,802
20	Tayvan Fond Birjası	0,610

bazarını formalaşdırır. Birja fəaliyyətinin əsas istiqaməti təyin edilmiş vaxtda müəyyən yerdə keçirilən açıq kütləvi alver zamanı ticarət əqdlərinin bağlanması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Birja hüquqi şəxs statuslu təşkilat olaraq alqı-satqı əqdlərində tərəf kimi çıxış etmir. Birja standartlarına uyğun olaraq unifikasiya edilmiş məhsu-

lun eyni bir yerdə və eyni bir vaxtda kütləvi satışı, hər şeydən əvvəl, real bazar qiymətlərinin formalaşmasına səbəb olur. Ayırı-ayrı birdəfəlik əqdlərdə rast gəlinən təsadüfi amillərin qiymətlərə və bazar konyunkturasına təsiri birjada aradan qaldırılır. Eyni zamanda, birja mexanizmi müxtəlif səbəblər üzündən meydana çıxan tələb və

təklif dəyişikliklərinə satıcıların və alıcıların operativ reaksiya verməsinə imkan yaradır.

Bazar infrastrukturunu inkişaf etdikcə və sahibkarların ixtisaslaşması yüksəldikcə, birjada əqdlər yalnız satıcıların və alıcıların nümayəndələri kimi çıxış edən brokerlər vasitəsi ilə bağlanmağa başladı. Bunun nəticəsində birjaların döviyyəsi artdı, ticarət sadələşdi, vaxta və s. əhəmiyyətli dərəcədə qənaət olundu.

Birjadakı əmtəə növlərindən asılı olaraq valyuta birjası, əmtəə birjası, fond birjası, fraxt birjası və s. kimi birja növləri fərqləndirilir.

BİRJA “DÖŞƏMƏSİ” – birjada otaq, sövdələşmələrin bilavasitə bağlandığı yer.

BİRJA BANKI (*stock exchange bank*) – birja sövdələrinə maliyyə-kredit xidmətləri göstərən ixtisaslaşmış bank. “Sürətli” birja sövdələrinə təklif edilən ssudalar hesabına kredit döviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir, broker kontorlarının fəaliyyət səviyyəsini xeyli yüksəldir.

BİRJA BROKERİ – birjanın binasına girmək ixtiyarı olmayan müştərilərin sifarişini birjanın əməliyyat zalında işləyərək yerinə yetirən broker. O ya lisenziya alıb birjada qeydiyyatdan keçməli, ya da birjanın üzvü (səhmdarı) statusuna malik olmalıdır. Broker birja hərraclarına buraxılmış əmtəə, qiymətli kağız və valyuta ilə əməliyyatlarda vasitəçilik edir. Bəzi fond birjalarında o, əqdləri birbaşa deyil, qiymətli kağızların ayırı-ayrı növləri üzrə mü-təxəssislər və dilerlər vasitəsilə

bağlayır. Brokerin vəzifəsi öz üzərinə əqd üzrə öhdəliklər götürən satıcı ilə alıcı arasında əlaqə yaratmaqdır. Birja brokerləri müştərinin tapşırığı ilə miqdar, göndərilmə tarixi və qiymət kimi əsas göstəriciləri nəzərdə tutan əqdin bağlanması üçün tapşırıq alırlar. Tapşırıqlarda qiymət limiti göstərilə, əqdin həmin vaxt bazarı olan ən sərfəli qiymətlə bağlanması və s. şərtləşdirilə bilər. Tapşırıq sazişlə rəsmiləşdirilir. Sazişə görə, broker onu yerinə yetirməyi, müştəri isə, bir qayda olaraq, girov qoymağı və brokerə haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Müştərinin ilk tələbi ilə broker ona yerinə yetirdiyi bütün əməliyyatlar haqqında hesabat verir. Birja brokerinə onun vasitəçiliyi ilə bağlanmış kontraktın icrasına nəzarət etmək və reklamasiyalar təqdim etmək də tapşırıqla bilər; əlavə haqq müqabilində o, alıcının tədiyə qabiliyyətli olmasına zəmanət də verir. Broker müştərinin xahişi ilə müəyyən çeşidli malların partiyalarla seçimini həyata keçirir, bazarın vəziyyəti haqqında informasiya verir və s. Broker müştəri üçün kredit açmaq imkanına malikdir. Bu zaman o eyni zamanda həm kreditör, həm də sövdə üzrə vasitəçi kimi çıxış edir ki, bu da çox vaxt müştəriyə bank kreditindən ucuz başa gəlir. Belə kredit üzrə uçotun aparılması da rahatdır.

BİRJA BÜLLETENİ – birjanın dövrü informasiya orqanı. Qiymətli kağızların və valyutanın (fond birjalarında), əmtəələrin (əmtəə birjalarında) alqı-satqısı sahəsində işlərin və

ziyyəti, habelə bağlanmış əqdlər barədə məlumat verir. Hər ticarət günü üçün buraxılır. Birja bülletenində aşağıdakılar əks etdirilir: satışa çıxarılan obyektlərin siyahısı, ötən birja günü bağlanmış əqdlərin sayı, tələb və təklif meyilləri (bazarın konyunkturasi), məzənnə və qiymətlərin yüksək, aşağı və tarazlı orta səviyyəsi və s. Bir qayda olaraq, hər gün buraxılır, sənaye-ticarət qəzetlərində və jurnallarında yenidən dərc olunur. Birja bülletenində daxil olan tam və obyektiv xərclərin ticarət prosesinin iştirakçıları tərəfindən vaxtında təklif edilməsi üzərində müşahidə kotirovka (qiymətqoyma) komissiyasının vəzifəsidir. Kotirovka komissiyası qiymətlərin müxtəlif növlərinin (tələb və təklif, aşağı və yuxarı, başlanğıc və son qiymətlərin) uçotunu təşkil edir. Bu cür qiymətlərin ümumiləşdirilməsi yolu ilə kotirovka (sorğu) qiymətləri müəyyən olunur ki, bunlar da birja bülletenində dərc olunur.

Birja bülleteni müxtəlif analitik nəşrlərin statistik bazasıdır. Belə ki, “Investarz intellicens” (*Investors Intelligence* – əmanətlərin kəşfiyyəti) 1963-cü ildə A.Koen tərəfindən yaranmışdır. “Investarz intellicens” fond birjalarının, demək olar ki, 130 birja bülleteni üzərində müşahidə aparır. C.X.Sibbet bu metodu fyuçers bazarlarına tətbiq etmişdir. O, 1964-cü ildə “Market veyn” (Market Vane – birja flügeri) bülletenini təsis etmişdir. Bu bülleten 32 fyuçers bazarını təhlil edən 70-ə yaxın məsləhətçi bülletenləri ümumiləşdirir.

BİRJA ÇÖKƏKLİYİ (*çalası*) – birjanın əməliyyat zalında yer. Bu, adətən, döşəmə səviyyəsindən aşağıda yerləşən dairəvi və ya çoxbucaqlı formada meydana düşür. Pirlərdə yerləşən brokerlərə bir-birini yaxşı görməyə imkan verir. İri birjalarda, adətən, bir neçə çökəklik olur.

“BİRJA DAİRƏSİ” – 1. Fyuçers bazarı (fyuçers birjasının binasının özü). Termindeki “dairə” sözü onunla bağlıdır ki, birjaçılar London metal birjasında (LMB) və digər Avropa birjalarında dairə üzrə dayanır və ya otururlar. 2. LMB-də hər bir metalın ticarətinin apırıldığı beşdəqiqəlik dövr. 3. İlk birjalarda hesablaşma müqaviləsinin primitiv forması. Buna uyğun olaraq, broker alıcı-satıcı zənciri üzrə müqavilələrin hərəkəti izlənilir, ödənişə yalnız fərq məruz qalır (bununla da qarşılıqlı tələblərin hesablanması baş verir). 4. Birjada iştirakçılar arasında sövdələşmələrin baş verəsinə icazə verilən yer.

BİRJA DÖVRİYYƏSİ – müəyyən zaman kəsiyində qiymətli kağızlarla (fond birjasında) və ya əmtəələrlə (əmtəə birjasında) əqdlərin həcmi. Birja dövriyyəsi satılmış mal və ya qiymətli kağız partiyalarının qiymətlərinin yekun məbləğindən ibarətdir. Fond birjasında satılmış qiymətli kağızların sayı da bəzən birja dövriyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir.

BİRJA ƏQDİ – birjada dövriyyəyə buraxılmış əmlaka (əmtəələr, qiymətli kağızlar və s.) münasibətdə hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı verilməsi haqqında saziş. Birja əqdi əmtəə və fond birjalarda haqqında qanunverici-



*Banklararası Valyuta Birjasının inzibati binası
(Rusiya, Moskva şəhəri)*

likdə və birjaların nizamnamələrində müəyyən edilmiş qaydada birjanın iştirakçıları tərəfindən birja sessiyasında bağlanır.

Birja əqdləri aşağıdakı əlamətlərə görə fərqləndirilir: 1) keçirilmə müddətlərinə görə (kassa və ya müddətli əqdlər); 2) bağlanma üsuluna görə (diler öz adından, broker isə müştərinin tapşırığı ilə hərəkət edir); 3) obyektlərə görə (qiymətli kağızların müxtəlif növləri); 4) subyektlərə görə (dövlət, firma, bank, investor); 5) keçirilmə növlərinə görə (spekulyasiya, nağd malgöndərmə, hec); 6) ödənişə görə (ödənişsiz və ya ödənişli);

7) maliyyə alətinin özünün hərəkətinə görə (onun əldən-ələ keçməsi və ya yalnız maliyyə alətinin qiymətində məzənnə fərqi keçməsi); 8) standartlaşma dərəcəsinə görə (əqdin bağlanmasının standart forması və ya tərəflərin razılaşması əsasında); 9) dövriyyə dərəcəsinə görə (kontraktın bir və ya bir neçə birjada hərəkət etməsi).

BİRJA ƏMTƏƏSİ – birja tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılmış və dövriyyədən çıxarılmamış əmtəə. Hər hansı daşınmaz əmlak və əqli mülkiyyətin obyektı birja əmtəəsi ola bilməz. Ha-

zırda inkişaf etmiş ölkələrdə əlvan metallar, xammal və kənd təsərrüfatı malları (təbii ipək, çay, pambıq, təbii kauçuk, taxıl, şəkər, qəhvə) birja əmtəələridir. Ən iri xarici birjalar aşağıdakı şəkildə ixtisaslaşmışdır: əlvan metallar – London, Nyu-York və Amsterdam, Sinqapur, Kuala-Lumpur birjalrı; pambıq – Nyu-York, Nyu-Orlean, Çikaqo, Liverpul, Bombey, İsgəndəriyyə birjalrı; taxıl – Vinnipeq, Liverpul, Rotterdam, London, Antverpen, Milan birjalrı; şəkər – London, Nyu-York, Liverpul, Amsterdam, Rotterdam, Hamburq birjalrı.

BİRJA GƏLİRİ – əmtəə və fond birjalarında birja əmtəələri və qiymətli kağızlarla ticarət əqdlərindən əldə olunan gəlir. Qiymətli kağızlarla ticarətdə təsisçilik gəliri ilə məzənnə gəlirini fərqləndirirlər. Maksimal gəlir ajiotajı zamanı (qiymətli kağızların, valyutanın məzənnəsi, tələb və təklifin konyunkturası kəskin surətdə dəyişdikdə) əldə olunur.

BİRJA HALQASINDA (ÇALASINDA) BROKER – bilavasitə birja halqasında (çalasında) həm özü üçün, həm də komissiyon haqq müqabilində başqa şəxslərin və ya firmaların tapşırığı ilə əqdlər bağlayan birja üzvü. Yalnız müvafiq ixtisas sınağından keçmiş, birjanın direktorlar şurası tərəfindən qeydiyyatda alınmış və birja halqasında əqdlər bağlamaq hüququ verən nişan almış birja üzvü belə broker ola bilər. Bir qayda olaraq, belə broker özünün kapitalı və maliyyə imkanlarına görə yüksək tələblərə cavab verməlidir.



Fond Birjasının inzibati binası (Çin)

BİRJA İNDEKSİ – fond birjasında səhmlərin məzənnələrinin göstəricisi. Birja indeksi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid şirkətlərin, bankların və digər maliyyə-kredit idarələrinin müəyyən sayına görə məzənnələrin orta çəkili göstəricisi kimi hesablanır. ABŞ-da altı, digər ölkələrdə bir və ya iki birja indeksi tətbiq olunur. ABŞ-da Dou-Cons indeksi (30 iri sənaye şirkəti, 12 kommunal şirkət və 12 bank üzrə) “Standart end purz” agentliyi indeksi (500 şirkət üzrə), Amerika fond birjası indeksi və s. hesablanır. Ən çox yayılmış indekslərə

Dou-Cons indeksi, Nikkey indeksi (Tokio birjası), DAX-30 indeksi (Frankfurt fond birjası), ETSE-100 indeksi (London fond birjası), CAC-40 indeksi (Paris birjası) və s. aiddir.

BİRJA JESTLƏRİ – brokerin ovuclarının və barmaqlarının ayrı-ayrılıqda vəziyyətinin, eləcə də onun çənəsinə və alınına nəzərən vəziyyətinin daxil olduğu jestlər məcmusu; qiymət növlünü və alqı-satqı həcmi bildirmək üçün tətbiq edilir.

Hər birjanın özünəməxsus jestləri vardır. Lakin elə jestlər də vardır ki, onlar bütün birjalarda tətbiq edilir. Bu cür universal

jestlərə aşağıdakılar aiddir: alış həyata keçirilərkən brokerin ovucu onun gövdəsinə tərəf, satış zamanı isə, əksinə, gövdəsindən əks tərəfə yönəlmiş olur. 1-dən 5-ə qədər rəqəmləri göstərmək üçün şaquli vəziyyətdə qaldırılmış barmaqlardan, 6-dan 9-a qədər rəqəmləri göstərmək üçün üfüqi vəziyyətdə uzadılmış barmaqlardan, onluqları göstərmək üçün barmaqları alına toxundurmaqdan, yüzlikləri göstərmək üçün yumruğu alına toxundurmaqdan, sıfır rəqəmini bildirmək üçün sıxılmış yumruqdan, “stop” əlamətini bildirmək üçün isə yumruğu o biri əlin açıq ovucuna sıxmaqdan istifadə edilir.

BİRJA KOMİTƏSİ – birjanın daim fəaliyyətdə olan nəzarət-sərəncamverici idarəetmə orqanıdır. Onun tərkibindən rəyasət heyəti və idarə heyəti formalaşır. Birja komitəsinin funksiyaları səhmdar cəmiyyətinin müşahidə şurasının funksiyaları ilə oxşardır.

BİRJA QANUNVERİCİLİYİ – birja fəaliyyəti prosesində meydana gələn hüquqi münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi aktların məcmusu. Qiymətlərin manipulyasiyasının qarşısının alınmasına, xırda firmaların mənafeələrinin möhtəkiirlərdən qorunmasına, iflasın qarşısının alınmasına yönəldilmişdir. Birja ticarətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi son onilliklərdə xeyli gücləndirilmişdir. Əvvəllər bir çox ölkələrdə birja ticarəti, əsasən, birjaların özləri tərəfindən işlənilən hazırlanan norma və qaydalarla tənzimləndirdi.

İnqilabdan əvvəl Rusiyada birja



qanunvericiliyinin bir hissəsi ümumi ticarət qanunvericiliyindən, digər hissəsi ayrı-ayrı birjaların nizamnamələrindən ibarət olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycanda birja qanunvericiliyinin əsasını təşkil edən qanunlar – “Qiymətli kağızlar və fond birjası haqqında” Qanun 1992-ci ildə, “Əmtəə birjası haqqında” Qanun isə 1994-cü ildə qəbul edilmişdir. ABŞ-da 1973-cü ildən etibarən birjada bütün fyuçers əməliyyatları ilə Əmtəə-fyuçers ticarəti üzrə komitə (ƏFTK) məşğul olur. Onun tərkibi ölkə prezi-

denti tərəfindən təyin olunur və konqres tərəfindən təsdiq olunur. Böyük Britaniyada 1986-cı ilə qədər əmtəə birjalarının fəaliyyətini İngiltərə Bankı istiqamətləndirmişdir, bu dövrdən etibarən isə Qiymətli kağızlar və investisiyalar üzrə Şura tənzimləyir. Fransada tənzimləmə funksiyası Fyuçers əmtəə bazarları komissiyasının, Yaponiyada müxtəlif nazirliklərin (maliyyə, kənd təsərrüfatı, xarici ticarət və sənaye nazirliklərinin) səlahiyyətlərinə daxildir. Rusiya Federasiyasında Fond bazarının tənzimlənməsi ilə Qiymətli ka-

ğızlar üzrə federal komissiya, valyutanın tənzimlənməsi ilə Mərkəzi Bank, dövlət qiymətli kağızların tənzimlənməsi ilə Maliyyə Nazirliyi məşğul olur. Azərbaycan Respublikasında birja səviyyəsində qiymətli kağızların, əmtəələrin, valyutanın, əməyin tənzimlənməsi ilə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Mərkəzi Bank, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi məşğul olur.

BİRJA QIYMƏTQOYMASI – fond birjalarında qiymətli kağızların müəyyən məzənnəsinin və ya əmtəə birjalarında təmsil olunmuş əmtəələrin qiymətinin təyin edilməsi. Birja məzənnələri birja hərəclarında təşəkkül tapan konyunkturani, qiymətli kağızların tələb və təklifinin və ya əsas birja əmtəələrinin nisbətini əks etdirir, birjanın xüsusi qiymətdə qoyma komissiyası tərəfindən qeydə alınır.

BİRJA QIYMƏTLƏRİ – ayrı-ayrı birjalar tərəfindən keyfiyyət, həcm və göndərmə müddəti nəzərə alınaraq müstəqil surətdə təyin edilən qiymətlər.

BİRJA MƏZƏNNƏSİ – birja fondunda tədaviyə alınmış qiymətli kağızların dəyəri. Birja məzənnəsi qiymətli kağızların gəlirlilik səviyyəsi ilə ssuda faizi səviyyəsi arasındakı nisbətə təyin olunur.

BİRJA MÖHTƏKİRLİYİ – qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə birja sövdələşməsinin (əməliyyatının) bir növü. Birja sövdələşməsi kimi birja möhtəkirliyinin də məqsədi alınan



Fond Birjasının inzibati binası (Yaponiya, Tokio şəhəri)

və satılan qiymətli kağızların qiymətlərindəki fərqdən mənfəət əldə etməkdir. Bu mənada birja möhtəkirliyi normal birja fəaliyyətinin ayrılmaz və tamamilə təbii elementidir.

Birja möhtəkirliyi birja fəaliyyəti ilə birgə inkişaf etmiş və mürəkkəbləşmişdir. Əvvəlcə sadəcə möhtəkirlilik yaranmışdır. Sadəcə möhtəkirlilik qiymətli kağızların məzənnəsinin yüksəldilməsini və bəhə qiymətə satılmasını aşkar nəzərdə tutmaqla onların satın alınması. Sonra birja oyunu yaranmışdır ki, bunun mexanizmi aşağıdakı kimidir: səhmlərin qiyməti əv-

vəlcədən deyil, müəyyən dövrdən sonra təyin olunur. Səhmlər isə əvvəlcədən təsbit olunmuş qiymət üzrə alınır və satılır. Bu, müddətli sövdələşmədir və (fyuçers əməliyyatıdır) mahiyyəti iki birja məzənnəsi arasında fərqi istifadə edilməsindən ibarətdir: gün ərzində sövdələşmənin bağlanması və gün ərzində sövdələşmənin icrası. Bununla belə, bu fərqi kəmiyyəti (ölçüsü) və müvafiq olaraq sövdələşmədə iştirak edən tərəflərdən hər birinin mənfəətinin (zərərinin) ölçüsü nəzərə alınır. Demək olar ki, satıcı müddətli sövdələşmədə məzənnənin son-

radan azalmasında, alıcı isə yüksəlməsində maraqlıdır. Bu əks məqsədlər birja oyunlarının müvafiq variantlarının köməyi ilə əldə olunur. “Yüksəlmə” ilə oynayan şəxslər (birja jarqonunda onları “buğalar” adlandırırlar) qiymətli kağızları müəyyən müddətdən sonra daha yüksək məzənnə üzrə satmaqdan ötrü onları satın alırlar. Bu taktikanın əksinə olaraq, “azalma” ilə oynayan şəxslər (birja jarqonunda onlara “ayılar” deyilir) birja məzənnəsinin azalacağına ümid edərək özlərində olan qiymətli kağızları satırlar ki, sonradan onları daha ucuz qiymətə satın ala bilsinlər.

Seçim doğrudur və birja oyununun özünəməxsus taktikası onun iştirakçılarından xüsusi və müxtəlif hazırlığa, dəyişən birja (ümumiqtisadi) konyunkturasından sürətlə və dəqiq baş çıxarmaq bacarığına, eləcə də müxtəlif (bəzən məxfi) informasiyanın böyük həcmi ilə iş sərəfəsində, bu işin təhlilini və sintezini aparmaq qabiliyyətinə malik olması tələb edir. Yalnız bu şəraitdə birja məzənnələrinin tək cəhətli proqnozlaşdırılması yox, onlarla manipulyasiya edilməsi də mümkündür. Bu məqsədlə birja oyununun iştirakçıları bir tərəfdən bu və ya digər firmanın nüfuzunu, onun işlərini və s. nəzərə alırlarsa, bir tərəfdən də özləri onun imicini formalaşdırırlar. Fond bazarında real yaranan və bununla da obyektiv vəziyyəti təhrif edən bu imic onlar üçün əlverişlidir. Lakin son nəticədə qəbul etmək lazımdır ki, birja möhtəkirliyi bazarların tutumunun likvidliliyində və genişlən-

məsində əhəmiyyətli rol oynayır, iqtisadi vəziyyətin indikatorlarından biri kimi fond birjasının mühüm funksiyalarının yerinə yetirilməsinə səbəb olur.

BİRJA MÖVQEYİ – fond birjasında hazırkı zamanda yüksəlmə ilə bağlı öhdəliklər arasında nisbət. Alış mövqeyi bazaradakı bütün qiymətli kağızların ümumi məbləğinə, satış mövqeyi isə satış üzrə müddətli əqdlərin ümumi məbləğinə uyğun gəlir. Mövqe müddətli əqdlərə verilmiş titulların sayı ilə qiymətləndirilə bilər. Birja mövqeyinin pul ilə ifadə olunmuş qiyməti birjada müəyyən növ qiymətli kağızların ümumi sayının həmin növ qiymətli kağızların kompensasiya məzənnəsinə vurulması ilə hesablanır.

BİRJA MÜDAXİLƏSİ – qiymətli kağızların məzənnəsinə süni təsir göstərmək məqsədilə fond birjalarında əməliyyatlara dövlətin, bank təşkilatlarının və ya maliyyə-sənaye qruplarının müdaxiləsi. Birja spekulasiyası formalarından biridir. Dövlət kreditini möhkəmləndirmək məqsədilə birja müdaxiləsinə əl atan dövlət bunu dövlət qiymətli kağızlarının alınması yolu ilə həyata keçirir.

BİRJA MÜKAFATI – hesablaşma günündə alınmış maldan imtina edildiyi təqdirdə, təcili əqd zamanı səhm alıcısının satıcıya ödəməli olduğu dəbbə pulu. Əgər öhdəliklər icra olunubsa, onda əvvəlcədən razılaşdırılmış birja mükafatı alıcıya qalır. Öhdəliklərdən imtina haqqında alıcı hesablaşma gününə ən gec bir gün qalmış elan etməlidir, bu da «mükafat üzrə cavab günü» adını daşıyır. Op-

sion alıcısının onun satıcısına malları, qiymətli kağızları konkret müddət ərzində əvvəlcədən danışılmış qiymət üzrə satmaq və ya almaq hüququna görə ödədiyi məbləğdir.

BİRJA MÜŞTƏRİLƏRİNİN OYUN XƏTTİ – məzənnənin, qiymətin yüksəlməsi və ya azalması oyununda birja satıcılarının və alıcılarının uduzmalarının və udmalarının qrafik təsviri.

BİRJA OYUNÇUSU – fond və ya əmtəə birjasında sürətlə zənginləşməyi nəzərdə tutan müştəri.

BİRJA RİSKLƏRİNİN QORUNMASI – müştərilərin və birjanın özünün maraqlarının qorunması forması. Bu sığorta növü inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır.

BİRJA SESSİYASI – gün ərzində birjada ciddi müəyyən edilmiş ticarət vaxtı. Birja sessiyasından əvvəl və sonra həyata keçirilən sövdələşmələr birja sövdələşmələri deyil və qeydiyyatdan keçmir. Həmin qaydanı pozan ticarət iştirakçılarına cərimə və digər sanksiyalar tətbiq edilir. Bu da zaman və məkan daxilində tələb və təklifin təmərküzləşməsini təmin etməyə imkan verir. Bir sıra ölkələrdə birjalar birja sessiyasından əvvəl və sonra ticarətə icazə verir. Məsələn, London metal birjası öz iş rejimində hətta birjadankənar ticarət üçün müəyyən vaxt (sessiyanın başlanmasına qədər və qurtarmasından sonra 10-15 dəqiqə) nəzərdə tutur. Lakin bu cür sövdələşmələr qeydiyyatdan keçmir və onlara birja tərəfindən zəmanət verilmir.

Birjalar, bir qayda olaraq, öz birja sessiyalarının davamiyyətini razılaşdırırlar. Belə qayda qiymətlər haqqında informasiyanı daha tam nəzərə almağa imkan verir və arbitraj əməliyyatlarının aparılmasına səbəb olur. Bəzən birja sessiyaları bir neçə xüsusi sessiyalara (5-10 dəqiqə fasilələrlə 30-40 sessiyaya) bölünür ki, bu zaman ərzində birja üzvləri arasında sövdələşmələr yalnız növbə üzrə sessiyanın sədri vasitəsilə, yəni əmrlərin satışa və alışa daxil olması qaydasında həyata keçirilir. Xüsusi sessiyalar arasındakı aralıq müddətlərdə azad ticarət aparılır.

BİRJA VAHİDİ – standart birja müqaviləsi üzrə satışa təklif edilə biləcək malın minimal miqdarı. Adətən, həcminə və kütləsinə görə ya nəqliyyat vasitələrinin (bir qayda olaraq, dəmir yolu vaqonlarının) tutumuna, ya da mal yerinə uyğun olur.

BİRJA YIĞINCAĞI – birja üzvlərinin yığıncağı. Bu yığıncağın köməyi ilə qiymətli kağızlara, mallara tələb və təklif aşkar edilir, bilavasitə yığıncaq iştirakçıları arasında və ya brokerlər vasitəsilə əqdlər bağlanır. Birja komitəsinin qərarına uyğun olaraq, bu cür yığıncaqlar birjanın iş günlərində müəyyən saatlarda keçirilir.

BİRJADA OYUN – birja əmtəələrinin, fond dəyərlərinin qiymətləndirilməsində (kotirovkalarında) dinamikanın qabaqcadan müəyyən edilməsi hesabına, eləcə də müxtəlif əmtəə və fond birjalarında kotirovkaların və məzənnələrin fərqi hesabına aparılan möhtəkirlik əməliyyatları.

Ən sadə oyun müxtəlif bazarlarda valyuta kotirovkaları və valyuta məzənnələri arasında fərqdən istifadə etməkdən ibarətdir; oyunçular birja malını onun daha ucuz olduğu bazarlarda alır və onun daha baha olduğu bazarlarda satırlar. Birja oyunlarını valyuta məzənnələrinin artması (“öküzlər” oyunu) və enməsi (“ayılar” oyunu) oyun növlərinə ayırırlar.

BİRJADANKƏNAR ƏQD – bu termindən Londonda birjada rəsmi alqı-satqı başa çatdıqdan sonra bağlanan əqdləri bildirmək üçün istifadə edilirdi (həmin əqdlər birjanın binasından kənarda, küçədə bağlanılırdı). Hazırda birjadan kənarda bağlanan hər hansı əqdləri bildirir. **BİRLƏŞDİRİLMİŞ (KONSOLIDƏ EDİLMİŞ) MALİYYƏ HESABATLARI** – əsas cəmiyyətin (ortaqlığın) və onun törəmə cəmiyyətlərinin vahid mühasibat uçotu subyekti kimi təqdim etdiyi maliyyə hesabatları.

BİRLƏŞDİRİLMİŞ BÜDCƏ – 1. Dövlətin büdcə sisteminin tərkibinə daxil olan büdcələrin aqregirləşməsinin nəticəsi. 2. Federal səviyyədə, federasiya subyektləri səviyyəsindən və yerli səviyyədə olan dövlət hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının təmin edilməsi üçün pul vəsaitlərinin formalaşdırılması və xərclənməsi forması. Birləşdirilmiş büdcənin tərkibinə federal büdcənin, federasiya subyektləri büdcəsinin, büdcələrin gəlir və xərcləri daxil edilir. Bəzən birləşdirilmiş büdcənin tərkibinə bir neçə büdcədən kənar fondlar da daxil edilir. Mahiyyətcə, birləşdiril-

miş büdcə dövlətin büdcə sisteminin tərkibinə daxil olan, təkrar hesabdan təmizlənən büdcələrin mexaniki cəmini əks etdirir. Birləşdirilmiş büdcə statistik göstəricilərin toplusu və büdcə sisteminin müxtəlif göstəricilərinin təhlili üçün istifadə olunur.

BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATI (BMT) (ing. *United Nations Organization UN*) – əsas strateji vəzifəsi cəmiyyətdə sülhün və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi və möhkəmlənməsi, dövlətlərarası əməkdaşlığın in-

kişaf etdirilməsindən ibarət olan beynəlxalq təşkilat.

BMT-nin nizamnaməsi 26 iyun 1945-ci ildə San-Fransiskoda keçirilmiş konfransda 50 dövlətin nümayəndələri tərəfindən imzalanmış, 24 oktyabr 1945-ci ildən hüquqi qüvvə kəsb etmişdir. BMT-nin ən mühüm struktur bölmələri aşağıdakılardır: Baş Assambleya, İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS), Qəyyumluq Şurası, Təhlükəsizlik Şurası və Katiblik. BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən yardımçı bölmələr



*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının inzibati binası
(ABŞ, Nyu-York)*

və filiallar da vardır (məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və s.). BMT-nin mənzil-qərargahı Nyu-Yorkda yerləşir.

Azərbaycan Respublikası 2 mart 1992-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür.

BMT-nin AVROPA İQTİSADI KOMİSSİYASI (AİK) – BMT-nin regional beynəlxalq orqanı. 1947-ci ildə EKOSOS-un qətnaməsinə müvafiq olaraq müharibə nəticəsində müflisləşmiş ölkələrə yardım göstərilməsi üzrə razılaşdırılmış fəaliyyətə kömək məqsədilə Avropanın iqtisadi baxımdan bərpa edilməsi üzrə BMT-nin beş illik səlahiyyət müddətinə malik olan müvəqqəti orqanı kimi təsis edilmişdir. 1951-ci ildə BMT-nin daimi orqanı statusu əldə etmişdir.

AİK-in üzvləri 32 Avropa dövləti, habelə ABŞ və Kanadadır.

BMT-nin ƏRZAQ VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI TƏŞKİLATI (FAO) – 1945-ci ildə yaradılmış hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat. Bütün dünyada kənd təsərrüfatının, balıqçılığın və meşə təsərrüfatının inkişafına kömək edir. FAO texniki yardım və ərzaq köməkliyi göstərir,



Cədvəl 1
2010-cu ildə BMT-nin büdcəsinə ödənilmiş üzvlük haqqına görə liderlik edən 10 ölkə

Ölkələr	Xüsusi çəkisi, %-lə	ABŞ dolları, mln.
ABŞ	22,00	598,2
Yaponiya	16,62	452,0
Almaniya	8,57	233,2
Böyük Britaniya	6,64	180,6
Fransa	6,30	171,3
İtaliya	5,07	138,1
Kanada	2,97	80,9
İspaniya	2,96	80,7
Çin	2,66	72,5
Meksika	2,25	61,3

həmçinin dünya kənd təsərrüfatının inkişafı məsələləri üzrə proqnozlar və statistik məlumatlar hazırlayır. FAO kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa dair metodik təlimatlar və illik statistik məlumatlar dərc etdirir, həmçinin qida, ərzaq və istehlak məsələləri üzrə məlumatları toplayır, təhlil edir, işləyir və yayır.

Azərbaycanın aqrar sahədə inkişaf məqsədləri və qəbul edilmiş dövlət proqramlarının hədəflərinə nail olmaq üzrə hökumət tərəfindən səylərin artırılması, eləcə də bu prosesin ayrı-ayrı mərhələlərində FAO və donorlar tərəfindən müda-

xilənin daha sistemətik şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə FAO-nun Azərbaycan üzrə 2010-2012-ci illər üçün Milli Ortamüddətli Prioritetlər Çərçivəsi sənədi hazırlanmışdır. FAO ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. **BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ SƏNAYE İNKİŞAFI ÜZRƏ TƏŞKİLATI (YUNİDO)** (ing. *United Nations Industrial Development Organization, UNIDO*) – BMT-nin sənaye inkişafına hərtərəfli köməyi əlaqələndirən mərkəzi orqanı; BMT-nin ixtisaslaşdırılmış agentliyi. 1967-ci ildə BMT



Baş Assambleyasının qərarı ilə yaradılmışdır.

Mənzil-qərgahı Vyanada yerləşir. Üzv ölkələrin sayı – 166 (1995-ci ilin məlumatı). Rusiya YUNIDO-nun üzvüdür. YUNIDO-nun rəsmi məqsədləri: inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayeləşdirilməsinə kö-

mək, sənayeyə kapital qoyuluşu sahəsində dövlətlər arasında əməkdaşlıq, ehtiyatların (əmək ehtiyatları, təbii ehtiyatlar və s.) səmərəli tətbiqinə kömək. YUNIDO dövlətlərin təbii ehtiyatlar üzərində suverenlik hüququnu və xarici xüsusi kapitalın fəaliyyətinə nəzarət hüququnu tanıyır (Lima bəyannaməsi, 1975-ci il).

Rusiyada (Moskva) YUNIDO-nun Beynəlxalq Əməkdaşlıq Mərkəzi fəaliyyət göstərir. YUNIDO-nun fəaliyyətinə rəhbərlik Baş Konfrans, Sənaye İnkişafı Şurası, Baş Direktor və Katiblik tərəfindən həyata keçirilir.

BMT-nin TƏHSİL, ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ TƏŞKİLATI (YUNESKO) (ing. *United Nations Educational Scientific and Cultural Organization, UNESCO*) – beynəlxalq təşkilat; BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatı.

YUNESKO-nun nizamnaməsi bu təşkilatın 1945-ci ilin noyabrında keçirilmiş təsis konfransında işlənib hazırlanmış, 4 noyabr 1946-cı ildə qəbul edilmişdir. YUNESKO-nun fəaliyyət sahəsi kifayət qədər geniş spektrli məsələləri əhatə edir: savadsızlığın ləğv edilməsi, təhsil sahəsində ayrı-seçkiliyə qarşı

 <i>Qledvin Cebb</i>	<i>Böyük Britaniya (Qərbi Avropa)</i> 1945-1946-cı illər üzrə 	 <i>Trynqve Xalvdan Li</i>	<i>Norveç (Qərbi Avropa)</i> 1946-1952-ci illər üzrə 	 <i>Daq Hammarşeld</i>	<i>İsveç (Qərbi Avropa)</i> 1953-1961-ci illər üzrə 
 <i>U Tan</i>	<i>Birma (Asiya)</i> 1961-1972-ci illər üzrə 	 <i>Kurt Valdhaym</i>	<i>Avstriya (Qərbi Avropa)</i> 1972-1982-ci illər üzrə 	 <i>Xavyer Press de Kuehyar</i>	<i>Peru (Cənubi Amerika)</i> 1982-1992-ci illər üzrə 
 <i>Butros Butros-Qali</i>	<i>Misir (Afrika)</i> 1992-1997-ci illər üzrə 	 <i>Kofi Annan</i>	<i>Qana (Afrika)</i> 1997-2007-ci illər üzrə 	 <i>Pan Qi Mun</i>	<i>Cənubi Koreya (Asiya)</i> 2007-2012-ci illər üzrə 



mübarizə; dünya gənclərinin beynəlxalq qarşılıqlı anlaşma ruhunda tərbiyə edilməsi; milli kadrların hazırlanması prosesində əməkdaşlıq və bu prosesə kömək; müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərinin öyrənilməsi; okeanoqrafiya, biosfera, geologiya, sosial elmlər, informasiya məsələləri və s.

YUNESKO-nun ali orqanı Baş

Konfransdır; icra orqanları rolunu isə İcraiyyə Şurası və Baş Direktorun rəhbərlik etdiyi Kətiblik həyata keçirir. Təşkilatın mənzil-qərgahı Fransanın paytaxtı Paris şəhərində yerləşir.

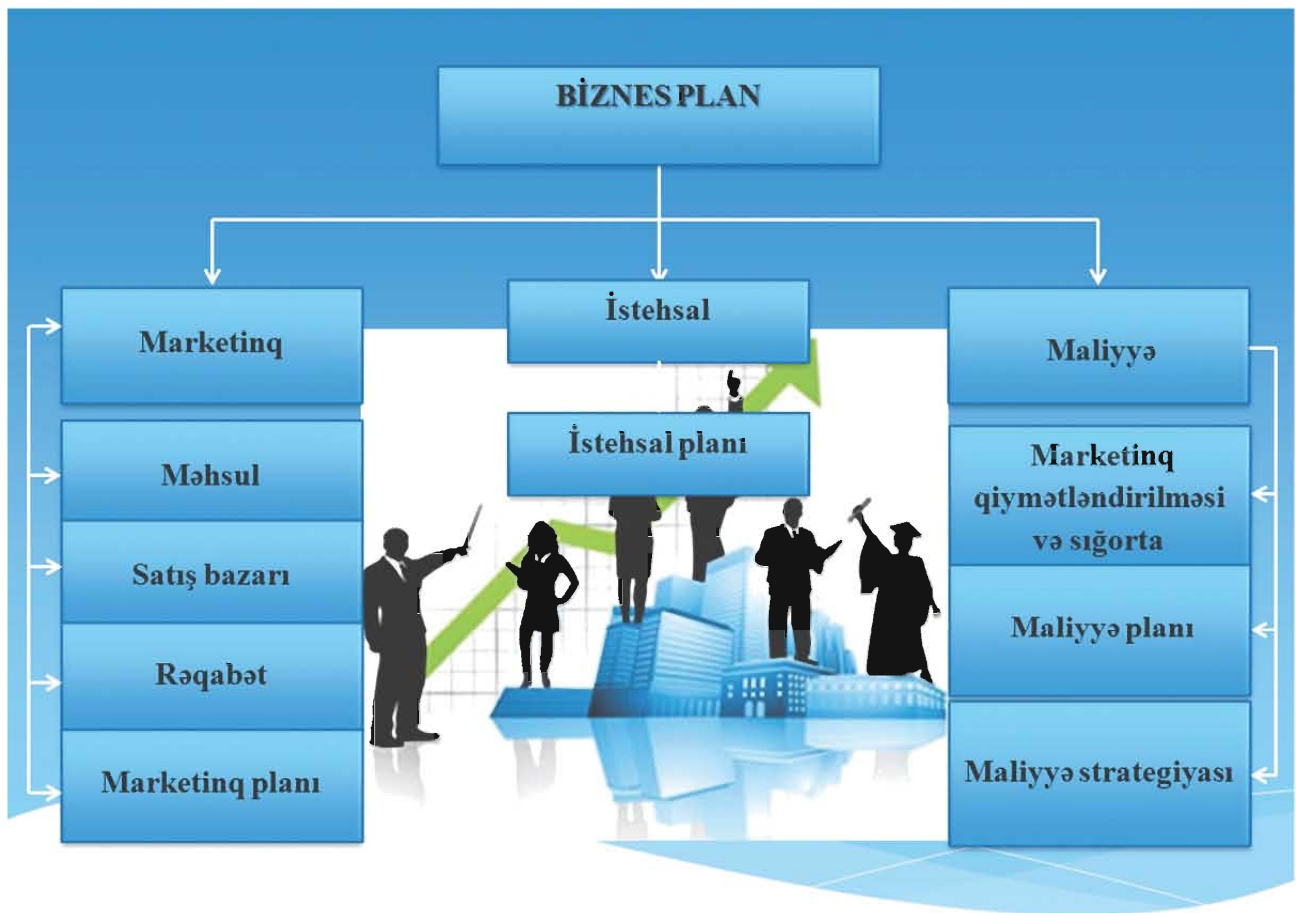
BİRTƏRƏFLİ MÜQAVİLƏ – tərəflərdən birinin yalnız tələblərinin, hüquqlarının və digər tərəfin vəzifələrinin əks etdirildiyi müqavilə. Birtərəfli müqaviləyə nümunə kimi sığorta müqaviləsini göstərmək olar. Borc, saxlama, bağışlama, sığorta müqavilələri birtərəfli müqavilələrə nümunələrdir. Çünki müqavilənin yerinə yetirilməsini tərəflərdən yalnız biri vəd edir, məsələn, sığortaçı müqavilənin qüvvəsinə xitam verilməsi ilə əlaqədar məsuliyyət daşıyır.

“BİŞMİŞ QIYMƏT” (ekstrapolyasiya metodu) – təkrar sığorta üzrə qəbul edilmiş zərərlərin (ödənilmiş və ya ödənilməli olan) sedent şirkət tərəfindən alınan mükafata nisbəti.

BİZNES (ing. *business* – məşğul, qayğılı) – gəlir götürməyə yönəldilmiş iqtisadi fəaliyyət. Nəzəri və praktiki təsnifatı görə biznes kiçik, orta və böyük fəaliyyət qruplarına ayrılır. Hər bir biznes qrupu öz maraqlarından çıxış edərək müvafiq iqtisadi davranış münasibətləri və strategiya əsasında fəaliyyətini tənzimləyir. Böyük biznes dövlətin iqtisadi və texniki gücünü nümayiş etdirir və onun beynəlxalq biznesdə iştirak imkanlarını genişləndirir. Orta biznes



BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Məsələləri üzrə Təşkilatı (YUNESKO)



Sxem 1

daxili iqtisadi konyunkturadan asılı olaraq qrup daxilində rəqabətə istinad edən prinsiplər əsasında təşəkkül tapır. Kiçik biznes isə, əsasən, daxili bazara köklənən əmtəə və xidmətləri əhatə edir. Biznes istehsal, kommersiya və maliyyə növlərinə də ayrılır.

BİZNES MISSİYASI – elə təşkilatın missiyasıdır ki, bununla, bir qayda olaraq, onun rəqabət sferası müəyyən olunur (çox zaman həm də korporativ missiya və ya şirkətin missiyası terminlərindən də istifadə olunur). **BİZNES-PLAN** – işlənilib hazırlanan kommersiya tədbirlərinin təsvirini, o cümlədən mümkün problemlərin təhlilini, onların aradan qaldırılması me-

todlarını, işlərin cari vəziyyətini ehtiva edən fəaliyyət planı. Burada işlənilib hazırlanan kommersiya tədbirlərinin əsas aspektləri, yaranan problemlərin təhlili, onların aradan qaldırılmasının metodları və mümkün “maneələri”, işlərin cari vəziyyətini məqsəduyğun izləyən indikator göstəriciləri əksini tapır. Bu firmadaxili sənəd kreditin verilməsi üçün səmərəliliyin və reallığın kommersiya layihəsinin qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır. Biznes-plan ya firmanın rəhbərliyinin iştirakı, ya da kənar ekspertlərin cəlb edilməsi ilə belə bir quruluşda tərtib edilir: a) layihənin üstünlüyünü əsaslanlandıran xülasə və onun reallaşmasından göz-

lənildən maliyyə nəticələri; b) konfidensial memorandum (firmanın təsviri); c) biznes-planın əsas hissəsi. Sonuncu bənd aşağıdakı 10 bölməni ehtiva edir: əmtəə və xidmətlərin təsviri; satış bazarının təhlili, əmtəə və xidmətlərin satış və qiymət həcmnin proqnozu; mümkün rəqiblər haqqında informasiya (onların əmtəələrinin keyfiyyəti və qiyməti); marketing planı (əmtəələrin yayılması sxemi, qiymətin əmələ gəlməsi, satışın həvəsləndirilməsi metodu və s.); firmanın istehsal programını əhatə edən əmtəələrin (xidmətlərin) istehsalı planı, məhsulun satışının planlaşdırılan həcmi, əsas fondlara tələbat, işçilərə və əməkhaqqına

olan tələbatın hesablanması, maya dəyərinin toplu strukturu, əlavə investisiyalara olan tələbat, istehsal əlaqələrinin, proseslərin və məhsulun keyfiyyəti üzərində nəzarət sxemi, mümkün istehsal xərclərinin qiymətləndirilməsi; layihənin təşkilatı-hüquqi formasını müəyyən edən hüquqi plan; risklərin qiymətləndirilməsi və proqnozu, onların idarə edilməsi üsulları; layihəyə dair bütün göstəriciləri ümumiləşdirən və onları dəyər formasında təmsil edən maliyyə planı; maliyyələşmə strategiyası – layihənin reallaşması üçün vəsaitlərin alınması planı (mənbələr və forma, qoyulmuş vəsaitlərin qaytarılması və investorlar tərəfindən gəlirin alınmasının gözlənilən vaxtı).

Maliyyə planı və maliyyələşmə strategiyası özündə aşağıdakıları ehtiva edir: maliyyələşmə mənbələrinin formalaşması, əlavə investisiyalara olan tələbat, diskontlaşmış pul axınlarının modeli, layihənin ödənilməsində diskont müddətinin müəyyən edilməsi, kreditor borcunun, faizlərin, cərimənin qrafiki, mənfəətin daxili norma əmsalının hesablanması, itkisizlik nöqtəsi və ya rentabellik həddi, maliyyə proqnozu, nəticələrin proqnoz balansı, cari likvidlik əmsalının və proqnoz balansı əsasında xüsusi vəsaitlərlə təminatın hesablanması. Əyanilik üçün qrafiklərdən, diaqramlardan, fotoşekillərdən və s. istifadə edilməsi arzuolunandır.

BİZNES TSİKLİ – iqtisadi fəaliyyətdə, məsələn, məşğulluq və istehsalda, baş verən tsiklik dəyişikliklər.

BİZNESMEN – mənfəət və digər fayda əldə etmək məqsədi daşıyan işgüzar insan, sahibkar, özəl biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs.

BİZNES-PROSESLƏRİN FRANÇAYZINQI – françayzing metodudur ki, bu zaman franşizlərin alıcı şirkətinə nəinki müəyyən marketinq üsulları, həm də keyfiyyətə nəzarət və xidmət prosedurunun konkret prinsipləri təqdim olunur.

BLANK AKSEPTİ – vekselin tədiyəçi və ya vasitəçi qismində çıxış edən və borclu şəxslərdən heç birinin borclusu olmayan şəxs tərəfindən akseptləşdirilməsi prosesi.

BLANK KREDİTİ (ETİ-MAD) (lat. *blanc* – ağ, təmiz) – banklar tərəfindən mal-material qiymətliləri, ehtiyatları, debitor öhdəliyi, qiymətli kağızlar və s. ilə təminat olmadan verilən, yəni kredit verənin yalnız şəxsi etibarına əsaslanan maddi təminatlı kredit. Başqa sözlə, yəni blank kreditində kreditor borcalana krediti ondan heç bir təminat, yəni qiymətli kağız, əmlak, dövlət zəmanəti və s. tələb etmədən verir. Blank-kredit, bir qayda olaraq, yüksək etibara malik və ödəniş qabiliyyətli şəxslərə təqdim edilir. Uyğun olaraq, yüksək risk səviyyəsi ilə əlaqədardır. Kreditin bu növü bankın uzunmüddətli qarşılıqlı münasibətlərə malik olduğu təminatlı maliyyə vəziyyətində olan müştərilərə, “birinci dərəcəli” debitorlara (borc alanlara) təqdim edilir. Çevik ödəniş qabiliyyəti prinsipi blank-kreditin təqdim edilməsi zamanı əsasdır. Blank-kredit qısa müddətə, 90 günə qədər, məhsul və xidmət

istehsalı və satışı prosesində yaranan pula tələbatı ödəmək məqsədilə təqdim olunur.

Blank-krediti əldə etmək üçün borcalan banka zəmanət ərizəsini özünün firma blankında təqdim edir. Bu zaman bank lazım olan ssudanın əsaslı olub-olmadığını yoxlamır. Blank-kreditin təqdim edilməsi haqqında qərar borcalanın maliyyə hesabatlarının təhlili əsasında qəbul edilir. Blank krediti vəsaitin hesablaşma hesabına istiqamətlənməsi və ya təqdim edilən tədiyə sənədlərinin ödənilməsi yolu ilə verilə bilər.

BLANK VƏRƏQƏSİ – məbləğ göstərilməyən çek, veksəl, sənəd.

BLEF – aldatma.

BLEK ŞOULZUN OPSİYONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODELİ (ing. *Black-Scholes Option Pricing Model*) – 1973-cü ildə Fişer Blek və Mayron Şouz tərəfindən yaradılmış opsiyonun qiymətləndirilməsi modeli. Opsion qiymətlərinin əsaslı olduğunu müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Model spekulyativ yanaşmalara əsaslanır, Avropa tipli opsiyonun nəzəri qiymətini müəyyən edir. Model üçün istifadə olunan məlumatlar baza aktivinin qiyməti, opsiyonun istifadə qiyməti, qısamüddətli risksiz faiz dərəcəsi, opsiyonun realizə olunması müddəti və baza aktivinin qiymətinin orta kvadrat dəyişməsidir. Adətən, model dividendlər ödənilməyən səhmlər üzrə opsiyonların qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Bəzi çatışmayan cəhətləri olduğundan borc alətləri üçün nadir hallarda tətbiq olunur. Məsələn, istənilən is-

tiqrazın qiyməti onun nominalının və bütün kupon/faiz ödənişlərinin cəmindən artıq ola bilməz. Modeli realizə qiyməti 99 ABŞ dolları və nominal qiyməti 100 ABŞ dolları olan kuponsuz istiqrazın kolopsionuna tətbiq etdikdə, opsiyunun qiyməti 2 dollar ola bilər. Bu halda opsiyunun realizə olunması mənasızdır, yəni onun qiyməti əvvəlcədən sifirə bərabərdir. Çünki bu cür istiqrazın qiyməti 100 ABŞ dollarından artıq ola bilməz.

BLOK SİĞORTASI – xarici təcrübədə müxtəlif nəqliyyat növlərində əmtəələrin az miqdarda, xırda partiyalarla daşınmasına aid olan riskləri örtən sığorta növü.

BLYU-ÇİPS – ABŞ-in etibarlı nəhəng şirkətlərinin səhmləri.

BODMEREYA – gəminin girov qoyulması müqabilində alınan vəsait. Kapitan bu vəsaitdən yalnız gəminin reysinin təşkil olunması üçün istifadə edə bilər.

BOQOMOLOV OLEQ Tİ-MOFEYEVİÇ (1927) – rus iqtisadçısı, iqtisad elmləri doktoru, akademik.



SSRİ Xarici Ticarət Nazirliyinin Xarici Ticarət İnstitutunda təhsil almışdır. Sonradan SSRİ Xarici

Ticarət Nazirliyində məsləhətçi, Sov. İKP MK-da (1962-1969) işləmişdir. MDU-nun professoru, xarici sosialist ölkələrin iqtisadi coğrafiyası kafedrasının müdiri (1967-1977), 1968-1998-ci illərdə Rusiya EA-nın Beynəlxalq İqtisadi və Siyasi

Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru (1991-ci ilə kimi SSRİ EA Dünya Sosialist Sisteminin İqtisadiyyatı İnstitutu), Yeni İqtisadiyyat İnstitutunun Dünya İqtisadiyyatı kafedrasının müdiri, SSRİ Xalq deputatları soveti və RF Dövlət dumasının deputatı olmuşdur.

BOND (ing. *bond* – öhdəlik) – 1. Təminat, girov. 2. Daşınan əmtəənin gömrük yükünün vergisini və onun gömrük rüsumu ödənişinə qədər vəziyyətini qiymətləndirən gömrük girov kağızı (sənədi). 3. İstiqraz, aktivlərlə təmin olunan, kapital hissesinə mülkiyyət hüququ verməyən, lakin təsbit olunmuş gəlirin alınmasına təminatçı olan.

BOND BROKERİ (ing. *bond broker*) – əmtəə birjasında bələdiyyə istiqraz vərəqələri və xəzinə veksəlləri ilə alver edən broker.

BONİFİKASIYA (fr. və lat. *bonification, bonus* – yaxşı, xeyirxah, iltifat) – 1. Əmtəənin keyfiyyəti müqavilədə göstəriləndən yüksək olduqda bu əmtəənin müqavilədə şərtləşdirilmiş qiymətinə əlavə və ya əks bonifikasiya – əmtəənin keyfiyyəti müqavilədə göstəriləndən aşağı olduqda bu əmtəənin qiymətində güzəşt.

2. İxrac olunan əmtəələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə həmin əmtəələrdən tutulmuş vergilərin geri qaytarılması. 3. Dövlətin yardım etdiyi borcalanların ödəməli olduğu kredit faizinin ölçüsünü azaltmaq üçün dövlət subsidiyası.

4. Dövlət istiqrazının konversiyası zamanı istiqraz vərəqəsi sahibləri tərəfindən müəyyən məbləğin eyni vaxtda köçürülməsi.

BONİSTİKA – 1. Kağız pul nişanlarını, bonları tarixi sənəd olaraq öyrənən tarix elminin qolu. 2. Köhnə pul nişanlarının kolleksiyalaşdırılması.

BONİTET – tədiyə qabiliyyəti, borcalanın borcu ödəmək imkanının qiymətləndirilməsi. Kredit reytingi tədiyə qabiliyyətinin göstəricisi.

BONİTİROVKA (lat. *bonitas* – xoş xassəli) – heyvanların cinsi və məhsuldarlıq keyfiyyətinə görə qiymətləndirilməsi.

BONLAR (lat. *bonus* – yaxşı, rahat) – xəzinədarlıq, müəssisə, birliklər və ya xüsusi firmalar tərəfindən buraxılaraq tədiyə vasitəsi kimi istifadə edilən qısamüddətli borc öhdəlikləri. Bonlar birjada tədavül və kotirovka olunur. Bonların xarakterik cəhəti faizlərin əsas məbləğə əlavə olunmasıdır. Öhdəlik sənədlərinin bu növü ən çox Fransada yayılmışdır. Burada “bonlar” termini ən müxtəlif kredit sənədlərinə – qısamüddətli xəzinədarlıq öhdəliklərinə, bank çeklərinə, poçt və digər sənədlərə tətbiq olunur. Bonların üstünlüyü əhali arasında asanlıqla yayılmasıdır. Bonlar kassa kəsirinin örtülməsi vasitəsi kimi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rusiyada vətəndaş müharibəsi dövründə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən buraxılan pul nişanları bon adlanırdı. 1922-1924-cü illər pul islahatına qədər SSRİ-də xırda pul nişanlarının çatışmaması zamanı müxtəlif idarə və müəssisələr tərəfindən buraxılan öhdəliklər (bonlar) bəzən pul surroqatı kimi tədavül olunurdu. 1924-cü ildə kifayət miqdarda mis və gümüş sikkə buraxılana

qədər müvəqqəti pul nişanları kimi 1, 2, 3, 5 və 50 qəpik nominalında bonlar buraxılmışdır.

BONUS (lat. *bonus* – xeyirxah) –

1. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə işçilərə ödənilən əlavə mükafat. Daimi xarakter daşımır və bir qayda olaraq, əməyin ödənilməsi və şəraiti barədə xüsusi sazişlərdə nəzərdə tutulmur. Ödənişin bu növü ilə “səhmlərin bonus emissiyası” (səhmdarlar arasında pulsuz proporsional bölgü üçün yeni səhmlərin buraxılışı) bir-biri ilə əlaqədardır. Mənfəətin və ya ehtiyatların kapitallaşmasıdır. Əgər işçilər öz müəssisələrinin səhmdarlarıdırsa, onda bu cür səhmlərin bölgüsü onlara şamil edilir.

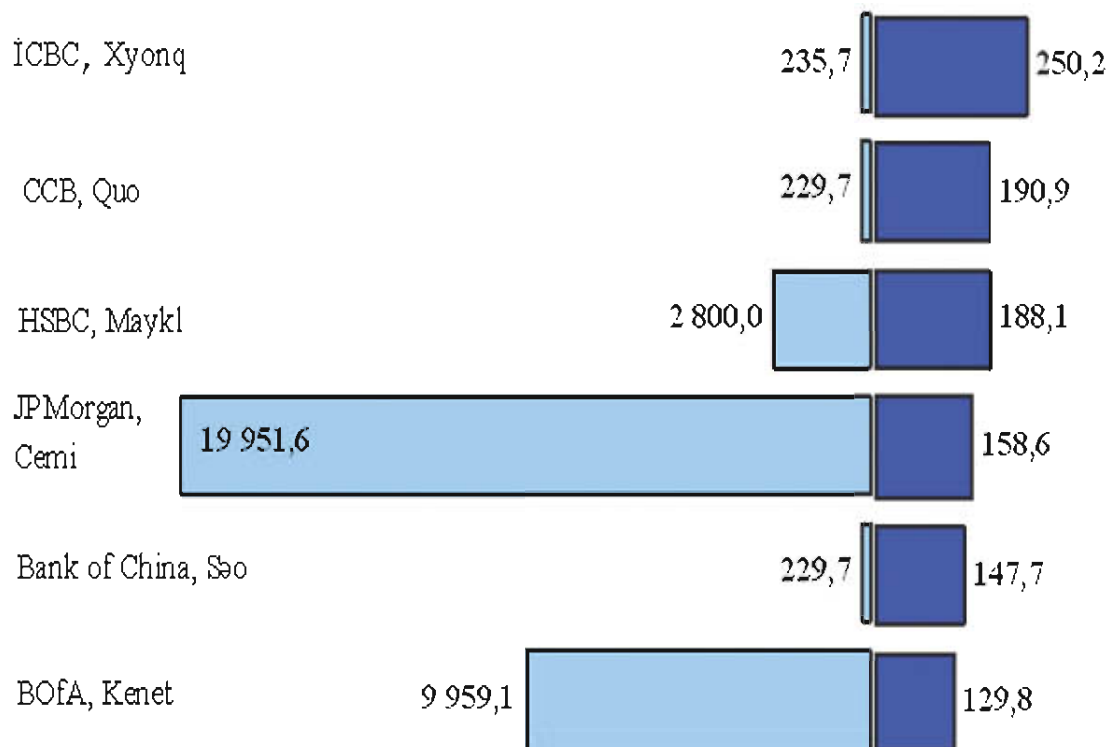
2. Sövdələşmə və ya konkret saziş şərtlərinə uyğun olaraq satıcının alıcıya verdiyi əlavə güzəşt. Bir qayda olaraq, daimi alıcılar müəyyən dövr ərzində şərtləşdirilmiş miqdarda əmtələr aldıqda onlara bonus güzəştləri verilir. 3. Komissiyon mükafat. Əmtəə bazarında bonus, bir qayda olaraq, satılan (mübadilə olunan və ya satın alınan) əmtəənin dəyərində görə faizlə müəyyən olunur və əmtəənin vəziyyətindən, ona olan tələbdən (onun qıtlığından), satış kanallarından (mağaza vasitəsilə və ya birbaşa), satışın həcmindən asılı olaraq dəyişir, eləcə də xidmətə olan tələb və təklifin nisbətindən, potensial komissionerlər arasında rəqə-

bətin səviyyəsindən asılıdır. Bonus komissiyon sazişlərdə razılaşdırılır. 4. Digər sığortalılarla müqayisədə oxşar obyektlərin daha az risk ehtimalı yaranan sığortasının təqdim etdiyi sığorta tarifi və ya sığorta haqqının məbləğindən güzəşt. Davranışı və ya vəziyyəti yüksək risk yaradan sığortalı üçün sığorta haqqına və ya tarifiyə əlavə (güzəşt) malus adlanır. Buna görə də diversifikasiya olunmuş güzəşt və ya əlavələrin tətbiq edildiyi bütün tarifişmə sistemi “bonus-malus” adlanır.

Keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən Qərb banklarında bonus sistemi geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. Hətta böh-

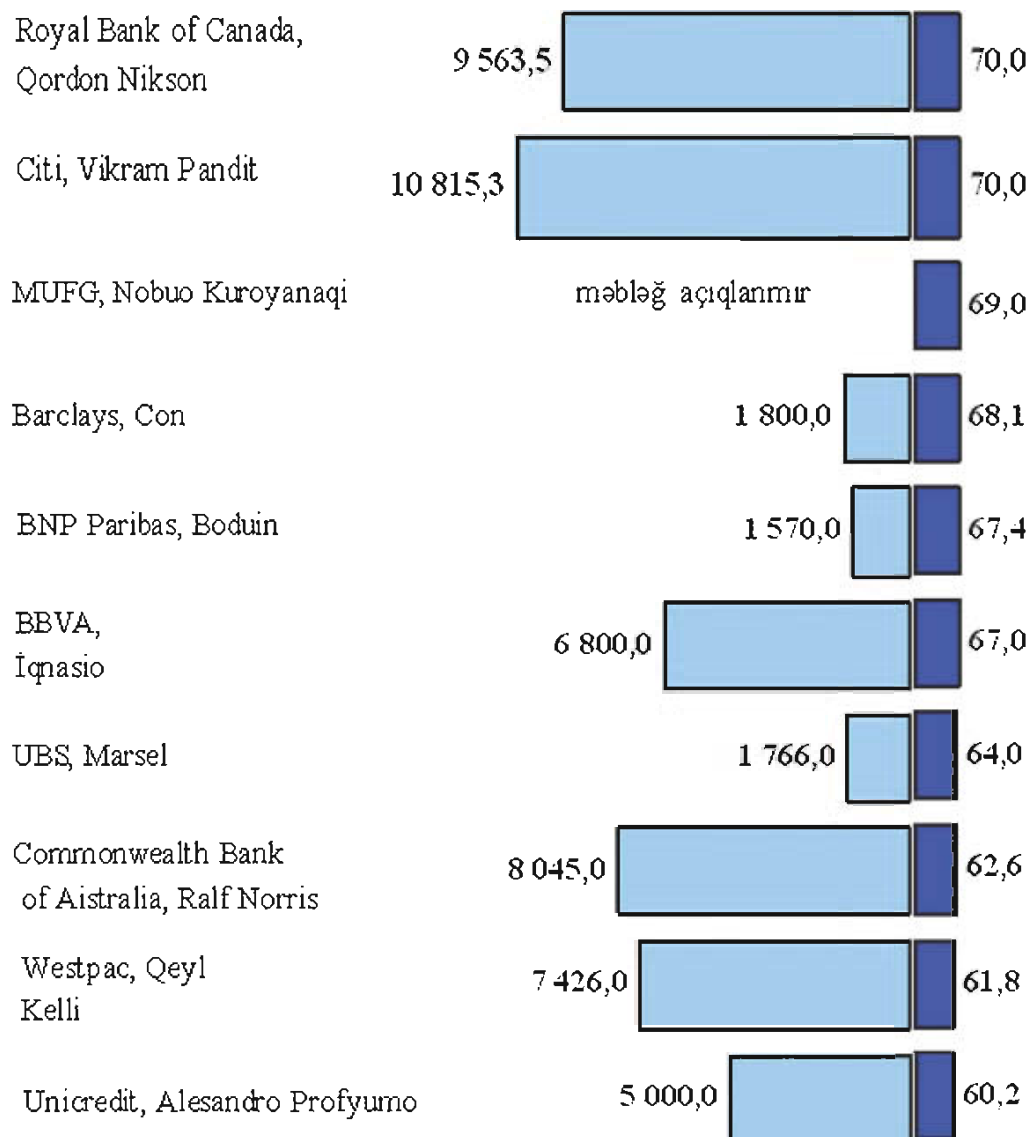
Dünyanın nəhəng bankları tərəfindən yüksək rütbəli menecerlərə ödənilmiş bonuslar, min ABŞ dolları

Bazarın kapitallaşdırılması, mlrd. ABŞ dolları



Sxem 1

(Sxem 1-in ardı)



ran ili olan 2008-ci ildə ABŞ bankları 18,4 milyard dollar bonus əldə etmişdir. “Allied Irish Bank” iflas vəziyyətində olarkən hökumət tərəfindən 3,5 milyard avro vəsait aldı və onun 40 milyon avrosunu öz işçilərinə bonus ödədi. 2010-cu ildə AB ölkələri bankların bonus ödəmələrinə qarşı çıxış etdilər. 2010-cu ilin büdcəsində Böyük Britaniya 2 milyard funt-sterlinq əlavə gəlir əldə etmişdir. Bunun səbəbi hökumət tərəfin-

dən bankların 25 min funt-sterlinqdən (40 min dollar) artıq bonus ödəməsinə 50% vergi tətbiq etməsi idi. Həmin vergi bonusu alandan deyil, onu ödəyən bankdan tutulurdu. Avroparlament bonus ödənilməsinə məhdudiyyət qoydu və maliyyə nazirləri bildirdilər ki, bankirlər 30% bonus əldə edəcəklər.

Rusiyada da banklara bonuslar ödənilir. Şimal qonşumuzun bonus alan 5 iri bankı aşağıdakılardır: Rusiya Əmanət Bankı

984,8 milyon rubl (hər topmenecərə 2,3 milyon dollar), “VTB” 756,9 milyon rubl (hər topmenecərə 1,95 milyon dollar), “Transkreditbank” 507,2 milyon rubl, Moskva Bank 432,8 milyon rubl (hər topmenecərə 2,7 milyon dollar), Moskva Sənaye Bankı 405,6 milyon rubl. 2010-cu ildə ABŞ banklarının bonusları 2009-cu illə müqayisədə 5,7% artaraq rekord göstərici olan 135 milyard dollar təşkil etmişdir.

2010-cu ildə ABŞ bankı olan “Goldman Sachs”ın rəhbəri 12,6 milyon dollar, “JP Morgan”ın rəhbəri 17 milyon dollar, Böyük Britaniyanın dövlət bankı olan “Royal Bank of Scotland Groupun” rəhbəri 4 milyon dollar, Barclays bankın icraçı direktoru 5,6 milyon dollar bonus almışlar. Bank işçiləri də iqtisadiyyatın digər sahələrində işləyənlərlə müqayisədə 4 dəfə artıq əmək haqqı alırlar. ABŞ banklarında 2010-cu ildə işçilərin orta əməkhaqqısı 140 min dollar təşkil edib. Bunlardan yarısı (əvvəllər 1/3-i) səhmlər şəklində ödənilib.

BONUS-MALUS (lat. *bonus-malus* – yaxşı-pis) – müəyyən dövr ərzində sığorta riskinin reallaşmasından və ya reallaşmamasından asılı olaraq sığortacı tərəfindən ən azı bir il müddətinə sığorta tariflərinin uyğun olaraq artırılması, yaxud azaldılması. Sığorta tarifinin dəyişdirilməsi inkişaf etmiş ölkələrdə çox vaxt sığortalanmaya marağı artırmaq məqsədilə tətbiq olunur.

BONUS GÜZƏŞTİ – daimi alıcılar, müəyyən dövr ərzində müvafiq məbləğ üçün razılaşdırılmış miqdarda mal aldıqda onlara təqdim edilən güzəşt.

BORC – fiziki, yaxud hüquqi şəxslərlə əvvəlcədən bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq bir fiziki və ya hüquqi şəxsin digər fiziki və ya hüquqi şəxsə müvəqqəti olaraq verdiyi pul və ya digər aktivlər. Borc öhdəliyinə (müqaviləsinə) görə, borcverən müvəqqəti olaraq borcalanın mülkiyyətinə və ya əməli idarəçiliyinə pul, yaxud ölçü, çəki, say və s. ilə müəyyən edilən şey

verir. Borcalan isə müqavilədə göstərilən müddət ərzində, yaxud borcverənin tələbi ilə aldığı eyni pulu və ya şeyi miqdarına, keyfiyyətinə uyğun şeylə qaytarmağı üzərinə götürür. Real və birtərəfli müqavilələrə aid olub alqı-satqıdan, əmlakın kirayəyə verilməsindən, vətəndaşlarla lombardlar arasındakı münasibətlərdən və s. törəyə bilər. Borc, tərəfdaşa kommersiya krediti və ya istiqraz (borc) verilməsi, yaxud tədiyənin uzadılması nəticəsində də yarana bilər.

Bir ildən tez olmayaraq ödənilən borc uzunmüddətli borc hesab edilir. Borclunun tədiyə qabiliyyətsizliyi (yəni ödəmə qabiliyyətsizliyi) üzündən ödənilməsi mümkün olmayan borc ümitsiz borc sayılır. Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: qarşılıqlı borc, xarici borc, daxili borc, hərbi borc, dövlət borcu, ipoteka borcu, tədiyə borcu, silinmiş borc, mübahisəli borc, cari borc, abonent borcu, avanslaşdırılmış borc, avans borcu, qarşılıqlı borc, debitor borcu, deponent borcu, torpaq borcu, kredit borcu, təmin olunmayan borc, istehlak borcu, vaxtı keçmiş borc.

Borc faizi – borc verən tərəfindən borc alana (müşəriyə) şərtləndirilmiş müddətə müəyyən məbləğdə pulun ödənilməsindən ibarət xidmətlərin dəyəri. Borc faizi ödəyən üçün xərc, alan üçün isə gəlirdir. Borc faizinin kəmiyyəti faiz dərəcəsinin kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Yəni borcun məbləği (illik) və borc alınan vəsaitin məbləği arasındakı nisbətdir, bununla belə, bu pul məbləği həmişə cari pul vahidindən geri qaytarılır.

Alınan borc üzrə faizlər “borc yükü” kimi qiymətləndirilir.

Borc faizi onluq, ya da natural kəsr şəklində faizlərlə ölçülür. O, sonuncu vəziyyətdə sazişlərdə 1/6-ə qədər dəqiqliklə müəyyən edilir. Faizlərin hesablanması, bir qayda olaraq, diskret qaydada (müəyyən dövrün – ayın, rübün, ilin sonuna) aparılır. Borc faizi onun hesablanmasına uyğun ödənilir, ya da borcun məbləğinə daxil edilir. Sadə (bütün ssuda müddəti ərzində eyni başlanğıc məbləğində tətbiq edilir), ya da mürəkkəb (borc faizi artıq əvvəlki faiz dövrünə hesablanmış məbləğə əlavə hesablanır) ola bilər. Bundan başqa, ssuda faizi müqavilənin fəaliyyəti ərzində müəyyən edilmiş, ya da dəyişən, yəni inflyasiya dinamikasından, valyuta kursundan və s. asılı olaraq dəyişə bilər. İkinci halda ssuda faizinin qiyməti göstərilən xidmətin zamana görə dəyişən baza qiymətinə və ona əlavənin məbləğinə bərabərdir. Borcun nominal həcmi istiqraz və ya vekseldə göstərilmiş borcun ümumi məbləğini əks etdirir.

BORC DİVİDEND – cari tarixə elan edilməmiş kumulyativ imtiyazlı səhmlər üzrə dividend.

BORC HESABI – kommersiya banklarının borcalanların kreditləşməsi üzrə əməliyyatlar üçün açdığı hesab. Kreditlərin verilməsi və ödənilməsi üçün istifadə olunan borc hesabı forması kreditləşmə metodunu şərtləndirir. Müştərinin tələbatından və bankın maraqlarından asılı olaraq, hər bir konkret halda ya sadə borc hesabı, ya da xüsusi borc hesabı açıla bilər. Sadə



borc hesabı əsasən birdəfəlik borcların verilməsi üçün istifadə olunur. Əgər borcalan bir neçə obyektə əlaqədar kreditdən istifadə edirsə və deməli, müxtəlif şərtlərlə borclar verilir, borcalana, eyni zamanda, bir neçə sadə borc hesabı açıla bilər. Bir borcalana verilən qısamüddətli və uzunmüddətli borcların uçu-tu ayrı-ayrı balans hesablarında aparılır. Bank hər bir kredit müqaviləsinə görə ayrıca borc hesabı açaraq, öz öhdəliklərinin borcalan tərəfindən vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət üçün yaxşı imkanlar əldə edir. Bir sıra hallarda tədiyə xarakterli kreditlərin verilməsi üçün açıq kredit xətti ilə sadə borc hesabından istifadə edilməsinə yol verilir.

Xüsusi borc hesabı üzrə kreditin verilməsinin spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, o, bank kreditinə daim tələbatı olan borcalan üçün açılır. Borclar hesablaşma sənədlərinin tərtib edilməsi yolu ilə zəruri hallarda verilir. Borcların ödənilməsi köməkçi rolunu yerinə yetirən hesablaşma hesabının üstündən ötürək bilavasitə

xüsusi borc hesabına əldə olunmuş gəlirin istiqamətlənməsi yolu ilə baş verir. Çünki bu hesaba görə məhdud dairədə əməliyyatlar (başlıca olaraq mənfəətin bölgüsü ilə, əməkhaqqının verilməsi ilə əlaqədar) yerinə yetirilir.

Borclar borcalan tərəfindən banka təqdim edilən öhdəlik ərizəsi əsasında verilir. Hər bir ayrıca borc üzrə kredit müqaviləsinin tərtib olunması tələb olunmur. Müştəriyə bankda yalnız bir xüsusi borc hesabı açılır və buradan bir çox obyektlər üzrə borclar verilir.

BORC KAPİTALI (ing. *loan capital or debt capital*) – borc üçün verilən və faiz formasında sahibinə (mülkiyyətçiyə) gəlir gətirən müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri. Başqa sözlə, bu, müəyyən müddətə faizlə borc verilən pul kapitalıdır. Əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sahibi tərəfindən müəssisəyə qoyulmur, faiz əldə etmək məqsədilə müvəqqəti olaraq müəyyən sahibkarların istifadəsinə verilir. Borc kapitalı həm mal-material, həm də pul, yaxud ma-

liyyə aktivləri şəklində mövcud ola bilər. Borc kapitalının hərəkət forması kreditdir, yəni qaytarmaq, müddətlilik və haqqı ödəmə şərtləri ilə vəsaitlərin təqdim edilməsidir. Borc kapitalı istiqrazların və bank krediti vasitələrinin buraxılışından və satışından əldə olunan vəsaitlər hesabına yaranır. Bu cür yığılan vəsaitlər cəmiyyətin fondlarıdır, istiqrazların sahibi onun səhmdarları yox, kreditorlarıdır.

Borc kapitalı əmtəə-pul münasibətləri sistemində xüsusi ünsürdür. Borc kapitalının meydana gəlməsi təsərrüfat subyektlərinin bir hissəsində pul vəsaitlərinin azad olunması, digər hissəsində bu pul vəsaitlərinə müvəqqəti olaraq ehtiyac yaranan zaman ictimai istehsal prosesində kapitalın davranışının qanunauyğunluqları ilə şərtlənir. Klassik iqtisadi nəzəriyyə borc kapitalının əsas mənbəyi kimi sahibkarlara müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini təklif edən ev təsərrüfatlarını nəzərdən keçirir. Ev təsərrüfatları borc kapitalını təklif edən subyektlərdir; sahibkarlar kapitala olan tələbin subyektləridir. Real bazar iqtisadiyyatında məhsul göndərənlərin və istehlakçıların dairəsi genişdir. Sahibkarların müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri də borc kapitalının mənbəyi ola bilər. Bunlara aiddir: əsas kapitalın bərpası və təzələnməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin yığıldığı amortizasiya fondu, məhsulun satışı və maddi məsrəflərin həyata keçirilməsi zamanı sərbəstləşən pul formasında dövriyyə kapitalının bir hissəsi, əmtəələrin satışından yaranan pulun alınması ilə əmək-

haqqının ödənilməsi arasında müvəqqəti fərq nəticəsində əmələ gələn pul vəsaitləri; istehsalın genişlənməsi və yeniləşməsi üçün yığılan mənfəət. Borc kapitalı fondunun formalaşmasında dövlət fəal rol oynayır. Dövlətin pul yığımları dövlət bölməsinin fəaliyyət göstərməsi, eləcə də mərkəzi və yerli büdcələrin müsbət saldosu hesabına əmələ gəlir. Müasir dövlət, həmçinin, borc kapitalı bazarında ən iri borc alanlardan biri kimi çıxış edir.

Borc kapitalının hərəkəti istehsalın davam etdirilməsinin zəruriliyi ilə sahibkarların xüsusi vəsaitlərinin çatışmazlığı arasında ziddiyyəti həll edir. Hazırda müəssisələrin maliyyələşməsi mənbələrinin strukturunda borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 30%-dən çoxdur, bəzi ölkələrdə (məsələn, Yaponiyada) 60%-ə çatır. Eyni zamanda müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərindən istifadə edilməməsi bazar iqtisadiyyatının təbiətinə ziddir. Borc kapitalı bu problemi həll edir. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin cəmlənməsi və onların borc kapitalına çevrilməsi bütövlükdə bazarın infrastrukturunu təmsil edən müxtəlif maliyyə-kredit idarələri vasitəsilə həyata keçirilir.

Borc kapitalı fondunun həcmi və ondan səmərəli istifadə olunması bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının inkişafından və onun infrastrukturunun vəziyyətindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Faydalı iş əmsalı – müəyyən vaxt dövrü üçün alınmış istiqrazın faktiki dəyəri və borc kapitalının ümumi dəyəri arasındakı nisbəti əks etdirən əmsal. Hesablama üsulları və faiz

məbləğinin ödənilməsi, qiymətlərdə fərqlər və faktiki mövcud olan kapitalın ümumi miqdarı nəzərə alınmaqla, istiqrazın nominal faiz tarifi (bankla müştəri arasındakı müqavilədə şərtləşdirilmiş tarif) əsasında hesablanır. Ümumi faydalılıq əmsalı hər bir müştəri – vergi ödəyicisi üçün konkret müəyyən edilmiş vergi ödəmələrinin miqdarını nəzərə almır; xalis faydalılıq əmsalı olan vergi ödəmələrini nəzərə alır.

BORC KAPİTALI BAZARI – əmanət toplayanların kapital təklif etdiyi və investisiya etmək istəyənlərin kapital tələb etdiyi bazar.

BORC QABİLİYYƏTİ – müəssisənin, firmanın maliyyə strukturuna uyğun olaraq, borc vəsaitlərindən istifadə imkanı. Firmanın ölçülərindən, texniki, texnoloji və kommersiya baxımından rəqabətə davamlılığından asılıdır. Analitik baxımdan borc qabiliyyəti borc əmsalının qiymətinə tərs mütənasib kəmiyyətdir.

BORC MÜQAVİLƏSİ – müqavilə növü. Bu müqavilə əsasında iştirakçılardan biri (borcverən) pula və ya digər əvəz edilən əşyalara mülkiyyət hüququnu digər iştirakçıya (borcalana) keçirməyi öhdəsinə götürür. Digər iştirakçı (borc alan) isə aldığı pulu müvafiq olaraq pul və ya eyni keyfiyyətdə və miqdarda olan eyni növlü əşyalar şəklində borcverənə qaytarmağı öhdəsinə götürür.

BORC TƏLƏBNAMƏLƏRİ İLƏ BAĞLI SVOP ƏMƏLİYYATI – bu əməliyyatın mahiyyəti ondan ibarətdir ki,

kreditörlər öz müştəriləri ilə bağladıkları kontraktın şərtlərinə uyğun olaraq təkcə faizləri deyil, müştərilərin borcunun bütün məbləğini də mübadilə edirlər.

BORC VƏSAİTİ – firmanın, fərdin, müəssisənin dövlət və digər ixtisaslaşdırılmış banklardan müvəqqəti istifadə üçün aldığı pul vəsaiti. Mövcud qaydaya uyğun olaraq borc vəsaiti yalnız müəyyən şərtlərlə, konkret məqsəd və müddət üçün verilir. Müddət nəzərə alınmaqla borc vəsaiti qısamüddətli və uzunmüddətli borclara bölünür. Müasir dövrdə borc almaq yolu maliyyələşmə, investisiya layihələri həyata keçirmək geniş hal almışdır.

BORC VƏSAİTLƏRİ (SSUDALAR) – respublika büdcəsindən və yerli büdcələrdən, büdcədən kənar dövlət fondlarından müvəqqəti borc alınmış vəsaitlər. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının, xarici dövlətlərin və xarici bankların, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri.

BORC VƏSAİTLƏRİNİN ÖZ VƏSAİTİNƏ NİSBƏTİ – şirkətləri məcmu öhdəliklərinin və ya uzunmüddətli borclarının öz kapitalına nisbəti (bəzən borc vəsaitinin həcmi ilə imtiyazlı səhmlərin cəminin adi səhmlərə nisbəti kimi hesablanır).

BORCALAN (ing. *borrower*) – 1) dövlət proqramının praktik reallaşdırılması vəzifəsi hökumətin qərarı ilə tapşırılmış, bu proqramda müəyyən edilmiş məqsədlər üçün kreditdən istifadə edən və borc vəsaitlərinin qaytarılmasına zəmanət verən hüquqi şəxs (şəxslər qrupu);

2) kredit münasibətlərinin subyektlərindən biri, hüquq və vəzifələri kredit sazişində razılaşdırılmış kreditə;

3) kredit münasibətlərinin subyektlərindən biri, müvəqqəti borc alınmış dəyərin qaytarılmasına zəmanət verən hüquqi və ya fiziki şəxs.

Kreditorlar borcalanlardan çox vaxt, məsələn, mülkiyyət titulu-nun girov qoyulmasını tələb edirlər, borcalan tərəfindən borcun ödənilməməsi halında kreditor həmin girovu özündə saxlaya bilər.

BORCLANMA – müəyyən müddətdə ödənilməyə və ya pul (vergi, cərimə) alınmasına məruz qalan öhdəliklərin dəyərəcə qiymətləndirilməsi.

Tam və ya qismən təmin olunmuş borc öhdəliyi təminatlı borc kimi qiymətləndirilir.

Debitor və kreditor borclanmanı (borc) fərqləndirmək olar. Debitor borclanma (borc) satıcıların reallaşdırdığı əmtəələrə (yerinə yetirdiyi işlərə, göstərdiyi xidmətlərə) görə onlara çatmalı olan ödənilmiş borcların cəmi-dir. Kreditor borclanma (borc) yaranan öhdəliklərə görə (malgöndərənlərə – əldə edilmiş mallara, işə, xidmətlərə görə; vergi orqanlarına – hesablanmış vergilərin məbləğinə görə; öz işçilərinə – hesablanmış əmək haqqına və s. görə) həyata keçirilməmiş (qaytarılmamış) tədiyələrdir.

BORCLU MÜƏSSİSƏ – ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən və yaxud keçmişdə fəaliyyət göstərmiş, borcu olan hüquqi şəxs.

BORCLULUQ ƏMSALI – müəssisənin, firmanın borc ka-

pitalının xüsusi kapitalın dəyərinə nisbəti.

BORCLUNUN ƏMLAKI – iflas prosesinə başlanma məqamında borclunun mülkiyyətində olan və ya onun sahibliyinə verilmiş bütün əmlak və iflas prosesinə başlanma məqamından ona xitam verilənədək borclunun əldə etdiyi bütün əmlak (fərdi borcluya aid olan, lakin qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq surətdə tələbə yönəldilə bilinməyən əmlak istisna təşkil edir).

BORCUN BAĞIŞLANMASI – kreditorun borclunu onun üzərinə düşən vəzifədən azad etməsi (öhdəliyə xitam verilir, bu şərtlə ki, həmin hərəkət kreditorun əmlakı barəsində başqa şəxslərin hüquqlarını pozmasın).

BORCUN NOVASİYASI – alqı-satqı, əmlak icarəsi prosesində və ya başqa əsaslara görə yaranmış borcun borc müqaviləsi üçün nəzərdə tutulan formada borc öhdəliyi ilə əvəz edilməsi.

BORCUN RESTRUKTURİZASİYASI – borca xidmət şərtlərinə (kredit faizi, məbləğ, qaytarılma müddəti və s.) yenidən baxılması. Borcalanın müflisləşməsi, yəni onun borc öhdəliklərini borc təqdim edilərkən razılaşdırılmış ilkin şərtlərə müvafiq olaraq ödəmək imkanı olmaması təhlükəsi yaranıqda borcun restrukturizasiyası aktuallaşır. Dövlətin makroiqtisadi siyasətinə uyğun olaraq hökumət xarici dövlətlərdən borc almaq yolu ilə borcun məbləğini artırıqda borcların ümumi məbləği cari əməliyyatlar hesabındakı kəsirdən qat-qat

çox olur. Bu halda borcun restrukturizasiyası zəruri olur.

Dünya iqtisadiyyatında bank-maliyyə, borc amortizasiyası termini də işlədilir. Borc amortizasiyası dedikdə uzunmüddətli kreditlər hesabına borcun ödənilməsi başa düşülür.

Dünya təcrübəsində xarici borcları azaltma mexanizmlərindən biri də “borcun satın alınması”-dır.

Borc götürülmüş vəsaitlər xarici aktivlərin alınmasına sərf edilir, halbuki həmin vəsaitlər milli iqtisadiyyat sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməli idi. Dövlətin bu cür pul-kredit siyasəti xüsusi kapitalın xaricə axmasına şərait yaradır. 1980-ci illərin əvvəlində SSRİ dövründə bu cür vəziyyət yaranmışdı. Nəticədə 1982-ci ildə xarici borc böhranı yarandı və borclu ölkələrin əksəriyyəti bəyan etdi ki, onlar öz borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər.

Borc vermiş ölkələri birləşdirən Paris klubu və kommərsiya banklarını birləşdirən London klubu dövlətlərin xarici borclarının kompleks şəklində restrukturizasiyası ilə məşğul olur.

BORCUN SİĞORTALANMASININ ÇEVİK PROQRAMI – diferensial tədiyələrlə girov kağızının bir növü. İlkin haqq mülkiyyətdə payı yaratmır, lakin girov kağızı hesabını formalaşdırır.

BORCVERƏN – kredit münasibətlərinin subyektlərindən biri, borc vermiş şəxs, kreditor.

BORDERO (fr. *bordereau*) – mühasibat sənədlərindən çıxarış, bank tərəfindən reallaşdırılan qiymətli kağızların siyahısı, təkrar sığortalı tərəfindən təkrar sı-

ğortaçıya sığorta risklərinin verilməsi haqqında sənədlər kompleksi; sığorta məbləği və ya çatası mükafat göstərilməklə təkrar sığortaya məxsus sığortalanmış risklərin siyahısı.

BOROVİŇQ – pul bazarında xarici valyutanın kontragentdən müəyyən vaxta müəyyən faizlə borc alınması.

BORTKEVİÇ DÜZƏLİŞİ – demoqrafiya statistikasında ölüm cədvəllərinin qurulması zamanı yaşayanların (L_x) və boşanmaların daha dəqiq sayını almaq üçün tətbiq edilir. Bortkeviç düzəlişi olmadan bu düstur hesablandıqda

$$Lx = \int_x^{x+1} l_x dx$$

müəyyən yaş intervalında sağ qalanların sayının bərabər (xətti) azalması nəzərdə tutulur. Onda yaşayanların sayı müəyyən yaş intervalının başlanmasından əvvəl (l_x) və sonunadək (l_{x+1}) sağ qalanların sayının yarı cəmi kimi müəyyən edilir. Belə bir fərziyyə də var ki, sağ qalanların sayının fasiləsiz dəyişməsi üç ardıcıl gedən yaş intervallarında üçüncü sıra parabola ilə təsvir edilə və onlardan orta (ikinci) yaş intervalı üçün tətbiq oluna bilər. Bu fərziyyədən irəli gəlir ki,

$$Lx = 0,5(l_x + l_{x+1}) + \frac{d_x - d_{x-1}}{24}$$

Burada d_{x+1} və d_{x-1} – sonrakı və ondan əvvəlki yaş intervalında ölənlərin sayıdır.

1890-cı ildə M.İ. Bortkeviç tərəfindən təklif olunmuş bu düsturdakı ikinci cəm Bortkeviç düzəlişi adlanır. Vladislav İosi-foviç Bortkeviç (1868-1931)

alman iqtisadçısı və statistikidir. Nisbilik nəzəriyyəsi və riyazi statistika üzrə mütəxəssisdir. İndeksler nəzəriyyəsi, riyazi analiz, gəlirlər statistikasına və əhali statistikasına üzrə tədqiqatlar aparmışdır.

BORTKEVİÇ VLADİSLAV İOSİFOVİÇ (1868-1931) – Sankt-Peterburq Universitetində



təhsil almış, 1890-cı ildə onun demoqrafiya məsələləri ilə bağlı ilk məqaləsi dərc olunmuşdur. Doktorluq

elmi dərəcəsini almaq üçün Almaniya köçdükdən sonra Höte Universitetində Vilhelm Leksisin (1837-1914) rəhbərliyi altında (yəqin ki, məhz Leksis onda Marksa olan marağı artırır) onun bütün sonrakı əsərləri alman dilində olmuşdur. Peterburqdakı qısa aradan sonra o, 1901-ci ildə Berlin Universitetinə düzəlir və 30 il orda işləyir. 1920-ci ildə iqtisadiyyat və statistika üzrə professor olur. 1910-cu ildən sonra o, iqtisadiyyat haqda az yazmış, lakin ömrünün sonuna kimi statistika sahəsində əzmlə çalışmışdır.

Vladislav İosifoviç Bortkeviç ehtimal nəzəriyyəsinə, məhdud seçim və radioaktivliyin statistik interpretasiyası nəzəriyyəsinə müəyyən əlavələr etmiş riyazi statistik idi. O, XX əsrin ilk onilliyində bir sıra tənqidi məqalələr nəşr etdirmiş riyazi iqtisadçı olmuşdur. Məqalələrin hər biri elmin bu sahəsində iz qoymuşdur.

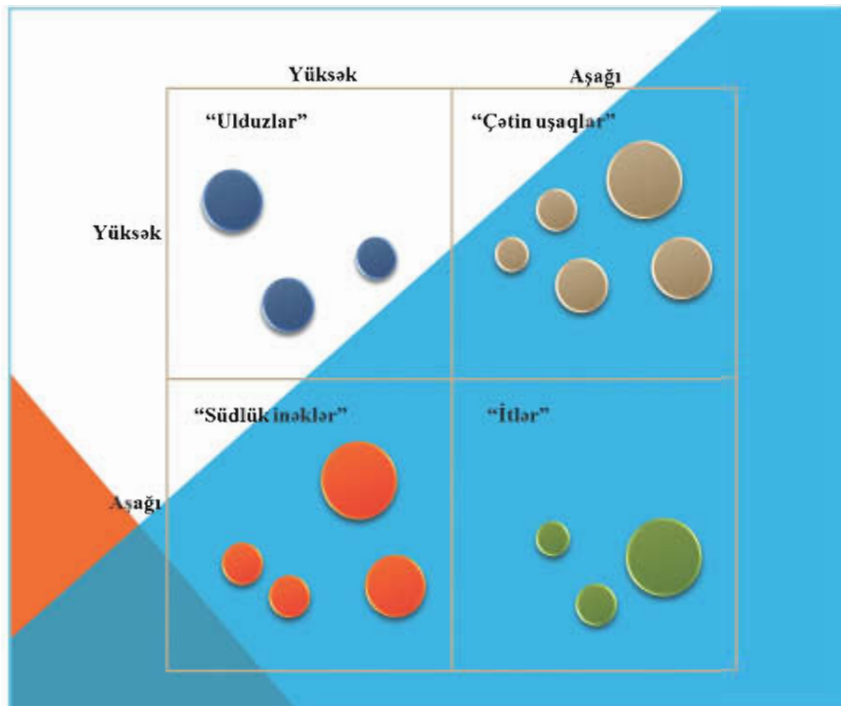
Bortkeviçin Marksist iqtisadi

nəzəriyyəsi haqqında yazdığı 2 məqaləsi “Marksist sistemində dəyər və qiymət” (1906-1907) və “Kapital”ın üçüncü cildində Marksın fundamental nəzəri konstruksiyasına düzəliş haqda” (1907) daha əhəmiyyətli hesab olunur. Bu məqalələr ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Həmin məqalələrdə əsas məqsəd Marksın iqtisadi ideyalarını birlikdə qiymətləndirmək və onların əsassız olduğunu sübut etmək deyil, Marksın həll edə bilmədiyi maraqlı məsələləri araşdırmaq olmuşdur.

BOSTON MATRİSİ – əmtəə və xidmətlərin balanslaşdırılmış portfelinin dürüst ifadə edilməsi metodlarından biri, marketinqdə strateji analiz və planlaşdırma aləti. Boston konsaltinq qrupu tərəfindən şirkətin əmtəələrinin inkişafı və bazar payının təhlili məqsədilə yaradılmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Onun əsasında iki nəzəriyyə əmtəənin həyat tsikli (şaquli xətt) və istehsalın miqyası səmərəliliyi (üfüqi xətt) durur.

Boston matrisinin məsləhət qrupu (ABŞ) tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Müəyyən məhsulun satışının artım sürətini, bazarda onun nisbi payını əks etdirir. Həmçinin uyğun rəqabət matrislərinin uçuotu ilə hər bir malın buraxılışının perspektiv planının tərtib edilməsi üçün istifadə edilir. Bazarda nisbi pay verilən malın (xidmətin) onun əsas tərəfdaşda satış həcminə münasibətdə satış payıdır. Belə ki, bazarda 0,5 nisbi pay o deməkdir ki, təşkilatın satış həcmi əsas tərəfdaşda satış həcmi 50%-ni təşkil edir. Boston matrisində hər bir dairə mal və xid-

Matris üzrə malların ideal hərəkəti



Sxem 1

məti simvolizə edir. Dairənin ölçüsü həmin malın satış həcminə proporsionaldır. Boston matrisi dörd hissəyə bölünür. Onların köməyi ilə müəyyən etmək olar ki, hansı mallar təşkilatın pul resursunu istifadə edir, hansılar doldurur.

Boston matrisinin dörd kvadratı müvafiq ada malikdir. “Çətin uşaqlar” (problem mallar) bazarda yüksək artım sürətli və nisbi aşağı paya malik olan mallardır. Malların bir çoxu bazarda öz həyat tsiklini problem mallar kimi başlayır. Bu halda, bazarda nisbi payın artırılmasına pul qoyulması və ya mübarizədən çıxmaq məsələsini vaxtında həll etmək lazımdır.

“Ulduzlar” bazarda yüksək paya və ya yüksək artım sürətinə malik olan əmtəələrdir. “Ulduzlar”ın istehsal və yüksək artım sürətinin saxlanılması böyük

məsrəflər tələb edir, ona görə də onlar təşkilata mənfəətdən çox zərər gətirir, lakin mənfəət fazasına nail ola və “Südlük inəklərə” çevrilə bilirlər. “Südlük inəklər” bazarda nisbətən aşağı artım sürətli və yüksək nisbi paya malik mallardır. Onların artım sürəti aşağı olduğundan bazanın genişləndirilməsini maliyyələşdirmək zərurəti yoxdur. Belə mallar bazarda lider olaraq istehsalın böyük miqyasları hesabına yüksək mənfəət gətirir.

“İtlər” aşağı bazar payı və aşağı sürəti olan mallardır. Onlar lider yerini itirən, yeni mal və xidmətlərlə sıxışdırılan “südlük inəklərdir”. Mütəxəssislərin fikrincə, qeyri-taraz portfeldə “İtlər” və ya problemli mallar həddən çox, “ulduzlar” və “südlük inəklər” isə həddən azdır.

BOYENT – əlverişsiz iqtisadi şərait nəticəsində qiymətlərin

sürətli yüksəlişini xarakterizə edən bazar vəziyyəti.

BOZ BAZAR – qiymətli kağızların birjaya rəsmi buraxılışına qədər onların gözlənilən məzənnəsi üzrə qeyri-rəsmi kotirovkası və mübadiləsi.

BOZ DALĞA – riskli sahələrdə yeni yaradılmış və mənfəət əldə etməkdən uzaq olan firmalar.

BÖHRAN (yun. *krisis* – qərar, dönüş məqamı) – insan fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinin inkişafı prosesində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, kəskin dönüş, dərinlən dağılma (pozulma). Böhran sözü, eyni zamanda, Çin dilində iki heroqlifdən ibarətdir və biri “təhlükə”, digəri isə “əlverişli imkan” deməkdir. Böhran iqtisadi, siyasi, sosial, maliyyə, pul-kredit, birja, aqrar, bu və ya digər iqtisadi, sosial-siyasi sistemin (müstəmləkə, sosialist, kapitalist), dünya valyuta sisteminin və s. böhranlarına bölünür.

İqtisadi böhran istehsal tsiklinin fazalarından biridir, bu fazalara böhran, durğunluq (depressiya), canlanma və yüksəliş daxildir. İqtisadi böhranlar əmtəə kapitalının ifrat istehsalında (reallaşmayan məhsulun artımı), istehsal kapitalının ifrat yığılmasında (istehsal yüklərinin natamam yüklənməsinin artması, işsizliyin artımı), pul kapitalının ifrat yığılmasında (istehsala qoyulmayan pulun miqdarının artması) təzahür edir. İqtisadi böhranın ümumi nəticəsi istehsal xərclərinin artması, qiymət və mənfəətin enməsi, əhalinin geniş təbəqələrinin həyat səviyyəsinin azalmasından ibarətdir. İqtisadi böhranın növlərinə aiddir: sahə,

struktur (bir neçə qarşılıqlı əlaqəli sahəni əhatə edən), milli, regional (bir regionun bir neçə dövlətini əhatə edən), dünya böhranları. Böhranlar aqrar, birja, valyuta, xarici borc, pul-kredit, ifrat istehsal, ərzaq, maliyyə, iqtisadi böhranlar kimi də təsnifləşdirilir.

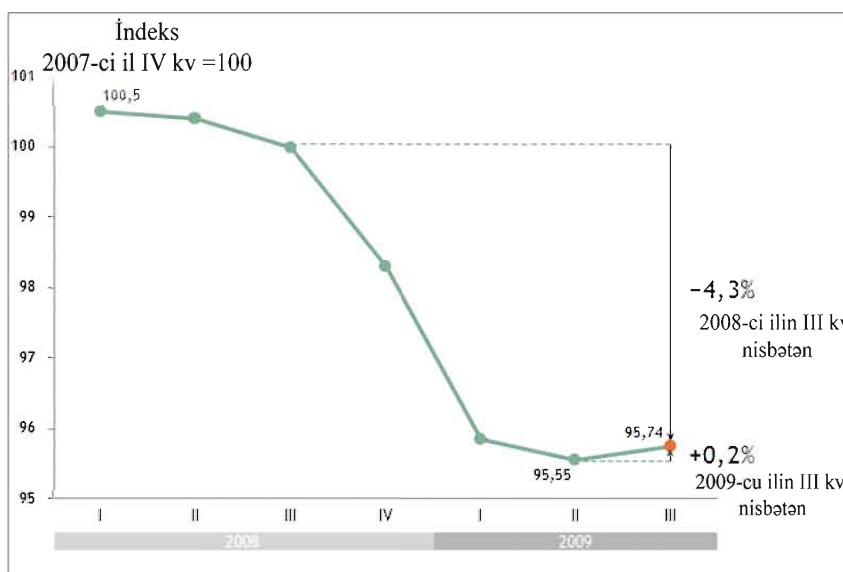
Böhran bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimləməsinin ən mühüm ünsürüdür. O, stimullaşdırıcı (təmizləyici) funksiyanı yerinə yetirərək yalnız iqtisadiyyatın hədlərini aşkar etmir, həm də onun inkişafına təkan verir. Bu onunla əlaqədardır ki, birincisi, böhran əsas kapitalı qiymətdən salaraq istehsal aparatının təzələnməsi üçün şərait yaradır. İkincisi, böhran yeni texniki əsasda müəssisənin əsas kapitalının təzələnməsini zəruri edir, bunun üçün şərtlər (şərait) elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yaradılır. Texnikanın mənəvi aşınması və elmi-texniki tərəqqinin dinamikası bütün iqtisadiyyat çərçivəsində əsas kapitalın sinxron təzələnməsinə səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatında konyunkturanın dəyişkənliyi isə əsas kapitalın kütləvi təzələnməsinə əlavə təkan verir. Buna görə də real tsiklik proses əsas kapitalın dövriyyəsi, elmi-texniki tərəqqi ilə, konyunkturanın dinamikası ilə şərtlənir. İqtisadiyyatın dövlət antiböhran tənzimlənməsi iqtisadi böhranın təzahür formalarının dəyişməsinə gətirib çıxarır. Böhranın dərinliyi nisbi azalır, göstəriciləri dəyişir, müxtəlif böhranlar (qismən, aralıq, ümumi, struktur) daha tez-tez baş verir. Böhran şəraitində qiymət mexanizminin dəyişməsi bazar tə-

ləbinin daralmasında, qiymətlərin “həssaslığının” azalmasında, sonra isə bu həssaslığın tələbin artımına təsirində ifadə olunur. Müasir böhranda qiymətlərin hərəkəti iki meylin əks mübarizəsini əks etdirir: iri kapitalın və dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqədar yüksəldici və bazarın tutumunun (həcmnin) tsiklik azalması ilə yaranan azaldıcı meyil.

və səhmlərin məzənnələrinin azalmasında, faiz normasının kəskin surətdə artmasında özünü göstərir.

Birja böhranı pul-kredit böhranının təzahürlərindən biridir və qiymətli kağızların məzənnələrinin kəskin surətdə azalması, xarakterizə olunur. Birja böhranları iqtisadi böhranları daha da dərinləşdirir, çünki onlar qiymətli kağızların buraxılışının

Avropa Birliyi ölkələrinin ÜDM dinamikası



Qrafik 1

Maliyyə böhranı fəvqəladə halların (iqtisadi, siyasi, hərbi) təsiri altında dövlət maliyyəsinin dağılması – dövlət büdcəsinin xroniki kəsiri, inflyasiya, vergi və kredit sisteminin pozulması, xarici borclar üzrə qeyri-tədiyə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur.

Pul-kredit böhranı kommersiya və bank kreditlərinin kəskin surətdə azalmasında, əmanətlərin kütləvi surətdə banklardan çıxarılmasında, bankların iflasında, nağd pulların və qızılın dalınca qaçmaqda, istiqrazların

azalması ilə, yeni investisiyaların axınının aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur.

Aqrar böhran kənd təsərrüfatında iqtisadi ifrat istehsal böhranı formasıdır. Aqrar böhranlar uzun sürməsi ilə fərqlənir. Aqrar böhranların əsasında aşağıdakılar durur: kənd təsərrüfatı məhsulunun reallaşması problemi, kənd təsərrüfatı məhsulunun (bütün və ya bəzi növ) ifrat istehsalı, onun qiymətlərinin uzun müddət aşağı düşməsi və nəticə kimi kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərinin xeyli



Amerika Birləşmiş Ştatlarında böhran (1929-cu il)

azalması. Böhranın uzun sürən xarakteri əsas kapitalın təzələnməsinin müərkəbliyi və aqrar sektorda struktur yenidənqurma ilə şərtlənir. Aqrar böhranların aradan qaldırılması məqsədilə inkişaf etmiş ölkələr məhsulun əsas növlərinin istehsalının kvotalaşdırılmasına, xarici tərəfdaşların rəqəbatından milli kənd təsərrüfatını qoruyan proteksionist (himayəçi) tədbirlərdən istifadəyə əl atırlar.

İlk iqtisadi böhran 1825-ci ildə İngiltərədə baş vermişdir. İkinci böhran 1836-cı ildə İngiltərədə və ABŞ-da olmuşdur. 1844-

1848-ci illərdə baş vermiş üçüncü böhran ilk ifrat istehsal böhranı kimi dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrini əhatə etmişdir. Bütövlükdə XIX əsrdə səkkiz böhran baş vermişdir: doqquzuncu böhran 1900-1903-cü illərə təsadüf edir, XX əsrdə on üç təkrar istehsal böhranı baş vermişdir. Beləliklə, dünyada bütövlükdə iyirmi iki böhran, o cümlədən on doqquz dünya böhranı baş vermişdir. Daha çox maliyyə əferasına toxunan növbəti global böhran 1997-1998-ci illəri əhatə etmişdir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr praktiki olaraq bütün ölkələrə yayılmış və onlardan hər biri bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq biznesdən asılıdır. 2008-ci ildə başlanmış dünya maliyyə böhranı buna parlaq sübutdur. Nəhəng və müərkəb global iqtisadi şəbəkə onun tərkib hissələrinin inteqrasiyanın yüksək dərəcəsi səbəbindən son dərəcə zəifləmiş oldu. Qloballaşma ələşərait formalaşdırdı ki, bu şərait maliyyə böhranına sürətlə yayılmağa imkan verdi və dünya iqtisadi sisteminin bütün iştirakçılarına toxundu.

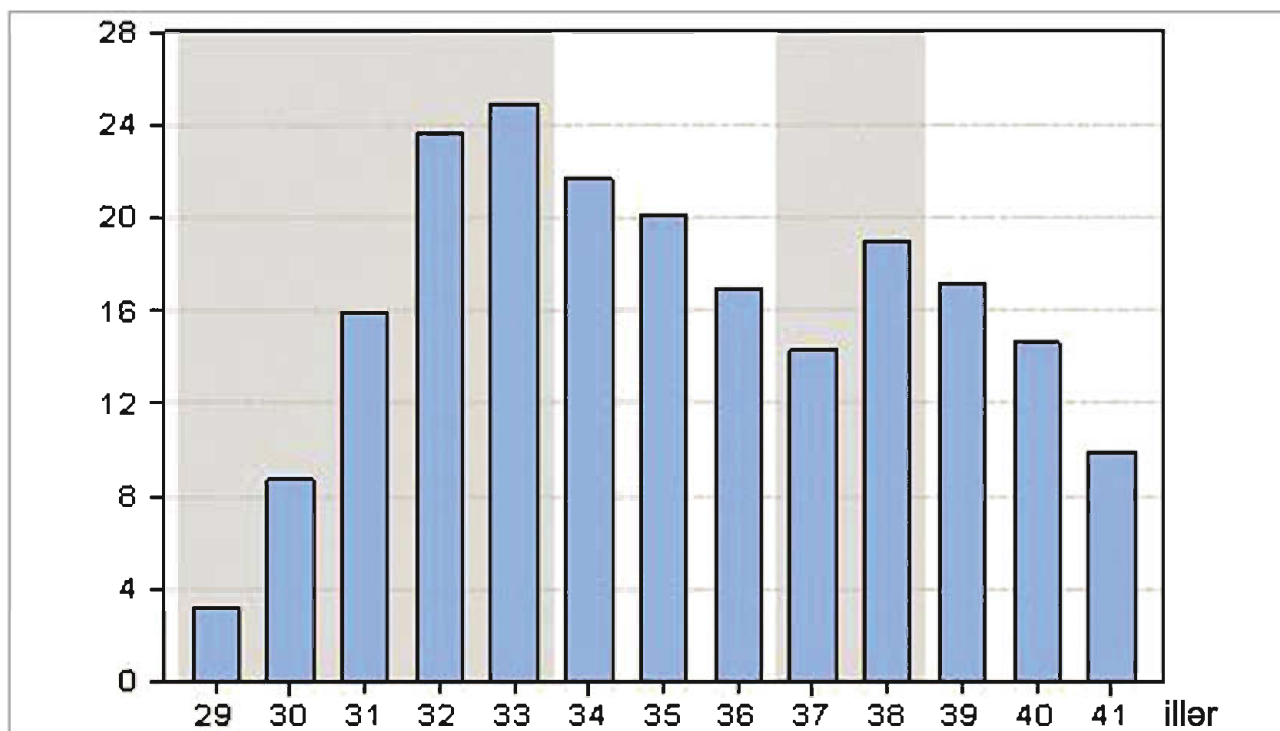
Hər şey 2007-ci ildə, Amerikanın ipoteka kreditləri bazarındakı problemlərindən başlandı (bax: *Dünya böhranının başlanmasının ən mühüm səbəblərini əks etdirən xronologiya*). 2008-ci ilin sentyabrında ABŞ-ın ən iri investisiya banklarından biri olan "Lehman Brothers"-in qəfil müflisləşməsi maliyyə-kredit sahəsində kəskin böhrana səbəb oldu. Banklar arasında etibar itdi, maliyyə aktivlərinin kütləvi axıb getməsi prosesi başlandı. Bu, dünya fond bazarlarında qiymətlərin dağılmasına, iqtisadiyyatda istehsalın və tələbin kəskin azalmasına və yeni müflisləşmələrə, sənaye şirkətlərinin iflasına gətirdi. İşsizliyin artması, tələbin daha da azalması baş verdi, xammalın qiymətləri kəskin aşağı düşdü, dünya ticarətinin həcmi azaldı. Böhran iqtisadiyyatın bütün sahələrinə toxundu. Daha çox 2008-ci ildə ÜDM-i 2007-ci ilə müqayisədə 7,5% azalmış olan inkişaf etmiş ölkələr zərər çəkdi.

2009-cu ildə global iqtisadi və



Böhranın nəticələri (Amerika Birləşmiş Ştatları, 1929-cu il)

1929-1941-ci illər üzrə işsizliyin səviyyəsi (%-lə)



Qrafik 2



Dünya maliyyə böhranına məruz qalmış bəzi ölkələrin makroiqtisadi göstəriciləri

Yunanıstan

Cədvəl 1

Göstərici	2001	2008	2009	2010
ÜDM, mlrd. avro	146,4	236,9	235,0	230,2
Mal və xidmətlərin ixracı, mlrd. avro	35,2	55,5	44,3	48,2
Büdcə kəsiri, ÜDM %-lə	-4,5	-9,8	-15,4	-10,5
İnvestisiyalar, ÜDM %-lə	18,1	15,5	14,1	11,9
Dövlət borcu, mlrd. avro	151,9	262,3	298,7	328,6
Dövlət borcu, ÜDM %-lə	103,7	110,7	127,1	142,8
İşsizlik, %-lə	10,7	7,7	9,5	12,6



İrlandiya

Cədvəl 2

Göstərici	2001	2008	2009	2010
ÜDM, mlrd. avro	117,1	180,0	159,7	153,9
Mal və xidmətlərin ixracı, mlrd. avro	117,1	150,2	144,8	158,4
Büdcə kəsiri, ÜDM %-lə	0,9	-7,3	-14,3	-32,4
İnvestisiyalar, ÜDM %-lə	18,2	16,8	14,1	11,9
Dövlət borcu, mlrd. avro	41,6	79,8	104,8	148,1
Dövlət borcu, ÜDM %-lə	35,5	44,4	65,6	96,2
İşsizlik, %-lə	3,9	6,3	11,9	13,7



Portuqaliya

Cədvəl 3

Göstərici	2001	2008	2009	2010
ÜDM, mlrd. avro	134,1	172,0	168,6	172,7
Mal və xidmətlərin ixracı, mlrd. avro	37,8	55,8	47,1	53,5
Büdcə kəsiri, ÜDM %-lə	-4,3	-3,5	-10,1	-9,1
İnvestisiyalar, ÜDM %-lə	23,2	19,6	17,0	15,7
Dövlət borcu, mlrd. avro	68,7	123,1	140,0	160,5
Dövlət borcu, ÜDM %-lə	51,2	71,6	83,0	93,0
İşsizlik, %-lə	4,6	8,5	10,6	12,0

ziyyət pisləşməkdə davam edirdi. Məcmu dünya istehsalının miqyasları 2008-ci illə müqayisədə 1,3% azalmışdı. Dünya ticarətinin həcmi xeyli aşağı (10%-dən artıq) düşmüşdü. Bu hal ötən əsrin 80-ci illərindən müşahidə olunmamışdı.

Maliyyə böhranı ona gətirib çıxardı ki, bütün qabaqcıl TMK-ların bazar dəyəri 2007-ci ilin oktyabrında tarixi maksimuma çataraq sürətlə düşməyə başladı. Praktiki olaraq 2002-2003-cü illərin səviyyəsinə qayıtdı. 2007-ci ilin oktyabrından 2009-cu ilin martına qədər Amerika şirkətlərinin dəyəri (Dow Jones Industrial Average) 53% azaldı, Avropa şirkətlərinin dəyəri 50%-dən çox aşağı düşdü. 2008-ci ildə birbaşa xarici investisiyaların axını 14% düşərək 2007-ci ildəki tarixi maksimuma – 1,979 mlrd. dollardan 1,697 mlrd. dollara çatdı. Birləşmə və udulmalar üzrə həmin il transsərhəd sazişlərinin ümumi həcmi 39% düşmüş, Avropada 56%, Yaponiyada isə 43% aşağı düşmüşdür. 2009-cu ildə bu göstərici yenə aşağı düşməkdə davam etmişdir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr daha çox zərər çəkmişdir.

Qabaqcıl sənaye şirkətləri öz məhsullarına olan tələb aşağı düşdüyü vəziyyətdə (məsələn, avtomobilqayırmada 25-35%) müflisləşmə həddinə çatdı. Bir çox TMK-lar iş heyətini və istehsalı ixtisar etməyə başladılar. İri şirkətlərdən çoxu ötən dövr üçün itkilər nümayiş etdirdi və müsbət dinamika yalnız 2009-cu ildə özünü göstərməyə başladı. 2008-ci ilin sonundan başlayaraq, 100 ən iri TMK-nın



İtaliyada kütləvi tətilər (6 may 2011-ci il)



Yunanıstanda kütləvi tətilər (11 may 2011-ci il)

DÜNYA BÖHRANININ BAŞLANMASININ ƏN MÜHÜM

2006-cı ilin sonu. ABŞ daşınmaz əmlak bazarında bum başa çatır. Mənzilə olan astronomik qiymətlərin il ərzində artımı enmə ilə əvəz olunur. **2007-ci ilin əvvəli.** ABŞ-da borclulara aşağı faiz dərəcələri və liberal tələblərlə cəlb edilmiş və aylıq ödəmələri ödəmək iqtidarında olmayan etibarsız kreditörə verilmiş ipoteka krediti ilə bağlı problemlər başlanır. Bu daha çox Amerika banklarının kreditləşməsi şərtləri ilə bağlıdır. Kreditörə əvvəlcə ipoteka üzrə yüksək olmayan ödənişləri həyata keçirməyə imkan verilir, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra banka olan aylıq ayırmaların ölçüsü artır, nəticədə borclu üçün həmin məbləğin ödənilməsi qeyri-mümkün olur. **2007-ci ilin iyunu.** Almaniyanın İKB bankı Amerika ipoteka böhranı ilə əlaqədar illik mənfəət proqnozunu aşağı salır. İdarə heyətinin sədri Ştefan Ortsayfen istefa verir. Almaniya "Commerzbank" bank konserni etiraf edir ki, ABŞ-da daşınmaz əmlaka 1,2 mlrd. avro investisiya qoymuşdur. **3 avqust 2007-ci il.** Üç alman investisiya fondu müvəqqəti olaraq bağlanır, onların ardınca daha bir neçəsi də bağlanır. Amerikanın "American Home Mortgage" şirkəti işçilərinin 90%-ni işdən çıxarır. **9 avqust 2007-ci il.** Bir neçə iri bankın yüksək maliyyə itkiləri haqqında şayiələr bankların bir-birinə kredit verdikləri bazarın fəaliyyətini iflic edir. Avropa Mərkəzi Bankı (EZB) bankların likvidliyini saxlamaq üçün onlara 94,8 mlrd. avro verir. Növbəti günlər bütün dünyanın mərkəzi bankları bazarlara 300 milyarddan artıq avro buraxır. **14 avqust 2007-ci il.** Amerikanın "Aegis Mortgage" ipoteka bankı kreditörədən müdafiə üçün bə-

yanat verir. Bundan başqa, ipoteka böhranı iqtisadiyyatın digər sektorlarına da keçir. **21 avqust 2007-ci il.** Siyasətçilərin və ekspertlərin vədlərinə baxmayaraq, böhran Almaniya yayılır. Konyunkturun aşağı düşməsi müşahidə olunur. **23 avqust 2007-ci il.** ABŞ-da 50-yə qədər ipoteka institutu öz fəaliyyətini dayandırır. Böhran üzündən xüsusilə tikinti sektorunda işsizlərin sayı artır. **2007-ci ilin sentyabrı.** Britaniyanın "Northern Rock" ipoteka bankı 25 mlrd. avro ölçüsündə İngiltərə Mərkəzi Bankından təcili maliyyə yığışmaları alır. Bankdakı çətinliklər məlum olduqdan sonra müştərilər filialların qarşısında öz əmanətlərini geri almaq üçün növbəyə durur. **2007-ci ilin oktyabrı.** "Merrill Lynch" investisiya bankı itki kimi milyardlarla dollar silir. **2007-ci ilin noyabrı.** Amerikanın Citigroup bankı bir neçə milyard dolları itki kimi silir. Avropanın iri bankı – Britaniyanın HSBC bankı üçüncü rübdə 3,4 mlrd. dollar itkiləri silməyə məcbur olur. **2007-ci ilin dekabrı.** ABŞ hökuməti banklar və defolt borclular üçün anti-böhran tədbirləri zərfi hazırlayır. "Moody's" reyting agentliyinə yoxlamaq üçün 100 mlrd. dollarlıq kredit qiymətli kağızlar verilir. İngiltərə Mərkəzi bankı qəflətən faiz dərəcəsini aşağı salır. İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) Qərb ölkələri, xüsusilə Amerika ipoteka böhranı ilə əlaqədar iqtisadiyyatın artımı proqnozlarını aşağı salır. **2008-ci ilin yanvarı.** Avropada bank böhranı güclənir. Yanvarın ilk iki həftəsi ərzində Avropanın "DJ Euro Stoxx Banks"ın birja indeksi təxminən 10% aşağı düşür. Kotirovkaların düşməsi təkcə orta banklara deyil, həm də bazar liderlərinə

toxunur. Bəzi ekspertlərin fikrincə, bu, Avropa maliyyə qeyri-sabitliyinin yeni dalğası ola bilər. Mütəxəssislər göstərir ki, keçmiş böhranlar zamanı Amerika iqtisadiyyatını çox vaxt məhz fond bazarlarında son illər düşkünlüyü kompensasiya edən daşınmaz əmlak bazarı xilas etmişdir. İndi ABŞ belə yardımdan məhrumdur, belə ki, ipoteka kreditləşməsinin həcmi və müvafiq olaraq, tikintinin kreditləşdirilməsi xeyli aşağı düşmüşdür. **2008-ci ilin fevralı.** Rusiya Mərkəzi Bankı Rusiya banklarında likvidliklə bağlı problemlərin olduğunu etiraf edir. Likvidliyin saxlanması prioritet olmağa başlayır. Rusiya fond bazarında düşkünlük olduğundan bir çox investorlar buradan daşınmaz əmlak bazarına gedirlər. Mənzilə olan qiymətlərin artım sürəti müşahidə olunur. Britaniya hökuməti yarım il əvvəl kredit böhranının qurbanı olmuş "Northern Rock" ipoteka bankını milliləşdirməyi qərara alır. **2008-ci ilin martı.** ABŞ-da banklara olan tələblər sərtləşdirilir. Ekspertlər hesab edirlər ki, ehtiyatlar normasının daha yüksək normaları ona gətirəcək ki, banklar daha böyük itkilərə məruz qalacaq. Amerikanın "JP Morgan Chase" bankı böyüklüyünə görə 5-ci olan və pis dövrlərini yaşayan Amerikanın "Bear Stearns" investisiya bankını 236 mln. dollara almaq barədə qərarı bəyan etmişdir. İpoteka istiqrazları anderrayterləri arasında ABŞ-da 2-ci yeri tutan bank IV rübdə ilk dəfə olaraq özünün 85 illik tarixi ərzində itki qeyd edərək, yüksək riskli ipoteka istiqrazları üzrə 1,9 mlrd. dollar silmişdir. **2008-ci ilin apreli.** Böhrandan daha çox dünyanın ən böyük bankları zərər çəkdiyinə görə onların yaradıcıları

SƏBƏBLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN XRONOLOGİYA

bəyan edirlər ki, birləşmə barədə qərar qəbul edərkən səhv addım atmışlar. Onların arasında 1998-ci ildə 166 mlrd. dollarlıq birləşmənin arxasında duran “Citigroupun” keçmiş rəhbəri Con Ridi göstərmək olar. O vaxt “Citicorp” və “Travelers Group” bir bankda birləşmişdi. **2008-ci ilin iyunu.** Avropa (hər şeydən əvvəl, İngiltərə) və ABŞ bankları hələ də kreditlər üzrə ödəməmələrin artmasını gözləyir. Ekspertlərin sözlərinə görə, kreditlərin yetərliyi aşağı düşməkdə davam edə bilər. Böyük Britaniyada daşınmaz əmlakın qiyməti düşməkdə davam edir, tikinti sektoru isə artıq iflic vəziyyətindədir. **2008-ci ilin iyulu.** “Goldman Sachs” bankının apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə, Avropa banklarına 60-90 mlrd. avro çatmır. Almaniya banklarının səhmləri qiymətdən düşür. Amerikanın “Freddie Mac” və “Fannie Mae” ipoteka agentliklərinin səhmləri kəskin olaraq qiymətdən düşməyə başlayır. Lehman Brothersin analitikləri hesab edirlər ki, agentliklər 75 mlrd. dollar əlavə kapital cəlb etməyə məcburdur. Nəzərdə tutulmuşdur ki, müflisləşmə təhlükəsi olduğu halda ABŞ hökuməti aşağı faiz dərəcəli kreditlər hesabına hər iki şirkəti “xilas edəcək”. Məlum olduğu kimi, Rusiya “Freddie Mac” və “Fannie Mae” istiqrazlarına **2008-ci il yanvarın 1-nə** 100,8 mlrd. dollar vəsait qoymuşdur (bütün Rusiya xəzinəsi vəsaitlərinin 20%-i). **2008-ci ilin sentyabrı.** ABŞ-ın iki ipoteka şirkətini – “Fannie Mae” və “Freddie Mac”-i şəxsi ev sahiblərinə ipoteka ssudaları şəklində 5 trilyon dollarla milliləşdirmək qərara alınmışdır. Bundan başqa, ABŞ hökuməti ipoteka böhranının gedişində qiymətdən düşmüş ipo-

teka istiqrazlarını banklardan almaq hüququnu əldə etmək niyyətindədir. Bunun məbləği yüzlərlə milyard dollar təşkil edə bilər. Amerika ipoteka böhranı səbəbindən dünyada iri bankların müflisləşməsi və udulması zənciri başlanır. **2008-ci il sentyabrın 15-də** “Lehman Brothers” müflisləşmə haqqında və kreditorlardan müdafiə üçün ərizə ilə müraciət etmişdir. İnvestisiya bankının borcları 613 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir. ABŞ tarixində bankın ən böyük müflisləşməsi baş verir: böhranın qurbanı “Washington Mutual” əmanət kassası olmuşdur. İlin əvvəlindən “Washington Mutual” birja qiymətinin 90%-ni itirmişdir. “Bank of America” Amerikanın iri banklarından biri “Merrill Lynch”-i 43,5 mlrd. dollara alır. İngiltərənin “Lloyds TSB2” Bankı Britaniyanın Amerika ipoteka böhranından əziyyət çəkmiş ən iri ipoteka bankı HBOS-u (“Halifax Bank of Scotland”) 15,4 mlrd. avroya alması barədə razılığa gəlir. **2008-ci ilin birinci yarısında** HBOS 3,8 mlrd. avro silmişdir. Kapitallaşmanı maliyyə bazarında 5 mlrd. avro cəlb etmək hesabına yüksəltmək cəhdi boşa çıxmışdır. “Citigroup” dövlətin dəstəyi ilə “Wachovia”-nı alır. Sentyabrın ortalarında böhran Rusiyaya çatır. Maliyyə böhranının birinci qurbanı “KİT Finans” olur ki, onun müxtəlif qiymətlərlə yerinə yetirilməmiş repo əməliyyatları üzrə borclarının həcmi 6-8 mlrd. dollar təşkil edir. RTS və MMVB-də də düşkünlük baş verir, hərraclər dayandırılır. Bir gün sonra 15%-dən çox artım başlanır ki, bu da hərracların dayandırılmasına səbəb olur. Almaniya ipoteka bankı – “Hypo Real Estate” (HRE) çətin dövrlərini yaşamağa başla-

yır. Banka zəruri ölçüdə kredit verilərsə də, səhmlərin qiyməti 75% düşür. **2008-ci ilin oktyabrı.** İslandiyada hökumətin banklara nəzarəti öz üzərinə götürməsi haqda qanun qəbul edilir: Qanuna görə indi bankar milliləşdirilə, birləşməyə və menecmentini dəyişməyə məcbur edilə bilər. İslandiya bankları son zamanlar təcavüzkar beynəlmiləl ekspansiya aparmışdır ki, bu da onların böhranına səbəb olmuşdur. Praktiki olaraq, Avropanın və Şimali Amerikanın bütün milli bankları uçot dərəcələrinin aşağı salınmasını bəyan etmişdir. **2008-ci ilin noyabrı.** Maliyyə böhranından dünyaya dəyən zərər 5 trln. dollar təşkil etmişdir. Bu barədə “Frans Press” agentliyinə müsahibəsində “Davos” iqtisadi forumunun rəhbəri professor Klaus Şvab bəyan etmişdir. **2008-ci ilin dekabrı.** “Ford” və “General Motors” avtomobil konsernlərinə daxil olan “Volvo” və “Saab İsveç” istehsalçıları maliyyə yardımını üçün İsveç hökumətinə müraciət etmişdir. Roma papası bankları əhalinin daha az təminatlı təbəqələrinə köməyə çağırmışdır. Neftin bir barelinin qiyməti 47 dollardan da aşağı düşmüşdür. İngiltərə bankı remaliyyələşmə dərəcəsini 3%-dən 2%-ə endirmişdir. Bu, Böyük Britaniyanın uçot dərəcəsinin 1939-cu ildən ən aşağı rekord səviyyəsidir.

2009-2010-cu illərdə dünya iqtisadiyyatında böhran halları davam etmiş, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Yunanıstanda, Portuqaliyada, İtaliyada, İrlandiyada daha geniş xarakter almış, Avropa Birliyinin və müvafiq hökumətlərin sosial gərginliklərlə müşayiət olunan qərarlar qəbul etməsini zəruri etmişdir.

əsas iqtisadi göstəriciləri aşağı düşməyə davam etmişdir. Bir sıra şirkətlər ("General Motors", "Volkswagen", "Chrysler") öz ölkələrinin hökumətlərinə maliyyə yardımı üçün müraciət etmişdir.

Son illərdə davam edən dünya maliyyə böhranı ÜDM-in global azalmasına, dünya maliyyə institutları tərəfindən bazar mövqelərinin, dünya ticarətinin həcmələrinin, alıcılıq tələbinin aşağı salınmasına, istehlakçıların bank sistemlərinə olan etibarının səviyyəsinin azalmasına və bunun nəticəsi olaraq, transmilli korporasiyaların öz mövqelərinə və strategiyalarına yenidən baxmasını zəruri etmişdir. Hazırda ekspertlərin çoxu bu fikirdədirlər ki, global iqtisadi böhran hələ bir neçə il də davam edəcək. Çox şey iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin liderlərinin dünya bazarının o qədər də sadə olmayan şəraitində nə dərəcədə razılaşdırılmış hərəkət edəcəklərindən asılıdır.

Böhranın birinci mərhələsi 2007-ci ildə dünyanın fond bazarında aparıcı bankların və maliyyə şirkətlərinin fond indeksləri aşağı düşərkən özünü təzahür etdirmişdir. **Böhranın ikinci mərhələsi** 2008-ci ilin əvvəllərində dünya fond bazarlarında davam edən tənəzzül nəticəsində maliyyə axınlarının bir aktivdən digərinə, konkret olaraq xammal və enerji resurslarına yönəldilməsi ilə səciylənmişdir. **Böhranın üçüncü mərhələsi** 2009-cu ildə müşahidə olunmuşdur. Bu mərhələnin mənfi nəticələri dünya maliyyə şirkətlərinin ardıcıl olaraq müflisləşməsi və maliyyə böhranının dünya təsərrüfat sisteminin real sektorunda yayılması, dünya bazarlarında tələbatın kəskin surətdə azalması və nəticədə xammal bazarlarında (xüsusilə neftin) qiymətlərin aşağı düşməsi, aparıcı iqtisadi sistemlərin tənəzzülə uğraması ilə səciyyələnilir.

ABŞ-in həcminə görə dördüncü "Lehman Brothers Holdings Inc" bankının, "Merrill Lynch & Co" investisiya nəhənginin "Freddie Mac" və "Fannie Mac" ipoteka agentliklərinin müflisləşməsi maliyyə bazarının həтта nikbin oyunçularını fakt qarşısında qoydu: bu böhran ağır və davamlı böhrandır, yalnız nəhəng itkilər və sistemin özünün struktur islahatları vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır.

Bundan irəli gələrək dünya dövletləri bu sahədə müvafiq antiböhran tədbirləri həyata keçirmişlər. "Böyük iyirmillikdə" sammitində birgə fəaliyyət haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Lakin inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında böhranın aradan qaldırılması istiqamətində hansı işlərin görülməsi məsələsində fikir ayrılığı mövcuddur.

Sonuncu global maliyyə-iqtisadi böhran 2008-ci ildə başlamış, 2008-2010-cu illəri əhatə etsə də, bəzi mənbələrdə onun bitməsi, bəzi mənbələrdə isə hələ də davam etməsi kimi fikirlər mövcuddur.

Klassik məktəbin böhranlar nəzəriyyəçisi J.B.Sey satış bazarları qanununa əsaslanaraq sübut edir ki, böhranlar müvəqqəti xarakter daşıyır, çünki istehsal təklifi doğurur və çevik qiymətlər və təkmil rəqabət şəraitində dis-

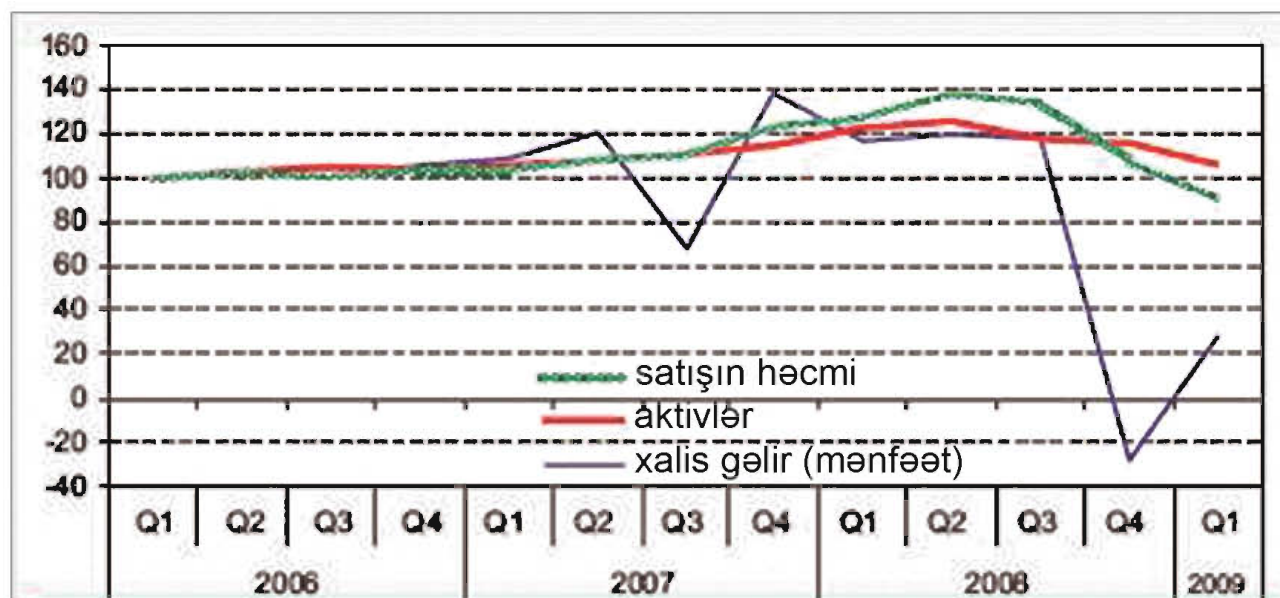
proporsiyalar avtomatik olaraq tənzimlənir.

K.Marks tarixdə ilk dəfə olaraq makroiqtisadi tarazlığın şərtlərini ifadə etmişdir. Onun fikrincə, iqtisadi təkrar istehsal böhranları kapitalist iqtisadiyyatının tsiklik inkişafının elementi və makroiqtisadi tarazlığın şərtlərinin pozulması kimi çıxış edir. K.Marks iqtisadi təkrar istehsal böhranlarının səbəbini onda görürdü ki, istehsalın genişlənməsi səmərəli tələbin avtomatik olaraq proporsional artmasını doğurmur.

K.Marks o zaman böhranları təhlil edərək, kapitalın sürətlə təzələnməsi əsasında iqtisadi böhranlardan çıxış mexanizminin təsvirini vermişdir. Bu mexanizmin qısa təsviri belədir: iqtisadi təkrar istehsal böhranı bazarda əmtəələrin bolluğu ilə təzahür edir ki, bunun nəticəsində qiymətlər aşağı düşür; aşağı qiymətlərə meyil edən kapitalist yeni yüksək məhsuldarlıqlı avadanlığı tətbiq etmək yolu ilə xərcləri aşağı salmağa cəhd göstərir; yeni avadanlığa və texnologiyaya tələbat yaranır, bu da müvafiq ixtisaslı iş qüvvəsinə olan tələbin artmasına səbəb olur. Bu işçilər isə yüksək əmək haqqı alaraq öz növbəsində istehlak mallarına olan tələbi artırırırlar. İkinci, üçüncü və s. qaydada məşğulluq yaranır. Bu proses multiplikator mexanizmini xatırladır və iqtisadi böhrandan xilas olmağın klassik çıxış formasıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə iqtisadi böhranların xarakteri də dəyişmişdir. XIX əsrdə böhranlar orta hesabla iki ilə yaxın, yüksəliş dövrü isə iki

2006-2009-cu illərdə 100 ən iri TMK-nın satış həcmi, aktivləri və xalis gəlir



Qrafik 1

ildən bir qədər artıq müddət davam etmişdir. Bununla belə, ümumi daxili məhsul (ÜDM) ildə orta hesabla 3%, emal sənayesinin məhsulu 6-6,5% aşağı düşmüşdür. XX əsrin birinci yarısında böhranların davamiyyət müddəti təxminən iki il, istehsal həcmi azalması isə artaraq 9%-ə yaxın təşkil etmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında tsiklin ayrı-ayrı fazalarının xarakteristikası dəyişmiş və müəyyən xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Böhranlar arasında aralıq dövr qısalmış, yəni ortamüddətli tsikl XIX əsrin ikinci yarısında 10,3 ildən XX əsrin birinci yarısında 7,6 ilə qədər və XX əsrin ikinci yarısında 4,3 ilə qədər azalmışdır. Yüksəliş fazaları daha uzunmüddətli olmuşdur. Bu halda iqtisadiyyat durğunluq fazasını keçməyərək birbaşa böhrandan canlanma fazasına keçir. Canlanma fazasının müddəti azalır. Qiymətlərin hərəkətində də dəyişiklik baş verir. Belə ki, əgər

əvvəllər böhran zamanı qiymətlər enirdisə, indi onlar artır, yəni böhranlar staqflyasiya ilə xarakterizə olunur (istehsalın staqnasiyası yüksək inflyasiya ilə müşayiət olunur). Staqnasiya (lat. *staqnum* – durğun su) – istehsalda, ticarətdə və iqtisadiyyatın digər ünsürlərində durğunluqdur; sıfır, ən aşağı və ya mənfi iqtisadi artım (inflyasiya nəzərə alınmaqla) dövrüdür; bazarda aşağı fəallıq dövrüdür. Staqflyasiya (staqnasiya inflyasiya) – ölkənin inflyasiya meyllərinin inkişafı zamanı durğunluqla səciyyələnən iqtisadi vəziyyət, yəni iqtisadi böhranın inflyasiya ilə əlaqələndirilməsidir; başqa sözlə, iqtisadiyyatın elə vəziyyətidir ki, bu zaman istehsalın durğunluğu və ya tənəzzülü (staqnasiya) artan inflyasiya (və qiymətlərin fasiləsiz artımı) ilə əlaqələndirilir. Əmək haqqı da böhran dövründə əvvəlki kimi azalmır, əksinə, artır. Böhran fazası qısa olur, is-

tehsalın tənəzzülü nisbətən azalır: XX əsrin 50-70-ci illərində azalma 4-5% təşkil etmiş, ayrı-ayrı ölkələrdə, ümumiyyətlə, istehsalın həcmi azalmamış, yalnız iqtisadi artım ləngimişdir (Yaponiya, AFR). Son böhran zamanı dünyada iqtisadi artımın həcmi 1-2% azalmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında baş vermiş böhranlar arasında iki böhran xüsusilə fərqlənir: 1973-1975 və 1980-1981-ci illər böhranları. Bu böhranlar bir çox hallarda XIX əsrin və XX əsrin birinci yarısının böhranlarına oxşayır. Belə ki, ilkin böhran zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın həcmi 12% aşağı enmiş, o cümlədən ABŞ-da 14%, Yaponiyada 18% (bəzi məlumatlara görə 20%) azalmışdır. İkinci böhran zamanı inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın həcmi 7-8% aşağı düşmüşdür. Bu iki böhran bəzi yekun nəticələrə gəlməyə imkan verir: həmin böhranlar iqtisadiyyatın dövlət

tənzimlənməsinin böhranları idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən böhranlar iri istehsalın böhranları idi. Əgər keçən əsrdə böhranlar ayrı-ayrı ölkələrin, yaxud bir qrup ölkələrin iqtisadiyyatında təzahür olunurdusa, müasir dövrdə qloballaşmanın artması ilə böhranlar bütün dünya iqtisadiyyatını əhatə etməyə başladı, yəni dünya (maliyyə, enerji və s.) böhranına çevrildi.

Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının strukturunu dəyişdi və maliyyə (valyuta, fond, kredit) bazarlarının sürətli inkişafını müəyyən etdi. Əgər bir neçə on il bundan əvvəl maliyyə bazarlarının əsas məqsədi iqtisadiyyatın real sektorunun fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən ibarət idisə, son illər dünya maliyyə bazarı özünü təmin etmək qabiliyyətinə malik oldu. Nəticədə maliyyə bazarı dəfələrlə artdı, bu isə iqtisadi münasibətlərin liberallaşmasının doğurduğu möhtəkirlik əməliyyatlarının geniş spektrinin nəticəsi idi.

İstehsalı fyuçers, opsiya, həmçinin dünya valyuta məzənnələrinin fərqiindən irəli gələn oyunlar kimi, müxtəlif maliyyə törəmə alətləri ilə möhtəkirlik əməliyyatları əvəz etdi. Maliyyə alətləri ilə möhtəkirlik əməliyyatları ən yüksək mənfəət növünə çevrildi. Beynəlxalq maliyyə bazarının nəhəng miqyası və dövriyyəsi, həqiqətən, dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükədir. Dünya üzrə sərbəst hərəkət edən möhtəkirlik kapitalının nəhəng kütləsi praktiki olaraq hər bir dövlətin maliyyə

sistemini asanlıqla həm cəmləndirə, həm də dağıda bilər. Ən yeni tarix buna aid çoxlu misal bilər: C.Sorosun möhtəkirlik əməliyyatlarının doğurduğu Böyük Britaniya böhranı və sonuncu Asiya böhranı buna əyani sübutdur.

Dünya iqtisadiyyatında resursların məhsuldar sektordan maliyyə sektoruna, başqa sözlə, real sektordan fiktiv sektora keçməklə yenidən bölgüsü (bu proses son 25 ildə davam etmişdir) çoxsaylı sahə və lokal böhranlarla müşayiət olunmuşdur.

Bu gün milli iqtisadiyyatları dağıdan pul axınları, hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədardır ki, dünya iqtisadiyyatında az sahələr qalıbdır ki, burada vəsaitlərdən səmərəli və mənfəətlə istifadə etmək olar. Neftlə bağlı möhtəkirlik oyunları biznesin ən cəlbədicisi növlərindən birinə çevrilmişdir. Belə hallar ərzaq məhsullarının qiymətlərinə də aiddir. Bu cür oyunların global fəlakətə aparması dünyanın güclü dövlətlərini bir o qədər maraqlandırmır.

BMT-nin məlumatlarına görə, dünyanın üç ən varlı adamı 48 ən kasıb dövlətin ÜDM-nə bərabər kapitalla malikdirlər. 360 milyard ailənin sərvəti təqribən Asiya, Afrika və Latın Amerikasının ölkələrində yaşayan 2,3 mlrd. əhəlinin malik olduğu sərvətə bərabərdir.

Müasir cəmiyyətin xarakterik cəhəti "Stabil qeyri-sabitlik"dir. Kapitalizmə xas olan istehsalın və tədaviülün anarxiyası və kor-təbiiliyi güclənir və bu da özünü müxtəlif böhranlarda təzahür etdirir. Vaxtaşırı baş verən dün-

ya iqtisadi böhranları, o cümlədən son ipoteka böhranı adlanan iqtisadi böhran müasir sivilizasiyanın yeni iqtisadi inkişaf modelinə ehtiyacı olduğunu göstərir. Yeni iqtisadi model bazar iqtisadiyyatının həll edə bilmədiyi problemlərin həllini – daha çox ədalətliyi, demokratizmi, sosiallaşmanı, iqtisadi, siyasi, hərbi, ekoloji təhlükəsizliyi, hər bir fərd üçün yüksək həyat səviyyəsini təmin edən model olmalıdır.

BÖHRANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İNDEKSİ – likvid aktivlərin cəminin firmanın borc öhdəliklərinin cəminə nisbəti kimi hesablanan göstərici. Likvid aktivlər nağd pul vəsaitlərindən, qiymətli kağızlardan və debitor borclarından ibarətdir.

BÖHRANLAR NƏZƏRİYYƏSİ – sistemlər dinamikasında vaxtaşırı böhran fazalarının mahiyyətini, səbəblərini, xarakterini, nəticələrini izah edən ümumi elmi paradigmatlar.

Dinamika sistemində ümumi böhranlar nəzəriyyəsi rus alimi A.A.Boqdanov tərəfindən hazırlanmış və onun "Ən ümumi təşkilati elm (Tektologiya)" (1925) əsərində ifadə edilmişdir. O, böhranı kompleksin (sistemin) təşkilati formalarının dəyişməsi, onun inkişafı gedişində dönüş kimi başa düşür; böhranların iki tipini: birləşdirici (yeni əlaqələrin əmələ gəlməsi) və ayırıcı (mövcud əlaqələrin qırılması) tiplərini fərqləndirir. Boqdanova görə, böhran tarazlığın pozulması və eyni zamanda yeni tarazlığa keçiddir. Ümumi böhran nəzəriyyələrinin müasir növü "katastrofa" (qəza) nəzəriyyə-

sidir. İqtisadi böhran nəzəriyyələri XIX əsrin ikinci yarısından işlənməyə başlanmışdır. Tələbin konyunktur dəyişiklikləri ilə, istehlakla, təbii silsilələrlə böhranı əlaqələndirən bir sıra əsərlər dərc edilmişdir. Silsiləvi iqtisadi böhranların fundamental işlənməsi və onların vaxtaşırı olmasının maddi əsasları K.Marksın "Kapital"ında ehtiva olunur. İqtisadi böhran nəzəriyyələrinin və tarixinin tədqiqi ilə Y.Şumpeter, Y.Varqa, İ.Traxtenberq, L.Mendelson, S.Menşikov və başqaları məşğul olmuşlar.

XX əsrin sonunda baş verən dərin böhran sarsıntıları böhran nəzəriyyələrinə olan yeni yanaşmalara təkan verdi. Bu yanaşmaların əsas müddəalarına aiddir: a) hər hansı bir sistemin, o cümlədən iqtisadi sistemin inkişafında böhranlar labüddür. Onlar sistemin həyat silsiləsinin vacib fazasıdır. Böhranları ləğv etmək və ya onların qarşısını almaq üçün utopiyadır; b) böhranlar sistemlərin dinamika-sında üç funksiyanı yerinə yetirir – köhnəlmiş ünsürlərin əsaslarını dağıdır, yeni ünsürlərin təşəkkül tapmasına yol açır, irsi nüvəni (genotip) qoruyur və zənginləşdirir; c) böhranlar ya sistemin yeni halına keçidlə, ya da onun dağılması və başqa sistemlə əvəz edilməsi ilə bitir; ç) böhranlar bir neçə mərhələdən keçir – latent dövrü (ilkin şərtlərin gizlin yığılması); çökmə; durğunluq (aşağı tarazlıq); yeni əsasda böhrandan əvvəlki vəziyyətə nail olmaqla bitən canlanma; e) bir-birinə yaxın sahələrdə böhranlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərir – ya en-

məni gücləndirərək rezonans yaradır, ya da enməni azaldaraq, nəticəni yumşaldıb zəiflədir; ə) böhranlar bazis innovasiyalarının köməyi ilə aradan qaldırılır; f) silsiləvi dinamika ritmində böhranlar proqnozlaşdırılır. Cəmiyyət müddəti və itki-ləri azaldaraq onlara təsir göstərə bilər.

BÖLGÜ KANALI – malların istehsalçıdan son istehlakçıya ötürülməsi vasitəsi. Bölgü kanalını təşkil edən vasitəçilər – malların alıcılara doğru hərəkətinə səbəb olan təşkilatlar. Bölgünün təhlili – satış kanallarının cəlb olunma səviyyəsinin, ehtimalların, fiziki bölgüsü göstəricilərinin dəyişilməsinin və kanal iştirakçılarının davranışının tədqiqi.

BÖLGÜ MƏRKƏZLƏRİ – malların maksimal sürətli yer-dəyişməsinə təmin edən anbarlar şəbəkəsi.

BÖLÜNƏN AKKREDITİV – bax: akkreditiv.

BÖLÜNMƏZ FONDLAR – kolxozların üzvləri arasında bölünməyə məruz qalmayan və ictimailəşən əmlak. Bunlara aiddir: əsas (istehsal və qeyri-istehsal) fondlar (ictimai mal-qara daxil olmaqla) və dövrüyyə istehsal fondları. Bölünməz fondlar kolxozların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yığılmış sərvətidir. Kolxozların bölünməz fondlarında təcəssüm olunan istehsal vasitələri üzərində kolxoz-kooperativ mülkiyyəti və onun daha da möhkəmləndirilməsi kolxozlarda ictimai münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, onların iqtisadiyyatının yüksəldilməsi üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Kolxozların bölünməz fondlarının meydana gəlməsi və inkişafı kollektiv təsərrüfat formalarının yaranması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Kolxozların ilk nizamnamələri (1918-1926-cı illər) bölünməz fondların yaranmasını nəzərdə tutmamışdı. Kolxozlarda kəndlilərin ictimailəşmiş istehsal vasitələri, bir qayda olaraq, kolxozların pay fondlarını təşkil edirdi. Bölünməz fondlara nümunə kimi kolxozların gəlirlərindən ayırmalar hesabına yaranan inventar fondunu və dövlət tərəfindən onlara verilən əmlakı göstərmək olar. Bölünməz fondlar kateqoriyası həmçinin 1952-1964-cü illərdə Bolqarıstanda, Macarıstanda, ADR-də və Çexoslovakiyada qəbul edilən Kənd Təsərrüfatı İstehsal Kooperativləri Haqqında Nizamnamədə də təsbit olunmuşdu.

BÖLÜNMÜŞ ZƏRƏRLƏRLƏ TƏKRAR SİĞORTA – təkrar sığorta forması. Zərərin ekssedenti müqaviləsidir ki, burada təkrar sığorta mükafatının illik dərəcəsi müəyyən il (adətən, 5 il) ərzində sığortaçının zərərinin ekssedentlərinin məbləğinin köməyi ilə müəyyən olunur.

BÖLÜŞDÜRÜLMƏMİŞ MƏNFƏƏT ÜÇÜN VERGİ – səhmdar şirkətlərin, sığorta cəmiyyətlərinin, bankların və digər təşkilatların mənfəətinin dividendlər üçün bölüşdürülməyən hissəsindən tutulan vergi. Bu halda həmin təşkilatlar ayrıca vergi ödəyiciləri hesab edilməlidir.

Bəzi ölkələrdə fərdi mülkiyyətçilərin müəssisələrində (onların arzusu ilə) korporasiyaların

mənfiyyətindən vergi tutulması rejiminin tətbiqinə icazə verilir. Bu hesaba mənfiyyətdən (o bölüşdürülənə qədər) vergi tutulmasının təxirə salınması təmin edilir. Gəlir vergisinin dərəcələri progressivdir, korporasiyaların mənfiyyətindən vergi tutulduqda isə, bir qayda olaraq, proporsional vergi dərəcələri tətbiq edilir. Vergitutma ya bölüşdürülməmiş mənfiyyətdən əlavə vergilər şəklində, ya da əksinə, mənfiyyətin bölüşdürülmüş hissəsindən vergi tutularkən güzəştlər tətbiq edilməsi şəklində həyata keçirilir.

BÖYÜK FİQUR – qısamüddətli xəzinə öhdəlikləri və veksellər üzrə faiz dərəcəsi. Diler jarqonunda 100 bənd deməkdir. **BÖYÜK KONYUNKTUR TSİKLƏRİ NƏZƏRİYYƏSİ** (Uzun dalğalar nəzəriyyəsi) – N.D.Kondratyev (1892-1938). Bu alim ortamüddətli (8-11 il) və qısamüddətli (3-4 il) tsikllərlə yanaşı, 48-55 il davam edən sürəkli tsikllərin də mövcud olmasını əsaslandırmışdır. O, tsikllərlə bağlı statistik araşdırmalar nəticəsində müxtəlif müddətli tsiklik dəyişikliklər arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu göstərmiş, sürəkli konyunktur dəyişikliklərinin əsasını təşkil edən amilləri aşkarlamışdır.

Kondratyevin araşdırmalarına görə, “nisbi konyunktur dəyişmələri” təsadüfən deyil, inkişafın qanunauyğunluqları nəticəsində yaranır. Bu konsepsiya istər ayrı-ayrı ölkələrə, istərsə də ümumdünya prosesinə xas olan sosial-iqtisadi inkişafın ümumi qanunauyğunluqları haqqında təsəvvür yaradır. Böyük tsiklin bir fazasından digərinə

keçid prosesi kəskin texniki çevrilişlər və iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri ilə şərtlənmişdir. Böyük tsikllər nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərinin və onlarla əlaqədar sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini anlamağa kömək edir. Bəzi müəlliflər Kondratyev tsikllərinin fazaları ilə kapitalizm cəmiyyətinin azad rəqabət dövründən (təxminən 1990-cı illərə qədər davam etmişdir) onun transmilli forması başa çatana qədər (1970-1980-ci illərin əvvəlində başlamışdır) inkişaf mərhələləri arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu iddia edirlər. Böyük tsikllər əsas kapitalın uzunmüddətli elementlərinin (binalar, istehsal tikililəri, infrastruktur) yeniləşməsi ilə əlaqədar proseslərə; texnikada böyük çevrilişlərə, yeni xammal növlərinin, yeni enerji mənbələrinin yaradılması, yeni texnoloji proseslərin işlənilməsi ilə əlaqədar proseslərə əsaslanır. Əsas nemətlərin yeniləşməsi üçün uzun müddət və külli məbləğdə xərc tələb olunur. Bu proseslər tsiklik şəklində, sıçrayış formasında cərəyan edir. Kondratyevin böyük tsiklləri:

- 1) universal xarakter daşıyır, müxtəlif ölkələrdə təzahür edir və ölkənin inkişaf dərəcəsindən asılı deyildir;
- 2) təkcə istehsalatı deyil, bəşər sivilizasiyasının təhsil, mədəniyyət, sosial-siyasi quruluş kimi sahələrini də əhatə edir;
- 3) artıq keçilmiş mərhələlərin təkrarlanmasının mümkün olmasını, postsənaye cəmiyyətinə doğru ümumi hərəkətin, həqiqətən, uzunmüddətli perspektiv

olmasını xatırladır. Bu cür hərəkət onilliklər boyu davam edəcək və həyatın bütün sahələrinin yeniləşməsinə səbəb olacaqdır. **“BÖYÜK TƏKAN” NƏZƏRİYYƏSİ** (“böyük sıçrayış” konsepsiyası) – inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün artım modeli. Modelin müəllifləri: P.Rozenşteyn-Rodan, R.Nurske, A.Hirşman və b. “Böyük sıçrayış” gerilikdən yaxa qurtarmaq, yoxsulluğun “qüsurlu dövrəsini” pozmaq üçün tələb olunur. “Qüsurlu dövrə”nin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maddi nemətlər istehsalının artımı əhali artımı hesabına “yeyilir”. İnkişafa mane olan neqativ məqamlar bir növ dairə boyunca yerləşir və artım amillərindən istifadə edilməsinə müqavimət göstərirlər. Sermayə qoyulmasının aşağı səviyyəsi əmək məhsuldarlığını və gəlirləri artırmağa imkan vermir. Əhalinin sürətlə artması ərzaq və istehlak malları artımını “udur”. İqtisadi durğunluq vəziyyəti yaranır.

R.Nurske zəif inkişaf etmiş iqtisadiyyatda durğunluq tarazlığını aradan qaldırmaq üçün güclü iqtisadi artıma təkan verən dövlət investisiyalarından istifadə olunmasını təklif etmişdir. İnvestisiyaların artması əməyə tələbi genişləndirir. Qarşılıqlı əlaqəli istehsalatlar zənciri boyunca yüksəliş əməlləri və investisiyaları artırır. Sermayə qoyulan vəsaitlər “yeyilməməlidir”. İnfrastruktur obyektlərinin formalaşması istehsal amillərinin fəallaşmasına şərait yaradır. Lakin təcrübə göstərir ki, inkişafdan geri qalmış keçid iqtisadiyyatında bazar mexanizmləri sabit və nüfuzlu dövlət hakimiyyəti

yəti tərəfindən dəstəklənmədikdə və kifayət qədər ciddi tənzimlənmədikdə çox zəif və səmərəsiz işləyir.

Milli yığıcı dəstəkləmək və ixracın inkişaf etməsi üçün istehlak artımını məhdudlaşdırmaq lazım gəlir. Yalnız bu halda, zəruri resursları və inkişaf mənbələrini tapıb sərbəstləşdirmək mümkün olur. Lakin bu tədbirlər əhali tərəfindən müqavimətlə qarşılaşır. Ənənəvi sektorun transformasiyası ləngiyir, disproporsiyalar inkişaf edir.

BÖYÜK TSİKLƏR NƏZƏRİYYƏSİ – böhranlar və iqtisadi tsikl nəzəriyyəsi. İlk dəfə 1930-cu illərdə rus iqtisadçısı N.D.Kondratyev tərəfindən irəli sürülmüşdür. Buna görə də böyük tsiklləri, adətən, “Kondratyev tsiklləri” adlandırırlar. Onun irəli sürdüyü fikirlər K.Klark, U.Mitçell, A.Börns, F.Simman və bir sıra başqa iqtisadçıların işlərində daha da inkişaf etdirilmişdir.

Böyük tsikllər nəzəriyyəsinin mahiyyəti belə bir mühakimədən ibarətdir ki, 50-60 il davam edən, artma və azalma meyillərinin bir-birini əvəz etməsi ilə səciyyəvi olan böyük tsikllər mövcuddur. Bu tsikl iki fazadan ibarətdir – “kapital açlığı” və “kapital doymumluluğu” fazaları. “Kapital açlığı” dövründə (25-30 il) yeni quruculuğun sürətinin və miqyasının artması; sənayedə və xidmətlər sahəsində məşğulluğun və emal sənayesinin genişlənməsi, kənd təsərrüfatında bu göstəricilərin azalması; xroniki işsizliyin olmaması; kapital ixracının artması; mineral və kənd təsərrüfatı xammalı tədarükçüləri

olan ölkələrə və sahələrə investisiya qoyuluşunun artması müşahidə olunur. İnvestisiya tələbatı zəiflədikcə “kapital açlığı” fazası tədricən “kapital doymumluluğu” fazası ilə əvəz edilir və bu dövr də 25-30 il davam edir. Böyük tsiklin bu fazasında izafi kapital əmələ gəlir; xroniki işsizlik yaranır; işçi qüvvəsinin xammal sahələrindən emal sənayesinə və xidmətlər sahəsinə yerdəyişməsinin sürəti azalır; ssuda faizi norması azalır və sonradan aşağı səviyyədə qalır. Həmin nəzəriyyənin tərəfdarlarının, məsələn, Klarkın fikrincə, bu faza dəyişmələrinin əsasını əmtələrin qiymətinin uzunmüddətli dəyişmələri təşkil edir. Bu halda, qiymətlərin artmasının uzun müddət davam etməsi meyli “kapital açlığı” dövrünü şərtləndirir, əks meyil – qiymətlərin azalması isə “kapital doymumluluğu” fazasına gətirib çıxarır. Böyük tsikllər nəzəriyyəsi nümayəndələrinin fikrincə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən iqtisadiyyatın inkişaf tarixində iki böyük tsikl olmuşdur.

Birinci tsikl 1850-1890-cı illərə təsadüf etmişdir. Bu tsiklin 1850-1875-ci illəri əhatə edən hissəsi “kapital açlığı” dövrü, 1875-1890-cı illər isə “kapital doymumluluğu” fazası olmuşdur. İkinci böyük tsikl 1900-1940-cı illəri əhatə etmişdir (müharibənin başlanması bu tsikli yarımçıq qoymuşdur). 1900-1929-cu illər “kapital açlığı” fazası kimi, 1930-1940-cı illər “kapital doymumluluğu” dövrü kimi səciyyəvidir.

1945-ci ildə üçüncü böyük tsikl başlanmışdır (bu tsiklin «kapi-

tal açlığı» fazası 1970-ci ildə başa çatmışdır). Bu müddəanı sübut etmək üçün zaman sıralarını düzləşdirən və iqtisadi dəyişikliklərin plan qrafiklərini az və ya çox dərəcədə konstruksiya edən statistik üsullardan istifadə etməklə alınmış statistik materiallar, sxemlər və qrafiklər tətbiq olunur. Nəticədə dalğalar hədudunda həqiqi iqtisadi tsikllər eminasiya edilir, tsiklin əsas fazası – artıq istehsaldan yaranan iqtisadi böhran isə böyük dalğaların dəyişmələrində yoxa çıxır. Buna əsasən sonradan təsərrüfatın ehtimal edilən böhransız inkişaf sxemi qurulur.

“BÖYÜK TABLO” – ABŞ-ın Nyu-York fond birjası (New York Stock Exchange, NYSE). Birja Dou Cons və NYSE Composite indekslərini müəyyənləşdirir. “Böyük tablo” termini təkcə bu birjanın çox böyük elektron tabloya malik olmasını deyil, həm də burada bütün iri şirkətlərin səhmlərinin dövr etdiyini və onların aparıcı mövqe tutmasını ifadə edir.

BREND (ing. *brand*) – istehlakçının başqa rəqib markalar arasında fərqləndirdiyi əmtəə, xidmət və ya şirkət markası. Şirkətə mənsub olan brendlərin müdafiəsi onların milli və ya beynəlxalq qeydiyyatı yolu ilə həyata keçirilir ki, bu da brend sahibinə ondan istisnasız istifadə etmək hüququ verir. Əmtəənin istehlakçılar tərəfindən tez tanınıb rəğbətlə qəbul edilməsi onun bazar atributikası elementlərinin: əmtəə nişanı, qablaşdırma və markalanmanın yüksək səviyyədə işlənməsindən çox asılıdır. Brendin dəyəri həmin markalı əmtəənin qiyməti

məti ilə başqa markalı analoji əmtəənin qiymətinin tutuşdurulması yolu ilə qiymətləndirilə bilər. Alınan fərqi satışın natural ifadədə həcminə vurmaqla brendin dəyəri haqqında təsəvvür əldə etmək olar. Hazırda ən bahalı brend “Coca-Cola”dır. Onun dəyəri təxminən 40 milyard dollardır.

BRENDİNG – əmtəənin uzun müddət rəqiblərindən üstün tutulması üçün göstərilən fəaliyyət. Burada malı rəqiblərindən müsbət mənada fərqləndirən, onun, bir növ, simasını yaranan müəyyən ideya və birtipli tərtibatla yanaşı, qabın, əmtəə nişanının, reklam müraciətlərinin, stimullaşdırma tədbirlərinin istehlakçıya birgə təsiri nəzərdə tutulur.

Brendingin üstün cəhətləri:

– məhsulun ön sıralara çıxarılmasını təmin edən digər vasitə



Cədvəl 1

Dünyanın 10 ən iri brendləri

No	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	Coca-Cola	Coca-Cola	Coca-Cola	Coca-Cola	Coca-Cola	Coca-Cola
2	Microsoft	Microsoft	Microsoft	IBM	IBM	IBM
3	IBM	IBM	IBM	Microsoft	Microsoft	Microsoft
4	GE	GE	GE	GE	GE	Google
5	İntel	İntel	Nokia	Nokia	Nokia	GE
6	Nokia	Nokia	Toyota	Toyota	McDonald's	McDonald's
7	Disney	Toyota	İntel	İntel	Google	İntel
8	McDonald's	Disney	McDonald's	McDonald's	Toyota	Nokia
9	Toyota	McDonald's	Disney	Disney	İntel	Disney
10	Marlboro	Mercedes-Benz	Mercedes-Benz	Google	Disney	Hewlett-Packard

lərlə (reklam, birbaşa marketing) integrasiya;

– sövdənin cazibədarlığının yaradılması;

– çeviklik;

– hər alıcı hesabından məsrəf həcmnin azlığı.

Brendinqin çatışmazlıqları:

– ümumi xərclərin yüksək olması;

– brendin qiymətləndirilməsində çətinliklər.

Brendinq məsrəflərinin səmərəliliyi aşağıdakılardan asılıdır:

– əmtəənin və ya bazarın növündən;

– kommunikativ siyasət strategiyasından;

– istehlakçıların malı almağa hazırlıq səviyyəsindən;

– əmtəənin həyat tsiklinin uzunluğu və mərhələsindən.

BRETTON-VUDS VALYUTA SİSTEMİ – İkinci Dünya müharibəsindən sonra fəaliyyət göstərən beynəlxalq valyuta sistemi. 1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində 44 ölkənin, o cümlədən SSRİ-nin iştirak etdiyi beynəlxalq konfransın qərarlarına uyğun olaraq formalaşdırılmış, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) yaradılmışdır. Bretton-Vuds sazişini imzalayan ölkələr valyuta siyasətinə dair müəyyən öhdəlikləri üzərlərinə götürmüşdür. SSRİ sazişi ratifikasiya etməmiş və BVF-nin üzvlüyünə daxil olmamışdır. Bretton-Vuds sazişi qızıl-valyuta standartını müəyyən etmişdir. Burada beynəlxalq hesablaşmalar üçün və hesablaşma vəsaitlərinin ehtiyatları kimi qızılla yanaşı, ehtiyatlar adını almış milli valyutadan da istifadə edilirdi. Lakin nəticədə qızıla dönərlilik yalnız dollar

üçün saxlandı, özü də bunu yalnız dollar ehtiyatlarının sahibi olan mərkəzi banklar edə bilirdi.

Bretton-Vuds valyuta sistemi üç əsas prinsipə əsaslanırdı: a) təsbit olunmuş paritetlər və sabit valyuta məzənnələri sistemi. BVF-nin üzvü olan hər bir ölkəyə bilavasitə, ya da dollar vasitəsilə qızıla nisbətə təsbit olunmuş pariteti öz valyutası üçün müəyyən etməli idi. Dolların qızıl məzmunu BVF-nin nizamnaməsində təsbit olunmuşdu və 0,888671 qram qızıl və ya 1 unsiya = 35 dollar təşkil edirdi ki, bu da qızılın rəsmi qiyməti idi. Bundan əlavə, üzv ölkələr 1%-dən çox olmayaraq paritetdən kənarlaşmayan məzənnə üzrə bütün valyuta əməliyyatlarının aparılmasını öhdəsinə götürmüşdü. Onlar tədiyə balansının “əsaslı surətdə” pozulması zamanı ilkin müəyyən edilmiş paritetin 10%-i həddində öz valyutalarının paritetini dəyişmək hüququna malik idilər. Paritetin 10% və daha çox dəyişməsi üçün BVF-nin ilkin razılığı tələb olunurdu; b) cari əməliyyatlar üzrə valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvi və sərbəst dönərli (konvertasiya olunan) valyutanın tətbiqi. Valyuta məhdudiyyətləri müharibənin nəticələrinin ləğv edilməsi üçün zəruri olan müəyyən keçid dövrü ərzində saxlanıla bilərdi. Valyuta məhdudiyyətlərindən imtina edən ölkə yenə BVF-nin razılığı ilə onların tətbiq edilməsi öhdəliyini avtomatik olaraq öz üzərinə götürürdü; c) sazişin üzvü olan ölkələrin tədiyə balanslarının tarazlığının saxlanması. Buna üç əsas üsulla nail

olmaq olardı: birincisi, tədiyə balansının kəsirinə malik olan ölkələr daxili tələbin azaldılmasına və ixracın artırılmasına yönəldilmiş sərt iqtisadi siyasət həyata keçirməli idilər; ikincisi, xarici hesablaşmaların müvəqqəti pozulmasına məruz qalan ölkələrə yardım etmək üçün BVF-nin kredit mexanizmi yaradılmışdı; üçüncüsü, valyutanın devalvasiyası imkanına yol verilirdi.

BVF Bretton-Vuds sazişlərinə riayət edilməsini izləməli, üzv ölkələrin iqtisadi siyasəti üzərində nəzarəti həyata keçirməli, saziş çərçivəsində öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün maliyyə resurslarını onların sərəncamına verməli və valyuta sahəsində hərəkətlərin razılaşdırılması üçün forum olmalı idi. Bretton-Vuds sazişinin məqsədlərinə həmişə nail olunmamışdı. Beynəlxalq tədiyələrin liberallaşması prosesi zəif getmiş, valyuta aktivlərindən BVF-nin üzvü olan əksər ölkələr tərəfindən fəal surətdə istifadə edilməmiş, valyuta paritetləri tez-tez yenedən nəzərdən keçirilmiş, BVF kredit mexanizmi ilə tədiyə balanslarının artmaqda olan qeyritarazlığına qarşı durmaq iqtidarında olmamışdı.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş aparıcı ölkələr arasında qüvvələr nisbətindəki əhəmiyyətli dəyişikliklər, Qərbi Avropanın və Yaponiyanın mövqelərinin güclənməsi, beynəlxalq dövriyədə dollar artıqlığına və ABŞ valyutasına etibarın azalmasına gətirib çıxaran ABŞ-ın tədiyə balansının iri və xroniki kəsirləri Bretton-Vuds valyuta sisteminin sabitliyini pozurdu.

Əsas valyutaların paritetlərinin dəfələrlə yenidən nəzərdən keçirilməsi, 1971 və 1973-cü illərdə dolların devalvasiyası, ABŞ-ın dolları qızıla mübadilə etməkdən imtina etməsi (1971) buna gətirib çıxarmışdı. Bir çox valyutaların paritetlərinə yenidən baxılması və valyutaların bazar məzənnələrinin dollara 2-2,5% hədlərində dəyişilməsinin tətbiq edilməsi yolu ilə 1971-ci ilin dekabrında bu sistemin qismən modifikasiya olunması cəhdi (Smitson sazişi) uğur gətirmədi. 1976-cı ildə Yamaoka valyuta sazişi imzalandı ki, bu da rəsmi olaraq Bretton-Vuds sazişinin prinsiplərindən ayrılma demək idi.

1993-cü ildən başlayaraq əksər inkişaf etmiş ölkələr sabit paritetlərdən imtina etdilər və öz valyutalarının üzən məzənnələrini tətbiq etdilər. BVF isə qızılın rəsmi qiymətini ləğv etdi və onun demonetizasiyası kursunu götürdü.

BRİCS – Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika Respublikasının birgə yaratdığı artıq G7, G20 kimi dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edəcək gücə və sərvətə malikdir. İlk dəfə 2001-ci ilin noyabrında Goldman Sachsın analitikləri tərəfindən təklif edilən bu ölkələr qrupuna Cənubi Afrika



*Manmohan Sinqx, Dmitri Medvedev,
Hu Tzintao və Luis Inasio Lula da Silva*

Respublikası daxil deyildi. 2011-ci ilin fevralında CAR da bu qrupa dəvət edildi. Məqsəd – qrupun iqtisadi qüdrətini daha da möhkəmlətmək idi.

Bu ölkələrin hər biri dünya iqtisadiyyatında rəqabət üstünlüyünü təmin edən istehsal amillərinə malikdir:

- Braziliya – kənd təsərrüfatı məhsulları ilə çox zəngindir;
- Rusiya – mineral ehtiyatların ən böyük ixracatçılarından biridir;
- Hindistan – ucuz intellektual ehtiyatlara malikdir;
- Çin – istehlak malları istehsal edən ən böyük ölkədir;
- Cənubi Afrika Respublikası – regionun ən böyük iqtisadiyyatına malik olan ölkəsidir.

Hər bir ölkənin malik olduğu üstünlükləri bir yerə səfərbər etdikdə gələcəkdə bu ittifaqın dünya təsərrüfatı sisteminə təsir imkanlarını qiymətləndirmək daha asan olur. Hazırda dünya ərazisinin 26 %-i, əhalisinin 42%-i və ÜDM-in 14,6%-i bu ölkələrin payına düşür. 2008-ci ildə UNCTAD tərəfindən nəşr edilən hesabatda əsasən, BRİCS (CAR istisna olmaqla) transmilli şirkətlərin sərmayə yatırmaq üçün cəlbedici hesab etdikləri ölkələrin ilk beşliyinə daxildir.

Bəzi analitiklər yaxın gələcəkdə, dəqiq desək, 2050-ci ildə, dünya təsərrüfatı sistemində bu qrupun lider olacağını proqnozlaşdırırlar. 2008-ci ildə bu ölkələrin hər biri ayrı-ayrılıqda dünya üzrə ilk 12-liyə daxil idi. Lakin 2050-ci ildə bu mövqelər iki dəfə yüksəlmiş olacaq.

BRİCS qrupu dünya təsərrüfatında təkcə məhsul və xidmət təklifinə deyil, pul-kredit balansına da təsir göstərmək iqtidarındadır. 2011-ci il aprelin 14-də

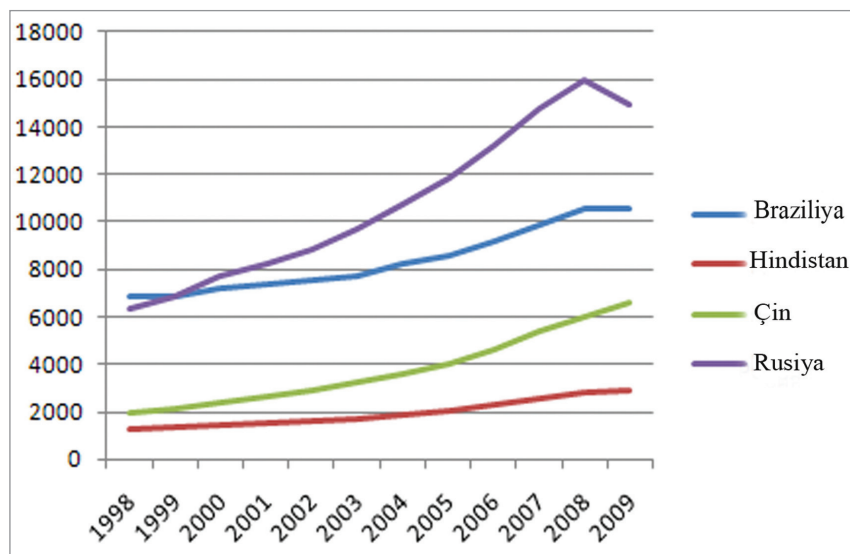


Cədvəl 1

**2050-ci ildə dünya ölkələrinin proqnozlaşdırılan
ÜDM-i (Goldman Sachs-ın proqnozları)**

N	Ölkə	ÜDM (trln. ABŞ dolları)
1	Çin	70,71
2	ABŞ	38,51
3	Hindistan	37,67
4	Braziliya	11,37
5	Meksika	9,34
6	Rusiya	8,58
7	İndoneziya	7,01
8	Yaponiya	6,68
9	İngiltərə	5,13
10	Almaniya	5,02
11	Nigeriya	4,64
12	Fransa	4,59

**BRICS ölkələrinin adambaşına düşən
ÜDM dinamikası (ABŞ dolları)**



Qrafik 1

BRİCS-in 3-cü Sammitində ölkələrin dövlət maliyyə institutlarının qarşılıqlı inkişafı üzrə əməkdaşlıq memorandumu imzalandı. Nəticədə bu ölkələr yaxın zamanlarda öz aralarında hesablaşmaları dollar və avro ilə deyil, öz milli valyutaları vasitəsilə reallaşdırmağı planlaşdırır. Bu isə o deməkdir ki, dünya əmtəə dövriyyəsinin valyuta təminatçısı rolunda çıxış edən dollar və avronun bazar payı azalmış olacaq. BRİCS qrupu dünya təsərrüfatında tək-cə məhsul və xidmət təklifinə deyil, pul-kredit balansına da təsir göstərmək iqtidarındadır. Bir sıra analitiklər bu birliyin iqtisadi cəhətdən möhkəmləndikdən sonar iqtisadi əməkdaşlıqdan siyasi alyansa keçə biləcəyini də istisna etmirlər.

BRİQADA – ümumi istehsalat tapşırıqlarını birgə yerinə yetirən və görülmüş işin nəticəsi üçün ümumi məsuliyyət daşıyan eyni və müxtəlif ixtisaslı işçilərin kollektivi.

BRİQADA TİCARƏTİ – müəyyən əmtəə növünün satışı məqsədilə təşkilatın ticarət heyətinin, mal üzrə mütəxəssislərinin, satış üzrə mühəndis menecerlərinin və hətta direktorunun birləşdirilmiş səyi.

BROKER (ing. *broker* – dəllal, vasitəçi) – fond, valyuta, əmək, əmtəə və s. birjalarda qiymətli kağızların, valyutanın, işçi qüvvəsinin, əmtəələrin alıcısı və satıcısı arasında əqd bağlanmasında iştirak edən rəsmi vasitəçi. O, müştərilərinin tapşırığı ilə onların adından və onların hesabına fəaliyyət göstərir, onlardan xüsusi mükafat alır. Birjada yeri var.

Əgər broker öz işində diler və broker fəaliyyətini əlaqələndirirsə, müştərilərin tapşırığı ilə həyata keçirilən sövdələr bütün hallarda brokerin diler fəaliyyəti ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Komisyoner kimi çıxış edən broker qiymətli kağızlara investisiya olunmaq üçün nəzərdə tutulan və ya müştərinin balansarxası hesablardakı qiymətli kağızların satışından alınan pul vəsaitlərini qoruyub saxlamaq və bu pul vəsaitlərinin müştəriyə qaytarılması anına qədər onlardan (qiymətli kağızlardan) istifadə etmək hüququna malikdir. Müqaviləyə uyğun olaraq, qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması nəticəsində əldə edilən mənfəət brokerin sərəncamında qalır, müştəri isə yalnız bu mənfəətin bir hissəsini alır. Broker qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi nəticəsində alınması nəzərdə tutulan gəlirlər barədə müştəridən vəd və ya zəmanət almaq hüququna malik deyil. Brokerlər müxtəlif sahələr, istiqamətlər üzrə ixtisaslaşırlar. Məsələn, pul bazarında maliyyə vasitəçisi kimi fəaliyyət aparan broker.

Broker rolunda müxtəlif şəxslər, firmalar və təşkilatlar çıxış edir. Baş birja brokeri hər hansı bir əmtəə sekiyasında (bölümündə) müşahidəni həyata keçirmək hüququna malik olan və birja brokerləri tərəfindən onların öhdəliklərinin icrasının düzgünlüyünə nəzarət edən birja əməkdaşdır. Böyük Britaniyanın dövlət istiqrazları bazarında hökumət agentinin funksiyalarını yerinə yetirmək üçün təyin olunan fond birja-



Brokerlərin həyatından həyəcanlı anlar



sının hökumət brokeri vəzifəsi mövcuddur. Bu birjada işi aparan broker stok-broker adlanır. Birja brokerlərindən başqa, gəmiçilik sahəsində ixtisaslaşan brokerlər və sığorta brokerləri də məlumdur. Birincilər gəmi sahibi ilə gəmi kirəçisi, ikincilər isə sığortalananla sığortalayan arasında vasitəçi rolunu yerinə yetirirlər. Brokerlər bazar üzrə ekspert kimi də çıxış edə, öz sahələrində inzibati və texniki funksiyaları yerinə yetirə bilərlər.

BROKER BROKERİ – bələdiyyələrin qiymətli kağızları üzrə adi müştərilərlə deyil, yalnız başqa broker və dilerlərlə iş aparan broker.

BROKER ƏMƏLİYYATLARI – vasitəçinin köməyi ilə alıcı ilə satıcı arasında sövdələrin uğurla nəticələnməsinə yönəldilən əməliyyatlar.

BROKER FƏALİYYƏTİ – alıcı ilə satıcı arasında vasitəçi qismində mülki-hüquqi sövdələrin aparılması.

BROKER FİRMASI – bir neçə brokeri rəsmi surətdə birləşdirən şirkət (birja və ya bankın broker nümayəndəliyi,

broker assosiasiyası). Fond, valyuta və ya əmtəə birjalarında ticarət əməliyyatları aparılarkən birgə vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi üçün yaradılır.

BROKER HÜQUQU – sığorta brokerinin sığorta edən idarənin yazdığı sığorta polisini özündə saxlaması hüququ; o həmçinin sığorta mükafatının tam ödənilməsinə qədər polisi sığorta edənə ötürməmək hüququna malikdir.

BROKER KOMİSSİYASI – təkrar sığorta müqaviləsinin bağlanmasında, iştirak edən sığorta brokerinə təkrar sığortaçı tərəfindən ödənilən komissiyon mükafatı. Broker komissiyası təkrar sığortaçının aldığı sığorta mükafatının 1-10%-ni təşkil edir.

BROKER QARŞILIĞI – sığorta qarşılıqlı münasibətlər şərti. Broker qarşılığı qismində hər hansı bir təkrar sığorta müqaviləsi təklif edilə bilər.

BROKER MÜKAFATI – sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı vasitəçiliyə görə sığorta brokerinə ödənilən məbləğ. Broker mükafatı sığorta mükafatı məbləğinə nisbətdə faizlə

(promillə) müəyyən edilir. Bundan əlavə, sığorta hadisəsi faktına görə irəli sürülmüş iddianın tənzimlənməsində vasitəçilik xidmətlərinə görə brokerə sığortalının müəyyən ödənişi də broker mükafatı anlayışına daxildir.

BROKER MÜKAFATLANDIRILMASI – 1. Sövdələşmənin həyata keçirilməsi zamanı brokerə ödənilən mükafat. 2. Dəriz gəmilərinin fraxta götürülməsi zamanı vasitəçi kimi brokerə ödənilən məbləğ. Fraxt sövdələşməsinin həyata keçirilməsi zamanı icarəçinin nümayəndəsi kimi brokerin komissiyon haqqı bu məbləğə daxil olunur. Ödənişi gəmi sahibi edir, həm də brokerin mükafatı fraxta və ya icarə haqqına faizlə pay kimi dənşilir ki, bunu da gəmi sahibi həmin sövdələşmə şərtləri üzrə alır. 3. Sığorta müqaviləsinin bağlanmasında vasitəçi kimi sığorta brokerinə ödənilən məbləğ. Broker mükafatı sığorta mükafatının məbləğindən (sığorta məbləğindən) faizlərlə (promillə) dənşilir. Broker mükafatı həm də baş vermiş sığorta hadisəsi faktı üzrə elan olunan iradın tənzimlənməsində vasitəçiliyə görə sığorta idarəsinin brokerə ödənişi adlanır.

BROKER ŞİRKƏTİ – alıcı və satıcıları bir araya gətirərək onlar arasında ssuda-depozit əməliyyatlarını həyata keçirir. Adətən, göstərdiyi xidmətə görə əməliyyatın məbləğinin faizini komissiyon alır.

BROKER YERİ – sövdələrdə iştirak etmək hüququ verən birja üzvlüyü. Broker yeri, adətən, pulla alınır və sahibinə müstəqil surətdə əqdlər bağlamaq, keçirilən birja ticarəti haqqında in-

formasiya almaq, birjanın idarə olunmasında iştirak etmək, birja əməliyyatlarının keçirilməsinə sərf etdiyi məcmu xərcləri azaltmaq imkanı verir.

BROKERƏ LİMİT ƏMRİ – fond birjalarında sövdənin müəyyən və ya müştəri üçün daha əlverişli qiymətə yerinə yetirilməsi məqsədilə müştərinin brokerə təlimatı (“E”-dən yüksək olmamaq şərtilə almaq, “E”-dən aşağı olmamaq şərtilə satmaq). Qiymətli kağızların yenidən satışından gəlir əldə etməyi arzulayan müştəri qiymət limiti tətbiq edir. Bu zaman o, brokerə tapşırır ki, təsbit edilmiş məzənnə və ya ondan aşağı qiymətə alsın və yaxud qiymətli kağızları təsbit edilmiş məzənnə və ya ondan yuxarı qiymətə sat-sın. Bu növ tapşırıq “sifarişlər limiti” kitabına daxil edilir.

Brokerə limit əmrinin üç növünü fərqləndirirlər: a) açılış üçün limit əmri. Bu, birja sessiyasının açılış dövrünə qədər yerinə yetirilməlidir. Əgər bunu etmək mümkün deyilsə, o geri götürülür; b) bağlanmış üçün limit əmri. Bu, brokerə imkan verir ki, bir gün ərzində tətbiq edilmiş limit çərçivəsində əqdi bağlamağa çalışsın. Bu, onu həm də məsul edir ki, birja sessiyasının sonuna qədər burada göstərilən limitdən asılı olmayaraq, əmri yerinə yetirsin; c) stop əmri.

BROKERİC (ing. *brokerage*) – 1. Brokerin aldığı mizd. O, sövdənin dəyərinin faizi və ya sövdəyə görə müəyyən məbləğ şəklində təyin olunur. 2. Birjada etibarnamə üzrə alışı-veriş sövdələrinin aparılması. 3. Qiymətli kağız sahibinin və ya gələcək əmanətçinin tapşırığı ilə birjada

qiymətli kağızların alınması və ya satılması.

BRONLAŞDIRMA – mövcud ehtiyatların, vasitələrin bir hissəsinin sonradan müəyyən şəxslər dairəsi tərəfindən xüsusi hallarda xüsusi məqsədlərlə istifadə olunması üçün ehtiyatda saxlanması. Məsələn, mehmanxanalarda nömrələrin, qatar və təyyarə biletlərinin və s. bronlaşdırılması geniş yayılmışdır. Bronlaşdırma göstərilən xidmətlərə təminat verir və bu xidmətlərə görə əlavə haqq ödənilməsinə nəzərdə tutur.

BRUKİNG MODELİ – Bruking institutunun yaratdığı model. 1960-cı illərin əvvəllərində ABŞ iqtisadiyyatının ən iri ekonometrik modeli. Onun ilkin variantında 400 endogen və 89 ekzogen dəyişən vardı. Sonradan bu dəyişənlərin sayı artırılmışdır. Rüblük məlumatlara əsaslanan Bruking modeli iqtisadi tsikllərin strukturunu təhlil etmək, büdcə və pul-kredit siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, iqtisadiyyatın artım meyillərini təhlil etmək və başqa məqsədlər üçün tətbiq olunurdu. Bruking modeli irimiqyaslı iqtisadi modellərin inkişafında mühüm mərhələ hesab edilir.

BRUTTO (ital. *brutto* – kobud, qaba) – 1. Tara və qablanma ilə birlikdə əmtənin çəkisi (netto çəkisi ilə müqayisə et). 2. Müəssisənin vergilərin ödənilməsinə qədər hesablanan fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri. Məsələn, brutto gəlir vergilər çıxılmadan ümumi gəlirdir; brutto mənfəət vergilərin ödənilməsinə qədər balans mənfəətidir; brutto satış müəssisənin satışının ümumi

dəyəridir; brutto faizlər tutulan vergilər ödənilənə qədər hesablanan faiz tədiyələridir. 3. Sığorta əməliyyatlarının aparılması üzrə xərclərin ödənilməsi üçün əlavələrin və netto-dərəcələrin cəmi kimi hesablanan sığorta tədiyələrinin tarif dərəcəsi.

BUFER EHTİYATI – yaradılması əsas mallara qiymət tərəddüdlərinin nizama salınmasını tələb edən ehtiyat. Qiymət tərəddüdü bufer ehtiyatından malların satışı yolu ilə o vaxt nizamlanır ki, ona olan qiymətlər artır və ya o, verilən mala qiymətlər aşağı düşəndə tədarük olunur. Bu metod həm bir istehsalçı tərəfindən, həm də beynəlxalq təcrübədə tətbiq oluna bilər.

Bufer ehtiyatının miqyasları, adətən, saxlanma dəyəri ilə məhdudlaşdırılır, həmçinin belə ehtiyat qısamüddətli tərəddüdləri nizama sala bilər, amma uzunmüddətli meyillərdə o, mütləq olaraq qüvvəsizdir.

BUFER EHTİYATLARI – ehtiyatlar (əmtə və ya material istehsal). Təkrar göndərişlərə sifariş silsilələrinin qeyri-müəyyən davamlığı nəticəsində yaranan problemlərin kənarlaşdırılması üçün yaradılır.

BUKMEKER (ing. *bookmaker*) – idman oyunları üçün pul-la proqnozlar qəbul edən və pul uduşları ödəyən şəxs. Ənənəvi olaraq bu sənət Qədim Roma İmperiyasında ippodromlarda geniş yayılmışdı. Sonradan isə onu bütün idman növlərinə münasibətdə tətbiq etməyə başladılar. Bukmeker kontorları ilk dəfə Böyük Britaniyada yaranmağa başlamışdır və hazırda da

o, bu sahədə birinciliyi özündə saxlamaqdadır. MDB məkanında belə kontorlar ilk dəfə 1991-ci ildə Moskvada yaradılmışdır. Azərbaycanda da bu sahədə işlər Gənclər və İdman Nazirliyinin rəhbərliyi altında aparılmaqdadır. Kontorların yaradılmasında məqsəd bu sahədə olan maliyyə vəsaitlərinə nəzarət etmək və əldə olunan gəlirlərdən tutulan verginin dövlət büdcəsinə daxil olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Vergilərin 30%-i ölkə futbolunun, 70%-i isə digər idman növlərinin inkişafına yönəldiləcəkdir.

BULQAKOV SERGEY NİKOLAYEVIÇ (1871-1944) – rus iqtisadçısı, filosofu, ilahiyatşünası və publisisti.



1894-cü ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra siyasi iqtisad

və statistika kafedrasında saxlanılmışdır. 1906-cı ildə Moskva Universitetinin dosenti, 1907-ci ildə isə Oryol quberniyasından İkinci dövlət dumasının deputatı seçilmişdir. 1919-cu ildə Krıma getmiş və Moskvaya bir daha qayıtmamışdır. 1922-ci ildə bir sıra görkəmli alim, yazıçı ilə birlikdə ölkədən qovulmuşdur. Əvvəl Praqaya, oradan isə Parisə getmişdir. “Kapitalizm şəraitində bazarlar haqqında”, “Kapitalizm və əkinçilik” əsərləri məşhurdur.

BUM (ing. *boom*) – 1. İstehsalın həcmində qısamüddətli sürüşməni artırma. Bir qayda olaraq, ekzogen amillərin dəyişməsi nəti-

cəsində əmtəələrin dəyərinin və qiymətli kağızların məzənnəsinin dəyişməsi, birja möhtəkirliyinin baş alıb getməsi ilə xarakterizə olunur. 2. Təklifin qısa dövrdə, məsələn, birjada həcmində təhrik olunmaqla artımı.

BURAXILIŞ – ölkənin gömrük orqanları tərəfindən malların və ya nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsindən sonra şəxsin tam sərəncamına verilməsi.

BURAXILIŞDAN SONRAKI ZƏMANƏT ÖHDƏLİKLƏRİNİN SIĞORTALANMASI – sığorta şərtlərinin göstəricilərinə görə, sığortaçının yerləşdiyi ölkədə xarici iqtisadi müqavilələr üzrə və ya bu ölkənin digər ölkələrdəki firmaları tərəfindən tikilmiş və quraşdırılmış binalara, tikililərə, avadanlığa verilmiş zəmanətlər üzrə öhdəliklər sığorta örtülməsinə məruz qalır.

BUTLEGER (ing. *bootlegger*) – qadağan olunmuş mallarla ticarət edən tacir.

BÜDCƏ (ing. *budget* – çanta, torba) – 1. Dövlətin əsas maliyyə planı. 2. Dövlətin müəyyən müddət üçün tərtib olunmuş pul gəliri və xərclərinin cədvəli.

3. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədi. 4. Müəssisə, idarə, təşkilat və ya ayrı-ayrı şəxslərin müəyyən müddət üçün gəlir və xərclərinin pul ilə ifadə olunmuş hər cür planı.

Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: avtomatik büdcə, müstəqil büdcə, kəsirsiz büdcə, brutto-büdcə, ümumi büdcə, hərbi büdcə, vaxt büdcəsi, illik büdcə, şəhər büdcəsi, rayon tabeliyində olan şəhərin büdcəsi, dövlət sosial sığorta büdcəsi, dövlət büdcəsi, əlavə büdcə, var-dövlət büdcəsi, vahid büdcə, rüblük büdcə, birləşdirilmiş büdcə, yerli büdcə, xalq təsərrüfatı büdcəsi, milli büdcə, netto-büdcə, vilayət büdcəsi, qəsəbə büdcəsi, istehlak büdcəsi, maksimal büdcə, fəhlə büdcəsi, rayon büdcəsi, respublika büdcəsi, icmal büdcə, kənd büdcəsi, ailə büdcəsi.

Hər bir ölkənin hökumətinin, dövlət və bələdiyyə orqanlarının pul vəsaitlərinin təşkili və xərclənməsi forması kimi büdcənin hüquqi anlayışını müəyyən edən büdcə qanunvericiliyi; dövlət sosial büdcədən kənar fondları; büdcə sistemi; büdcə prosesi; büdcənin quruluşu; büdcənin təsnifatlandırılması; büdcənin gəlirləri, xərcləri və defisiti (profisiti); büdcə ssudası, dotasiyalar, subvensiyalar, subsidiyalar, qrantlar və sekvestrələr. Həmçinin büdcənin təsdiqi, büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və alıcıları və büdcə prosesinin digər anlayışlarını müəyyən etmək çox vacibdir.

BÜDCƏ ARTIQLIĞI (PROFİSİTİ) – büdcə gəlirlərinin büdcə xərclərindən artıq olan məbləği.

BÜDCƏ GƏLİRLƏRİ – Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş

qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalar. Ölkənin iqtisadi qüdrətinin artması, davamlı sosial-iqtisadi inkişaf maliyyə intizamının möhkəmlənməsini təmin edir ki, bu da büdcə yığımı prosesinin uğurla keçməsi üçün güclü əsas yaradır.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin yığımı Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Gəlirlərin məbləğinin yuxarı həddi dövlət büdcəsinin qanunla təsdiq olunmuş göstəriciləri ilə məhdudlaşmır.

Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş həcmdən artıq ödənilmiş vergilərin, rüsumların, digər ödənişlərin və daxilolmaların büdcədən qaytarılması dövlət büdcəsi gəlirlərinin azaldılmasına aid edilir.

Dövlət büdcəsində müəyyən edilən normativlər əsasında formalaşan ayrı-ayrı şəhər və rayonlar üzrə gəlir yerli gəlir adlanır.

BÜDCƏ HÜQUQU – büdcələrin dövlət quruluşunun fundamentini, büdcə-dövlət sisteminin bütün büdcələrinin tərtibini, baxılmasını, təsdiqini və icrasını tənzimləyən hüquq. Büdcə hüququ üzrə əsas sənəd büdcə məəcəlləsidir.

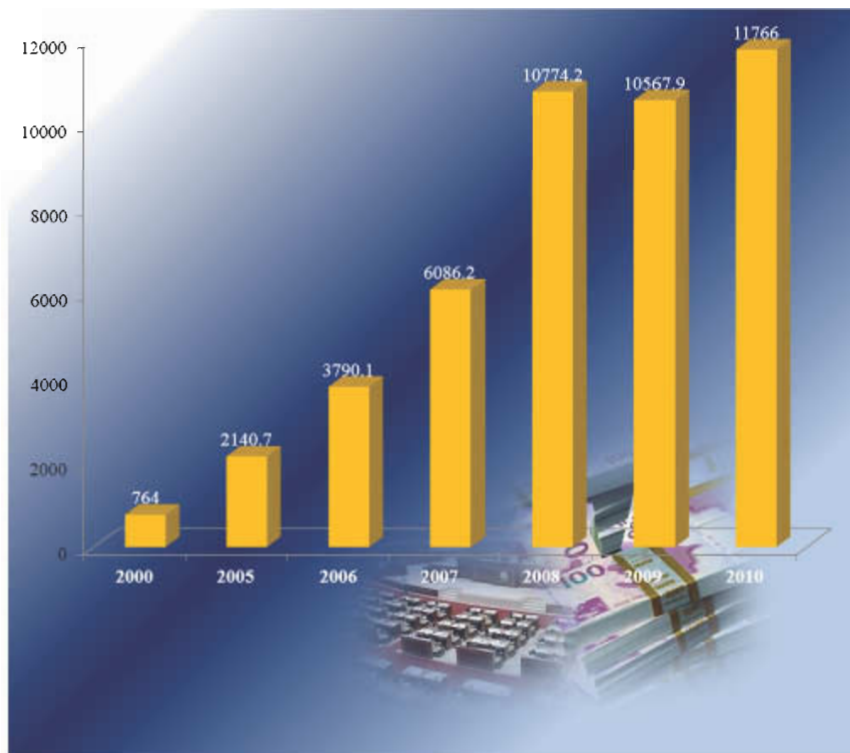
BÜDCƏ XƏRCLƏRİ – büdcə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsait.

Azərbaycanda büdcə gəlirləri (milyon manatla)



Qrafik 1

Azərbaycanda büdcə xərcləri (milyon manatla)



Qrafik 2

Dövlət büdcəsinin xərclərinə aşağıdakılar daxildir: cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr; əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması; kreditlər üzrə borclara, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə pay iştirakı.

Büdcə xərcləri müvafiq büdcə təsnifatına uyğun olaraq təsdiq olunmuş büdcə ayırmaları həddində cari, investisiya, innovasiya və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Büdcə təsnifatına uyğun maliyyələşdirilməsi yerli gəlirlər və mərkəzləşdirilmiş gəlirlərdən ayrılan vəsait hesabına həyata keçirilən xərclər yerli xərclər adlanır.

BÜDCƏ İLİ – büdcənin tərtibi, təsdiqi və icrasını əhatə edən dövr, yanvar ayının 1-dən dekabr ayının 31-dək olan birillik dövr.

BÜDCƏ KƏSİRİ (*defisiti*) – büdcə xərclərinin gəlirlərlə təmin olunmayan məbləği.

Artıq çoxları belə hesab edirlər ki, büdcə hökumətin xarakterini göstərir – onun nə qədər bədxərc, ya qənaətcil olduğunu, gələcək nəsillərə necə miras qoymaq istədiyini xəbər verir. Bəs dünyanın ən nəhəng dövləti – ABŞ-da büdcə kəsiri ilə vəziyyət necədir?

1940-cı ildən sonrakı dövr ərzində cəmi 11 ildə ABŞ büdcəsi profisit göstərmişdir. Keçən

əsrin 90-cı illərinin sonundakı internet şirkətləri bumundan sonra ABŞ hər ili büdcə kəsiri ilə başa vurmuşdur. 2011-ci ildə ABŞ-ın büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 8,7 faiz təşkil etmişdir.

2008-ci ilə qədərki dövrdə ABŞ hökumətinin illik büdcə kəsiri əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilən həcmdə idisə, son 3 ildə büdcə kəsiri misli görünməyən səviyyəyə çatmışdır. Rəqəmlərlə ifadə etsək, 1940-2007-ci illərdə illik orta büdcə kəsiri 200 milyard dollara yaxın idisə, 2008-2011-ci illərdə bu göstərici 1 trilyon dolları ötmüşdür.

Son 10 ilə nəzər yetirdikdə büdcə kəsirini artıran iki səbəb üzə çıxır: Birincisi, 2002-2003-cü illərdə Əfqanıstan və İraqda başlanmış hərbi əməliyyatlara çəkilən xərclər ABŞ-ı büdcə profisiti olan ölkədən büdcə kəsiri olan ölkəyə çevirmişdir.

Lakin büdcə kəsirini artıran əsas amil 2009-cu ildə dərinləşən maliyyə böhranı olmuşdur. 2008-2011-ci illər ərzində maliyyə böhranı nəticəsində şirkətlərin mənfəəti azaldığı üçün onların dövlətə ödədiyi vergilərin həcmi də kəskin aşağı düşmüşdür. Eyni geriləməni fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergidə və yığılan sosial sığorta, pensiya haqlarında da müşahidə etmək olar. Bu isə həm işsizliyin artmasına, həm də fiziki şəxslərin gəlirlərinin azalmasına işarə edir.

Eyni zamanda ölkənin büdcə xərcləri, xüsusilə sosial müdafiə və sığorta xərcləri, Medicare (yaşlılar üçün nəzərdə tutulan səhiyyə və sosial müdafiə forması) və əhalinin bəzi qrup-

larının gəlir təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən edilən yardımların həcmi artmışdır. Əsas diqqət cəlb edən işsizlik sığortasıdır ki, 2008-2010-cu illərdə onun ödəmələri 3 dəfədən çox artaraq 160 milyard dollara çatmışdır. Bu da işsiz qalan vətəndaşların sayının nə qədər sürətlə artdığını göstərir.

Beləliklə, böhran nəticəsində gəlirlərin azalması və xərclərin artması təbii olaraq büdcə kəsirini artırmışdır. Bu dövrdə ölkənin texnoloji inkişafa, təhsil və elmi araşdırmalara ayırdığı vəsaitin həcmi artmamışdır. Digər tərəfdən, ümidvericidir ki, növbəti beş ildə büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbətinin normal səviyyə olan 4 faizə qədər azalacağı proqnozlaşdırılır.

Bütün inkişaf etmiş ölkələr kimi ABŞ da büdcə kəsirini borclanmaqla maliyyələşdirir. 2008-ci ildə 10 trilyon dollardan az olan borcların səviyyəsi sonrakı iki ildə sürətlə artaraq qanunda nəzərdə tutulan maksimum həddə – 14,3 trilyon dollara çatmışdır.

ABŞ dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2008-ci ildən başlayaraq kəskin artmış və 65 faizdən 100-ə yaxınlaşmışdır. 2010-cu ilin sonuna olan məlumata görə, borcun təxminən 1/3 hissəsi hökumət agentlikləri tərəfindən, qalanı isə Federal Ehtiyat Sistemi (FES) və başqa kreditorlar, xüsusilə xarici kreditorlar tərəfindən maliyyələşir. 2002-ci ildə ABŞ dövlət borcunun hələ 20 faizindən az hissəsini maliyyələşdirən xarici kreditorlar 2010-cu ildə bu rəqəmi 33 faizə çatdırmışlar. Onların arasında

xüsusi diqqət çəkənlər – Çin, Yaponiya, Böyük Britaniya və OPEK ölkələridir. ABŞ dövlət borcunun 10 faizinə təkbəşinə Çin sahibdir.

ABŞ-ın sürətlə borclanması və dövlət büdcəsində faiz xərclərinin sürətlə artması beynəlxalq ictimaiyyətin və reyting qurumlarının ABŞ-ın maliyyə təhlükəsizliyinə şübhələrini artırmışdır.

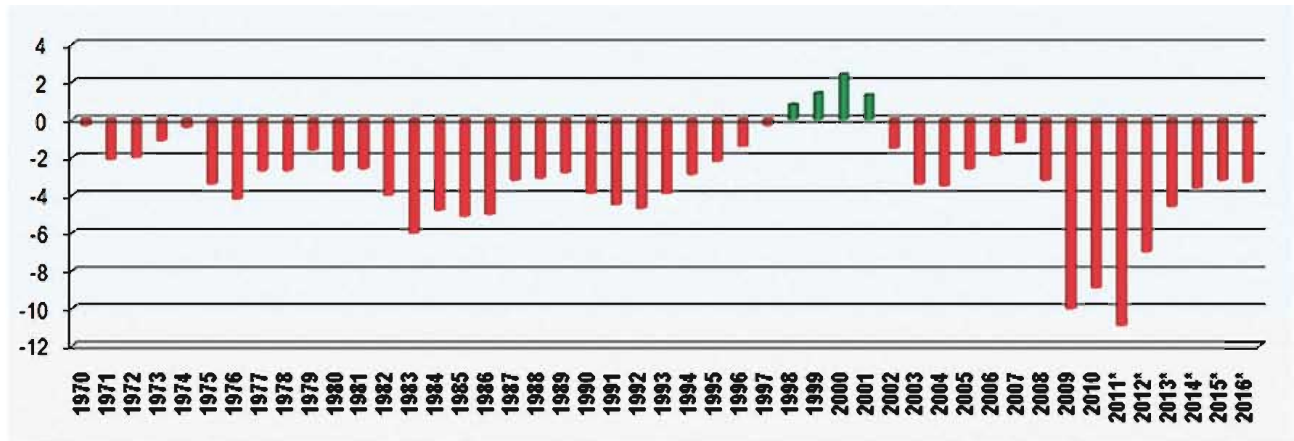
Son iki ildə xarici investorların, xüsusilə Çinin bu borc kağız-

düşməsi ABŞ istiqrazlarına yatırım edən xarici investorların zərərinə olacaq.

Bir vaxtlar ABŞ-ın maliyyə naziri C.Konnali avropalı nümayəndələrə “dollar bizim valyutamız, sizin isə probleminizdir” demişdi. Bir tərəfdən FES-in likvidliyi artıran monetar siyasəti, digər tərəfdən büdcə kəsiri dolların məzənnəsinə azaldıcı təsir göstərir. Faizlərin aşağı olması dolların digər valyutalara nəzərən qısamüddətli cazibəsini

Dolların dəyərini azaldan digər amil əmtəə bazarlarındakı yeniliklərdir. Birincisi, indeks fondları kimi yeni yatırım fondlarının ixrac edilməsi əmtəə bazarlarının investorlara əlverişliliyini artırdığı üçün bu bazarlara maliyyə axını sürətlə artmışdır. İkincisi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artan gəlirlərin və artan istehsalın yaratdığı əlavə tələb əmtəə qiymətlərini artırmışdır. Bu amillər bazarlarda dollar təklifini artırmış və do-

ABŞ büdcə kəsrinin ÜDM-ə nisbəti, illər üzrə faizlə



Qrafik 3

larını satacağı fikri səslənsə də, rəqəmlər bunun əksini göstərir. Son iki il ərzində Çin yarım trilyon dollara yaxın həcmdə ABŞ dövlət istiqrazı alaraq, portfelinin dəyərini 1,2 trilyon dollara çatdırmışdır ki, bu da Çinin valyuta ehtiyatlarının 1/3 hissəsi deməkdir. İndiyədək ABŞ dövlət istiqrazları risksiz maliyyə aləti hesab edilir və əksər xarici investorların portfelinə riski azaltma və sabit gəlir vasitəsi kimi daxil olur. Əlbəttə, reyting qurumlarının növbəti aylarda verəcəyi qərarlar bu fikri dəyişə bilər. Yenə də dolların dəyərdən

itirir. FES-in 2-ci likvidlik proqramını (QE2) iyunda başa çatdıracağı xəbəri monetar ekspansiya siyasətinin sonuna işarə etsə də, ABŞ iqtisadiyyatında böhrandan sonrakı bərpa prosesinin yavaş və uzunmüddətli olması investorların dollarla ehtiyatla davranmasına səbəb olur. Beləliklə, onlar digər ölkələrin qiymətli kağızlar bazarına yönəlir. İnvestorlar aşağı faizli və dəyərdən düşəcəyi gözlənilən valyuta olan dollarla borclanaraq, yüksək faizli və dəyər qazanacaq valyutalara investisiya edirlər.

layı olaraq dolların məzənnəsinə azaltmışdır.

Dolların məzənnəsinin azalması digər ölkələrə üç yolla təsir edir: Birincisi, qeyd etdiyimiz kimi, dollar denominasiyalı aktivlərin valyuta riskinin artması və dəyərdən düşməsidir. Onlar investisiya strategiyalarında buna uyğun addımlar atmalıdırlar.

İkincisi, inflyasiya təsiridir. Xarici ölkələrə daxil olan maliyyə vəsaitləri o ölkələrdə (xüsusilə sabit məzənnə sistemi tətbiq edən ölkələrdə) likvidliyi artırır və inflyasiya təhlükəsi yaradır. Eyni zamanda, dollar denomi-

nasialı əmtəə idxal edən ölkələrdə əmtəə qiymətləri artdığına görə həm istehlak, həm istehsalçı qiymətləri artır.

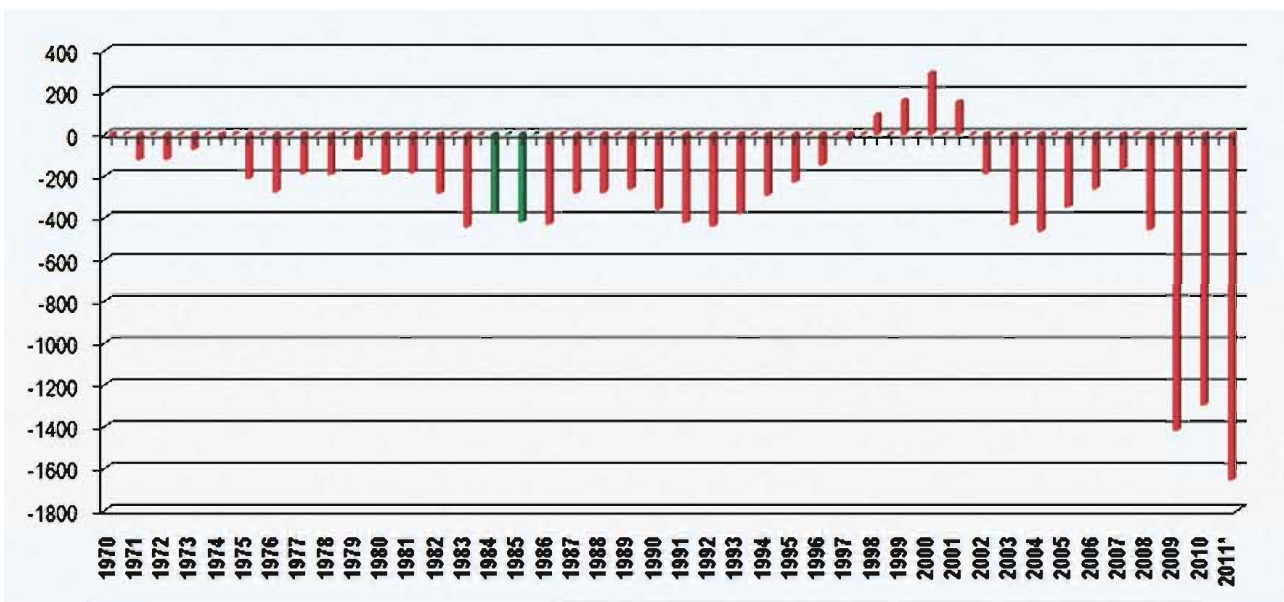
Üçüncüsü isə ABŞ məhsullarının digər valyutalarla qiymətinin azalmasıdır ki, bu da həmin ölkələrin ABŞ-dan idxalını artıraraq dolayı yolla xarici ticarəti ABŞ-ın lehinə dəyişir.

Dolların ucuzlaşması ABŞ məhsullarının digər valyutalarla qiymətinin azalmasıdır ki, bu da xarici ticarəti ABŞ-ın lehinə dəyişir.

özlə sığorta planının təklif edilməsi, həyat sığortasında struktur islahatları, bəzi vergilərin azaldılması və s. kimi müddəalar xüsusilə diqqət cəlb edir. Prezidentin planını tənqid edənlər arasında iqtisadçı alimlər də var. Onlar qeyd edir ki, belə bir islahat aparılmasa belə, ABŞ-ın fiziki şəxslərdən toplanan gəlirlərinin yarısını əhalinin ən yüksək qazanc əldə edən 1 faizlik qrupu ödəyir. Digər tərəfdən, ABŞ inkişaf etmiş ölkələr ara-

məsindən sonra ABŞ hərbi qüvvələrinin Əfqanıstan və İraqdan çəkilməsi daha da sürətlənəcək və hərbi xərclər azalacaq (prezident Obama 10 ildə 400 milyard dollara qədər azalma təklif edir). Belə proqnoz etmək olar ki, Medicare və Medicaid kimi qurumlara ayrılan xərclər azalacaq, mənfəət vergiləri aşağı salınacaq, eyni zamanda bəzi güzəştlər ləğv ediləcək. Böyük ehtimalla, maliyyə bazarlarında fiziki şəxslərə tətbiq edilən gəlir

ABŞ büdcə kəsiri, 1970-2011-ci illər üzrə inflyasiyaya uyğunlaşdırılmış mlrd. dollarla



Qrafik 4

Prezident Obamanın və Maliyyə Komissiyasının planları daha çox sahəni əhatə edərsə, Paul Rayan planı sayca az sahə üzrə daha radikal qərarlar almağı təklif edir. Bu təkliflər arasında pensiyaya çıxma yaşının 2022-2033-cü illərdə tədricən artırılaraq 67 yaşa çatdırılması, 2022-ci ildən etibarən Medicare proqramına qeydlərin dayandırılması, əvəzində yeni üzvlərə

sında ən yüksək mənfəət vergisi dərəcəsi olan ölkələrdən biridir. Bu, ABŞ iqtisadiyyatının və vergi gəlirlərinin artmasına mane olan amillərdən biridir. Yuxarıdakı planlar arasında hansının qəbul ediləcəyini demək çətinidir. Yəqin ki, müzakirələr kəskinləşəcək və nəticədə hər iki siyasi qanadın ortaq planı hazırlanacaq. Osama bin Ladenin öldürül-

vergisini güzəştləri ləğv olunacaq və ən yüksək gəlir qrupunda olanlar üçün vergi dərəcələri artırılacaq. Bunun mənfi təsiri kimi investorlar ABŞ maliyyə bazarlarını tərk edərək digər bazarlara üz tuta bilər. Hansı planın qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, ABŞ ictimaiyyətinin büdcə kəsirini azaltma istəyi müsbət haldır. ABŞ-ın fiskal tarazlığının bərpa edilməsi di-

gər böyük ölkələrin də arzu etdiyi hal olduğu üçün növbəti 10 ili əhatə edən büdcə planının qəbul edilməsindən sonra onun dünya iqtisadiyyatına müsbət təsirlərini müşahidə etmək olacaq.

BÜDCƏ QANUNU – büdcənin fəaliyyət müddətini və qaydasını, büdcə resursları və büdcə təsisatları üzrə əsas təyinatı müəyyən edən ümumdövlət qanunvericilik aktı.

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir: növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat; Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn iki il üzrə iqtisadi, sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri; büdcəvergi siyasətinin əsas istiqamətləri; dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar; büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi; dövlət borcları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərə dair məlumat; növbəti il üzrə icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi; növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büd-

cənin, habelə sonrakı üç il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrini özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramının layihəsi; Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı; qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri; növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin və xərclərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə (gəlirlərin təsnifatı üzrə, xərclərin funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatının paraqrafları səviyyəsində) müqayisəsi; cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat; büdcədən kənar əməliyyatlara dair icmal hesabat; dövlət büdcəsi kəsirinin keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat; müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla aşağıdakı əsas göstəricilər təsdiq olunur: gəlirlərin və xərclərin ümumi məbləği; vergilərin dərəcələri; mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği; mənbələr üzrə qrantlar və transfertlər; ayrı-ayrı gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü və ayırma normaları; funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində xərclərin məbləği; Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən qrantların, dötasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların məbləği; büdcə ssudalarının ümumi məbləği və istiqamətləri; daxili və xarici dövlət borclarının faizləri və əsas məbləğləri üzrə ödənişlər; dövlətin üçüncü tərəf qarşısında öhdəliyinin yuxarı həddi; sair beynəlxalq öhdəliklərin məbləği; ehtiyat fondlarının məbləği; daxili və xarici dövlət borcunun, dövlət zəmanətinin, o cümlədən büdcə ili ərzində cəlb edilən və əvvəlki illərdə alınmış və növbəti büdcə ilinin sonundak qaytarılması nəzərdə tutulan daxili və xarici dövlət borcunun yuxarı hədləri (limitləri); xərclərin maliyyələşdirilmə ardıcılığı; dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri; dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddinin məbləği; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan icmal büdcə kəsirinin yuxarı həddinin məbləği; icmal büdcənin xərclərinin yuxarı həddinin məbləği.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarına və onlar tərəfindən tədbirlərin keçirilməsinə ayrılan vəsaitin məbləği qanunla təsdiq olunmuş xərc maddələri çərçivəsində inzibati təsnifata uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi təsdiq edildikdən və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada imzalandıqdan sonra mətbuatda dərc olunur.

Cədvəl 1

Dünya ölkələrinin büdcə gəlirləri və xərcləri

N	Ölkələr	Gəlirlər (mln. doll.)	Xərclər (mln. doll.)	Kəsir/profitsit (mln. doll.)
1	ABŞ	2524000,0	297900,0	-45000,0
2	Yaponiya	1672000,0	1823000,0	-151000,0
3	Almaniya	1614000,0	1579000,0	+35000,0
4	Fransa	1439000,0	1525000,0	-86000,0
5	İtaliya	1139000,0	1203000,0	-64000,0
6	Böyük Britaniya	1107000,0	1242000,0	-135000,0
7	Çin	868600,0	850500,0	+18100,0
8	Kanada	608300,0	606000,0	+2300,0
9	İspaniya	443300,0	535600,0	-92300,0
10	Avstraliya	343600,0	340700,0	+2900,0
11	Səudiyyə Ərəbistanı	293000,0	136000,0	+157000,0
12	Norveç	283700,0	197000,0	+86700,0
13	İsveç	270500,0	258600,0	+11900,0
14	Belçika	251300,0	254200,0	-2900,0
15	Cənubi Koreya	232200,0	222900,0	+9300,0
16	Türkiyə	164600,0	176300,0	-11700,0
17	Hindistan	153500,0	205300,0	-51800,0
18	Polşa	117000,0	127300,0	-10300,0
19	Küveyt	113300,0	63550,0	+49750,0
20	İndoneziya	101100,0	101600,0	-500,0
21	Argentina	86300,0	80400,0	+5900,0
22	Cənubi Afrika	83850,0	83300,0	+550,0
23	BƏƏ	83150,0	48300,0	+34850,0

BÜDCƏ MƏCƏLLƏSİ – büdcənin tərtib edilməsinin ümumi prinsiplərini, büdcə sisteminin təşkili və fəaliyyətini müəyyən edən prinsipləri, büdcə gəlirlərinin müəyyən edilməsi və büdcə xərclərinin təsdiqi qaydalarını, müxtəlif səviyyələrdən

olan büdcələrin hüquqi tənzimləmələrinin məzmunu və hədlərin büdcə prosesinin həyata keçirilməsi, həmçinin qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət qaydası və şərtlərini özündə ehtiva edən əsas qanunvericilik aktı.

Bir sıra ölkələrdə büdcə məcəlləsi bilavasitə layihənin tərtib edilməsi, yerli büdcələrin baxılması, təsdiqi və icrası, onun icrasına nəzarətlə bağlı münasibətləri, ölkədə və onun regionlarında və bələdiyyələrində büdcə prosesinin həyata keçiril-

24	Kolumbiya	76420,0	78490,0	-2070,0
25	İsrail	68440,0	70060,0	-1620,0
26	Finlandiya	66480,0	65300,0	+1180,0
27	Ukrayna	65020,0	68480,0	-3460,0
28	Rumıniya	64440,0	71160,0	-6720,0
29	Çili	46500,0	37700,0	+8800,0
30	Slovakiya	44860,0	46960,0	-2100,0
31	Malaziya	44320,0	55010,0	-10690,0
32	İraq	42400,0	49900,0	-7500,0
33	Kuba	41060,0	43330,0	-2270,0
34	Misir	40460,0	51380,0	-10920,0
35	Nigeriya	29490,0	30610,0	-1120,0
36	Sinqapur	28600,0	27500,0	+1100,0
37	Mərakeş	26090,0	28410,0	-2320,0
38	Xorvatiya	23710,0	23460,0	+250,0
39	Sloveniya	23160,0	22930,0	+230,0
40	Bolqarıstan	20430,0	18930,0	+1500,0
41	Ekvador	19440,0	17790,0	+1650,0
42	Kipr	11330,0	11200,0	+130,0
43	Suriya	10900,0	13770,0	-2870,0
44	Serbiya	9600,0	9800,0	-200,0
45	Uruqvay	8204,0	8526,0	-322,0
46	Boliviya	8044,0	7341,0	+703,0
47	İslandiya	7582,0	7159,0	+423,0
48	Keniya	6617,0	8196,0	-1579,0
49	Kosta Rika	4604,0	4552,0	+52,0
50	Makedoniya	2889,0	2985,0	-96,0

məsinin ümumi prinsiplərini tənzimləyir. İqtisadi və hüquqi münasibətlərdə büdcə məcəlləsinin əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, o həm qanunverici, həm də icra hakimiyyəti üçün mütləq olan, ümumi qanunverici əsaslarla büdcə

sisteminin və büdcə prosesinin fəaliyyətini tənzimləyir. Bu, büdcənin vaxtında hazırlanmasına, bütün instansiyalardan keçirilməsinə və icrası üzrə nəzarətə düzgün rəqlament qoyulmasına, bütün vəzifəli şəxslərin bu prosesdə hesabatına və mə-

suliyyətinə kömək edir.

Hazırda Azərbaycanda büdcə məcəlləsi qəbul edilməsə də, gələcəkdə onun hazırlanması nəzərdə tutulur. Onu bir sıra qanunlar, xüsusilə “Büdcə sistemi haqqında” qanun əvəz edir. Bu sənədlər büdcənin quruluşunu,

o cümlədən yerli büdcələrin ümumi qaydalarını, əsaslarını və təşkilini müəyyən edir. Bundan başqa, bir sıra xüsusi qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, həmçinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və Maliyyə Nazirliyinin normativ aktları da ölkədə büdcə məsələlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

BÜDCƏ MƏHDUDLAŞMA-SI – büdcədən pul vəsaitlərinin xərclənməsinə qoyulan maliyyə məhdudiyyətləri. Bu məhdudiyyətlərə görə, iqtisadi agentlərin əldə etdikləri mal və xidmətlərə çəkilən pul xərcləri pul gəlirlərini ötüb keçə bilməz, yəni qiymət xəttinin və ya mümkün istehlak xətti adlanan büdcə xəttinin çərçivəsindən kənara çıxa bilməz.

“Büdcə məhdudlaşması” anlayışı iqtisadiyyatın və iqtisadi siyasətin müxtəlif sahələrində, məsələn, tələb və istehlakın iqtisadi-riyazi modellərində, maliyyə planlaşmasında tətbiq olunur. Macar iqtisadçısı Y.Kornainin göstərdiyi kimi, “yumşaq” büdcə məhdudlaşması sosialist planlı iqtisadiyyatının aşağı səmərəliliyini müəyyən edən əsas cəhətdir. “Sərt” büdcə məhdudlaşması yüksək inflyasiya dövründə iqtisadiyyatın maliyyə stabilləşməsinə səbəb olur. Büdcə məhdudlaşması dövlətin, regionun, müəssisənin, ailənin büdcəsində müəyyən miqdar pul vəsaitlərinin və pul emissiyasının, xarici və daxili borcların məhdudluğu ilə şərtlənir.

BÜDCƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ŞƏBƏKƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ – xidmətlər sahəsinin

büdcədən maliyyələşdirilən bu və ya digər sahəsində müəssisələrin sayını xarakterizə edən göstəricilər: məktəblərin, uşaq bağçalarının, xəstəxanaların, kinoteatrların və digər obyektlərin sayı.

BÜDCƏ MÜHARİBƏSİ – federal büdcəyə federal vergilərin köçürülməsinin və ya federasiya subyekti ərazisində federal proqramların maliyyələşməsinin və federal büdcədən transfertlərin dayandırılması ilə əlaqədar federativ mərkəzlə subyektlər arasında münaqişənin şərti ifadəsi.

BÜDCƏ NƏZARƏTİ – büdcə layihəsinin işlənilib hazırlanması, onun nəzərdən keçirilməsi və büdcənin icrası haqqında hesabatın tərtib edilməsi prosesində büdcə vəsaitlərinin yaranması, bölgüsü və istifadəsinə dövlət maliyyə nəzarəti (bax: Hesablama palatası).

BÜDCƏ SAZIŞLARI – büdcələrarası münasibətlər, vergi səlahiyyətlərinin bölgüsü, federal vergilərin federasiya subyekti büdcəsinə köçürülməsi normativlərinin müəyyən edilməsi məsələləri üzrə sazişlər. Bir qayda olaraq, belə razılaşmalar büdcə ərazisində gəlirlərin formalaşmasının normativ rejiminin federasiya subyekti üçün nisbətən daha mənfəətli həyata keçirilməsi məqsədinə xidmət edir. Bu zaman federasiya, bələdiyyə subyekti onun ərazisində federal büdcə hesabına maliyyələşməyə qəbul edilən xərclərin müəyyən kateqoriyasını həyata keçirmək öhdəliyi qəbul edə bilər.

BÜDCƏ SİSTEMİ – ölkənin bütün büdcələrinin məcmusu. Hər bir dövlətin büdcə sistemi-

nin müəyyən edilməsində onun fəaliyyət prinsiplərini dürüst ifadə etmək zəruridir, bunlardan ən mühümləri aşağıdakılardır: büdcə sisteminin vahidliyi, büdcə gəlirlərinin tam uçotu, xərclərin ümumi olaraq ödənilməsi, büdcə səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi və bütün büdcə prosesinin aşkarlığı. Büdcə sisteminin vahidliyinin təmin edilməsində büdcə sisteminin bütün səviyyələrində vahid büdcə təsnifatlandırılmasının və vahid maliyyə ilinin tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlət büdcəsinin tərtibi zamanı vergi məcəlləsindən fərqli olaraq, nəinki vergi daxilolmaları, həm də qeyri-vergi gəlirləri nəzərə alınır. Xüsusilə uyğun dövlət və ya bələdiyyə orqanlarının mülkiyyətində olan əmlakdan gəlirlər, onun satışından gəlirlər, torpağın satışından gəlirlər, qeyri-maddi aktivlərin satışından gəlirlər, dövlət istiqrazlarından gəlirlər, cərimə sanksiyalarından gəlirlər və s.; xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlər. Qeyri-vergi daxilolmalarına qeyri-rezidentlərdən, digər səviyyəli büdcələrdən, dövlət büdcədən kənar fondlarından, dövlət təşkilatlarından əvəzsiz köçürmələr daxildir.

Büdcə vəsaitlərinə nəzarəti təmin etmək üçün onların xərclənməsinin strukturu və qaydasının, Maliyyə Nazirliyinin, Xəzinədarlığın, Hesablama Palatasının, ölkənin regional hakimiyyət orqanlarının və bələdiyyələrinin bu sahədə statusunun müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanun-

vericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, bu Qanuna müvafiq olaraq hər büdcə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanundan, digər qanunlardan və normativ hüquqi aktlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli (bələdiyyə) büdcələr təşkil edir.

Büdcə sistemi bu sistemə daxil olan büdcələrin vahid prinsiplər əsasında fəaliyyətinə və onların müstəqilliyinə əsaslanır. Büdcə sisteminin vahidliyi tənzimləyici mədaxil mənbələrindən istifadə etmək, məqsədli büdcə fondları yaratmaq, maliyyə ehtiyatlarını müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürmək vasitəsi ilə büdcələrin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Büdcə sisteminin vahidliyi eyni büdcə təsnifatı, büdcə sənədləri və formalarından istifadə olunması, büdcələrin icrasına dair mün-təzəm hesabatın, icmal büdcə hesabatın hazırlanması və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada təqdim edilməsi yolu ilə təmin olunur.

Büdcələrin müstəqilliyi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq mədaxil mənbələrin və vahid büdcə təsnifatı çərçivəsində xərclərin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək hüququnun olması ilə təmin edilir.

İqtisadiyyatın maliyyə təminatının yaradılmasında, dövlətin

funksiya və vəzifələrinin yerinə yetirilməsində xüsusi rolu olan büdcənin idarə olunması üçün beynəlxalq standartlara cavab verən qanunvericilik bazasının yaradılması mühüm şərtlərdən biridir. 1991-ci ildən sonra ölkə iqtisadiyyatının qurulması, onun idarəsi üçün hüquqi bazanın yaradılması, mövcud normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görüldü. 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu bu istiqamətdə ilk addım oldu. Həmin dövr üçün mütərəqqi normativ akt hesab olunan bu Qanun bütövlükdə büdcə prosesinin həyata keçirilməsi tələblərinə cavab verirdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulu, bazar iqtisadiyyatına keçid, büdcə xərclərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayan xəzinədarlıq sisteminin yaradılması “Büdcə sistemi haqqında” Qanunun əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsi zərurətini yaratmışdı. Bu baxımdan 1999-cu ildə “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olundu. Büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi işlərinin davamı olaraq, layihəsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanan, beynəlxalq təcrübəyə və standartlara cavab verən, respublikada büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarətin təşkili, hüquqi və iqtisadi əsaslarını, habelə dövlət büdcəsi ilə büdcədənkenar dövlət fondlarının, yerli büdcələrin qarşılıqlı əlaqələrinin əsas prinsiplərini müəyyən edən yeni qanunvericilik aktı – “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Res-

publikasının Qanunu 2002-ci ildə qəbul edildi. Qanun 40 maddəni əhatə edən “Ümumi müddəalar”, “Dövlət büdcəsi”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət”, “Yerli büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət” fəsil-lərindən ibarətdir. “Büdcə sistemi haqqında” yeni qanun dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinin əsaslarını müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilən sənədlərin sayı bir neçə dəfə artmış və bununla da büdcənin şəffaflığı, informasiyalar və aşkarlığının təmin olunmasına imkan vermişdir. Büdcə statistikasını xeyli zənginləşmişdir.

BÜDCƏ SSUDALARI – dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaiti.

BÜDCƏ TƏSNİFATI – büdcə gəlirləri və xərclərinin funksional, iqtisadi, inzibati və sair prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatı. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan büdcələr və büdcə təşkilatları, habelə büdcədənkenar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatlarının (o cümlədən, büdcə təşkilatlarının büdcədənkenar əməliyyatlarının) müqayisəsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasında vahid büdcə təsnifatı tətbiq olunur. Büdcə təsnifatının gəlirlər, funksional, iqtisadi, inzibati və sair üzrə tərkibi Azərbaycan

Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

BÜDCƏ TƏŞKİLATI – büdcə smetası əsasında fəaliyyəti tamamilə və ya qismən büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən, hesablaşma hesabı olmayan qeyri-kommersiya təşkilatı.

Azərbaycanda maliyyələşdirilməsi bilavasitə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi hesabına həyata keçirilən idarə və təşkilatlardır.

BÜDCƏDƏNKƏNAR DÖVLƏT FONDLARI – qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilmiş və dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondları.

BÜDCƏDƏNKƏNAR ƏMƏLİYYATLAR – müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və büdcə təşkilatlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsindən və Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən kənar əldə etdikləri gəlirlər və həyata keçirdikləri xərclər üzrə maliyyə əməliyyatları.

BÜDCƏ-MALİYYƏ SİYASƏTİ – ölkənin iqtisadi vəziyyətlərini reallaşdırmaq məqsədilə büdcə-maliyyə, pul-kredit sistemlərinin optimal tətbiqinə yönəlmiş dövlət siyasəti. Siyasətdə və iqtisadiyyatda konkret vəziyyətdən, eləcə də dövlətin iqtisadiyyatının strateji inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, büdcə-maliyyə siyasəti aşağıdakıları nəzərdə tutur:

– milli gəlirin büdcə vasitəsilə yenidən bölünməsinin müxtəlif dərəcələri;

– daxili büdcə sisteminin resurslarında olan maliyyə vəsaitlərinin mərkəzləşməsinin müxtəlif səviyyələri;

– dövlət və yerli büdcə vəsaitlərinin tətbiq edilməsinin müxtəlif dərəcədə reqlamentləşdirilməsi;

– bu və ya digər tədbirlərin büdcədən maliyyələşdirilməsinin prioritet hesab edilməsi;

– gəlirlər və xərclər arasında tarazlığa nail olmaq üsullarının seçilməsi.

Büdcə-maliyyə siyasəti pul-kredit, qiymət-valyuta siyasəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan vergi siyasətindən ibarətdir.

BÜDCƏNİN TƏRTİBİ PROSESİNDƏ İŞTİRAK EDƏN TƏŞKİLATLAR – mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların struktur bölmələri, büdcə gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar, dövlət büdcəsindən maliyyələşən və (və ya) maliyyə yardımı alan təşkilatlar, büdcədən kənar dövlət fondları və vergi ödəyiciləri, zərurət yarandıqda bələdiyyələr.

BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİ – dövlətin vergitutma və dövlət xərcləri siyasəti. Bu siyasətin məqsədi ümumi milli məhsulun artmasına, keyfiyyətli inkişafa şərait yaratmaq, əhalinin yüksək səviyyədə məşğulluğunu, iqtisadiyyatın dinamik inkişafını dəstəkləmək, ölkənin milli, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

BÜRÜNC VEKSEL – şişirdilmiş özəl maliyyə vekseli. Əslində, heç bir qiyməti olmayan bu veksəl ya uydurma firmalar, ya da iki subyekt tərəfindən bir-birinin adına yazılır və sonra bankda hesaba alınır. Bu açıq-aşkar saxta veksellər başqa banklarda hesaba alınan yeni vek-

sellərlə ödənilərək ləğv edilir.

BÜTÖV KONOSAMENT – malın çatdırılması və boşaldılması zamanı verilən konosament. Bu halda, yük təyinat yerinə bir neçə nəqliyyat vasitəsinin köməyi ilə çatdırılır, yəni bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə yüklənir.

BÜTÖV QİYMƏT – malın daşınması üçün, onun boşaldılması da daxil olmaqla, müəyyən edilmiş stavka.

BÜTÖV ÖLÇÜLÜ SİĞORTA MÜKAFATI – netto mükafatlarla il ərzində müəyyən sığorta növü üzrə sığorta müqavilələrinin bağlanması üzrə xərclərin cəmi kimi sığorta mükafatının (haqlarının) bir növü. Sığortaçının xərclərinin ödənilməsi üçün ehtiyatları ehtiva edir. Riyazi hesablamaların köməyi ilə müəyyən edilir.

BÜTÜN RİSK NÖVLƏRİ – sığorta şərti. Buna görə, xüsusilə xarab olan, korlanan, xəsarət alan və ya oğurlanan və daha ciddi sığortalınamalı qiymətli yüklərin daşınması sığortalıdır. Ümumi halda bu, malın satıcının anbarından çıxarılıb alıcının anbarına daxil olana qədərki vaxtda həmin malla əlaqədar baş verə biləcək bütün hadisələrdən sığortalınamasıdır.

BÜTÜN RİSKLƏRDƏN POLİS – bütün riskləri yox, bir çox riskləri örtən fərdi (şəxsi) sığorta polisi. Belə tip polisdə onun örtüyü risklər sadalanmır, örtmədiyi risklər göstərilir.

BÜTÜN RİSKLƏRDƏN SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ƏMLAKININ SİĞORTALANMASI – konkret təhlükə göstərilmədən, bəzi istisnalarla sənaye mülkiyyətinin sığortalınaması.

BÜTÜN RİSKLƏRDƏN SİĞORTALANMA – bir polisdə bir neçə riski, məsələn: yanğın, oğurluq, qəza və s. riskləri birləşdirən sığorta şərtləri.

BYUKENEN CEYMS MAK GİLL (1919-cu il) – ABŞ iqtisadçısı, ictimai seçim nəzəriyyəsi sahəsində aparıcı mütəxəssis.



1986-cı ildə “İqtisadi və siyasi qərarların qəbul edilməsinin müqavilə və

konstitusiya əsaslarının tədqiqinə görə” Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

U.Rostou, D.Bell, E.Toffler kimi alimlərlə yanaşı, institusional istiqamətin nümayəndəsi kimi iqtisadiyyat, sosiologiya və siyasətin kəsişməsinə dair tədqiqatlar aparmışdır. Byukenen müasir rifah nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biridir.

Tenessi ştatının universitetini (1941) və Çikaqo universitetinin aspiranturasını (1948) bitirmişdir. 1941-1945-ci illərdə Pyorl-Xarborda donanmanın qərargahında, sonra isə Quam adasında qulluq etmişdir. Tenessi ştatının universitetinin adyunkt-professoru, tam (həqiqi) professoru (1954), Florida universitetinin iqtisadiyyat fakültəsinin dekanı (1954), Virciniya Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsinin professoru və dekanı (1956-1957) vəzifəsində işləmişdir. ABŞ iqtisadçısı C.U.Natterlə birgə siyasi iqtisad sahəsində T.Cefferson adına Tədqiqatlar Mərkəzinin

əsasını qoymuş və direktoru olmuşdur (1957-1969). Qeyri-bazar qərarlarının qəbul edilməsi üzrə Komitənin təşkilatçısı (1963 – Q.Tallokla birgə), Virciniya Politeknik İnstitutunun nəzdində İctimai seçimin öyrənilməsi mərkəzinin (1969-1982) və Ferfaks (Virciniya ştatı) şəhərində Corc-Meyson Universitetində belə bir mərkəzin baş direktoru (1982-ci ildən), Virciniya Politeknik İnstitutunun və Bleksburq Dövlət Universitetinin aparıcı professoru olmuşdur. Dəvət olunmuş professor kimi Los-Anjelesdə, Kaliforniya Universitetində dərs demişdir (1968-1969). Tenessi ştatının siyasi iqtisad sahəsində F.E.Seydman adına fəxri mükafatına (1984), Sürix (İsveçrə) və Kessin (Almaniya) universitetlərinin fəxri elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Amerika İqtisadi Assosiasiyasının fəxri üzvü, vitse-prezidenti, Amerika Elm və İncəsənət Akademiyasının üzvü. Cənub İqtisadi Assosiasiyasının prezidenti (1963), Qərb İqtisadi Assosiasiyasının vitse-prezidenti (1981-1982), prezidenti (1983-1984), “Mon-Pelerin” cəmiyyətinin vitse-prezidenti (1982-1984), prezidenti (1984-1986).

1960-cı illərdə o, “ictimai seçim” konsepsiyasını irəli sürmüşdür ki, burada “görünməz əllər” klassik prinsipi əsasında hökumətin iqtisadi fəaliyyətinin seçim yollarının qanunauyğunluqlarını nəzərdən keçirmiş və hökumətin demokratik ictimai sistemin təzyiqi altında bu seçimi necə həyata keçirdiyini

müəyyən etmişdir.

“Dövlət maliyyəsinin xalis nəzəriyyəsi” (1949) adlı məqaləsində sosial seçimin məqsədi kimi kollektiv rasionallığın olması arzusunu əsaslandırmışdır. “Səsvermə və bazar zamanı fərdi seçim” (1954) əsəri demokratik sistemdə səsvermə zamanı fərdlərin davranışına təsir göstərən mövqelərin müxtəlifliyinin dərk edilməsində mühüm töfhə olmuşdur.

Tallonla birgə yazdığı “Razılığın hesablanması” monoqrafiyasında (1962) ictimai seçimin iki konseptual – başlanğıc konstitusiya (konstitusiyanın qəbul edilməsinə qədər) və postkonstitusiya seçimi səviyyələrinin mövcudluğunu göstərmişdir.

“Azadlıq sərhədləri; anarxiya ilə Levia fonarasında” kitabı (1975) böyük ictimai rezonans doğurmuşdur. Bu kitabda Byukenen qoruyucu qarant dövlətlə istehsalçı dövlət arasında fərqi müəyyən etmiş və avtokratik rejim istiqamətində siyasi inkişaf mane olan qaydaların və institutların formalaşması zəruriliyini əsaslandırmışdır.

“İqtisadi nəzəriyyə və post-sosialist əsri” əsərində (1991) Byukenen dünya sosialist iqtisadiyyatı sisteminin dağılmasından və Qərbin daimi sosialist “opponentini” itirməsindən sonra iqtisad elminin inkişaf perspektivlərinin təhlilini vermişdir. Byukenen 1990-cı ildə Amerika iqtisadçılarının böyük bir qrupunun tərkibində SSRİ-yə gəlmiş və beynəlxalq konfransda “Azadlıq yolu” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

C

CAHANGİROV ƏLİ DADAŞ OĞLU (1933-1996) – Azərbaycan iqtisadçısı, prof. 1961-ci



ildə namizədlik, 1974-cü ildə Gürcüstanda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1978-ci ildə ona pro-

fessor elmi adı verilmişdir.

Aqrar problemlərə dair 250-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Ə.Cahangirov 30-dan çox elmlər namizədi hazırlamışdır.

1978-1991-ci illərdə Moskva-da Ümumittifaq ETKTİ-də direktor müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının aqrar siyasəti üzrə Dövlət müşaviri vəzifəsində işləmişdir.

CAHANGİROV ZÜLQƏDƏR HƏSƏN OĞLU (1907-1974) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçısı, i.e.d., prof., əməkdar iqtisadçı.

1932-ci ildə Daşkənd şəhərində Orta Asiya Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun plan-iqtisad fakültəsini bitirmişdir. 1944-cü ildə iqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir.



Elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə siyasi iqtisad və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatına dair 60-dan çox elmi

işləri dərc olunmuşdur. Onun rəhbərliyi altında 15 namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. Professor Z.H.Cahangirov SSRİ-nin müxtəlif ali məktəblərinin elmi şuralarında namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsində opponent kimi çıxış etmişdir.

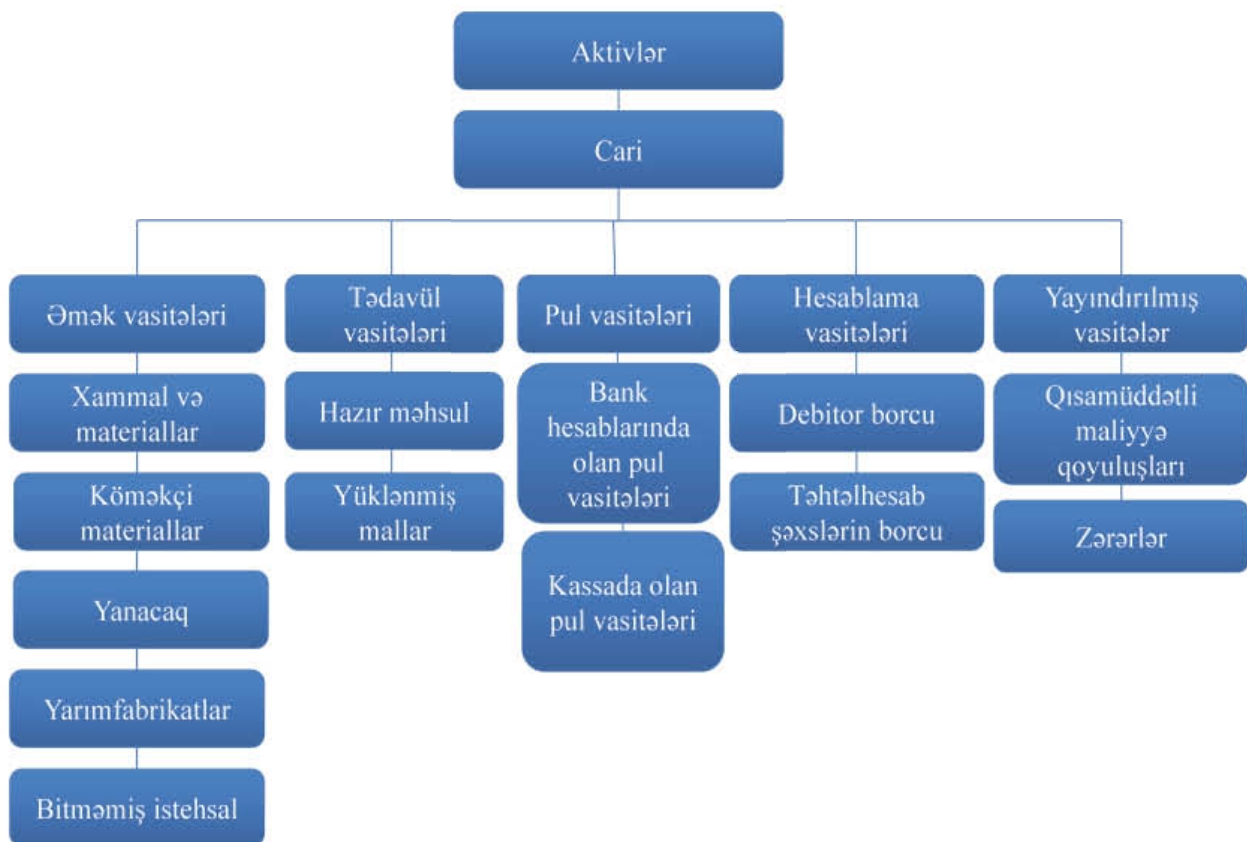
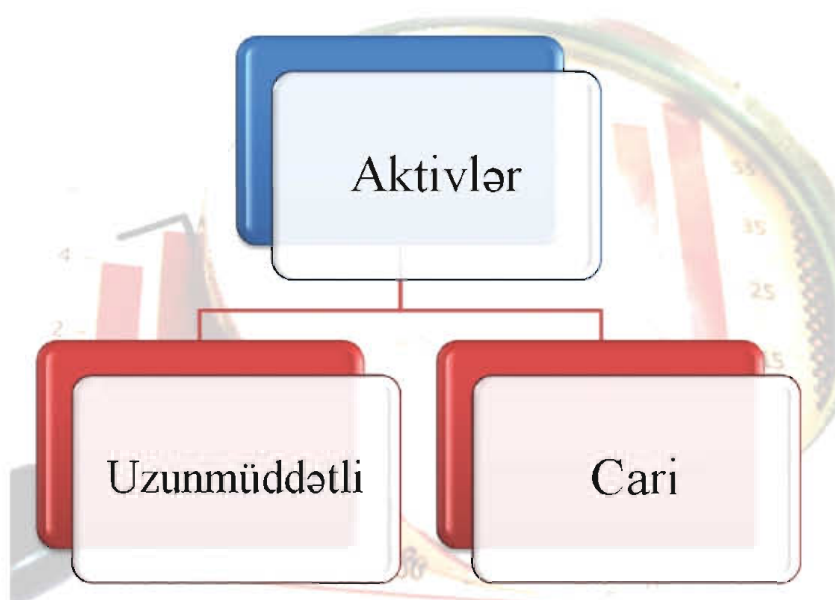
1948-ci ildən Azərbaycan SSR EA-nın İqtisadiyyat bölməsinə rəhbərlik etmişdir. 1944-1973-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Siyasi iqtisad kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1973-cü ildə müəllim kadrların hazırlanmasında, pedaqoji elmlərin inkişafında xidmətlərinə görə ona əməkdar iqtisadçı fəxri adı verilmişdir.

CANLANMA – iqtisadi tsiklin fazası. Bu zaman sənaye istehsalının və investisiyaların, şəxsi gəlirlərin və korporasiyaların mənfəətinin artımı ilə müşayiət olunan işgüzar fəallığın yüksəlməsi müşahidə edilir. Yüksəliş fazasına gətirib çıxaran

ən mühüm cəhət kapitalın investisiyalaşması – əmtəə və qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərin aşağı düşməsindən sonra qiymətlərin artması dövrüdür. Tənzimləmə, səmərəli mexanizmlərdən istifadə bu prosesin yumşaldılmasına xidmət edir.

CARİ AKTİVLƏR – şirkətin və ya müəssisənin daimi dövrüyədə olan aktivləri. Bir ildən çox olmayan qısamüddətli təsərrüfat tsikli ərzində nağd pula çevrilən vəsaitlər. Cari aktivlər mühasibat balansının ikinci və üçüncü bölmələrində əks etdirilir.

Nağd pul, ödəniş müddəti qısa olan qiymətli kağızlar, debitor borcu və yarımçıq istehsal elementləri cari aktivlərə daxildir. Uzun müddət istifadə edilmək üçün alınan və müəssisənin əsas fondlarına daxil olan vəsaitlər cari aktivlərə daxil deyildir. Cari istismar aktivləri debitor borcu və dövrüyə fondlarının cəmi ilə kreditor borcu arasındakı fərqə bərabərdir. Əgər cari aktivlərin cəmi müəssisənin cari öhdəliklərindən artıqdırsa, bu, həmin müəssisənin fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün maliyyə ehtiyatlarının mövcud olduğunu göstərir. Bu fərqi böyük olması, eyni zamanda, resurslar-

Cari aktivlərin strukturu**Sxem 1****Növlər üzrə aktivlərin qruplaşdırılması****Sxem 2**

dan səmərəsiz istifadə edildiyini göstərə bilər.

CARİ DƏYƏR – mövcud faiz dərəcələri şəraitində gələcək hər hansı pul məbləğini əldə etmək üçün bu gün lazım olan pul məbləği.

CARİ EMİSSIYA – fond bazarında dövriyyədə olan, ödənilmə müddəti hələ çatmamış qiymətli kağızlar.

CARİ ƏMƏLİYYATLAR BALANSI – tədiyə balansının bir hissəsi. Buraya əmtəələrin, xidmətlərin və qeyri-kommersiya tədiyələrinin balansı daxildir. Dünyanın əksər ölkələrində tədiyə balansının cari əməliyyatları Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) tövsiyə etdiyi sxem üzrə qruplaşdırılır:

a) əmtəələr (ixracdan əldə olunan gəlirlər, tədiyələrə idxalın ödənilməsi xərcləri hesablanır);
b) xidmətlər (ixracdan əldə edilən daxilolmalar və idxal üzrə tədiyələr);

c) investisiyadan daxil olan gəlirlər (mədaxilə xarici investisiyalardan gələn gəlirlər, tədiyələrə isə ölkə ərazisində xarici investisiyalar üzrə gəlirlər hesablanır);

ç) digər xidmətlər və gəlirlər;

d) xaricdən daxil olan və xaricə göndərilən qeyri-kommersiya xarakterli xüsusi birtərəfli köçürmələr (əmək haqqı, pensiyalar, alimentlər, qohumlara pul-köçürmələr, miras və s.);

e) dövlətin birtərəfli köçürmələri, o cümlədən təmənnasız maliyyə yardımı və ya xarici dövlətlərə subsidiyalar, xaricdəki nümayəndələrin, hərbi bazaların və s. saxlanması xərcləri.

Göstərilən maddələr üzrə balansların məbləği cari əməliyyatlar balansını əmələ gətirir ki, bu da tədiyələrin daxilolmalardan artıq olduğu zaman passiv (kəsirli, mənfi) və ya daxilolmaların tədiyələrdən üstün olduğu zaman aktiv (müsbət) ola bilər. Cari əməliyyatlar balansı tədiyə balansında aparıcı yer tutan və bütövlükdə onun vəziyyətini müəyyən edən, həmin tədiyə balansının ən çox dərc və təhlil olunan hissəsidir.

CARİ GƏLİR – istiqraz üzrə il ərzində alınmış faiz tədiyəsinin həmin istiqrazın bazar qiymətinə nisbəti.

Cari gəlir bu və ya digər şirkətin istiqrazlarını almaq barədə qərarlar qəbul edilərkən əsas göstəricilərdən biridir. Cari gəlir nə

qədər yüksək olsa, qiymətli kağız bir o qədər cəlbedici olur.

CARİ HESABLARDA OLAN ƏMANƏT – pul vəsaitlərinin qorunmasına və hesablaşmaların həyata keçirilməsinə eyni vaxtda xidmət edən bank hesablarında əmanət. Çeklərin yazılmasının köməyi ilə əmanətçi bu əmanətlərə dair sərəncam verə bilər. Qəbul edilən və verilən əmanətlərin məbləği hesablaşma kitabçasında əks olunur. Bununla yanaşı, əmanətçi çek kitabçasını alır. Sonradan o, öz adına, digər şəxsin adına və ya təqdim edənə əmanətin bir hissəsini almaq üçün çek yaza bilər. Yazılmış çek verildiyi gündən 10 gün müddətində etibarlıdır. Çeki təqdim edən çekdə göstərilən məbləği digər əmanətçinin və ya təşkilatın hesabına köçürmək hüququna malikdir. Cari hesab real pul vəsaitlərinin əmanət qoyulması hesabına, eləcə də xəyali əmanətlərin (real vəsaitlər köçürülmədən) bu hesaba yazılması yolu ilə yaradıla və doldurula bilər.

CARİ QIYMƏTLƏR – maliyyə əməliyyatının aparıldığı dövrdə əmtəə və ya xidmətlərin mövcud qiymətləri. Cari qiymətlər topdansaş və pərakəndə qiymətlərə bölünür.

CARİ LİKVIDLİK ƏMSALI – cari aktivlərin şirkətin cari öhdəliklərinə nisbəti. Cari məqamda şirkətin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və dövrüyyə kapitalının kifayətliliyi göstəricisidir (adətən, 2:1 nisbəti kifayət nisbət sayılır).

CARİ ÖDƏNİŞLƏR – hüquqi şəxslər tərəfindən 2000-ci il oktyabr ayının 1-dən sonra

dövlət büdcəsi qarşısında yaranan vergi və qeyri-vergi öhdəliklərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətlərdə və qaydada yerinə yetirilməsi.

CARİ ÖHDƏLİKLƏR – bir il ərzində, yaxud adi (normal) əməliyyat dövründə (bu dövr bir ildən çox olmamaqla) ödənişi nəzərdə tutulan ssudalar, qiymətli kağızlar, verilmiş veksellər və s. öhdəliklər.

Aşağıdakı hallarda öhdəliklər cari (qısamüddətli) öhdəlik kimi təsnif edilir: a) müəssisənin normal əməliyyat dövründə onların ödənilməsi nəzərdə tutulduqda; b) hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda.

Bütün digər hallarda öhdəliklər uzunmüddətli öhdəlik kimi təsniflənir.

CARİ TRANSFERLƏR – belə əməliyyat zamanı bir hüquqi və ya fiziki şəxs digərinə, əvəzi ödənilməmək şərtlə əmtəə, xidmət və ya pul vəsaitləri verir. Belə aktivlər sahibkarlıq hüququnun başqasına verilməsi, yaxud aktivlərin alınması və çıxış edilməsi (silinməsi) ilə əlaqələndirilmir. Transferlər pul və ya natural məhsul formasında verilir (köçürülür). Cari transferlərin aşağıdakı növləri vardır: gəlirlərə, əmlak və s. görə cari vergilər; sosial sığorta və sosial müavinətlərə ayırmalar; digər cari transferlər (sığorta ödənişləri, əvəzi ödənilməyən yardımlar, könüllü haqlar və ianələr, cərimə və pensiyalar, lotoreya uduşları və s.) Milli Hesablar Sistemində (MHS) istifadə edilən göstəricidir.

CARİ VALYUTA ƏMƏLIYYATLARI – xarici valyuta və

xarici valyutada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar: a) malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə hesablaşmaların, eləcə də ixrac-idxal əməliyyatlarının 180 gündən artıq olmayan müddətə kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi; b) 180 gündən artıq olmayan müddətə maliyyə kreditlərinin alınması və verilməsi; c) əmanətlər, investisiyalar, kreditlər və kapitalın hərəkəti ilə bağlı başqa əməliyyatlar üzrə faizlərin, dividendlərin və digər gəlirlərin Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi; ç) Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından qeyri-ticarət xarakterli köçürmələr, o cümlədən əməkhaqqı, pensiya, aliment və miras üzrə məbləğlərin köçürülməsi, eləcə də digər bu kimi əməliyyatlar.

CASON QEYD-ŞƏRTİ – dəniz sığortasında nəzərdə tutulmayan risk.

CEKSON-VENİK DÜZƏLİŞİ – Rusiya-Amerika iqtisadi əlaqələrinin əsas müqavilə-hüquqi bazası. SSRİ və ABŞ arasında 1992-ci ildə qüvvəyə minmiş ticarət münasibətləri haqqında razılaşma. Mal və xidmətlərin bazarlara daxil olmasını yüngülləşdirmək məqsədilə tərəflərin hər biri üçün ticarətdə ən əlverişli rejim müəyyən olunur. Müvafiq olaraq, rus malları ABŞ bazarında ABŞ üçün adi olan gömrük tarif dərəcələrinə məruz qalır. “Soyuq mü-

haribə”nin varisi kimi ticarət haqqında 1974-cü il Qanununa Cekson-Venik düzəlişi indiyə qədər saxlanılır, burada daha əlverişli rejimin SSRİ-yə təqdim olunması SSRİ-dən emiqrasiya məsələləri ilə uyğunlaşdırılır. Bu o deməkdir ki, daha əlverişli rejim Rusiyaya ABŞ prezidenti tərəfindən Cekson-Venik düzəlişinin fəaliyyətinin illik müvəqqəti dayandırılması ilə təqdim olunur, bu isə istənilən anda birtərəfli qaydada ləğv oluna bilər. Buna görə də Rusiyadan ABŞ-a hazır sənaye məmulatlarının ixracı hazırda əsaslı hüquqi bazadan məhrum edilib.

Keçmiş SSRİ respublikalarından 2000-ci ildə Gürcüstan və Qırğızıstana, 2004-cü ildə Ermənistan, 2005-ci ildə isə Ukraynaya münasibətdə Cekson-Venik düzəlişi ləğv edilib.

CENEVRƏ KONVENSIYALARI – 1930 və 1931-ci illərdə Cenevrədə konfranslar keçirilərkən bağlanmış çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr. Onlar tədiyyə dövriyyəsində veksellərin və çeklərin tətbiq olunmasını müəyyənləşdirir.

Cenevrə konvensiyalarının əsas məqsədi unifikasiya edilmiş veksəl və çek qanunlarını qəbul etmək, habelə veksellərin və çeklərin dünyada dövriyyəsi problemlərini aradan qaldırmaqdır. Bu problemlər əsasən ondan irəli gəlir ki, dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərində hüquq normaları çox müxtəlifdir.

CENTLMEN SAZİŞİ – adətən şifahi formada bağlanan və etimad münasibətlərinə əsaslanan qeyri-rəsmi, sənədli şəkildə təsdiq edilməmiş saziş.

CƏBİYEV RAUF MİRZƏ OĞLU (1935) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof. O, 1954-cü



ildə Maliyyə-Kredit Texnikumunu, 1965-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdir. R.Cəbiyev

1971-ci ildə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun aspiranturasını bitirərək, iqtisad elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. 1980-ci ildə baş elmi işçi adına layiq görülmüşdür. 1991-ci ildə iqtisad elmlər doktoru elmi dərəcəsini almışdır, 1993-cü ildən professordur. 1953-1969-cu illər ərzində maliyyə orqanlarında iqtisadçı vəzifəsindən başlayaraq, rayon maliyyə şöbəsinin müavini vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir. 1954-1957-ci illərdə hərbi qulluqda olmuşdur. 1969-1972-ci illərdə Nazirlər Sovetinin Qiymət Komitəsinin baş müfəttişi, şöbə müdirinin müavini və şöbə müdiri, 1972-1982 və 1985-1990-cı illərdə Dövlət Plan Komitəsinin ETİİ-nin şöbə müdiri və 1997-ci ildə İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzində şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir.

R.Cəbiyev 1982-1985-ci illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsində şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. O, 1990-1997-ci illərdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Sənayenin iqtisadiyyatı” kafedrasının müdiri işləmişdir. Ölkə Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert

Şurasının üzvü olmuşdur. Ölkədə və xaricdə çap olunmuş 200-dən artıq elmi məqalənin, o cümlədən 15 monoqrafiya və kitabın müəllifidir.

Hazırda elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur.

CƏBRAYİLOV ŞAKİR ƏBİŞ OĞLU (1941-2002) – Azərbaycan iqtisadçısı, i.e.d., prof.



1973-cü ildə M.L.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının zonadaxili inkişafı və yerləşdirilməsinin iqtisadiyyatı modeləşməsi” mövzusunda namizədlik, 1995-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan Respublikası aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Ş.Ə.Cəbrayilov bir neçə monoqrafiya, kitab və 120-dən artıq məqalənin müəllifidir. Uzun müddət Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda şöbə müdiri və direktor müavini vəzifələrində çalışmışdır.

salının zonadaxili inkişafı və yerləşdirilməsinin iqtisadiyyatı modeləşməsi” mövzusunda namizədlik, 1995-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan Respublikası aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Ş.Ə.Cəbrayilov bir neçə monoqrafiya, kitab və 120-dən artıq məqalənin müəllifidir. Uzun müddət Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda şöbə müdiri və direktor müavini vəzifələrində çalışmışdır.

CƏRİMƏ – müqavilə intizamının möhkəmləndirilməsi və zərərçəkmiş tərəfin zərərinin ödənilməsi məqsədi ilə dəbbələmə pulu növü, yaxud mövcud qanunvericiliyin, müqavilələrin və ya müəyyən qaydaların pozulmasında təqsirkar olan şəxs-

lərə maddi təsir ölçüsü, alınan pul. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə görə məhkəmə tərəfindən təyin edilən pul tənbehi.

CFR (*Council on Foreign Relations*) – əmtəə göndərilməsinin bazis şərtlərindən biri. Bu şərtə görə satıcı hələ təyinat limanı müəyyənləşdirilmədən öz hesabına gəmini icarəyə götürməli, icarə haqqını ödəməli, sazişdə göstərilən vaxtda əmtəəni göndərmə limanında gəmiyə yükləməlidir. Bu halda alıcının ödədiyi qiymətə əmtəənin dəyəri və icarə haqqı daxil edilir. Əmtəənin məhv olması və zədələnməsi ilə əlaqədar risklər, həm də əmtəə gəmiyə yükləndikdən sonra əmələ gələn əlavə xərclər mal gəminin bortundan içəriyə ötürüldüyü andan satıcıdan alıcıya keçir. Dəniz və daxili sülarda daşıma vaxtı tətbiq olunur.

CİF QİYMƏTİ (CİF – *Cost, Insurance and Freight*) – yüklərin daşınması, gömrük rüsumları və sığorta xərclərinin, habelə malın alıcıya çatdırılmasına qədər satıcının bütün xərclərinin daxil olduğu qiymət.

CİNAH HÜCUMU – rəqibin pis tərəfdən təqdim olunduğu coğrafi zona və ya bazar seqmentlərinə hücum.

CİNİ ƏMSALI – gəlirlərin təmərküzləşmə əmsalı, gəlirin bölgüsündə qeyri-bərabərlik dərəcəsini kəmiyyətə qiymətləndirməyə imkan verən statistik göstərici. İtalyan statistiki və demoqrafı Korrado Cini tərəfindən makroiqtisadi göstərici kimi təklif edilmişdir. Gəlirlərin faktiki bölgüsünün mütləq bərabərlikdən və ya mütləq bərabərsizlikdən kənarlaşması (sap-

ması) dərəcəsini xarakterizə edir. Əgər bütün vətəndaşların gəlirləri eynidirsə, onda Cini əmsalı sıfıra bərabərdir, əgər bir adamda bütün gəlirlərin cəmləşdiyini fərz etsək, əmsal vahidə bərabər olacaqdır. Başqa sözlə, mütləq bərabərlik zamanı Cini əmsalı sıfıra, mütləq qeyri-bərabərlik şərtlərində isə vahidə bərabərdir. Beləliklə, bu və ya digər ölkədə Cini əmsalı real olaraq sıfırla vahid arasında dəyişir. Cini əmsalı Lorents əyrisi və mütləq bərabərlik xətti ilə məhdudlaşan sahənin mütləq bərabərlik və mütləq bərabərsizlik xətlərinin əmələ gətirdiyi üçbucağın ümumi sahəsinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstərici bir çox ölkələrdə Cini indeksi kimi də ifadə olunur.

Cini indeksi yalnız əhalinin gəlirlərini yox, həm də müxtəlif qrup işçilərin (cins əlamətinə görə, məşğulluq xarakterinə görə və s.) əmək haqlarının qeyri-bərabər bölgüsü dərəcəsini müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilər. Belə ki, 1988-ci ildən etibarən ABŞ-da Cini indeksinin kəmiyyətləri dərc olunur (bax: cədvəl 1).

CİNİ (GİNNİ) KORRADO (1884-1965) – italyan iqtisadçısı, statistik, demoqraf. Onun



əhalinin tsiklik artım nəzəriyyəsinə əsasən əhali iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar artımın üç fazasını kəçir: yüksək artım, stasionar vəziyyətə qədər ləngidici artım, əhalinin azalması. Üçüncü faza

Cədvəl 1

**Dünya ölkələrində ailə gəlirlərinin bölgüsü
(Cini əmsalı)**

№	Ölkə	Cini əmsalı	Qiymətləndirmə tarixi
1	CAR	65,0	2005
2	Braziliya	56,7	2005
3	Sinqapur	48,1	2010
4	Malayziya	46,1	2002
5	Argentina	45,7	2010
6	ABŞ	45,0	2010
7	İran	44,5	2009
8	Rusiya	42,3	2009
9	Çin	41,5	2009
10	Türkiyə	41,0	2007
11	Gürcüstan	40,8	2010
12	Portuqaliya	38,5	2009
13	Yaponiya	38,1	2002
14	Yəmən	37,7	2005
15	Azərbaycan	36,5	2001
16	Latviya	36,0	2005
17	Misir	34,4	2001
18	Moldova	33,2	2003
19	Fransa	32,7	2010
20	Kanada	32,1	2005
21	Cənubi Koreya	31,3	2007
22	AB	31,0	2010
23	Finlandiya	29,5	2007
24	Belarus	27,9	2005
25	Slovakiya	26,0	2005
26	Norveç	25,0	2010

zamanı Cini Korrado xarici iqtisadi amillərdən istifadə etməyi təklif edir. Cini Korradonun fikrincə, belə yanaşma iqtisadiyyatın normal inkişafını patoloji inkişafdan fərqləndirməyə imkan verir. Ən məşhur əsəri 1912-ci ildə nəşr olunmuş “Ələmətin variativliyi və dəyişkənliyi” (“Dəyişkənlik və qeyri-sabitlik”) kitabıdır.

CİP (*Chartered Insurance Professional*) – beynəlxalq ticarətdə əmtəənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biri. Bu şərtə görə satıcı əmtəəni daşıyıcıya verir və göstərilən təyinat yerindəki daşıma haqqını ödəyir. Satıcı həm də minimum həddə sığorta haqqını və sığorta mükafatını ödəyir. Alıcının adına sığorta polisi yazılır.

COĞRAFI (MƏKAN) VƏ ZİYYƏTİNƏ GÖRƏ BAZARLAR – yerli, regional, milli, iri regionlararası və dünya bazarları. Bunların bir-birindən fərqləri adlarındakı müxtəliflikdə aydın ifadə olunur.

COĞRAFI OPSİON – fraxtlayıcı üçün çarterdə göstərilmiş bütün limanlar arasından yükləmə və yükləşmə limanını seçmək hüququnu təmin edən opsiyon. Bu şərt yalnız bir dəfə yerinə yetirilə bilər və bu halda çarterdə razılaşdırılmış vaxtdan gec olmayaraq qabaqcadan sifariş verilməlidir. Adətən coğrafi opsiyon iri tonnaj qabaqcadan fraxtlanmış olduqda tətbiq edilir. Bu halda yükləmə və ya yükləşmə proqramı hələ razılaşdırılmış olmur.

CPT (*Carriage Paid To*) – əmtəənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biri. Bu şərt daxilində əmtəənin göndərilməsində

satıcı malı alıcının göstərdiyi daşıyıcıya çatdırmalıdır. Risk alıcıya əmtənin birinci daşıyıcıya verildiyi andan keçir. İstənilən növ nəqliyyatda yük daşınarkən istifadə olunur.

CÜMŞÜDOV SABİR QƏNBƏR OĞLU (1939) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi,



i.e.d., prof. 1965-ci ildə “Qaz balonlu avtomobillərin tətbiqinin səmərəliliyinin tədqiqi” mövzusunda na-

mizəddlik, 1971-ci ildə “Avtonəqliyyat müəssisələrinin və nəqliyyat qovşaqlarının işinin tək-

milləşdirilməsi problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Avtomobil nəqliyyatının iqtisadiyyatı ixtisası üzrə elmi tədqiqat işləri aparmışdır. 1983-cü ildə Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə “Azərbaycanda nəqliyyat və rabitənin inkişafının kompleks proqramı”nı ictimai əsaslarla işləyib hazırlamışdır.

Sabir Cümşüdoğlu bir neçə monoqrafiyanın, ali məktəblər üçün yeni fənn proqramlarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin, 300-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, “Qızıl qələm” mükafatı laureatı, bir sıra bədii (şeyrlər və

mənsur şeyrlər) kitabların müəllifidir.

2003-cü ildən eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət idarə etməsi və menecment” kafedrasının professorudur. Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında xidmətləri vardır. 1970-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən “Əmək rəşadətinə görə” medalı ilə təltif edilmişdir. AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdindəki doktorluq müdafiə şurasının üzvüdür. 1980-ci ildən Azərbaycan Texniki Universitetində “Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır.



ÇAP VAHİDİ – çap məhsulunun statistik göstəricisi. Sərbəst tərtib olunan hər bir poliqrafik çap məhsulu çap vahidi hesab edilir:

– dəstlə çap olunmuş, plyonka ilə təkrar istehsal edilmiş diskdən kitab şəklində bağlanmış və ya bükülmüş kitablar, kitabçalar;

– qəzetlər, jurnallar, bükülmüş və ya bükülməmiş vərəqdə çap məhsulları. Bütün nəşrlərdə və yenidən nəşr olunmalarda, tərcümələrdə və təkrar işləmələrdə hər bir cild, buraxılış, əsərin bir hissəsi çap vahidi sayılır.

ÇAPARAQ İNFLYASIYA – yüksək sürətlə inkişaf edən inflyasiya. Qiymətlərin il ərzində 200%-dək artması.

ÇARPAYI DÖVRİYYƏSİ – çarpayı fondundan istifadə göstəricisi. İl ərzində stasionar (xəstəxana) üzrə orta hesabla bir çarpayıya düşən xəstələrin sayını göstərir. Xəstəxanalara yerləşdirilmiş bütün xəstələrin orta illik sayının çarpayıların orta illik sayına, yaxud il ərzində çarpayıların tutulmasının orta günlərinin sayının xəstənin çarpayıda olduğu orta vaxta bölünməsi ilə hesablanır.

ÇARPAZ ELASTİKLİK (ing. *cross elasticity*) – bir nemətə tələbin hər hansı başqa nemətin

qiymətinə görə elastikliyidir. Çarpaz elastiklik qövsvari elastiklik kimi (bax: qövsvari elastiklik):

$$Ed = (\Delta Q_j / Q_j) : (\Delta p_i / p_i),$$

və nöqtəvi elastiklik kimi (bax: nöqtəvi elastiklik) hesablanabilir:

$$Ed = \lim (\Delta Q_j / (Q_j)_0) : (\Delta p_i / (p_i)_0) = (p_i)_0 / (Q_j)_0 \cdot D | (p_i)_0$$

Burada: Q_j - j saylı nemətə tələbin miqdarıdır;

p_i - i saylı nemətin qiymətidir; $D |$ kəmiyyəti isə $Q_j = D(p_i)$ funksiyanın birinci tərkib törəməsidir.

$i = j$ halında müvafiq elastikliklərin düsturları alınır.

Əgər çarpaz elastiklik müsbətdirsə, onda nemətlər qarşılıqlı əvəz edilə bilər (substitutlar).

Məsələn, ətin qiyməti artdıqda: $(\Delta p_i / p_i) > 0$ ona tələb azalır və əhali daha çox balıq istehlak etməyə başlayır, yəni balığa tələbat artır $(\Delta Q_j / (Q_j) > 0)$. Birbirini qarşılıqlı tamamlayan nemətlər üçün çarpaz elastiklik mənfidir. Məsələn, benzinin qiymətinin artması $(\Delta p_i / p_i) < 0$ avtomobilə tələbatın azalmasına gətirib çıxarır $(\Delta Q_j / (Q_j) < 0)$.

i və j saylı nemətlərin çarpaz elastikliyi nə qədər böyük olsa, onların əvəzlənmə dərəcəsi bir o qədər yüksək olur (xüsusi halda, $Ed \rightarrow +\infty$ olduqda mü-

kəmməl substitutlar) və əksinə, çarpaz elastiklik nə qədər kiçik olsa, qarşılıqlı tamamlama dərəcəsi bir o qədər yüksəkdir ($Ed \rightarrow -\infty$ olduqda mükəmməl komplementlər). $Ed = 0$ halında nemətlər arasında hər hansı əlaqə yoxdur.

Müasir dövrdə çarpaz elastiklik ilə yanaşı bəzən daha ümumi göstəricidən – bəzi nemətlərə tələbin miqdarının həmin nemətlərin qiymətlərinin nisbi dəyişmələrinə nisbətini əlaqələndirən substitusiyaya elastikliyi deyilən daha ümumi göstəricidən istifadə edilir:

$$Ed = [(\Delta (Q_i / Q_j)) : (Q_i / Q_j)] : (\Delta (p_i / p_j)) : (p_i / p_j),$$

Prinsip etibarilə nemətlərin iki və daha çox tipi arasında funksional asılılığın mövcudluğu müəyyən edildikdə, həmin nemətlərin istənilən xarakteristikalarının çarpaz elastikliyi hesablanabilir.

ÇARPAZ MƏZƏNNƏ – iki ölkənin valyutasının üçüncü bir valyutaya (adətən ABŞ dollarına) nəzərən hesablanmış mübadilə məzənnələrinin nisbəti əsasında hesablanan mübadilə məzənnəsi.

ÇARTER (ing. *charter*) – müəyyən reys və ya müəyyən müddət ərzində nəqliyyat vasitəsinin (bir qayda olaraq, dəniz gəmi-

sinin və ya təyyarənin) və ya onun bir hissəsinin, yaxud ayrı-ayrı hissələrinin icarəsi haqqında həmin nəqliyyat vasitəsinin sahibi ilə kirəçi (muzdlə götürən) arasında müqavilə. Çarterdə tərəflərin adları, kirənin ölçüsü, gəminin və yükün təyinatı, gəmiyə yükün vurulduğu yer və gəminin gedəcəyi liman göstərməlidir. Konosamentdə yükün alıcısı üçün məcburi şərtlər göstərmədikdə çarterin şərtlərinə istinad edilir. Çarter müqaviləsinin bir sıra xüsusiyyətləri və formalarına görə fərqlənən tariçarter, di-mayz-çarter, reys-çarter, berbout-çarter və s. kimi növləri var.

ÇARTİNG (ing. *charting*) – bazarın müfəssəl təhlilini və tədqiqini təmin etməyə kömək edən xəritələrin, qrafiklərin, diaqramların tərtib edilməsi, bazarın vəziyyətinin müəyyən edilməsi, öyrənilən bazarda qiymətlərlə əlaqədar proqnozlar təqdim edilməsinin strategiyası. Bundan əlavə, həmin strategiya bazardakı şəraitin konyunkturasının inkişaf perspektivlərini, onların dinamikasını qiymətləndirməyə, tədqiq edilən bazarın vəziyyətini aşkar etmək məqsədilə marketing proqramlarında hesaba alınması üçün qiymətləndirməyə imkan verir.

Çartinq prosesində öyrənilən amillərə bunlar aiddir: istehlakçı sahələrdə investisiya fəallığı, iqtisadi strukturda irəliləyişlər və dəyişikliklər, istehlakçı islahatların mütərəqqi göstəriciləri, sosial və digər dolayı amillər nəticəsində əhalinin tələbatının dəyişməsi, bazarların yaranması və yeni yaradılmış

bazarların təşkili, qiymət səviyyəsinin dinamikası. Qısamüddətli proqnozlar bir-iki ilə qədər dövr üçün tərtib edilir. Həmin proqnozlarda əmtəə istehsalının, tələbin və istehlakın həcmələrinin dinamikasının qiymətləri, rəqabət qabiliyyəti səviyyələri və bazarda qiymət indeksləri, valyuta məzənnələri, siyasi şərait xüsusi nəzərə alınır. Ortamüddətli (beş illik) və uzunmüddətli (on-on beş illik) proqnozlarda bazar konyunkturası, tələbin tədqiq edilməsi və proqnozlaşdırılması əsasında tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətləri, beynəlxalq ticarətin vəziyyəti, ekoloji məhdudiyyətlər və maneələr nəzərə alınır. Proqnozların bu cür növlərində daimi olmayan və təsadüfi amillərin bazarın vəziyyətinə təsiri nəzərə alınmır və beləliklə, həmin proqnozların köməyi ilə bazarın vəziyyətinin ehtimal qiymətlərini müəyyənləşdirmək olur.

ÇARTİST (ing. *chart* – diaqram, sxem, xəritə) – qiymətli kağızlar bazarının texniki təhlili əsasında həmin bazarda qiymətyaranma meyillərini müəyyən edən fiziki şəxs, maliyyə analitiki. Çartist birja məzənnələrinin təkamül proqnozunu sxemlər, diaqramlar və qrafiklər şəklində təqdim edir.

ÇARTİZM (ing. *chart* – xəritə, diaqram) – 1. Qiymətlərin dinamika çartları əsasında bazar konyunkturasının texniki tədqiqat üsullarından biri. 2. İnvestisiyaların təhlilində, əmtəə dövriyyəsinin və qiymətli kağızların tədavülünün proqnozlaşdırılmasında tətbiq edilən metod. 3. 1830-cu illərin axırların-

dan 1840-cı illərin axırlarına qədər İngiltərədə mövcud olmuş sosial-siyasi hərəkət. Bu hərəkət 1839-cu ildə parlamentə verilmiş petisiyanın (xalq xartiyasının) şəərəfinə belə adlandırılmışdır. Həmin xartiyadakı tələblər siyasi xarakter daşıyırdı və radikal burjuaziyanın tələblərinə və amallarına müvafiq idi; bu petisiyaya münasibətdə hələ XVIII əsrdə Edmund Kartrayt, Con Vils, Kavala Qodvin, XIX əsrdə Uilyam Kobbet və xüsusilə Frensis Ples çartistlərin sələfləri olmuşlar. Sonuncu iki şəxs çartistlərin hərəkətinin özündə də iştirak etmişdir.

ÇAYANOV ALEKSANDR VASİLYEVİÇ (1888-1937) – rus iqtisadçısı, kənd təsərrü-



fatı mütəxəssisi. 1911-ci ildə Moskva Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirərək 18 məqalənin müəllifi olub.

1919-cu ildə Xalq Torpaq Komissarlığında işləyib. Kəndli əmək təsərrüfatları nəzəriyyəsi, kooperasiya, istehsalın yerləşdirilməsi nəzəriyyəsi, aqronomluq onun tədqiqatının əsas istiqamətləridir. O, kooperativ hərəkətinin inkişafına böyük əhəmiyyət vermişdir. Çayanov sübut etmişdir ki, kənd təsərrüfatının effektiv inkişafı böyük olmayan ailə-əmək təsərrüfatlarının fəaliyyəti nəticəsində əldə edilir.

ÇEK (ing. *cheque, check*) – ifadə etdiyi pul məbləğinin çeki təqdim edənə ödənilməsi barədə çek verənin banka yazılı sərən-

camından ibarət pul sənədi, qiymətli kağız növü. Yaranma tarixi: 1742-ci ildə Britaniya hökuməti kassaya ödənilmək üçün təqdim olunan əskinasların buraxılışını banklara qadağan etdi. Belə halda banklar, onlarda avuar saxlayanlara təqdim edən şəxslərə ödənilə bilən maliyyə alətlərini yaratmağa icazə verdilər. Bu alətlər (yaxud tapşırıqlar) çek adlandırıldı. Çek əməliyyatlarının hüquqi prinsipləri “Bank çeklərinin hüquqi rejiminin unifikasiyası haqqında” 19 mart 1931-ci il Cenevrə konvensiyasında ifadə olunmuşdur. Çek üzrə tədiyəçi adətən bankdır, lakin bank heç də həmişə çekə görə pulu ödəməməlidir (məsələn, əgər çekdə dürüst olmayan imza varsa və əgər çek təmin olunmamış bank hesabına yazılmışdırsa).

Çekin bir neçə növü fərqləndirilir: adsız, adlı və order. Adsız çek təqdim edilənin adına yazılır və onun verilməsi, sadəcə, təqdim edilməklə həyata keçirilir. Adlı çek müəyyən şəxsin adına yazılır. Lakin bu şəxs onu indossament üzrə başqasına vermək hüququna malik olmur. Order çeki indossament vasitəsilə yeni sahibinə verir.

Əmr vermək hüququ və bu əmri yerinə yetirmək vəzifəsi bankla müştəri arasında çek müqaviləsinə əsaslanır ki, bu da müştəriyə həm özünə məxsus, həm də borc vəsaitlərdən istifadə etmək ixtiyarı verir. Bank qəbul etdiyi çekləri bu və ya digər bank idarəsində nağd, ya da çek sahibinin hesabından adına çek yazılanın hesabına köçürmə yolu ilə ödəyir. Çek qısamüddətli sənəd olduğu üçün qanuni tədiyə va-

sitəsi statusuna malik deyil və pul emissiyasından fərqli olaraq, çeklərin tədavülə buraxılması qanunvericiliklə tənzimlənmiş, bütövlükdə kommersiya dövriyyəsinin tələbatları ilə müəyyən olunur. Buna görə də çeklə hesablaşmalar şərti xarakter daşıyır: borclu tərəfindən çekin təqdim olunması hələ kreditör qarşısında onun öhdəliklərini ödəmir, bu öhdəliklər yalnız bank tərəfindən ödəniş aparıldıqda ödənilir. Bank çekləri də geniş yayılmışdır. Onlardan adətən avizo göndərişsiz çeklərin qarşılıqlı ödənişi şərti ilə vəsaitlərin ölkədən ölkəyə köçürülməsi üçün istifadə olunur. Müxbir banklar çeklərin vaxtında və tam ödəniləcəyinə inanmadıqları üçün onları, bir qayda olaraq, satın almır və yalnız xarici hesablarına daxil olan çekləri inkassoya qəbul edirlər. Buna görə də Qərbi Avropada “Avroçek” sistemi yaradılmışdır ki, burada iştirakçı dövlətlərin hər bir çekinə tədiyəçi bankın zəmanət limit kartı əlavə olunur. “Plastik pulların” yayılması çek hesablaşmalarının əhəmiyyətini azaldır. Təcrübədə aşağıdakılar da fərqləndirilir: aksept edilmiş çek, bank çeki, pul çeki, kassa çeki.

ÇEK AUKSİONU – keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə özəlləşdirmənin bir üsulu. Bu auksiona satış obyektinin başlanğıc qiymətinin təqribən 10 faizi həcmində özəlləşdirmə çekləri şəklində haqq ödəmiş hüquqi və fiziki şəxslər buraxılırdı. Özəlləşdirmə çekləri hər bir vətəndaşa verilmişdir. İxtisaslaşdırılmış çek auksionları fond və əmtəə birjalarında regionlararası səviyyədə keçirilirdi.

ÇEK İNVESTİSİYA FONDU – investisiya fondu formasında olan maliyyə müəssisəsidir ki, əhalidən özəlləşmə çeklərinin (vauçerlərin) fondun səhmləri əvəzində qəbul edilməsində ixtisaslaşır. Çek investisiya fondları vauçerləri yerləşdirir, bunlara müxtəlif özəlləşdirilən təşkilatların səhmlərini əldə edirlər. Nəticədə investisiya fondu təşkilatların səhmləri üzrə dividendlər əldə edərək öz səhmdarlarına dividendlər ödəyir.

ÇEK KİTABÇASI (ing. *cheque book*) – çek formulyarlarının dəftərçə şəklində dəsti. Bankda hesab açan əmanətçiye verilir. Əksər ölkələrdə çeklərin köməyi ilə müştəri təcənə nağd pul almır, həm də həmin pullarla fiziki və hüquqi şəxslərlə hesablaşır. Çek formulyarları (çek blankları) xüsusi kağızda mətbəə üsulu ilə hazırlanır və ardıcıl nömrələnmə ilə təchiz olunur.

ÇEK SAXLAYICISI – adına çek yazılmış şəxs. Bu çek həmin şəxsə çekdəki vəsaitlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etmək imkanı verir.

ÇEK VERƏN – çeki yazmış şəxs.

ÇEKİNG (ing. *checking* – yoxlamaq) – birjada aparılan bütün diler əməliyyatlarının hər gün və ya vaxtaşırı aparılan kompüterləşdirilmiş tutuşdurulması. Çekinq rəsmi hesablaşmalar anına qədər həyata keçirilir.

ÇEK-KAUNTER – əmanətçilərə xidmət edən bank müəyyən (qısa) müddətə öz müştərilərinin hesablarından pul məbləğlərini götürdüyü halda onların yazdığı qəbz.

ÇEK-QƏBZ – ümumi şəkildə çekin standart forması. Onun

kötüyündə tədiyənin məqsədi haqqında informasiya göstərilir. **ÇEMBERLİN HASTİNGS EDVARD** (1899-1967) – 1899-cu ildə Vaşinqtonda anadan olmuşdur.



1921-ci ildə Ayova Universitetini bitirmişdir.

Miçigan Universitetində magistr dərəcəsi aldıqdan sonra 1927-ci ildə Harvard

Universitetinə daxil olaraq oranın doktorluq dərəcəsi ilə bitirmişdir.

Bir müddət Harvard Universitetinin iqtisadiyyat kafedrasının dekanı vəzifəsində çalışmışdır. O dövrdə fakültədə Elvin Hansen, Vasili Leontyev, Edvard Menzon, Sammer Şlixt kimi məşhur şəxsiyyətlər çalışırdılar. Çemberlin 1930-1940-cı illərdə inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektlərinə dair maraqlı müddəalar irəli sürmüşdür. 1933-cü ildə dərc olunan “İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi” adlı əsəri Coan Robinsonun “Mükəmməl iqtisadi rəqabət nəzəriyyəsi”ndən əvvəl çapdan çıxmışdı. Çemberlin bir çoxunu özünün əsas ali hesab etdiyi nəşrinə əlavə etmişdir.

Ölümündən sonra həmkarları onun “İnhisar rəqabəti nəzəriyyəsi: nəticələrin öyrənilməsi” (1967) adlı toplusunu nəşr etdilər və bildirdilər ki, bu əsər Keynsin “Ümumi nəzəriyyə” əsəri ilə eyni sırada dura biləcək görkəmli iqtisadi əsərlər sırasına daxil ola bilər.

ÇERNIŞEVSKİ NİKOLAY QAVRİLOVIÇ (1828-1889) –



rus yazıçısı, filosofu, iqtisadçısı. Peterburq Universitetinin tarix-filologiya şöbəsini bitirib. 1851-1853-cü il

lərdə Saratov gimnaziyasında rus dili və ədəbiyyatı müəllimi, 1853-cü ildə Peterburq ikinci kadet korpusunun rus dili və ədəbiyyatı müəllimi vəzifələrində çalışmış, sonradan isə yazıçılıqla məşğul olmuşdur. O, əsasən, aqrar məsələlərlə məşğul olmuşdur. **Əsas əsərləri:** “Torpaq almaq çətinirmi?” (1859), “Mülkədar kəndlilərinin həyat şəraiti” (1858), “Yeni kənd həyatı” (1858).

ÇEŞİD (marka) – şirkətin müəyyən mal çeşidinə daxil olan mallar üçün istifadə olunan marka adı.

ÇEŞİD SİYASƏTİ – bu siyasətə görə buraxılan məhsulun nomenklaturunun seçilməsi və onun optimallaşdırılması məsələsi həll edilir.

Müəssisənin çeşid siyasəti aşağıdakı amillərə əsaslanmalıdır: – müəssisənin texnoloji xarakterli imkanları;

– məhsulun çeşidinə bazarda təqdim edilən tələblər və məhsulun diferensiasiyası;

– məhsulun bazarda və onun seqmentlərində mövqeyi, problemləri;

– rəqiblər qarşısında üstünlüyə nail olmağın zəruriliyi;

– bazarda lider mallar, şirnikləndirici mallar, “kompliment” mallar buraxılışına tələbat;

– müəssisənin əmtəə dövriyyəsinin zərərsiz (və hətta mən-

fəətli) olmasının təmin edilməsi. **ÇEVİRİLMİŞ BAZAR** – belə bazarda qiymətlər bekvardeyşn nisbətində olur: ən yaxın müddətdə göndərilən mal nisbətən sonrakı müddətdə göndərilən maldan baha olur. Bu səbəbdən malların saxlanması ilə bağlı xərclər qiymətlərin əlverişli nisbəti ilə təmin olunmur.

Bir qayda olaraq, bu cür bazar əmtəə birjalarında spekulyantların fəallığının artmasını, hecirləmə praktikasının və onun effektivliyinin dəyişməsinə xarakterizə edir.

ÇƏRÇİVƏ MÜQAVİLƏSİ – sazişin əsas şərtlərinin daxil olduğu müqavilə. Sonradan həmin şərtlər müqavilədə nəzərdə tutulmuş işlərin yerinə yetirilməsi prosesində dəqiqləşdirilməlidir. İşin həcmi və haqqını müəyyən etmək mürəkkəb olduğu hallarda müqavilənin yerinə yetirilməsi başlanana qədər çərçivə müqaviləsi bağlanır.

ÇIXARILMIŞ NETTO MÜKAFATLAR – sığortaçı tərəfindən alınan və ya təkrar sığorta xərcləri çıxılmaqla, lakin ötəri olmayan risklərin dəyəri nəzərə alınmadan ona çatması mükafatları.

“ÇIXARILMIŞLAR VƏ BƏRPA OLUNMUŞLAR” – təkrar sığorta müqavilələri üçün “hesabat ili” prinsipi. Bu prinsipə əsasən hansı konkret ildə iddianın olmasından asılı olmayaraq, müqavilədə göstərilən və il ərzində polislərdə əksini tapan bütün iddialar örtülür (ödənilir). Belə ki, təkrar sığortaçı həmin ildə müqavilə üzrə bütün polislərin müddəti bitməyə və bütün itkilər (zərərlər) tənzim-

lənməyə nə qədər risk məsuliyyəti daşıyır. Antonim – “qəbul edilmiş itkilər”.

ÇIXILAN FRANŞIZA – sığorta şərtlərində təşhif edilmiş sığorta ödəməsi məbləğindən çıxılmalı mütləq məbləğ və ya faizlər. Burada nəzərdə tutulur ki, zərərin bir hissəsi sığortalının məsuliyyətində qalır.

ÇIXILMA HAQQINDA QEYD-ŞƏRT – sığorta şərti, sığorta müqaviləsində (əsasən, dəniz sığortası müqaviləsində) bənd. Buna uyğun olaraq sığortaçı riski yalnız o halda ödəyir ki, sığortalıya dəyən zərərin məbləği sığorta müqaviləsində şərtləşdirilmiş məbləğdən yüksək olsun.

ÇIXIŞ MANEƏSİ – şirkətin istehsalı digər sahəyə köçürməsinə mane olan amillər (məsələn, əsas kapitalın bahalılığı).

ÇİN İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ – “Planlı iqtisadiyyat hələ sosializm demək deyildir. Tam xüsusi mülkiyyət şəraitində də planlaşdırma vardır, bazar iqtisadiyyatı heç də kapitalizm demək deyildir... Plan və bazar iqtisadi alətlərdir, islahatların hansı ad altında sosializm və ya kapitalizm adı ilə həyata keçiriləcəyi barədə mübahisələrə kənara qoyub, cəsarətlə bütün qabaqcıl təsərrüfatçılıq və idarəetmə metodlarına yiyələnmək və onlardan istifadə etmək lazımdır”.

1978-ci ildə Den Syaopin tərəfindən müəyyən edilən inkişaf strategiyasında əsas götürülən bu fundamental ideyaların uğurla reallaşması 1,4 milyard əhalisi olan ölkənin dinamik inkişafını təmin etdi. Çin “iqtisadi möcüzəsi” dünyanı heyran etdi.

1978-ci ildə, yəni islahatlara başlanmazdan əvvəl Çində ümumi daxili məhsulun adam-başına düşən həcmi Rusiya üzrə müvafiq göstəricidən 9 dəfə geri qalırdı. Ölkənin dünya iqtisadiyyatındakı payı çox aşağı idi (bax: cədvəl 2, 3). Ekspertlər bildirirlər ki, bunun günahı hər iki ölkənin hakim elitasının, xüsusilə də liderlərin – Stalin, Xruşşov və Mao Tsze Dunun üzərinə düşür. Ümumiyyətlə, Çinlə SSRİ arasında qardaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinin ömrü on ildən də az oldu. Bu iki ölkə arasında əvvəl qarşılıqlı rəğbət, sonra gizli ehtiyatlılıq, axırda isə düşmənçilik münasibətləri Çin cəmiyyətində gərginliyi artırırdı. Kommunist Partiyası nüfuzunu sürətlə itirirdi. Hesablamalara görə uzun illər Çin iqtisadi artım sürətinə görə Qərb ölkələrindən xeyli geri qalırdı.

Belə bir vəziyyətdə Den Syaopin ölkənin dağılmaqdan qurtarmaq strategiyasını açıqladı. Bu strategiya ilk növbədə iqtisadi siyasətdə köklü dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. XX əsrin tarixində nadir hadisə kimi qiymətləndirilən bu strategiya ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə öz müsbət təsirini göstərdi.

Prinsipial cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, Çin iqtisadiyyatında aparılan düşünülmüş islahatlar siyasi sistemdə analoji dəyişiklikləri nəzərdə tutmurdu. Əksinə, hakim partiya sayılan Kommunist Partiyasının islahatlar prosesində rolunun artırılması bütövlükdə Çinin sürətli tərəqqisinin vacib amili kimi qiymətləndirildi, islahatların ideoloji təminatına xüsusi fikir

verilməsi vacib sayıldı. Halbuki SSRİ-də Qorbaçovun apardığı yenidənqurma siyasəti, sistem-siz islahatlar bu vacib şərtləri arxa plana atdı. “İslahatlar az sonra xoşbəxtlik gətirəcək, qısa müddətdə problemlər həll olunacaq” kimi şüarlarla çıxış edən M.Qorbaçov ölkəni uçuruma sürüklədi. Onun qeyri-səmi-miliyi açıq-aşkar görünürdü. Moskvanın ən tanınmış alimləri, siyasətçiləri qeyd edirdilər ki, bu siyasət sovet sistemi dövründə neçə-neçə nəslin zəhməti ilə yaradılmış elmi-texniki, istehsal potensialını dağıtmağa yönəlmişdi.

Çinlilər bu yolla getmədilər. Onlar yaşlı nəsle mənəvi zərbə vurmadılar, ölkədə islahatlar prosesində təmtəraqlı şüarlardan deyil, realizmdən irəli gələn, sosialist iqtisadiyyatının və bazar iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verən ideoloji forma və metodlardan məharətlə istifadə etdilər. Den Syaopin belə hesab etdi ki, ÇKP tarixi inkişafın vasitəsi kimi sinfi mübarizədən imtina etməli, cəmiyyətdə konsensusun yaradılması və dəstəklənməsi ön plana çəkilməlidir.

Kommunist Partiyası konkret və real vaxt ərzində Çinin dirçəlişinə, onun müasir, qüdrətli, yüksək həyat səviyyəsi olan çiçəklənən ölkəyə çevrilməsinə nail olmağı Çin xalqının ümum-millə məqsədi elan etdi. Dirçəliş planı bəşər sivilizasiyasının qədim ocağı, qüdrətli dövlət, uzun illər boyu özünə bərabər rəqib tanımayan, sonradan yarım-müstəmləkə olan bu ölkənin zəngin mədəniyyətinin varislərinin milli vətənpərvərlik ru-

Cədvəl 1

Çinin əsas iqtisadi göstəriciləri

ÜDM (nominal)	5,75 trln. dollar
AQP üzrə ÜDM	10,1 trln. dollar
Bir nəfərə düşən ÜDM AQP üzrə	7,518 dollar
İnflyasiya	1,5%
İqtisadi fəal əhali	798,1 mln. nəfər
İşsizliyin səviyyəsi	4,2%
Əsas sahələr: kənd təsərrüfatı	12,46%
sənaye	47,28%
xidmət	40,26%

İxrac üzrə əsas əməkdaşlar

ABŞ	21,4%
Honkonq	16,3%
Yaponiya	11%
Cənubi Koreya	4,6%
Almaniya	4,3%
Digər ölkələr	43,4%

İdxal üzrə əsas əməkdaşlar

Yaponiya	15,2%
Cənubi Koreya	11,6%
Tayvan	11,2%
ABŞ	7,4%
Almaniya	4,6%
Digər ölkələr	50%

huna çağırış idi. Bu plan Çin xalqının müqəddəs amallarına cavab verirdi, ona görə də onun quruculuq fəallığının səfərbər edilməsinə güclü stimül verdi. Dirçəliş planı hakim partiya ilə dövlətin əməli fəaliyyətinin, sözün əsl mənasında, ana xəttini təşkil etdi, ölkənin iqtisadi geriliyinin aradan qaldırılması bütün xarici və daxili siyasətin ümumdə vəzifəsinə çevrildi. Den Syaopin bir faktı da tam dərk etmişdi ki, ölkənin dirçəlişi həm

daxili, həm də xarici aspektlərə malikdir. “İslahatların atası” bunu da bilirdi ki, artıq kəskinləşən rəqabət mübarizəsi XXI əsrdə daha geniş xarakter alacaq, ona görə də bu mübarizədə qalib gəlmək üçün islahatlar milli iqtisadiyyatın keyfiyyətli idarə olunmasını təmin etməlidir. Den Syaopin bəyan etdi ki, siyasi sabitlik olmadan islahatlar uğurla nəticələnmə bilməz. Ona görə də bunlar bir-birinə qarşı qoyulmadı; fəvqəladə, sərt

tədbirlər həyata keçirilmədi; islahatlar fayda verdikcə onun cəmiyyətdə ab-havanın sağlamlaşdırılması imkanları daha da genişləndi.

Belə bir mövqe cəmiyyətdə planlı iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatına qarşı qoyulması fikrində olanların arzularını heçə endirdi. Yəni islahatlarla bağlı ideoloji və siyasi mübarizə üçün əsas yaranmadı. Bir sözlə, başqa sosialist ölkələrindən köklü sürətdə fərqli olaraq Çin Kommunist Partiyası nəinki islahatların təşəbbüskarı, həm də onların həyata keçirilməsinin təminatçısı və təşkilatçısı oldu.

1978-ci ilin dekabr ayında XI çağırış ÇKP MK-nın üçüncü Plenumunda xarici aləm üçün “açıq qapı” prinsipi qəbul edildi. İslahatların mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsi müəyyənləşdirildi (bax: qrafik 2).

İlk mərhələdə Çində islahatlara kənddən başlamaq qərara alındı. Qərbin tövsiyələrinin ziddinə olan bu qərar, yəni islahatları ilk növbədə aqrar sektordan başlamaq özü böyük risk idi, amma eyni zamanda çox düzgün addım idi. Axı, Çin kəndində vəziyyət daha ağır idi. 1980-ci illərin əvvəllərində Çin kəndi o qədər yoxsul idi ki, sənaye üçün xammal bazası rolunu oynaya bilmirdi. Şəhərdə ərzaq məhsulları talonla verilirdi. Kəndlərdə isə 250 milyon adamın gəliri rəsmi yoxsulluq dərəcə-sindən də aşağı idi. Ona görə də Çin Kommunist Partiyası bazar münasibətlərini ilk dəfə məhz aqrar sektorda tətbiq etməyi qərara aldı (bax: qrafik 3, 4).

İslahatların bəzən bir əyalət, bir rayon, hətta bir müəssisə miq-

Cədvəl 2

ÜDM-in orta illik artım sürəti, faizlə

	1901-1950	1901-1913	1938-1950
Bütün dünya	2,2	2,7	2,3
Qərbin inkişaf etmiş ölkələri	2,2	3,0	1,9
ABŞ	3,1	4,6	3,9
Yaponiya	2,2	2,4	-1,1
Qərbi Avropa	1,4	2,1	0,4
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	1,9	1,7	1,8
Asiya	1,0	1,2	0,1
Çin	0,6	1,0	-0,5
Hindistan	0,7	1,1	0,4
Keçmiş Sovet İttifaqı	2,9	3,7	4,3
O cümlədən, Rusiya	2,5	3,2	3,2

yasında aparılmasına üstünlük verildi. Eksperimentlər özünü doğruladı, onları bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına tətbiqi məqsəduyğun sayıldı. Den Syaopin əvvəlcə kənd təsərrüfatını modernləşdirib möhkəmlətmək sayəsində ölkədə ərzaq bolluğu yaratmaqla, Çin məhsullarını bazar rəqabətinə davamlı etməklə xalqı iqtisadi sarsıntılardan qorumuş oldu. Çin xalqının sayı isə minlərlə, milyonlarla ölçülmür, dünya əhalisinin beşdə biri qədərdir. Den Syaopinin böyüklüyü ondadır ki, o, “qurmaq” üçün dağıtmaq, sənaye müəssisələrini elmi-texniki cəhətdən təkmilləşdirmək üçün yaradılmış potensialı alt-üst etmək, fəhlələri küçəyə atıb dəhşətli işsizlik problemi yaratmaq, beləliklə,

xalqı kütləvi şəkildə müflisləşdirmək, hətta, dilənçi kökünə salmaq yolunu seçmədi.

Daha sonra Çin bütövlükdə ölkə miqyasında iqtisadi islahatlara başladı. 1984-cü ilin oktyabr ayında Çində iqtisadi islahatların yeni mərhələsi start götürdü. İslahatların gedişində Çin hökuməti “üç mənfəət” meyarına əsaslanırdı. Birinci mənfəət ondan ibarət idi ki, məhsuldar qüvvələr inkişaf edir; ikincisi, dövlətin ümumi qüdrəti artır və möhkəmlənir; üçüncüsü, əhəlinin həyat səviyyəsi yüksəlirdi. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, ölkədə bazar iqtisadiyyatı sistemi yaratmaq, bazar yönümlü islahatları fəallaşdırmaq vəzifələri müəyyənləşdirildi. Den Syaopinin sosializm quruculuğu planı üç mərhələni əhatə edirdi. Birinci mərhələdə əhəlinin ərzaq və geyimlə təminatını 1980-ci ilə nisbətən 2 dəfə artırmaq vəzifəsi qarşıda dururdu. Çin bu vəzifəni 1980-ci illərin axırlarında həll etdi. İkinci mərhələdə ümumi daxili məhsul XX əsrin axırınadək 4

Cədvəl 3

Bir nəfərə düşən ÜDM-in artımı, (dəfə, 1900-cü il = 1)

	1913	1950	1970
Bütün dünya	1,2	1,7	3,0
Qərbin inkişaf etmiş ölkələri	1,3	1,9	3,7
ABŞ	1,4	2,3	3,5
Yaponiya	1,2	1,6	7,6
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	1,1	1,4	2,3
Asiya	1,1	1,1	1,5
Çin	1,1	0,9	1,1
Hindistan	1,1	1,0	1,2
Keçmiş Sovet İttifaqı	1,3	2,5	6,2
O cümlədən, Rusiya	1,2	2,2	5,4

dəfə artırılmalı idi. Bu vəzifə vaxtından xeyli əvvəl – 1995-ci ildə yerinə yetirildi.

Üçüncü mərhələdə isə ölkənin 1996-2000-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf planına görə, adambaşına düşən ümumi milli gəlir istehsalını 1980-ci ilə nisbətən 4 dəfə artırmaq, yoxsulluğun azaldılması istiqamətində mühüm irəliləyişlərə nail olmaq, sosialist bazar iqtisadiyyatı sisteminin ilkin mərhələsini başa çatdırmaq lazım idi. Bu vəzifə də uğurla həyata keçirildi. 2001-2010-cu illərdə ÜDM-in orta illik artım sürəti 10%-ə yaxın olmuşdur. Adambaşına ÜDM istehsalı alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə 7700 dolları ötmüşdür. 2010-cu ildə ölkə üzrə ÜDM-in 9% artımı dünya üzrə orta göstəricidən 3 dəfə çox olmuşdur. Əhalinin maddi rifah səviyyəsinin bütün göstəriciləri yaxşılaşmışdır (bax: qrafik 5, 6). 1980-2010-ci illərdə əhalinin 370 milyon nəfər çoxaldığı bir şəraitdə bu, əsl möcüzədir, Den Syaopin ideyalarının reallaşmasının məntiqi nəticəsidir.

İslahatlarda radikal, dağıdıcı mövqeyi qəbul etməyən Den Syaopin sistemli yanaşmanın, mütarəqqi dəyişikliklərin mərhələli həyata keçirilməsinin vacibliyini dərinlən əsaslandırdı. O, Qərb təcrübəsini inkar etmir və ya fetişləşdirmirdi, həmin təcrübəni milli mənafehlərin qorunması baxımından qiymətləndirməyi vacib sayırdı. 1,33 milyard əhalisi olan Çin “şok terapiyası”na uğrasaydı, ölkədə elə bir xaos yaranardı ki, bu bəlanın qarşısını almaq qeyri-mümkün olardı. Çin xaosu dünya fəlakətinə çevrilərdi. Elə

bu səbəbdən də ən qabaqcıl ölkələrin başçıları belə Den Syaopinin iqtisadi islahatlarının nəticələrini yeni Çin möcüzəsi kimi qiymətləndirirlər.

Bu gün Çin iqtisadi möcüzəsi, Den Syaopin şəxsiyyəti dünya siyasətçilərinin, iqtisadçıların, ümumiyyətlə, düşünən insanların diqqət mərkəzindədir. Lakin bu böyük ölkədə aparılan islahatlara heç də hamı birmənalı münasibət bəsləməyib. Xüsusilə sosializmi təsadüfi cəmiyyət kimi qiymətləndirənlər Çinin iqtisadi inkişafının bir müddətdən sonra tənəzzüllə nəticələncəyini, sosializmin bu ölkədə də dağılacağını vurğulayıblar.

Çin mütəxəssisləri, rəsmi şəxslər bu məsələ barədə danışarkən soyuqqanlıqla qeyd edirdilər: qoy bu cür fikirləşən insanlar, bizim kursumuzu bəyənməyənlər narahat olmasınlar. Çinin son dövrlərdə yaratdığı potensial, xalqın islahatlara inamı son dərəcə güclü, inkişaf modelinin elmi əsasları çox möhkəmdir. Biz sosializmlə bağlı söz gələndirmək istəmirik. Reallıqla hesablaşmaq lazımdır: reallıq isə göz qabağındadır.

Den Syaopin dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini inkişaf strategiyasının əsas məsələsi kimi çox diqqətlə götür-qoy etmiş və birmənalı şəkildə bildirmişdir ki, sosializmin ilk mərhələsini yaşayan Çində islahatlar dövlətin başçılığı, köməyi ilə həyata keçirilməlidir. İnkişaf göstəriciləri ildən-ilə yaxşılaşan cəmiyyət quruculuğu özbaşına getməli deyil, dövlət siyasətinə əsaslanmalıdır.

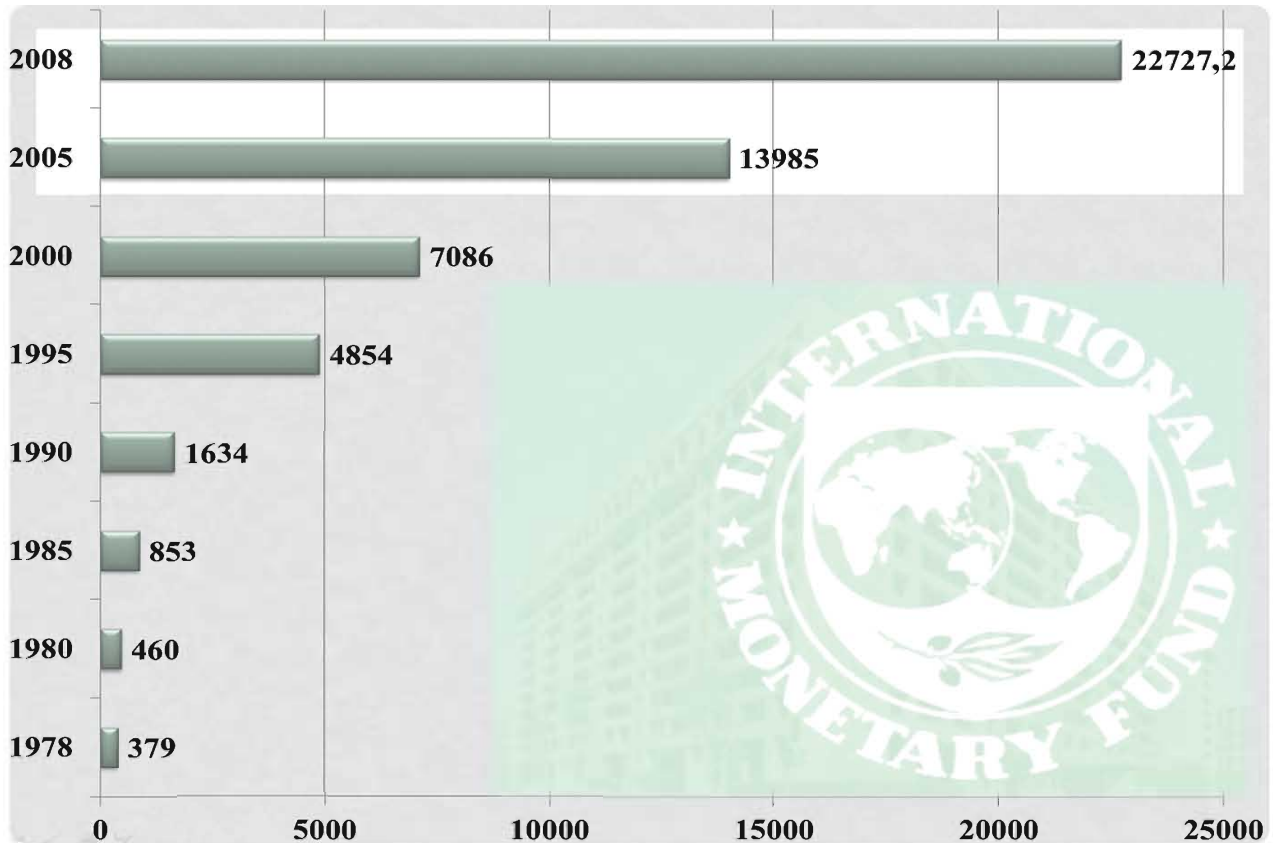
Çin Ümumdünya Ticarət Təşki

latına daxil olmaq üçün çox ciddi hazırlaşdı. Ona görə də dünya bazarlarına çıxmağın oyun qaydalarını dərinlən təhlil etdi, azad bazar ticarətində uduzmamaq üçün rəqabətə davamlı məhsulları daha çox istehsal etməyə səy göstərdi və gözəl nəticələr əldə etdi. İndi Çinin ixrac imkanları çox böyükdür. Bunu ixrac və idxalı xarakterizə edən rəqəmlər açıq-aşkar sübut edir (bax: qrafik 7).

Maraqlı burasıdır ki, hökumət ictimai mülkiyyətdən istifadənin də səmərəliliyini artırmaq üçün düşünülmüş tədbirlər həyata keçirməklə bərabər, mülkiyyət formalarının rəqabət prinsipləri əsasında inkişafına şərait yaratmağa üstünlük verdi, onların qarşı-qarşıya qoyulmaması üçün qanunlarda müvafiq dəyişikliklər etdi.

Burada qarışıq mülkiyyət formalarından istifadə daha da vüsət alır. Təhlil göstərir ki, Çində qarışıq mülkiyyət formalı iqtisadiyyatın sürətli inkişafı xarici kapitaldan səmərəli istifadə, yeni texnologiyaların mənimsənilməsi, idarəetmənin təkmilləşməsi, dünya standartlarının tətbiqi baxımından çox müsbət nəticələr verir və haqlı olaraq beynəlxalq ekspertlər, Çin mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, dünyada öz inkişaf sürətinə, miqyasına və nəticələrinə görə hamını heyran edən Çinin “iqtisadi möcüzə”si bu gün xeyli dərəcədə mülkiyyət münasibətlərinə yarıdıcı yanaşma ilə bağlıdır.

Den Syaopin iqtisadi siyasəti hazırlayan və həyata keçirən zaman cəmiyyətdə qütbləşmə amilinin hökmən nəzərə alınmalı olduğunu xüsusi vurğulayırdı.

1997-2008-ci illərdə Çin XR-da bir nəfərə düşən ÜDM-in miqdarı*Qrafik 1*

O deyirdi: Dərin qütbləşmə baş verərsə, bu, bizim islahatların iflasını bildirəcəkdir. Bu zaman burjua sinfi deyil, ayrı-ayrı burjua elementləri meydana gələcəkdir. Ona görə Den Syaopin bildirirdi ki, islahatların gedişində ictimai mülkiyyətin üstün vəziyyəti saxlanacaq və qütbləşmənin qarşısı alınacaqdır. İslahatlar konsepsiyasında xüsusi vurğulanırdı ki, bazar iqtisadiyyatının yalnız kapitalizm cəmiyyətində mövcudluğunu israr etmək düzgün olmaz, yalnız kapitalist bazar iqtisadiyyatı olduğu fikri yanlışdır. Nəyə görə sosializmdə bazarı inkişaf etdirmək olmaz? Çin iqtisadiyyatının təməli planlı iqtisadiyyatdır, lakin bu, sosialist bazar iqtisadiyyatıdır.

Çin hökuməti isə ictimai mülkiyyətin aparıcı rolunu saxlamaqla fərdi, xüsusi sektorun inkişafı üçün konkret tədbirlər həyata keçirdi. O, bir çox Şərqi ölkələrində olduğu kimi, dövlət mülkiyyətinin birdən-birə müflisləşməsinə, fəaliyyətsizliyinə yol vermədi, addım-addım azad bazar münasibətlərinə keçdi. Artıq 1998-ci ilin əvvəlində Çində 30 milyondan artıq şəxsi və xüsusi müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Xarici kapitalın iştirakı ilə 300 mindən çox müəssisə, yüz minlərlə səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır ki, onların da qeydə alınmış məcmu kapitalı 5 trilyon yuandan çoxdur. Burada sosializmə yerli-yersiz tərif oxumaq yoxdur, ona görə də müxtəlif mülkiyyət formaları

qarşı-qarşıya qoyulmur. İctimai mülkiyyətin cəmiyyətin inkişafını buxovlamasını, yalnız xüsusi mülkiyyətin tərəqqi amili olmasını təbliğ edən qıcıqlandırıcı, mənasız diskussiyalara yol verilmədi.

Çində hakimiyyət xalqın əlinədir, iqtisadiyyatın həlledici hissəsinə əsaslanan xarici əməkdaşlığın genişlənməsi güclü sosializmə mane olmayacaq, əksinə, onun inkişafına təkan verəcəkdir.

Reallıq bu fikirləri tam təsdiq etdi. Xarici investisiyaların cəlb edilməsinə görə Çin, şəxsiz, liderdir. İslahatlar dövründə ölkə iqtisadiyyatına 800 milyard dollardan artıq sərmayə qoyulmuşdur. İxracın və investisiyaların həcmnin sürətlə artması ölkəyə

dollar axınına da gücləndirmişdi. Bununla belə, Çində dolların hərəkətinə yol verilmədi, bundan başqa, ölkədə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə məxsus xarici valyutada olan kapitalların miqdarı məhdudlaşdırılmışdı. Deməli, ölkəyə daxil olan dollar Çin Xalq Bankı tərəfindən satın alınaraq dövriyədən çıxarılır. Bu mexanizm valyutanın mübadilə məzənnəsini saxlamağa kömək edir (bax: qrafik 8, 9).

Bir daha Den Syaopinin iqtisadi islahatlar konsepsiyasının digər real nəticələrinə nəzər salaq. Bu gün Çin dövləti qarşıdakı bir neçə onilliyi əhatə edən inkişaf strategiyasına malikdir. Ölkə iqtisadiyyatının orta illik artım sürətinin dünya üzrə inkişaf sürətindən xeyli yüksək olması Çinin dünyada ən güclü iqtisadiyyata malik ölkələr sırasında qalmasını təmin edir.

Den Syaopin tərəfindən elan edilmiş islahatların mərhələlərlə həyata keçirilməsi, bu prosesdə hökumətin radikal deyil, ehtiyatlı mövqe tutması lap yaxın vaxtlara qədər əcnəbilər üçün anlaşılmaz idi. İlk vaxtlar bir çox xarici ekspertlər Çindəki islahatlara qarşılıq mövqedən yanaşırdılar. Onlar Çinin inkişaf yolunu perspektivsiz yol kimi qiymətləndirirdilər.

Çinin sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərin və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində görülən işlərin miqyası barədə təsəvvür əldə etmək üçün bir sıra ekspertlərin, iqtisadçıların, politoloqların apardığı hesablamalarla tanış olmaq kifayətdir. Rusiyanın İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru A.İllarionovun 1990-cı illərin ortalarından apardığı hesablamalara görə, 1980-1996-cı illərdə Çində ümumi daxili

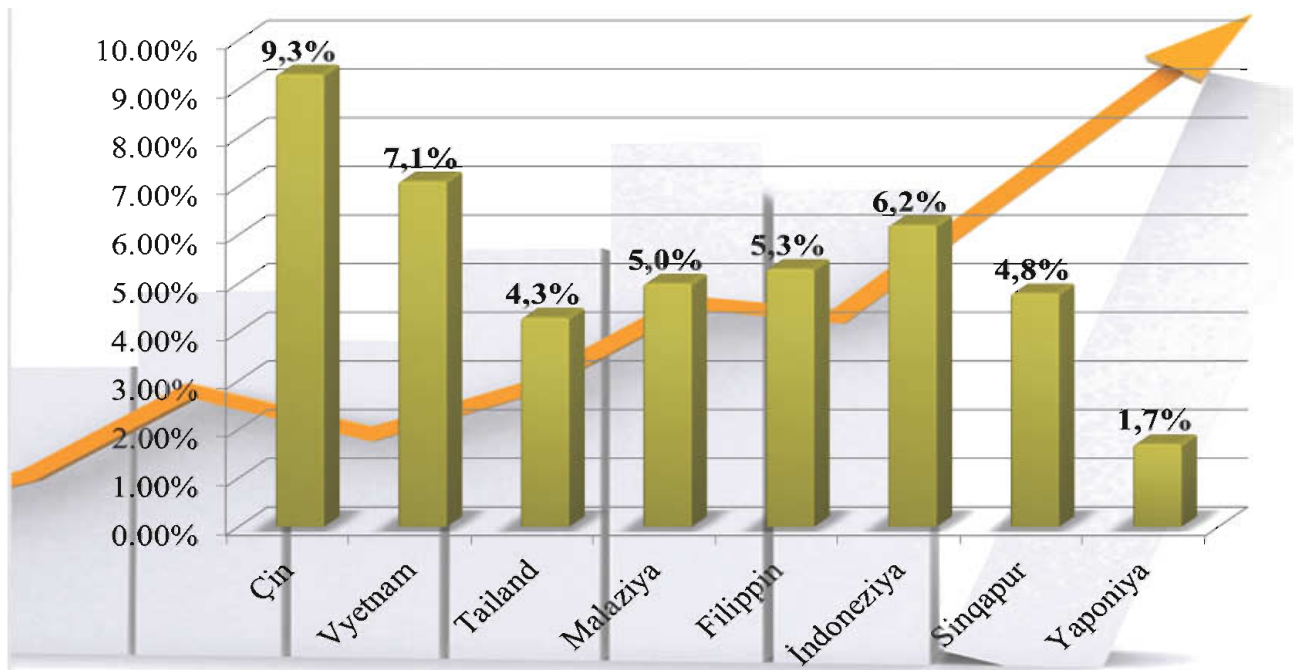
məhsulun adambaşına həcmi 3,7 dəfə artmışdı. Son 15 ildə Çin bu cür inkişaf meylini qoruyub saxlamışdır. Dünya üzrə bu artım 20% təşkil etmiş, Rusiyada isə 40% azalmışdı.

İqtisadi təhlükəsizliyi xarakterizə edən göstəricilər sisteminə sosial inkişafı səciyyələndirən göstəricilər mühüm yer tutur. İlk növbədə, buraya əhəlinin yaşayış səviyyəsi, onun dinamika aid edilməlidir.

İslahatların ilk ilində (1978-ci il) adambaşına düşən gəlir cəmi 315 yuan idi. Şəhərlərdə isə əhəlinin hər nəfərinə cəmi 74 yuan əmanət düşürdü. Əlbəttə, bu cür vəziyyət bütövlükdə dövlətin mövcudluğu üçün təhlükəli idi. Sərt inzibati-amirlik sisteminin vəziyyəti normallaşdırmaq imkanları tükənmişdi.

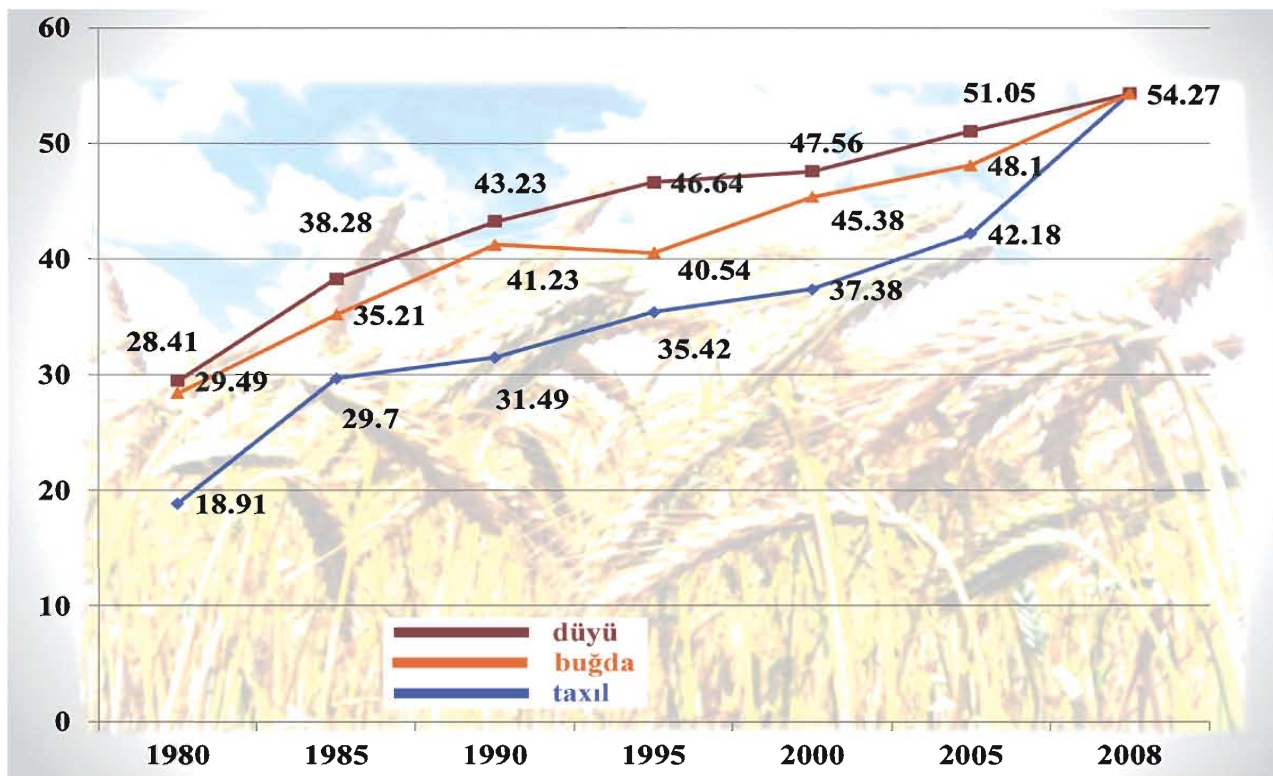
Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində Çində də bir qrup insan daha sürətlə varlandı, varlılarla

Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatında artım sürəti (2011-ci il)



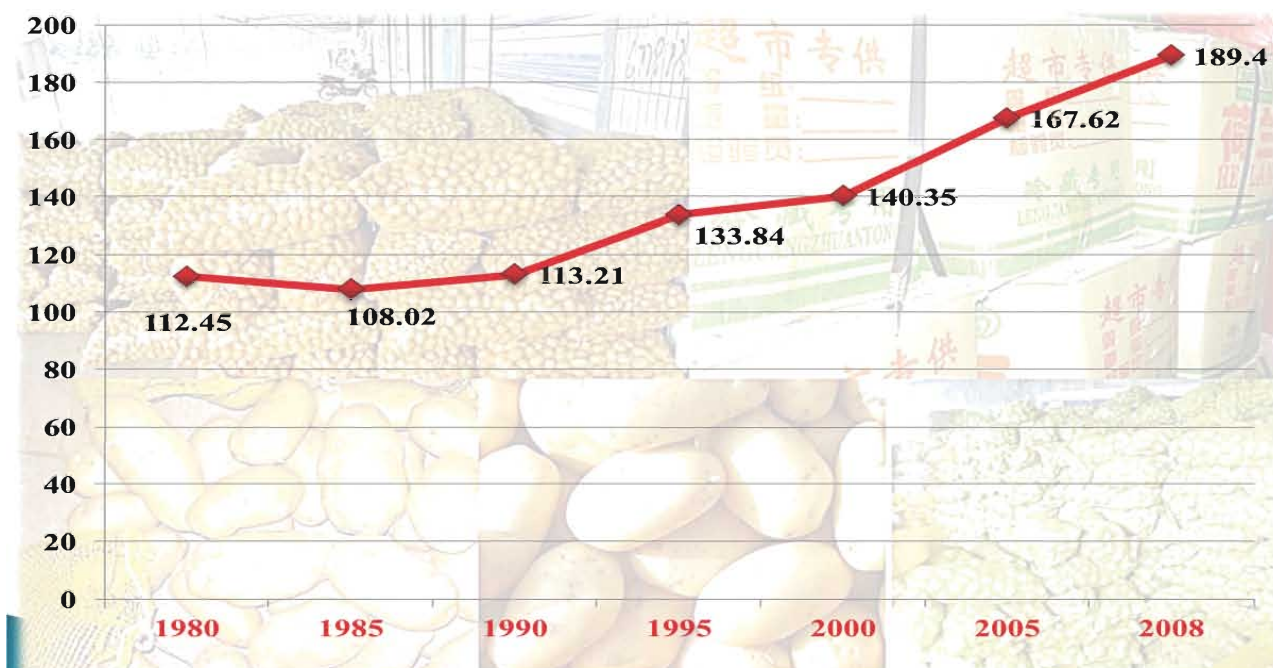
Qrafik 2

ÇXR-də taxıl bitkiləri, buğda və düyü sahələrinin məhsuldarlığı (hektar/sentner)



Qrafik 3

ÇXR-də kartofun məhsuldarlığı (hektar/sentner)



Qrafik 4

yoxsullar arasında ziddiyyətlər baş qaldırdı. Hökumət bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən edərkən qanunlara riayət olunmasına, yarıdıcı, məhsuldar əməyin stimullaşdırılmasına diqqəti artırdı ki, bu da öz müsbət nəticələrini verdi.

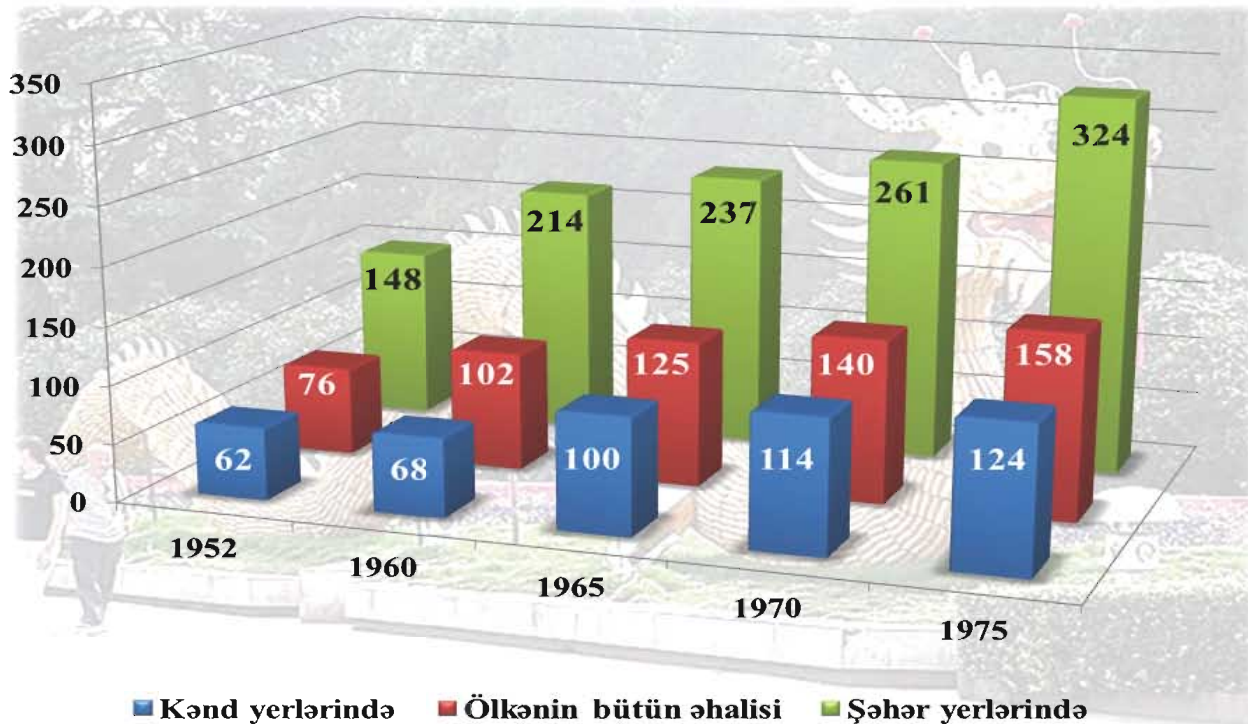
Bununla belə, ÜDM-in hər nəfərinə düşən həcmnin son illərdə sürətlə artmasına baxmayaraq, Çin bu göstəriciyə görə inkişaf etmiş ölkələrdən hələ də geri qalır. Bununla belə, əhalinin gəlirlərinin bölgüsündə də xeyli müxtəliflik mövcuddur. Çinlilər bu barədə ciddi düşünlər və məsələnin mərhələ-mərhələ həlli üçün böyük işlər görürlər.

Son illərə qədər Çin xammal, ucuz istehlak malları ixrac edən ölkə kimi tanınırdı. 25-30 il

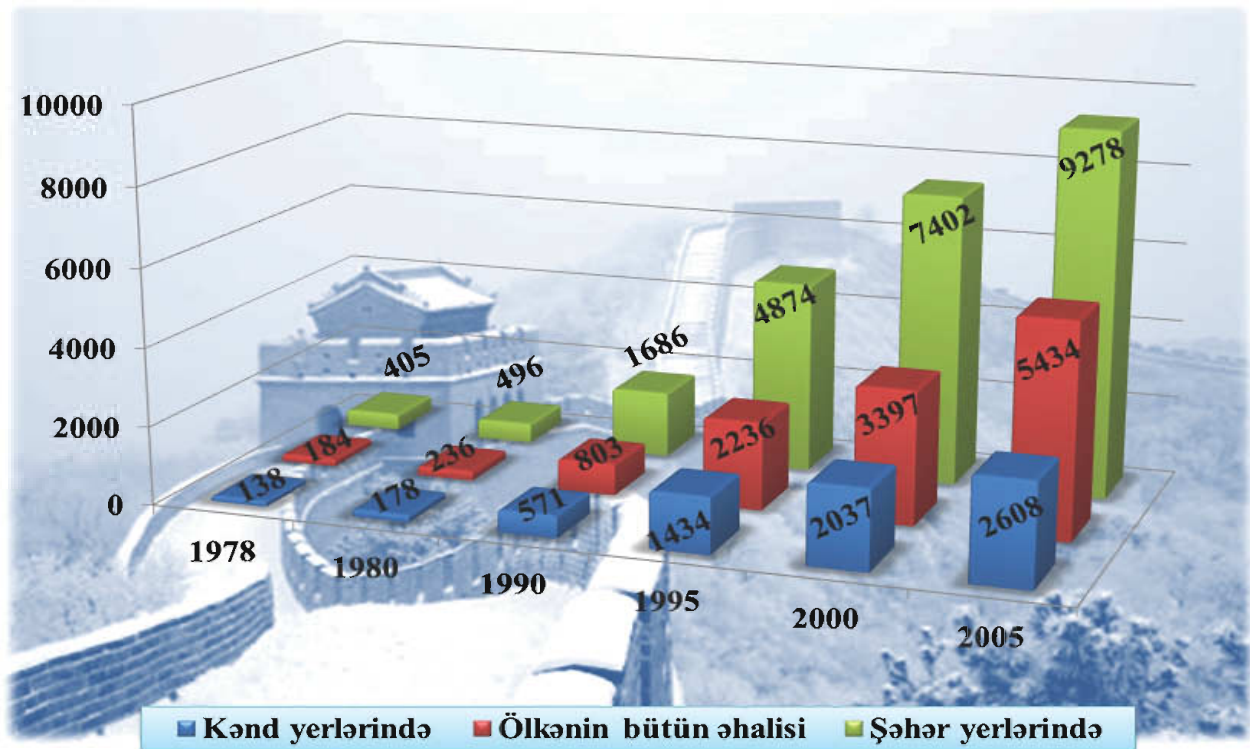
bundan əvvəl ixracın həlledici hissəsi bu sahənin payına düşürdü. Hazırda Çin ixracatının 57%-dən çoxu maşın və avadanlıqların, 28,8%-i yüksək texnoloji məhsulların payına düşür. Ölkədə xarici borclar problemi nə çox diqqətlə yanaşılır, onun ümumi daxili məhsula nisbətinin artmasına imkan verməyən bütün vasitələrdən istifadə etməyə səy göstərilir. Bu məqsədlə ölkəyə axan investisiyalardan səmərəli istifadə olunması, xarici kapitalın yeni texnologiyaya, real iqtisadi sektorlara yönəldilməsi istiqamətində cəsarətli addımlar atılır. Hazırda dünya əhalisinin 20 faizini təşkil edən Çində işsizliyin səviyyəsi 4%-dən çox deyildir. Bu, dünyanın əksər ölkələrindəki səviyyədən xeyli aşağıdır. 20 il bundan əvvəl bu fikir

o qədər də tutarlı səslənməzdi. Bununla belə, Çin hökuməti hesab edir ki, məşğulluğun strukturunun da iqtisadi təhlükəsizlik baxımından yaxşılaşması istiqamətində xeyli iş görülməlidir. Çin iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından qiymətləndirilir. Bunun üçün ölkədə emal sahələrinin, o cümlədən maşınqayırmanın üstün inkişafı, metallurgiya bazasının möhkəmləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Ərzaq təminatı tarixən insanları düşündürən başlıca məsələlərdən hesab edilir. Zaman-zaman məsələnin səmərəli həlli üçün nəinki iqtisadi, həm də siyasi vasitələrdən istifadə edilmişdir. Bu gün dünyada yüz milyonlarla insan aclıq çəkir.

ÇXR-in əhalisinin istehlak səviyyəsi (hər nəfərə yuanla)



Qrafik 5

ÇXR-in əhalisinin istehlak səviyyəsi (hər nəfərə, yuanla)**Qrafik 6**

Çinlilər də yaxşı başa düşürlər ki, ərzaq təhlükəsizliyini ancaq daxili imkanlar hesabına təmin etmək mümkündür. Onlar bilirlər ki, heç bir dövlət bu nəhəng ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində fəal iştirak etmək funksiyasını öz üzərinə götürməz, götürsə belə, onu həyata keçirə bilməz. Ona görə də son 30 ildə burada aparılmış islahatların ən fundamental nəticələrindən birini ölkədə ərzaq bolluğunun yaradılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edir.

Əlbəttə, son 30 il ərzində iqtisadi inkişaf sürətinin nisbətən aşağı düşdüyü illər də olmuşdur. Bu, xüsusilə 1999-cu ilə aiddir. Başqa ölkələrlə müqayisədə bu artımın göstəricisi yüksək olsa

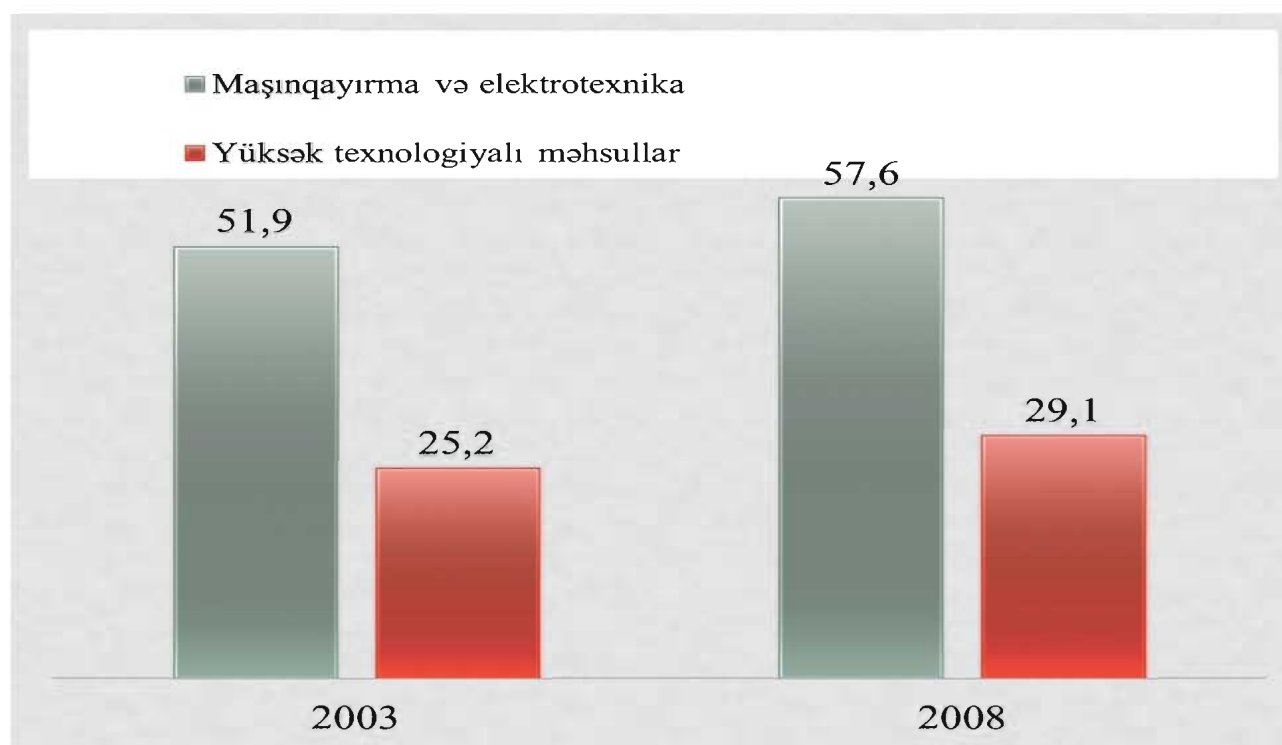
da (7,1%), bəzi ekspertlər onu qənaətbəxş hesab etmədilər. Kənd təsərrüfatında artım isə daha az olmuşdu.

İlin nəticələrinin kompleks təhlilini aparan hökumət ölkənin inkişafının keyfiyyət göstəricilərinə diqqəti artırdı, islahatlarla bağlı müəyyən edilmiş tədbirləri bir də nəzərdən keçirdi. İslahatlara müvafiq düzəlişlər edildi ki, bütün bunlar da 2000-2010-cu illərdə ölkənin dinamik inkişafında mühüm rol oynadı. Çin hökuməti iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində vacib sayılan daxili bazarın qorunması üçün bir sıra təsirli mexanizmlərdən istifadə edir. Əvvəla, dövlət strukturları ÇXR-in iqtisadi sektorunda çox güclü mövqeyə malikdir. Xarici kapi-

tallı müəssisələrdə Çin tərəfinin payı ümumi dövriyyənin 70%-i qədərdir. Özəl Çin şirkətlərinin xarici bazara çıxmasına ciddi hazırlıq işləri görülür (xarici ticarətin 2%-i qədər), fiziki şəxslərə isə yalnız 1997-ci ildən xarici kapitallı müştərək müəssisələrin payçıları kimi fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdi.

Çin 30 ildir Den Syaopinin ideyalarını rəhbər tutaraq, dünyanın çoxsaylı ölkələri, beynəlxalq təşkilatları, transmilli şirkətləri ilə intensiv danışıqlar aparır, ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi, real sektorun canlandırılması, iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində irimiqyaslı tədbirlər həyata keçirir. Bütün bu gərgin və mürəkkəb

ÇXR-in ixracının strukturunda maşınqayırma, elektrotexnika və yüksək texnologiya sahələrinin xüsusi çəkisi



Qrafik 7

proseslərdə Çin xalqının mənafeyi, Çinin iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsi həmişə ön planda olur. Bununla belə, iqtisadi təhlükəsizliyi xarakterizə edən bir sıra göstəricilərin bu ölkədə də yaxşılaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Çin Xalq Respublikasında ölkənin elmi-texniki potensialının möhkəmlənməsinə xidmət edən siyasət yürüdülmür. Burada elmi-texniki tədqiqatların nəticələrinin tətbiqinə xüsusi fikir verilir, elmi-texniki potensialın inkişafına bu və ya digər dərəcədə xidmət edən iri milli şirkətlərin yaradılması, idxalı əvəzləmək strategiyası stimullaşdırılır.

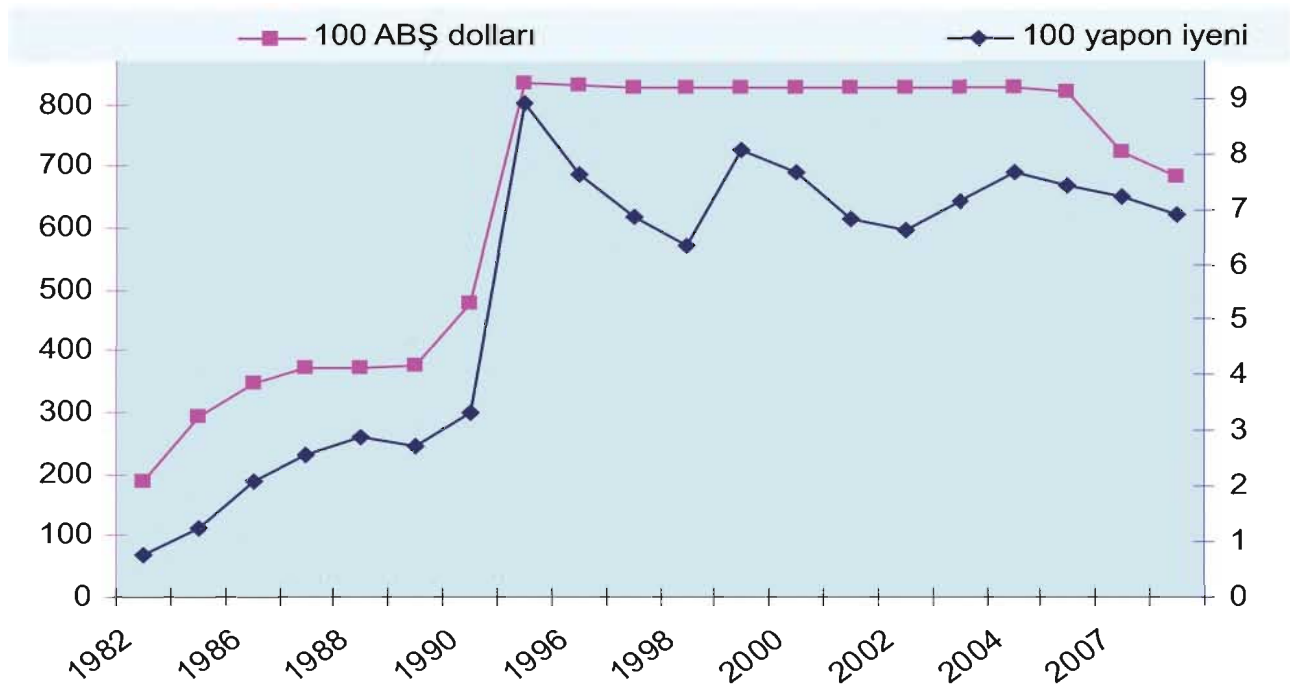
Elmi-texniki potensialın qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə dair hökumətin həyata keçirdiyi

tədbirlər sistemində dövlət xərclərinin artırılması, vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi, informatika, biotəbabət, yeni materiallar istehsalı kimi sahələrdə kreditlər verilməsinin asanlaşdırılması, həmçinin proqram təminatı (bu, 6% təşkil edir) istehsal edən şirkətlərdən əlavə dəyər vergisinin güzəştli dərəcələrlə tutulması və s. nəzərdə tutulmuşdur (bax: qrafik 10).

Ölkədə informasiya cəmiyyəti qurulmasına böyük dəstək verilir. Belə ki, yüksək texnologiyaların inkişaf və istifadə edildiyi zonalarda güzəştli vergi rejimi müəyyən edilmişdir. Məsələn, Rusiya ilə sərhəd regionu sayılan Xarbində yeni müəssisələr işə başladıqdan sonra 3 il müddətində əlavə dəyər vergi-

sini ödəməkdən tamamilə azad olunur, sonrakı 3 ildə isə onu iki dəfə az həcmdə ödəyir. Əgər istehsal olunan məhsulların yarısı ixrac edilsə, bu müəssisələr üçün gəlir vergisi 10%-dək azaldılır. Texnologiyaların işlənməsi ilə məşğul olan müəssisələr cihaz və avadanlıq idxalı üçün rüsumları ödəməkdən azad edilmişdir. ÜTT-yə qəbul haqqında sənədlərdə bir sıra yüksək texnoloji sahələrin ixracının təşviqi üzrə Çinin siyasəti müəyyən olunmuşdu. Telekommunikasiya avadanlığı, proqram təminatı, aviasiya, aerokosmik sənaye və elektrik maşınqayırma məhsulları, lazerlər, əcazılıq malları, tibb avadanlığı, yeni materiallar ixrac edən müəssisələrə ƏDV tam qaytarılır.

**ÇXR-in milli valyutasının dünyanın əsas valyutalarına
nisbətən orta illik məzənnəsi**



Qrafik 8

2006-cı ilin fevralında ÇXR Dövlət Şurası “Elm və texnika sahəsində orta və uzunmüddətli inkişafın dövlət planının əsas müddəaları (2006-2020-ci illər)” dərc etdirdi. Bu müddəalara görə, 2020-ci ilədək Çinin ümumi daxili məhsulunda elmi tədqiqatlara və kəşflərə kapital qoyuluşlarının payı 2,5% artacaq, iqtisadiyyata tətbiq edilən elm və texnika nailiyyətlərinin əmsalı 60%-dən çox artacaq, xaricdən texniki asılılıq 30%-ə qədər azalacaqdır. İxtiralar üçün patentlərin və çinlilərin xarici mətbuatda dərc olunmuş elmi işlərinin sayına görə Çin dünya üzrə beşliyə düşəcəkdir. Müddəalarda həmçinin qeyd olunur ki, Çində 2020-ci il üçün elmi-texniki tərəqqinin aşağıdakı məqsədlərini həyata keçirmək nəzərdə tutulur: innovasiya

xarakterli elmi fəaliyyətin xeyli gücləndirilməsi; zəngin cəmiyyət qurulmasının dəstəklənməsi məqsədilə sosial və iqtisadi inkişafa dövlət təminatı verilməsi; fundamental və tətbiqi elmlər üzrə tədqiqatlarda məcmu gücün möhkəmləndirilməsi, həmçinin elm və texnikanın qabaqcıl sahələrində ümumdünya əhəmiyyətinə malik nailiyyətlərin qazanılması. Bütün bunlar innovasiyalı dövlətlər sırasına daxil olmaq imkanına nail olmağa və əsrin ortalarında Çinin qüdrətli elmi-texniki dövlətə çevrilməsinə yönəldilmişdir.

ÇXR-də aparılan islahatların tərkib hissələrindən birini açıq iqtisadiyyata xidmət edən xarici iqtisadi strategiya təşkil edir. 1980-ci illərin əvvəllərində ölkənin sahilyanı qurşağında, xüsusilə də yüksək dərəcədə inki-

şaf etmiş Honkonqla qonşuluqda olan rayonlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi üçün daha əlverişli imkanların, xüsusi gömrük və vergi rejimi ilə zonaların yaradılması iqtisadiyyatın sürətli artımını təmin etdi.

Hazırda transmilli şirkətlər mənfəətin artırılmasından daha çox, geniş bazarlar əldə edilməsinə üstünlük verirlər. Çünki onlar yeni bazarlar əldə etməklə mənfəətin dinamik artımının əsaslarını genişləndirir, özlərini rəqabət mübarizəsinə daha əsaslı şəkildə hazırlayırlar.

ÇXR-in xarici ticarətində xarici kapitallı müəssisələrin sürətlə artan payı, 1990-cı illərin sonlarında sabitləşdi. Bu həm də onunla əlaqədardır ki, son illərdə Çin hökuməti milli dövlət şirkətlərini bir növ daxili və

xarici bazarlarda irimiqyaslı məsələləri həll etməyə qadir olan transmilli korporasiyalara çevirməklə, onların möhkəmləndirilməsi və yenidən təşkil

inhisarçılığı bir qədər zəiflədi. Belə ki, bir sıra məhsullar üzrə (natural kauçuk, taxta, polad və prokat) ixrac-idخال əməliyyatlarının xüsusi səlahiyyətli şir-

sulları, gübrələr, pambıq, tütün və siqaret, şəkər, bir sıra bitki yağları, volfram filizi və konsentrasiyaları, çay, kömür və koks, ipək, gümüş, sürmə ilə ticarət hüququ verildi. Sadalanan məhsulların çoxuna dövlət tərəfindən qiymət qoyulması sistemi saxlandı.

1990-cı illərdə Çin bazarının faktiki qorunması səviyyəsinin daha yüksək olması təmin edildi. Bəzi xarici tədqiqatçıların, Beynəlxalq tədqiqatlar və inkişaf mərkəzinin (Paris) hesablamlarına görə, 1997-ci ildə çinlilər öz ölkələrində istehsal olunan malları xaricdən idxal edilən mallardan 21 dəfə çox almışlar. 1987-ci ildə həmin göstərici 11 dəfə olmuşdu. Avropa İttifaqı daxilində, ABŞ-da və Kanadada ölkə bazarları bu şəkildə müdafiə edilir.

Bu gün ÇXR-in xarici iqtisadi sektorunda dövlətin rolu heç də aşağı deyildir. Xarici kapitalın iştirak etdiyi müəssisələrdə Çin tərəfinin payı nəzərə alınarsa, onlara xarici dövriyyənin 70%-dən az olmayan hissəsi düşür. Ölkə öz milli təhlükəsizliyinə, iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirən heç bir irimiqyaslı sazişə qoşulmamışdır. Xarici bazarın əsas seqmentləri, həmçinin, ölkənin daxili bazarında xarici kapitalla əməkdaşlığın mühüm sahələri artıq iri dövlət şirkətləri və müəssisələri tərəfindən tutulmuşdur.

Dövlətin xarici iqtisadi siyasətə milli mənafeələr baxımından nəzarət mexanizmi imkan verir ki, Çin ixracatçılarının hüquqlarının pozulduğu hallarda daxili bazarın qorunması üçün cavab tədbirləri görsün. Söhbət təkcə

Hazırda Çin elə bir proses yaşayır ki, bütün diqqəti iqtisadi inkişaf üzərində cəmləşdirmək tələb olunur. Əgər biz demokratiyanın rəsmi tərəfinin ardınca qaçsaq, nəticədə nəinki real demokratiyanı həyata keçirə bilməyəcəyik, heç iqtisadi yüksəlişə də nail olmayacağıq. Bu, ölkədə yalnız qeyri-sabitlik yaradacaq və insanların şüurunu zəhərləyəcək. Biz yaşadığımız “mədəni inqilab”dan sonra bunun acı nəticələrini görmüşük. Çinin əhalisi çoxdur. Bu gün biz hər hansı səhvə yol versək, sabah başqa bir yanlışlıq etsək, onda ilin 365 günü Çinin küçə və meydanlarından nümayişlər və yürüşlər əskik olmayacaq. Belə olan halda hansı iqtisadi quruculuqdan söhbət gedə bilər? Bəli, biz, doğrudan sosialist demokratiyasını inkişaf etdirmək istəyirik, lakin tələskənliyə də yol verə bilmərik. Bu işdə Qərb nümunələrinə kor-koranə əməl etmək olmaz. Əgər indi 1 milyarddan artıq əhalisi olan ölkədə çoxpartiyalı seçkilər keçirilərsə, bu, hökmən “mədəni inqilab” illərindəki ümumi vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxara bilər. Vətəndaş müharibəsi heç də

həmişə top-tüfəngdən istifadə edilməsi ilə bağlı deyil, hətta yumruq və çomaqlarla baş verən vətəndaş müharibələri də qorxuludur. Bizim üz tutduğumuz, can atdığımız demokratiyadır, lakin bu zaman ölkədə sabitlik qorunub saxlanmalıdır.

Bizdə xarici əlaqələrin genişləndirilməsi siyasətinin yeridilməsi, xarici ölkələrin qabaqcıl texnologiyalarının qəbul edilməsi, xarici kapitaldan istifadə olunması – bütün bunlar sosializm quruculuğunun həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir və sosializm yolundan kənarlaşmanı istisna edir.

Biz ictimai məhsuldar qüvvələri inkişaf etdiririk, sosialist ictimai mülkiyyətini möhkəmləndiririk, xalqın rifah halını artırırıq. Biz ayrı-ayrı rayonlara, ayrı-ayrı şəxslərə daha yaxşı yaşamaq imkanı yaradır, çalışırıq ki, son nəticədə cəmiyyətin bütün üzvləri yaxşı yaşasınlar, ona görə də qütbləşmədən qaçmağa çalışırıq. Bax, elə bu, sosializmdir”.

Çin Kommunist Partiyasının 80 illiyinə həsr olunmuş plenumun materiallarından

edilməsi yolunda fəal addımlar atır.

ÜTT ilə sazişlərdən sonra Çinin xarici ticarət əlaqələrində dövlət

kətlər tərəfindən aparılması sistemi ləğv olundu. Eyni zamanda, dövlət xarici ticarət şirkətlərinə taxıl, neft və neft məh-

inzibati-iqtisadi metodlardan deyil, eyni zamanda, milli iqtisadiyyata diqqətin artırılması ilə bağlı ölkədə ictimai fikrin formalaşdırılmasından gedir. Daxili bazarın qorunması məqsədilə lazım olan hallarda kütləvi informasiya vasitələri “Çin məhsullarını alın” ideyasının reallaşmasına xidmət edən kampa-niyaya başlayırlar.

Çin hökumətinin iqtisadi fəaliyyətində idxalı əvəz etmək, ixrac yönümlü istehsalı inkişaf etdirmək siyasətinə meyil güclüdür. Telekommunikasiya və əczaçılıq sahələrində milli müəssisələrlə xarici kapital arasında xüsusilə kəskin rəqabət yaranmışdır. Bu mübarizə ilə bağlı real faktlar göstərir ki, Çin şirkətləri uduzmaq fikrində deyildirlər.

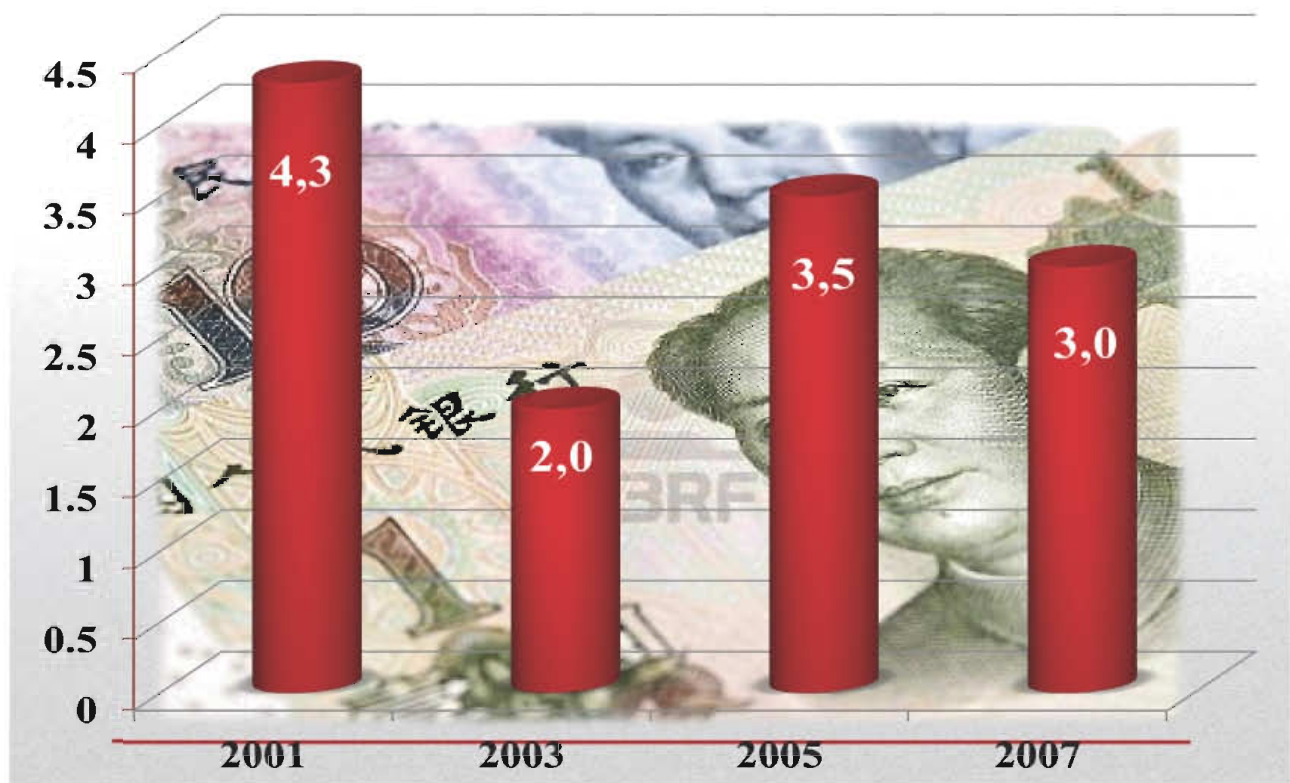
Xarici firmaların reklam fəaliyyətinə sərt reqlament qoyulur. Bu fəaliyyəti ilk iki ildə yalnız müvafiq hüquqlara malik çinli agentlər vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

Qərb ekspertləri hesab edirdilər ki, Çinin sürətli iqtisadi inkişafı dayanacaq, ölkə qısa müddətdə ağırlı problemlərlə üzləşəcəkdir. Amma bu proqnozlar özünü doğrultmur.

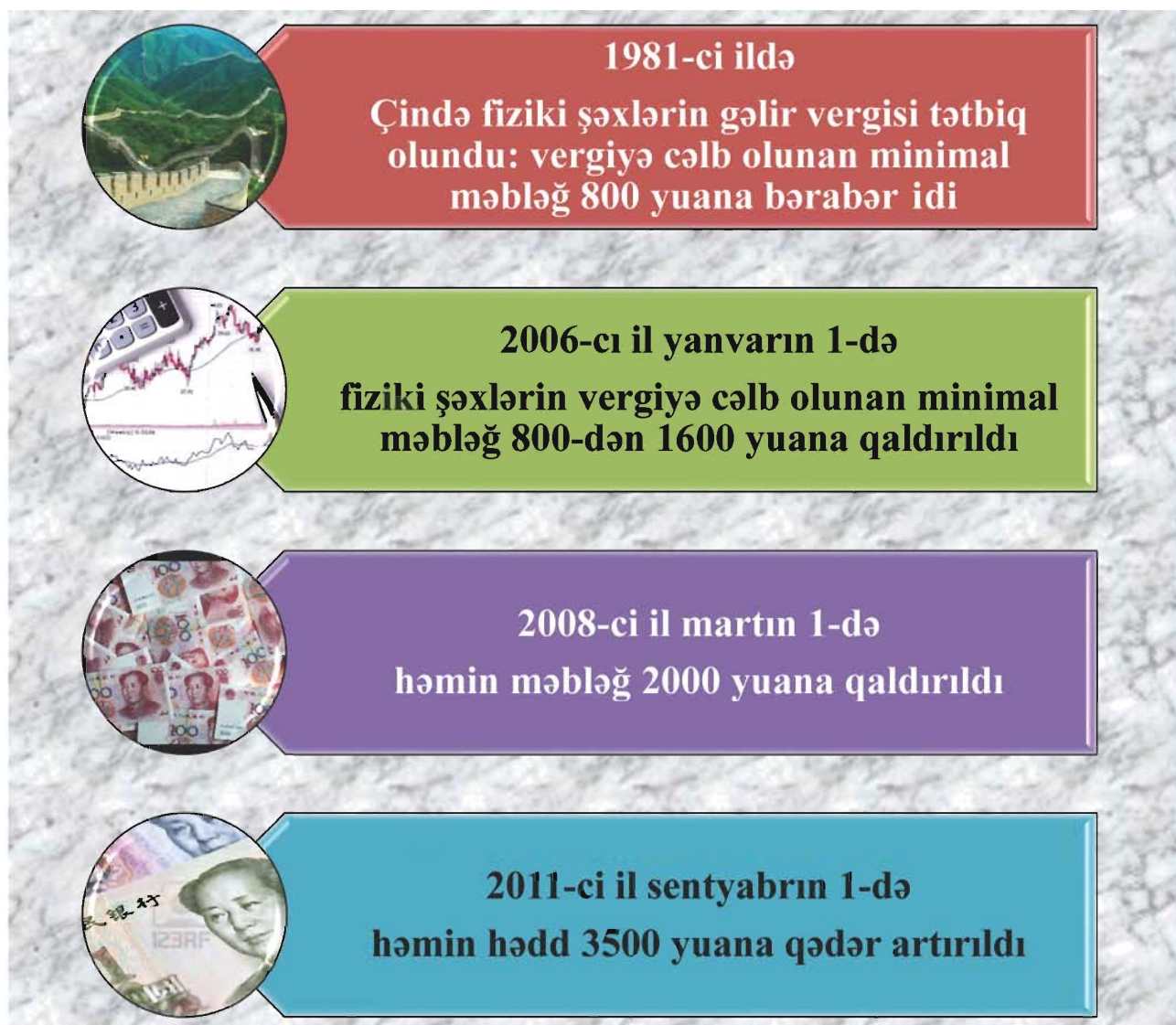
Qloballaşan dünyada baş verən gözlənilməz proseslərə baxmayaraq, 2007-2010-cu ilin yekunlarına görə, Çin yenə də dünyanı özünün inkişaf göstəriciləri ilə heyran edir. Bu illərdə ÜDM-in artımı 9%-i keçmişdir. Çin KP MK-nın 80 illiyi münasibətilə xalqa müraciətində deyilir: “Biz başqa ölkələrin işlərinə qarışa bilmərik, lakin öz

işlərimizlə özümüz məşğul olmalıyıq. Çinə sosializm quruculuğu lazımdır, o, sosializm yolu ilə dönmədən irəliləməlidir. ÇKP-nin rəhbərliyi, sosializm quruculuğu, islahatlar siyasəti və şəffaflıq olmasaydı, Çin labüd məhvə məhkum idi. Bütün bunlar olmadan Çinin bu gününü təsəvvür etmək çətindir. Çin xalqı öz xalq respublikasından əl çəkməz, çünki bunun üçün 20 ildən artıq qanlı mübarizə aparıb. On illər boyu böyük zəhmət sərf edərək indiki vəziyyətinə nail olub. Bütün bunları bir kənara atıb kapitalizm qurmağa başlasaq, hər şeydən əvvəl həlli görünməyən suallar meydana çıxır: 1 milyarddan artıq əhalini ərzaqla necə təmin etmək olar? Biz artıq ölkədə ərzaq və geyim prob-

ÇXR-də tədaviyə alınmış pul kütləsi (trln. yuan)



Qrafik 9



Sxem 1

lemmini həll etmişik. Düzdür, əhalinin 10%-i yenə yoxsulluq şəraitində yaşayır, amma onların vəziyyəti əvvəlki illərə nisbətən bir qədər yaxşılaşmışdır, dövlət və cəmiyyət onların yoxsulluqdan qurtulması üçün əlindən gələni əsirgəmir”.

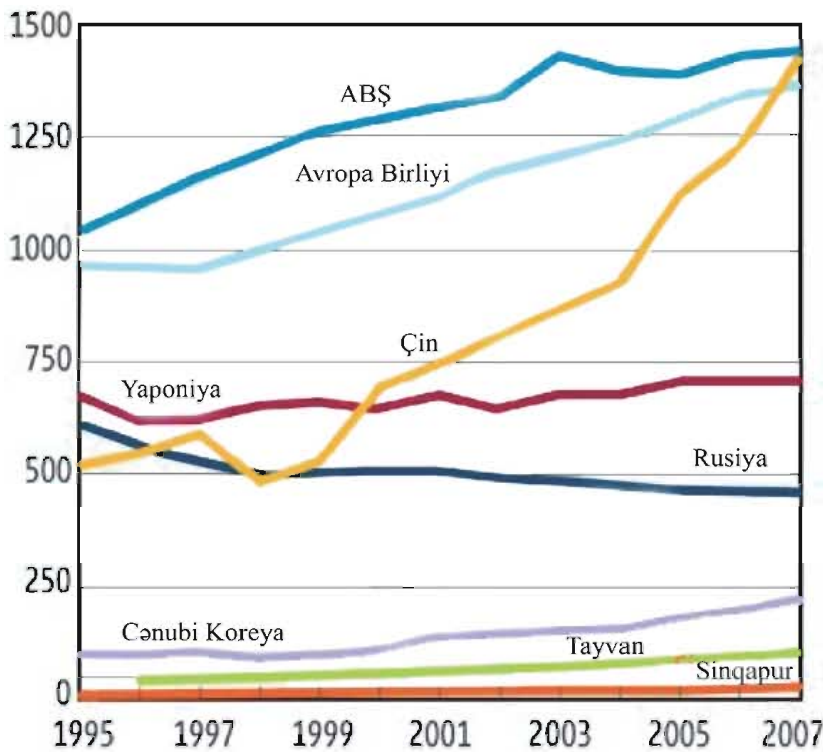
İndi bütün dünya Çin “iqtisadi möcüzəsi”ndən danışır, bu nəhəng ölkənin dinamik inkişafına heyran qaldığını gizlətmir. Eyni zamanda, çinlilər öz ölkələrində iqtisadi, social sahədə problemlərin olduğunu da qeyd edir və onların mərhələ-mərhələ həlli

üçün konkret tədbirlər görürlər. Çin iqtisadi möcüzəsi Den Syaopinin müəyyən etdiyi iqtisadi siyasətin məqsədyönlü aparılması ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, islahatlar ardıcılıqla, səbirlə iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına keçildi, milli dövlət mənafeələrinin qorunması və sosial itkilərin minimuma endirilməsi vəzifələri ön plana çəkildi. Bir tərəfdən, dövlət inzibati-amirlik metodlarından imtina etməklə iqtisadiyyatdan uzaqlaşdı, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın tənzim edil-

məsi zərurəti ilə ona daha da yaxınlaşdı.

Əsaslı iqtisadi yüksəlişə gətirib çıxaran bu siyasət Çin xalqının son 30 ildən çox yaxın dövrdə əldə etdiyi tarixi nailiyyətləri, dünyanı heyrdə qoyan reallıqları təmin etmişdir. Çin təcrübəsi isə bir daha sübut etdi ki, keçid dövrünü yaşayan, çox mürəkkəb şəraitə malik olan ölkədə “Hər şeyi bazar həll edir” düşüncəsinə qapılmaq çox səhv fikirdir. Bu ideya ilə yaşayanların, deyəsən, dünya təcrübəsindən ya xəbərləri yoxdur,

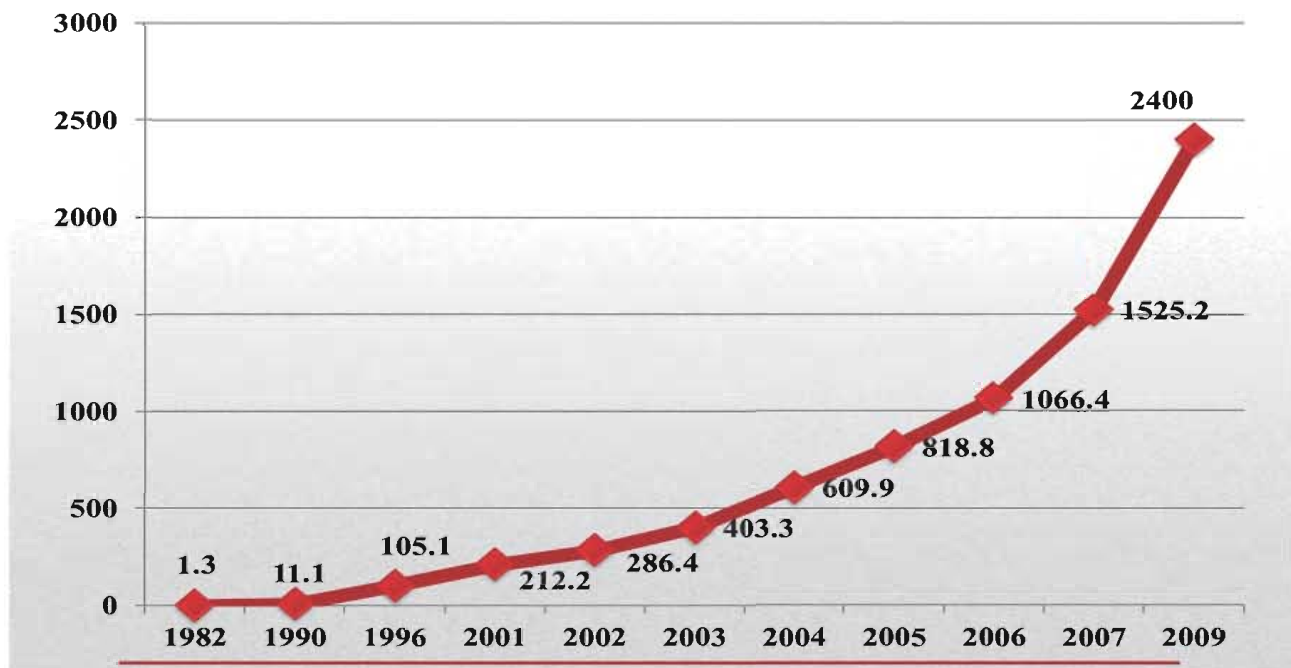
ÇXR-in elmi-texniki inkişafı



Qrafik 10

ya da onlar üçün milli iqtisadiyyatın dirçəlişi problemi adlı problem yoxdur (bax: qrafik 11). Ekspertlər belə hesab edirlər ki, XXI əsrin 50-ci illərində Çin dünyanın iqtisadi cəhətdən ən qüdrətli dövlətlərindən birinə çevriləcəkdir. Ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsi Avropanın orta inkişaf etmiş ölkələrindən aşağı olmayacaqdır. Ən nüfuzlu ekspertlərin fikrincə, 2020-ci ildə Çin ÜDM-in həcminə görə dünyada real ikinci yerdə öz yerini möhkəmləndəcək, ölkə iqtisadiyyatı keyfiyyətə daha yüksək mərhələyə qalxacaqdır. Çin iqtisadiyyatı rəqabət mübarizəsində öz üstünlüklərindən istifadə etmək istiqamətində uğurlu addımlar atır. Ölkədə idxalın və ixracın idarə olunması, idxal və ixrac mallarının reallaşdırılması mexanizmini, dempinqə və dotasiyalara qarşı

ÇXR-nın valyuta ehtiyatlarının dinamikası (mlrd. ABŞ doll.)



Qrafik 11

Cədvəl 4

**ÜDM-in həcminə görə alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə
aparıcı ölkələrin siyahısı**

Yeri	1989	1998	2008
1	ABŞ	ABŞ	ABŞ
2	Yaponiya	Çin	Çin
3	Rusiya	Yaponiya	Yaponiya
4	Almaniya	Almaniya	Hindistan
5	Çin	Hindistan	Almaniya
6	Fransa	Fransa	Rusiya
7	İtaliya	İtaliya	Böyük Britaniya
8	Böyük Britaniya	Böyük Britaniya	Fransa
9	Hindistan	Braziliya	İtaliya
10	Braziliya	Rusiya	Braziliya

mübarizə qaydalarını müəyyən-ləşdirən bütün normativ sənəd-lər qəbul olunmuşdur. Bu hü-quqi aktlar xarici ticarətin idarə olunması mexanizmini təkmil-ləşdirməyə kömək etməklə bə-rabər, xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində qayda yaratmış və bununla da ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır.

Son 30 ildə Çin iqtisadiyyatı artır və 2010-cu ildə nominal ÜDM-in həcminə görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yerdə idi. 2009-cu ildə ÜDM 5,02 trilyon dollara bərabər olmuşdur. Val-yuta paritetini nəzərə almaqla, ÜDM-in həcminə görə Çin ABŞ-dan sonradır. BVF-nin məlumatına görə, 2010-cu ildə ÜDM 10,1 trilyon dollar, 2011-ci il üçün isə 11,2 trilyon olacağı proqnozlaşdırılır.

Çin dünyada ÜDM-in həcminə görə 1989-cu ildəki 5-ci yerin-

dən 1998-ci ildə Yaponiyanı qabaqlayaraq 2-ci yerə sıçramış və 2008-ci ildə bu yerini möh-kəmlədərək ABŞ ÜDM-in ya-rısını istehsal etmişdir (bax: cədvəl 4). 2010-cu ildə aparıcı ölkələrin ÜDM üzrə reytingi dəyişməmişdir.

33 il bundan əvvəl dünyanın ən yoxsul ölkələrindən sayılan, bu gün isə dünya iqtisadiyyatında nüfuzlu yer tutan və gələcəyə inamla baxan Çin dövləti, Çin xalqı həmişə Den Syaopinə minnətdar olacaqlar.

ÇİN SƏDDİ – investisiya evi, İnvestisiya bankı, Broker şirkəti və s. maliyyə təsisatlarının müx-təlif bölmələri arasında funk-siyaların və məlumat axınlarının kəsişməməsi baxımından böl-günün aparılması və sərhədlən-məsi. Bu mexanizmdən müx-təlif bölmələr arasında maraq konfliktini əngəlləmək və qiy-

mətlərə təsir edə biləcək məlu-matın sızmasının qarşısını al-maq vasitəsi kimi istifadə olunur.

ÇİRKAB SULARIN YIĞIL-MASI VƏ EMALI – iqtisadi fəaliyyət növü. Bu fəaliyyət növünə maye tullantıların emal edilməsi, kanalizasiya sistemi və ya başqa üsullarla çirkab məişət sularının axıdılması, on-ların emalı və məhv edilməsi daxildir. Çirkli suların filtrasiya, sedimentasiya, kimyəvi çök-dürmə, aktiv lil və başqa va-sitələrlə emalı və məhv edil-məsi, kanalizasiya sistemlərinə texniki xidmət, qazılmış quyu-ların və durulducuların boşaldıl-ması və təmizlənməsi, tualet-lərin kimyəvi dezinfeksiyası sahəsində fəaliyyət, üzgüçülük hovuzlarından və sənaye müəs-sisələrindən axan suların emalı da bu fəaliyyət növünə aid edilir.



Böyük Çin səddi



Çin xalqı Mao Tsze Dunu bu gün də ehtiramla yad edir

1900-cü ildə dünya əhalisi 1,6 mlrd. nəfər idi. Hazırda bu rəqəm 6,5 mlrd.-dir, 2025-ci il üçün isə 9 mlrd. nəfər olacağı proqnozlaşdırılır. Belə olan təqdirdə dünya əhalisinin içməli suya olan tələbatı da artacaqdır. Hazırda dünya əhalisinin 40%-i içməli sudan əziyyət çəkir. Onlardan 15%-i Latın Amerika-sının payına düşür.

Çirkli axar sular – təbii su obyektlərinə tökülən təmizlənməmiş (və ya kifayət qədər təmizlənməmiş) və tərkibində çirkəndirici maddələr təsdiq edilmiş, son dərəcə yol verilə biləcək tullantı miqdarından çox olan istehsal və iaşə (kommunal) axıntıları. Bura, bir qayda olaraq, torpağın suvarılmasından sonra ayrılan kollektor-drenaj suları daxil edilmir. Su hövzələrinə təmizlənmədən tökülən leysan axınları ayrılıqda qiymətləndirmə uçotuna alınır.

Çirkab suların təmizlənməsi – təbii su mənbələrinə axıdılmazdan əvvəl müəyyənləşdirilmiş səviyyəyədək tərkibində olan çirkəndirici qarışıqlardan təmizlənməsi və neytrallaşdırılması məqsədilə çirkab suların emalı. Çirkab suların təmizlənməsi üçün mexaniki, fiziki-kimyəvi və bioloji metodlardan istifadə edilir.

Statistikada normativ həddədək təmizlənmiş su və natamam təmizlənmiş su göstəricilərindən istifadə edilir. Normativ həddədək təmizlənmiş sutəmizləyici qurğularda müəyyən edilmiş həddə qədər təmizlənən su, natamam təmizlənmiş su isə su təmizləyici qurğulardan keçməsinə baxmayaraq, müəyyən edilmiş normalara cavab verməyən sudur.

Çirkab suyun axıdılması – bütün növlər üzrə birbaşa təbii hövzələrə, yeraltı laylara, süzülmə sahələrinə, toplayıcılara, axarı olmayan çökəklərə və s. axıdılan, həmçinin sonradan təkrar istehlak üçün müəssisələrə verilən və ya ətraf mühitə axıdılan çirkab suların həcmi. Suyun axıdılmasının həcminə bütün istehsal, kommunal, şaxta, filiz suları və digər analoji sular (suvarma, drenaj sistemləri və s. üçün sular) daxildir. Təbii obyektlərə sərbəst su axıntısına malik olmayan müxtəlif təsərrüfat vahidlərinin daxili kommunal və ya istehsal kanalizasiya sularının ötürülməsi də buraya aid edilir.

Statistikada çirkab suların ümumi həcmindən təbii su obyektlərinin səthinə axıdılan çirkab sular aşağıdakı növlərə bölünür: 1) normativ (şərti) təmiz sular; 2) normativ həddədək təmizlənmiş çirkab sular; 3) təmizlənmiş çirkab sular.

Suyun axıdılmasını xarakterizə edən yekun məlumatların bütövlükdə və tərkibi üzrə ayrılıqda ümumiləşdirilməsi və təhlili praktikada sahə, idarə və ərazi bölmələri, həmçinin iri çay, göl və dəniz hövzələri üzrə həyata keçirilir.

ÇİRKƏNMƏ ZAMANI TANKERLƏRİN SAHİBLƏRİNİN MƏSULİYYƏTİNİN MƏHDUDİYYƏTİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ FEDERASIYA (Beynəlxalq Tankerlərin Sığortalanması Assosiasiyası – TOVALOP) – 1969-cu ildə yaradılmışdır, mənzil qərargahı Londonda yerləşir. Əsas vəzifəsi tanker sahiblərini dağıdılmış neftdən əmələ gələn çirk-

lənmanın ləğv edilməsinə sövq etmək, onlara təmizlənməyə sərf olunan xərclərin sığorta ödənişi ilə örtülməsi imkanı verməkdir.

ÇİRKLI ÜZGÜÇÜLÜK – tənzimləyici dövlət orqanları tərəfindən onun valyuta kursu üzərində üzən valyuta kursları ilə manipulyasiya. Bu zaman əlavə mənfəətin əldə olunması üçün ticarət əməkdaşları qarşısında əlavə rəqabətli üstünlüklər qazanmaq vəzifəsi qoyulur. Milli valyuta kursunun gələcəkdə artımının qarşısını almaq üçün ölkə hökuməti valyuta bazarında intervensiyalar, yəni revalvasiya apara bilər. Və əksinə, milli valyuta kursunun artırılması üçün zəminlər yaratmağı valyuta devalvasiyası həyata keçirə bilər.

ÇOXALTMA – müəyyən malın satış həcmi və bazar payının artırılması məqsədi ilə şirkətin seçdiyi malların idarəetmə strategiyası.

ÇOXHƏDLİ REQRESSİYA ƏSASINDA TƏHLİL (ing. *multiple regression analysis*) – reqressiya tənliyində bir neçə sərbəst dəyişənin istifadə edilməsinə əsaslanan reqressiya təhlili növü. Məsələn, tələbin proqnozlaşdırılması zamanı tələbi müəyyən edən amillər identifikasiya edilir, onların arasında mövcud qarşılıqlı əlaqələr müəyyənləşdirilir və onların ehtimal edilən gələcək qiymətləri proqnozlaşdırılır. Əgər çoxqat reqressiya tənliyinin düzgün olması üçün şərtlər qüvvədə qalırsa, onda alınmış məlumatlar əsasında tələbin proqnozlaşdırılan qiyməti hesablanır. Xətti asılılıq halında çoxqat reqres-

siyanın çoxfaktorlu tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + \dots + b_mx_m$$

Burada y – asılı və ya proqnozlaşdırılan dəyişən;

a – tənliyin sərbəst həddi;

b_i – şərti xalis reqressiya əmsalı;

x_i – sərbəst dəyişən ($i = 1, \dots, m$);

m – sərbəst dəyişənlərin (faktor əlamətlərinin) sayıdır.

“Şərti xalis reqressiya əmsalı” termininin mənası ondan ibarətdir ki, b kəmiyyətlərinin hər biri sərbəst dəyişənin (nəticə əlamətinin) məcmu xətasının orta qiymətini, onun x sərbəst dəyişəni (faktor) öz orta qiymətindən bir ölçü vahidi qədər fərqləndikdə orta qiymətdən meylini ölçür, bu şərtlə ki, reqressiya tənliyinə daxil olan bütün digər faktorlar orta qiymət alırlar və dəyişmirlər, variasiya etmirlər.

ÇOXÖLÇÜLÜ DƏRƏCƏLƏŞDİRMƏ (ŞKALALAŞDIRMA) – əlamətlərin qiymətləri arasında müəyyən münasibətlərin rəqəmlər dəsti arasındakı müvafiq münasibətlərə keçdiyi hallarda rəqəmlər toplusunun əlamətlərinin müxtəlif qiymətlərini müqayisə etmək üçün istifadə edilən riyazi metodlar dəsti.

Ölçmələrin uyğun şkalasının seçilməsi həm keyfiyyət əlamətləri üçün, həm də artıq mövcud olan əlamətlərin kəmiyyət qiymətlərinin yenidən şkalalaşdırılması üçün aparıla bilər. Belə şkalalaşdırma üsulunun məqsədi öyrənilən obyektlər arasındakı bəzi əlaqə ölçülərindən, paralel uyğunluqlardan, yaxınlıqlardan və s. əlaqələrdən istifadə etməklə, öyrənilən obyektlərin geometrik (adətən, evklid)

məkanda nöqtələrlə verilməsi yolu ilə məlumatların müəyyən xüsusiyyətlərini aşkar etməkdən ibarətdir.

Riyazi statistikanın mühüm bir bölməsini çoxölçülü statistik təhlil təşkil edir. Tədqiq edilən çoxölçülü əlamətlərin komponentləri (tərkib hissələri) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakter və tərkibinin müəyyənəşdirilməsinə yönəldilən, elmi və praktik nəticələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulan, çoxölçülü statistik məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və işlənməsinin optimal planlarının qurulmasının riyazi metodlarına həsr edilir. Çoxölçülü statistik təhlilin əhəmiyyətli hissəsi tədqiq edilən x çoxölçülü əlamətinin çoxölçülü təsadüfi kəmiyyət kimi və uyğun olaraq, baş məcmusundan seçmə kimi çoxölçülü müşahidənin ardıcılığının aydınlaşdırılması vəziyyətinə xidmət edir. Bu halda ilkin statistik məlumatların işlənməsi metodlarının seçilməsi və onların xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi çoxölçülü (birgə) ehtimalların bölgüsü qanununa uyğun gələn bu və ya digər nisbi mahiyyətlərin fərziyyələri əsasında həyata keçirilir.

ÇOXÖLÇÜLÜ SEÇMƏ – 1) seçmənin formalaşma üsullarını xarakterizə edən seçmə növü; 2) seçmənin tipik əsasının, onların struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin uyğunluğuna görə təşkil olunmuş, müəyyən sayda təsadüfi seçilmiş vahidlərindən ibarət alt çoxluğu. Seçmənin belə əsaslarında müşahidə obyektinin hər bir elementi, ona xas olan gös-

təricinin struktur nisbətlərinin müxtəlif uyğunluqları və onun əlamət hissi ilə müəyyənəşdirilən rekvizit əlamətlərlə təsvir edilir. Bununla əlaqədar olaraq, tipikləşmiş əsasın təsadüfi seçilmiş vahidi, eyni zamanda, bir sıra rekvizit əlamətlərin təmsilçisi olur, belə vahidlərin alt çoxluğu isə öyrənilən çoxluğun xüsusiyyətlərini bütövlükdə daha tam və uyğun əks etdirməyə imkan verir. Çoxölçülü seçmənin qurulmasının mütləq şərti çoxluq elementlərinin seçilmə ehtimalının təmin olunmasıdır ki, onların hər biri seçməyə daxil olmanın məlum qeyri-sıfır ehtimalına malik olur. Çoxölçülü seçmədən sosial-iqtisadi, demografik və sosial problemlərin öyrənilməsi üçün əhalinin ərəzi üzrə seçməsinin təşkil edilməsində; statistikanın müxtəlif sahələrində çox dəyişkən olan göstəricilərin böyük sayı üzrə etibarlı məlumatlar almaq tələb olunarkən başdan-başa aparılan müşahidələrdən seçmə müşahidələrə keçilməsində; fərdi istehlak qiymətlərinin, toplu qiymətlərin (istehsal qiymətlərinin) hesablanması üçün seçmə sistemlərinin qurulmasında; uzun müddət ərzində müşahidələrin aparılması üçün təyin edilmiş kəşisməyən tipik müşahidə obyektlərinin, seçmə şəbəkələrin rotasiyası və aktualaşdırılmasının ayrılmasında geniş istifadə olunur.

Çoxölçülü seçmələrin statistika təcrübəsində tətbiqi seçmənin münasib həcmində, öyrənilən göstəricilərin əksəriyyəti üzrə dəqiqliyin verilən səviyyəsi həddində onun nəticələrinin alınmasına imkan verir.

ÇOXPİLLƏLİ SEÇMƏ –

1) seçmənin formalaşma üsulu-nun çoxpilləliyini xarakterizə edən seçmə növü; 2) axırıncıdan əvvəlki pillədən seçilmiş vahidlər üzrə tərtib olunmuş seçmə əsasında müşahidə olunacaq, son pillədə təsadüfi və sistemlik (mexaniki) seçilmiş vahidlərdən ibarət olan alt çoxluq. Çoxpilləli seçmə əhalinin seçmə müayinələrinin təşkilində xüsusilə geniş tətbiq olunur; 3) seçmə məcmunun formalaşdırılması prosesi bir neçə ardıcıl mərhələ və yaxud pillədən keçən seçmə. Birinci pillədə daha iri seriyalar (yuvalar) seçilir. Bunlardan, seçmə müşahidəsinin planına uyğun olaraq, yəni – nisbətən kiçik seriyaların (yuvaların) seçimi aparılır. Bu proses müşahidəyə aid olan vahid seçilənədək davam etdirilir. Son mərhələdə seçmə vahidi müşahidə vahidi ilə üst-üstə düşür. Seçmə məcmusunun yaradılması prosesi boyunca seçmə dəyişir – getdikcə azalır. Çoxpilləli seçmə ikipilləli, üçpilləli və daha çoxpilləli ola bilər.

Çoxpilləli seçmənin əsas üstünlüyü: 1) seçmə əsasının nisbətən asan formalaşdırılması; 2) formalaşan vahidin öyrənilən vahidin müxtəlif dərəcələrinin çox hissəsinin təbii bölgüsü kimi süni

bölgüsündən də istifadə etmək imkanı; 3) növbəti pillədə seçmənin əsasını yalnız birinci pillənin vahidləri əsasında formalaşdırmaq imkanı. Eyni zamanda, çoxpilləli seçmə birpilləli seçməyə nisbətən daha dəqiq nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

ÇOXSAHƏLİ DİVERSİFİKASIYA – xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid olan istehsalın bir idarəetmə strukturu (firma, korporasiya) çərçivəsində birləşməsi.

ÇOXSAYLI QIYMƏTLƏR – əsas ixracatçı istehsalçıların müəyyən etdikləri qiymətlərin məcmusu. Bir sıra xammal əmtələri üzrə dünya qiymətləri rolunu oynayır. Çoxsaylı qiymət dünya bazarı çərçivəsində qiymətin əmələ gəlməsinin spesifikasiyini saxlayan ayrı-ayrı hissələrin (zonaların) mövcudluğunu əks etdirir. Məsələn, regional ticarət birlikləri və ya ixracatçı ölkələrin dövlətlərarası assosiasiyaları çərçivəsində qiymətin əmələ gəlməsinin xüsusi (digərlərindən fərqlənən) prinsipləri fəaliyyət göstərə bilər. Çoxsaylı qiymətlərdə, həmçinin alıcılar və satıcılar arasında müxtəlif qarşılıqlı münasibətlər, o cümlədən qiymət güzəştləri və ya əlavələrin tətbiqi, sövdələrin xarakteri (birdəfəlik və

ya uzunmüddətli), ödəmə formaları (kredit, kompensasiya əsasında və s.) əks olunur.

ÇOXSƏVİYYƏLİ ŞƏBƏKƏ – sığortaçının agent şəbəkəsinin təşkili tiplərindən biri.

ÇOXTƏRƏFLİ MÜQAVİLƏ – ikidən çox iştirakçının bağladığı müqavilə.

Çoxtərəfli müqavilələr nadir hallarda, bir qayda olaraq şəhərlərarası və beynəlxalq əqdlərdə bağlanır.

Məsələn, I firma II firma ilə mal göndərilməsi barədə müqavilə bağlayır, eyni zamanda II firma həmin malın III firmaya satılması barədə onunla müqavilə bağlayır. Malgöndərmələrin şərtləri və müddətləri üç firma arasında eyni vaxtda bağlanmış ümumi müqavilədə razılaşdırılır. Bu cür müqavilə çoxtərəfli hesab edilir.

ÇÖRƏK QANUNLARI – İngiltərədə 1815-ci ildə qəbul olunan və 1846-cı ildə ləğv olunan qanunlardır. Məqsədi taxıla olan qiymətin onun idxalını qadağan etmək yolu ilə saxlanılması idi. Bu, o halda baş verirdi ki, daxili qiymətlər müəyyən səviyyədən aşağı düşürdü. Çörək qanunları ətrafındakı mübahisələri beynəlxalq ticarətin müasir nəzəriyyələrinin işlənmə başlanğıcı stimullaşdırırdı.

D

DADAŞOV AĞAMƏMMƏD HƏSƏNAĞA ƏLƏKBƏR OĞLU (1902-1966) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi, prof.



1939-cu ildə SSRİ EA İqtisadiyyat İnstitutunda "Fiziokratların sinfi təbiətinin dərk edilməsi" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Elmi fəaliyyəti ona "Azərbaycanda aqrar münasibətlər və torpağın milliləşdirilməsi" adlı monoqrafiyanı yazmağa imkan vermişdir. 1959-cu ildə ona professor adı, 1964-cü ildə isə Azərbaycan SSR əməkdar iqtisadçısı fəxri adı verilmişdir.

1945-1951-ci illərdə SSRİ EA Azərbaycan filialının İqtisadiyyat sektorunun müdiri, 1945-ci ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Siyasi iqtisad" kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. O, ilk dəfə olaraq siyasi iqtisadın tarixi üzrə dərs vəsaiti hazırlamış, klassiklərin əsərlərini, o cümlədən K.Marksın "Kapital" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və redaktəsi ilə məşğul

olmuşdur. Onun redaktorluğu və müəllifliyi ilə "İqtisadi təlimlər tarixi" üzrə dərslik çap olunmuş, "Marksist siyasi iqtisadı və inkişaf etməkdə olan ölkələr" məqaləsini və "İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi problemləri" dərsliyini yazmaqla keçmiş SSRİ-də siyasi iqtisadın yeni bir bölməsini – inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyasi iqtisadını yaratmışdır. Azərbaycan torpaqlarının milliləşdirilməsi mövzusunda tədqiqatlar aparmaqla Azərbaycanın kapitalizm istiqamətində inkişafının elmi-nəzəri təhlilini vermişdir. "Qafqazın müdafiəsinə görə", "Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə" medalları ilə təltif olunmuşdur. Rus, ingilis, fransız, italyan və alman dillərini bilirdi.

DADAŞOV ƏLİXAN ZAQ-RAB OĞLU (1940) – i.e.d., prof.



1962-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat" fakültəsini bitirmişdir. 1962-ci ildə SSRİ

EA-nın Dağıstan filialının (Mahaçqala şəhəri) iqtisadiyyat şöbəsində baş laborant, kiçik elmi

işçi işləyib. 1967-ci ildə SSRİ EA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. Elmi fəaliyyəti istehsal qüvvələri və təbii ehtiyatların öyrənilməsinə həsr edilib. 1990-cı illərin əvvəllərindən elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, maliyyə və vergi intizamı fənnini tədris etmişdir. Onun tərəfindən 2001-ci ildə Ümumrusiya Dövlət Vergi Akademiyasında "Vergi və vergiqoyma" kafedrası yaradılmışdır. "Rusiyanın maliyyə sistemi" (1997), "Rusiyanın vergi sistemi" (1998), "Vergi və vergiqoyma" (2008) dərsliklərinin müəllifidir. Hazırda RF hökuməti yanında Maliyyə Universitetinin "Vergi və vergiqoyma" kafedrasının professorudur.

Əsas əsərləri: "Təbii ehtiyatlar və istehsalın səmərəliliyi" (1980), "İri şəhərlərin əmək ehtiyatlarının idarə olunması" (1991).

DAXİLİ AUDİT – təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla, təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyət.

DAXİLİ AUDİT XİDMƏTİ – təsərrüfat subyektiində daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmə (Audit Komitəsi, departament, şöbə, bölmə, daxili auditor).

DAXİLİ AUDİT STANDARTLARI – Daxili Auditorlar İnstitutunun Daxili Audit Standartları üzrə İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq edilən, daxili nəzarət sistemini və daxili audit xidməti fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlər.

DAXİLİ AUDİTORLAR İNSTİTUTU (DAİ) – daxili audit peşəsi üzrə beynəlxalq sertifikatlaşdırma, tədris, tədqiqat işinə və xüsusi təlimatların hazırlanmasına rəhbərlik edən peşəkar assosiasiya.

DAXİLİ DÖVLƏT BORCU – Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə borc.

DAXİLİ ƏMƏK BAZARI – işçi qüvvəsinin firmadaxili hərəkətinə əsaslanan əmək bazarı. Kadr və mütəxəssislərin hazırlanması firmanın inkişaf proqramına uyğun olaraq aparılır.

DAXİLİ GƏLİRLİLİK DƏRƏCƏSİ (ing. *Internal Rate of Return (IRR)*) – pul axınının xalis cari dəyəri sıfıra bərabər olan diskont dərəcəsi. Daxili gəlirliliyin hesablanması, heç olmasa, bir pul axını mənfə olmalıdır, məsələn, layihəyə ilkin investisiya. Pul axınları işarələri bir neçə dəfə dəyişdikdə daxili gəlirlilik dərəcəsinin qiyməti iki və ya daha artıq rəqəmli ola bilər (riyazi tənlilikdən irəli gəlir).

DAXİLİ NƏZARƏT (*Internal control*) – maliyyə hesabatları-

nın mötəbərliyi, əməliyyatların səmərəliliyi və məhsuldarlığı, habelə qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlara uyğunluğu üzrə iqtisadi subyektin qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmasına dair kafi əminliyi təmin etmək üçün iqtisadi subyektin mülkiyyətçilərinin nümayəndələri, rəhbərliyi və digər heyəti tərəfindən işlənib hazırlanmış və həyata keçirilən proses. Daxili nəzarət həm inzibati, həm də mühasibat uçotu metodları ilə həyata keçirilir. Daxili nəzarət aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- a) nəzarət mühiti;
- b) iqtisadi subyektin risklərinin qiymətləndirilməsi prosesi;
- c) informasiya sistemi, o cümlədən maliyyə hesabatlarına aid olan əlaqədar biznes prosesləri və kommunikasiya;
- d) nəzarət fəaliyyətləri;
- e) nəzarət vasitələrinin monitorinqi.

DAXİLİ SİĞORTA BAZARI – öz fəaliyyətini müəyyən ərazidə həyata keçirən konkret sığortacılar tərəfindən sığorta xidmətlərinə olan tələbatın hər bir ayrıca regionda ödənilməsi bazarı.

DAİMİ AŞAĞI QIYMƏT SİYASƏTİ – pərakəndə tacirlərin təkcə satışın stimullaşdırılması dövründə deyil, daima qiymətlərin aşağı səviyyədə saxlanılmasını təmin edən siyasəti.

DAİMİ ƏHALİ – müəyyən ərazidə və ya müəyyən yaşayış məntəqəsində daimi yaşayış yerinə malik olan əhalinin əsas kateqoriyası. Müvəqqəti yaşayışdan fərqli olaraq, daimi yaşayışın əsas meyarları yaşayış vaxtı, yaşayış məqsədi, digər yaşayış yerinin olmaması, bir neçə ya-

şayış yerinin mövcudluğu zamanı isə onların hər hansı birində və ya ailənin yaşadığı yerdə daha uzunmüddətli yaşayışdır. Bəzi ölkələrdə əhalinin siyahıya alınması zamanı daimi əhaliyə o şəxslər aid edilir ki, həmin yerdə altı aydan çox işləmiş və ya oxumuş, yaxud oraya işləmək, təhsil almaq və ya daimi yaşamaq niyyəti ilə gəlmiş olsun.

DAİMİ İŞÇİLƏR – qeyri-müəyyən müddətə, yəni başa çatma müddəti göstərilmədən başlanmış əmək müqaviləsinə (sazişinə) uyğun olaraq işə qəbul edilmiş, siyahı tərkibinə daxil edilmiş şəxslər.

Müvəqqəti işçilər – bağlanmış əmək müqaviləsinə (sazişinə) müvafiq olaraq, müəyyən müddətə işə götürülmüş şəxslərin siyahı sayı.

DAİMİ MARAQ ANLAYIŞI – Böyük Britaniya üçün səciyyəvi olan standart mühasibat praktikası prinsiplərindən (SSAP) biri. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şirkətin fəaliyyəti bundan sonra da davam edəcəkdir və təsərrüfat əməliyyatlarının ləğv edilməsi və ya onların miqyasının kəskin azaldılması niyyəti yoxdur. Bu prinsipin əhəmiyyəti ondadır ki, müəssisənin aktivlərini hissə-hissə satmaq və sonradan biznes fəaliyyətinə xitam vermək üçün həmin aktivləri qiymətləndirməyə ehtiyac yoxdur.

"DALANDAR" – informasiya axınına nəzarət edən xidmətçilər, məsələn, qərarların qəbulu qrupunun üzvünə vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa icazə verə bilən və ya qadağa qoyan kateqoriyalar və ya mal göndərən qərarların qəbulu qrupunun digər

üzvləri ilə əlaqə yaratmamışdan razılaşmanın bağlanmalı olduğu tədarükçü.

DAMAZLIQ DÖVLƏT KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSISƏSİ – müəyyən cins heyvanın ən çox yayıldığı rayonlarda damazlıq işi aparan dövlət təşkilatı. 1960-cı ilədək bir çox mövcud heyvan cinslərinin yaradılmasında mühüm rolu olmuşdur. Heyvandarlıq təcrübəsində süni mayalanmanın tətbiqi ilə əlaqədar bir çox damazlıq müəssisələrinin əsasında damazlıq işi və süni mayalanma üzrə dövlət stansiyaları yaradılmışdır. 1999-cu ilədək yüksək məhsuldar cins sürülərinə malik (nəsil damazlıq üçün bəslənən) heyvandarlıq təsərrüfatları mövcud olmuşdur. 1999-cu ildən sonra Azərbaycan Respublikası üzrə 5 südçülük, 1 ətçilik qaramal, 7 qoyunçuluq, 4 camışçılıq, 3 atçılıq, 1 dəvəçilik üzrə damazlıq kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisəsi fəaliyyət göstərməkdədir.

DAMBO – 1) qiymətli kağızların nominal dəyərindən aşağı qiymətə satışı vaxtı onların məzənnəsində itki; 2) inkasso üçün veksellərin uçota qəbul edilməsinə görə bank tərəfindən müştəridən alınan xüsusi (komissiya, faiz və poçt xərclərindən əlavə) ödəmə.

DAMNİFİKASIYA – zərərə düşmə.

DAMNO – 1. Pulun əmtəə ekvivalenti ilə ölçülən real dəyərinin xarici valyuta ilə müqayisədəki məzənnə dəyəri arasındakı mənfi fərq. Bu zaman pulun məzənnəsi onun real dəyərindən aşağı olur. 2. İnvestor tərəfindən ikinci bazarda qiymətli kağızın aşağı məzənnə ilə

satılması. Əməliyyat nəticəsində investor ziyana uğramış olur. 3. Bankın, yaxud digər kredit təşkilatının inkassasiya əməliyyatları ilə bağlı xərcləri. 4. Vekselin inkassasiya götürülməsi ilə bağlı bankın müştəridən aldığı xüsusi haqq və ya ödəniş.

DAMPİNG – tullantıların dənizdə basdırılması, tullantıların və ya başqa materialların gəmilərdən, uçuş aparatlarından, dənizdə quraşdırılmış platformalardan, yaxud başqa süni konstruksiyalardan hər hansı şəkildə qəsdən kənarlaşdırılması. Həmçinin gəmilərin, uçuş aparatlarının, platformaların və sair obyektlərin hər hansı şəkildə qəsdən məhv edilməsi. Dövlətlərin əksəriyyətinin qanunvericilik aktlarında dövlət orqanlarının icazəsi olmadan dampinqin qəti qadağan edilməsi barədə müddəalar təsbit olunmuşdur.

DANIŞIQLAR PROSESİ – aşağıdakı mərhələləri özündə cəmləyən danışıqların aparılma qaydasıdır:

- 1) danışıqlara hazırlıq;
- 2) onların aparılma prosesi;
- 3) nəticələrin təhlili və nail olunan razılaşmaların yerinə yetirilməsi.

Danışıqlara hazırlıq danışıqlar prosesinin əsas mərhələsidir. Danışıqların nəticəsi düzgün və savadlı hazırlıqdan asılıdır. Hazırlıq mərhələsini iki istiqamət üzrə aparmaq lazımdır:

- 1) təşkilati istiqamət – bu istiqamət danışıqların iştirakçılarının müəyyən olunmasını (nümayəndələrin formalaşması), görüş yeri və vaxtının, hər iclas gününün gündəliyini, aidiyyəti olan məsələlər üzrə maraqlı təşki-

latlarla razılaşmaların müəyyən edilməsini nəzərdə tutur; nümayəndə tərkibi böyük əhəmiyyət daşıyır (belə ki, danışıqlarda hər iki tərəfdən onların aparılmasına xüsusi səlahiyyətləri olan şəxslər iştirak etməlidir); 2) məzmunlu istiqamət – bu istiqamət problemin təhlilini və iştirakçıların maraqlarını özündə cəmləyir; danışıqlara və onlara olan şəxsi mövqeyə ümumi yanaşmanın, qərarların mümkün variantlarının müəyyən edilməsi. Danışıqların aparılma prosesi aşağıdakıları özündə cəmləyir:

- 1) iştirakçıların maraqlarının, mövqeyinin öyrənilməsi;
- 2) müzakirə (təkliflərin və baxışların əsaslandırılması);
- 3) maraqların razılaşdırılması və birgə qərarların işlənməsi.

İştirakçıların maraq və mövqelərinin tədqiqatı fazasında tərəflər problemin həlli üsullarına münasibətdə təkliflər irəli sürürlər, iştirakçıların hər birinin tələblərini aydınlaşdırırlar; bütün tərəflər bu və ya digər mövqenin arxasında hansı maraqların dayandığını təhlil etməli və göstərməlidirlər ki, eyni məsələlər eyni cür anlaşılmalıdır. Danışıqların bu mərhələsinin nəticəsi əməkdaşlıq münasibətlərinin və qarşılıqlı anlaşmanın müəyyən edilməsidir.

Müzakirə mərhələsi. Bu mərhələnin gedişatında tərəflər öz mövqelərini motivləşdirirlər. Müzakirə prosesində təqdim olunan qərarlar qiymətləndirilir və aşkar olunur ki, digər tərəfin mövqelərindən hansı ilə razılaşmaq olar, hansı isə qəbul edilməzdir. Tərəflərin gətirdiyi arqumentlər aşkar və aydın olmalıdır. Maraqların razılaşdırıl-

ması və birgə qərarların işlənməsi mərhələsində birgə razılaşma variantları hazırlanır. Danışqlar prosesinin ayrılmaz mərhələsi nəticələrin təhlili və razılaşmaların yerinə yetirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, konvensiyanın imzalanması danışıqların həmişə fırvan olması demək deyil, bu həm də razılaşmanın olmamasına aiddir. Danışıqlar mərhələsi bitdikdən sonra əldə olunan nəticələrin maraqlarda necə əks olunmasını, həmçinin qəbul olunan razılaşmalara necə riayət edilməsini aydınlaşdırmaq vacibdir. Bir-birinə münasibətdə tərəflərin hərəkəti danışıqlar prosesinin nəticəliliyinin indikatoru hesab olunur.

DAR MƏQSƏDLİ BÖLGÜ – marketing strategiyasıdır, bu zaman şirkət bir və ya məhdud kəmiyyətdə bazarın məqsədli seqmentlərinin hüdudunda öz mal-

larını bölüşdürməyə qərarlıdır.

DAR MƏQSƏDLİ MARKE-TİNG – bazarın bir seqmentində rəqabət (bu hal həm də “oyuğa tuşlanmış” adı altında da məlumdur).

DAŞIMA – loqistika daşıma müqaviləsi – mülki hüquq müqaviləsinin bir növü.

Daşıma müqaviləsi nəql. Növünə görə, daşınan obyektə (subyektdə) görə, daşımada iştirak edənlərin sayına görə, müddətinə görə fərqlənir. Yüklə daşınması müqaviləsinə görə nəqliyyat təşkilatı (daşıyan) yüklə göndərənə ona etibar etdiyi yüklə təyinat yerinə çatdırmağı və yüklə qəbul etməyə səlahiyyəti olan şəxsə (qəbul edəne) verməyi, yüklə göndərən isə yüklə daşımaq üçün müəyyən edilmiş pulu ödəməyi öhdəsinə götürür. Sərnişin daşınması müqaviləsinə görə sərnişin daşıyan təşkilat sərnişini təyinat yerinə çatdır-

mağı, habelə baqajı olduqda onu da təyinat yerinə çatdırmağı və onu almağa səlahiyyəti olan şəxsə verməyi, sərnişin isə öz növbəsində yol və baqajın daşınması üçün müəyyən edilmiş pulu ödəməyi öhdəsinə götürür. Daşınmağa qəbul olunmuş yüklə pis saxlanıldıqda, çatdırılma müddəti pozulduqda, daşınmağa qəbul olunmuş baqaj itdikdə, xarabə olduqda, yaxud zədələndikdə, sərnişin mənzil başına vaxtında çatdırılmadıqda, səhətinə zərər yetirildikdə və s. hallarda nəqliyyat təşkilatı əmlak məsuliyyəti (dəbbə pulu, cərimə, yetirilən zərəri ödəmək) daşıyır.

DAŞIMA MÜQAVİLƏSİ (nəqliyyat ekspedisiyası müqaviləsi) – bu müqaviləyə görə tərəflərdən biri (müşəri) digər tərəfə (ekspeditora) müştərinin hesabına yüklə daşınması (ekspedisiyası) üzrə işlərin yerinə



Daşıma vasitələri

yetirilməsinə görə haqq ödəməyi öhdəyə götürür.

Ekspeditorun öhdəliklərinə aşağıdakılar daxildir:

1) vəkalətnaməyə müvafiq olaraq müştərinin adından yükün daşınması üçün müqavilə bağlamaq;

2) yükü göndərmək və (və ya) almaq;

3) yükün ixrac və ya idxal edilməsi üçün zəruri sənədlərin alınmasını təmin etmək;

4) gömrükxanada formal əməliyyatların aparılmasını təmin etmək və s.;

5) yükün həcmi və vəziyyətini yoxlamaq;

6) malın yüklənməsi və boşaldılması işlərini görmək;

7) daşıma müqaviləsinə müvafiq olaraq müştərinin zəruri tədiyələrini həyata keçirmək;

8) yükün göstərilən məntəqədə saxlanması və alınması.

Ekspeditor öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün başqa şəxsləri cəlb etmək hüququna malikdir, bu halda müştəri qarşısında məsuliyyəti və öhdəlikləri onun üzərindən götürülmür.

Müştəri zəruri sənədləri təqdim etməyə, yükün xassələri, onun daşınma şərtləri barədə ekspeditora məlumat verməyə, eləcə də ekspeditorun və göstərilmiş vəzifələrin icrası üçün zəruri olan başqa informasiyanı ona təqdim etməyə borcludur. Ekspeditor ona təqdim edilmiş məlumatın tam və ya dəqiq olmaması barədə müştəriyə məlumat verməli və müştəridən zəruri məlumatları tələb etməlidir. Adətən, ekspeditor müştəridən vəkalətnamə alır.

DAŞINMA ZAMANI NAĞD PULUN SIĞORTALANMASI – xarici təcrübədə sığorta

müqaviləsi. Bu müqaviləyə görə, iri məbləğdə nağd pulun, məsələn, əmək haqqının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan pulun və ya banka inkasso olunmuş satış pulunun bankdan daşıma vaxtı oğurlanması nəticəsində sığorta örtülməsi (zərərin ödənilməsi) təmin olunur.

DAŞINMALARIN ÖLÇÜ VAHİDİ – daşınan yüklərin kütləsini, daşınan sərnişinlərin sayını və daşıma məsafələrini ölçməyə imkan verən vahid. Daşınan yüklərin ümumi kütləsini tonlarla, ayrı-ayrı yük göndərmələrin kütləsini isə tonlar və kiloqramlarla ölçürlər. Qaz kəməri üzrə vurulan qazın kütləsini qazın fiziki parametrlərinə əsaslanaraq əvvəlcə kubmetrlərlə ölçür, sonra isə tonlara çevirirlər. Sərnişin daşımalarının ümumi həcmi daşınmış şəxslərin (sərnişinlərin) sayı ilə, hava nəqliyyatında isə çəki vahidləri ilə ölçürlər. Bu halda bir sərnişinin yüklə birlikdə orta çəkisi 90 kiloqrama bərabər hesab edilir. Yük və ya sərnişin partiyasının daşınma məsafəsi kilometrərlə, dəniz nəqliyyatında isə millərlə ölçülür. Yüklərin yerdəyişməsinin ümumi həcmi ton-kilometrərlə ölçülür. Bu halda yük partiyasının çəkisi daşınma məsafəsinə vurulur. Sərnişinlərin yerdəyişməsinin ümumi həcmi hər sərnişin-səfərin məsafələrinin cəmlənməsi yolu ilə sərnişin-kilometrərlə ölçülür.

DAŞINMAZ ƏMLAK – üzərində hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalı olan torpaq sahələri, yer təkisi sahələri, ayrıca su obyektləri (su tutarları) və torpaqla möhkəm bağlı olub, təyi-

natına tənəşsüz (hədsiz) zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan bütün əşyalar, o cümlədən binalar, qurğular, yaşayış və qeyri-yasayış sahələri, fərdi yaşayış və bağ evləri, meşələr və çoxillik əkmələr, əmlak kompleksi kimi müəssisələr.

Mülkiyyət hüquqları – bilavasitə əmlaka sahib olma, ondan istifadə və ona sərəncam vermə ilə, həmçinin bu əmlakın (mal, xidmət, görülən işlər, pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və s.) bölgüsü və mübadiləsi üzrə iqtisadi proses iştirakçıları arasında yaranan əmlak şərtləri ilə bağlı olan hüquq münasibətləri tərəflərinin hüquqlarıdır. Başqa sözlə, mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin öz əmlakına hüquqdur; onu operativ idarəetmə hüququdur, tərəflərin öhdəlikləri ilə bağlı olan hüquqdur (fiziki və ya hüquqi şəxsin əmlakına vurulan ziyanın ödənilməsi; qazancını itirdiyi təqdirdə vətəndaşın sağlamlığına vurulan zərərin ödənilməsi); müəlliflərin, ixtiraçıların öz yaradıcı əməklərinə – ixtiralar, əsərlər və s. görə mükafat hüquqlarıdır ki, pul və ya digər formada təcəssüm olunur.

DAŞINMAZ ƏMLAK BAZARINDA SATIŞ DİNAMİKASI – göstərici özündə həm ikinci bazarda, həm də birinci bazarda yeni tikilən evlərin satışını əks etdirir. Analitiklər daha çox köhnə ev və mənzillərin satışına diqqət edirlər.

DAŞINMAZ ƏMLAKIN DÖVLƏT REYESTRİ – daşınmaz əmlak üzərində hüquqların qeydiyyatı daşınmaz əm-

lakın dövlət reyestrində aparılır. Daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqlarının dövlət qeydiyyatı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq daşınmaz əmlaka hüquqların əmələ gəlməsinin, məhdudlaşdırılmasının (yüklü-lüyünün), başqasına keçməsinin və bu hüquqlara xitam verilməsinin dövlət tərəfindən tanınması və təsdiq edilməsi barədə hüquqi aktdır.

Daşınmaz əmlakın təsviri, dövlət qeydiyyatına alınmış hüquqları və onların məhdudlaşdırılmasına (yüklü-lüyünə) dair dövlət reyestrindən arayış hüquq sahibinə, onun tərəfindən vəkil edilmiş şəxsə, hüquq sahibinin əmlakına qanun və ya vəsiyyət əsasında vərəsəlik hüququ olan şəxslərə və qanunla nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar müvafiq dövlət orqanlarına və bələdiyyələrə verilir.

Daşınmaz əmlak üzərində hüquqların əmələ gəlməsinin, başqasına keçməsinin, məhdudlaş-

dırılmasının (yüklü-lüyünün) və xitam verilməsinin dövlət qeydiyyatı üçün aşağıdakılar əsas hesab olunur: qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları tərəfindən müvafiq olaraq dövlətə və ya bələdiyyələrə məxsus olan daşınmaz əmlakın

özgəninkiləşdirilməsinə, icarəsinə, istifadəsinə, ipotekaya qoyulmasına dair qəbul olunmuş aktlar; daşınmaz əmlak barəsində notariat qaydasında təsdiq edilmiş müqavilələr, vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamələr, mənzil sertifikatı və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş



*Azərbaycan Respublikasının Daşınmaz Əmlakın
Dövlət Reyestri Xidmətinin inzibati binası*



***Dünyanın ən bahalı daşınmaz əmlak yerləşən küçələrinin siyahısı
(kvadrat metrinin qiymətinə görə)***



1. Severn Road, Honkonq
Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 57000 €
2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: +9%



2. Kensington Palace Gardens, Böyük Britaniya
Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 55000 €
2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: +2%



3. Avenue Princesse Grace, Monako
Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 50000 €
2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: +2%



4. Chemin de Saint-Hospice, Fransanın Riverası
Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 45000 €
2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: +5%



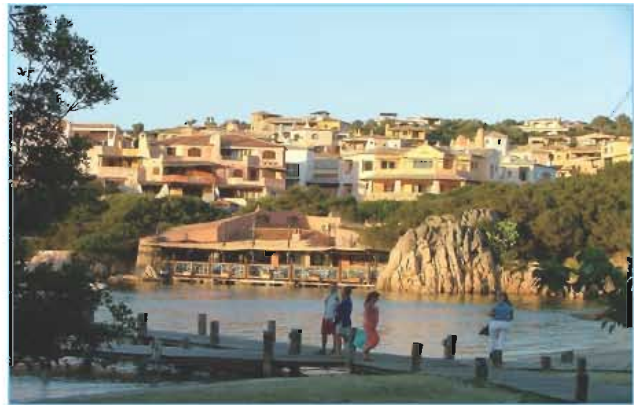
5. 5-ci avenyu, Nyu York, ABŞ
Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 45000 €
2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: -4%



6. Quai Anatole, Paris
Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 32000 €



7. Rue Bellot, Cenevrə, İsveç
 Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 31000 €
 2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: -2%



8. Via Romazzino, Sardiniya, İtaliya
 Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 31000 €
 2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: +2%



9. Wolseley Road, Poynt Payper, Sidney, Avstraliya
 Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 15000 €
 2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: -5%



10. Ostojenka, Moskva, Rusiya
 Daşınmaz əmlakın qiyməti: m^2 -ə 13000 €
 2009-cu ilə nisbətən qiymətin dəyişməsi: -30%

digər sənədlər; qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarları; qanun qüvvəyə minənədək müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən verilmiş daşınmaz əmlak üzərində, o cümlədən torpaq sahələri, binalar və qurğular, yaşayış və qeyri-yasayış sahələri, fərdi yaşayış və bağ evləri, yer təki sahələri, suturları, meşələr və çoxillik əkmələr, əmlak kompleksi kimi müəssisələr üzərində hüquqları təsdiq edən aktlar, şəhadətnamələr və qeydiyyat vəsiqələri; 2007-ci il mayın 22-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzdində olan bağ təsər-

rüfatı idarələri tərəfindən vətəndaşlara ayrılmış bağ sahələrinə dair verilən icarə müqavilələri, sərəncamlar və orderlər; daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və başqasına keçməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən hazırlanan sənədlər əsasında qeydiyyat orqanı tərəfindən verilən dövlət reyestrindən çıxarışla rəsmiləşdirilir. Dövlət reyestrində daşınmaz əmlak, onlar üzərində həm mövcud olan, həm də xitam verilmiş hüquqlar və hüquq sahibləri barədə məlumat saxlanılır. Ərizə jurnalı (ərizələrin qeydiyyat ki-

tabı) və hüquqların dövlət qeydiyyatı üçün əsas olan sənədlər daxil edilən qovluqlar dövlət reyestrinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Qanunla müəyyən edilmişdir ki, qeydiyyat orqanı hüquqların dövlət qeydiyyatı zamanı buraxılan texniki səhvləri, onları aşkar etdiyi və ya bu barədə maraqlı şəxslərdən ərizə aldığı gündən üç gün müddətində aradan qaldırır. Hüquqların dövlət qeydiyyatı zamanı maraqlı iştirakçılara səhvlərin aradan qaldırılması barədə 48 saat müddətində yazılı məlumat verilməlidir.

Hüquqların dövlət qeydiyyatı zamanı buraxılan texniki səhvlərin düzəlişi hüquq sahiblərinə və ya üçüncü şəxslərə ziyan vurmayaacağı və ya onların qanuni mənafeələrini pozmayacağına güman etməyə əsas olduğu halda aparılır. Hüquq sahibi və ya üçüncü şəxs etiraz edərsə, belə düzəlişlər məhkəmənin qərarı əsasında aparılır.

Əgər dövlət reyestrinin məzmunu torpaq sahəsi üzərində hüquqa və ya həmin hüququn məhdudlaşdırılmasına dair həqiqi hüquqi vəziyyətə uyğun deyildirsə, hüququ pozulmuş şəxs dövlət reyestrində qeyddə düzəlişin aparılması üçün belə düzəlişlə hüququna toxunulan şəxsdən razılıq verməsini tələb edə bilər.

Dövlət reyestrində tikintisi başa çatdırılmamış daşınmaz əmlak üzərində, həmçinin mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda mülkiyyət və digər əşya hüquqları dövlət reyestrində tikintiyə icazə sənədləri və plan-cizgi əsasında qabaqcadan qeydiyyatla alınır.

Tikintisi başa çatdırılmamış binanın tərkib hissəsi olacaq ayrı-ayrı mənzillərə və ya qeyri-yaşayış səhələrində mülkiyyət hüququ və eyni zamanda onun ipoteka ilə yüklüüyü dövlət reyestrində qabaqcadan qeydiyyata alınır.

Qanun onu da nəzərdə tutur ki, torpaq sahəsinə olan hüququn və ya torpaq sahəsini yüklü edən hüququn əldə edilməsinə və ya ləğvinə, yaxud belə hüququn məzmununun və ya növ-bəlliliyinin dəyişdirilməsinə dair tələbi təmin etmək üçün dövlət reyestrində qabaqcadan qeydi-

yat aparıla bilər. Gələcək və ya şərti tələblərin təmin edilməsi üçün də qabaqcadan qeydiyyatın aparılmasına yol verilir.

Qabaqcadan qeydiyyat aparıldıqdan sonra torpaq sahəsinə və ya ona olan hüquqa dair verilən sərəncam, onun göstərilən tələbin həyata keçirilməsinə təsir etdiyi və ya mane olduğu hissəsində etibarsızdır. Həmin qayda sərəncamın məcburi icra və ya həbsin qoyulması qaydasında verildiyi halda da tətbiq edilir.

Daşınmaz əmlak üzərində müddəti on bir aydan çox olan icarə və ya istifadə hüququ dövlət qeydiyyatına alınır. İcarə və ya istifadə hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması barədə ərizəni daşınmaz əmlakın icarə (istifadə) müqaviləsi üzrə tərəflərdən biri verə bilər. Daşınmaz dövlət əmlakı üzərində icarə (istifadə) hüququ, daşınmaz dövlət əmlak üzərində icarə (istifadə) müqaviləsi bağlamaq hüququ olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müraciəti əsasında dövlət reyestrində qeydiyyata alınır.

Daşınmaz əmlakın, o cümlədən tikintisi başa çatdırılmamış obyektin ipotekası haqqında müqavilənin dövlət qeydiyyatı zamanı ipotekanın predmeti, ipoteka ilə təmin edilmiş borcun (öhdəliyin) icra müddəti, ipotekasaxlayan və ipotekaqoyan barədə məlumat qeyd edilir. İpoteka predmeti bütövlükdə əmlak kompleksi kimi müəssisə olduqda, üzərində ipoteka hüququ qeydiyyata alınan əmlakın tərkibinə həmin müəssisənin maddi və qeyri-maddi aktivləri, o cümlədən binalar, tikililər, qurğular, avadanlıq, inventar,

xammal, hazır məhsul, tələb hüquqları, patentlər və başqa müstəsna hüquqlar daxil olur.

Etibarlı idarəetmə və ya qəy-yumluq əsasında daşınmaz əmlaka sərəncam verilməsi ilə bağlı bütün hüquqlar bu münasibətləri müəyyən edən sənədlər, o cümlədən müqavilələr və məhkəmə qərarları əsasında dövlət qeydiyyatına alınır.

Qeydiyyat orqanının vəzifəli şəxsləri qanuna uyğun olaraq, dövlət reyestrində daşınmaz əmlaka hüquqların qeydiyyatının dəqiqliyinə və vaxtında aparılmasına, dövlət reyestrindən verilən məlumatın tam və düzgün olmasına cavabdehirlər.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı daşınmaz əmlak idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi – daha səmərəli və şəffaf daşınmaz əmlak kadastrı və qeydiyyatı sisteminin yaradılması, əmlak bazarlarının dəstəklənməsini, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını, daşınmaz əmlakın səmərəli istifadəsini ön plana çəkir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi milli məkan məlumatlarının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən daşınmaz əmlakın dövlət reyestrinin, daşınmaz əmlakın vahid dövlət kadastrının, ünvan reyestrinin tərtibi və aparılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir (bax: Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi).

Komitə beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin müvafiq qurumları ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurur, beynəlxalq təcrübələr öyrənilir, informasiya mübadilələri aparılır.

Dünya Bankının “Doing business-2011” hesabatına əsasən Azərbaycan əmlakın qeydiyyatının təkmilliyi göstəricilərinə görə dünya ölkələri arasında 10-cu yerdədir.

Bununla yanaşı, zamanın çağırışlarına cavab olaraq daşınmaz əmlak üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı sisteminin inkişafı ilə bağlı tədbirlər davam etdirilir.

Artıq Avropa məkanı ölkələri üçün tövsiyə olunan və inteqrasiya üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bir sıra standartlar təsdiq edilmişdir. İndi ölkələr iqtisadiyyatlarını və idarəetmə məsələlərini inkişaf etdirmək məqsədilə həmin standartlar əsasında infrastruktur formalaşdırır, onun əhatə dairəsini genişləndirir və regional əməkdaşlıqlar həyata keçirirlər.

Yaxın gələcək üçün aşağıdakılar hədəf kimi müəyyənləşdirilib: bütün mövcud daşınmaz əmlak obyektləri barəsində müasir tələblərə uyğun mərkəzləşdirilmiş elektron kadastr məlumat bazasının yaradılması; qeydiyyat sisteminin davamlılığının təmin edilməsi üçün uyğun mühitin və infrastrukturun formalaşdırılması, məkan məlumatlarının rəqəmsal banklarının yaradılması; daşınmaz əmlakın kadastrının, dövlət reyestrinin və məkan informasiyalarının inteqrə olunmuş sisteminin yaradılması; informasiya resurslarının istifadəçilər üçün əlverişli olması; kadastr və qeydiyyat sahəsində dövlət xidmətlərinin elektron formada təqdim edilməsinə keçidin təmin edilməsi.

DAŞINMAZ ƏMLAKIN DÖVLƏT REYESTR NÖM-

RƏSİ (REYESTR NÖM-RƏSİ) – ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq zamanca və bu ölkə ərazisində dəyişməyən, təkrar olunmaz, daşınmaz əmlak obyektinin vahid şəkildə olduğunu göstərən nömrə.

DAŞIYANLARIN MƏSULİYYƏT SİĞORTASI – iki kateqoriya üzrə bölünür:

1) sığortanın yayıldığı nəqliyyat vasitələrinin tipləri üzrə; 2) o kateqoriyadan olan şəxslər üzrə ki, onlara zərər dəyərkən sığortanın məsuliyyəti baş verir. Daşıyanların məsuliyyət sığortasını su, hava, avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı ilə yük daşıyanların məsuliyyət sığortasına bölmək olar.

DAŞIYICI – ödəniş və ya muzzla sərnişin, baqaj, yük və poçt daşıma xidmətləri göstərən, mülkiyyət, icarə hüququ və ya başqa qanuni əsaslarla nəqliyyat vasitələrinə malik olan hüquqi və ya fiziki şəxs.

DATİYEV İSLAM MAQOMETOVİÇ (1884-1965) – Azərbaycan iqtisadçısı, prof.



Əkinçilik Xalq Komissarlığında müavin işləmişdir.

1929-1932-ci illərdə Gəncədəki Azərbaycan Kənd

Təsərrüfatı Universitetinin rektoru vəzifəsində çalışmış və onun ilk təşkilatçılarından. Aqronomluq fakültəsinin tərkibində bitkiçilik kafedrasının ilk müdiri olmuşdur. Onun rəhbərliyi dövründə bitkiçilik fakültəsinin nəzdində 3 şöbə: meyvəçilik, subtropik və texniki bit-

kilər, üzümçülük və şarabçılıq, meşəçilik və tərəvəzçilik şöbələri, heyvandarlıq fakültəsinin nəzdində isə ipəkçilik, qoyuncululuq və südçülük şöbələri yaradılmışdır. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu 1931-ci ildə Bakıdan Gəncəyə köçürülmüşdür. Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun “İqtisadiyyatın planlaşdırılması” kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir.

DAUES PLANI – Almaniya üçün təzminat planı; Amerika bankiri Ç.Dauesin başçılığı ilə beynəlxalq ekspertlər komitəsi



tərəfindən hazırlanmış və Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş ölkələrin London konfransında təsdiq edilmişdir (1924). Daues planı 1918-1923-cü illərdə Almaniya proletariyatının inqilabi mübarizəsi nəticəsində zəifləmiş Almaniya imperalizminin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Almaniyaya 200 mln. dollar borc verməyi, Almaniyanın hərbi-sənaye potensialını dirçəltmək məqsədilə Almaniya inhisarlarına yardım göstərməyi və onu Sovet İttifaqına və Avropada inqilabi



*Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş ölkələrin
London konfransı*

hərəkata qarşı çevirməyi, Almaniya iqtisadiyyatını Amerika inhisarlarına tabe etməyi nəzərdə tuturdu. Bu plan müəllifləri ümid edirdilər ki, təminatı ödəmək üçün Almaniya yeni satış bazarlarını SSRİ-də tapaçaq və SSRİ-yə Almaniya sənaye malları ixracının güclənməsi sosialist sənayeləşdirilməsini pozacaq, SSRİ-nin müdafiə qabiliyyətini zəiflədəcəkdir. Daues planı Almaniya zəhmətkeşləri üçün yerli burjuaziyanın zülmünə xarici kapital əsarətini də əlavə etdi. Verilən kreditin təminat ödənişindən qat-qat artıq olması Almaniya imperia- lizminin dirçəlməsinə və yeni təcavüzkarlıq müharibəsinin hazırlanmasına imkan yaratdı. İqtisadi və hərbi mövqeyini möhkəmləndən Almaniya inhisarları Daues planına qarşı fəal mübarizəyə başladılar, çünki bu plan onların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini müəyyən dərəcədə azaldırdı. Daues planını yaradanların bu plan vasitəsilə SSRİ-ni iqtisadi cəhətdən boğmaq ümidləri də puça çıxdı. 1929-cu ildə Daues planı Yunq planı ilə əvəz edildi.

DAVAMLI (permanent) DEMPİNG – xarici bazarlarda əm-

tələrin dəyər-dəyməzinə, yeni istehsal xərclərindən aşağı qiymətlə satılması. Xarici bazarı ələ keçirməyə, yaxud ən azı həmin bazarda davamlı rəqabət qabiliyyətli mövqe tutmağa yönəlmiş, zaman etibarilə uzun müddət həyata keçirilən dempinq siyasətidir.

Davamlı dempinq ölkənin daxili və ya xarici siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla yalnız dövlətin dəstəyi ilə tətbiq edilə bilər, çünki ixracatçı ölkələr, adətən, ciddi müqavimətlə üzləşir.

Əksər ölkələrin antidempinq qanunvericiliyi davamlı dempinqə ciddi maneələr yaradır.

DAVAMLI İŞSİZLİK – 4-8 ay işsiz vəziyyətdə qalmaqdır. Bu dövr ərzində işsizdə özünə inam hissi azalır. Belə işsizlər ümumi işsizlərin 25%-ni təşkil edirlər.

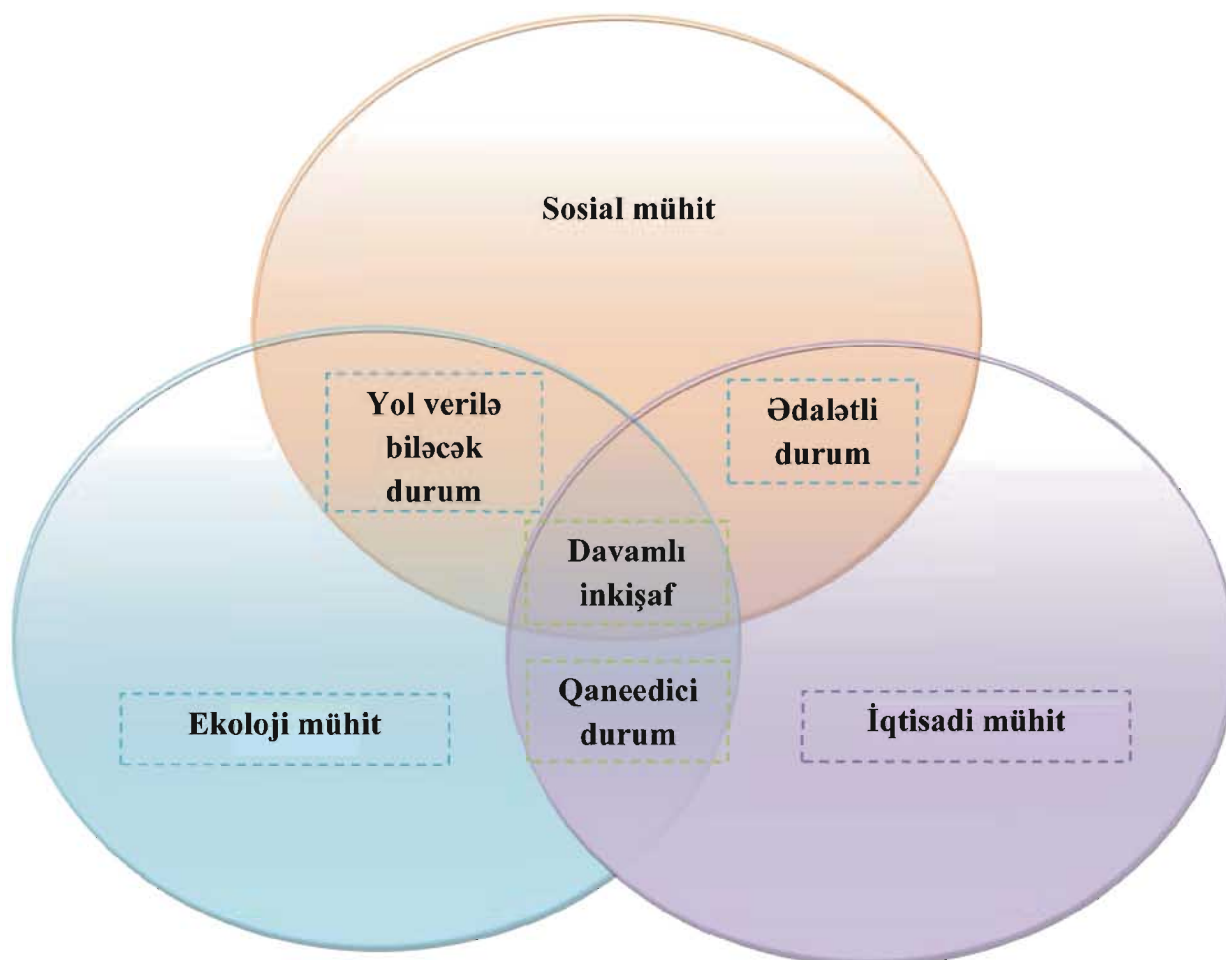
DAYANIQLI ARTIM ƏMSALI (sustainable growth rate) – şirkətin kapitalının artım sürəti. Şirkət dayanıqlı artım əmsalından tez arta bilməz.

DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI – sivilizasiyanın inkişaf modeli. Sosial-iqtisadi problemlər ilə ətraf mühitin qorunması arasında dünya balansının təmin edilməsi zərurətindən

irəli gəlir. İlk dəfə “dayanıqlı inkişaf” termini Qru Harlem Bruntlanın rəhbərliyi altında BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə ümumdünya komissiyası tərəfindən 1987-ci ildə təqdim edilən “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı məruzəsində elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu terminə cəmiyyətin insanların indiki nəslinin həyatı tələbatlarının ödənilməsinə gələcək nəsillərin belə imkandan məhrum olması hesabına nail olunmamasını nəzərdə tutan inkişaf modeli ifadə olunurdu.

Dayanıqlı inkişafa aparan yeni modelin qəbul edilməsi zəruriliyi ətraf mühitin deqradasiyasının ümumbəşəri təhlükəsi ilə şərtlənir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin partlayışa oxşar artımı yoxsul və varlı ölkələrin həyat səviyyələrindəki fərqləri artıraraq ekoloji, sosial və iqtisadi planda disbalansı (balansın pozulmasını) sürətləndirir. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə konfransında göstərilirdi ki, varlı azlığın rifah və gücünün görünməyən səviyyəsini doğuran iqtisadi artım, eyni zamanda, risklərə və disbalansa (balansın pozulmasına) gətirib çıxarır ki, bunlar da eyni dərəcədə həm varlılara, həm də yoxsullara təhlükə yaradır. Ekoloji fəlakətdən yaxa qurtarmaqdan ötrü dünya birliyinin dayanıqlı inkişaf xətti ilə getməsi lazımdır. Konfransda “Ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio-de-Janeyro Bəyannaməsi” qəbul edildi və burada bizim sivilizasiyanın dayanıqlı inkişafa nail olmasının əsas prinsipləri üzrə dövlətlərin öhdəlikləri elan olundu.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası



Sxem 1

Dayanıqlı inkişafın yeni modelinə keçid təbiətin qorunmasının səmərəli tənzimlənməsi mexanizminin – yeni resursqoruyucu və ekoloji cəhətdən təmiz (xalis) texnologiyaların, dövlət, qeyri-hökumət, milli mexanizmlərin formalaşmasını tələb edir.

Dayanıqlı inkişaf modelinə keçid imkanı milli dövlət mənafe-ləri və dünya birliyinin mənafe-ləri, dayanıqlı inkişafın tələb-ləri və transmilli korporasiyaların (TMK) mənafe-ləri və s. arasında köklü ziddiyyətlərin həll edil-məsindən, ən azı, yumşaldılma-sından asılıdır (bax: sxem 1).

“DAYAN-ZƏRƏR” SİFARİ-Şİ (“DAYAN” ƏMRİ, “DAYAN-İTKİ” SİFARİŞİ) – qiymətli kağızın alışı və ya satışını bazar qiyməti müəyyən qiymətə çatdıqdan sonra həyata keçirmək haqqında brokerə verilən sifariş. Qiymət müvafiq həddə çatdıqdan sonra alışı və ya satışı həyata keçirmək üçün əlavə təsdiq tələb olunmur və müvafiq qiymətdə sifariş tez-tez yerinə yetirilir. Bu əməliyyat investo-run qiymətli kağızlar üzrə itki-lərini məhdudlaşdırmaq məqsədi güdür.

DAYMOND PİTER (1940) – Amerika iqtisadçısı. 1980-ci il-

lərin sonu 1990-cı illərdə sosial təminat şurasında məsləhətçi işləyib. 2010-cu ildə o, amerika-



lı Mortensen Deyl və britaniyalı Pis-sarides Kris-tofer ilə bir-likdə “axta-rış modeli bazarların tədqiqinə gö-rə” Nobel mükafatına layiq gö-rülmüşdür. O, 1960-cı ildə Yel Universitetində bakalavr dərəcəsi alıb. 1963-cü ildə Mas-saçusets Texnoloji İnstitutunda namizədlik dissertasiyasını mü-

lən sonu 1990-cı illərdə sosial təminat şurasında məsləhətçi işləyib. 2010-cu ildə o, amerika-

dafiə edib. O, 1985-1986-cı illərdə institutun iqtisadiyyat departamentinin rəhbəri olmuşdur. 1997-ci ildən isə professorudur. 1968-ci ildə iqtisadiyyat cəmiyyətinin üzvü seçilib və onun prezidenti olub. 2003-cü ildə Amerika İqtisadiyyat Assosiasiyasının prezidenti seçilib. O, Amerika İncəsənət və Elmlər Akademiyasının üzvü (1978), Milli Elmlər Akademiyasının üzvü (1984), Milli Sosial Sığorta Akademiyasının təsisçisi və üzvüdür (1988).

DDP (ing. *Delivered Duty Paid* – rüsum ödənilərək gətirilib) – bazis daşıma şərti. Bu şərtə uyğun olaraq satıcı əmtəni (malı) müqavilədə göstərilən təyinat yerinə çatdırmalı və gömrük rüsumlarını ödəməlidir. Təyinat yerinə qədər əmtənin (malın) çatdırılması zamanı sığorta risklərini satıcı daşıyır.

DDU (ing. *Delivered Duty Unpaid* – rüsum ödənilmədən gətirilib) – beynəlxalq ticarətdə əmtənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biri. Bu şərtə əsasən satıcı əmtəni alıcıya idxal üçün təmizlənməmiş və istənilən nəqliyyat vasitəsindən boşaldılmış şəkildə təyinat yerində təhvil verir. Alıcı əmtənin həmin yerə çatdırılması üçün bütün xərcləri və riski öz üzərinə götürür.

DEBET (lat. *debit* – o borcudur) – ikitərəfli cədvəl formasında olan mühasibat hesabının sol tərəfi. Pul vəsaitlərinin, əmtəə-material sərvətləri (məsələn, hazır məhsul, bitməmiş istehsal, material, yanacaq və sair) ehtiyatlarının vəziyyətini və hərəkətlərini qeyd etmək üçün istifadə olunan hesablarda

debitdə hər ayın əvvəli üçün nəzərə alınan mövcud sərvətlər və ay ərzində onların daxil olması göstərilir.

DEBET KARTI – bank fəaliyyətində geniş istifadə olunur. Bu kart sahibinə bank hesablarındakı vəsaitlərin qalığı nəzərə alınmaqla ödənişlər etməyə və ya nağd pul almağa hüquq verir.



DEBİT (fr. *debit* – sərf) – vahid zamanda təbii və süni mənbələrdən alınan maye və qazın həcmi. Neft-qaz sənayesində geniş tətbiq olunur. Quyunun məhsuldarlığının əsas göstəricisidir.

DEBİTANT – xırda tacir.

DEBİTOR – borclu. Hüquqi və fiziki şəxslərin müəssisəyə, təşkilata, idarəyə pul borcu ola bilər. Başqa sözlə, ünvanına yüklənib göndərilmiş malların də-

yərini ödəməyən alıcı müəssisə, əzamiyyət və əməliyyat-təsərrüfat xərclərinə görə avans almış fəhlə və ya qulluqçu, aşkar edilmiş israfçılıq, əskikgəlmə və sair hallara görə haqq-hesab verən maddi məsul şəxs debitor ola bilər.

DEBİTOR BORCLANMA (BORC) – müəyyən müəssisəyə hüquqi və fiziki şəxslərin borclanmasının pul ifadəsi, yaxud şirkətin dövriyyə kapitalının bir hissəsi; şirkətə çatmalı, lakin onun hələlik almadığı vəsaitlər. Debitor borclanmanın (borcun) mövcudluğu təsərrüfat dövriyyəsindən müəssisənin pul vəsaitlərinin ayrılmasını təsdiq edir. Debitor borclanmanın (bor-

cun) xarakterindən asılı olaraq təsərrüfat təcrübəsi gedişində şərti olaraq “normal” və uzadılmış (özünü doğrultmayan) debitor borclanma (borc) fərqləndirilir. “Normal” debitor borclanma (borc) təsərrüfat subyektləri arasında əmtəə və xidmətlərə görə istifadə olunan hesablaşmalar sisteminin xüsusiyyətləri nəticəsində yaranır və burada pul vəsaitləri əmtəə və xid-

mətləri göndərən müəssisələrin hesabına dərhal daxil olmur. Bu kateqoriyadan olan debitor borclanmaya (borca) aiddir: alıcıların ödəmə vaxtı çatmayan borclanması (borcu), alıcılar tərəfindən iddiaların irəli sürülməsi zamanı müxtəlif ehtiyaclar üçün “təhtəlhəsab” pul vəsaitləri verilərkən yaranan borclanma (borc) və i.a.

Özünü doğrultmayan (iqtisadi cəhətdən əlverişli olmayan) debitor borclanma (borc) məhsulun (xidmətin) dəyərini vaxtında ödəməyən alıcı və sifarişçilər tərəfindən, eləcə də verdiyi pul vəsaitlərinə görə vaxtında hesabat verməyən təhtəlhəsab şəxslər tərəfindən tədiyə intizamının pozulması ilə əlaqədardır. Onun meydana gəlməsinin digər səbəbləri müəssisənin qeyri-qənaətbəxş təsərrüfat fəaliyyəti ilə; mal-material qiymətlilərin (dəyərlərin) və pul vəsaitlərinin aşkar olunmuş oğurlanması ilə; israfçılıqla və əskikgəlmə ilə əlaqədardır. İqtisadi cəhətdən özünü doğrultmayan debitor borclanmanın (borcun) çox olması müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərir.

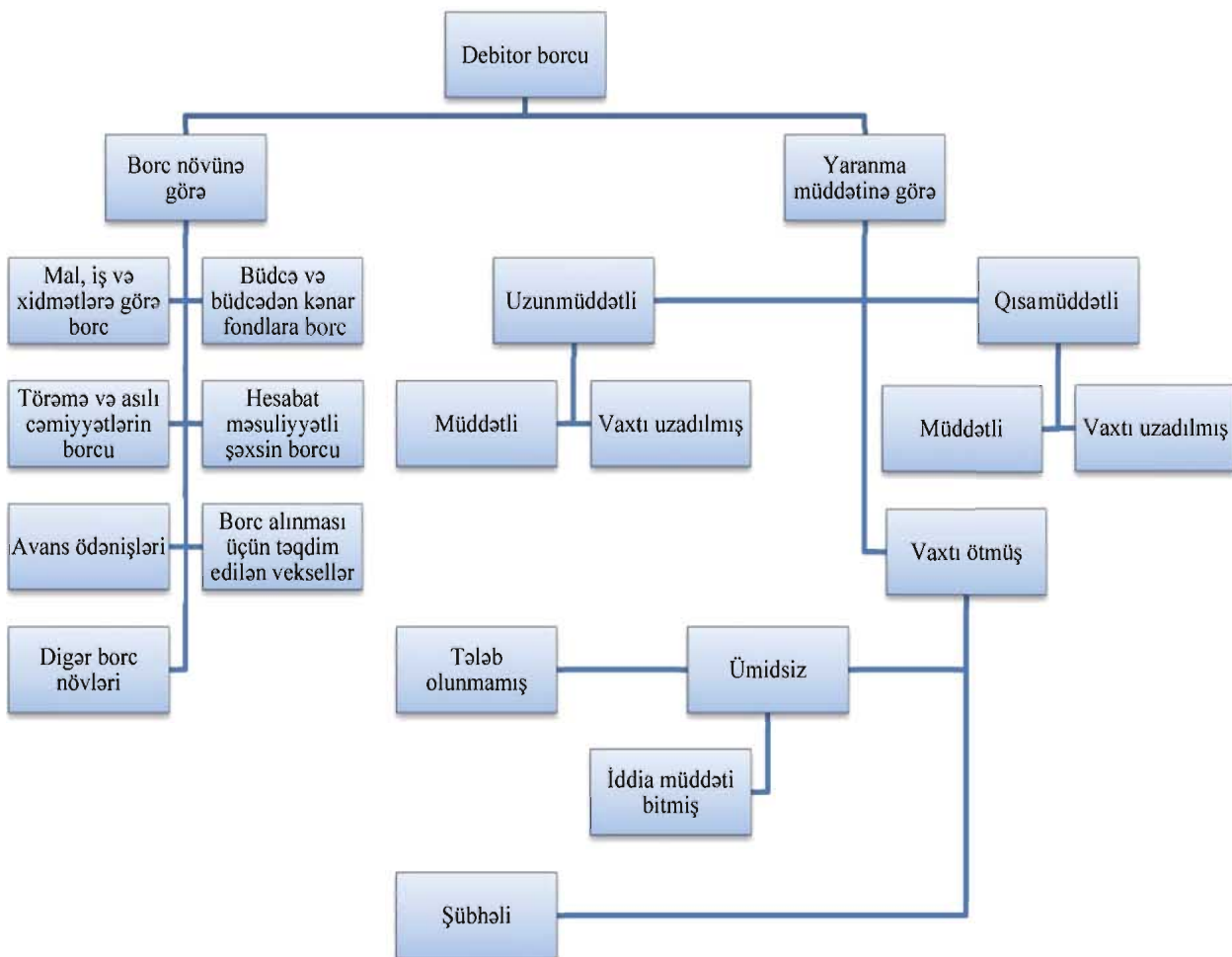
DEBİTOR BORCUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ – debitorlar

öz vəzifələrini yerinə yetirərkən müəssisənin əlavə mənfəət əldə edilməsinə yönəlmiş debitor borcunun formalaşması və onun vəziyyətinə nəzarətlə bağlı tədbirlər kompleksi. Müəssisə öz məhsulunu kreditlə satdıqda və ya resursları tədarük edənlərə avans ödədikdə debitor borcu yaranır.

Debitor borcunun idarə edilməsi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Birinci mərhələ – müəssisənin öz məhsullarını satması və mal-göndərənlərin məhsullarını alması üçün normal şərtlər müəyyən etməsi. Bu mərhələdə debi-

Debitor borcunun növü



Sxem 1

tor borcunun idarə edilməsi üzrə menecerlər yüklənib yola salınmış məhsulun haqqının ödənilmə dövrünün uzunluğu və alıcının faktiki olaraq kreditləşməyə görə qiymət əlavəsinin məbləği barədə qərar qəbul etməlidirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə əksər sahələrdə bu şərtlər standartlaşdırılmışdır, Azərbaycanda isə bu proses hələlik rüşeym halındadır.

İkinci mərhələ – hər bir alıcının kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi. Alıcı barədə informasiya mənbələri çox müxtəlifdir – satıcının özünün iş təcrübəsi, başqa borcverənlərin təcrübəsi, kredit agentliyinin qiymətləndirilməsi, alıcının bankda yoxlanması, onun qiymətli kağızlarının bazar qiyməti, alıcının maliyyə hesabatının təhlili. Böyük həcmli kredit informasiyası ilə işləyən müəssisələr, adətən, müxtəlif informasiya mənbələrini birləşdirir, bu məqsədlə ehtimalları aşkar hallardan fərqləndirməyə imkan verən formal kredit qiymətləndirmə sistemlərindən istifadə edirlər.

Üçüncü mərhələ – alıcı ilə müqavilə formasının müəyyən edilməsi. Satışların ən riskli forması açıq hesab üzrə satışlardır. Bu halda malgöndərənə alıcı arasında müqavilə bağlanmışdır, alıcının satıcıya pul borclu olmasını təsdiqləyən yeganə amil isə satıcının mühasibat kitabındakı qeyd və alıcı tərəfindən hesablanmış qaimə və hesabdır. Buna görə də kontrakt etikası normalarının təsərrüfat həyatında imperative çevrilmədiyi şəraitdə daha ətraflı və formallaşdırılmış müqavilələr tərtib etmək zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə,

eləcə də beynəlxalq ticarətdə debitor borcunun idarə edilməsi vasitələri kimi kommersiya vekselinə, akseptləşdirilmiş ticarət vekselinə və akkreditivdən istifadə edilir.

Kommersiya vekseli aşağıdakı qaydada tətbiq edilir. Satıcı alıcının əmtəənin haqqını ödəməyə borclu olması barədə veksəl tərtib edir və onu malın yüklənib yola salınması barədə sənədlərlə birlikdə alıcının bankına göndərir. Əgər ödəniş dərhal icra edilərsə, bu cür veksəl dərhal ödənilən köçürmə vekseli hesab olunur. Əks halda həmin veksəl müəyyən müddətdən sonra ödənilən müddətli köçürmə vekseli hesab edilir. Vekselin təqdim edilən və ya müddətli olmasından asılı olaraq, alıcı ya ödənişi həyata keçirir, ya da vekselin üzərinə “akseptləşdirilmişdir” (“qəbul edilmişdir”) sözünü və öz imzasını əlavə etməklə borcu qəbul edir. Bundan sonra bank malın yüklənib yola salınması barədə sənədləri alıcıya, pulu və ya akseptləşdirilmiş ticarət vekselinə isə satıcıya verir. Satıcı akseptləşdirilmiş ticarət vekselinə ödənilmə tarixinə qədər saxlaya və ya ondan borcun təminatı kimi istifadə edə bilər.

Alıcının tədiyə qabiliyyətinə daha yüksək dərəcədə əmin olmaq istəyən ixracatçı alıcının özündən və ya onun bankından geri çağırılı bilməyən akkreditiv rəsmiləşdirilməsini xahiş edə bilər. Bu halda bank ixracatçıya bildiriş göndərir ki, ixracatçının bankında onun xeyrinə kredit açılmışdır. Bundan sonra ixracatçı alıcının bankının adına köçürmə vekseli tərtib edir və onu

akkreditiv və yükün göndərilməsi haqda sənədlərlə birlikdə öz bankına təqdim edir. İxracatçının bankı vekselin akseptləşdirilməsini və ya pulun ödənilməsini təşkil edir və sənədləri alıcının bankına göndərir.

Alıcının kredit qabiliyyəti qiymətləndirildikdən və onunla müqavilə forması müəyyən edildikdən sonra onun kreditinin “əsas” limitlərini təyin etmək lazımdır. Bu halda yadda saxlamaq lazımdır ki, menecerin debitor borcunun idarə edilməsi üzrə işi şübhəli borcların sayını minimuma endirmək deyil, mənfəəti maksimallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, ödəniş ehtimalının gözlənilən mənfəətə hasili ödənişin olmaması ehtimalının əmtəələrin mayaya dəyərində hasilindən çox olduqda menecer alıcının kredit limitlərini artırmalıdır. Buna görə də çox vaxt kredit üçün sifariş verən şəxsin daimi və etibarlı alıcıya çevrilməsi ehtimalı olduqda “sərhəd vəziyyətində” olan sifarişçiləri qəbul etmək məsləhətdir.

Nəhayət, debitor borcunun idarə edilməsinin sonuncu, beşinci mərhələsi debitorların öz borclarını ödəmək öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə nəzarətdən ibarətdir.

DEBRYE JERAR (1921-2004) – amerikalı riyazi iqtisadçı, ta-



razlıq nəzəriyyəsi üzrə işlərin müəllifi.

“Ümumi tarazlıq və şərtlər” nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlan-

masına görə 1983-cü ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Paris Universitetinin nəzdində “Ekol normal superyer” Ali pedaqoji məktəbini bitirmişdir (1944).

1945-ci ilin ortalarına qədər Almaniyada Fransa ordusunda xidmət etmişdir. Milli elmi tədqiqatlar mərkəzində tədqiqatçı assistent vəzifəsində işləmişdir. Rokfeller Fondunun təqaüdçüsü kimi 1948-1950-ci illərdə ABŞ-ın aparıcı universitetlərinin (Harvard, Çikaqo, Kaliforniya və Kolumbiya) iqtisadiyyat fakültəsində, İsveçdə və Norveçdə ixtisasartırmada olmuşdur. Çikaqo Universiteti iqtisadi tədqiqatlar üzrə Koulz Komissiyasının tədqiqatçı assistenti (1950-1955), 1955-1956-cı illərdə Parisdə Fransa elektrik xidmətinin əməkdaşı, Yelsk və Stanford universitetlərinin professoru (1955-1961), 1962-ci ildən iqtisadiyyat professoru, eləcə də 1975-ci ildən Berklidə Koliforniya universitetinin riyaziyyat professoru, Luven Katolik Universiteti (Belçika, 1968-1969; 1971-1972) nəzdində əməliyyatlar və ekonometrika tədqiqatları mərkəzində Quqenheyim Fondunun; Kristçöpr Kentberi Universitetində Erskin fondunun təqaüdçüsü (Yeni Zelandiya, 1969-cu ilin yayı), Kembridcə Çörçill kollecinin xarici təqaüdçüsü (1972-ci ilin yazı) idi. 1975-ci ildən ABŞ-ın vətəndaşı. Fransanın Fəxri legion ordeninə layiq görüldü (1976). Amerika Elm və İncəsənət Akademiyasının, Amerika Milli Elmlər Akademiyasının, Amerika İqtisadi Assosiasiya-

sının, Amerika Elmin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının üzvü olub. 1969-1971-ci illərdə Ekonometrika cəmiyyətinin vitse-prezidenti, sonradan prezidenti. Bonn, Lozanna, Şimal-Qərb (ABŞ) universitetlərinin, Tuluza Sosial Elmlər Universitetinin fəxri elmi dərəcələrinə layiq görülmüşdür.

Debryenin elmi maraqları ilk növbədə ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması ilə əlaqədardır. 1954-cü ildə o, “Ekonometrika” jurnalında K.Erron ilə birlikdə “Rəqabətli iqtisadiyyat üçün tarazlığın mövcud olması” adlı klassik məqaləsini dərc etdirdi ki, burada bazar iqtisadiyyatının riyazi modeli təklif olunmuşdu. Bu modeldə müxtəlif istehsalçılar maksimum mənfəət əldə etməkdən ötrü öz məhsul və xidmətlərinin satışını, eləcə də istehsal amillərinə olan tələbi planlaşdırırdılar. Model bir tərəfdən istehsal amillərinə olan tələb və təklifi, digər tərəfdən bütün qiymətləri ehtiva edirdi. Debrye XX əsrin klassik iqtisadi əsərlərindən biri sayılan “Dəyər nəzəriyyəsi: iqtisadi tarazlığın aksiomatik təhlili” kitabında ümumi hallarda “təsdiq olunmanın mövcudluğu” nəzəriyyəsini yaymışdır.

Debrye və onun həmkarları tərəfindən tətbiq edilən aksiomatik metod iqtisadi təhlilin standart metoduna çevrildi. 1950-ci illərdə bu metod ümumi tarazlıq nəzəriyyəsində, faydalılıq nəzəriyyəsində və istehsal nəzəriyyəsində istifadə olunurdu. 1980-ci illərdə bu üsullar makroiqtisadi tədqiqatlarda, o cümlədən sənaye təşkilinin, dövlət

maliyyəsinin və s. öyrənilməsi zamanı tətbiq olunurdu.

DEDAKTEBL (ing. *deductible*) – sığortalının irəli sürdüyü iddiaların son tənzimlənməsinə qədər avansla sığorta şirkəti tərəfindən ödənilən sığorta ödəməsinin bir hissəsi.

DEFİSİT, YAXUD KƏSİR (lat. *deficit* – çatışmır) – 1. Büdcədə xərclərin gəlirləri ötməsi. 2. İstehsal amillərinin, istehlak şeylərinin tarazlaşması üçün zəruri olan pul, əmtəə və xidmətlərin çatışmaması.

DEFLYASIYA (lat. *deflatio* – üfürmə, sovurma, köpdürmə) – 1. Əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin bazis ili kimi götürülmüş ilin qiymətlərinə nəzərən yenidən hesablanması proseduru (bax: ümumi milli məhsulun deflyatoru). 2. İnflyasiyanın azaldılması, əmək haqqının “dondurulması” yolu ilə tətbiq edilən və əsasən, artıq pul kütləsinin müəyyən hissəsinin tədaviyən çıxarılmasında ifadə olunan dövlət tədbirləri kompleksi. Kredit restriksiyası (faiz dərəcəsinin artırılması, kreditin limitləşdirilməsi), vergilərin artırılması, sosial-mədəni xərclərin azaldılması və bu kimi digər tədbirlərlə həyata keçirilir. Kreditlərin ödənişinin məhdudlaşdırılması (uçot dərəcəsinin qaldırılması nəticəsində) kapital qoyuluşlarının azaldılmasına gətirib çıxardığından deflyasiya son nəticədə işsizliyin genişlənməsinə səbəb olur. 3. İqtisadiyyatda inflyasiyanın əksi olan prosesin baş verməsi qiymətlərin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi, pulun alıcılıq qabiliyyətinin artması. 2-ci bənddə sadalanan tədbirlər nəticəsində

Cədvəl 1

Dünya üzrə geyim malları qiymətinin deflyasiyası

İllər	Ümumi qiymət indeksi	Geyim və ayaqqabılar üzrə qiymət indeksi
1988	72,1	100,6
1989	75,8	105,0
1990	81,1	108,9
1991	87,2	110,7
1992	90,9	109,3
1993	93,2	107,5
1994	95,1	105,5
1995	97,6	103,3
1996	100,0	100,0
1997	101,8	97,5
1998	103,4	93,8
1999	104,8	88,8
2000	105,6	82,3
2001	106,9	76,2
2002	108,3	70,7
2003	109,8	68,0
2004	111,2	64,7

istehsalın azalması, iqtisadi inkişaf sürətinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. Dövlət deflyasiya sindromunu aradan qaldırmaq üçün müxtəlif vasitələrlə antideflyasiya tədbirləri həyata keçirir.

DEFLYASIYALAŞMA (lat. *deflatio* – üfürmə, köpdürmə) – cari qiymətlərlə hesablanmış göstəricilərin sabit qiymətlərdə təcəssüm olunmuş göstəricilərə köçürülməsi.

DEFLYATOR – əvvəlki dövrün qiymət səviyyəsinə gətirilməsi məqsədilə pul təcəssümündə hesablanan iqtisadi göstəricilərin yenidən hesablanması üçün istifadə olunan əmsal; müqayisəli qiymətlərə qarşı ümumi

daxili məhsulun komponentlərinin yenidən hesablanması və qiymət dinamikasının ümumiləşdirilmiş göstəricilərinin xarakteristikası üçün tətbiq edilən əmsalların məcmusu. Deflyator indeksləri inflyasiya miqyaslarını qiymətləndirən tam həcmli göstəricidir. Deflyator faktiki qiymətlərlə təhlil edilən göstəricilərin kəmiyyətinin onun daimi qiymətlərlə kəmiyyətinə aid edilməsi yolu ilə hesablanır. Makrosəviyyədə aqreqatlaşmış göstəricinin əldə edilməsi üçün göstəricinin komponentləri müqayisəli qiymətlərlə yenidən hesablanır. Yenidən qiymətləndirmə metodları: a) məhsulun bilavasitə qiymətləndirilməsi – bu

zaman hesabat dövrünün ayrı-ayrı məhsulları bazis dövrünün qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı və istifadəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir; b) qiymətlərin indeksinin deflyatorlanması – bu zaman uyğun göstəricilərin dəyər həcmləri haqqında məlumatlar və qiymət indeksləri istifadə olunur; c) fiziki həcmnin indeksləri vasitəsilə ekstrapolyasiya – yenidənqiymətləndirmə bazis dövrünün dəyər həcmləri və fiziki həcmnin indeksi əsasında həyata keçirilir. **DEFLYATOR İNDEKSİ** – cari (fəaliyyətdə olan) qiymətlərdə, bazis qiymətlərində, yəni bazis kimi qəbul edilən illik qiymət-

lərdə ifadə olunan dəyər göstəricilərinin yenidən hesablanması üçün qəbul edilən qiymət indeksi.

Baza ilinin qiymətləri ilə müqayisədə mal və xidmətlərin qiymət səviyyəsinin göstəricisi gəlir-qiymət deflyatorudur. Tərifə görə $P = Y/y$, burada Y cari gəliri, y isə real gəliri əks etdirir.

DEFOLT (ing. *defolt* – başdan-baş, bütünlüklə) – öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, müqavilənin icra olunmaması, tədiyələrin dayandırılması, borcun ödənilməsindən imtina edilməsi.

DEFOLTLAR ƏYRİSİ 100% SDA (ing. *Standart Default Assumption Curve – Standart Defoltun Ehtimalı Əyrisi*) – İstiqraz Bazarı Assosiasiyası tərəfindən defoltları əks etdirmək üçün hazırlanmış etalon cədvəli. Defoltlar əyrisinin köməyi ilə defoltların baş verməsi ehtimalının (əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş proporsiyalar üzrə mənfəətləri və xərcləri bölünən bazar iştirakçılarının müvəqqəti birliyi, inhisarın bir növü) bütün kreditlərinin əsas borc hissəsinin qalığı üzrə orta hesabla ölçülmüş “pul çıxarışı”ndan asılılığı qrafik cədvəllə göstərilir. Defoltlar əyrisi 100% SDA vaxtından əvvəl ödəmənin şərti faizi hər ay 0,02% artacaq və 30-cu ayda ən yüksək həddə – 0,60%-ə çatacaqdır. Defoltlar növbəti 30 ay ərzində bu səviyyədə qalacaq. 61-ci aydan başlayaraq defoltların səviyyəsi hər ay 0,0095% azalaraq 120-ci aydan sonra kreditin bütün qalıq müddəti ərzində dəyişməyən (sabit qalan) 0,03 faizə çat-

caqdır. Bu halda vaxtından əvvəl ödəmənin şərti faizi defolt kreditləri üzrə əsas borcun qalıq hissəsinin illik faizini əks etdirir. Ümumilikdə 100% SDA modeli 15 illik və ya artıq müddətli kreditlər üçün doğrudur.

DEFOLT SVOPU – kredit müdafiəsi satıcısının, müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən kredit hadisəsinin baş verməsi halında alıcıya müəyyən məbləği ödəməyə razılaşdığı müqavilə. Onun əvəzində alıcı satıcıya mükafat verir.

DEKLARANT – gömrük sərhəddən mal keçirən. Gömrük rəsmiləşdirilməsi məqsədilə malları və nəqliyyat vasitələrini bəyan edən, təqdim edən, göstərən hüquqi şəxs.

DEKLARASIYA (lat. *declaratio* – bəyanat, məlumat) – deklarasiyanın gömrük (sərhədi keçmək üçün qiymətli əşyaların adları, sayı, qiyməti, qablaşdırma növü və s. göstərilməklə gömrükxanaya təqdim edilən ərizə), poçt (sərhəddən kənara göndərilən pul və qiymətli paketlərə əlavə edilmiş poçt sənədi), vergi (gəlirinin, əmlakının və s. miqdarı haqqında verginin ödənilməsinə cəlb olunan şəxsin ərizəsi) kimi növləri vardır.

DEKOMPOZİSIYA METODU – idarəetmə nəzəriyyəsində sistemin sadələşdirilmiş geniş təhlil metodu.

DEKORT – haqqı vaxtından əvvəl ödənilən və ya kəmiyyət və keyfiyyəti sazişin şərtlərinə uyğun gəlməyən malın qiymətinə edilən güzəşt.

DEKUVERT (fr. *decouvert* – açıq, örtülməyən) – sığortaçının riski, sığortalanan əmlakın dəyəri ilə sığorta məbləği ara-

sındakı fərq. Əmlakın dəyəri sığorta məbləğindən nə qədər çox olarsa, bu, sığortaçının üzərinə düşən sığorta riskini bir o qədər artırır.

DEQ (ing. *Delivered Ex Quay*) – beynəlxalq ticarətdə əmtənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biri. Bu şərtə əsasən əmtənin satıcı tərəfindən göndərilməsi o vaxt bitmiş hesab olunur ki, əmtə razılaşdırılmış limanda alıcıya təhvil verilmiş olsun. Satıcı əmtənin çatdırılması və limanda onun boşaldılması üçün bütün xərcləri və riski öz üzərinə götürür. Alıcı idxal etmək üçün əmtəni təmizləyir, idxalla əlaqədar bütün rüsumları, vergiləri və digər xərcləri ödəyir.

DEQRESSİV BROKERİC – satılmış (alınmış) qiymətli kağızların dəyərinə müəyyən nisbətdə faizlə hesablanan broker haqqı. Sövdənin dəyəri nə qədər böyüyürsə, deqressiv brokericin ölçüsü bir o qədər azalır.

DELFI METODU – gələcəyin ekspert qiymətləndirməsi, proqnozlaşdırması metodu.

Amerikanın tədqiqat şirkəti olan “REND” tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Delfi metodu müvafiq məlumatların kəskin çatışmazlığı şəraitində nisbətən düzgün informasiyanın əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, uzunmüddətli elmi-texniki kompleks proqnozlaşdırma məsələlərində). Delfi metodunun mahiyyəti ekspert qiymətləndirmələrinin sistematik yığımının təşkilindən, xüsusilə seçilmiş ekspertlərin fikirlərindən, onların riyazi-statistik araşdırmalarından ibarətdir. Bu zaman ciddi fikir mübadiləsi prosedurundan istifadə edilir

Defolt: mexanizm və nəticələr

17 avqust 1998-ci ildə Rusiyada defolt baş vermişdir



1. Dünya maliyyə mənbələrinə çıxış əldə etmək (BVF, DB, Paris klubu və s.);



2. Kredit götürənlər kreditə görə böyük faizlər vəd edirlər;



3. Kiçik iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik baş verərkən investorlar azalır, kredit faizləri artır;



4. İnvestorlar kredit verməkdən imtina edirlər;



5. Kredit götürən dövlət borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir;



6. Defolt halı elan olunur;



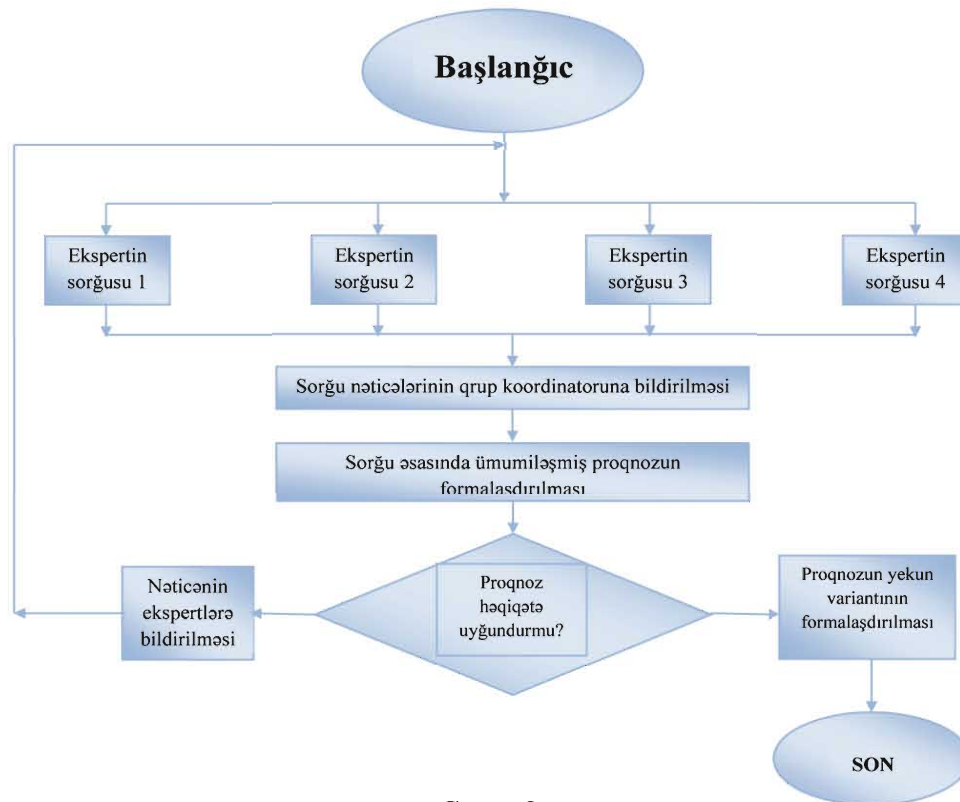
7. Borcların qismən silinməsi ilə restrukturizə edilməsi.

RF hökuməti defolt elan etdi:
Xarici borclar üzrə defolt;
Rublun devalvasiyası (qiymətdən düşməsi);
Bəzi öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin dayandırılması, o cümlədən istiqrazlar üzrə qısamüddətli dövlət borc öhdəlikləri.
Defolt həm dövlət, həm şirkət, həm də fiziki şəxslər tərəfindən elan oluna bilər.

1998-ci il defoltunun nəticələri:
Rublun kursunun dollara nisbətən 4 dəfə düşməsi (1 dollara görə 6-dan 24 rubla);
Bank sisteminin itkiləri 100-150 mlrd. rubl;
1998-ci il üçün ölkənin büdcə gəlirlərinin tam yığılmaması (ən azı 50 mlrd. rubl);
Əhalinin aylıq real gəlirinin azalması (31,1%);
ÜDM-in həcmnin azalması;
İnvestisiyaların həcmnin azalması (17%).

Defoltun növləri:
Defolt (iflas) – borclular tərəfindən öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi;
Texniki defolt – borclu tərəfindən imkanı olduğu halda müqavilənin pozulması (faizləri və ya borcun bir hissəsini ödəməkdən imtina etmə, lazımi sənədləri təqdim etməkdən imtina etmə).

Delfi metodunun tipik modeli



Sxem 3

ki, bu da imkan daxilində ədalətli nəticələri təmin edir (bax: sxem 3).

DELİKT (lat. *delictum*) – qanun pozuntusu nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi.

DELKREDERE AGENT (ing. *del credere agent*) – prinsipal adından satdığı əmtəələrə görə ödənişlərin alıcı tərəfindən ödənilməsinə əlavə komissiya müqabilində zəmanət verən agent. Əgər prinsipal tərəfdaşın ödəmə qabiliyyətinin olmaması üzündən ödənişi almaq imkanından məhrumdursa, onda delkredere agent bu prinsipala zərərin ödənilməsini öz öhdəsinə götürür. Prinsipalın müqavilədən irəli gələn öhdəliklərini lazımi səviyyədə ödəməməsi əsasında tərəfdaş qiymətin ödənilməsindən imtina edirsə, yaxud ödənilməli məbləğin həcmi mübahisəlidir-

sə, delkredere agent məsuliyyət daşıyır. Delkredere agent riskin kompensasiyası kimi prinsipaldan əlavə komissiya tutur.

DELKREDERE SİĞORTASI – daxili və xarici sifarişçilərə əmtəə göndərilməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə qısamüddətli (adətən, altı aydan çox olmayaraq) debitor borclarına görə risklərdən sığorta. Sığortalıya alıcının tədiyə qabiliyyətinin olmaması nəticəsində yaranan debitor borca görə itkinin qarşılığı ödənilir. Adətən, fransız sığorta məbləğinin 30%-i həddində müəyyən edilir.

DELTA ƏMSALI – opsiyonun qiymətinin maliyyə alətinin qiymətinə nisbəti. Opsion bu əmsalla hesablanır.

DELTA HECİNQ (ing. *Delta Hedging*) – baza instrumentinin qiymətinin dəyişməsi ilə bağlı

riski minimuma endirmək məqsədilə opsiyonlarla hecinq əməliyyatı. Baza instrumentinin uzun və ya qısa mövqeyi opsiyonun uzun və ya qısa mövqeyi ilə neytrallaşdırılır. Baza instrumentinin qiyməti baza maddəsinə dəyişdirildikdə opsiyonun qiyməti delta əmsalı dəyərində dəyişir. Delta hecinq strategiyasının əsasını deltaopsion kimi istifadə olunan opsiyonların miqdarını daima təshih edən opsiyonların istifadəsi təşkil edir.

DELTA HECİRLƏŞMƏSİ – delta əmsalına uyğun olaraq nağd maliyyə alətinin alqısı və ya satqısı yolu ilə öz riskinin opsiyonlarının satıcılar tərəfindən sığortalanması.

DEMARKETİNG – müəssisənin məhsullarına tələbin azaldılmasına yönəlmiş reklam kampaniyası aparılması üsulu.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəyyən səbəblər üzündən müəssisələrin məhsullarına tələb onların həmin mal və ya xidmət növünü istehsal etmək imkanlarından xeyli yüksək olduğu hallarda onlar bu metodikalardan istifadə edirlər.

Demarкетинqin səciyyəvi cəhətləri:

- 1) müəssisənin məhsullarının qiymətinin artması;
- 2) məhsulun reklamının miqdarının azalması;
- 3) malın spesifik xarakteristikalarından və bazarda vəziyyətdən asılı olaraq digər tədbirlər.

Təşkilatlar demarкетинqdən yalnız ifrat hallarda, tələbi təmin etməyin bütün başqa mümkün resursları tükənmiş olduqda istifadə edirlər.

DEMEREÇ (ing. *demurrage*) – müvafiq limanlarda yükvurma-yükboşaltma işləri üçün normativ (müqavilədə müəyyən edilmiş) vaxtın keçirilməsinə görə gəmini fraxtlayan (kirayələyən) tərəfindən gəmi sahibinə (çox vaxt yük gəmisinin sahibinə) cərimələr və ya dəbbə pulları şəklində ödənilməli olan kompensasiya.

Demereç gəmi sahibinin zərər-lərini azaltmaq üsullarından biri olmaqla bərabər, yükvurma-yükboşaltma işlərinin vaxtında aparılmasına müəyyən dərəcədə təminat verir.

Müqavilə şərtlərinə riayət edilmədiyinə görə cərimələrin və dəbbə pullarının ödənilməsi bütün dünyada biznesin idarə edilməsi praktikasında geniş yayılmış haldır.

DEMİÇ RİPORT – gəminin taym çarterdə olduğu dövrdə onun korlanması və xarab ol-

ması haqqında akt. Demic ri-portdan gəminin korlanmasına və xarab olmasına görə məsuliyyət haqqında mübahisələrin nəzərdən keçirilməsi zamanı istifadə olunur.

DEMİÇ VƏRƏQƏ – yük əməliyyatlarının keçirilməsi zamanı kirələyən (yükü göndərən, alanın) günahı üzündən gəminin korlanmış yerlərinin siyahısı.

DEMOQRAFİK KEÇİD – əhali artımı növlərini xarakterizə edən konsepsiya. XX əsrin ortalarından sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ölüm əmsalının azalmasının doğum əmsalının azalması ilə əvəzlənməsidir. Hazırda ikinci əmsal birincini üstələməkdədir. Bunun nəticəsində əhalinin artım sürəti azalır. Üçüncü fazada ölüm əmsalı doğum əmsalından aşağı olur. Nəhayət, dördüncü fazada ölüm əmsalı ilə doğum əmsalı bərabərləşir və beləliklə, demoqrafik sabitləşmə prosesi başa çatır. İnkişaf etmiş ölkələr üçüncü fazanı başa vurmaq üzrədir, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə birinci və ya ikinci fazanın başlanğıcıdadır.

DEMOQRAFİK METODLAR – demoqrafik proseslərin, bütövlükdə əhalinin struktur və təkrar istehsalının öyrənilməsinin xüsusi üsullarının məcmusu. Bir sıra elmlər üçün sosial-iqtisadi və təbiət hadisələrinin öyrənilməsində ümumi olan kəmiyyət metodlarından fərqli olaraq, demoqrafik metodların əsasını demoqrafik yekunların əhalinin təkrar istehsalına tətbiqində - əhalinin sayını, yaxud koqortanı (doğum, nikah) artıran və onu azaldan (ölüm, boşanma) demoqrafik hadisələrə

görə öyrənilməsi üsulları təşkil edir. Hadisələrin sayının vaxtdan və əhalinin sayından, yaxud müəyyən demoqrafik vəziyyətdə olan insanların sayından asılılığı bu kəmiyyətlərin demoqrafik proseslərin müxtəlif intensivlik göstəricilərini hesablamaq yolu ilə müqayisə oluna bilməsini tələb edir. Demoqrafik proseslərin (doğum, ölüm, nikah, boşanma) intensivliyi nəslin müxtəlif mərhələlərində müxtəlifdir. O həm verilmiş nəslin tarixindən, həm də onun yaşadığı müasir şəraitdən asılıdır. Bu isə demoqrafik funksiyaları analitik şəkildə təqdim etməyi çətinləşdirir və demoqrafik proseslərin rəqəmli modellərinin həmin prosesin intensivliyini, nəslin həyatı boyunca kəmiyyət dəyişikliyinə xarakterizə edən demoqrafik cədvəllər şəklində yayılmasını şərtləndirir. Demoqrafik proseslər üçün təkcə onların fasiləsizliyi deyil, həm də insan nəslinin dəyişməsinin fasiləsizliyi səciyyəvidir. Buna görə də əhalinin tərkibində hər anda müxtəlif yaşda olan nəsillər mövcuddur.

Demoqrafik proseslərin tərkib hissələri olan bəzi hadisələr yalnız müəyyən yaşlarda (məsələn, doğum), yaxud müəyyən olunmuş yaşdan tez olmayaraq (məsələn, nikaha daxil olmaq) mümkündür. Bu zaman bütün demoqrafik proseslərin intensivliyi cins və yaş üzrə fərqlənir. Buna görə də əhalidə və onun qruplarında hadisələrin sayı, əhalinin cins-yaş strukturundan asılıdır və demoqrafiyada buna əhali sayının dəyişməsinin vacib komponenti kimi baxılır. Bununla əlaqədar olaraq, de-

moqrafik əmsalların standartlaşdırılması metodları (onlar göstəricilərin müqayisəsində strukturdakı fərqlərin təsirinə istisna imkanı vermişdir), həmçinin demoqrafik proseslərin və strukturların qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi metodları yayılmışdır. Bu metodlara əsasən ayrı-ayrı yaş qruplarının əhalinin sayına və tərkibinin dəyişməsinə töhfəsi insanların sayı ilə deyil, gələcək ömrün insan ili sayı ilə ölçülür. Demoqrafik prosesləri əyani göstərmək üçün müxtəlif qrafik metodlar – demoqrafik şəbəkə, yaş piramidası və s. tətbiq olunur. Demoqrafik şəraiti kompleks təhlil etmək üçün demoqrafiyada digər üsullarla yanaşı müəyinə üsulundan da istifadə olunur. Demoqrafik müayinə – əhalinin təkrar istehsalının ayrı-ayrı tərəflərini və onun amillərini öyrənmək üçün ölkə sakinləri və ya əhalinin bir hissəsi haqqında məlumatların yığılması. Bu müayinələr, adətən, seçmə, çox vaxt birdəfəlik, bəzən isə dövrü gəzmə üsulu, ya da anket sorğusu vasitəsilə həyata keçirilir. Demoqrafik müayinənin mövzusu müxtəlifdir və əhalinin problemlərinin aktuallığı ilə müəyyənəşdirilir. Demoqrafik faktlara dair məlumatların toplanması ilə yanaşı, çox vaxt onlarda istiqamət, meyil, məqsədlər də (məsələn, ailədə gözlənilən uşaqların sayı haqqında qadınların rəyi) öyrənilir.

DEMOQRAFİK PARTLAYIŞ – hər hansı dövr ərzində müəyyən ölkə, region, qitə və ya dünya miqyasında əhalinin kəskin artması.

DEMOQRAFİK PROQNOZ – yaş strukturu, doğum, ölüm və

miqrasiya səviyyəsinə əsasən ölkə əhalisinin gözlənilən sayının hesablanması. Proqnozun göstəriciləri əmək ehtiyatlarının planlaşdırılması zamanı istifadə olunur.

DEMOQRAFİK STATİSTİKA – ölkə əhalisinin sayını, tərkibini, yerləşməsinə, artımını əks etdirən göstəricilərin yığılması, işlənməsi və təhlilini özündə cəmləşdirən statistikanın bir bölməsi.

DEMOQRAFİK TSİKLƏR – regionlar, ölkələr, bütövlükdə Yer planeti üzrə əhalinin sayında və onun strukturunda olan qeyri-bərabər dinamika oxşar fazaların vaxtaşırı təkrarlanması. Demoqrafik tsikllərin adı pillələri hər bir insanın, hər bir ailənin həyat tsiklidir. Hər bir nəsil müəyyən fazada – doğulma, təşəkkül tapma, aktiv yaş, qocalıq fazalarından keçir.

İnsan həyatının aktiv fazası inkişaf etmiş ölkələrdə orta hesabla 25-30 ilə qədər davam edir; nəsillərin dəyişilməsinin təbiiyi də təxminən belədir. Nəslin başlıca cəhətlərini ən çox onun fəal hissəsi ifadə edir. Hər bir nəsil özünün xarakterik cəhətlərinə malikdir.

İnsanların nəslə müəyyən mərhələdə cəmiyyətin inkişafında müəyyənəddici meyilləri daha dürüst ifadə edən və maraqların ümumiliyini birləşdirən, yaxın yaşda olan yaşlı əhalinin məcmusudur.

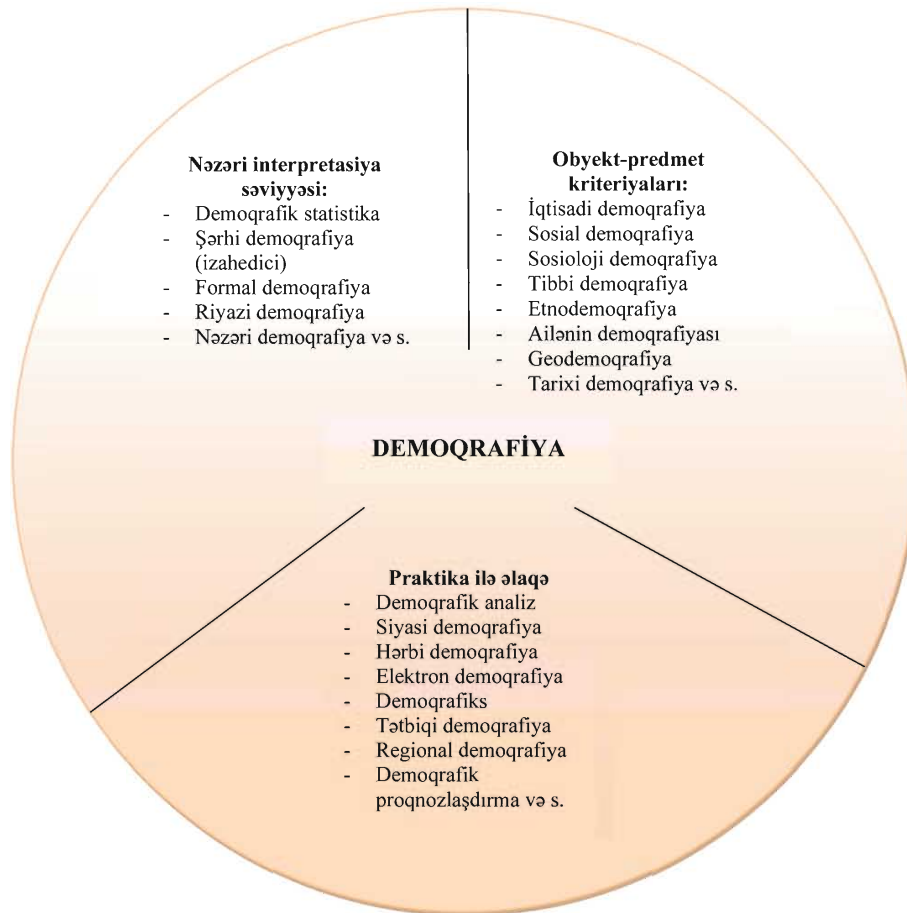
Müasir şəraitdə insan nəslinin həyat tsikli 60-70 ilə çatır; bunun 15-20 ili aktiv fəaliyyətə hazırlıq, son 15-20 ili isə pensiya yaşındır. Aktiv fəaliyyət müddəti 30 ildir, onun birinci 8-10 ili həyatın təsdiqlənməsi, dəyişik-

liklər, fəal səy göstərmədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu nisbətlər xeyli fərqlənir.

DEMOQRAFIYA (yun. *demos* – xalq, qrafo yazıram) – əhalinin təkrar istehsalının qanunauyğunluqları haqqında elm. Demoqrafiya əhalinin sayını, tərkibini, yerləşməsinə, doğum və ölüm səviyyəsini, insan ömrünün uzunluğunu öyrənir. Terminin ilk dəfə fransız alimi A.Qiyar (1855) işlətməmişdir. Demoqrafiya çevrəsi dəqiq cızılmış tədqiqat obyektinə malikdir bu, əhalidir. Demoqrafiya ictimai elmdir, əhalinin strukturu, yerləşməsi, yerini dəyişməsi və dinamikaşında baş verən sosial, iqtisadi, həmçinin bioloji və coğrafi amil, səbəb və şərtlər əsasında hadisələrin və proseslərin dəyişkənlik qanunauyğunluqlarını tədqiq edir. Bunların əsasında demoqrafiya əhali nəzəriyyəsini, əhali siyasətini işləyib hazırlayır, ölkə, şəhər, vilayət, region və bütönlüklə dünya əhalisinin dəyişməsi perspektivini verir. Demoqrafiya bir çox müxtəlif ictimai elmlərlə (sosiologiya, siyasi iqtisad, tarix, hüquq, etnoqrafiya, sosial gigiyena, statistika və s.) sıx bağlıdır. Demoqrafiyada əhali sayı proqnozuna, əmək ehtiyatları proqnozuna, həmçinin ayrı-ayrı kontingentlərin (körpələr, məktəb yaşına çatmamış uşaqlar, pensiyayaşlı olanlar və s.) proqnozuna daha çox fikir verilir.

Demoqrafiyada əhali nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əhali nəzəriyyəsinin mahiyyəti müəyyən əhali qanunlarında təzahür olunur. Əhali nəzəriyyəsi müəyyən demoqrafik siyasət yerişilməsi üçün əsas yaradır.

***Demoqrafiya elmlər sistemi kimi
(demoqrafiya bir sıra elmləri sistemli şəkildə özündə ehtiva edir)***



Sxem 1

Demoqrafik siyasət doğum, ölüm, kəbin, miqrasiya və əhəlinin yerləşdirilməsi sahəsindəki əsas prosesləri əhatə edir.

Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində demoqrafik siyasət doğum səviyyəsini aşağı salmağa yönəldilmişdir.

Bəzən demoqrafiya dedikdə əhəlinin sayında, tərkibində və təkrar istehsalında dəyişikliklər haqqında məlumatların yığılması, onların təsviri və təhlili başa düşülür.

XIX əsrdə demoqrafiyanın sosial-iqtisadi inkişafda rolu və

yeri haqqında məsələ aktuallaşdı. Əhəlinin tərkibi və hərəkəti məsələlərinin daha geniş öyrənilməsinə cəhd edildi. XIX əsrin ortalarında Q.F.Knapp (Almaniya), L.A.Bertilon (Fransa) kimi alimlər tərəfindən doğum və ölüm sayının sosial diferensiasiyasının öyrənilməsinə diqqət artırıldı.

Demoqrafiyada öyrənilən mərkəzi obyekt əhəlinin təkrar istehsalıdır, bununla əlaqədar, bir sıra ölkələrdə əhəli artımına aid olan müxtəlif qanunlar qəbul olunur. XIX əsrin ikinci yarısının tədqiqatçıları əhəlinin təkrar

istehsalının şərhinə vahid qarşılıqlı əlaqəli proses kimi yanaşırlar. Təkrar istehsal prosesinin nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin işlənməsini V.Bortkeviç başlamış, R.Bek və R.Kuçinski isə başa çatdırmışdı. Ötən əsrin 20-30-cu illərində beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində addımlar atıldı. Demoqrafik tədqiqatları digər ictimai hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə aparmağa ilk cəhdlər edildi. Son 60 il ərzində ictimai inkişafın ictimai və sosial amilləri nöqtəyi-nəzərindən demoqrafiyanın ciddi bir elm sahəsi kimi

Cədvəl 1

Ölkə qrupları üzrə dünya əhalisinin sayı (mln. nəfər)

Regionlar	Dünya	İnkişaf etmiş regionlar	İnkişaf etməkdə olan regionlar
1995	5716,4	1166,6 (20,4%)	4549,8
2025 (proqnoz)	8294,3	1238,4 (15%)	

öyrənilməsinə maraq keyli artmışdır.

XX əsrin 70-ci illərinin sonlarında BMT müntəzəm olaraq “Determinantlar və demoqrafik meyillər” informasiya materiallarını nəşr etdirir.

XX əsrdə demoqrafiyanın təşəkkülü və inkişafı D.İ.Mendeleyevin, K.Germanın, P.P.Semyonov-Tyanşanskiyin, A.İ.Çuprovun, Y.A.Yansonun əsərlərində öz əksini tapmışdı. Demoqrafik tədqiqatlar demoqrafik siyasətin, əmək resurslarının planlaşdırılması və s.-nin işlənməsi üçün xidmət edir.

Demoqrafiyada məcmu vahid insandır ki, bu da bir çox – cins, yaş həddi, ailə vəziyyəti, təhsil, məşğuliyyət növü, milliyyəti və s. əlamətlərə malikdir. Bu keyfiyyətlərin əksəriyyəti insanın həyatı boyunca dəyişir. Ona

görə də əhali say və yaş-cins strukturu, ailə vəziyyəti kimi əlamətlərə malik olur. Hər kəsin həyatındakı dəyişiklik əhalinin dəyişikliyi deməkdir. Bu dəyişikliklər məcmu halda əhalinin hərəkətini təşkil edir.

Adətən, əhalinin hərəkətini üç qrupa bölürlər:

1. Təbii – özündə kəbin, boşanma, doğum, ölüm əlamətlərini cəmləyir ki, bunların da öyrənilməsi istisna olaraq, demoqrafiyanın səlahiyyətindədir.

2. Miqrasiya (bax: əhali miqrasiyası) – bu, əhalinin ərazi cəhətdən bütün yerdəyişmələrinin məcmusudur ki, bunlar da sonda yerləşdirilməni, sıxlığı, müvəqqəti hərəkəti müəyyən edir.

3. Sosial – insanların bir sosial qrupdan digərinə keçididir. Bu hərəkət növü əhalinin sosial strukturunun təkrar istehsalını

müəyyən edir. Əhalinin təkrar istehsalı və onun sosial strukturunda dəyişikliklər üzrə məhz bu qarşılıqlı əlaqə demoqrafiya tərəfindən öyrənilir.

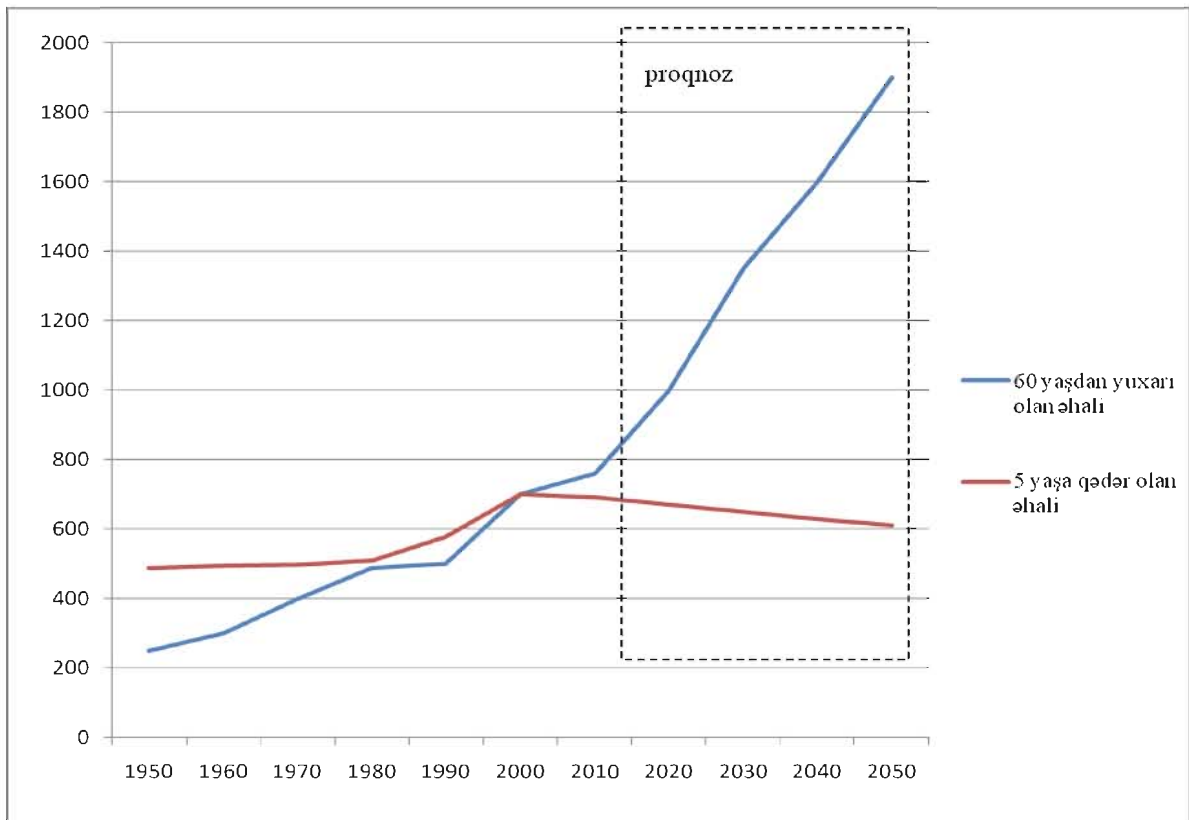
Statistik tədqiqatlarda demoqrafik indekslərdən istifadə olunur. Demoqrafik indekslər – bir əhali qrupunda etalon (standart) kimi qəbul olunan, digər əhaliyə nisbətən demoqrafik proseslərin intensivliyini xarakterizə edən göstəricilərdir. Ərazi üzrə müqayisələr zamanı demoqrafik proseslərin sosial və iqtisadi əlamətlərə görə fərqlənməsinin təhlilində tətbiq olunur.

Əhali artımının “təbii” və “bioloji” mahiyyəti doğum və ölüm nəticəsində nəsillərin əvəzlənməsi prosesində onun daima özünü bərpa bacarığında təcəssüm olunur və bu fasiləsiz proses əhalinin təkrar istehsalı adlanır.

Cədvəl 2

1000-ci ildən etibarən dünya əhalisi

İllər	Əhali sayı (milyon nəfər)	İllər	Əhali sayı (milyon nəfər)
1000	275	1950	2516
1500	446	1990	5292
1900	1608	1995	5716
1920	1789	2025	8294 (proqnoz)

Dünya əhalisinin dinamikasında baş verəcək meyillər (mln. nəfər)***Sxem 2***

Əsas demoqrafik proseslər doğum, ölüm və miqrasiyadır.

Demoqrafik proseslərin öyrənilməsi üçün dinamikanın statistik tədqiqatları, indeks, seçmə, balans və qrafik metodlardan istifadə olunur. Həmçinin riyazi

modelləşmə, absrtakt riyazi modelləşmə, qrafik, kartoqrafik metodlardan da istifadə olunur. Demoqrafik təhlilin əsas aləti əhalinin cins, yaş, məşğuliyyətlər üzrə təsviri statistikasıdır ki, bunun da köməyi ilə əhalinin

təbii hərəkətinin göstəricilərini müşahidə etmək imkanı əldə olunur. Son 60 ildə, demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində əsas demoqrafik göstəricilər ciddi dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dövr ərzində ən yüksək təbii

Əhalinin artım sürəti (%-lə) və iki dəfə artım vaxtı (illərlə)***Cədvəl 3***

Dövr	Dünya	Afrika	Latın Amerikas	Şimali Amerika	Asiya	Avropa	Okeaniya	Keçmiş SSRİ
1965-1970	2,06	2,64	2,6	1,13	2,44	0,66	1,97	1,00
1980-1995	1,74	2,99	2,06	0,82	1,87	0,25	1,48	0,78
2020-2025	0,99	1,90	1,12	0,34	0,89	0,05	0,76	0,47
İki dəfə artım üçün sərf olunan il	71	27	38	63	50	253	63	99

Cədvəl 4

2010-cu ildə Avropa ölkələri əhalisinin sayının dəyişməsi (2009-cu ilə nisbətən)

Ölkələr	Təbii artım (%-lə)	Ölkələr	Təbii artım (%-lə)
İspaniya	-1	İsveç	-3
İsveçrə	-1	Rumıniya	-3
Yunanıstan	-1	Macarıstan	-4
Avstriya	-2	Estoniya	-4
İtaliya	-2	Latviya	-5
Çexiya	-2	Belarus	-5
Sloveniya	-2	Rusiya	-6
Litva	-2	Bolqarıstan	-7
Almaniya	-3	Ukrayna	-7

artım 1960-cı ildə (respublika üzrə 35,9, kənd yerləri üzrə 43,6) olmuşdur. Ermənilərin Azərbaycanı təcavüzü, 1990-cı il 20 Yanvar hadisəsi respublikamızda əhalinin təkrar istehsal göstəricilərinə ciddi zərbə vurdu. Ölkə iqtisadiyyatının güclənməsi, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər əhalinin doğum, təbii artım göstəricilərinə müsbət təsir

edir. Belə ki, 2005-ci ildən bəri əhalinin təbii artım göstəricisinin əvvəlki illərə nisbətən yaxşılaşması meyli güclənir (bax: cədvəl 1).

Demoqrafik təhlildə əhalinin yaş quruluşu da mühüm yer tutur. Əhalinin ümumi sayında ayrı-ayrı yaş qruplarının nisbəti müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində dəyişir.

Demoqrafik tədqiqatlarda istifadə olunan vacib göstəricilərdən

biri də demoqrafik yüküdür. Bu göstərici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmayan əhalinin cəmiyyətə (iqtisadiyyata) düşən yükünü ifadə edir. Yuxarı yaş qruplarının müxtəlif nisbətlərdə sayı müəyyənləşdirilir: uşaqlar (0-14 yaş), ahıl və qocalar (kişilər 63, qadınlar isə 60 yaş və yuxarı), əmək qabiliyyətli (kişilər 15-62), qadınlar (15-59). Bilavasitə qiymətləndirmək üçün əhali qruplarının aktiv və

Cədvəl 5

1995-2010-cu illərdə ən yüksək təbii artım nümayiş etdirmiş inkişaf etməkdə olan ölkələr

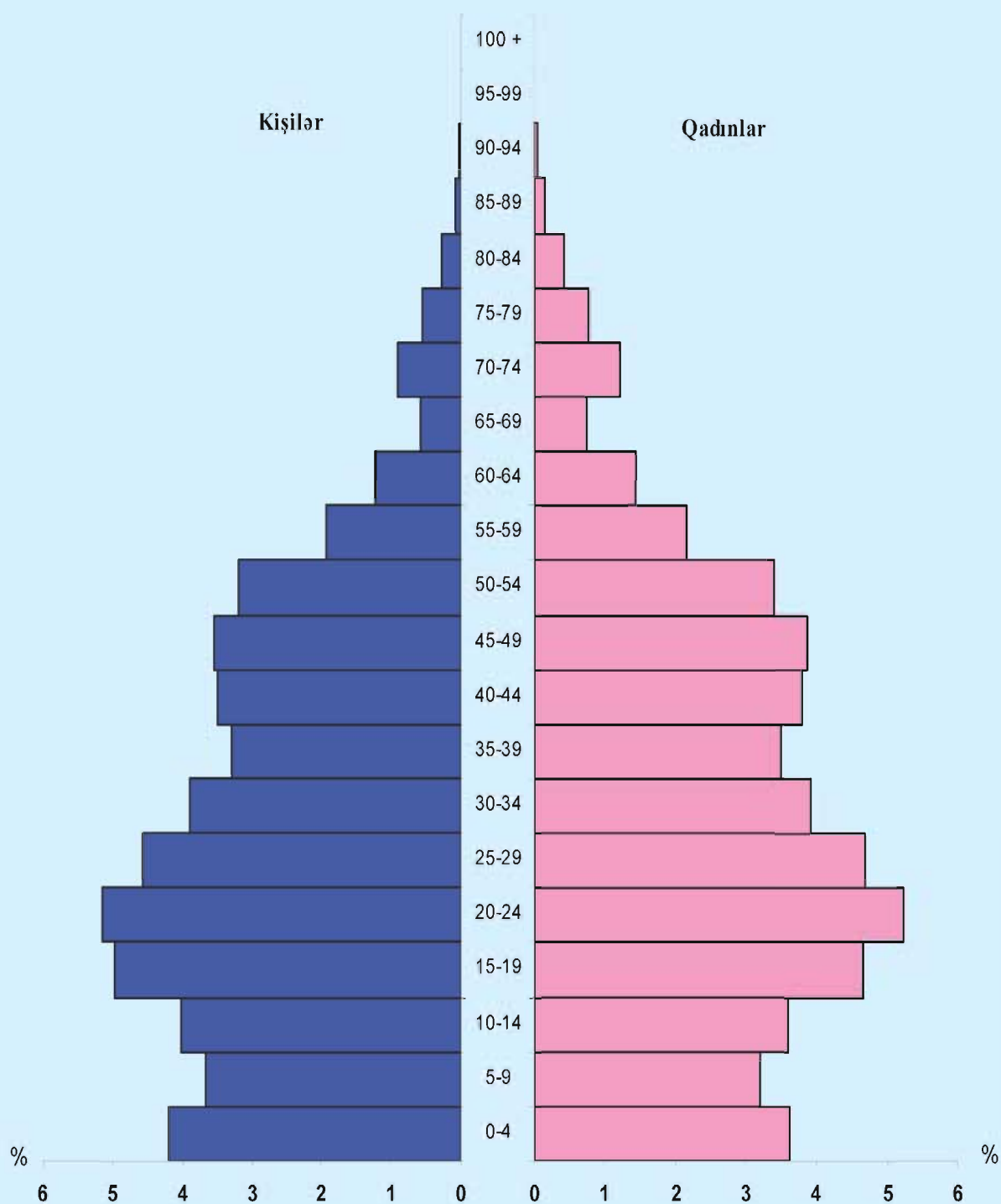
Ölkələr	Təbii artım (%-lə)	Ölkələr	Təbii artım (%-lə)
Yəmən	38	Benin	28
Somali	34	Qana	28
Niger	32	Liberiya	28
Mali	31	Mavritaniya	28
Konqo DR	31	Pakistan	28

Cədvəl 6

**Azərbaycan Respublikasında doğumun, ölümün və təbii artımın ümumi əmsalları
(əhalinin hər 1000 nəfərinə)**

İllər	Təbii artım			Doğulanların sayı			Ölənlərin sayı		
	Cəmi	o cümlədən:		Cəmi	o cümlədən:		Cəmi	o cümlədən:	
		şəhər yerlərində	kənd yerlərində		şəhər yerlərində	kənd yerlərində		şəhər yerlərində	kənd yerlərində
1950	21,6	19,3	23,4	31,2	29,4	32,6	9,6	10,1	9,2
1955	30,2	24,9	35,2	37,8	32,9	42,3	7,6	8,0	7,1
1960	35,9	27,7	43,6	42,6	34,9	49,8	6,7	7,2	6,2
1965	30,2	22,7	37,6	36,6	29,2	43,8	6,4	6,5	6,2
1970	22,5	17,9	27,2	29,2	24,4	34,1	6,7	6,5	6,9
1975	18,0	15,9	20,4	24,9	22,5	27,6	6,9	6,6	7,2
1980	18,2	16,4	20,2	25,2	23,1	27,5	7,0	6,7	7,3
1985	19,8	17,8	22,3	26,6	24,4	29,2	6,8	6,6	6,9
1990	19,8	16,9	23,3	25,9	22,7	29,7	6,1	5,8	6,4
1995	12,2	9,8	14,9	18,9	16,4	21,7	6,7	6,6	6,8
2000	8,8	6,4	11,3	14,7	12,2	17,3	5,9	5,8	6,0
2001	8,1	6,4	9,9	13,7	12,1	15,5	5,6	5,7	5,6
2002	8,0	6,3	9,6	13,7	12,0	15,4	5,7	5,7	5,8
2003	7,9	6,2	9,7	13,9	12,1	15,8	6,0	5,9	6,1
2004	9,9	7,6	12,4	15,9	13,6	18,4	6,0	6,0	6,0
2005	10,7	8,4	13,3	16,9	14,6	19,5	6,2	6,2	6,2
2006	11,3	9,6	13,4	17,5	15,8	19,5	6,2	6,2	6,1
2007	11,5	9,9	13,1	17,7	16,1	19,4	6,2	6,2	6,3
2008	11,4	10,0	13,0	17,4	16,0	19,1	6,0	6,0	6,1
2009	11,3	10,0	12,7	17,2	15,9	18,7	5,9	5,9	6,0
2010	12,5	11,2	14,0	18,5	17,2	20,0	6,0	6,0	6,0

**2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasında
əhalinin yaş qrupları üzrə strukturu**



Qrafik 1

Ayrı-ayrı ölkələr üzrə gözlənilən ömür uzunluğu

Ölkələr	İllər	Bütün əhali	Kişilər	Qadınlar	Ölkələr	İllər	Bütün əhali	Kişilər	Qadınlar
Azərbaycan	2010	73	70	76	Latviya	2008	73	67	78
Avstraliya	2007	81	79	84	Litva	2008	72	66	78
Avstriya	2008	81	78	83	Meksika	2007	76	74	79
Argentina	2007	75	72	79	Moldova	2009	69	65	73
Ermənistan	2009	74	71	77	Niderland	2008	81	78	83
Belçika	2007	80	77	83	Norveç	2008	81	78	83
Belarus	2008	71	65	77	Polşa	2008	76	71	80
Bolqarıstan	2008	73	70	77	Koreya Resp.	2007	79	76	82
Braziliya	2007	72	69	76	Rusiya	2009	69	63	75
Böyük Britaniya	2007	80	78	82	Rumıniya	2008	73	70	77
Macarıstan	2008	74	70	78	ABŞ	2007	79	77	81
Almaniya	2008	80	78	83	Tacikistan	2008	72	70	75
Yunanıstan	2008	80	78	82	Türkmənistan	1999	67	63	70
Gürcüstan	2007	75	70	79	Türkiyə	2007	72	69	74
Danimarka	2008	79	77	81	Özbəkistan	1998	70	68	73
Hindistan	2007	63	62	65	Ukrayna	2009	69	64	75
İspaniya	2008	81	78	84	Finlandiya	2008	80	77	83
İtaliya	2007	82	79	84	Fransa	2007	81	78	85
Qazaxıstan	2009	69	64	74	İsveçrə	2008	82	80	85
Kanada	2007	81	78	83	İsveç	2008	81	79	83
Qırğızıstan	2008	68	65	73	Estoniya	2008	74	69	80
Çin	2007	73	71	75	Yaponiya	2007	83	79	86

qeyri-aktiv nisbətləri tətbiq olunur. Demografik yük hesablamalarının real nisbətə yaxınlığı bu qrup əhəlinin ictimai istehsalda iştirak səviyyəsindən asılıdır. Demografik yükün aşağıdakı göstəriciləri fərqləndirilir: uşaq və qocaların ümumi sayının əmək qabiliyyətli adamların sayına olan nisbəti; qocaların və ya uşaqların sayının əmək qabiliyyətli adamların (bi-

rinci nisbət qocalığa görə pensiya fondlarının hesablanması praktikasında tətbiq olunur) sayına olan nisbəti; qocaların sayının uşaqların sayına nisbəti (əsas etibarilə əhəlinin qocalma səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə xidmət edir, amma nadir hallarda istifadə edilir).

Demografik yük konsepsiyasını ilk dəfə 1913-cü ildə K.Balodis irəli sürmüşdür. Sonralar de-

moqrafik yük göstəricilərinin hesablanması əhəlinin artan qocalma prosesi ilə şərtlənirdi və bu şəraitdə demografik yük onun iqtisadi nəticələri ilə əlaqələndirilirdi. İrəliləndirilmiş yaş qruplarının müxtəlif təsnifatları təklif olunurdu: 20-59 yaş, 15-64 yaş və s.

Uşaqların və qocaların saxlanması üçün bir əmək qabiliyyətli və digər orta xərclər üzrə iqtisadi

Cədvəl 8

Azərbaycan əhalisinin yaş qrupları üzrə sayı
(ilin əvvəlinə, min nəfər)

Yaş qrupları	1990	1995	2000	2005	2010
Cəmi	7131,9	7643,5	8032,8	8447,4	8997,6
<i>o cümlədən yaş qrupları üzrə:</i>					
0-4	861,0	824,4	730,1	572,7	670,1
5-9	786,4	871,2	889,8	731,7	634,8
10-14	699,5	791,5	925,7	893,7	725,8
15-19	681,8	683,8	806,4	927,6	905,2
20-24	691,9	644,2	657,7	809,9	939,2
25-29	702,9	664,4	623,9	661,5	819,9
30-34	591,4	689,2	666,2	625,2	684,4
35-39	419,3	585,5	688,1	666,1	624,9
40-44	272,5	449,9	584,1	684,4	664,6
45-49	223,0	250,5	370,1	577,5	680,1
50-54	358,3	205,6	229,1	363,5	555,8
55-59	273,4	312,6	175,3	223,1	348,1
60-64	229,3	253,3	266,8	163,1	209,7
65-69	120,7	188,1	192,8	237,8	138,5
70-74	74,6	96,5	123,4	158,0	195,0
75-79	68,8	52,6	52,5	93,5	116,4
80 və yuxarı	77,1	80,2	50,8	58,1	85,1
əmək qabiliyyətli yaşda ¹⁾	3941,0	4176,7	4777,4	5502,5	6167,9

sadi hesablamalar istehsalın və istehlakın yaş normaları əsasında aparılır. Macar demoqrafı E.Valkoviçin tədqiqatlarında demoqrafik yükün hesablanması, əhalinin istehsal və istehlakın iqtisadi xarakteristikalarının sistemli izahı, buradan isə “nəsillərin rentabelliği” göstəricilərinə məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Sübut edilmişdir ki, demoqrafik yük iqtisadi yük-

lənəmə ilə sıx bağlıdır və onun öyrənilməsi iqtisadi demoqrafiyanın inkişafının başlanğıcını qoymuşdur. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində bu göstəricilərin təhlilinə xüsusi fikir verilir.

Təbii artım göstəricisi yüksək olan ölkələrdə əhalinin yaş qrupu ilə demoqrafik şəraitin əlverişli olmadığı ölkələrdəki əhalinin yaş qrupları bir-birin-

dən xeyli fərqlənir. Artıq yarımlı əsrdən çoxdur ki, Avropa ölkələrində demoqrafik qocalma prosesi (əhalinin ümumi sayında yaşlı nəslin xüsusi çəkisinin artması) gedir. BMT-nin nəşrlərində 65 yaş qocalığının başlanma dövrü hesab olunur. Əhalinin qocalığının müəyyən edilməsində, həmçinin hər 100 nəfər yaşlıya düşən qocaların sayı; 1 qocaya düşən yaşlıların

sayı; 1 qocaya düşən uşaqların sayı və s. göstəricilərdən də istifadə edilir. BMT təsnifatına əsasən, 65 və yuxarı yaş həddində olan əhalinin sayı 7%-dən yuxarı olduqda əhali qoca sayılır. Doğum, ölüm, nikah, boşanma ilə bağlı göstəricilərin təhlili de-

moqrafik proses barədə əsas fikirləri çıxarmağa imkan verir. Demografik prosesləri öyrənmək üçün kompleks amillər təhlil edilir. Bir sıra göstəricilərin doğumun, bağlanan nikahların sayının artması demografik şəraitin yaxşılaşmasını, artma pro-

seslərini xarakterizə edir, ölüm və boşanmaların artması, doğumun azalması isə demografik proseslərin pisləşməsinə ifadə edir. Dünya əhalisinin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili bir sıra maraqlı nəticələr çıxartmağa əsas verir. Ölkələr

Cədvəl 9

*Azərbaycan Respublikasında əhalinin yaş qrupları üzrə sayı
(yekuna görə, faizlə)*

Yaş qrupları	1990	1995	2000	2005	2010
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>o cümlədən yaş qrupları üzrə:</i>					
0-4	12,1	10,8	9,1	6,8	7,4
5-9	11,0	11,4	11,1	8,7	7,1
10-14	9,8	10,4	11,5	10,6	8,1
15-19	9,6	8,9	10,0	11,0	10,1
20-24	9,7	8,4	8,2	9,6	10,4
25-29	9,9	8,7	7,8	7,8	9,1
30-34	8,3	9,0	8,3	7,4	7,6
35-39	5,9	7,6	8,6	7,9	6,9
40-44	3,8	5,9	7,3	8,1	7,4
45-49	3,1	3,3	4,6	6,8	7,6
50-54	5,0	2,7	2,8	4,3	6,2
55-59	3,8	4,1	2,2	2,6	3,9
60-64	3,2	3,3	3,3	1,9	2,3
65-69	1,7	2,5	2,4	2,8	1,5
70-74	1,0	1,3	1,5	1,9	2,2
75-79	1,0	0,7	0,7	1,1	1,3
80 və yuxarı	1,1	1,0	0,6	0,7	0,9
əmək qabiliyyətli yaşda ¹⁾	55,3	54,6	59,5	65,1	68,5

¹⁾ 1990, 1995-ci illərdə kişilər 16-59, qadınlar 16-54 yaşda; 2000-ci ildə kişilər 15-60, qadınlar 15-55 yaşda; 2005-2010-cu illərdə kişilər 15-61, qadınlar 15-56 yaşda; 2011-ci ilin əvvəlinə kişilər 15-61, qadınlar 15-56 yaşda.

Cədvəl 10

Azərbaycan Respublikasında əhalinin cins üzrə sayı (min nəfər)¹⁾

İllər	Əhalinin sayı – cəmi	o cümlədən:		Bütün əhaliyə nisbətən, faizlə		Hər 1000 kişiə düşən qadınların sayı
		kişilər	qadınlar	kişilər	qadınlar	
1926	2313,7	1212,4	1101,3	52,4	47,6	908,4
1939	3205,2	1642,6	1562,6	51,2	48,8	951,3
1959	3697,7	1756,6	1941,1	47,5	52,5	1105,0
1960	3815,7	1817,0	1998,7	47,6	52,4	1100,0
1970	5117,1	2483,0	2634,1	48,5	51,5	1060,9
1975	5644,4	2757,1	2887,3	48,8	51,2	1047,2
1980	6114,3	2981,5	3132,8	48,8	51,2	1050,7
1985	6622,4	3229,0	3393,4	48,8	51,2	1050,9
1990	7131,9	3481,7	3650,2	48,8	51,2	1048,4
1995	7643,5	3754,6	3888,9	49,1	50,9	1035,8
2000	8032,8	3927,0	4105,8	48,9	51,1	1045,5
2005	8447,4	4156,2	4291,2	49,2	50,8	1032,5
2011	9111,1	4517,1	4594,0	49,6	50,4	1017,0

¹⁾ 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999, 2009-cu illərin məlumatları əhalinin siyahıyaalınmaları üzrə, qalan illərin məlumatları isə ilin əvvəlinə göstərilmişdir.

doğum, ölüm, təbii artım göstəricilərinə görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Son 5 ildə dünya əhalisinin artımının ən böyük hissəsi inkişaf etməkdə olan zəif inkişaf etmiş ölkələrin payına düşmüşdür. Bu meylin gələcəkdə də güclənməsi davam edəcəkdir. Bir qayda olaraq, demoqrafik şəraiti ayrıca bir ölkə, onun regionları üzrə öyrənmək daha əsaslı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Əhalinin siyahıya alınması seçmə müşahidələri demoqrafik şəraiti qiymətləndirmək üçün kifayət qədər informasiya verir. Azər-

baycan Respublikasının Mərkəzi Statistika Komitəsində ölkənin inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində demoqrafik şəraiti qiymətləndirmək üçün güclü informasiya bazası yaradılmışdır. Müntəzəm olaraq aparılan əhalinin siyahıya alınması bu bazanın daha da təkmilləşməsi üçün şərait yaradır.

DEMOQRAFİYA SİYASƏTİ – demoqrafiya proseslərini tənzimləyən tədbirlər sistemi. Özündə sosial, iqtisadi, hüquqi və s. tədbirləri birləşdirir. Demoqrafiya siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritet

istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 9 dekabr tarixli, 290 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdir.

Konsepsiyada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa ciddi təsir göstərmiş, lakin bu təsir lazımi səviyyədə öyrənilməmiş və ölkədə demoqrafik proseslərin inkişafı proqnozlaşdırılmamış-

dır. Demografik proseslər cəmiyyətin həyatının bir çox tərəfləri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olduğundan bu əlaqə sosial-iqtisadi hadisələrin demografik proseslərə və öz növbəsində demografik proseslərin də sosial-iqtisadi hadisələrə təsirinin təzahürüdür. Bu, onunla izah edilir ki, demografiya sahəsindəki siyasət hər bir dövlətin sosial siyasətinin mühüm və başlıca tərkib hissəsi olmaqla, onun əsasını təşkil edir.

Demografiya siyasəti nəsillərin normal təkrar istehsalının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəlmiş iqtisadi, sosial və hüquqi tədbirlər sistemindən ibarət olmaqla, əhalinin bütün sosial-demografik təbəqələrinin köklü mənafeələrinə toxunur. Ailə-nikah, doğum, ölüm, təbii artım, adamların sağlamlığının mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi, əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ömrünün uzadılması, miqrasiyası və s. bu kimi prosesləri özündə birləşdirən demografiya siyasətində başlıca məqsəd demografik hadisələrə təsir göstərən ən mühüm amilləri nəzərə alaraq, cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyinə uyğun olan, əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini təmin edən şərait yaradılmasına nail olmaqdır.

Müasir dövrdə dünya əhalisinin sürətli artımı və demografik proseslərdə baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı dövlətlərin ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yeritdiyi siyasətə daha çox təsir göstərir və həmin məsələlərlə bağlı bir çox problemlərə “demografik aspekt” verərək, on-

ların qoyuluşuna və həll edilməsinə tamamilə yeni mövqelərdən və normalardan yanaşılmasını tələb edir. Bu baxımdan, respublikamızda yaranmış demografik vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək, ona dünya miqyasında bu proseslərdə baş vermiş dəyişikliklər fonunda tarixi səpkidə yanaşmağı tələb edir.

Son vaxtlarda ölkənin bazar münasibətlərinə keçməsi, habelə 1988-ci ildən başlayan erməni işğalı nəticəsində demografik proseslərdə baş verən neqativ hallar daha kəskin xarakter almış və bu meyil getdikcə güclənməkdədir. Eyni zamanda respublikamızda demografiya sahəsində həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlər sistem halında olmadıqından lazımı səmərə verməmişdir.

Bu günün reallığı demografiya siyasətinin və əhali sakinliyi sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq ciddi şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir.

Konsepsiyada respublikada demografik vəziyyəti xarakterizə edən başlıca göstəricilərin dinamikasında baş verən meyillər qiymətləndirilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə, yəni 4,3 dəfə artaraq 1807 min nəfərdən 7847,5 min nəfərə gəlib çatmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycan dörd dəfə kəskin demografik çətinliklərlə üzləşmişdir:

– 1913-1920-ci illərdə Birinci Dünya müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, er-

mənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və sair hadisələr nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sayı 387 min nəfər və ya 16,6 faiz azalaraq 2339 min nəfərdən 1952 min nəfərə düşmüşdür;

– 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan əhalisinin sayı 568,4 min nəfər və ya 17,4 faiz azalaraq 1940-cı ilin əvvəlindəki 3274,3 min nəfərdən 1945-ci ilin əvvəlində 2705,6 min nəfərə düşmüş və bununla əlaqədar Azərbaycan əhalisinin sayı özünün müharibədən əvvəlki səviyyəsinə yalnız 10 il sonra, yəni 1955-ci ildə çatmışdır;

– 1948-1953-cü illərdə Ermənistan ərazisindən 150 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunmuşdur;

– 1988-ci ildən başlayaraq erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmiş, bir milyon nəfərdək soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün olmuş, o cümlədən 250 min nəfərdən artıq azərbaycanlı soydaşımız Ermənistandan qovulmuş və beləliklə, son iki əsr ərzində 1,5 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından məcburi surətdə deportasiya edilmişdir.

Bütün bu proseslər respublika əhalisinin demografik göstəricilərinə mənfi təsir etmiş, bir sıra problemlər yaratmışdır (bax: əhali, nikah, insan inkişafı konsepsiyası, demografiya).

Konsepsiyada qeyd edilir ki, bu problemlər əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

– bazar münasibətlərinə keçid və 1988-1995-ci illərdə ölkədə

yarlanmış sosial-iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq əhalinin əksər sosial-demoqrafik qruplarından və təbəqələrindən olan hissəsinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi, onların arasında kəskin fərqlərin mövcud olması;

– sosial infrastruktur sahələrinin zəif inkişafı və əhalinin əksər hissəsinin onların xidmətindən lazımı səviyyədə istifadə etmək imkanının olmaması;

– Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdə 300 mindən çox iş yerinin itirilməsi;

– əhali tərəfindən istehlak edilən ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və satışına nəzarətin zəif olması;

– ekoloji tarazlığın pozulmasının sürətlənməsi və ona nəzarətin zəif olması;

– sağlam yaşayış tərzinin ləng formalaşması və onun təbliğinin aşağı səviyyədə olması;

– ölkədə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməməsi;

– demoqrafik inkişaf sahəsində dövlət siyasətinin olmaması.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı Sərəncamda göstərilir ki, demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi demoqrafik proseslərdə yaranmış neqativ meyilləri aradan qaldırmaqla ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun gələn əhalinin kəmiyyət-keyfiyyət artımını təmin etməkdən ibarətdir. Demoqrafiya sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

– əhalinin kəmiyyət-keyfiyyətinə normal təkrar istehsal üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edəcək hər-tərəfli şəraitin yaradılması;

– ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması hesabına ömür müddətinin uzadılması;

– nikah və boşanma proseslərinin bütünlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir ailənin mənafeyinə uyğun tərzdə nizamlanması;

– ictimai tərəqqinin həm yaxın, həm də uzaq gələcəyə perspektivləri nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi;

– respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və demoqrafik mənafeələrini rəhbər tutaraq ölkə ərazisində, o cümlədən sərhəd rayonlarında və işğal edilmiş regionlarda əhalinin məskunlaşmasının yaxşılaşdırılması və demoqrafik potensialının artırılması üçün şəraitin yaradılması;

– ailə institutunun mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliği və mübadiləsi, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının normalara uyğun tənzimlənməsi.

Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

– demoqrafiya siyasətinin respublika vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə tam uyğun şəkildə qurulması və hər kəsin millətindən, irqindən, cinsindən, yaşından, dini etiqadından, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən siyasi və digər əqidəsindən asılı olmadan həyata keçirilməsi;

sabitlik və uzunmüddətlik – demoqrafik siyasətin sabit və məqsədyönlü olub uzun müddəti əhatə etməsi;

– sosial ədalətlik – bütün sosial-demoqrafik qruplardan və təbə-

qələrdən olan əhalinin (qadınların, kişilərin, gənclərin, pensiyaçıların, əlillərin, qocaların, qaçqın və məcburi köçkünlərin və s.) mənafeələrinin qorunması; komplekslik – görülməli tədbirlərin ayrı-ayrılıqda deyil, sistem halında, maksimum mümkün olan demoqrafik nəticələr almaq məqsədi ilə demoqrafik inkişaf proqramının həyata keçirilən digər proqramlarla qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həyata keçirilməsi (təhsil, səhiyyə, miqrasiya, məşğulluq, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və s.);

– elmlilik – demoqrafiya siyasətinin elmi əsaslar üzərində qurulması;

– təhsil, məşğulluq və tibbi xidmət, o cümlədən cinsi və reproduktiv sağlamlığın və ailənin planlaşdırılması sahələrində cinslər arasında bərabərliyin bərqərar olmasına yardım edilməsi;

– Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və sabit iqtisadi inkişafın təmin edilməsi;

– ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həm bugünkü, həm də gələcək nəslin hərtərəfli inkişafına yönəlməsinin təmin edilməsi.

Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin milli prioritetləri aşağıdakılardan ibarətdir:

– əhalinin, xüsusilə ana və uşaqların və əmək qabiliyyətli yaşında olanların ölüm səviyyəsinin ardıcıl surətdə azaldılması yolu ilə cinslər və yaşlar üzrə ömür müddətinin uzadılması;

– aztəminatlı uşaqlı ailələrə, əlillərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə ünvanlı sosial yardımın göstərilməsi;

- əhalinin bütün sosial-demoqrafik qrupları və təbəqələri üçün sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi;
- ana və uşaqların sosial müdafiəsi və mühafizəsinin gücləndirilməsi;
- əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması (qida məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, suyun, havanın çirklənməsinin qarşısının alınması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yoluxucu və cinsi yolla keçən xəstəliklərin qarşısının alınması və təcridə ləğv edilməsi və s.);
- əhalinin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, ailənin planlaşdırılması xidmətinin inkişafı və bu barədə əhalinin məlumatlandırılması və məlumat almalarının təmin edilməsi;
- tam məhsuldar və dəyərli həyat tərzinin təmin edilməsi məqsədi ilə təhsil və məşğulluq sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- aztəminatlı əhaliyə, o cümlədən çoxuşaqlı ailələrə, əlillərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə və s. pulsuz səhiyyə xidmətinin göstərilməsi;
- əhalinin demoqrafiya sahəsində biliklərinin yüksəldilməsi, təhsil müəssisələrində demoqrafiyanın tədris olunması və demoqrafiya sahəsində elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi;
- miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi.

Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilmə mexanizminin əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır:

- demoqrafik proseslərin monitorinqi və kompleks qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanması zamanı demoqrafik siyasətin prioritet istiqamətlərinin nəzərə alınması.

Son 10 il ərzində respublikanın dinamik və keyfiyyətli inkişafı, demoqrafiya, məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin təkrar istehsalını xarakterizə edən göstəricilər yaxşılaşmış, insan inkişafı indeksi xeyli yüksəlmişdir. Azərbaycan dövləti bu müsbət meyllərin daha da güclənməsi istiqamətində məqsədyönlü dövlət siyasəti yeridir.

DEMOQRAFIYADA STATİSTİK METODLAR – demoqrafik proseslərin və hadisələrin müşahidəsi, təsviri və kəmiyyət təhlili üsullarının statistikasına prinsiplərinə əsaslanan məcmusu. Tarixən əhalinin uçotu statistikanın obyektlərindən biri olmuşdur və bunun nəticəsi olaraq statistika kütləvi hadisələrin kəmiyyətə öyrənilməsi metodları haqda elm kimi inkişaf etmişdir. Buna görə də demoqrafiyada statistik metodların çoxu ümumi statistika metodlarına, başqaları isə kəmiyyət təhlili obyektini kimi əhalinin spesifikasiyasına uyğun dəyişərək demoqrafik metodlara çevrilmişlər.

Müasir demoqrafiyada statistik metodlar əsasən dörd istiqamətdə: əhali və demoqrafik proseslər haqda məlumat almaq üçün, natamam məlumatlar üzrə onların rekonstruksiyası daxil olmaqla; məlumatların işlənməsi və demoqrafik proseslərin statistik təsvir edilməsi üçün; demoqrafik qanunauyğunluqların

və sosial-demoqrafik əlaqələrin təhlili üçün; demoqrafik proseslərin xarakteristikalarını ümumiləşdirmək və əhalinin təkrar istehsalının və hərəkətinin bəzi toplu göstəricilərini hesablamaq üçün təsdiq olunur.

Statistik müşahidə konkret rəqəmli nəticələr verir, onlar da demoqrafik vəziyyəti təsvir etmək – demoqrafik proseslərin qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün əsasdır. Bu səbəbdən, demoqrafiyada statistik metodların sırasına belə məlumatların alınması yolları, məsələn, əhalinin siyahıya alınması, demoqrafik hadisələrin cari uçotu, əhalinin müşahidələrinin keçirilməsi və s. metodlar daxildir.

Empirik məlumatların işlənməsi və təhlil üçün statistik metodların tətbiqi demoqrafik hadisələrin təsadüfi dəyişənlər kimi, demoqrafik proseslərin isə ehtimal olunan proseslər kimi şərhinə əsaslanır.

Hər bir demoqrafik hadisə həm ümumi, həm də xüsusi təsadüfi səbəblərin təsiri altında baş verir. Çoxlu, ardıcıl gələn hadisələrdən ibarət demoqrafik prosesdə bu səbəblər dəyişir. Bu zaman təsadüfi səbəblər hadisəyə xas olan qanunauyğunluğu üzə çıxararaq qarşılıqlı dəyişməyə meyl edir.

Kütləvi demoqrafik məlumatları emal və təhlil etmək üçün tətbiq olunan metodlar – interval sıralarının təsviri və təhlilidir. Demoqrafiyada belə sıraların üç növü fərqləndirilir: əhalinin özünün bu və ya digər əlamətləri üzrə interval sıraları (əhalinin yaş və cins üzrə bölüşdürülməsi); bəzi insanlar qrupunun interval sıraları (ailələrin, yaxud

məskənlərin böyüklüyə görə bölüşdürülməsi); demoqrafik hadisələrin bölgü sıraları (doğumların ananın yaşına, yaxud boşanmanın – nikahın müddətinə görə bölüşdürülməsi). Bu intervalları təsvir və təhlil etmək üçün nisbi kəmiyyətlər sistemi tətbiq olunur: intervalın ümumi xarakteristikasını verən (orta kəmiyyətlər), onun formasını təsvir edən (orta mövqeli, yaxud kvantilli) və sıranın dəyişmə dərəcəsini xarakterizə edən (müxtəlif variasiya ölçüləri).

Demoqrafik prosesləri təsvir və tədqiq etmək üçün adətən əhalinin bu və ya digər qruplarında demoqrafik hadisələrin tezliyini xarakterizə edən nisbi kəmiyyətlər hesablanır: demoqrafik əmsallar və demoqrafik hadisələrin asılı olan və asılı olmayan ehtimalları. Demoqrafik proseslərin ümumi intensivlik göstəricilərinin öyrənilməsi əhalinin strukturunun və onun ayrı-ayrı hissələri arasında göstəricilərin fərqlərinin təhlili ilə tamamlanmalıdır. Əhali strukturunun demoqrafik proseslərin xarakteristikasına təsirini öyrənmək üçün demoqrafik əmsalların standartlaşdırılması kimi xüsusi üsullar tətbiq olunur.

Demometrik funksiyalar demoqrafiyada geniş kəmiyyət sinfini təşkil edir, vaxt ötdükcə, yaxud bu və ya digər demoqrafik vəziyyətdə olma müddəti keçdikcə başqa demoqrafik proseslərin intensivliyinin dəyişməsinə xarakterizə edir.

Əhali tərkibinin ətraflı xarakteristikasını almaq, demoqrafik proseslərin meyl və amillərini öyrənmək üçün bəzi ölkələrdə (məsələn, Hindistanda) demoq-

rafik hadisələr haqda cari məlumatları alma üsulu kimi statistik müşahidənin seçmə metodu tətbiq olunur. Məlumat almaq üçün bütün ölkə əhalisi üzrə reprezentativ olan əhalinin bəzi hissəsi seçilir. Xüsusi seçmə sualları işlənir. Demoqrafik statistikada seçmə metodunun spesifikasiyası insanların yuva xarakterinə malik məskunlaşma xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur (insanlar yaşayış məntəqələrində, onların daxilində isə evlərdə, mənzillərdə cəmləşir). Bu isə çoxpilləli seçmənin tətbiqini əsaslandırır. Əhalinin müxtəlifliyi tipik, yaxud təbəqələrə ayrılmış seçimi nəzərdə tutur. Ərazilərin seçmə metodları böyük əhəmiyyətə malikdir. Seçmə müşahidədən dəqiq məlumatlar almaq üçün seçmə məlumatlar üzrə parametrlərin qiymətləndirilməsi metodları tətbiq olunur.

Demoqrafik proseslər arasında əlaqələrin öyrənilməsi və başlıca olaraq, demoqrafik proseslərin bu və ya digər sosial-iqtisadi amillərdən asılılığının öyrənilməsi demoqrafiyada statistik metodların tətbiqinin inkişaf etmiş sahəsidir. Bunun üçün müxtəlif korrelyasiya modelləri işlədilir. Korrelyasiyanın tətbiqi zamanı yalnız əlaqənin sıxlığı

ölçülür, səbəb-nəticə asılılığının xarakterini açmağa imkan vermir və onun müəyyən edilməsi nəzəri demoqrafik təhlilin vəzifəsi olaraq qalır. Demoqrafik proseslərin göstəricilərinin, xüsusən ölüm səviyyələri oxşar olan bir sıra ərazilər üçün ölüm cədvəlləri göstəricilərinin nümunəvi ölüm cədvəllərinin qurulması korrelyasiya asılılığının ölçülməsinə əsaslanır. Analoji üsullar nümunəvi nikah və doğum cədvəllərinin tərtibi üçün də tətbiq olunur. Lakin korrelyasiya təhlili, qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəb xarakteri və alınan nəticələrin interpretasiyasındakı çətinliklərlə bağlı demoqrafiyada geniş tətbiqini tapmamışdır.

DEMPİNQ (ing. *dumping* – əksilmə, çıxılma) – daxili və xarici bazarlarda rəqibləri müflisləşdirmək və xarici bazarları tutmaq üçün bazara malların çox ucuz qiymətə, yəni istehsal xərclərindən aşağı qiymətə kütləvi şəkildə çıxarılması (hədsiz ucuz ixrac, qiymətlərin dempinqi).

Dempinqin məqsədi rəqiblərin sıxışdırılıb aradan çıxarılması və xarici satış bazarlarının qazanılmasıdır, buna görə də ayrı-ayrı hallarda bu cür təcrübə haqsız kimi qəbul edilir. Dem-



pinq həm ixracatçı firmaların vasitələri ilə, həm də dövlət büdcəsi vəsaitlərindən ixrac daşımalarının subsidiyalaşması vasitəsilə həyata keçirilir. Bir sıra hallarda nağd pul vəsaitlərinin tez alınması məqsədilə firma və dövlət dempinqə məcburən müraciət edirlər. Dempinq təcürbəsi ilə mübarizə aparmaq üçün bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə antidempinq qanunvericiliyi işlənib hazırlanmışdır. Dempinqin qarşısının alınmasının əsas vasitəsi antidempinq rüsumlarının müəyyən edilməsidir.

Adətən dempinqin aşağıdakı növləri olur:

- 1) sporadik (kortəbii, nadir) dempinq;
- 2) qarətçi dempinq;
- 3) davamlı (permanent) dempinq.

Dempinq qiymətləri (yırııcı qiymətlər) barədə ilk məlumatlara iqtisadçılardan A.Smitin və A.Hamiltonun əsərlərində rast gəlmək olar. Onlar hələ XVIII əsrdə belə bir halın mövcud olmasını başa düşür və onun dağıdıcı effektini aradan qaldırmağın mümkün yollarını öyrənirdilər. Artıq XX əsrin əvvəlində, çoxtərəfli ticarət sisteminin yaradılmasından və bu sistem çərçivəsində iştirakçıların bir qismi və ya hamısı üçün məcburi olan müvafiq beynəlxalq qaydaların işlənib hazırlanmasından xeyli əvvəl ən iri ticarət dövlətləri milli əmtəə istehsalçılarını haqsız ticarət praktikasından qorumaq vasitəsi kimi antidempinq tədbirləri tətbiq etməyə başlamışdılar. İlk milli antidempinq qanunvericiliyi 1904-cü ildə Kanadada

qəbul edilmişdir. Sonra Yeni Zelandiya (1905), Avstraliya (1906), ABŞ (1921) və Böyük Britaniya (1921) bu cür qanunlar qəbul etdilər.

1967-ci ildə GATT çərçivəsində dempinq faktının aşkar edilməsi və sübut olunması proseduru, habelə analoji məhsul istehsal edən idxalatçı ölkənin firmalarına vurulmuş ziyanın kompensasiya edilməsi üsullarını reqlamentləşdirən beynəlxalq antidempinq kodeksi qəbul edilmişdir. Dempinq faktı müəyyən edildikdə idxalatçı tərəf idxal edilən mallara antidempinq rüsumları tətbiq edə bilər.

Müasir şəraitdə, ixrac məhsulunun rəqabət qabiliyyəti getdikcə daha artıq dərəcədə əmtəənin qiymətindən deyil, onun keyfiyyətindən, satışının təşkilindən, əlavə xidmətlərdən asılı olduğu bir vaxtda ixrac bazarlarının ələ keçirilməsi vasitəsi kimi dempinqin əhəmiyyəti azalmaqdadır.

DEMPİNQ, DAYANIQLI – satıcının daxili bazarı ilə müqayisədə qiymətlərin daha çevik olduğu xarici bazarda rəqabətqabiliyyətli mövqe tutmaq məqsədilə dempinq siyasəti yürütmək üzrə permanent davamlı cəhdlər.

DEMPİNQ, ƏMTƏƏ – əmtəənin aşağı qiymətlə, yəni daxili bazardakı qiymətlərdən aşağı qiymətlərlə ixracı. Satış bazarları uğrunda mübarizə vasitələrindən biridir. Bir ölkənin malının başqa ölkənin bazarında “normal” qiymətdən aşağı satılması analoji məhsulun milli istehsalına zərər gətirirsə və ya zərər çəkmək təhlükəsi yaradırsa, bu, əmtəə dempinqidir.

DEMPİNQ İDXALI – əmtəənin normal qiymətindən aşağı ixrac qiyməti ilə idxalı.

DEMPİNQ MARJASI – əmtəənin ixrac qiymətinin onun faizlə ifadə olunmuş ixrac qiymətindən çıxmaqla, normal qiymətinə nisbətidir.

DEMPİNQ, “SOSIAL” – idxal mallarının aşağı qiymətlə təklifindən doğmuş dempinq. Bu zaman qiymət hesablanarkən, əmək haqqının aşağı səviyyəsi nəzərə alınır.

DENOMİNASİYA (lat. *denominatio* – adlanma, adını dəyişmə) – 1. Müəyyən nisbətlə köhnə pul nişanlarının yeni pul vahidləri ilə əvəz edilməsi zamanı pul nişanlarının nominal dəyərinin dəyişməsi. Eyni zamanda, həmin nisbətlə qiymət, tarif, əmək haqqı və s. yenidən hesablanır. Denominasiya, bir qayda olaraq, inflyasiyanın nəticəsidir və müəyyən dərəcədə pul tədaviyünün qaydaya salınmasına xidmət edir. Lakin o, hesablaşmaların sadələşdirilməsi ilə də əlaqədar ola bilər. 2. Qiymətlərin miqyasının artmasıdır; pul tədaviyünün qaydaya salınması və milli valyutaya tam dəyər vermək məqsədilə ölkənin pul vahidinin iriləşməsidir (onun adı dəyişdirilmədən). Çox zaman denominasiyaya əsas səbəb kimi inflyasiya şəraitində pul tədaviyünün texniki təminatındakı çətinliklərdir (pul nişanlarının çap olunması, müxtəlif əsginazlar arasında zəruri nisbətə riayət olunması, iri nominalların xırda sikkələrinin hazırlanması və s.). 3. Səhmdar cəmiyyəti tərəfindən əvvəllər buraxılmış səhmlərin həmin səhmdar cəmiyyətində digər nominallara malik

Cədvəl 1

Dünyada denominasiya harada və nə vaxt

Tarix	Ölkə	Valyuta	Əmsal
1923	Almaniya	Alman markası	1 000 000 000 000 : 1
1945	Yunanıstan	Yunan draxması	50 000 000 : 1
1950	Polşa	Polşa zlotu	100 : 3 (qiymət və əmək haqqı) 100 : 1 (nağd pul)
1950	Fransa	Fransız frankı	100 : 1
1979	Vyetnam	Vyetnam kipi	100 : 1
1985	İsrail	İsrail şekeli	1000 : 1
1994	Özbəkistan	Özbək sumu	1000 : 1
1994	Belarus	Belarus rublu	10 : 1
1995	Polşa	Polşa zlotu	10 000 : 1
2000	Belarus	Belarus rublu	1000 : 1
2005	Türkiyə	Türk lirəsi	1000 000 : 1
2005	Rumıniya	Rumın leyi	10 000 : 1

səhmlərin müəyyən proporsiyalarına mübadiləsi yolu ilə dəyişdirilməsi.

Azərbaycanda həyata keçirilən ardıcıl iqtisadi islahatlar, düzgün iqtisadi siyasət, o cümlədən pul və valyuta siyasəti nəticəsində dayanıqlı makroiqtisadi sabitlik və yüksək tempili iqtisadi artıma nail olunması, inflyasiyanın məhdudlaşdırılması, manatın məzənnəsinin dönərli xarici valyutalara nisbətində sa-

bitliyinin və onun daxili dönərliyinin təmin edilməsi, əhəlinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması manatın denominasiyasının həyata keçirməyə əlverişli şərait yaratdı. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yüksək inflyasiya və devalvasiya dövründə nominal dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə itirmiş milli valyutanın davamlı iqtisadi sabitlik şəraitində denominasiyası zəruridir.

Dünya təcrübəsində denominasiyanın miqyasının müxtəlif ölçüləri var. Denominasiyanı həyata keçirən müxtəlif ölkələr öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq milli valyutanın nominal miqyasının azaldılmasının bu və ya digər miqyasını seçmişlər.

Dövlət atributlarından birinin - milli valyutanın (manat) məzənnəsinin dünyanın aparıcı valyutalarının məzənnələrinə uyğun

səviyyədə formalaşdırmaq, milli pul nişanlarının dizaynını, mühafizəsini, nominal strukturunu beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, pul nişanlarında milli və tarixi ənənələri daha qabarıq ifadə etmək, ölkədə pul dövriyyəsini yaxşılaşdırmaq, məzənnə və qiymətlər miqyasını optimallaşdırmaq, uçot və hesablama sistemini sadələşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) haqqında" Fərmanına əsasən (07.02.2005), 2006-cı il yanvarın 1-dən etibarən yeni manata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, 1 yeni manat 5000 manata bərabər edilmiş, mövcud manat yeni manatla birgə 2006-cı il ərzində dövriyyədə saxlanmış, 2007-ci il yanvarın 1-dən isə tamamilə yeni manata keçilmiş, yeni manatların 1, 5, 10, 20, 50, 100 və ekvivalentində olan əsginasları və 1, 3, 5, 10, 20, 50 qəpiklik sikkələr mərhələlərlə dövriyyəyə buraxılmışdır.

DENONSASIYA (fr. *Denoncer*; lat. *denuntiatio* – bildirmək; ləğv etmək) – beynəlxalq hüquqda beynəlxalq müqavilə iştirakçılarından birinin müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina etməsi və bununla onu qüvvədən salması. Denonsasiya etmək hüququ və şərtləri, bir qayda olaraq, müqavilənin özündə nəzərdə tutulur.

DEN SYAOPİN (1904-1997) – 18 yaşından Çin Kommunist Partiyasının üzvü olub. Pulsuzluq üzündən Fransada oxuya bilməyən Den 1926-cı ildə So-



vet İttifaqına gəlib, əvvəlcə Şərqi Xalqları Universitetində, sonra isə Sun Yatsen adına Universitetdə oxuyub.

Çində gizli mübarizədə fəal iştirak edib. Mao Tsze Dunla tanışlıqdan sonra Kommunist Partiyasının gizli Mərkəzi Komitəsi ilə birlikdə Şanxaya gəlir, 23 yaşında ikən partiyanın Mərkəzi Komitəsinin katibliyinə üzv seçilir. Mao Tsze Dunun ən mübariz silahdaşı olur. Yapon işğalçılarına qarşı mübarizədə VIII İnqilabi Ordunun siyasi rəhbəri olur. Yaponlar Mancuriyadan qovulduqdan sonra Den Syaopinin də rəhbərlik etdiyi çoxsaylı ordu homindançılara qarşı mübarizəyə başlayır. Çin tarixçilərinin yazdığına görə, kommunistlərin ordusu homindançılara qarşı doqquz döyüşün hər birində böyük qələbə qazanır. Den Syaopin uzun sürən müharibələr zamanı Tayxanın, Xebeyin, Şandunun, Nankinin, Şanxayın, Anxoyun, Tszyansunun, Tsentszyanın və başqa yerlərin azad olunmasında fəal iştirak edir.

1949-cu ildə yeni yaranmış Çin Xalq Respublikasında xalq hakimiyyətinin üzvü seçilir. Elə həmin il 900 min nəfərlik Homindan ordu hissələrinin tam məğlubiyyətindən sonra Den Syaopin ÇKP Mərkəzi Komitəsi cənub-qərb bürosunun katibi seçilir. 1952-ci ildə o, Dövlət İnzibati Şurası sədrinin birinci müavini, ÇKP MK katibliyinin rəisi və Çin Dövlət Şurası səd-

rinin müavini vəzifələrinə irəli çəkilir, Siyasi Büroya üzv seçilir. 1956-cı ildə Den Syaopin ÇKP MK-nın Baş katibi seçilir və Mao Tsze Dunun rəhbərliyi altında kollektiv idarəetmədə iştirak edir. İki ildən sonra isə ÇKP MK Hərbi Şurasının üzvü olur.

Den Syaopin düz on il Mərkəzi Komitəyə başçılıq edir. On birinci il Çində baş verən "mədəni inqilab" karyeranın yolunda yüksəlişə son qoyur. 1966-cı ildə Den Syaopin bütün vəzifələrdən kənarlaşdırılır və Tszyansiya, demək olar, sürgün edilir. Den Syaopinin tərcümeyi-halında ən ağır dövr başlanır. Düşmənlər üzərində parlaq qələbələr çalan, dünyanın düz vaxtında isə ideya və əməl dostlarının əlindən "məğlubiyyət" şərbətini içən Den Syaopin, on il MK-nın Baş katibi olmuş bir insan 65 yaşında fəhləliyə gedir, traktor zavodunda çilingər işləyir. Bu sənəti o, 1920-ci ildə Fransada oxuyarkən öyrənibmiş. Bu səbəbdən də Den Syaopin sonralar əlavə sənət öyrənmək prinsipinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Lakin Den Syaopin biryolluq unudulmur. İllər ötdükcə Çin rəhbərliyində onun yoxluğu hiss edilirdi. Yaxşı deyiblər ki, varlığında görünəni yoxluğu da yada salır. Bu dəfə Den Syaopin Baş nazir Çjou En Layın köməyi ilə vəzifəyə qaytarılır. 1975-ci ildə yetmiş bir yaşlı Den Syaopin yenidən partiya və dövlət rəhbərliyində görünür. O, eyni vaxtda ÇKP MK sədrinin müavini, Dövlət Şurası sədrinin müavini, ÇKP MK Hərbi Şurası sədrinin müavini və Çin Xalq Azadlıq Ordusu Baş qərarga-

hının rəisi vəzifələrini tutur. Çjou En Lay xəstələndikdən sonra isə Den Syaopin, demək olar ki, ölkəyə və partiyaya rəhbərlik edir.

Bu yüksəliş də uzun çəkmir. 1976-cı ilin baharında Çjou En Lay vəfat edir və Den Syaopin yenidən bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılır. Lakin bu sürgün tez başa çatır. 1976-cı ilin sentyabrında Mao Tsze Dun vəfat edir. 1977-ci ilin iyulunda Den Syaopin üçüncü dəfə böyük siyasətə qayıdır. Bu qayıdış Çin Xalq Respublikasının həyatında böyük dönüş dövrünün başlanğıcını qoyur. 1978-ci ilin dekabrında Den Syaopinin ömründə ən vacib qərar qəbul edildi. Bu taleyüklü qərar Anxoy əyalətində cəmi 18 kənd təsərrüfatı müəssisəsini əhatə etsə də Çin tarixində yeni möcüzənin qaranquşuna çevrildi.

Mühafizəkarlar Den Syaopini qızğın tənqid atəsinə tutsalar da, o, qorxub-çəkinmir, partiya plenumunda ilk dəfə “islahat”, “aşkarlıq” və “xarici dünya ilə əlaqələri genişləndirmək” sözlərini ucadan deyir. Bu plenum ölkədə köklü iqtisadi islahata start verir. Heç bir il çəkmir ki, Den Syaopin artıq xüsusi iqtisadi rayonlar yaratmaq haqqında danışır. Anxoy kəndlilərinin qələbəindən sonra Den Syaopin xalqı daha cəsarətli olmağa çağırır. 1984-cü ildə Çinin kənd təsərrüfatında aparılan islahatdan hamı rəğbətlə danışır. Bu, zəfər çalmış yeni iqtisadi-aqrar siyasət idi.

Kənddə ərzaq proqramını uğurla həyata keçirdikdən sonra Den Syaopin durmadan iqtisadi islahatları şəhərlərdə tətbiq etməyə,

ənənəvi düşüncə çərçivəsinə sığmasa da, bazar iqtisadiyyatını sosialist ideologiyası ilə uzlaşdırmağa çağırır.

Den Syaopin elə əqidəli insanlardan idi ki, yaşının çoxluğu da onun fəaliyyətinə mane ola bilmirdi. O, ömrünün sonunadək ölkəni şəhər-şəhər, kənd-bəkənd gəzir, islahatın gedişini izləyir, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi yeniləşməyə şəxsən rəhbərlik edirdi. O, Çində yeniləşmənin əsl atası idi. Hətta qocalığına görə könüllü olaraq vəzifələrdən uzaqlaşdıqda da, böyük Çin xalqı onu baş rəhbər sayırdı. Beləliklə, Den Syaopin şəxsiyyəti sübut etdi ki, insanın hörməti və nüfuzu təkcə tutduğu vəzifə ilə ölçülmür. Bunun özü də ibrət dərsidir.

Bu gün Çin xalqı Den Syaopinin adını fəxrlə çəkir, onu ölkənin xilaskarı kimi qiymətləndirir, həmişə Çin dövlətinin tarixində əbədi yaşayacağını əminliklə bildirir. Ona münasibət qeyd-şərtsizdir.

Den Syaopin Çin xalqının taleyində silinməz iz buraxmışdır. Ənənəvi Çin cəmiyyətinin qanunlarına görə, yetmiş yaşa çatdıqda fəal işlərdən uzaqlaşmaq lazımdır. Den Syaopin son iki onillikdə dünya miqyasında ən parlaq simaya çevrilərək özünü məhz 70 yaşından sonra yüksək səviyyədə göstərdi.

Bir daha xatırladaq ki, Den Syaopin islahatlar konsepsiyasını irəli sürəndə ölkədə iqtisadi tənəzzül və siyasi ziddiyyətlər getdikcə dərinləşirdi. Amma o, dünyasını dəyişəndə Çin qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdi.

Bu gün Den Syaopin yoxdur, ancaq onun adı əməllərində,

əməlləri isə adında yaşayır. Den Syaopin və onun yeni Çin möcüzəsi haqqında artıq dünya heyranlıqla danışır.

Den Syaopin, onun tərəfdarları dünyanın inkişaf qanunauyğunluqlarından düzgün nəticə çıxardılar, yeniliyə nail olmaq üçün, necə deyərlər, yüksək riskli, uçuruma aparan yolla getmədilər, işığı aydın görünən yol seçdilər. Bunu Çinin o dövrdəki çətinlikləri ilə indiki vəziyyətinin müqayisəsi əyani şəkildə sübut edir.

Qərb çox vaxt liderləri, sadəcə olaraq, ətalət qüvvəsi ilə özündən uzaqlaşdırır, onlara yabanchılar kimi baxır, onları “diktator” adlandırır. Bunun bariz nümunəsi kimi uzun illər Qərbin Den Syaopinə, onun islahatlarına birtərəfli, qərəzli münasibətini göstərmək olar. Qərb iqtisadi ədəbiyyatında, beynəlxalq qurumların yeni müstəqil dövlətlərlə bağlı hesabatlarında Çin təcrübəsi, onun uğurları barədə, demək olar ki, müsbət danışılmaz, danışılarda da real proseslər, nəticələr təhrif edilir.

Amma indi isə Qərb də Den Syaopini, sözün əsl mənasında, dünya miqyaslı tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirir. Onun əldə etdiyi müvəffəqiyyəti danmaq qeyri-mümkündür. Den Syaopin əhalisinin sayına görə dünyada birinci yeri, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə yoxsul, geridə qalan, bir çox problemlərlə üzləşən ölkəni qəbul etdi və onu iqtisadi möcüzəyə çevirdi (bax: Çin iqtisadi inkişaf modeli).

DEPANS – xərclər.

DEPARTAMENT (fr. *departement*) – 1. İnzibati bölgü üzrə ərazi vahidi. 2. Ali inzibati or-

qanda hər hansı bir sahəni, istiqaməti idarə etməklə məşğul olan şöbə və ya bölmə. 3. İdarənin və ya nazirliyin adı.

Birinci mənada Fransada tətbiq edilir. Ali şura və onun yığıncaqda seçdiyi departament komissiyasının üzvləri departamentlərdə özünüidarə orqanıdır. Departamentdə mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi prefekt adlanır.

Üçüncü mənada bəzi dövlətlərdə istifadə edilir (məsələn, ABŞ Dövlət Departamenti mahiyyətə RF hökumətinin analoqudur).

XVIII-XX əsrlərdə Rusiyada bu söz ikinci mənada istifadə edilmişdir. Kollegiyalar aşağıdakı departamentlərə bölünmüşdü: Estlandiya və Liflandiya işləri (1739), Votçina (1762), Ədliyyə və Təftiş Kollegiyaları (1762, 1763), Xarici İşlər Departamenti (1779). Admirallıq və hərbi kollegiyalarda (1763 və 1780) departamentlər ekspedisiyaların – kollej bölmələrinin tərkib hissəsi idi. 1763-cü il dekabrın 15-də senat 6 departamentə bölünmüşdü. XIX əsrin ortalarında bu rəqəm 12-yə, XX əvvəlində 6-yə bərabər idi. Departamentlərin rəhbərləri ober-prokurorlar adlanırdı. 1775-ci ildə aparılmış quberniya islahatına görə, yerli məhkəmələrdən bir neçəsi departamentlərə bölünmüşdü.

XVIII axırları – XX əsrin əvvəlində aşağıdakı müstəqil departamentlər yaranmışdı:

1) nazirin başçılıq etdiyi Udelər Departamenti (1797-ci ildə təsis edilmişdi); 1826-1892-ci illərdə İmperator Sarayı Nazirliyinin tərkibinə daxil idi;

2) Su Kommunikasiyaları De-

partamenti (1798-1809). Ona baş direktor rəhbərlik edirdi.

1802-ci ildə nazirliklər təsis edildə onların departamentləri də yaradılmışdı. 1811-ci ildə qəbul edilmiş “Nazirliklərin ümumi təsisatı” adlı sənədə görə departamentlər bütün nazirliklərin əsas icra instansiyalarına çevrilmişdi. Ayrı-ayrı bölmələrdən ibarət olan departamentə direktor başçılıq edirdi. Bəzi departamentlər (məsələn, Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Departamenti) öz nazirliklərinin daxilində daha artıq müstəqillik əldə etmişdilər. 1810-cu ildən Dövlət Şurasında mövcud olmuşlar.

DEPO (fr. *depot*) – 1. Anbar. 2. Mühasibat uçotunda uçot informasiyasını əks etdirən icmal cədvəl. 3. Təkrar sığorta zamanı tutulmuş ehtiyatlar (təkrar sığorta mükafatının bir hissəsi).

DEPONENT (lat. *depono* – qoyuram) – 1. Bank idarəsinin depozitinə qiymətli əşyanı köçürən fiziki və ya hüquqi şəxs. 2. Müəssisənin və ya təşkilatın sərəncamında müvəqqəti olan pul məbləğinin məxsus olduğu fiziki və ya hüquqi şəxs. 3. Fiziki və ya hüquqi şəxsdir ki, qiymətli kağızların qorunub saxlanması və ya qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotu üzrə depozitariyanın xidmətlərindən istifadə edən pul və ya qiymətli kağızları banka qorumaq üçün verir. Deponent həmçinin əmək haqqını vaxtında almayan işçilər və ayrı-ayrı təşkilatlar və şəxslərdir ki, onların xeyrinə əmək haqqından tutulmalar (aliment və s.) aparılmışdır. Deponent edilmiş məbləğ şəxslərə onların tələbi ilə ödənilir, yaxud

müəssisə və təşkilatlara keçirilir. Deponent – latınca kənara qoyma deməkdir. Məsələn, deponir olunan əmək haqqı üç il ərzində tələb olunmadıqda, büdcəyə köçürülür.

DEPONENTLƏŞMƏ – pul məbləğinin, qiymətli kağızların və digər qiymətli əşyaların qorunub saxlanmaq üçün dövlət idarələrinə, banka, notarius kontoruna verilməsi. Bu idarələrin müvəqqəti sərəncamına daxil olan qiymətli əşyalar onları təhvil verən şəxsə və ya onlar üçün təyin olunan şəxsə qaytarılır.

Pul vəsaitlərinin – əmək haqqının, ezamiyyə xərclərinin, mükafatların və s. deponentləşməsi o halda həyata keçirilir ki, bank təlimatları ilə müəyyən edilmiş müddətdə müəssisə, idarə və təşkilatlar əlavə edilmiş pul vəsaitlərini ala bilmir. Bu vəsaitlər saxlanmaq üçün təşkilatın banklarla olan hesabına köçürülür.

Səhmlərin deponentləşməsi, yəni onların sahibləri tərəfindən xüsusi firmada və maliyyə-kredit institutunda yerləşdirilməsi səhmlər üzrə səs hüququnun saxlayana verilməsi ilə müşayiət olunur.

Qiymətli kağızların depozitari bankları, həmçinin sertifikatlarla tərtib olunmayan qiymətli kağızların buraxılışı şərtləri üzrə onları (qiymətli kağızları), yəni xüsusi reyestrə təsbit olunan mülkiyyət hüququ olan kağızları qoruyub saxlaya bilər. Xüsusi hesablar qiymətli kağızları əks etdirir, müştərilər isə yalnız öz hesablarından çıxarışları alırlar. Bundan əlavə, qiymətli kağızların depozitariləri ödənişli istiqrazların dividend faizləri məbləğini və s. qiymətli kağız-

ların sahibləri arasında bölür və emitentlərdən inkasso edir. Onlar qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları kimi investorların vəzifələrini yüngülləşdirərək qiymətli kağızların mənimlənməsi ilə bağlı texniki funksiyaların və qaydaların xeyli hissəsini öz üzərinə götürə

bilirlər. Bu proses “qiymətli kağızların immobilizasiyası (hərəkətə gəlməsi)” adlanır. Qiymətli kağızların deponentləşməsi qiymətli kağızlarla sövdələşmələr üzrə çoxtərəfli hesablaşmalarla müşayiət olunur. Əməliyyatların miqyasına və müxtəlifliyinə, onların mürək-

kəbliyinə, avtomatlaşma səviyyəsinə görə inkişaf etmiş depozitar sistem bank ilə sıx əlaqədədir.

DEPOPULYASIYA (fr. *depopulation* – əhalinin azalması) – hər hansı bir ölkənin və ya regionun əhalisinin mütləq sayının sistematik azalması (nəslin

Cədvəl 1

Depopulyasiya ilə bağlı meyillər

Avrasiya materiki üzrə ölkələr	Əhali sayı, nəfər		
	2007	2050-2007	2050
Yaponiya	127433494	-33759668	93673826
Rusiya	141377752	-32190399	109187353
Ukrayna	46299862	-12726020	33573842
Almaniya	82400996	-8793875	73607121
Polşa	38518241	-6433671	32084570
İtaliya	58147733	-7757892	50389841
İspaniya	40448191	-4883898	35564293
Rumıniya	22276056	-3597830	18678226
Bolqarıstan	7322858	-2671381	4651477
Belarus	9724723	-1986110	7738613
Çexiya	10228744	-1688523	8540221
Macarıstan	9956108	-1581489	8374619
Serbiya	7447093	-1577947	5869146
Gürcüstan	4646003	-861279	3784724
Litva	3575439	-787923	2787516
Latviya	2259810	-715737	1544073
Moldova	4328816	-693459	3635357
Bosniya və Hersoqovina	4552198	-660529	3891669
Xorvatiya	4493312	-629111	3864201
Estoniya	1315912	-453999	861913
Qazağıstan	15284929	-185229	15099700
Cəmi 21 ölkə	642038270	-124635969	517402301

Cədvəl 2

**Dünyanın müxtəlif ölkələrində ölüm səviyyəsi
(2010-cu ildə hər 1000 nəfərə düşən ölənlərin sayı)**

Ölkənin yeri	Ölkə	Ölüm səviyyəsi	Ölkənin yeri	Ölkə	Ölüm səviyyəsi
1	Syerra-Leone	22,34	24	Mali	15,04
2	CAR	21,38	25	Belarus	14,95
3	Svazilend	21,64	26	Bolqarıstan	14,70
4	Anqola	20,82	27	Burkina Faso	14,62
5	Mozambik	19,68	28	Latviya	14,60
6	Zambiya	19,41	29	Botsvana	14,55
7	Lesoto	18,87	30	Kamerun	14,50
8	Qvineya-Bisau	18,66	31	Serbiya	14,40
9	Liberiya	18,58	32	Niger	14,14
10	Zimbabve	18,40	33	Uqanda	13,80
11	Mərkəzi Afrika Respublikası	18,38	34	Litva	13,30
12	KDR	18,34	35	Efiopiya	13,25
13	Ruanda	17,44	36	Tanzaniya	13,23
14	Nigeriya	16,97	37	Macarıstan	13,10
15	Somali	16,95	38	Estoniya	13,10
16	Ukrayna	16,20	39	Namibiya	12,53
17	Burundi	15,81	40	Moldova	12,45
18	Kot-d'İvuar	15,64	41	Qvineya	12,24
19	Çad	15,51	42	Keniya	12,07
20	Malavi	15,35	43	Rumıniya	12,00
21	Şərqi Timor	15,32	44	Qabon	11,70
22	Rusiya	15,20	45	Gürcüstan	11,68
23	Ekvatorial Qvineya	15,10	46	Konqo	11,65

pozulması) əhalinin təkrar istehsalı göstəricilərinin pisləşməsi nəticəsində baş verir, sonra gələn nəsillər sayca əvvəlki nə-

sillərdən az olur. Depopulyasiya dedikdə, bəzən demoqrafik böhranın təzahür formalarından biri başa düşülür. Depopulyasiyanın

təzahürü ölüm saylarının doğum saylarını davamlı olaraq üstələməsi, doğumun intensivliyinin aşağı düşməsi və ölümün art-

(Cədvəl 2-nin ardı)

1	2	3	4	5	6
47	Cibuti	11,45	71	Yunanıstan	9,40
48	Benin	11,44	72	Uruqvay	9,39
49	Xorvatiya	11,30	73	Çernoqoriya	9,35
50	Qambiya	10,53	74	Bosniya və Hersoqovina	9,34
51	Qazaxıstan	10,30	75	İtaliya	9,30
52	Danimarka	10,30	76	Sloveniya	9,20
53	Sudan	10,29	77	Kamboca	9,19
54	Toqo	10,27	78	Seneqal	9,17
55	Çexiya	10,20	79	Finlandiya	9,10
56	Almaniya	10,20	80	Makedoniya	9,04
57	İsveç	10,10	81	Avstriya	9,00
58	Madaqaskar	9,96	82	Norveç	8,90
59	Polşa	9,90	83	İspaniya	8,60
60	Slovakiya	9,80	84	Yaponiya	8,60
61	KXDR	9,77	85	Qayana	8,53
62	Myanma (Birma)	9,77	86	Fransa	8,50
63	Belçika	9,70	87	Tailand	8,49
64	Böyük Britaniya	9,70	88	Dünya üzrə orta ölüm səviyyəsi	8,41
65	Portuqaliya	9,70	89	Niderland	8,40
66	Papua-Yeni Qvineya	9,66	90	ABŞ	8,26
67	Haiti	9,48	91	Türkmənistan	8,24
68	Qana	9,47	Mənbə: World Bank 2011.		
69	Eritreya	9,47			
70	Ermənistan	9,46			

ması, yaş strukturundakı qeyri-mütənasiblik, miqrasiyaların, müharibələrin və digər ekstremal və böhran hadisələrinin

nəticəsi ola bilər. Depopulyasiya əhalinin təkrar istehsalı üzrə göstəricilər sistemi, o cümlədən əhalinin təkrar istehsa-

lının netto-əmsalı ilə xarakterizə olunur (onun kəmiyyəti uzun müddət ərzində vahiddən aşağı olur).

Cədvəl 3

2010-cu ildə ən aşağı ömür uzunluğu olan 25 ölkə

Ölkə	Gözlənilən ömür uzunluğu		
	Bütün əhali üçün	Kişilər üçün	Qadınlar üçün
Botsvana	35	35	34
Lesoto	35	34	35
Zimbabve	36	37	36
Zambiya	38	38	39
MAR	39	39	39
Anqola	41	40	43
Malavi	41	41	40
Syerra-Leone	41	40	43
Liberiya	42	42	43
Mozambik	42	41	42
Çad	44	43	45
Nigeriya	44	44	44
Konqo DR	44	43	45
Ruanda	44	43	46
Burundi	45	43	46
Qvineya-Bisau	45	45	45
Niger	45	45	45
Kamerun	46	45	46
Tanzaniya	46	46	46
Namibiya	47	48	47
Efiopiya	48	47	49
Burkina-Faso	48	48	49
Somali	48	47	49
CAR	48	48	48
Mali	49	48	49

Depopulyasiya haqda ilk dəfə Volter və Monteskye danışmışlar. Onlar hesab edirdilər ki, ildən-ilə əhali sayının azalması 1000 ildən sonra onun tamamilə yox olmasına gətirib çıxaracaq. XIX əsrdə Fransanın bir çox

departamentlərində baş verən azalma depopulyasiya probleminə yenidən qayıtmağa məcbur etdi. XX əsrin 30-40-cı illərində bir çox Avropa ölkələrində təbii artımın azalması nəticəsində dövlət səviyyəsində adek-

vat tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı ki, bu da əhali azalmasının sürətini bir qədər azaltmış oldu.

Dünya üzrə yekun doğum əmsalı 2,55-ə bərabərdir. Dünya əhalisinin 2025-ci ildə gözlə-

Cədvəl 4

2010-cu ildə 20 ən “cavan” və ən “yaşlı” ölkələr

Ən “cavan” ölkələr	15 yaşına qədər əhalinin xüsusi çəkisi, %-lə	Ən “yaşlı” ölkələr	65 yaşdan yuxarı əhalinin xüsusi çəkisi, %
Uqanda	50	İtaliya	20
Niger	49	Yaponiya	20
Mali	48	Almaniya	19
Konqo DR	47	Belçika	18
Konqo	47	Yunanıstan	18
Malavi	47	Fransa	17
Burkina-Faso	47	Bolqarıstan	17
Çad	47	Xorvatiya	17
Liberiya	47	Portuqaliya	17
Anqola	46	Latviya	17
Zambiya	46	Estoniya	17
Yəmən	46	İsveç	17
Efiopiya	45	Avstriya	17
Eritreya	45	Böyük Britaniya	16
Burundi	45	Finlandiya	16
Fələstin	45	İspaniya	16
Nigeriya	44	Sloveniya	16
Benin	44	Ukrayna	16
Somali	44	Macarıstan	15
Mozambik	44	Belarus	15



2010-cu ildə ən uzunömürlü 25 ölkə

Ölkə	Gözlənilən ömür uzunluğu		
	Bütün əhali üçün	Kişilər üçün	Qadınlar üçün
Yaponiya	82	79	86
İsveç	81	78	83
İslandiya	81	77	83
İsveçrə	81	78	84
İspaniya	81	76	84
Cənubi Koreya	81	74	82
Avstraliya	81	78	83
Fransa	80	76	83
İtaliya	80	77	83
Norveç	80	78	82
Kanada	80	78	83
Yeni Zelandiya	80	77	82
İsrail	80	78	82
Böyük Britaniya	79	77	81
İrlandiya	79	76	81
Almaniya	79	76	82
Belçika	79	76	83
Niderland	79	76	81
Avstriya	79	77	82
Finlandiya	79	76	82
Yunanıstan	79	76	81
BƏƏ	79	77	82
Kosta-Rika	79	76	81
Danimarka	78	75	80
ABŞ	78	75	80

nilən 1,2 milyard nəfər artımının yalnız 3%-i Qərbi ölkələrinin

payına düşür. BMT-nin məlumatına görə 1960-cı ildə Avropada

5 yaşınadək uşaqların sayı 57 milyon idisə, indi bu rəqəm 35

Cədvəl 7

Ölkələr üzrə yekun doğum əmsalı, 2010-cu il

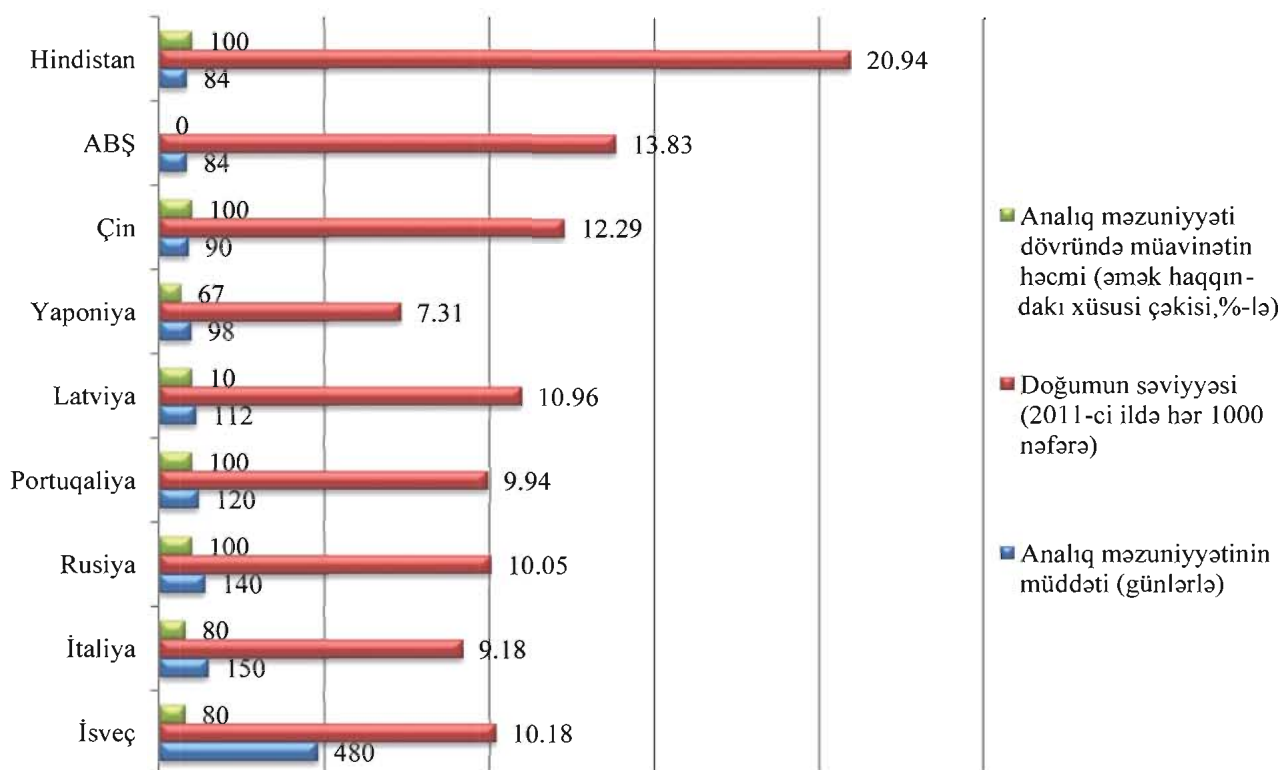
ABŞ	2,05
İngiltərə	1,85
Danimarka	1,80
İsveç	1,80
Belçika	1,65
Kanada	1,53
Polşa	1,50
İsveçrə	1,42
Estoniya	1,39
Avstriya	1,38
Macarıstan	1,30
İspaniya	1,20
Almaniya	1,20
İtaliya	1,12

milyondur. Əksər Qərbi ölkələrində əhali artımı çox aşağıdır.

XX əsrin II yarısında depopulyasiya artıq Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə də toxundu (keçmiş sosialist ölkələri) və bu ədəbiyyata “slavyan (və ya rus) xacı” adı ilə daxil oldu.

Hazırda depopulyasiya dünyanın 20 ölkəsini əhatə edir. Bu halı bəzi çox MDB ölkələrində açıq-aşkar müşahidə etmək olar. BMT-nin ekspertlərinin proqnozlarına görə depopulyasiya ABŞ-dan başqa bütün inkişaf etmiş ölkələri əhatə etmiş olaçaq (bax: cədvəl 1).

Depopulyasiya Avropadan kənarda da baş verir. Belə ki, yekun doğum əmsalı Yeni Zelandiyada – 1,96; Avstraliyada – 1,76; Yaponiyada – 1,29; Cə-

Dövlət uşaq doğumunu necə dəstəkləyir

Qrafik 1

nubi Koreyada – 1,24; ABŞ-da 2,05-dir.

1993-cü ildə Rusiyada 148,6 milyon nəfər yaşayırdı. Dövlət Statistika Federasiyasının məlumatına görə 1 avqust 2009-cu ildə bu rəqəm 142 milyon nəfər təşkil etmişdir. Miqrasiya prosesləri nəzərə alınmadan 15 il ərzində ölkə əhalisi 6,6 milyon nəfər azalmışdır. Belə əənə saxlanılsa, onda 2050-ci ildə Rusiyada 108 milyon nəfər yaşayacaq.

Demək olar ki, hər bir ölkədə abort edilməsinə qarşı məhdudiyyətlər mövcuddur. BMT-nin məlumatına görə hər il dünyada qeydiyyata alınmış və qeydiyyata alınmamış 36-53 milyon abort olunur.

Əvvəllər ölkələr inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə bölünürdülər. İndiki təsnifata görə ölkələr inkişaf etməkdə olan, orta inkişaf etmiş və inkişaf etmiş ölkələr qrupuna bölünür.

Orta inkişaf etmiş ölkələrdə şəhər əhalisi artır, savadlılıq səviyyəsi nisbətən yüksəkdir, ildə adambaşına düşən gəlir 4-5 min dollardan 12 min dollara qədərdir. Həmin ölkələrdə demografik keçid baş verir.

Misal kimi Braziliyanı göstərmək olar. Bu Cənubi Amerika ölkəsində 188 milyon nəfər yaşayır. 30 il bundan əvvəl Braziliya ənənəvi aqrar ölkəsi olaraq kasıb ölkə idi. Bu gün Braziliyada neft hasilatı və neft emalı, aerokosmik sənaye, avtomobilqayırma, elektronika inkişaf etmişdir. 2008-ci ildə adambaşına düşən ÜDM qitədə ən yüksək rəqəm olan 10550 dollar təşkil etmişdir. Əhalinin $\frac{3}{4}$ -ü

şəhərlərdə yaşayır. Savadlılıq səviyyəsi 88,6%-dir. İşləyən qadınların 30%-i ali təhsillidir. Əvvəllər ənənəvi Braziliya ailəsində 5-6 uşaq olurdusa, indi bu rəqəm (yekun doğum əmsalı 6,3) 2,2-2,3-dür.

Afrika ölkələrində ailələrdə 5-6 uşaq olur – Qanada 5,2, Konqoda 6,1 (Kinşasa). 1970-ci ildə Əlcəzairdə bu rəqəm 7,4; 2005-ci ildə isə 2,5 olmuş və ailələrdə uşaqların sayı 4,9 azalmışdır. Bu, Afrika qitəsində olan 53 ölkə arasında yeganə hadisədir. Səbəb isə birdir. Neçə illərdir ki, ölkə daxili münafişəlsiz yaşayır. Strateji resursları neft, qaz və urandır. İxrac ildə 25 milyard dollar gətirir, bu isə adambaşına 6000 dollar deməkdir. Bütün bunlar isə günə 1 dollara yaşayan Afrika qitəsində baş verir. Savadlılıq səviyyəsi 80%-dir. Qanunauyğun olaraq həyat səviyyəsi yüksəlir, doğum səviyyəsi aşağı düşür.

İslam ölkələrində baş verən demografik keçidin nəticəsində yekun doğum əmsalı Misirdə 3,0; İndoneziyada 2,6; Livanda 2,21; Türkiyədə 2,14; İranda isə 2,04-dür. Doğum Küveyt, Liviya, İordaniya və Suriyada da kəskin aşağı düşür.

Çin həmişə depopulyasiyanı stimullaşdırıb. Orada ailədə 1 uşaqdan artıq doğuşa icazə verilmir. Ənənəvi olaraq oğlan uşaqlarına üstünlük verilir. 2000-ci ildən başlayaraq ildə hər 120 yeni doğulmuş oğlan uşağına 100 qız uşağı düşür. Bu isə o deməkdir ki, 20 ildən sonra qadın çatışmazlığı yarana bilər. 2010-cu ildən etibarən mövcud qadağa aradan qaldırılıb. Artıq kənd yerlərində ikinci uşağın ol-

masına və əgər ikinci uşaq qız olarsa, onda onun da saxlanılmasına icazə verilir.

Əhali qocalır, bu isə iqtisadi fəal əhalinin yükünü artırır. Bu gün hər işləyən 2 təqaüddünü də dolandırır, 2050-ci ildə isə bu rəqəm 5-6-ya yüksələcək.

Əgər depopulyasiya və əhalinin qocalması qarşısı alınmaz prosesdirsə, onda vəziyyətdən çıxış yolu immiqrasiyadır. Lakin bu da son nəticədə ölkə daxilində etnomədəni problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

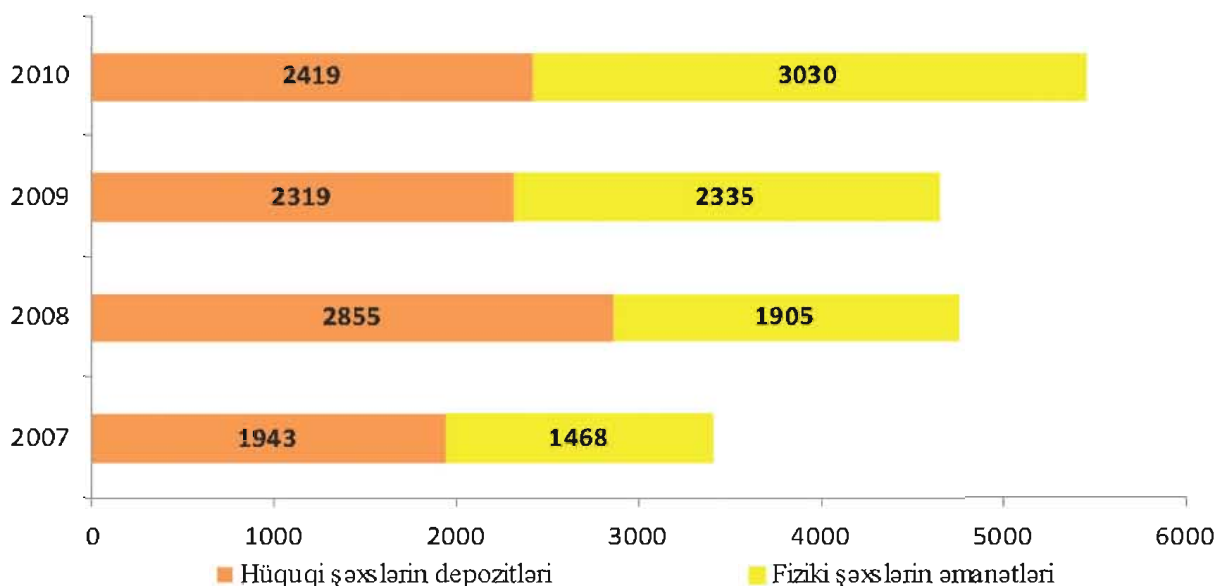
Yekun olaraq onu demək olar ki, demografik proseslər insandan deyil, müasir sivilizasiyadan asılıdır.

DEPORT – fond birjalarında qiymətli kağızların kurs fərqi almaq məqsədilə onun kursunun aşağı düşməsinə hesablanan qısamüddətli birja sazişi.

DEPORT ƏQDİ – müddətli birja əqdinin bu növü fond birjasında qiymətli kağızların məzənnəsinin düşməsinə oynayan şəxslər (“ayılar”) tərəfindən bağlanır. Bu şəxslər müəyyən müddətdən sonra səhmlərin müəyyən qiymətə satılması üçün əqd bağlayarkən ümid edirlər ki, həmin müddət çatdıqda səhmləri daha aşağı qiymətə ala biləcəklər. Nəticədə “ayı” səhmləri satdığı qiymətlə onların daha aşağı alış qiyməti arasındakı məzənnə fərqi şəklində mənfəət əldə etməyə ümid bəsləyir.

DEPOZİT (lat. *depositum* – kənara qoyulmuş) – 1. Banklara və əmanət kassalarına qoyulan əmanətlər. 2. Müştərilərin banka müəyyən tələblərinin mövcudluğunu təsdiq edən bank kitablarında qeydlər. 3. Kredit

***Azərbaycan Respublikasında depozitlərin strukturu
(ilin sonuna), mln. manat***



Qrafik 1

idarələrinə saxlanmaq üçün verilən qiymətli kağızlar. 4. Gömrük rüsumlarının ödənilməsi üçün gömrük idarələrinə verilən maddi dəyərlər (adətən, pul və ya qiymətli kağızlar). 5. Birjanın üzvü tərəfindən Hesablama Palatasına, müqavilə qeydiyyatdan keçən zaman müştərilər tərəfindən brokerə ödənilməli olan sabit məbləğin və ya flyuçers müqaviləsinin ümumi dəyərinin şərtlənmiş bir hissəsi olan pul məbləği.

Depozit ya banka nağd pul vəsaitlərinin köçürülməsi, ya da pul sənədinin (çekin, vekselin, səhm kuponunun və ya istiqrazın) ödənilməsi yolu ilə yaranır. Depozitlər kommersiya banklarının cəlb edilmiş vəsaitlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Müasir bank təcrübəsində depozitlərin və müvafiq olaraq depozit hesablarının müxtəlif növləri fərqləndirilir: tələb olunana qədər depozitlər, müddətli

depozitlər, əmanət qoyuluşları, qiymətli kağızlara qoyuluşlar. Müddətli əmanətlər müəyyən banklarda yerləşdirilir və əmanətin sahibi ilə bank arasında müqavilədə nəzərdə tutulmuş vaxtdan əvvəlki bildirişlə tutulur. Bu cür depozitlərə görə banklar depozit müqavilələrinə uyğun olaraq faizlər ödəyir. Müddətli depozitlər üzrə məcburi ehtiyatlara ayırmalar tələb olunana qədər depozitlərə nisbətən az məbləğdə aparılır. Müddətli depozitlər daha baha, likvidlik nöqteyi-nəzərindən daha keyfiyyətli resurslara aiddir, belə ki, onlar kreditlərin verilməsi, o cümlədən investisiya ehtiyatları üçün istifadə oluna bilər. Tələb olunana qədər depozitlər əmanətçi tərəfindən hissə-hissə və tam çıxarıla bilər, digər şəxsə (hüquqi və ya fiziki şəxsə) köçürülə bilər. Bir qayda olaraq, tələb olunana qədər depozitlər hesablaşma və cari he-

sablarda olan hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləridir, eləcə də hesablaşmalarda olan vəsaitlərdir. Bəzən tələb olunana qədər depozitlər tələb olunma üzrə köçürülmüş vəsaitlərin çıxarılmasına hüquq verən xüsusi sertifikat formasında tərtib olunur. Depozitlər həmçinin əmanətçilərin kateqoriyalarına görə vəsaitlərin köçürülməsi və çıxarılması şərtlərinə, ödənilən faizlərə, bankın aktiv əməliyyatları üzrə güzəştlərin alınması imkanlarına və digər məqamlara görə fərqlənir. Bununla belə, iri depozitlərin payı (banka qoyuluşların orta ölçüsündən çox olan) bankın resurs bazasının sabitliyini xarakterizə edən göstəricidir, belə ki, əmanətin vaxtından əvvəl çıxarılmasının resurs bazasına təsiri onun ölçüsünün artması ilə yüksəlir. Deməli, iri depozitlərin payının artması resurs bazasının sabitliyini azaldır.

Depozitlərin sabitlik dərəcəsi bankın likvidliyinin qiymətləndirilməsi zamanı beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan əsas göstəricilərdən biridir. Depozitdə sabit hissənin mövcudluğu bank likvidliyini artırır. Müvafiq olaraq depozitlərin tərkibində sabit və dəyişən hissə fərqləndirilir. Sabit (əsas) hissəyə depozitin o hissəsi aid edilir ki, o daim bankın sərəncamında olur. Əsas depozitlər həm tələb olunana qədər əmanətlər arasında, həm də müddətli əmanətlər və əmanət qoyuluşları arasında ola bilər. Beynəlxalq təcrübə təsdiq edir ki, tələb olunana qədər əmanətlər arasında depozitlərin sabit hissəsi, bir qayda olaraq, ortamüddətli depozitlərə nisbətən yüksəkdir, bunun nəticəsində müddətli əmanətlər və əmanət qoyuluşları üzrə müxtəlif banklarda xeyli fərqlənən tələb olunana qədər əmanətlərlə müqayisədə daha yüksək faiz müəyyən olunur. Buna görə də məhz bu depozitlər daha çox dəyişikliklərə məruz qalır. Əgər depozitlərin ümumi məbləğində əsas hissə 75%-dən aşağı deyilsə, beynəlxalq təcrübədə bu, norma sayılır.

Açıq depozit – müştərinin banka verdiyi qiymətli kağızları bağlı qaydada yerləşdirmədiyi bank əməliyyatı. Açıq depozitin aşağıdakı növləri vardır: a) açıq requlyar depozit; b) açıq irrequlyar depozit; c) məhdud requlyar depozit; ç) rəqəm depoziti.

DEPOZİT BANK (ing. *deposit bank, bank of deposit*) – əhəli-dən əmtələri qəbul edən bank. Bu banklar, əsasən, cəlb edilmiş

depozitlər hesabına hesablaşma krediti və etibara (vəkalətə) əsaslanan əməliyyatları həyata keçirir, xüsusi şəxslərin, müəssisələrin, dövlət təşkilatlarının müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, bu vəsaitlər hesabına uzun olmayan müddətə ssudaların verilməsi və qısamüddətli kommersiya vekselləri ilə uçot əməliyyatları üzrə ixtisaslaşır, müxtəlif etibara (vəkalətə) əsaslanan əməliyyatları həyata keçirir.

DEPOZİT ƏMANƏTİ – müəyyən şərtlərlə banklarda və ya digər maliyyə-kredit idarələrində qorunmaq üçün yerləşdirilən hüquqi və ya fiziki şəxslərin pul vəsaitləri və ya qiymətli kağızlar. Bəzi ölkələrdə depozit əmanətlərinə yalnız müddətli əmanətlər aid edilir. Depozit əmanəti əmanətçi tərəfindən bankdan nağd (tam və ya qismən) götürülə və nağdsız hesablaşmalar üçün istifadə oluna bilər.

DEPOZİT MARJASI – hər-racların iştirakçıları öz mövqelərini açarkən onlardan tutulan və iştirakçılar müflisləşəcəyi təqdirdə onların öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilən qaytarılan haqq.

Moskva Banklararası Valyuta Birjasında (MBVB) bazar risklərindən müdafiə vasitəsi kimi istifadə edilir. Depozit marjası hərracların iştirakçısının portfeli üçün VAR (riskin dəyərinin qiyməti) kimi xidmət edir. VAR statistik yanaşmadır, bu yanaşmada əsas anlayış ehtimalların paylanması anlayışıdır. O, bazar amillərinin dəyişməsinin bütün mümkün qiymətlərini onların ehtimalları ilə əlaqələndirir. Birja hərraclarında əqd iştirakçı-

larının mövqeləri hər gün yenidən qiymətləndirilir. Buna görə də mövqelərin saxlanma müddəti bir günə bərabərdir. Depozit marjasının etimad intervalı 99 faiz təşkil edir. Birjanın hər bir iştirakçısı üçün hər gün klirinq sessiyası müddətində depozit marjasının səviyyəsi onun portfeli üçün mövqelərin saxlanmasının verilmiş müddətlərinə və etimad səviyyəsinə uyğun VAR kimi hesablanır.

Depozit marjasının səviyyəsini Monte-Karlo metodunun xüsusi modifikasiyasının köməyi ilə hesablamaq olar. Bu hesablamalar kifayət qədər sürətli və dəqiqdir. Model kvazi-təsadüfi ədədlərin imitasiyasına əsaslanır.

Monte-Karlo metodundan istifadə edildikdə depozit marjasının səviyyəsi 99-a bərabərdir. Buna baxmayaraq, həmin göstəricinin səviyyəsi birja üçün kifayət deyildir. Belə hallarda birja iştirakçılarının zəmanət fondu yaradılır. Bu fond iştirakçıların üzvlük haqları hesabına müflisləşmiş iştirakçıların MBVB-də öhdəliklərinin “qalan” 1 faizini ödəmək üçün nəzərdə tutulur.

DEPOZİT MÜKAFATI – polis şərti. O, polisin özü yazıldıqdan sonra sığortaçı tərəfindən alınan sonuncu qazanılmış mükafatı təsdiq edir.

DEPOZİT SERTİFİKATI – emitent bankın pul vəsaitlərinin əmanət qoyulması haqqında yazılı şəhadətnaməsi. Bu sənəd əmanətçinin və ya onun hüquqi varisinin müəyyən müddət keçdikdən sonra depozitin və ona görə faizlərin məbləğini almaq hüququnu təsdiq edir. Emitent

üzərinə qısamüddətli ssudanı müəyyən edilmiş vaxtda, faiz ödəməklə qaytarmaq öhdəliyi qoyan qiymətli kağızdır.

Depozit sertifikatlarının bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır:

- qiymətli kağızların emissiyası hüququ yalnız kommersiya banklarına məxsusdur;
- qiymətli kağızlar qismində sertifikatlar emissiyasına bank qanunvericiliyi ilə nəzarət edilir;
- sertifikatlar üzrə tələb hüququnu üçüncü şəxslərə güzəşt etmək imkanı vardır;
- istehlak (və birja) mallarına və xidmətlərə görə hesablaşmalarda və tədiyələrdə sertifikatlardan istifadə etmək olmaz.

DEPOZİT ŞƏHADƏTNAMƏSİ – sahibinin depozitdə yerləşdirilmiş vəsaitlər barəsində hüququnu təsdiq edən sənəd. Pul vəsaitlərinin bankda depozitə yerləşdirilməsi barədə emitent bankın yazılı şəhadətnaməsi. Bu sənədə əsasən, əmanətçi və ya onun hüquqi varisi müəyyən olunmuş müddət keçdikdən sonra əmanəti və ona görə faizləri almaq hüququna malikdir. Depozitlər üzrə faiz dərəcəsi bankın vəsaitləri hansı şərtlər daxilində qəbul etməsini göstərir. Lakin əmanətin məbləği böyük olduqda bank həmin şərtləri dəyişə bilər. İri inflyasiya zamanı faizin sabitliyinə zəmanət verilmir.

DEPOZİTAR FƏALİYYƏT – qiymətli kağızların saxlanması və onlara hüquqların, habelə onların öhdəliklərlə yüklənməsi faktlarının uçotu və təsdiq edilməsi sahəsində xidmətlərin göstərilməsi üzrə peşəkar fəaliyyət.

DEPOZİTAR MÜQAVİLƏ (depo hesabı haqqında müqavilə) – depozitari və deponent arasında münasibətləri tənzimləyən müqavilə.

Depozitar müqavilə yazılı surətdə bağlanmalı və aşağıdakı əsas şərtləri özündə ehtiva etməlidir: müqavilə predmetinin birmənalı müəyyən edilməsi, yəni qiymətli kağızlar sertifikatının saxlanması və ya qiymətli kağızlara hüququn uçotu üzrə xidmətlərin göstərilməsi; depozitarinin xidmətlərinin ölçüsü və ödənilməsi qaydası; depozitarinin deponent qarşısında hesabat forması və onun dövriliyi; depozitarinin öhdəlikləri.

Depozitar müqavilənin bağlanması deponentin qiymətli kağızlarına mülkiyyət hüququnun depozitariyə keçməsi üçün əsas ola bilməz.

Depozitari deponentin qiymətli kağızlarına sərəncam vermək üçün heç bir hüquqa malik deyil, o, deponentin tapşırığı olmadan onun adından qiymətli kağızlar üzrə heç bir əməliyyatı idarə edə və həyata keçirə bilməz. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə deponentin bütün konkret tapşırıqları depozitar müqaviləsində təsbit edilir. Depozitari onun deponentləşdirilmiş qiymətli kağızlarının saxlanması görə məsuliyyət daşıyır.

DEPOZİTAR SİSTEMİ – bir-biri ilə “depo” hesabları açmaq vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən depozitarilərin vahid sistemi.

DEPOZİTAR TRAST ŞİRKƏTİ – sənədsiz qiymətli kağızların iştirakçılarının maraqları baxımından uçotunu aparan

ABŞ-ın milli depozitarisi. Depozitar trast şirkətinin üzvləri brokerlər, dilerlər, banklar, trast və klirinq şirkətləridir. Depozitar trast şirkətinin xidmətləri klirinq həyata keçirən və ya depozitar klirinq şirkətinin iştirakçısında depo hesabı saxlayan banklara, brokerlərə, dilerlərə və trast şirkətlərinə də aşıqdır.

DEPOZİTARİ – depozitar fəaliyyəti həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı, mülkiyyət hüququ olmadan saxlamaq üçün maddi sərvətlərin verildiyi hüquqi şəxs. Depozitari əmanətçinin deponentləşmiş qiymətli kağızlar sertifikatının qorunub saxlanması üçün mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Depozitarinin deponentdən qəbul etdiyi qiymətli kağızlara sərəncam vermək, onları idarə etmək və ya depozitar müqaviləsində razılaşdırılmış şərtlərdən başqa qiymətli kağızlarla hər hansı bir hərəkəti deponentin adından həyata keçirmək hüququ yoxdur. Depozitari digər depozitariyanın deponenti olmaq və ya digər depozitariyanı deponent kimi qəbul etmək, eləcə də qiymətli kağızların sahiblərinin, yaxud depozitar müqaviləsinə uyğun olaraq nominal sahib kimi digər depozitariyanın reyestrinin aparılması sistemində qeydiyyatdan keçmək hüququ vardır.

Depozitarinin vəzifələrinə daxildir: deponentin qiymətli kağızlarının öhdəliklərlə yüklənməsi faktlarının qeydiyyatı; hesab üzrə hər bir əməliyyatın vaxtını və əsasını göstərməklə deponent tərəfindən deponun digər hesabdan ayrıca aparılması; emitentdən və ya qiymətli kağız-

ların reyestr sahibindən depozitariyadan alınmış qiymətli kağızlar haqqında bütün məlumatın deponentə verilməsi, deponent qiymətli kağızlara olan hüquqi üzrə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə, o cümlədən depo hesabları üzrə yazıların tamlığı və düzgünlüyünə görə məsuliyyət daşıyır.

DEPOZİTLƏRİN SİĞORTALANMASI – banklar tərəfindən həyata keçirilən sığorta növü. Bankların müflis elan olunması zamanı əmanətçilərin əmanətlərinin qaytarılmasına zəmanət verən bu sığorta növündən iqtisadi tənəzzüllər və böhranlar dövründə daha geniş istifadə olunur. Əmanətlərin sığortalanması ABŞ-da xüsusilə geniş yayılmışdır. Belə ki, burada əmanətlərin sığortalanması 1933-cü ildə yaradılmış Kreditlərin Federal Sığorta Korporasiyası tərəfindən həyata keçirilir. Federal Ehtiyat Sisteminin üzvü olan banklar üçün məhdud hədlərdə depozitlərin icbari sığortalanması qəbul edilmişdir (1981-ci ildən hər bir əmanətçi üçün 100 min ABŞ dolları). Bütün banklar depozitlərin könüllü sığortasını həyata keçirir.

DEPOZİTOR – səhmlərin, səhmdarların reyestrlərinin saxlanıldığı yer.

DEPRESSİYA (lat. *depressio* – boğma, susdurma, düşkünlük) – iqtisadi tənəzzül prosesi. İqtisadi tsikl dörd fazanı: tənəzzül (böhran), depressiya (durğunluq), canlanma və yüksəliş faza-larını əhatə edir. Yüksəliş iqtisadi inkişaf əyrisinin yüksək nöqtəsi, depressiya isə onun aşağı həddidir. Bununla belə,

qeyd olunmalıdır ki, depressiya iqtisadiyyat üçün gərəkli ola bilər. Belə vəziyyət iqtisadi sistemi daha səmərəli və canlı işləməyə vadar edir. Vurğulanmalıdır ki, depressiya yeni iqtisadi tsiklin başlanğıcıdır.

DERİLİKSİYA (ing. *dereliction*) – məhv olma təhlükəsi zamanı ekipaj tərəfindən gəminin tərk edilməsi. Gəminin qurtulmasına görə mübarizə imkanları bitdiyi və ya qəflətən təhlükə yaranan zaman kapitanın əmri ilə həyata keçirilir.

DERİVATİV – dəyəri digər qiymətli kağızın (baza aktivinin) dəyərindən və xüsusiyyətlərindən törəyən maliyyə qiymətli kağızı.

DERİVATİV QİYMƏTLİ KAĞIZ – maliyyə qiymətli kağızı. Onun dəyəri digər qiymətli kağızın dəyərindən və xüsusiyyətlərdən törəmədir (baza aktiv). **DERİVATİVLƏR (TÖRƏMƏ QİYMƏTLİ KAĞIZLAR)** – baza aktivindən (qiymətli kağız, əmtəə və s.) törəyən və ya baza aktivinin qiymətinə bağlı olan qiymətli kağızlar. Əsasən hecinq və möhtəkirlik məqsədilə istifadə olunur. Bir qayda olaraq, yüksək leverəcə malikdir və nəticədə baza aktivinin qiymətinin azacıq dəyişməsi derivativ alətin qiymətində böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Əsas növləri sırasına fyuçerslər, forvardlar, opsiyonlar, svoplar daxildir.

DEROQASIYA – köhnə qanunun qismən ləğv edilməsi.

DES (ing. *Delivered Ex Ship* – gəmidən daşıma) – beynəlxalq ticarətdə əmtəənin göndərilməsinin bazis şərtlərindən biri. Bu şərtə görə əmtəənin göndəril-

məsi o vaxt bitmiş hesab olunur ki, satıcı əmtəəni göstərilmiş təyinat limanında gəminin bortunda idxal üçün təmizlənməmiş halda alıcının sərəncamına vermiş olsun. Satıcı təyinat limanına qədər əmtəənin çatdırılması üçün bütün xərcləri və riski öz üzərinə götürür.

DESİL – əhalinin məcmu gəlirlərini həcmcə 10 bərabər qrupa bölən ranjir variantı.

DEVALVASİYA (lat. *de* – aşağıya hərəkəti bildirən söz önü, *valeo* – dəyərim var) – 1. Xarici valyutalara, eləcə də beynəlxalq valyuta hesab vahidlərinə münasibətdə milli valyutanın rəsmi məzənnəsinin aşağı salınması və ya pul vahidinin qızıl məzmununun qanunvericiliyə uyğun olaraq azaldılması. 2. Pul tədaviülünün və valyuta məzənnəsinin sabitləşdirilməsi metodu. Qızıl standartı ləğv edildikdən sonra (1930-cu illər) devalvasiyadan valyuta siyasəti metodu kimi istifadə olunur. Üzən valyuta məzənnəsi rejiminə keçiddən sonra bazarda devalvasiya kortəbii şəkildə baş verir və heç də həmişə qanunvericiliklə tənzimlənmir. Uyğun olaraq “devalvasiya” anlayışı forma dəyişikliyinə məruz qalır. Devalvasiya dedikdə valyutanın məzənnəsinin nisbətən uzun müddət aşağı düşməsi başa düşülür. 12 valyutanın birgə üzməsinə əsaslanan Avropa valyuta sistemində (2,25%, 1993-cü ilin avqustundan 1,5% hədlərində) vaxtaşırı olaraq rəsmi devalvasiya və revalvasiya (1979-1993-cü illərdə 16 dəfə) keçirilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) üzvü olan ölkələr öz valyutalarının 10%-dən az ölçüdə

Cədvəl 1

1990-cı ildən bəri dünya üzrə ən böyük devalvasiyalar

Ölkə	İl	Həcmi* (%-lə)
Belarus**	2011	54,4
Argentina	2002	54
Efiopiya	1992	54
Rusiya	1998	38
Belarus	1999	37
İndoneziya	1998	37
Meksika	1995	36

*- Valyuta zənbilinə nəzərən devalvasiya, **- 23.05.2011-ci ildən 24.05.2011-ci il tarixi üzrə məlumatlar

planlaşdırılan devalvasiyası haqqında Fondu xəbərdar etməli və 10%-dən yuxarı devalvasiya zamanı Fondun ilkin icazəsini almalıdır. Devalvasiyadan çox zaman pul islahatının aparılması metodu kimi istifadə olunur. Belə ki, 1924-cü ildə Almaniyada markanın devalvasiyası və 1 yeni marka = 1 trln. köhnə marka nisbətində köhnə pul vahidlərinin yeni pul vahidlərinə mübadiləsi həyata keçirildi. Devalvasiya tədiyə balansının əsas tənzimlənmə metodlarından biridir, lakin onun səmərəliliyi konkret şəraitdən asılıdır. Devalvasiyanın nəticələri milli idxalatçılar və ixracatçılar üçün müxtəlifdir. Bir tərəfdən devalvasiya milli ixracatçılara əlverişlidir, belə ki, onlar öz qiymətdən düşmüş valyutasına daha sabit xarici valyutanın mübadiləsi zamanı devalvasiya (ixrac) mükafatını alır. Bu, qiymətdən düşmüş valyuta ilə öz öhdəliklərini ödəyən borclulara da əlverişlidir. Digər tərəfdən, devalvasiya nəticəsində idxa-

latçılara hesablaşmalar üçün zəruri xarici valyutanın alınması bəla başa gəlir. Öz tələblərinə görə devalvasiya olunan valyutanı alan kreditorlar, eləcə də avuarların sahibləri ziyana düşürlər. İxracın stimullaşması üçün devalvasiyanın səmərəliliyi ixrac potensialının mövcudluğundan və dünya bazarında rəqabət şərtlərindən asılıdır. Əgər ölkə beynəlxalq ixtisaslaşma ilə əlaqədar xarici malların idxalından nisbi azaddırsa və idxalı əvəzləyən siyasəti uğurla həyata keçirirsə, idxalı ləngidə bilər. Devalvasiyanın nəticələri müəyyən dövrdən sonra təzahür edir. Az ölçüdə devalvasiya (məsələn, 1967-ci ildə funt-sterlinqin 14,3%, 1971-ci ildə dolların 7,89%) valyuta möhtəkirliyinə təsir göstərərək, valyuta məzənnəsinin təkrar azalması təhlükəsini saxlayır (adı çəkilən valyutalarla bu hal baş vermişdir). Devalvasiyanın ölçüsü, adətən, digər valyutalarda zəncirvar reaksiyaya səbəb olur və bu zaman təşəb-

büskarda rəqabət üstünlükləri yox olur. Devalvasiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ölkələr, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr ixrac və idxal üzrə diferensiaslaşmış rüsumlar və subsidiyalar tətbiq edirlər.

DEVİASIYA (lat. *deviatio* – meyiletmə) – əvvəlki kursa (yerinə) qayıtmaq niyyəti ilə gəminin birbaşa getdiyi yoldan kənarlaşması. Deviasiyanın standart hadisələri insanların, gəmilərin xilas olması, gəminin bortunda və s. yerləşən şəxslərə tibbi yardımın göstərilməsidir.

DEVİASIYA QEYD-ŞƏRTİ – yükün nəql olunması zamanı deviasiya hallarını nəzərdə tutan konosament, çarter və ya sığorta polisi şərti. Deviasiya qeyd-şərtinin mövcudluğu zamanı yükə dəyə bilən zərərə görə məsuliyyəti müstəsna olaraq sığortaçı daşıyır.

DEVİZ – xarici valyutada ifadə olunan tədiyə vasitəsi. Beynəlxalq təcrübədə devizlərin sinonimi kimi valyuta terminindən istifadə olunur.

DEVİZ SİYASƏTİ – xarici valyutanın alınması və satılması yolu ilə yerli valyutanın məzənnəsinin tənzimlənməsi siyasəti.

DEZİQNASIYA – 1) kredit verən şəxslərin imzası; 2) korlanmaya məruz qalan malların siyahısı.

DEZİNFLYASIYA (ing. *disinflation*) – 1) resessiyalar, satışın azalması dövründə qiymətlərin artım sürətinin azalması; 2) qiymətlərin ümumi səviyyəsinin düşməsi, çox vaxt ÜDM-in azalması ilə müşayiət olunur. Hökumətlər inflyasiyaya qalib gəlmək və tədiyə balansında kəsiri aradan qaldırmaq üçün çox vaxt şüurlu şəkildə dezinflyasiya şəraiti yaradırlar. Dezinflyasiya siyasətinin alətləri sırasına maliyyə tədbirləri (məsələn, vergilərin artırılması), kredit-pul tədbirləri (məsələn, faiz dərəcələrinin artırılması), həmçinin qiymətlərə və gəlirlərə nəzarət tədbirləri aiddir.

DEZİNTEQRASIYA – təmin parçalanması, tərkib hissələrinə ayrılması.

DEZİNTERMEDİASIYA (ing. *disintermediation*) – 1) ssuda kapitalları bazarında qiymətli kağızların birbaşa buraxılışının xeyrinə bankların vasitəçiliyindən imtina edilməsi; 2) faiz dərəcələrinin artması dövründə müştərilərin banklardakı depozitlərini çıxararaq pul bazarının alətləri şəklində yerləşdirməsi; 3) kredit resurslarının bir hissəsinin milli bank sisteminin hüdudlarından kənara axması; 4) maliyyə təsisatlarının öz vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirməyə imkanı olmadığı vəziyyət; 5) maliyyə vasitəçisində yerləşdirilmiş əmanətlərin çıxarılması

və onun yeni vəsaitlər cəlb etməyə qabil olmaması səbəbindən öz kredit əməliyyatlarını azaltmağa məcbur olduğu vəziyyət.

Adətən, (eyni zamanda müvəqqəti olaraq) dezintermediasiya o hallarda baş verir ki, faiz dərəcələrinin ümumi artımı vaxtı vasitəçi əmanətlər üzrə faiz dərəcəsinə tez düzəliş etməyə müvəffəq olmur və beləliklə, onun ödədiyi faiz dərəcələri başqa depozit müəssisələri ilə müqayisədə rəqabətə kifayət qədər davam gətirmir.

DEZİNVESTİSIYA – (ing. *disinvestment*) – 1) kapitalın istehlakını (köhnəmə nəticəsində kapitalın istifadədən çıxmasını) ödəmək üçün kifayət qədər yeni investisiyalar olmadıqda ölkənin kapitalının ehtiyatının azalması; 2) firmanın öz müəssisəsinin bir hissəsini satması və ya bağlaması; 3) neqativ nettoinvestisiyalar – yeni kapital qoyuluşlarının həcmi şirkətin əsas kapitalının istifadədən çıxması və köhnəməsi dəyərindən az olması.

DƏBBƏ PULU – bütövlükdə təsərrüfat müqaviləsinin və ya onun bir hissəsinin yerinə yetirilməməsinə görə təqsirkar tərəfin maliyyə məsuliyyətinin forması; borclu öz öhdəliyini yerinə yetirmədikdə və ya keyfiyyətsiz yerinə yetirdikdə onun kreditora ödəməli olduğu məbləğ. Malgöndərən malgöndərmə müqaviləsinə yerinə yetirməkdən imtina etdikdə və ya müqavilədə müəyyən edilmiş miqdarda məhsulu tam göndərmədikdə ondan tutulur. Dəbbə pulu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üsul-

larından biri kimi istifadə edilir, qanunla və ya müqavilə ilə müəyyən edilir.

Dəbbə pulunun növləri: penya, cərimə. Yerinə yetirilməmiş öhdəliyin məbləğinin faizi və ya artırılmış tarif şəklində əlavə ödəniş kimi sabit məbləğ şəklində müəyyən edilir. Hüquqi təminatın formasından asılı olaraq müqaviləyə görə və qanuna görə dəbbə pulları fərqləndirilir. Müqaviləyə görə dəbbə pulu müqavilə bağlanarkən tərəflərin sazişinə əsasən müəyyən edilir, qanuna görə dəbbə pulu isə tərəflərin sazişindən asılı olmayaaraq qanunla təsbit olunur. Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hallarda dəbbə pulu kreditörün xeyrinə deyil, dövlətin xeyrinə tutula bilər.

Dəbbə pulu borc öhdəliyi yerinə yetirilmədikdə və ya lazımı qaydada yerinə yetirilmədikdə borclu tərəfdən tutulmalı olan məbləğdir. Dəbbə pulu öhdəliklərin lazımı qaydada icra olunmasını təmin etmək üçün tətbiq edilən üsullardan biridir. O, sabit məbləğ, icra edilməmiş öhdəliyin məbləğinin faizi şəklində və ya əlavə tədiyə, artırılmış tarif formasında müəyyən edilə bilər. Dəbbə pulunun məbləği və onun ödənilməsi qaydası ya müqavilə ilə, ya da qanunvericiliklə tənzimlənir.

DƏQİQLƏŞMİŞ MÜKAFATLA SİĞORTA ŞƏRTLƏRİ – əmlak sığortası üçün tətbiq olunan metod. Bu şərtlərə görə, əmlakın çeşidi və qiyməti il ərzində dəyişir.

“DƏMİR QANUN” – F.Lassal tərəfindən müəyyən edilən qanun. Bu qanuna əsasən, orta əmək haqqı işçi qüvvəsinin möv-

cudluğunu və təkrar istehsalını təmin edəcək məsrəflərin kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Daha dəqiq adı “dəmir iqtisadi qanun”, “əmək haqqının dəmir qanunu”dur. “Dəmir qanun”un əsasında məhsulun qiymətini formalaşdıran əmək və kapitaldan ibarət istehsal məsrəflərinin konsepsiyası dayanır. Əmək məsrəfləri iş qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin etmək üçün həyata keçirilən xərclərdir. Əmək haqqı bu məbləğ ətrafında dəyişir. Belə ki, əgər o, yüksək olarsa, rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə, əhəlinin sayının artmasına, işçi qüvvəsinin təklifinin çoxalmasına gətirib çıxaracaq, bu isə öz növbəsində əmək haqqını aşağı salacaqdır. Əgər əmək haqqı azalarsa, əhəlinin rifah halı pisləşəcək, doğum azalacaq, işçi qüvvəsinin təklifi düşəcək və bu, əməyin ödənilməsinin artmasına gətirib çıxaracaqdır.

DƏNİZ ARBİTRAJ KOMİSSİYASI – arbitraj orqanı. Onun səlahiyyətinə gəmilərin kirələnməsi, onlara agent xidməti göstərilməsi, yüklərin dəniz daşımaları, dəniz sığortası, gəmilərin toqquşması və ya onlar tərəfindən liman binalarının korlanması, xəsarət alması və s. üzrə münasibətlərdən irəli gələn mübahisələrin nəzərdən keçirilməsi daxildir.

DƏNİZ NEFT MƏDƏNİ – su hövzələrinin altında yerləşən yataqlardan neft və qazın səmərəli çıxarılması və nəql olunmasını təmin edən qurğular kompleksi. Dəniz akvatoriyalarında neft və qaz yataqlarının mənimlənməsi geoloji axtarış və hidrotexniki işlərin yerinə



yetirilməsi, topoqrafik planlama və dəniz dibinin mühəndis-geoloji tədqiqi, ərazinin geofiziki kəşfiyyatı, neft və qaz yataqlarının aşkar edilməsi üçün dərin axtarış və kəşfiyyat qazması, istismar quyularının qazılması, neft və qazın çıxarılması, yığılması, nəql olunması üçün sualtı və suüstü qurğuların tikilməsi ilə əlaqədardır. 1925-ci ildə İliç buxtasında taxta svaylar (dirəklər) üzərində qurulmuş dəniz əsaslarından Avropada ilk (61 nömrəli) dəniz quyusu qazıldı. 1930-cu ildə Xəzərdə neft yataqlarının mənimlənməsi bilavasitə sahilədən maili yönəldilmiş quyular qazılması və ada tipli dəniz əsaslarının qurulması yolu ilə aparılırdı. Dəniz neft mədəninin inkişafında mühüm mərhələ neft-mədən estakadalarının tikilməsi ilə əlaqədardır. Bundan ötrü 30 m dərinlik üçün dənizdə dəmir-beton və metal estakadalar, yatağın kompleks mənimlənməsini təmin edən qazma, istismar və s. avadanlıqlar yerləşən meydançalar qurulur və qazma işləri aparılırdı.

Xəzər dənizində 1000-ə qədər polad estakada tikilmiş və onların ümumi uzunluğu 360 km-dir (1976). Stasionar əsas meydançasında avadanlığı quraşdırdıqdan və ya səyyar əsas lazımi nöqtəyə gətirdikdən sonra qazma dənizin dibindən başlanır. Dəniz dibindən təq. 50 m dərinliyə qazılmış quyuya istiqamətverici boru endirilib sementlənilir. İstiqamətverici boru quyunu dənizdən ayırır və qazma vaxtı suyun qarşısını tutur. Sonrakı qazma quruda aparılan qazma kimidir. Qazma gəmisi və ya yarımqaldırılmış qurğularda qazma dənizin dibindən başlanır. Sonra quyuya konduktor endirir, preventerləri sazlayırlar. Quyunun ağzı qazma qurğusuna suayrıcı kəmərlə birləşdirilir. Suayrıcı kəmərin içərisi ilə quyuya balta endirilib qazma işlərini davam etdirirlər. Dəniz dibində yerləşdirilmiş preventerlər hidravlik sistem vasitəsilə üzən qurğudan idarə olunur. Əvvəllər Neft Daşları, Palçıq sopkası, Sanqaçal-Duvannı, Bulla (Xirə-

Zirə), Jdanov yataqları və s. istismarı estakada üsulu ilə aparılırdı. Dəniz neft mədəni sahildən uzaq deyilsə, estakada onu sahil bazası ilə birləşdirir, əgər uzaqdadırsa, mədəndən sahilə qədər sualtı boru kəməri çəkilirdi. Sahildən çox uzaqda olan Dəniz neft mədəninə neftiyma məntəqələri olurdu. Neft burada qazdan, sudan və qumdan təmizlənib çənlərə doldurulur, sonra isə tankerlərdə sahilə daşınırdı. MOS tipli iri-bloklı əsaslar 40 m dərinlik üçün tətbiq edilirdi. 60-80 m dərinlik üçün üzən qazma platformalardan istifadə edilirdi. Belə platformadan quyu ya ayrıca, ya da kut (dəstə, qrup) şəklində maili qazılırdı. 150 m-dən dərin sular üçün qazıma gəmilərindən, yaxud lövbərli və ya dinamik sabitleşdiricili yarımdaldırılmış platformalardan istifadə olunurdu.

Nisbətən iri dəniz neft mədəni, xaricdə – Atlantik okeanında (Meksika körfəzi, Karib dənizi hövzəsi), Sakit okeanın ş. hissəsində (Kuk körfəzi və Kaliforniyanın sahilboyu hissəsi), Hind okeanında (İran körfəzi və Süveyş körfəzi), Şimal dənizində yerləşir. Belə neft yataqları ada tipli süni torpaq əsaslardan mənimsənilir. Metal adalar iri bloklardan tikilir. Buzlu akvatoriyalarda buzların təsirindən qorunmaq üçün onlarca quyu-ağzı diametri 10 m olan iri örtüklərdə yerləşdirilir.

DƏNİZ NƏQLİYYATI – gəmilərlə yük və sərnişin daşınmasını həyata keçirən nəqliyyat növü. Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq və daxili daşımalarda geniş tətbiq olunur.



Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq neft sənayesinin sürətli inkişafı nefti və ondan alınan məhsulları istehlak yerlərinə çatdırmaq üçün dəniz nəqliyyatını inkişaf etdirmək zərurətini yaratmış və Bakının liman kimi əhəmiyyəti artmışdı. 1861-ci ildə Bakı limanı ilə 40 ölkənin müxtəlif gəmiləri əlaqə saxlayırdı. 1900-cü ildə Bakı limanı quru yağ, neft məhsulları, sərnişin daşıyan gəmilərin gediş-gəlişinə görə dünyada 1-ci yeri tuturdu. 1908-ci ildən Xəzər-də tutumu 6 min ton olan dəniz tankerləri işləməyə başlamışdı.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının inkişafında Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsinin böyük rolu olmuşdur. Limanlar, demək olar ki, yəni-dən qurulmuş, mövcud gəmi təmiri zavodları genişləndirilmiş, yeniləri tikilmişdir. 1940-cı ildə ölkənin bütün donanmasının təqribən 1/4-i Xəzər hövzəsində olmuşdur. 1962-ci ildə Bakı-Krasnovodsk bərə yolunun istifadəyə verilməsi dəniz daşımalarını sürətləndirməyə imkan vermişdir. Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsinin Bakı limanına məxsus gəmiləri 20-dən çox ölkənin

120-dən artıq portu ilə əlaqə saxlayır.

DƏNİZ SİĞORTASI – nəqliyyat sığortasının geniş yayılmış növü. Nəqliyyat sığortasının əsas hissəsini təşkil edən dəniz sığortası gəmilərin, yüklərin və fraxtın (kirələmənin) sığortalanmasını əhatə edir. Dəniz sığortası İtaliyada 1400-1500-cü illərdə məlum idi. Müasir dəniz sığorta mexanizmi XIX əsrdə Florensiyada yaranmışdır. Məhz bu şəhərdə ilk sığorta dərnəkləri meydana gəlmişdir (1552-ci il). XVI əsrin sonunda İngiltərədə dəniz ticarəti inkişaf etməyə başladı və dəniz sığortası İtaliyadan İngiltərəyə keçdi. 1601-ci ildə İngiltərədə dəniz sığortasını tənzimləyən ilk fərman dərc olundu. 1686-cı ildə Kolber Fransada Sığorta Palatasını yaratdı. İlk dəniz sığortası müqavilələrinin bağlanması Temza çayının yaxınlığındakı qəhvəxanada bir fincan qəhvə arxasında baş vermişdir. Burada sığortaçıları ilə gəmi sahibləri görüşürdülər. Eduard Lloydun qəhvəxanası bu sahədə populyarlıq qazanmışdı. XVIII əsrin 20-ci illərində “Lloyd List” sərlovhəsi ilə dəniz sığortası haqqında qısa məlumatlar dərc olunurdu. Müəyyən müddətdən sonra Lloydun qəhvəxanasına gələnlər dəniz sığortaçılarının assosiasiyasında birləşdilər.

1779-cu ildə Lloydun S&G (Ship and goods) polis formulyarı işlənib hazırlandı. 1900-cü illərin əvvəllərində lord Çalmers Lordlar Palatasına bill (İngiltərədə və ABŞ parlamentində müzakirə olunan qanun layihəsi) təqdim etdi ki, bu da 1906-cı ildə qəbul olunan Dəniz sığortası aktının (“Marine Insurance Act”) əsası oldu. Təxminən o vaxtlar London Anderrayterlər İnstitutu Dəniz sığortasının standart şərtlərini işləyib hazırlayan təşkilat statusunu aldı.

1867-ci ildə səhmdar cəmiyyəti formasında Almaniya Lloyd yarandı. Bu cəmiyyətin səhmləri gəmi sahiblərinin, gəmiqayıranların, sığortaçıların və təcirlərin əlində idi.

DƏNİZ SİĞORTASI MÜQAVİLƏSİ – nəqliyyat sığortası müqavilələrinin bir növü. Bu müqaviləyə görə, bir tərəf (sığortaçı) sığortalanmış gəmiyə və ya yükə təbii fəlakət, bədbəxt hadisə və s. nəticəsində dəyən ziyanı digər tərəfə (sığortalıya) ödəməyi öz öhdəsinə götürür.

DƏNİZ SİĞORTASINDA QƏZA – dəniz sığortasının həyata keçirilməsi gedişində gəmiyə, yükə və ya fraxta (kirəyə) dəymiş zərər. Dəniz hüququnda qəzalar dəniz daşımaları iştirakçıları arasında zərərlərin bölünməsinə əsaslanır.

DƏRƏCƏLƏRƏ BÖLÜN-MÜŞ SİĞORTA HAQQI – müalicə xərclərini ödəmək öhdəliyini öz üzərinə götürən sığortaçıya sığortalı tərəfindən ödənilən məbləğ. Dərəcələrə bölünmüş sığorta haqqı risk qrupları üzrə diferensiallaşan sığortalanmış şəxslərin müxtəlif dərəcələri üçün xarakterik olan real tibbi xidmət xərclərinin səviyyəsini nəzərə alır. Dərəcələrə bölünmüş sığorta haqqının kəmiyyəti həmçinin təklif olunan tibbi xidmətlər paketindən və tibbi yardım alınması zamanı

birbaşa ödənişlərdə sığortalanmışın iştirak dərəcəsindən asılıdır.

DƏRƏCƏNİN DƏYİŞMƏSİ LİMİTİ (Cap) – dəyişən (üzən) və ya hibrid ipoteka krediti üzrə faiz dərəcəsinin dəyişə (arta və ya azala) biləcəyi maksimal hədd. Limitlər kreditləşmənin tam müddəti üçün dərəcənin dəyişməsi üzrə (Life Cap) və dərəcələrin vaxtaşırı dəyişdirilməsi üzrə seçilir. Bəzən Cap termini dəyişən – üzən faiz dərəcəsinin, baza indeksindən asılı olmayaraq, ondan yuxarı qalxa bilməyəcək həddini göstərmək üçün istifadə edilir.

DƏRƏ-TƏPƏLİK BAZAR – birjada bu vəziyyət yarandıqda brokerin təklif etdiyi qiymət başqa brokerin minimum tələbindən yüksək olur və ya əksinə.

DƏRHAL ÖDƏNİLƏN RENTA – ödənişi sığorta müqaviləsi bağlandıqdan dərhal sonra başlanan illik gəlirin sığortalanması.

DƏRHAL RENTA – ödənilməsi sığorta haqlarının bütün məbləği ödənildikdən (birdəfəlik və ya hissə-hissə) dərhal sonra başlanan renta.

DƏRİN DİSKONTLU İSTİQRAZLAR (ing. *deep-discount bond*) – bu qiymətli kağızlar üçün faiz dərəcəsi qeyd edilmişdir. Onlar ya ümumiyyətə gəlir gətirmir, ya da çox cüzi gəlir gətirirlər. Buna görə də onların satışında ödəniş qiymətinə xeyli güzəşt tətbiq edilir, lakin bu cür gəlirsiz kağızlar investor tərəfindən bazarda kapitalın dəyərinin xeyli artması şəklində gəlir əldə edilməsinə şərait yaradır. Müəyyən vəziyyətdə bu cür istiqrazların sahib-

ləri vergitutma sahəsində üstünlüklərə malik ola bilərlər.

DƏYƏR – 1. Əmtənin qiyməti. 2. Əmtənin yaradılmasına sərf olunmuş pul vəsaitləri. 3. Əmək-dəyər nəzəriyyəsində – əmtəədə maddiləşmiş əmək.

A.Smit dəyəri əmtənin istehsalına sərf olunmuş əməyə; alınan əməyə (əmək haqqına); əmək haqqının, mənfəət və torpaq rentasının cəminə bərabər tuturdu. O, dəyərin ölçüsü kimi bəzən əmtənin istehsalı üçün zəruri olan iş vaxtını, bəzən isə əməyin dəyərini, D.Rikardo nisbətən pis istehsal şəraitində aşağı düşdüyü hallarda əmtə istehsalına sərf olunan iş vaxtını götürürdü. S.Sismondi dəyərin kəmiyyətini bütün cəmiyyətin tələbatı ilə bu tələbatı ödəməyə kifayət edən əməyin miqdarı arasındakı nisbəti kimi izah edirdi. K.Marks və F.Engelsə görə dəyər ictimai mücərrəd əmək məsrəflərinin maddi formasıdır və istehsal xərclərinin

faydalılığa nisbətini ifadə edir. İqtisad elmində həm əmtənin dəyər kəmiyyəti, həm də müvafiq olaraq qiyməti ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir. Əmtənin dəyəri müəyyən konkret tarixi şəraitdə iqtisadi sərvətin təzahürünün xüsusi halıdır. Əmtə istehsalı şəraitində iqtisadi sərvətlər dəyər formasını alır. İqtisadi sərvət dəyərə nəzərən başlanğıc kateqoriya olmaqla dəyərin əsası kimi qəbul edilir. Sərvətin mahiyyəti, onun substansiyası, məqsədi (nəticəsi) və vəsaitin (məsrəfi) özündə ehtiva edən müəyyən iqtisadi fəaliyyətdir. İqtisadi sərvət öz növbəsində nəticənin (faydalılığın) və məsrəflərin vəhdətidir. İqtisadi dəyərlilik nemətin iqtisadi faydalılığı və onun istehsalına sərf olunan iqtisadi məsrəflərin vəhdətidir. Yalnız məhdud nemətlər dəyərliliyə malikdir. Ona görə də nemətin nadirliyi (məhdudluğu) dəyərliliyin ünsürüdür. İqtisadi məs-

rəflər və iqtisadi faydalılıq birlikdə dəyərlilik yaradaraq məqsədəuyğun fəaliyyətə, xüsusilə də iqtisadi fəaliyyətə xas olan özünü-tənzimləmə prinsipini həyata keçirir.

Dəyər dəyərlilik, faydalılıq, qiymət, tələb və təklif kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

DƏYƏR QANUNU – əmtə-pul münasibətləri şəraitində əmtə istehsalçıları arasında ictimai əməyin bölgü və stimullaşmasını tənzimləyən qanun. Mal-ların istehsalı və mübadiləsi onların dəyərindən asılı olaraq reallaşdırılır, bunun da kəmiyyəti ictimai zəruri əmək məsrəfləri, həmçinin tələb və təklifin səviyyəsi ilə ölçülür. Dəyər qanununun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, malın qiyməti ictimai zəruri əməyin köməyiylə hesablanır. O, qiymət qanunu kimi təcəssüm olunur və saat çarxının hərəkəti ilə assosiasiya edilir. Qiymət artımı ilə sahibkarın fəaliyyəti çox funksional olur,

Dəyər qanununun funksiyaları



Qrafik 1

qiymətlərin aşağı düşməsi zamanı isə əmtəə istehsalçısı öz məsrəflərinin azaldılması, istehsalın dəyərinin aşağı salınması üzrə tədbirlər görmək və ya istehsalı məhdudlaşdırmaq məcburiyyətindədir. Çarəsiz qaldıqda, kapital qoyuluşunun bu sahəsi və bazara rifah axını azalanda və tələbin əvvəlki həcmində qiymət yenə də yuxarıya doğru gedəndə sahibkar öz söylərindən əl çəkir. Dəyər qanunu iqtisadi qanunlar sisteminə insanların davranışı vasitəsilə fəaliyyət göstərir və təsərrüfat fəaliyyətində tarazlığı təmin edir.

DƏYƏR PARADOKSU – A.Smit tərəfindən “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” (1776) kitabında ifadə edilmişdir. İnsanın fiziki mövcudluğunu təmin edən bəzi məhsulların dəbdəbə xarakterli məhsullara nisbətən daha ucuz olması. Məsələn, su və almaz (qiymətli daş-qaş).

DƏYƏR TƏHLİLİ (ing. *value analysis*) – əmtəədə istehlakçı üçün zəruri funksiyaların əksəriyyətini, lazımı keyfiyyəti təmin etməklə zəruri xassələrin cəmləşdirilməsi və məmulatın işlənilib hazırlanmasına, istehsalına, satışına və istismarına çəkilən xərcləri artıran gərəksiz funksiyaları aradan qaldırmaq məqsədilə aparılan marketing təhlili. İstehlakçıların hədəf qruplarının səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olaraq bu faydalı funksiyaların siyahısı ciddi dəyişikliklərə məruz qala bilər. Dəyər təhlili məsrəfləri minimuma endirməyə və əmtəənin rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ (*evaluate*) – mövzu üzrə konkret qənaətdə gəlmək üçün əlaqədar məsələlərin müəyyən edilməsi və təhlili, o cümlədən zərurət yarandıqca əlavə prosedurların yerinə yetirilməsi. Konvensiyaya görə, “dəyərləndirmə” terminindən yalnız sübutlar, prosedurların nəticələri və riskə qarşı rəhbərliyin gördüyü tədbirlərin səmərəliliyi kimi məsələlərlə əlaqədar istifadə edilir.

DƏYƏRLƏRİN (qiymətlərin) ZƏNCİRİ – şirkətin öz məhsulunun istehsalı, marketingi, satışı və xidmətlərin təşkili məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər kompleksi.

DƏYƏRSİZ İSTİQRAZLAR (ing. *junk bond, mezzanine debt*) – risk səviyyəsi və faiz dərəcəsi yüksək olan istiqrazlar. Bu cür istiqrazlar buraxılışı rəqiblərin udulması üsullarını maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulan borc pul almaq məqsədilə həyata keçirilir. Udulma cəhdləri şirkəti məcbur edir ki, öz leverecini artırmaqla xüsusi kapitalı ilə müqayisədə borc kapitalının nisbi payını artırsın.

DƏYİŞDİRİLMİŞ DÜRASIYA (ing. *modified duration*) – faiz dərəcəsinin az dəyişməsi nəticəsində maliyyə alətinin qiymətinin faiz nisbəti ilə dəyişməsi. Riyazi olaraq maliyyə instrumentinin faiz dərəcəsi ilə qiymətinin onun əks işarə ilə ifadə olunmuş qiymətinə olan nisbətinin törəməsidir. Məsələn, opsiya istiqrazlar üçün dürasiya hər zaman müsbət, onun miqdarı isə gəlirliyin müəyyən dərəcədə dəyişdiyi halda istiqrazın qiymətində baş verən təxmini dəyişikliklə əks əlaqəlidir.

DƏYİŞƏN ANNUİTET – həyat sığortası polisi. Burada annuitet dərhal səhm portfelindən olan qiymətli kağızlar partiya-sına mübadilə olunur. Bu polisin sahibi ödənişi pensiyaya çıxdıqdan sonra əldə edir. Yığılan qiymətli kağızların dəyəri səhmlər portfelinin gəlirliliyindən asılı olaraq dəyişir.

DƏYİŞƏN XƏRCLƏR – istehsal olunan məhsulların miqdarı dəyişdikcə dəyişən xərclər. **DƏYİŞKƏN VALYUTA MƏZƏNNƏLƏRİ SİSTEMİ** – mübadilə məzənnələri sistemi. Sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi – dövlətin bu prosesə hər hansı müdaxiləsi olmadan tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində valyuta bazarında yaranan məzənnə. Dəyişkən mübadilə məzənnəsinin kəmiyyəti və ya xarici valyutanın milli valyuta ilə ifadə edilmiş qiyməti xarici valyutaya tələb və təklifi təyin edən amillərdən asılı olur. Milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi ya onun qiymətdən düşməsi, yəni xarici valyutanın bir vahidinin alınması üçün daha çox milli valyuta tələb edilməsi, ya da milli valyutanın bahalaşması, yəni xarici valyutanın bir vahidinin alınması üçün daha çox milli valyuta sərf edilməsi deməkdir.

Xarici valyutaya tələb və təklifin dinamikasını müəyyən edən çoxsaylı amillər sırasında çox vaxt idxalı təmin etmək üçün valyutaya tələb, ixracdan əldə edilən valyuta şəklində mədaxil, ölkələr arasında qiymətlərin nisbətində dəyişikliklər, istehlakçıların zövqlərində, onların gəlirlərinin səviyyəsində baş vermiş dəyişikliklər qeyd

edilir. Ölkələr üzrə real faiz dərəcələrindəki fərqlər, spekulasiya və ehtiyatlılığın motivləri valyutaya tələb və təklifin dəyişməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, 1990-cı illərin axırlarında inflyasiya gözləmələri dəfələrlə xarici valyutaya tələbin kəskin artmasına və manatın əhəmiyyətli dərəcədə qiymətdən düşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Dəyişkən mübadilə məzənnələrinin üstünlükləri

Dəyişkən mübadilə məzənnələrinin ən mühüm üstünlüyü tədiyə balansının avtomatik təsəhhil edilməsi və deməli, valyuta ehtiyatlarından istifadə edilməsinə ehtiyac olmamasıdır. Milli valyutanın məzənnəsinin müvafiq şəkildə artırılması və ya azaldılması yolu ilə aktiv saldo və ya tədiyə balansında kəsir sifirə endirilir və dövlət tərəfindən müdaxilə edilməsə, aktiv saldo mövcud olmur. Çevik məzənnələr sisteminin digər üstünlükləri arasında beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən daha səmərəli istifadə etmək imkanını və daxili tarazlığı saxlamaq məsələlərinin asanlaşmasını qeyd etmək olar. Bu halda tədiyə balansının tənzimlənməsi, yəni xarici iqtisadi tarazlıq məsələlərinin həllindən azad olan pul-kredit siyasəti daxili iqtisadi tarazlığa – inflyasiya əleyhinə siyasətə, yəni istehsalın tənəzzülü, işsizlik kimi hallara qarşı mübarizə üçün istifadə edilir. Çevik məzənnələr sisteminin nöqsanları sırasına mübadilə məzənnəsinin nəzarət edilməyən dəyişməsi ilə əlaqədar yaranan qeyri-müəyyənlik və qeyri-sabitlik hallarını aid etmək olar.

Həmin amillər aşağıdakı neqativ nəticələrə gətirib çıxarır: xarici ticarətin, həmçinin investisiyaların azalması, ticarət şərtlərinin (malların ixrac və idxal qiymətlərinin nisbətinin) pisləşməsi, xüsusən iqtisadiyyatı yüksək dərəcədə açıq olan ölkələrdə daxili qeyri-sabitliyin güclənməsi. Qeyri-sabitlik amilinin təsiri qısamüddətli dövrdə daha güclü təzahür edir. Bu halda xarici valyutaya tələb və təklif qiymət üzrə, yəni nominal mübadilə məzənnəsi üzrə elastik olmur.

DƏYİŞMƏMİŞ QIYMƏT (ing. *unbiased estimator*) – gözlənilən statistik qiymət ilə əsas məcmunun bu statistika ilə qiymətləndirilən parametrinin həqiqi qiyməti arasındakı fərqlərin sıfıra bərabər olması.

DƏYİŞMƏZ XƏRCLƏR – istehsal olunan məhsulların miqdarı dəyişdikcə dəyişməyən xərclər.

DƏYİMİŞ ZƏRƏRLƏR – sığortanın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə həm ödənilmiş, həm də ödənilməmiş itkilər.

DƏYİMİŞ ZƏRƏRLƏR ƏMSALI – şirkətin itkilərinin onun aldığı mükafatlara faizlə nisbəti.

DƏYİMİŞ ZƏRƏRLƏRİN ÖRTÜLMƏSİ – təkrar sığorta müqaviləsi növü. Bu zaman yalnız müqavilənin müddəti dövründə mövcud olan itkilər örtülür.

DİASPOR (yun. *diaspora* – səpələnmə) – millətin müəyyən hissəsinin onun mənşə (inkışaf) yeri olan əsas tarixi regiondan kənarda olması. Diaspor tarixi proseslərin, coğrafi, sosial-iqtisadi və geosiyasi kataklizmlərin – istilaların, soyqırımının və s. təsiri altında yaranır.

DİFERENSİASIYA EDİLMİŞ AKSİZ – müxtəlif əlamətlərə malik olan mallar üçün istifadə edilir.

DİFERENSİAL GÖMRÜK TARİFİ – eyni mal və ya ərzaq üçün gömrük rüsumları müxtəlif vergi tarifləri üzrə alınır.

DİFERENSİAL RENTA – torpaq üzərindəki inhisar nəticəsində torpaq rentası forması. Onun iki növü fərqləndirilir. Birinci diferensial renta eyni qədər xərc çəkilən orta və yaxşı torpaqların (yerləşdiyi yerə və ya məhsuldarlığına görə) əmək məhsuldarlığı arasındakı fərkdən yaranan, ikinci diferensial renta isə eyni əraziyə əlavə kapital qoyuluşu nəticəsində yaranan əlavə mənfəəti nəzərdə tutur. Buradan da kənd təsərrüfatının intensiv və ekstensiv inkışaf istiqamətləri yaranır.

DİFERENSİASIYALI MARKETİNG – ayrıca bir region bazasının müxtəlif seqmentləri üçün nəzərdə tutulmuş ümumi prinsipləri ehtiva edən marketing proqramları. Bu halda şirkət bazarda müxtəlif mallar təklif etməklə satışını artırır və bazar seqmentlərini daha dərinlən təhlil etmiş olur.

DİGƏR ÖLKƏNİN YURİSDİKSİYASI – sığorta polisi şərtlərindən biri. Əgər razılaşdırılmışdırsa ki, itkilər digər ölkənin yurisdiksiyasına uyğun olaraq ödəniləcəkdir, bu, adətən, yurisdiksiya nəzərə alınan ölkə göstərilməklə polisdə qabaqcadan şərtləşdirilir və ya polisə "The Foreign jurisdiction Clause" xüsusi düzəlişi (qeydşərti) edilir.

DİQQƏTLİ SEÇİM MALLARI – alıcılar tərəfindən

əmtəə keyfiyyətləri, qiyməti diqqətlə öyrənilməkdən, özünün həmin malı almaq imkanlarının qiymətləndirilməsindən, bazar-dakı bütün analoji mallar dəsti ilə hərtərəfli tanışlıqdan sonra alınan mallar.

DİL NORMASI – xüsusi növ (sui generis) sosial norma olub, dilin inkişaf səviyyəsini və mü-kəmməlliyini xarakterizə edir. Dil norması sözlərin, sözlərin formalarının, konkret ifadələrin və cümlələrin, inkişaf etmiş ədəbi dilin yaranması nümunə-lərini müəyyən edən qrammatik normalardan ibarətdir ki, bütün bunlar cəmiyyət tərəfindən ni-zamlanan mürəkkəb təzahür olub, onun tarixi şəraitini əks et-dirir.

Dil normasının formalaşmasın-da dövlətin hüquqi aktları, həm-çinin siyasi liderlərin kütləvi çıxışları mühüm yer tutur. Döv-lət-hüquqi aktların dili buradan irəli gəlir. Hüquqşünasın vəzi-fəsinə professional borc kimi normativ aktların dövlət-hüquqi dil vasitələrini yaxşı bilmək və

tətbiq etməkdən başqa, həm də savadlı olmaq, dil normalarını, onun stilistikasını, leksikasını bilmək və hiss etmək, danışq bacarığını inkişaf etdirmək, au-ditoriya qarşısında çıxış etmək də daxildir.

DİLBAZOV ƏSƏD KAMİL OĞLU (1926-2003) – Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi, i.e.d., prof.



1959-cu ildə namizədlik, 1974-cü ildə “Azərbaycan SSR-də sosia-list sənaye-sinin forma-laşması prob-

lemləri” üzrə doktorluq disser-tasiyasını müdafiə etmişdir.

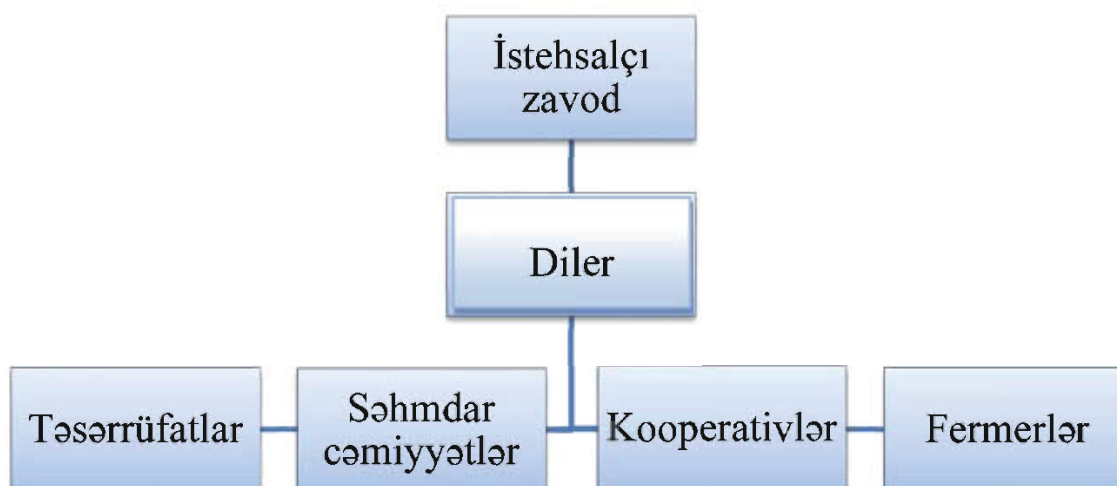
O, respublika, sabiq ittifaq nəş-riyyatlarında çap olunmuş çox-saylı monoqrafiya, dərslik, elmi jurnal məqalələrinin elmi redak-toru və müəllifidir. Keçmiş itti-fağın görkəmli alimlərinin rəyi-nə görə, Əsəd Dilbazov əsası akademik Əlisöhbət Sumbatza-də tərəfindən qoyulmuş iqtisadi

tarix elminin zənginləşdiril-məsinə öz layiqli töhfəsini ver-mişdir. O, “Sənayenin milli-ləşdirilməsinin sovet metodu” (1970), “Azərbaycan SSR-də so-sialist sənayesinin formalaşması problemləri” (1976), “SSRİ və xarici ölkələrin iqtisadi tarixi” (1978), “Azərbaycanda kapita-list sənayesinin inkişaf mərhə-lələri” (2000) və s. kitabların, çoxsaylı elmi məqalələrin müə-lifidir.

1975-1980-ci illərdə Az.XTİ-də dekan, 1985-1988-ci illərdə isə “İqtisadi tarix” kafedrasının mü-diri vəzifəsində işləmişdir. “Şöh-rət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

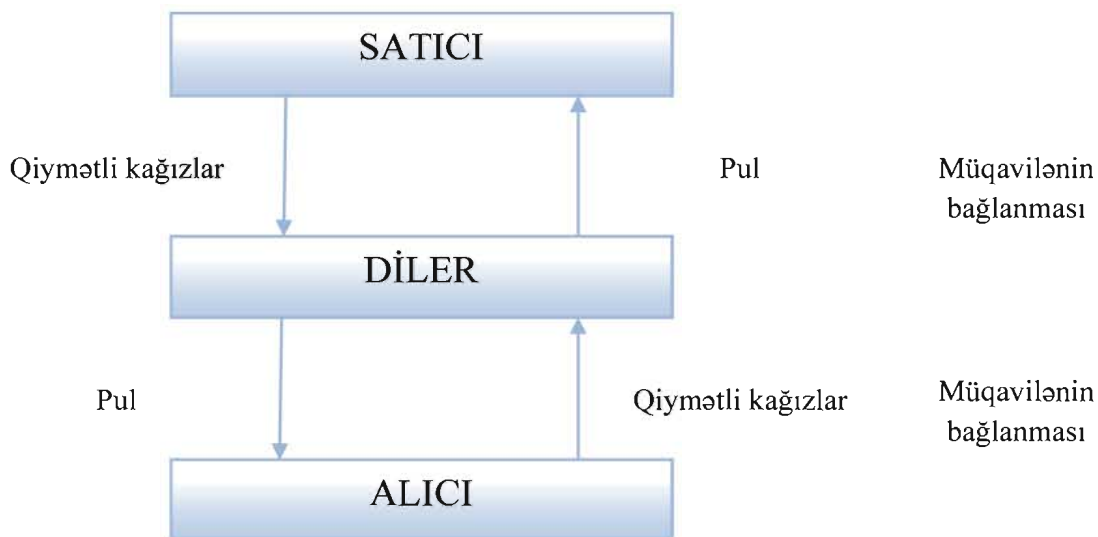
DİLER (ing. *dealer* – ticarətçi) – əmtəələrin, qiymətli kağızların, valyutanın, əməyin qiymətli metalların və s. alqı-satqısının ticarət sövdəsində hüquqi və ya fiziki şəxs. Diler öz adından və öz hesabına fəaliyyət göstərir. Dilerlər öz aralarında, broker-lərlə və bəzən bilavasitə müş-tərilərlə sövdələşmə bağlaya bilirlər. Onlar sövdələşmədən mənfəət əldə etmək məqsədilə

Diler məntəqələrinin formalaşması və fəaliyyəti sxemi



Sxem 1

Satıcı ilə alıcı arasında diler vasitəsilə əlaqələrin yaradılması



Sxem 2

əmtələri alaraq və sataraq əməliyyatdan yaranan riskin böyük bir hissəsini qəbul edirlər. Dilerin gəliri zaman ərzində alqı və satqı qiymətlərində (məzənlərində) fərq hesabına formalaşır ki, bu da onu birja və birjadankənar bazarların kon-yunkturasına fəal təsir göstərməyə sövq edir. Dilerin funksiyalarının yerinə yetirilməsi sövdələşmələrin kreditləşməsi və sığortalama mexanizminin mövcudluğu ilə şərtlənir. Fond birjasında diler qiymətli kağızların alqı (satqı) qiymətini elan etməklə yanaşı, alqı-satqı müqaviləsinə dair digər mühüm şərtləri elan etmək hüququna malikdir. Buraya elan edilmiş qiymətlərin fəaliyyət göstərdiyi müddət və alınan (satılan) qiymətli kağızların minimum və maksimum miqdarı daxildir.

Dövlət qiymətli kağızların buraxılışına nəzarət edən orqan tərəfindən (məsələn, Mərkəzi Bank və ya Maliyyə Nazirliyi) dövlət qiymətli kağızlarının ilkin bazarında dilerlik hüququ

verilən maliyyə vasitəçisi əsas diler adlanır. Əsas dilerlər ilkin bazarda dilerlikdən əlavə təkrar bazarda market – meyakerlik vəzifəsi də daşıyırlar.

Diler müqavilənin bağlanmasından yayındığı halda, ona qarşı bu müqavilənin məcburi bağlanması haqqında və ya müştəriyə vurulan zərərin ödənilməsi haqqında iddia qaldırıla bilər.

DİLER BANK – 1. Bazara dövlət qiymətli kağızlarını təqdim edən bank. 2. Bələdiyyə Qiymətli Kağızları ilə Sövdələrin Tənzimlənməsi üzrə Şurada (ABŞ) bələdiyyə qiymətli kağızları üzrə diler kimi qeydiyyatdan keçən bank.

DİLER GÜZƏŞTİ – dilerin servis və satış üçün xüsusi xərclərini ödəyən və onun şərtləşdirilmiş mənfəətini təmin edən pul məbləği.

DİLERÇİLİK – dəllal firmasının öz xüsusi vəsaitləri hesabına həyata keçirdiyi aksiyaların alınıb satılması üzrə əməliyyatlar.

DİLERLƏRARASI BAZAR – bu bazarın səciyyəvi cəhəti istiqrazların və ayrı-ayrı səhm növlərinin dilerlər arasında telefon vasitəsilə alqı-satqısıdır. Bu halda birjanın ticarət zalından istifadə edilmir.

DİLƏNÇİ – yalnız özünün fiziki, bioloji tələblərini ödəyən, məcmu gəliri yaşayış minimumundan dəfələrlə aşağı olan, sədəqə diləyən insan.

DİMAYS-ÇARTER – gəminin müəyyən müddətə kirəlməsinə və kirəcinin həmin müddət ərzində gəminin faktiki sahibi olmasını təsdiq edən çarter.

DİNAMİKA İNDEKSİ – zaman ərzində sosial-iqtisadi hadisələrin inkişafının intensivlik dərəcəsini ölçmək üçün istifadə olunan göstərici. Bu cür göstəricilərə aiddir: qiymət, müxtəlif iqtisadi hadisələrdə fiziki həcm, müxtəlif əlamətlərin və istehsal amillərinin indeksləri. Orta dinamika indeksləri fərdi indekslərdən olan orta kəmiyyətlərdir.

DİNAMİKA SİRALARININ TƏHLİLİ – sıranın zaman

etibarilə dəyişməsi qanuna uyğunluqlarını aşkar etmək məqsədilə onun səviyyələrinin dəyişməsinin öyrənilməsi, elmi cəhətdən araşdırılması. Dinamika sıralarının təhlilinin əsas ilkin şərti onların müqayisə edilə bilməsidir. Statistik məlumatlar, ilk növbədə, zaman etibarilə müqayisə edilə bilən olmalıdır.

Dinamika sıralarının təhlilində istifadə edilən göstəricilər:

- dinamikanın sürəti;
- mütləq artımlar;
- artım sürəti;
- 1 % artımın mütləq qiyməti (%-lə).

Dinamikanın sürəti bir dövr üçün sıra səviyyələrinin digər dövr üçün sıra səviyyələrinə nisbəti. Dinamika sırasında həm bazis templəri, həm də zəncirvari templər hesablanı bilər. Hər iki halda templər əmsallar və faizlər şəklində ifadə edilə bilər.

Mütləq artım sıra səviyyələrinin fərqi kimi hesablanır və sıra göstəricisinin ölçü vahidi ilə ifadə edilir. Artım tempi göstəriciləri ilkin səviyyə ilə müqayisədə mütləq artımın kəmiyyətini nisbi qiymətləndirməyə imkan verir. Bu artımlar faizlə ifadə edilir və mütləq artımın 100 ədədinə hasilinin ilkin səviyyənin qiymətinə nisbəti kimi hesablanır. 1% artımın mütləq qiyməti mütləq artımın artım tempinə bölünməsindən alınan qismətdir. Uzun dövr üçün inkişafın intensivliyinin ümumiləşdirilmiş xarakteristikası üçün artımın və dinamikanın orta (adətən, orta illik) templəri hesablanır.

DİNAR – keçmişdə müsəlman Şərqində ən çox yayılmış qızıl

sikkə; ilk dəfə VII əsrdə, tərkibində təqribən 2,4 q qızıl olmaqla kəsilmişdi; 2) İordaniyanın 100 filsə bərabər pul vahidi; 3) İranda rialın 1/100-inə bərabər xırda pul. 4) Tunisin 1000 millimaya bərabər pul vahidi (qızıl tərkibi 1,69271 q xalis qızıldır); 5) Küveytin pul vahidi (qızıl tərkibi 2,48828 q xalis qızıldır).

DİNC ƏHALİ (mülki əhali) – müharibə qanunları və adətlərinə aid olan beynəlxalq hüquqa görə hərbi əməliyyatlarda, yaxud müqavimət hərəkətində bilavasitə iştirak etməyən şəxslər, dəniz müharibəsi şəraitində həm müharibə edən, həm də bitərəf ölkələrin ticarət və sərnişin gəmilərinin heyəti və sərnişinləri dinc əhaliyə bərabər tutulur. Dinc əhalinin hüquqi rejimi quruda müharibə aparılması qanunları və qaydaları haqqında 1907-ci il 4-cü Haaqa Konvensiyası və müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konversiyası ilə müəyyən edilmişdir. Dinc əhaliyə hərbi əməliyyatlar zamanı immunitet verilir. Dinc əhali ilə heç bir ayrışikliyə yol vermədən insanpərvərcəsinə rəftar edilməlidir. Adamları girov saxlamaq, kollektiv şəkildə cəzalandırmaq, hədələmək və məhkəmə qərarı olmadan məhkum etmək və digər cəza tədbirləri görmək qadağandır. Dinc əhalisi olan şəhərlər və yaşayış məntəqələri hava bombardmanı, top atəşi və s. obyekt olmamalıdır.

DİREKT-KOST SİSTEMİ – xərcləri daimi və dəyişən sektorlara ayıran uçot sistemi. Dəyişən və sabit xərclərin dife-

rensiasiyasından kənar vəhdəti, klassik uçot sistemini və marjinal gəlirin formalaşmasını xarakterizə edir. Direkt-kost iqtisadi termin kimi maya dəyərində yalnız birbaşa daimi xərclərin əlavə edilməsi zamanında yarandığından belə ad almışdır. Sonradan maya dəyərində dəyişən xərclərin qətiyyətli mövqə tutması bu adda qeyri-dəqiqliyi aşkara çıxarmışdır. İndi Qərb iqtisadi məkanında bu sistem yeni terminoloji məzmun alaraq dəyişən xərcləri ifadə edən “Verbil-kost” adlanır.

DİREKTORLAR ŞURASI – səhmdar cəmiyyətinin ali kollegial, idarəetmə orqanı. Bura səhmdarların ümumi yığıncağında seçilən qurumun (idarəetmə aparatının) rəhbəri və xarici üzvlər daxildir. Direktorlar Şurası səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsinin “bir səviyyəli” strukturunun fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə yaradılır. Baxmayaraq ki, Direktorlar Şurası ayrı-ayrı şirkətlərin spesifik milli şərtlərini və xüsusiyyətlərini əks etdirir, onların hamısı oxşar funksiyalara və səlahiyyətlərə malikdir. Onlar ümumi strateji rəhbərliyi həyata keçirir, administrasiyanın fəaliyyətini təşkil edir, istiqamətləndirir, ona nəzarət edir, illik və perspektiv planları və hesabları təsdiq edir, səhmdar cəmiyyətinin siyasətinin əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasında, rəhbərliyin təyin olunmasında və dəyişdirilməsində (əvəz olunmasında) iştirak edir. Direktorlar Şurası üzvlərinin optimal sayı 10-12 nəfər hesab olunur. Direktorlar Şurasının tərkibinə səhmdar cəmiyyətinin rəhbərlərindən sa-

vayı, bu şirkətdən asılı olmayan xarici üzvlər də (elmlər akademiyasının, istehlakçıların nümayəndələri, məsləhətçilər və s.) daxildir ki, bunların xüsusi çəkisi 1/3-ə çata bilər. Bu isə səhmdar cəmiyyətinin ziyanına olan, rəhbərlərin və səhmdarların şəxsi maraqları ilə diktə olunan əsassız qərarlardan yaxa qurtarmağa imkan verir. Direktorlar Şurası çərçivəsində müxtəlif komitələr (audit, strategiya, maliyyə, şura üzvlərinə namizədlərin seçilməsi və s. üzrə) yaradılır. Direktorlar Şurasının fəaliyyəti səhmdar cəmiyyətində qəbul olunan qaydalarla və prosedurlarla tənzimlənir ki, bunlar da iclasların davamiyyətini və aparılması yerini, qərarların qəbul edilmə qaydasını (bir səsə, ixtisaslı və ya sadə əksəriyyət əsasında), xərclər smetasını və s. müəyyən edir. "Səhmdar cəmiyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, Direktorlar Şurası funksiyasını İdarə Heyəti yerinə yetirir.

DİSBURSMENT HESAB (ing. *disbursement account*) – dəniz agentinin təqdim etdiyi və gəminin daxil olduğu limanda dayandığı zaman onu gəmi sahibinin hesabına çəkdiyi bütün xərcləri əks etdirən sənəd.

DİSBURSMENT XƏRCLƏRİ (ing. *disbursement expenses*) – gəminin limanda dayandığı vaxt çəkilən xərclər. Disbursement xərclərinə hər növ liman rüsumları, stividar (limanlarda yük vurub boşaltma) işləri, yanalma və qoşqu xidmətləri, agent və s. xidmətlər üçün ödəmələr daxildir.

DİSKLOUZ (ing. *disclosure*) – açma, xəbər, məlumat) – bey-

nəlxalq hüquqi sığorta norması. Sığorta üçün qəbul edilmiş risk dərəcəsinin dəyişməsi haqqında mühakimə yerində bilmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sığorta obyektlərini xarakterizə edən hər hansı fakt (risk şərtləri) haqqında sığortaçıya (sürveyerə) sığortalananın dərhal məlumat çatdırmasını nəzərdə tutur.

DİSKONT (ing. *discount*, lat. *computare* – hesablamaq) – 1. Qiymətli kağızın cari birja satış qiyməti ilə onun nominalı (və ya ödəmə qiyməti) arasındakı fərq. 2. Valyutanın forvard məzənnəsi ilə dərhal ödəniş zamanı məzənnə arasındakı fərq. 3. Tədiyə vaxtı çatmamış veksellərin ötən müddət üçün faizləri çıxmaqla uçotu (nominalından aşağı qiymət üzrə vekselin fəaliyyət müddətinə qədər onun alınması). 4. Əmtənin daşınmasının konkret müddətindən asılı olaraq eyni əmtənin qiymətləri arasındakı fərq. 5. Əmtənin qiymətində güzəşt.

DİSKONT BROKERİ – gəliri veksellərin uçot diskontlarının məbləğindən və veksəl alveri ilə əldə edilən qazancdan ibarət olan broker.

DİSKONT DƏRƏCƏ – Mərkəzi Bank tərəfindən hökumət qiymətli kağızlarının uçotu və ya belə kağızlarla təminatın əksinə olaraq kreditin verilməsi zamanı tutulan faiz dərəcəsi.

DİSKONT İSTİQRAZLARI (ing. *discount bond*) – istiqrazların bu növünün satışı, adətən, təkrar bazarda həyata keçirilir, satış qiyməti isə nominal qiymətdən xeyli aşağı olur.

DİSKONT NORMASI – layihənin cari xalis dəyərini sıfıra bərabərləşdirən daxili gəlir də-

rəcəsi. Bu metod nöqsanlıdır. Əvvəla, layihə sayəsində gəlirin (mənfəətin) artması görünür (xalis cari dəyərdən istifadə edildikdə bu göstərici daha yaxşı görünür). İkincisi, gəlir dərəcələri müxtəlif olduğu hallarda, məsələn, layihənin mövcud olduğu dövrdə vəsaitlərin xalis axını bir neçə dəfə dəyişdikdə bu metod kifayət qədər yararlı olmur. Daxili gəlir dərəcəsinə bəzən pul vəsaitlərinin diskontlaşdırılmış axınının gəlirliliyi və investorun gəliri adlandırırlar.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hesablanmış gəlir norması kapitaldan əldə edilən gəlirin dəqiq ölçüsü deyildir, çünki hər bir konkret istehsal faktorunu hesabına əldə edilən gəlirləri fərqləndirmək üsulu yoxdur. Diskont norması, yaxud diskont dərəcəsi müxtəlif vaxtlarda çəkilmiş xərcləri, effektləri və nəticələri hesabatın başlanğıc dövrünə (baza ili və s.) gətirmək üçün istifadə edilən göstəricidir. İnvestisiya qoyulmuş layihələrin effektivliyinin hesablanmasında istifadə edilən diskont norması kapitalla görə gəlirin investor üçün məqbul normasına bərabərdir. Diskont norması sabit olduqda hesablanan "j" addımında göstərilən kəmiyyətləri başlanğıc dövrə uyğunlaşdırmaq üçün həmin kəmiyyətlər aj diskontlama əmsalına vurulur. Əgər bu norma sabit qəbul edilsə, diskontlama əmsalı aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$A_j = 1 / (1 + E)^t,$$

burada t – hesablama addımının (ilin) nömrəsi, E – diskont normasıdır. Diskont norması dəyişən olduqda aj hesablama formulu bir qədər mürəkkəbdir.

DİSKONT PƏNCƏRƏSİ – kommersiya banklarının Mərkəzi Bankdan borclanma mexanizmi. Mərkəzi Bank bu mexanizm vasitəsilə kommersiya banklarına qısamüddətli borc verərək onların likvidlik problemini aradan qaldırır. Bu mexanizmdən istifadə edən banklar Mərkəzi Banka diskont dərəcəsi həcmində faiz ödəyir.

DİSKONT SİYASƏTİ – mərkəzi bankların həyata keçirdiyi pul-kredit siyasətinin bir istiqaməti. Onun mahiyyəti ssuda kapitalına tələbin və təklifin tənzimlənməsi üçün kreditə görə uçot faiz dərəcələrini dəyişməkdən (artırmaqdan və ya azaltmaqdan) ibarətdir. Belə ki, ölkədə istehsalın səviyyəsi aşağı düşdükdə, ümumi iqtisadi vəziyyət pisləşdikdə mərkəzi bank uçot faiz dərəcələrini aşağı salır, əksinə olduqda isə inflyasiyanın sürətini azaltmaq üçün faiz dərəcələrini artırır.

DİSKONTLANMIŞ PUL VƏ SAİTLƏRİ AXININDAN YARANAN GƏLİR – zaman keçdikcə resursların dəyərinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla bu və ya digər layihəyə sərmayə qoyulmuş vəsaitlərdən alınan gəlir. Diskontlama dedikdə elə vəziyyət nəzərdə tutulur ki, planlaşdırmanın müxtəlif intervallarında pul axınları başlanğıc ana (planlaşdırmanın birinci intervalına) gətirib çıxarır. Diskontlamanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif dövrlərdə bir şərti pul vahidinin dəyəri müxtəlif qəbul edilir.

Məsələn, əgər bu gün müəyyən məbləğdə pulu depozit bankına qoysaq, müəyyən zaman fasiləsindən (zaman intervalından)

sonra həmin məbləğdən faiz alınacaqdır.

Belə çıxır ki, diskontlama mahiyyət etibarilə mövcud maliyyə ehtiyatlarından istifadə edilməsi hesabına səmərə əldə etmək kimi iqtisadi imkanın əldən verilməsinin uçuotu deməkdir.

Diskontlama əmsalının (hər bir planlaşdırma intervalı üçün) hesablanması diskontlamadan istifadə edilməsi deməkdir. Hər bir planlaşdırma intervalına düşən xalis pul axınının qiyməti stavkaların müqayisəsi əsasında hesablanan bu vuruğa (əmsala) vurulur.

DİSKRESİON GƏLİR – fiziki şəxs tərəfindən hər hansı əmək nəticəsində əldə edilmiş gəlirdən bütün vergilər ödənildikdən və həyatı əhəmiyyətli tələblər təmin edildikdən sonra şəxsi istehlak üçün qalan hissə. Başqa sözlə, diskresion gəlir fiziki şəxsin yığım və ya bahalı malların alınması üçün istifadə edə biləcəyi sərbəst pul vəsaitləridir. Fiziki şəxs həmin vəsaitləri banka qoymaq və ya onların müqabilində bu və ya digər şirkətin qiymətli kağızlarını almaq hüququna malikdir. Deməli, diskresion gəlir iqtisadiyyatda sərbəst kredit resurslarının yaranma mənbələrindən biridir.

DİSKRESİON SİFARİŞ – qeydiyyatda alınmış nümayəndəyə və ya başqa broker firmasına qiymətli kağızın seçimi, qiymətli kağızların miqdarı, həmçinin almaq və ya satmaq lazım olub-olmaması barədə müştəri adından şəxsən qərar qəbul etmək səlahiyyətləri verən sifariş.

DİSKRESİYA TRASTI (ing. *discretionary trust*) – qarşılıqlı investisiya trasti.

Bu trast üçün etimada əsaslanan səhmlərin idarə edilməsi sənədində onun təsisçisi benefisiarlardan hər birini göstərir. Bu, qəyyumun etimad edilən şəxslərin investisiya portfelinin strukturuna və tərkibinə dəyişikliklər etməsinə imkan verir. Trastların bu tipi benefisiarların tələblərində daimi dəyişikliklər halında tətbiq edilir.

DİSKRESİYALI FİSKAL SİYASƏT – fiskal siyasətin növlərindən biri. Dövlət, hökumət bu siyasəti həyata keçirməklə ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə vergitutmanı və dövlət büdcəsinin xərclərini şüurlu şəkildə tənzimləyir. İqtisadi tsiklin müxtəlif fazalarında bu tənzimləmə müxtəlif olur. Məsələn, istehsalın tənəzzülü dövründə dövlət öz xərclərini artırır, vergiləri azaldır, bu isə alıcı tələbinin genişlənməsinə şərait yaradır. İnflyasiya ilə müşayiət olunan istehsalın yüksəlişi dövründə isə dövlət işgüzar fəallığı zəiflədir (öz xərclərini azaldır, vergiləri artırır).

DİSKRESİYALI OLMAYAN FİSKAL SİYASƏT – fiskal siyasətin bu növü daxili (avtomatik) sabitləşdiricilərə (tənzimləyicilərə) əsaslanır. Bu siyasətin istifadə etdiyi mexanizm iqtisadi tsiklin müxtəlif fazalarında əlverişsiz vəziyyəti dövlətin iştirakı olmadan aradan qaldırır (həmin mexanizmə vergi daxilolmaları və sosial ödənişlər aiddir). Məsələn, iqtisadiyyatın yüksəlişi fazasında progressiv vergitutma sayəsində müəssisələrin və işçilərin gəlirləri artdıqda vergilərin məbləği daha sürətlə artır. Eyni zamanda

işsizlik azalır, aztəminatlı ailələrin vəziyyəti yaxşılaşır, nəticədə işsizliyə görə müavinətlər ödənişi və bir sıra sosial ödənişlər azalır. Yekunda məcmu tələbatın ümumi həcmi azalır, bu isə iqtisadi artımı bir növ cilovlayır. Tənəzzül fazasında vergi daxilolmalarının məbləği avtomatik şəkildə aşağı düşür (gəlirlərdən tutulan vergilərin məbləği azalır), sosial ödənişlər isə (o cümlədən işsizliyə müavinətlər) artır. Nəticədə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəlir ki, bu da böhrandan çıxmağa şərait yaradır.

DİSKRETlik (lat. *discretus* – fasiləli) – fasiləlilik; fasiləsizliyə, yaxud kəsilməzliyə qarşı qoyulur. Məsələn, hər hansı kəmiyyətin zamana görə diskret dəyişməsi – müəyyən fasilələrlə (sıçrayışlarla) baş verən dəyişmələr.

DİSKRİMİNASIYA TARİFİ (ing. *discriminating tariff*) – tarifi bu növündə idxal malları üçün həmin malın hansı ölkədə istehsal edilməsindən asılı olaraq müxtəlif dərəcələr müəyyən edilir.

Diskriminasiya tarifləri beynəlxalq ticarətin strukturunu pozur və ÜTT-nin əsas prinsiplərinə ziddir. Buna görə də diskriminasiya tarifləri hər yerdə qadağan edilmişdir.

DİSPAC (ing. *dispatch* – tezlik, yeyinli, sürət) – gəmi sahibi tərəfindən yük sahibinə yükləmə-boşaltma işlərini vaxtından əvvəl yerinə yetirdiyinə görə verdiyi mükafat. Dispacın ölçüsü, adətən, demerecin yarısı qədər olur.

DİSPARC – xarici sığorta təcrübəsində zərərin ödənilməsi

haqqında pul sənədi. Sığorta hadisəsi ilə əlaqədar sığortalının bildirdiyi iddiaların təmin edilməsi faktını təsdiq edir.

DİSPARİTET (kənd təsərrüfatı və sənaye qiymətlərinin) – kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tərəfindən satılan məhsulun və onlar tərəfindən əldə edilən sənaye məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri arasında nisbət – paritetin pozulması. Disparitet, bir qayda olaraq, bazis dövrü kimi qəbul edilən müvəqqəti zamana (aya, rübə, ilə) nisbətən cari dövr (hesabat dövrü – ay, rüb, il) ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indekslərinin artımı ilə müqayisədə sənaye mallarının qiymət indekslərinin üstün artımı ilə ifadə olunur. Təcrübədə bu, o deməkdir ki, cari dövrdə (hesabat dövründə) kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları bazis dövrünə nisbətən az sənaye məhsulları (xüsusilə istehsal vasitələri) əldə edirlər.

Disparitet bazar iqtisadiyyatı olan bütün ölkələr üçün bu və ya digər dərəcədə xarakterikdir. ABŞ-da 1910-1914-cü ilin orta illik səviyyəsi ilə müqayisədə 1939-1945-ci illər İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə qiymətlərin paritet səviyyəsi, demək olar ki, iki dəfə azalmışdı. Qiymətlərin disparitetini şərtləndirən əsas amil sənayenin kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalı ilə bağlı emal və resurs təmin edən sahələri müəssisələrinin inhisarçılığıdır. Bu inhisarçılıq kənd təsərrüfatı tərəfindən əldə edilən sənaye məhsullarının yüksək qiymətlərinin müəyyən edilməsində və onun məhsullarına olan aşağı qiymətlərin müəyyən edilməsində

təzahür olunur. Qiymətlərin disparitetinin dərinliyi bazar münasibətlərinin inkişafı dərəcəsi ilə əlaqədardır və məhsulun alqı-satqısının çoxkanallı sistemi formalaşdıqca zəifləyir. Bununla belə, qiymətlərin disparitetinin yumşalması üçün təbii investisiyaların və digər resurs təmin edici sahələrin məhsullarına olan qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları məhsullarına olan zamanətli qiymətlərin və dotasiyaların, bu məhsulların istehsalına çəkilən maddi məsrəflərin bir hissəsinin kompensasiyasının köməyi ilə bu istehsalçılara dövlət yardımı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illər bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə (ABŞ-da, Avropa Birliyi ölkələrində) kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına yardım göstərilməsində birbaşa subvensiyaların və kompensasiyaların rolu artır. Qiymətlərin disparitetinin yumşalmasında kənd təsərrüfatında güzəştli kreditlərin və maddi-texniki resursların lizinqinin inkişafı müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

DİSPAŞA (fr. *dispatche*) – gəminin ümumi qəzası üzrə (ekipajın, gəminin, yüngül xilas edilməsi zamanı vurulmuş) zərərlərin hesablanmasıdır; daşımının təşkilində iştirak edən tərəflərin (gəmi və yük sahiblərinin, gəmini muzzdla götürənlərin) ümumi qəza üzrə bölgüsüdür. Dispaşer tərəfindən tərtib olunur. Tərtibatın yeri və qaydası konosamentdə göstərilir. Dispaşer qəzaya aid olan zərər və xərclərin məbləğini təsdiq edən bütün sənədləri əlavə et-

məklə maraqlı tərəflərin yalnız yazılı ərizəsi üzrə öz funksiyalarının yerinə yetirilməsinə başlayır. Təqdim edilmiş sənədlər əsasında dispaşer ümumi qəzanın mövcudluğunun qəbul edilməsi və ya qəbul edilməməsi haqqında motivli qərar verir. Dispaşa müəyyən sxem əsasında tərtib olunur: bu və ya digər hadisənin ümumi qəza kimi qəbul olunmasının səbəbi (bunun səbəbi göstərilir); sonra xüsusi qəza üzrə zərərlər hesablanır; təzminat kapitalı bölməsində ümumi qəzanın xərclərinin ödənilməsində iştirak edən ümumi dəyər göstərilir və təzminat dividendi hesablanır; dispaşa balansla bitir. Dispaşa müəyyən olunmuş müddətdə məhkəmə qaydasında mübahisə obyektinə ola bilər.

DİSPAŞA HESABLAMASI – çarter, konosament, qəza bondu şərtləri əsasında dispaşer tərəfindən aparılan ümumi qəza hesablaması.

DİSPAŞER (ing. *dispatcher*) – dispaşa üzrə rəsmi ekspert. Dispaşer öz funksiyasının yerinə yetirilməsinə yalnız maraqlı tərəfin (gəmi sahibinin, yük sahibinin, sığortaçının) yazılı ərizəsi əsasında başlayır və qəza hadisəsi ilə əlaqəsi olan, zərər və xərclərin məbləğini təsdiq edən bütün sənədləri ona əlavə edir. Təqdim edilmiş sənədlər (gəmi jurnalından çıxarış, dəniz protestinin surəti, qəza iltizamnaməsi, görülmüş işlər üçün hesablar, konosamentin surəti və s.) əsasında dispaşer ümumi qəzanın olub-olmaması haqqında əsaslandırılmış qərar çıxarır.

DİSPERSİYA TƏHLİLİ – nəticə və faktor əlamətləri ara-

sında əlaqənin strukturunu müəyyən etmək məqsədilə tətbiq olunan statistik metod. Orta ədədə nisbətən kəmiyyət informasiyalarının səpələnmə səviyyəsini göstərən ölçü vahidi. Əlaqənin ölçülməsi məsələsinin həlli nəticə əlamətinin müşahidə edilən qiymətlərinin həmin əlamətin orta qiymətindən xətalalarının kvadrları cəmini bu əlamətin dəyişməsinə şərtləndirən ayrı-ayrı hissələrə bölməyə əsaslanır.

DİSPONENT – 1. Firmanın, kompaniyanın işləri üzrə müvəkkil edilmiş şəxs, işlər müdiri, sərəncam verən. 2. Komissioner və ya bank müxbirlərinin hesablarında sərbəst pul vəsaitlərinə sərəncam verən fiziki və ya hüquqi şəxs.

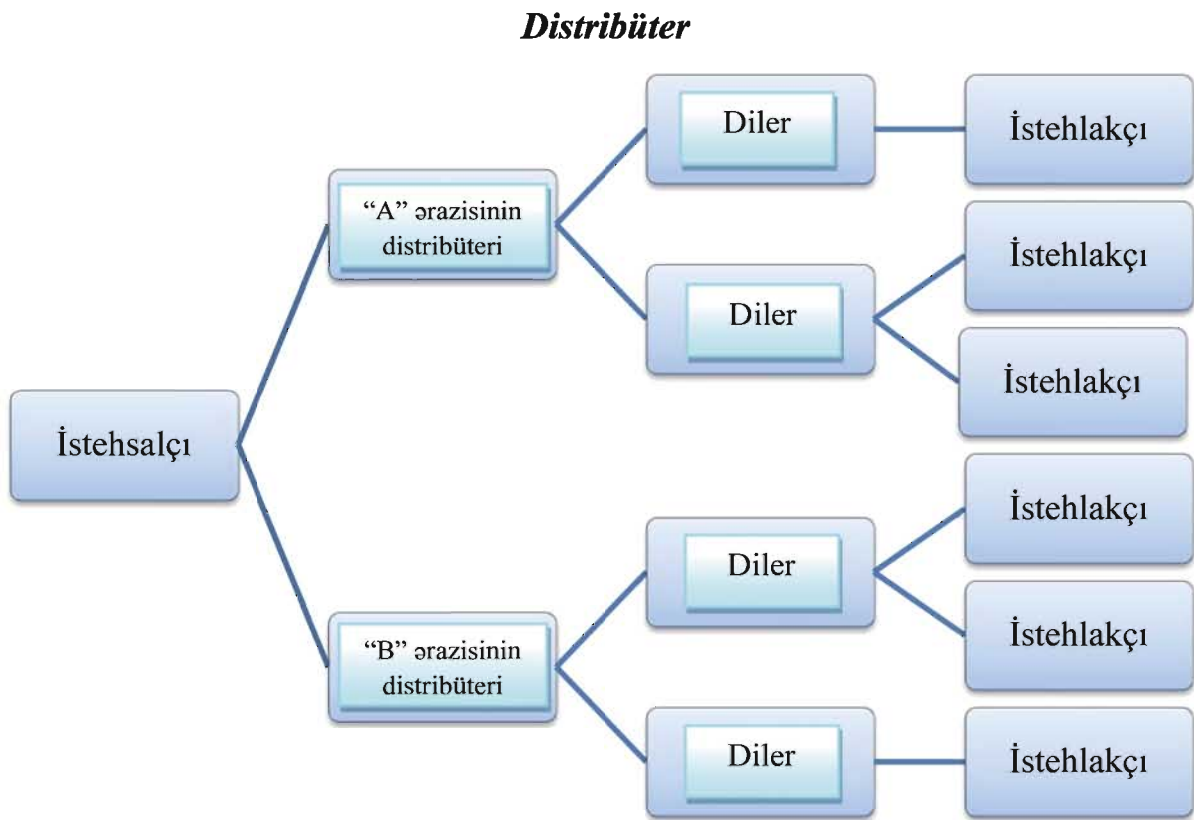
DİSTORSİYA (lat. *distorsio* – əyilmə, təhrif) – iqtisadi kəmiyyətlərin dəyişikliklərindəki uyğunsuzluq, nisbətə pozulması. Distorsiya nisbi anlayışdır. O, arzu olunan strukturla müqayisədə tarazlığın olmamasını əks etdirir. Məsələn, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı arasında distorsiya birinci və ikinci bölmələr arasında istehsal amillərinin konkret bölgüsü ilə müəyyən iqtisadi strukturun deformasiyasını tələb edir. Qiymətlərin və əmək haqqının hərəkətində distorsiya (bu və ya digər istiqamətdə onların yüksəldilməsi) alıcılıq qabiliyyətinin arzuolunan təkamülünü təhrif edir.

DİSTRİBÜTER (ing. *distribution* – bölgü, bölünmə) – iri istehsalçılardan məhsulun topdansaş alqısını və bilavasitə istehlakçılara və ya xırda pərakəndə ticarətçilərə satışını hə-

yata keçirən müstəqil vasitəçi (sahibkar və ya müəssisə). Distribüter malın (əmtənin) qorunub saxlanmasını, satışa hazırlanmasını və s. təmin edir. Müəyyən ərazidə malın satışına müstəsna hüququ olan distribüter eksklüziv distribüter adlanır. Distribüter, bir qayda olaraq öz anbarlarına malikdir, istehsalçılarla uzunmüddətli müqavilələr bağlayır və bazarda istehsalçı firmanı təmsil edir. Məsələn, proqram xarakterli məhsul satışları zamanı distribüter öz mütəxəssislərinin qüvvəsi ilə onun quraşdırılıb işə salınması və sazlanması üzrə texniki xidmət göstərilməsini təmin edir.

DİSTRİNQAS – hər hansı bir şəxsin iddia sürdüyü təqdirdə, məhkəmə tərəfindən qiymətli kağızlara və ya dividendlərin ödənilməsinə həbs qoyulması. Distrinqas qiymətli kağıza həbs qoyulma haqqında bildirişdir.

DİVERGENSIYA (lat. *divergere* – kənarlaşmaları aşkar etmək) – iqtisadiyyatda əks xətlər üzrə hərəkəti ifadə edən anlayış. Ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf səviyyələri arasında, iqtisadiyyatın milli modelləri və onların ayrı-ayrı strukturları, mexanizmləri arasında fərqlərin artımını göstərmək üçün istifadə olunur. İnteqrasiya prosesləri, istehsalın beynəlmilləşməsi və təsərrüfat əlaqələrinin qlobalaşması konvergensiyanın üstünlüyünü, dünya sivilizasiyası axarına daxil olan əksər ölkələrin yaxınlaşmasını şərtləndirmişdir. Eyni zamanda müasir ETT-nin tələblərinə, dünya bazarlarında olan struktur dəyişikliklərinə bir sıra səbəblərdən uyğunlaşmağa hazır olmayan geridə qalmış öl-



Sxem 1

kələr mövcuddur. Nəticədə bu ölkələrlə digər ölkələr arasında fərq güclənir və onların geriliyi daha da dərinləşir. BMT-nin məlumatlarına görə, dünyanın ən varlı dövlətlərinin 1/5 hissəsinin və ən kasıb dövlətlərinin 1/3 hissəsinin adambaşına düşən gəlirləri arasında divergensiya dərinləşir. Bu prosesin davam etməsi ona gətirib çıxara bilər ki, dünya iş qüvvəsinin aşağı və yuxarı kateqoriyaları (inkışaf etmiş ölkələrdə yüksək ixtisaslı fəhlə və qulluqçular və inkışaf etməkdə olan ölkələrdə ən kasıb sosial qruplar) arasında, əməyin ödənilməsi səviyyələri arasında fərq 2010-cu ildə 70:1 nisbətində arta bilər.

“Divergensiya” terminindən həmçinin hər hansı bir regionun və ya ölkələr birliyinin orta makroiqtisadi göstəricilərindən

ayrı-ayrı ölkələrin kənarlaşmasını göstərmək üçün istifadə olunur.

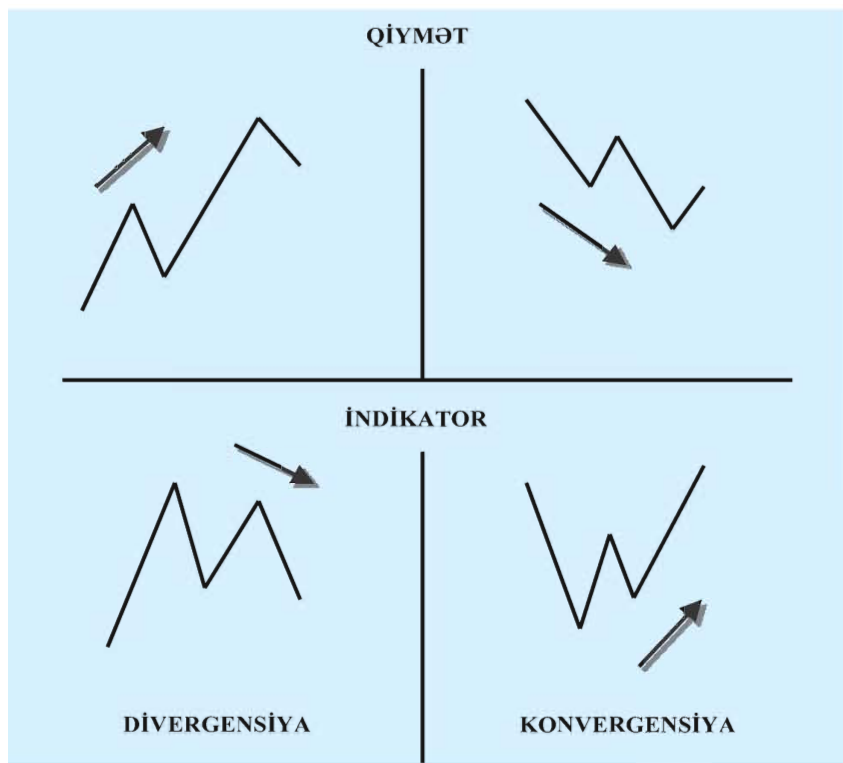
DİVERSİFİKASIYA (lat. *diversus* – müxtəlif) – 1. Çoxcəhətlik, çoxtərəfli inkışaf. 2. Kapitalın və yaxud ondan gələn gəlirin mümkün itki riskini aşağı salmaq məqsədilə investisiya edilən və borc pul kapitallarının müxtəlif əmanət qoyuluşu obyektləri arasında bölgüsü. 3. İstehsalı əsas istehsalla bağlı olmayan firmanın fəaliyyət dairəsi ölçüsünün məhsul bazarlarında genişlənməsinə istiqamətlənmiş marketing strategiyası növü. 4. Riskin ən aşağı səviyyəyə endirilməsi məqsədilə qiymətli kağızların müxtəlif növlərinə, müxtəlif rayon və sahələrə pulun investisiya olunması.

DİVİDEND (lat. *dividentus* – bölgüyə məruz qalan) – səhm-

darlara məxsus səhmlərə uyğun olaraq onlar (səhmdarlar) arasında bölünən səhmdar cəmiyyətinin mənfəətinin bir hissəsidir.

Hər il vergilər verildikdən, istehsalın genişləndirilməsinə ayrımlar edildikdən, ehtiyatlar bərpə olunduqdan, istiqraz vəərəqləri üzrə faizlər ödənildikdən sonra səhmdarlar cəmiyyətinin mənfəətinin səhmdarlar arasında bölüşdürülən bir hissəsi. Adi səhmə görə dividend səhmdarlar cəmiyyətinin mənfəətindən asılı olaraq artıb-azalır; imtiyazlı səhmə görə dividend sabit faiz şəklində əvvəlcədən qəti müəyyən edilmiş məbləğdə ödənilir. Səhm kapitalının artması ilə dividendin ümumi məbləği artır. Dividend çox yüksək olduqda onun bir hissəsi bəzən əlavə buraxılan pul-suz səhmlərlə ödənilir.

Divergensiya



Sxem 1

Gözlənilən dividend – bu termin əmanətlərin, kapital qoyuluşlarının səviyyəsi barədə danışılarda işlənir.

DİVİDEND, ARALIQ – illik balansın və illik dividendin səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edilməsinə qədər səhmdarlara ödənen dividend. Səhmdar cəmiyyətinin işi uğurlu və davamlı olduqda, adətən, hər rüb, hər yarımillik üçün ödənilir.

DİVİDEND, ƏVVƏLKİ İLLƏRƏ GÖRƏ ÖDƏNƏN (VAXTINDA ÖDƏNİLMƏMİŞ) – əvvəlki bir neçə il ərzində dividendlərin ödənilməsi üçün maliyyə imkanları olmadığından, həmin illər üçün dividendlərin cari ildə ödənilməsi. Əsasən, imtiyazlı qiymətli kağızlara aiddir.

DİVİDEND, MÜVƏQQƏTİ – şirkətlərin aralıq dövr üçün,

adətən, ilin hansısa bir hissəsi üçün gəlirinin bölüşdürülməsi.

DİVİDEND, NAĞD ÖDƏNİLMİŞ – korporasiyanın səhmdarlarına cari mədaxildən və ya yığılmış mənfəətdən hər hansı nağd ödəmələr.

DİVİDEND, SƏHMLƏR ŞƏKLİNDƏ ÖDƏNİLƏN – şirkətin mənfəətinin onun səhmdarları arasında bölgüsünün forması. Bu halda sonuncular onlara çatacaq məbləğləri bu şirkətin və ya onun tərəfindən nəzarət edilən törəmə firmaların qiymətli kağızları formasında alırlar.

DİVİDENDLƏRİ TOPLANMAYAN İMTİYAZLI SƏHMLƏR – imtiyazlı səhmlərin bu növü üzrə vaxtında alınmamış dividendlər toplanmır və bu barədə iddialara (tələblərə) baxılmır.

DİVİDENDLƏRƏ MÜNASİBƏTDƏ PREFAKSIYA – prefaksiya sahiblərinin imtiyazları. Onlar adi səhmlər üzrə dividendlərə nisbətən daha erkən mənfəətdən ödənilən təsbit olunmuş dividend əldə edirlər.

DİVİDENDLƏRİN TƏKRAR SƏRMAYƏLƏŞDİRİLMƏSİ – səhmdar cəmiyyətinin dividendlər formasında alınmış mənfəətinin bir hissəsindən onun kapitalının artırılması üçün istifadə edilməsi; mənfəətinin kapitallaşdırılmasının əsas formalarından biri.

DİZAJİO (ital. *disagio* – çətinlik, məhdudlaşdırma, sıxışdırma) – 1. Qiymətli kağızların və ya pulun birja (bazar) məzənnəsinin nominaldan aşağı salınması. 2. Nağd əmtəənin qiyməti ilə müddətli sövdələşmə üzrə əmtəənin qiyməti arasında mənfəət fərq.

“DL” İNDEKSİ – “Deloviyе lyudi” jurnalının indeksi. Azad göstərici olub Rusiya iqtisadiyyatının fəallığını əks etdirir. İndeks RF hökuməti yanında Xalq Təsərrüfatı Akademiyasının Beynəlxalq Biznes Ali Məktəbi tərəfindən hazırlanır.

DOBROT ƏMTƏƏ – bazarda tələbə malik olan qiymətli kağızların yeni partiyası, keyfiyyətli əmtəə.

DOKET – 1. Yüku alanın ünvanının göstərildiyi yarıqlıq. 2. Yüke əlavə edilən siyahı. 3. Gömrük rüsumlarının ödənilməsinə təsdiq edən qəbz. 4. ABŞ hüquqşünaslığı praktikasında: dinlənilmək üçün təyin edilmiş işlərin siyahısı. 5. Hökmün surəti, icazədən çıxarış. 6. Sənədə əlavə, bu əlavədə sənədin məzmunu qısaca şərh edilməlidir.

Doket yükün çatdırılması, eləcə də çatdırılmış mal partiyasının tamlığının yoxlanması prosesi ni sadələşdirir. Adətən, bu cür doketlərin üzərinə yükün çatdırılmasına və tamlığına görə cavabdeh şəxslərin möhürləri vurulur. Gömrük rüsumunun ödənilməsi haqqında qəbz malın ölkənin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün əsasdır.

Sənədə əlavə edilən doket vaxt çatışmaması şəraitində həmin sənədin əsas müddəaları ilə tanış olmağa imkan verir.

DOLAYI DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ – müəyyən metodların köməyi ilə həyata keçirilir.

Metodlar vergi sahəsində müxtəlif siyasət vasitələrinin istifadəsini, dövlət müəssisələrinin məhsullarına qiymətlərin nizam salınmasını, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına vəsaitlərin ayrılmasını, fərqli kredit siyasətini, xüsusi şirkətlərə dövlət sifarişlərini nəzərdə tutur.

Ticarət siyasəti vasitələri

İdxal olunan mallara gömrük rüsumlarının artırılması zamanı dövlətin daxilində qiymətlərin artımı baş verir, belə ki, bu, xammala, əsas fondlara qiymətlərin artmasına səbəb olur, rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Əksinə, ticarət sahəsində siyasətin liberallaşması idxalı ucuzlaşdırır və daxili bazarda ümumi qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsinə aparır. Ticarət-siyasi rejimin liberallaşması nəinki gömrük rejimləri ilə manevr etməni, həm də qeyri-tarif məhdudiyyətlərindən istifadəni, xüsusən kəmiyyət maneələrinin tətbiqi və ya ləğv edilməsini özündə cəmləyir.

Ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsinə ixrac və idxalın dinamikasına təsir göstərən valyuta kursunun dəyişilməsi də təsir edir.

DOLAYI MANEVR – müdafiə olunan şirkətin mövqelərinin hiylə ilə zəbt edilməsi (adətən, texnoloji sıçrama və ya məhsulun diversifikasiyası yolu ilə).

DOLAYI REKLAM – əmtəə və xidmətlərin xarici reklamının bir növü, müsahibələr, məqalələr, reklam edilən malların adı çəkilən radio və televiziya verilişlərinin köməyi ilə onların xassələrinin və istehsalçı haqqında məlumatın yayılması.

DOLAYI RİSKLƏRİN SİĞORTALANMASI – sığorta hadisəsinin baş verməsi zamanı əlavə maliyyə zərərinin əmələ gəlməsi. Dolay risklərin sığortalanmasının bütün növləri aşağıdakı amillərlə əlaqədardır: bədbəxt hadisələr, qeyri-əlvərişli hava şəraiti, texniki amillər, kommersiya amilləri, ictimai-siyasi amillər.

DOLAYI SİĞORTA – bir sığorta şirkətinin digərindən risklərin təkrar sığortaya qəbul edilməsi.

DOLAYI TƏSİRLİ MARKETİNQİN XARİCİ MÜHİTİ – iri ictimai və təbii amillərin məcmusudur ki, öz tərkibinə siyasi, sosial-iqtisadi, hüquqi, elmi-texniki, mədəni və təbii amilləri daxil edir, bunlar da dərhal yox, birbaşa yolla marketinqin mikroxarici mühitinin bütün subyektlərinə təsir edir.

Dolay təsirli xarici mühit amilləri

Siyasi amillər – bunlar siyasi vəziyyətin sabillik səviyyəsini, dövlət tərəfindən sahibkarların

maraqlarının müdafiə səviyyəsini və s. xarakterizə edir.

Sosial-iqtisadi amillər – bunlar əhalinin həyat səviyyəsini, onun ayrı-ayrı təbəqə və təşkilatlarının alıcılıq qabiliyyətini, demografik və inflyasiya proseslərini, maliyyə sisteminin sabilliyini və s. xarakterizə edir.

Hüquqi amillər – bunlar qanunvericilik sistemini xarakterizə edir ki, bura da ətraf təbii mühit sahəsində normativ sənədlər, istehsal və məhsul istehlakı sahəsində standartlar daxildir. Marketinqin hüquqi əsasını istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə yönələn qanunvericilik aktları, reklamın aparılmasına, qablaşdırmaya qanunverici məhdudiyyətlər, buraxılan məhsulların və onların hazırlandığı materialların xüsusiyyətlərinə təsir edən müxtəlif standartlar təşkil edir.

Elmi-texniki amillər – bunlar son elmi nailiyyətlərə müvafiq olaraq, yeni növ məhsul istehsalı imkanlarını və marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsini öyrənir (informasiya sistemlərindən, müasir texnologiyalardan, İnternetdən istifadə). Bəzən istehlakçılar tərəfindən ancaq mədəni ənənələrə əsaslanaraq, hansısa məhsulla müqayisədə digər məhsula üstünlük verilməsi marketinqə böyük təsir göstərir, bunlara həm də tarixi və coğrafi amillər də güclü təsir edir.

Təbii amillər – bunları həm təşkilatın özü, həm də mikroxarici mühitin subyektləri özünün təsərrüfat və marketinq fəaliyyətində nəzərə almalıdır, belə ki, onlar bu fəaliyyətin aparılma şərtlərinə və imkanlarına bilava-

sitə təsir göstərir, təbii resursların mövcudluğunu və ətraf təbii mühitin vəziyyətini xarakterizə edirlər.

DOLAYI VERGİ – əmtəə və ya xidmətlərin qiymətindən tutulan vergi. Onlar əmtəə və xidmətin dəyərində istehsalçı tərəfindən edilən əlavədir. Əgər birbaşa verginin ödəyicisi gəliri əldə edən şəxsdirsə, bundan fərqli olaraq, dolaylı verginin ödəyiciləri məhsul və ya xidmət istehlakçılarıdır. Əlavə dəyər vergisi və aksiz dolaylı vergilərə aiddir. Tutulma obyektinə görə dolaylı vergilər iki qrupa ayrılır: dolaylı universal vergilər və dolaylı fərdi vergilər.

Dolaylı universal vergi əlavə dəyər vergisidir. Bu vergi, vergi qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlər istisna olmaqla, bütün məhsullara və xidmətlərə tətbiq edilir.

Dolaylı fərdi vergiyə isə misal olaraq aksizləri göstərmək olar. Bu istehsalın müəyyən mərhələsindəki dövriyyəsinə, ayrı-ayrı mal növlərinə və xidmətlərə tətbiq edilir.

DOLAYI ZƏRƏR – əmlakın məhvi (korlanması, xarab olması) nəticəsində yaranan və ya sığorta hadisəsindən sonra ondan istifadə edilməsi mümkün olmayan ziyan. Dolaylı zərər əsasən birbaşa zərərdən törəyir.

DOLAYI ZƏRƏRİN SIĞORTASI – istehsal fəaliyyətinin azaldılması və tam dayandırılması, eləcə də əmtəə və xidmətlərin çatdırılmaması üzündən bazarda rəqabət qabiliyyətinin aşağı salınması nəticəsində sığortalıya dəymiş itkilərdən qorunmalı.

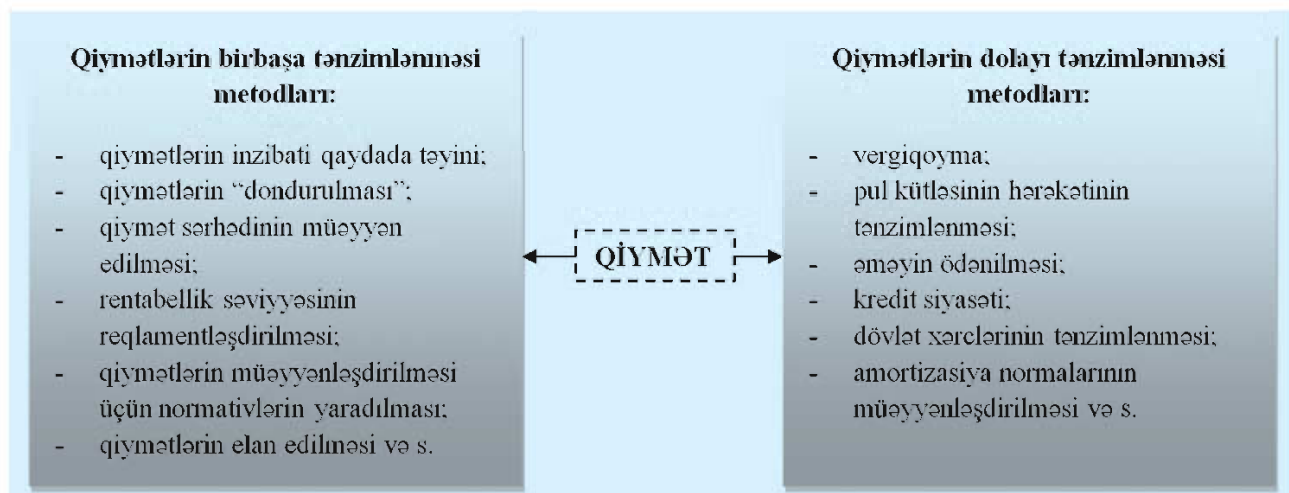
DOLLAR – ABŞ-ın (ABŞ dolları), Kanadanın (Kanada dolları), Avstraliyanın (Avst. dolları) və bir sıra digər ölkələrin pul vahidi. 100 sentə bölünür. ABŞ-da 1786-cı ildə 24,34 qramlıq xalis gümüşlə, yəni gümüş məzmunla tətbiq olunmuşdur. 1913-cü ildən bəri dolların istehsalı, satışı və uçuğu ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemində həvalə olunmuşdur. Qızıl məzmunu əvvəlcə 1,6 qram xalis qızilla müəyyən olunmuş, 1900-cü ildə 1,5 qrama, 1934-



cü ildə isə 0,8886 qrama endirilmişdir. Sonra qızıldan olan dollarlıq sikkələr tədaviyən çıxarılmış, 1, 5, 10, 20, 50 və 100 dollar pul nişanları formasında banknotlarla əvəz edilmişdir.

DOLLAR DƏYƏRİNİN ORTALANMASI – dövrü olaraq qiymətli kağızların müəyyən olunmuş dollar dəyəri ilə alınması sistemi. Bu sistem çərçivəsində investorlar alış zamanı səhmlərin sayını deyil, daha çox dollar dəyərini nəzərə alırlar. Qiymətin aşağı və hər bir investorun eyni miqdarda dollara malik olduğu şəraitdə ödənişlər

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı metodları



Sxem 1

vasitəsilə daha çox səhm alınır. Qiymətlər qalxdığı zaman isə, əksinə, daha az səhm alınır. Dollar dəyərinin ortalanması qiymətli kağızların qiymətində müşahidə edilən təlatümlərdən asılı olmayaraq, onlar üzrə davamlı investisiya qoyuluşlarını təmin etdiyi üçün investorlar qiymətlərin aşağı düşdüyü vaxtda alışları davam etdirmək üçün maliyyə potensialını nəzərdən keçirməli olurlar.

DOLLAR STANDARTI – ABŞ dolları tərəfindən dünya pulu funksiyasının yerinə yetirilməsi. Tarixi cəhətdən bu rol 1930-cu illərdə kağız pul standartı ilə qızılın bir sıra funksiyalarının əvəz edilməsi və dollar zonasının əmələ gəlməsi ilə hazırlanmışdır. Dolların dünya ehtiyat valyuta qismində rolu 1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində üçüncü beynəlxalq valyuta-maliyyə konfransında rəsmi olaraq qızılın hüquqi nişanı kimi rəsmiləşdirilmişdir. Dolların bu funksiyası Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF-nin) Nizamnaməsində iştirakçı dövlətlərin öz valyutalarının paritetlərini qızıl və ya ABŞ dollarında təsbit etmək öhdəliyi formasında möhkəmlənmişdir. Hər bir ölkənin valyutasının pariteti ümumi ekvivalent kimi qızıl və ya 1944-cü ilin 1 iyul tarixində dolların qızıl məzmunu bazasında ABŞ dollarında ifadə olunmalı idi. Öz növbəsində ABŞ dollarının qızıl pariteti dollarda qızılın rəsmi qiymətinin törəmə kəmiyyəti idi.

Bir halda ki, BVF-də bütün valyutaların pariteti ABŞ dollarında, dollar isə qızıl təsbit

olunmuşdur, onda dollar ümumi ekvivalentin birbaşa nişanı, yəni dünya pulu, hər hansı bir digər valyuta isə dolay yolla dollar vasitəsi oldu.

Dünya iqtisadiyyatında qüvvələr nisbətinin dəyişməsi, dünyaya qızıl ehtiyatlarının yenidən bölgüsü keçən əsrin 70-ci illərində təsbit olunmuş valyuta məzənnələri sisteminin, qızıl-dollar standartının böhranına gətirib çıxardı. Dünya valyuta sisteminin tənzimlənməsində BVF-nin və onun emissiya etdiyi beynəlxalq hesablaşma vahidinin – xüsusi borcalma hüququnun (XBH) rolu güclənirdi. Dünya pulu kimi milli valyutaların istifadə edilməsi imkanı dol-

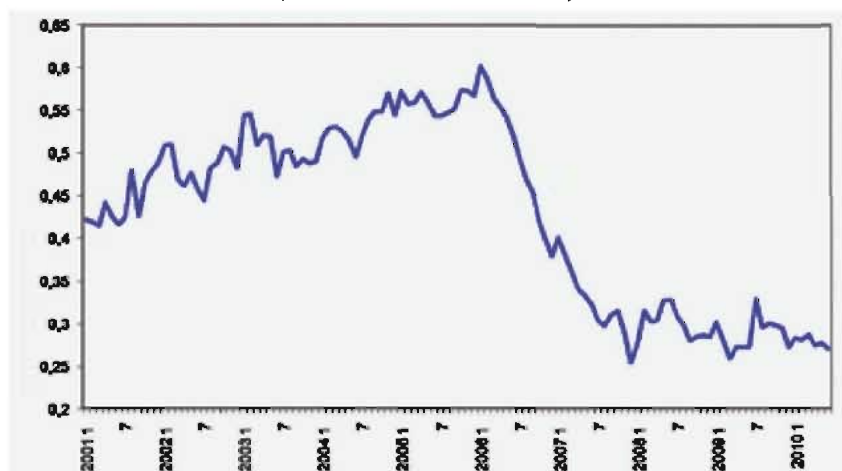
lar standartının asimmetrik sistemindən simmetrik multivalyuta sisteminə keçid üçün zəmin yaratdı.

DOLLARLAŞMA – bir ölkədə başqa bir ölkənin pulunun ödəniş vasitəsi, hesab vahidi və ya yığım vasitəsi olaraq istifadə olunması. İqtisadiyyatın xaricdən asılılığının yüksək olduğu şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının dollarlaşma səviyyəsi artır. Bu isə həmin ölkə üçün əlavə fəsadlar yaradır. Onun iqtisadi təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vurur.

Bir neçə on illərdir əksər ölkələrdə milli valyuta ilə yanaşı, başqa bir (və ya bir neçə) xarici valyutadan da istifadə olunur ki,



***Azərbaycanda depozit dollarlaşması indeksi
(2001-2010-cu illər)***



Qrafik 1

əksər hallarda bu ABŞ dolları olur.

Pul iqtisadiyyatda üç əsas funksiyanı yerinə yetirir: hesablama vahidi, mübadilə vasitəsi və sərvət saxlama vasitəsi. Pulun bu funksiyaları yerinə yetirə bilməsi onun alıcılıq qabiliyyəti ilə birbaşa əlaqədardır. Müxtəlif səbəblərdən pulun alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsi onun öz

funksiyalarını yerinə yetirməsinə mane olur. Bir ölkənin pul vahidi bu funksiyaları tam şəkildə yerinə yetirə bilmirsə, onun funksiyalarının bir hissəsi (yerinə yetirə bilmədiyi hissəsi) başqa bir ölkənin pul vahidinə keçir, daha doğrusu, iqtisadi subyektlər milli valyutanın əvəzində sövdələşmələrdə və sərvətlərini saxlamaq üçün daha

çox etibar etdikləri xarici valyutadan istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu xarici valyutalardan ən çox istifadə olunanı ABŞ dolları olduğundan iqtisadçılar bu halı dollarlaşma adlandırırlar.

Dollarlaşma, ən ümumi şəkildə, bir ölkədə başqa bir ölkənin pulunun ödəniş vasitəsi, hesab vahidi və ya yığım vasitəsi olaraq istifadə olunmasıdır. İqtisadçılar dollarlaşmanın iki formasını bir-birindən ayırırlar: tam (və ya rəsmi) dollarlaşma və qismən dollarlaşma. Eyni zamanda qismən dollarlaşmanın da real dollarlaşma, pul əvəzetməsi, aktiv əvəzetməsi (yaxud aktiv dollarlaşması), öhdəlik dollarlaşması və maliyyə dollarlaşması kimi növləri var.

Vəsaitlərin xarici valyutada, yoxsa milli valyutada saxlanması məsələsi bir növ portfel idarə etməsidir. İqtisadi subyektlərin əsas məqsədi gəlirlərini maksimallaşdırmaq (yaxud itki-lərini minimallaşdırmaq) oldu-

Cədvəl 1

Dollarlaşmanın formaları

Adı	İzahı
Tam dollarlaşma	Xarici valyutanın qanuni pul vahidi kimi istifadə olunmasıdır
Qismən dollarlaşma	Milli valyutanın qanuni pul vahidi olduğu, ancaq əməliyyatlarda xarici valyutadan da istifadə olunduğu haldır
Real dollarlaşma	Qiymətlərin və əmək haqqlarının rəsmi, yaxud qeyri-rəsmi şəkildə xarici valyutada indekslənməsi kimi izah olunur
Pul əvəzetmə	Milli pulun ödəniş vasitəsi funksiyasının xarici valyutaya ötürülməsidir
Aktiv dollarlaşması	İqtisadi subyektlərin sərvət saxlamaq üçün yığım vasitəsi olaraq xarici valyutaya üstünlük verməsidir
Öhdəlik dollarlaşması	Firmaların, ev təsərrüfatlarının və hökumətin xarici valyuta ilə borc almasıdır
Maliyyə dollarlaşması	Aktiv və öhdəlik dollarlaşmasının birlikdə müşahidə olunduğu haldır

Cədvəl 2

2000-2010-cu illərdə ABŞ dolları, avro və yapon yeninin rəsmi kursunun dinamikası, ildən-ilə, %-lə

İllər	ABŞ dolları	Avro	Yapon yeni
2000	4.30	-4.00	-7.04
2001	7.03	1.34	-6.84
2002	5.46	24.99	16.46
2003	-7.33	11.22	3.39
2004	-5.79	-13.62	-2.85
2005	3.73	7.46	-8.31
2006	-8.52	1.50	-9.65
2007	-6.78	3.56	-1.44
2008	19.69	15.33	94.14
2009	2.94	4.70	0.76
2010	0.77	-7.04	13.87

ğundan, onlar mövcud vəziyyəti qiymətləndirərək vəsaitlərini daha az riskli valyutada saxlamağa qərar verirlər. Risk dərəcəsi daha az olan valyuta isə o valyutadır ki, onun həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində alıcılıq qabiliyyəti daha az dəyişkən olsun. Əgər ölkədə yüksək inflyasiya mövcuddursa və milli valyuta ucuzlaşırsa, bu zaman iqtisadi subyektlər portfellərini formalaşdıran zaman daha üstün olan xarici valyutayı seçəcəklər, bu isə dollarlaşmanın yüksəlməsi ilə eyni mənaya gəlir.

Dollarlaşmanın bir sıra səbəbləri var:

Yüksək inflyasiya və qiymət dəyişkənliyi milli valyutada olan depozitlərin gəlirliliyini aşağı saldığından və gələcəklə bağlı qeyri-müəyyən gözləntilər yaratdığından vəsaitlərin milli valyutada saxlanması riskli hesab olunur. Belə olan halda isə xarici valyutaya üstünlük verilir.

Burada əsas məqam real məzənnənin dəyişkənliyi ilə inflyasiya dəyişkənliyi arasındakı nisbətdir. Əgər real məzənnə daha az dəyişkən və ya sabitdirsə, inflyasiya isə yüksək və daha çox dəyişkəndirsə, vəsaitlərin xarici valyutada saxlanması daha az riskli olacaqdır.

Ölkədə mövcud olan məzənnə rejimi depozitlərin hansı valyutada saxlanması və hansı valyutada borc almaqla bağlı qərarların verilməsində mühüm rol oynayır. Sabit məzənnə rejimində xarici valyuta riski minimuma endiyindən vəsaitləri xarici valyutada saxlamaq və xarici valyutada kredit almaq sərfəli olur. Bunun əksinə, sərbəst üzən məzənnə rejimində məzənnə dəyişkənliyinin yüksək olması xarici valyuta riskini artırdığından depozit və kreditlərdə dollarlaşma səviyyəsi aşağı düşür.

Pul siyasətinə olan inamsızlıq dollarlaşmanı artıran amillərdən

dir. Pul siyasətinə inam inflyasiya səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Yüksək və gözlənilməyən inflyasiya Mərkəzi Banka inamı azaltdığından iqtisadi subyektlər vəsaitlərinin əsas hissəsini xarici valyutada saxlamağa üstünlük verirlər.

İqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi yüksəldikcə xarici valyuta ilə kreditlərin həcmi, dolayısı ilə maliyyə dollarlaşması da arta bilər. Buna həm idxalın xarici valyutada kreditlə maliyyələşdirilməsi, həm də ixracat firmalarının xarici valyutada kreditlərə üstünlük verməsi aiddir. Sonuncu isə ixracat firmalarının gəlirlərinin xarici valyutada olması ilə əlaqədardır.

Xarici valyuta ilə borcalma imkanları dollarlaşma səviyyəsini yüksəldən əsas amillərdəndir. Həm dövlət xətti ilə, həm də özəl sektor tərəfindən xaricdən əldə olunan borclar müxtəlif kanallarla iqtisadiyyata daxil olaraq pul dövriyyəsinin bir his-

səsinə çevrilir və dollarlaşmanı artırır.

Xarici valyuta ilə depozitlərin sığortalanması da vəsaitlərin xarici valyutada saxlanmasının risk dərəcəsini azaltdığından dollarlaşmanı artırmaqla bilər.

Bəzən keçmişdə yaşanan yüksək inflyasiya və devalvasiyaların təsirinin nəticəsi olaraq sabitlik təmin olunduqda belə, dollarlaşma yüksək səviyyədə qalır ki, bu da dollarlaşma istərisi adlanır. Bu hal dollarlaşmada gözləntilərin və psixoloji amillərin də mühüm rol oynadığını göstərir. Yuxarıda sadalanan səbəblərin hər birinin dollarlaşmadakı payı konkret ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinə, onun strukturuna, tənzimlənmə metodlarına və s. görə dəyişir. İqtisadi subyektlərin əsas məqsədi gəlirlərini maksimallaşdırmaq olduğundan, vəsaitlərini daha az riskli valyutada saxlamağa qərar verirlər.

Sərbəst üzən məzənnə rejimində məzənnə dəyişkənliyinin yüksək olması xarici valyuta riskini artırdığından depozit və kreditlərdə dollarlaşma səviyyəsi aşağı düşür.

İqtisadiyyatda dollarlaşmanın ən ümumi ölçüsü dövriyyədə olan (nağd və nağdsız) xarici valyutanın ümumi (geniş) pul kütləsindəki payıdır. Ancaq xüsusilə xarici valyuta ilə nağd dövriyyə haqqında dəqiq məlumatın toplanmasındakı çətinliklər dollarlaşmanın bu tip ölçülməsini mümkün edər. Buna alternativ olaraq iqtisadçılar depozit dollarlaşması, kredit dollarlaşması, xarici borc göstəriciləri və s. bu kimi göstəricilərdən istifadə edir:

Depozit dollarlaşmasının ölçülməsində, əsasən, iki metoddan istifadə olunur. Birinci metodda dollarlaşma indeksi xarici valyuta ilə depozitlərin ümumi depozitlərdə payı, ikinci metodda isə xarici valyuta ilə depozitlərin geniş pul kütləsinə nisbəti kimi hesablanır.

Kredit dollarlaşmasının ölçüsü də depozit dollarlaşmasına bənzər şəkildə iki metodla ifadə olunur – birinci metodda xarici valyuta ilə kreditlərin məcmu kreditlərdə payı, ikinci metodda isə xarici valyuta ilə kreditlərin bank sisteminin cəmi aktivlərinə nisbəti kimi.

Xarici valyuta ilə alınmış dövlət borcları və xarici borc göstəriciləri də dollarlaşmanın ölçüsünün müəyyən olunmasında istifadə olunur. Birinci halda dollarlaşmanın ölçüsü xarici valyuta ilə dövlət borclarının ümumi dövlət borclarında payı, ikinci halda isə ölkənin cəmi xarici borclarının (həm dövlət, həm də özəl sektor üzrə) ümumi daxili məhsula nisbəti kimi müəyyən olunur.

Bank sisteminin xarici valyuta ilə aktivlərinin sistem üzrə cəmi aktivlərə nisbəti də dollarlaşmanın ölçülməsində istifadə olunan əsas göstəricilərdən hesab olunur.

Sadalananlar iqtisadiyyatda dollarlaşmanın yalnız ölçüsünü müəyyən etmək üçün istifadə olunan indekslərdir. Yəni bir ölkə üçün hesablanmış olan dollarlaşma indeksləri iqtisadiyyatda dollarlaşmanın azlığı və ya çoxluğu ilə bağlı fikir söyləmir, sadəcə onun ölçüsünü göstərir. Dollarlaşmanın səviyyəsini, yəni yüksək, yoxsa aşağı

olduğunu söyləmək üçün isə qarışıq (birləşdirilmiş) indekslərdən, ikili və qeyri-səliqə mənfiqə əsaslanan şərti bölgələrdən istifadə olunur.

İqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsinin yüksək olması pul siyasəti və inflyasiya, maliyyə sabilliyi, senyoraj, iqtisadi artım kimi müxtəlif yönərdə mənfi iqtisadi effektlərlə müşahidə olunur.

Dollarlaşmanın əsas təsirlərindən biri pul siyasətinin effektivliyinin azalması və inflyasiyanın volatilliyinin yüksəlməsi kimi nəzərə çarpır. Pul siyasətinin əsas hədəfinin qiymət sabilliyi (və ya aşağı inflyasiya) olması artıq, demək olar ki, bütün dünyada qəbul olunmuş aksioma çevrilib. Belə olan halda, pul siyasətinin effektivliyinin əsas göstəricisi də hədəflənən inflyasiyanın nə dərəcədə reallaşdırılması olur. Sonuncu da pula tələbin düzgün proqnozlaşdırılmasından və qarşılanmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dollarlaşmanın yüksək olması isə pula tələbin proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirdiyindən son nəticədə pul siyasətinin effektivliyi aşağı düşür və inflyasiyadakı volatillik yüksəlir.

Yüksək dollarlaşmanın digər ciddi təsiri maliyyə sabilliyinin pozulması, yaxud maliyyə sisteminin xarici şoklara qarşı yüksək həssaslığı şəklində ortaya çıxır. Son illərdə aparılan bir çox tədqiqatlar maliyyə dollarlaşması ilə maliyyə sabilliyi arasında əks yöndə bir əlaqənin mövcudluğuna işarə edir. Təsədüfi deyil ki, son 30 ildə baş verən böhranlarda dollarlaşma səviyyəsinin yüksək olduğu Cə-

Cədvəl 3

Xarici valyuta ehtiyatlarında beynəlxalq yığımlar (faizlə)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
USD	62,1%	65,2 %	69,3 %	70,9 %	70,5 %	70,7 %	66,5 %	65,8 %	65,9 %	66,4 %	65,7 %	64,1 %	64,1 %	62,1 %	61,5 %
EUR				17,9 %	18,8 %	19,8 %	24,2 %	25,3 %	24,9 %	24,3 %	25,2 %	26,3 %	26,4 %	27,6 %	26,3 %
DEM	14,7%	14,5 %	13,8 %												
GBP	2,7%	2,6 %	2,7 %	2,9 %	2,8 %	2,7 %	2,9 %	2,6 %	3,3 %	3,6 %	4,2 %	4,7 %	4,0 %	4,2 %	4,0 %
YEN	6,7%	5,8 %	6,2 %	6,4 %	6,3 %	5,2 %	4,5 %	4,1 %	3,9 %	3,7 %	3,2 %	2,9 %	3,1 %	3,0 %	3,8 %
FRF	1,8%	1,4 %	1,6 %												
CHF	0,2%	0,4 %	0,3 %	0,2 %	0,3 %	0,3 %	0,4 %	0,2 %	0,2 %	0,1 %	0,2 %	0,2 %	0,1 %	0,1 %	0,1 %
Digər	11,7%	10,2 %	6,1 %	1,6 %	1,4 %	1,2 %	1,4 %	1,9 %	1,8 %	1,9 %	1,5 %	1,8 %	2,2 %	3,1 %	4,4 %

nub-Şərqi Asiya və Latin Amerikasının ölkələrinin adları daha çox diqqət çəkir. Bu məqamda bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, yüksək dollarlaşma böhrana səbəb olmur, başqa bir səbəbdən yaranmış böhranın şiddətini artırır. Yəni dollarlaşmanın yüksək olduğu ölkədə sistem riskləri daha yüksək və maliyyə sistemi baş verə biləcək hər hansı böhrana qarşı daha davamsız olur. İqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsinin yüksək olması pul siyasəti və inflyasiya, maliyyə sabilliyi, senyoraj, iqtisadi artım kimi müxtəlif yönərdə mənfi iqtisadi effektlərlə müşahidə olunur. Yüksək dollarlaşmanın ən vacib nəticələrindən biri də itirilmiş senyorajdır (senyoraj, dövlətin dövrüyyəyə buraxılan banknotlarının hazırlanmasına çəkilən xərclə onların nominal dəyəri arasındakı fərqdən əldə etdiyi gəlirdir ki, buna pul yaratmağın mənfəəti də deyirlər). Dollarlaşmanın artması müəyyən bir inflyasiya səviyyəsində milli valyutaya olan tələbi azaldığından əldə oluna biləcək senyoraj da azalmış olur. Bu səbəbdən də dollarlaşmanın yüksək olduğu ölkələr senyoraj itkisinə məruz qalır və buna paralel olaraq xarici valyutanın imitenlərinin (FRS, ECB) senyorajı artmış olur. Deyilənləri ümumiləşdirdikdə yüksək dollarlaşmanın iqtisadi artıma da mənfi təsir etmə ehtimalının böyük olduğu görünür. Çünki əgər dollarlaşmanın yüksək olması pul siyasətinin effektivliyini aşağı salırsa və inflyasiyaya nəzarəti çətinləşdirsə, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının kapital hə-

rəkətlərinə və məzənnə dalğalanmalarına qarşı daha həssas, bank sektoru böhranlarına qarşı daha dayanıqsız olmasına səbəb olursa, son nəticədə bütün bunlar iqtisadi artıma öz mənfi təsirini göstərməlidir və göstərir də. Azərbaycanda pul əvəzetməsi şəklində dollarlaşma, yəni alqı-satqı əməliyyatlarında manat əvəzində xarici valyutadan (əksərən ABŞ dollarından) istifadə olunması spesifik bazarlarda, xüsusilə mənzil (əsasən köhnə mənzillərin alqı-satqısında) və avtomobil bazarlarında müşahidə olunur. Aktiv əvəzetməsi şəklində dollarlaşma isə maliyyə dollarlaşması – depozit və kredit dollarlaşması qismində ortaya çıxır.

Dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələrində dövrüyyədə olan nağd xarici valyuta ilə bağlı informasiyanın çatışmazlığı məsələsini əvvəldə diqqətinizə çatdırmışdıq.

Depozit dollarlaşmasının ölçüsü xarici valyuta ilə depozitlərin geniş pul kütləsində (M3 aqrəqatı) payı şəklində ifadə olunmuşdur.

İndeksin aldığı qiymətlərdəki dəyişikliklərə diqqətlə baxdıqda 2001-2005, 2006-2007 və 2008-2010-cu illəri (2010-cu ilin birinci yarısı) əhatə edən üç fərqli trend nəzərə çarpır:

Onilliyin ilk beş ilində dollarlaşma indeksi yüksəlmiş və 2005-ci ilin sonunda özünün onillik üzrə ən yüksək qiymətinə (0,6) çatmışdır. Dollarlaşmadakı bu yüksəlmə bir sıra səbəblərdən qaynaqlanırdı. Bu səbəblər sırasında dolların bahalaşması, 2004-cü ildən başlayan fiskal ekspansiyanın təsiri ilə, artıq

1996-cı ildən bu yana, demək olar ki, unudulmuş olan inflyasiya probleminin təkrar baş qaldırması, hələ də milli valyutaya inamın zəif olması, bu dövrünün astanasında olan mənzil və avtomobil bazarlarında milli valyutadan imtina olunması (bunun özünün də iki səbəbi var idi: birincisi, ucuzlaşmaqda olan manat hesablama vahidi kimi əlverişsiz idi, ikincisi, məzənnəsi 0,02 sent ətrafında dəyişən və ən böyük nominalı 50 min olan manatdan, dövrüyyədə kifayət qədər olsaydı belə, böyük həcmli alqı-satqılarda istifadə etmək çətin idi), gəlirlərdəki artımdan asılı olaraq yığıma meyilliliyin yüksəlməsi (məzənnə, inflyasiya təzyiqləri, psixoloji amillər və istifadə rahatlığı nəzərə alındıqda yığımların da, əsasən, xarici valyutada saxlanması təbii hal idi) daha çox diqqət çəkənləri idi.

Təhlil olunan dövrün ikinci hissəsində – 2006-2007-ci illərdə dollarlaşmada kəskin azalmanın olduğu aydın şəkildə görünür. 2007-ci ilin sonunda dollarlaşma indeksi özünün indiyə qədər aldığı ən aşağı qiymətdə (0,25) qərarlaşmışdır. Dollarlaşmanın belə kəskin azalmasında, heç şübhəsiz, 2006-cı ildə həyata keçirilmiş denominasiyanın xüsusi əhəmiyyəti olmuşdu. Sadə vətəndaş üçün qürur, yığım sahibləri üçün isə inam mənbəyinə çevrilən yeni manat, neft satışından ölkəyə böyük həcmli xarici valyutanın daxil olmağa başlaması ilə dollara qarşı möhkəmlənmə trendinə keçdi ki, bu da dollarlaşmanın azalmasını paralelində gətirdi. Məhz bu dövrədən başlayaraq manatın möh-

kəmləndirilməsi həm də anti-inflyasiya tədbirlərinin vacib elementinə çevrilmişdir. Eyni zamanda artıq yeni manat həm yığım sahibləri üçün, həm də böyük həcmli alqı-satqılarda hesablama vahidi kimi daha əlverişli və daha rahat idi. Deyilənləri ümumiləşdirsək, ikinci dövrdə dollarlaşmadakı azalmanı denominasiyanın psixoloji təsirləri, denominə nisbətinin uğurlu seçilməsi, manatın dollara qarşı bahalaşması və milli valyutaya inamın artmasının məntiqi nəticəsi hesab etmək olar.

Təhlilin son dövrü, yəni 2008-ci ildən bu günə qədərki dövr dollarlaşmanın azalma trendinin zəif və qeyri-stabil artımla əvəz olunması ilə xarakterikdir. Əslində, bu dövrün özü də iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə 2008-ci illə 2009-cu ilin birinci yarısını əhatə edir ki, dollarlaşma indeksi bu dövrdə artım nümayiş etdirib. Bu artımın əsas səbəbi isə maliyyə böhranının əhatə dairəsini genişləndirməsi və nəticədə "isti pullar"ın geri çağırılmağa başlanması idi. Maliyyə vəsaitlərinin geri çağırılmasının manatın məzənnəsi üzərində formalaşdırdığı təzyiq manatın dollara qarşı ucuzlaşacağı gözləntilərini yaradaraq yığım sahiblərinin dollara yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda qonşu ölkələrdə bir-birinin ardınca həyata keçirilən devalvasiyaların psixoloji təsirləri, xüsusilə 2008-ci ilin sonuncu və 2009-cu ilin ilk rübündə Azərbaycanda da bənzər addımın atılması gözləntilərini gücləndirmiş və dollarlaşmanın artması ilə nəticələnmişdir. İkinci hissədə, yəni 2009-cu ilin ikinci

yarısından bu günə qədər olan dövrdə, valyuta bazarının stabiləşməsi ilə bərabər, milli valyutaya inam təkrar bərpa olunmuş və dollarlaşmadakı artım dayanaraq zəif azalma meyli ilə əvəz olunmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq, hələ də 2007-ci ilin sonundakı səviyyəsinə qayıtmamışdır. 2009-cu ilin ikinci yarısından başlayaraq depozit dollarlaşması indeksinin aşağı düşməsində xarici valyuta ilə depozitlərin nisbi azalması həm də manatla pul kütləsinin sürətlə artması da rol oynamışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında depozit dollarlaşmasının son on ildə necə dəyişdiyini və dəyişikliklərin səbəblərini nəzərdən keçirdikdən sonra hazırda iqtisadiyyatımızda dollarlaşmanın hansı səviyyədə – yüksək, aşağı, yoxsa normal olduğunu müəyyənəlməyə çalışaq. Dollarlaşmanın səviyyəsinin müəyyənəldirilməsi üçün geniş yayılmış birləşdirilmiş indekslər metodundan istifadə olunmuşdur.

Bu metoda görə ölkədə dollarlaşmanın səviyyəsi üç indeksin – xarici valyuta ilə depozitlərin geniş pul kütləsində payı, xarici borcun ümumi daxili məhsulda payı və dövlət büdcəsinin ölkə daxilindən əldə etdiyi xarici valyuta ilə borcların cəmi daxili borclarda payının 10-a normalaşdırılmış qiymətlərinin toplanması əsasında müəyyən olunur. Əldə olunmuş nəticə 0-30 aralığında yerləşir və bu aralıq şərti olaraq 4 hissəyə bölünür: 0-3 aralığı aşağı, 4-8 aralığı normal, 9-13 aralığı yüksək və 14-30 aralığı isə çox yüksək dollarlaşma səviyyəsini göstərir.

Qeyd olunan metodla Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanmış olan birləşdirilmiş indeks 6-a bərabərdir. Bu qiymət şkala üzrə 4-8 aralığına düşdüyündən ölkədə dollarlaşma səviyyəsinin normal olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Başqa bir yanaşmaya görə, ölkədə maliyyə dollarlaşmasının səviyyəsini müəyyən etmək üçün xarici valyuta ilə depozitlərin milli valyuta ilə depozitlərə və xarici valyuta ilə kreditlərin milli valyuta ilə kreditlərə nisbətindən istifadə olunur. Hesablanmış nisbətlər 1-dən böyük qiymət alarsa, dollarlaşmanın yüksək, kiçik qiymət alarsa, aşağı səviyyədə olduğu qəbul olunur.

Bu metodla Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün 2010-cu ilin iyun ayına hesablanmış olan depozit dollarlaşması indeksi 1,4; kredit dollarlaşması indeksi isə 0,66-ya bərabərdir. Bu da iqtisadiyyatımızda depozit dollarlaşmasının yüksək, kredit dollarlaşmasının isə aşağı olduğunu göstərir.

Əslində, hər nə qədər sadə ikili məntiqə əsaslanmış olsa da, ikinci metodun mənzərəni nisbətən daha düzgün göstərdiyini demək olar. Ən sadəsi ona görə ki, əgər bir iqtisadiyyatda xarici valyuta ilə depozitlər milli valyuta ilə depozitlərdən daha çoxdursa, burada dollarlaşmanın normal səviyyədə olduğunu söyləmək olmaz. Depozit qoyuluşlarının valyuta və müddət strukturuna nəzər saldıqda müddətli depozitlərin (2912,2 mln. manat) 70%-ə qədərini xarici valyuta ilə depozitlərin (2014,9 mln. manat) təşkil etdiyi görünür. Bu

isə hələ də iqtisadi subyektlərin uzunmüddətli sərvət saxlama vasitəsi kimi xarici valyutaya daha çox inandığının ifadəsidir. *Məzənnə dəyişikliklərindən maliyyə dollarlaşmasına doğru: empirik təhlil*

Məzənnə dəyişikliklərinin dollarlaşmaya təsirləri ilə bağlı əvvəldə qeyd etmişdik. Milli valyutanın ucuzlaşması nəzəri cəhətdən depozit dollarlaşmasını artıran əsas amillərdəndir. Eyni zamanda bunun əksi də nəzəri cəhətdən doğrudur. Yəni, milli valyuta davamlı olaraq bahalaşdıqca depozit dollarlaşması azalmalıdır. Həmçinin nəzəri cəhətdən depozit dollarlaşmasından məzənnəyə doğru əks əlaqə də mövcuddur. Ancaq bu əlaqə sərbəst üzən məzənnə rejimində aktiv olur. Azərbaycanda isə təsbit olunmuş məzənnə rejimi mövcud olduğundan bu əlaqə məzənnə dəyişiklikləri kimi yox, Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarında dəyişikliklər kimi ortaya çıxır.

Kredit dollarlaşması isə, əsasən, depozit dollarlaşmasından təsirlənir. Çünki xarici valyuta ilə depozit qəbul etmiş bankın xarici valyuta ilə öhdəlikləri artmış olur və bank açıq mövqeyi tarazlaşdırmaq üçün xarici valyuta ilə aktiv yaratmalıdır. Bu isə əksərən, xarici valyuta ilə kreditlərin verilməsi şəklində olur. Məzənnə və dollarlaşma arasındakı əlaqələrin empirik təhlilində məhz bu nəzəri mulahizələr əsas götürülmüşdür.

Depozit və kredit dollarlaşması indekslərinin qrafik təhlillərindən görünür ki, 2005-2007-ci illərdə hər iki indeksin hərəkətlərində ciddi bənzərlik var. An-

caq hər nə qədər bənzərlik olsa da, ənənə bucaqları arasındakı fərq diqqəti çəkir. Dövr ərzində məzənnə möhkəmlənməsinin (və əvvəldə sadalanan digər səbəblərin) təsiri ilə depozit dollarlaşması daha sürətlə enmişdir ki, bunun da əsas səbəbi depozit və kredit dollarlaşmasının məzənnə möhkəmlənməsinə fərqli şəkildə reaksiya verməsi ilə izah oluna bilər.

Əgər manat möhkəmlənən zaman depozit sahiblərinə vəsaitlərini milli valyutada saxlamaq əlverişlidirsə, belə şəraitdə banklara gəliri manatla olan müştərilərinə xarici valyuta ilə kredit vermək daha faydalıdır. Bu, həmçinin, krediti alan müştərilər üçün də əlverişlidir. Çünki manatın möhkəmlənməsi gəliri manatla olan müştərilərin xarici valyuta ilə aldığı krediti qaytarma ehtimalını yüksəldir ki, bu da həm bank üçün, həm də müştəri üçün ən arzuolunan haldır.

Ancaq açıq valyuta mövqeyi ilə bağlı limitlərin mövcudluğu bankların depozitlərdə dollarlaşmanın azaldığı şəraitdə kredit portfelində xarici valyuta ilə kreditlərin payını artırmasına imkan vermir. Belə olan halda bankların edə biləcəyi yeganə iş kreditlərdə dollarlaşmanı açıq mövqe limitləri çərçivəsində dollarla depozitlərə nisbətə daha zəif temp ilə aşağı salmaq olur. Son nəticədə kredit dollarlaşması məzənnə dəyişiklikləri səbəbindən depozit dollarlaşmasında baş verən dəyişmələrə daha ləng və "istəksiz" cavab verir.

2008-2010-cu illərdə, qrafiklərin hərəkətində əvvəlki dövrdə müşahidə olunan bənzərlik de-

pozit dollarlaşmasının qrafikində sınımanın nəticəsi olaraq əks yönlü trendlər üzrə hərəkətlə əvəz olunmuşdur. Bu dövrdə manatın məzənnəsində ucuzlaşma yönündə ciddi dəyişiklik müşahidə edilməsə də, bu istiqamətdə gözləmələr formalaşmışdı (səbəbləri əvvəlki başlıqda qeyd olunub). Depozit dollarlaşması indeksinin qrafikindəki sınıma və zəif yüksələn trend üzrə hərəkət məhz bu gözləmələrin nəticəsi idi. Yəni depozit dollarlaşması məzənnənin özünün təsiri ilə yox, onunla bağlı gözləmələrin təsiri ilə hərəkət edirdi. Bu aşağıdakı qiymətləndirmələrdə də öz əksini tapmışdır.

Kredit dollarlaşması da eyni şəkildə bu gözləmələrdən təsirlənmişdir. Manatın dollara qarşı ucuzlaşacağını gözləyən banklar gəliri manatla olan müştərilərə xarici valyuta ilə verilən kreditləri, depozitlərdə dollarlaşmanın yüksəltdiyi bir şəraitdə, açıq mövqe limitləri çərçivəsində azaltmağa başlamışdır. Nəticədə depozit və kredit dollarlaşması indeksləri (kiçik bucaq altında olsa da) fərqli yönə istiqamətlənmişdir.

Dövlərin xüsusiyyətlərindəki fərqlər nəzərə alınaraq təhlil və qiymətləndirmələrin hər dövr üzrə ayrılıqda aparılması daha məqsəduyğundur. Eyni zamanda dolların məzənnəsi (manatla ifadədə) ilə depozit dollarlaşması arasındakı əlaqələr də həmin qayda ilə – dövlər üzrə ayrı-ayrı təhlil edilmişdir.

2005-2007-ci illəri əhatə edən dövr üçün dəyişənlər arasında səbəbiyyət əlaqələrinin təhlili yuxarıda söylənilən ilkin nəzəri

müləhizələrlə uyğun gəlir. Testlərin nəticələri dolların məzənnəsindəki dəyişikliklərin depozit dollarlaşmasında dəyişiklərə səbəb olduğunu göstərir. Eyni zamanda depozit dollarlaşmasından kredit dollarlaşmasına doğru səbəbiyyət əlaqəsinin mövcudluğu da test vasitəsilə təsdiqlənmişdir. Həmçinin təhlillər nəticəsində məzənnə və kredit dollarlaşması arasında səbəbiyyət əlaqələri aşkarlanmamışdır. Bu dəyişənlər arasında birbaşa əlaqənin olmaması açıq valyuta mövqeyinə tətbiq olunan limitlərlə bağlıdır.

Depozit dollarlaşmasındakı struktur sınımasının nəticəsi olaraq 2008-2010-cu illəri əhatə edən dövrdə məzənnə ilə depozit dollarlaşması arasındakı səbəbiyyət əlaqəsi itmiş, depozit dollarlaşmasından kredit dollarlaşmasına doğru yönəlmiş səbəbiyyət əlaqəsi isə zəifləmişdir. Bu, ekonometrik qiymətləndirmənin nəticələrində də özünü göstərir.

2005-2007-ci illəri əhatə edən dövr üçün aparılan hesablamalar göstərir ki, dövr ərzində depozit dollarlaşması məzənnə dəyişikliklərinə qarşı çox həssas olmuşdur. Belə ki, dolların məzənnəsindəki hər 1%-lik ucuzlaşma depozit dollarlaşması indeksində 4,5%-lik azalma ilə müşahidə olunmuşdur. Məhz bu yüksək həssaslığın nəticəsi olaraq dövr ərzində manatın tədricən möhkəmlənməsi ilə depozit dollarlaşması indeksi 0,85-dən 0,47-ə qədər düşmüşdür.

Həmçinin ekonometrik hesablamalar göstərir ki, həmin dövrdə depozit dollarlaşmasındakı hər 10%-lik azalma kredit dollar-

laşmasında 6%-lik azalmaya səbəb olmuşdur. Nəticədə kredit dollarlaşması indeksi 0,64-dən 0,46-ya enmişdir.

İkinci dövr üçün (2008-2010-cu illər) aparılan hesablamaların nəticələrinə görə depozit dollarlaşmasının hər 10% dəyişməsi kredit dollarlaşmasında eyni yöndə 4,4%-lik dəyişmə ilə müşahidə olunur. Bu dövr üçün qiymətləndirmələrdə məzənnə və depozit dollarlaşması arasındakı əlaqə ilə bağlı etibarlı nəticələr əldə edilməmişdir. Bu da səbəbiyyət testinin nəticələrini təsdiqləyir. Məzənnə ilə depozit dollarlaşması arasında etibarlı əlaqənin əldə olunmaması həmin dövrdə depozit dollarlaşmasının məzənnənin özündən yox, onunla bağlı gözləmələrdən asılı olması ilə izah oluna bilər.

Stabilitet dövründə depozit dollarlaşmasının məzənnə dəyişikliklərinə qarşı yüksək elastik olması, məzənnədən maliyyə dollarlaşmasını məqbul səviyyədə saxlamaq üçün effektiv alət qismində istifadə oluna biləcəyini deməyə əsas verir. Ancaq böhran və qeyri-müəyyənlik dövründə məzənnə bu təsir gücünü itirir. Belə zamanlarda gözləmələr və pul siyasətinə inam kimi psixoloji amillərin idarə olunması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dollarlaşmanın, xüsusilə də maliyyə dollarlaşmasının, iqtisadiyyatda istifadə oluna biləcək maliyyə resurslarını genişləndirməklə maliyyə sisteminin dərinliyini artırdığı da bir həqiqətdir. Ancaq dollarlaşmanın maliyyə dərinləşməsində yaratdığı bu artım uzunmüddətli dövrdə,

real iqtisadiyyatda yalnız o zaman faydalı ola bilər ki, iqtisadi artımın dəstəklənməsi ilə maliyyə sabilliyini optimal nöqtədə birləşdirə bilsin. Yəni maliyyə dollarlaşmasının məqbul səviyyəsi o səviyyə hesab olunmalıdır ki, istifadə oluna biləcək maliyyə resurslarını genişləndirərək iqtisadi artıma dəstək verməklə yanaşı, eyni zaman da, maliyyə sabilliyi üçün də təhlükə yaratmasın.

DOMAR-HARRODUN ARTIM MODELİ – 1. Uzunmüddətli perspektiv üçün sabit inkişaf sürətinin saxlanmasının mümkünliyünü əsaslandırmış ilk neokəynsçi makroiqtisadi artım modeli. 2. Milli gəlirin artımının yalnız bir amildən – kapital qoyuluşundan asılı olması ideyasının əks etdirilməsi. Ona görə də birfaktorlu model adlandırılır.

İnvestisiyaların ikiqat səmərəyə malik olduğunu təsdiq edən R.Harrod (Böyük Britaniya) və E.Domar (ABŞ) tərəfindən bir-birindən xəbərsiz 1940-cı illərin axırlarında irəli sürülmüşdür. İkiqat səmərə dedikdə onlar investisiyaların gəlir gətirdiyini və istehsal güclərini artırdığını nəzərdə tuturdular. Bu modellərdə milli gəlirin tarazlı və ya sabit sürətini təmin edən məcmu şərtlər formalaşmışdı (bax: cədvəl 1).

DOMEN – internet şəbəkəsində domen adlar fazasının sahəsi. Domen ad dedikdə domenin simvolik adı nəzərdə tutulur. Domen ad bir domen daxilində istənilən hərflər və rəqəmlər birləşməsi ola bilər. Domenin tam adı nöqtə ilə ayrılmış bütün domenlərin adlarından təşkil olunur və internetdə yerləşdirilmiş hər han-



Cədvəl 1

Dünyada ilk 20 internet domenləri

1	15.03.1985	SYMBOLICS.COM
2	24.04.1985	BBN.COM
3	24.05.1985	THINK.COM
4	11.06.1985	MCC.COM
5	30.09.1985	DEC.COM
6	07.11.1985	NORTHROP.COM
7	09.01.1986	XEROX.COM
8	17.01.1986	SRI.COM
9	03.03.1986	HP.COM
10	05.03.1986	BELLCORE.COM
11	19.03.1986	IBM.COM
12	19.03.1986	SUN.COM
13	25.03.1986	INTEL.COM
14	25.03.1986	TI.COM
15	25.04.1986	ATT.COM
16	08.05.1986	GMR.COM
17	08.05.1986	TEK.COM
18	10.07.1986	FMC.COM
19	10.07.1986	UB.COM
20	05.08.1986	BELL-ATL.COM

sı veb-saytın ünvanını göstərir. Domen – sadə dildə desək, saytın ünvanıdır, məsələn: www.microsoft.com. Domenlər birinci, ikinci və üçüncü səviyyəli olur. Birinci səviyyəli domen bir vahiddən ibarətdir – www.com. İkinci səviyyəli domenə www.sayt.com növlü ünvanlar daxildir, məsələn: www.microsoft.com. Üçüncü səviyyəli domenə isə www.sayt.hostinq.com növlü ünvanlar daxildir.

Saytların rəqəm şəklində verilmiş İP ünvanlarını yadda saxlamaq çox çətin olduğundan, DNS sistemi vasitəsi ilə bu ünvanlar domen adlar ilə əvəz olunur. Beləliklə, domen ad istənilən İnternet istifadəçisinin sayta müraciətinə şərait yaradan ünvandır (bax: cədvəl 1).

DOMİNANT STRATEGİYA – digər oyunçuların seçdiyi strategiyalardan asılı olmayaraq oyunda olan oyunçu üçün ən yaxşı strategiya.

DOMİNO EFFEKTİ – bu anlayış bir çox maliyyə sistemlərinə, xüsusilə onların bank segmentinə xas olan sistem riski məfhumu ilə sıx əlaqəlidir. Özünü onda bürüzə verir ki, bir iri maliyyə təşkilatının ödəmə qabiliyyətinin itməsi zəncirvari reaksiyaya səbəb olaraq, maliyyə sabitliyi müəyyən dərəcədə sözügedən təşkilatın vəziyyətindən asılı olaraq çoxlu sayda digər maliyyə təşkilatlarının müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Nəticədə bu, irimiqyaslı maliyyə və ya bank böhranı ilə tamamlana bilər.

DOMİSİL (lat. *domicilium* – yaşayış yeri) – veksəl və ya vergilərin ödəniləcəyi yer (əgər ödəyici başqa şəhərdə yaşayırsa).

DOMİSİLİANT – yaşayış və ya digər yer üzrə vekseli ödəməli olan adı vekselin üzərində göstərilmiş üçüncü şəxs.

DOMİSİLLƏŞDİRİLMİŞ VEKSEL (lat. *domisilium* – daimi yaşayış yeri) – vekselverənin vekseldə yazdığı qeyd-şərtə görə, həmin vekselin tədiyəçinin daimi yaşayış yeri üzrə və ya vekselverənin daimi yaşayış yerindən kənarda üçüncü şəxs (domisiliat) tərəfindən ödəniləcəyinin göstərildiyi veksəl. Domisilləşdirilmiş veksəl ödənilmək üçün domisiliata təqdim olunur. Domisiliat veksəl üzrə məsul şəxs deyil. O yalnız vekseli vaxtında tədiyəçinin hesabına ödəyir və lazımi vəsaiti onun sərəncamına verir. Müasir kommersiya praktikasında domisiliat qismində bank göstərilir. Bundan ötrü əvvəlcədən bankın razılığı alınır.

DOMİSİLLƏŞMƏ – elə əməliyyatdır ki, buna uyğun olaraq, bank hesabına malik olan şəxs banka onun vekselləri üzrə tədiyəni tənzimləmək hüququ verir. Kommersiya vekseli üzrə tədiyənin həyata keçirildiyi yer tədiyənin domisilidir. Domisilləşmə təcrübəsi: a) bankir üçün (belə ki, o, tədiyə qaydalarının sadələşdirilməsinə nail olur və öz müştərilərinin işləri haqqında ən yaxşı təsəvvürə malik olur); b) bütövlükdə iqtisadiyyat üçün (belə ki, tədavül xərcləri azalır – nağd pul tələb olunur) fayda təmin edir.

DONANMA POLİSİ – bir sahibə məxsus olan gəmiyə şamil edilən sığorta polisi.

DONDURULMUŞ AKTİVLƏR (ing. *frozen asset*) – 1. Müxtəlif səbəblər üzündən

müvəqqəti bloklanmış aktivlər. Adətən, hesablardakı vəsait və ya verilmiş kreditlər şəklində olur. Bloklanmış aktivlər də adlanır. 2. Əsas istehsal vasitələri (daşınmaz əmlak obyektləri, binalar, tikililər, avadanlıqlar) üçün istifadə edilən, vergi müfəttişliyi tərəfindən heç də həmişə bu mənada nəzərdən keçirilməyən termin. 3. Qiymətli kağızlara investisiyalar.

DONDURULMUŞ ƏMƏK HAQQI – bu aksiomaya görə, əmək haqqının qısamüddətli artımı imkanlarından asılı olmayaraq, o, uzunmüddətli planda minimal həyat səviyyəsi qeydinə qalacaq. Bu qanun əmək haqqı fondu doktrinası ilə Maltusun əhali artımı qanununun ahəngini əks etdirir. Doktrina təsdiq edir ki, cari dövrün əmək ödənişi fondu keçmiş dövrün bütün istehsal həcmindən sahibkarların şəxsi istehlak üçün götürdüklerini çıxmaqdən ibarətdir. Nəticə cari dövrün əmək haqqı ödənişi üçün əlverişli olan kəmiyyəti əks etdirir. Əmək haqqı fondu texniki tərəqqi ilə birgə arta bilər. Burada Maltus arqumenti qüvvəyə minir: əmək haqqı dərəcəsinin istənilən artımı əhalinin artımını və son nəticədə işçi qüvvəsinin artımını stimullaşdırır. Deməli, dərəcələr yenidən minimal yaşayış minimumuna, əmək ödənişinin enməsinin aşağı mümkün sərhədinə düşəcək. Müasir şəraitdə bu arqumentin tətbiqi primitiv kənd təsərrüfatlı iqtisadiyyatla məhdudlaşır.

DONDURULMUŞ HESAB – məhkəmə qərarına əsasən və ya digər hüquq normalarına əsasən, vəsaitlərin götürülməsinə

icazə veriləndəki ödənişlər edilməsi qadağan edilmiş hesab.

DONOR – başqa şəxsə iri hədiyyə verən, bağışlayan və bu əməliyyatı xeyriyyə aksiyası şəklində rəsmiləşdirən fiziki şəxs.

Ölkəmizin iqtisadi praktikasında bu termindən nadir hallarda istifadə edilir, adətən, “bağışlayan”, “sponsor” və digər terminlər tətbiq edilir. Hədiyyənin xeyriyyə aksiyası şəklində rəsmiləşdirilməsi bu əqdin təmənnasız, birtərəfli xarakter daşmasını nəzərdə tutur. Əksər ölkələrin qanunvericiliyində donorlara münasibətdə müəyyən vergi güzəştləri nəzərdə tutulur. Bizdə “donor” termini iqtisadi mənada çox vaxt “donor region” sözlərində işlədilir. Bu, regionun iqtisadi cəhətdən firavan, federal büdcədən dotasiyalara ehtiyacı olmayan, gəlirləri xərclərindən çox olan region deməkdir. Bu cür regionların gəlirləri hesabına dövlət nisbətən az firavan regionlarda büdcə və sosial proqramları maliyyələşdirmək imkanı əldə edir.

DOST VEKSELİ – real kommersiya sövdəsi ilə əlaqəsi olmayan veksəl. Bir veksəl üzrə kreditor olan veksel saxlayan başqa veksəl üzrə borclu olur. Dost vekseli, məsələn, maliyyə çətinliyi olan vekselverən tərəfindən birinci veksel saxlayan üçün yazılır. Veksel saxlayan belə vekseldən növbəti hesablaşmalarda istifadə edir. Vekselverən veksəl üzrə borcunu qaytardıqdan sonra birinci veksel saxlayan vekselverənin xərclərini ona ödəyir.

DOSTYANA AKSEPT (ing. *accommodation acceptance*) – vekselin bankda uçota qəbul

edilməsi üçün verilən aksept.

DOSYE (fr. *dossier*) – konkret məsələyə, işə, şəxsə aid maddi informasiya daşıyıcıları dəsti, o cümlədən həmin sənədlərin toplandığı qovluq.

İri şirkətlərin çoxu öz rəqibləri barədə dosyeyə malik olur. Şirkətlərin əksəriyyəti bütün əlyetərli informasiyanı toplamaqla potensial tərəfdaşların və əməkdaşların nə dərəcədə etibarlı olmasını yoxlayırlar. Rəqiblər barəsində dosye tərtib etməyin məqsədi onların bazarda vəziyyətini izləmək və gələcəkdə ehtimal edilən davranışı proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir. Potensial işgüzar tərəfdaşların yoxlanılması onların tədiyə və kredit qabiliyyətini, eləcə də onların əməkdaşlıq niyyətinin ciddiliyini yəqin etmək məqsədi güdür. Əməkdaşların dosyesi, adətən, hər bir təşkilatda tərtib edilir. Azərbaycan praktikasında “şəxsi iş” söz birləşməsindən tez-tez istifadə edilir.

DOTASIYA (lat. *dotare* – təchiz, təmin etmək) – 1. Müxtəlif məqsədlər üçün, xüsusilə hər hansı bir ziyanı ödəmək üçün dövlət büdcəsindən təşkilatlara, müəssisələrə, yerli hakimiyyət orqanlarına, həmçinin ayrı-ayrı şəxslərə, yerli büdcələrə təqdim edilən pul müavinəti. 2. Artıq xərclərin, itkilərin kompensasiyası, zərərlə işləyən müəssisələrin mənfəətinin təmin edilməsi, qiymət fərqlərinin ödənilməsi və s. məqsədlə verilən əvəzsiz maliyyə yardımı. 3. Ziyanı ödəmək və digər məqsədlər üçün dövlət müəssisə və təşkilatlarına verilən müavinət. 4. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qa-

nununa görə dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaiti. Dotasiya onu alan tərəfdən geriye qaytarılmanı nəzərdə tutmur. Bir qayda olaraq, bütünlükdə milli iqtisadiyyat üçün mühüm olan, lakin aşağı rentabelli və ziyanla işləyən istehsal dotasiyalasdırılır. Kənd təsərrüfatı istehsalına dotasiya daha geniş yayılmışdır. Dotasiya sistemindən sosial-mədəni müəssisələrin, əhaliyə xidmət edən və mallara qiymətlərin, xidmətlərə tariflərin aşağı olması ucbatından öz məsrəflərini ödəyə bilməyən mənzil-kommunal müəssisə və təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir. Dotasiya yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrinin balanslaşdırılması məqsədilə onlara yardım göstərmək üçün ayrılır. Büdcə münasibətlərinin yenidən qurulması şəraitində dotasiya sistemi büdcə maliyyələşməsinin subsidiya forması ilə sıxışdırılır.

DOU NƏZƏRİYYƏSİ – fond bazarının konyunkturasının səhmlərin qiymətlərinin (sənaye və nəqliyyat üzrə Dou-Cons indekslərinin) dəyişməsinə əsaslanan, Çarlz Dou tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyə. Nəzəriyyəyə görə, indekslərin əvvəllər qeydə alınmış maksimal hədləri keçməsi bazarın yüksəlişə meyilli olmasına, indekslərin əvvəllər qeydə alınmış minimal hədlərdən aşağı düşməsi isə enişə meyilli olmasına dəlalət edir.

DOU-CONS İNDEKSİ – qiymətli kağızlar birjasında tədavi olunan bazar qiymətinin orta

göstəricisi kimi Nyu-York fond birjasının birja konyunkturası indeksi, başqa sözlə, ABŞ-ın ən iri şirkətlər qrupunun səhm məzənnələrinin Dou-Cons firması tərəfindən dərc olunan orta göstəricisi. Adını bu göstəriciləri nəşr edən Dou-Cons şirkətindən götürmüşdür. Birjaların bağlandığı anadək olan orta riyazi kottirovkaları əks etdirir.

Hər bir qiymətli kağızın məzənnə qiyməti indeksi onun məzənnəsinin və birjada qiymətləndirilən bu tip qiymətli kağızların sayının hasilinin qiymətli kağızın nominalına bölünməsi kimi müəyyən olunur. Hər hansı bir dünya fond birjasında xüsusi indekslər hesablanır. Dou-Cons indeksi birja konyunkturasının ən məşhur indeksidir, ilk dəfə 1897-ci ildə “Wall-street journal”ın baş redaktoru X.Dou tərəfindən hesablanmışdır. Hazırda indeksin hesablanması zamanı 30 sənaye korporasiyasının, 20 nəqliyyat, 15 kommunal xidməti şirkətinin səhmlərinin orta məzənnələri, o cümlədən bunlar arasında “Ceneral motors”, “Ceneral elektrik”, “ATT” və digər şirkətlərin, eləcə də bütün 65 korporasiya üzrə toplu (icmal) məzənnələri əsas götürülür. Ən əyani və əhatəli göstərici “sənaye” göstəricisidir. İndeks şirkətlərin səhmlərinin indeksə daxil olduğu məqamda hər bir şirkətin səhmlərini təmsil edən kapitalın paylarında məzənnələrin orta hesabının cəmi kimi hesablanır. 1928-ci ildən başlayaraq bu cür hesablama metodu ilk dəfə 30 şirkətin səhmlərinin daxil olduğu indeks kəmiyyətlərinin müqayisə edilməsini təmin edib. Bu zaman



həmin şirkətlər dəfələrlə “payların hissə-hissə bölgüsü” və ya “kapitalın ayrılması” proseslərinə məruz qalmışdır. Bu proseslər ona gətirib çıxarmışdır ki, bu və ya digər korporasiyanın kapitalının ilkin payı artıq bir yox, bir neçə yeni “hissələrə bölünmüş” səhmlərdir. Buna görə də hesabı orta hesabı kəmiyyət kimi hesablanan məxrəci daim təshih etmək lazım gəlir. Məsələn, hazırda 30 şirkətin səhm məzənnələrinin cəmi 30-a yox, 0,725-ə bölünür. İndeksin hesablanması bu cür metodikası belə bir faktı izah edir ki, 30 sənaye şirkətinin səhmlərinin orta məzənnəsi 3000 dollar təşkil edir, eyni zamanda, indeksə daxil olan səhmlərdən heç birisi birjada bu məzənnə üzrə qiymətləndirilmir (kotirovka olunmur). İndeksə səhmləri daxil olan korporasiyaların siyahısı da təshih olunur. 1928-ci ildəki siyahıya daxil olan ilkin 30 şirkətin hazırda

yalnız 10-u qalmışdır. ABŞ iqtisadiyyatının daim dəyişən strukturuna indeksin daha çox uyğun gəlməsinə nail olmaqdan ötrü siyahı vaxtaşırı olaraq dəyişir. Hər hansı orta hesabı göstəriyyə məxsus labüd dəqiqləşmələrə baxmayaraq, Dou-Cons indeksi sahibkarlıq fəallığının dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. O, bütün dünyanın birjalrı və firmalarını istiqamətləndirən qiymət indeksidir. **DÖNƏRLİ İSTİQRAZLAR** (ing. *convertible bond, derenture*) – borc kapitalı üçün müəyyən müddətdən sonra əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymət üzrə emitent şirkətin adı və ya imtiyazlı səhmlərinə konversiya edilmək hüququ ilə buraxılan, bir qayda olaraq təmin edilməmiş istiqrazlar. Dönərli istiqrazlar yalnız miqdarı məhdud olan səhmlərlə dəyişdirilə bilər. Bu nisbət konversiya nisbəti adlanır. Bu cür istiqrazlar investora əlavə marağının yaranmasına

kömək edir, çünki əvvəla, istiqrazların saxlayıcıları öz qiymətli kağızlarını yalnız korporasiyada səhmlərin məzənnəsi artdıqda konversiya edir, ikincisi, konversiya edilən istiqrazlar etibarlılıq əlamətinə malikdir. Bundan əlavə, səhmlərin xarakteristikası olan dəyərin potensial artımı da bu istiqrazlara xas olan cəhətdir. Dönərli istiqrazların məzənnəsi müvafiq şirkətin səhmlərinin məzənnələrinin dəyişməsindən, eləcə də qiymətli kağızlar bazarında faiz dərəcələrinin dəyişməsindən asılıdır.

DÖVLƏT BANKI – dövlətin mülkiyyətində olan və dövlət orqanları tərəfindən idarə olunan bank. Bu cür banklara, hər şeydən əvvəl, ölkənin Mərkəzi bankı aiddir. Lakin kommersiya bankları, eləcə də digər xüsusi kredit idarələri dövlət bankları ola bilər.

DÖVLƏT BORCALMASI – ölkə adından bu ölkənin rezi-

dentləri və qeyri-rezidentləri tərəfindən qaytarılma şərtləri borcverənlə razılaşdırılmaqla müəyyən müddətə maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsi.

DÖVLƏT BORCU – dövlət adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə ödənilməli olan borc. Dünyanın bütün ölkələri iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin mexanizmlərindən biri kimi dövlət borclarından istifadə edir. Dövlət borclarının zəruriliyi cəmiyyətin zəruri tələbatlarının kəmiyyəti ilə dövlət büdcəsi hesabına onların ödənilməsinin mümkünsüzlüyü arasında ziddiyyətlə şərtlənir. Dövlət borcu haqqında müasir elmi təsəvvürlər ən çox Keyns məktəbinin araşdırmaları ilə bağlıdır. Bu təsəvvürlərə uyğun olaraq dövlət borcu iqtisadiyyatın üzərinə əlavə yük qoyur və iqtisadi konyunkturanın pisləşməsi ilə artır. Digər tərəfdən, dövlət borcu və büdcə maliyyələşməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin kifayət qədər səmərəli alətidir. Dövlət borcunun ikili təbiəti onun iqtisadiyyata təsirinin ziddiyyətliliyini şərtləndirir. O, pul tədaviyə, istehlakın, yığımın, investisiyanın səviyyəsinə həm sabitləşdirici, həm də qeyri-sabitləşdirici təsir göstərir, həmçinin iqtisadi artımı ləngidə bilər. Dövlət borcunun tənzimlənməsi onun məcmu həcminə nəzarəti, onun tərkibinin və strukturunun dəyişməsinə, eləcə də onun hədlərinin müəyyən edilməsini tələb edir.

İqtisadi inkişaf üçün dövlət borcunun nə qədər ağır yük və ya stimol olması onun tənzimlənməsi metodlarından və for-

malarından asılıdır. Kredit vəsaitlərinin mənşəyindən asılı olaraq dövlət borcu əsaslı və cari xidmət müddətlərindən asılı olan daxili və xarici dövlət borcuna bölünür. Dövlət kreditorları arasında ölkənin daxili kreditorlarını, xarici dövlət və xüsusi təşkilatları, eləcə də dövlətlərarası maliyyə təşkilatlarını (BVF, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və s.) ayırmaq olar. Dövlət borcu dövlət qiymətli kağızlar (xəzinə biletləri, ortamüddətli və uzunmüddətli dövlət öhdəlikləri, dövlət istiqrazları, federal xəzinədarlıq zəmanətləri, qeyri-bazar kağızları) və ya mühasibat hesablarında yazılar (emissiya bankının, bəzən xüsusi kredit institutlarının kreditləri) kimi tərtib oluna bilər. İqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə kreditlərə olan dövlət tələbatı, əsasən, qiymətli kağızların emissiyası hesabına ödənilir.

Dövlət borcuna xidmət göstərilməsi imkanlarını nəzərə almadan onun həddən artıq artması dövləti iflasa uğramış (müflis olmuş) dövlətə çevirir. Dövlətin borc böhranı problemi xarici borcun həddən artıq xüsusi çəkisi zamanı kəskinləşir ki, bu da dövlət təhlükəsizliyinin sarsılmasına və dövlətin suverenliyinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Dövlət borcu müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən idarə olunur (bax: cədvəl 1).

DÖVLƏT BORCUNUN VƏ DÖVLƏT ZƏMANƏTİNİN REYESTRİ – dövlət borcunun və dövlət zəmanətinin uçotu və idarə olunması məqsədilə qanunvericiliklə müəyyənləşdi-

rilmiş qaydada aparılan reyestr.

DÖVLƏT BÜDCƏSİ – dövlətin cari il üçün qanuni qüvvəsi olan maliyyə planı, yaxud dövlət gəlirlərinin daxil olması mənbələri və vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətləri və kanalları göstərilməklə müəyyən dövr, çox zaman bir il üçün dövlətin gəlirlər və xərclər smetası.

Bu sənədlə büdcə ili ərzində dövlətin hansı əmtəə və xidmətləri əldə etməsi, dövlət tərəfindən hansı sosial ödənişlərin aparılması və müxtəlif vergi daxilolmaları səviyyəsində dövlətin xərclərinin necə maliyyələşməsi niyyəti müəyyən edilir. Adətən, vergilər sosial ödənişlərin, əmtəə və xidmətlərin satınalmalarının bütün həcmi tam örtür. Əgər dövlət xərcləri dövlət gəlirlərinin səviyyəsindən üstündürsə, dövlət büdcəsinin kəsiri (defisiti) yaranır. Əgər dövlət gəlirləri onun xərcləri səviyyəsindən üstündürsə, onda dövlət büdcəsi profisit xarakteri daşıyır. Federativ dövlətlərdə büdcə üç səviyyədə tərtib edilir: 1) federal səviyyədə; 2) federasiyanın subyektləri səviyyəsində; 3) yerli (bələdiyyə) səviyyədə.

Unitar dövlətlərdə orta səviyyə yoxdur, buna görə də büdcə sisteminin yalnız iki halqası fərqləndirilir – mərkəzi hökumətin büdcəsi və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsi. Ölkənin bütün dövlət orqanlarının məcmu xərclərinin maddələr üzrə həcmi çıxılmaqla, bütün gəlirlərin maddələr üzrə toplanması yolu ilə alınan məcmu dövlət büdcəsi hökumət tərəfindən tərtib edilir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layi-

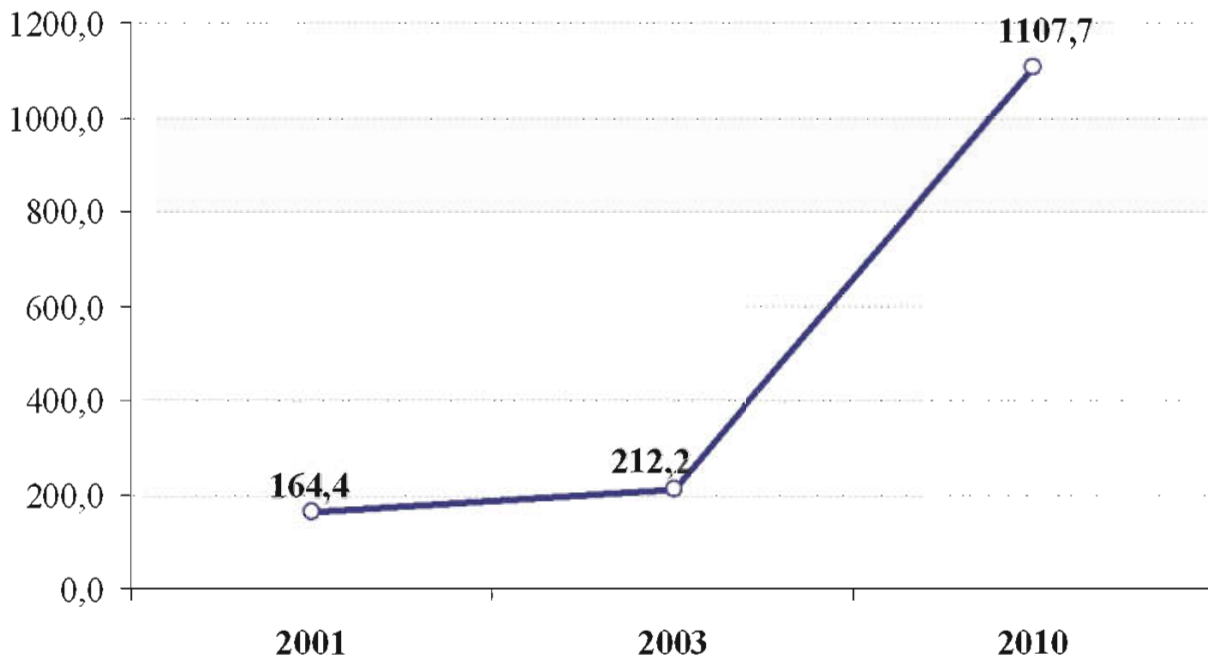
Cədvəl 1

2010-cu il üzrə bəzi dövlətlərin daxili borcları

Dünyada yeri	Ölkə	Dövlət borcu, ÜDM-ə,%-lə	Dünyada yeri	Ölkə	Dövlət borcu, ÜDM-ə %-lə
1	2	3	4	5	6
1.	Zimbabve	241,60	35	Bəhreyn	59,20
2.	Yaponiya	196,40	36	ABŞ	58,90
3.	Sent-Kitts və Nevis	185,00	37	Seyşel adaları	58,80
4.	Livan	150,70	38	Dünya üzrə orta	58,30
5.	Yunanıstan	144,00	39	Mərakeş	58,20
6.	İslandiya	123,80	40	Butan	57,80
7.	Yamayka	123,20	41	Qayana	57,00
8.	İtaliya	118,10	42	Hindistan	55,90
9.	Belçika	102,50	43	Filippin	55,20
10.	Sinqapur	102,40	44	Xorvatiya	55,00
11.	İrlandiya	98,50	45	Salvador	55,00
12.	Sudan	94,20	46	Vyetnam	53,50
13.	Şri-Lanka	86,70	47	Uruqvay	52,70
14.	Fransa	83,50	48	Malayziya	52,60
15.	Portuqaliya	83,20	49	Keniya	50,90
16.	Kanada	82,90	50	Polşa	50,50
17.	Misir	80,50	51	Argentina	50,30
18.	Dominikan Respublikası	78,00	52	Pakistan	49,90
19.	Nikaraqua	78,00	53	Tunis	49,50
20.	İsrail	77,30	54	Türkiyə	48,10
21.	Böyük Britaniya	76,50	55	Norveç	47,70
22.	Almaniya	74,80	56	Danimarka	46,60
23.	Malta	72,60	57	Aruba	46,30
24.	Macarıstan	72,10	58	Latviya	46,20
25.	Avstriya	68,60	59	Finlandiya	45,40
26.	Niderland	64,60	60	Kolumbiya	44,80
27.	İspaniya	63,40	61	BƏƏ	44,60
28.	Kot-d'İvuar	63,30	62	Kosta-Rika	44,10
29.	İordaniya	61,40	63	Tailand	42,30
30.	Kipr	61,10	64	Dominikan	41,70
31.	Braziliya	60,80	65	Meksika	41,50
32.	Mavrikiya	60,50	66	Slovakiya	41,00
33.	Qana	59,90	67	Mozambik	40,80
34.	Albaniya	59,30	68	İsveç	40,80

1	2	3	4	5	6
69.	Panama	40,80	101	Cənubi Koreya	23,70
70.	Malavi	40,40	102	Peru	23,60
71.	Boliviya	40,30	103	Tanzaniya	23,30
72.	Çexiya	40,00	104	Ekvador	23,10
73.	İsveçrə	39,60	105	Paraqvay	22,80
74.	Banqladeş	39,30	106	Botsvana	22,60
75.	Efiopiya	39,30	107	Avstraliya	22,40
76.	Yəmən	39,10	108	Uqanda	20,40
77.	Bosniya və Hersoqovina	39,00	109	Anqola	20,30
78.	Ukrayna	38,40	110	Namibiya	20,00
79.	Çernoqoriya	38,00	111	Honqonq	18,20
80.	Serbiya	37,80	112	Çin	17,50
81.	Litva	36,70	113	Kamerun	16,80
82.	Sloveniya	35,50	114	Səudiyyə Ərəbistanı	16,70
83.	Rumıniya	34,80	115	Bolqarıstan	16,20
84.	Kuba	34,40	116	Lüksemburq	16,20
85.	CAR	33,20	117	İran	16,20
86.	Seneqal	32,10	118	Qazaxıstan	15,90
87.	Tayvan	31,40	119	Qibraltar	15,50
88.	Suriya	29,80	120	Nigeriya	13,40
89.	Qvatemala	29,60	121	Küveyt	12,60
90.	Papua-Yeni Qvineya	27,80	122	Qatar	10,30
91.	İndoneziya	26,40	123	Rusiya	9,50
92.	Trinidad və Tobaqo	26,40	124	Özbəkistan	9,00
93.	Honduras	26,10	125	Estoniya	7,70
94.	Qabon	25,80	126	Çili	6,20
95.	Əlcəzair	25,70	127	Uollis və Futuna	5,60
96.	Makedoniya	25,70	128	Azərbaycan	4,60
97.	Yeni Zelandiya	25,50	129	Oman	4,40
98.	Venesuela	25,50	130	Ekvatorial Qvineya	4,10
99.	Moldova	25,00	131	Liviya	3,30
100.	Zambiya	24,10			

**Azərbaycan Respublikası üzrə gömrük daxilolmaları
(mln. manat) (2001-2010-cu illər üzrə)**



Qrafik 1

həsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsinə göndərilir. Qəbul olunmuş qanun layihəsi dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilir (bax: qrafik 1, 2).

DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ BORCLAR – dövlət büdcəsinə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddətdə ödənilməli olan, lakin ödənilməmiş vergilər, qeyri-vergi ödənişləri üzrə borclar və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi orqanları tərəfindən hesablanmış penya və maliyyə sanksiyaları.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN KASSA İCRASI – dövlət büd-

cəsinə daxilolmaların yığılmasını və onun büdcə təsnifatına müvafiq ünvanlı istifadəsini təmin edən icra mexanizmi.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN KƏSİRİ – dövlət büdcəsi xərclərinin gəlirlərlə təmin olunmayan məbləği.

İstənilən kəsiri, hansı yolla olursa olsun, maliyyələşdirmək lazımdır. Əgər maliyyələşmə mənbələri yoxdursa, vəsaitləri, sadəcə olaraq, xərcləmək olmaz. Dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşməsinin iki əsas mənbəyi mövcuddur. Birincisi pulların emissiyasıdır. Bu mənbə hesabına büdcənin müntəzəm olaraq maliyyələşməsi inflyasiyaya gətirib çıxarır.

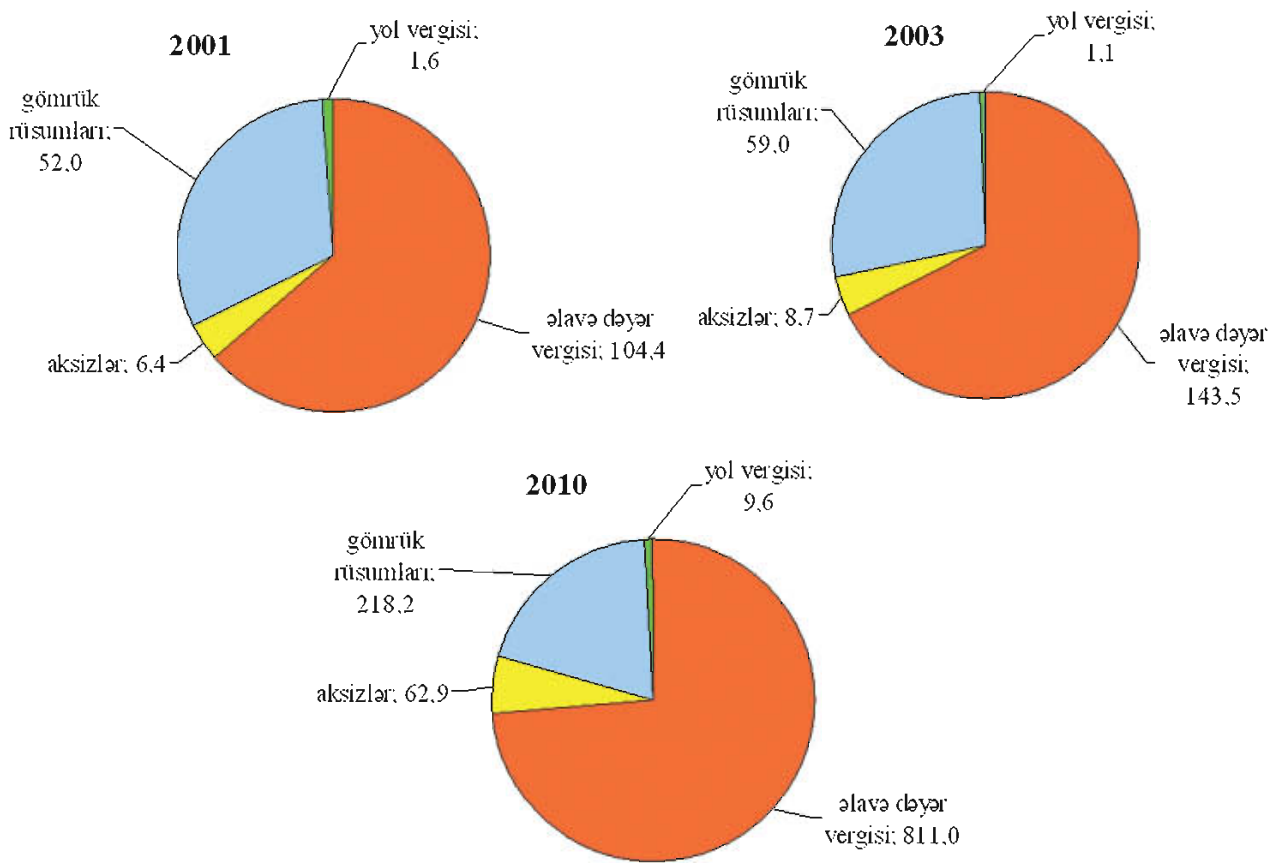
Büdcə kəsirinin maliyyələşməsinin ikinci mümkün mənbəyi istiqrazlardır. Əgər dövlət öz rezidentlərindən istiqraz əldə

edirsə, o, daxili, qeyri-rezidentlərdən əldə edirsə, xarici istiqraz olur.

Bəzi ölkələrdə büdcə kəsirinin emissiya maliyyələşməsinin daha düzgün alternativini kimi üçaylıq, altıaylıq və illik ödəmə müddəti ilə müxtəlif dövlət qiymətli kağızlarından – dövlət xəzinə istiqrazlarından, xəzinə öhdəliklərindən, daxili valyuta borcları istiqrazlarından, dəyişən kuponlu federal borcları istiqrazlarından, dövlət əmanət istiqrazlarından, qızıl standartlarından istifadə edilir.

Büdcə kəsirinin xarici mənbələri kimi, əksər hallarda beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankının, Dünya Bankının kreditləri çıxış edir.

***Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin ümumi həcmində
gömrük daxilolmaları (mln. manat)***



Qrafik 2

İnkişaf etmiş ölkələrin dövlət büdcələri də xroniki olaraq kəsirlidir. Belə ki, bu ölkələrdə iqtisadi artım sürəti nə qədər ki kifayət qədər yüksək idi, kəsirə çox mənfi hal kimi baxılmırdı. Məşhur ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns hətta məcmu tələbin ölçülərinin artırılması və iqtisadiyyatın canlandırılması üçün kəsirli maliyyələşmə siyasətini aparmağı məsləhət görürdü. Lakin 1980-ci illərin əvvəllərində belə vəziyyət həm iqtisadçı alimlər, həm də siyasətçilər tərəfindən çox böyük tənqiddə məruz qaldı. Bu tənqidin əsas müddəaları aşağıdakılardır: büdcə kəsiri xarici tica-

rətin qeyri-tarazlığına və yüksək inflyasiyaya səbəb olur, faiz dərəcələrinin artırılmasına və investisiyaların səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır, vergi ödəyicilərinin gələcək nəslinə ağır bir "yük" qoyur. 1985-ci ildə məhz bu səbəbdən ABŞ Konqresi "Tarazlı büdcə və fövqəladə vəziyyətlərdə kəsir üzərində nəzarət haqqında" Qanun qəbul etdi. Bu Qanun Qremm-Rudmen qanunu kimi çox məşhurdur (onun təşəbbüskarlarının adı ilə). Qanun 1991-ci ildə tarazlı büdcəyə nail olunmasına, federal büdcənin kəsirinin azaldılmasına yönəldilmiş illik tədbirləri nəzərdə tuturdu. Qanun

həyata keçirilmədi, lakin büdcə kəsirinin maliyyələşməsinə yanaşmanın dəyişilməsində böyük rol oynadı.

DÖVLƏT DOTASIYASI –

1. Zərərin ödənmə məqsədi ilə və ya digər məqsədlərə görə vətəndaş və müəssisə üçün dövlət müavinəti, əlavə pul vermə.
2. Malların istehsal və reallaşdırılmasına sərf edilən məsrəflərin fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərlə ödənilmədiyi təşkilatların müdafiəsi üçün büdcədən ayrılan pul vəsaitləri. Bunlar həm də əhaliyə satılan malların reallaşmasına nisbətən aşağı pərakəndə qiymətlərin saxlanması üçün ayrılan vəsaitlərdir.

Cədvəl 1

***Azərbaycan Respublikasının 2003-2010-cu illər ərzində
dövlət büdcəsinin gəlirləri***

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2003-cü il icra	2010-cu il icra	2011-ci il proqnoz
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	mln. manat	1220.9	11403.0	15 554.2
	mln. manat	1243.1	14207.6	19 442.8
Neft gəlirləri	mln. manat	470.6	7849.7	11 513.2
Qeyri-neft gəlirləri	mln. manat	750.3	3553.3	4 041.0
ÜDM-də xüsusi çəkisi	%	17.1	27.4	34.7
Hər nəfərə düşən büdcə gəlirləri	manat	147.7	1251.6	1 690.8
	dollar	150.4	15594	2 113.5

Cədvəl 2

***Azərbaycan Respublikasının 2003-2010-cu illər ərzində
dövlət büdcəsinin xərcləri***

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2003-cü il icra	2010-cu il icra	2011-ci il proqnoz
Dövlət büdcəsinin xərcləri	mln manat	1234.5	11765.9	15 941.2
	mln dollar	1257.0	14659.7	19 926.5
ÜDM-də xüsusi çəkisi	%	17.3	28.3	35.6
Hər nəfərə düşən büdcə xərcləri	manat	149.4	1291.4	1732.1
	dollar	152.1	1609.0	2166.1

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin tərkibi

	Mütləq kəmiyyətlərlə, milyon manat			Nisbi kəmiyyətlərlə, yekuna görə, faizlə		
	2000	2005	2010	2000	2005	2010
Gəlirlərin cəmi	714,6	2055,2	11403,0	100,0	100,0	100,0
fiziki şəxslərin gəlir vergisi	94,0	317,4	590,2	13,2	15,4	5,2
hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	125,9	355,4	1429,9	17,6	17,3	12,5
torpaq vergisi	6,7	15,3	35,3	0,9	0,7	0,3
əmlak vergisi	11,8	40,4	101,8	1,7	2,0	0,9
əlavə dəyər vergisi	190,8	599,9	2082,5	26,7	29,2	18,3
aksizlər	22,4	141,0	514,9	3,1	6,9	4,5
mədən vergisi	50,4	53,5	130,1	7,1	2,6	1,1
xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	63,4	205,2	291,8	8,9	10,0	2,6
digər vergilər	31,3	28,1	90,3	4,4	1,4	0,8
sair daxilolmalar	117,9	299,0	6136,2	16,5	14,5	53,8
Xərclərin cəmi	764,0	2140,7	11765,9	100,0	100,0	100,0
iqtisadiyyata	89,4	447,7	4889,9	11,7	20,9	41,6
sosial-mədəni tədbirlərə, o cümlədən	382,6	843,3	2901,4	50,1	39,4	24,7
<i>təhsilə</i>	<i>181,8</i>	<i>372,5</i>	<i>1180,8</i>	<i>23,8</i>	<i>17,4</i>	<i>10,0</i>
<i>mədəniyyət, incəsənət və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyətə</i>	<i>18,1</i>	<i>45,5</i>	<i>145,2</i>	<i>2,4</i>	<i>2,1</i>	<i>1,2</i>
<i>səhiyyəyə</i>	<i>40,9</i>	<i>115,3</i>	<i>429,2</i>	<i>5,4</i>	<i>5,4</i>	<i>3,6</i>
<i>bədən tərbiyəsinə</i>	<i>2,4</i>	<i>5,1</i>	<i>23,2</i>	<i>0,3</i>	<i>0,2</i>	<i>0,2</i>
<i>sosial müdafiəyə</i>	<i>104,9</i>	<i>217,7</i>	<i>1108,0</i>	<i>13,7</i>	<i>10,2</i>	<i>9,4</i>
<i>sosial təminata</i>	<i>34,5</i>	<i>87,2</i>	<i>15,0</i>	<i>4,5</i>	<i>4,1</i>	<i>0,1</i>
<i>elmə</i>	<i>9,3</i>	<i>28,8</i>	<i>92,8</i>	<i>1,2</i>	<i>1,3</i>	<i>0,8</i>
<i>məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq</i>	<i>74,4</i>	<i>206,4</i>	<i>668,5</i>	<i>9,7</i>	<i>9,6</i>	<i>5,7</i>
<i>qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması</i>	<i>37,0</i>	<i>123,9</i>	<i>303,0</i>	<i>4,8</i>	<i>5,8</i>	<i>2,6</i>
sair xərclər	171,3	493,6	2910,3	22,5	23,1	24,7

Cədvəl 4

Dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2003-cü il icra	2010-cu il icra
Dövlət büdcəsinin kəsiri	mln. manat	48,1	362,9
	mln. dollar	49,0	452,2
ÜDM-də xüsusi çəkisi	%	0,7	0,9
Daxili və xarici borclanma, o cümlədən xaricdə qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən daxilolmalar	mln. manat	-5,9	105,5
Özəlləşdirmədən daxilolmalar	mln. manat	19,6	56,7
İlin sonuna vahid xəzinə hesabının qalığı (məqsədli təyinatlı maliyyələşmələr istisna olmaqla)	mln. manat	0,0	86,1
Büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar daxilolmaları	mln. manat		114,6

Qiymət səviyyəsinin saxlanması üçün dövlət dotasiyaları – topdan və ya pərakəndə qiymətlərin bu dotasiyanı təqdim edən idarəetmə orqanı tərəfindən müəyyən olunan səviyyədə saxlanması üçün müəssisələrə verilən federal və ya regional dotasiyalardır.

Aşağı büdcələrə dövlət dotasiyası elə pul vəsaitləridir ki, yuxarı büdcələrdən müəyyən məbləğdə və aşağı büdcələrin xərcləri onların gəlirlərini üstələyəndə qəti balanslaşdırılma üçün geri qaytarmamaq şərti ilə verilir.

DÖVLƏT ƏMLAKININ ÖZƏLLƏŞDİRİLMƏSİ – dövlət əmlakının “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun alıcıların mülkiyyətinə verilməsi (bax: böhran).

DÖVLƏT ƏMLAKININ ÖZƏLLƏŞDİRMƏ ÜÇÜN AÇIQ ELAN EDİLMƏ ANI – dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərar qəbul etdiyi vaxt.

DÖVLƏT ƏMLAKININ SİĞORTALANMASI – keçmiş SSRİ-də icbari xarakter daşıyırdı və yalnız dövlət müəssisə və təşkilatlarının xüsusi təşkilatlarına və ya ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə və ya istifadəyə verilən tikililərini və əmlakını əhatə edirdi. Əsasən, dövlətin ibadət üçün dini təşkilatlara pulsuz istifadəyə verdiyi binalar, həmçinin yerli sovetlərə məxsus olan müəyyən müddətə ayrı-ayrı vətəndaşlara icarəyə verilən kiçik evlər sığortalanırdı.

DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ – bütün dövlət orqanlarına daxilolmalar, başqa sözlə, dövlətin funksiyalarını həyata keçirmək üçün səfərbər etdiyi gəlirlər. Vergi daxilolmalarından, həmçinin dövlət müəssisələri və təşkilatlarının gəlirlərinin dövlətə

latlara və ya ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə və ya istifadəyə verilən tikililərini və əmlakını əhatə edirdi. Əsasən, dövlətin ibadət üçün dini təşkilatlara pulsuz istifadəyə verdiyi binalar, həmçinin yerli sovetlərə məxsus olan müəyyən müddətə ayrı-ayrı vətəndaşlara icarəyə verilən kiçik evlər sığortalanırdı.

DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ – bütün dövlət orqanlarına daxilolmalar, başqa sözlə, dövlətin funksiyalarını həyata keçirmək üçün səfərbər etdiyi gəlirlər. Vergi daxilolmalarından, həmçinin dövlət müəssisələri və təşkilatlarının gəlirlərinin dövlətə

lət büdcəsinə köçürülən hissəsindən təşkil olunur.

Vergitutma dövlətin zəruri şərti və mövcudluq vasitəsidir. Vergi siyasəti (bəzən fiskal siyasət adlanır) dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşması zamanı dövlət tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlərin təcəssümüdür. Vergi siyasətinin aparılması üçün alətlər vergi sistemi adlanır. Bu alətlər 4 qrupa bölünür: birinci, vergitutma bazasının müəyyən edilmə üsulları (vergi növləri), ikinci, vergi dərəcələri, üçüncü, bu və ya digər vergilərə təqdim edilən güzəştlər və dördüncü – vergilərin tutulması və bölüşdürülməsi üsulları. Büdcə gəlirlərinə həmçinin müəssisə gəlirlərinin dövlətə məxsus hissəsi də hesablanır. Bu dividendlər daha çox dövlətə məxsus sahələr üzrədir. Beləliklə, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini və bütövlükdə dövlət sektorunun gəlirlərini fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, dövlət müəssisələrinin heç də bütün gəlirləri bilavasitə dövlət orqanlarının sərəncamında olmur. Əgər müəssisə bazar qanunları üzrə fəaliyyət göstərsə, onun maliyyəsi dövlətin maliyyəsindən ayrılmalıdır. Dövlət müəssisəsi sərbəst olaraq, əmək haqqını, digər məsrəfləri ödəməli və bir qayda olaraq, mənfəətin bir hissəsini öz inkişafına investisiya etməlidir.

DÖVLƏT XƏRCLƏRİ – bunlar aşağıdakılara yönəldilən xərclərdir:

- iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına;
- müdafiə və orduya;
- idarəetməyə (dövlət qulluqçularına xərclər);

- elm və mədəniyyətə;
- maarif, səhiyyə və sosial proqramlara;

- borclar üzrə ödənişlərə.

Dövlət büdcəsindən aşağıdakı ödəmələr aparılır:

- təxsisat – müəssisə və idarələrin saxlanmasına dövlət büdcəsindən pul vəsaitlərinin verilməsi.

- subsidiyalar – dövlət təşkilat və idarələrinə təqdim olunan dövlət pul vəsaitinin növü.

- subvensiyalar – inkişaf məqsədilə yerli hakimiyyət orqanlarına və ya ayrıca sahə təsərrüfat orqanlarına təqdim olunan dövlət maliyyə müavinətinin növü.

- dotasiyalar – müdafiə məqsədilə müəssisə və idarələrin zərərinin ödənilməsi üçün dövlət müavinətinin növü.

DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARI – qanunvericilik aktlarının hazırlanması, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının təşkili və tənzimlənməsi, müdafiə və mühafizə edilməsi üzrə xidmətlər göstərilir. İstehsal prosesində iştirak etmir, əsasən, istehlakçı funksiyasına malik olurlar. Məhsul və xidmətlərinin son istehlakını həyata keçirirlər. MHS-də istifadə edilən göstəricidir.

DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARININ XƏRCLƏRİ – dövlət qanunvericilik, idarəetmə (icra), hüquq mühafizə və müdafiə orqanlarının fərdi və kollektiv xidmətlərin göstərilməsinə çəkdiyi xərclərin cəmini özündə əks etdirir.

Dövlət idarəetmə orqanlarının fərdi xidmətlər üçün istifadə etdiyi əmtəə və xidmətlərə xərcləri – dövlət idarəetmə təşkilatı bölməsinə (sektora) aid edilən

hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ev təsərrüfatlarına fərdi xidmətlər göstərmək məqsədilə alındıqları məhsul və xidmətlərə çəkilən xərcləri xarakterizə edir. Belə xərclər dövlət büdcəsi hesabına və büdcədən kənar fondlardan maliyyələşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlarının kollektiv xidmətlərə xərcləri – büdcə təşkilatları tərəfindən dövlət büdcəsi hesabına, ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına deyil, bütövlükdə cəmiyyətin tələbatını ödəyən xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqəli xərcləri özündə əks etdirir. Ona müdafiə xərcləri, idarəetmə, elm və elmi xidmət xərcləri (qeyri-bazar), küçələrin abadlaşdırılması və işıqlandırılmasına xərclər, kənd təsərrüfatına xidmət edən təşkilatların xidmətləri üzrə xərclər daxil edilir. MHS-də istifadə edilən göstəricidir.

DÖVLƏT İNTİZAMI (*state discipline*) – dövlət və digər təşkilatların və onların əməkdaşlarının üzərinə düşən öhdəliklərin vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsi. Tələblər dövlətin müxtəlif fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Onlar cəmiyyətin normal fəaliyyət göstərməsi üçün qayda yaradılmasının bir vasitəsidir. Dövlət intizamı dövlət tərəfindən hazırlanır və hüquqi normalara əsaslanır. Dövlət intizamının əmək, iqtisadi, hərbi və nəqliyyat növlərini fərqləndirirlər. Dövlət intizamı ictimai intizamdan fərqli olaraq, dövlət tərəfindən məcburi qaydada gözlənilir.

DÖVLƏT İSTİQRAZ KONVERSİYASI – dövlət istiqrazının ilkin şərtlərinin dəyişilməsi. Faizlərin aşağı düşməsinə

də, ödənişlərin uzadılmasında, istiqrazın ödənilməsi üsulunun dəyişdirilməsində və s. təcəsüm olunur. Çox zaman dövlət istiqraz konversiyası zamanı hökumət nominal faiz ölçüsünü dəyişir (adətən, azaldır). Məcburi, könüllü və fakültativ dövlət istiqraz konversiyası mövcuddur. Məcburi konversiya zamanı istiqrazların sahibləri köhnə qiymətli kağızları ya yenisi ilə, ya da uzadılmış alışı müddəti ilə dəyişdirməlidir. Fakültativ dövlət istiqraz konversiyası seçim konversiyasıdır və müəyyən istiqraz meyarları əsasında aparılır. Könüllü konversiya kreditörün razılığı ilə həyata keçirilir və mahiyyətcə fakültativ konversiyanın müxtəlifliyini özündə əks etdirir.

DÖVLƏT İSTİQRAZI – adətən, pul formasında buraxılır. Dövlət istiqrazı qısamüddətli (cari), ödənilmə müddəti 1 ilədək olan, ortamüddətli (1 ildən 5 ilədək) və uzunmüddətli (5 ildən çox), gəlirliliyinə görə isə faizli və uduşlu olur. Yayılma yerinə görə daxili dövlət istiqrazına və xarici pul bazarlarında realizə olunan xarici dövlət istiqrazına bölünür. Əksər ölkələrdə dövlət istiqrazı dövlət krediti fəaliyyətinin əsas formasıdır. Bu və ya digər dövlət şəraitdən asılı olaraq nisbətən qısa müddətə, istiqrazın köməyi ilə böyük məbləğdə pul vəsaiti toplayır. İqtisadiyyatda yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq dövlət istiqrazından xroniki defisitli dövlət büdcəsi xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur.

Dövlətin borclu və kreditör kimi çıxış etdiyi kredit münasibətləri

növü. Hər hansı bir xərcin ödənilməsi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən istiqraz (məsələn, hərbi istiqraz) zamanı borc alan dövlət olur. Bir qayda olaraq, dövlət istiqrazı (borcu) borcverən tərəfindən dövlət istiqrazlarının və ya digər dövlət qiymətli kağızlarının mənimsənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman borcverən borcalandan təqdim edilən pul vəsaitinə və ya digər əmlaka görə müəyyən edilmiş faiz əldə etmək hüququna və ya dövlət istiqrazının (borcunun) tədaviyə buraxılış şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlara malik olur.

Borcverənin müəyyən dövlətin rezidenti olub-olmamasından asılı olaraq, daxili və xarici dövlət istiqrazı (borcu) fərqləndirilir. Bütün dövlət istiqrazının (borcun) məbləği müəyyən vaxt ərzində dövlət borcunu təşkil edir. Dövlət istiqrazı (borcu) məcburi və könüllü qaydada həyata keçirilə bilər.

DÖVLƏT KAPİTALİZMİ – ölkənin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə yönəldilmiş dövlət tədbirləri kompleksi. Sovet iqtisad elmində kapitalist sistemində dövlətin iqtisadiyyatda rolu ilə bağlı geniş tədqiqatlarda qəbul edilmiş konsepsiya. Dövlət kapitalizminin mahiyyəti dövlətin təbiəti, bu və ya başqa ölkənin konkret tarixi şəraiti və iqtisadiyyatının spesifikasiyi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata qədərki dövrdə dövlət kapitalizmi geniş təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək məqsədilə dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsidir. İnkişafın erkən mərhələsində formalaşan sahibkarlar dövlət-

dən xüsusi kapital yığımı prosesini sürətləndirmək üçün istifadə etmişdir. Bu sahədə dövlət tələbləri bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir. Dövlət, kilsə və icma torpaqlarının xüsusi mülkiyyətə çevrilməsidir. Dövlət torpaqlarının paylanması iqtisadi inkişafın sonrakı mərhələlərində də xüsusi kapitalla dövlət tərəfindən maddi yardım göstərilməsinin çox yayılmış forması olmuşdur (Böyük Britaniya, ABŞ, Rusiya və s. ölkələrdə). Avropa və Amerikanın digər ölkələrində iqtisadiyyat inkişaf etdikcə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin formaları da təkmilləşmişdir. Azad rəqabət dövründə dövlət kapitalizminin əsas məzmunu işçi qüvvəsinin istismarı və izafi dəyər götürülməsi üçün şəraitin təmin olunması, dövlət torpaqlarının xüsusi mülkiyyətə verilməsi, müstəmləkələr ələ keçirilməsi və qərar edilməsi, dövlət sənayesinin və dövlət inhisarının yaradılması, kapitalistlərə dövlət yardımı göstərilməsi və ucuz kredit verilməsi və s. təşkil edir.

DÖVLƏT KƏMİYYƏT VAHİDİNİN ETALONU – ölkədə kəmiyyət vahidi kimi qəbul edilmiş ilkin etalon.

DÖVLƏT KREDİTİ – dövlətin kreditör, borc alan və ya zəmanətçi kimi çıxış etdiyi kredit münasibəti. Bu zaman borcverən və ya kreditör rolunda dövlət özü çıxış edir. Əsas formalarına aiddir: dövlət istiqrazları, qısamüddətli xəzinə öhdəlikləri, əhalinin əmanət kassaları və banklar vasitəsilə dövlətin qiymətli kağızlarının alınması üçün xərclənən əmanətləri və s.

DÖVLƏT QİYMƏTLİ KAĞIZLARI – hökumət və ya yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən büdcə kəsirinin örtülməsi üçün mütləq hökumətin təminat verdiyi qiymətli kağız. Dövlət qiymətli kağızlarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir: bazar dövlət kağızları: not, bon, xəzinə vekselləri və s; qeyri-bazar qiymətli kağızları: əmanət bonları, sertifikatlar.

DÖVLƏT MALİYYƏSİ – ümumi milli məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi əsasında pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsi üzrə iqtisadi münasibətlər mühitində formalaşan sistem.

Maliyyə sistemi – iqtisadi subyektlər arasında pul vəsaitləri fondlarının qanunvericiliklə müəyyən olunan normativlər əsasında müvafiq institutlar, müəssisələr vasitəsilə formalaşması və istifadəsi üzrə münasibətlərdir.

Dövlət maliyyəsi:

- dövlət büdcəsi;
- dövlət büdcədən kənar fondları;
- dövlət sosial sığortası (pensiya fondu);
- dövlət əmlak və şəxsi sığortası.

Dövlət maliyyəsinin aşağıdakı funksiyalarını ayırırlar:

- toplayıcı (dövlətin mövcudluğunun və onun fəaliyyətinin təmin edilməsinin maddi əsasının yaradılması);
- tənzimləyici (elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və sosial problemlərin həlli məqsədilə maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi);
- bölüşdürücü (məqsədli təyinatlı müvafiq fondlar: dövlət büdcəsi, sosial sığorta fondu,

xüsusi fondlar, müəssisə fondları vasitəsilə pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi);

– nəzarətedici (vergilərin tutulmasının düzgünlüyünün təmin olunması və onların məqsədli təyinatı üzrə istifadəsi).

DÖVLƏT MƏNZİL FONDUNUN SİĞORTALANMASI – keçmiş SSRİ-də 1956-cı ilə qədər icbari sığorta növü. Dövlət müəssisələrinin, idarələrinin, təşkilatlarının, eləcə də zəhmətkeş deputatları sovetinin nəzdində olan yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri sığortaya məruz qalırdı. 1956-cı ildən dövlət mənzil fondunun bərpası digər dövlət əmlakı növləri kimi büdcə maliyyələşməsi qaydasında aparılırdı.

DÖVLƏT MƏŞĞULLUQ FONDU – dövlətin məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan büdcədən kənar dövlət fondu. Fond işverənlərin mütləq payları (ödəmələri), işləyən vətəndaşların əmək haqqından tutulan mütləq sığorta payları, ölkə və yerli büdcədən ayırmalar, hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü payları əsasında formalaşır. Dövlət büdcəsindən ayırmalar və sığorta paylarının miqdarı, məşğulluq fondunun büdcəsi və onun həyata keçirilməsinin hesabatı parlament tərəfindən təsdiq olunur.

DÖVLƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN, İDARƏLƏRİNİN VƏ TƏŞKİLATLARININ ƏMLAK SİĞORTASI – sığorta növlərinin məcmusudur ki, bunların da məcmusu dövlət mülkiyyəti olan əmlak.

DÖVLƏT MÜLKİYYƏTİ – bu mülkiyyət formasında sərən-

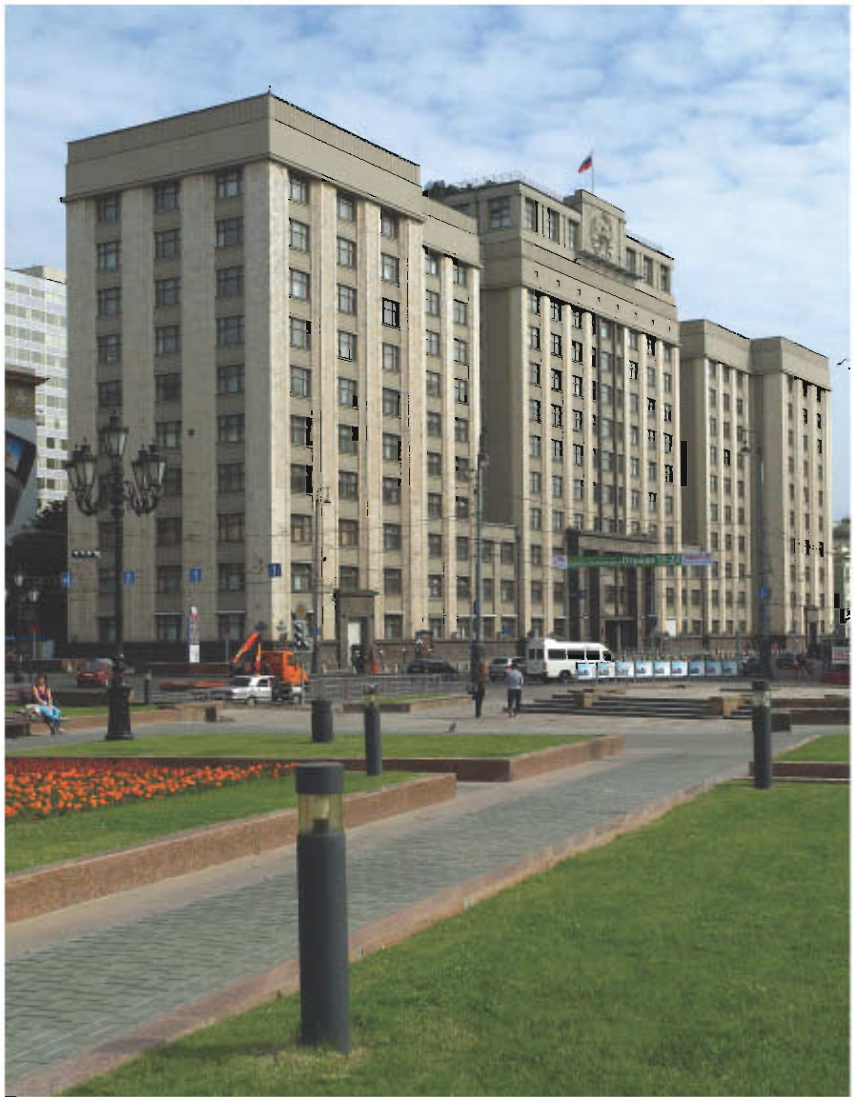
camçı subyektlər dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır, mülkiyyətin obyekt qismində isə təbii ehtiyatlar, torpaq, binalar, maddi ehtiyatlar, maliyyə, qiymətli şeylər, əsas vəsaitlər, informasiya, mənəvi və mədəni dəyərlər çıxış edir. Dövlət mülkiyyəti mülkiyyətin digər formalarından onunla fərqlənir ki, mütləq mülkiyyət hüquqları ayrı-ayrı şəxslərə və onların birliklərinə deyil, dövlətin siyasi və iqtisadi hakimiyyət institutuna məxsus olur. Burada dövlət əmlakın (istehsal şərtlərinin) ali sərəncamçısıdır. İstehsalı dövlət tərəfindən təyin edilmiş rəhbərlər (menecerlər) idarə edir. Dövlət müəssisələrinin mülkiyyətinin xüsusiyyəti əmlakın hissələrə bölünməməsi və iqtisadi prosesin ayrı-ayrı iştirakçılarının fərdiləşdirilməməsindən ibarətdir. Bu mənada dövlət mülkiyyəti unitardır. Burada əsas istehsal amilləri (vasitələri) üzərində mülkiyyət anonimliyən ən yüksək formasıdır, çünki müəssisələrin əmlakı barəsində sərəncam verməyin subyekt qismində dövlət orqanları çıxış edir. Sənaye istehsalında ictimailəşmə prosesi mülkiyyətin anonimliyinin güclənməsinə və onun funksiyalarının müxtəlif səviyyəli xüsusi orqanlarda institutionallaşmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın getdikcə daha artıq dərəcədə sosiallaşması baş verir. Buna görə də obyektiv zəruri forma kimi dövlət mülkiyyətinin bəzi cəhətləri artıq yaxın perspektivdə aktuallaşır. Ekologiya sahəsində və milli əhəmiyyət kəsb edən digər sahələrdə dövlət mülkiyyətinin xüsusiyyətləri praktiki

mənada ekoloji, sosial və digər proqramların həyata keçirilməsinin institusional mexanizminə çevrilir. Dövlət hakimiyyətinin reallaşdırılmasının daha bir istiqaməti vardır. O, iqtisadi (və siyasi) hakimiyyətə malik olmaqla iqtisadi prosesin subyektlərinin gəlirlərinin bir hissəsini (vergilər, aksizlər, rüsumlar və s.) direktiv qaydada mənimləyir və onları yenidən bölüşdürür.

DÖVLƏT ÖZƏLLƏŞDİRMƏ OPSİYONU – xarici investora dövlət əmlakının özəlləşdirilməsində dövlət özəlləşdirmə çəklərindən istifadə etmək hüququ verən, nağdsız formada buraxılan adlı qiymətli kağız.

DÖVLƏT ÖZƏLLƏŞDİRMƏ PAYI – Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 1 yanvar tarixinə qeydiyyatda olan hər bir vətəndaşına dəyəri ödənilmədən paylanmış və çəklə özəlləşdirilən dövlət əmlakının orta hesabla 1/80000000 hissəsini ifadə edən adsız (təqdim edənə), nağd dörd özəlləşdirmə çekindən ibarət qiymətli kağızların məcmusu.

DÖVLƏT PLAN KOMİTƏSİ – keçmiş SSRİ-nin əsas iqtisadi orqanı. Dövlət Plan Komitəsi SSRİ xalq təsərrüfatı inkişafının ümumdövlət planlaşdırmasını və xalq təsərrüfatı planlarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirən ittifaq və respublika orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 22 fevral tarixli dekreti ilə yaradılmışdı. Maddi-texniki bazanın yaradılması, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möh-



Dövlət Plan Komitəsinin inzibati binası (Rusiya, Moskva şəhəri)



Nikolay Baybakov

kəmləndirilməsi məqsədilə xalq təsərrüfatının beşillik və daha uzunmüddətli perspektiv planlarını, həmçinin SSRİ xalq təsərrüfatı inkişafının illik planlarını işləyib hazırlayırdı. Dövlət Plan Komitəsi SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafı planlarının qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası üzvü olan digər sosialist ölkələrinin xalq təsərrüfatı planları ilə əlaqələndirilməsi üzrə təkliflər, digər ölkələrlə xarici ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı planlarının layihələrini də tərtib edirdi.

SSRİ Dövlət Plan Komitəsi planların tərtib edilməsi zamanı öz sahələri üçün mərkəz funksiyasını yerinə yetirən sahə nazirliklərinə və öz ərazilərində mərkəz rolunda çıxış edən respublikaların Dövlət Plan Komitələrinə əsaslanırdı. Dövlət Plan Komitəsi tərəfindən tərtib olunan planlar Sov. İKP MK plenumunda, daha sonra isə SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında təsdiq olunurdu.

Dövlət Plan Komitəsinin fəaliyyəti xüsusən II Dünya müharibəsi illərində əvəzsiz olmuşdur. SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 7 avqust 1941-ci il, 421 sayılı qərarına əsasən, SSRİ sənayesinin təhlükəsiz ərazilərə köçürülməsi və səfərbər edilməsi DPK-ya həvalə olunurdu. Köçürmə zamanı aviasiya, sursat və silah istehsalı, tank və zirehli avtomaşınlar istehsalı, qara və əlvan metallurgiya, kimya sənayesinə üstünlük verilirdi. Bütün xalq komissarlıqları işlərini DPK ilə razılaşdırmalı idi. Sərt planlaşdırma və inzibati amirlik sisteminin tətbiqi SSRİ-nin faşizm üzərində qələbə çalmasında misilsiz rol oynadı.

Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi respublika xalq təsərrüfatı inkişafının dövlət planlaşdırmasını, həmçinin xalq təsərrüfatı planlarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirən ittifaq-respublika orqanı idi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və SSRİ Dövlət Plan Komitəsinə tabe idi. 1921-ci il oktyabrın 19-da respublika Xalq Komissarları Sovetinin nəzdindəki Ali İqtisadi Şura tərkibində Ümumplan Komissiyası adı altında yaradılmışdı. İlk sədri Mirzə Davud Hüseynov olmuşdur.

Dövlət Plan Komitəsinin əsas funksiyaları:

- Ölkənin bütün müəssisələri üçün istehsal üzrə tapşırıqların müəyyən olunması: kim, nə və nə qədər istehsal etməlidir. Ölkədə hər bir müəssisəyə mərkəzdən məhsulun növünün (çeşidinin) və onun istehsal həcmi-nin (kəmiyyətinin) göstərilməsi ilə müfəssəl plan verilir. Müəssisələr hər işi ciddi olaraq plan üzrə etməli və hər bir plan dövrünün (ay, rüb, il və beşillik) sonunda tapşırıqların yerinə yetirilməsi barədə hesabat verməli idi. Belə planlar istisnasız bütün iqtisadiyyat, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələri üçün işlənilib hazırlanırdı.

- Məhsulun təchizatçıları ilə istehlakçıları arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin müəyyən edilməsi. Mərkəz hər bir istehsalçının məhsulunu kimə satmalı, kimdən xammal, material, detallar və hansı həcmdə almalı olduğunu əvvəlcədən müəyyən edirdi.

- Malların istehlakının tənzimlənməsi.

- Mal və xidmətlərə mərkəzləşdirilmiş qiymətlərin müəyyən olunması və xalq təsərrüfatında işləyənlərin əmək haqqı ölçüsünə nəzarət.

Sosialist sistemi dağıldıqdan sonra bu qurum da ləğv olunmuş, yeni müstəqil dövlətlərdə onun bir sıra funksiyalarını azad bazar münasibətlərini nəzərə almaqla yeni qurumlar (İqtisadiyyat və Ticarət nazirlikləri, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və s.) həyata keçirir.

DÖVLƏT RENTASI – dövlət tərəfindən sonsuz müddətə buraxılmış istiqraz. Bu cür istiqrazın şərtlərinə görə dövlət borc kapitalı müqabilində hər il müəyyən renta ödəməyi öhdəyə götürür.

DÖVLƏT RÜSUMU – dövlət orqanları tərəfindən hakimiyyət səlahiyyətlərinin icrası zamanı göstərilən və hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olan xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə (sənədlərin tərtibi, qeydiyyatı, razılıqların verilməsi və s.) ödənilən haqq (ödəniş).

“Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 dekabr 2001-ci il tarixli qanununa müvafiq olaraq, dövlət rüsumunun ödəyiciləri hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlərin həyata keçirilməsinə və ya sənədlərin verilməsinə görə müraciət edən AR vətəndaşları, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və hüquqi şəxslərdir.

Əgər iş prosesində eyni vaxtda bir neçə şəxs hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlərin həyata keçirilməsinə və ya sənədlərin verilməsinə görə müraciət edibsə, onda dövlət rüsumu bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən tam həcm-

də onlar arasında razılaşdırılmış ölçüdə ödənilir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, dövlət rüsumu aşağıdakı hallarda tutulur:

- məhkəməyə verilən iddia ərizələrinin və şikayətlərin, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsi barədə ərizələrin və məhkəmə qərarları barəsində şikayətlərin verilməsi, məhkəmə tərəfindən sənədlərin surətinin təkrar verilməsi;
- notariat kontorları və dövlət orqanları tərəfindən notariat hərəkətlərinin aparılması;
- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şəxsiyyət vəsiqəsi, habelə Azərbaycan Respublikasında 30 gündən artıq yaşayan əcnəbilərə qeydiyyat vəsiqəsi verilməsi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul və ya vətəndaşlığından çıxma;
- Azərbaycan Respublikasında və ya Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində konsul əməliyyatlarının aparılması;
- standartlaşdırma və metrologiya sahəsində hüquqi hərəkətlər, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin, əsərin, əlaqəli hüquqlar obyektinin qeydə alınması, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsi və onlarla bağlı digər hüquqi hərəkətlər, habelə icazələrin bəzi növlərinin verilməsi, nəqliyyat vasitələrinə və onların idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi və fiziki şəxslərə xidmətlərin göstərilməsi;

- xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;
- hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və yenidən qeydiyyatı;
- qiymətli kağızların qeydiyyatına alınması (özəlləşdirmə qaydasında qeydə alınması halları istisna olmaqla) və dövlət reyestrinə daxil edilməsi;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən icazənin verilməsi;
- daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqlarının dövlət qeydiyyatına alınması ilə bağlı sənədlərin verilməsi, habelə girovun dövlət qeydiyyatı;
- qiymətli metallardan hazırlanmış zərgərlik və digər məişət məmulatlarının əyarlanması və damğalanması, ekspertizası, materialların tətbiqi, qiymətli daşların ekspertizası və diaqnostikası;
- baytarlıq şəhadətnaməsinin, sertifikatının və baytarlıq preparatlarının qeydiyyat şəhadətnaməsinin verilməsi;
- pestisidlərə, bioloji preparatlara və aqrokimyəvi maddələrə qeydiyyat şəhadətnaməsinin, idxal karantin icazəsinin və fitosanitar sertifikatlarının verilməsi;
- dənizçilik sahəsində şəhadətnamələrin, təsdiqnamələrin, gəmi reyestrindən çıxarışların, sertifikatların, dənizçinin qeyd kitabçasının və şəxsiyyət sənədinin verilməsi, kiçik həcmli gəmilərin qeydiyyatına alınması, onlara gəmi biletinin verilməsi və texniki baxışın keçirilməsi, kiçik həcmli gəmilərin gəmi reyestrindən çıxarış verilməsi, ki-

çik həcmli gəmilərin sürücülərinə sürücülük vəsiqələrinin verilməsi;

- mülki aviasiya sahəsində sertifikatların verilməsi, tanınması və müddətinin uzadılması, şəhadətnamələrin, habelə uçuşlara icazələrin verilməsi;
- tikinti, memarlıq və şəhərsalma sahəsində xidmətlərin göstərilməsi, mövsümi (səyyari) ticarət və xidmət yerlərinin müəyyən edilməsi, habelə küçə reklamının yerləşdirilməsinə birdəfəlik icazənin verilməsi;
- xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinin diplomlarının tanınması;
- dərman vasitələrinin və maddələrinin dövlət qeydiyyatı.

DÖVLƏT SƏRHƏDİ – dövlət ərazisinin hüdudlarını (quru, sular, yerin təki, hava məkanı) müəyyən edən sərhəd xətti və bu xətlər üzrə keçən xəyali şaquli yerin səthidir, yəni onun müstəqilliyinin yayılma hüdudlarıdır. Bir dövlətin quru ərazisini digər dövlətin həmhüdud ərazisindən ayıran sərhəd xətləri quru dövlət sərhədləridir.

Dövlətin ərazi sularını açıq dənizin sularından, həmçinin qonşu dövlətlərin ərazi sularından ayıran sərhəd xətləri dəniz dövlət sərhədləridir.

Dövlətin hava məkanı sərhədi xəyali səthlərdir ki, dövlət sərhədləri xətti üzrə yerin səthinə perpendikulyar olaraq keçir. Həmhüdud dövlətlər arasında quru və dəniz sərhədləri müqavilə qaydasında müəyyən olunur.

Xüsusi dövlət sərhədləri:

Dövlətin ərazi sularının açıq dənizdə qovuşduğu yerlərdə dövlət beynəlxalq hüquqa müvafiq

olaraq, qanunvericilik qaydasında öz dövlət sərhədlərini müəyyən edir.

Coğrafi dövlət sərhədləri – müəyyən coğrafi koordinatlardan keçən xətlərdir ki, bəzən bu və ya digər paralellə, meridianla üst-üstə düşür. Sərhədyanı göllərdə dövlət sərhəd xətləri gölün ortasından və ya dövlətin quru sərhədlərinin onun sahillərinə çıxışını birləşdirən birbaşa xətt üzrə keçir, həm də sahil çevrəsinin və ya suyun səviyyəsinin dəyişilməsi zamanı dövlət sərhədinin bir yerdən başqa yerə keçirilməsi həmhüdud dövlətlərin xüsusi razılığını tələb edir. Dövlət sərhədləri toxunulmazdır. Dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün dövlət bu sərhədlərin pozulmasına qarşı silahlı qüvvələrin tətbiqi də daxil olmaqla, zəruri tədbirlər görmək hüququna malikdir.

Dövlət sərhəd rejimi müvafiq dövlətin daxili qanunvericiliyi,



Azərbaycanın ümumi sərhədləri: cənubda İranla 765 km, Türkiyə ilə 15 km, şimalda Rusiya ilə 390 km, şimal-qərbdə Gürcüstanla 480 km, qərbdə Ermənistanla 1007 km. Sahil xəttinin uzunluğu 713 km.

həmçinin onun həmhüdud dövlətlərlə müqavilələri ilə müəyyən edilir.

DÖVLƏT SİFARİŞİ – təsdiq olunmuş hökumət proqramına müvafiq olaraq, müxtəlif səviyyəli dövlət orqanlarının məhsul buraxılışına, işlərin aparılmasına (yolların, binaların, məktəb, uşaq bağçalarının tikintisi



və ya təmiri) və xidmət göstərilməsinə sifarişdir ki, bunların da reallaşdırılması dövlət büdcəsi vəsaitlərindən maliyyələşdirilir.

Dövlət sifarişinin icraçıları

Dövlət sifarişinin icraçıları həm dövlət müəssisələri, həm də xüsusi şirkətlər ola bilər. Dövlət sifarişinin icraçıları əksər hallarda onun yerinə yetirilməsi üçün güzəştlər alır, dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan xammal, yarımfabrikatlar, tikinti materiallarının haqqını verir, həmçinin vergi güzəştləri əldə edirlər, yəni ya vergiləri ödəmir, ya da onları daha aşağı dərəcələrlə ödəyirlər.

Dövlət sifarişinin alınması

Dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi zamanı əldə olunan mənfəət o qədər böyükdür ki, şirkətlər sifarişin əldə olunması üçün sərt mübarizə aparır. Dövlət sifarişini xüsusən ölkənin böhranlı və qeyri-stabil olduğu vəziyyətdə əldə etmək sərfəlidir, bu zaman o, şirkətin yaşaması üçün təminat və yeganə mənfəət mənbəyinə çevrilir. Bu, dövlət sifarişinin alınmasında haqsız mübarizə metodlarının istifadəsinə gətirib çıxarır: əlaqələr, lobbiləşmə, dövlət məmurlarının ələ alınmasından istifadə olunur.

Dövlət sifarişi şirkətə bilavasitə olaraq müsabiqə əsasında verilə bilər.

Verilən sifarişi yerinə yetirməyə qadir olan yeganə icraçı varsa, sifarişin yerinə yetirilməsi qeyri-səmərəli ola bilər. İkinci halda dövlət sifarişinin alınma şərtləri ehtimal olunan icraçılara göndərilir. Dövlət sifarişinin əldə olunması ilə bağlı müsabi-

qədə iştirak etməyə razılıq verən şirkətlər sifarişin yerinə yetirilməsi üzrə öz layihələrini təqdim edirlər. Belə layihələrdə texniki-iqtisadi göstəricilər və sifarişin yerinə yetirilmə şərtləri əsaslandırılır və sifarişin yerinə yetirilmə müddəti, maya dəyəri və qiyməti göstərilir. Sifarişçi əsaslı yoxlamadan və daxil olan təklif-layihələrin şərtlərinin tutuşdurulmasından sonra daha məqbul olan layihəni seçir və müsabiqənin qalibi ilə dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsinə dair müqavilə bağlayır.

DÖVLƏT SOSIAL MÜDAFİƏ FONDU (DSMF) – Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası, əmək pensiyaları sahəsində idarəetməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı. Əsas vəzifələri təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərdən, fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən (sığortaedənlərdən), eləcə də sığorta olunanlardan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş miqdarda məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanmasını təşkil etmək, öz səlahiyyətləri daxilində məcburi dövlət sosial sığortası, əmək pensiyaları sahəsində qanunvericilik aktlarının tələblərinin yerinə yetirilməsinə və vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək, məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti və dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ölkədə bütün əmək pensiyalarının maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək, məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti hesabına xərclərin maliyyələşdi-

rilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası, əmək pensiyaları, sığortaolunanların fərdi uçotu sahəsində idarəetməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun formalaşması tarixi ölkəmizdə iqtisadi münasibətlərin, eləcə də sosial sığorta və pensiya təminatı üzrə köklü dəyişikliklərin dinamikası ilə birbaşa bağlıdır. SSRİ dövründə Azərbaycanda sosial sığorta və pensiya məsələləri müstəqil deyil, ümumittifaq qanunvericiliyi çərçivəsində inkişaf edirdi. Sovet pensiya təminatı sistemi “haqqı ödəmədən sığorta” prinsipi ilə qurulmuşdu. Zəruri maliyyə vəsaitləri dövlət büdcəsindən və ya müəssisələrin sərbəst vəsaitlərindən götürülürdü. Bu növ pensiya təminatının maliyyə modeli, habelə pensiyaçıların sayının müntəzəm olaraq artması mövcud pensiya sisteminin sabit fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Ötən əsrin 80-ci illərində ölkədə təsərrüfat formalarının dəyişməsi, əksər müəssisələrin özünümaliyyələşmə prinsipinə keçməsi onlarda çalışan işçilərin gələcək pensiya təminatını çətinləşdirdi.

1990-cı ildə “SSRİ Pensiya Fondunun yaradılması haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin Qərarı ilə pensiya təminatını maliyyələşdirəcək SSRİ Pensiya Fondu təşkil olundu və onun Azərbaycan şöəsi yaradıldı.

1991-ci ildə “Azərbaycan SSR-də sosial sığorta üzrə idarəçi-

liyin təkmilləşdirilməsi və maliyyələşdirmə qaydası haqqında” Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin və həmkarlar ittifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının qərarı ilə həmkarlar ittifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının nəzdində Azərbaycan SSR Sosial Sığorta Fondu yaradıldı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra respublikanın dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə başlandı və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə (16.12.1991) SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fonduna çevrildi.

“Sosial Sığortaya və Məşğulluq Fonduna normativ ayırmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 31 dekabr 1991-ci il tarixli Qanununun bəzi maddələrinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə 1 iyun 1992-ci il tarixdən sosial sığorta üzrə ayırmaların əməyin ödənişi fondunun 40%-ini təşkil etdiyi müəyyən olundu. Qeyd olunan məbləğin 85%-inin Respublika Pensiya Fonduna, 15%-inin isə Sosial Sığorta Fonduna daxil olması nəzərdə tutuldu.

Sosial sığorta və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikası Sosial Sığorta Fondu

bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradıldı. Müstəqil maliyyə bank sistemində malik olan Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət pensiya təminatının, müavinət və ödəniş xərclərinin maliyyələşdirilməsi başlıca vəzifə kimi həvalə olundu.

1997-ci ildə “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun fəaliyyəti məcburi dövlət sosial sığortası sahə-

sində dövlət idarəetməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi daha da təkmilləşdi.

Ölkədə sosial sığorta və pensiya təminatı məsələlərinin Avropa standartlarına uyğun qaydada tam formalaşmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası”nın icrası məqsədilə 2001-2005-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər Dövlət Sosial



Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun inzibati binası



Müdafə Fondunun fəaliyyətinin keyfiyyətə yenidən qurulmasını şərtləndirdi.

2001-ci il noyabrın 27-dən "Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Fond dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotu həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

2002-ci il avqustun 31-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında Əsasnamə" təsdiq olundu. Həmin Əsasnamənin 1-ci bəndinə görə, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası, əmək pensiyaları sahəsində idarəetməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Konsepsiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsi məqsədilə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" 04 avqust 2003-cü il tarixli, 908 nömrəli Fərmanı ilə pensiya təminatı funksiyası məcburi dövlət sosial sığortası və fərdi uçot sahəsində idarəetməni həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna verildi. Bununla da Pensiya İslahatı Konsepsiyasında nəzərdə tutulan sosial sığorta haqlarının yığılması, fərdi uçotun işlənməsi və həyata keçirilməsi, pensiyaların təyin edilməsi və ödənilməsinə nəzarət, gəlirlərin və pensiya xərclərinin səviyyələrində dəyişikliklər haqqında təfəsilatı statistik məlumatın yığılması işləri vahid sığorta-pensiya orqanına verildi.

2006-cı ilin 1 yanvarından sosial sığorta münasibətlərinə əsaslanan yeni əmək pensiyaları sisteminə keçid baş verdi və Fond

bu əsasda fəaliyyət göstərməyə başladı. Bununla yanaşı, həmin tarixdən etibarən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına müəssisə və təşkilatlar tərəfindən aparılan sosial ödəmələrin idarə olunması Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna verildi. 2007-ci il yanvarın 1-dən hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslərin, həmçinin dövlət qulluqçularının əmək pensiyaları ilə təminatına keçilməsi nəticəsində ölkədə vahid sığorta-pensiya sisteminin qurulması başa çatdırıldı.

Ölkəmizdə qurulmuş pensiya sisteminin üçpilləli olması onun çevikliyini şərtləndirən əsas amil və əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət siyasətində daim ön plana çəkilməsi prinsipinin əyani təzahürüdür. Bu sistemdə əmək pensiyalarının baza hissəsi birinci pillə olmaqla, əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin dövlət təminatıdır və həmin hissə dövlət tərəfindən müt-

Cədvəl 1

Beynəlxalq Pensiya və Sosial Fondlar Assosiasiyasının MDB və Baltıqyanı ölkələr üzrə minimum pensiyanın məbləği barədə məlumatı (01.09.2011)

Ölkə	Milli valyuta (ABŞ dolları)	Minimum pensiya	01.09.2011-ci il tarixə milli valyutanın 1 ABŞ dollarına nisbətə kursu
Azərbaycan	manat ABŞ dolları	85,00 ¹ 108,07	0,7865
Ermənistan	dram ABŞ dolları	10 500,00 ² 28,57	367,55
Belarus	bel. rublu ABŞ dolları	443 490,00 86,84	5107,0
Gürcüstan	lari ABŞ dolları	80,00 ³ 48,61	1,6457
Qazaxıstan	təngə ABŞ dolları	24 047,00 ⁴ 164,19	146,46
Qırğızıstan	som ABŞ dolları	1 000,00 ¹ 22,27	44,8970
Latviya	lat ABŞ dolları	49,50 ⁵ 101,64	0,487
Litva	lit ABŞ dolları	360,00 150,43	2,3932
Moldova	ley ABŞ dolları	641,00 ⁶ 56,55	11,3359
Rusiya	rubl ABŞ dolları	2 963,07 ⁷ 102,43	28,9278
Tacikistan	somoni ABŞ dolları	80,00 16,83	4,7524
Özbəkistan	sum ABŞ dolları	111 875,00 64,42	1736,77
Ukrayna	qriven ABŞ dolları	764,00 95,85	7,9707
Estoniya	avro ⁸ ABŞ dolları	128,45 185,61	1,4450

1. Pensiyanın baza hissəsi

2. Əsas pensiya

3. Yaşa görə pensiya

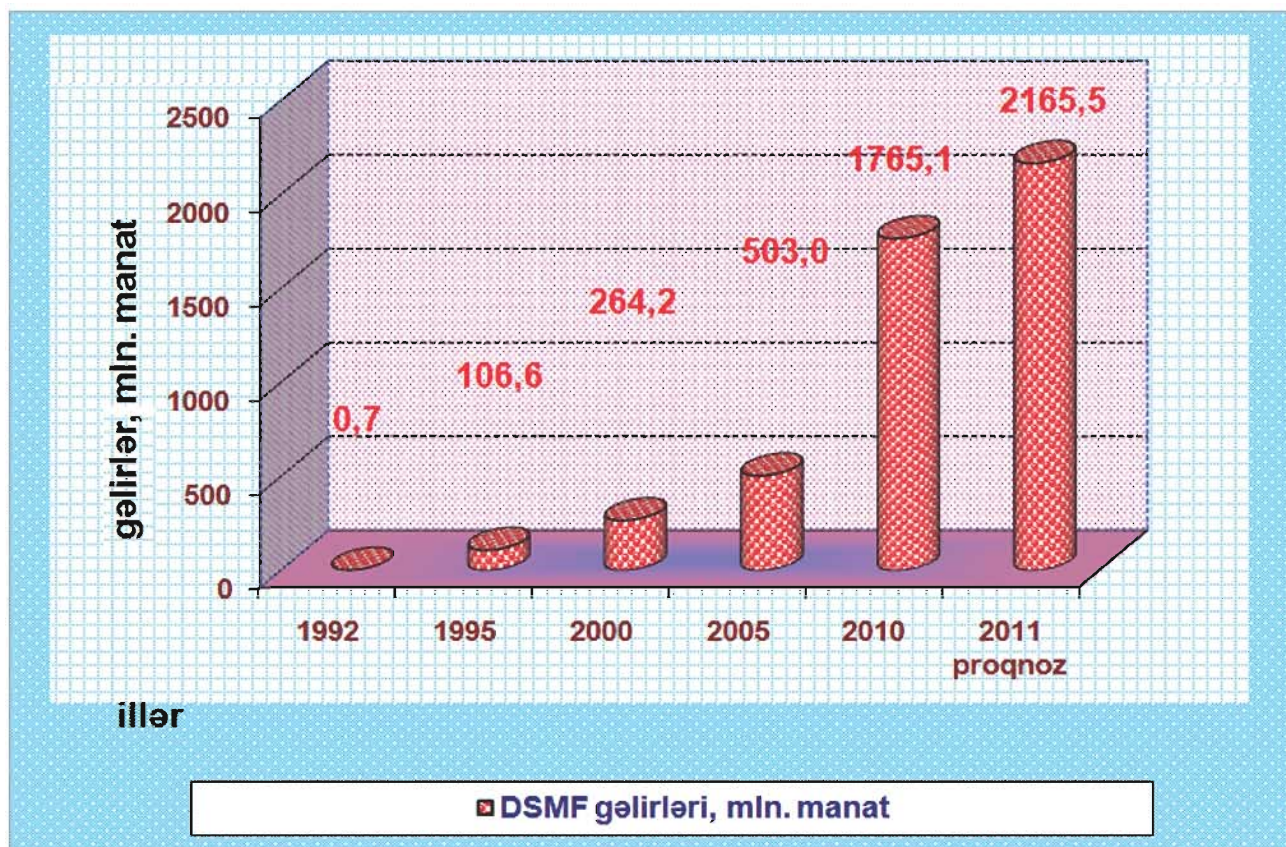
4. Eyni zamanda 8 000,0 təngə və ya 54,62 ABŞ dolları məbləğində baza pensiya

5. 20 ildən çox sığorta stajı olduğu halda. Pensiyanın minimum məbləği sığorta stajı: 20 ildən çox, lakin 30 ildən çox olmadığı halda – 58,50 lat və ya 120,12 ABŞ dolları, 30 ildən çox, lakin 40 ildən çox olmadığı halda – 67,50 lat və ya 138,60 ABŞ dolları, 40 ildən çox olduqda isə 76,50 lat və ya 157,08 ABŞ dolları təşkil edir.

6. Kənd təsərrüfatı işçiləri üçün 570,66 ley və yaxud 50,34 ABŞ dolları

7. Qocalığa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin sabit baza məbləği

8. 01.01.2011-ci il tarixdən dövrüyyəyə Avropa Birliyinin valyutası buraxılmışdır

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirləri**Qrafik 1**

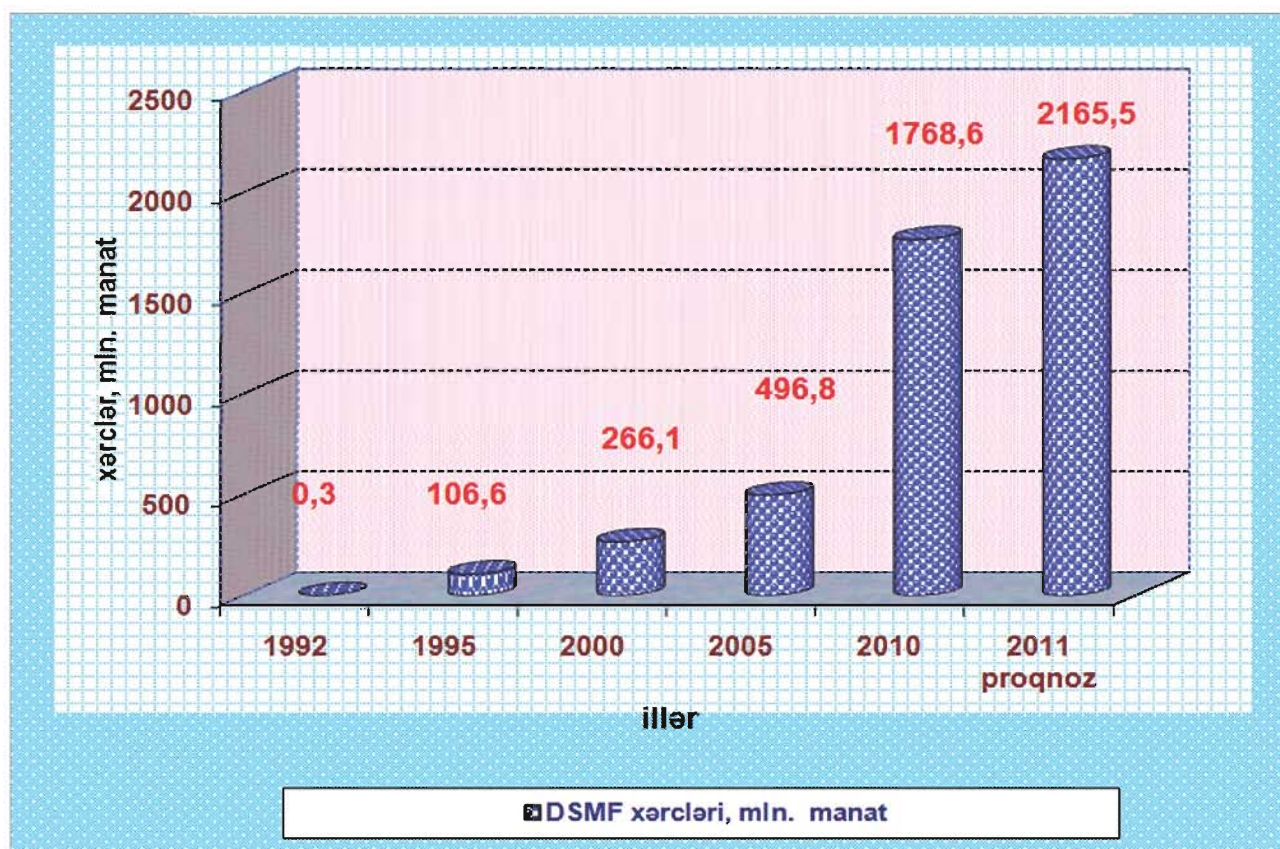
ləq rəqəmlə təyin olunur. Sığorta hissəsi fərdi hesabda şərti olaraq uçota alınan və real pul kütləsi olmayan pensiya kapitalına əsasən hesablanır. Yığım hissəsi isə fərdi hesabda real olaraq toplanan pensiya kapitalına görə təyin olunur.

Pensiya qanunvericiliyinə görə, əmək pensiyalarının sığorta hissəsinin ölkəmizdə ilk dəfə olaraq istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsinə, yəni inflyasiyaya uyğun indeksləşdirilməsi aparılmağa başlandı.

Yeni sığorta-pensiya sistemində keçidin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri əvvəlki sistemlə əhatə olunmuş insanların da bu sistemlə əhatə olunması, onların pensiya hüquqlarının qorunma-

sında sosial ədalətin gözlənilməsi və heç bir məhdudiyyət qoyulmadan yeni şəraitə inteqrasiyasıdır. Belə ki, əvvəlki pensiya sistemi ilə əhatə olunmuş şəxslərin pensiya təminatı yeni normalara uyğunlaşdırılmış və onların yeni sistemin iştirakçısına çevrilməsi, o cümlədən pensiyaların artımı və indeksləşdirilməsinin yeni qaydaları ilə əhatə olunmaları təmin edilmiş, onlara pensiyaya çıxdıqdan sonrakı əmək fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə pensiya kapitalını artırmaq imkanları da verilmişdir. Bununla yanaşı, işləyən pensiyaçıya yaşa görə əmək pensiyasının 50 faizi həcmində ödənilməsi kimi mənfi praktika aradan qaldırılmış və

onlar öz pensiyalarını tam məbləğdə almağa başlamışlar. Göstərilənlərin davamı olaraq 2007-ci ildən etibarən pensiya hesablanmasında əmək haqqına qoyulan məhdudiyyət aradan qaldırılmış, bu tədbir ilkin mərhələdə yeni sistemdə pensiya təyinatı üçün müraciət edən şəxslərə şamil olunmuş, 2008-ci ildən isə əvvəllər pensiyaya çıxmış bütün şəxslərə də aid edilmişdir. Lakin müxtəlif səbəblərdə uzun müddət əmək stajına malik şəxslərin əmək haqqı göstəricilərinin bəzən digər aşağı əmək stajlı şəxslərin əmək haqqı göstəricilərindən az olması səbəbindən yaranan fərqli pensiya hesablanması halları qalmaqda idi ki, bununla bağlı

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərcləri**Qrafik 2**

2010-cu ildən pensiya təyinatı üçün müraciət edən şəxslərin əvvəlki sistemin tətbiqi dövründə qazanılmış pensiya hüquqlarının vahid prinsiplə əmək stajına əsasən müəyyənləşdirilməsinə keçilmişdir. 2011-ci ilin 1 iyulundan isə bu qaydalar əsasında 2006-cı ilə qədər qazanılmış bütün pensiya hüquqlarının yenidən hesablanması aparılmışdır. Beləliklə, pensiya sisteminə köklü islahatlar aparılmış əksər inkişaf etmiş ölkələrdə belə əvvəlki sistemin iştirakçılarının yeni şəraitə inteqrasiyasının hələ də problem olaraq qaldığı bir şəraitdə, ölkəmizdə bu proses tam reallaşdırılmışdır. Sosial müdafiənin Azərbaycan modelinin əsas cəhəti ondan

ibarətdir ki, bu proses, digər keçid dövrü ölkələrində olduğu kimi, “şok” effekti ilə deyil, əvvəlki sistemlə əhatə olunmuş insanların davamlı sosial müdafiə tədbirləri vasitəsilə yeni şəraitə mərhələlərlə inteqrasiyası yolu ilə reallaşdırılmışdır. Hazırda ölkəmizdə qurulmuş sığorta-pensiya sistemi məcburi dövlət sosial sığortası əsasında fəaliyyət göstərir və sistemin əsas məzmununu sığortaolunanlar üçün ödənilən sığorta haqlarının fərdi uçotunun qurularaq, vətəndaşların pensiya təminatının həmin uçotun məlumatlarına əsasən aparılması təşkil edir. Bu baxımdan qurulmuş modeli sosial sığorta, fərdi uçot və pensiya təminatı sahəsindəki funk-

siyaların bir-birini tamamladığı vahid mexanizm kimi də xarakterizə etmək olar.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanmasının avtomatlaşdırılmasına fərdi uçotun tətbiqi nəticəsində nail olunmaqdadır və bu o deməkdir ki, hər bir işləyən şəxs öz gələcək pensiya təminatı naminə sosial sığorta haqlarının tam və vaxtında ödənilməsində maraqlı olur, beləliklə, inzibati nəzarət daha səmərəli ictimai nəzarətlə əvəzlənir. Hazırda bu məqsədlə qurulmuş Fondun mərkəzi məlumat bazasında ölkə əhalisinin 1/3-i, yəni 1280 min nəfər pensiyaçı və 1898 min nəfər sığortaolunan barədə müvafiq məlumatlar toplanmışdır.

Yeni sığorta-pensiya sisteminə pensiyaların artırılması mexanizminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə dəyişdirilməsi mövcud maliyyə imkanlarının bütün pensiyaçıları arasında ədalətli bölgüsünə imkan vermişdir. Ötən 5 ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılması ilə bağlı 7, sığorta hissəsinin artırılması ilə bağlı 5 sərəncam imzalanmışdır. Nəticədə yeni sistem fəaliyyətə başladığı dövrdən indiyədək əmək pensiyalarının minimum məbləği 3,4 dəfə, orta aylıq məbləği isə 4 dəfə artmışdır.

2011-ci ilin 1 iyulundan əvvəlki sistemlə təyin olunmuş pensiyaların yenidən hesablanması nəticəsində 900 min nəfərə yaxın əmək pensiyaçısının pensiyası orta hesabla 40 faiz artırılmışdır. Bununla da bütün pensiyaçılar yoxsulluq səviyyəsindən yuxarı olan pensiya almağa başlamışlar. Eyni zamanda 25 il elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərərək işləməyən elmlər doktoru və elmlər namizədinin pensiyasına əlavələr edilmişdir ki, bununla da həmin şəxslərin pensiyasının məbləği işləyərkən aldığı əmək haqqına çatdırılmışdır.

Bu gün Azərbaycanın sığorta-pensiya modeli nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar və maliyyə institutları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, keçid dövrü ölkələri üçün bir nümunə kimi tövsiyə olunur. 2009-cu ildə Dünya Bankı missiyasının rəsmi məlumatında Azərbaycanın sığorta-pensiya sisteminin beynəlxalq model olaraq çıxış etdiyi və

Fondun beynəlxalq sosial təminat aləmində nüfuzlu bir quruma çevrildiyi əks etdirilmişdir. Həmçinin 2010-cu ilin martında Polşa Respublikasının Varşava şəhərində keçirilən Avropa Sosial Təminat Forumunda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu "Avropanın uğurlu təcrübəsi" müsabiqəsinin "İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə effektiv idarəetmə" nominasiyası üzrə Avropa qalibi elan edilmişdir. 2010-cu ilin dekabr ayında BMT İnkişaf Proqramının Avropa və MDB üzrə Regional bürosu Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin islahatları üzrə layihənin, həmin büronun xətti ilə gerçəkləşdirilən layihələr arasında birinci yerə layiq görüldüyünü açıqlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin qurumları ilə bir sırada Beynəlxalq Sosial Təminat Assosiasiyasının Avropa Şəbəkəsinin Rəhbər Komitəsinin üzvüdür və Assosiasiya çərçivəsində yüksək səviyyədə müvafiq qərarların qəbul edilməsində xüsusi rola malikdir. 2011-ci ilin 28 iyun tarixində Bakı şəhərində Assosiasiyanın Avrasiya regionu üzrə Əlaqələndirmə Mərkəzinin açılması Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi sürətli sosial-iqtisadi islahatlarla əldə olunmuş nailiyyətlərin və yüksək beynəlxalq nüfuzun əyani göstəricisidir.

Azərbaycanda qısa vaxtda həyata keçirilən sürətli islahatlar vahid dövlət sığorta-pensiya orqanı olan Dövlət Sosial Müdafiə

Fondunun fəaliyyətinin beynəlxalq standartlar əsasında tamamilə yenidən qurulmasına imkan vermişdir. Son 5 ildə Fondun bütün yerli şöbələrinin yeni inzibati binaları istifadəyə verilmiş, hər bir binada müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan lokal şəbəkə qurulmuş, 1 işçiyə 1 kompüter prinsipi ilə müasir standartlara cavab verən avtomatlaşdırılmış iş yerləri yaradılmışdır.

DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİ (Dövlətatstatkom) – statistika sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən və ölkədə sosial, iqtisadi, demografik və ekoloji vəziyyətə dair rəsmi statistik məlumatları vahid metodologiya əsasında formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı. Dövlətatstatkom mərkəzləşdirilmiş ümumdövlət sistemidir. Azərbaycan Respublikasında statistika sisteminin təşkili və onun fəaliyyətinin təmin olunması ilə Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika komitələri və onların yerli orqanları məşğul olur. Yerli orqanlar yalnız Dövlət Statistika Komitəsinə tabedir. Azərbaycan Respublikasında statistika sisteminə, həmçinin Dövlət Statistika Komitəsinin tabeliyində olan, onun strukturuna daxil olmayan digər təşkilatlar da (Baş Hesablama Mərkəzi, Statistik Məlumatların Elmi-Tədqiqat və Layihə-Texnoloji Mərkəzi və Tədris Mərkəzi) daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi öz fəaliyyətini Nazirlər Kabineti ilə razılaşdıraraq təsdiq edilən "Statistik işlər haqqında proq-

ram”a uyğun olaraq həyata keçirir. Dövlətatstatkom tərəfindən hazırlanmış statistik göstəricilərin metodologiyası, statistik məlumatların forma və metodları, onların yığılması və istehsalı ölkə ərazisində rəsmi statistik standart və məlumat kimi qəbul edilir.

Əsas vəzifələr:

– Statistika Şurası ilə məsləhətləşmələrdən sonra fəaliyyət proqramının layihəsini və proqramda nəzərdə tutulmuş statistik tədbirləri hazırlamaq, təşkil etmək və həyata keçirmək;

– proqramla digər orqanlara həvalə edilmiş rəsmi statistika materiallarının istehsalının və müşahidələrin qanunauyğun aparılmasına metodiki köməkliyi və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlarla daha çox müqayisə oluna bilən metodologiyanın, təsnifatların və standart-

ların işlənməsini həyata keçirmək;

– proqramın yerinə yetirilməsinə dair illik hesabatı müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim etmək və bu hesabatı nəşr etdirmək;

– Azərbaycan Respublikasının və onun regionlarının icra hakimiyyəti orqanlarını proqrama uyğun olaraq sosial-iqtisadi vəziyyətə dair zəruri statistik məlumatlarla təmin etmək;

– statistik vahidlərdən yığılmış zəruri məlumatlar əsasında ölkə və regionlar üzrə ümumiləşdirilmiş və qruplaşdırılmış nəticələri tərtib etmək, statistik məcmuələr, bülletenlər, icmallar, mətbu buraxılışlar və digər statistik materiallar nəşr etdirmək, onları istifadəçilər arasında yaymaq, ictimaiyyətə maraq doğuran icmal statistik məlumatları mətbuatda dərc etdirmək;

– istifadəçilər tərəfindən statistik nəticələrin səhv şərh edilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə onlara izahat vermək, kütləvi informasiya vasitələrində çıxışlar etmək;

statistik məlumatların doğruluğunu və obyektivliyini, baş verən sosial-iqtisadi hadisələrə və proseslərə onların tam uyğunluğunu, keyfiyyətliliyini və vaxtında toplanmasını, habelə statistik sirr sayılan məlumatların qorunmasını təmin etmək;

– rəsmi statistikanın əhəmiyyətinin geniş ictimaiyyətə izah olunmasını təşkil etmək;

– statistika sahəsində işləyən mütəxəssislərin ixtisas və biliklərinin yüksəldilməsini təşkil etmək;

– statistik vahidlərin dövlət registri tərtib etmək və aparmaq;

– beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan təsnifatlar əsasında və



Dövlət Statistika Komitəsinin inzibati binası



Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrləri

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarının tələbləri nəzərə alınmaqla, statistik işlərin təşkili üçün zəruri texniki-iqtisadi və sosial məlumatların milli təsnifatlarını hazırlamaq;

– hüquqi şəxslərin, dövlət orqanlarının və vətəndaşların müraciətləri əsasında məlumatlar bankında onların özlərinə aid olan məlumatları təqdim etmək;

– dövlət statistika hesabatlarının təqdim edən hüquqi və fiziki şəxsləri hesabat formaları və onların tərtibinə dair təminatlarla pulsuz təmin etmək, onların statistik hesabatların təqdim olunma vaxtı, dövriliyi və digər zəruri tələblər haqqında məlumatlandırmaq.

Dövlət statistika orqanları əldə edilmiş məlumatlardan ayrı-ayrı hüquqi, yaxud fiziki şəxslərə qarşı qərarlar qəbul edilməsində istifadə olunması kimi statistik məqsədlərə aidiyyəti olunma-

yan heç bir vəzifəni yerinə yetirmir.

Proqramda başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, dövlət statistika orqanları rəsmi statistika materiallarının proqramda göstərilmiş müddətdə istehsalına görə cavabdehdir.

Dövlət statistika orqanlarına öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquq və səlahiyyətlər verilmişdir:

– Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanlarından, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərdən, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda yerləşən Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxslərindən və Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəliklərindən, filiallarından, həmçinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından və fiziki şəxslərdən

haqqı ödənilmədən, qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada, həcmdə və müddətlərdə dolğun və etibarlı statistik məlumatları almaq;

– məlumatların təhrif edilməsi halları aşkara çıxarıldığı zaman hesabatlarda düzəliş etmək və bu haqda statistik vahidlər tərəfindən yerinə yetirilməsi məcburi olan tapşırıqlar vermək;

rəsmi statistikanın aparılması üçün məlumatlar təqdim etməyə, yaxud məlumatları gecikdirməklə və ya təhriflə təqdim edən, statistik sirri yayan şəxslər barəsində qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada inzibati icraata başlamaq və inzibati tənbeh tədbirləri tərtib etmək;

– ölkədə statistikaya dair vahid metodologiyayı tətbiq etmək, rəsmi statistika hesabatlarının formalarını işləyib hazırlamaq, hesabatların toplanması və təqdim olunmasının vaxtını və qaydalarını müəyyənləşdirmək;

– statistik hesabatları təsdiq və ləğv etmək, hesabatların təkmilləşdirilməsi işlərini əlaqələndirmək;

– qanunvericiliyə uyğun bağlanmış müqavilələr əsasında haqqı dövlət büdcəsinə ödəməklə hüquqi və fiziki şəxslərə proqrama daxil olmayan statistik xidmətlər göstərmək;

– hazırlanmış statistika materiallarının (külliyyatların), proqramda nəzərdə tutulmayan və əlavə olaraq hazırlanan məlumatların icra, qanunvericilik və məhkəmə orqanları, kütləvi informasiya vasitələri istisna olmaqla, istifadəçilərə müəyyən olunmuş qaydada, haqqı ödə-

nilməklə satışını təşkil etmək;
– “Rəsmi statistika haqqında” Qanunla və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilmiş qaydada rəsmi statistika materiallarının istehsalına və hesabat formalarının doldurulmasına dair normativ-hüquqi aktları qəbul etmək.

Fəaliyyətdə olan statistik metodologiyanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün Dövləstatkom nəzərdə tutulmuş qanunvericiliklə digər dövlətlərin statistika orqanları, beynəlxalq statistika orqanları, eləcə də statistika məsələləri ilə məşğul olan digər təşkilatlarla beynəlxalq normalara uyğun olaraq statistika haqqında əməkdaşlıq müqaviləsi bağlaya bilər. Dövləstatkoma sədr başçılıq edir. Dövləstatkomun sədri vəzifəyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində komitənin sədrindən (kollegiyanın sədri), vəzifəyə görə sədr müavinlərindən, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin sədrindən, Dövləstatkomun Aparatının və tabeliyində olan qurumların rəhbər işçilərindən ibarət kollegiya yaradılır.

Statistik göstəricilər sisteminin, onun proqramlarının və metodologiyasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Dövləstatkomda elmi-metodoloji şura, lazım gəldikdə isə alimlərdən, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət məsləhətçilər qrupu yaradılır.

Rəsmi statistikanın keyfiyyətliliyini və ictimaiyyətin statistikaya inamını təmin etmək üçün bu sahədə proqramların

həyata keçirilməsi üzrə işlərin təşkili və aparılması statistika məlumatlarının düzgünlük, obyektivlik, müasir şəraitə uyğunluq, məxfilik və şəffaflıq prinsipinə əsaslanır.

Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının dövlət statistika orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə müdaxiləsi yolverilməzdir və onlara öz xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsində təsir göstərmirlər.

Proqramın həyata keçirilməsi, xüsusən də məlumat mənbələrinin, statistik metodların seçilməsi və məlumatların yayılması prosesi, onun məzmunu, forması, vaxtı və statistik məlumatların məxfiliyinin təmin olunması baxımından dövlət statistika orqanları müstəqildir və kənar təşkilatlardan bu işlərə dair göstəriş və təlimatlar qəbul etmirlər.

DÖVLƏT VARİDATI SAYILAN ƏSƏR – ictimai varidat dairəsinə aid edilən əsərlər sırasından müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət varidatı elan olunan əsər. Dövlət varidatı elan olunan əsərlərdən istifadəyə görə xüsusi ödənişlər müəyyənləşdirilir və yığılan haqlar müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların inkişafı üçün istifadə olunur.

DÖVLƏT VERGİ ORQANLARI – Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi və bilavasitə ona tabe olan vergi orqanları.

DÖVLƏT VERGİLƏRİ – qanunvericiliklə müəyyən edilən və ölkənin bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər. Azərbaycan Respublikasının dövlət

vergiləri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmişdir. Respublikamızda 9 növ dövlət vergisi tətbiq edilir ki, bunlar da fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa), əlavə dəyər vergisi, aksizlər, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq vergisi, yol vergisi, mədən vergisi və sadələşdirilmiş vergidir.

DÖVLƏT VƏSAİTİ – dövlət büdcəsinin vəsaiti, dövlət tərəfindən bağlanmış beynəlxalq sazişlərə və müqavilələrə əsasən alınmış kreditlər, qrantlar, xarici yardımlar, büdcədən maliyyələşdirilən təşkilatların büdcədən kənar fondlarının vəsaiti və qanunvericiliklə dövlət vəsaitinə aid edilən digər vəsaitlər.

DÖVLƏT VƏZİFƏSİ – Azərbaycan Respublikasında dövlət vəzifəsi “Dövlət qulluğu haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Dövlət qulluğu vəzifəsi dövlət orqanının normativ aktlarla müəyyən edilən struktur quruluşu və ştat cədvəlinə uyğun olan ştat vahididir. Həmin vəzifəni tutan şəxsin səlahiyyət və funksiyalarının həddləri həmin orqanın səlahiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Dövlət qulluqçusu bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada maaşlı (maaş yalnız dövlət büdcəsi vəsaitindən verilə bilər) dövlət qulluğu vəzifəsini tutan və inzi-bati vəzifə üzrə dövlət qulluğuna qəbul edilərkən Azərbaycan Respublikasına sadıq olacağına and içən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

DÖVLƏT ZƏMANƏTİ – əsas borcalan öz öhdəliklərini yerinə

yetirmədikdə onun borcunun tam məbləğdə və ya qismən ödənilməsinə dair dövlətin öhdəliyi.

DÖVLƏTİN XEYRİNƏ MALDAN İMTİNA – gömrük rüsumları, vergilər alınmadan, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən şəxsin maldan imtina etməsi.

DÖVLƏTİN İNNOVASIYA SİYASƏTİ – iqtisadi və elmi-texniki siyasətin regional, dövlətlərarası səviyyələrdə bazis innovasiyalarının prioritetlərini və bu prioritetlərin həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyən edən hissəsi.

Dövlətin innovasiya siyasəti aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

– uzunmüddətli iqtisadi və elmi-texniki proqnozlar əsasında innovasiya prioritetlərinin işlənilməsi hazırlanması;

– bu prioritetlərin normativ sənədlərdə və innovasiya proqramlarında təsbit edilməsi;

– prioritet bazis innovasiyalarına və onları gerçəkləşdirən dövlət innovasiya proqramlarına (federal və regional səviyyədə) qaytarılmayan və qaytarılan əsaslarla büdcə ayırmalarının, vergi və gömrük güzəştlərinin köməyi ilə dövlət dəstəyi;

– kiçik innovasiya biznesinə kömək, innovasiya infrastrukturunun (texnoloji mərkəzlərin, texnoparkların) yaradılmasına innovasiya menecerlərinin öyrədilməsinə yardım;

– innovasiya fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının yaradılması (bax: Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi).

DÖVLƏTSİZLƏŞDİRMƏ – birbaşa təsərrüfat idarəçiliyi funksiyalarının dövlətdən alınma-

raq, mülkiyyətin xarakterində heç bir dəyişiklik etmədən müvafiq vəzifələrin müəssisələrə verilməsi, şaquli təsərrüfat əlaqələrinin üfüqi təsərrüfat əlaqələri ilə əvəz olunması, başqa sözlə, iqtisadiyyatda dövlətin rolunun azaldılması.

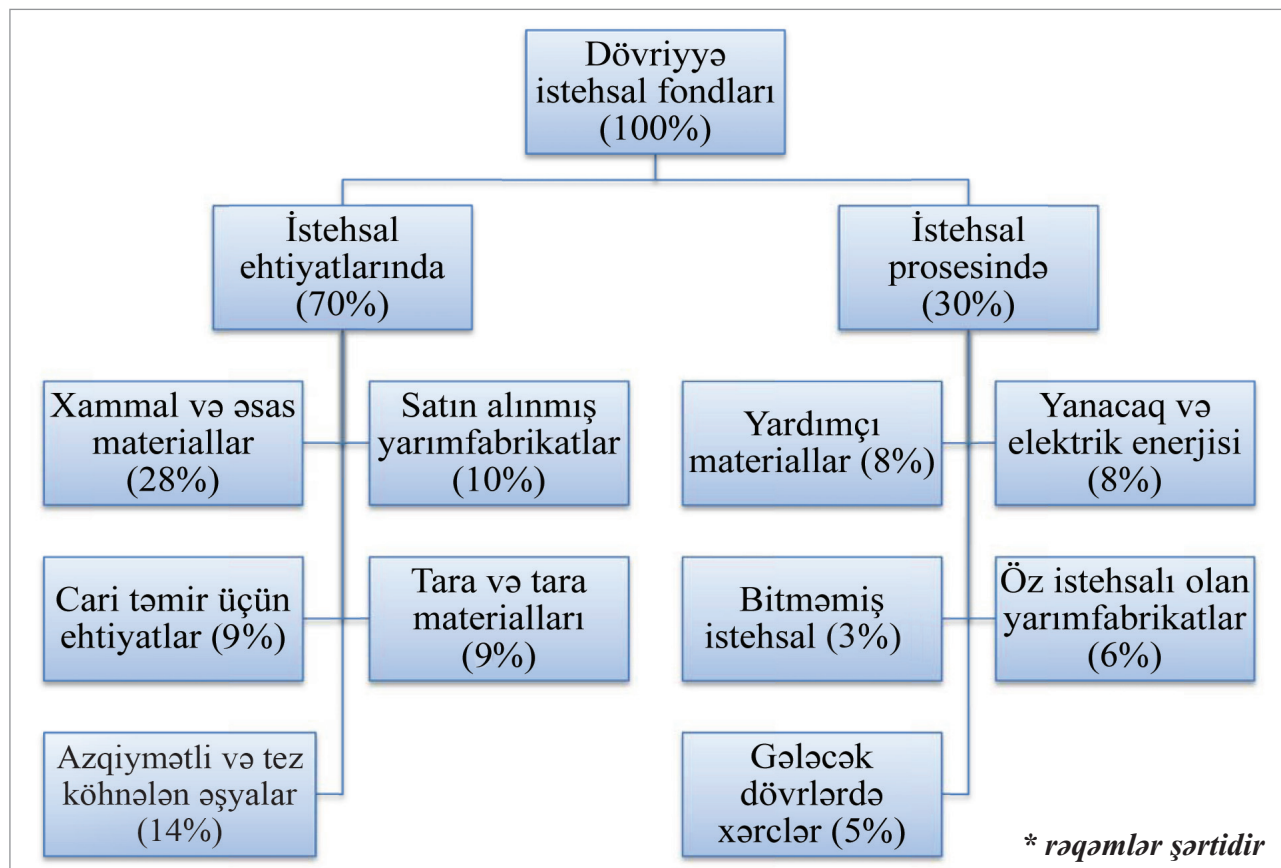
DÖVRİ AXIN DİAQRAMI – bazarlar vasitəsi ilə ailələr və müəssisələr arasında pulun necə hərəkət etdiyini göstərən vizual model.

DÖVRİYYƏ CƏDVƏLİ – mühasibat uçotu hesabında yekun məlumatların ümumiləşdirilməsi və onlara nəzarət etmək üçün tətbiq olunan uçot cədvəli. Dövriyyə cədvəli sintetik uçot və analitik uçot hesabı üzrə tərtib edilir; onların yekunu bir-birinə uyğun gəlməlidir. Sintetik uçot hesabı üzrə dövriyyə cədvəlində hesabat dövründə hesabın debiti və krediti üzrə dövriyyəyə dair və hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına olan qalığa (saldo) dair göstəricilər olur. Daha ətraflı məlumatlar və onların qarşılıqlı əlaqəsi şahmat dövriyyə cədvəlində göstərilir.

DÖVRİYYƏ FONDLARI – sosialist müəssisə və birliklərinin istehsal fondlarının bir hissəsi; hər bir istehsal tsiklində bütünlüklə istehlak olunur və öz dəyərini tamamilə əmtəə məhsulunun üzərinə keçirir. Dövriyyə fondları istehsal prosesində öz natural formasını dəyişir, dəyəri bir istehsal tsikli ərzində bütünlüklə məhsulların istehsal xərclərinə daxil olur. Dövriyyə fondları əmək predmetlərindən – istehsal ehtiyatlarından (xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, satın alınmış yarımfabrikat və s.) və yarımçıq

məhsullardan (müəssisənin özünün hazırladığı yarımfabrikatlar və gələcək ilin xərcləri, yəni buraxılacaq məhsullara çəkilən məsrəflər) ibarətdir. Dövriyyə fonduna həmçinin qiyməti 50 manatdan çox olmayan, yaxud xidmət müddəti bir ildən az olan (dəyərindən asılı olmayaraq) azqiymətli və tez xarab olan predmet və alətlər aid edilirdi. Sosialist müəssisələrin fəaliyyəti təkrar istehsalın bütün mərhələlərində müəyyən istehsal ehtiyatlarının olması ilə əlaqədardır. Bunlar bütün istehsal proseslərinin fasiləsizliyini və ahəngdarlığını təmin edir və bir növ ictimai istehsalın bütün mərhələlərində ehtiyat qüvvə kimi xidmət göstərir. Eyni zamanda istehsal ehtiyatlarının artıqlığı fondların dövriyyəsinə ləngidir, istehsalın səmərəliliyini aşağı salır, təchizatda gərginlik yaradır və s. Buna görə də xalq təsərrüfatının dövriyyə fondunun həcmi ölkənin iqtisadi potensialını xarakterizə edən mühüm göstəricidir; onların dövriyyə sürəti təsərrüfatın səmərəlilik, faydalılıq göstəricisidir. İctimai istehsalın dövriyyə fonduna olan tələbatı artırır. Eyni zamanda dövriyyə fonduna olan tələbat məhsul buraxılışına nisbətən az artır.

DÖVRİYYƏ KAPİTALI – 1. Məhsuldar kapitalın bir hissəsi, istehsal prosesində məhsulun, göstərilən xidmətin, görülmüş işin üzərinə qoyulan kapital. Bunun dəyəri istehsal olunmuş məhsulun üzərinə bütöv (tam) keçir və onun realizə edilməsindən sonra pul və ya dəyər formasında geri qaydır. 2. Şirkətin öz sabit əməliyyatlarının

Dövriyyə kapitalı

Sxem 1

maliyyələşdirilməsinə imkan verən cari aktivlərin qısamüddətli aktivlərdən yüksək olması, şirkətin tez bir zamanda pula çevrilə bilən fondları. Dövriyyə kapitalı pul vəsaitlərindən, asan realizə olunan qiymətli kağızlardan, debitor borclarından, material-istehsal ehtiyatlarından, hazır məhsuldan, bitməmiş istehsalıdan, materiallardan, dəst məmulatlardan və gələcək dövrün xərclərindən formalaşır. Dövriyyə kapitalı likvidlik meyarına – müəssisənin vəsaitlərinin nağd pula çevrilməsi qabiliyyətinə görə qiymətləndirilir, yəni şirkətin fəaliyyətinin mühüm göstəricisidir ki, buna görə şirkətin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi qiymətləndirilir (bax: sxem 1).

DÖVRIYYƏ QABİLİYYƏTİ – alqı-satqı nəticəsində maliyyə alətlərinin əldən-ələ keçə bilmək qabiliyyəti. Məsələn, sənədin dövriyyə qabiliyyəti sənədin öz sahibinə hər hansı bir mənfəəti əldə etmək, əldən-ələ keçmək hüququ verən qabiliyyətidir, bunun nəticəsində formal köçürmə yolu ilə və ya sənədin indossamentinin köməyi ilə həmin mənfəətə mülkiyyət hüququ bir şəxsdən başqasına keçir.

DÖVRIYYƏ VERGİSİ – gəlirlərin dövlət büdcəsinə səfərbər edilməsi forması.

Dövriyyə vergisi dövlətin mərkəzləşdirilmiş gəliri, cəmiyyətin üçün məhsulun bir hissəsinin pul şəklində ifadəsidir.

Cəmiyyətin xalis gəlirinin malın

qiymətində təsbit olunmuş dəqiq hissəsi. Bir qayda olaraq, dövriyyə vergisi əmtəə istehsalının rentabelliği yüksək olan müəssisələrdə formalaşır. Məhsul dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş müddətlərdə satıldıqdan sonra dövriyyə vergisi bütünlüklə büdcəyə ödənilir. Bu hissə məhsul satıldıqda dövlət büdcəsinə daxil olur. Əslində, bu termin həmin kateqoriyanın iqtisadi məzmununu dəqiq xarakterizə etmir, çünki o, məhsulun (onun istehlakçılarının) dövriyyəsiindən vergi deyil, istehsal sahəsində yaradılan və cəmiyyətin ehtiyacları üçün dövlətin sərəncamına daxil olan izafi məhsulun bir hissəsidir. Bir çox Qərb ölkələrində dövriyyə ver-

gisi dolayı vergi qoyulmasının əsas formasıdır və əmtəənin qiymətinə əlavə kimi çıxış edir. Keçmiş SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində dövriyyə vergisi müəssisələrin (birliklərin) pul yığımının (xalis gəlirinin) bir hissəsi idi. Geniş təkrar istehsal və digər dövlət ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün dövlət dövriyyə vergisi vasitəsilə xeyli pul ehtiyatını səfərbər edirdi. Dövriyyə vergisi 1930-cu ildə SSRİ-də həyata keçirilən vergi islahatı ilə əlaqədar müəyyən edilmişdi. Bu növ vergini təsərrüfat hesablı dövlət və kooperativ (kolxozlardan başqa) müəssisələr, təşkilatları, həmçinin ictimai təşkilatların müəssisələri ödəyirdi. Bir çox xalq istehlakı mallarından (çörək, çörək-bulka məmulatları, kərə yağ, ət və ət məmulatı, kolbasa məmulatı, pendir, süd və süd məhsulları, tərəvəz, meyvə, dərman və s.) dövriyyə vergisi verilmirdi. Dövriyyə vergisinin tutulması

aşağıdakı qaydada həyata keçirilirdi: ticarət güzəştləri çıxıldıqdan sonra müəssisələrin pərakəndə satış və topdansaş qiy-mətləri arasındakı fərq şəklində; müəyyən vergi dərəcəsi üzrə (manatla) məhsul həcmi vahidindən (məsələn, 1 t neft məhsulundan); dövriyyəyə görə faizlə (müəssisənin topdansaş qiy-məti müəyyən edilməmiş bütün məhsulları üzrə).

Dövriyyə vergisi dövlət büdcəsinin sabit, mərhələli olaraq bərabər həcmdə daxil olan ödəmələrlə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövriyyə vergisi məhsul təqdim edildikcə büdcəyə köçürülürdü. Köçürmənin vaxtında və düzgün olmasına nəzarət maliyyə orqanlarına həvalə edilirdi.

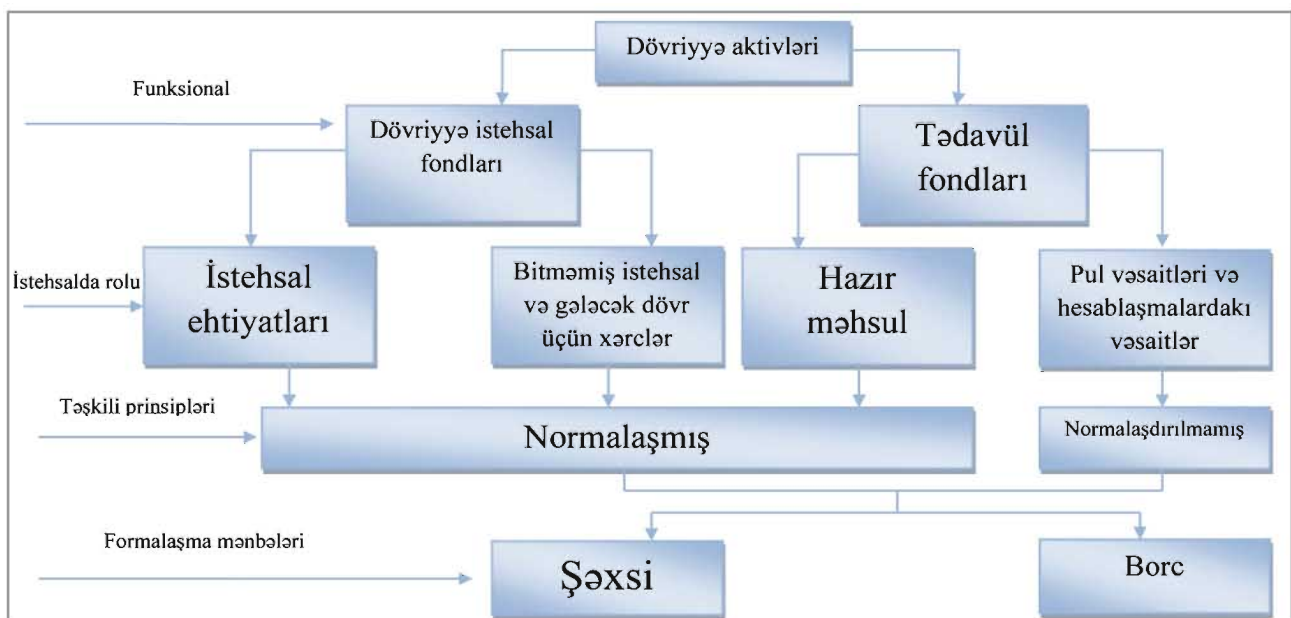
Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində yeni vergitutma sisteminin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar dövriyyə vergisi respublika və yerli büdcələrin gəlir mənbəyi kimi əhəmiyyətini itir-

mişdir. Hazırda bu vergi növü respublikamızda tətbiq olunmasa da, onun tutulma mexanizminə uyğun olaraq tutulan sadələşdirilmiş verginin müəyyən qaydada onu əvəz etdiyini demək olar.

DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİ (AKTİVLƏRİ) – bir il ərzində, yaxud adi (normal) əməliyyat dövründə (bu dövr bir ildən çox olmamaqla) istehsal, tədavül və istehlak sahələrində iştirakı nəzərdə tutulan pul vəsaitləri və digər aktivlər (kassada və bankda olan pul vəsaitləri, tez satılan qiymətli kağızlar, debitor borcları, mal ehtiyatları, xammal, materiallar, bitməmiş istehsalat, hazır məhsul, gələcək dövrün xərclərinin cari hissəsi).

DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİ NORMATİVİ – istehsalçı (firma, sahibkar) üçün istehsalın müəyyən həcmində və dövriyyə vəsaitləri ehtiyatının müəyyən normasında fasiləsiz işi təmin edən keçici əmtəə-material qiy-

Dövriyyə aktivlərinin tipik sxemi



Sxem 1

mətliləri ehtiyatlarını yaratmaq və ya saxlamaq üçün zəruri olan dövriyyə vəsaitlərinin, o cümlədən pul vəsaitlərinin ən aşağı məbləği. Dövriyyə vəsaitləri normativi pul şəklində, natural ifadədə və ya ehtiyatların zəruri olduğu günlərin sayı ilə ölçülür. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat şəraitində plan normativləri cəmiyyətin ehtiyatlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinə təqdim etdiyi tələblər kimi nəzərdən keçirilir, onlar dövlətin sahibkarlarla (təşkilatlarla) və sonuncuların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində eyni normativlər korporasiyaların (firmaların) idarə olunmasında istifadə edilir. Hər iki halda sosial normativlərin əhəmiyyəti yüksəkdir. Onlar sosial sahənin arzu edilən və nail olunmuş inkişaf səviyyəsinin meyarları, sosial prioritetlər nəzərə alınmaqla resursların regionlar arasında bölüşdürülməsi vasitəsi olmalıdır. Sosial və ekoloji normalara riayət edilməsi, yeni texnika və texnologiyanın yaradılması müəssisələrin layihələndirilməsi, tikintisi və yenedən qurulması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və ətraf mühitin qorunmasına dair tədbirlər görülməsi zamanı zəruri şərtir.

DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN DÖVRIYYƏLİLİYİ – bəzi məhsulların yaradılması üçün avans edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin qaytarılması. İstehsal və tədavül prosesində dövriyyə vəsaitlərinin hərəkət sürəti vəsaitlərin dövriyyəsinə sərf olunan vaxtla ölçülür. Aşağıdakı əmsal üzrə günlərlə müəyyən edilir: $t = (a \times d) / o$.

Burada a – dövriyyə vəsaitinin orta qalığı, d – nəzərdən keçirilən müddətdə günlərin sayı, o – realizə olunan məhsulun dəyəridir. Realizə olunmuş məhsulun maya dəyəri müəyyən dövrdə müəssisənin sərəncamında olan dövriyyə vəsaitlərinin orta sayına bölünməsi ilə müəyyən olunur. Bir dövrün davamiyyəti dövrdəki günlərin sayının dövrlərin sayına bölünməsi ilə hesablanır. Bu göstərici dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyinin sürətlənməsi əlavə məhsul buraxılışı və digər məqsədlər üçün istifadə olunan vəsaitlərin azad olunmasına gətirib çıxarır. Bu isə müəssisəyə dövriyyə vəsaitlərinin eyni həcmində daha çox məhsul buraxmağa, onu sürətlə satmağa və bununla da öz maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin əvvəlki illə müqayisə edilməsi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyinin sürətlənməsi və ya zəifləməsi haqqında təsəvvür verir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyinin sürətlənməsi nəticəsində dövriyyədən azad edilmiş və ya onun zəifləməsi zamanı dövriyyəyə əlavə cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı əmsaldan istifadə edirlər:

$$K = o_1 (t_1 - t_0) / d,$$

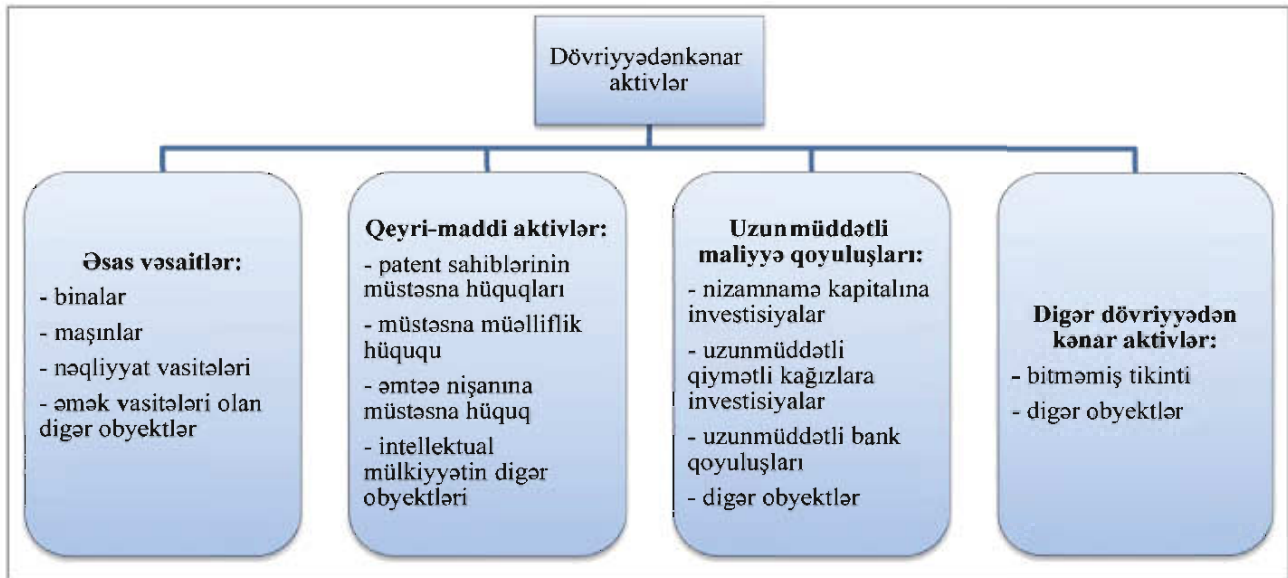
burada o_1 – hesabat dövründə realizə olunan məhsulun dəyəri, d – həmin dövrdə günlərin sayı, o_1 / d – hesabat dövründə dövriyyə vəsaitlərinin bir gündə orta dövriyyəsinin ölçüsü, t_0 – keçmiş dövr ərzində dövriyyə və

saitlərinin bir dövrünün uzunluğu, t_1 – hesabat dövründə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin uzunluğu (günlərlə).

Dövriyyənin sürəti dövriyyə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyinin mühüm göstəricisidir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürəti göstəricisinə əlavə olaraq, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyi əmsalı və dövriyyə vəsaitlərinin möhkəmlənməsi əmsalından istifadə edilir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyin əmsalı realizə olunan məhsulun dəyərinin dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığına nisbəti ilə hesablanır (o/a) və nəzərdən keçirilən müddət ərzində dövriyyə vəsaitlərinin dövrətmə sayını əks etdirir. Dövriyyə vəsaitlərinin möhkəmləndirilməsi əmsalı dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığının realizə olunan məhsulun dəyərinə nisbəti ilə müəyyən edilir (a/o) və realizə olunan məhsulun 1 manatına düşən dövriyyə vəsaitlərinin məbləğini xarakterizə edir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyi göstəricisinin hesablanması üçün həmçinin məhsulun maya dəyəri, xüsusilə material qiymətlərinin ayrı-ayrı növləri üzrə dövriyyənin sürətinin müəyyən edilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN İMMOBİLİZASIYASI (ayrılması) – müəssisənin, birliyin dövriyyəsinədən dövriyyə vəsaitlərinin planda nəzərdə tutulmayan və ya müəyyən edilmiş ödəmə mənbələrinə malik olmayan məsrəflərə ayrılması. Artıq (normadan yüksək) mal-material qiymətlilərin yığılmasında, dövriyyə vəsaitlərinin debitor borca, əsaslı tikintiyə,

Dövriyyədən kənar aktivlər



Sxem 1

əsaslı təmirə və s. ayrılmasında ifadə olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin immobilizasiyası müəssisənin tədiyə qabiliyyətini pisləşdirir. Planlı dövriyyə vəsaitlərinin immobilizasiyasını və maliyyə intizamının pozulması nəticəsi kimi dövriyyə vəsaitlərinin immobilizasiyasını fərqləndirmək olar.

DÖVRIYYƏDƏKİ MALLARIN GİROVU – müasir iqtisadiyyatda milli və xarici təşkilatların fəaliyyətində təcrübədən keçirilir. Satışa çıxarmaq üçün daima ehtiyatda material və ya pul qiymətlilərinin mövcudluğu mal təşkilatlarının marağındadır. Bu girov növündə müəssisə (təşkilat) bir qiymətlini digəri ilə dəyişmək hüququna malikdir, həm də mallardan istifadənin mütləq şərti onların təzələnməsidir ki, bunun da ölçüsü sərf olunmuş qiymətlinin məbləğinə bərabərdir. Dövriyyədəki malların girovu həm də dəyişən tərkibli girov adlanır. Nəzərə alınsa ki, mal ehtiyat-

larının reallaşma anı ilə malların təzələnmə vaxtı arasında uyğunsuzluq ola bilər, girov öhdəliyi ilə kreditin təminatlı qaytarılması həmişə nəzərdə tutulmur. Belə təminat real mal ehtiyatlarının mövcudluğu ilə ola bilər. **DÖVRIYYƏDƏNKƏNAR AKTİVLƏR** (ing. *retired asset*) – müəssisələrin (təşkilatların) təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılmış, lakin onun balansında sayılmaqda davam edən xüsusi vəsaitləri. Dövriyyədən kənar aktivlərə mücərrəd vəsaitlər: müəssisə tərəfindən onun ayrıca balansları olan istehsal vahidlərinə verilmiş əsas vəsaitlər və dövriyyə vəsaitləri aid edilir (bax: sxem 1).

“DÖZÜMLÜ” PUL – müştərək müəssisədə maliyyələşdirməni təmin edən tərəfdaşın müvafiq əməliyyatlar gəlirli olana qədər əsas ödənişlərinin, ssuda faizinin və ya onların hər ikisinin alınmasını təxirə salmaq qabiliyyətini xarakterizə edən ümumi termin.

DRAFT – trassant adlandırılan bir tərəfin trassat adlandırılan ikinci tərəfə müəyyən pul məbləğini tratta üzrə üçüncü tərəfə ödəmək barədə yazılı əmri.

“DRAYV İN” BANK (ing. *drive in bank*) – bank idarəsi. Onun xidmətlərindən avtomasını (avtomobili) tərək etməyərək istifadə etmək olar.

DRUKER PİTER F. (1909-2005) – Amerika iqtisadçısı, sosioloqu, idarəetmə problemləri mütəxəssisi.



O, empirik məktəbin və industrial sosiologiyanın müəllifidir. Bütün bu nəzəriyyələr klassik idarə-

etmə məktəbinin və “insanlar arasındakı münasibətlər” nəzəriyyəsinin sintezi əsasında yaranıb. Drukerin fikrincə, empirik məktəbin əsas xüsusiyyəti nəzəriyyə və biznesin birliyi. O hesab edirdi ki, menecerlər bü-

tün söylərini maraqlar sistemi-nin yaradılmasına, effektiv əmək motivasiyasının yaradılması və təkmilləşdirilməsinə yönəltməlidirlər. Müəssisə səviyyəsində bu, özünü hər şeydən öncə, əmək haqqı ödənişlərində göstərir. Draker idarəetmədə situasiya yanaşmasını önə çəkərək situasiya nəzəriyyəsini yaratmışdır.

DUAL İSTİQRAZ – faizlərinin bir, əsas borcun isə digər valyutada ödənilədiyi kredit növü.

DUQLAS POL HOVARD

(1892-1976) – Amerika iqtisadçısı. 1947-ci ildə riyaziyyatçı Ç. Kobb ilə birlikdə milli gəlirin istehsalında əmək və kapitalın eyni paya malik olduğunu sübut etmək üçün istehsal



funksiyasını işləyib hazırlamışdır. Sonradan Kobb-Duqlas funksiyası adlandırılmış bu funksiya milli gəlirin artımının 2 istehsal amilindən – əmək və kapitaldan asılılığını əks etdirir.

DUQLAS SESİL NORT (1920-ci il, Kembridj, Massaçusets ştatı) – Amerika iqtisadçısı.



1993-cü ildə “İqtisadi və institusional dəyişiklikləri öyrənməyə imkan verən iqtisadi nəzəriyyə və kəmiyyət me-

todlarından istifadə etməklə iqtisadi tarixin tədqiqinə görə” Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Berklidə Kaliforniya Universitetində təhsil almışdır.

Sietl və Vaşinqton universitetlərində dərs demişdir. 1991-ci ildə Con Kommons, 1994 və 1996-cı illərdə isə Adam Smit mükafatına layiq görülmüşdür. Kliometriyanın banilərindəndir. Avropa Siyasi İqtisadın Təkmülü Assosiasiyasının fəxri prezidentidir.

DUOPOLİYA (lat. *du* – iki *yun; poleo* – satıram) – məhdud rəqabətin xüsusi halı. Bu zaman bazarda çoxlu sayda alıcı olarkən eyni məhsulu satan iki müştəqil satıcı fəaliyyət göstərir (bu kifayət qədər abstrakt hal çox zaman bazar münasibətlərinin modeləşməsi zamanı onun əyaniyyəti ilə əlaqədar istifadə olunur).

Duopoliya şəraiti ilk dəfə A. Kurno tərəfindən “Sərvət nəzəriyyəsinin riyazi prinsiplərinin tədqiqi” əsərində (1838-ci il) təhlil olunmuşdur. Bu təhlil belə bir ilkin zəminə əsaslanır ki, duopoliyaçılarından hər biri rəqib tərəfindən buraxılan məhsulun sabit qaldığını fərz edərək, öz mənfəətini maksimum səviyyəyə çatdırmağa səy göstərir. Hər iki firma eyni vaxtda nə qədər məhsul buraxılacağı müəyyən etməlidir. Son qiymət hər iki firmanın istehsalının məcmu cəmindən asılıdır. Modelin başlıca xüsusiyyəti odur ki, hər bir firma müəyyən müddət ərzində rəqibinin buraxılış həcmi sabit hesab edərək öz qərarlarını qəbul edir. Müəyyən qarşılıqlı uyğunlaşmadan sonra onlar arasında tarazlıq yaranır ki, buna da Kurno tarazlığı deyilir. Bu, qeyri-kooperativ tarazlığıdır, belə ki, hər bir firma rəqibin müəyyən hərəkətləri zamanı ona çox mənfəət verən qərarlar qəbul

edir. Rəqiblərin nəzərdə tutulan istehsal həcmindən asılı olaraq firmanın istehsal həcmi əks etdirən qrafik reaksiya əyrisi adlanır. İstehsal həcmi tarazlıq səviyyəsi hər iki firmanın reaksiya əyrisinin kəsişməsində yerləşir. Oyunlar nəzəriyyəsində bu cür vəziyyət Neş tarazlığı adlanır. Son nəticədə hər bir firmanın aldığı mənfəət sağlam rəqabət zamanı olduğundan yüksəkdir, əgər firmalar bir-biri ilə razılaşsa, onda aşağıdır. Lakin bu cür razılaşmalar, adətən, mühakimə olunur və bundan əlavə, firmalar bir-birinə inanmaya da bilər: əgər razılaşmanın əksinə olaraq rəqib şərtləşdirilmiş qiymətlə müqayisədə qiyməti azaldarsa, onda o, satışını artırır və rəqabətdə qalib gəlir.

DUOPSONİYA – ikitərəfli istehlakçı inhisarçılıq.

DURĞUN İŞSİZLİK – 18 aydan çox müddətə işsiz qalma. Bu növ işsizlik işçinin əmək potensialı nöqtəyi-nəzərindən tam deqradasiyası ilə nəticələnir.

DUZ SƏNAYESİ – xörək duzu çıxarılması və emalı ilə məşğul olan yeyinti sənayesi sahəsi. Dənizdə və göldə duz çıxarılmasına e.ə. qədim Misirdə, Yunanıstanda və Romada başlanmışdır. Azərbaycan zəngin duz ehtiyatı zonalarındandır. Azərbaycanda (1976-cı ildə) 84,2 min ton (1940-cı ildə 78,1 min ton) duz istehsal edilmişdir.

2010-cu ildə Bakı şəhəri yaxınlığında, Masazır gölü ətrafında duz zavodu istifadəyə verilmişdir. Zavodun gündəlik emal gücü 300 tondur. Burada 130-a yaxın işçi çalışır. Duz istehsalı üçün Masazır gölü 35 illik ica-

rəyə götürülmüşdür. Gölün duz resursları təxminən 1 milyon 735 min ton hesablanır. Zavodun texnoloji sxemində Avropanın son model texnoloji avadanlıqlarından və avtomatik idarəetmə sistemindən istifadə olunur. Bütün istehsalat prosesi zamanı zavodda yaradılan müasir laboratoriyada yoxlamalar aparılır. Duzun nəmliyi 6, yodluğu isə gündə 4 dəfə olmaqla yoxlanılır. Azərbaycan Duz İstehsalat Birliyinin duzları bir neçə forma və çəkiddə qablaşdırılır. Bunlar 500 qramlıq plas-

tik, 750 qram, 1,5 kq, 3 kq, 5 kq, 25 kiloqram sellofan paketlərə doldurulur. Zavodun “Azərduz” və “Bizim duz” brendi ilə istehsal etdiyi duz Azərbaycan və dünya bazarına çıxarılır. Azərbaycanda hazırda duza illik tələbat 35–40 min tondur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da sənaye əhəmiyyətli iri duz mədəni mövcuddur ki, burada da ildə orta hesabla 90 min tona qədər xörək duzu istehsal etmək mümkündür.

DÜBARƏ YOXSULLUQ – vəsaitlərin qeyri-səmərəli məs-

rəfi nəticəsində əsas istehlak tələblərini ödəyə bilməyən ailə kateqoriyası.

DÜNYA BANKI – 1944-cü ildə Bretton-Vuds konfransında təsis olunmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) ixtisaslaşmış qurumlarından biridir. Bank yaradılarkən ilkin məqsədi İkinci Dünya müharibəsində dağıntılara məruz qalmış ölkələrdə yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi və maliyyələşdirilməsi olmuşdur. Dünya Bankını digər banklardan fərqləndirən bir çox xüsusiyyətlər var. Bankda fiziki və hüquqi şəxslər hesab açma bilməzlər, çünki bankın müştəriləri yalnız dövlətlərdir. Dünya Bankı dünya iqtisadiyyatının və bir çox digər sosial-mədəni sahələrin inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rola malikdir. Adından məlum olduğu kimi, Dünya Bankı dünyanın əsas mərkəzi bankıdır. Belə ki, Dünya Bankı dünya ölkələrinin bank sektorunu tənzimləyir, yəni o bankları vaxtaşırı məlumatlarla və öz məsləhətləri ilə təmin edir. Dünya Bankı fəaliyyətinin əsas istiqaməti iqtisadiyyatı keçid dövründə olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə və yoxsul ölkələrə kreditlər vasitəsilə yardım etmək və yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, həmçinin üzv dövlətlərin inkişafını təmin etməkdir. Bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün bir çox qurumlar yaradılmışdır: Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK), İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik (İTÇA), İnvestisiya Mübahisə-



lərinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz (İMHBM).

Dünya Bankı anlayışı Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası qurumları ilə yekunlaşır. Belə ki, yuxarıda adları çəkilən 5 qurum birlikdə yeni bir anlayışı, yəni Dünya Bankı Qrupunu təşkil edir. Dünya Bankı Qrupu (DBQ) tərkibindəki 5 qurumla yoxsulluğun azaldılması və dünya iqtisadiyyatının inkişafının qarantıdır. DBQ 185 ölkənin üzv olduğu nəhəng iqtisadi təşkilatdır.

Dünya Bankı (BYİB və BİA) fəaliyyətini inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) əsasən aşağıdakı sahələrə yönəldib: sosial-mədəni tədbirlər (təhsil, səhiyyə), kənd təsərrüfatı və kəndlərin inkişafı (irriqasiya, aqrar sahəyə yardım), ətraf mühitin qorunması (çirklənmənin azaldılması), infrastruktur (şəhər və yolların salınması, elektrik təchizatı), idarəetmə (antikorrupsiya tədbirləri, hüquqi institutların inkişaf etdirilməsi).

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) üzv ölkələrə uyğun normalarla kredit verməklə yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələrə də qrantlar ayırır. Xüsusi layihələr üçün ayrılmış kreditlər və qrantlar cox vaxt müəyyən sektorlarda, eləcə də iqtisadiyyatda yeni və daha böyük dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Məsələn, sahilboyu ərazilərdə ekoloji sabitliyi qorumaq üçün ayrılmış kreditlər yeni ekoloji təşkilatların yaranması ilə bərabər, çirklənmənin qarşısını almaq üçün yeni üsulların tapılması ilə də nəticələnir.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının üzv ölkələrinin kvotaları

Üzv ölkə	Payı, %	Üzv ölkə	Payı, %
ABŞ	16,39	Niderland	2,21
Yaponiya	7,86	Braziliya	2,07
Almaniya	4,49	Belçika	1,81
Fransa	4,30	İspaniya	1,75
Böyük Britaniya	4,30	İsveçrə	1,66
Çin	2,78	Avstraliya	1,53
Hindistan	2,78	İran	1,48
İtaliya	2,78	Venesuela	1,27
Kanada	2,78	Meksika	1,18
Rusiya	2,78	Argentina	1,12
Səudiyyə Ərəbistanı	2,78	Qalan 164 ölkə	29,90
Cəmi			100,00

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) və İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik (İTÇA) isə özəl sektora investisiya daxil edir və bu investisiyaların təminatçısı rolunu oynayır.

Təşkilatın baş qərargahı Vaşinqtonda yerləşir. Ənənəyə uyğun olaraq, Dünya Bankının prezidenti ən iri səhmdar ölkənin vətəndaşı olmalıdır. Prezident 5 illik müddətə seçilir və nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan 1992-ci ildə Dünya Bankına, 1995-ci ildə isə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasına (BİA) qoşulmuşdur. Bank indiyədək 53 layihəyə vəsait ayırmışdır.

Dünya Bankının hal-hazırda Azərbaycanda həyata keçirməkdə olan layihələri aşağıdakılardan ibarətdir:

“Kənd təsərrüfatının inkişafı və kreditləşdirilməsi layihəsi – II”nin ümumi dəyəri 59,5 (BİA-nın krediti 29,2 milyon dollar) milyon dollardır.

Dəmir yolu ticarətinin və nəqliyyatının dəstəklənməsi layihəsinin ümumi dəyəri 795 (BYİB-nin krediti 450 milyon dollar) milyon dollardır.

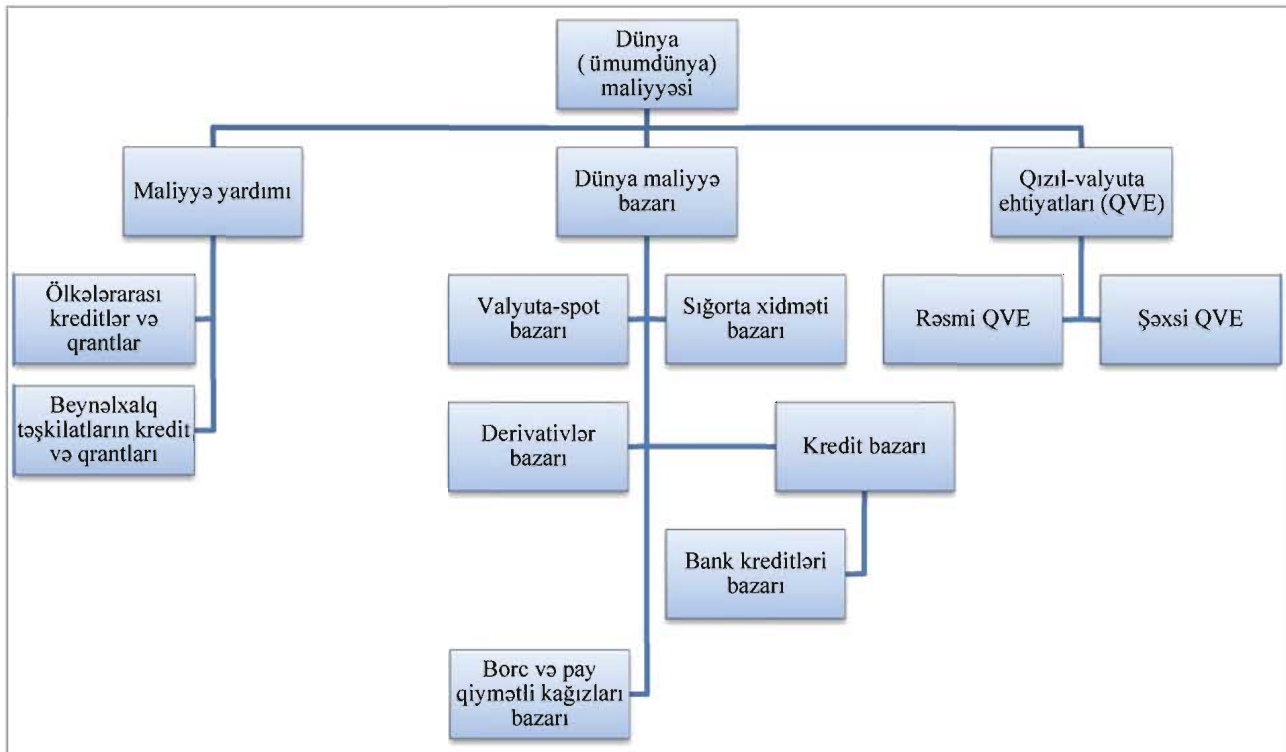
ABP II – bərk tullantıların vahid idarəciliyi layihəsinin ümumi dəyəri 41,5 (BYİB-nin krediti 29,5 milyon dollar) milyon dollardır.

Milli su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri layihəsinin ümumi dəyəri 310 (BYİB-nin krediti 230 milyon dollar) milyon dollardır. İkinci milli su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri layihəsinin ümumi dəyəri 410 (BYİB-nin krediti 230 milyon dollar) milyon dollardır.

Dünya Bankının prezidentləri

Prezidentlər	İşləmə dövrü
Yucin Meyer (Eugene Meyer)	iyun 1946 – dekabr 1946
Con Makkloy (John Jay McCloy)	mart 1947 – iyun 1949
Yucin R. Blek (Eugene Robert Black)	iyul 1949 – dekabr 1962
Corc D. Vuds (George D. Woods)	yanvar 1963 – mart 1968
Robert S. Maknamara (Robert S. McNamara)	aprel 1968 – iyun 1981
Elden V. Klozen (Alden W. Clausen)	iyul 1981 – iyun 1986
Barber V. Konebl (Barber B. Conable)	iyul 1986 – avqust 1991
Luis T. Preston (Lewis T. Preston)	sentyabr 1991 – may 1995
Ceyms D. Vulfenson (James David Wolfensohn)	iyun 1995 – may 2005
Pol Vulfovits (Paul Wolfowitz)	iyun 2005 – iyun 2007
Robert Zellik (Robert Zoellick)	iyun 2007 – hal-hazırda

***Dünya Bankının inzibati binası (Vaşinqton)***

Dünya maliyyə sistemi*Sxem 1*

Magistral yol layihəsinin ümumi dəyəri 1027,99 (BYİB-nin krediti 200 milyon dollar) milyon dollardır.

Magistral yol III layihəsinin ümumi dəyəri 356,15 (BYİB-nin krediti 171,6 milyon dollar) milyon dollardır.

Elektrik ötürücü layihəsinin ümumi dəyəri 55,4 (BYİB-nin krediti 48 milyon dollar) milyon dollardır.

Dövlət investisiyaları üzrə potensial quruculuq layihəsinin ümumi dəyəri 10,0 (BİA-nın krediti 8 milyon dollar) milyon dollardır.

“Məcburi köçkünlərin iqtisadi inkişafına yardım layihəsi – əlavə maliyyələşdirmə”nin ümumi dəyəri 24,19 (BİA-nın krediti 15 milyon dollar) milyon dollardır.

Səhiyyə sektorunun islahatı la-

yiyyəsinin ümumi dəyəri 78,25 (BİA-nın krediti 50 milyon dollar) milyon dollardır.

Sosial müdafiənin inkişafı layihəsinin ümumi dəyəri 54,6 (BİA-nın krediti 26,7 milyon dollar) milyon dollardır.

Korporativ və dövlət sektorunda hesabatlılıq layihəsinin ümumi dəyəri 24,0 (BİA-nın krediti 11 milyon dollar) milyon dollardır. “Kənd investisiyaları layihəsinə əlavə maliyyələşdirmə”nin ümumi dəyəri 25,56 (BİA-nın krediti 15 milyon dollar) milyon dollardır.

Ədliyyə sisteminin müasirləşdirilməsi layihəsinin ümumi dəyəri 97,3 (BİA-nın krediti 21,6 milyon dollar) milyon dollardır. İkinci təhsil inkişafı layihəsinin ümumi dəyəri 45,4 (BİA-nın krediti 25 milyon dollar) milyon dollardır.

Sudan istifadəedənlər birliklərinin inkişafına dəstək layihəsinin ümumi dəyəri 114,3 (BİA-nın krediti 76,8 milyon dollar) milyon dollardır.

Kapital Bazarlarının Modernləşdirilməsi Layihəsinin ümumi dəyəri 15,80 (BYİB-nin krediti 12 milyon dollar) milyon dollardır.

Daşınmaz əmlakın qeydiyyatı layihəsinin ümumi dəyəri 38,57 (BYİB-nin krediti 30 milyon dollar) milyon dollardır.

DÜNYA BAZARI QIYMƏTLƏRİ – müntəzəm xarakter daşıyan və sərbəst dövrəli valyutada tədiyələri nəzərdə tutan iri idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirildiyi qiymətlər. Praktikiada dünya bazarı qiymətləri kimi müvafiq məhsul istehsalçıları və ixracatçıları olan iri şirkətlərin ixrac qiymətləri,

eləcə də əmtəələrin əsas istehsalçıları olan ayrı-ayrı ölkələrin bazarlarındakı qiymətlər çıxış edir. Belə ki, dünyanın polad və prokat bazarında Avropa Birliyi ölkələrinin (AFR, Belçika, Fransa) ixrac qiymətləri dünya bazarı qiymətlərinin formalaşmasında müəyyənədiçə rol oynayır. Bir sıra xammal əmtəə (mis, qalay və s.) növləri üçün dünya bazarı qiymətlərinin formalaşmasında birja qiymətləri (kotirovkası), digər əmtəələr (kakao, kofe, çay və s.) üçün əsas istehsalçıların və ixracatçıların qiymətlərinin birja qiymətləri (kotirovkası) ilə əlaqələndirilməsi həlledici rol oynayır. Sənaye və xammal əmtəələrinin dünya bazarı qiymətlərinin dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər BMT-nin Statistika Bürosu tərəfindən müntəzəm dərc olunur.

DÜNYA BAZARI – bir-biri ilə davamlı ticari-iqtisadi münasibətlərlə bağlı olan ayrı-ayrı ölkələrin milli bazarlarının məcmusu. Qeyd etmək lazımdır ki,

beynəlxalq ticarət qədim zamanlarda yaranmışdır. Tarixən dünya bazarı formalaşmazdan əvvəl regional beynəlxalq bazarların uzunmüddətli inkişaf dövrü olmuşdur (Aralıq dənizi, Baltik bölgəsi, Mesopotamiya, Yaxın Şərq, Cənub-Şərqi Asiya və s.). Dünya bazarının yaranması kapitalizmin inkişafının manufaktura mərhələsinə (XVI-XVII əsrlər) aiddir, həmin dövrdə kapitalın ilkin yığılması prosesi gedirdi. Sonralar (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində) iri maşınlı sənaye inkişaf etdikcə əmtəə istehsalı genişlənərək əvvəlcə milli bazarlar, daha sonra isə yerli millətlərarası mübadilə bazarları birləşmiş və vahid dünya bazarı yaranmışdır.

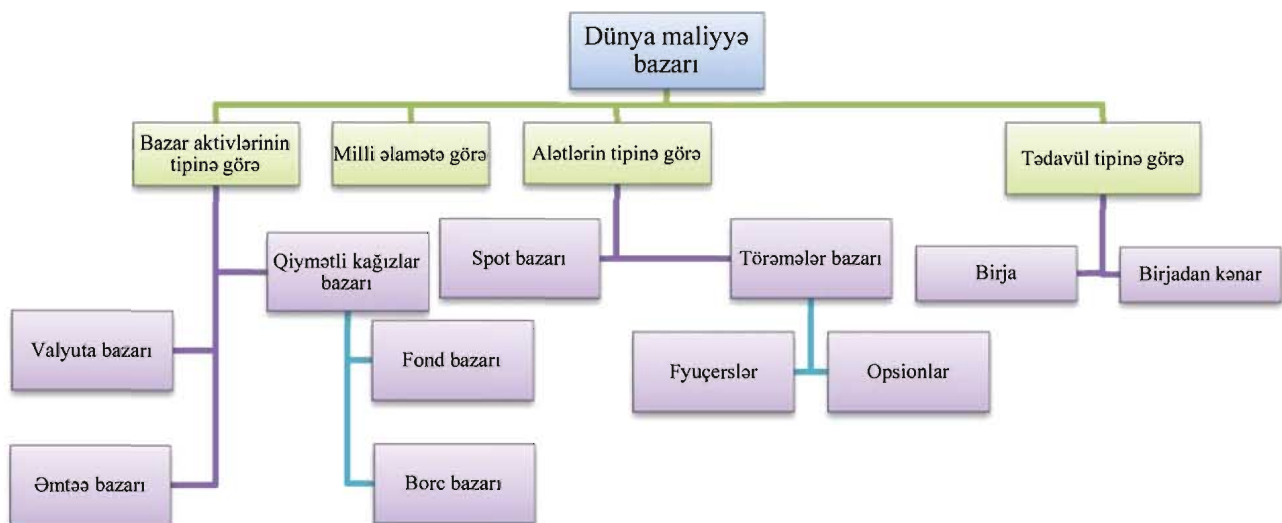
Dünya bazarının formalaşması iqtisadiyyatın sənaye əsasında inkişafını və genişlənməkdə olan beynəlxalq əmək bölgüsünü, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsini ifadə edən qanunauyğun prosesdir.

Xarici ticarətin sərfəli və səmərəli olması məsələləri iqtisadçı-

ları çoxdan maraqlandırır. Hələ merkantilistlər belə hesab edirdilər ki, dövlət xarici bazarda daha çox mal satmalı və sərvətin mütləq ifadəsi olan qızıl yığmaq üçün xarici bazardan mümkün qədər az mal almalıdır. **DÜNYA ELM RESURSLARI** – elmi resurslar (elmi-texniki potensial, elm) bu və ya digər ölkənin elm-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərini (ETTKİ) həyata keçirmək imkanlarını müəyyən edir.

Ölkənin elmi-texniki potensialına, onun vəziyyətinə və inkişaf meyillərinə iki amil qrupu təsir göstərir. Birinci qrupu kəmiyyət amilləri – ölkədə hazırlanmış elmi tədqiqatçıların, həmçinin ETTKİ-nə maddi-texniki təminat, hər şeydən əvvəl, elm və elmi xidmətə ayrılan maliyyə resurslarının həcmi təşkil edir. İkinci amil qrupu (keyfiyyət) ETTKİ təşkilatları sistemini, elmi əsərlərin üstünlüyünü, həmçinin elmi xidmət kimi sahənin inkişaf səviyyəsini özündə cəmləyir.

Dünya maliyyə bazarı



Sxem 1

Cədvəl 1

Dünya valyuta sisteminin xüsusiyyətləri

Dövr	
XIX əsrdən 1922-ci ilə kimi	Qızıl standart. Valyutalar azad sürətdə qızıla dəyişdirilir. Fiksə olunmuş paritetlər. Kurslar “qızıl nöqtələrlə” məhdudlaşdırılıb.
1922-1944-cü illər	Qızıl-deviz standartı. Yalnız ehtiyat valyutalar (ABŞ dolları və funt-sterlinq) qızıla dəyişdirilə bilər.
1944-1971-ci illər	Bretton-Vuds valyuta sistemi. ABŞ dolları qızıla dəyişdirilir, digər valyutalar isə qarşılıqlı dəyişdirilir. Kurslar müəyyənləşdirilmiş paritetlərdən $\pm 1\%$ tərəddüd edə bilər.
1976-cı ildən	Yamayka valyuta sistemi. Üzən valyuta kursları. Valyuta kurslarının tərəddüd etməsi sərhədi və qarşılıqlı valyuta intervensiyaçı keçirilməsi öhdəliyi mövcud deyil. Dünya valyuta sistemi çərçivəsində Avropa valyuta-iqtisadi ittifaqı yaradılmışdır.

Ayrı-ayrı ölkələrin və ölkə qruplarının elmi resurslarını xarakterizə edən mühüm göstəricilər aşağıdakılardır: ÜDM-də elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclərin payı; Adambaşına ETTKİ-yə xərclər; Dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində ETTKİ-yə büdcə ayırmalarının payı; Elm və elmi xidmətdə məşğul olan mütəxəssislərin sayı (o cümlədən sözügedən ölkənin əhalisinin sayına münasibətdə); Elmi nailiyyətlərə görə beynəlxalq mükafatların kəmiyyəti (əsasən Nobel mükafatı); Sitat gətirmə indeksi (elmi əsərlərdə sözügedən ölkədən tədqiqatçıların işlərinə istinad tezliyi); ÜDM və sənaye məhsulunda elm tutumlu məhsulun payı (ABŞ-in milli elm fondunun müəyyənliyinə görə, elmtutumlu sahələrə o sahələr aiddir ki, ETTKİ-yə xərclər 3,5%-dən çox təşkil etsin, elmi heyətin payı isə 2,5%-dən az olmasın; elmtutumlu sahələrə avia-kosmik, cihazqayırma, elektro-texnika, elektron və s. aiddir);

Dünya yüksək texnologiyalar bazarında sözügedən ölkənin payı (yüksək texnologiyalar sırasına texniki inkişafın beş əsas istiqaməti aid edilir: informasiya texnologiyaları; yeni materialların istifadəsinə əsaslanan texnologiyalar; kosmik texnologiyalar; nüvə texnologiyaları).

DÜNYA İQTİSADİYYATI – geniş mənada bütün milli iqtisadiyyatların məcmusu, dar mənada milli iqtisadiyyatların yalnız xarici aləmlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan hissələrinin məcmusu. Amma iki anlayış arasındakı fərq getdikcə daha az nəzərə çarpır, belə ki, istənilən ölkədə xarici aləmlə, məsələn, xarici bazarda fəal sövdələşmə aparən milli iqtisadiyyatın sahələri vasitəsilə birbaşa və ya dolayısı ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmayan sahə və alt sahələr azalır.

Dünya iqtisadiyyatı və ya dünya təsərrüfatı – daim dinamikada, hərəkətdə olan, genişlənən əlaqələrə və müvafiq olaraq, mürəkkəb qarşılıqlı təsirə malik

milli təsərrüfatların məcmusu. Dünya iqtisadiyyatının çoxtərəfli problemlərinin öyrənilməsi və tədqiqi, müasir dünya təsərrüfatının həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı tərkib hissələrində və regionlarında baş verən proseslərin başa düşülməsində, inkişaf təmayüllərinin dərk edilməsində əvəzsiz nəzəri-metodoloji və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Dünya iqtisadiyyatı – beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM) nəzəriyyəsinin öyrənilmə obyekti. O, tədqiqat obyekti kimi ümumi siyasi-iqtisadi nəzəriyyə əsasında formalaşan elmi idrakın xüsusi bölməsidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər nəzəriyyəsində tədqiqat predmeti ümumi siyasi iqtisad nəzəriyyəsində olduğu kimi: maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı ilə əlaqədar insanlararası münasibətlərdir. Dünya təsərrüfatının spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, vətəndaş cəmiyyətində qarşılıqlı münasibətlər, o cümlədən sosial təbəqələr arasında münasibətlər

Dünya iqtisadiyyatının formalaşma və inkişaf mərhələləri

XV-XVI əsrlər

Böyük coğrafi kəşflər. Dünya kolonial sisteminin formalaşması. “Qiymətlər inqilabı”. Dünya kapitalist bazarının meydana çıxması. Manufaktura.

XVII-XIX əsrin birinci yarısı

Dünya kapitalist bazarının formalaşması. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı (sənaye inqilabı, manufaktura istehsal sistemindən fabrik istehsal sisteminə keçid). BİM-in bir forması kimi beynəlxalq ticarətin inkişafı.

XIX əsrin ortası XX əsr

Sənaye inqilabı. Kütləvi istehsalın meydana çıxması. Beynəlxalq əmək bölgüsü sayəsində bütün ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin güclənməsi. BİM-in formalarının meydana gəlməsi və inkişafı (istehsal amillərinin beynəlxalq miqrasiyası, dünya valyuta-maliyyə sistemi). ETİ-nin inkişafı. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, iqtisadi inteqrasiya, dünya təsərrüfatının transmilliləşdirilməsi.

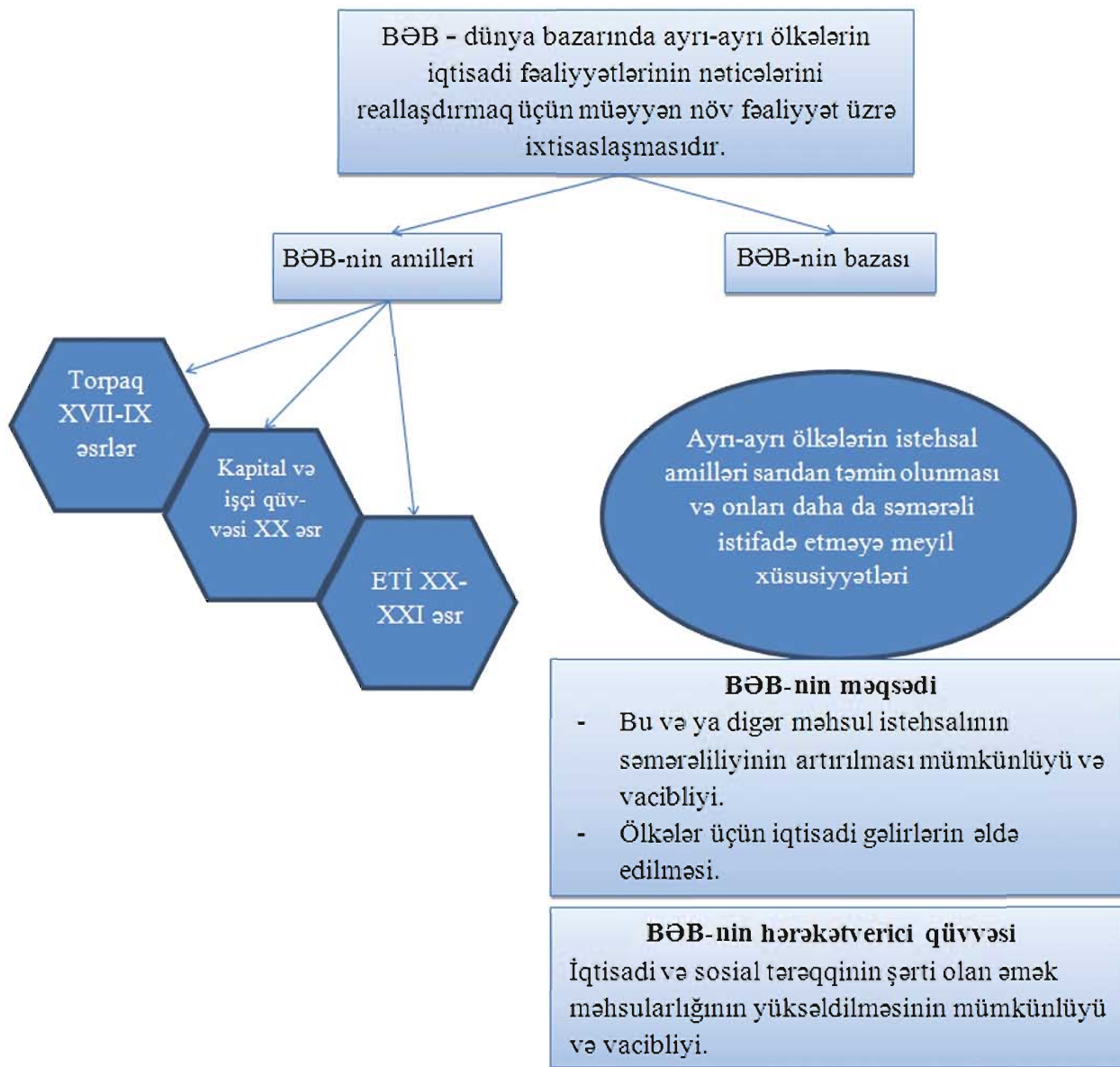
Dünya iqtisadiyyatındakı böhran halları:

- 1910-30-cu illər. Birinci Dünya müharibəsi, sosialist inqilabı, dünya iqtisadi böhranı (“Böyük depressiya”), avtarkiya meyilləri;
- 1930-40-cı illər. İkinci Dünya müharibəsi, dünya sosialist təsərrüfat sisteminin formalaşdırılması (DT-da yeni struktur “sınması”), dünya təsərrüfat sisteminin dağılması və bəzi yerlərdə bərpası;
- 1950-60-cı illər. Dünya kolonial sisteminin dağılması;
- 1990-cı illər. Dünya sosialist sisteminin və SSRİ-nin dağılması, ölkələrin bir-birinə olan iqtisadi təsirlərinin və əlaqələrinin güclənməsi.

1990-cı illər

TMK və TMB-lərin qloballaşma sayəsində dünya iqtisadi sistemində aparıcı mövqelərə keçməsi ilə xarakterizə olan müasir tarixi mərhələ. Bazarların qloballaşması.

Sxem 1

Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti**Sxem 2**

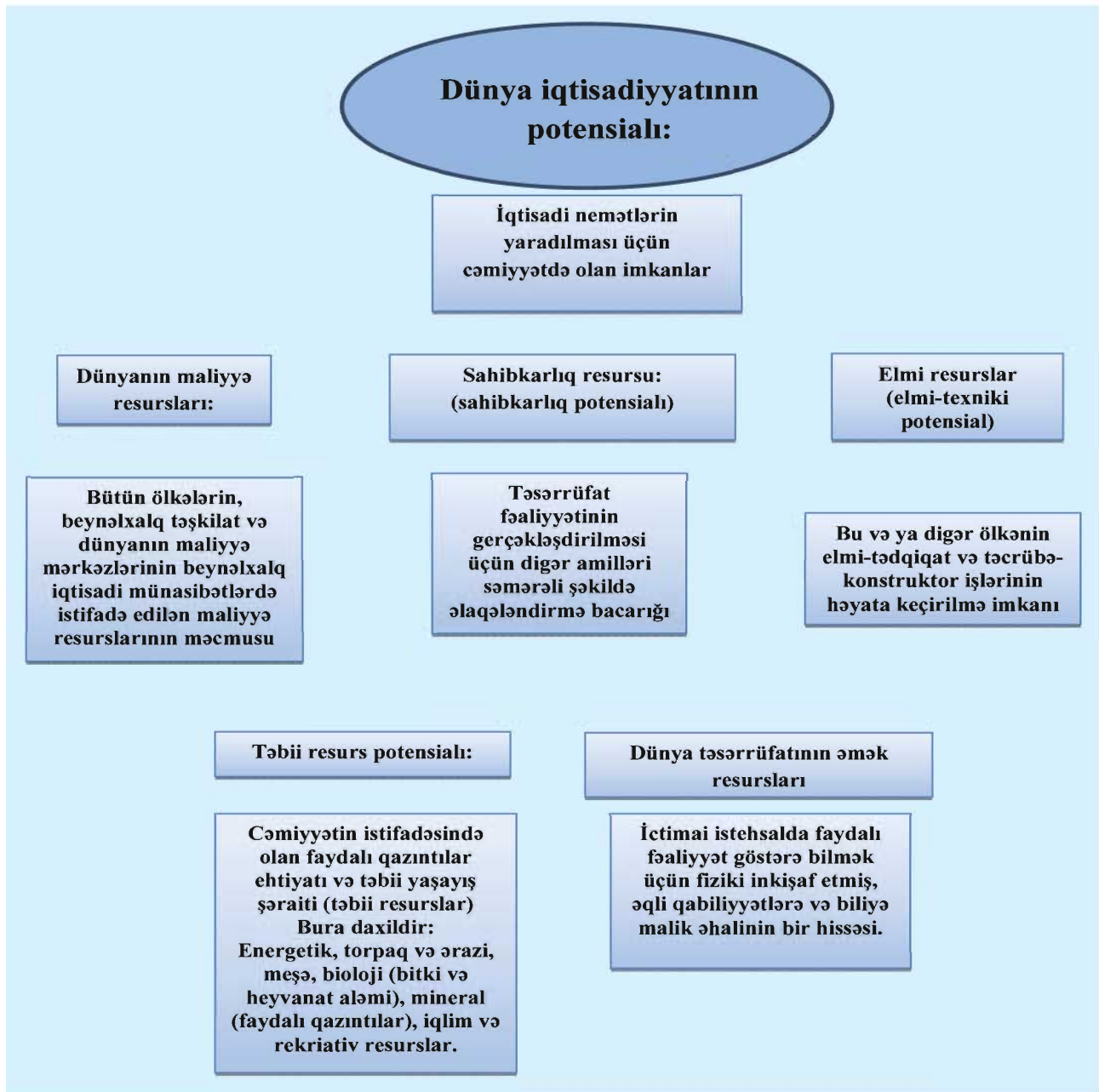
dövlət sərhədləri vasitəsilə həyata keçirilir və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər şəklində özünü büruzə verir. Buradan da tarixi cəhətdən inkişaf etmiş kateqoriya və anlayışlara baxışın metodologiyasında fərq özünü göstərir. Bununla yanaşı, klassiklər beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində fəaliyyət göstərən qanunların avtonom

xarakterə malik olduğunu vurğulamışlar.

Ümumilikdə bu münasibətlər və onların sıx qarşılıqlı təması ümumdünya təsərrüfatının yaranmasına və ya dünya iqtisadi münasibətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında məhsuldar qüvvələrin və milli təsərrüfat sistemlərinin inkişafı on-

ların qarşılıqlı əlaqəsində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Qərbdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı istehsalın beynəlmilləşməsi ilə baş verdi ki, bunun əsasını ayrı-ayrı ölkələrdə məhsul buraxılışı və müxtəlif ölkələr və ərazilərdə iqtisadi mübadilənin inkişafı təşkil edirdi. Burada həmçinin yeni ərazilərə müstəmləkə və yarımmüstəmləkə

Dünya iqtisadiyyatının potensialı*Sxem 3*

hökmranlığının yayılması və onların hərtərəfli təkrar istehsal prosesinə zorla daxil edilməsi aid idi. Metropoliya və müstəmləkələr arasında daimi iqtisadi əlaqələr yaranırdı ki, bu da müstəmləkə istismarının təşkilati formalarının dəyişməsinə gətirib çıxardı. Sənaye kapitalı güclü ticarət şirkətlərinin imtiyaz-

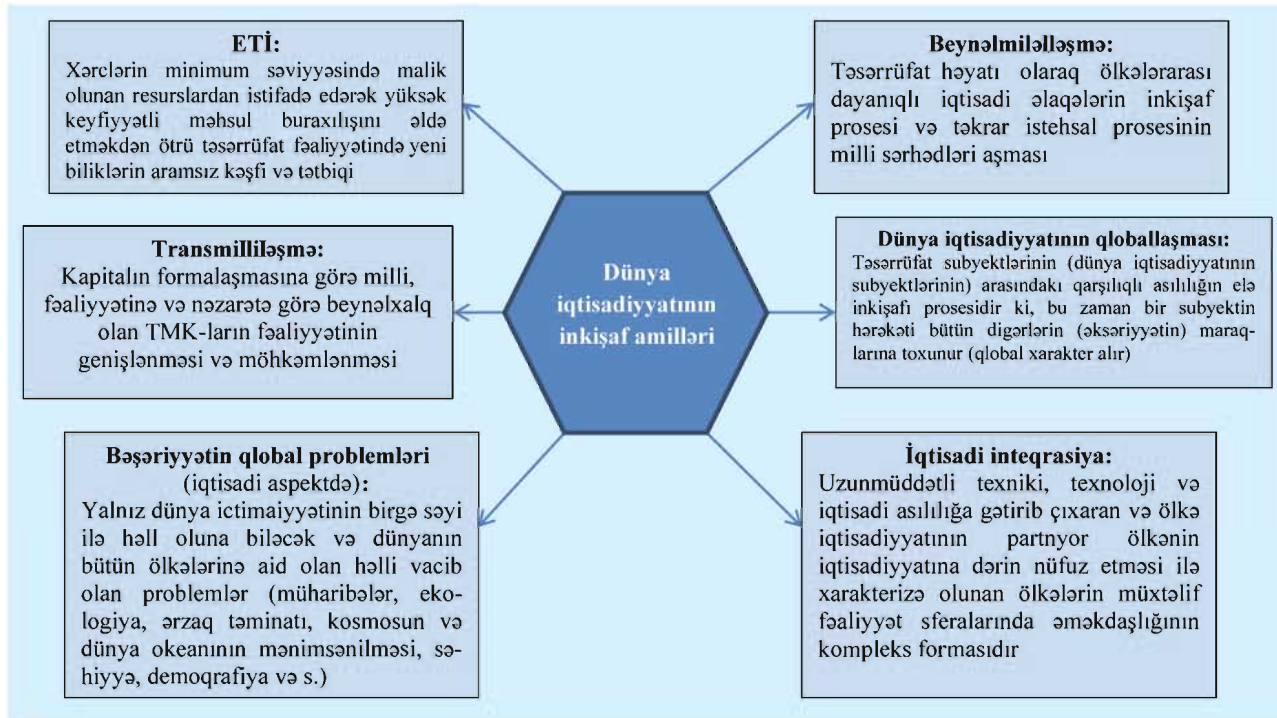
larının tədricən ləğvinə nail oldu. Dövlət metropoliyaları müstəmləkələri ciddi nəzarətdə saxlayırdı.

Dünya bazarının yaranması – beynəlxalq əmək bölgüsü və onun beynəlxalq kooperasiyası dünya bazarının yaranmasının əsasını qoymuşdur. Dünya bazarı tarixən daxili bazarların

milli sərhədlər çərçivəsində genişlənməsi səbəbindən yaranmışdır. Ümumilikdə dünya bazarı ölkələrarası sabit əmtəə-pul münasibətləri sferası olub, əməyin, eləcə də digər istehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsünə əsaslanmışdır.

Əmtəənin beynəlxalq hərəkətliyi dünya bazarının əsas xarici

Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafını şərtləndirən amillər



Sxem 4

əlaməti əmtəə və xidmətlərin ölkələrarası hərəkətindən ibarətdir. Beynəlxalq ticarət – beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sferası olub, bütün dünya ölkələrinin məcmu xarici ticarətini özündə əks etdirir. Məhz bu səbəbdən də bir çox ölkələrdə “beynəlxalq ticarət” deyil, “xarici ticarət” terminindən istifadə edilir. Beynəlxalq ticarət anlamında nəinki əmtəələr, həmçinin xidmətlər də nəzərə alınır.

Dünya təsərrüfatının yaranması – dünya əmtəə bazarının inkişafı XIX-XX əsrin sonlarında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da tədricən ölkələrarası əmtəə mübadiləsi çərçivəsini aşmışdır. Məhsuldar qüvvələrin və maliyyə kapitalının gücünün artımı nəticədə dünya təsərrüfatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Dünya ba-

zarı mərhələsindən dünya təsərrüfatı mərhələsinə keçid zamanı nəinki əmtəələrin, həmçinin istehsal amillərinin, ilk növbədə, bütün kapitalın və iş qüvvəsinin mübadiləsi baş verir. Beləliklə, dünya təsərrüfatı nəinki istehsal, həmçinin tədavül sferasına da təsir edir.

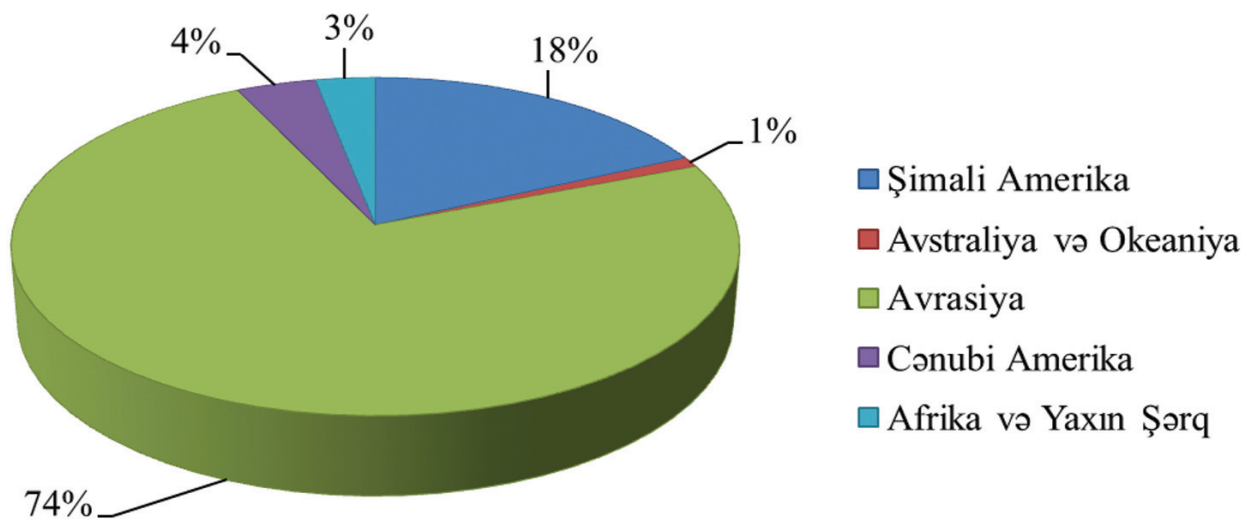
Dünya bazarı kimi, dünya təsərrüfatı da istehsal amillərindən və beynəlxalq əmək bölgüsündən ibarətdir. Dünya təsərrüfatının dünya bazarından fərqi ondadır ki, o yalnız əmtəənin beynəlxalq hərəkətliliyinin köməyi ilə deyil, eyni zamanda əmtəə istehsalının beynəlxalq hərəkətliliyi ilə də ehtiva olunur. Dünya təsərrüfatı dünya bazarının bütün parametrlərini özündə əks etdirir və onu istehsal amillərinin beynəlxalq mobilliyi ilə bağlı əhəmiyyətli xüsusiyyətlərlə tamamlayır, zənginləşdirir.

Dünya təsərrüfatının əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliliyinin artması. Bu, əsasən, gəlirlər, kapital, işçi qüvvəsi və texnologiya formasında həyata keçirilir;
- müəssisələrdə istehsalın beynəlxalq normalar əsasında təşkili və artımı. Bu, əsasən, müxtəlif ölkələrdə transmilli korporasiyalar çərçivəsində mövcud olur;
- əmtəə və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin dövlətin iqtisadi siyasəti vasitəsilə ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarla dəstəklənməsi;
- ölkədə və ölkələrarası birliklər çərçivəsində açıq iqtisadiyyatın yaradılması və s.

Dünya təsərrüfatının inkişafında bir sıra dövrlər qeyd edilir:

1. 1920-1930-cu illər dünya təsərrüfatı inkişafında böhranla

Regionlar üzrə ÜDM*Qrafik 1*

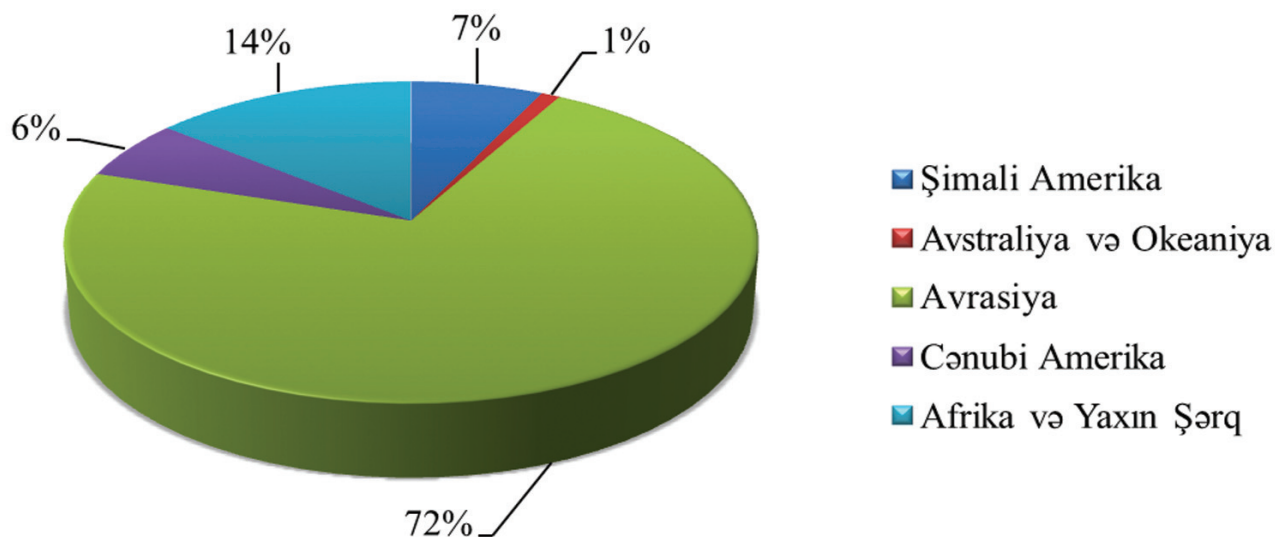
səciyyələndir. Böhran iqtisadi əlaqələrin qeyri-sabitliyi, qərb ölkələri təsərrüfatlarının dezinteqrasiyası şəklində meydana çıxdı. Bu dövr Birinci Dünya müharibəsi və Rusiyada inqilabla başladı. 1913-1929-cu illər ərzində ümumi dünya məhsulu yalnız 1,1 dəfə artmışdır.

2. Dünya təsərrüfatı inkişafının

ikinci dövrü dünya kapitalist iqtisadiyyatında sahibkarlıq kapitalının intensiv çıxarılması şəraitində baş verirdi. Bu dövr ərzində dünya təsərrüfatının təşkilatı-iqtisadi parametrlərinə əsas təsiri xarici istehsalın artımı göstərdi. TMK-lar istehsal əlaqələrində əsas qüvvəyə çevrildi. Onlar məhsulun istehsalı, satışı,

hesablaşmaları, kreditləşməsinə birləşdirən beynəlxalq istehsal komplekslərini qurdular.

3. XX əsrin son onilliyi dünya təsərrüfatının inkişafına yeni dövr kimi daxil oldu. Coğrafi məkanlardan istifadə etmə, beynəlxalq, bəzi hallarda isə planetar istehsal qüvvələrinin formalaşması səviyyəsi artdı, iqtisadi

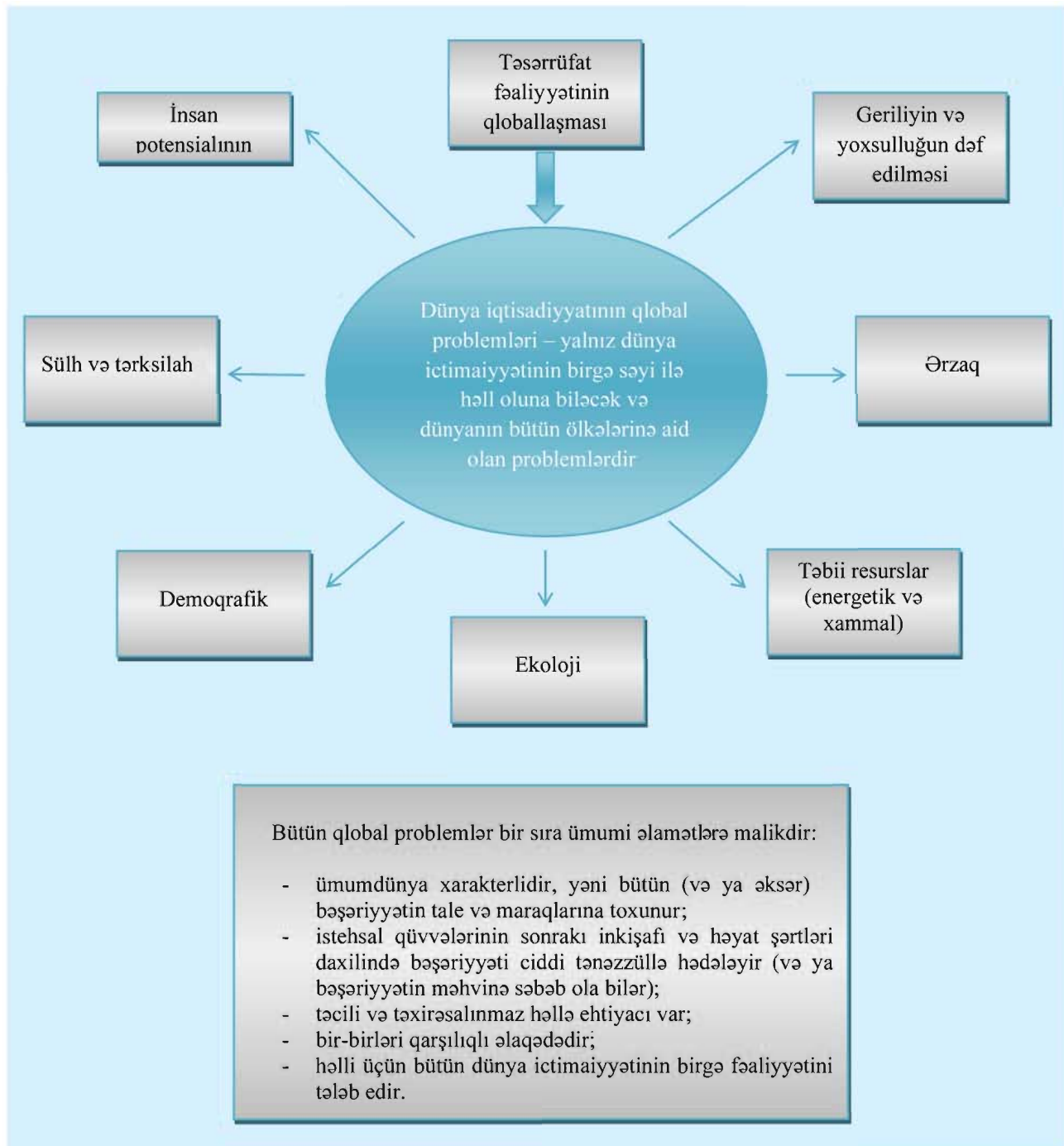
Regionların əhalisi*Qrafik 2*

cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq gücləndi. Dünya təsərrüfatı vahdətinin güclənməsi sosial-iqtisadi inkişafın yeni parametrləri ilə təmin edilir. Dünya təsərrüfatı mexanizmi və onun tərkib hissələri. Dünya

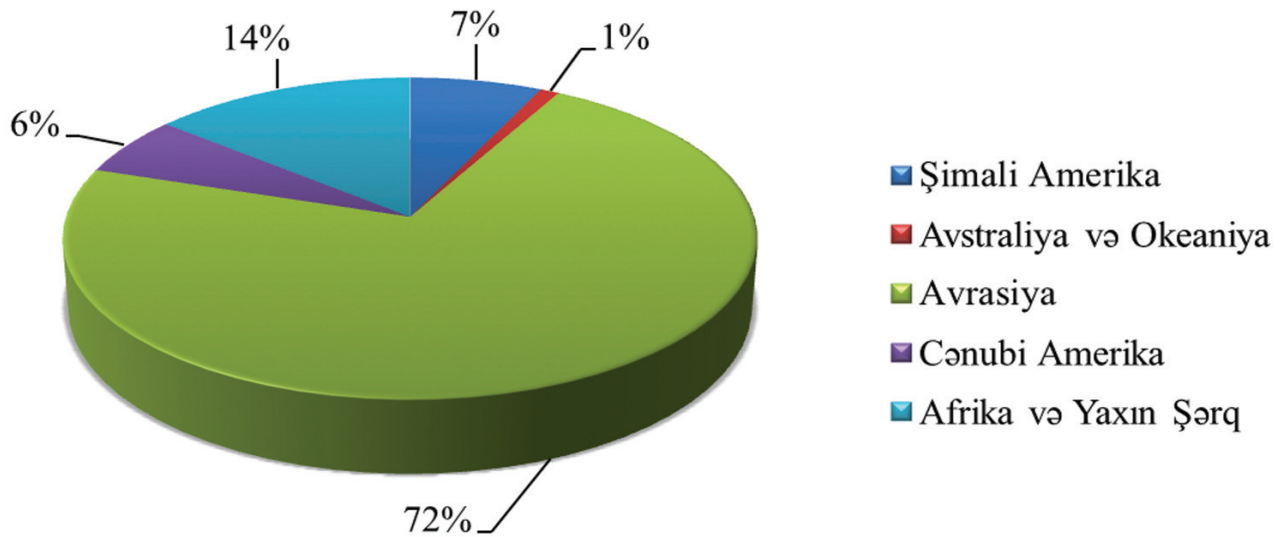
təsərrüfat sistemi, sadə formada ifadə etsək, tərkib hissələrindən ibarət olan mexanizm kimi təsvir edilə bilər. Onun əsas hissələrini milli iqtisadiyyatlar, həmçinin transmilli korporasiyalar, integrasiya birlikləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar təşkil edir.

Keçmişdə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə əsasən daxili bazarı əsas götürən milli şirkətlər məşğul idi. Son onilliklərdə onların əksəriyyəti fəaliyyət sahəsi

Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafını şərtləndirən amillər



Sxem 5

Regionların ərazisi*Qrafik 3*

(ticarət, sənaye, maliyyə) bütün dünyanı əhatə edən transmilli şirkətlərə (TMS) çevrildilər. Nəticədə TMS-lər dünya təsərrüfatı mexanizminin mühüm hissəsinə çevrildi. Təbii ki, onların maraqları heç də həmişə milli iqtisadi maraqlarla üst-üstə düşmür.

Bir çox qonşu ölkələrin iqtisadiyyatları getdikcə daha çox birləşərək regional integrasiya birlikləri yaradır. Bu cür təşkilatlar dünya təsərrüfatı mexanizminin əhəmiyyətli hissəsinə çevrildi. Son illər ərzində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların da sayı kəskin artmışdır. Onlar ümumdünya təsərrüfatı mexanizminin mühüm müstəqil hissəsinə çevrilərək, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində daha aktiv iştirak edirlər. Ayırı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatından ibarət olan dünya təsərrüfatı beynəlxalq səviyyədə daha açıq və geniş iqtisadi əməkdaşlığa yönəlmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının bütün

məsələlərini əhatə edən vahid nəzəriyyə mövcud deyildir. Lakin ümumdünya təsərrüfatının ayırı-ayrı aspektlərini təhlil edən müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalar mövcuddur. Həmin nəzəriyyə və konsepsiyalara iqtisadi nəzəriyyənin “beynəlxalq iqtisadiyyat” (beynəlxalq ticarət, kapitalın beynəlxalq hərəkəti və s.) adlanan bölməsinə aid olan nəzəriyyələr daxildir.

Dünya ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının zəruri şərtləri. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin yaranması və inkişafının başlıca səbəbi dünya ölkələri arasında iqtisadi ehtiyatların (təbii, insan və investisiya resursları) qeyri-bərabər bölgüsüdür. Başqa sözlə, iqtisadi ehtiyatlarla təmin olunma və iqtisadi potensial baxımından ölkələr bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi potensialı arasındakı fərq təbii ehtiyatların qeyri-bərabər bölgüsü ilə yanaşı, iri maşınlı sənayenin meydana gəlib inkişaf etməsi ilə

daha da dərinləşdi. Bütün bunlar bir tərəfdən beynəlxalq əmək bölgüsünü getdikcə dərinləşdirir, digər tərəfdən isə istehsal amillərinin hərəkətini intensivləşdirir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü – istehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsü nəticəsində təsərrüfat subyektləri məhdud saylı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşır.

İstehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsü – müxtəlif ölkələrdə ayırı-ayrı istehsal amillərinin uzun tarixi dövr ərzində cəmlənməsidir. Məhz buna görə müəyyən əmtəələrin bir ölkədən digər ölkəyə nəzərən iqtisadi baxımdan daha səmərəli istehsal olunması ilkin şərt hesab olunur. Başqa sözlə, ölkələr ixtisaslaşan zaman məhsulların istehsalında yüksək məhsuldarlığa nail olur. Lakin özlərinin digər məhsullara olan ehtiyaclarını ödəmək üçün onlar istehsal etdikləri məhsulları digər məhsullara mübadilə etməyə məcbur olurlar.

Əmək bölgüsü əvvəlcə ölkə daxilində meydana gəlir, sonra qonşu dövlətlərə yayılır və nəhayət, bütün dünyanı əhatə edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün geniş şərhində müxtəlif insan fəaliyyəti növləri deyil, eyni zamanda onun sonrakı kooperasiyalaşması və istehsal məhsullarının mübadiləsinin nəzərdə tutulması mütləqdir.

Beynəlxalq əmək kooperasiyası – beynəlxalq əmək bölgüsünün ölkələrarası məhsul mübadiləsinin dayanıqlığına əsaslanmışdır. Bu zaman onlar tərəfindən istehsalın həyata keçirilməsi daha çox iqtisadi səmərəliliyə əsaslanır. Deməli, beynəlxalq əmək bölgüsü özünün mövcudluğu və inkişafı üçün əməyin beynəlxalq kooperasiyalaşdırılmasını tələb etmir, baxmayaraq ki, çox hallarda bu hadisə ona gətirib çıxarır. Eyni zamanda əməyin beynəlxalq kooperasiyası tam olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanır və onsuz mövcud ola bilməz.

Dünya təsərrüfatı və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti. İstehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti yalnız müxtəlif ölkələrdə həmin amillərə olan tələb və təklifdən deyil, həmçinin onların mobilliyindən, amillərin hərəkəti yolunda olan maneələrdən də asılıdır. İstehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti haqqında nəzəriyyələr həmin əsaslar üzərində yaradılmışdır. Neoklassik beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyəsi klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinə əsaslanır. Onun əsaslarından birini D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi təşkil edir. Həmin nəzəriyyəyə əsasla-

naraq C.S.Mill XIX əsrdə dünyada ilk dəfə olaraq ölkələr arasında kapital hərəkətinin nəzəri əsaslarını araşdırdı. D.Rikardodan sonra o göstərirdi ki, kapital ölkələr arasında mənfəət normasında olan fərqlə əlaqədar olaraq hərəkət edir. O eyni zamanda göstərirdi ki, fərq o qədər yüksək olmalıdır ki, investorun əcnəbi ölkədəki riskini ödəmiş olsun. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində ingilis iqtisadçıları C.A.Qobson və C.Keyns M.B.Seyn istehsal amilləri arasındakı nisbət konsepsiyasını beynəlxalq kapital hərəkətinə şamil etdilər. Beynəlxalq kapital hərəkətinin neoklassik nəzəriyyəsi qəti şəkildə XX əsrin ilk onilliyində E.Hekşer, B.Olin, R.Nurse və K.İverson tərəfindən formalaşdırıldı. Hekşer və Olin nəzəriyyəsində hər iki amil – əmək və kapital mobildir. Bu nəzəriyyəyə görə, ölkələr arasında istehsal xərclərindəki nisbi fərqlərin əsası istehsal amillərinin dünyada qeyri-bərabər bölgüsü təşkil edir. Hər bir ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşaraq onu ixrac edir. Həmin nəzəriyyəyə görə, xarici ticarət ölkələrin malik olduqları izafi amillərin qiymətini aşağı salaraq ölkələr arasında istehsal amillərinin qiymətlərinin tənzimlənməsinə gətirib çıxarır.

Bununla belə, beynəlxalq ticarətin sonrakı inkişafı qarşıya yeni-yeni suallar qoyurdu və Hekşer-Olin nəzəriyyəsində irəli sürülən fərziyyələrin real həyatda özünü tam göstərdiyini demək mümkün deyildir. İqtisadiyyat üzrə sonralar Nobel

mükafatına layiq görülmüş, Amerikada mühacir həyatı sürən rus mənşəli V.V.Leontyev Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin nə dərəcədə real həyata uyğunluğunu 1947-ci ildə ABŞ timsalında təhlil etmişdir. Təhlilin nəticələri kəskin elmi mübahisələrə yol açmış, lakin ümumiyyətlə, qəbul edilmiş və iqtisadi ədəbiyyata Leontyev təzadı (ziddiyyəti) adı altında daxil olmuşdur. O göstərirdi ki, ABŞ zəngin kapital ehtiyatlarına malik bir ölkə hesab edilir. Belə olduqda nəzəriyyənin şərtlərinə görə bu ölkə kapitaltutumlu malları ixrac etməli, əməktutumlu malları isə idxal etməlidir. Leontyevin faktiki məlumatlara əsaslanan təhlili isə bu müddəanın tam əksini üzə çıxarmışdır. O sübut etmişdir ki, ABŞ əməktutumlu malları ixrac edir, kapitaltutumlu malları isə idxal edir. Lakin bu təzadın əsasında belə bir fakt dayanır ki, ABŞ-in əməktutumlu əmtəə ixrac etmə görünüşü aldadıcıdır.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya Keçən əsrin 80-90-cı illərində dünya iqtisadiyyatında kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəhəng dəyişikliklər baş verdi. Bir-birindən qarşılıqlı asılılığı durmadan artan müasir dünya ölkələrinin əsas problemi müxtəlif səviyyəli strukturların qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsiri məsələsidir. Beynəlxalq integrasiya hərəkətləri dövrün ictimai inkişafının aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir. Avropada başlayan beynəlxalq integrasiya hərəkətləri sonralar bütün dünyaya yayıldı.

İqtisadi integrasiya hərəkətlərinin nəzəri əsasları ən çox göm-

Cədvəl 1

Dünya iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri

	2008	2009	2010
<i>ÜDM-in dinamikası, böhrandan əvvəlki maksimuma, %-lə (2008-ci ilin II rübü)</i>			
ABŞ	-1,0	-3,6	-0,8
AB-27	-0,7	-4,9	-3,2
Böyük Britaniya	-0,9	-5,7	-4,5
Almaniya	-0,6	-5,2	-1,9
Fransa	-0,4	-3,0	-1,6
Yaponiya	-1,1	-7,4	-3,7
Braziliya	-0,7	-1,4	6,1
Rusiya	-1,6	-9,4	-5,8
Hindistan	-0,4	6,1	16,1
<i>Sənaye istehsalının dinamikası, böhrandan əvvəlki maksimuma, %-lə (2008-ci ilin apreli)</i>			
ABŞ	-2,6	-13,5	-8,9
AB-27	-3,9	-17,1	-11,4
Böyük Britaniya	-2,5	-12,3	-10,2
Almaniya	-3,3	-19,2	-10,5
Fransa	-5,0	-16,9	-12,6
Yaponiya	-3,6	-24,0	-11,9
Braziliya	-3,5	-10,4	-0,8
Rusiya	-3,6	-12,7	-5,7
Hindistan	0,1	6,8	18,0
Çin	0,4	11,6	29,0

rük birlikləri nəzəriyyələri ilə C.Viner, C.E.Meade, N.T.Conson, V.Valassa, F.Q.Lipsey və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. Gömrük birlikləri nəzəriyyələrində bu birliklərin iqtisadi təsirlərinə xüsusi fikir verilmişdir.

Ölkələr arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq hərəkəti azsaylı mallara qoyulan gömrük tariflərinin azaldılması və ya ləğv edilməsi addımından başlayaraq, iqtisadi birliklərin yaradılmasına qədər müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. İqtisadi integrasiya prosesləri zamanı bəzən yalnız mal və xidmət axınları, bəzən isə buna əlavə olaraq istehsal amillərinin

hərəkəti sərbəstləşdirilir. Bəzi integrasiya formalarında isə son nəticədə bütün bunlarla yanaşı, pul, maliyyə və iqtisadi siyasət sahəsində də əməkdaşlıq edilir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya özünü əsas etibarilə dörd formada göstərir: a) azad ticarət zonaları; b) gömrük birlikləri; c) ümumi bazar; ç) iqtisadi birliklər.

Dünya dövlətlərinin əsas qrupları

Dünya iqtisadiyyatı çoxsaylı milli iqtisadiyyatlardan ibarətdir. Dünya iqtisadiyyatının və ümumdünya iqtisadi münasibətlərinin çoxsahəli və mürəkkəb suallar kompleksi iqtisadi mü-

nasibətlər nəzəriyyəsinin 3 səviyyədə tədqiqat obyekti olur: inkişaf etmiş ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr.

İnkişaf etmiş ölkələr qrupuna bazar iqtisadiyyatına və yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olan dövlətlər daxildir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) inkişaf etmiş dövlətlər qrupuna Qərbi Avropa ölkələrini, ABŞ və Kanadanı, Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı, 1997-ci ildən isə Cənubi Koreya, Sinqapur, Honkonq və Tayvanı (yəni Asiyanın yeni sənaye ölkələrini), habelə İsrail və Kipri aid edirlər. Həmin ölkələrə BMT

<i>İstehlak qiymətləri indeksi, böhrandan əvvəlki maksimuma,%-lə (2008-ci ilin apreli)</i>			
ABŞ	0,2	-0,1	1,5
AB-27	0,3	1,3	3,4
Böyük Britaniya	0,8	3,0	6,4
Almaniya	0,6	0,8	2,0
Fransa	0,1	0,2	1,9
Yaponiya	0,8	-0,6	-1,3
Braziliya	1,3	6,3	11,6
Rusiya	2,0	13,8	21,7
Hindistan	2,6	13,8	27,4
Çin	-0,7	-1,4	1,7
<i>İşsizliyin səviyyəsi, böhrandan əvvəlki minimumdan faiz fərqi ilə (2008-ci ilin apreli)</i>			
ABŞ (S&P500)	-34,8	-19,5	-17,0
AB-27 (Eurostoxx 50)	-35,9	-22,5	-27,8
Böyük Britaniya (FTSE 100)	-27,2	-11,1	-9,5
Almaniya (DAX)	-30,8	-14,3	-9,1
Fransa (Bovespa)	-35,6	-21,2	-25,3
Yaponiya (Nikkei 225)	-36,0	-23,9	-27,7
Braziliya (Bovespa)	-44,7	1,1	-0,5
Rusiya (RTS)	-70,2	-31,9	-27,1
Hindistan (BSE-500)	-47,8	-0,6	8,8
Çin (Shanghai Composite)	-50,7	-11,3	-25,7

Cənubi Afrika Respublikasını, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı isə öz üzvlərindən Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Çexiya, Türkiyə və Meksikanı da daxil etmişdir. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələr qrupuna dünya ÜDM-in 56%-ni verən 30 ölkə daxildir. Burada dünya əhalisinin cəmi 16%-i yaşayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna aşağı sosial iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr daxildir. BVF üzvü olan 184 ölkədən 123-ü bu qrupa aiddir. Bu ölkələrdə dünya əhalisinin 56%-i yaşadığı halda, dünya ÜDM-in cəmi 24%-i is-

tehsal olunur. Bu ölkələr qrupuna yeni sənaye ölkələri və ixracatçı ölkələr yarımqrupunu aid etmək olar. Bu qrupa həmçinin ən zəif inkişaf etmiş (47 ölkə) və böyük borc yükü olan kasıb ölkələr (31 ölkə) yarımqrupu da daxildir.

Keçid ölkələri qrupuna inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələr daxildir. Onlara Mərkəzi və Şərqi Avropanın 16 ölkəsi, MDB-yə daxil olan 12 keçmiş sovet respublikası və 3 Asiya ölkələri – Monqolustan, Çin və Vyetnam aiddir. Bu yarımqrupda dünya əhalisinin 28%-i yaşayır və dün-

ya ÜDM-in 20%-i istehsal edilir. Bu qrup ölkələrin əsas məqsədi inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi müasir bazar iqtisadiyyatını yaratmaqdır.

Dünya ölkələri arasında sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində böyük fərq müasir dövrdə daha da artmış, dünya inkişaf etmiş və zəif inkişaf etmiş ölkələr qrupuna bölünmüşdür.

Müasir dünya iqtisadiyyatının potensialı

Milli iqtisadiyyatlar və bütövlükdə dünya təsərrüfatı iqtisadiyyatının fəaliyyəti iqtisadi ehtiyatlara (istehsal amilləri) – təbii, əmək, kapital, sahibkarlıq,

habelə elmi potensiala əsaslanır. İqtisadi ehtiyatların məcmusu milli iqtisadiyyatların, yaxud region dövlətlərinin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının potensialını təşkil edir. Dünya təsərrüfatının təbii-ehtiyat potensialı çoxtərəflidir. Buraya enerji, torpaq, su, meşə, biologiya və iqlim resursları aid edilir. Təbii ehtiyatlar iqtisadiyyatın inkişafının zəruri şərtidir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri təbii ehtiyat amillərinin rolunun zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, son onilliklərdə faydalı qazıntıları olmayan Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi ölkələr daha sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı, təbii ehtiyatlar ölkələrə böyük üstünlüklər verir. Yalnız onlardan daha səmərəli istifadə etmək tələb olunur.

Qloballaşma və dünya iqtisadiyyatı

XXI əsr tarixə dünya iqtisadiyyatını keyfiyyətə yeni bir mərhələyə yüksəldən qloballaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Qlobal proseslər inkişaf səviyyələrində, din və mədəniyyətlərində, tarixi ənənələrində mövcud olan fərqlərə baxmarayaq, dünya ölkələrinin və xalqlarının bir-birindən qarşılıqlı asılılığını getdikcə artırır. Bu proseslər xalqların və bütövlükdə sivilizasiyanın taleyini həlledici dərəcədə müəyyən etməyə başlamışdır.

Mürəkkəb və ziddiyyətli qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi bəşəriyyətin ictimai və iqtisadi inkişafında yeni mərhələ yaratmış və meqacəmiyyət adlanan ümumbəşəri cəmiyyətin formalaşmasına yol açmışdır. Proseslərin mahiyyətini düzgün dərk

etmək üçün “qlobal iqtisadiyyatı” “dünya iqtisadiyyatından” fərqləndirmək lazımdır. F.Brodel və U.Uollerşteyn “dünya iqtisadiyyatı” dedikdə dünya miqyasında kapital yığılı başa düşürlər. Bu proses isə Qərbdə XVI əsrdən başlanmışdır. Manuel Kastels hesab edir ki, qlobal iqtisadiyyat bütün planet miqyasında real zamanda vahid sistem kimi işləməyə qadir olan iqtisadiyyatdır. Kapitalist istehsal üsulu zaman və məkanın sərhədlərini aşmağa çalışaraq durmadan inkişaf etmişdir. Dünya iqtisadiyyatı ancaq XX əsrin sonunda informasiya və kommunikasiya texnologiyasına əsaslanan yeni infrastruktur əsasında əsl qlobal iqtisadiyyata çevrildi. Lakin 90-cı illərdə qloballaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə maliyyə böhranları dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükəyə çevrildi. Belə böhranlar Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya, Latin Amerikasının ölkələrində və Rusiyada özünü göstərdi. Fond bazarlarının çökməsi, bankların və firmaların kütləvi şəkildə iflası, valyutaların devalvasiyası, inflyasiyanın güclənməsində ifadə olunan həmin böhranlar həm daxili, həm də xarici amillərin nəticəsi idi. Ancaq onların miqyası və formaları onu göstərirdi ki, həmin böhranların meydana gəlməsində və inkişafında beynəlxalq borclar, kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin nəhəngliyi, ticarət və maliyyə axınlarının liberallaşdırılması ciddi rol oynayır.

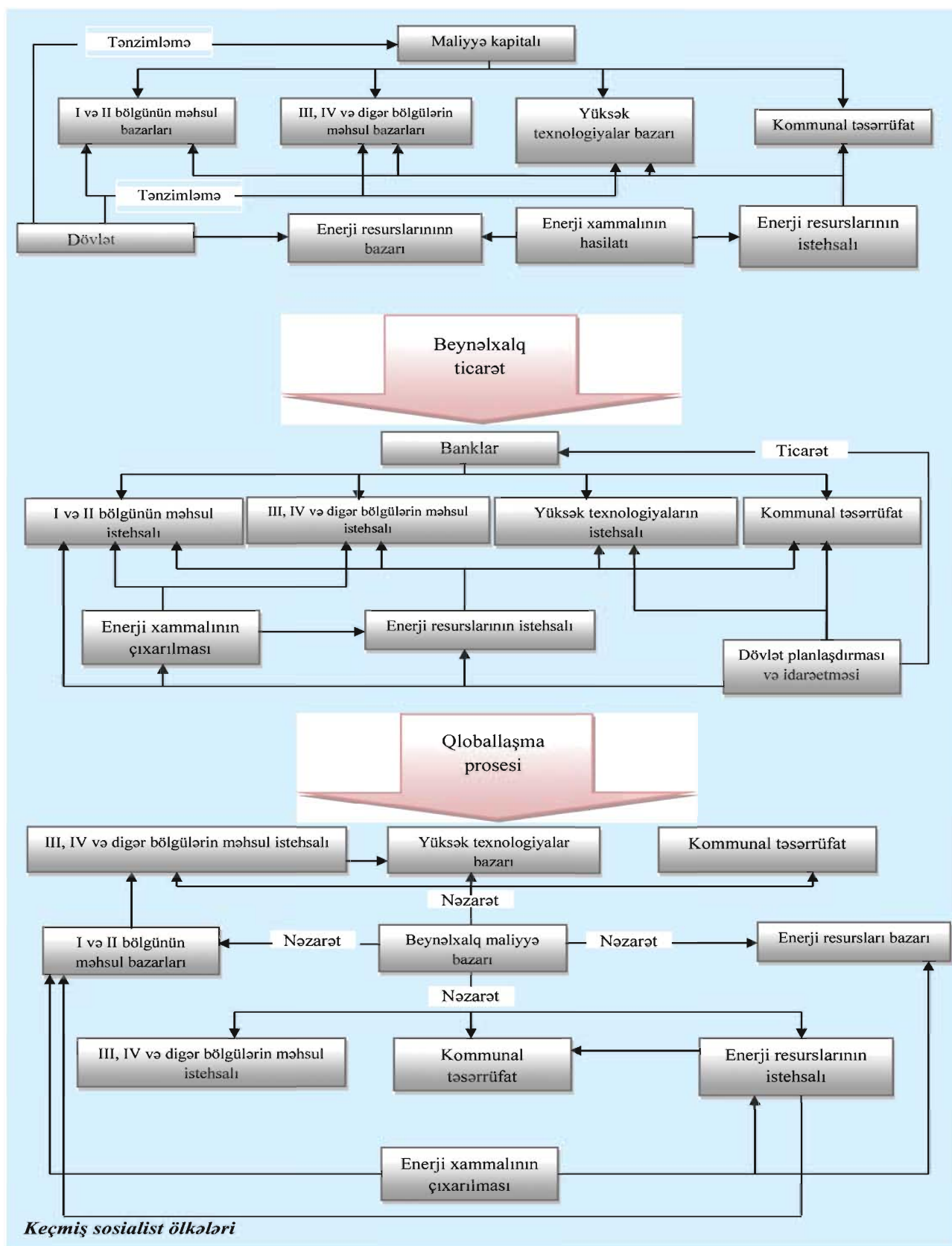
Beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv olaraq dərinləşməsi prosesi milli iqtisadiyyatların bir-birinə açılmasını tələb edir.

Bunun nəticəsində dövlətlər həm milli təsərrüfat subyektlərinin xaricdə, həm də qeyri-rezidentlərin ölkə daxilində ticarət-iqtisadi əlaqələri üzərində özünün inhisarçı nəzarətindən məhrum olmuşdur. Sahibkarların xarici bazarlarda uğurlu fəaliyyətinin əsas şərti onların yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olmasıdır. Ona görə də belə açıqlıq dərəcəsindən ilk növbədə TMŞ-lər istifadə edir. Beynəlxalq maliyyə kapitalının həmin çoxistiqamətli şirkətləri milli “oyunculara” nisbətən rəqabət mübarizəsində, adətən, həmişə qalib çıxır. Qloballaşmanın özünü daha çox göstərdiyi maliyyə sahəsində onların qalib vəziyyəti daha aydın şəkildə görünür. Belə ki, dünya maliyyə bazarlarında və fond birjalarında pul kapitalının və qiymətli kağızların təmərküzləşməsi nəticəsində nəhəng miqdarda fiktiv kapital toplanmışdır. Müəyyən hallarda belə təmayüllər olduqca təhlükəlidir. Qiymətli kağızlarla aparılan möhtəkirlik, onların real maddi dəyərlərdən ayrı mövcud olması, şirkətlərin və sahibkarların real vəziyyətinə təsir göstərməyən səhm alqı-satqıları menecerlərə imkan verir ki, onlar öz şirkətlərində mövcud olan əsl vəziyyəti ört-basdır etsinlər.

Azərbaycan dünya iqtisadiyyatı sistemində

Əsrin son onilliyində SSRİ-nin dağılması ilə dünyanın yeni siyasi xəritəsində özünə layiqli yer tutmuş müstəqil Azərbaycan dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olmuşdur. Kəskin mübarizə şəraitində əldə edilmiş siyasi müstəqillik ölkənin sovet dövründə 70 il ərzində yığılıb

Dünya iqtisadiyyatının transformasiyası



Sxem 6

qalmış ciddi siyasi, iqtisadi və sosial problemlərinin həlli yolunda geniş perspektivlər açmışdır. Sovet “dəmir pərdələri” ilə uzun illər dünya birliyindən siyasi və iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuş Azərbaycanda açıq cəmiyyət yaradılması, dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, hərtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin həlli yolunda, sözün əsl mənasında, açar rolunu oynayır.

İqtisadi və ictimai həyatın bəynəlmilləşməsi Azərbaycanın mürəkkəb şərtlər altında gedən müasir dünya ilə integrasiyasının bütün istiqamətləri üzrə yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdadır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkara çıxarılması bu gün Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri respublikanın dünya iqtisadi sistemində integrasiyasının sürətləndirilməsi, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi sahəsində görülən genişmiqyaslı tədbirlərdir. Hazırda Azərbaycan dünyanın 140-a yaxın ölkəsi ilə qarşılıqlı ticarət əməliyyatları aparır. Xarici ticarət dövriyyəsi, ixrac və idxal əməliyyatlarının həcmi ildən-ilə artır. Qlobal əhəmiyyətli iqtisadi layihələr olan TRACECA, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz boru kəmərlərinin reallaşması və Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol xəttinin tikilməyə başlanması, “Şahdəniz”

qaz yatağının işə düşməsi ölkəmizin nüfuzunu bütün dünyada artırır.

Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətinin başlıca xətti olduqca mürəkkəb olan qlobal dünyada ölkənin iqtisadi ərzaq və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası bütün dünyada və xüsusən regionda heç bir qüvvədən asılı olmayan müstəqil siyasət yeridir, heç bir xarici təsirlərə boyun əymir.

*Dünyamalı Vəliyev
Rəşad Hacıbalayev*

DÜNYA İQTİSADİYYATININ TRANSFORMASIYASI

— müxtəlif ölkələrin sənaye sivilizasiyasından postsənaye sivilizasiyasına keçidi, yeni, qarışıq tipli cəmiyyətin formalaşması prosesində ictimai-iqtisadi sistemlərin təkamül yolu ilə dəyişməsi. 1970-ci illərdən başlanmış bu transformasiya ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində olan, sivilizasiyalı tərəqqinin ümumi məcrasına qoşulma intensivliyi müxtəlif dərəcədə olan ölkələrin və regionların get-gedə daha çox hissəsini əhatə edir.

Dünyada baş verən sosial-iqtisadi transformasiyanın ümumi strateji meyillərinə iqtisadiyyatın humanistləşməsi və sosiallaşması prosesləri aiddir. İqtisadiyyatın və cəmiyyətin sosial yönümünün dəyişməsi mümkün və zəruri olur. Sosial-iqtisadi inkişafın mərkəzi dövlətin mənafeələrindən müxtəlif tələbata malik olan şəxsiyyətin mənafeələrinə tərəf dəyişir.

Hazırda istehsalın yeni texnoloji üsuluna keçid baş verir. Bu keçidin əsas xarakteristikası ondan

ibarətdir ki, təkcə istehsalı deyil, cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərini dəyişən informasilaşdırma prosesi gedir. İqtisadi tərəqqinin yeni tipi əmək tutumlu və kapital tutumlu texnologiyalardan resursqoruyucu, elm tutumlu yüksək texnologiyalara keçid deməkdir. İqtisadiyyatın struktur yenidənqurması ictimai istehsal sahəsində məşğul olanların sayı sabit qalmaqla və hətta bu say azalmaqla, lakin onların əmək məhsuldarlığının sürətlə artması hesabına ictimai məhsulda maddi istehsalın nisbi payının azalmasında ifadə olunur.

Sosial-iqtisadi inkişaf prosesində ekoloji amilin əhəmiyyətinə daha artıq diqqət yetirilməsi dünya iqtisadi transformasiyasının ayrılmaz komponentidir. İnsan təbiətin fatehi kimi, onun məhsullarının israfçı istehlakçısı kimi deyil, vahid “insan-cəmiyyət-təbiət” sisteminin zəkali, harmoniya yaradan qüvvəsi kimi çıxış edir.

Mülkiyyət münasibətlərinin və təsərrüfat tiplərinin təkamülündə bütün dünyada müşahidə olunan meyillər həm də onların mürəkkəbləşməsində, müxtəlifliyinin artmasında, xüsusi mülkiyyətin assosiasiya edilmiş formalarının, ilk növbədə səhmdar mülkiyyətinin güclü inkişafında, onun depersonifikasiyasının və institusionalizasiyasının güclənməsində təzahür edir. Kiçik və orta biznes, səhmdar mülkiyyətinin əmək formaları dinamik şəkildə inkişaf edir. Dövlət müəssisələrinin tam və ya qismən özəlləşdirilməsi prosesi gedir; onların səhmləşdirilməsi və kommersiyalaşdırılması dövlət-özel və dövlət-kollektiv qarışıq

sahibkarlıq formalarının geniş yayılmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin təkamülü bazar rəqabəti, korporasiya və dövlət tənzimləməsinin əlaqələndirilməsi əsasında həmin mexanizmlərin mürəkkəbləşməsində ifadə olunur. İnkişaf etməkdə olan yenidən tənzimləmə prosesi dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsinin miqyasının azaldılmasına və iqtisadi prosesə dövlətin təsirinin dolayı metodlarının ön plana keçməsinə gətirib çıxarır. Dövlət get-gedə daha çox hallarda müasir bazar təsərrüfatı üçün iqtisadi, hüquqi və sosial-

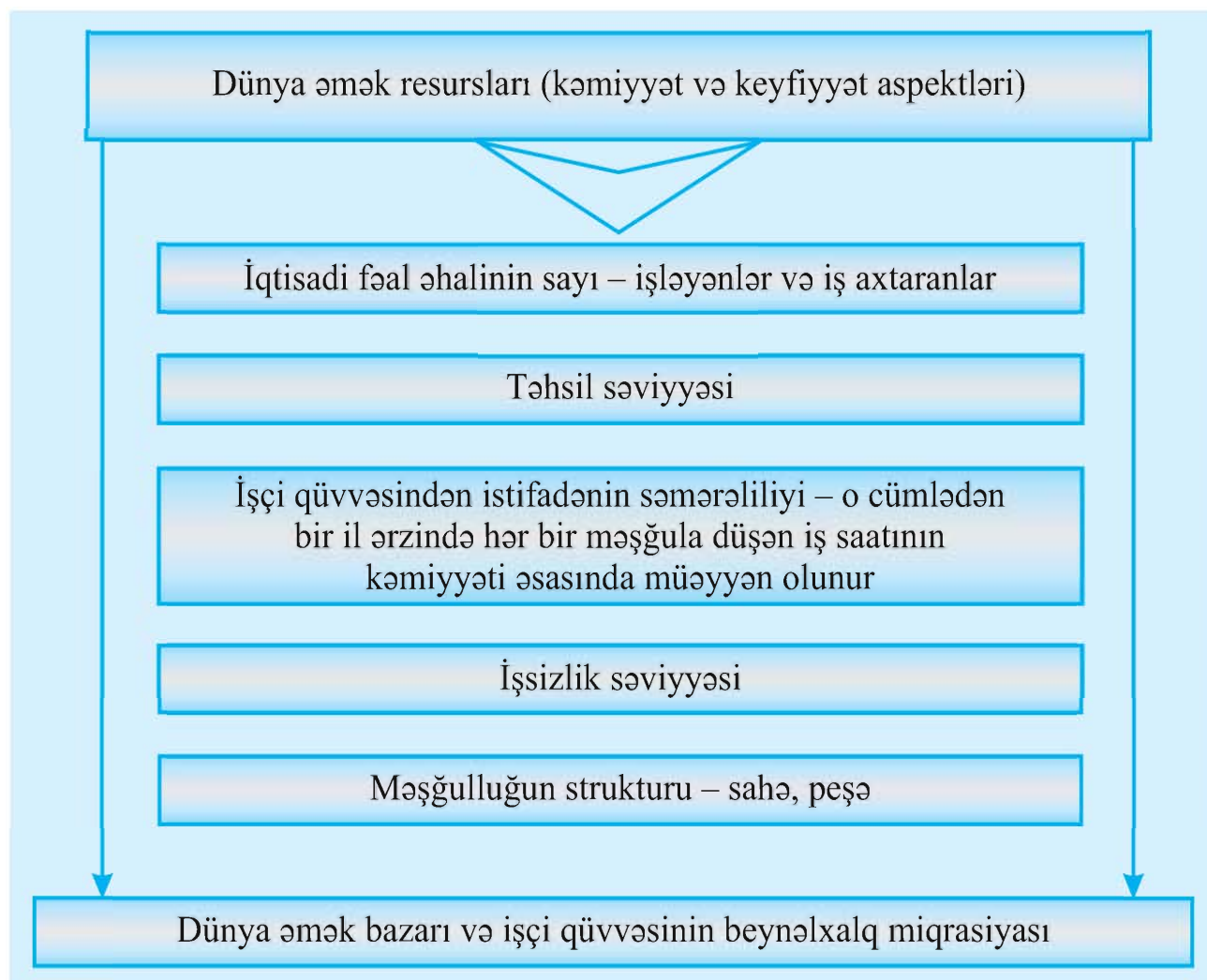
siyasi məkanın təşkilatçısı qismində çıxış edir.

Ziddiyyətlər və münaqişələr arasından özünə yol açan beynəlxalq integrasiya proseslərinin güclənməsi müasir sosial-iqtisadi transformasiyanın mühüm tərkib hissəsidir. Qloballaşma, milli iqtisadiyyatların açıqlığı, onların qarşılıqlı asılılığı və integrasiya 1990-cı illərdən dünya iqtisadi inkişafının ən mühüm anlayışlarına çevrilmişdir.

Bütün dünyada baş verən sosial-iqtisadi transformasiya meyilləri müxtəlif konkret tarixi kontekstlərdə: institusional, millimental, sosial-mədəni, iqtisadi-

resurs, coğrafi, geosiyasi və başqa kontekstlərdə reallaşır. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr qruplarında və bu ölkələrin hər birində, postsovet tipli iqtisadi sistemə malik olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, müxtəlif regionlarda və mərkəzlərdə transformasiya prosesinin xüsusiyyətləri, iqtisadi inkişafın spesifik cizgiləri bununla əlaqədardır.

DÜNYA İŞÇİ QÜVVƏSİ BAZARI – beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir sahəsi. Bu sahə işçi qüvvəsinin alqı-satqısı ilə əlaqədar müntəzəm və davamlı əməliyyatlarla müəyyən



Sxem 1

olunur, əmək resurslarının yer-dəyişməsinə təmin edir, beynəlxalq əmək miqrasiyası formasında reallaşır.

Beynəlxalq əmək miqrasiyası amilləri:

- 1) qeyri-iqtisadi amillər (siyasi, dini, milli, ailəvi, irqi və digər səbəblərlə müəyyən olunur);
- 2) iqtisadi amillər (dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsində fərq).

Dünya işçi bazarı qüvvəsi XIX əsrin ortalarında formalaşmağa başlamışdır. Həmin dövrdə əmək resursları Avropa və Asiyanın az inkişaf etmiş regionlarından mühacirət edirdi. Bazarın formalaşması prosesi dinamik şəkildə inkişaf edir, onun miqyası daim artırdı. 1950-ci illərin ortalarında dünyada 35 milyondan çox əməkçi miqrant olmuşdur. Dünya işçi qüvvəsi bazasının əsas mərkəzləri bunlardır:

1. Yaxın Şərq
2. ABŞ
3. Qərbi Avropa
4. Latin Amerikası.

Əmək resurslarının müxtəlif regionlara miqrasiyasının müəyyən səmərəsi var, lakin bu hadisənin sosial-iqtisadi xarakterli neqativ cəhətləri də vardır: “zəka axını”, əcnəbilərə münasibətdə ayrı-seçkilik halları, yerli sakinlərin narazılığı.

İşçi qüvvəsi bazarında beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən təşkilatlar:

1. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT);
2. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (bax: sxem 1).

DÜNYA QIYMƏTİ – əmtəənin dünya bazarındakı qiyməti.

DÜNYA QIYMƏTLƏRİ –

1. Dünya bazarında olan ölkə-

lərin konkret texnologiyaları ilə şərtlənən istehsal qiymətinin pulla ifadəsi kimi formalaşan qiymətlər. 2. Dünya əmtəə bazarının bu və ya digər seqmentində konkret anda yaranan konyunkturu əks etdirən və həmin əmtəəyə olan tələb və təklifin təbii tərəddüdündən, həm də iri inhisarçıların onların dinamikasına təsiri imkanlarından asılı olan qiymətlər.

Dünya qiymətləri heç də mütləq göstərici deyil, çünki dünya istehsalı və istehlakı şərtləri ilə birgə dəyişir. Belə ki, yataqların tükənməsi, konkret əmtəənin hazırlandığı (ona olan sabit tələbin saxlanması zamanı) dünya resurslarının azalması, bir qayda olaraq, onun dünya qiymətinin dəyişməsinə (yüksəlməsinə) aparıb çıxarır. Digər tərəfdən, əgər yeni yataqlar kəşf edilərsə, bu əmtəəyə olan tələb azalarsa, onda resursların artıqlığı zamanı da onun qiyməti hökmən azalacaqdır.

Dünya qiyməti həmçinin sənaye cəhətdən aparıcı ölkələr arasında sazişin nəticəsi kimi formalaşa bilər və bu cür sazişlərin ləğv edilməsi zamanı xeyli dəyişə bilər. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (onun nizamnaməsi 1947-ci ildə qüvvəyə minmişdir) yaradıldıqdan və Bretton-Vuds valyuta sistemi qəbul edildikdən sonra qızılın dünya qiyməti 1971-ci ildə bir unsiyaya görə 35 dollar təşkil edirdi. Lakin dünya konyunkturunun dəyişməsi ona gətirib çıxardı ki, qızılın süni surətdə saxlanılan qiyməti iqtisadi şərtlərə cavab vermədiyindən 1974-cü ilin sonunda bir unsiyaya görə 187 dollara çatdı. Qızılın dünya qiy-

mətinin sərbəst (kortəbii) formalaşması cəhdi zamanı onun qiyməti 1980-ci ildə maksimum həddə – bir unsiyaya görə 612,6 dollara çatdı. Neftin və ümumiyyətlə, bütün təkrar olunmayan resursların dünya qiymətləri də analoji olaraq dəyişir. Eyni zamanda meşə resurslarının və onların törəmələrinin dünya qiymətləri az tərəddüd edir, çünki bu resurs tam bərpa olunanlara aiddir. Dünya qiymətlərinin səviyyəsinə hökumət tərəfindən həyata keçirilən pul islahatları da təsir göstərir, bunun nəticəsində ölkə daxilində qiymət miqyası dəyişir, bu isə öz növbəsində valyutanın məzənnəsinin formalaşmasına təsir göstərir.

Dünya qiymətlərinə görə müntəzəm və uzunmüddətli xarakter daşıyan ixrac və idxal əməliyyatları həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, onlar üzrə tədiyələr sərbəst dövrəli valyutada aparılır. Dünya qiymətləri bəzən bir çox ölkələrin daxili bazarlarında qiymətlərin formalaşması zamanı baza rolunu oynayır (bax: sxem 1).

DÜNYA PULLARI – iqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində sərbəst dövrəli valyuta, yəni dünyanın əksər ölkələrində universal tədiyə vəsaiti kimi qəbul edilmiş pul nişanları. Dünya pullarının təyinatının xüsusiyyəti onların aşağıdakı məqsədlərə xidmət etməsindən ibarətdir:

– ümumi tədiyə vəsaiti, yəni beynəlxalq hesablaşmalar aparılmasında, eləcə də beynəlxalq tədiyə və ticarət balanslarının tənzimlənməsində istifadə edilir:

**Albaniya – lek****Angola – yeni kvanza****Antill – dollar****Argentina – peso****Avstraliya – Avstraliya dollari****Əfqanıstan – əfqanı****Bahama – dollar****Bəhreyn – Bəhreyn dinarı****Banqladəş – taka****Belarus – Belarus rublu****BƏƏ – dirhəm****Bolqarıstan – lev**



Çexiya – kron



Çili – peso



Danimarka – kron



Cibuti – frank



Boliviya – bolivianos



Vyetnam – dong



Braziliya – real



Britaniya – funt-sterling



Bruney – dollar



Burundi – frank



Kanada – dollar



Cənubi Afrika Respublikası – rend

**Qambiya – dalasi****Qana – sedi****Honduras – pira****Gürcüstan – lari****Efiopiya – bir****Əlcəzair – dinar****Ermənistan – dram****Estoniya – kron****Mərkəzi Afrika Respublikası – kfa****Fici – dollar****Filippin – peso****İran – rial**



Xorvatiya – kuna



İslandiya – kron



İsveç – krona



İsveçrə – frank



Qvatemala – qvetsal



Qvineya – frank



Hindistan – rupi



İndoneziya – rupi



İordaniya – dinar



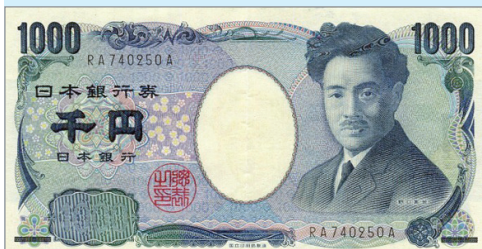
İraq – dinar



Yəməən – real

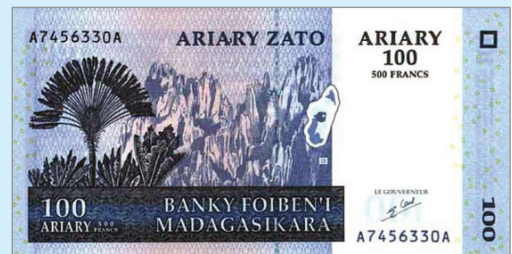


Zambiya – kvaç

*Kolumbiya – peso**Konqo – frank**Koreya – von**Kosta-Rika – kolon**İsrail – şekel**Yamayka – dollar**Yaponiya – yen**Kamboca – riel**Qatar – rial**Qazaxıstan – tenge**Keniya – şilling**Qırğızıstan – som*



Makedoniya – denar



Madaqaskar – ariari



Malaviya – kvaç



Malayziya – pingit



Kuba – peso



Küveyt – dinar



Laos – kip



Latviya – lat



Litva – lit



Livan – fut



Liviya – dinar



Macaristan – forint

**Myanma – çat****Nepal – rupiya****Mərakeş – dinari****Mavritaniya – ugiyBahama – dollar****Misir – funt****Monqolustan – tugrik****Namibiya – dollar****Nigeriya –nayr****Mavrikiya – rupiya****Meksika – peso****Moldova – ley****Mozambik – metikal**



Rusiya – rubl



Səudiyyə Ərəbistanı – real



Serbiya – dinar



Seyşel adaları – rupi



Nikaraqua – kordob



Norveç – kron



Oman – rial



Pakistan – rupi



Paraqvay – quarani



Peru – sol



Polşa – złota



Rumuniya – ley



Svazilend – lilanjeni



Syerra Leone – leone



Tacikistan – diram



Tailand – bat



Şərqi Karib ölkələri – dollar



Şimali Koreya – von



Şri-Lanka – rupi



Sinqapur – dollar



Somali – şilling



Sudan – funt



Surinam – dollar



Suriya – funt



Ukrayna – qrivna



Uruqvay – peso



Özbəkistan – sum



Venesuela – bolivar



Tayvan – dollar



Tanzaniya – şilling



Yeni Zelandiya – dollar



Trinidad və Tobago – dollar



Tunis – dollar



Türkiyə – lira



Türkmenistan – manat



Uqanda – şilling

– ümumi alış vasitəsidir, yəni xaricdə nağd və nağdsız formada malların alqı-satqısı əqdləri üzrə tədiyələr həyata keçirilərkən tətbiq edilir;

– ictimai sərvətin maddiləşdirilməsinə xidmət edir, yəni istər ayrıca iqtisadi subyektlər tərəfindən, istərsə də bütövlükdə dövlət tərəfindən yığım üçün, eləcə də milli sərvətin bir ölkədən digərinə yerdəyişməsi üçün, məsələn, xarici dövlətlərə borc verilməsində və ya müharibədə məğlub olmuş ölkədən kontribusiyalar, reparasiyalar tutulmasında istifadə edilir.

Qızıl standartından istifadə edilən dövrdə dünya pulu kimi qızıl çıxış edirdi. O, müxtəlif dövlətlərin tədiyə balanslarını və qızıl ilə dəyişdirilmiş kredit pullarını nizamlayırdı.

1976-cı ildə beynəlxalq saziş imzalanması nəticəsində qızılın demonetizasiyasından sonra çox vaxt inkişaf etmiş ölkələrin milli pulları və ya ölkələr ittifaqlarının pul vəsaitləri (avro), həmçinin SDR beynəlxalq vahidi dünya pulu rolu oynayır.

Dünyanın bir çox dövlətlərindən fərqli olaraq, ABŞ son onillikdə dolların kursunun düşünlümlü şəkildə möhkəmləndirilməsi və ya zəiflədilməsi istiqamətində siyasət yürütmür. Amerika valyutasının real dəyəri dünya bazarı tərəfindən müəyyənləşir. Belə ki, ABŞ yalnız bir şeydə – dolların dünya valyutası olmaqda davam etməsində olduqca maraqlıdır.

“Pulların tarixi: Qədim zamanlardan bu günlərədək” kitabının müəllifi, tarixçi Qlin Devis qeyd edirdi ki, bəşər tarixinin əksər hissəsində valyuta beynəlxalq

xarakter daşıyırdı və eyni vaxtda bir çox ölkələrdə dövriyyədə olurdu. Belə bir rolu, misal üçün, Roma dinarı icra edirdi. Bu, müasir pul vahidlərinin adlarından da görünür. Məsələn, dinarın xələfləri Serbiya, İordaniya, Əl-Cəzair və Kuveyt dinarları, Qədim Yunanıstan draxmasının varisləri kimi Mərakeş, BƏƏ dirhəmləri, qədim Çin “ven”-sının davamçıları Çin yuanı, Yaponiya yenası və Koreya vonudur.

XIX əsrdən bəri xüsusi valyuta hər bir müstəqil ölkənin ayrılmaz simvoluna çevrilməyə başladı. Bununla yanaşı, son onillikdə əks proses müşahidə olunur – valyutaların sayı azalır. 1996-cı ildə Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Təşkilat 174 pul vahidinin adını qeyd edirdi, bir halda ki, BMT-nin məlumatına görə, dünya siyasi xəritəsində 191 müstəqil dövlət qeyd edilmişdir. 2010-cu ildə valyutaların sayı 152-yə endi və bununla yanaşı, müstəqil dövlətlərin sayı 194-ə qalxdı. Buna səbəb isə Avropa İttifaqının qərarı ilə Avropa pul vahidlərinin vahid şəkildə salınaraq avroya keçməsi olmuşdu. 2002-ci ildə 12 dövlət vahid pul qismində avrodan istifadə etməyə başladı. Avronun gəlişi ilə frank (Fransa və Belçika), marka (Almaniya və Finlandiya), lira (İtaliya), qulden (Niderland) və s. kimi valyutalar dəfn edildi. Hazırda avronu 27 Avropa İttifaqına üzv ölkədən 16-sı, bundan başqa, Çernoqoriya, Andorra, Monako, San-Marino və Vatikan rəsmi valyuta kimi qəbul edir. Dünyanın digər regionlarında da hazırda valyutanın unifikasiyası

üçün az və ya çox intensiv işlər aparılır. 1945-ci ildən bəri 12 Fransa müstəmləkəsinin yaratdığı birgə pul vahidi olan “Afrika müstəmləkələrinin frankı” adlı valyuta mövcuddur. 1991-ci ildə Afrikanın 50 dövləti 2028-ci ilə qədər vahid valyutanın yaradılmasını qərarlaşdırmışdı. Fars körfəzinin altı dövləti də (Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Qətər, Bəhreyn və BƏƏ) vahid valyutaya keçməyi qərarlaşdırıb.

Hər bir vaxt müəyyən bir valyuta dünya üçün yeganə pul vahidi olmayıb. Hər zaman və hər yerdə bu və ya digər pul vahidi nüfuz qazanmaq üçün rəqabət aparıb.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına görə, hazırda dünya ölkələri valyuta ehtiyatlarının 64%-ni dollar, 27%-ni avro şəklində saxlayır. Britaniya = funt sterlinqinin payına 5%, Yaponiya yenası 3%, İsveçrə frankının payına isə 0,5% valyuta ehtiyatı düşür.

Dünyanın bütün digər pul vahidlərindən fərqli olaraq, ABŞ-da bütün zamanlarda buraxılmış dollar (ilk dollar ABŞ-da 1863-cü ildə çap edilib) hələ də qanuni ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilir, The Washington ProFile məlumat verir.

ABŞ dolları müasir dünyada ilk dəfə olaraq onluq sistemə əsaslanan pul vahidi olmuşdu, yəni 1 dolların tərkibinə 100 sent daxildir və dövriyyəyə 10, 20, 100 dollarlıq əskinaslar buraxılır. Bu ideya ABŞ-ın əsasını qoyanlardan olmuş Tomas Cefferson tərəfindən təklif edilmiş və 1878-ci ildə Konqres tərəfindən rəsmən qəbul edilmişdi.

ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminin məlumatına görə, 2010-cu ilin may ayının 1-nə qədər bütün dünyada 8,3 trilyon amerika dolları dövriyyə edir. Bu məbləğin əksər hissəsi elektron formadadır. Dövriyyədə olan əskinaslar və qəpiklər yalnız 700 milyard dollar təşkil edir. 1 dollar və 10 dollarlıq əskinaslar bu məbləğin 889,9 milyonunu təşkil etmişdir.

1970-ci ilin sonunda Birləşmiş Ştatların hüduqlarından kənarda dövriyyə edən nağd dollar əskinaslarının həcmi ABŞ-da dövriyyədə olan dolların həcmi ötmüşdü. Əgər 1970-ci illərin əvvəllərində ABŞ-ın hüduqlarından kənarda ümumi dolların 40%-i mövcud idisə, 1980-ci illərdə bu artıq 60% təşkil edirdi. Hər gün ABŞ-da müxtəlif nominasiyada olan 35 milyon ədəd əskinas çap edilir ki, bu da ümumi olaraq 635 milyon məbləğində pul vəsaiti təşkil edir. Əskinasların 95%-i köhnəlmiş əskinasları əvəzləmək üçün istifadə olunur. 2005-ci ildə bir əskinasın hazırlanması üçün 5,7 sent xərclənirdi.

Ən yüksək nominasiyalı əskinas olan 100 min məbləğli dollar ilk dəfə 1934-cü ildə buraxılmışdı. Bu əskinaslar heç zaman geniş kütlə üçün istifadəyə yararlı olmamışdı və yalnız dövlətlər arasında maliyyə strukturlarında ödənişlər üçün istifadə olunurdu. Hazırda ən yüksək nominasiyalı əskinas 100 dollar məbləğindədir. 500, 1000, 5000 və 10000 məbləğli dollar əskinasları yalnız 1946-cı ilə qədər buraxılmış, 1967-ci ildən isə rəsmən dövriyyədən çıxarılmışdı. Dolların istehsalı, yayılması və

hesablanmasına ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi cavabdehlik daşıyır.

DÜNYA TƏSƏRRÜFAT MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ – dünya təsərrüfatı sistemi, əgər sadə dildə desək, tərkib hissələri, həlqələri olan mexanizm formasında təqdim oluna bilər. Bu hissələrdən (həlqələrdən) əsasları milli iqtisadiyyatlar, həmçinin transmilli korporasiyalar, integrasiya birlikləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardır.

Əvvəllər bu və ya digər ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə daha çox ölkələrinin bazarı onlar üçün əsas olan milli firmalar məşğul olurdu. Son onilliklərdə onların əksəriyyəti transmilli korporasiyalara çevrilmişdir ki, bunlar üçün də fəaliyyət sahəsi (ticarət, sənaye, maliyyə) bütün dünyadır. Nəticədə TMK dünya təsərrüfatı mexanizminin vacib hissəsinə çevrildi. Həm də onların maraqları öz mənşə ölkələri də daxil olmaqla, milli iqtisadiyyatların maraqları ilə həmişə üst-üstə düşür.

Bir çox qonşu ölkələrin iqtisadiyyatları daha çox qovuşaraq regional integrasiya birlikləri yaradır. Onlar dünyanın müxtəlif hissələrində mövcuddur. Belə törəmələr dünya təsərrüfat mexanizminin nəzərə çarpan hissəsinə çevrildi. Bəzi integrasiya birlikləri isə, ümumiyyətlə, xarici aləmdə bunlara daxil olan ölkələr adından çıxış edirlər.

Müharibədən sonrakı illərdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların sayı kəskin sürətdə artmışdır. Onlar dünya təsərrüfatı mexanizminin sərbəst hissəsinə çevrilən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində daha fəal iştirak edirlər. Onların fəaliyyətinin əsas sahəsi dünyanın əksər ölkələrinin inkişafını ləngidən və təkliddə həll edilməsi qeyri-mümkün olan global problemlərin həlli olur.

DÜNYANIN APARICI ELMI-TEXNİKİ MƏRKƏZLƏRİ – dünya iqtisadiyyatının elmi resursları az sayda ölkələrdə cəmlənib. ABŞ-ın payına ETTKİ-yə ayrılan maliyyə resurslarının təxminən yarısı düşür. Digər mərkəzlər arasında Qərbi Avropa, Yaponiya və Rusiyada olanları qeyd etmək lazımdır.

Ərazisinin sahəsi, əhalisinin miqdarına görə o qədər də böyük olmayan inkişaf etmiş ölkələr (İsveç, İsveçrə, Niderland və s.) elmi-texniki tərəqqinin bir neçə istiqamətlərində liderlik uğrunda mübarizə aparır. Bəzi ölkələr (Cənubi Koreya) və sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələr (Hindistan, Braziliya) ayrı-ayrı istiqamətlərdə liderlik edənlərin sırasına girməyə çalışır.

DÜNYANIN AUDİT ŞİRKƏTLƏRİ – maliyyə hesabatlarının müəyyən qaydalara uyğun düzgün tərtib edilməsi üçün müstəqil auditorlar tərəfindən həmin hesabatların yoxlanılması aparılır və onların müvafiq qaydalara uyğun hazırlanması haqqında auditor rəyi verilir (məsələn, maliyyə hesabatlarının milli mühasibat uçotu standartlarında, yaxud Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq hazırlanması, mənfəət vergisi bəyannaməsinin ölkənin vergi məəcələsinə uyğun olaraq hazırlanması və s.). Bu cür audit xidmətləri həmçinin mühasibat uçotu və

maliyyə hesabatlarının tərtib olunması xidmətləri audit şirkətləri tərəfindən göstərilir. Dünyada MHBS təcrübəsi ilə işləyən mühasibat firmaları çoxdur. Dözümlü olmağın maliyyə yükü artdıqca, şirkətlər dayanıqlılığın təminatına daha çox diqqət etməyə başlayır və daha çox aparıcı brendlərdən təminat almağa çalışırlar. Böyük Dördlük kimi tanınan dünyanın ən böyük dörd audit şirkəti korporativ dayanıqlılıq təminatı xidməti bazarında liderlik edir. Böyük Dördlüyə daxil olan şirkətlər: Ernst & Young, Pricewaterhouse Coopers, Deloitte Touche Tohmatsu və KPMG şirkətləridir. Azərbaycanda Böyük Dördlüyə daxil olan şirkətlərdən birinci olaraq Ernst & Young şirkəti 1995-ci ildə öz ofisini açmışdır. Hal-hazırda isə ölkəmizdə Böyük Dördlüyə daxil olan bütün şirkətlər təmsil olunub.

Beynəlxalq mühasibatlıq təşkilatları:

Dünyada professional auditor və mühasibləri birləşdirən 2 əsas qurum var: Lisenziyalı Mühasiblər Assosiasiyası (ACCA) və Amerika Lisenziyalı İctimai Mühasiblər İnstitutu (AICPA). Bu qurumların üzvləri uyğun olaraq ACCA üzvü və CPA adlandırılır.

ACCA professional mühasiblər üçün dünya miqyaslı qurumdur. Onun məqsədi öyrəndiklərini praktikada tətbiq etmək istəyən şəxslər üçün biznes yönümlü, yüksək dərəcəli biliklər təklif etmək, mühasibatlıq, maliyyə və menecment sahələrində dünyanın hər bir yerində mükafatlandırılan karyera qurmaq istəyən şəxslərdə bacarıq və həvəs

yaratmaqdır. 1904-cü ildə əsası qoyulan ACCA davamlı olaraq özünəməxsus əsas dəyərləri qoruyub saxlamışdır: imkanlar, müxtəliflik, yenilikçilik, inteqrasiya və hesabatlılıq. O, professionallıq bacarığını inkişaf etdirmək və global standartların tətbiqini stimullaşdırmaq məqsədini güdür. ACCA biznes fəaliyyəti üçün mühasiblər hazırlayır. ACCA Mühasiblərin Beynəlxalq Federasiyası (MBF) kimi dünya miqyaslı qurumlar və 71 mühasibatlıq partnyorluqları ilə işləyir. ACCA dünyanın 170 ölkəsində özünün 147000 üzvünə və 424000 tələbəsinə mühasibatlıq və biznes sahəsində işəgötürənlərin ehtiyac duyduğu bacarıqlarla uğurlu karyera qurmaqda kömək etməklə onları dəstəkləyir. O, dünyada işçinin yüksək standartlarla təhsil alması və inkişafı üçün 83 ofis və mərkəz, 8500 nəfərdən artıq Lisenziyalı İşəgötürənlər şəbəkəsi vasitəsilə işləyir. ACCA

üzvü olmaq üçün 9-u fundamental və 5-i professional olmaqla 14 imtahandan ibarət tədris kursu keçilməlidir.

AICPA dünyanın 128 ölkəsində təxminən 370000 üzvü ilə mühasib peşəsini təmsil edən dünyanın ən böyük assosiasiyalarından biridir. AICPA üzvləri müxtəlif tətbiq sahələrində təmsil olunur, o cümlədən biznes və sənaye, ictimai təcrübə, hökumət, təhsil və konsaltinq sahələri; üzvlük həmçinin mühasibat-uçot fakültəsi tələbələri və CPA namizədlərinə də aiddir. AICPA mühasib peşəsinə uyğun etik standartları və şəxsi kompaniyalar, qeyri-kommersiya təşkilatları üçün, federal, ştat və yerli hökumətlərin auditorları üçün ABŞ audit standartları müəyyən edir. O ümumi CPA imtahanları hazırlayır və qiymətləndirir. CPA olmağın əsas şərtlərindən biri fərqli sahələri əhatə edən 4 imtahanda müvəffəqiyyət əldə etməkdir.



Ernst & Young şirkətinin London şəhərində yerləşən baş ofisinin inzibati binası

Lisenzialı İctimai Mühəsib (CPA) ABŞ-da Ümumi Lisenzialı İctimai Mühəsib İmtahanından keçmiş və CPA sertifikatını almaq üçün əlavə dövlət təhsili və təcrübə tələblərini ödəyən ixtisaslı mühəsiblərə verilən rəsmi dərəcədir. İmtahanı keçən, lakin nə iş təcrübəsi şərtini ödəyən və ya əvvəllər ödəmiş, lakin hal-hazırda davamlı professional təhsilini davam etdirməyi dayandırmış şəxslər üçün bir çox ştatlarda, "Fəaliyyətsiz CPA" və ya ona ekvivalent ifadə işlətməyə icazə verilir. Bir çox ABŞ ştatlarında maliyyə hesabatlarına yalnız CPA dərəcəsi almış şəxslər ictimai yoxlama (o cümlədən audit) rəyləri verə bilərlər. Bu

qaydaya istisnalar olan Arizona, Kanzas, Şimali Karolina və Ohayo ştatlarında "CPA" formatının məhdudlaşdırılmış olmasına baxmayaraq, audit təcrübəsində bu istisnaya rast gəlinmir.

DÜNYANIN GEOİQTİSADI ATLASI – 1) qarşılıqlı fəaliyyətdə olan milli iqtisadiyyatların areallarının və transmilli iqtisadi anklavların areallarının dünya iqtisadi məkanında proyeksiyası; 2) qlobal məkanın strateji əməliyyatlar aparılması, rahat, strateji qərarlar qəbul edilməsi üçün münasib formada interpretasiyası; 3) qlobal məkanın ayrı-ayrı "səhifələrə" (sferalara, səviyyələrə, kəsiklərə və s.) parçalanması; 4) dünya

miqyasında gəlir əldə edilməsi üçün sahələr (məkanlar).

DÜZGÜNLÜK ZƏMANƏTİ – fiziki və hüquqi şəxsin düzgünlüyünün və ya öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinin şübhəsizliyinə verilən sığorta zəmanəti. **DÜZGÜNLÜYÜN SIĞORTALANMASI** – muzzdlə işləyənlərin sui-istifadəsi ilə əlaqədar maliyyə itkilərindən sığortalanma. Əmək sazişlərində nəzərdə tutulmuş xidməti öhdəliklərin qulluqçular tərəfindən icrası zamanı həmin qulluqçuların fırıldaqlarından, cinayətkarlıq, etinasızlıq və səhlənkarlığından yaranan itkilər sığortalı sahibkara ödənilir.

DZAYBASU – Yaponiyada inhisarların adı.



Böyük İqtisadi Ensiklopediya. 4 cildə. I cild.

Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2012, 612 səh.

www.eastwest.az

ISBN 978-9952-34-796-8 (I cild)

ISBN 978-9952-34-798-2

“Böyük İqtisadi Ensiklopediya” iqtisadiyyatın mahiyyətini, xarakterini, inkişaf meyillərini və qanunauyğunluqlarını müəyyən edən və onun əsas ideyaları, konsepsiyaları, modelləri, anlayışları və kateqoriyalarının mahiyyətini açıqlayan fundamental nəşrdir. Burada dünya iqtisadiyyatı ilə yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri, bazar strukturları və infrastrukturları, aparıcı maliyyə, bank institutları haqqında yığcam məlumatlar öz əksini tapmışdır. 7000-dən çox termin-məqaləni əhatə edən “Böyük İqtisadi Ensiklopediya” MDB məkanında milli dildə işıq üzü görmüş ilk irihəcmli nəşrdir. “Böyük İqtisadi Ensiklopediya” tələbələr, magistrlər, doktorantlar, təhsil və idarəetmə sistemində çalışan müəllim və mütəxəssislər, sahibkar və investorlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, 2012

© “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2012

www.eastwest.az



“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evində çapa hazırlanmışdır

Korrektorlar: ***Pərinaz Səmədova***
Gültəkin Yusifova

Texniki redaktor: ***Rövşən Ağayev***

Nəşriyyat direktoru: ***Rasim Müzəffərli***

Çapa imzalanmışdır 17.03.2012
Formatı 64×90^{1/8}. Fiziki çap vərəqi 76,5
Sifariş № 318. Tiraj 3000

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur
AZ 1123 Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03; 374 75 62
Faks: (+99412) 370 68 03; 370 18 49
www.eastwest.az